

ƏJDƏR TAĞIOĞLU

**QƏDİM ÖN ASIYA VƏ
ÖN QAFQAZ TÜRK
TAYFALARI**

II CİLD



Bakı – «Nurlan» – 2006

*Kitabı 1918-1919-cu illərdə kəndlərimizə od vurub, günahsız insanları kütləvi qıran, onları dəfələrlə Araz çayını adlayıb Güney Azərbaycana qaçmağa məcbur edən silahlı erməni daşnak bandasından Naxçıvan mahalını təmizləmək üçün 1920-ci ildə MUSTAFA KAMAL PAŞA ATATÜRKÜN əmrilə köməyə gəlmiş Şərur istiqamətində hərəkət edən ordu komandanı NURU PAŞANIN döyüşən hissələri ilə birləşən yerli dəstə komandilərindən olmuş atam
TAĞI MƏŞƏDİ MAHMUD OĞLU İSMAYILOVUN əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

*Qafqazın ilk antropoloji
insanları türklərdirlər
Seçenov*

Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları (2 cildə). Ermənilər və gürcülər Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində. Cild 2.
Bakı – «Nurlan» – 2006. – 672 səh.

ERMƏNİLƏR VƏ GÜRCÜLƏR

QAFQAZ OĞUZ ALBANİYASI ƏRAZİSİNDƏ

Kitabın birinci cildində Azərbaycan türklərinin soykökündə, mədəni və mədəni inkişafında Ana Maya olmuş Ön Asiya və Ön Qafqazın yerli və gələri Türk tayfalarının ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə yaratdıqları tayfa dövlət quruluşu, şəhər dövləti və nəhayət Şərqi ilk qüdrətli dövlətləri ilə əlaqədar zəngin arxeoloji, folklor və etnoqrafik materiallar geniş araşdırmaya cəlb edilmişdir. Problem ətrafında son tamamlama işini yarımçıq saxladığımız birinci cildin nəşrini üzürlü səbəbdən 2006-cı ilin sonuna saxladığımız.

Azərbaycan türklərinin Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb torpaqları ilə əlaqədar bu gün gürcü tarixçilərinin, xüsusən irticaçı dünya ermənilərinin iddialı ideoloji məşinini beynəlxalq ictimaiyyət səviyyəsində ifşa və məhv edəcək çağdaş siyasi texnologiya əsasında hazırlanmış ikinci cildin nəşrini qabağa saldıq. Bu cildə kifayət sayda qədim müəlliflərə, mötəbər qaynaqlara, etnoqrafik abidələrə, daşüstü və arxeoloji yazılara, kilsə ədəbiyyatına, rus, erməni və gürcü arxeoloqlarının aşkarladığı zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinə və s. dəlillərə tarix və tarixlik kontekstindən yanaşılır.

4702000000
N – 098 – 2006 *Qrifli nəşr*

© «Nurlan», 2006

ÖN SÖZ

Özlərinə tarixi «Vətən» təşkil etmək məqsədilə dünya erməni irtica qüvvələrinin Kiçik Asiya və Ön Qafqaz türklərinə qarşı torpaq iddialarının qətl və qarətdən keçən tarixi ötən yüzilliklərdən başlayır. Gələcəkdə yerli əhalinin kütləvi qırğınına səbəb olacaq bu məkrli iddianı həyata keçirmək məqsədilə Qərbi Avropada və Rus imperatorluğunda erməni ideoloji təxribat maşını hazırlanır.

Ümumtürk tarixinə – Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı tarixdə misli olmayan qanlı fəlakət səhifələri açacaq ideoloji irtica maşınının Mxitar Sevastiyski tərəfindən 1717-ci ildə Venetsiyanın yaxınlığında Müqəddəs Lazar adasında inşa etdirilmiş katolik monastrında mxitaristlər¹ dərnyində, digəri XVIII əsrin əvvəllərində Moskvada yaradılmış Musin-Puşkin məktəbində işə salınır.

Mxitaristlər ilkin fəaliyyətə Biyaini² dövlətinin «erməniləşdirilməsi» ilə başlayırlar. Bunun üçün onlar güya Biyainini Armeniya «dövlətinin» bir «epoxası» olduğunu sübut etməyi planlaşdırırlar. 1843-cü ildə Venetsiyada erməni dilində buraxılan «Bazmaveb» («Çoxcildli») adlı jurnal da bu məqsədi həyata keçirmək üçün təsis edilir.

Erməni keşişləri Şərqi rəvayətlərinə istinadən silsilə yazılarla çıxış edirlər. Məsələn, erməni xalqının istər şifahi, istər yazılı mədəniyyəti ilə heç bir yaxınlığı olmayan, onların etnolinqvistik Asının tələblərinə əsla cavab verməyən Biyaini yazılarını «Armeniya» prizması altında işıqlandıran, oradan erməni babalarını «tapmağa» çalışan, lakin reallıqdan çox-çox uzaq, uydurmadan başqa əsla həqiqətə söykənməyən, saxtakarlıqda ad çıxaran mxitaristlərdən Nerses Sarkisyan, Qevond Alishan, İ.Sandalcyan və başqa keşişlər ayrı-ayrı kitablar nəşr etdirirlər, məqalələr qələmə alırlar.

Venetsiya keşişləri yalnız Van gölü ətrafında olan Biyaini dövlətinin coğrafi ərazisini «Armeniya» adı ilə «erməniləşdirmirlər»,

¹ Mxitaristlərlə əlaqədar ətraflı bax: B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.8-9.

² Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə və Ön Qafqaza hicrət etmiş qohum Türk tayfalarından olan vaxtilə Altaydan indiki Van gölü ətrafına gəlib, orada yerləşmiş Biy tayfalarıdır. Biy tayfa adı Dağlıq Altayda Biy çayının adı ilə ilişiklidir. Bu gün çayın sahilində yerləşən Biysk («sk» rusdilli sonluqdur). Dağlıq Altay vilayətinin şəhərlərindən biridir və qədim tayfanın adını yaşadan toponimdir. Biy tayfalarının başqa bir qolu Çinin şimal ərazilərinə köç edib yerləşmiş, tarixə «Syانبийli» adı ilə iki tayfa birləşməsində nişan verilmişdi (Lev Qumilev. Qədim türklər. Bakı, 1993, s.16).

hətta onlar Biyaini çarlarının müvəqqəti inzibati hakimiyyətlərinə daxil edilmiş Oğuz tayfalarının Kiçik Asiyanın Şərqi əyalətlərindən başlayaraq Ön Qafqazda Göyçə gölünün Şərqi sahillərini əhatə edən ərazisinin bir hissəsini və oradan da Atarpatenanın Ekbatan (indiki Həmədan) şəhərinədək torpaqlarını «Böyük Armeniya»nın «Urartu epoxası» adı ilə tarixləşdirirlər.

Venetsiya erməni kilsəsi arzu edilən xəyali «baba evi» ilə əlaqədar «Böyük Armeniya»nın ikinci fantastik versiyasını ortaya atır. Diqqət edək.

Yunan-Selevkit «strategi» Artaksid¹ (Strabon) III Antioxun romalıları tərəfindən məğlubiyətindən sonra Suriyaya çarlığının tərkibində olan kiçik Arme (Şupria) valiliyini müstəqil dövlət elan etdi. Bu tarixi hadisədən sonra Artaksid («Atarpatena əsilzadəsi, Mar/Maday əsilli») Artəşes – M.Xor.) varis olduğu səltənətin – Atarpatenanın hüduqlarını və eyni zamanda vahid ata-anadan dünyaya gələn qan qardaşlarının Ön Qafqaz torpaqlarını yunan müstəmləkəçilərindən təmizlədi və Artaksiaslı sülaləsinin 200 illik səltənət tarixinin əsasını qoydu. Bu barədə qarşıda danışılacaqdır.

Artaksidin tarixi şəxsiyyəti mənsub olduğu Mar əhalisinin arasından çıxan rapsod aşıqlar tərəfindən əfsanələşdirildi, nəsilənəslə ötürüldü. Venetsiya erməni kilsəsi qədim tarixdə «Mar Artəşes» (M.Xor.) haqqında düzülüb-qoşulmuş əfsanə və epik nəğmələr əsasında hər dövrün siyasətinə uyğun olaraq çoxsaylı ziddiyyətli rəvayət versiyaları yaratdı, yunan qaynaqlarında «Artaksid» adı ilə qeydə alınmış çarı «Avesta» namında «Artəşes», «Arme» (Şupria) ölkə adını «Armeniya» (qarşıda Bağistan yazılarından danışarkən bu haqda bəhs ediləcəkdir) formasında yazıya aldı və bununla da varis tarixçilərə növbəti «Böyük Armeniya» uydurması ilə əlaqədar saxta bir mirasın əsasını qoymuş oldu.

Venetsiya mxitaristlərinin ikinci mərkəzləri 1811-ci ildə Venada təşkil edilir. Mərkəz «Handes Amsorya» («Aylıq jurnal») adında jurnal buraxır. Bu jurnalın səhifələrində mxitaristlər «erməni tarixinin xristianlığa qədər olan dövrü» ilə əlaqədar uydurma kilsə rəvayətləri və əfsanələri əsasında materiallar yayırlar. Vena mxitaristləri sələfləri olan keşiş müəlliflərin kitablarına etdikləri əlavələrdən sonra ciddi redaktə ilə ayrı-ayrı nəşrə hazırlayarkən «Böyük Armeniya»nın üçüncü «dövrünün» – «armyan arşakidləri»nin əsasını qoyurlar.

Erməni keşişləri beş əsrə yaxın ümumtürk imperiya tarixini yaradan Arsaklı sülaləsinin Arme (Şupria) şəhərlərindən birində – Ktesifonda iqamətgahı olan valini və mərkəzi Partavda yerləşən Ön Qafqaz Arsaklı (Qarabağ) valisini «ermənilərin çar babası» kimi qələmə alırlar, «armyan arşaklılar» (ermənilərcə «arşakidlər») adı ilə Mesopotamiyanın şimalından başlayaraq Xəzərədək olan geniş

¹ Kırzioğlu M. Fəhrettin qədim Şərqi mənbələri əsasında Artaksias adı ilə qeydə aldığı çarın hakimiyyət dövrünü m.ö. 188-145-ci illərə aid edir. – bax: onun əsəri – «Kars tarixi», c.1. İstanbul, 1953, s.117.

ərazilərin inzibati xəritəsini tərtib edirlər və onun üzərində qara rəngə boyanmış iri hərflərlə «Böyük Armeniya» sözünü yazırlar. Həmin tarixdən də mxtaristlərin Venetsiya monastırında yaratdıqları Fantastik «Böyük Armeniya» konsepsiyası «Vətən» axtarışı yollarında olan erməni tarixçilərinin əsərlərində kardinal xəttə çevrilir.

Deyilənlər əsrlərdən bəri üstü siyasi məqsədlə örtülü saxlanılmış təkzibedilməz bir həqiqəti aşkarlayır: çağdaş erməni xalqının «baba evi» keşiş qələmi ilə üç Türk fundamenti, Türk özülü üzərində «inşa» edilmişdir.

Erməni keşişlərinin və tarixçilərinin iddialarına gəldikdə, onlar kilsə rəvayətlərindən və məlum əfsanə epizodlarından başqa, elmi tarixin suallarına real cavab verə bilən «silahdan» - arxeoloji entomədəniyyətdən, etnoantropologiyadan və etnolinqvistikadan məhrumdurlar.

Bu da bir həqiqətdir ki, başqa xalqlara mənsub qədim müəlliflərin əsərləri erməni dilinə tərcümə edilərkən «Böyük Armeniya» kontekstində ciddi redaktədən keçirilirlər. Təəccüblü deyildir ki, hələ, m.ö. yüzilliklərdə nə kiçik Arme vilayətini, nə Biyainini tanımayan qədim müəlliflərin əsərlərinə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ilk rus nəşrlərində «Armeniya» ölkə adı əlavə edilir. Qarşıda İ.Şopenin fikri ilə tanış olduqda görəcəyik ki, hətta M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabının erməni dilində olan nəşrlərində «Hay» və «Hayastan» sözü işləndiyi halda, N.Eminin rus dilinə çevirməsində həmin ifadələr «armyan» və «Armeniya» deyimi ilə əvəz edilmişdir.

Erməni keşişlərinin qabarıq görünən saxtakarlıqları M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»nin rus nəşrində (tərcüməçi N.Emin) rəvayət çarı Aramin adı ilə bağlı verilmiş «Armeniyaların» Bizans imperatorlarının (Diokletianın – 284/305, I Konstantinin – 306/337, xüsusən Yustinianın 527-565) adı ilə reallaşdırmağa çalışdıqları məqamlarda özünü daha açıq-aydın göstərir.

«Böyük Armeniya» iddiasının mif və illüziyalardan ibarət olduğunu sübut edən kifayət sayda olan dəlillərdən biri də «Armeniya tarixi»ndə Artəşes adı ilə verilmiş ayrı-ayrı iki rəvayət çarları ilə əlaqədardır. M.Xorenski onlardan birini «Atarpatena əsilzadəsi», «Mar/Maday nəsilli» Artəşes, digərini «Artəşes Arşakuni» adı ilə nişan verir. O, «Artəşes Arşakuni» namını Part imperiyasının çarlarından guya I Tiridata (II Arsaka) verilmiş ad hesab edir.

Bu fikrin əsasını qoyan anonim keşiş müəllif də ermənidir, bu konsepsiya ətrafında günümüzdə qədər mənsub olduğu xalqa «Armeniya»lar «yaradan» tarixçilər də. Maraqlı və təəccüblü cəhət odur ki, bu günə qədər elm aləmindən bircə nəfər qeyrətli alim özündə güc tapıb erməni tarixçilərinə sual verməmişlər ki, ay ermənilər, özünüz təsdiq edirsiniz ki, Artəşesin biri Atarpatena nəslinə, digəri parth Arsaklı sülaləsinə mənsub çarlarıdır, bəs, belə bir vəziyyətdə sizlər hansı əsasla Türk mənsubiyyətli çarlardan birini «Arşakid», digərini «Maday/Mar» adı ilə «armyana» çevirirsiniz?

Əlbəttə. Türk nəsilli çarların erməni babalarına «Böyük Armeniya» yaratmalarına inanan mə'lum qərbi alimlər qərbi Avropada qapı-qapı dolaşır, saxta göz yaşları ilə «din qardaşlarından» kömək istəyən məkrli erməni keşişlərinin hiylə toruna düşən tarixçiləridilər. Qoyun dərisinə bürünmüş «xristian qardaşları»nın quzu kimi mələrtisindən kövrəlmiş Avropa tarixçiləri öz alim-insan vicdanlarına xəyanət edərək düşünmək belə istəməmişlər ki, bəşər tarixinin heç bir dövründə erməni xalqının «Armeniya» adında nəinki «böyük», nəinki «kiçik», hətta çöçələ barmağım boyda bapbalaca «dövləti» də mövcud olmamışdı.

Əlimizdə olan sənədlərdən təkzibedilməz bir həqiqət aşkar olur ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq günümüzdə qədər dünya erməni diasporasının ümumtürk tarixinə, xüsusən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı yeni dövr Səlib yürüşünün təşkilində Kilikiya və Venetsiya keşişlərinin hazırladıqları mifik «Böyük Armeniya» ideoloji irtica maşınının xidmətləri ağılasığmazdır.

Bəs, türklərin öz doğma baba torpaqlarında onlara qarşı «Böyük Armeniya» adında ideoloji genosid maşınını hazırlayakən erməni kilsəsi hansı xalqa məxsus tarixi materiallardan istifadə etmişdir?

Tarix xəbər verir ki, Ərəb ordularının Şərqa doğru geniş miqyaslı yürüşü dövrü yeni siyasi şəraitdən erməni xisləti ilə bəhrələnmək üçün suriyədilli və yunandilli Kilikiya erməni kilsəsi xilafətdə yüksək vəzifələr ələ keçirmiş yəhudi və xristian mə'murların əli ilə öz missionerlərini işğalçı ordu hissələrinin tərkibində Atarpatenaya və Qafqaz Oğuz Albaniyasının əyalətlərinə göndərməyə nail olmuşlar. Bu səfərdə Kilikiya kilsəsinin hamilik etdiyi ermənilərin birinci əsas məqsədləri yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edərək, ərəblərin işğal etdikləri Azərbaycan türklərinin hər hansı ərazisində «Vətən» yaratmaqdır.

Bu niyyətlə erməni missionerlər tarixin müxtəlif çağlarında bir qismi «Kiçik Asiyada» fasiləsiz baş vermiş müharibə fəlakətlərindən qurtarmaq, digər hissəsi gündəlik dolanışıq üçün Ön Asiyanın Qərb əyalətlərinə və Ön Qafqaza pənah gətirən və ayrı-ayrı əyalətlərdə pərakəndə yaşayan erməniləri işğalçı xilafətin güclü ordusuna qarşı basılmaz müqavimət göstərən ataspərəst yerli Türk əhalisinin zəif və güclü cəhətlərini öyrənməyə, qələbə üçün «müttəfiqlərə» yardımçı olmağa səfərbər etməli idilər. Babəkə qarşı erməni Smbatın xəyanəti xilafətlə suriyədilli erməni keşişlərinin arasında olan «müttəfiqliyin» tarixi sübutdur.

Yaranmış mühit və əlverişli dövrdə fürsəti əldən verməyən erməni keşişləri ilk növbədə Atasgahların kitabxana və arxivlərində minilliklərdən bəri qorunub saxlanmış Azərbaycan türklərinin

babalarına məxsus zəngin yazılı mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixi xəzinələrini quldurcasına çapıb-talayır və Kilikiyaya daşıyırlar.

M.Xorenskinin Kiçik Asiya valiliyində Arsaklı çarının inşa etdirdiyi Ani qaləsindəki Atəşgah («Aramazdi mə'bədi») arxivi ilə əlaqədar verdiyi mə'lumat Azərbaycan türklərinə məxsus zəngin mədəniyyətin erməni keşişləri tərəfindən ələ keçirildiyinə tarixi sübutdur. Bu qaçılmaz həqiqət N.Eminin problemlə əlaqədar araşdırma zamanı gəldiyi nəticə ilə bir daha öz təsdiqini tapmış olur. O, yazır: «Mə'bəd arxivlərini əsaslı surətdə təkcə kahinlər deyil, çarlar da qayğı ilə qoruyurdular.

Mə'bəd tarixinin, arxivlərinin və heykəllərinin saxlandığı əsas anbar Ani qaləsində Aramazda (Ahura-Məzda – Ə.T.) mə'bədində yerləşirdi».¹

Xilafətin atəş inanlı Türk əhalisinə qarşı olan qanlı düşmənçiliyindən yalquzaq hərisliyi ilə faydalanan erməni keşişlərinin Azərbaycan türklərinin torpaqlarına, habelə qədim dövlətçilik irsinə qarşı əsrlər boy davam edəcək ideoloji və silahlı terrorizmin tarixi bu illərdən qoyuldu.

Atəşgahların müsadirəsində iştirak edən keşişlər Suriyədə və Kilikiyada Suriyə və Yunan dilləri ilə yanaşı, «Avesta» dilində və «Avesta» Aramey yazısında kilsə tə'limi almış dövrün ziyalıları hesab edilirdilər.

Onlar ölkə Atəşgahlarında² ümumtürk tarixinin Part epoxasında Arsaklı sülaləsinin müvəqqəti hakimiyyəti altına düşmüş Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərbində kiçik bir ərazidə çar Volqezin/Valarşanın inşa etdirdiyi Valarşapat şəhərindəki (M.Xorenski) qədim Atəşgahdan başlayaraq, Dəmir qapı Dərbənd hüduullarında, başqa sözlə, Madayların yaratdıqları qədim mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçiliyin özülündə dayanmış Əhəməni-Persid, Arsaklı-Türk və Sasani-Persid sülalələrinin əsrlərlə davam edən səltənətləri dövründə «Avesta»nın hakimiyyəti altında olan yaxın-uzaq ərazilərdə mövcud dövlətçiliyin atributu olmuş bütün Atəşgahlarda xilafətin yürüşlərində istifadə edilmiş seçmə ədəbiyyat toplularında verilmiş mifoloji və filoloji epik nümunələr, rapsod nəğmələri və s. yaradıcı

¹ N.O.Emin. Bütperəst ermənilərin dini və inancı haqqında очерк. M., 1864, s.59.

² Kiaksarın dövründən Maday imperiyasının Lidiy çarlığı ilə kiçik sərhəd əyalətlərindən olan Arme (Şupria) vilayətində Zərdüşti inanc mə'bədi mövcud idi. Daha sonralar Arsaklı valiliyinin yerləşdiyi Arme ölkəsinin Ktesifon şəhərindəki həmin Atəşgah Kiçik Asiya regionunda mərkəzi mə'bəd hesab edilirdi. Qədim müəlliflərdə, o cümlədən, M.Xorenskidə ermənicəyə çevrilmiş və redaktə edilmiş rəvayət və əfsanələrdə təsvir edilən «Knyaz Zarvan», Anahid, Mitra və başqa «Avesta» tanrılarının Kiçik Asiya inanc mə'bədləri ilə əlaqələndirilməsi də, məhz həmin tarixə – Türkün mə'nəviyyat və dövlətçilik tarixinə şahidlik edir.

xalq müdrikliyinin zəngin xəzinəsi quldurcasına yağmalanaraq, sonrakı yüzilliklərdə onlar Kilikiya və Müqəddəs Lazar adasında yeni təşkil edilmiş erməni katolik kilsəsində tərcümə edilir və həmin materiallar əsasında mxitaristlər erməni babalarına «qədim tarix» yazmaq və yazdırmaq üçün tərtib edilmiş xüsusi planla Avropada geniş fəaliyyətə başlayırlar.

Elə həmin dövrdən də qara tarix Türkün sağlam bədəninə Qərbi Avropa virusundan törəmiş sağalmaz qarayara xəstəliyi saldı!

Şərq torpaqları uğrunda yeni Səlib yürüşünə hazırlıq aparan Qərbi Avropanın qüvvətli dövlətlərinin, xüsusən birinci olaraq İngiltərə və Fransanın «xristian qardaşları» təəssübü ilə himayəyə aldığı Venetsiya mxitaristlərinin arasında apardıqları ideoloji təbliğat yollarına, qısa da olsa, nəzər salsaq, dərhal aydın olacaq ki, dünya erməni diasporasının istər Osmanlı, istərsə də Azərbaycan türklərinə qarşı qaldırdıqları ərazi iddiaları, yalnız kilsə xəritələrində «mövcud olmuş» «Böyük Armeniya» qədər fantastik uydurmadır!

Tarix şahidlik edir ki, Kilikiya və Venetsiya keşişləri vaxtilə Babilə Bella mə'bədindən, Atəşgahlardan ələ keçirdikləri zəngin qədim Şərq mifoloji və filoloji ədəbiyyatdan etdikləri seçmələr əsasında qələmə aldıkları «rəvayət tarixlərinin» səhifələrində «təşkil etdikləri» Qərb hüduulları Ərəbistan yaylasını, Şərqdən Xəzər dənizində Qafqaz torpaqlarını, Cənubdan indiki İran coğrafiyasına daxil edilmiş qədim Azərbaycanın ərazilərini, Şimaldan keçmiş Sovetlər Birliyinin mərkəzinə doğru irəliləyərək Voronej şəhərində «Herodot Skifiyasını» (Türkün böyük çöllərini) «Böyük Armeniya»nın inzibati xəritəsinə daxil etmişlər və geniş əraziləri «Armeniya» adından neçə-neçə «dövlətə» bölmüşlər. Bununla məsələ bitsəydi nə vardı ki! Məkrli erməni keşişləri «Böyük Armeniya» arzusunu yüzilliklərin illüziyalar aləmindən real həyata çevirmək üçün ayrı-ayrı siyasi dövrün bütün keçid mərhələlərində tarixi fürsəti heç zaman əldən buraxmamışlar, yerli Türk əhalisinə qarşı qətl və qarət, terror və təxribat mübarizəsi aparmışlar.

Türk dünyasına düşmən kəsilən tarixin mə'lum çağında – qüdrətli Osman imperiyasının Müqəddəs Günəşi qüruba enəndə bir tərəfdən İngilis və Fransız dövlətlərinin, digər tərəfdən Rus imperatorluğunun qüvvətli hamiliyinə söykənən məkrli erməni keşişləri başda olmaqla, ziyalıları və siyasət dəlləlləri fitvaya tez uyan cahil və nadan qara erməni kütləsini - «məməyeyəndən» «pəpəyeyəndək» bütün icmanı silahlanmağa, Kiçik Asiyada və Qafqazda onlara vaxtilə yaşamağa isti ocaq verən, ölməmək üçün qarşılıqları sifrə açan türkləri acımadan son nəfərədək qılınc və süngüdən keçirməyə, onların vətəninə, əmlakına sahib olmağa çağırırdılar. Kifayət qədər günahsız Türk erməni vəhşilərinin əli ilə

Rus, İngilis, Fransız gülləsinə tuş gəldi, küçələrdə Türkün qanı axar çaya çevrildi.

Ermənilər onlara öz torpaqlarında yaşamağa yer vermiş xalqa qarşı etdikləri qəddarlıqdan, gətirdikləri soy qırımından peşmançılıq çəkdiklərini e'tiraf etmək əvəzinə, özlərini təmizə çıxarmaq üçün, dünya qarşısında bu gün də həyasızcasına fəryad qoparırlar ki, ay aman, ay xristian qardaşlar, bizə sahib çıxın, Osmanlı türklərinin «yazıq», «mələk» din qardaşlarınızın başına gətirdikləri müsibəti unutmayın, onlardan qisas alın.

Günahsız və dinc Türk əhalisinə qarşı XX əsrin əvvəllərində ermənilərin törətdikləri qanlı tarixi cinayətin banisi və şahidi olan Rus və Qərbi Avropa cahagirləri «xristian qardaşlarının» ötn vəhşiliklərinə göz yumduqları kimi, onların varisləri də XX əsrin sonunda Ermənistan Sovetlər Respublikası silahlı bandası tərəfindən Xocalı kimi böyük bir şəhərin Azərbaycanın siyasi-inzibati xəritəsindən silinməsinə, iyirmi faiz torpaqlarımızın işğalına, bir milyon günahsız əhalinin öz doğma vətəninə köçkün və qaçqın yaşamasına, onların acınacaqlı və dözülməz şəraitdə məhv olmasına, nəinki insan ürəyi ilə acımırlar, hətta dünya ictimaiyyətinə tam aşkar olan «siyasət bazarı» oyunları ilə erməni vəhşiliyinə bəraət qazandırılırlar. Çünki tökülən qan Türkün qanıdır, müsəlman qanıdır, səbəbkar «xristian qardaşdır»!

Dünya ermənilərinin katolikosu Vazgenin 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan növbəti 350 min Azərbaycan türklərini ata-baba ocağından qovandan sonra iştahası daha da artdı, hətta erməni xalqına müraciətində SSRİ-nin dağılması ərəfəsində onlara tarixən hami olan rusların da torpaqlarını ələ keçirməyin vaxtı çatdığını bildirdi.

Vazgenin erməni xalqına müraciətindən: «... Nə gizlədək, torpaqlarımızın - Böyük Armeniya torpaqlarının hələ heç də hamısı öz əlimizdə deyildir, lakin vaxt gələcək, biz onları alacaq və məskunlaşdıracağıq! Bu vaxt o qədər də uzaqda deyil.

Son 40 ildə ermənilər ata-baba torpaqlarımızda özlərinə yer tutmuşlar. Bizimkilər bütün Qara dəniz sahili boyunca məskunlaşmışlar, orada əhalinin 60 faizini təşkil edirlər.

Krasnodar və Stavropol diyarlarının torpaqları tədricən azad edilir, bə'zi regionlarda isə başdan-başa bizim xalqımız yaşayır. Məsələn, Armavir şəhərində (Şimali Ermənistan) 80 faiz bizimkilərdir.

Şimali Ermənistanı alsaq, torpaqlarımız daha da böyüyər, ağıllı hərəkət etsək, məsələn, Rostov yaxınlığında olan Naxçıvan şəhəri də əlimizə keçər. Rostovla birlikdə bu vilayətlərdə ermənilər məskunlaşarlar. Siz bacarıqlı hərəkət edib Vətən torpaqlarımızda yerləşsəniz, tezliklə görərsiniz ki, millətimiz necə güclü millətdir.

Narahatlığa əsas yoxdur. Rus kilsəsi bizə güclü kömək göstərir. Ümumiyyətlə Moskvada bizim dindarlarımız və tərəfdarlarımız çoxdur, əksəriyyəti böyük vəzifə sahibləridirlər.

Mən əminəm ki, Moskvada və Moskva vilayətində yaşayan 400 min erməni kiçik qüvvə deyil.

Ey övladlarım, sakitcə, səs-küy qoparmadan doğma torpaqda qohumlarınıza da ev-əşik alın (Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətaiyə məktubunda verdiyi xəbərdən mə'lum olur ki, hələ XVI əsrdən Kilikiya erməni kilsəsi mövsümi işə gələn erməni ailələrindən Oğuz Albaniyasının qərbində Araz çayının bə'zi sahil kəndlərinin yaxınlığında hərdən 2-3 erməni ailəsini kilsə vəsaiti hesabına daim məskunlaşdırmağa başlayır. Məktubun mətni sonda veriləcəkdir – Ə.T.). yerli sakinləri yola gətirin köçüb getsinlər, münbit torpaqları ələ keçirin, kök salın, millətimizdə olan kadrların çoxalmasına mümkün qədər kömək edin. Rəhbər vəzifələr tutun, Allah bunun üçün sizdən ağıl əsirgəməmişdir. Sonra öz adamlarınızın yerləşməsinə kömək edin. Böyük Armeniyanın böyüklüyünü yalnız bu yolla qaytarmaq olar (Eçmüəzzin, 12 iyun, 1988-ci il)».

«Vətən» axtarışı yollarında türklərə qarşı planlaşdırılmış gələcəkdə baş verəcək soyqırımına və XXI əsrin astanasında mənsub olduğu xalqı başqalarının torpaqlarını ələ keçirməyə çağıran Eçmüəzzin katolikosu Vazgenin müraciətinin qanlı tarixi Venetsiya yaxınlığında Müqəddəs Lazar adasında yerləşən erməni katolik kilsəsinin ideoloji-təxribat fəaliyyətindən qaynaqlanır.

Tarix xəbər verir ki, mxtarıstlar – Venetsiya keşişləri hələ XVII əsrdən başlayaraq hazırladıkları gələcək mübarizələrdə qüvvətli arxa yaratmaq məqsədilə qərbi Avropada məkrli «xristian qardaşları» ideoloji maşını işə salırlar. Onlar birinci növbədə dövrün tanınmış (qarşıda Alman tarixçisi Ö.Mommsen haqqında ətraflı danışılacaqdır) «armyan tarixi» yazmağa sifarişlər verirlər. Bu gün də Osmanlı və Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarında yeni-yeni «erməni dövlətləri» yaratmaq məqsədilə, imkan və şərait olarsa, türkləri son körpəyədək məhv etmək hərisliyi ilə fəaliyyət göstərən yirtici dünya erməni diasporasının və onların ideoloji və terrorist ocağı olan kilsənin (erməniləri yaranmış siyasi xaosdan yüksək səviyyədə bəhrələnməyə çağıran Eçmüəzzin kilsəsinin başçısı Vazgenin müraciəti buna canlı sübutdur) «armyan tarixi» üçün sifarişlərini yerinə yetirən istər Amerika, istərsə Avropa dövlətlərində, istərsə də rusiyada vicdanını və şərəfini pula satan, «quldur alim» mövqeyində dayanan «muzdlu armenistlər» kifayət qədərdir. Türkün əleyhinə hazırlanmış bu bədnam ideoloji ordunun mövcud olduğuna sübut üçün biz epizodik dəlillərə istinad etməklə kifayətlənəcəyik. Bu

baxımdan fransız tarixçisi C.Morqanın 1919-cu ildə işıq üzü görmüş «Erməni xalqının tarixi» kitabı maraqlıdır.¹

Təsadüfi deyildir ki, sonralar erməni tarixçilərinin söykəndikləri ilk «mö'təbər» mənbələrdən biri də adı çəkilən əsərdir. Onun 1981-ci ildə yeni nəşrinə «Ön söz» yazmış K.Vetrovers adlı tarixçinin və E.Kayaçıyanın məqaləsi erməni riyakarlığının toxumunu Avropada əkən fransız alimlərini nişan verir. Həmin yazılarda C.Morqanın Arşak Çobanyan adlı bir keşişdən aldığı sifariş açıqlanır.

K.Vetrovers «Ön söz»də yazır: «Erməni xalqının tarixi»ni yazan müəlliflər və onlara ilham verənlər üç məqsədə nail olmağa çalışırlar. Fransız və dünya ictimaiyyətini maarifləndirməklə onların diqqətini cəlb etmək; erməni xalqında özünüdərk hissini oyatmaq; nəhayət, müstəqil erməni dövlətinin yaradılması haqqında hərəkətə gətirilmiş tələblərin motivini izah etmək və ona bəraət qazandırmaq» (seyrəlmə bizimdir – Ə.T.).

Kitabın sifarişçisi olmuş Arşak Çobanyan Morqana deyil, Fransa İnstitutunun üzvü, bizansşünas Qustav Şlumberqərə müraciət edir. Nədənsə o, Çobanyanın təqdim etdiyi material əsasında «Erməni xalqının tarixi»ni yazmaq sifarişi üçün 14 mart 1916-cı ildə məktubla Morqanla əlaqə saxlayır.

Qustav Şlumberqer məktubda yazırdı: «Mənim Sizə müraciətimin əsas məqsədi cənab Çobanyanın təklifi barəsində xahişimi qəbul etmənidir. Dünən o, yanıma gəlmişdi. Xristian Armeniyasına həsr edilmiş hər hansı bir qiymətli kitabı «Plon» nəşriyyatında buraxmaq olduqca zəruridir. Fransız xalqı erməni tarixinə aid kitabı hökmən almalıdır (baqratidlər, rubenlər) (seyrəlmə bizimdir – Ə.T.). Bu tarix səriştəli bir əllə canlı və aydın yazılmalıdır. Biz cənab Çobanyanla ümumi bir fikrə gəldik: belə bir kitabı (Çobanyan yazır) ancaq Siz hamıdan tez və əla yazarsınız. Bunun üçün öz razılığınızı verməyinizi xahiş edirəm. Hər şeyi bir kənara tullayın, yubanmadan bu xeyir işə başlayın».

Morqanın Şlumberqərə cavab məktubunu oxuyuruq: «Fikirləşirəm, mənim adımla yazılacaq erməni tarixi bütün bizim xeyirxahlığımızla yanaşı hər tərəfli sənədlərlə əsaslandırılmalıdır.

Ancaq mən başa düşürəm ki, cənab Çobanyan və Siz başqa cür istəyirsiniz. Gözlənilən kitabın F.M.Lenormanın «Böyük Yunanıstan» kimi, ümumi söykənəcəyi ədəbiyyatsız olmalıdır. Bu da məsələni bir qədər dəyişir.

Məndə heç bir material yoxdur. Siz cənab Çobanyana yazın ki, mənə lazım olanları göndərsin. Əgər mən işi dayandırmalı olsam, onu

davam etdirmək və başa çatdırmaq lazımdır. Bunu da, cənab Çobanyanın özü Sizin xeyirli məsləhətlərinizdən istifadə edərək, çox asanlıqla edə bilər. Bununla da kitab öz vaxtında çıxar...

Tarixi kitabı lazım olan xüsusi şərtlərlə yazmaq həqiqi titanik hadisədir».

Morqanın 19 aprel və 26 may 1916-cı il tarixli məktublarından: «Sizə xəbər verə bilməmişəm ki, erməni tarixi yazmaq üçün hansı ədəbiyyat tələb olunur, yaxud bu məsələ ilə bağlı nə nəşr edilib bilmirəm...

«... Böyük Armeniya» ilə əlaqədar bircə kitab belə xatırlamıram» (seyrəlmə bizimdir – Ə.T.).

Məktublar «Erməni xalqının tarixi» kitablarının hansı şəraitdə və hansı yolla qələmə alındıqlarını aşkar edir. Mə'lum olur ki, mxitaristlər XVIII əsrdən Müqəddəs Lazar adasındakı ilk erməni katolik kilsəsilə onların pravoslav təriqəti yolunda olduqları illərdə təşkil edilmiş Kilikiya erməni kilsəsinin birgə yaratdıqları ideoloji təbliğat maşını yeni siyasi şəraitə uyğun olaraq, Avropada xüsusi nüfuza malik tarixçiləri, başqa xalqların tarixini oğurlamaq məqsədilə, öz çirkin məqsədlərinin icraçısına çevirmək, bununla da planlaşdırılmış hücum üçün Qərb ictimaiyyəti arasında qüvvətli və etibarlı dayaqqlar yaratmaqdır.

Erməni keşişlərinin tarixi simasızlığını ifşa edən bu məktublarda əvəzsiz dəyəri ondadır ki, Atəşgahların və Babilə Bella mə'bədinin kitabxana və arxivlərindən ələ keçirdikləri mifoloji və filoloji ədəbiyyat materiallarını Kilikiya və Venetsiya kilsəsində tərcümə etdikdən sonra mənsub olduqları xalqa «tarix» yazmaq üçün müddətli tarixçilərə sifarişlər verdiklərinə canlı şahidlik edirlər.

Məktublar keçmişi olmayan, hətta qonşuların tanımadıqları kiçik bir icmanın «böyük tarixindən» danışmağın ağılsız, cahil ağılın məhsulu olduğunu bir daha sübut etdi. Bizdə bu fikri yaradan amil Morqanın sifarişçisinin verdiyi saxta materiallar qarşısında olan heyranədir: «Böyük Armeniya» ilə əlaqədar bircə kitab belə xatırlamıram».

Səmimi etirafına baxmayaraq, şəxsi marağın quluna çevrilmiş müddətli tarixçi olan Morqanın «Erməni xalqının tarixi» kitabı 1919-cu ildə nəşrdən çıxır. Erməni diasporasının müddətli ideoloqları onu Avropada «klassik» əsərin müəllifi kimi məşhurlaşdırırlar. Buna baxmayaraq, Morqanın özü yazır ki, onun «tarixi» elmi tarixdən tələb edilən amilin heç birinə söykənmir. Belə ki, erməni keşişi Çobanyanın göndərdiyi yepiskop Sebeosun «Heraklin tarixi»ni¹,

¹ Kamuran Gürün. Erməni dosyesi. Bakı, 1993. «Ön söz». Qarşıda K.Vetrovers və başqalarından gətirilən fikir nümunələri buradan götürülmüşdü.

¹ Kamuran Gürün. Erməni dosyesi. Bakı, 1993. s.11. Belə çıxır ki, o illərdə Sebeos Avropada «Armeniya tarixi»nin deyil, «Heraklin tarixi» kitabının müəllifi kimi tanınmış. Deməli, erməni tarixçilərinin növbəti saxtakarlıqları nəticəsində rus

müxtəlif erməni kilsə materiallarını, ümumiyyətlə altı sayda qeyri-ciddi, qeyri-elmi ədəbiyyatı, habelə bə'zi Yunan və Roma tarixçilərinin əsərlərini bir yere toplayaraq, onların əsasında «Erməni xalqının tarixi»ni yazan Morqanın özü e'tiraf edir ki, o, heç bir arxeoloji maddi-mədəniyyətə müraciət etməmişdir.

Yeri gəlmişkən yada salmaq ki, ermənilər şeytan qılıqları ilə öz iyrenc siyasətlərinə şərikin etdikləri tanınmış fransız alimi Morqanın şöhrətinə tarixi ləkə gətirdikləri kimi, görkəmli alman tarixçisi O.Mommseni də eyni alçaq oyuna şərikin etmişlər.

II Tiqranın şəxsində «Böyük Armeniya» «tarixi» yazmaq üçün erməni diasporasının Ö.Mommsenə verdiyi materiallar şeytan kələfinə çevrilərək «Roma tarixi» kimi qiymətli monumental əsərdə tarixi hadisələri o dərəcədə dolaşığa salır ki, müəllif onu nə qədər çözməyə çalışırsa, problem çözülməkdənsə, necə deyirlər, alimin özü çözülməz dolaşıqlığa düşür. Qarşıda Y.A.Manandyanın «II Tiqrان və Roma» kitabından danışarkən bu haqda geniş bir şəkildə gerçək tarix və uydurma erməni materialları təhlilə cəlb ediləcəkdir.

Arxeoloji maddi-mədəniyyətə söykənməyən, Şərq rəvayətlərinə və əfsanələrinə əsaslanan, ağızlardan eşitdikləri şifahi əhvalatı yazıya alan Yunan və Roma müəlliflərinin fikirlərinə istinad etməyi erməni keşiş müəllifləri üçün əlverişli mühit hesab edən fransız alimi Morqan kitablarının birində bunun elmi yol olmadığını da qeyd edirdi: «Böyük Aleksandrın çarlıq dövründə Qalis çayının o biri sahilindəki Şərq xalqlarının mənşəi haqqında yunanlar nə yazmışlarsa, hamısı təmsillərdən, fərziyələrdən və yalanlardan ibarətdir».¹

Bu baxımdan xatırlasaq ki, Mesrop Maştosun (anonim keşişin şəxsiyyətini şərti qəbul etsək) təlim aldığı məktəb Kiçik Asiyada Yunan dilində, Yunan yazısında tarix adına yunan təmsillərini, əfsanə və rəvayətlərini tədris edən Yunan kilsəsi olmuşdur və bu təlim sistemi yüz illər sonralar da davam etmişdir, o zaman, erməni keşiş müəlliflərinin (anonim keşiş M.Xorenski və başqaları) qələmə aldıkları «tarix» kitablarının rəvayət və əfsanələrdən ibarət olmasına da təəccüb etməməliyik.

De Morqanın aşağıdakı sözləri erməni xalqının adına düzülüb-qoşulmuş «tarix» kitablarının real tarixlə əlaqəsi olmayan dini rəvayətlər əsasında tərtib edildiyini bir daha sübut edir. O, yazır: «Biz görürük ki, erməni tarixçiləri və ruhani şəxslər öz milli köklərini

nəşrində Heraklla heç cür əlaqəsi olmayan «Armeniya tarixi» yaranır. Mənsub olduqları xalqa yox yerdən «tarix» yazan erməni müəllifləri dünyada analoqu olmayan tarixçilərdirlər.

¹ De Morqan. «Asiyanın qədim tarixindən iqtibaslar». Paris. 1806 (rus tərcüməsi A.Xudabəşevindir), 1916, s.9-10.

Müqəddəs Kitabla əlaqələndirmək, Ayk (Hayk – Ə.T.) xalqına yaxınlaşmaq məqsədilə rəvayət və mənbələri dolaşmaq salmağa çalışırlar».¹

Fransız «armenistinini» gəldiyi nəticədən bizim problemə aydınlıq gətirmək üçün iki məqam maraqlıdır:

Birinci. Mənsub olduqları xalqın tarixinin dini ədəbiyyatdan gələn mifik Aykla (Haykla) başladığını sübut etmək üçün əvvəlki rəvayətlər və mənbələr erməni müəllifləri tərəfindən saxtalaşdırılmışdı.

İkinci. Mə'lumdur ki, Bibliya erməni dilinə çevrilərkən, erməni kilsəsi öz xeyrinə ona bir sıra qədim Şərqin əfsanə və rəvayətlərindən götürülmüş epizodlar, o cümlədən, «Çar Ayk», «Allah Ayk», Babil çarı Bellin səltənətini ələ keçirmək üçün üsyan edən icma başçısı Ayk, Nuhun qədim Nəxcu elinə gətirilməsi, hətta onun və oğlunun indiki Naxçıvanda, arvadının Cənubi Azərbaycanın Mərənd şəhərində qəbrlərinin «olması» və s. süjetlər əlavə etmişdi.

Deməli, Bibliyanın tərcüməsi zamanı «erməniləşdirilmiş» variantdakı əfsanəvi Haykın erməni babası olması barədə heç bir qədim mənbə mə'lumat vermir. Bu o deməkdir ki, erməni xalqının ilk etnik tarixi (kilsə tarixi ən qədim və yeganə erməni əlyazması hesab etdiyi İncili IX əsrə, daha dəqiqi, 887-ci ilə Aid edir. Tərcüməni Q.A.Xalatyants redaktə və müqəddimə ilə 1899-cu ildə kitab şəklində nəşr etdirmişdir)² «erməni Bibliyası»nın və orada Mesopotamiya əfsanəsinin «erməniləşdirilmiş» mifik qəhrəmanı Haykın tarixindən başlayır.

Bəs, problemlə əlaqədar müəlliflər bu «tarixi» zamanın hansı kəsiyinə aid edirlər? Fikirlər müxtəlifdir və ziddiyyətlidir. Qarşıda bu haqda ətraflı danışılacaqdır. Hər halda erməni keşiş müəlliflər və onların tarixçi varisləri Haykın «tarixi»ni erməni xalqının milli tarixinin əfsanəvi başlanğıcı hesab edirlər.³

Bəs, Hayka qədər ermənilərin babaları adsız mı yaşamışlar? Əgər onların baba adı olmuşsa, onu özləri söyləsin?

Milliyyətə erməni olan XVI əsrin polşalı yepiskopu Simeon Lehatsi sualımıza aydınlıq gətirir: erməni babaları Hayk adını qəbul edəndə qonşular arasında yunanların onlara vurduqları lə'nət damğası ilə «İşkil» (bizim dildə «Səllim itlər») nam-nişanında tanınmışlar. Qarşıda bu barədə ətraflı danışılacaqdır.

¹ De Morqan. Erməni tarixinin məhkum edilməsi. Tiflis. 1895, s.75.

² Yepiskop Kirion. Rus tarixində İveriya mədəniyyətinin rolu. Tiflis. 1910, s. 331-335.

³ Keşiş müəlliflərdən başlayaraq, erməni tarix ədəbiyyatında erməni xalqının etnogenezi ilə əlaqədar bir-birini qəbul etməyən iki zidd konsepsiya mövcuddur. Bəzi erməni tarixçiləri mənsub olduqları xalqın mənşəini Mesopotamiya filoloji ədəbiyyatında haqqında söhbət gedən Babilistanlı əfsanəvi çar Haykın mifik şəxsiyyətilə, digərləri Hayasa-Azzi ölkəsinin əhalisi ilə əlaqələngirir. Sonuncu fikir sahibi Qr. Kapantsyan ermənilərin soy-kökünü və onların tarixinin başlanğıcını «Hayasa erməni beşiyidir» adlı iri həcmli tədqiqat əsərində araşdırır. Qarşıda görəcəyik ki, müəllif Şərq tarixinə ənənəvi erməni saxtakarlığı ilə yanaşır.

De Morqanın fikri milliyətçə erməni tarixçisi olan Qaraqaşyanda da eyni məzmununda təsdiqini tapır. Hətta Qaraqaşyan problemə bir qədər də aydınlıq gətirərək, daha sonralar uydurma «armyan» adı ilə özünü nişan verən əhalinin ilk millət adı olan «Hay» anlamının xristianlıq dövründə uydurulması həqiqətini e'tiraf edir: «Ermənilərin keçmişi haqqında istər tarix, istərsə də rəvayət hesab edilsin, heç bir mə'lumata malik deyilik. Xristianlığın qəbulundan sonra Aykın Noyla qohumluğu uyduruldu. Qəbul edildi ki, o, Noyun oğlu Yafəsin nəvələrindən olan Torqomun nəslindəndir».¹

Göründüyü kimi, müəllif millət adı olan «Hay» sözünün kilsə ədəbiyyatına gəliş tarixini «Bibliya»nın erməni dilinə çevrildiyi ilk variantına əlavə edilmiş eyni adda Mesopotamiya əfsanəsi ilə əlaqələndirir.

Müqəddəs Kitabın tərcüməsi də Mesrop Maştosun adına istinad edilir. Erməni və ermənipərəst tarixçilər də Mesropun V əsrdə deyil, daha sonrakı yüz illiklərdə (VII, VIII, IX əsrlərdə) yaşadığını yazırlar. Bu barədə akad. Marr da çağdaş erməni xalqının xristianlığın ortodoks dövrünədək millət adı olmadığını söyləyir. Bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Tarix xəbər verir ki, talein qismətindən bu gün yer kürəsinə səpələnmiş, günəmuzd dolanısq üçün «sadiq» köpəklər kimi üzünü yadların astanasına qoyb yatmış, tarixin heç bir dövründə toplum halda yaşamamış, əməllərinə görə, qismətlərinə Adil Allahın köçkünlük və qaçqınlıq yazmış bu «İşkil» tayfasını bir yerə toplamaq və onları bütöv bir coğrafi əraziyə yerləşdirmək üçün zamanın son çağlarında üç hamı qüvvə - bir tərəfdən ingilis və fransızlar, o biri tərəfdən ruslar «xristian qardaşlarına» sahib çıxmışlar.

Avropanın bu qüvvətli dövlətləri Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilərə «Vətən» axtarışında əvvəlcə ideoloji-təbliğət maşınının geniş miqyasda fəaliyyət göstərməsinə yardımçı olmuşlar, daha sonralar onları silahlandırmışlar və özlərindən asılı canlı makinəyə çevirmişlər. Həmin dövrdə onları idarə edən mərkəzin biri Venetsiyada, digəri Rus imperatorluğunda yerləşirdi.

Venetsiyada mxitaristlərin fəaliyyətləri barədə, qısa da olsa, danışıldı. İndi də Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilərin Rus çarı tərəfindən sazlanmış, hərəkətə gətirilmiş ideoloji təxribat maşını barədə bə'zi həqiqətləri xatırlayaq.

Dəli Pyotrın Şərq siyasətini həyata keçirmək üçün ideoloji baza olmuş A.İ.Musin-Puşkin məktəbi II Yekaterinanın dövründə təşkil edilmişdir. Tarixin bu çağlarından günümüze qədər ermənilər Qərbi Avropanın qüvvətli dövlətlərinin və Rus imperatorluğunun hamiliyindən zaman-zaman bəhrələnmişdi. Heç də səbəbsiz deyildir

ki, illüziyalarla məst edilmiş ermənilər rusların və Şərqdə gözü olan bütün qüvvətli Qərb dövlətlərinin əlinə fürsət düşcək, Türk xalqlarına qarşı qəddar alətə çevrilmişlər və bu gün də həmin cəbhədədirlər.

Mənsub olduğu xalqı ölüm və fəlakət alətinə çevirən, onu güclü dövlətlərin işğalçı siyasətinə qurban edən erməni kilsəsinin dini-ideoloji məktəbinin tarixi rusların və avropalıların Şərq siyasətinin tarixi ilə başlayır.

VI əsrdə Mərkəzi Avropadan slavyan adı ilə «Dəşti-Kıpcığa» - Kıpcıq çöllərinə (əgər rus tarixçilərinə inansaq) gələrək yerli türklərdən «Urus» («Rus») adı qəbul etmiş tayfalara A.İ.Musin-Puşkin məktəbində milli tarix yazmaq əsas məqsəd olmuşsa, bu məktəbin sonrakı varisləri ermənilərə «milli tarix» düzüb-qoşmağı və bu köçkünləri «yerli» əhali etməyi Şərqə açılan Rus qapısının e'tibarlı xristian dayaqları hesab etmişlər.

A.İ.Musin-Puşkin məktəbi haqqında bir neçə söz.

II Yekaterina II avqust 1791-ci ildə Müqəddəs Sinodun Ober prokuroru Musin-Puşkinə monastır arxivlərindən və kitabxanalarından bütün materialları müsadirə etmək üçün xüsusi fərmanla külli-ixtiyar vermişdir. A.İ.Musin-Puşkinin əlyazmalar arasında rast gəldiyi qiymətli tapıntılardan biri, mövzumuz üçün maraqlı olan XVI əsrə aid edilmiş «İqor polku dastanı»nın məcmuə variantı idi.

1812-ci ildə Napoleon Moskvaya od vuranda Musin-Puşkinin evi də, monastırlardan müsadirə etdiyi qiymətli əlyazmalarla zəngin kitabxanası da yanıb külə dönmüşdü. Təbii ki, knyazın kitabxanasını bəzəyən, ilkin adı bizə bəlli olmayan, lakin bu gün «İqor polku dastanı» adı ilə elmdə ciddi mübahisələrə səbəb olan dastanın «orjinalı» da guya yanğın zamanı məhv olub, aradan çıxmışdı. Lakin bə'zi slavyanistlər iddia edirlər ki, XVI əsrə aid edilən bu günkü «İqor polku dastanı», guya A.İ.Musin-Puşkinin üzünü köçürüb Yekaterinaya hədiyyə verdiyi nüsxə əsasında tərtib və nəşr edilmiş variantdır.

Burada iki maraqlı cəhət diqqəti cəlb edir. Əvvəla, haqqında söhbət gedən «Dastanın»mı, yaxud başqa əsərinmi üzünün köçürülüb çaricaya təqdim edilməsi fikrini sübut edən maddi əsas yoxdur. Fikrimizcə, bu versiya yanğın hadisəsindən əvvəl rus ictimaiyyətinə mə'lum olmuş Türk çölçü tayfalarına məxsus qəhrəmanlıq salnaməsinin üstünə qara pərdə örtmək məqsədi ilə uydurulmuşdur.

Tarix bəlli edir ki, oyanmış Rusiyada yeni dövlət quruculuğu və imperiya hakimiyyəti yaratmaq meylinin gücləndiyi belə bir dövrdə xalqı vahid milli şovinist siyasət ətrafında birləşdirəcək ideoloji-mə'nəvi bazanın təşkili zəruri idi. «İqor polku dastanı» məhz rus siyasi həyatının belə bir tələbi ilə çölçü Türklərin qəhrəmanlıq

¹ Qaraqaşyan. Şərq məsələləri tarixi. London, 1905. s.20.

səlnaməsi əsasında iqtibas və təbdil edilərək, rus məişətinə uyğunlaşdırılmışdı.

Biz hansı əsasla bu qənaətə gəlirik?

«Dastan»da bir sıra epizodun, xüsusən rus knyazlarının (Oleqlə İqorun) yunanlarla guya saziş bağlamalarından danışan əhvalatın slavyan rus tarixilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Vaxtilə Rus alimi M.Q.Kaçenovski də «Rus tarixinin mənbələri haqqında»¹ məqaləsində «Dastan»da Rus həyatı və tarixlə bağlı olmayan hadisələr barədə kifayət qədər danışmışdı. Lakin o, «Dastan»ın dayandığı özülün etnotarixini, etnomənşəini araşdırmaqdan yan keçmişdir. Əlbəttə, bu da təbiidir. Çünki M.Q.Kaçenovski imperiya təbəsidir.

Tarix xəbər verir ki, çağdaş rus ədəbiyyatında «Rus çölləri» adlandırılan geniş coğrafi ərazidə m.ö. minilliklərdən başlayaraq «İskitlər» adı altında ümumtürk tarixində parlaq hərbi səhifələr açmış, habelə zəngin yazılı və şifahi mədəniyyət yaratmış kifayət sayda qanı bir, canı bir, dili bir olan qohum-qardaş tayfa birlikləri yaşamışdır. Bu tayfaların səmimiyyətindən və səxavətindən istifadə etmiş slavyanlar tarixin müəyyən çağlarında Qərbi Avropadan gəlib onların arasında məskunlaşmışlar. Gəlmələr xalq adı olan «Rus» («Urus») namını da onları ocaqlarının başına keçirmiş ev sahiblərinin mifoloji tanrılarında Urusmaqın² şərəfinə qəbul etmişlər.

Şübhəsiz, gəlmə tayfalar Türk tanrı adını mexaniki qəbul etməmişlər, yaxud yad əhalinin məişətində yeni tanrı baxışının formalaşması məhdud zaman çərçivəsində mümkün deyildir. Bu məsələ qədimdən yaradılmış mə'nəvi tarixin özülü üzərində «doğulmuş» yad mədəniyyətin, başqa sözlə, gəlmə tayfaların əsrlərlə yaşadığı prosesin müəyyən həddə çatması ilə mümkündür.

Daha sonralar siyasi dönüşlə əlaqədar yerli Türk əhalisini assimilyasiya «qazanında qaynadın», onların yaratdıqları qədim zəngin mədəniyyəti «özünü küləşdirən» slavyanlar həmin ədəbiyyat hesabına «Türk tarixi» deyil, «Rus tarixi» yazmağa girişirlər. Bu məqsədlə XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində görkəmli Rus tarixçi və arxeoloqlar ordusunun xüsusi proqramlı vahid cəbhəsi yaradılır.

¹ Ətraflı bax: «Avropa xəbərləri», 1809, №18.

² «Urusmaq» mifik ad iki sözün birləşməsindən yaranmışdı: «Urus» və «maq» «Urus» Arus («Kitabi – Dədə Qorqud»da 24 sancaq bəylərindən birinin adıdır) şəxs adının fonetik aşılınmaya uğramış formasıdır. «Maq» Azərbaycan türklərinin soy-kökündə iştirak etmiş qədim Türk tayfalarından birinin adıdır. «Urusmaq» Qafqaz türklərinin mifoloji ədəbiyyatında yarım tanrıdır, başqa sözlə, «Qafqaz Prometeyidir».

Qədim tarix xəbər verir ki, Ön Asiyaya gələn ilkin Yunan tayfaları Kiçik Asiyada əlifbanı öyrənmiş, sonralar yazı-pozuya başlamışlar. Belə bir şəraitdə onların yaratdıqları ilkin yunandilli mədəniyyətin əsasında Şərq mədəniyyəti dayanmalı idi və bu həqiqəti də tarix təsdiq edir. Qarşıda bu haqda danışılır.

Kim və hansı dəlillərlə sübut edə bilər ki, slavyanlar yeni məskun olduqları «Türk çöllərində» «Urus» («Rus») adı ilə tanınanadək yerli əhalinin yüksək səviyyəli yazılı və şifahi mədəniyyətinin tə'siri altında maariflənməmiş, istər «Zadonşinanın», istər «İqor polku dastanı»nın və Rus xalq ədəbiyyatının başqa nümunələrinin ilk variantlarını yerli əhalinin öz tayfa başçılarının hərbi yürüşləri və qəhrəmanlıqları ilə əlaqədar yaratmış olduqları el ədəbiyyatından bir başa əxz etməmişlər?! Bəs, nə üçün Musin-Puşkin nüsxəsinə qədər «İqor polku dastanı» neçə-neçə variantları mövcud olmuşdur? «Dastanın» bu günə qədər Rus alimlərinin müxtəlif mövqelərini əks etdirən variantlarda nəşr etdirilməsi də səbəbsiz deyildir.

Əgər tarix və tarixiliklə razılaşmayan fikir sahibləri tapılarsa, o zaman, onlar təbii bir suala cavab verməli olacaqlar: əgər Rus xalqının babaları «Zadonşina» və «İqor polku dastanı» kimi abidələri müstəqil yaratmaq ağına malik olmuşlarsa, bəs, nə üçün «Türk çölləri»nə gəlməmişdən əvvəl Qərbi Avropada ilkin əcdad ocağında el ədəbiyyatı adına, hətta kiçik bir epizod belə düzüb-qoşub araya çıxarmamışlar? Halbuki, «Zadonşina» və «İqor polku dastanı» Slavyan-Rus tarixində qeydə alınmamışdan neçə minilliklər əvvəl bir tərəfdən Monqolustandan Baltikaya, o biri tərəfdən Hindiquşdan Qalis (Qızıl İrmak) çayınadək Ön Asiya və Qafqaz coğrafiyasına yayılmış Türk tayfalarının «Bilqamis», «Avesta», «Orxon-Yenisey» və başqa ölməz yazılı abidələri təkzibedilməz tarixdir.

31 iyul 1877-ci ildə Qazanda Rus arxeoloqlarının IV qurultayının açılışında ümumtürk tarixini qısqançlıqla e'tiraf etməyə məcbur olan qraf A.S.Uvorovun aşağıdakı sözləri sübut edir ki, Rus xalqına, Rus dövlətinə «İmperiya tarixi» yazmaq üçün türklərin minilliklərdən bəri yaratdıqları yazılı və şifahi mədəniyyətlə yanaşı, onların zəngin arxeoloji keçmişinə qarşı xüsusi proqramla təxribat maşını slavyan-səlib yürüşünə başlayır.

Bu baxımdan rusların bir xalq kimi formalaşmasında müstəsna ağıl mərkəzi olmuş Qazanı «təleyi qədim zamanlardan bizim vətənimizin tarixi ilə bağlı, Şərqi qapısı olan şəhər» kimi səciyyələndirən qraf A.S.Uvorovun sözünün davamında gəlmə slavyan əhalisi ilə yerli türklərin tarixini eyni coğrafi ərazidə («Türk çöllərində») paralel zaman kəsiyində eyniləşdirməyə çalışması rus imperatorluğu tərəfindən ümumtürk dünyasına qarşı irticanın başlayacağından xəbər verirdi. O, deyirdi: «Bu əlaqəni (qədim çölçü

türklərlə slavyanların əlaqələrini nəzərdə tutur – Ə.T.) yalnız demək olar ki, təkə ibtidai (mə'suliyətsiz və əsassız iddiadır. Çünki slavyanlar m.s. «Böyük Türk Çöllərinə» Avropanın qərb ərazilərindən gələn əhalidir) dövrdə deyil, indiki zamanda da izləmək olar. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, indii qarşılıqlı münasibətlər dəyişmişdir. Keçmişdə Şərq qədim ruslara tə'sir göstərirdi, indi isə Rusiya Uzaq Şərq ölkələrinə maarifçilik tə'sirini göstərməlidir».¹

Yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq qeyd edək ki, hər nəşrdə ciddi redaktədən keçirilsə də, «Dastan»da tam arıqlanıb götürülməsi və itirilməsi mümkün olmamış Türk çölçü tayfalarına məxsus elementlər danılmazdır.

Rus şairi S.Markov bu tarixi həqiqətin poetik təərrüfünü vermişdi:

Ulu «İqor dastanı»nda
sıx otlar kimi
slavyan sətirlərində
bitmişdi qıpçaq sözləri.²

İkincisi, «Dastan»ın bu gün bir neçə variantda meydana olması da, Musin-Puşkinin Yekaterinaya təqdim etdiyi guya yeganə əlyazma variantı fikrinin siyasi illüziyadan başqa bir şey olmadığını açıqca göstərir.

Söylədiklərimizə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Bu günə qədər «Dastan»ın elm aləmində geniş və qızgın müzakirələrə, mübahisələrə və qə't'i fikir ziddiyyətlərinə səbəb olmuş bir neçə variantı da mövcuddur. Bu mübahisələrə qoşulmaq bizim mövzumuzun həlli məqsədini daşımır. Ona görə də biz problemizlə bağlı yalnız bə'zi cəhətləri yada salmağı gərəkli hesab edirik.

XIX əsrin I yarısında Rusiyanın bir sıra görkəmli ziyalıları, o cümlədən, M.T.Kaçentovski, K.S.Baskakov və başqaları «İqor polku dastanı»nın saxtalaşdırıldığını, baş vermiş hadisələrin tarixi neçə əsr əvvəllərə aid olsa da, onun ruhən müasirləşdirildiyini açıb göstərmişlər.

1852-ci ildə əlyazmasında tapılmış «Zadonşına» dastanı və II Yekaterinanın adı ilə əlaqələndirilən «İqor polku dastanı» arasında apardığı paralellərə yekun vuran fransız alimi Lui Leje 1890-cı ildə yazırdı ki, «İqor polku dastanı» poetik cəhətdən güclü və orijinal olan «Zadonşına»nın əsasında namə'lum saxtakarlar tərəfindən tərtib edilmişdi.³

Lui Lejenin gəldiyi qənaət onun fikir ardıcılıqları tərəfindən hər zaman qə't'iyyətlə davam etdirilmişdi. Orijinalının qə't'i olaraq başqa xalqa məxsusluğu tədqiqatçılarda şübhə oyatmayan abidə –

«Dastan» «yanğın» tarixindən sonra «siyasətin qara əlləri» ilə tərtib edilmiş «İqor polku dastanı» haqqında Lui Lejenin fikir ardıcılı fransız alimi, professor Mazon yazırdı: «Bu alabəzək mətnə dövr və mühitdən savayı heç bir vəhdəd yoxdur; dövr – XVII əsrin axırları, zəfər çalmış Rusiyada II Yekaterina dövrüdür, mühit isə ibarətdir qraf Musin-Puşkinin dərənəyi ətrafında toplanmış bir neçə savadlı adamdan, kitabxana işçilərindən, tarixi əsərlərin mütaliəsindən vəcdə gəlmiş kübarlardan, vətənpərvər olduqları qədər də yaltaq olan bir sürü şəxsəndən ki, yazı-pozuları və nitqləri ilə öz millətçilik hisslərinə, bir də imperatriçanın siyasətinə nökrəçilik edirlər».¹

Professor Mazonun söylədikləri ilə tanış olduqdan sonra fikirləşirsən ki, görkəmli alim «alabəzək mətn» deyəndə sanki heç bir real tairxi maddi-mədəniyyətə əsaslanmayan, yalnız «Avesta» tanrılarından olan Zarvanla, Arsaklı Tükr-İskit çarları ilə əlaqədar rəvayət və əfsanələrə, habelə m.ö. III əsrdə yaşamış Babil tarixçisi Berosun topladığı Xaldey rəvayətlərinə istinadən, başqa sözlə, yabançı xalqa aid olmuş mə'nəvi xəzinəni «erməniləşdirməklə» qədim Şərqi müxtəlif tarixi dövrlərini təhrif edərək erməni xalqına «milli tarix» tərtib etmək məqsədi ilə anonim müəllif Movses Xorenskinin arxasında gizlənmiş H.Eminin son redaktəsindən çıxmış «Armeniya tarixi» kitabının yerinə «İqor polku dastanı»nın adını yazmış, «dövr və mühit» deyəndə Azərbaycan türklərinin ulu əcdad torpaqlarını ələ keçirmək üçün Türkiyəyə və İrana qarşı apardığı işğalçı müharibələri 1828-ci ildə tam qələbə ilə başa çatdırmış Rusiyanın Qafqazda imperiya dayaqlarını yaratmaq və möhkəmləndirmək üçün İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv edərək mart 1828-ci ildə «erməni vilayəti»ni İrəvanda yaratdığı «dövr»də I Nikolayın adının yerinə II Yekaterinanın, «mühit» deyəndə, Şərqsünaslıq İnstitutunda çar Rusiyasının imperialist siyasətinə müti olmuş, gələcək erməni-Türk qırğınlarına ideoloji baza yaratmış Nikitin Osipoviç Emin kimi «alim» adına «bir sürü» keşişin və dəllal siyasətçinin mühitini nişan verirdi.

«İqor polku dastanı»nın «alabəzək mətnini» (Mazon) «Zadonşına»nın əsasında «tərtib edən» saxtakarlar (Lui Leje) namə'lum olduqları halda, «Avesta» əfsanələri (xüsusən «Knyaz Zarvan»la bağlı əfsanə epizodları), «Atarpatena əsirzadəsi» (M.Xorenski) Artaşeslə əlaqədar Mar əhalisinin epik nəğmələri Arsaklı rəvayətləri (Arsaklı çar səltənətinə mənsub olan partlı Maarifçi Qriqori, Partlı Saak və Arsaklı çarı III Tiridatdan danışan və s. epizodlar), habelə Xaldey hekayətləri (Babilin mifik çarı Belle onun ə'yanı Haykın toqquşmaları, çar Aram, Assuriya şəhzadəsi Samiramida və Aray-Arat arasında olan macəralı müharibə xətti və

¹ Ətraflı bax: V.V.Bartold və Ya.İ.Smirnov. «N.Ya.Marrın əsərləri haqqında rə'y». Petroqrada, 1916, s.373-374.

² Oljas Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, s.36.

³ Lui Leje. Slavyan mifologiyası. Voronej, 1908, s.4-5.

¹ Oljas Süleymenov. Az – Ya. Bakı, 1993. s.8.

s.) başqa qədim Şərq folklor ədəbiyyatı materialları əsasında müxtəlif dövrlərdə kilsədə tərtib edilərək anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi»ni siyasi dövrün ruhunu əks etdirən son əlavələrlə Rus dilində nəşrə hazırlayan, Rus ağalarının «Böyük Armeniya» vədlərindən məst olan N.O.Eminin şəxsiyyəti mə'lumdur.

N.Eminin «Armeniya tarixi»ni 1828-ci ildən başlayaraq, Arazın o tayfından dilənçi erməni ailələrinin köçürülməsində və Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərində yerləşdirilməsində xüsusi cəfəşanlıq nümayiş etdirmiş Rus işğalçı ordusunun yüksək çinli zabiti Lazarevə ithaf etməsi açıq göstərir ki, o, kitabın tərcüməsində, redaktəsində və nəşrində çox sərbəst hərəkət etmişdir və buna görə də «öz əməyini» müəllif zəhməti kimi qiymətləndirərək kitabın titül vərəqində yazırdı: «Məxfi müşavir və kavalər, Lazarev Şərq dilləri İnstitutunun hamisi cənab Xristofor Yakimoviç Lazarev əlahəzrətlərinə Tərcüməçi dərin ehtiram hissi ilə öz əsərini həsr edir».

Oxucu N.Eminin bu «ithaf»ını adi və təbii sayıb bilər. Əgər biz də bu «adi və təbii» axına qoşulsaq, o zaman, M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»ndən üzü bəri başqa xalqlara məxsus olmuş qədim rəvayət və əfsanələr əsasında kilsədə xalqına guya «milli tarix» tərtib etmiş keşişlərin meydana qoyduqları cəfəngiyyatları bu gün də «elmi tarix» nümunəsi kimi qəbul etsək, başqa sözlə, qədim Şərq tarixinə üz tutanda saxta erməni keşiş ədəbiyyatına keçmiş SSRİ dövründən gələn yolxucu «dostluq və qardaşlıq ailəsində» metodoloji ən'ənə mövqeyindən doqma, ehkam şəkilində yanaşsaq, gələcək Türk nəslimizin üzünə həqiqət qapılarını təkrar-təkrar bağlayacaq, bununla da riyakar və qəddar ermənilərə daha yüz illiklər dövrü övladlarımızın başına fəlakətlər açmalarına yardımçı olacağıq.

Əlbəttə, əziz soydaşım, din bir, dil bir, qan qardaşım, millətimin gələcək ümidi! Nə N.Eminin «ithafı» adi ithafdır, nə də X.Y.Lazarev sadə və adi Rus «müjəhiddir». Bu, o Lazarevdir ki, 1828-ci ildə Suriya, Livan, İraq, Türkiyə və İrandan erməni ailələrinin kütləvi köçürülməsinə, xüsusən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində daha sıx yerləşdirilməsinə şəxsən başçılıq etmiş, xristian qardaşlarına doğmadan-doğma qayğı göstərmiş Türk qanı içən çar polkovnikidir. Təsadüfi deyildir ki, Şərqsünəşliq İnstitutunun ilk təməli də bu Rus hərbi xəfiyyə başçısının adı ilə ünvanlanmışdı. N.Emin də millətçi erməni keşişi kimi, Ön Asiyanın müxtəlif regionlarında m.ö. başlanmış fasiləsiz müharibələrin ölüm girdabından can qurtarıb səpələnmiş qədim «İşgil» (Simeon Lehatsi – XVI əsr erməni keşişi) törəmələrini Ön Qafqazın zəngin ərazilərində, cənnət guşələrində yerləşdirən və «İşgildən» «Haya» keçmiş, hələ bu dövrdə «armyan» olmamış başıpozuq icmaya «qədim Vətən» və ilk dövlət yaratmaq üçün yardımçı olmuş X.Y.Lazarevə «İşgil»-«Səllim itlər» irsindən gələn sədaqətini bildirmək üçün ona «dərin hörmət hissi ilə öz əsərimi

həsr edirəm» deyir. Bu, çar I Nikolayın «dövrü» və N.Eminin «mühiti» Ön Qafqazda Azərbaycan türklərinin ulu əcdad torpaqlarını gələcəkdə yaradılacaq erməni tarix ədəbiyyatında uydurma əcdad adları altında işğalını ilk təməlinin qoyulduğu «dövr və mühit» idi.

XIX əsrdən başlayaraq qara taleyin Şərq xalqlarının boğazına cəhənnəmin odlu kösövü kimi tıxadığı İşkil (Səllim itlər) törəmələrinin bir tərəfdən ingilis, bir qədər sonra fransız və dünya ağalığı eşqinə düşmüş başqa Qərb dövlətləri, o biri tərəfdən Dəli Pyotrın dünya imperiyası «lokomotivini» hazırlamış II Yekaterina Rusiyası Şərq siyasəti ilə əlaqədar tarixdə olmayan əcdad «nəsil ağacını» Ön Qafqazda «əkmək» və onu öz dövlətinin Şərq dayağı olaraq möhkəmləndirmək məqsədi izləmişdi. Bu siyasətin varisi olan Qraf A.S.Uvorovun Rus imperatorluğunun Şərq uğrunda yürüş planlarını müzakirə edən Kazan qurultayında verdiyi bəyanatla təkə «Türk çölləri»ni (yaxud «İskit Çöllərini» - «Herodot Skifiyasını») «Rus çölləri» tarixi ilə əvəz etməyə çağırırdı, o, Türk tayfalarının qədim məskənləri olan Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə, Ön Qafqaza, habelə Atillanın qəhrəmanlıq tarixini yaşadan Qərbi Avropanın bəzi ərazilərinə doğru «maarifçilik» adı altında Rus işğalçı irtica maşınının istiqamətləndirilməsini tarixi zərurət kimi qiymətləndirir və sözünün davamında deyir: «Bu gün axşam Şərqlə bağlı müxtəlif elmi məsələlərə icazə verildə, bu məsələləri biz burada müzakirə edəndə, Balkanlarda, Dunayın aşağı axarında, Fəradın yuxarı axarında (Arme/Şupria ilə bağlı erməniləri nəzərdə tutur – Ə.T.) Şərq haqqında başqa məsələ həll olunacaqdır. Burada biz elmi məsələləri həll etməklə Şərqlin tarixini yeni görmə bucağından işıqlandıracağıq – orada qardaşlarımız bizimlə eyni tayfadan olan xalqlara azadlıq və maarif gətirmək üçün başqa silahla çox qədim Şərq məsələsini həll edəcəklər».¹

Təsadüfi deyildir ki, dünyada ikinci qohum tayfası və ilkin tayfa adı olmayan kimsəsiz, hətta gəldiyi Qərb coğrafiyasında da adına birçə qarış torpağı belə nişan verilməyən, tarixən yurdsu-yuvasız, qismətinə köçkünlük və qaçqınlıq yazılmış başıpozuq icmaya – erməni kütləsinə Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda iki Türk dövlətinin ərazilərinə hegemon pəncəsini qoymaq üçün mə'lum güclü dövlətlər ta əzəldən bu günədək öz siyasətləri mövqeyindən mə'nəvi-dini, siyasi-iqtisadi və hərbi arxa olmuşlar.

Maraqlı cəhət odur ki, Azərbaycanın zəngin sərvətini siyasi saxmat taxtası üzərində bölgüyə qoymuş bu qüvvələr çirkin siyasətin aktyorları olaraq ifa etdikləri «haq» və «ədalət» rolunda vaxtilə özlərinin yaratdıqları «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nin həllində «sülh məramlı» missiyaya qoşulsalar da, onlar ya açıq, ya gizli şəkildə

¹ V.V.Bartold və Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsər, s.373-374.

təcavüzkar «xristian qardaşlarının» tərəfini müsəlman-Türk «müttəfiqlərinə» vermirlər. Bu ölkələr tarixən heç zaman toplum halda bir məskəndə yaşamamış İskil icmasını xalq olaraq Güney Anadoludan başlayaraq, iki qədim Azərbaycan Türkü dövlətlərinin ərazilərinə «sahib etmək» üçün uydurma etnoünvanlarını nişan verən rəvayətlərə istinadən əvvəllər «Kiçik Hayastan» (Ayastan), «Böyük Hayastan», yeni siyasi dövrə uyğun olaraq, sonralar «Böyük Armeniya», «Kiçik Armeniya», daha neçə-neçə «Armeniya»lar əsasında «milli» xəritələrinin «təşkilinə», «tarix» adına cəfəngiyyatla dolu qalın-qalın kitabların yaranmasına, beləliklə, onların «İskil»dən «haya», «hay»dan «armyana» çevrilmələrinə mə'lum tarixi çağlarda hamilik etmişlər.

Təzibedilməz bu real həqiqəti gizlətmək məqsədilə dünya erməni kilsəsi, erməni ziyalıları və müzdlü xristian tarixçiləri günümüzdə qədər saysız kitablarda erməni xalqına «əcdad» və «vətən» axtarmışlar, axtarırlar və axtaracaqlar! Heç bir maddi-mədəniyyətə əsaslanmayan bu axtarışlar erməni tarix ədəbiyyatında elmlə əlaqəsi olmayan ziddiyyətlərlə dolu kaos dumanı yaratmışdı və bu da təbiidir. Çünki hər bir erməni müəllifi başqa xalqların qədim keçmişinə irticaçı siyasətdən qidalanmış özünün subyektiv duyumu və düşüncələri ilə yanaşır. Bundan başqa, ayrı-ayrı müəlliflərdə «orijinallıq» xatirinə, yeni «elmi kəşf» düşüncəsi ilə ortaya atılmış iddialı «tapıntı» görüntüsü erməni tarix ədəbiyyatında ziddiyyətləri daha da dərinləşdirir, daha dəqiqi, ən'ənəvi uydurma «erməni dövlətçiliyi» konsepsiyasını kilisə şeytanının dolaşdırdığı qara kələfə çevirir.

Kilisə ədəbiyyatında əsası qoyulmuş və keşiş müəlliflərin şeytan kələfinə çevirdikləri «erməni dövlətçiliyi» iddiası qarşıda tarix və tarixilik kontekstində geniş araşdırmaya cəlb ediləcək, kifayət qədər maddi sübutların işığı altında erməni babalarına məxsus Armaniyların (I Armeniya, II Armeniya, III Armeniya, IV Armeniya və s.) fantastik uydurmadan başqa bir şey olmadığı aşkarlanacaqdır.

I FƏSİL M.XORENSKİ ANONİM KEŞİŞ «TARİXÇİ»DİR

Orta əsrlərdən başlayaraq erməni keşişləri və onların daha sonrakı alim varisləri bu günə qədər Qərbi Avropanın adı və lokalizasiyası özlərinə də dəqiq mə'lum olmayan coğrafi ərazisindən Kiçik Asiyaya gəlmiş adsız babalarının əcdad «ünvanını» qədim Şərq xalqlarının tarixinə «yazmağa» çalışmışlar.

Bəs, orta əsrlərə qədər erməni babalarının etnoinsan adı olmuşdurmu?

Erməni xalqının tarixi ilə əlaqədar meydana çıxan bir çox suallar kimi, bu suala da insan tarixi sükutla cavab verir.

Təsadüfi deyildir ki, XIX əsrdən günümüzdə qədr istər Türkiyə Respublikasının ərazilərində, istərsə də Qərbi Azərbaycan torpaqlarında arxeoloji qazıntılar çirkin imperiya siyasəti və dini təəssüb mövqeyindən tendensiyalı, elmi tarixin tələblərindən uzaq mövqedən aparılsa da, aşkarlanmış hər hansı bir mədəniyyət nümunəsi, cüz'i də olsa, özlərini dini əfsanə qəhrəmanı mifik çar Haykın törəməsi hesab edən Hayların «qədim tarixinə» şahidlik etmir. Məhz buna görə də orta əsrlərdən başlayaraq keşişlərin bu yolu bağlı idi. Onların yeganə yolu minilliklərdən bəri Şərq dünyasını qanadları altına almış, yeri gəldikcə adını çəkəcəyimiz bə'zi yerli - köklü Ön Asiya xalqlarının zəngin şifahi və mifoloji ədəbiyyatından istifadə edərək, öz məqsədlərinə uyğun gələn yeni rəvayət variantları yaratmalı və bu filoloji materiallar əsasında «armyan tarixləri» tərtib etməli idilər. Bu baxımdan anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin adına yazılmış «Armeniya tarixi» ilə dünya tarixində erməni saxtakarlığının əsası qoyulur.

Keşiş müəlliflərə aid edilən «Armeniya tarixi» kitablarından ayrı-ayrı tarixi çağlarda Biyaini və Part dövlətlərinin tərkibinə müvəqqəti daxil edilmiş Ön Asiya və Ön Qafqaz vilayətlərini və onların qədim yerli əhalisinin tarixini çağdaş erməni xalqının adına bir başa bağlayan hissələri çıxsaq, şübhəsiz, həmin kitabların bir üz qabıqları qalacaq, bir də onların üstlərində əksəriyyəti anonim olan keşiş adları, vəssalam. Lakin qara taleyin bir dönüşündə Azərbaycan türklərinin qanlı faciə tarixi üzərində babaları Qərbi Avropadan gəlmiş bir ovuc köçgün və dilənçi hay ailəsinin simasında Rus imperatoru Nikolay Mart 1828-ci il fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv etdi. Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqlarında Rus imperiyası tərkibində 1830-cu ilədək «Erməni vilayəti» adında oyuncaq qurum yaratdı və bununla da yer üzünə səpələnmiş dünya ermənilərinin, müvəqqəti də olsa (1830-1840-cı illərdə Ön Qafqaz quberniyalara bölündü), ilk tarixi dövlətinin ideoloji əsasını qoymağa

müvəffəq oldu. Dünya tarixində ən irtica müqavilə olan, dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında bu günə kimi Azərbaycan türklərinə qarşı ilkin qəddarlığını (vahid Azərbaycanın Rus-fars inzibati ərazisinə parçalanması, bu gün də Cənubi Azərbaycanın irticaçı fars rejimi altında dil, maarif, təhsil hüquqlarının tapdanması və s.) qoruyub saxlayan 1828-ci il Türkmənçay anlaşılmasından sonra Rus imperiya institutlarının fəaliyyətində ideoloji, psixoloji əsası qoyulmuş «erməni dövləti» ideyasını, nəhayət qanlı müstəmləkə tarixinin Azərbaycan türklərinə qarşı yaratdığı yeni düşmən şəraitdən dərhal faydalanan Qırmızı Rus İmperatorluğunun daşnak-bolşevik bandası silah gücünə həyata keçirməyə nail oldu. Bununla da qədim Oğuz Albaniyasının Qərbi coğrafiyasının böyük bir hissəsində Osmanlı türkləri ilə Qafqaz türklərinin bağrına 29 noyabr 1920-ci ildə «Ermənistan SSR» adı ilə Kreml tərəfindən vurulan qanlı daşnak-bolşevik pazu (C.Kirokosyan) dünya tarixində ilk erməni dövləti kimi yaranmış oldu.

İbrətamiz fakt budur ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, XX əsrin sonlarına qədər dünya erməni diasporası – kapital maqnatları tərəfindən müxtəlif şirnikdirici imtiyazlarla xarici ölkələrdən bə'zən kütləvi, bə'zən də ailə-ailə köçürülüb Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmələrinə baxmayaraq, tarixən xoş yaşayış arxasınca köçgün psixologiyası ilə həyat təzi keçirməyə alışmış bu insanlar yadelli quşlar kimi, düşükləri yad yuvadan da zaman-zaman uçub gəldikləri yolla da «cənnət axtarışı»nda yer üzünə təkirarən səpələnmişlər.

Bu gün də ermənilərin kiçik icma formasında bütün yer üzünü əhatə edən ayrı-ayrı dövlətlərin ərazilərində əsla məskunlaşmaları deyil, yaşamaları, hətta mənşəcə erməni olsalar da, müəyyən hissəsinin fransızlaşması, ingilisləşməsi və s. aşkarca sübut edir ki, erməni babaları tarix elminə mə'lum olmayan dövrlərdən üzü bəri köçgün və pərakəndə yaşamışlar. Erməni xalqının bu günkü canlı yaşayış və məişət areal xəritəsi də təkzibedilməzdir.

Böyük Allahın işıqdan və müdriklikdən məhrum etdiyi, şeytan fitvası ilə yaxşılığa və mərdliyə qənim kəsilən, cahil və nadan hislərlə yaşayan, xəstə silahı zəhərli şovinizm olan bir xalq, ata-baba ocağının atəşindən güc alan, insanları sevə-sevə müdrikləşən Dədə Türkün varisləri kimi, mə'nəvi işığın və zəka nurunun intibahı olan şifahi – əqli yaradıcılıq xəzinəsi yarada bilməzdilər.

Bizim fikrimizin sübutu baxımından erməni keşiş müəlliflər tərəfindən «Avesta»dan əxz edilmiş erməni mifoloji ədəbiyyatına diqqət yetirmək kifayətdir. O zaman mə'lum olacaq ki, Ahura-Məzda baş Tanrı olmaqla erməni mifoloji Tanrı panteonu başdan-baha Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan «Avesta» ilə əlaqədardır.

Keşiş müəlliflərin «tarix» kitablarını vərəqləsək, danılmaz bir həqiqətlə üz-üzə dayanmış olaraq: dövlət və dövlətçiliklə bağlı epizodlar «Avesta» tanrısı «çar Zarvanla», «Avesta»dan gələn başqa tanrılarla, o cümlədən, Maday çarı Astiyaqla, Part Türk-İskit çarları ilə, habelə Türk mənşəli xalqlara məxsus Biyaini çarı Aramla əlaqədar əfsanə, rəvayət və hekayətlər əsasında erməni xalqına «tarix» kitabları hazırlanmışdı. Bu baxımdan anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi» kitabına düz XIX əsrin sonlarına qədər hər dövrün siyasi tələbləri ilə əlaqəli əlavə edilmiş filoloji parçalar olduqca maraqlıdır.

Mövzumuzun geniş araşdırılması və fikrin sübutu üçün qarşıda yeri gəldikcə həmin materiallardan nümunələr gətiriləcəkdir.

Yuxarıda deyilənlərə tarixilik kontekstində reallıq prizmasından işıq salmaq baxımından görkəmli erməni mifoloq alimi Manuk Abeqyanın fikri daha mö'təbərdir, daha ədalətlidir.

Erməni babalarının Qərbi Avropanın hansı ölkəsindən Ön Asiyaya haçan gəlmələri, hansı ərazidə ilkin yerləşmələri, «armyan» olanadək (əslində «Hay» olanadək) hansı etnik adla tanınmaları barədə maddi sübut üçün əldə heç bir faktın olmadığını e'tiraf edən Manuk Abeqyan fikrinə davam edərək yazırdı: «Erməni xalqının əslisi nədir, necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o buraya (Kiçik Asiyaya – Ə.T.) gəlib, arman olmasından əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə və etnik tərkibinə kim necə təsir göstərib? Bu amilləri və armanların kimliyini sübut etmək üçün əlimizdə dəyərlı, dəqiq və aydın dəlillər yoxdur».¹

Müəllifin sözlərindən aşkarca görsənir ki, o, «Armeniya» adında «dövlətə» işarə etsə də, qədim dövrdə onun tarixi mövcudluğuna onun özü də inanmır. Çünki dövlət vahid soykökə malik olan qüdrətli tayfa ittifaqından yarana bilərdi. Manuk Abeqyanın e'tirafından aşkarca mə'lum olur ki, tarix heç zaman erməni babalarına məxsus tayfa ittifaqının mövcudluğunu tanımamışdı. Bu kiçik adsız icma Ön Asiyada və Qafqazda pərakəndə halda yaşamışdı.

Manuk Abeqyan XIX əsrin əvvəllərində erməni və ermənipərəst müəlliflərin «kəşf» etdikləri «Armeniya» anlamını işlətsə də, «erməni xalqının hansı soykökə» malik olması, «dil və etnik tərkibcə kim və hansı yolla ona tə'sir etməsi» və s. barədə «dəqiq mə'lumatın» olmamasını e'tiraf etməklə həm özünü təkzib edir, həm də «qədim Armeniya»dan bol-bol danışan erməni müəlliflərini qəbul etmir.

Erməni alimi Qərbi Avropadan müxtəlif zaman kəsiyində hissə-hissə köç edən və Kiçik Asiyanın ayrı-ayrı regionlarında pərakəndə yerləşən babalarının ilk düşükləri ərazilərdə etnik

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1. İrəvan, 1948, s.7.

maddi-mədəniyyət izləri qoya bilmədiklərini yuxarıdakı səmimi e'tiraflarında sübuta yetirmiş olur. Neçə min illər boyu etnik təkmilləşmə və hər hansı bir xalqın tarixinə çevrilmə prosesini şərtləndirən dil, din, yazı mədəniyyəti faktlarına malik olmayan çağdaş xalqın ən qədim «dövlətindən» danışmaq ancaq fioloji materialları «elmi tarix» kimi gözə soxmağa çalışanlara məxsus ola bilər. Biz qarşıda da yeri gəldikcə faktlarla sübut edəcəyik ki, M.Xorenskinin adına istinad edilmiş uydurma «Armeniya tarixi» bu gün elmə bəlli olan rəvayət və əfsanə materialları əsasında tərtib edilmişdi. Elə buna görə də keşif müəlliflər Ön Asiyaya Avropadan gələrək ayrı-ayrı regionlarda pərakəndə yaşamış erməni babalarının yeni ərazilərdə daim məskunlaşa bilmədiklərinin başlıca səbəbi üstündən sükutla keçirlər. Çünki bu tarixdir, lakin erməni babalarının tarixi deyildir.

Kiçik Asiyada haqqında danışılacaq dövlətlər arasında baş vermiş tarixi müharibələrin fırtınası başqa kiçik etniklər kimi, köçkün, əsl-kökü mə'lum olmayan, kimsəsiz erməni babalarını da Ön Asiyanın və Qafqazın sakitlik və əmin-amanlıq hökm sürən guşələrinə ailə-ailə, fərd-fərd pərakəndə halında səpələmişdi. Maday imperiyasının dərinliklərində dağlıq ərazilərə sığınmış ailələr özlərini daha təhlükəsiz hesab etmişlər.

Manuk Abeqyan erməni babalarının Qərbi Avropadan gələrək, onun fikrincə, ilkin friqiylərin qonşuluğunda yerləşmələrini, aramsız müharibələrin fəlakətindən xilas olmaq üçün buradan da hərəkət edərək Kappadokiyaya, Qalis çayının cənubuna, Fəratın qərbina (Arme-Şupria vilayətinə), Maday çarı Kiaksarın zərbələri altında Assuriya və Biyaini (Urartu) dövlətləri məhv edildikdən sonra Ön Asiyanın daha da dərinliklərinə qaçqın düşdükləri tarixi çağları özünəməxsus yanaşma ilə belə xatırladır: «Güman ki, ermənilər m.ö. V əsrdə Taron istiqamətində Şimala hərəkət etmiş və Arsak vadisinə gəlmişlər».¹

Erməni müəllifindən soruşmaq istəyirik: «gümanla», «ehtimal» və «fərziyələrlə» hər hansı bir xalqa «tarix» yazmaq olarmı?

Etnik adı bu günə qədər elmə mə'lum olmayan babalarının m.ö. V əsrdə «Arsak vadisinə» «gəlmələrini» iddia edərkən «güman»dan başqa əlinizdə hər hansı qədim mö'təbər mənbə, yaxud arxeoloji maddi-mədəniyyət vardırmi? Əlbəttə, sizin dediyiniz tarixə şahidlik edən dəlillər olsaydı, şübhəsiz, «gümana» yox, canlı şahidə söykənərdiniz.

Maraqlı cəhət odur ki, erməni alimi pərakəndə halda «gümanla» «Arsak vadisinə» «gətirib yerləşdirdiyi» erməni ailələrinin deyil, çağdaş erməni xalqının ümumən babalarının tarixini m.ö. V

əsrəndən e'tibarən Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqları ilə bağlamağa çalışır.

Belə çıxır ki, erməni babaları pərakəndə yaşamış, lakin «kütləvi halda» ellikcə bir yerdən başqa yerə hərəkət etmişlər. Əgər Manuk Abeqyanın bu fikrini qəbul etmiş olsaq, onda o, başqa bir suala cavab verməlidir ki, bəs, 1828-ci ildən başlayaraq, İrandan, Türkiyədən, Süriyədən, İraqdan, Livandan və Orta Şərqi başqa regionlarından kütləvi şəkildə köçürülüb Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz ərazilərində, o cümlədən, ölkənin Qarabağ (qədim Arsak) torpaqlarında yerləşdirilmiş minlərlə ailəni – erməni xalqını təmsil edən bu çoxluğu nə üçün «unudur»?

Məsələ aydındır, Dağlıq Qarabağla əlaqədar XIX əsrin əvvəllərindən ortaya atılmış riyakar iddianı «tarixi həqiqətlə» əlaqədar olduğunu sübut etmək üçün Manuk Abeqyanın öz babalarını Kiçik Asiyanın Tron ələyətindən gətirib daha sonralar Part imperiyasının əsasını qoymuş çarın adı ilə «Arsak vadisi» adlandırılmış Azərbaycan türklərinin qədim ərazisində m.ö. V əsrdə «yerləşdirməsi» təəccüb doğurmamalıdır. Bu, erməni şizofreniyasıdır, erməni müəlliflərinə kilsədən gələn əcdad xəstəliyidir! Əgər bu iddia şizofreniya xəstəliyinin nəticəsi olmasaydı, şübhəsiz, Manuk Abeqyan tarixə ayıq ağılla yanaşardı və o zaman başa düşərdi ki, m.ö. V əsrdə nə Arsaklı çarları var idi, nə də ki, Azərbaycan türklərinin qədim coğrafi ərazisində «Arsaklı vadisi» anlayışı.

Qarşıda şahidi olcağıq ki, ən'ənvi «armyan arşkidləri» iddiası ilə bu gün də «Arsak» toponimini «erməniləşdirən» irtica qüvvələri adı çəkilən kilsə xəstəliyindən xilas olmamışlar.

Fikrimizin sübutu üçün ilkin başqa bir görkəmli erməni arxeoloqu S.Ter-Avetisyanın Qafqazın qədimliyini öyrənən cəmiyyətin 1881-ci ildə Tiflisdə çağırılmış növbəti beşinci arxeoloji qurultayında səslənən Qarabağda, «Göyçə gölü» ətrafında, habelə Ön Qafqazın başqa regionlarında aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyəti İskit tayfalarına aid olmasını və onları Qafqazın ən qədim əhalisi hesab edilməsi fikrinin vahid elmi konsepsiya olaraq qəbul edildiyini e'tiraf etməsi kifayətdir.¹

Qarşıda «Artaşat-1» arxeologiyasından danışarkən aydın olacaq ki, aşkarlanmış mədəniyyət Azərbaycan türklərinin Qərb əyalətlərində də başqa qohum Türk tayfaları ilə birlikdə onların soykükündə iştirak etmiş dili bir, inancı bir, qanı bir, məişəti və həyat tərzi bir olan iskitlərə məxsusdur.

¹ Ətraflı bax: S.Ter-Avetisyan. Qarabağ abidələrinin qədimliyi və İskit problemi. Tiflis, 1934, s.21-26.

¹ Manuk Abeqyan. Göstərilən əsəri, s. 8-9

Qədim mənbələr xəbər verir ki, Türk tayfaları tarixə həm ayrı-ayrı adlarla nişan verilmişlər, həm də ümumi «İskit» adı altında tanındılmışlar.

Göründüyü kimi, Azərbaycan türklərinin istər Qərb, istərsə də Şərq ərazilərində aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin nəticələri Qafqazda babalarının izini axtaran erməni arxeoloqlarının sevindirməmişdi. Ekspedisiyanın hesabatı onları mə'yus etmişdir.

Başqa bir erməni tarixçisi Q.A.Xalatyants erməni babalarının gəlib Araz çayı vadisinə yerləşmələrini tam başqa yanaşma ilə şərh edir. O, yazır: «İnsənə görə, arмян tayfası başqa xalqlarla birlikdə Xat ölkəsi Friqiyadan Şərqi tərəf hərəkət edə bilərdi və VII yüzillikdə, əlbəttə ki, mübarizə apararaq Fəratdan Araks vadisinə tərəf Şərq ərazisini tuta bilərdi və bununla belə özünün əvvəlki yerlərinin adı «Xett» və yaxud ermənilərin özlərinin adlandırdıqları kimi, «Hay» adını qoruyub saxlaya bilərdi. Halbuki, qonşu xalq onları «armeniyalı», onların ölkəsini isə «Armeniya» adlandırmağa başladılar».¹

Müəllifin qədim Şərq tarixini saxtalaşdırması göz qabağındadır.

Əvvəla, tarixdə nə «Armeniya» ölkə, nə də «armyan» tayfa anlamı olmadığı kimi, «armeniyalı» icma anlayışında olmamışdı. Erməni müəlliflər ədəbiyyatda «Hay» sözünü rəvayət qəhrəmanı Haykla əlaqələndirirlər. «Hay» mifik tayfa adını Xett ölkə adı ilə bağlanması da əsassızdır, lakin məqsədlidir.

İkincisi, erməni babalarının m.ö. VII əsrdə Şərq əyalətlərinə səpələnməsi də, onların istəyi ilə deyildir.

Ədəbiyyatda verilən xəbərə inansaq, o zaman, həqiqət budur ki, Kimmerlərin ağır zərbələri altında iki Friqiy çarlıqları («Kiçik Friqiy», «Böyük Friqiy») məhv edildiyi çağlarda Avropadan gəlmiş başqa kiçik etnik icmalar kimi, ola bilsin ki, erməni babaları da ölümdən can qurtarmaq üçün ayaq tutduqca qaçmış, Şərqin ayrı-ayrı regionlarına səpələnmişlər.

Mə'lum kerçəkliyə Q.A.Xalatyantsın saxta erməni örtüyü çəkməsi də əhəmiyyətsizdir.

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan Türkü tarixinə qarşı qələmini silaha çevirmiş ideoloji terrorizmin aparıcı rəhbərlərindən olan Y.A.Manandyan babalarının yerləşdikləri ilk məskəni, onların soykökü və Şərqə yayılmaları barədə fərqli mə'lumat verir.

Müəllif «qədim Armeniya» adlandırdığı «ölkəni» tarixin tanımadığı Aratsani çayı ilə Dəclə çayının arasında lokalizə edir. Onun fikrincə, m.ö. V əsrdə Herodot və Ksenofontun dövründə «qədim Armeniya»nın cənub-qərb hissəsində armenilər yaşamışlar. Y.A.Manandyan burada yerləşmiş «armenilər kütləsini müqayisədə

əhəmiyyətsiz» hesab etsə də, onların Kürə, hətta Mesopotamiyaya qədər yayıldığından danışır.

Maraqlı odur ki, müəllif armeniləri «armyan əhalisi» adlandırır.¹ Halbuki, M.Xorenskidə olan rəvayətdə armenilərin vətəni Kappadokiya. Kappadokiya Y.A.Manandyanın armeniləri yerləşdirdiyi ərazidən xeyli kənardan axan Qalis çayının qərb sahillərində olan qədim ölkədir.

«Armeniya tarixi»ndəki rəvayətdə də armenilər Kappadokiya çarı Arimin nəslindəndir. Rəvayətdə onların vətəninə «qədim Armeniya» çarı Aram işğal edir.² Erməni müəlliflərinin əksəriyyəti də Arimi deyil, Aramı bu günkü ermənilərin babası hesab edirlər.

Həqiqətənmə Aram etnomənsubiyyətə çağdaş erməni xalqının babasıdır?

Görkəmli erməni mifoloqu Manuk Abeqyan «Aram haqqında miflərdən» danışarkən M.Xorenskidə olan epizoda aydınlıq gətirərək yazır: «Aramın Assuriya ilə mübarizəsi ola bilsin ki, II Salmanasarın (m.ö.860-826) rəqibi qüdrətli Urartu hökmdarı Aramın assuriyalılara qarşı hərbi əməliyyatları haqqında xatirədir».³

Erməni aliminin fikrindən də aydın olur ki, keşis müəlliflərin və onların tarixçi varislərinin «qədim Armeniya» deyəndə «Biyaini» (Urartu) dövlətini, habelə Kappadokiyaya yürürlərindən danışanda əfsanəvi «armyan çarı» kimi xatırlanan Aramın mifoloji şəxsiyyətində Kiçik Asiya torpaqları uğrunda aparılan qanlı müharibələrdə assuriyalıların (qədim müəlliflər Kappadokiyanı «assuriya» adı ilə də qeyd almışlar), başqa sözlə, çar II Salmanasarın (M.Xorenskidə kilsə rəvayətindən gələn nə Arimin, nə də onun «Armen» nəslinin) ən təhlükəli rəqiblərindən Biyaini çarı, m.ö. 864-845-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş tarixi şəxsiyyət Aramı «erməniləşdirmələrində» heç bir tarixi əsas yoxdur.

Bu haqda yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Tarixi keçmişin bu qədər aydın olmasına baxmayaraq erməni tarixçiləri mənsub olduqları xalqın mənşəyini keşis ədəbiyyatından gələn gah Arim, gah Armenak mifləri ilə, gah da rəvayətləşdirilmiş və «erməniləşdirmiş» Biyaini çarı Aramla bağlayırlar. Lakin erməni ədəbiyyatında əsas fikir tərəfdarları «armyan» sözünün mənşəni nə Arim, nə Armenak adları ilə deyil, Aram namı ilə əlaqələndirirlər. Bu həqiqət Y.A.Manandyanın Arimin nəslindən olan «armenilərin» «armyan əhalisi» hesab etməsini qat'i təkzib edir.

¹ Y.A.Manandyan. Qədim dövrlərdə Armeniya şəhərlərinin dünya ticarətilə əlaqələri. İrəvan, 1954. s.64.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.50.

³ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.23-24.

¹ Q.A.Xalatyants. Armeniya tarixi очерki. M., 1910. s. 12.

Müəllifin dediklərinə diqqətli olsaq, o zaman, onun tarixin daha ciddi məqamlarını kobud saxtalaşdırdığının şahidi olarıq. Məsələn, o, Strabonu şahid tutaraq, Aratsani və Dəclə çayları arasında məskunlaşmış yerli əhali ilə «müqaisə edilməz dərəcədə» azlıq təşkil edən «armenlər kütləsi»nin buradan müxtəlif istiqamətlərə, nəinki «qədim Armeniyaya», habelə bütün «Armyan (dağ silsiləsi qədim tarixdən Tavr Türk tayfalarının adını yaşadır) dağ silsiləsinə» yayılmağa başladığını yazır.

Sual olunur, əgər «qədim Armeniya» adında dövlət «olmuşsa», «armenləri» gətirib onun Cənub-Qərb ərazilərində yerləşdirməyin və oradan da Kiçik Asiyanın bütün əyalətlərinə, habelə Kürə qədər olan ərazilərə «armeniya əhalisi» adı ilə yaymağın erməni xalqının uydurma tarixinə hansı xeyri əlavə edir?

Xatırladaq ki, Y.A.Manandyanın «armenlərin» adı ilə «armyan əhalisinin» Kürə doğru yayılma istiqamətində, hələ Selevkidlərin hakimiyyəti illərində Fərat çayının yuxarı vadisində yerləşmiş qədim Şupria (Arme) valiliyinin satrapı olan «Atarpatena əsilzadəsi» və «Mar\Maday» nəsilli (M.Xor) Artaksias (Artəşes), mə'lum tarixi hadisələrdən sonra ilk fürsətdən istifadə edir, ölkənin müstəqilliyini qazanır, Strabonun xəbər verdiyi doğma ölkə ərazilərindən Yunan müstəmləkəcilərini təmizləyərək güclü bir dövlət yaratmağa müvəffəq olur. Nə Artaksias (Artəşes) şəxsiyyətinin, nə də onunla əlaqədar olan hadisələrin çağdaş erməni xalqının tarixi ilə hər hansı bir əlaqəsi ola bilməzdi və bu da təbii idi. Çünki Yunan müəlliflərinin nişan verdikləri «Antioxun strateji», Arme (Şupria) çarı Artaksias Atarpatın nəslindəndir. Bu haqda maddi sübutlarla geniş şəkildə danışılacaqdır.

Yeri gəlmişkən bir həqiqəti də xatırladaq. Y.A.Manandyanın nişan verdiyi ərazinin «Armeniya» namı, yaxud onun «armyan», habelə «armenlər» əhalisinin adına həmin dövrlərdə Kiçik Asiyada, Ön Qafqazda baş vermiş hadisələri qeydə almış nə Assuriya gil yazılarında, nə Biyaini (Urartu) qaya yazılarında rast gəlinir. Bu adların tarixi XIX əsrdə zaman-zaman erməni kilsəsində əlavələrlə təkmilləşdirilmiş «Armeniya tarixi» kitablarında verilmiş rəvayətlərlə başlayır. Əlbəttə, elmi tarix keşif müəlliflərin uydurduqlarını təkzib edir.

Yeri gəldikcə faktlar gətiriləcək ki, «haradan və hansı yolla gələn» (Manuk Abeqyan) namə'lum və adsız bir icmanın Ön Qafqaza və Ön Asiyanın dərinliklərinə səpələndikləri regionlarda özlərinəməxsus mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixini təsdiq edən heç bir etnoarxeoloji, etnolinqvistik, xüsusən etnoantropoloji sübuta bu günə kimi rast gəlinməmişdi.

Müəllif Yunan-Selevkid hakimiyyətinə işarə ilə erməni babalarının ailə-aile Ön Qafqaza doğru qədim Oğuz torpaqlarına

zaman-zaman sızmalarına, yerli əhali arasında yayılmalarına dövlətçilik baxımından tarixilik donu geyindirməyə çalışsa da, onun iddiaları elmi tarixin tələblərindən məhrumdur.

Ermənilərin bu dövrdə sayının artırılması və bu sayın qeyri-müəyyən həddə səsləndirilməsi də sübut edir ki, erməni müəllifi fakta deyil, fantaziyaya söykənir. O yazır: «Üç əsrdən artıq dövr ərzində armyanlar sayca artaraq Şimala tərəf yayılır və Kür çayının vadisinə daxil olurlar. Armyanlar yad ölkə hakimiyyətinə tabe olmaqlarına baxmayaraq əmin-amanlıq şəraitində yaşayırdılar».¹

Manuk Abeqyan burada «Armyan dövlətçiliyi»ndən deyil, bu mühacir icmanın Şərqi ayrı-ayrı ərazilərinə yayılmalarından, o cümlədən, günümüzə dolanışığı və ümid arxasınca hansı yollarla Qafqaza daxil olmalarından, isti ocağına sığındıqları yad ölkələrdə «əmin-amanlıq şəraitində yaşamalarından» söz açarkən, əlbəttə, qədim Şərq tarixinə heç bir şey əlavə etməzdi. Erməni müəllifi bu məqamda tarixi kerçəkliyə yalnız alim mövqeyi ilə yanaşırdı.

M.Abeqyanın e'tirafı təsdiq edir ki, ilkn etnik adı bu günə qədər elmdə müəmma olaraq qalan erməni babalarının Qərbi Avropadan mə'lum olmayan tarixdə Kiçik Asiyaya tanınmaz icma halında gəlmiş (təsadüfi deyildir ki, bu adsız icmanı gah «armen», gah «armyan», gah «Hayasa-Atsts», «Hayasa-Azzi», gah «Hayos» gah ... gah ... və s. icma adları ilə Kiçik Asiyanın kordinatları göstərilməyən müxtəlif ərazilərində «lokalizə» edən müəlliflər arasında ümumi nəticəyə gəlinə bilməyən ciddi mübahisələr mövcuddur) və oradan da Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə sızmışlar.

Buradan tərkibedilməz bir nəticəyə gəlinir: tarixən, özgə qapılarında çirkli işlərin muzdurçusu kimi etnik adına qara taleyin vurduğu lə'nətlənmiş «Jşkil» («Səllim itlər») damğasının üstünü ört-basdır etmək üçün erməni babalarına istər «hay» desinlər, istər «armyan» onların hər hansı bir ərazidə sıx və toplum şəkildə yaşama-larına və səfil, sərgərdan, mühacir icmanın «armyan dövləti» qurmalarına tarix şahidlik etmir. Təsadüfi deyildir ki, orta əsrlər dövrü keşif müəlliflərin «tarix» adına haqqında danışdıqları epik və mifoloji epizodlarda işlədilən Hayk (Haykazan), Rus tərcümələrində sün'i şəkildə səsləndirilən «armyan» sözlərindən başqa, heç bir qədim müəllif, yaxud arxeoloji mədəniyyət bu gün özlərini «armyan» adlandıran xalqın Qərbdən gəlmiş babalarını xatırlamır. Lakin Ərəb xilafətinin Türk - «Avesta» dünyasına qarşı olan ilk yürüş tarixi ilə erməni babalarının taleyində dönüş dövrünün başlanğıcı qoyulmuş oldu. Belə ki, ərəblərin Şərqi doğru işğalı zamanı Kiçik Asiyada istər Sasanilərin, istərsə də Bizansların inzibati işğal ərazisində yaşayan

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi. c. I, s.10.

erməni icması ilə suriyəlilər arasında erkən orta əsrlərdən başlamış ənənəvi münasibətlər daha da dərinləşməyə başladı. Xilafət xristian suriyəlilərin tarixi himayədarlıqları altında yaradılmış erməni icmasına məxsus inanc evlərinin sayının artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bundan başqa, xilafət müxtəlif çağlarda ətraf regionlara səpələnmiş erməni ailələrini yüksək təminatlı şərtlərlə Kiçik Asiyaya çağırıldı və axın-axın gələn köçgünləri Toros vilayətinə və Mesopotamiyaya yerləşdirdilər. Xilafətin məqsədi yeni işğal ərazilərini qonşu yunanlardan qorumaq üçün sərhədləri möhkəmləndirmək idi.

Əgər ermənilərin nəinki qədim dövrlərdə, hətta orta əsrlərdə belə müstəqil dövlətləri olsaydı, onlar hər hansı bir coğrafi ərazidə toplum halda yaşayardılar, ərəblər də onları Ön Asiyanın müxtəlif regionlarından ailə-ailə köçürüb, nəzərdə tutulan xilafət əyalətlərində toplum halda məskunlaşdırmazdı.

Manuk Abeqyanın «gümanla» dediyi m.ö. V əsrdə deyil, Qafqaz ərəblərin tam işğal ərazisinə çevrildikdən sonra xilafətin istihamiliyindən istifadə edərək erməni ailələri tədricən Ön Qafqazın ayrı-ayrı əyalətlərinə «sızmağa» başlayırlar. Bu, ermənilərin Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz torpaqlarına ilk sərbəst gəliş dövrü idi.

Dəli Pyotrın Şərqi siyasətinin tələbi ilə «erməni» adında hazırlanmış 1828-ci il «Rus pəzi» milli faciə tariximizin ikinci dövrünə aiddir.

Tarixən Türkün qət'i düşməni olmuş qüvvətli dövlətlər tərəfindən Azərbaycanda türklərin atəşdən sönməz bağına çəlinməyə üçün taleyin qismətilə hər zaman hazır pəzi olan iyərnc ermənilər 1828-ci il hadisələrindən sonra rusların imperiya siyasəti «yağı» ilə yenidən yağlanılır və fəlakət tariximiz təkrar olunur. Rus imperiyası Şərqi siyasətinə uyğun olaraq, Qafqaz türklərini Anadolu Osmanlı Türkiyəsindən ayırmaq üçün Suriya, İrak, Türkiyə, Livan və İranda tarixən nəsil-nəsil ağır məişət şəraitində yaşayan erməni ailələrini kütləvi şəkildə köçürüb, qədim Qafqaz oğuzlarının torpaqlarında yerləşdirmişdi. Bununla da bir zaman xilafət bu iyərnc, riyakar alətlə yunanların qarşısında canlı sipər yaratdığı kimi, eyni tarixi təcrübədən Rus çarı Türk dünyasına qarşı səmərəli istifadə etmiş oldu. Xüsusən başı pozuq, dilənçi axının ləğv edilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Araz çayı sahili boyu ərazilərdə zəncir şəkilində məskunlaşdırılmasında məqsəd parçaladıqları qədim vahid Azərbaycan dövlətinin Güney hissəsinin və Osmanlı Türk qardaşlarımızın qarşısında «erməni» adında iyərnc pəzi güc dayağı yaratmaq idi. Bu məqsədlə İ.F.Paskeviç, Krasovski, Konstantin və Arqutinski Dolqorukovun (milliyyətə ermənidir) çarın qarşısında qaldırdıqları «xristian millətinin arzusunu» təcəssüm etdirən vəsadət

əzasında mart 1828-ci ildə mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqlarını birləşdirən ərazidə müvəqqəti erməni vilayəti yaradıldı. Bu münasibətlə general Paskeviç birinci Nikolaya şəxsi yavəri vasitəsi ilə aşağıdakı məzmununda məktub göndərmişdir: «... Zati aliləri! Armeniya Vilayətinin yaradılması hələlik Azərbaycan torpaqlarını (diqqət et: Azərbaycan torpaqlarını! Bu illərdə Dağlıq Qarabağ iddiası yoxdur – Ə.T.) ikiye bölmüş olur və Osmanlı Türkiyəsinə qarşı bir poliçon bölgəsinin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu olduqca vacib şəhətdir. Sizin fərmanınızla general Krasovskinin müavini, arxiyepiskop Nersesə Rus ordusuna göstərdiyi xidmətlərinə görə müqəddəs Aleksandr Nevski ordeni verilməsi xəbəri burada rəğbətlə qarşılandı. Məncə, belə «xadimləri» həvəsləndirmək yalnız fayda verə bilər. Gələcəkdə də qüdrətli dövlətlərlə şahmat yarışında erməni piyadalarından istifadə edilməsi sərfəli üsuldür. Şübhəsiz, bu addım sonuncu deyil. Dərin hörmətlə, İ.F.Paskeviç».¹

Türk tarixinin növbəti terrorizmə məruz qaldığını və bununla da C.Kirokossyan Ön Qafqazda ilk tarixi «erməni dövlətinin» əsası qoyulduğunu böyük sevinclə xəbər verir: «Zaqafqaziya və Azərbaycan tatarlarını Kiçik Asiya türklərindən ayıran erməni xalqı Türk tayfasının bədəninə çaxılmış bir pəzdir... Biz bu pəzin aradan götrülməsinə və onun yerinə bizə yağı kimi baxan bütöv müsəlman toplumunun ortaya çıxmasına yol verə bilmərik. Buna görə də bizim siyasətin məqsədi Türkiyə Armeniyasında (tarixin tanımadığı yeni bir iddia-Ə.T.) elə bir siyasi quruluş yaratmaq lazımdır ki, erməni xalqına dinc inkişaf etmək imkanı versin».²

Bu hadisədən sonra Rus imperiya siyasəti Osmanlı və Qafqaz oğuzlarının bağına çaldığı zəhərli «pəzin» bir daha yerindən çıxarılmaması üçün, süni də olsa, «dəlili-sübutlu» «əsaslar» yaratmağı planlaşdırır. Bu baxımdan Rus İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin Qazan şəhərində keçirilən qurultayında qraf A.S.Uvorovun verdiyi bəyanat olduqca maraqlıdır. Qrafın çıxışı açıqdan-açıq Türk xalqlarının tarixinə qarşı çağırış təbili idi. Bundan sonra ilk növbədə Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında «erməni dövləti»nin qədimliyini «sübut» etmək üçün arxeoloji ekspedisiyalar təşkil edilir. Arxeoloji axtarışların nəticələri erməni babalarını Qafqazla bağlamağa çalışan siyasəti təkzib edir. Hətta erməni keşişlərinin rəvayət əsasında «yaratdıqları» «armeniylərin» heç birinin Ön Qafqazla əlaqələrinin olmamasını etiraf edən erməni tarixçiləri də məlumdur. Bu baxımdan

¹ Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının Aktları, c. 7.

² C.Kirokossyan, Qərbi Armeniya birinci dünya müharibəsi illərində, İrəvan, 1971, s.411.

B.İşxanyanın fikri olduqca maraqlıdır. O, yazır: «Ermənilərin əsil vətəni, qədim tarixi mə'nada Böyük Armeniya Kiçik Asiyada, yəni Rusiyanın hühdələrindən kənarında yerləşirdi və Zaqafqaziyada bir neçə təmiz erməni əyalətindən başqa (əsasən İrəvan quberniyasında) ermənilər Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız sonrakı əsrlər ərzində yerləşmişlər».¹

B.İşxanyanın «təmiz erməni əyaləti» iddiasına qarşı M.Abeqyanın yuxarıda dedikləri yerində verilmiş cavab hesab edilsə də, qarşıda gətiriləcək faktlar məsələyə bir daha işıq salacaqdır. Mə'lum olacaq ki, həmin ermənilər m.ö. Kiçik Asiyada baş vermiş müharibə dəhşətlərindən xilas olmaq üçün ailə-ailə qaçıb Qərbi Azərbaycanın dağ ərazilərində it sığınacaqlarına pənah gətirənlərdir. Onlar da ev adına dağ qayalarını bir-birinin üstünə yığaraq hazırladıqları mağaralarda güzaran keçirmişlər. Bu qaçqınlar 1828-ci il hadisələrində heç zaman «təmiz erməni əyalətində» yaşamamışlar.

Həqiqət bu qədər aşkar olsa da, həmin dövrdən başlayaraq rusizm institutlarında erməni babalarına «qədim tarix» düzüb-qoşmaq üçün qədim Azərbaycan torpaqlarının ideoloji işğalı ilə bağlı ulu bir xalqın mə'nəvi mədəniyyətinə və dövlətçilik tarixinə qarşı uzun ömürlü sakit mə'nəvi-siyasi terrorizm planları hazırlanır. Bu siyasətə uyğun olaraq, Rus imperiyasının hamiliyi altında ilkin addım anonim keşiş M.Xorenskinin arxasında görünməz dayanan imtiyazlı Rus nökrəri N.O.Eminin «Armeniya tarixi»nə etdiyi əlavələr və ciddi redaktə ilə atılır. Lakin bu şəxs qədim Şərqi öyrənmək və rusizmi ideoloji bayrağa çevirərək qoca Şərqi böyük darvazası olan Qafqazdan başlayaraq son hüdudlara sancmaq məqsədi daşıyan Lazarevski (köçkün ermənilərin hamisi olmuş polkovnik Lazarevskidən söhbət gedir) adına institutun əməkdaşı kimi boynuna asdığı keşiş xaçını çıxarmış, dini və elmi çirkin iddialı siyasətə çevirmiş keşişlərdəndir.

Meydanda olan mə'lum keşişlərin qələmi ilə Rus dilinə tərcümədə «Armeniya tarixi» adı altında bu gün şovinist daşnak küruhun bayrağına çevirdiyi rəvayət və əfsanələrin erməni babalarına heç bir şəkildə aidiyyəti olmadığı bir tərəfdə dayansın, hətta orada haqqında söhbət gedən mifoloji tarixin elmi tarixin tələb etdiyi kriteriyalara cavab verməməsinə məhz erməni tarixçiləri də göz yumurlar. Çünki belə sərfəlidir.

Əlbəttə, bu gün dünya ictimaiyyətinə artıq sirr deyildir ki, elmdə zorakılıq, tarixi saxtakarlıq erməni alimləri üçün səciyyəvi keyfiyyətdir.

Təsadüfi deyildi ki, ən'ənəvi müalicəsiz «erməni xəstəliyi» anlamı erməni xalqının prototipinə çevrilmişdi. Bütün bunlar şəhadət verir söyləyək ki, erməni xalqının adına yazılmış «tarix»lər fiksiyadır. Başqa sözlə, ümumiyyətlə bütün «Armeniya tarixi» kitablarında guya erməni babalarının «qədim dövlətçiliyindən» və onların yüksək mə'nəviyyət və mədəniyyət «tarixlərindən» danışan keşiş müəlliflərin və onların varislərinin qaldırdıqları hər hansı iddia heç bir etnoarxeoloji, etnoantropoloji və etnolinqvistik maddi-mədəniyyət nümunələri ilə təsdiq edilmir.

Başər tarixinin xoşbəxtliyi bir də ondadır ki, uydurma silsilə «tarixlər» cızıb-qaralanan dövrdə erməni kilsəsi «arxeoloq» keşişlər yetirə bilməmişdir. Yoxsa erməni millətçiləri çağdaş dünyanın inzibati xəritəsi üzərində iri və qara hərflərlə «insan cəmiyyətinin ailə dövründə Böyük Armeniya» sözlərini yazmaqdan belə çəkinməzdilər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Kreml bu «boşluğu» doldurdu. Belə ki, geniş siyasi plan əsasında öz işini quran Rus imperiyasının mərkəzi arxeoloji institutları Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, ümumən Qərbi Azərbaycanın ərazisi köçkün və qaçqın ermənilərin əcdad torpağı olduğunu «sübut» etmək üçün orta əsrlər dövrü haykazan keşişləri tərəfindən rəvayət və əfsanələr əsasında hazırlanmış və hər nəşrdə dövrün diktəsi ilə xüsusi «cərrahiyyə əməliyyatları»na mə'ruz qalmış kilsə ədəbiyyatında qeydə alınmış rəvayət şəhərləri kerçək «Armeniya tarixi» kimi qiymətləndirilir, başqa xalqa məxsus olan arxeoloji materialın etnik mənsubiyyəti saxtalaşdırılır və bütün bunları «Böyük Armeniya» iddiasının təsdiqinə yönəldilir.

Deyənlərdən mə'lum olur ki, «Böyük Hayastan» («Böyük Armeniya») iddiası orta əsrlərdən başlayaraq, erməni keşiş müəlliflərinin əsərlərində araya gələn arzudur. Erməni kilsəsinin rəhbərliyi altında bu arzusunun haçansa, namə'lum dövrdə həyata keçiriləcəyi ümidi ilə fəaliyyət üçün XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada və Rusiyada güclü maliyyə dəstəyi alan ideoloji təxribat maşını hazırlanır. Bu mə'nada N.Eminə aid olan hər iki nəşrdə verilən siyahıya əgər inanılsa, belə başa düşmək olar ki, M.Xorenskinin adına istinad edilən «rəvayətlər tarixi» hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bir sıra Avropa xalqlarının dilinə çevrilmiş və nəşr edilmişdi.

N.O.Eminin yazdığına görə, M.Xorenskinin kitabının latın dilində olan 1736-cı il London nəşrini arxidiakon İosif İoannesov «M.Xorenskinin Armen tarixi əsəri» adı ilə Rus dilinə çevirərək 1809-cu ildə Sankt-Peterburqda buraxmışdı.

Bəs, necə olur ki, Rus dilinə ilk tərcümədə M.Xorenskinin əsəri «Armen tarixi» adlanır, ikinci N.Eminin tərcüməsində «Armeniya tarixi»?

¹ B.İşxanyan. Qafqaz xalqları. Pq, 1917, s.18.

Bu fakt sübut edir ki, N.Emin məqsədli şəkildə Qərbi Azərbaycanda 1828-ci il hadisələrindən sonra «Armeniya» (əfsanəvi Kappadokiya çarı Arimin nəslindən olan Armenlərin rəvayət tarixi Kiçik Asiya ilə əlaqədar olduğu üçün N.Emin «armenlər» anlamını Qafqaz siyasətinə uyğunlaşdıraraq coğrafi ərazi bildirən «Armeniya» anlamı şəklinə salmağı daha üstün tutur. Çünki «Armen tarixi» ifadəsi «Vətən» anlayışından çox-çox uzaqdır. Venetsiya və Rus mxtaristlərinin qarşısında isə mənsub olduqları xalqa «Qafqaz evi» («inşa etmək» vəzifəsi dayanırdı) adında dövlət yaramaq yolunda olan Rus imperiyasının Qafqaz, ümumiyyətlə Şərqi siyasəti maraqları mövqeyindən «Armenlərin tarixi» kitabını yeni materiallar əsasında təkmilləşdirmiş və 1858-ci il nəşrində onu «Armeniya tarixi» adlandırmışdı.

Bu məsələnin bir tərəfidir: İosif İoannesov bilər, N.O.Emin bilər. Biz onların arasına girmirik. Nəticədə, hər iki müəllif Qafqaz suyunu erməni arxı ilə Rus imperiya dəyirmanına axıdır. Ancaq həqiqət həqiqətliyində qalır.

Burada əsas diqqəti çəkən önəmli məsələ tam başqadır.

Əgər həqiqətən «Armeniya tarixi»nin V əsrdə, yaxud VIII-IX əsrlərin hər hansı bir çağında yaşamış vahid bir müəllifə aid qədim erməni «Qrabar yazısı»nda və erməni kilsə dilində tam mətni mövcud olsaydı, İosif İoannesovu demirik, şübhəsiz, dövrün görkəmli erməni keşişi N.O.Emin tərcüməni mütləq «orijinal» üzərində aparmış olardı və həmin nəşrə də «Qrabar yazısı»nda olan «orijinal» əlavə edərdi.

Kitabın 1865-ci il Venetsiya nəşrinin «dövrün tələblərinə cavab vermədiyini» 1893-cü ildə N.O.Eminin açıq-aşkar e'tiraf etməsi «Armeniya tarixi»nin konkret zaman kəsiyində vahid müəllif tərəfindən qələmə alınmadığını bir daha sübut edir. O, yazır: «Təklif olunan tərcümə son dəfə 1865-ci ildə Venesiyada mxtarist alimlər tərəfindən Moisey Xorenskinin bizə gəlib çatmış digər əsərləri ilə birlikdə nəşr olunmuş mətndən edilib. Bu mətn bizim tələblərimizi tam ödəmir, çünki köçürənlərin savadsızlığı üzündən ona əlavə edilmiş səhvlərdən hələ tam təmizlənməyib, buna baxmayaraq, o ən yaxşısı hesab olunur, çünki indiyədək mə'lum olan bütün siyahılar tutuşdurmaqla nəşr olunub».¹

Erməni «tarix elmi»nin fundamental əsasında dayanan kilsə ədəbiyyatına, başqa sözlə, keşiş müəlliflərin yerli yad xalqlara məxsus epik və mifoloji ədəbiyyat materialları əsasında tərtib etdikdələri heyratamiz saxta «tarix» («Böyük Armeniya», «Kiçik Armeniya», əlavə ayrı-ayrılıqda «dörd Armeniya» ülluziyası) kitablarına bu günə qədər keçmiş Sovetlər məkanında yaşamış görkəmli alimlərin, o

¹ Moisey Xorenski. «Armeniya tarixi» (N.O.Eminin ölümündən sonrakı nəşri, qeydlər, əlavələr) M., 1893, s.19.

cümlədən, Azərbaycan ölkəsinin çörəyini yeyən bə'zi yad imanlı, yad məsləkli adı bizdən olan tarixçilərin «mötəbər mənbə» kimi söykənmələri yalnız təəccüb və təəssüf doğurur.

Qarşıda yeri gəldikcə Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarına sahib olmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxan erməni müəlliflərinin saxta əməlləri tarix və tarixçilik işığı altında maddi-mədəniyyətin «canlı dili ilə» aşkarladığıca yuxarıdakı fikirlərimiz bir daha öz təkzibedilməz təsdiqini tapacaqdır. Burada yalnız bir məqamı xatırlayaq.

N.Emin müqəddəmədə yazır ki, «Armeniya tarixi» 1762-ci ildə Venetsiyada M.Xorenskinin «Coğrafiya»sı ilə bir yerdə nəşr edilmişdir.¹

Maraqlıdır ki, N.Emin bir tərəfdən M.Xorenskinin V əsrdə yaşadığını söyləyir, o biri tərəfdən bə'zi erməni müəlliflərinin VII əsrə aid etdikləri «Coğrafiya»nı onun adına yazır.

Bəs, bu necə ola bilər ki, V əsrdə yaşayasan, VII əsrdə kitab yazasan?

Burada təəccüblü heç bir şey yoxdur, erməni deyilən məxluqda hər şey mümkündür, hətta mümkün olmayan da mümkündür.

Məsələn, əgər orta əsrlərdə bir erməni keşiş yazmış olsaydı ki, bizim babalrımız yer üzünə Adəmlə Həvvadan əvvəl qalaktikada olan «Hayastan», yaxud «Armeniya» adlanan ölkədən gəlmişlər, bu riyakar və məkrli iddiaya onun alim varisləri sözsüz inanacaqdılar və dünyanı da inandırmaq üçün kilsədə hazırlanmış rəvayət və əfsanələr əsasında qara şeytan kələfi ilə «tarix»lər toxuyacaqdılar.

Əslində «qalaktika Armeniyasının tarixi» çağdaş erməni xalqının qədim keçmişi üçün nə qədər sağlam ağılın qəbul edəcəyi «real həqiqət» olardısı, N.O.Eminin M.Xorenskiyə etdiyi «Əlavələr», ona düzəltdiyi tərcüməyi-hal və anonim müəllifə istinad edilən «Armeniya tarixi»ni də eyni iddia ilə qəbul etmək olardı.

Onun fikrincə, «qədim Şərqi bir nömrəli tarixçiləri sırasında dayanan» M.Xorenskinin adı «qədim və yeni dövr» həmvətənləri arasında geniş yayılsa da, ona tərcüməyi-hal yazılmadığı üçün xəyali anonim «günahkarları» qınayır. Əlbəttə, tərcüməçinin milli hisdən doğan bu qınağı oxucunu təbii bir sual qarşısında qoyur: Əgər həqiqətən V əsrdə «Moisey Xorenski» adlı tarixçi müəllif yaşamışsa, özü də müasiri olan həmvətənləri arasında «şöhrətli və məşhur» olmuşsa, həm də ilk «milli tarix» yazmışsa, necə ola bilər ki, necə deyərlər, göydə sərçəni, yerdə qarınca «gözündən vuran» şovnist erməni keşişləri nəinki tərcüməyi-hal, hətta onun barəsində xoruz səsi eşitməyən uydurmalarla dolu geniş, təmtəraqlı mə'lumatları qalın-qalın kilsə kitablarında cəm edib, saxlamasınlar?! Heç cür ağıla

¹ N.O.Emin. Müqəddəmə. M.Xorenski. Armeniya tarixi. 1893-cü il nəşri, s.21.

batan iş deyildir ki, olmayan hər hansı bir şey haqqında dünyaya hay-küy salan, uydurma, boş senasiya «kralı» olan bir icmanın ruhani ataları Moisey Xorenski kimi (əgər belə bir tarixçi olmuşdursa!) «məşhur və şöhrətli», «ilk milli tarixçi» keşiş haqqında nə az, nə çox düz 1300 ildən bir qədər artıq dövr ərzində ağızlarına su alıb susunlar, yalnız neçə yüz illiklərdən sonra bu qeyrət yükü II Yekaterinanın şovinist siyasətinin alovlandığı bir dövrdə Rus imperiya nökrü N.O.Eminin boynuna düşsün?

Nə qədər də iyrenc bir söz, nə qədər əxlaqsız «tarix»-N.Emin «tarixi»!

Tərcüməçi M.Xorenskiyə tərcümeyi-hal tərtib etmək üçün hansı yolu seçir? O, yazır: «Yeri gəlmişkən Moisey Xorenskinin özünün yardımı ilə onun özü haqqında əsərlərində (söhbət hansı «əsərlərindən» gedir? – Ə.T.) verdiyi mə'lumatlar əsasında onun həyatının yüngül oçerkini oxucularımızın ixtiyarına verməyə cəhd edək».¹

Nə üçün «tərcümeyi-hal» tədarükü qarşıda qoyulacaq problema giriş edilir?

Məqsəd aydındır: «Mənim xəbərim yoxdur, lakin Moisey Xorenski belə demişdir».

Qarşıda görəcəyik ki, erməni xislətindən gələn dolayı vasitələrdən «Ön söz»də istifadə edən N.Emin nəinki giriş sözünün müəllifidir, hətta «Armeniya tarixi»nə XIX əsrin siyasi ruhuna uyğun yad xalqlara məxsus rəvayətlər əsasında ən'ənəvi növbəti əlavələr, edən anonim müəllifin arxasında dayanmış şeytan kölgəsidir.

Mə'lumdur ki, ən'ənə olaraq, əvvəla, kilsə adi xristian ailəsinin belə nəsil şəcərəsini xüsusi kilsə kitablarında və ailə «Bibliya»larında qeydə alardı.

İkincisi, əgər N.Eminin uydurmalarına inansaq, necə ola bilər ki, «dövrün Saakı və Mesropu» hesab edilən «erməni tarixinin atası» M.Xorenski kimi müdrik bir keşiş öz ata-anası, nəsil-nəcəbəti, habelə fəaliyyəti barədə geniş mə'lumat verib-verməməsini demirik, sadəcə olaraq, öz doğum tarixini ailə «Bibliya»sına deyil, guya «yazdığı» «Armeniya tarixi» kitabının bir küncündə də qeyd etməsin? Yaxşı, Moisey Xorenski bu işi heç olmasa kilsə ədəbiyyatına aid olan sənədlərin birisində aparmış olardı. Bəs, bu, Moisey Xorenskinin «təvazökarlığıdır», ya müdrik qocanın cahilliyimi, nadanlığını? Olmaya bu işi «həll etmək» üçün V əsrin müdrik Haykazan babası XIX əsrdə II Yekaterinanın ideya silahına çevrilmiş riyakar N.Eminə həvalə etmişdir? Əsla, yox! Hətta tarix ədəbiyyatında əksər

görməli tarixçilər M.Xorenskinin V əsrdə yaşadığını söyləyən fikri qəbul etmirlər.

Əlbəttə, N.Emin Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı anonim «tarixçi»nin arxasında dayanaraq xalqlar arasında dostluq deyil, düşmənçilik ideologiyasının bünövrəsini qoyan erməni millətçi ağılının təkrarolunmaz qanlı tarixi faciəsinin ilk ideoloji bazasını yaradırdı. Daha dəqiqi, o, ifrat şovinizmin qurbanı olan erməni gəncliyinin ağıl tiryəkinə hazırlayırdı; ürəkdən qəddar, ağıldan belə nəsil tərbiyə edirdi!

Əgər həqiqətən V əsrdə M.Xorenski adında qədim erməni tarixçisi olmuşsa, o da mə'lum «Armeniya tarixi»ni «yazmışsa», bəs, bu kitab hansı yazı ilə, hansı dildə yazılmışdı?

N.Eminin yazdıqlarından belə bəlli olur ki, Moisey təhsilini Suriyə və Yunan dili, Suriyə və Yunan yazısı ilə başa vurmuşdu. Hətta o, təkmilləşmək üçün ömrünün baharını Suriyə və Yunan elm mərkəzlərində keçirmiş, nəhayət, Yunan fəlsəfəsi əsasında müdrikləşmiş bir şəxsiyyət olaraq ahıl çağında xəstə vəziyyətdə vətənə (onun «vətəni» hansı coğrafi kordinatda yerləşirdi?) dönmüşdü. Məhz aldığı tə'limə görə, VI əsrin ortalarında «Armeniya»da ruhani aləmi ona düşmən münəvsiyyət bəsləmişdi. Hakim ruhanilər, hətta həyatının sonunadək onu izləyir, ona mə'nəvi əzab verirlər. M.Xorenski öləndən sonra belə onun sümüklərini məzardan çıxarıb çaya atırlar.

Bu deyilənlər N.Eminin fikirləridir. Onun başqa söylədikləri də M.Xorenskinin Suriyə və yunandilli olduğunu bir daha təsdiq edir. Nəşirin fikrinə, «Armeniya tarixi» yazılarkən də onun müəllifi Nineva¹ arxivindən tapılmış «kiçik kitab»ın - Mar Abasın qələmə aldığı «Tarix»in Yunan variantından istifadə etmişdir. Əgər M.Xorenskini tarixi şəxsiyyət hesab edən N.Emini şərti qəbul etsək, o zaman, şübhəsiz, şüurlü fəaliyyətini Yunan fəlsəfəsinə həsr etmiş Yunan dilli M.Xorenski həyatının son çağlarında yazdığı «Armeniya tarixi»ni (əsərin orijinal variantında olan adı mə'lum deyildi) də Yunan dilində qələmə almalı idi.

Bu məsələnin qat'i təkzibedilməz tərəfidir. Lakin problema başqa cəhətdən yanaşılsa, o zaman xatırlamalırıq ki, N.Emin heç yerdə M.Xorenskinin ustaları olan arxiyepiskop Partlı Saak və onun əməkdaşı Mesrop Maştosun tə'lim işində «armyan yazısından» və «armyan dilindən» istifadə etmələri barədə birçə söz də yazmır.

Nə üçün? Çünki «Qrabar» «yazı dili» deyildir, atarpatenahıların və partlıların (parfyalıların) güclü dilinin, güclü tə'siri altında

¹ M.ö. 612-ci ildə Kiaksar tərəfindən yerlə yeksan edilən Nineva XIX əsrdəki sirrini elmə açmamışdı. N.Eminin özü sübut edir ki, V əsrdə Mar Abas və onun «Tarixi» haqqında danışmaq tarixi saxtalaşdırmaqdır. Qarşıda bu barədə N.Eminin e'tirafının şahidi olacağıq

¹ N.Emin. Ön söz - M.Xorenski. «Armeniya tarixi». M., 1858, s.1.

yarlanmış «qədim ermənilərin ümumi danışq dilidir», bir-birilə «ünsiyyət dilidir». Bu o deməkdir ki, erməni babalarının «ünsiyyət dilinin» Ana bazası qədim türklərin dili əsasında ilk təşəkkülünü tapmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, atarpatenəliyərin və parthlıların dilindən gələn mindən artıq söz və söz birləşmələri, xüsusən şəxs adları (Suren, Karen, Nerses, Qriqori, Saak, Arşak, Artəşes, Tiqrən, Anahid, Astxik və s.) əsrlər keçməsinə baxmayaraq, bu günə qədər dəyişilməz şəkildə erməni dili üzərində öz əbədi hakimiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Görkəmli tarixçilərin fikrincə, «Qrabar»ın yarandığı illərdə «ermənilərin öz yazıları olmamışdır, onlar Yunan, Parfya-Aramey («Avesta» - Ə.T.) yazısından istifadə etmişlər».¹

İ.M.Dyakonov Aramey yazısını «Avesta yazısı hesab edirdi».²

Keçmiş Sovet tarixşünaslığında aparıcı məktəbləri olan bu alimlərin problem ətrafında gəldikləri nəticə erməni keşişlərinin «Mesrop Maştos yazısı» ətrafında yaratdığı mifik dumanı qəti dağıdır, həqiqətin aydınlaşmasına səbəb olur. Buna baxmayaraq, qarşıda həllini gözləyən problemi daha geniş araşdırmaya cəlb etmək üçün gəlin şərti olaraq qəbul edək ki, Saak və Mesropun təlim işi «armyan dilində» və «armyan yazısı» ilə aparılmış və Moisey də doğma dilində tərbiyə almışdır. Lakin o zaman qəbul etməliyik ki, M.Xorenski Mesrop Maştosun guya «tərtib etdiyi» «Qrabar» əlifbası ilə ilk sınaq qələmi olan çağdaş erməni ədəbi dilinin və yazısının tələblərinə cavab verən əlimizdəki «Armeniya tarixi» kitabını yazı bilməzdi.

Nə üçün? Çünki «Qrabar» adlanan ilk «Əlifba» qrafikası öz zamanında deyil, daha sonralar çox məhdud dairədə bir neçə keşişin yazacağı və oxuyacağı primitiv kilsə yazısı idi. Onu nə geniş kütlə, nə də kübar ailələr başa düşmürdülər. Yalnız XIX əsrin birinci yarısında Xaçatur Abovyanın yaradıcılığı ilə erməni ədəbiyyatında «Aşxarabar» (erməni ədəbi dili) dövrü başlayır. Bundan sonra dünyanın bir çox ölkələrinə səpələnmiş ermənilərin dil və qan baxımından yad xalqların assimilyasiya «qazanında» əriyən və orada itən hissəsindən başqa, etnodili saxlamış aşağı təbəqə arasında oxumuşların sayı tədricən nəzərə çarpmağa başlayır. Lakin bütün bu həqiqətlərə göz yuman N.O.Emin «Armeniya tarixi»nin əlyazmasının orijinal nüsxəsinin Eçmüəzzin monastirinin kitabxanasında və Lazarevski İnstitutunda olduğunu söyləyir.³

Əgər iddia edilən «əlyazması» qədim erməni dilində və erməni yazısında (özü də iki nüsxədə) «mövcud» olsaydı, ermənilər onu dəfələrlə nəşr etdirərdilər. Lakin zaman və məkan baxımından əlaqəsiz məzmununda olan kilsə materialları əsasında tərtib edilən, zaman-zaman yeni düzəlişlərə məruz qalan, habelə ilk orijinal adı mə'lum olmayan kitabın, nəhayət Eçmüəzzin keşişindən aldığı məsləhətləri rəhbər tutan N.Eminin dövrün ruhuna uyğun əlavələr və ciddi redaktə ilə bu günkü şəkə salması da inkaredilməzdir.

N.Eminlə eyni illərdə yaşamış başqa bir erməni tarixçisinin fikrincə, «Armeniya tarixi»nin yeganə əlyazma nüsxəsi XIV əsrə aiddir və onun da yuxarıda nişan verilən ünvanlarla heç bir əlaqəsi yoxdur.¹ Guya həmin nüsxə də Venetsiyadadır və mxtaristlər tərəfindən qorunub saxlanmışdır. Bu fakt ondan xəbər verir ki, «Armeniya tarixi» V əsrdə yazılmış olsaydı ermənilər «orijinal» «əlyazma»nın «ensiklopedik» («akademik») nəşrini dəfələrlə təşkil edərdilər. Deməli, M.Xorenskiyə aid edilən «Armeniya tarixi»nin, qarşıda sübuta çatdırılacaq ciddi antitarixi faktlarla yanaşı, yüksək yazı dili səviyyəsi əsərin V əsrdə qələmə alınması iddiasını qəti təkzib etmiş olur. Əgər M.Xorenski V əsrdə yaşamışsa və «Armeniya tarixi» də həmin dövrdə qələmə alınmışsa, bəs, nə üçün onun qədim keçmişdən danışan əsəri «Hayastan tarixi» deyil, «Armeniya tarixi» adlanır?

Bu ədalətli sualın cavabı əsl mətləbdən xəbər verir! Bu deyilənlər və qarşıda deyəcəklərimiz tam sübut edir ki, «Armeniya tarixi» V əsrdə yazıla bilməzdi və M.Xorenski də onun müəllifi deyildir. Bizim fikrimizin təkzibedilməz həqiqət olduğunu N.Emin guya V əsrdə yaşamış M.Xorenskini Part Türk-İskit tayfalarının Arsaklı çar səltənətinin ilkin hüdudlarını m.ö. Yekbanadək (indiki Həmədan) genişləndirən II Arsakla (m.ö. 248-211) müasir edərkən öz uydurma iddiaları ilə təsdiq etmiş olur.

N.Emin M.Xorenskinin V əsr «erməni tarixinin atası» etmək üçün ona uydurduğu tərcümeyi-halda onu erməni kilsə ədəbiyyatında qeydə alınmış bir neçə çarın dövründə yaşadığını söyləyərək yazır: «Yada salaq ki, Moisey Xorenski 370-ci ildə doğulmuş və 120 il yaşamışdır. Deməli o, II Arsakın, Papanın, Varazdatın, II Arşakın, Vaxarşakın, III Xosrovun, Vramşapuxun, Pars Şapuxun və nəhayət sonuncu Arsakid Artəşesin (Artəşirin) hökmdarlığının şahidi olmuşdur».²

N.Eminin fikrindən o nəticəyə gəlinir ki, guya M.Xorenski siyahıda adı gedən şəxslərin «Armeniya»da hakimiyyətdə olmalarına «şahiddir». Söylədiyinin əksi olaraq, o, eyni zamanda, yazır ki,

¹ Ətraflı bax: İ.M.Dyakonov, V.D.Neronova, İ.S.Sventsitskoy. Ön Qafqaz və İranla Roma arasında qonşu dövlətlər – Qədim dünya tarixi. M., 1989, s.276.

² İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi, s.383-384.

³ N.Emin. İzahat. – M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.238.

¹ Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri, s.378.

² N.Emin. Ön söz – M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.16.

Moisey Xorenski ilk gəncliyindən «Armeniya»dan uzaqlarda yaşamış, ölümlü günlərində vətənə dönmüşdü. Belə bir vəziyyətdə M.Xorenski m.s. 227-ci ildə tarix səhnəsindən çıxmış Arsaklı sülaləsindən olan çarların dövrünə necə canlı «şahid», hadisələri öz «gözü» ilə gören ola bilərdi ki?

Yuxarıda dedik ki, «Ön söz» müəllifi, hətta onu m.ö. Part imperiyasının hüdudlarının genişləndirilməsində və möhkəmləndirilməsində xüsusi xidmətləri olmuş II Arsakın (m.ö. 248-211) (ermənilərcə Arşakın) müasiri kimi qələmə verir.

N.Eminin M.Xorenskiyə söykənərək yuxarıda adlarını çəkdiyi Arsaklı çarlarının «mövcudluğunu» hansı mənbə təsdiq edir? Bəs, hansı qədim müəllif Arsaklı sülaləsindən «II Arsak» adlandırılan iki şəxsin ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə çar olduqlarına şahidlik edir.

Tarix xəbər verir ki, Parn Türk tayfa ittifaqının Arsaklılar sülaləsinin çar siyahısında yuxarıda N.Eminin tərtib etdiyi adlar içərisində II Arsakdan başqa heç birinin adı mənbələrdə qeydə alınmamışdı. Şübhəsiz, həmin adlar M.Xorenskiyə zaman-zaman kilsə küncündə Şərq rəvayətləri əsasında tərtib edilən kitablarda «Hayastan», yaxud «Hayastanlar» «təşkil edən» keşiş müəlliflərin əlavələridir.

Bu tarixi saxtakarlığın davamı olaraq həmin çar siyahısında başqa bir cəhətə də diqqət yetirək.

Arsaklılar səltənətinin son çarı Artaban olduğu halda, bəs, N.Emin hansı tarixi maddi-mədəniyyətə əsasən Artasiri Artaşes adlandırır və onunla da Part dövlətinin tarix səhnəsindən çıxdığını yazır? Əgər bu Artaşes Arsaklı sülaləsinin son çarı olmuşsa, bəs, M.O.Darbinyan-Melikyanın Arsaklı I Tirdat hesab etdiyi Artaşes (m.s.66-88) kimdir?¹

Tarixdən bəllidir ki, N.Eminin yuxarıda Arsaklı nəslində hesab etdiyi Artasir Persid-Sasani sülaləsinin banisi Artasir (Ərdəşir) Papakandır (m.s.224-241). Heç bir qədim qaynaqda da Artasirin Artaşes adına rast gəlinmir.

Artasir Papakanın dövründə persidlərin Sasani sülaləsi m.s. 227-ci ildə Atarpatenanın mərkəzi şəhəri Yekbatanın (Həmədanın) işğalı ilə ümumitürk tarixinin təxminən beş əsrlik Arsaklılar dövrünə son qoymuş oldu. Bununla da qüdrətli Part dövləti tarix səhnəsindən çıxır. Bu tarixi həqiqət əsas verir söyləyək ki, istər N.Emin, istərsə də başqa erməni müəllifləri tərəfindən guya etnomənsubiyyətə «armyan» olan «Arşakid» sülaləsinin m.s. 580-ci ilədək hakimiyyət sürməsi iddiası da heç bir real əsasa söykənmir.

¹ M.O.Darbinyan. – Melikyan. İzahat – İovannes Draxanakertsi. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986, s.258; Əlavə bax: M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.37-42; Erməni xalqının tarixi, c.1, s.804-895.

M.Xorenskiyə N.Emin tərəfindən hazırlanmış tərcümeyi-halda qoyulmuş təvəllüd tarixi də erməni ədəbiyyatında mübahisəlidir.

N.Emin M.Xorenskinin 370-ci ildə anadan olduğunu yazır.¹ M.Abeqyan bu tarixi təxminən 410-415-ci illərə aid edir.² M.Mkryan isə M.Xorenskinin 370-ci ildə deyil, 410-cu ildə anadan olduğunu qeyd edir.³ Lakin o, M.Xorenskinin adına istinad edilən «Coğrafiya»-ni VII əsrdə («Armeniya tarixi»-ni V əsrə istinad edirlər. Erməni riyakarlığı, erməni əcaibliyi!) yazıldığını iddia edən Anani Şirakatsinin fikrinə şərik çıxdığı məqamda öz-özünü təkzib etmiş olur.

«Erməni tarixinin atası» hesab etdikləri M.Xorenskinin dünyaya gəlişi erməni tarix ədəbiyyatının «bətində» olan qeyri-normallıqdan və ən'ənvi saxta fikrin şikəst «doğuşundan» xəbər verir.

Deməli, yuxarıdakı fikrə görə, guya «Moisey Xorenski» adı ilə erməni tarix ədəbiyyatında nişan verilən şəxs V əsrdə deyil, VII əsrdə yaşamışdır.⁴ Əlbəttə, bizdə hər iki fikrin təkzibini, yəni M.Xorenskinin nə V əsrdə «Tarix», nə də VII əsrdə «Coğrafiya» müəllifi olmadığını təsdiq edən kifayət qədər maddi sübutlar var.

Yuxarıda xatırladığımız, qarşıda da yeri gəldikcə söyləyəcəyimiz faktların əksəriyyəti N.Eminə mə'lum olsa da, o, məsələni özünə sərf edən məzmununda izah etməyə çalışmışdı.

Məsələn, bu baxımdan onun Mar Abasla əlaqədar «Armeniya tarixi»-ni xülasə edərkən söylədiyi fikirlər olduqca maraqlıdır.

N.O.Eminin tərcüməsində «Armeniya tarixi» üç kitaba bölünür. Onun fikrinə, birinci kitab ilk insandan tutmuş böyük Aleksandra, yəni eramızdan əvvəl 336-cı ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Əsərin bu fəslə yazılarkən faydalanılmış mənbələr ətrafında tərcüməçinin gəldiyi nəticənin bə'zi məqamlarını veririk:⁵

«I. Mar Abas Katina eramızdan 150 il əvvəl yaşamışdı. Onun dörd kitaba bölünən «Tarixi», güman etmək olar ki, eramızdan əvvəl 140-120-ci illər arasında yazılmışdı və Yunan dilindən tərcümə⁶ şəklində Moisey Xorenskinin əlinin altında idi. Mar Abas «Tarix» əsərini bir sıra mənbədən götürmüşdü.

¹ N.Emin. Ön söz, s.2.

² M.Abeqyan. Göstərilən əsəri, s.199.

³ M.Mkryan. Moves Xorenatsi. İrəvan, 1969, s.9.

⁴ A.Qaraqaşyan. «Armeniyanın tənqid tarixi» - Ətraflı bax: Mkrtç Emin. «Qədim Armeniya eposu» M., 1850, s.85.

⁵ Ətraflı bax: N.O.Emin. Ön söz. - M.Xorenski. «Armeniya tarixi». M., 1858, s.5-19.

⁶ Hansı dilə tərcümədən söz gedir, «armyan dilinəmi»? Bu dövr Orta Şərqdə Yunan və suriyədilli yazı mədəniyyəti hakim idi. M.Xorenski də güya Mar Abasın «Tarix»-nin Xaldehydan Yunan dilinə çevrilmiş variantından istifadə etmişdir.

Birinci kitabın IX fəslindən XIII fəslinə qədər Haykdan Arama, yə'ni Assuriya monarxiyası yaranana qədər, Mar Abasın özünün e'tirafına görə, onun əlinin altında rəsmi mənbə olmamışdı (Bəs, Mar Abasın bu «e'tirafını» N.Emin hansı «mənbədən» götürmüşdü? – Ə.T.). Müəllif «Tarix»in bu hissəsini oradan – buradan, əsasən Xaldey rəvayətlərindən (N.Eminin sözündən aydın olur ki, Hayk və Aram Xaldeylərə və başqa yerli əhaliyə məxsus olmuş rəvayətlərin filoloji qəhrəmanlarıdır və onların da çağdaş ermənilərin namə'lum babaları ilə qət'iyən əlaqələri yoxdur – Ə.T.), bir də m.ö. 330-cu ilə qədər yazılmış müəllifi mə'lum olmayan kitabdan götürülmüşdü. Əlbəttə, Mar Abasın əsərində verilmiş hadisələrin tamamilə Xaldey mənbələri ilə üst-üstə düşməsi «Tarix»in həqiqətən Xaldey rəvayətlərindən istifadə olunması haqqında düşünməyə əsas verir.

Birinci kitabın XIII fəslindən tutmuş XXXII fəslinə qədər Assuriya, Babil və Maday monarxiyalarına həsr olunmuş fəsillərin yazılmasında adları çəkilən dövlətlərin arxivləri Mar Abas üçün mənbə rolunu oynamışlar.

Moisey Xorenskinin «Tarix»nin ikinci kitabının ilk on fəslinə daxil edilmiş mə'lumatlara gəldikdə bəlli olur ki, Mar Abas onların (biz Vaxarşakin və I Arsağın çarlığını nəzərdə tuturuq)¹ müasiri, ilk tarixçisi və M.Xorenski üçün ilk mənbə olmuşdur. Buna görə də Mar Abasın «Tarix»nin bu bölməsi tarixi həqiqəti əks etdirir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Moisey Xorenskinin «Tarix»inin bir çox parçalarında ən qədim dövlətlərin izi duyulur.

Təklif olunan tərcümə Moisey Xorenskinin bizim günlərə gələn digər əsərləri² ilə yanaşı axırıncı dəfə 1846-cı ildə Venesiyada mxtarist alimlər tərəfindən nəşr olunmuş mətn əsasında həyata keçirilmişdi. Bu mətn üz köçürənlərin cahilliyi üçbatından məndə nəzərə çarpan nöqsanlardan hələ təmizlənmədiyi üçün bizim tələblərimizə cavab vermədiyinə baxmayaraq, ən yaxşı mətn hesab olunur, çünki bu günə qədər mə'lum olan bütün mətnlərlə tutuşdurularaq nəşr olunmuşdur.

Yuxarıda deyilənlər əsas verir qət'i söyləyək ki, «Armeniya tarixi»nin müxtəlif zaman kəsiyində ərsəyə gətirilmiş çoxsaylı mətnlərinin mövcudluğu barədə e'tirafını bildirən N.O.Emin istəsə

¹ Göründüyü kimi, N.Emin Vaxarşaklı I Arsağdan əvvəl hakimiyyətdə olmuş çar hesab edir. Halbuki, I Arsağ Arsağlı çar sülaləsinin banisi, Part dövlətinin əsasını qoymuş Part Türk-İskit tayfa ittifaqının başçısıdır. Vaxarşaka gəldikdə, bu adda tarixi şəxsiyyətin olmaması barədə qarşıda danışılacaqdır.

² «Digər əsərləri» deyəndə sıra artır, lakin müəllifin hansı «əsərlərindən» söhbət getdiyi mə'lum olmur. M.Xorenskiyə istinad edilən ikinci əsər VII əsrdə yazılmış «Coğrafiya»dır. Bəs, necə olur, M.Xorenski «Armeniya tarixi»ni V əsrdə, «Armeniya Coğrafiyası»nı VII əsrdə yazır və N.Emin də bu fikri qəbul edir?

də, istəməsə də yeni nəşrə dövrün siyasətindən gələn ciddi əlavələr etdiyini, habelə M.Xorenskinin anonim keşiş müəllif olduğunu və onun adına çıxılan kitabın V əsrdə yazılmadığını faktlarla sübuta yetirən tarixçiləri təsdiq etmiş olur.

Təsadüfi deyildir ki, Qərb «armenistləri» arasında yüz illər boyu M.Xorenski ilə bərabər, guya «Armeniya tarixi» üçün «baş mənbə olmuş ən qədim armıyan «Tarixinin» «müəllifi» suriyəli Mar Abas Katina» tənqid və təkzib hədəfinə çevrilmişdi.

Fransız alimi Frere Mar Abas haqqında danışarkən «Armeniya tarixi»ndə «səliqə-səhmansız toplanmış tarixi bəhsiaları» «qədim tarix adına fiksiya» hesab edir. O, Mar Abasın guya Nineva arxivindən erməni babalarının «qədim keçmişindən» bəhs edən «Tarix» tapdığını iddia edən M.Xorenskinin özünü də qəbul etmir.

Frere m.ö. birinci yüzilliyə aid şəxsiyyət hesab edilən Mar Abasın özündən beş əsr əvvəl yer üzündən silinmiş Nineva şəhəri barədə M.Xorenskinin verdiyi xəbərin əsassızlığını söyləyir.

Başqa bir fransız alimi Katrmer də Mar Abasla əlaqədar M.Xorenskinin fikrini qəbul etmir. O, araşdırmalardan sonra belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Mar Abas ancaq suriyəlilərin xristianlıq dövründə meydana çıxma bilərdi. Müəllif fikrini onunla əsaslandırır ki, guya xristianlıq epoxasında ruhani şəxsiyyətin adı qarşısında «Mar epiteti» işlədilmiş. Katrmerin fikrinə, «Mar» anlamı da «sahibkar», «hökmdar», «ata» açımı verir.

Renan adlı başqa bir alim də, Katrmer kimi, Mar Abası ilk xristianlıq dövrünə aid müəllif olduğunu yazır. Hətta o, bir qədər də irəli gedərək suriyəli alimi «Xristin müasiri» olduğunu qeyd edir.

Milliyyətə erməni olan Patkanov (Patkanyan) 1874-1881-ci illərdə «Van yazıları» üzərində işləyərkən Mar Abasla əlaqədar belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, xaldeylərin kitabının Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən tərcümə edilməsi fikri suriyəli alimin uydurmalarıdır. O, da bə'zi Qərbi Avropa müəllifləri kimi, Mar Abası xristian epoxasına aid şəxsiyyət hesab edir və onun m.ö. -150-ci ildə (M.Xorenski) deyil, m.s. III-IV əsrlərdə yaşadığını iddia edir.

Patkanyanın gəldiyi bu nəticə bizim üçün maraqlıdır ona görə ki, erməni alimi suriyəli Mar Abasın «Tarixi» qələmə alarkən Assuriya və Maday mənbələrindən istifadə etdiyini yazır. Məhz bunları nəzərə alan başqa bir erməni müəllifi Qaraqaşyan da 1880-ci ildə nəşr etdirdiyi geniş tədqiqat əsərində «erməni arşakidləri» iddiasının əsassız olduğunu söyləyir və Mar Abası «fiksiya» hesab edir.

Yuxarıda verdiyimiz parçada N.O.Emin də «Armeniya tarixi»nin 1858-ci il tarixli nəşrinə yazdığı «Ön söz»də həm Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olduğunu söyləyir, həm də «Tarixi» yazarkən onun Xaldey rəvayətlərindən istifadə etdiyini xəbər verən

M.Xorenskini qəbul edir. Lakin o, 1881-ci ildə Tiflisdə çağrılmış V arxeoloji qurultayda Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olmadığını söyləməklə həm əvvəlki fikrini təkzib edir, həm də Q.Xalatyantsın və başqa mütəxəssislərin gözləmədikləri halda onları təəccübə gətirir. Başqa sözlə, N.Emin 1881-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabında Mar Abası təkzib etməklə həm «M.Xorenski» adında V əsrdə guya yaşamış «erməni tarixinin atası» iddiasını qəbul etmir, həm də, sözün əsl mənasında, «Armeniya tarixi»nin «şah damarını» kəsirdi. O, bu haqda öz kitabında çox aydın yazırdı: «Vaxarşakın və hətta Böyük Aleksandrın dövründə Nineviya həqiqətən də mövcud olubmu? Buna tarix mənfi cavab verir. Həqiqətən də o 625-ci ildə Asur-Edil-İlaninin hökmdarlığı dövründə Kiaksar tərəfindən dağıdılıb. Süquta uğradıqdan sonra Nineviya bir daha dirçəlmədi və onun mövcud olması tez yaddan çıxdı, belə ki, iki yüz ildən sonra, hətta onun əvvəlki yerini də müəyyən etmək mümkün deyildi. Assuriyanın Aleksandrdan 300 il əvvəl, Vaxarşakdan isə 450 il əvvəl öz paytaxtı ilə birlikdə tarix səhnəsindən düşməsinə baxmayaraq, Moisey Xorenski iddia edir ki, Nineviya miladdan qabaq 150-ci ildə də yaşamaqda davam edirdi. Əgər Aleksandr və Vaxarşakın dövründə Nineviya olmaybsa, onda aydın məsələdir ki, Nineviya arxivindən də heç bir söz gedə bilməz. Beləliklə, Nineviya da, onun arxivi də sadəcə xəyaldır. Belə olduqda, Xalvey kitabı da, onun Aleksandrın əmri ilə Yunan dilinə tərcüməsi də, onun Armeniyanın ən qədim tarixini özündə əks etdirən hissəsinin Marabasovski tərəfindən Suriya dilinə tərcüməsi də, bu tərcümənin Vaxarşaka çatdırılması da, onun qiymətli əşya kimi hökmdar sarayında saxlanması da, onun bir parçasının sütunun üzərində cızılması da və nəhayət, arмян çarının Böyük Arsakla yazışması da – bütün bunlar Moisey Xorenskinin uydurmasıdır; onda «müdrük» suriyalı Mar Abas da bizə heç vaxt mövcud olmamış bir şəxs və arмян tarixinin atasının şüurunun icadı kimi görünəcək».¹

Ayrı-ayrı illərdə bir-birini qəbul etməyən ziddiyyətli fikirlər söyləyən N.O.Emin lap əvvəldən gözəl başa düşürdü ki, Nineviya arxivi mövcud olsaydı da, nə Mar Abasın, nə onun «Tarixi» «yazarkən» istifadə etdiyi Assuriya, Babil, Maday monarxiyasından danışan rəvayət, hekayət və əfsanələrin çağdaş erməni xalqının qədim tarixdən namə'lum adla özgə qapılarında qaçqın və köçgün həyatı yaşavan mühacir babalarının «tarixi» ilə heç bir əlaqəsi ola bilməzdi.

Elə buna görə də «Armeniya tarixi»nin ilk nəşri Qərbi Avropada dünya işığına çıxar-çıxmaz qədim Şərqi mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixinin görkəmli mütəxəssis alimləri tərəfindən Mar

Abas və M.Xorenski tarix və tarixçilik kontekstində ciddi tənqid atəşinə tutuldu.

Fransız «armenisti» A.Karrierin Venada nəşr edilən erməni aylıq jurnalı «Hantess»də M.Xorenski haqqında çap edilmiş məqaləsi erməni ziyalıları tərəfindən çox ciddi düşmənçilik reaksiyası ilə qarşılandı. Nə üçün? Çünki fransız alimi həqiqəti söyləyirdi. Məsələn, məqalədən bir fakt.

A.Karrier uzun müddət apardığı ciddi araşdırmalardan o nəticəyə gəlirdi ki, «Armeniya tarixi» kitabının müəllifini, ən'ənə olaraq, V əsrə aid edən fikir tam yanlışdır. O, M.Xorenskinin VII əsrdə, hətta VIII əsrdə yaşadığı qənaətinə gəlirdi.¹

Erməni ziyalıları tərəfindən nifrətlə qarşılanan A.Karrier qədim Şərqi tarixinə olan insan-alim münasibətinə görə, Qərbi Avropanın dəyərli mütəxəssislərinin rəğbətini qazanmışdı.

Fransız «armenist»indən sonra Berlin kral kitabxanasının müdiri La-Kroz qədim müəlliflərdən gətirdiyi nümunələr əsasında M.Xorenskini V əsrdə yaşamış «tarixçi» olduğunu iddia edən fikri tarixi faktlarla alt-üst edir.

La-Kroza görə, M.Xorenski «tarixçi»dən daha çox, «alleqoriya yazan» olmuşdur. O, «Armeniya tarixi»ndə adı çəkilən müxtəlif çağlarda yaşamış kilsə nümayəndələrinin və qədim müəlliflərin yaşadıkları tarixi dövrü dəlil-sübutla aşkara qoyur və təkzibedilməz bir nəticəyə gəlir: «Armeniya tarixi»nin müəllifi IX əsrdə, yaxud X əsrdə yaşamışdı.²

Görkəmli alim Qud Şmid 1883-cü ildə «Ensiklopediya Britannic»in səhifələrində məsələni daha kəskin qoyurdu. Alman aliminin «Armeniya tarixi» və onun müəllifi problemi ətrafında uzun illərin araşdırmasından sonra gəldiyi nəticəni Q.Xalatyants öz sözləri ilə belə izah edirdi: «Burada o, açıq-aydın deyir ki, «Armeniya tarixinin» müəllifi onunla eyni adlı məşhur V əsr tərcüməçisi deyil, sonuncunun adı altında gizlənən və VII əsrin ortalarına yaxın, daha dəqiq desək, 634 və 642-ci illər arasında yaşamış tamamilə başqa şəxsdir».³

M.Xorenskinin şəxsiyyəti və ona istinad edilmiş «Armeniya tarixi» ətrafında gedən qızgın mübahisələrə qoşulmuş görkəmli Qərbi Avropa tarixçilərindən biri də T.Vetterdi. Problem ətrafında apardığı geniş araşdırmalardan sonra o yazırdı: «Movsesin əsəri itirilmişdi, bizə qədər tam və e'tibarlı formada gəlib çatmamışdı ki, onun əsəri

¹ Ətraflı bax: Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri. s.394-395.

² Yəni orada, s.380

³ Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri. s.390.

¹ N.Emin. «Moisey Xorenski və qədim erməni eposu». M., 1881, s.26.

olduğunu tə'yin edəsən. O, (N.Emin – Ə.T.) bu əsəri bizə V əsrdə yazılmış kimi təqdim edir».¹

M.Xorenskinin V əsr müəllifi olmadığı nəticəsinə gələn başqa tarixçilər kimi, T.Vetterin də mövqeyi aydındır. Lakin T.Vetter bu yolxucu erməni virusunun törədildiyi və yayıldığı mənbəni (N.Emini) göstərməklə onlardan fərqlənirdi.

Milliyətçə erməni olan Aykazyan adlı başqa bir avropalı tarixçi də məsələni kəskin şəkildə qoyur. O, «Armeniya tarixi»nin I kitabının başdan-başa həsr edildiyi «erməni genelogiyası» barədə yazır: Burada «İlk erməni nəsil tarixi şəxsiyyətlərdən deyil, uydurulmuş nağıllar əsasında tərtib edilmişdi. Movses Xorenatsinin özü V əsrin tarixçisi deyil, VII əsrdə yaşamış saxta tarixçidir».²

Problem ətrafında apardığı araşdırmalardan sonra M.M.Mkryan daha kəskin və orijinal nəticəyə gəlir. Erməni tarixçisinin fikrincə, «Armeniya tarixi» kitabının müəllifi hesab edilən Movses Xorenatsinin adı və soy adı bir nəfər şəxsə deyil, ayrı-ayrılıqda iki nəfərə aiddir. O, yazır: «Tam aydındır ki, daha sonrakı əsrlərdə onları («Armeniya tarixi»ndə verilmiş dini rəvayətləri əfsanələri – Ə.T.) tanınmış Xorenatsi ilə əlaqəli Movses adında başqa bir müəllif qeydə almışdı».³

Erməni müəllifi Mkrtiç Emin də M.Xorenskinin VII əsrdə yaşadığı fikrinə şərik çıxır.⁴

M.Xorenski və onun «Armeniya tarixi» kitabı ətrafında geniş araşdırmalar aparan müəlliflərdən biri də yuxarıda adını çəkdiyimiz dövrün görkəmli erməni mifoloq alimi Q.Xalatyantsdır. O, da Qərbi Avropa tarixçi alimlərinin fikirlərinə şərik çıxaraq «erməni tarixinin atası» kimi qiymətləndirilən M.Xorenskinin V əsrdə yaşamış «tarixçi» olduğunu iddia edən fikirləri qəbul etmir. Q.Xalatyants hələ XIX əsrin əvvəllərində yazırdı ki, IX əsrə qədər heç bir erməni müəllifinin kitabında M.Xorenskinin adı qeydə alınmamışdı.⁵

O, anonim keşişin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi»nə VI əsrin sonlarında, habelə VII və VIII əsrlərdə edilmiş ciddi əlavələri konkret tarixi faktlarla və rəqəmlərlə göstərir. Q.Xalatyants bu haqda yazır: «Amansız faktlar Xorenskiyə inamımızı itirir. Belə ki, mö'təbər mənbələrə görə, bizim tarixçi yalnız beşinci və altıncı əsrlərdə deyil, həmçinin yeddinci, hətta səkkizinci əsrlərdə də yaradılmış əsərlərlə tanış idi. Deməli, o, beşinci əsrdə yazıb-yaratmış yazıçı ola bilməzdi. Moisey Xorenskinin «Armeniyanın tarixi»

əsərində təsadüf olunan bir sıra anaxronizmlər də bizdə bu qənaəti hasil edir».¹

Q.Xalatyantsın fikrin sübutu baxımından gətirdiyi mö'təbər dəlilləri burada xatırlayaq.² O, yazırdı:

1) «Yoxlayanda mə'lum olur ki, Xorenskinin dediklərinə baxmayaraq, o, nə Ulyupun «Mə'bəd kitabına», nə də onun Vardezan tərəfindən tərtib olunmuş mə'bədinə malik ola bilməzdi. Həqiqətdə bir tərəfdən V-VIII əsrdə erməni tarixçiləri Favst, Sebeos, Kevond, digər tərəfdən Bibliya, Yevsevi xronikası və Qriqorii Nazianzinin və Kallisoenin «Kilsənin tarixi» əsərləri onun mənbələri ola bilərdilər;

2) Əslində VI-VII əsrlərdə Sasanilərin iqamətgahı olmuş Nineviyanın ilk İran Arsaklılarının paytaxtı kimi xatırlanması (Xor., I, 8, 9);

3) Yalnız VII əsrdə tikilmiş «Araparadakı kilsənin» hələ miladi təqvimlə I əsrdə Sanatürkün dövründə mövcud olmasına işarə (Xor., II, 34);

4) Bunun daha sonrakı VII-VIII əsrlərə ad olmasına baxmayaraq, Vanand vilayəti sakinlərinin miladi təqvimlə IV əsrdə quldurluq etmələri haqqında qeyd (Xor., III, 44);

5) Bu adətin ermənilər tərəfindən çox güman ki, qərbdən və ən tezi VIII-IX əsrlərdə qəbul edilməsinə baxmayaraq ermənilərin hələ miladi təqvimlə I əsrdə yemək ləvazimatı kimi çəngəldən istifadə etmələri haqqında qeyd (Xor., II, 47);

6) Çar Ervandın tarixi ilə əlaqədar xatırlanan və eramızın birinci əsrinə aid edilən Bayberd qalası (Xor., II, 37), əslində həqiqətən Yustinianın dövründə (527-565) inşa edilmişdir;

7) Arмян ordusunun II Artəşesin dövründə eramızın birinci əsrində xüsusi sparapetlərin başçılığı altında dörd orduya bölünməsi haqqında mə'lumat (Xor., II, 53) mahiyyəti e'tibarilə ilk dəfə Xosrov Ənuşirvan (531-579) tərəfindən əsası qoyulmuş Sasanidlərin adəti idi.

8) M.Xorenskidə (I, 14) çar Aramın dövründə Armeniyanın I, II, III, IV işarəsi ilə bölünməsinin xatırlanması yanlışdır. Halbuki, bu ayrılma Yustinianın (527-565) dövründə baş vermişdir;

9) Bizim eradan iki əsr əvvələ aid edilən bolqarlar, eramızın ikinci əsri ilə əlaqədar basillər və xəzərlər haqqında xatırlanan mə'lumatlar (Xor., II, 6, 65, 85), tarixdə yalnız VI əsrdən tez olmayaraq meydana çıxmışdı;

10) Xaqan haqqında xatırlanan mə'lumat (Xor., II, 87) çox çətin ki, VI əsrdən əvvəl meydana gəlsin;

¹ T.Vetter. Erməni əsəri. Vena. 1895. s.55.

² Aykazyan. Erməni tarixi. Paris. 1919. s.37.

³ M.M.Mkryan. Movses Xorenatsi. İrəvan. 1969. s.18.

⁴ Mkrtiç Emin. Qədim Armeniya eposu. M., 1850. s.85.

⁵ Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri. s.375-376.

¹ Problemlə əlaqədar ətraflı oxu: Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri. s.375-376

² Bax: Q.Xalatyants. Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixində arмян Arsakidləri». I hissə. M., 1903. s.111.

11) Persidlər tərəfində Biöininin IV əsrdə zəbt olunması haqqında mə'lumat (Xor., III, 18) yalnız VII əsrdə həyata keçmiş faktdır;

12) Marmeta (Ervankertdə də həmçinin) üzümlükləri haqqında eramızın I əsrinə aid edilən mə'lumat (Xor., II, 46) əslində bu yerlərin daha sonrakı dövrünü – VII-VIII əsrləri səciyyələndirən əlamətlərdir;

13) İlk armyan Arşakidi Vaxarşak tərəfindən əlcəkdən istifadə olunması (m.ö. II əsrdə) haqqında mə'lumat (Xor., II, 8) qərbdən götürülmüş bu adəti də həmçinin VIII-IX əsrlərdən əvvələ aid etmək olmaz;

14) Xorenskidə (II, 40) Arşakunik Baqaran haqqında mə'lumatın verilməsinin anaxronizm olmasını qeyd etmək xüsusilə vacibdir. Bu, hər halda 784-cü ildən tez olmayan bir dövrə aiddir;

Geniş araşdırmalarını 16 bənddə verən Q.Xalatyants tarixi faktları qarşılaşdıraraq M.Xorenski və onun adına istinad edilən «Armeniya tarixi» ətrafında aşağıdakı nəticəyə gəlir. O, yazır: «Beləliklə, Xorenskiyə mö'təbər tarixçi kimi e'timad tamamilə qırılır və buna görə də zəruriyyət qarşısında min ildən artıq vaxt ərzində erməni tarixi ədəbiyyatında hökmranlıq edən ən e'tibarlı mənbələrdən birindən imtina etmək lazım gəlir. İndi Xorenskinin hökm sürən təzyiqi altında düzgün qiymətləndirilməmiş və ya ədalətsiz olaraq diqqətsiz qalmış digər tarixçilər ön plana çəkilmişdirlər» (seyrəlmə bizimdir – Ə.T.).¹

Bütün bunlar əsas verir söyləyək ki, erməni icmasını təmsil edən kilsə tərəfindən M.Xorenskinin adı ilə hazırladığı «vahid dövlət» ideyası daha sonrakı yüzilliklərdən, yə'ni yunanların qarşısında canlı sədd çəkmək üçün Xilafət tərəfindən ətraf ölkələrə səpələnmiş hay ailələrini imtiyazlı çağırışla köçürüb Kilikiya (indiki Livan) ərazisində toplum şəkilə saldığı tarixi çağlardan meydana atılmışdı. Bu siyasətlə əlaqədar kilsə ideoloji ədəbiyyatı yaranmağa başlamışdı. M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi»ndə «vahid dövlət» ideyasının qoyulması da təsadüfi deyildir.

Q.X.Sarkisyan da M.Xorenskinin «vahid dövlət» ideyası ilə əlaqədar «Arşakid erməni nəslini» qəbul edir, lakin nəslin banisi olaraq Vaxarşakın deyil, I Tiridatın adını çəkir: «Mövses Xorenskinin təsdiq etdiyi kimi, Vaxarşak Parfya çarı Arşakın qardaşı, armyan Arşakidlər sülaləsinin banisi, müəllifin müəyyən etdiyi tarixə görə, eramızdan əvvəl II əsrin II yarısından hökmranlıq etmişdir. Lakin Armeniyada Arşakidlər sülaləsinin banisi Parfya çarı Voloqezin (Valarşanın) qardaşı bizim eramızın 66-cı ilində armyan

taxtına çıxmış Tiridat (ermənicə Trdat) olmuşdur. Beləliklə, Vaxarşakın tarixi şəxsiyyət olmadığı meydana çıxır».¹

Biz Vaxarşakla əlaqədar Q.X.Sarkisyanı və bu fikirdə olan başqa müəllifləri qəbul edirik. Məsələ bu yerə çatanda rədedilməz bir həqiqətlə üz-üzə dayanmalı oluruq: «Armeniya tarixi»nin əsasında dayanan hadisələrlə bağlı olan və Ön Asiyada guya erməni babalarının şəcərə tarixini «yaradan» «Vaxarşak Arşakidin» real şəxsiyyət olmadığını qəbul etmək, şübhəsiz, M.Xorenskinin monastırda olan müəllimləri kimi təqdim edilən Parth Saakin və Mesrop Maştosun V əsrdə yaşadıklarını, habelə onlarla bağlı səsləndirilən «erməni əlifbası»nın «ixtirası» və Müqəddəs Kitabın «tərcüməsi» və s. məsələlər ətrafında olan mə'lum iddiaları rədd etməkdir.

Yuxarıda deyilənlər M.Xorenskinin V əsrdə yaşadığını, onun «Armeniya tarixi» kitabının müəllifi olduğunu iddia edən fikirlərin təkzibi baxımından kifayət qədər mə'lum faktların yalnız cuz'i bir qismidir.

¹ Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri, s.377-378.

¹ Q.X.Sarkisyan. Göstərilən əsəri, s.21; əlavə bax: Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyat tarixi, c.I., s.154.

II FƏSİL. «ARMENİYA TARİXİ» ERMƏNİ XALQININ TARİXİ DEYİL, ŞƏRQ XALQLARININ MİFOLOJİ VƏ RƏVAYƏTLƏR TARİXİDİR. ANONİM KEŞİŞ «TARİXÇİ» MAR ABAS KATİNİ KİMDİR?

Əgər hər hansı bir tarixçi alim, yaxud adı maraqlı oxucu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünü «armyan» adlandıran xalqın qədim tarixi keçmişindən danışan Sovetlər Birliyi dövrü arxeologiyasının ilkin bazasında keşiş müəlliflərin yazdıqları «tarix» kitablarının dayandığını başa düşsə və bu reallığı qəbul etsə, o zaman, Qərbi Azərbaycanda aparılmış qazıntuların nəticələrinə şübhə ilə yanaşacaqdır. Bir də onu xatırladaq ki, hazırlanmış ekspedisiyalar arxeoloji kəşfiyyatda istinad etdikləri orta əsr keşiş müəlliflərin əksəriyyəti M.Xorenskiyə söykənir. Lakin yuxarıda gətirilən mütəxəssis fikirləri təkzibedilməz bir həqiqəti meydana qoydu: M.Xorenski V əsrdə deyil, daha sonrakı yüzilliklərdə yaşamış neçə-neçə namə'lum keşişləri ümumiləşdirən anonim müəllifdi. Məsələn bu məqama çatanda hər şey gün kimi aydınlaşır: erməni keşiş müəlliflərin yazdıqları «Armeniya tarixi» əsərləri «falsifikasiyadır». Deməli, XVIII əsrin sonlarından bu günə kimi keşiş müəlliflərə istinad edən Rus imperiya arxeologiyası iddia etdiyi elmi bünövrədən məhrumdur.

Zaman və məzmun e'tibarı ilə əlaqəsiz ayrı-ayır əfsanə, rəvayət və alleqorik sujetlərdən ibarət folklor materialları əsasında tərtib edilmiş M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş mifoloji və epik qəhrəmanlardan çar Hayk, çar Aram, çar Artəşes, çar Tigran və bu sıradan olan başqaları çağdaş erməni tarixçiləri tərəfindən «Böyük Armenia» «yaratmış», gerçək tarixdə yaşamış «erməni çarları» kimi təqdim edirlər. Başqa sözlə, M.Xorenskinin mifoloji çar obrazları daşnak-bolşevik tarixçilərin fantaziyasında real tarixi şəxsiyyətlərə çevrilirlər.

Əlimizdə Rus dilində olan variantda tərcüməçi N.O.Emin heç bir əsası olmadan anonim müəllifin adından əsərin «tarix» adına dövlətçilik anlamı olan qondarma «Armeniya» sözünü əlavə etməklə «Armeniya tarixi» (yuxarıda dedik ki, Rus dilində ilk dəfə Arxidiakon İosif İoannesov M.Xorenskinin əsərini «Armenlərin tarixi» adı altında nəşr etmişdi) adlandırsa da, burada hər hansı bir xalq olursa olsun, onun konkret zaman kəsiyində olmuş nə tarixi, nə dövlətçiliyi, nə mədəniyyəti və s. ətrafında real mə'lumat almaq mümkün deyildi. Bundan başqa, «orijinalı» meydana olmayan kitabın tərtibində istifadə edilmiş əfsanələr, rəvayətlər və təmsillər Qərbi Avropadan gəlmiş hər hansı bir tayfanın, o cümlədən, erməni

babalarının qədim keçmişini deyil, Ön Asiyanın yerli-köklü xalqlarının mifoloji tarixini əks etdirən folklor nümunələridirlər. Yerli xalqların folklor irsini «erməniləşdirməklə» onların qədim dövr tarixinə sahib çıxmaq məqsədilə orta əsr erməni keşişləri «Armeniya tarixi»ndə hər bir hekayətə hər dövrün ruhuna uyğun olaraq zaman-zaman tarixin tanımadığı yer, çay və çar adları əlavə etsələr də, bütün bunlar anonim müəllif M.Xorenskinin ağ şalvarına vurulan qara erməni yamağı olaraq dərhal görsənir.

Həqiqəti sona qədər gizlədə bilməyən N.O.Emin «Armeniya tarixi»ndə istinad edilən ilk mənbənin başqa xalqlara aid olduğunu e'tiraf etmək məcburiyyətində qalır. O, yazır: «Mar Abbas həqiqətən Xaldey rəvayətlərindən istifadə etmişdir. Onun Xaldey mənbələri ilə tam uyğunluğu bizi buna inandırır».¹

Qarşıda şahidi olacağıq ki, Ön Asiyada geniş yayılmış bu folklor nümunələri m.ö. III əsrdə yaşamış Xaldey tarixçisi Beros tərəfindən toplanmış, kitab halına salınmış və həmin əsər guya yunanların Şərqə yürüşü zamanı Makedoniyalı Aleksandırın sifarişi ilə Yunan dilinə tərcümə edilmişdir. N.Eminin fikrincə, Mar Abbas həmin kitabı «armyan dilinə» tərcümə etmiş, M.Xorenski də guya Mar Abbasın «tarixi»ndən faydalanmışdı. Araşdırmalarımızdan aşkar olur ki, orta əsr erməni keşişləri M.Xorenskinin əsərini ayrı-ayrı versiyalarda çox ciddi şəkildə işləmiş və müxtəlif məzmunlu həmin rəvayətlərdə «erməniliyi» təsdiq etdirməyə çalışmışlar. Lakin həqiqəti gizlədə bilməmişlər: «Armeniya tarixi»ndəki rəvayətlər Xaldey rəvayətləridi»²-demişlər.

Bəs, qədim tarixçilər öz babalarının ulu keçmişindən rəvayətlərin dili ilə danışan xaldeylərin etnomənsubiyyətini kimlərlə əlaqələndirirlər?

Konstantin Baqryanorod qədim Yunan tarixçisi Ksenefonta istinadən yazır: «O «Xaldiya» adını Persid adından və onların ilkin vətəni «Xaldiyanın» adından götürdü. Buna görə də onlar «Xaldilər» (Biyaini əhalisinin baş Tanrı adı) adlanırlar. Onlar da turanlılar kimi, Mesopotamiya xaldeylərinin qohumları idilər və heç də oradan gəlmə deyildirlər».³

Fikrimizcə, qədim Şərq tarixinin görkəmli mütəxəssisi Mişsenko⁴ da Xaldeylərin semitdilli olmadıqlarını, onların Tigr çayının vadisində yeni Babil çarlığını yaratdıqlarını söyləyərkən yuxarıdakı fikrə şərik çıxırdı.

1 N.Emin. Ön söz-M.Xorenski. «Armeniya tarixi», s. 6.

2 M.Xorenski. Armenia tarixi.s.37.

3 Ətraflı bax: Konstantin Baqryanorodun əsərləri: «Öləmax haqqında» və «Xalq haqqında». M., 1899, s.34.

4 Mişsenko. İzahat. Herodot. Tarix. M., 1888, s.608.

Tarix xəbər verir ki, dünya mədəniyyətinin beşiyi olan İkiqayarası mədəniyyətin ilkin sahibləri Şumer-Türk tayfaları olmuşlarsa, onların yaratdıqları məktəbin bünövrəsi üzərində hakimiyyətləri iki əsr davam edən qohum Türk tayfalarından olan Kutilərin daha da inkişaf etdirdikləri həmin zəngin irs Yeni Babil dövrü dünya tarixinə Şumer-Akkad mədəniyyəti kimi daxil olmuşdu.

Deyilənlərdən aydın olur ki, istər qədim, istərsə də orta əsrlər tarixçilərinin fikri qət'i və aydındır: Xaldilər/Xaldeylər Türk qövmindəndirlər. Əgər «Avesta»dan və «Epik nəğmələr»dən verilmiş epizodları da bura əlavə etmiş olsaq, o zaman, anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi» kitabının ümumən Türk mənşəli¹ əhalinin təfəkkür işığından yaranmış folklor materialları əsasında tərtib edildiyinə inanmalıyıq.

Xatırladaq ki, Xaldey mədəniyyətinin dini və elmi kökləri Şumer-Türk məktəbinə bağlıdır. Bəşər mədəniyyətinin başlanğıcının qədim Türk mədəniyyətinin şah damarına bağlılığını incəliyinə qədər bilən erməni keşişləri babalarının özgə qapılarında səfil, dilənçi, rəncbər həyat tərzini keçirdiklərini dərk edir, olub keçənlərə M.Xorenskinin dili ilə təəssüf və qısqançlıqlarını gizlədə bilmirlər: «Biz kiçik, kifayət qədər məhdud saylı və qüvvət olmayan, çox zaman başqalarının hökmranlığı altında yaşamış xalqıq»²

Müəllifin e'tirafından başqa bir həqiqət də aşkar olur: «kifayət qədər məhdud sayda» olan erməni babaları tarixən heç bir dövlət quruluşuna malik olmamışlar, ancaq və ancaq ayrı-ayrı dövlətlərin ərazilərində etnomənsubiyətə yad çarların hökmranlığı altında yaşamışlar.

Anonim erməni keşişinin bu e'tirafı «Armeniya tarixi»ndə neçə-neçə «armeniyalar»dan bəhs edilməsinin cəfəngiyatdan başqa bir şey olmadığını sübut edir. O, «Birinci kitab»da ermənilərin geneologiyasından danışanda da bir daha şahidlik edir ki, onların etnogenezləri tarixin tanıdığı hər hansı bir etnosa deyil, mifoloji kökə bağlıdır. Xatırladaq ki, erməni geneoloji şəcərə də mənşəni Şumer-Türk qaynaqlarından almış Ön Asiya xalqlarına məxsus rəvayətlərin və əfsanələrin redaktəsi əsasında tərtib edilmişdir.³

M.Xorenski ermənilərin geneologiyasını Adəmdən başlayaraq Nuha və Nuhun övladlarına bağlayaraq uzun bir siyahıda mifoloji

nəsil şəcərəsini verir və nəhayət bizim problemimiz üçün maraqlı olan məsələnin üzərinə gəlib çıxır. O, erməni soykökü siyahısını Nuhun oğlu Yafətlə başlanan şəcərədə aşağıdakı ardıcılıqla davam etdirir:

«Yafətdən Qəmə, Qəmərdən Öiras, Öirasdan Öorqom, Öorqomdan Hayk, Haykdan Armenak, Armenakdan Armais, Armaidən Amasiya, Amasiyadan Kexam, Kexamdan Xarmay, Xarmaydan Aram, Aramdan Ary» dünyaya gəlmişdi.¹

Ermənilərin özlərinə qəbul etdikləri bu mifoloji əcdad siyahısı, müəyyən fərqlərlə, əksər erməni keşişlərinin xronikalarında öz əksini tapmışdı. Bu baxımdan anonim M.Xorenski qədim keçmişdə baş vermiş gerçək reallıqları deyil, soykökü nişan verən yuxarıdakı adların fəaliyyətləri ilə əlaqədar hadisələri təsvir edir. Deməli, «Armeniya tarixi» ya qədim, ya orta əsrlər dövrü baş vermiş hər hansı bir gerçək tarixi hadisəni, yaxud tarixi dövrü nişan verən arxeoloji mədəniyyətin şahidliyi əsasında yazılmamışdı. Burası bəlli. Bəs, kitabın yazılmasında istifadə edilmiş qaynaqlar erməni əcdadlarının əqlindənmi yaranmışdı?

Erməni soykökü baxımından yuxarıda verilmiş şəcərəni yaşadan qaynaq erməni əcdadlarının «yaradıcı» təfəkkürünə məxsus olsaydı, yenə qəbul etmək olardı ki, anonim müəllif öz əcdadlarının keçmişi barəsində mifoloji tarix «yazmışdır». Əlbəttə, mifoloji tarixi elmi tarix yerinə qəbul etmək olmaz. Əgər olsaydı, belə bir halda «Armeniya tarixi»nin sırf erməni əcdadlarının keçmişindən danışan etnomifoloji «tarix» kimi qəbul etmək olardı. Qarşıda şahidi olacağıq ki, anonim müəllifin istifadə etdiyi qaynaqların heç biri çağdaş ermənilərin həyatı ilə qət'iyyətlə əlaqəsi yoxdur. Bu haqda M.Xorenskinin söylədiyi hər hansı bir fikir, şübhəsiz, tarixi keçmişə öz siyasi uydurmaları ilə yanaşan Sovet daşnak-bolşevik müəlliflərin gəldikləri nəticədən daha inandırıcıdır. Bu mə'nada «Armeniya tarixi» müəllifi erməni soykökü barəsində fikrini aşağıdakı şəkildə sona çatdırır. Bu, bir tərəfdən həqiqətin e'tirafıdır, digər tərəfdən keşiş müəllifin fikir ziddiyyətidir: «Amma biz bu faktların hamısını həqiqətən də Yunan kitablarından tapmışıq və baxmayaraq ki, yunanlar özləri onları öz dillərinə Xaldey dilindən tərcümə ediblər, biz bütün bunların yunanlara aid olduğunu hesab edirik, çünki bunu onlardan götürmüşük».²

Anonim müəllifin özü aşkarca bəyan edir ki, o, Yunan dilinə çevrilmiş Xaldey ədəbiyyatından faydalanmışdır. Deməli, Xaldey xalqının yaratdığı ədəbiyyatın da Xaldey xalqına məxsus olduğunu kimsə təkzib edə bilməz, eyni zamanda, tamamilə heç bir genetik

¹ Yuxarıda dedik ki, M.Xorenskinin kitabının Rus dilinə ilk çevirəni və nəşri İosiv İoannesov onu «Armeniya»nın deyil, «Armenlərin tarixi» adı ilə ictimaiyyətə nişan vermişdi. Bu da təsadüfi deyildir. Armen tayfaları ilə özlərinə kilsə küncündə rəvayətlər əsasında «Armeniya» adında dövlət «yaratmış» haylar arasında, hər hansı şəkildə olsa da, heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.31.

³ Yenə orada. s. 30.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.37.

² Yenə orada.

yaxınlığı olmayan xalqın yaratdığı milli mədəniyyəti də başqa xalqın, eləcə də erməni xalqının adına yazı bilməz.

Müəllif fikrinin davamında Xaldey rəvayətlərinin mənbəini də nişan verir. O, yazır: «İndi sevinirəm ki, mən öz hekayətimə başqalarından daha çox həqiqəti söyləyən sevimli Beros Sivillin göstərişi ilə başlayıram»¹

M.Xorenski aşkarca yazır ki, o, öz hekayətini Beros adlı müəllifə söykənərək davam etdirir. Göründüyü kimi, «Armeniya tarixi» müəllifinin Bersola əlaqədar söylədiyi fikir ap-aydın olduğu halda, tərcüməçinin və redaktorun məsələyə subyektiv yanaşması ilə problemdə yad notlar səslənməyə başlayır.

Əvvəla, Berosun dövründə «Armeniya» adında ölkə olmamışdı. Erməni tərcüməçisi və nəşirləri Rus dili variantında qədim Şupria ölkəsinin ikinci adı olan «Arme» sözünü «Armeniya» şəkilində (əvvəldə bu barədə ətraflı danışılmışdı) eybəcərləşdirirlər və beləliklə, erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi olmamış bir coğrafi ərazini «qədim Armeniya», yaxud «Mesopotamiya Armeniyası» adı ilə özlərinə çıxırırlar. Bu günə kimi heç bir elm adamı erməni müəlliflərindən soruşmaq istəməmişlər ki, bəs, qədim Şupria (Arme) ölkəsini hansı arxeoloji, etnolinqvistik, etnoantropoloji maddi-mədəniyyət tapıntıları əsasında erməni babalarının məskəni hesab edirsiniz?

Buradan o nəticəyə gəlinir ki, XIX əsrin əvvəllərində Arazın o biri sahilindən gətirilib Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarında yerləşdirilmiş, Qərbi Avropada tarixi vətəni bu günə kimi elmə mə'lum olmayan, bir ovuc qaçqın və dilənçi erməni ailələrinə XX əsrin əvvəllərində Stalin-Mikoyan Türk soyqırımı məkanəsi Rus çarı I Nikolayın dövründə «Armyan vilayəti» adı ilə müvəqqəti əsası qoyulmuş «Qafqaz evi»ni yeni coğrafi kordinatlarda yerləşdirərkən ona verilmiş «Armeniya», daha dəqiqi, «Armyansk SSR» (tərcümədə «Ermənistan SSR» yazmaq, ermənilərin öz əlimizlə öz torpaqlarımıza vətən şərikliyi etməkdir. Bu barədə sonda danışılacaqdır) adında siyasi quruluşu formatının Mar Türk tayfalarının «Arme» ölkə adı ilə heç bir nə tarixi-geneoloji, nə də yerləşdiyi coğrafi ərazi baxımından zərrəcə əlaqəsi yoxdur. Erməniyə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında Rus imperatorluğunun yaratdığı növbəti erməni dövlətinin «Armeniya», daha dəqiqi, «Ermənistan SSR» adı ilə heç bir nə tarixi-geneoloji, nə də yerləşdiyi coğrafi ərazi baxımından zərrəcə əlaqəsi yoxdur.

Yuxarıda dedik ki, «Armeniya tarixi»ndə verilmiş rəvayət və əfsanələrin də erməni babaları ilə bağlılığını düşünmək əsasıdır. Anonim müəllif M.Xorenskinin özü bu mifoloji ədəbiyyatı Xaldeylərin adı ilə bağlayır. O, bu baxımdan Xaldey tarixçisi Berosu

xatırlayır, onun əsərində olan Ksisuoranın daha sonralar Noy (Yəhudi «Toratı»nın ilk variantında), Züruan (Zarvan-«Avesta tanrısı»), Titan və Yapetost adlarının, gümanla, Bibliyada Sim, Ham və Yafət adlarında qeydə alındığını söyləyir. Lakin o, söyləmir ki, Şumer-Türk mədəniyyətindən başlayaraq, «Avesta»yədək qədim türklərin mifoloji və dini görüşləri, onların rəvayət və əfsanələri təkcə «Armeniya tarixi» üçün deyil, hətta mövcud «Bibliya» üçün həyat qaynağı olmuşdur. Təsadüf deyildir ki, məşhur şumerşünas S.N.Kramer yazır ki, «Bibliya»nın tərtibində öncə Şumer mifologiyasından istifadə edilmişdir. Həmin əfsanə və rəvayətləri yəhudilər mənimsəmiş, onlardan da xristianlar qəbul etmişlər. S.N.Kramer Dədə Utnapiştini, «Bibliya» tə'birincə, «Birinci Nuh» adlandırır. O, yazır: «Daşqın haqqında Bibliya hekayəti qədim Yəhudi müəlliflərinin yaratdığı orijinal əfsanə deyil, bu, Corc Smitin Babilədə «Gilqamış haqqında dastan»nın 11-ci cədvəlinin şifrini açıqdan sonra mə'lum olmuşdur. Amma «Daşqın» haqqında Babil mifi Şumer mənbələrinə gedib çıxır».¹

Təkcə bu fakt sübut edir ki, Xaldey (Yeni Babil) mədəniyyətinin hamisi olmuş Berosa istinad edilən folklor materiallarının geneoloji kökləri ilkin hansı xalqa məxsus ocağın zərrələrindən yaranmışdı. Yuxarıda Mesopotamiya Xaldeyləri ilə turanlıların qohumluğundan danışan elmi qənaəti də bir daha xatırlasaq, problemə qət'i aydınlıq gəlmiş olar.

Bəs, Şumer-Türk mədəniyyətinin və dövlətçiliyinin bünövrəsi üzərində ucalmış Yeni Babil (Xaldey) dövrü bu zəngin mədəniyyətin minilliklərdən keçib gələn nümunələrini toplamış bu xeyirxah kişi Beros kimdir?

N.Emin yazır: «Xaldey tarixçisi Beros güman edilir ki, Makedoniyalı Aleksandrın dövründə yaşamışdır. O, Babilistanın, başqa sözlə, Xaldeylərin tarixini mə'bəd arxivlərində saxlanan abidələr əsasında yazmışdır. Flav Yusif tanış olduğu bu əsər haqqında özünün qədim Yəhudi tarixində xəbər verir. Ola bilsin ki, tarixçi Beros Babilistanda Bela mə'bədində kahin olmuş eyni adda Xaldey astronomunun özü idi».²

N.Emin aşkarca deyir ki, Beros «Babil, başqa sözlə, Xaldey tarixi yazmışdır». Təkcə bu dəlil sübut edir ki, M.Xorenskiyə istinad edilmiş «Armeniya tarixi»nin birinci kitabı («Böyük Armeniya» genologiyası) Berosa məxsus «Tarix»in iqtibasıdır. Bu bünövrənin üzərinə əlavə edilmiş materiallar (Arsaklı Vaxarşakın sifarişi ilə onun valiliyinin yerləşdiyi ölkənin guya Mar Abas tərəfindən «tarixinin» yazılması və «armayan arşakidləri» epizodları və s. hekayələr)

1 S.N.Kramer. Tarix Şumerlərdən başlayır. M., 1965. s.175.

2 N.Emin. Qeydlər - «Armeniya tarixi», s.237-238

üzərində erməni kilsəsi hər dövrün siyasi tələblərinə uyğun ciddi redaktələr aparmış, ona əlavələr etmişlər.

Erməni alimlərinin özləri də M.Xorenskinin anonim müəllif olduğunu, müxtəlif tarixi çağlarda «Armeniya tarixi»nə əlavələr edildiyini və bu günkü son variantda təkmilləşdirildiyini gizlətmirlər.

Bütün bu real gerçəklik M.Xorenskiyə istinad edilən «Armeniya tarixi»ndən başlayaraq, ondan sonra gələn keşiş varislərin «tarix» kitablarında «Armeniya dövləti» iddialarının illuziya olduğunu sübut edir.

«Armeniya tarixi»nin anonim müəllif M.Xorenskinin adı ilə orta əsrlər kilsəsinin Berosun «Tarixi»ndən iqtibas etdiyinə və onu zaman-zaman təkmilləşdirdiyinə inanmaq üçün, öləri də olsa, problemə bir qədər əvvəldən nəzər yetirək.

Tarix xəbər verir ki, ilkin mifoloji ədəbiyyatda («Bilqamış» dastanında), sonra Müqəddəs Kitabda («Tövrat»da) xəbər verilən məşhur «Daşqın» hadisəsinin mifik tarixi Mesopotamiyada geniş yayılmış Şumerlərin və Ön Asiyanın onlarla iç-içə və qonşuluqda yaşamış qohum Türk tayfalarının rəvayət və əfsanələri əsasında Babilə qələmə alınmış, daha sonralar İuda və Xristian mə'bədlərinə beşik olmuş məşhur Bella mə'bədinin kitabxanasında mühafizə edilib saxlanmışdı.

Mə'lumdur ki, Bela kitabxanasında mühafizə edilən zəngin mədəniyyətin, başqa sözlə, Yeni Babilin (Xaldeylərin) yazılı mədəniyyətinin və maarifçiliyinin ana beşiyi m.ö. beşinci minillikdə çiçəklənməyə başlamış Şumer-Türk mədəniyyəti və maarifçiliyidir.

Bir qədər əvvəldə deyildi ki, Xaldeylər də, onlardan şimalda Biyaini kimi qüdrətli dövlət yaratmış Xaldilər də İkiqayrarası ölkəsinin qədim sakinləri olmuş Türk tayfalarının ən yaxın qan, dil və inanc qohumlardır. Bu barədə kitabımızın birinci cildində ətraflı bəhs edilir.

Xatırladaq ki, müdrik Şərqi zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini hamilik etdikləri gələri xalqların aralarında ata malı kimi bölmək siyasəti yetirmiş Rus və Qərbi Avropa tarixçiləri XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq, qədim Ön Asiyanın və Qafqazın «Türksüz tarixi»ni yazmağa başlamışlar. Əlbəttə, yazılan «tarixlər» qədim insan tarixi deyil, cahangirlik tarixidir.

Cahangir tarixi yazan müəlliflər Qərbdən gələri tayfaları yüksək mədəniyyətə malik insanlar, etnik adını çəkmədən «yerli əhali» adlandırdıqları ev sahiblərini «varvar» adlandırırlar və bu da təbiidir. Lakin belə müəlliflər unutmuşlar ki, cahangirliyin törəməsi olan varvarizm onların babalarının qanlı süngüsü və qılıncı ucunda Kiçik Asiyaya daxil olanda qədim Ön Asiyada və Qafqazda dinc və sakit insan həyatı yaşayan, dünya tarixində ilk ilahi Akademiya (Atəşgah) təşkil edən, Qərbin qaranlıq çökmüş gözlərinə işıq verəcək atəş

tonqalları (ilk insan həyatının başlanğıcından, habelə kainatın yaranışından imperiya quruluşu hadisələrində də xəbər verən on iki min buğa dərisi üzərində yazılmış «Avesta» abidəsi və «Bilqamış» dastanı) çatan müdrik Türk babam neçə-neçə min illər əzəl bəşəriyyətin Ana tarixini yaratmışdı.

Berosa söykənərək qədim tarixə öz münasibətini bildirən M.Xorenskidən qarşıda yeri gəldikcə gətirəcəyimiz nümunələr də aşkarca sübut edəcək ki, o, «Xaldey tarixini» «Armeniya tarixi» kimi qələmə verməyə çalışsa da, həqiqətin üstünü heç cür örtə bilməmişdi.

Yerli-yerində gətirilən dəlillər sübut edir ki, anonim keşişə istinad edilən «Armeniya tarixi» adlı kitab tarixi şəxsiyyət olmayan Mar Abas Katinanın «Tarixi» əsasında deyil, Bella mə'bədinin kitabxanasında mühafizə edilib saxlanmış Şumer-Türk rəvayət və əfsanələrindən tərtib edilmiş Beros «Tarixi»ndən götürülmüş və redaktə edilmişdi. Bu baxımdan anonim müəllifin çağdaş anlayışda dövlət adı olan «Armeniya»ni hələ elmə mə'lum olmayan fantastik tarixi çağla əlaqələndirməsi, «Daşqın» zamanı guya Ksisuöranın ilkin bu «ölkəyə» «üzməsinə» söyləməsi diqqəti çəkir.

M.Xorenskinin fikrindən belə çıxır ki, «Daşqın» dövrü yer üzündə yeganə materik ərazi guya erməni babalarına məxsus «Armeniya» olmuş və Ksisuöra da gələcək insanların xilasını «Armeniya»ya «pənah aparmaqda» görmüşdü.

Dini ədəbiyyatdan mə'lumdur ki, Noyun (Ksisuöranın) əlindən ilk «yapışan» «Tövrat» təəssübkeşləri onu Yerusəlim ərazilərində bir neçə istiqamətə, ərəblər başqa bir tərəfə, «İncil» inancılılarından hər etnik kilsə istədiyi tərəfə aparır, yaxud hansı tarixi çağda əvvəlki «gediş» sərəf etməyəndə dərhal istiqamət başqa tərəfə yönəldilir. Bu son nümunə hayların kilsələrin hücrələrində Uca Allahdan imtina edib, şeytanla diz-dizə oturan keşişlərin yazdıqları «tarixlərdə» daha qabarıq özünü göstərir. Əslində qarayaxa erməni keşişləri «tarix» yazmırdılar, qədim Şərqi keçmişini qara şeytan kələfinə çevirirdilər.

Gəlin riyakar anonim erməni keşişlərinin iddialarını şərti qəbul edək. Belə bir halda onlar ədalətli sualımıza cavab verməlidirlər: bəs, o dövrdə «Armeniya»da insanlar yaşayırdıarmı, yaxud «Armeniya» hansı coğrafi kordinatda yerləşirdi və onun əhalisi etnomənsubiyyətə kimlər idilər?

Bu sual üz-üzə erməni keşişinə verilmiş olsaydı, şübhə etmirik ki, o, qət'i deyərdi: hələ ikinci «Daşqına» qədər Məğriblə Məşriq arasında «Böyük Armeniya» mövcud idi və «armyan» əhalisi də yer üzünün ilkin sakinləridirlər.

Erməni kilsəsi Berosdan iqtibas etdikləri əfsanəyə hər hansı şəkildə əlavələr etsə də, əfsanənin Şumer-Türk tayfalarının zəka işığından yarandığı tarixi qan yaddaşına çevirən əlamətləri silib heç cür aradan çıxara bilməmişdir. Bu mə'nada Beros istinadən

M.Xorenskinin «Avesta» tanrısı Zarvanı dünyanın ilk hakimi kimi qələmə verməsi onun «Armeniya» ölkə adının çəkməsinin əsassız olduğunun e'tirafı olaraq qəbul edilməlidir.

Berosa istinadən anonim müəllif yer üzünün hakimləri olan Zarvan, Titan və Yapetostla əlaqədar fikrinə davam edərək yazır: «Onlar dünya hakimiyyətini öz aralarında böləndən sonra Zarvan qüvvətlənir, o biri ikisinin (Titan və Yapetostun – Ə.T.) üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirir. Baktriya, yə'ni Maday çarı Maq Zərdüşt onu Tanrıların başlanğıcı və Tanrıların atası («Avesta»da Zarvan Ahura-Məzdanın və Əhrimənin atası olaraq təqdim edilir – Ə.T.) adlandırmış və onun haqqında çoxlu nağıllar uydurulmuşdu ki, onları burada təkrar etməyə ehtiyac yoxdur»¹.

Buradan aşkarca görsənir ki, anonim müəllifin Berosdan faydalandığı materialların ana qaynağının bir qolu «Bilqamış», digəri «Avesta»dır. Maraqlı cəhət odur ki, M.Xorenskinin özü bir tərəfdən bu tarixi həqiqəti e'tiraf edir, digər tərəfdən Azərbaycan türklərinin qədim tarixini erməni babalarının adına yazır: «Mən sənə öz tariximizi danışmışam, həm də onun haradan götürüldüyünü göstərəcəyəm»².

Anonim keşiş müəllif burada «tarix»dən danışır, lakin fikrin ardınca onu «əfsanə» adlandırır və «bu əfsanəni kim və haradan tapmışdır» yarımbaşlığı ilə Mar Abbas Katinanın guya Nineva arxivindən tapdığı «tarix» haqqında söz söyləməyə əsas yaratmağa çalışır.

Müəllifin fikrincə, guya suriyəli «tarixçi» Nineva arxivində (halbuki m.ö. 612-ci ildə Kiaksar tərəfindən yerlə yeksan edilmiş qədim Nineva şəhəri öz sirrini insanlara XIX əsrdə İngilis arxeoloqu Smit tərəfindən qazıntılar aparıldığı zaman tapılmış Şumer-Türk dastanı «Bilqamış»ın dili ilə açmışdı) Yunan dilində aşağıdakı başlıqlı kitaba rast gəlir: «Aleksandrın əmri ilə Xaldey dilindən Yunan dilinə tərcümə olunmuş bu kitaba uluların həqiqi qədim rəvayətləri daxildir»³.

Bu sözlər müəllifinin adı çəkilməyən Xaldey dilində olan kitabı Yunan dilinə çevirmiş tərcüməçinin dedikləridir. Bəs, bu kitabda nədən danışılır?

M.Xorenskidən yuxarıda gətirdiyimiz fikirləri müəllif burada bir qədər başqa məzmununda təkrar edir: «Bu kitabın başlanğıcı Zruan (Zarvan – Ə.T.), Titan və İapetostun mövcudluğundan danışır;

burada, sıra ilə müəyyən yerlərdə uzun əsrlər ərzində yaşamış bu üç əcdadın nəslindən olan bütün məşhur insanlar göstərilmişlər»¹.

Deyilənlərdən mə'lum olur ki, Mar Abasın Nineva arxivində rast gəldiyi kitab Ksisuöradan («Bilqamış»dan «Tövrata» «Noy» adı ilə keçib), Zarvandan, Titandan, Yapetost və «Maday» çarı Maq Zərdüştəndən – qədim Ön Asiyanın ümumtürk mədəniyyətini və dövlətçiliyini yaratmış Türk tayfalarının mifoloji tarixindən danışır. M.Xorenski bu mifik tarixi «Böyük Armeniyanın genealogiyası» (üç kitabdan ibarət olan «Armeniya tarixi»nin birinci kitabı belə adlandırılır) adı ilə şərh edir, qədim Ön Asiya türklərinin tarixini açıqdan-açığa erməni babalarının ünvanına yazır: «Bu kitabdan Mar Abas Katina yalnız bizim xalqın həqiqi tarixini çıxarır və onu Yunan və Suriya dilində Mitsbinə, hökmdar Vaxarşaka gətirir»².

Biz məsələyə müdaxilə etmədik, yalnız M.Xorenskinin dediklərini xatırlatdıq. Kimsə təkzib edə bilməz ki, anonim keşiş müəllif erməni babalarının qədim tarixi, yaxud «Böyük Armeniya»nın tarixi dedikdə onun mənşənin, onun geneologiyasının mə'nəvi-ruhani qaynağını Zarvan, Titan və Yapetostun mifoloji şəxsində «Avesta» və Şumer-Xaldey tanrılarına bağlayır. Lakin o, «Bilqamış»dan «Daşqın» hadisəsini, «Avesta»dan Səma Tanrısı ideyasını iqtibas etmiş və onu yeni dövrün mə'nəvi-siyasi həyatına uyğunlaşdırmış İuda və Xristian dini rəhbərlərinin yeni variantda yaratdıqları Babil-Xaldey əfsanələrinə söykənərək uydurduğu çar Hayk³ versiyası ilə qədim Şərqi bəlli dövrlərini «erməniləşdirməyə»

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.42.

² Müəllifin saxtakarlığı göz önündədir. O, bir tərəfdən kitabın xaldeycədən yalnız Yunan dilinə olan tərcüməsindən danışır, digər tərəfdən erməni xalqının Yunan və Suriya dillərində olan «əsl tarixlərindən söz açır» (bax: M.Xorenski, s.42).

³ M.Xorenski əfsanəvi Haykın mifik şəxsiyyətini Şumer-Xaldey və Zərdüştü mifoloji-dini tarixinə bağlayır və onu üç tanrıdan birinin – Yapetostun oğlu hesab edərək erməni babalarının ilkin etnik mənşəni onun adı ilə əlaqələndirir. Bəs, hansı etnik və mə'nəvi haqla Xaldey əfsanəsindən gələn mifik Hayk «erməni çarı» və «erməni babası» hesab edilir? Maraqlıdır, keşiş müəlliflər «Armeniya» çarlarını «Hayk»ın nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Onu da xatırladaq ki, etnik adı ziddiyyətli fərziyələrlə bu günə qədər elmdə açıq qalmış «erməni babalarının» «Bibliya»nın ermənicəyə tərcüməsinə (əgər şərti inansaq, guya ilk əlyazma IX əsrə – 887-ci ilə aiddir) əlavə edilmiş Hayk əfsanəsinə qədər milli adları olmamışdı. Akad. N.Marr ermənilərin milli adlarını, hətta «xristianlığın ortadoks» dövrünə çəkir. Bu o deməkdir ki, bu gün özünü «erməni» adı ilə nişan verən xalqın orta əsrlərə qədər dəqiq etnik adı olmamışdı. Əgər bizim fikrimizin əksini söyləyən tapılarsa, o zaman, o, Hayka qədər erməni babalarının hansı adda tarixə nişan verilmişdi? – sualına cavab da verməlidir. Kimsə də erməni babası olaraq «Hayk» adının yaranma tarixini «Bibliya»nın ermənicəyə tərcüməsindən əvvəl çəkə bilməz. Çünki heç bir qədim mənbədə nə «erməni babaları» sözü, nə də onların erməni «Hayk» adına rast gəlinmir. Ancaq bizim özümüz də təəccüb edirik və fikirləşirik ki, necə ola bilər onların «Hayka» qədər adları olmasın?!

1 M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.38.

2 Yenə orada, s.40

3 Yenə orada, s.42.

çalışır və bu məqsədə də Vaxarşakın adından Mar Abasa guya erməni «dövlətçiliyinin» varisi olan «armyan arşakidlərinin» «qədim Armeniya» tarixini yazmağı sifariş edir. Beləliklə, M.Xorenski tarixdə olmayan Vaxarşak adında Arsaklı çarı uydurur və onu erməni xalqının «babası» kimi qələmə verir. Anonim keşiş müəllif bununla da «armyan arşakidləri» adı ilə erməni xalqının genologiyasının ikinci mərhələsini ardıcıl olaraq Part Türk-İskit tarixinə bağlayır.

Araşdırma zamanı tarixi maddi-mədəniyyətə istinadən gətirilən dəlillər sübut edəcək ki, «Armeniya tarixi» deyilən söz şərti anlayışdı. Belə ki, keşiş müəlliflərin kitablarında «Armeniya» adı altında verilmiş mifoloji və epik hadisələr, eyni zamanda, mifik və epik çar adları Biyaini (çar Aram və başqaları), Maday (Zarvan), Arme (Şupria) (Atarpatın nəslindən olan Artaksias/Artəşes, Tiqrən və başqaları) və Part (Arsak, Vologez (Valarsa), Tridatlar və başqaları) dövlətlərinin tarixi ilə əlaqədardı.

İndi də problemə M.Xorenskinin münasibətilə yanaşaq.

M.Xorenski Şərqi güdrətli Yunan-Selevkid müstəmləkəçilərin boyunduruğundan azad etmiş Parn Türk-İskit tayfalarının yaratdıqları Part (Parfya) dövlətinin Arsaklılar çar səltənətinin böyük bir hissəsini «erməni tarixinə» yazır. Başqa sözlə, anonim müəllif təkcə Arsaklıları «erməni» soykökünə bağlamır, hətta tarixin mə'lum çağında Parn tayfalarının səltənətinə daxil edilmiş qan bir, dil bir, inanc bir olan yaxın qohumlarının-Ön Asiya və Qafqazın qədim əhalisi olan başqa Türk tayfalarının əcdad ölkələrini də «erməniləşdirmək» məqsədi daşıyır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni keşişləri və onların ziyalı varisləri, Biyaini dövlətini, hətta Biyaini çarlarının işğal etdikləri şimalı-cənublu qədim Azərbaycan torpaqlarını Venetsiyada və Rus imperatorluğunda XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günə qədər «Böyük Armeniya» adı ilə «erməniləşdirərkən» heç bir tarixi-maddi əsası olmayan bir iddia ilə çıxış edən zaman əsla nə dil, nə din, nə irqi, nə də insani şərfə heç bir yaxınlığı, hətta cüz'i bənzərliyi belə olmayan əvvəlcə Biyaininin, sonra Part (Parfya) dövlətinin guya «varisləri» olduqlarını zorakı yolla «sübuta yetirməyə» çalışmışlar. Dəhşətli hal odur ki, xalqların keçmişinə qarşı bu bağışlanılmaz açıq

Məsələ buradadır ki, keşiş müəlliflər əsil tarixi bilərəkdən elə dolaşdırmışlar ki, real gerçəklik uydurulmuş fikirlər xaosunun içərisində nəinki anlaşılmaz, hətta görünməz olmuşdu.

Fikrimizcə, erməni keşişi Simeon Lehatsinin dedikləri həqiqətdir. Erməni babalarını qonşu yunanlar «İşkil» («Səllim itlər») adlandırmışlar. Görünür elə bu səbəbdən də «Hayk» adına qədər erməni babalarının etnik adı heç bir nə qədim, nə də orta əsrlər mənbələrində qeydə alınmamışdı. Onların «Hayk» adı da yalnız və yalnız orta əsr keşiş müəlliflərin kitablarında nişan verilir.

erməni terrorizmini dünya ictimaiyyəti görə-görə insan tarixinin oğurlarına açıqdan-açığa haq qazandırmışdı. Bu real gerçəklik Molla Nəsrəddinin papağını başından qayıb, öz başına qoyan və divanda haqlı çıxan erməni qonşusunun riyakərgəndən danışan nağıla bənzəyir.

XIX əsrdən başlayaraq ümumtürk tarixinə qarşı aparılan geniş miqyaslı elmi terrorizmin əsası və türklərə qarşı soyqırımına gətirib çıxaran ideoloji bünövrə «Armeniya tarixi»ndə qoyulmuşdur. Açıq də'vət səslənməsə də, anonim müəllif tarixin ayrı-ayrı dövrlərində müvəqqəti olaraq, Biyaini və Part dövlətlərinin inzibati ərazilərinə daxil edilmiş qədim Azərbaycan torpaqlarının coğrafi kordinatlarını «Böyük Armeniya» adlandıraraq, gələcək nəsillə bu yad torpaqlar uğrunda «varislik» mübarizəsi aparmaq, hətta qan tökmək vəsiyyət edilir. Bu baxımdan fikrin sübutu üçün «Armeniya tarixi»ndən gətirilən nümunə kifayət edər. Orada yazılır: «Əslən Parfyalı olan Pars və Parfya çarı Böyük Arsak makedoniyalılardan ayrılaraq bütün Şərqi və Assuriyanı ələ keçirir. Nineviyada¹ çar Antioxu öldürür və bütün dünyanı fəth edərək qardaşı Vaxarşakı² Armeniyanın³ çarı tə'yin edir və bunu dövlətinin möhkəmlənməsi üçün vacib bilir. Mitsbin şəhərini ölkə paytaxtı edir (onun çarlığı Suriyanın, Fələstinin və Asiyanın qərb hissəsini, bütün Aralıq dənizi ölkələrini və Antaliyanı əhatə edir). Bu ölkə Pontiya dənizindən tutmuş Qafqazın Qərb dənizinin qurtaracağına qədər uzanır. Həmçinin Atarpatena da onun ölkəsinə daxil edilir».⁴

Buradan aşkarça görsəniz ki, Türk əsilli-nəsilli Arsaklı çar sülaləsinin Turan ellərindən Kiçik Asiyaya gəlmiş və orada valilik yaratmış nümayəndəsinin simasında «armyan arşakidləri» adı ilə çağdaş ermənilərə «baba» şərfəsi düzəldən, valiliyin yerləşdiyi Arme (Şupria) ölkəsinin coğrafiyasını «Armeniya dövləti» kimi qələmə verən erməni tarixçiləri əsası M.Xorenski tərəfindən qoyulmuş keşiş ideyasını davam etdirmişlər. Məsələn, Adons M.Xorenski tərəfindən qaldırılmış iddianı bir tərəfdən Yustinianın, digər tərəfdən Sasanilərin dövrü ilə əlaqələndirməyə, məlum saxta ideyanı XIX

1 Part imperiyası Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə doğru genişlənən tarixi çağdan təxminən dördyüz əlli il əvvəl (m.ö. 612-ci ildə) Nineva şəhəri tarmar edilmiş, yer səthi ilə bərabərləşdirilmişdi. Ona görə də Selevkid çarı Antioxun iqamətgahını Ninevada lokalizə etmək tarixi baxımdan həqiqətdən uzaqdır, cəfəngiyatdır.

2 Çar Vaxarşak adlı tarixi şəxsiyyət olmamışdır. Bu haqda danışılacaqdır.

3 Ölkə adı «Armeniya» deyil, Armedir. Part imperiyasının Ön Asiyanın qərb əyalətlərini əhatə edən Arsaklı valiliyinin mərkəzi Mitsbində deyil, Arme (Şupria) ölkəsinin şəhərlərindən olan Ktezifonda yerləşmişdi. Qarşıda görəcəyik ki, Ata Tiqranın qisasından qaçan Oğul Tiqrən Part çarı III Fraatin Ktezifonda yerləşən sarayına sığınır.

4 M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.40.

əsrin siyasi ruhuna uyğun modernizə etməyə, onu canlı «tarixə» çevirməyə çalışır. Başqa sözlə, Adons özünə qədər olan kilsə ədəbiyyatında verilmiş fikirləri, xüsusən M.Xorenskinin «rəvayət tarixi»ndə təsvir edilmiş əhvalatları qısa icmalda təkrarlayır və istər Bizansların, istərsə də Sasanilərin ərazilərini ümumilikdə qondarma «armyan arsaklılarının» simasında «Böyük Armeniya» ilə əlaqədar geniş illuziyasını reallaşdırmağa çalışır. O yazır: «Fərata qədər Böyük Armeniyanı təşkil edən torpaqların sahibi armyan arsaklıları idi. Roma və Persiya arasında mübarizə də ancaq Böyük Armeniya uğrunda gedirdi».¹

Erməni müəllifi başqa bir cümlədə fikrini daha da dəqiq ifadə etməyə çalışır: «387-ci ildə baş verən mübahisənin və bölüşdürmənin predmeti məhz Arsaklıların torpaqları idi».²

Deməli, başqa soydaşları kimi, Adons da M.Xorenskidən gələn «Böyük Armeniya» mifini Part imperiyasının Ön Asiyanın qərb əyalətlərini birləşdirən valiliyində əsrlərlə hakimiyətdə olmuş Arsaklı çarlarının şəxsinə reallaşdırmağa, Türkün tarixini «armyan tarixi»nə çevirməyə çalışır. Bu məqsədlə daha fantastik uydurmaya söykənən Adons «armyan arsaklıları»nın adı altında Qafqaz Oğul Albaniyasının, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarını «işğal edir», həmin coğrafi ərazini də «Böyük Armeniya» adlandırır. O, yazır: «Armyanlar ilkin Şərq istiqamətində hərəkətə başladılar, Arsaklıların dövründə sərhədlərini son həddə çatdırdılar. Armeniyada xristianlıq qəbul edilməmişdən əvvəl armyan arsaklılarının ərazisi Atrapatenanın mərkəzi Qanzaka (İrana) uzanıb gedirdi, başqa sözlə, qədim Madayın xeyli hissəsini əhatə edirdi».³

Göründüyü kimi, Adons burada qeyd-şərtsiz «armyanlarla» Arsaklıları eyni soykökdən hesab edir. Hətta qədim tarixdən xəbərsiz olan oxucuya elə gələ bilər ki, Arsaklıların vətəni Kiçik Asiyanın qərb ərazilərində yerləşmişdir. Çünki Adonsda Arsaklılar keçmiş Maday imperiyasının ərazilərini keçərək Şərqdən Qərbə deyil, əksinə Qərbdən Şərqə «yürüş edir» və Atarpatena torpaqlarını ələ keçirirlər.

Belə çıxır ki, qədim Şərq tarixində «Arsaklı» adında iki çar nəslə və onların da ayrı-ayrı çarlıqları olmuşdu: onlardan birinin «Armeniya» adında Qalis (indiki Qızıl İrmak) çayının qərb sahilində, digərinin «Part» namında indiki Türkmənistanın cənub-qərbində yerləşən dövlətlər olmuşdu. Göründüyü kimi, belə bir fantastik uydurma yalnız zəncirini qırmış dəlinin «ağına» gələ bilərdi.

Əlbəttə, Adonsun bu mövqeyi XIX əsrin əvvəllərindən Qərbi Avropanın və Rus imperatorluğunun işə saldığı «Türksüz Ön Asiya»

və «Türksüz Qafqaz» ideoloji təxribat maşınının ümumtürk tarixinə qarşı birgə çevrilmiş yeni «Səlib yürüşü»nün xüsusi planından irəli gəlirdi. Lakin unutmamaq olmaz ki, tarix tarixliyində qahr, həqiqət də həqiqətliyində!

Başqa sözlə, orta əsr erməni keşiş müəlliflərindən üzü bəri onların tarixçi varislərində Part imperiyasının Kiçik Asiya valiliyini çağdaş anlayışda «Armeniya», valilərini «armyan çarları», yaxud «armyan arsaklıları (arşakidləri)» adlandırsalar da, insan tarixinin qəbul etmədiyi bu fantastik «armyan tarixi» 475 illik qüdrətli imperiyaya malik olmuş Türk Arsaklı sülaləsinin ümumtürk tarixi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və ola da bilməz. Əgər eyni atanın və ananın qanından və canından törəmiş iki övladın birinin Türk, digərinin «armyan» (üzdənirə! Allah günahkarlara belə göndərsin!) doğulduğuna inanc gətirən olsa, deməli, o da məkrli erməni keşişin səviyyəsinə enir və özünün vicdanına xəyanət edir.

Əlbəttə, Adons, başqa soydaşları kimi, tarixi gerçəkliyə sağlam insan ağılının qəbul etməyəcəyi belə uydurma əlavələrlə uğursuz yolda olduğunu anlamamış da deyildi. Ancaq onun başqa yolu da yox idi. Çünki o, məkrli keşiş ağı ilə geniş Rus və Qərb ictimaiyyətindən dəstək almaq üçün onları yanlış yola salmağa, günəşin Şərqdən deyil, Qərbdən çıxdığını «sübut etməyə» çalışmalı idi.

«Armyan arşakidləri» ideyasının maddi əsası olmadığı üçün erməni «babalarına» aid edilən dövr, zaman tarixi də müəlliflər tərəfindən fərqli nişan verilir.

Məsələn, Vaxarşakı II Arsakın qardaşı hesab edən M.Xorenski Arsaklı nəslindən olan nümayəndənin «Armeniya»ya çar təyini edilməsi tarixini Part dövlətinin Kiçik Asiyanı m.ö. Selevkidlərdən təmizlədiyi illərlə (tarix qoymur) əlaqələndirir.

Darbinyan-Melikyan isə əksinə, bu təyinatın m.s. I əsrin ortalarında baş verdiyini yazır.¹

Müəllif həmin dövrü erməni tarixi ilə bağlayaraq «Arşakuni» anlamının izahını belə verir: «Arşakuni dedikdə arşakidlərin Parfya nəslinin erməni qolu nəzərdə tutulur. Arşakunilər Armeniyada 52-ci ildə möhkəmlənmiş və fasilələrlə 428-ci ilə kimi hökmralıq etmişlər».²

Sadəəcə kiçik nümunələri üz-üzə qoymaqla aşkar olur ki, hər bir erməni müəllifinin tarixə yanaşmaqda da öz şəxsi kriteriyası vardır.

¹ Adons. Göstərilən əsəri, s.28.

² Yəne orada, s.29.

³ Yəne orada, s.2.

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. - İov. Draxanakertsi. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986, s.249; əlavə bax: Erməni xalqının tarixi, c.1, s.755-764; Q.Sarkisyan. Armeniya Ellin dövründə, s.230-231.

² Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.241.

Anonim müəllif M.Xorenski Arsaklı çarlarının «Armeniya tarixi»ni m.ö. baş vermiş hadisələrlə bağlayırsa, Darbinyan-Melikyandan gətirilən parçada bu məsələ m.s. 52-ci il tarixi ilə əlaqələndirilir.

Əvvəla, m.s. 227-ci ildə Part imperiyasının tarixinə son qoyulandan sonra Persid-Sasani sülaləsi Maday imperiyasına daxil olmuş bütün ərazilərə də hakim idi. Deməli, tarixdə olmayan «Armeniya»da Arsaklıların səltənət tarixinin guya 428-ci habelə 580-ci ilədək davam etməsindən danışmaq rəvayətdir.

İkincisi, Ön Asiyada Sasanilərə qədər iki hərbi düşmən-partlarla romalılar üz-üzə dayanmışdı. Bu tarixi çağlarda üçüncü bir dövlətdən danışmaq, başqa xalqların tarixi içərisində «erməni tarixi» axtarmaqdır.

Üçüncüsü, Darbinyan-Melikyan yuxarıda «erməni arşakidləri»nin tarixini m.s. 52-ci ilə çəkdiyi halda, başqa bir səhifədə əks fikir söyləyir: «M.Xorenskiyə və onun davamçısı İov. Draxanakertsi və digər erməni tarixçilərinə görə Valarşak Partev Armeniyada çar sülaləsinin banisi hesab olunur».

Darbinyan-Melikyan gəldiyi ikinci nəticədə artıq «erməni arşakidləri» nəslini m.s. 52-ci ildən deyil, m.ö. tarixdən başladığını söyləyir. Lakin tarix nə Vaxarşak, nə də Valarşak adında şəxsiyyət tanımır. Manuk Abeqyan yazır: «Vaxarşakın hansı tarixi şəxsiyyət olması hələ də aydınlaşdırılmamışdır».¹

M.Xorenski, İov.Draxanakertsi və başqa keşiş müəlliflər Arsaklı çarı, «Avesta»nı toplayıb ilk bərpa edən I Volokezin ikinci adını - «Valvarşa»nın adını, ola bilsin, yanlış olaraq gah «Vaxarşak», gah da «Valarşak» şəklində qələmə almışlar.

I Valarşa (I Volokez) m.s. 117-140-cı illərdə Part dövlətinin hakimi olmuşdur. Bu təkzibedilməz tarixdir. Bəs, belə bir halda necə ola bilər ki, m.ö. 250-ci illərdə Part (Parfya) dövlətinin əsasını qoymuş I Arsak, yaxud dövləti qurub tam başa çatdırmış II Arsak (I Tirdat), m.s. yaşamış I Valarşanı çar tə'yin etsin?

Bir qədər əvvəldə M.Xorenskinin cızdığı «xəritədə» Ön Asiyanın və Qafqazın böyük bir hissəsi Vaxarşakın dövründə «Armeniya»nın inzibati ərazisinə daxil edilir. Bu, orta əsr anonim keşiş müəllifinin rəvayətlər əsasında tərtib etdiyi «xəritədir».

N.O.Emində problem tam başqa şəkildə qoyulur və əks məzmununda həll edilir.

M.Xorenskidə Vaxarşakın hakim olduğu şəhər və vilayətlər Part çarı Arsakın Selevkid-Yunan müstəmləkəçilərindən guya azad etdiyi ölkə «Armeniya»dı və onun paytaxtı da Mtsibin şəhəridi.

N.Emində, əksinə, Vaxarşak Tiqranın parthılardan (parfyalılardan) aldığı «Armeniya»nın çarıdır. O, yazır: «Mtsibin – Nisibis armyan Mesopotamiyasında Armeniyanın paytaxtıdır. Tiqranın parfyalılarından aldığı Nisibis, Edessa, Adiaben və digər torpaqlar burada yerləşir. Mtsibin Parfiya sülaləsindən olan ilk armyan çarı Vaxarşakın paytaxtı idi».¹

N.Emindən gətirdiyimiz fikirdə erməni saxtakarlığını aşkarlayan başqa bir məsələ daha qabarıq qoyulmuşdur.

Belə ki, erməni tarixçi alimləri II Tiqranın hakimiyyət ilini m.ö. 95-55-ci illərə aid edirlər. N.Emin də M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön söz»də və «Qeydlər» bölməsində «Armeniya»da Vaxarşakla başlayan «Arşakuni» («erməni arşakidləri») sülaləsinin hakimiyyət ilini m.ö. 150-ci ilə əqalənədirir.

Problemə N.Eminin iddiası ilə yanaşı olsa, bu o deməkdir ki, Vaxarşak «Armeniya»da çar olduğu tarixdən düz 55 il sonra II Tiqranın hakimiyyət ili başlayır. Məsələ belə olduğu halda necə ola bilər ki, guya Vaxarşak vaxtilə II Tiqranın tarixdə mövcudluğu olmayan «armyan Mesopotamiyası»nda mərkəzi şəhəri yerləşmiş uydurma «Armeniya»nın çarı olsun?

Maraqlıdır, N.Emin Vaxarşakın bir tərəfdən «Parfya sülaləsindən» olduğunu söyləyir, digər tərəfdən onu guya II Tiqranın parfyalılarından (parthılardan) yə'ni, Arsaklı çarlarından müharibə yolu ilə aldığı məmləkətlərə çar tə'yin edir, nəticədə Part tarixinin böyük bir hissəsini erməni xalqının adına çıxmaq üçün onu «armyan arşakidləri»nin «banisi» kimi qələmə verir.

Müəllifdə olan kəskin fikir ziddiyyətləri və tarixi gerçəkliyin təhrifi göz qarşısındadır. Problemə aydınlıq gətirmək baxımından burada bə'zi məqamları incələməyə ehtiyac duyulur.

Birincisi, müəllifin Tiqrana parfyalıları düşmən olaraq üz-üzə qoyması təbii sual doğurur: Əgər Tiqrana ermənidsə, o zaman, əslən parfyalı Vaxarşak (Valarşak) nə üçün ermənilərə mənsub çar hesab edilir və onun adına bağlı erməni babalarının «tarixi» yaradılır? Başqa sözlə, Parfya dövlətinin Kiçik Asiyada hakimi olan Arsaklı nəslə əgər «armyan arşaklıları», yə'ni «erməni nəsli budağı» «hazırlamışsa» (?), o zaman, guya II Tiqrana «girov» götürən parfyalıları kimlərdirlər?

İkincisi, Kiçik Asiyada Parfya dövlətinin inzibati ərazisi üzrə ta Madayların dövründən başlayaraq, «Armeniya» adı ilə əsasız olaraq «erməniləşdirilən» qədim Arme (Şupria) imperiyasının 13-cü valiliyinə daxil idi və valiliyin də mərkəzi Nisibis, yaxud erməni müəlliflərində Mtsibin deyil, Ktezifon şəhəri olmuşdur.

¹ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.I, s.154.

¹ N.O.Emin. İzahat, s.246.

Üçüncü, Müəllif Mtsibini «armyan Mesopotamiası»nın mərkəzi şəhəri hesab edir. Xatırladaq ki, «armyan Mesopotamiası»nı əksər erməni müəllifləri nə etnomifoloji, yaxud hər hansı uydurma «etnoarmyan» «soyuna» mənsub əhalinin rəvayətilə deyil, Xaldeylərin mifoloji-filoloji qəhrəmanı Biyaini çarı Aramın (M.Xorenski) adı ilə əlaqələndirirlər. Çar Aram rəvayətindən başqa, «armyan Mesopotamiası»nın erməni tarixi ilə guya bağlılığını iddia etmək üçün erməni müəlliflərinin əlində heç bir arxeoloji mədəniyyət, etnolinqvistik, etnoantropoloji və etnopsixoloji sübut nümunəsi yoxdur. Buradan da aşkarca görsənir ki, Fərat çayının Şimal vadisində yerləşən qədim Arme (Şupria) valiliyinin kiçik ərazisini bir qədər də geniş götürərək, erməni keşişləri onun coğrafiyasında rəvayət qəhrəmanı («Armeniya tarixi») çar Aramla bağlı «armyan Mesopotamiası», yaxud «Qədim Armeniya» adı altında uydurma «erməni dövləti» lokalizə edirlər.

Deyilənlərə yekun olaraq sual olunur: erməni babalarının qədim Şərq tarixinin hər hansı bir zaman kəsiyində «armyan Mesopotamiası» və yaxud hər hansı bir adda «dövləti» və bu «dövlətin» çağdaş erməni xalqına mənsubiyyəti olan Tiqran (neçənçi olursa, olsun, fərqi yoxdur) adında çarı olmuşdurmu?

Qoca tarix sualın qarşısında susur! Çünki bu saxta iddiaların əsası kilsədə anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixində» qoyulmuşdur.

Tarix xəbər verir ki, Assuriya və Biyaini kimi iki qüdrətli dövlətin arasında yerləşmiş kiçik Arme (Supria) ölkəsi uzun müddət qonşuların hərbi meydanına çevrilmişdi. O gah bu qonşunun, gah da o biri qonşunun inzibati ərazisinə daxil edilmişdi.

Assuriya gil yazılarında xəbər verilir ki, Assuriya çarı III Salmanasar (860-826) Biyaini çarı Aramı məğlub edir, hətta onun ölkəsinin bəzi şəhərlərini də ələ keçirir.¹ Bu tarixi gerçəkliyin mifoloji-filoloji in'ikası olan Xaldey rəvayətinin Berosanın istinadən erməni kilsəsində iqtibas edilmiş variantında Mesopotamiyanın Şimalında yerləşən Arme (Supria) ölkəsi XIX əsrin əvvəllərində Venetsiya mxtaristləri tərəfindən «Armeniya» şəkilinə salınaraq, yerləşdiyi əraziyə uyğun «Armeniya tarixi»ndə «Mesopotamiya Armeniyası» adlandırılır, Aram da onun çarı kimi qələmə verilir.

Bu deyilənlər sübut edir ki, nə rəvayəti yaradan Xaldeylərin (yeni babillilərin), nə Assur çarlarının, başqa sözlə, Mesopotamiya çarlığının, nə Biyaini əhalisinin, nə də onların filoloji qəhrəmanlarının çağdaş ermənilərin adsız babalarına aidiyyətləri olmamışdır və ola da bilməzdi.

Rəvayətdə Assuriya-Biyaini dövlətləri arasında qonşu torpaqlar, o cümlədən, qədim Şupria (Arme) vilayəti əraziləri üstündə baş vermiş tarixi müharibələrə münasibət M.Xorenskidə romantik-sentimental təsvirlərdə xatırlanır və nəticədə hər şey «Armeniya tarixi» kimi qələmə verilir.

Tarix şahiddir ki, hər hansı bir şeyin ermənilərə aid olub olmamasının fərqi yoxdur. O şey ki, onlara gərəkdir, nə tarixdən, nə də insanlardan utanmadan, çəkinmədən onu həris ac qurd kimi qamarlayasındırlar! Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, Ön Asiyanın ən qədim şəhər dövlətlərindən olmuş Arme (Şupria) ölkəsi anonim keşiş M.Xorenskinin əsərinin Rus dilinə tərcüməsində başqa xalqın ən qədim tarixi «Mesopotamiya Armeniyası» adı ilə səssiz-küysüz oğurlanır.

Əslində bu sadəcə oğurluq deyildir, qədim türklərin mə'lum mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə qarşı çəpğınçılıqdır!

«Erməni tarixinin atası» hesab edilən M.Xorenskinin bir qədər əvvəldə tarixi şəxsiyyət kimi təkzibi, şübhəsiz, çağdaş erməni xalqının «Böyük Armeniya» və «qədim erməni tarixi» ətrafında olan mə'lum iddiaların real maddi əsası olmadığına canlı sübutdur. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfinə gəldikdə, nə üçün erməni müəlliflər anlamaq istəməzlər ki, «törəmə», yə'ni nəsil qoyma prosesində hansı əsasla Türk əsilli eyni ata-anadan törəyəcək iki uşaqdan birinin, təbiətin ziddinə olaraq, «erməni nəslinin banisi» kimi dünyaya gəldiyini iddia edirlər?

Orta əsrlərdə keşiş riyakarlığı ilə kilsə ədəbiyyatında dolaşmış şeytan kələfinə çevrilmiş bu problemə heç bir erməni tarixçisi aydınlıq gətirmək üçün həqiqəti öz adı ilə açıq-aydın nişan vermək istəmir.

Yuxarıda deyilənlər əsas verir söyləyərk ki, erməni kilsəsi anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad etdiyi «Armeniya tarixi»ndə real həqiqətə qarşı siyasi məqsədli antitarixi mövqe ilə elmi ictimaiyyətin gözlərinə pərdə asmış, Parn Türk-İskit tayfalarının çar nəslini sağlam ağılın qəbul etməyəcəyi «erməni arşakidləri» adı altında parçalamış və bununla da Kiçik Asiya və Ön Qafqaz ümumtürk tarixini (bu gün erməni silahlı bandası tərəfindən 20 faiz torpaqlarımızın işğalına haqq qazandırmaq üçün erməni diasporasının silaha çevirdiyi sün'i yaradılmış problemlərdən olan «Arsak» toponiminin etnotürk tarixi bu dövrlə əlaqədardı) çağdaş ermənilərin Avropadan gələri babalarının adına yazmağa bünövrə qoymuşdur.

Başqa sözlə, erməni kilsəsi anonim müəllif M.Xorenskinin adı ilə «qədim Armeniya» haqqında guya Arsaklılara qədər yazıldığını aşkara çıxarmaq və «erməni Arşakidləri» dövründən bəhs edən «Armeniya tarixi»nin onun davamı olduğunu sübut etmək üçün elmi

¹ B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.34.

tarixin tələblərinə qət'i əks olan dolayı yollara, başqa sözlə, bədii ədəbiyyata məxsus estetik təsvir vasitələrinə əl atır. Beləliklə, suriyəli tarixçi Mar Abas Katini meydana çıxır, Vaxarşakın dilindən qardaşı Arsaka «məktub» yazılır.

Biz kimin kimə məktub yazmasına, həm də nə yazmasına qət'iyyən e'tiraz etmirik. Lakin, sözsüz, məktub yazan da, yazdıran da həyatda yaşayan real şəxsiyyət olmalıdır. Məsələ ondadır ki, M.Xorenski haqqında fikir söyləyən erməni alimlərinin özləri belə nə Vaxarşakı, nə də Mar Abası tarixi şəxsiyyət olaraq qəbul etmirlər.¹

Hətta M.Xorenskinin özünün anonim müəllif olduğunu, m.ö. 612-ci ildə Kiaksar tərəfindən alovlar içərisində xarabalığa çevrilən Assuriya çar sarayına və Nineva arxivinə məxsus sirlərin ta ingilis arxeoloqu Smitə (XIX əsr) qədər kimsəyə mə'lum olmadığını da məsələyə əlavə etmiş olsaq, o zaman təkzibedilməz bir həqiqətlə üz-üzə dayanmalı olarıq: çağdaş erməni və müzdlü ermənipərəst tarixçilərin qədim Ön Asiya tarixinə yanaşmada mö'təbər mənbə olaraq, M.Xorenskinin adına yazılan «Armeniya tarixi»nə istinad dayaqları çürükdür, e'tibarsızdır. Bunlara baxmayaraq, erməni ədəbiyyatında olan iddiaların əksinə olaraq, erməni babalarına məxsus qədim tarixin mif, ülluziya, ilğim olduğunu elmi tarix kontekstində geniş araşdırma prosesində sübut etmək üçün M.Xorenskinin dilindən anonim müəllifin «tarix» adına söylədiyi nağılı dinləməyə məcburuq.

Fikrin davamı olaraq, «Armeniya tarixi»ndə yazılır ki, guya Arsak qardaşı Vaxarşakın «məktubuna» müsbət cavab verir və bundan sonra Nineva «arxivində» «axtarışlar» başlanır.

M.Xorenskiyə görə, guya Mar Abas orada «Armeniya»nın «qədim tarixi»ndən danışan, lakin müəllifi mə'lum olmayan «kitab» rast gəlir. Guya Makedoniyalı Aleksandrın göstərişi ilə həmin «tarix» Yunan dilinə çevrilmiş, M.Xorenski də «tərcümə variantından» «istifadə etmişdir».

«Məktub»dan bə'zi məqamları nümunə gətirdikcə bəlli olacaq ki, anonim müəllif real tarixi keçmişi və tarixi şəxsiyyəti maddi-mədəniyyət nümunələri kontekstində aşkarlayıb meydana qoymaq əvəzinə, Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda mövcud olmuş Arsaklı valiliklərinin qədim tarixini «Armeniya tarixi» kimi qələmə vermək üçün əsas məsələyə olan bu məqsədli «giriş»də – «məktub» əhvalatında tarixdə olmayan çar Vaxarşakın bədii portretini «erməni

cizgiləri» ilə canlandırmağa çalışır. Əlbəttə, bu da elmi tarixin yolu deyildir.

M.Xorenski çar Vaxarşak haqqında yazır: «Vaxarşak öz hakimiyyətini tam müəyyənləşdirib, dövlətini təşkil etdikdən sonra bilmək istədi ki, ona qədər kimlər və necə kişiler Armeniyada hakim olmuşlar? Ona cəsurlarınımı, qorxaqlarınımı yerini tutmaq qismət olmuşdur. Bu məqsədlə o, Mar Abas Katina adlı Xaldey və Yunan yazısından başı çıxan bir nəfər müdrik suriyəlini axtarıb tapır, onu layiqli hədiyyələrlə həşmətli qardaşı Arsakın hüzuruna göndərir ki, o, dövlət arxivini alimin sərəncamına versin».¹

Arsaka ünvanlanacaq «Məktub» ətrafında qəhrəmanın düşüncələrinin təsviri aşkarca göstərir ki, oxucu maddi sübutun dili ilə danışmayan müəllifin yazacağı kitabın real tarixdən bəhs edəcəyinə inanmır. Bundan başqa, «Armeniya tarixi»nin saxta bünövrə üzərində dayandığını tarixi şəxsiyyət olmayan Vaxarşakın sağlam aqlın qəbul eməyəcəyi uydurma «tarixi» «məktubun» sərəlvəsindən bəlli olur: «Armeniya çarı Vaxarşakdan Pars çarı Böyük Arsaka məktub».²

İlk baxışdan bu başlıqdan elə başa düşmək olar ki, müəllif Vaxarşakın milliyətə «armyan» deyil, yalnız «armyan ölkəsinin», yə'ni «Armeniya»nın çarı hesab edir. Lakin sonra bəlli olur ki, ilk nəzərimiz tam yanlışdı. Part dövlətini yaratmış Arsaklı Türk sülaləsinin qüdrətli sərkərdəsi Böyük Arsakı «Pars çarı» adı ilə tarixi saxtalaşdırmağa çalışan M.Xorenski ona qardaş hesab etdiyi Vaxarşakı nəinki «erməniləşdirir», hətta hadisələr dəyişdikcə onu çağdaş ermənilərin «babası» hesab edir. Bu yerdə anonim keşişi başa düşmək olmur: necə ola bilər ki, eyni ata-ana iki qardaşdan birini «erməni», digərini «Pars», yaxud «Part» (bu adda etnos yoxdur) olaraq dünyaya gətirmiş ola?

Müəllifin Vaxarşakı «erməniləşdirmək» cəhdərinə baxmayaraq, o, «məktubda» Part (Parfya) sarayının ucqar əyalətdə hakim olan varisi kimi nişan verilir.

Vaxarşakın imperiyaya başçılıq edən böyük qardaşı Arsakdan yardım istəməsi də erməni keşişinin dolaşmaq salmağa çalışdığı problemə aydınlıq gətirir. Vaxarşak «Məktub»da fikrinin davamında yazır: «... Mən sənə qaygın sayəsində bu çarlıqda qayda yaratdıqdan sonra bilmək istəyirəm: mənə qədər kim Armeniyada hakim olub və naxararlar bura haradan axışmış gəlib?»³

Burada «naxarar» (yə'ni «armyan feodalları»). Əcaib səsələnir: m.ö. «feodallar»!) adı ilə guya erməni icmasının tarixdə olmayan

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat-İov. Draxanakertsi. Armeniya tarixi, 1986, s.249; Q.Xalatyants. M.Xorenskinin «Armeniya tarixində» armyan Arşakidləri. M., 1903, s.370; Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.I, İrəvan, 1947, s.154. və başqaları.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.41.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

«Armeniya» adlı «dövlətə» deyil, Arme (qədim Şupria) ölkəsinə haradan gəlmələrindən söhbət gedir. Part imperiyasının Kiçik Asiya ərazilərinin iqamətgahı Arme ölkəsinin mərkəzi şəhəri olan Ktezifonda yerləşməsi də bunu sübut edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, görkəmli erməni mifoloq-ədəbiyyatşünas alimi Manuk Abeqyan erməni babalarının haradan gəldiklərini, harada ilkin məskun olduqlarını, «armyan» olanadək (XIX əsrin əvvəlində Venetsiya mxitaristlərinin uydurmalarına) hansı adla nişan verildiklərini və s. haqda yazılı sübutun olmadığını can yanğısı ilə söyləyərkən¹ «naxararlar»ın haradan gəlmələrini öyrənmək niyyətində olan Vaxarşakın dilindən danışan anonim M.Xorenskinin fikri ilə üst-üstə düşür.

«Məktub»da bu məqam, müəllif istəyinə müxalif olaraq, Vaxarşakın mənsub olduğu çar nəslə ilə namə'lum coğrafiyadan gəlmə «naxararlar» adlandırılan etniklərin heç bir əlaqəsi olmadığını meydana qoyur.

Məsələ belə olduğu halda, deməli, «Armeniya tarixi»ndə tarixi şəxsiyyət olmayan Vaxarşakın «Məktub» əhvalatı anonim müəllif tərəfindən əsas hadisələrə «giriş» vasitəsi kimi uydurulmuşdur, məqsəd də ümumtürk tarixinin Arsaqlı sülaləsinə məxsus Kiçik Asiya və Ön Qafqaz səhifəsini mənimsəməkdir.

Əgər Part çarı II Arsakın qardaşı Vaxarşakı anonim müəllif «armyan» hesab edirsə, bəs, nə üçün o, «Armeniya»da və onun «armyan» əhalisi arasında, başqa sözlə, guya «doğmaları» arasında özünü vəhşilər adasına düşmüş Robinzon Kruzo kimi tək-tənha hiss edir? Bəs, nə üçün çağdaş ermənilərə «baba» hesab edilən Vaxarşakın guya «Armeniya»da heç bir şeyin yerində olmadığından, hər şeyin yanlış və vəhşi yaşayış tərzindən, dinsizliyin baş alıb getməsindən ciddi həyəcan keçirir və yeganə «xilas yolunu» «ölkənin» tarixini yazdırmaqda və onu öyrənməkdə görür? Əlbəttə, dövlət idarəçiliyində bu əcaib və anlaşılmaz məntiqdir!

Buradan M.Xorenskinin arxasında gizlənərək «drijorluq» edən, tərcüməçi və nəşir N.Eminin şəh çubuğunun hərəkətləri açıq görsənir. Mə'lumdur ki, o, Yekaterinanın fərmanından irəli gələn İmperiya siyasəti ilə əlaqədar kilisə və monastırda olan kitabxana və arxiv materiallarını, kitabları bir araya toplayıb, onun əsasında erməni babalarının mifoloji və dini görüşləri, onların tarixi keçmişləri və s. ilə əlaqədar bir sıra əsərlər yazmış və nəşr etdirmişdi. Bu əsərlərlə «Armeniya tarixi» arasında paralellər aparılırsa, tərcüməçi və nəşir N.Emini çox yerdə anonim M.Xorenskinin dilindən danışdığını görmək o qədər də çətin olmaz. Bu baxımdan «Məktub»un elmi-tarixi sübut maddiyyəti deyil, tam əksinə, «tarix» adına systemsiz

halda verilmiş ayrı-ayrı rəvayətlərə, hekayətlərə başlamaq üçün bədii ədəbiyyata məxsus bədii-estetik vasitə olması da «faktları» antifakta çevirir.

«Məktub»dan belə çıxır ki, hər hansı fəth ələ keçirdiyi ölkədə qayda-qanun yaratmaq üçün «hökmən» həmin məmləkətin qədim keçmişindən başlayaraq, son çağlarında arxiv materialları əsasında «tarix» yazdırılmalıdır. Əks təqdirdə, həmin ölkəni idarə etmək «müşkülə» çevrilir.

N.Eminin fikrinə, «tarix» yazıldı, vəssəlam: ölkədə bütün hərəmərclik nizama düşəcək, dövlət mexanizmi saat kimi «işləyəcək».

Bəs, daşnak ideologiyasının babası N.Emin, deyə bilərsinizmi ki, «armyan arşakidlərinin» xəyali «babası» bu binəva Vaxarşak neçə il gözləməlidir ki, sizlərin «kəşf» etdiyiniz suriyəli Mar Abas Katina «tarix» «yazsın», «ibadət xanalara» əhalisi e'tiqad etməyən, vəhşilik və hərəmərclik baş alıb gedən bu ölkədə vəziyyət sahmana düşsün?

Əslində siz sualın cavabını vermişsiniz: nə az, nə çox, düz iyirmi il Vaxarşak əlini əlinin üstünə qoydu, Mar Abasın şad xəbərlə sarayın qapısını açdığı gün bayrama çevrildi!..

Daşnak babası, nə danışdığınızı heç anlayırsınız mı? Belə çıxır ki, Gündoğandan Günbatana qədər dəfələrlə imperiyalar yaratmış Türk ərənləri həmin ölkələri Səma Tanrısının göndərdiyi «ıldırım parçasından» hazırlanmış Mitra (Koroğlunun Misir qılıncının mənşəi Mitra tanrının «daşı» - ıldırım parçası ilə bağlıdır) qılıncı ilə deyil, ona-buna yazdırdıqları «tarix» kitabları ilə idarə etmişlər?

İ.Şopen bu, «Tarix» əhvalatı ilə əlaqədar tam başqa fikirdədir. Muzdlu müəllif yazır: «O, (Mar Abas – Ə.T.) onu («Tarixi» - Ə.T.) yunanca, xaldeycə yazır və Vaxarşaka təqdim edir».¹

Əvvəla, «Avesta» təhsilli Arsaklı Vaxarşak Mar Abasın «yunanca, xaldeycə yazdığı» «Tarixi» oxuya bilərdimi, yaxud «oxudu» və ölkəni idarə etmək üçün ondan istifadə etdimi?

Sualın cavabını İ.Şopenin özü yuxarıdakı fikrin davamında verir: Vaxarşak «Əlyazmanı (belə çıxır ki, o dövrdə çap maşını da varmış – Ə.T.) mühafizə üçün öz mərkəzi şəhərində arxivə verir...».²

Yaxşı, imperator tarixçisinin bu fikrini də qəbul edək, bəs, Mar Abas «Tarixi»nin «əlyazması» indi haradadır?

Bu sualın cavabında muzdlu müəllif guya «baş vermiş hadisəyə» günahkarmış kimi boynunu çiyinə qoyur, məzlum-məzlum təəssüfünü bildirir: «... bədbəxtlikdən bu əsər itirilmiş hesab olunur və bizə yalnız Moisey Xorenskinin tarixində qalmış parçalardan mə'lumdur».³

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.186.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

¹ Ətraflı bax: M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi. c.1, s.11.

İ.Şopen elə danışır ki, elə bil hər şeyi öz əli ilə qoyub, sonra da «axtarır tapa bilmir» - gülməlidir!

Erməni babalarına «qədim tarix» düzüb-qoşan bütün müəlliflərin vəziyyəti İ.Şopenin baxışından fərqlənir.

Bütün bunlar göstərir ki, «Armeniya tarixi»ndə heç bir maddi sübuta söykənilir. Hətta N.Emin tərəfindən çox az işlədilən tarixi rəqəmlər də əsası olmayan hadisələrlə əlaqələndirilir. Məsələn, o, ortada heç bir maddi dəlil olmadan Vaxarşakın «müasiri» olsun deyə, Mar Abasın guya m.ö.150-ci illərdə yaşadığını, 140 və 120-ci illər arasında «Vətən tarixini» yazdığını iddia edir.

«Məktub»da Vaxarşak Hindiquş dağlarından başlayaraq ta Ərəbistan səhralarını əhatə edən torpaqlara öz fəth qılıncını sancmış Arsaklı imperatorluğunun varisindən daha çox ipə-sapa yatmayan, heç bir insani əxlaqa məhəl qoymayan, allahsız qonşunun (ermənilər kimi!) əlindən bezar olan abırlı, sadə bir insanın səciyyəvi keyfiyyətlərini ümumiləşdirən bədii obrazı xatırladır və o da ələcsiz olaraq, keşişə (məsələn, keşiş N.Eminə) müraciət edir ki, «qara magiyanı» işə salsın, bir «cadu» yazsın, qonşunun dil-ağzını bağlayıb, yerindəcə fərağət oturtsun.

Bax, N.O.Emin, budur ideya vasitəsinə çevirdiyiniz «Məktub»un məzmununda özünü qabarıq göstərən riyakar keşiş məntiqi. Bəs, sizin «Armeniya çarı» Vaxarşak ölkəni idarə etmək üçün «tarix»in hansı yazıda, hansı dildə yazılmasına sifariş vermişdi? Sual cavabsızdır, Emin susur! Lakin Manuk Abeqyan yazır ki, M.Xorenski söylədiyi «Tarixin» guya həqiqət olduğunu sübut üçün Vaxarşakı uydurmuşdu.¹ Yenə də əcaib erməni məntiqi!

Anonim keşiş M.Xorenski başda olmaqla, çağdaş erməni alimlərinədək o iddiadadırlar ki, Mar Abasın Nineva arxivindən tapdığı «kitab» guya Makedoniyalı Aleksandrın əmri ilə Yunan dilinə çevrilmiş «Armeniya tarixi» imiş.

Bəs, bu «Tarixi» m.ö. ilkin kim, haçan, hansı yazıda və hansı dildə qələmə almışdı? Bu sualın qarşısında keşiş M.Xorenskidən başlayaraq, çağdaş erməni tarixçi mütəxəssislərə qədər hamı ağzına su alıb susur!

Biz Vaxarşakın guya Mar Abasa «Armeniya tarixi» yazmasına sifariş verməsini qəbul edirik. Lakin erməni alimləri də təkzib edilməz bir həqiqəti də qəbul etməlidirlər ki, babaları dünyaya göz açanda beşikdə ilk eşitdikləri Səma Tanrısının şərəfinə Atəşgahdan dünyanı dərgə çağıran Böyük Maqın ətrafa havalanan səsinə və ana laylasında beşik-Maq nəğmələrinin yaratdığı sirli-sehirli, bir qədər qorxulu, bir qədər nikbin, bir qədər əsrarəngiz ruhla dünyada ərsəyə çatmış, «Avesta» təlimi ilə kamilləşmiş bir Türk oğlu Vaxarşak

kitabın saray dilində, dövlət yazısında yazmasına sifariş verə bilərdi. Məsələ belə olduğu halda, Mar Abas «Tarixi» «Avesta» dilində, «Avesta» yazısında qələmə almışdı? Əlbəttə, yox!

M.Xorenskinin verdiyi xəbərə görə, Mar Abas Yunan və Suriyə dillərini bilirdi. Həmin dillər Vaxarşak üçün anlaşılmaz idi. Keçən yüz illiklərdə xəbis, riyakar və məkirli keşiş ağı ilə dolaşdırılmış qara şeytan kələfinin ucu tarixilik işığı altında ermənilərə ləzzət verməyəcək vəziyyətdə çözüdür: Vaxarşak partlıdırsa, Arsaklı çar sülaləsinin varisidirsə, onun sifarişlə yazdırdığı «Tarix»in M.Xorenskinin anlamayacağı bir dildə yazılması da şübhə doğurmamalıdır.

«Məktub»u guya «maddi sübuta» çevirib, Arsaklılara qədər erməni babalarına məxsus «qədim tarix»in yazıldığına, «erməni arsaklıları» tarixi onun davamı olduğuna oxucunu inandıрмаğa çalışan anonim keşiş M.Xorenski deyil, Qafqaz hakimi Rus İmperiyasının millətlər arasına səpiləcək ideoloji qırğın silahını hazırlayan N.O.Emindir.

Əvvəla, N.Emin, Arsaklılara yad olan, həm də orta əsr erməni kilsə materiallarında ilk qələmə alınmış «naxarar» ifadəsinin m.ö. tarixin tanımadığı Vaxarşak «Arşakunun» dilindən verilməsi «Məktub» məsələsinə şəxsən sizin müdaxiləniz olduğunu sübut edir.

Erməni babaları Kiçik Asiyada on illərlə aramsız baş vermiş müharibə fəlakətlərindən ailə-ailə, dəstə-dəstə başı pozuq halda Ön Asiyanın Qərbindən Şərfinə hərəkət edərək Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus əyalətlərə səpələnmiş və qolsuz-budaqsız, qohumsuz-qardaşsız, kimsəsiz çöl və ev işləri görənlər mühacirlər olduqları halda, ay N.Emin, bəs, belə bir tarixi şəraitdə bu erməni «naxararları» («erməni feodalları») haradan çıxdılar?! Bu ad Türk oğlunun qapısına çirkəbli işlərin xidmətçisi kimi qəbul edilmiş, bu dövrdə də etnik adı bəlli olmayan sizlərin Qərbi Avropadan gəlmiş babalarınıza Ön Asiyada kilsə ədəbiyyatında işarə edilmiş «şəxsləndirici», «tanıtıcı» mücərrəd, bəsit adlarınızdan biridir.

İkincisi, məgər Arsaklılar bilmirdilərmə ki, hansı hərbi gücə malik ölkəyə, hansı çarın səltənətinə, hansı xalqın üstünə yürüşə çıxacaqlar? Məgər bunları işğaldan sonra bilmək üçün «tarix» yazdırmağın guya elə bir «strateji» əhəmiyyəti var idi? Məgər ölkədə olmuş hökmdarlar arasında kimin «birinci», kimin «sonuncu» olduğunu müəyyənləşdirmək Arsaklıların dövlət idarəçiliyi üçün «başlıca amil» olmuşdur?

Anonim müəllifin iddiasından belə bir əcaib nəticə alınır ki, partlılar (parfyalılar) işğal etdikləri irili-xırdalı saysız ölkə və vilayətlərin hər birinə «tarix» yazdırmalı idilər ki, o nəhəng imperiyanı idarə etmə mexanizmini «tapsınlar»!

¹ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi. s.217.

Əgər Ön Asiyada hökmdar olan partlı çar 20 il guya «Armeniya tarixi» yazılmasını gözləmişsə (əgər M.Xorenskinin Mar Abas Katina haqqında dediyini qəbul etsək, o zaman, suriyəli «tarixçini» ilk «Armeniya tarixi» yazan müəllif olduğuna da e'tiraz etməməliyik. Belə bir halda nə üçün erməni tarixçiləri Mar Abas Katinanı deyil, M.Xorenskini «erməni tarixinin atası» hesab edirlər?), bəs, o zaman, qoca Şərqn üzərinə güclü ordu ilə yürüş etmiş Roma sərkərdələrinə qarşı kimlər on illərlə aramsız qanlı müharibələr aparmışlar?

Anonim müəllifin «Məktub» əhvalatı ona bənzəyir ki, sanki xilaskar nağıl qəhrəmanı tilsimlənmiş qorxunc çin-şəyatın ölkəsinə düşüb, əcinə-fərişnə ona tabe olmaq istəmir, əlacsız qalmış qəhrəman da, uzaq dağ döşündə bir mağarada «tilsim sındıran» N.Emin kimi bir fırldaqçı keşişin yanına getməyi yeganə xilas yolu seçir və gedir.

Bax, belə-belə işlər, cənub daşnak babası! Budur, «tarix» adı qoyduğun kitabın sanki «Min bir gecə» nağıllarından gələn erməni variantı. Şərqn belə-belə nağıl və rəvayətlərindən «tarix» adına iqtibas və təbdil etdiyiniz əhvalatlar barəsində danışarkən «Min bir gecə» nağılları üçün səciyyəvi olan təsvirlə verilən N.Emin versiyalarının nə səbəbə yarandığına oxucunun özü şahid olacaqdır.

«Armeniya tarixi»nin yazılmasının guya «tarixi» köklərini şərtləndirən uğursuz «Məktub» əhvalatında başlıca məqsəd M.Xorenskinin dili ilə Mar Abas adlı «tarixçi»ni meydana çıxarmaq və «erməni balaları»nın «qədim tarixini» yazdırmaqdır. Lakin aşağıda «Məktub»la əlaqədar verəcəyimiz cümlədən bəlli olacaq ki, Nineva arxivində guya Mar Abasa rast gələn kitab «erməni babaların»dan deyil, xaldeylərin öz «qədim əcdadları» barəsində düzüb-qoşduqları hekayətlərin əslidir. Anonim müəllif yazır: «Aleksandrın əmri ilə Xaldey dilindən Yunan dilinə tərcümə olunan bu kitabda ulu babaların əsl qədim hekayələri var».¹

Təkrar edirik, M.Xorenski «kitabın» Mar Abasa rast gələn Yunan dilinə çevrilmiş variantının əsl Xaldeylər tərəfindən hər hansı yad bir etnos, o cümlədən, «erməni babaları» haqqında deyil, özlərinin «qədim əcdadları» barəsində yazdıqları hekayətlərdən ibarət olduğunu xəbər verir.

Bu da o deməkdir ki, babalarının müharibələrlə dolu qəhrəman keçmişini təsvir və tərənnüm edən mənsub olduğu xalqın nəsilərə ötürdüyü hekayətləri toplayıb, kitab şəkilinə salan dövrün görkəmli Xaldey astroloqu, filosof və tarixçisi Berosun (m.ö. III əsr) «Tarix» əsərini orta əsr erməni kilsəsində M.Xorenski babalarına «əcdad tarixi» düzəltmək məqsədilə Mar Abas Katini adlı «suriyəli alim» obrazını uydurur.

Mar Abas adlı «Suriyə alimi»nin orta əsrlər erməni kilsəsində «kəşf» edilməsi növbəti bir epizodun yaranmasına səbəb olur; guya Nineva arxivindən «tapılan» «kiçik kitab» Makedoniyalı Aleksandrın hökmü ilə Xaldey dilindən Yunan dilinə çevrilmişdi.

Əvvəla, ildırım sür'ətilə Ön Asiyaya daxil olmuş bir fatehi qarşıda yeni-yeni ölkələr gözlədiyi halda, onu şifahi xalq ədəbiyyatının kiçik bir toplusu məşğul edə bilməzdi. Əgər söhbət strategiya və taktika ilə əlaqədar önəmli bir təcrübənin əsasında tərtib edilmiş hərbi traktatdan getmiş olsaydı, bu az-çox ağıla batan olardı. Lakin tarix şahidlik edir ki, gənc yunanlı sərkərdənin kimsənin təcrübəsinə ehtiyacı olmamışdı.

İkincisi, M.Xorenskinin özünün və onun rəvayət qəhrəmanları olan Vaxarşakla Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olmamaları, habelə guya V əsrdə «Armeniya tarixi»nin yazılması üçün material vermiş Ninevanın m.ö.612-ci ildən ta XIX əsrə qədər «susması» faktı antifakta çevrilərək erməni müəlliflərinin qədim tarixdə deyil, hətta orta əsrlərin son çərəyində belə nəinki «Böyük Armeniya» «dövlətindən», heç «cırtan Armeniya»dan danışmağa haqlı olmadıqlarını sübuta yetirir. Tarixə çirkab atan ziyalı, mənsub olduğu öz xalqına çirkablı «tarix» yazmağa məhkumdur!

Orta əsr erməni kilsəsində Xaldeylərə məxsus filoloji materialların tərcümədə «Armeniya tarixi» adlandırılması, «Xaldey» adını «Armeniya», «Beros» namını M.Xorenskinin əvəz etməsi xalqına «tarix» düzüb-qoşmaq arzusu ilə qələmi silaha çevirən keşişləri tə'min etmir. Elə buna görə də orta əsr erməni kilsəsini özündə ümumiləşdirən və onun rəmzinə çevrilən anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad edilən ilkin «kiçik kitab» zaman-zaman hər dövrün ruhuna uyğun «Avesta»dan (knyaz Zarvan epizodu və b.), habelə qədim Türk tayfalarının yaratdıqları rapsod nəğmələrindən «erməni tarixi» adına keşiş əlavələri ilə N.O.Eminə qədər gəlib çatır. N.O.Emin də xilafətin ilk illərindən Kilikiya keşişlərinin çapqınçılıqla ələ keçirdikləri Atəşgah arxiv materialları üzərində işləyərkən rast gəldiyi başqa rəvayətləri də onlara əlavə edir, kitaba «Ön söz» və «Əlavələr» bölmələrini yazaraq, heç bir əsas olmadan, «Hayastan» (İ.Şopen) sözünü «Armeniya» şəkilinə salır və Rus nəşrində də kitabı «Armeniya tarixi» adlandırır. Kitab «tarix» adlandırılsa da, orada hər hansı epizoda elmi tarix kontekstində yanaşdıqda, dərhal qeyri-tarixlik aşkar olur.

Biz qarşıda problemə daha ətraflı münasibət bildirdikcə bəlli olacaq ki, nə tərcüməçidən çox M.Xorenskinin «dublyoruna» çevrilən N.Emin, nə də onların qoyduqları əyri bünövrənin ən'ənəsinə bağlı olmuş başqa müəlliflər, nə «Nineva arxivi»ndən, nə də tarixin tanımadığı Mar Abas və Vaxarşakın şəxsiyyətindən danışarkən heç bir maddi-mədəniyyətə söykənmirlər.

¹ M.Xorenski. *Armeniya tarixi*. s.42.

Erməni müəlliflərinə istinadən deyirik ki, bir halda Mar Abas Katina və M.Xorenski «yalançı tarixçilərdirlərsə», Vaxarşak uydurma çardırsa, deməli, «erməni babalarının» qədim «tarixi» (Partlı Qriqori və erməni xristianlığı, Partlı Saakla Mesrop Maştosun Müqəddəs kitabın tərcüməsi, Mesrop Maştosun erməni yazısı və s. uydurma və başdan-başa cəfəngiyyat olan başqa rəvayətlər) iddiası da super şovinst ermənilər üçün acı və kədərli ülluziyadan başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan «Mar Abas və Nineva arxivi» məsələsi ətrafında yuxarıda söylədiklərimizə nəticə olaraq, məşhur şumerşünas qədim Şərqi tarixinin və mədəniyyətinin görkəmli mütəxəssisi D.Q.Rederi dinləyək. O, yazır: «Nabapalasar Maday çarı Kiaqsarla ittifaq bağladı və m.ö. 615-ci ilə yaxın onların hər ikisi iki tərəfdən Assuriyaya qət'i hücumu başladılar...»

M.ö. 612-ci ildə Nineviya fəth olundu və Assuriya çarlarının sarayı yandırıldı. Çar Aşşurbanapalın kitabxanası isə dağıntıların arasında salamat qaldı. Od-atəş «gil kitablara» ziyan vurdu və onlardan bəziləri rəflərdən düşərək qırıldılar. İngilis arxeoloqları onları XIX əsrin ortasında tapana qədər iki min il yarım müddət ərzində yerin altında qalmışlar».¹

D.Q.Rederin bu fikri Qərbi Avropadan gələn cırıtdan bir icmanın Ön Asiyanın qədim əhalisinə məxsus rəvayətlər və epik nəğmələr əsasında özlərini gəlmə deyil, yerli-köklü Şərqli «olduqlarını» guya «sübuta» yetirməyə çalışdıqları «Armeniya tarixi» ətrafında ənənəvi iddiaların puç və əfsanə olduğunu, habelə bu kitabda əsas qoyulmuş «Böyük Armeniya» mifini darmadağın edən son dünya elmi fikrinin arxeoloji mədəniyyətə söykənən təkzibedilməz konsepsiyadır. Arxeoloji kəşfiyyatın nəticəsi şahidlik edir ki, külə dönmüş Nineva çar kitabxanasının faciəli taleyinin nəticələri hadisədən nə az, nə çox, düz iki min beş yüz il ötdükdən sonra, yə'ni XIX əsrin birinci yarısında, başqa sözlə, M.Xorenskiyə istinad edilmiş V əsrdən (bu tarix yuxarıda təkzib edilir) dörd yüz ilə yaxın bir müddət keçəndən sonra ingilis arxeoloqlarının apardıqları uzun müddətli, mürəkkəb və çətin elmi axtarışların nəticəsində mə'lum olmuşdur.

Hələ D.Q.Rederdən əvvəl «Armeniya tarixi»ndə Nineva arxivi ilə əlaqədar verilən epizodun XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Q.Xalatyants və daha sonralar Manuk Abeqyan kimi görkəmli erməni alimlərinin dili ilə təkzibi, başqa sözlə, yad xalqların deyil, özlərinin «Armeniya tarixi»nə guya ilk qaynaq olmuş Mar Abas şəxsiyyətini və onun «tarixi»ni qəbul etməmələri keçmiş SSRİ tarixşünaslığında siyasi məqsədlə yaradılmış «Böyük Armeniya»

(guya onu əfsanədən gələn çar Hayk yaratmışdır) mifini dağıdan əsas faktlardan biridir.

Manuk Abeqyan yazır: «Vaxarşakın məktubu və Nineviyada arxiv haqqında bütün bu tarix əsla həqiqətə uyğun deyil. Parfya («Parfya» sülalə adı deyil, Part ölkə adının Yunan variantıdır. Müəllif «Arsaklı sülaləsi» demək istəmişdir – Ə.T.) sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə qədər Nineviya artıq çoxdan dağıdılmışdı. XIX əsrin qazıntılarından mə'lum olur ki, gil kərpiclərdə Nineviya knyazlarının tarixi və onların allahları haqqında miflər həkk olunmuşdur».¹

Erməni alimi M.Abeqyan baş vermiş fəlakətli tarixi hadisədən düz iki min beş yüz il ötdükdən sonra arxeoloji kəşfiyyatın aşkarladığı yazılı mədəniyyət, onun dili ilə desək, Qərbi Avropadan gəlmiş köçkün erməni babalarına deyil, «Nineviya knyazlarına» məxsusdur.

Bəs, qədim Şərqi şahidlik edən gil lövhələrdə aşkarlanmış bu yazılı abidənin adı nədir? Dünya sivilizasiyasının beşiyi başında dayanmış Şumer-Türk tayfalarına məxsus «Bilqamış» dastanı.

Deyilənlər tam sübut edir ki, «Armeniya tarixi»nin əsas mövzunu təşkil edən Vaxarşak-Mar Abas və erməni babalarının «ibtidai tarixi» və onun davam olaraq «armyan arşakidləri» iddiası uydurmadır. Bu baxımdan «Armeniya tarixi»nin «Ön söz»ündə və «Əlavələr» bölməsində söylədiyi fikirlərin başqa əsərində əksini yazan N.O.Eminə istinad edən və onun fikirlərinə şərik olan Q.Xalatyantsın problem ətrafında gəldiyi nəticə maraqlıdır. O, yazır: «Armyan tarixçisinin (M.Xorenskinin – Ə.T.) tənqiçiləri Böyük Arsakın bu adda (Nineviya – Ə.T.) paytaxtından Mar Abas tərəfindən armyan tarixi «abidəsinin» tapılması haqqında olan hekayətin həqiqətə uyğun olmamasını artıq çoxdan müəyyənləşdirmişlər. Çünki Nineviya nə göstərilən vaxtda, nə də ondan xeyli əvvəl mövcud deyildi».²

Xatırladaq ki, anonim müəllifin «Armeniya tarixi»ndə Mar Abasın qələmi ilə yaratdığı Nineviya «mö'cüzəsi», yə'ni guya Nineviya arxivindən tapılmış «Armyan tarixi» uydurması 1812-ci ildə Moskvanı od içərisinə atan Napoleonlu günlərin acı bir xatirəsinə xatırladır. O dövrdə də fransızların od vurduqları knyaz Mussin - Puşkinin malikanəsi ilə bərabər onun zəngin kitabxanası da yanıb külə dönmüşdü. Knyazın kitabxanasında başqa qiymətli əsərlərlə yanaşı, daha sonralar mə'lum «İqor polku dastanı» adı ilə redaktə və nəşr edilən eposun, əslində o dövrdə bu gün elmə bəlli olmayan adda məşhur bir Türk dastanının əlyazmasında orijinalı da «məhv olmuşdu».

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi. I c. s.216.

² Q.Xalatyants. Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə armyan arşakidləri. I hissə, s.25.

¹ Ətraflı bax: Qədim dünya tarixi, I hissə. M., 1985, s.230.

Rus dastanşünaslığında belə bir fikir var ki, guya dastanın jurnal variantı olmuş, sonra slavyanistlər həmin jurnaldan istifadə edərək onu «İqor polku dastanı» adı ilə həyata qaytarmışlar.

Əslinə baxanda ilk baxışdan burada heç bir qəribə şey, yaxud məntiqsizlik görmürsən, ancaq məsələyə bir qədər ciddi yanaşanda baxıb görürsən ki, yox, çox şey görürsən, özü də çox-çox! Məsələn, nə?

Birincisi, düşmən Nineviyada çar kitabxanasına od vurmuşdu, Moskvada knyaz kitabxanasına. Nineviyada Xaldey rəvayətləri oda, atəşə verildi, Moskvada Türk dastanının tüstüsü başından çıxdı. Mə'cüzəli şəkildə «xilas edilən» Xaldey rəvayətlərindən «Armeniya tarixi» dünyaya gəldi, Türk dastanından «İqor polku dastanı» adı ilə slavyan-rus abidəsi «doğuldu».

Mahiyətə hər iki «mə'cüzənin» materialı da, istehsal məşını da, məqsəd və məramı da eynidir: başqa xalqların tarixinə qarşı ideoloji terrorizm!

Qayıdaq «Armeniya tarixi»nə.

Ağılın qəbul etmədiyi uydurmalar ustadı olmuş XIX əsrin keşişi N.Eminin M.Xorneskinin dilindən söylədiklərinə əgər inanması olsa, o zaman, növbəti suala cavab verilməli: başqa tikililər kimi, günlərlə od içində alışıb külə dönmüş kitabxanadan hansı «sehrə» bizə mə'lum olmayan müəllif tərəfindən guya çağdaş ermənilərin babalarından danışan Xaldey dilində «yazılmış» «tarixin» Makedoniyalı Aleksandrın göstərişi ilə yunancaya çevrilmiş variantı «xilas» olmuşdu?

Əlbəttə, m.ö. 612-ci ildə od vurulmuş Nineva kitabxanasının üç yüz il sonra Ön Asiyaya yürüş etmiş Yunan sarkərdəsi ilə hər hansı bir əlaqəsindən danışmaq gülünc işdir, əsassızdır, erməni riyakarlığından başqa bir şey deyildir.

Bundan başqa, m.ö. III əsrdə yaşamış Xaldey keşişi Berosə nə düşmüşdü ki, öz xalqının mifoloji tarixini deyil, o dövrdə kimsənin tanımadığı adsız bir icmanın tarixini «yazsın»?

Əgər çağdaş erməni tarixçiləri ən'ənəvi iddialarında ısrarlı olsalar, o zaman, onlar Xaldey çarlığı (Yeni Babil) dövrü «Armeniya» adlı bir erməni «dövlətinin» möcud olmasını sübuta yetirəcək böyük demirik, kiçik bir maddi sübut ortaya qoysalar, biz əllərimizi yuxarıya qaldıraraq qəbul edərək ki, nə m.ö. 612-ci ildə yerlə yeksan edilmiş Nineva xarabalıqları XIX əsrə qədər «susmuşdur», nə Mar Abasın «tarixi» uydurma əhvalatdır, nə Vaxarşak, nə Mar Abas, nə də M.Xorenski anonim şəxsiyyətdir, «Armeniya tarixi» də çağdaş ermənilərin ulu babalarının «tarixi»dir.

M.ö. 615-ci ildə baş vermiş Maday-Assuriya müharibəsini və onun 612-ci ildə Kiaksarın qələbəsi ilə başa çatmasını qələmə almış qədim tarixçilər də, yaxud XIX əsrdə Nineva arxeoloji mədəniyyətini,

tarixini aşkarlayan və hər bir tapıntını öz etnomənsubiyyəti ilə incələyən müəlliflər də haqqında söhbət gedən materialla əlaqədar anonim müəllif M.Xorenskinin arxasında əsas redaktor-müəllif olaraq dayayan N.Eminin boş-boşuna, əsassız, elmi arqumentlərdən uzaq, elmi tarixin kriteriyalarından məhrum hay-küyünə, cuz'i də olsa, bəraət qazandıracaq heç bir öteri fikirə də rast gəlinmir.

İkinci, Şərti qəbul edək ki, M.Xorenskinin dilindən danışan N.Eminin dedikləri həqiqətdir.

Əgər Mar Abasa rast gələn «kitab» Nineva yanğınından hansı «sehrli» əl vasitəsi ilə xilas edilmişsə, onda kitabxanadan başqa kitabların da, o cümlədən, adı gedən nüsxənin Xaldey dilində yazılmış orijinalının da xilas edildiyinə görə şübhəmiz qalmasın. Bu da N.Eminin uydurması ətrafında bizim fərziyyəməizdir. Lakin tarixin haqq sözü qarşısında N.Eminin necə susduğunun şahidi olduq. Deməli, xoş güzəran, əslində miskin yaşayış naminə bu gün hər hansı bir siyasət süfrəsi arxasında oturub, bəşəriyyətin min illərlə keçdiyi yolu xəyalən geri qaytararaq, heç bir maddi sübut olmadan, yalnız siyasət al-verçilərinin siyasi şahmat taxtasında etdikləri gedişlərə aqilləri inandırmağa çalışan cahil və nadan uydurmalarını doqma, ehkam şəkildə qəbul etməyə davam edəriksə, bu, milli xəyanəti iki yüz illik odlu buxovu boynundan açmış Azərbaycan xalqının gələcək nəsli, gələcək milli tarixi heç cür bağışlamayacaqdır!

Bir xalqın milli tarixindən, qədim dövlətçiliyindən danışan müəllifin hər bir sözü arxasında həmin xalqın ulu varlığını sübuta yetirən onun dil faktorunu, etnopsixologiyasını, məişətini, inancını və başqa etnik keyfiyyətlərini incələməyə əsas verən arxeoloji mədəniyyət dayanmalıdır. Əgər folklor materialları əsasında (özü də başqa xalqlara məxsus olan şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə) gerçək «milli tarix» yazmaq elmdə məqbul yol hesab edilərsə, bu gün dünyanın siyasi xəritəsində barmaq boyda yer tutan mə'lum cırtdan dövlətlərdən elə qələm əhli meydana çıxar ki, onun uydurduğu tük ürpədicə rəvayətlər ilə qədim dünya xəritəsinin böyük bir parçasının işğal baxımından, erməni «tarixi» düzüb-qoşan mahir fırıldaqçı keşişlərin əllərini fallaqaya bağlayar. Əlbəttə, bu yol elm yolu deyil, iyirənc yoldur, ermənilərin ən'ənəvi əqidə yoludur!

İnsan tarixinin aşkara qoyduğu bütün bu reallıqlara göz yuman erməni kilsəsi eyni şəxsi gah Vaxarşak, gah Valarşak adları ilə qeydə aldığı Arsaklı çarının taxt-tacının arxasında dayanaraq, onu «erməni arşakidlərinin» nəsil ağacının banisi kimi qələmə verir və beləliklə Parfya dövlət ərazisinin böyük bir hissəsini Mar Abas Katinanın qələmi ilə «işğal etməyə», gələcək varisləri üçün «Böyük Armenya» adlandırılacaq qanlı ideoloji terrorizm ocağı yaratmağa nail olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Avropalı hamilərin köməyinə arxalanan erməni silahlı bəndələri mə'lum tarixlərdə qardaş Osmanlı

torpaqlarından başlayaraq, Xəzərin ləpə döyənində dəfələrlə kütləvi şəkildə Türk xalqının qanını axıtmışlar. Bu gün də xristian dünyası erməniləri terrorist xalq kimi tanırsalar da, rəsmi bəyanatlarla çıxış etsələr də, Allahdan üz çevirmiş xristian qardaşlarını şeytan yolundan qaytarmaq istəyirlər. Səbəb aydındır!

Bu gün dünyamız ikiüzlü çirkəbli siyasətin şeytan əməllərindən əzab çəkir!

«Armeniya tarixi»də əsası qoyulmuş bu qanlı iddiaya diqqət edin. Diqqət edin və inanın ki, ermənilərin keşiş babaları Part imperiyasına müvəqqəti daxil edilmiş Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk tayfalarına məxsus əcdad torpaqlarını «erməni arşakidləri» adı altında özlərinə çıxırlar, qos-qoca ümumtürk tarixini «erməniləşdirirlər» və beləliklə də həmin ərazilər əsasında «Böyük Armeniya»nın xəritəsini hazırlayırlar.

Biz məsələyə müdaxilə etmirik, qoy, M.Xorenskinin özü hər şeyi-bütünü həqiqətləri açıb töksün, danışsın. «Persidlərin və Partlıların böyük knyazı Arsak bütün Şərqdə öz hökmranlığının əsasını qoyaraq qardaşı Vaxarşakı «Armeniya»ya çar təyin etdi. Metsbini mərkəzə çevirdi, qərbi Suriyanın bir hissəsini, Fələstini, Asiyanın bütün Aralıq dənizinin Titaniya hissəsini, Pont dənizindən tutmuş Qafqazın Qərb dənizi sahilində qurtardığı yerə qədər və bundan əlavə Atarpatakanı ona verdi. Vaxarşak öz torpaqlarında qayda-qanun yaratdıqdan sonra Mar Abas Katina adlı bir nəfər suriyəliyə Armeniyanın salnaməsini yazmağı tapşırırdı».¹

M.Xorenski «Armeniya tarixi»nin əsasında dayanan bu hadisə barədə məlumat verərkən hansı tarixi mənbəyə söykənmişdi?

Müəllif bizim suala «Bu rəvayətləri kim və haradan toplamışdı?» sualla cavablandırarkən özü bu başdan etiraf edir ki, onun «Tarixi» suriyəli Mar Abasın Nineviya arxivindən tapdığı rəvayətlər əsasında yazılacaqdır.

Qarşıda yeri gəldikcə dəlillərlə aşkarlanacaq ki, keşiş Moisey Xorenskinin özü və onun uydurduğu Vaxarşak və Mar Abas anonim olduqları kimi, guya Arsakin hələ dörd yüz ildən artıq bir dövrdə, daha dəqiqi m.ö. 612-ci ildə yerlə yeksən edilmiş, mövcud olmayan Nineviyada Selevkd çarı Antioxu² «öldürməsi» fikri də fantaziyadır, cəfəngiyatdır.

Sülalənin banisi Arsak yunanların Part valisini öldürüb məlum imperiyanın əsasını qoymuşdur. Antiox Selevkidlərin «Suriyə çarlığında» hakimdir. «Atarpata» əsilzadəsi Artaksias (Artaşes) onun Arme (Şupria) valisi olmuşdu. Antioxun səltənətinə Arsaklı çarları deyil, romalılar son qoymuşdular.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 40-41.

² Yəni orada, s.40-41

Tarixi həqiqət budur ki, Arsak Part dövlətinin yaradıcısı və Şərqdə təxminən 475 il hakimiyyətdə olmuş qüdrətli Arsaklı səltənətinin banisidir. Lakin şəxsən Arsakin Ön Asiyanın Qərbinə və Qafqaza guya olmuş yürüşü ilə əlaqədar söylənən keşiş müəllifin özünün etiraf etdiyi kimi, «rəvayətdir» və bu rəvayətlər məkrli kilsə siyasəti əsasında tərtib ediləcək «Armeniya tarixi»nə «giriş» rolunu oynayır.

Mə'lumdur ki, qədim Türk tayfalarının bir hissəsinin Ana Vətəni olmuş indiki Türkmənistanın cənubunda kiçik bir ərazidə yerləşmiş Part dövlətinin hüduqlarını Ön Asiyanın qərbinə doğru genişləndirən səltənətin banisi Arsak olmadığı kimi, bu tarixi şöhrət nə onun qardaşı I Tiridata,¹ nə də I Tiridatın oğlanlarına nəşib olmamışdı.

Part (Parfya) və Yunan-Baktriya çarlığı dövrünün tanınmış tədqiqatçısı E.U.Zeymal² arxeoloji qazıntılara və yazılı sənədlərə əsasən söyləyir ki, I Arsakdan sonra hakimiyyətə gəlmiş I Tiridatın səltənətinə son qoymaq üçün II Selevkin Part ölkəsinə (Parfyaya) olan güclü hərbi yürüşünün qabağını onun Orta Asiyada olan köçəri qohum tayfaları almış və kiçik çarlığı fəlakətdən xilas etmişlər.

Deməli, I Tiridat, erməni müəlliflərinin dili ilə desək, yəni II Arsak dövründə Arsaklı sülaləsinin hökmü Part (indiki Türkmənistan Respublikasının cənubu) ərazisi ilə məhdudlaşdı. Bu tarixi həqiqət ondan xəbər verir ki, anonim Vaxarşakı «armyan arşakidlərinin nəsil banisi» (M.Xorenski) olduğunu iddia edən fikir yanlış olduğu kimi, I Tiridatı da «bani» edən tarixçilərin³ konsepsiyası qəbul edilməzdir.

M.ö. 209-cu ildə I Tiridatın oğlu Şərq satraplıqlarını geri qaytarmaq üçün geniş miqyaslı güclü hərbi yürüşə çıxmış Selevkid Suriyə çarı III Antioxun⁴ zərbələrinə tablaşa bilmir, Part dövlətinin ərazisinin bir qismini yunanlara verir və sülhə nail olur. Bu dövrdə Hırkan (Kaspi, Xəzər) dənizinin cənub-şərqində yerləşən Hırkania torpaqları və keçmiş Maday dövlətinin bir qismi Arsaklı çarlığının inzibati ərazisinə daxil idi.

Dünya tarixində «Böyük Parfya» adı ilə tanınmış qüdrətli imperiya, erməni keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin yazdıqlarının tam əksi olaraq nə I Arsak, nə də II Arsak adı ilə nişan

¹ «Armyan arşakidləri» sülaləsinin davamı məqsədilə erməni keşiş müəlliflərdən gələn ənənəyə söykənərək I Tiridatı Ön Asiyanın qərbinə gətirən və onun adı ilə II, III və s. Tiridat adında erməni çar seçərəsi düzəldən erməni tarixçiləri onu həm II Arsak, habelə I Artaşes adlandırırlar.

² E.V.Zeymal. Parfya və Yunan-Baktriya çarlığı. – Qədim dünya tarixi. M., 1989. s.452.

³ Q.X.Sarkisyan. Tiqranakert (qədim armyan icmasının tarixindən). M., 1960, s.21.

⁴ Bu həmin Antioxdur ki, M.Xorenski, guya Arsak Assuriyanı işğal edərkən onu Ninevada «öldürmüşdü».

verdikleri I Tiridat, nə onun oğlanlarının dövründə deyil, Arsaklı sülaləsinin başqa bir nümayəndəsi olan I Mitridatın (m.ö. 171-138) Hindiquş dağ silsiləsindən Fərata doğru olmuş qarşısızalmaz hərbi yürüşü nəticəsində yaranmışdı. Lakin I Mitridatdan sonra müəyyən dövr ərzində Part imperiyasının mərkəzi ərazilərində dövlətçiliyi hədələyən təhlükəli vəziyyət yaranır. Belə ki, I Mitridatın oğlu II Fraat (m.ö. 138-128-7-ci illər) Mərkəzi Asiyadan yürüş edən Kuşan (antik müəlliflərdə «Toxarlar») köçəri tayfaları ilə ağır döyüşdə həlak olur. Onu əvəz edən I Artaban da (m.ö. 128-7 – 123-cü illər) Kuşanların həmlələrinə son qoya bilmir. II Mitridatın (m.ö. 123-88) dövründə Kuşan tayfalarının hücumunun qarşısı alınır, ölkənin Şimal sərhədləri möhkəmləndirilir.

Bundan sonra II Mitridat «Parfya çarlığına çoxlu ölkə birləşdirir» və Ön Qafqazın qərb əyalətlərini ələ keçirir. Başqa sözlə, qüdrətli hərbi güclə yürüşə başlayan II Mitridat Şərqdən Hindiquş dağ silsiləsindən başlayaraq, Qərbdən Kiçik Asiyada Qalis (Qızıl İrmak) çay sahillərindəkə uzanıb gedən ərazidə, o cümlədən, Ön Qafqazın qərbində Part imperiyasının sarsılmaz dövlətçilik dayaqlarını möhkəmləndirir və özünü «böyük» ləqəbi ilə «çarlar çarı» adlandırır¹

O, imperiyanın Kiçiki Asiyada və Ön Qafqazda olan valiliklərini birləşdirən mərkəzi Mtsbində (M.Xorenski) deyil, Ktezifon şəhərində yerləşdirir.

Arsaklı sülaləsinin ötəri xatırladığımız gerçək tarixi aşkarca sübut edir ki, Moisey Xorenski adlı anonim keşişin adı ilə Part dövlətinə erməni «kilsə tarixi» yazılmışdı. Bunun üçün həmin «tarixə» giriş olaraq Mitridat Arsakla əvəz edilir, Arsaka Vaxarşakdan uydurulmuş qardaş «erməni babası» düzəldilir. Bununla da M.Xorensidə Vaxarşakın şəxsində kilsədə «armyan arşakidləri» uydurma şərcəsi ilə Part dövlətin qərbi Ön Asiya və Ön Qafqaz valiliklərinin tarixi «Armeniya tarixi» kimi, Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarında vaxtilə Rus çarının gətirib yerləşdiyi bir ovuc erməni icmasının adına çıxılır.

Erməni kilsəsi və onun insan tarixinə qarşı çevrilmiş yırtıcı təbii və silahlanmış varisləri görün nə qədər mə'nəvi-əxlaqi cəhətdən düşkün və keyfiyyətsizdilər ki, öz ədəbiyyatlarında bir tərəfdən M.Xorenskini və Mar Abası, habelə gah Vaxarşak, gah da Valarşak adı ilə nişan verdikləri çarı anonim şəxsiyyət hesab edirlər, digər tərəfdən onların adı ilə Ərəbistan yaylasından başlayaraq, ta Xəzər sahillərindəkə geniş əraziləri Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya yunanların vurduğu «İşkil» («Səllim itlər») etnodamğası ilə gəlmiş

babalarının adına çıxırlar və topa qda deyil, yalnız xəritələrdə «Böyük Armeniya» təşkil edirlər.

Aşkarca görsənir ki, əsası M.Xorenskidə qoyulan «Böyük Armeniya» iddiası tarixi zərurətin deyil, erməni keşişlərinin arzusundan doğulmuşdu.

Bir qədər əvvəldə dediyimiz kimi, bu fikrin sübutu üçün M.Xorenskinin, Vaxarşakın, Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olmamasını xatırlatmaq kifayətdir.

M.O.Darbinyan-Melikyan ustadı M.Abeqyanın fikrini təsdiq edərək yazır: «M.Abeqyanın («Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi», s.154) qeyd etdiyi kimi, «Moses Xorenatsidə xatırlanan çar Vaxarşakın hansı tarixi şəxsiyyət olması hələ də aydınlaşdırılmamışdır»¹

Mar Abasla bağlı eyni fikir N.Eminin «Armeniya tarixi»nin sonunda Beros haqqında verdiyi mə'lumatda səslənir. Bu məqamda tarixə yanaşmada N.Eminin həm ikili münasibəti aşkar olur, həm də guya Vaxarşakın sifarişlərini yerinə yetirən suriyəli «tarixçi» Mar Abasla bağlı deyilənlər təkzib edilir və bununla da anonim M.Xorenski «atəş altına» salınır. O, yazır: «Xaldey tarixçisi Beros Makedoniyalı Aleksandrın dövründə yaşamışdır.»²

Buradan aşkarca görsənir ki, Mar Abas adı ilə uydurulmuş «tarixçi»nin simasında M.Xorenskinin tarixi şəxsiyyət olması fikri sifra bərabərdir və onun adına istinad edilən «Armeniya tarixi» kitabını tərtib etmiş anonim müəllifin faydalandığı materialların erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. N.Eminin fikrinin davamı da bunu bir daha təsdiq edir: «Bu əsər Flav İosifə mə'lum idi və o, özünün qədim yəhudi tarixində onu göstərir. Ola bilsin ki, tarixçi Beros Babilistandakı Bela mə'bədinin kahini olan eyni adlı Xaldey astronomudur. İosifin sözlərindən isə mə'lum olur ki, astronom Berosla tarixçi Beros eyni şəxsdir.»³

Maraqlıdır ki, N.Emin e'tiraf etdiyi bu tarixi həqiqəti sonadək qoruyub saxlaya bilmir. Bu da təbiiidir. Çünki o, ermənidir. Məhz erməni olaraq gəndən gələn riyakarlıq onu elmdə də iki üzlü edir. Belə ki, N.Emin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön söz»də Makedoniyalı Aleksandrın eyni dövrdə yaşamış Xaldey tarixçisi Berosu, guya Vaxarşakın müasiri olmuş anonim Suriyə «tarixçisi» kimi təqdim edilən Mar Abasla əvəz edir və onun adı ilə də Xaldey rəvayətlərini «erməni tarixi» olaraq qələmə verir. Lakin görkəmli alim N.Marrın gərgin axtarırlarının nəticəsindən aşkar olur ki, «Armeniya tarixi»ndə suriyəli «tarixçi» kimi nişan verilən Mar Abas

¹ V.M.Masson. Kuşan dövləti və Parfya. - Qədim Şərq tarixi. M., 1988, s.298.

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. s.249.

² N.Emin. Qeydlər. s.237.

³ Yəni orada.

adlı şəxs nə m.ö. yaşamış, nə də anonim çar Vaxarşakın sifarişi ilə erməni babalarının tarixini yazmışdı. Onun fikricə, Mar Abas m.s. VI əsrdə nestorian kilsəsinin katolikosu olmuşdur.

Problemə nəticə olaraq N.Marr yazır: «...Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ VI əsrdə nestorianlıqda Vizantiya məzhəbinə yaxınlaşmaq tendensiyası hiss olunur. Belə islahatlarda Nestorian kilsəsində Mar-Aba, yaxud Maraba çıxış edir. Bu Ərəb dilində iqtibas saxlanan o tarixi əsərin müəllifi Marabadır ki, mən onu nüfuzlu arмян tarixçisi olmayan anonim Moisey Xorenskiyə bərabər tuturam».¹

Buradan hər şey aydın olur. Əgər Mar Abas VI əsrdə yaşamış keşişdirsə, sözsüz, M.Xorenski V əsrin «tarixçisi» ola bilməz. Bu da «Armeniya tarixi»nin hər hansı bir fərdin şəxsi yaradıcılığı sayəsində meydana çıxan əsər olduğunu deyil, eyni zamanda, erməni ədəbiyyatında M.Xorenskinin, habelə Koryunun Mesrop Maştosun tələbəsi olması, erməni əlifbası, Müqəddəs Kitabın erməni dilinə tərcüməsi, erməni xristianlığı və s. iddiaları da qət'i təkzib edir.

Anonim M.Xorenskinin adına çıxılan kitab ilkin əsasən Xalday rəvayətlərindən ibarət olmuş, daha sonralar ona zaman-zaman «Avesta» epizodları və başqa qədim müəlliflərin topladıqları folklor materialları əlavə edilərək bizi mə'lum variantda gətirilmişdi. Kitabda verilmiş rəvayətlər arasında nə zaman, nə məskən, nə də məzmun əlaqəsinin olmaması da bunu sübut edir. Problem ətrafında deyilənlərdən o nəticəyə gəlinir ki, «Mar Abas Katina» adında guya m.ö. yaşamış suriyəli tarixçi uydurması M.Xorenskinin yalançı «müəllif» olduğunu və ona istinad edilən «Armeniya tarixi»nin nə V əsrdə yazıldığını, nə də həmin əsərdə verilmiş mifoloji tarixin çağdaş ermənilərin bu günə qədər zidiyyətli, dumanlı şəkildə təqdim edilən «qədim keçmişi» ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. O ayrı-ayrı filoloji materiallar əsasında tərtib edilmiş rəvayət və əfsanələr toplusu, «Tarix» deyildir.

Görkəmli fransız şərqşünası Avqust Karrier 1891-ci ildə Parisdə nəşr etdirdiyi əsərində tarixi faktlara söykənərək yazır ki, «Moisey Xorenski m.s. V əsrdə deyil, VIII əsrdə yaşamışdır». Onun fikrinə, Mar Abas Katina ya uydurulmuş şəxsiyyətdir, ya da Moisey Xorenskinin «pseudonimidir»²

Qədim və Orta əsrlər Şərq tarixi ilə məşğul olan erməni alimlərinin əksəriyyəti «Armeniya tarixi»nin anonim müəllifinin əksinə olaraq, Mar Abası m.ö. yaşamış «tarixi şəxsiyyət» kimi qəbul etmirlər. Lakin onlar Mar Abası m.s. yaşamış «tarixçi» olaraq

təqdim edərkən onu suriyəli milli mənsubiyyətindən çıxarıb, açıq-açıqına «erməniləşdirməyə» çalışırlar. Məsələn, «Movses Xorenatsi və onun «Armeniya tarixi» adlı əsərin müəllifi Q.Sarkisyan yazır: «Mar Abas Katina (tarixçi Sebeosa görə, o, Maraba Mtsurnatsidir) M.Xorenskiyə əsasən çıxarılan nəticəyə görə, m.ö. II əsrdə deyil, ehtimal olunduğu kimi m.s. IV əsrdə Suriyanın Mtsurna adlı arмян şəhərində yaşayıb və yaradıb. Mar Abas öz əsərini çox güman ki, Yunan dilində yazmışdır. Çünki VI əsrdə Bizans tarixçisi Prokopiye Kesariyski ondan istifadə etmişdir».¹

Aşkarca görsənir ki, XX əsrin 70-ci illərin tarixçisi deyil, siyasi oyunda sifarişli oyunçu olan Q.Sarkisyan qədim Suriyə ölkəsində kilsə ədəbiyyatından gəlmə uydurma «Mtsurna» adında «erməni şəhəri» dilə gətirməklə Mar Abasın guya «erməni» olduğunu nişan verir və ağıllı oxucunu öz ağılsız erməni uydurmasına inandırmağa çalışır.

Əlbəttə, başqa xalqlara məxsus tarixi ölkənin içərisində «qədim erməni dövləti» «təşkil etmək» erməni keşişləri üçün çətin olmadığı kimi, bu məsələ onların Q.Sarkisyan və başqa varisləri üçün də su içim kimi bir şeydir. Bu, mövzumuzun bir cəhəti ilə bağlıdır. Məsələnin digər tərəfinə gələndə, Q.Sarkisyan da qət'i təsdiq edir ki, Mar Abas Katini anonim müəllif M.Xorenskinin iddiasının əksinə olaraq, m.ö. II əsrdə deyil, m.s.IV əsrdə yaşamış və yaratmış tarixçidir. Guya Mar Abas öz «tarixi»ni Yunan dilində yazmışdır.

Gəlin keşiş uydurmalarının ən'ənəvi davamçılarından olan Q.Sarkisyanın bu fikrinə də şərti şərik çıxaq və tələb edək ki, iddiasının mö'təbərliyi üçün «arмян tarixçisi» «Mtsurnalı» Mar Abasın «Yunan dilində» «yazdığı» «tarixi» meydana qoysun.

Qeyd edək ki, Q.Sarkisyan bu fikirlə «arмян arşakidləri» iddiasını qəbul etmir. O, bununla «Məktub» hekayətini və Vaxarşakı «arмян babası» hesab edən fikirləri də təkzib edir.

Q.Sarkisyanın gəldiyi nəticədə iki tarixi məqamı aşkarlamağa ehtiyac duyulur.

Birinci. Aşkarca erməni müəllifləri də guya M.Xorenskinin faydalanmış olduğu «mö'təbər mənbəni», başqa sözlə, Mar Abası və onun «tarixi»ni qəbul etmirlər. Bu da ondan xəbər verir ki, nə M.Xorenski V əsrin müəllifidir, nə də «Armeniya tarixi» həmin dövrdə «yazılmışdır». Bu da aşkarca sübut edir ki, N.Eminin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön söz»də M.Xorenskinin V əsrdə nə Mesropla Saakın tələbəsi olması, nə «erməni yazısı», nə də Müqəddəs

¹ N.Mar. Maribasın Suriyə xronikasından. Ərəb iqtibası. – Şərq şö'bəsinin qeydləri. XIV, s.91.

² Sabir Əsədov «Böyük Armeniya haqqında mif». Bakı, 1999, s.18.

¹ Sarkisyan Q. Movses Xorenatsi və onun «Armeniya tarixi». İFİ. İrəvan, 1973, №2, s.46-47. Əlavə bax: Darbinyan-Melikyan, İzahat, s.243.

Kitabın guya ermənicəyə «tərcüməsi»¹ ilə əlaqədar ortaya atdığı iddiasının heç bir tarixi əsası yoxdur.

M.Xorenskinin və Mar Abasın erməni kilsə ədəbiyyatının uydurma «şəxsiyyətləri» sırasında olduğunu da nəzərə alsaq, nəinki m.s. V əsrdə, hətta VII-VIII əsrlərdə də nə «erməni yazısından», nə də çağdaş anlayışda «erməni xristianlığından» danışmağa dəyməz. Bu deyilənlər təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək şahidlik edirlər ki, arxeoloji mədəniyyətə, antropoloji və etnolinqvistik maddiyyətə söykənməyən, yalnız XIII-XIV əsrlərdən sonra Kilikiya kilsəsində Şərq xalqlarına məxsus olmuş qədim rəvayətləri istədikləri şəkildə redaktədən keçirərək yaranmış versiya əsasında kilsə xronikalarında anonim keşiş müəlliflərin neçə-neçə «Aremeniya» «dövlətindən» danışmaları ağılsızlıqdır, başqa sözlə, elm deyil, şovinst ağılın şizofreniyasıdır. Erməni kilsəsinin tarixi gerçəkliyi «şoka» saldığına, erməni «ziyalılarının» «tarix» adına çıxılmaz xaos dumanı yaratdıqlarına tarixi kontekstdən yanaşan qədim Şərq mədəniyyəti mütəxəssisi Lenorman 1871-ci ildə yazırdı: «... baş vermiş hadisələr haqqında rəvayətlər, erməni yazıçılarının bütün hekayətləri yalan əhvalatlar söyləyən Marobaz Katinanın kompilyasiyasının sadəcə olaraq üzünü köçürən Moisey Xorenatsi öz əsərində faydalanır. Məhz bu Katina kompilyasiya quraşdırmış, oraya həqiqətə uyğun gəlməyən çoxlu yalanlar toplamışdır. Katina dövründə belə kələklər çox geniş yayılmış, bu cür saxtakarlıqlar bütün dünyanı başına götürmüşdür».²

İkinci. Guya Mar Abasın öz əsərlərini «Yunan dilində» yazdığını iddia edən Q.Sarkisyanın m.s.IV əsrdə Yaxın Şərqdə baş vermiş tarixi hadisələrdən xəbərsiz olduğunu, məsələyə axıra qədər subyektiv mövqedən yanaşdığını göstərir. Tarix xəbər verir ki, Parfya dövlətinin başqa əyalətlərində olduğu kimi, Ön Asiyanın Qərb ərazilərində də «Avesta» yazısı və Zərdüştü inanc mövcud dövləti və mənəvi həyatda hakim idi. Həmin ərazilərdə Suriyə yazısı qəbul edildiyi halda, Yunan dilində yazıb-oxumaq qət'i qadağan edilmişdir.³

Deməli, erməni tarix ədəbiyyatında qabarıq qoyulmuş və qəbul edilmiş Sebeos ən'nəsi ilə bağlı Q.Sarkisyan konsepsiyası M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»nə guya əsas «mənbə olmuş» Mar Abas «tarixi»nin reallığını rədd edir. Lakin buradan təbii sual meydana çıxır: bəs, «erməni tarixinin atası» kimdir? Anonim M.Xorenskim, yaxud guya m.s.IV əsrdə yaşamış və kilsə ədəbiyyatında «Maraba Mtsuratsi» adı ilə «erməniləşdirilmiş»

suriyəli keşişdirmi? Sualın cavabı aydındır: nə M.Xorenski, nə Mar Abas Katini, nə də Maraba Mtsuratsi heç bir «tarix» əsərin müəllifləri deyildirlər. Onların hər üçü anonim və uydurma şəxsiyyətdirlər.

Yuxarıda deyilənlərə nəticə olaraq soruşuruq: Əgər V əsrdəki guya m.ö.yaşamış Mar Abas adlı müəllifin «Tarix» kitabı gəlib çıxmışsa, M.Xorenski də ondan əsas mənbə kimi istifadə etmişsə, bəs, bu əsərin son taleyi barədə nə üçün erməni alimləri susurlar? Belə çıxır ki, guya Mar Abas təkcə M.Xorenskiyə mə'lum olmuşdur?

Necə olur ki, yanıb külə dönmüş Nineva «çar kitabxana»sından N.Emin mö'cüzəli bir şəkildə Mar Abasın əli ilə yunanca «Kitab» tapa bilir, lakin bu əsərin harada olub-olmaması barədə mə'lumatsız qalır? Axı, necə olur, Vaxarşakin nə sarayı yandırılmışdı, nə də guya onun sifarişi ilə «yazılmış» əsərin «bəzədiyi» çar kitabxanası.

Bütün bunlar aşkar edir ki, qoca Şərq m.s.V əsrdə çağdaş erməni babalarını nə «hayk», nə «armyan» adı ilə tanımamışdı. Bəllidir ki, milli adı olmayan namə'lum etnik icmanın adına bu dövrdə hər hansı şəkildə «dövlət» düzüb-qoşmaq, onların «yazı mədəniyyətindən» danışmaq elm deyil, cəhalətdir, nadanlıqdır. Çünki «Armeniya tarixi»ni səhiflədikcə burada hər hansı bir etnik tayfanın, yaxud hər hansı bir ölkənin tarixə bəlli olan keçmişi barədə nə arxeoloji mədəniyyətə, nə etnoantropologiyaya, nə etnopsixologiyaya, nə də etnolinqvistikaya söykənərək real həqiqət üzə çıxarılmır.

Anonim müəllif M.Xorenskinin elmə dəqiq bəlli olmayan zaman kəsiyində bünöresini qoyduğu xəstə ideya əsasında onun varisləri tərəfindən günümüze qədər davam etdirilən «Böyük Armenia» iddiasının heç bir tarixi kökü, maddi-mənəvi real əsası olmadığına qət'i inanan, sonra kitaba əlavələr edən Venetsiya keşişləri - mxitaristlər saxta ideyanın genelogiyasını Şərq xalqlarının mifoloji ədəbiyyatı kontekstində möhkəmləndirməyi zəruri yol hesab etmişlər. «Armeniya tarixi»nə «Ön söz» və «Əlavələr» bölmələrini yazmış tərcüməçi və nəşir Rusiya Mxitaristi N.O.Emin də bu xətti bir daha möhkəmləndirməyə çalışmış, hətta filoloji ədəbiyyatdan gələn rəvayət qəhrəmanlarının adları qarşısında «səltənət dövrü tarixlərini» (!) dəqiq rəqəmlərlə göstərməklə guya Armenia «dövləti»nin ayrı-ayrı zaman kəsiyində «mövcudluğunu» «sübut» etməyə çalışmışdır.

Q.X.Sarixsyan məsələyə daha reallıqla yanaşaraq, M.Xorenskinin əsərində «tarix» axtarmağı əsassız sayır və bununla da N.Emini təkzib edir: «Moisey Xorenskinin danışdığı əfsanələr tarixçilərdən daha artıq qədim armyan ədəbiyyatını və mifologiyasını (müəllif «Armeniya tarixi»nin tərtibində istifadə edilmiş Xaldey əfsanələrini, Zarvanla («Avesta») bağlı hekayətləri, Mar

¹ Elmi ədəbiyyatda fikir budur ki, ermənicə bibliya ilk dəfə 1695-ci ildə Amsterdamda nəşr edilmişdi (Q.Xaltyants).

² Lenorman. Assiroloji məktublar. I silsilə, II məktub.

³ K.N.Yüzbaşyan. Göstərilən əsəri, s.149.

rapsodlarının yaratdıqları epik nəğmələri «erməniləşdirir – Ə.T) öyrənənlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir».¹

«Armeniya tarixi»ndə bütün hadisələrin əfsanə və rəvayət kontekstində verilməsi inkaredilməzdir. Hətta adları çəkilən çarlar və başqa şəxslər hər hansı bir konkret tarixlə, yaxud real tarixi hadisələrlə bağlı şəkildə deyil, mifoloji və filoloji ədəbiyyat nümunələri fonunda təsvir edilirlər. Əlbəttə, adına «tarix» deyilsə də, bütün bunlar M.Xorenskinin əsərinə heç cür elmi tarix aspektindən yanaşmağa əsas vermir.

Əgər keşiş müəllif M.Xorenski elmi tarixin üç «riyazi düsturuna» (geoloji kəşfiyyat, antropologiya, linqvistika) «əməl etmiş olsaydı», o halda, erməni babalarının kimliyi və «armeniya» ətrafında bu günə qədər saysız uydurmalara ehtiyac qalmazdı.

Əlbəttə, bu fikrimiz şərtidir: orta əsrlər keşişi hara, elmi tarix, yaxud arxeologiya² hara?! Biz erməni keşiş müəlliflərin heç birisindən bunu tələb etmirik. Söhbət ondan gedir ki, elmin bu yüksəliş dövründə «Armeniya tarixi»ndə təsvir edilən çarların və onların guya hakim olduqları çoxsaylı Qərb hüdudu Ərəbistan yaylasından başlayan, Şərqdən Xəzərə dirənən «Armeniya» adında «dövlətlərin» mifoloji və filoloji ədəbiyyatdan gəldiklərini və onların gerçək tarixlə heç bir əlaqələri olmadığını bilə-bilə, anlaya-anlaya erməni tarixçiləri, arxeoloqları, ümumən bütün alimləri M.Xorenskiyə istinadən rəvayət «armeniya»larını Roma imperatorlarının (xüsusən Yustinianın) və Ərəb xilafətinin adı ilə reallaşdırmağa çalışmışlar.

«Vətən» axtarışında olan keşiş babalarının arzu və ideyalarını həyata keçirmiş daşnak-bolşevik tarixçilərin yeganə yolu M.Xorenskinin yoludur ki, bu da tarixən terror yuvası olmuş Kilikiya və Venetsiya kilisələrindən keçirdi. Bu mövqedən erməni müəllifləri mənsub olduqları xalqın ümumtürk tarixinə (Biyaini və Arsaqlı tarixinə) varisliyini uydurmaqla Qərbi Avropa və Rus imperatorlarının hamiliyi altında XIX əsrdən başlayaraq Osmanlı və Qafqaz türklərini qətl və qarət etmişlər və bununla da Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında «Böyük Armeniya» mifinin həyata keçirilməsini tarixi ədalət və qanunauyğunluq kimi qələmə vermişlər, verirlər və verəcəklər!

III FƏSİL. TARİX VƏ TARİXİLİK: ERMƏNİ KİLSƏSİ MOİSEY XORENSKİNİN ADINA «ARMENİYA TARİXİ»Nİ V ƏSRDƏ, «ARMYAN COĞRAFİYASI»NI VII ƏSRDƏ İSTİNAD EDİR

İndi də erməni kilsəsinin M.Xorenskinin adı ilə növbəti ağılasığmaz tarixi saxtakarlığına nümunə üçün başqa bir canlı şahid – «Armyan coğrafiyası»¹ barədə söylənilən bə'zi fikirlərlə tanış olaq və problemə münasibətimizi bildirək.

«Armyan coğrafiyası»nı fransız dilinə çevirən və onu geniş «Ön söz»lə 1819-cu ildə Parisdə nəşr etdirən görkəmli «armenist» alim Sent-Marten bu əsərin V əsrdə yaşadığı iddia edilən M.Xorenski ilə heç bir əlaqəsi olmadığını yazır. Fransız tarixçisi «Armyan coğrafiyası»na tarix və tarixilik kontekstindən yanaşaraq əsərin müəllifinin X əsrə aid şəxsiyyət olduğunu söyləyir.

Mxitaristlər fransız «armenisti»nin ciddi elmi iradlarını təsdiq edən dəlillərə əhəmiyyət vermirlər, məsələyə ən'ənəvi xəstə erməni iddiası ilə yaşayırlar. Belə ki, onlar «Armeniya tarixi»ndə uydurulan «Armeniya» adında dörd rəvayət «dövlətin», o cümlədən, «Böyük Armeniya» və «Kiçik Armeniya» mifinin güya tarixən mövcudluğunu kerçəkləşdirmək üçün «Coğrafiyanı» M.Xorenskinin adına bağlamağa çalışırlar. Güya M.Xorenski «Tarix»də haqqında bəhs etdiyi «armeniya»ların inzibati ərazilərini «Coğrafiya»da dəqiq vermiş və bununla da erməni xalqına məxsus olmuş «dövlətlərin» «mövcudluğunu» «öz əli ilə» təsdiq etmişdir.

Bu, əsassız iddianı Avropa ictimaiyyətinin (bu illərdə Avropa erməniləri yaxşı tanımırdı, onların riyakar, paxıl, azgöz, yediyi duz-çörəyi tez unudan, hər cür alçaqlığa əl atan məxluq olduqlarından xəbərsiz idi) beyninə yeritmək üçün mxitaristlər «Coğrafiya»nın beş Venetsiya, bir Ecmüəzzin mətnini toplum halına salır və 1843-cü ildə «M.Xorenskinin tam seçilmiş əsərləri» adı altında Venetsiyada nəşr etdirirlər.

Gəlin şərti qəbul edək ki, «həqiqətən» adı gedən «Coğrafiya»nın müəllifi anonim keşiş M.Xorenskidir. Deməli, belə çıxır ki, aqlımızı keşiş aqlına verməliyik, özümüzü gülünc vəziyyətə salmalıyıq və inanmalıyıq ki, eyni müəllif bir əsərini V əsrdə, ikinci əsərini, başqa sözlə, «tam seçilmiş əsərlərini» iki yüz il (VII əsr), hətta beş yüz il (X əsr) sonra qələmə almışdır. Bu məsələnin bir tərəfidir. Keşiş uydurmasının o biri tərəfinə gəldikdə, bəs, hansı ağılla inanılmalıdır ki, eyni müəllif yazdığı «Tarixə» aid altı müxtəlif variantda «Coğrafiya» mətni qələmə almış və hər bir mətnə ayrıca xəritə tərtib etmişdir. Əgər belədirsə, allah bilir bizə mə'lum olmayan

¹ Q.X.Sarkisyan. Tiqranakert. M., 1960, s.20.

² «Arxeologiya» sözü XVIII əsrdə yaranmış anlamdı. Bu sözü M.Xorenskinin dilindən işlədən (M.Xor. I, VI, 37) N.Emin özü-özünə şahid durur ki, o, V əsrə aid etdiyi keşiş müəllifin «dublyorudur».

¹ M.Xorenskinin Armyan coğrafiyası. Mətnin tərcüməsi və izahlar K.P.Patkanyanınıdır. VII əsr. SPb., 1877, s.XVI.

bu altı mətnin xəritələrində erməni keşişləri Avropa, Asiya, Afrika və daha hansı qitələrin ərazilərini «Qədim Armeniya» adı ilə «erməniləşdirmişlər».

Belə fantastik uydurmalar ancaq xəstə anonim erməni keşişlərinin aqlının məhsulu ola bilərdi.

Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk tayfalarına məxsus qədim tarixi Avropa ictimaiyyətinin şüurunda «qədim armeniyalar» adı altında formalaşdırmaq siyasətilə hər növ saxtakarlığa əl atan mxtarıstların altı sayda müxtəlif mətni, şübhəsiz, ayrı-ayrı dövrlərdə, ayrı-ayrı keşişlər tərəfindən tərtib edilmişdi. Bizim gəldiyimiz qənaəti bir qədər sonra milliyətçə erməni olan K.P.Patkanyan da təsdiq edəcəkdir.

Əzəl başdan deyək ki, K.P.Patkanyan «Armyan coğrafiyası» haqqında fikir söyləyərkən məqsədli şəkildə bu altı mətnin yanından sükutla keçir. Çünki erməni tarixçisi çox gözəl anlayır ki, həmin mətnləri «qurdalasa» erməni kilsəsinin üfunətli iyi ətrafı bürüyər, bununla da aldadılmış müzdlü Avropa tarixçi «dostları» vaxtilə onlara öz ərazilərində yaşamaq şəraiti yaratmış türklərə qarşı torpaqla əlaqədar məkrli savaşı iddialarını başa düşərlər. Ona görə də K.P.Patkanyan oxucunun fikrini əsas məsələdən yayındırmaq məqsədilə öz tərcüməsində bizə təqdim etdiyi mətn haqqında danışmağa üstünlük verir.

O, yazır: «Coğrafiya» hər hansı konkret bir dövrdə deyil, müxtəlif dövrlərdə hissə-hissə iki əsr müddətində yazılmışdır».¹

Əvvəla, K.P.Patkanyanın fikri bizim altı mətnin müxtəlif tarixi çağlarda ayrı-ayrı anonim keşiş tərəfindən hazırlandığı ilə əlaqədar gəldiyimiz nəticəni təsdiq edir.

İkincisi, o, heç bir maddi dəlilə söykənmədən, havada ilişib qalan keşiş sözü ilə «Coğrafiya»nın «iki əsr müddətində yazıldığını» iddia edərkən məqsədiz də deyildir.

Erməni tarixçisi, necə deyərlər, söz gəlişi işlətdiyi məs'uliyətsiz fikirlə bir tərəfdən Sen-Marteni təkzib etmək, digər tərəfdən «Coğrafiya»nın yazılma tarixini əvvəlki yüzilliklərə (VII əsrə) çəkmək və bununla da Yustinianın dövründə yaradılmış inzibati ərazi bölgülərinin quruluşlarını kilsədə tərtib edilmiş xəritəyə, sadəcə olaraq, köçürərkən onların üzərinə əlavə edilmiş qondarma «armeniyaları» reallaşdırmaq məqsədi güdür. Ona görə də o, «Coğrafiya»nın müəllifini VII əsrin I yarısında axtarmağı daha üstün tutur.

K.P.Patkanyanın fikrincə, belə bir traktatı tərtib etmək üçün təkcə Yunan dilini bilməyi kifayət hesab etmək olmaz. Bunun üçün bir neçə

elm sahəsinə mükəmməl bələd olmaq, xüsusən matematika elminə dərinlən yiyələnmək lazım idi.

Bəs, belə bir şəxs kim ola bilərdi? K.P.Patkanyan maddi sübuta deyil, təkrarən özünün şəxsi fərziyələrinə söykənir və «Armyan coğrafiyası»nın müəllifini VII əsrdə axtarmağı «məsləhət» görür. O, yazır: «Bu şəxsi mən Yunan dilini və matematikani bilən tanınmış erməni yazıçısı (fərqlənən adlardan) Anani Şirakatsini hesab edirəm. Qeyd edirəm ki, IX əsrə qədər erməni yazıçıların arasında matematika ilə məşğul olan başqa şəxsə rast gəlmirik».¹

Əlbəttə, anonim müəllifi VII əsrin real şəxsiyyətinə çevirmək üçün K.P.Patkanyanın «matematika» ilə bağlı mülahizəsi hər hansı bir «Coğrafiya» əsərini tərtib etmək üçün inandırıcı dəlil ola bilməz.

«Armyan coğrafiyası»nın X əsrdə anonim müəllif tərəfindən yazıldığını, tarixilik baxımından, fransız mütəxəssis alim Se-Martenin yüksək səviyyəli elmi araşdırması K.P.Patkanyanın «dəlillərini» qət'i təkzib edir.

Dövrün görkəmli alimlərindən olan E.Meyer də 1856-cı ildə nəşr etdirdiyi «Botanikanın tarixi» kitabında Sen-Martenin fikirlərini təsdiq edir.

Yeri gəlmişkən, təkrar da olsa, qeyd edək ki, «Armeniya tarixi» haqqında söylənilənlər sübut edir ki, keşiş müəlliflərin ziddiyyətli əfsanə və rəvayət versiyalarında «doğulan» və kilsələrdə «boya-başa çatdırılan» fantastik «armeniyaların» Uca Allahın yaratmış olduğu yer üzünün hər hansı bir qarış torpağı ilə əlaqəsi yoxdur. Elə buna görə də «Armyan coğrafiyası»nın neçənci əsrdə və kim tərəfindən tərtib edilməsi barədə erməni iddiaları bizim üçün önəmli deyildir. Problemin önəmli tərəfi odur ki, Böyük İnsan tarixi erməni kilsə şeytanının əsassız iddialarını bir mə'nalı təkzib edir.

Təsədüfi deyildir ki, bir sıra Avropa tarixçiləri kimi, məşhur alman «armenisti» Qudşimit də «Armeniya tarixi»ndə filoloji obraz olaraq təsvir edilən çar Aramın guya təşkil etdiyi I, II, III, IV «armeniyaların» tarixi «mövcudluğunu» qəbul etmir, o, bu fikri kerçək tarixin tanımadığı, ancaq və ancaq «ağılasığmaz fantaziya adlandırır».

Maraqlı odur ki, K.P.Patkanyan yuxarıda adları gedən müəllifləri qəbul etməsə də, özü nəşrə hazırladığı tərcümə variantı haqqında fikir söyləyərkən istər-istəməz onların gəldikdəli nəticəni başqa məzmununda təsdiq edir. O, yazır: «Tərcümə haqqında bir neçə söz deyək. Mənə tərcümə üçün verilmiş erməni mətni, yeni tənqidi nəşr mətni təsəvvürü yaratmalıdır. Mənim əlimin altında vistonların

¹ Armyan coğrafiyası (m.s. VII əsr) – K.P.Patkanyan. Ön söz. – SPb., 1877. s.XVI.

¹ K.P.Patkanyan. s.XVII.

və mxitaristlərin mə'lum nəşr mətninin son variantıdır. İndiyə kimi yeni nəşr yoxdur, əlyazması mənim sərəncamımda deyildir».¹

K.P.Patkanyanın e'tirafından o həqiqət aşkar olur ki, V, VII, IX, X əsrlərə aid edilən «Coğrafiya»nın nəinki ilk (fərqi yoxdur, hansı yüzilliyə aid edilir edilsin), yazılı mətni, hətta həmin mətnin daha sonralar redaktə edilmiş variantı, yaxud variantları da ona mə'lum olmamışdı. Bir sözlə, bizə təqdim etdiyi nəşr variantında Patkanyanın nə M.Xorenski, nə Anania Şirakatsi «Coğrafiya»sından danışmağa heç bir haqqı yoxdur. Çünki onun e'tirafı bunu sübut edir.

Suriyə mənbələri ilə əlaqədar Adonsun apardığı araşdırmanın nəticəsi müəllifi kilsə «məxfiliyini» ifşa edən tarixi şahidə çevirir. Buradan mə'lum olur ki, M.Xorenskinin adına «Armeniya tarixi»ni yeni materiallar əsasında dövrün ruhuna uyğun təkrar redaktədən keçirən Kilikiya kilsəsi Venetsiya kilsəsilə birlikdə «Armyan coğrafiyası»nı da «Suriyə-Romeya» toplusu əsasında tərtib etmişdir. Başqa sözlə, Kilikiya keşişi Nerses Lambronski tərəfindən ilk variantı «Suriyə-Romeya» adlanan toplu əsasında hazırlanan «Coğrafiya» Venetsiyada Mxitar Sevastiyski tərəfindən indiki vəziyyətə salınır və «Armeniya tarixi» ilə bir yerdə «M.Xorenskinin seçilmiş əsərləri» adı altında nəşr edilir.²

Deməli, Patkanyanın bizə təqdim etdiyi nəşr mxitaristlərin M.Xorenskinin adına hazırladıqları və Venetsiyada ilk nəşr etdikləri variantdır.

Xatırlatsaq ki, bu dövr mxitaristlərin hələ Şərqi yaxşı tanımayan, lakin Yunan və Roma yürüşləri, Şərqdə onların yaratdıqlar imperatorluqlar haqqında monumental əsərlər yazan Avropa tarixçilərinə təqdim etdikləri kilsə materialları əsasında «Armeniya tarixləri» yazdırdıqları (bu haqda «Ön söz»də kifayət qədər danışılmışdı, qarşıda da yeri gəldikcə danışılacaqdır) dövr idi, o zaman, «Coğrafiya»nın «orijinalının» meydana çıxarılmamasının səbəbi dərhal aydınlaşmış olar. Görünür ermənilərin əlində olan mətn yazılmasına sifariş verilən «tarixlər» üçün muzzdu müəlliflərə təqdim etdikləri kilsə materiallarına uyğun deyilmiş. Ona görə də M.Xorenskinin «armeniyalarını» təsdiq edən «Coğrafiya» tərtib etmək zərurəti meydana çıxmışdır.

Elə buna görə də Qərbin Şərqi ən'ənəvi meylinin gücləndiyi yeni siyasi dövrdə anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»nin Latin, Fransız, İngilis, Alman və s. dillərdə nəşr etdirib, Avropada yayımını təşkil edən mxitaristlər fürsəti əldən vermədən heç cür ermənilərə aid olmayan III əsr Yunan mənbələrindən (Kipert) Avropa, Afrika, Ərəbistan və Şərqi Asiya coğrafiyasına aid

materialları götürərək, ideoloji kompaniyaya hazırlıq işlərinə başlamışlar. Onlar həmin Yunan mətninə M.Xorenskinin «armeniyalarının» ərazilərini Kiçik Asiyadan bir istiqamətdə Atarpatenadan Xəzərə, oradan Kür və Arazın dənizə göküldüyü yerə çatan, digər istiqamətdə Ağrı dağı vadisindən Kür-Arazın qovuşduğu ərazidə hüdudlanan Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarının coğrafi xəritəsini əlavə edərək, atalar demişkən, ermənilər «nə yığmışlar, nə yapmışlar, hazırca kökə («Armyan coğrafiyası») tapmışlar».

Təsadüfi deyildir ki, mxitaristlərin hazırladıqları «Coğrafiya» Avropanın ciddi tənqidi nəzərindən yayına bilməmişdi.

Berlin Akademiyasının üzvü, görkəmli alim Kipertin 1874-cü ildə «Armyan coğrafiyası» haqqında Avropada sensasiyaya səbəb olan qiymətli məruzəsinin mətni nəşr edilmişdir.

Biz Kipertin III əsrə aid etdiyi Yunan mətni haqqında danışdıq. Əslində həmin bölmələr K.P.Patkanyanın subyektiv fikirləri əsasında hazırlanmış «giriş» və «qeydlər» hissəsi çıxarılsa, «Armyan coğrafiyası» adı uydurma «armeniyalar» (bu iddianı tarix təkzib edir) bir-iki səhifəyə yerləşəcək sözlə məhdudlaşan «Coğrafiya»ya aid edilə bilər. Lakin Kipert nəinki «Armeniya» bölgələrini, hətta «Coğrafiya»nın özünün, bu günkü anlayışda, «Erməni coğrafiyası» olduğunu söyləyən fikri rədd edir.

Deməli, bu gün əlimizdə olan Patkanyan «Coğrafiyası» Kipertin III əsrə aid etdiyi Yunan mətninin Len-Marten tərəfindən IX-X əsrlərə aid etdiyi variant da deyildir.

K.P.Patkanyan fikrinin davamında özü təkrar e'tiraf edir ki, «Coğrafiya»nı nəşrə hazırlayarkən əlinin altında orijinal olmadığından mxitaristlərin Venetsiya nəşrindəki boşluqları doldurmaq üçün Ptolomeyin «Coğrafiya»sından əsas mənbə kimi istifadə etmişdir.

Yuxarıda deyilənlərin bir daha izaha ehtiyacı yoxdur.

Deyənlər sübut edir ki, ötən yüzilliklərdə Mxitaristlərin hazırladıqları ilkin nəşr mətni üzərində K.P.Patkanyan Ptolomeyin «Coğrafiyası» əsasında ciddi «cərrahiyyə əməliyyatı» aparmış, XIX əsrin siyasi ruhuna uyğun, başqa sözlə, Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz» ideoloji məşınının əlahiddə siyasətinin diktsəi ilə onu cana-qana gətirmişdi.

Buradan başqa bir həqiqət də aşkara çıxır: Mxitaristlər «Coğrafiya»nı Yunan mətnləri, Patkanyan isə, onlardan fərqli, Ptolomeyin eyni adda əsəri əsasında tərtib etmişdir.

Düzdür, K.P. Patkanyan Yustinianın adı ilə Kiçik Asiyanın qərb ərazilərini dörd inzibati-coğrafi bölgüyə ayırır. Lakin bu bölgədə Bizans imperatorunun «iştirakını» görmürük. Burada özünü VI əsrin birinci yarısında yaşamış Yustinianın XIX əsrdə olan «səlahiyyətli

¹ K.Patkanyan. s.XXIV.

² N.Adons. Yustinianın dövründə Armeniya. SPb.. 1908. s.191.

vəkili» kimi aparan erməni tarixçisi ilə üz-üzə dayanırıq. O, da bizə Yustinianın ona verdiyi «vəkaləti» təsdiq edən heç bir sənəd təqdim etmir. Erməni müəllifinin e'tirafı da bunu sübut edir. O, yazır: «Yustinianın XXXI Novellasının I başlığında olan fikirlərini biz öz sözlərimizlə verdik».¹

Oxucunu «erməni torbasına» salmağa çalışan K.P.Patkanyan ən'ənəvi erməni hiyləgərliyi ilə həтта çıxarış verir və orada da belə yazır (Bax: Novel Constit. Dn. Iustiniani, a.i. Homberek, p.368-370).

Göründüyü kimi, bu çıxarış Yustinianın guya ermənilərin VI əsrdə Kiçik Asiya ərazisində «olmuş» «dövlətlərinin» bölgüsü barədə heç bir söz demir.

Şərti qəbul edək ki, K.P.Patkanyanın cızdığı Bizans imperatorluğuna daxil edilmiş Kiçik Asiyanın bə'zi əyalətlərini əhatə edən torpaq xəritəsi erməni babalarının yaşadıkları coğrafi əraziləri nişan verir və M.Xotenskinin «armeniyaları» da keşis rəvayətləri deyil, kerçək tarixidir.

Yustinianın adı ilə Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərini «erməniləşdirən» K.P.Patkanyan, bəs, hansı tarixi «vəkalətlə» həmin dövrdə Kiçik Asiyada Bizanslarla hüdu qonşusu olan Persidlərin Qalis (Qızıl İrmak) çayının yuxarı axarının sağ sahilindən başlayaraq, Himalay dağ silsiləsinə doğru Ön Asiyayı əhatə edən sasanilərin hakimiyyətinə daxil olmuş, lakin səltənətdə marzbanlıq müstəqilliyilə qədim dövlət quruluşlarını Ərəb istilalarına qədər saxlamış Atarpatena² və Araz çayının sağ sahilindən başlayaraq Şimaldan Ön Qafqazda Pont (Qara dəniz) dənizinin cənubunda, indiki Mesxet əraziləri daxil olmaqla, Şərqdə Kirkan (Kaspi, Xəzər) dənizində hüduqlanan Qafqaz Oğuz Albaniyasının coğrafi ərazilərini «Böyük Armeniya» adlandırır?

Orta əsrlər kilsəsinin qaranlıq hücrəsində «doğulmuş» «armeniyaları» reallaşdırmaq üçün ermənilərin yeganə istinad dayaqları, eyni zamanda, e'tibarsız və əsassız dayaqları Bizans imperatoru Yustiniandır.

Problemə tarixi zəmində aydınlıq gətirmək üçün Yustinianın dövrünə öteri nəzər salmaq.

Tarix xəbər verir ki, Bizans imperatorluğunun ərazilərində dini zəmində ideoloji mübarizə günü-gündən kəskinləşir. Dövlət azad fikirli əhaliyə qarşı ən ağır cəza tədbirlərinə əl atır.

Müstəmləkəçilərə qarşı 529-cu ildə Fələstində alovlanan xalq hərəkatı 530-cu ildə qan içərisində boğulur. Qeyri-bərabər döyüşdə hərəkatın başçısı Yulian öldürülür, iyirmi minə yaxın Ərəb rəhbərinin boynuna qul kündəsi vurulur, Persidlərin qul bazarında hərraca qoyulur.

Yustinian ən qəddar tədbirlərə əl atsa da, ölkədə din zəminində hərəkatın dalğaları daha da genişlənir. İmperianın dayaqlarının titrədiyini hiss edən Yustinian idarəçiliyi möhkəmləndirmək üçün 536-cı ildə yerli xalqın mə'nəvi və dini azadlığına qarşı yeni irtica mahiyyətli qanunlar qəbul edir, ölkədə geniş islahat işləri aparır.

Xatırladaq ki, Yustinianın bizə mə'lum olan kitabında¹ da K.P.Patkanyanın təqdim etdiyi «Armeniya» bölgüləri barədə birçə ifadə belə işlədilmir. Fikrimizcə, N.Adons ötən yüzilliklərdə «Armeniya coğrafiyası»nı tərtib edən erməni kilsəsinin uydurmasına getmişdir. Çünki, N.Adonsun özündə də Yustinian mənbə əsasında izah edilmir.

Bura qədər problemlə əlaqədar söylədiklərimiz erməni saxtakarlığının bir tərəfinə aydınlıq gətirir. İndi də onların guya babalarına məxsus olmuş coğrafi ərazini nişan verən «Armeniya» ətrafında olan fikirlərə münasibətimizi bildirək.

Araşdırmanızı başladığımız fikrin axarına salmaq məqsədilə erməni keşis müəlliflərin və onların tarixçi varislərinin saxtakarlıqlarına alışmış oxucu kimi, gəlin Yustinianın «Armeniya» bölgülərini də şərti qəbul edək.

Məsələ belə olduqda ədalətli bir suala da cavab verməliyik: bəs, necə inanaq ki, müstəmləkəçi imperator onun işğal ərazisinə düşmüş şəhər, mahal və kəndləri canişinliklərə ayırarkən mənsub olduğu xalqın tarixini deyil, məhz keçmiş və ilk əcdad namı bu günə qədər elmə mə'lum olmayan bir etnosun tarixini Rus nəşrində uydurulan «Armeniya» (bəs, nə üçün Hay və Hayastan yox?!) sözü ilə əbədləşdirsin?

Necə inanaq ki, ölkədə bizansların həyat adına ölüm girdabı yaratmış irticaçı üsul-idarəsinə qarşı silahlı mübarizəyə qalxmış

¹ K.P.Patkanyan. Qeydlər, s.34.

² Maraqlı odur ki, müəllif xəritə cizgisini Atarpatena ölkəsinə çatdıranda «Midiyaya qədər» sözünü işlədir və Persidlərlə Azərbaycan türklərinin hüduqlarını ayırır. K.P.Patkanyan bu bölgünü heç də təsadüfən aparmamışdı. Onun bu bölgüsü Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarının 1828-ci ildə iki yerə parçalanmasından xeyli əvvəllər Rus imperatorluğunun Şərqi işğal xəritəsindən xəbərdar olan ermənilərin ən'ənəvi arzularına gədən yolun yalnız və yalnız xəritə cizgiləri idi.

¹ Özün oxu: İmperator Yustinianın qanun məcəlləsi (tərcüməçi D.Rassner). S.Peterburq. 1888 (Məcəllənin Azərbaycan Türkü dilində səsləndirdiyimiz adını D.Rassner rus dilinə belə tərcümə etmişdi: «Институция императора Юстиниана». Latin dilində «institutio» - «öyud, nəsihət» mə'nasında işlədilmişdir. M.S.VI əsrdə Bizansda imperator Yustinianın dövründə «institutio» sözü iki mə'nada anlaşılmışdı: I. Qədim Roma hüquq dərsləkləri. Bu dərsləklər qanun gücünə malik idilər. II. Tə'sisatlar, təşkilatlar (bax: Buliko A.N. Xarici sözlərin müasir lüğəti. M., 2004, s.282).

ərəblərə, hakimiyyətinə ciddi sarsıntı gətirən İuda dininə, onun müxalifi olan ilk Xrist təriqətinə və başqa inanclara qarşı mübarizəyə başı qarışdığı bir dövrdə Yustinian öz imperatorluq tarixini «böyük səxavətlə» azsaylı icma olaraq, bir tərəfə qısılib görünməz olmuş çağdaş ermənilərin dovşandan qorxaq babalırının adına yazmışdır?

Erməni kilsə şeytanının vurduğu düynünün açılması nə qədər müşkül görünsə də, yuxarıdakı suallar bu qaranlıq problemə müəyyən mə'nada bir qədər aydınlıq gətirmiş olur. Bu baxımdan K.P.Patkanyanın söylədikləri də maraqlıdır: «Biz bilirik ki, romalılar adətən (bəs «bu adət» haradan başlayırdı və nəyə əsaslanırdı? Əgər müəllif «Armeniya» adında bölgüyə işarə edirdisə, bu maddi istinadı olmayan cəfəngiyatdır! - Ə.T.) Kiçik Asiyanın böyük rayonlarını Birinci və İkinci hissələrə böldürdülər. Onlar Kappadokiyanı, Kilikiyanı, Qalatiyanı və başqalarını məhz bu şəkildə parçalamışlar».

Burada söhbət romalıların Kiçik Asiya ərazilərində apardıqları dövlət islahatı ilə əlaqədar hər hansı bir adda, o cümlədən «Armeniya», yaxud «armeniyalar» adında bölgüdən getmir.

K.P.Patkanyanın yuxarıdakı fikrinin davamı bu günə qədər «armeniyalarla» əlaqədar mə'lum sirlə kilsə «qılıfını» (kilitini) asanlıqla açan açar rolunu oynayır. O, yazır: «Diokletian və Konstantinin dövründə Kiçik Armeniyanı da həmçinin belə bölmüşlər. Bu bölgü xalqın şüurunda (deməli, dillərdə gəzən rəvayətlərdə - Ə.T.) özünə elə yer almışdı ki, Xorenskinin dövründə belə hesab olunurdu ki, o çox qədim dövrlərdə həyata keçmişdir və tarixçi onu Aram dövrünə aid edirdi. E'tibarlı və düzgün (diqqət edin! - Ə.T.) mə'lumatlar olmadığı üçün belə güman etmək olar ki, Konstantin yalnız dövlət aktı ilə Kiçik Armeniyanın, Birinci və İkinci Armeniyaların qədim bölgüsünə icazə vermişdir (seyrəltmə bizimdir - Ə.T.).

Bu, indiyə qədər çox ciddi çətinliklər törətmişdi. Üçüncü və Dördüncü Armeniyanın mənşəsinə gəldikdə isə biz dəf edə bilmədiyimiz (diqqət edin! - Ə.T.) çətinliklə üzləşirik. Yuxarıda verdiyimiz bütün sənədin (müəllifin hansı sənəddən danışdığı mə'lum olmur - Ə.T.) mə'nasından belə aydın olur ki, ilk dəfə Yustinian Armeniyanı III və IV Armeniyalara bölmək fikrinə düşmüş (Bizans imperatoru hansı milli və şəxsi maraqla yad «bölgü» haqqında fikirləşərdi? - Ə.T.) və onu VI əsrin yarısında həyata keçirmişdi. Halbuki, M.Xorenski bu bölgü haqqında V əsrin yarısında mə'lumata malik idi».¹

K.P.Patkanyanın sözlərindən belə çıxır ki, onun meydana gətirmədiyi və bizə mə'lum olmayan sənədə əsasən «Armeniya»

sözünün mənşəsinə M.Xorenskinin deyil, Yustinianın mənsub olduğu xalqınmı, ölkəninmi adı ilə əlaqələndirirlər. Ona görə də müəllif mətnə belə bir cümlə işlədilir: «Biz «Armeniya» adının mənşəsinə Yunan ölkəsi ilə əlaqələndirən fikirlə razılaşa bilmərik».

Mə'lumdur ki, erməni kilsəsi «Armeniya tarixi»ni tərtib edərkən qədim Yunan müəlliflərindən də kifayət qədər istifadə etmişdir. Ola bilsin ki, ilkin qaynaqda rastlaşan şəhər, yaxud mahal adının mənşəsinə anonim keşiş müəllif rəvayət çarı Aramın adı ilə əlaqələndirmiş və onu «erməniləşdirmişdi». Bəlkə ona görə bəzi erməni müəllifləri babalarının Kiçik Asiyaya guya Balkanlarda haçansa «mövcud» olmuş «Armeniyadan»? gəldiklərini iddia edirlər?

Deyilənlərdən aydın olur ki, erməni kilsəsi mənsub olduğu mühacir xalqa «vətən» təşkil etmək naminə bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, başqa problemlər kimi, bu məsələdə də anlaşılmazlıq yaradır, nəticə qaranlıq qalır.

Bu həqiqəti K.P.Patkanyan da e'tiraf etməyə məcbur olur. O, problem ətrafında apardığı izahatın sonunda yazır: «Beləliklə, məsələ həllənməz qalır: bu adı («Armeniya» adını - Ə.T.) ilk dəfə rəsmi şəkildə işlədən Yustiniana qədər onun xalq arasında (deməli, burada söhbət M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndən getmir. Bu o deməkdir ki, Aramla əlaqədar «armeniyalar» Yustinianın hakimiyyəti illərindən (VI əsrin I yarısı) sonra namə'lum zamanda «Armeniya tarixinə» əlavə edilmişdi - Ə.T.) işlənilib-şəxslənməsi bəlli olmur».

K.P.Patkanyanın sözlərindən o nəticəyə gəlinir ki, Yustinian M.Xorenskidən istifadə etməmiş, əksinə, daha sonralar erməni kilsəsi mənsub olduğu xalqın və hakim olduğu səltənətin ruhundan gələn islahatlar əsasında Yustinianın təşkil etdiyi inzibati əraziləri sün'i şəkildə çar Aramın adı ilə «erməniləşdirmişdi».

Bu deyilənlər əfsanəvi çar Aramın «armeniyalarını» reallaşdırmaq və tarixləşdirmək məqsədilə Yustinianı silaha çeyirməyə çalışan başqa erməni tarixçiləri kimi, K.P.Patkanyanın da bütün ciddi-cəhdlərini boşa çıxarır.

Əgər erməni tarix ədəbiyyatında Yustinianla əlaqədar deyilənlər həqiqət olsaydı, o zaman, erməni keşiş müəlliflər və tarixçilər ilk növbədə, böyük fədakarlıqla Yustinianın ölkədə keçirdiyi islahatlarla əlaqədar onun yuxarıda adını çəkdiyimiz qanunlar toplusundan müvafiq maddəni tərcümədə olduğu kimi təqdim edərdilər.

Deməli, N.Adonsdan başlamış bu günə qədər bütün erməni tarixçiləri M.Xorenskinin adı ilə orta əsrlərdə erməni kilsəsinin uydurduğu «armeniyaları»n mifoloji tarixini kerçək tarixə çevirmək üçün Yustinianın arxasında gizlənməklə, elmi ictimaiyyəti təkrar-təkrar aldatmağa və çaş-baş salmağa cəhd göstərmişlər.

Xatırladaq ki, imperiyanın inzibati ərazi bölgüsü Yustinianın əvvəlki imperatorların dövründə aparılmışdı. Bu ideya ölkəni

¹ K.P.Patkanyan, s.35.

hədələyən siyasi, iqtisadi və hərbi iflasdan xilas olmaq üçün zərurət kimi meydana çıxmışdı.

III əsrin sonlarında Roma imperiyasının başının üstünü alan belə bir böhranlı siyasi şəraitdə ölkənin silahlı qüvvələri tərəfindən Diokletian (284-305) hakimiyyətə gətirilir. O, dövlətçiliyi əhatə edən bütün sahələrdə ciddi islahatlar aparmaq üçün xüsusi proqram hazırlayır.

Avropa və Asiyanın geniş ərazilərini əhatə edən nəhəng Roma imperiyasının vahid imperator tərəfindən idarə edilməsi dövlətçiliyin xeyrinə olmayacağını nəzərə alan Diokletian İmperiyayı iki hissəyə bölür, Şərq və Qərb idarəetmə bölgələri yaradır.

Tarixdən bəllidir ki, Diokletian ölkə idarəçiliyinin Şərq hissəsini özünə götürür, iqamətgahını Kiçik Asiyanın Şimal-Qərbində Nikomediya şəhərində, ölkənin Qərb hissəsinin idarəçiliyini özünün şərikli hakimi Maksimianaya tapşırır və onun iqamətgahını Şimali İtaliyanın Mediolan (Milan) şəhərində yerləşdirir. O, eyni zamanda, İmperiyayı «tetrarxiya», yə'ni mə'nası «dörd hakimiyyət» deyilən inzibati idarəetmə ərazisinə ayırır.

Diokletian 297-ci ildə həmin «tetrarxiya»nın tərkibində «diotsez» adı ilə 12 bölgə yaradır və həmin bölgələrdə də 101 əyalət təşkil edir.

Göründüyü kimi, Diokletian ümumi imperiyayı dörd böyük inzibati əraziyə böldüyü halda, K.P.Patkanyan həmin bölgünü Kiçik Asiyada kiçik bir coğrafiyaya sığışdırır və bu tarixi hadisəni çar Aramın rəvayət «armeniyalar» ilə bağlamağa çalışır. O, bu məkrli məqsədlə Diokletianın bölgüsündə İmperiyanın Şərq inzibati ərazisinin bir hissəsini, başqa sözlə, Qalis çayının sahillərində hüdudlanan Kiçik Asiyanın Qərb əyalətlərini öz nəzərində «Kiçik Armeniya» adı ilə verir və tarixi açıq-aydın saxtalaşdırır. O, yazır: «Diokletianın və Böyük Konstantinin dövründə o (guya «Kiçik Armeniya» - Ə.T.) iki hissəyə parçalandı: Kiçik Armeniyanın şimal vilayətlərində Birinci Armeniya, Melitin şəhəri daxil olmaqla, onun cənub vilayətlərində İkinci Armeniya yaradıldı. Belə bir bölgü Yustinianın dövrünədək yaşadı».¹

K.P.Patkanyan Diokletianın dörd inzibati ərazi bölgüsünü xatırlamaq belə istəmir və nə üçün? Çünki Diokletianın bölgüsü ümumən imperiyaya aid idi. Bundan başqa, Diokletianın dövrü, yə'ni III əsr erməni tarixçilərinin, o cümlədən, K.P.Patkanyanın V əsr müəllifi hesab etdiyi M.Xorenskidən nə az, nə çox düz iki yüz il zaman ayrıldığına dayanır.

Erməni müəllifləri də «armeniyalar», xüsusən «Böyük Armeniya» ideyasını M.Xorenskinin adı ilə əlaqələndirirlər. Əgər

«erməni tarixinin atasını» anonim keşiş müəllif hesab edən və onun VII, VIII, IX, X əsrlərdə yaşadığını söyləyən ayrı-ayrı tarixçilərin fikirlərini də bura əlavə etsək, o zaman, K.P. Patkanyanın «dörd Armeniya» bölgüsünü III əsr imperatoru Diokletianın adı ilə deyil, VI əsr imperatoru Yustinianın ünvanı ilə əlaqələndirməsinin «məkrli erməni sirri»nin üzünü qara bulud almış günəş qədər aydınlaşmış olar.

K.P.Patkanyan Yustiniana qədər Böyük Konstantinin dövründə də tarixin tanımadığı, ancaq və ancaq erməni kilsə ədəbiyyatında adı çəkilən «Kiçik Armeniya»nın iki hissəyə bölünməsindən danışır. Lakin tarix xəbər verir ki, I Konstantinin (306-337) dövründə Diokletianın «dörd hakimiyyət» («Tetrarxiya») bölgüsü ləğv edildi. İmperiya vahid idarəçilik sistemində salındı və Konstantin hər şeyi öz əlinə aldı. O, İmperiyanın «diotsez» və «əyalət» bölgüsünü saxlamaqla «diotsez» üstünə ikisini də əlavə etdi, beləliklə, 117 əyalət yarandı.

Bundan sonra o, İmperiyanın mərkəzini Şərqə köçürmək qərarına gəlir. Beləliklə, ölkə mərkəzini 330-cu ildə Konstantin İtaliyadan Şərqə Egeylə Qara dəniz arasında Bosfor boğazının Avropa sahillərində yerləşən qədim Yunan şəhəri olan Vizantiyaya köçürür. Bunun səbəbi Romanın iqtisadi cəhətdən çökməsi və Şərq bölgəsində öz siyasi nüfuzunu itirməsi ilə əlaqədar idi. Həmin dövrdən də Yunan şəhəri olan Vizantiya (Bizans) Roma imperatorunun adı ilə Konstantinopol (indiki İstanbul) namında tarixə düşür.

Romanın imperiya quruluşu ilə əlaqədar ötəri gətirdiyimiz bu dəlillərin heç biri nə Diokletianın, nə də Böyük Konstantinin dövründə tarixdə «Kiçik Armeniya» amilinə, yaxud onun «Armeniya» adı ilə dörd inzibati əraziyə bölünməsinə şahidlik etmir.

Yuxarıda səbəbini göstərdik və dedik ki, K.P.Patkanyan Diokletianın və Böyük Konstantinin üstündən ötəri keçir, «armeniyalar» bölgüsünü Yustinianın adı ilə bağlamağa çalışır. Onun fikirlərinə yuxarıda öz münasibətimizi bildirmişik.

İndi də gəlin Yustinianın dövrümüzdə qədər gəlib çatmış qanunlar toplusunu vərəqləyək. Burada İmperiyanın Şərq bölgəsində Diokletianın aparmış olduğu inzibati bölgədə Konstantin kimi, Yustinian da özündən əvvəlki quruluşda bə'zi dəyişikliklər aparır. Lakin nə Diokletianın, nə Konstantinin inzibati bölgü sistemində «Armeniya» adında ərazi xatırlanmadığı kimi, təbii ki, qüdrətli İmperiya quruluşu mexanizminə sadıq qalan Yustinianın inzibati bölgələrlə əlaqədar islahatlar apararkən ölkə ərazisinin «dörd Armeniya»ya ayırdığını söyləmək, ən aşağısı tarixilikdən məhrum olan məntiqsizlik və ağılsızlıqdır. Bu, açıqdan-açığa Biyaini (Urartu) və Part kimi dövlətlərin tarixinə «Armeniya» adı ilə sahib çıxan

¹ K.P.Patkanyan. s.34.

erməni keşiş müəlliflərin Roma tarixinə də sahiblik iştəhasından irəli gələn yalquzaq acgözlüyüdür. Yustinian dövlət maşınının işləməsi üçün cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən tənzimləyici icra qanunları vermişdir. Verilən qanunlar, məzmununa görə, ayrı-ayrı maddələrə bölünürlər.

Yustinianın qanunlar toplusu dörd kitabdan ibarətdir. Hər kitabdan bə'zi nümunələr gətirməyi fikir aydınlığı üçün gərəkli hesab edirik. Məsələn, I kitabdan «Hüquq və ədalətlik haqqında», «Şəxsiyyət hüququ haqqında» və s.; II kitabda «Əmlakın bölünməsi haqqında», «hədiyyə verilməsi haqqında» və s.; III kitabda «Qanuni varislik haqqında» və s.; IV kitabda «Əmlakın zorakı yolla talanması haqqında», «Qanunsuz fəaliyyət haqqında» və s. və i.a.

Təkrar da olsa qeyd edək ki, Yustinianın dörd kitabdan ibarət olan qanunlar toplusunun heç bir bəndində (maddəsində) «Armeniya» bölgələrindən söhbət getmir. Yaxşı ki, tərcüməçi fikrin sübutu üçün latın qrafikasında olan orijinalı Rus mətni ilə eyni səhifədə üz-üzə qoyur.

Yustinianla həməsr olan bizanslı Aqafiydə¹ də «Armeniya» bölgələri haqqında bircə ifadə belə işlədilmir. Həmin dövrün hüquq və qanun mədəniyyətinin tanınmış araşdırıcısı görkəmli alim İ.P.Medvedyev də imperator Yustinianın mülkü və cinayət qanunlarından danışarkən «Armeniya» adında bölgəyə, hətta adi işarə belə edilmir.²

Bütün bu həqiqətlərə baxmayaraq, «armeniyalar»la əlaqədar kilsə ədəbiyyatından gələn rəvayət və əfsanələri «tarixi həqiqət dəliliyə» çevirmək məqsədilə Adons (Adons 10(22) yanvar 1871-ci ildə Zəngəzur mahalının Brnakot kəndində anadan olmuşdur, ilk təhsilini Eçmüəzzin ruhani seminariyasında almışdı. Valideynləri 1830-cu ildə Livandan gələn və Zəngəzurdə yerləşdirilən qaçqın ailədənirlər) K.P.Patkanyanın qaldırdığı problemə iri həcmli bir kitab³ həsr etmişdir. O, da «dörd Armenia» bölgüsünün guya tarixi həqiqət olduğunu «sübut» etmək üçün Yustinianın adına istinad edilən «XXXI Novella»dan danışır. Lakin nə Patkanyan, nə də Adons «XXXI Novella»nın adını çəkəndə bir başa müəllifin özünə, yə'ni Yustiniana istinad etmir.

Patkanyan «Nomberek» adlı bir tərcüməçiyə söykənir. O, bircə yərdə (s.44) «Novelları Nomberek çevirmişdir» sözünü işlədir, lakin adını çəkdiyi tərcümənin nəşr tarixini və nəşr yerini göstərmir.

¹ Aqafiy. Yustinianın çarlığı haqqında (tərcümə, ön söz və qeydlər M.İ.Levçenkonundur). M-L., 1953.

² İ.P.Medvedyev. Hüquq elminin inkişafı – «Bizans mədəniyyəti (VII əsrin II yarısı – XII əsr)». M., 1989, s.216-241.

³ N.Adons. Yustinianın dövründə Armenia. SPb., 1908.

Müəllifin bu müəmmalı hərəkətindən haqlı yerə şübhələnən oxucu «armeniyaların» kilsədə binövrəsini qoyan M.Xorenskini «anonim tarixçi» hesab etdiyi kimi, Nomberekin də «anonim tərcüməçi» olduğunu söyləməyə əsası vardır. Çünki bir qədər əvvəldə dedik ki, Yustinianın dörd kitabdan ibarət olan qanunlar toplusunda «Armeniya» adında bölgü xatırlanmır.

Bəs, Adons «dörd Armenia» ilə bölgüsü ilə əlaqədar hansı mənbəyə istinad etmişdir?

Erməni keşişi açıqdan-açığa söyləməsə də, onun problem ətrafında gəldiyi nəticə sübut edir ki, o, araşdırma apararkən Yustinianın qanunlar toplusundan deyil, mxitaristlərin erməni dilinə çevirərək 1880-cı ildə nəşr etdirdikləri «Suriyə-Romeya» qanunlar toplusundan istifadə etmişdir.¹

Bu həqiqət də ondan xəbər verir ki, Venetsiya keşişləri tərəfindən M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabının əsaslı şəkildə növbəti tərtibi zamanı istifadə edilmiş rəvayət və əfsanələrin (Biyaini çarı Aramin, Arsaklı çarı Tiridatın, Atarpatenali Artaksiasın /ermənilərə görə, Artəşesin/ və onun oğlu Tiqranın /ermənilərə, II Tiqranın/, əslən Part ölkəsi sakinləri Arsaklı çar nəslinə mənsubiyyətləri olan Maarifçi Qriqori və Saakin, «Avesta» tanrılarının Zarvanın və başqalarının haqqındakı rəvayət və əfsanələrin) erməni xalqının tarixi ilə heç bir əlaqəsi olmadığı kimi, «dörd Armenia» bölgüsünü Yustinianın adına istinad edilməsi də əsassızdır.

Gətirilən bütün dəlillər sübut edir ki, bu məkrli uydurmalar məqsədli iddiadır və erməni kilsəsinin Avropada fəaliyyət göstərən ideoloji irtica maşınının Asiyada «Vətən» axtarışında apardığı təxribat siyasətinin kardinal xəttini təşkil edir.

Adonsun istifadə etdiyi «Suriyə-Romeya» toplusu haqqında olan fikrinin davamı da sübut edir ki, erməni keşişləri əllərinə keçirdikləri qədim və orta əsr Şərq materiallarını Kilikiya kilsəsində erməni dilinə çevirərək onları sərbəst şəkildə redaktədən keçirmişlər. O, yazır: «Suriyə keşişi Zarbanalyanın göstərişi ilə 1197-ci il katolikos Qriqori günündə Suriyə abidələrini tanınmış Kilikiya yepiskopu Nerses Lambronski erməni dilinə çevirdi.

Zarbanalyanın şahidliyinə görə, Mxitar Sevastiyski isə öz əsərini 1184-cü ildə tərtib etmişdir.

Demək olar ki, hər iki məcəllə eyni vaxtda işıq üzü görmüşdü. Lakin buna baxmayaraq, Mxitarın əsəri 13 yaş Suriyə toplusunun tərcüməsindən böyük idi».²

¹ Ətraflı bax: N.Adons. Yustinianın dövründə Armenia, s.191.

² Yəne orada.

Adonsdan gətirdiyiniz fikrin bir daha izaha ehtiyacı yoxdur: «Armeniya bölgüləri» haqqında anonim müəllif M.Xorenskinin də, Yustinianın da adından danışan tarix deyil, erməni kilsəsidir.

Araşdırmada gəlinən bu nəticə əsas verir söyləyək ki, «Armyan coğrafiyası»nı tərtib edən və K.P.Patkanyana əsərin əlyazmasında mətnini göndərən Venetsiya kilsəsi, şübhəsiz, ona anonim tərcüməçi Nomberek barədə faktı da vermişdir. Deyilənlərdən qət'i aşkar olur ki, «dörd Armeniya» bölgüsü ilə əlaqədar K.P.Patkanyan və Adons da Venetsiya kilsəsinin «tərcümə» materiallarına, xüsusən «Suriyə-Romeyə» qanunlar toplusunun tərcüməsindən 13 il əvvəl Mxitar Sevastiyski tərəfindən tərtib edilmiş Məcəlləyə söykənmişlər.

Xatırladaq ki, Venetsiya kilsəsinin San-Peterburq ideoloji şöbəsinin aparıcılarından Rusiya mxitaristi K.P.Patkanyanın Rus dilinə çevirdiyi və 1877-ci ildə nəşr etdirdiyi M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armyan coğrafiyası» (VII əsr)¹ erməni kilsəsinin «Armeniya tarixi»ndə əsasını qoyduğu «Böyük Armeniya» mifinin şirin arzu və xəyal aləmindən torpağa köçürülməsi üçün Türk torpaqları uğrunda erməni xalqını qətl və qarətə hazırlayan ilk çağırışın başlanğıcı idi.

Əgər «Armeniya tarixi»ndə anonim müəllif erməni xalqının adına «Kiçik Asiya»da «armeniyaları» rəvayət əsasında, belə demək mümkündürsə, «nəzəri cəhətdən» təsvir edirdisə, K.P.Patkanyan «Coğrafiya»yanın Venetsiya mətninə yazdığı izahat hissələrində onların real həyat baxımından mövcudluğunu «sübut» etmək üçün Bizans imperatorlarının adından istifadə etməyə çalışır.

Onu da xatırladaq ki, K.P.Patkanyana təqdim edilmiş «Armyan coğrafiyası»nın mətnində «Armeniya» adında hər hansı bir inzibati ərazi bölgüsünün kim tərəfindən aparılması barədə bircə ifadə belə işlədilmir. Əgər K.P.Patkanyanın söylədikləri, az da olsa, həqiqətə yaxın olsaydı, şübhəsiz, «Coğrafiya»nı tərtib edən anonim müəllif öz kitabında apardığı «Armeniya» bölgülərinin tarixi realıq olduğunu sübut etmək üçün Bizans imperatorlarının adını böyük məmnuniyyətlə çəkmiş olardı. Əksinə, «Coğrafiya»nın Venetsiya mətnini Rus dilinə çevirən də K.P.Patkanyandır, ona «Ön söz» yazan da, Yustinianla əlaqədar subyektiv qeydlər aparan da, ayrı-ayrı toponimlərə erməni yanaşması ilə münasibət bildirən də. Belə ki, erməni tarixçisi «Armyan coğrafiyası»nda ayrılmış «I Armeniya», «II Armeniya», «III Armeniya», «IV Armeniya» inzibati ərazi bölgülərini olduğu kimi sadalayır. Bununla o, M.Xorenski ilə başlanan həmin mifik «armeniyalar» bölgüsünü Bizans imperatorunun adına

¹ Erməni kilsəsi anonim keşiş M.Xorenskinin adına yazdığı «Armeniya tarixi» kitabından sonra «Armyan coğrafiyası» ilə növbəti saxtakarlığı davam etdirir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

bağlamağa çalışır və nəticədə həqiqəti e'tiraf edərək yazır: «BİZ öz sözlərimizlə Yustinianın XXXI Novellasının I başlığının mə'nasını (diqqət edin: «mə'nasını», həm də «öz sözlərilə»! Bəs, nə üçün Yustinianın və onun «qanunlar toplusunun» dili ilə yox? – Ə.T.) ifadə etdik».

Əslində K.P.Patkanyan İ.Homberekin dilindən danışır. Erməni tarixçisinin fikrin davamında söylədikləri onun özünü təkzib və Yustinianın adı gedən «bölgü» ilə heç bir əlaqəsi olmadığını təsdiq edir. O, yazır: «Qədim erməni rəvayətinə görə (əslində m.ö. III əsrdə yaşamış Berosun topladığı Xaldey rəvayətlərinə görə – Ə.T.), Kiçik Armeniya Ninin müasiri mifik çar Ara tərəfindən fəth edilmiş və Böyük Armeniyaya birləşdirilmişdi. Elə həmin dövrdə də, o Birinci, İkinci, hətta Üçüncü və Dördüncü Armeniyalara bölüşmüşdür (M.Xor., I, 14)».¹

K.P.Patkanyanı necə başa düşək, erməni çarı erməni ölkəsini («Kiçik Armeniya»nı)?! nə üçün fəth etməli idi ki?

Göründüyü kimi, K.P.Patkanyan problem ətrafında gəldiyi nəticədə «armeniyalar» bölgüsünü Yustinianla deyil, M.Xorenskinin adı ilə əlaqələndirir. Əlbəttə, bu təbiidir və həm də erməni keşiş müəlliflərdən başlayaraq, onların tarixçi varislərində qədim Şərqi keçmişində mənsub olduqları yurdsuz-yuvasız xalqa «Vətən» axtarışında yerə-göyə sığmayan saxtakarlıqların təsdiqi və e'tirafıdır.

Bu baxımdan İov. Drasxanakertsinin (IX əsrin 40-cı illəri) «Armeniya tarixini» Rus dilinə çevirən, ona giriş və izahat yazan M.O.Darbinyan-Melikyannın XX əsrin səksəninci illərində yaşayan yüksək səviyyəli oxucuların gözlərinə kül atması ən'ənvi saxtakarlığın bariz nümunəsidir. Diqqət edək.

İov. Drasxanakertsidə də çar Aram Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərində «Armeniya» təşkil edir. Keşiş müəllif özünəməxsus bir təsnifatla I, II, III, IV «armeniyaların» inzibati ərazilərini çox öteri verir: «Onun (Aramın – Ə.T.) adı ilə adlanan bu vilayətdən (Kappadokiyadan – Ə.T.) Pont dənizindək Birinci Armeniya adlanır. Potdan Meliten şəhərindək – İkinci Armeniya, Melitədən Tsopkanın (Sofenin – Ə.T.) şərhəddindək, Üçüncü Armeniya, Tsopkadan Martiropol şəhərinə və Aldznik ölkəsinin qərbinədək – Dördüncü Armeniyadır».²

¹ K.P.Patkanyan Yustinian kimi, M.Xorenskinin də adından yalan danışır. Belə ki, M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə nə «Kiçik Armeniya», nə də «Böyük Armeniya» xatırlanmır. Burada çar Aramın Kappadokiya yürüşündən sonra, onun on min qoşunla Armeniyaya qayıtmasından və üzərində qələbə qazandığı ölkə ərazisində «insan yaşamayan torpaqlarda əhalini məskunlaşdırmasından» və həmin coğrafiyanı I, II, III, IV Armeniyalara bölməsindən söhbət gedir.

² İov. Drasxanakerts. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986, s.51.

Maraqlıdır ki, IX əsrin 40-cı illərində yaşayan İov. Drasxanakertsi «armeniyalar» haqqında ilk məlumat verən nə M.Xorenskinin, nə də özündən əvvəl hər hansı bir geniş müəllifin adını çəkmir. İov. Drasxankertsinin Yustinian və onun bölgüsü ilə əlaqədar, xüsusən Ərəb xilafəti dövrü aparılmış – «Ərminiyyə» inzibati adları barədə (bu haqda danışılacaqdı) bir ifadə belə işlətməməsi, qət'i susması da bir çox həqiqətlərdən xəbər verir. Görünür ki, İov. Drasxanakertsinin dövründə erməni kilsəsinin Yustinian barədə heç bir məlumatı olmamışdı. Əgər belə deyildirsə, bəs, nə üçün onun qələmə aldığı «Armeniya tarixi»nin «bel-onurğa sütununu» və «fəqərələrini» təşkil edən «armeniyaları» guya reallaşdıran və tarixləşdirən Bizans imperatorunu «unutsun»? Qarşıda M.Xorenskinin e'tirafından məlum olacaq ki, İov Drasxanakertsinin susması səbəbsiz deyildir. Necə deyirlər, İov.Drasxanakertsinin susduğu nöqtədən, onun tərcüməçisi Darbinyan-Melikyan dil açır və özü bildiyi kimi, məsələni ermənilərin ən'ənəvi torpaq iddialarını XX əsrin siyasəti baxımından yenidən modernizə etməyə, kilsə saxtakarlığını, Patkanyan və Adonsun fikir ardıcılı olaraq, Bizans imperatoru Yustinianın zirehi arxasında gizlətməyə çalışır. O, özündən əvvəlki fikri mexaniki şəkildə təkrar edərək yazır: «Bizans hissəsinin Birinci, İkinci, Üçüncü və Dördüncü Armeniyaya ayrılması Yustinianın 18 mart 536-cı il 31-ci novellasında tə'yin edilmişdi».¹

Bəs, Darbinyan-Melikyan fikir söyləyərkən olmaya mö'təbər qaynaqlara, xüsusən, geniş oxucu kütləsinə mə'lum olmayan, adını, yalnız adını erməni tarixçilərindən eşitdiyi Yustinianın «novellalarından» nümunələr gətirdiyi parçalara istinad etmişdir?! Əsla, yox! O, bütün parlaq Şərqi tarixinin üzərinə qara erməni pərdəsi çəkən, qatı saxtakarlardan olan N.Adonsa, K.Yüzbaşıyana və S.Yeremyana söykənir. Bu deyilənlərdən başqa, Yustinianın 536-cı ildə Kiçik Asiyanın Bizans hissəsini guya «Armeniya» adında dörd inzibati əraziyə ayırması ilə əqələdar erməni müəlliflərinin iddialarını darmadağın edən İov. Drasxanakertsinin «Armeniya tarixi»nə Darbinyan-Melikyanın əlavə etdiyi üç xəritə əlimizdədir.

Xəritələr 1983-cü ildə İrəvanda akad. S.T.Yeremyanın tərtibatı əsasında P.K.Poqosyan fəmilli bir xəritə cızan nəşrə hazırlamışdır.

Maraqlıdır, 1983-cü ildə işıq üzünə görə xəritələr üç il sonra, yə'ni İov.Drasxanakertsinin 1986-cı ildə çapdan buraxılmış «Armeniya tarixi» kitabına əlavə edilmişdir. Məhz əlavə edilmişdir! Çünki katolikos VI İovannes Drasxanakertsi əsasən erməni kilsəsi ilə bağlı hadisələrdən danışdığı halda, Darbinyan-Melikyanın kitaba əlavə etdiyi xəritələrdə Bizansa ayrılmış inzibati ərazidə Yustinianla əlaqədar K.P.Patkanyanın, N.Adonsun və başqa erməni

müəlliflərinin iddia etdikləri dörd «Armeniya» bölgüsünə rast gəlinmir.

Burada nəhəng Bizans imperiyası Kiçik Asiya ərazisində aşağıdan Aralıq dənizi, yuxarıdan Pont dənizi arasında kiçik bir əraziyə sıxışdırılır. Xəritə cızan Q.K.Poqosyan Qərb hüdudu Bizansdan başlayaraq Xəzərə doğru uzanan geniş ərazilərin saysız şəhər və mahallarının üzərinə iri hərflərlə «Armeniya» sözünü yazır, onun tərkibində «dörd Armeniya» ilə yanaşı bir neçə yerdə «Böyük Armeniya», «Böyük Armeniya hissəsi», «Dərin Armeniya», «Daxili Armeniya» və s. və i.ə. «armeniyalar» adında kifayət qədər inzibati bölgülər yerləşdirir. Tərtibatçı S.T.Yeremyan Tıqr (Dəclə) çayının yuxarı axarında kiçik bir ərazini «Yustinian Armeniyası» adlandırır ki, bu bölgənin də xəritədə tam ayrıca hüdudları olan Bizans imperiyasının ərazisinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

VI əsrin birinci yarısında yaşamış Bizans imparatoru Yustinianın guya «dörd Armeniya» bölgüsünü IX əsrin 40-cı illərin katolikosu İov.Drasxanakertsinin tanımaması, XX əsrin son çərçivəsində cızılan xəritədə Bizans imperiyasının ərazisində «Armeniya» adında nəinki dörd, hətta bir dənə də olsa, inzibati ərazi lokaliza edilməməsi təkzibedilməz bir həqiqətin canlı şahidinə, çevrilir: erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilərin bütün iddialarına baxmayaraq, torpaq üzərində «Armeniya» adında hər hansı bir tarixi dövrdə kiçik bölgə belə olmamışdı!

Əgər Bizans imperiyası və Ərəb xilafəti (bu haqda qarşıda danışılacaqdır) dövründə «Armeniya», yaxud «Ərminiyyə» adlarında bölgülər aparılmışsa və bu islahatlar çağdaş erməni xalqının guya babalarına məxsus torpaqların xəritələri üzərində keçirilmişsə və hər bir inzibati əraziyə verilmiş «Armeniya» (Ərminiyyə) adı da mə'lum iddiaçı xalqın guya orta əsrlər dövlətçilik tarixini rəmzləşdirirsə, bəs, o zaman, nə üçün XX əsrin görkəmli tarixçisi Darbinyan-Melikyan və başqa erməni müəlliflər tarixi maddiyyəti deyil, «dili» silaha çevirirlər, bu «faktı» heç xatırlamaq belə istəmirlər?!

Təsədüfi deyildir ki, Darbinyan-Melikyanın İov. Drasxanakertsinin «Armeniya tarixi»nə əlavə etdiyi P.K.Poqosyanın cızdığı üç xəritənin heç birində Bizans imperiyasının, habelə Ərəb xilafətinin işğal ərazilərində I, II, III, IV bölgülərə rast gəlinmir. Nə üçün? Çünki sözün ya «Armeniya»?! (Bizans), ya «Ərminiyyə» (Ərəb) forması¹ şərti coğrafiya adın erməni xalqının keçmişi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Keçmişi saxta, uydurma adlarla nişan verilən bir xalqın dövlətçiliyindən danışmağa dəyməz. Bunu erməni müəllifləri də anlayırlar. Elə buna görə də bu xəritələrdə mifoloji və kilsə

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. 245.

¹ Hər iki anlamın etnotürk mənşəi barədə qarşıda danışılacaqdır.

ədəbiyyatında «təşkil edilmiş» fantastik «armeniyalar» canlandırmağı daha üstün tuturlar.

P.K.Poqosyanın 591-653; 701-862 və 862-953-cü illərə aid cızdığı xəritələri həmin illər Ön Asiya və Ön Qafqazda olan dövlətlərin əraziləri ilə müqayisə üçün tutuşdursaq, orada verilmiş XX əsrin toponimlərinə diqqətli olsaq, hər şey aydın olar: kilsədə təşkil edilmiş rəvayət «armeniyalarına» rəng-rəng bölgəli xəritələr tərtib etmək və onları ayrı-ayrı mə'lum qədim Şərqi dövlətlərinin üzrlərinə örtmək asandır, ancaq adil tarixin ittihamlarından qaçmaq, qurtulmaq çətin!

Başqa sözlə, P.K.Poqosyanın cızdığı xəritələrdə Qərbdən Kiçik Asiyada Bizans işğal ərazisində («Bizans Armeniyası» adlandırıldıqları ərazidə) hüdudlanan, Şərqi hüdudları Xəzərə can atan sonu görsənməyən coğrafiyada tarixən yerləşmiş saysız kənd, şəhər və mahalları əhatə edən qədim ölkələrin inzibati əraziləri «Armeniya» adı ilə çoxsaylı «dövlət» bölgələrinə ayrılır.

Bəs, «Armeniya» şəkilinə salınmış anlamın etnomənşəi hansı xalqın babalarına məxsus ölkənin coğrafi adı ilə əlaqədardır?

Aşağıda, qısa da olsa, suala cavab tapmağa çalışaq.

M.Xorenskidən gələn ən'ənəyə görə, «Armeniya» anlamının mənşəi çar Aramın adı ilə bağlanılır. Bəs, Aram hansı dövlətin çarıdır?

«Erməni tarixinin atası»nın fikrincə, o, «Armeniyanın çarıdır».

Bir qədər sonra anonim keşişin öz dilindən eşidəcəyik ki, Aramın işğal etdiyi ərazi onun şərəfinə «Birinci Armeniya» adını alır.

Sual olunur, əgər M.Xorenskinin «Tarixi» Aramın çar olduğu «Armeniya»nın «tarixi»dirsə, bəs, nə üçün onun ilk işğal etdiyi torpaqlar «Birinci Armeniya» adlandırılır?

Daha sonralar tarixçilər arasında fikir dolaşılığına, saysız qeyri-elmi, qeyri-tarixi ziddiyyətli konsepsiyaların uydurulmasına səbəb olan əsrlərdən bəri gələn açılmaz sirr bu məqamda saxlanılır. Belə ki, guya M.Xorenski çar Aram və onun «armeniyaları» barədə rəvayəti Mar Abasın «Tarixi»indən götürmüşdü. Əgər xatırlasaq ki, Mar Abas da, Moisey Xorenski də tarixi şəxsiyyətlər deyil, anonim müəlliflərdirlər, çar Aram haqqında başqa rəvayətlər də «Armeniya tarixi» tərtib edən kilsənin uydurmalarıdır, o zaman, hər şey aydın olar.

Tarixi saxtakar olan erməni keşiş müəlliflər fikrimizcə, Bizans imperatorluğunun Kiçik Asiyanın qərbində olan işğal hissəsində apardığı inzibati ərazi bölgülərinin üzərinə xəritələrdə Yustinianın adı ilə, bu günkü anlayışda, dövlət anlamı olan «Armeniya» namını yazmış və bununla da Biyaini tarixi və Arsaklı tarixi kimi, Bizans tarixini də «ermənilədirmişlər». Erməni kilsəsinin qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk tayfalarının ulu keçmişinə, bu kontekstdə, xüsusən

Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçiliyinə qarşı təməlini qoyduğu «Böyük Armeniya» mifinin tarixi də məhz bu məqamdan başlayır.

Xatırladaq ki, M.Xorenskinin adı ilə «erməniləşdirilmiş» Aram əslində m.ö. 864-845-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Biyaini çarının erməni kilsəsində redaktədən keçirilmiş Xalday rəvayəti obrazıdır.

Qarşıda yeri gəldikcə danışılacaqdır ki, orta əsrlər erməni kilsəsi dövrün qüdrətli dövləti olmuş Biyaini ölkə adının üzərində «qədim Armeniya» sözünü yazmış, çar Aramla əlaqədar rəvayət və əfsanələr uydurmuş, lakin bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, onu tam «erməniləşdirən» bilməmişdir. Bizim eldə obrazlı hekayət var: tülkü hindən xoruzu oğurladı, öz qara çuxasının altında gizlətdi, ancaq yenə də xoruzun quyruğu görsəndi və tülkü cəzasına çatdı!..

«Xoruzun quyruğu» məsəli erməni keşişlərinin qara çuxası altında «Armeniya» adı ilə Biyaini (habelə Part imperiyasının Kiçik Asiyada Arme (Şupria) və Ön Qafqazda Arsaklı valilikləri, hətta Arsaklı səltənətinə persidlər tərəfindən 227-ci ildə son qoyulsa da, həmin ərazilərin «armeniyalı arşakidləri» adı ilə 227-580-ci ilədək Sasanilər tarixi) kimi qüdrətli bir dövlətin gizlədilməsi üst-üstə düşür. Məsələn, anonim keşiş M.Xorenskidə «qədim Armeniya» çarı Aram Kappadokiya çarlığı (Assuriya çarlığı) ilə müharibələr aparır. Məhz «Xoruzun quyruğu» da tarix və tarixilik, zaman və məkan baxımından bu məqamda çox aydın şəkildə görsənir.

Tarix xəbər verir ki, Ön Asiyanın, o cümlədən, Kiçik Asiyanın Şimal və Qərb əyalətləri uğrunda Biyaini və Assuriya çarları on illərlə qanlı müharibələr aparmışlar. Bu haqda qarşıda danışarkən Biyaini çarı Aramla (m.ö. 864-845-ci illər) Assuriya çarı II Salmanasar (m.ö. 860-826-cı illər) arasında baş vermiş müharibə epizodu xatırlanacaqdı. Mə'lum olacaq ki, döyüşlərdə biyainilər assuriyalılara məğlub olmuş, II Salmanasar ölkənin içərilərinə doğru irəliləmiş, «Aram» adında mərkəzi şəhər işğal edilmiş, çar Aram dağlara doğru çəkilməyə məcbur olmuşdur.

Bu tarixi həqiqət erməni kilsəsində Babildən qovalanmış əfsanəvi çar Haykın guya nəslindən olmuş Aramla əlaqədar rəvayətə çevrilir və tam başqa məzmununda M.Xorenski adında anonim keşişin dili ilə verilir.

«Armeniya tarixi»nin I kitabının XIV bölməsində verilmiş başlıq belə adlanır: «Aramın assuriyalılarla müharibəsi, onun qələbəsi. Payanis Kaxia – Kesariya – Birinci Armeniya və Armeniya adlanan başqa torpaqlar».¹

Bu bölmədə keşiş müəllif çar Aram tərəfindən Assuriyanın Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərində ələ keçirdiyi torpaqlardan başqa, Kappadokiyanı, ümumiyyətlə Pont dənizi ilə Okean (Aralıq, yaxud

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.49.

Ağ dəniz) arasında olan ərazini başdan-başa işğal etdiyini yazır. Bu qələbədən sonra çar Aram öz nəslindən olan Meşak adında bir nəfəri həmin ölkəyə canişin təyin edir və özü «on minlik ordu ilə Armeniyaya qayıdır».

Bəs, bu «Armeniya» hansı coğrafi ərazinin adıdır? M.Xorenskidə bu sualın cavabı yoxdur.

Erməni kilsəsi bir qədər də irəli gedərək «Xoruzun quyruğunun» tamam görünməməsi üçün Aramın etnomənsubiyətə guya «armyan» olduğunu sübut etmək məqsədilə fantastik şəkildə arмян dilində maarif və mədəniyyətin mövcudluğunu m.ö. 864-845-ci illərə atır və bu «hadisəni» «Armeniya»! çarı Aramın adı ilə əlaqələndirir.

Başqa xalqların tarixinə qarşı çevrilmiş bu təxribata görə erməni keşişi nəinki «Xoruzun quyruğunu» gizlədə bilmir, əksinə, hindən oğurladığı «xoruzun» özünü istəmədən tarixin ədalətli məhkəməsi qarşısında öz əleyhinə canlı şahidə çevirir. Məsələn, M.Xorenski sözünə davam edərək yazır: «Aram həmin ölkələrin əhalisinə əmr etdi ki, arмян dilində oxusunlar və o dildə də danışsınlar.¹

Elə buna görə də bu ölkələr günümüzdə qədər «Proti Armenia», tərcümədə «Birinci Armenia» adlanır.

Beləliklə, Aram öz şəxsi malikanəsindən (guya «Armeniya» ərazisindən – Ə.T.) başlayaraq işğal etdiyi insan yaşayışı olmayan torpaqlara əhali məskunlaşdırır (haradan gətirir?! – Ə.T.) və həmin əraziləri İkinci, Üçüncü və hətta Dördüncü Armenia adlandırır.

Budur ilk və həqiqi səbəb – nə üçün bizim vətənin qərb hissəsi (Kimmireylərin yürüşünə qədər (m.ö. VII əsr) həmin ərazi «Kiçik Friqiya» adlanırdı. Keşiş ədəbiyyatında həmin tarixi ərazinin adını, sadəcə olaraq, «Kiçik Armenia» sözü ilə əvəz edirlər – Ə.T.). Birinci, İkinci, Üçüncü və Dördüncü Armenia adlandırılır! Biz o adamlarla

¹ Əgər deyilən həqiqət olsaydı, o zaman, elmə bu gün «Biyaini» daş yazıları adı ilə məlum olan abidələr «Armeniya yazıları» kimi təqdim edilməli idi. Bu, kilsənin qəsdlə dolaşığa saldığı problemin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, əgər, çağdaş ermənilərin m.ö. yüzilliklərdə dövlət quruluşu, onun «armyan» dilində məktəbi, yazısı (oxusu) və dövlət danışq dili olmuşsa, belə bir halda, bəs, orta əsrlər dövrü erməni kilsəsi nə üçün özünü gücə sahr. V əsrdə guya yaşamış keşiş Mesrop Maştosu uydurur, «armyan əlifbası» ixtira edir və s. Halbuki, VII əsrdə də hay tayfasının Yunan - Selevkid, sonralar Roma-Bizans işğal ərazisində yaşamış ailələri xristianlığın Yunan təriqəti yoluna gedir, kilsə işlərində Yunan və Suriya yazısından və dilindən istifadə edilirdi. Erməni keşişlərinin özləri bilərəkdən, qəsdlə kilsə danışq dili olan Qrabarın ilk yaranma tarixini qarışq salmış. Mesrop Maştos ətrafında söylənilən kifayət qədər mübahisəli və ziddiyyətli fikirlər yaratmışlar. Qarşıda yeri gəldikcə bu haqda ətraflı danışılacaqdır.

razılaşmırıq ki, onlar buranı «Yunan Armeniyası» hesab edirlər. Nə etmək olar, hərənin öz fikri var».¹

Mə'lumdur ki, K.P.Patkanyan «erməni tarixinin atası»nı V əsrdə, Bizans imperatorunu VI əsrin birinci yarısında yaşayan şəxs hesab edir. Lakin M.Xorenskinin özünün haqqında söhbət gedən problemə «şahidlik etməsi» vəziyyəti köklü şəkildə dəyişir.

Keşiş müəllifin «Yunan Armeniyası» fikrinə e'tirazı sübut edir ki, ona qədər «dörd Armenia» bölgüsünü yunanların adına yazan tarixçilər olmuşlar. Bu məqamda anonim müəllif M.Xorenskinin tarixi «şahidliyi» mövzumuz üçün daha gərəkli olan üç cəhətə aydınlıq gətirmiş olur:

Birinci. M.Xorenski V əsrdə deyil, hətta VI əsrdə yaşamış Yustiniandan daha sonrakı dövrə aid müəllifdir.

Yuxarıda anonim keşişin VII-X yüzilliklərdə yaşadığını yazan ayrı-ayrı tarixçilərin fikirləri ilə tanış olmuşuq.

İkinci. M.Xorenskinin özü çar Aramın bölgüsünü Yunan-Bizans imperatoru Yustinianın ünvanına yazan müəllifləri ittiham edir.

Üçüncü. K.P.Poqosyan cızdığı üç xəritənin heç birində «dörd Armenia» bölgüsünü Bizans imperiyasına ayırdığı ərazidə aparmır. Çünki xəritəni tərtib edən akad. S.T.Yeremyan anlayırdı ki, Roma imperatorluğunun canişinliklərinin qarşısında əsassız olaraq, sün'i şəkildə «Armeniya» sözünü yazsalar da, həmin ərazilərdə baş vermiş hadisələr bizanslıların və Bizans imperatorlarının adı ilə bağlı olmalı idi. Belə bir vəziyyətdə həmin dövrdə nə müstəqil «Armeniya»dan danışmaq olardı, nə də erməni babalarının tarixindən.

Deməli, erməni tarixçiləri nəhayət anlayırlar ki, şərti coğrafi ərazi bildirən bu rəmzlər onların mənsub olduqları xalqın tarixi keçmişi ilə əlaqədar heç bir söz söyləməzlər.

Elə buna görə də XX əsr erməni müəllifləri Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk torpaqlarına qarşı olan ən'ənəvi iddianı həyata keçirmək üçün Bizans «armeniya» və Ərəb xilafətinin «erməniyələrini» (Ərminiyə) savaş tribunasına çevirməyin vaxtı keçmiş siyasi kompaniya, kəsərsiz ideoloji silah hesab etmişlər.

Bu səbəbdən də XX əsrin 80-ci illərində növbəti siyasi şəraitdən qurd fürsətilə istifadə edən erməni tarixçiləri və xəritə cızanları kimə və hansı dövrə aid olduğunu günümüzdə qədər dəqiqləşdirə bilmədikləri «Arмян coğrafiyası»nı xəyalən coğrafi cizgilər üzərində ciddi «redaktədən keçirir» və tərtib etdikləri xəritələrdə Azərbaycan türklərinin qədim Atarpatena və Şimaldan Pont dənizindən, Cənubdan Araks (Araz) çayının sağ sahilindən Qirkan (Kaspi, Xəzər) dənizi arasında Qafqaz Oğuz Albaniyası dövlətlərinin

¹ M.Xorenski. Armenia tarixi, s.50-51.

АРМЕНИЯ И СОПРЕДЕЛЬНЫЕ СТРАНЫ В 591 - 653 гг.

Автор карты С.Т.Еремян

yerləşdiyi və Ərəb xilafətinin müvəqqəti işğal altında saxladığı coğrafi ərazinin üstündən açıq-aşkar iri hərflərlə «Armeniya» yazırlar, lakin nə tarixdən utanırlar, nə də insanlardan həya edirlər! Bu baxımdan İov. Draxanakertsinin «Armeniya tarixi»nə əlavə edilmiş akademik S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi, P.K.Poqosyanın cızdığı və nəşrə hazırladığı üç xəritəni ittiham üçün oxucuların ədalətli mühakiməsinə veririk.

I Xəritə (591-653). Bu xəritəyə Darbinya-Melikyan izahat verərkən yazır:

«Birinci xəritə 591-ci ildə Armeniyanın parçalanmasından sonra imperator Mavrikinin (582-602) arмян torpağında müəyyənləşdirdiyi inzibati-ərazi bölgüsünü əks etdirir.»¹

Bu, erməni tarixçisinin nəşrə hazırladığı kitaba yazdığı «Giriş» hissəsində gəldiyi nəticədir. O, kitaba yazdığı «İzahat» hissəsində isə «Armeniya» bölgüsünü imperator Yustinianın dövrünə atır və bölgünün özünün inandığı «dəqiq tarixini» (18 mart 536-cı il) yazır.

Aşkarca görsənir ki, tarixən köçkün və qaçqın həyat tərzini keçirmiş, özlərini gah «hay», gah «armyan» adlandıran mə'lum xalqa anonim keşis müəllif M.Xorenskidən başlayaraq, XXI əsrin ilk on illiyinədək kitab səhifələrində və xəritələrdə «doğma vətən» təşkil etməyə çalışan tarixçilərin fikirləri real həqiqətdən uzaq olduğu üçün onlar hətta özlərini sıx-sıx inkar edirlər.

Bəs, oxucu erməni tarixçilərinin fantastik uydurmalarını nə üçün həqiqət kimi qəbul etməlidir?

Bütün bunlara baxmayaraq, gəlin Darbinyan-Melikyanın fikrinin davamına diqqət yetirək.

Burada söhbət Kiçik Asiya torpaqlarının Bizans imperatorluğu ilə Sasanilər arasında bölgüsündən gedir. Xəritədə xüsusi rənglə ayrılan Qərbdən Qalis çayının sağ sahilindən başlayaraq Ön Qafqazda Göyçə gölünün Şərq hüdudlarından keçən, Şimalda Çorox çayının Pont dənizinə töküldüyü yerə dirənən, Cənubda Urmiyə gölünün şimal torpaqlarına çatan geniş ərazi vaxtilə Biya (indiki Van) gölü ətrafında olan kiçik Biyaini (Urartu) dövlətinin daha sonralar genişləndirilmiş işğal ərazilərinin inzibati-siyasi coğrafiyasıdır.

Yuxarıda söylədik ki, erməni tarixçiləri heç bir arxeoloji etnomədəniyyətə, etnoantropologiyaya və etnolinqvistikaya söykənmədən, əsassız olaraq, özlərini Biyaini (Urartu) dövlətinin, habelə Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz Arsaklı valiliklərinin «qanuni» «varisi» hesab edirlər. Ona görə də qarşımızda olan xəritədə ayrı-ayrı dövrlərdə Biyaini və Part çarları tərəfindən Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus işğal edilmiş ərazilərin də



¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. Giriş. – İov. Draxanakerts. Armenia tarixi. İrəvan, 1986. s.7

üzərində iri hərflərlə «Armeniya» yazırlar. Ancaq fikirləşməyiblər ki, bu ixtiyarı onlara kim və haçan vermişdir?! Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfinə gələndə, erməni müəlliflərinin özləri «Kiçik Armeniya» adlandırdıqları Kappadokiyanı və Pont dənizinə doğru yayılmış onunla qonşu əraziləri «dörd Armeniya» inzibati bölgüsünə ayırırlar. Heç bir əsas olmadan həmin dörd bölgü və kifayət qədər «Armeniya» adında «çarlıq» və «knyazlıqlar» Biyaini və Part çarlarının müvəqqəti işğal etdikləri Kiçik Asiya torpaqlarında və eyni ardıcılıqla Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərində yerləşdirilirlər. Halbu ki, M.Xorenskidən başlayaraq, K.P.Patkanyanın, N.Adonsun və başqa erməni tarixçilərinin fikrincə, guya «dörd Armeniya» bölgüsü Persid-Sasani çarlarının deyil, Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərini əhatə edən Bizans imperatorluğunun ərazisində aparılmışdı.

II Xəritə (701-862-ci illər). Müəllif bu xəritənin «Armeniyanın siyasi-inzibati bölgüsünə və Ön Qafqaz ölkələrinə Ərəb xilafətinin hakimiyyəti dövrü mövcud olan «Armeniya» canişinliyinə həsr edildiyini» yazır.

Xilafət tarixindən mə'lumdur ki, ərəblər Ön Qafqazı işğal etdikdən sonra onu xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın (685-705) dövründə «Ərməniyə» adında dörd inzibati əraziyə bölmüşdülər. Bu barədə Ərəb tarixçilərindən İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, əl-Yə'qubi, İbn əl-Fəqih və başqa müəlliflərdə kifayət qədər mə'lumat vardır.

Əməvilər sülaləsi dövrü xilafətin canişinliyi Oğuz Albaniyasının qərb əyalətində olan Dəbil şəhərində yerləşirdi. M.Xorenskidə «Divin» adı ilə qeydə alınmış bu şəhər, müəllifin verdiyi xəbərə görə, Arsaklı çarları tərəfindən inşa edilmişdi.

Xilafətin Abbasilər dövrü (789-cu ildə) canişinliyin mərkəzi Bərdə¹ şəhərinə köçürülür.

Ötəri xatırladığımız bu tarixi həqiqəti Darbinyan-Melikiyanın təqdim etdiyi xəritədə görmürük.

Akad. S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi, P.K.Poqosyanın cızdığı xəritədə Qərbdən Tiqr və Fərat çaylarının yuxarı sağ axarlarından Şərqdə Xəzər dənizinə dirənən, Şimaldan Alan qapısından Cənuba Urmiyə gölünün cənubunda hüdudlanan böyük bir coğrafi ərazi təqdim edilir.

Həmin ərazinin əhatə etdiyi saysız şəhər və mahalın üzərindən bu başdan o başa iri hərflərlə yuxarıdan «Arminiya», onun altından «Armeniya» sözləri yazılmışdı.

¹ Bu şəhərin əsasını qoymuş Arsaklı çarları Part imperiyasının adı ilə onu Partav adlandırmışdılar. Partav imperiyasının banisi Arsaqın adını daşıyan indiki Dağlıq Qarabağ əyalətini (Arsaqı), o cümlədən, ümumiyyətlə Qarabağın coğrafiyasını əhatə edən inzibati-siyasi ərazidə təşkil edilmiş valiliyin mərkəzi şəhəri idi.

«Arminiya» sözü Xəzərədək uzanır, «Armeniya» isə Qafqaz Oğuz Albaniyasının vilayətlərindən olan Arsakın hüdudlarında dayanır.

Müəlliflər xəritənin «dili ilə» söyləmək istəyirlər ki, göstərilən tarixi çağda guya «Armeniya»nın Şərqi hissəsi Albaniya dövlətinin Qərbi vilayəti olan Arsakda sona yetirdi. Bununla da onlar xilafətin Albaniyanı Xəzərədək əhatə edən «Arminiya» çanışınliyindən «imtina» edirlər.

Tarixi kerəkliyə əhəmiyyət verməyən erməni müəlliflər Azərbaycan türklərinin Ağrı dağının ətəyindən axan Arazın sağ sahilindən Arsaka qədər olan ərazini «Armeniya» adlandırırlar və xəritədə erməni görüntülərini daha qabarıq şəkildə canlandırmağa çalışırlar.

Bu məqsədlə də onlar bir neçə yer adını (Naxçıvan və s. əslində onları da özəlirinki hesab edirlər) çıxmaq şərtilə, həmin coğrafi bölgədə Azərbaycan türklərinin mahal, şəhər, dağ, çay, göl və s. adlarını başdan-başa çağdaş anlamda erməni dilinə çevirir və bununla da yerli xalqın qədim tarixini «özünüküləşdirməyə», «erməniləşdirməyə» çalışırlar.

Mə'lumatsız hər kəsin bu mənzərə qarşısında, şübhəsiz, ermənilərin bu saysız məmləkətlərin, ucsuz-bucaqsız ərazilərin «qədim sahibləri» olduqlarını qəbul etməkdən başqa əlacı qalmır.

Gəlin xəritəni bizə yuxarıdakı məzmununda təqdim edən Darbinyan-Melikyana sual verək: Bəs, Ərəb tarixçilərinin Ön Qafqazda haqqında xəbər verdikləri «Ərminiye» adında dörd çanışınliyin nə əcəb heç izi-tozu belə görsənmiş? Olmaya ərəblərin qədim Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri, Babəkin başçılığı ilə Azərbaycan türklərinin işğalçı xilafətə qarşı mübarizə tarixi yalandır?

S.T.Yeremyan və P.K.Poqosyan «Ərəb xilafəti» sözünü xəritədə «Armeniya»? hüdudlarından çox-çox uzaqda, diqqəti çəkməyən bir hissədə lokalizə edirlər.

III Xəritə (862-953-cü illər). Müəlliflər bu xəritədə Qərbdən Tigr çayının sağından yuxarı axardan nisbətən dar bir ərazidən başlayaraq Şərqdən Partav (Bərdə) və Qandzak (Gəncə) əyalətlərinin qonşuluğunda, Şimaldan gürcü «Baqratidlər çarlığında»? Cənubdan Urmiyə gölündən keçən qırmızı sərhəd xəttində hüdudlanan ərazidə «Armyan Baqratidlər çarlığı»nı yerləşdirirlər.

Darbinyan-Melikyan bu xəritənin «Ərəb xilafətinin zəiflədiyi və armyan feodal «dövlətçiliyinin» «yarandığı» dövrü əhatə etdiyini» yazır. Müəllif fikrində tutduğu uydurma hədəfə doğru bir qədər də irəliləyərək əlavə edir ki, «armyan Baqratidləri» feodal çarlığının və Ön Qafqaz knyazlıqlarının (862-925) üzərində şahənşah olan dövrdə



katolikos İov. Draxanakertsi Armeniyanın siyasi həyatında fəal iştirak edir».¹

Darbinyan-Melikyan bu fikrin davamı olaraq, 850-852-ci illərdə Armeniyada ərəblərə qarşı xalq hərəkatından, I Aşot Baqratunun hakimiyyətə gəlməsindən, Ön Qafqazı başdan-başa işğal edərək Armeniyanın sərhədlərini genişləndirməsindən, I Aşotun oğlu I Smbatın (890-913) və nəvəsi II Aşotun (915-929), müəllifin «Azərbaycanda (Cənubi Azərbaycanı nəzərdə tutur – Ə.T.) ərəblərin Sacidlər canişinliyi» adlandırdığı xilafət rejiminə qarşı apardıqları düşmənçilikdən və Ön Qafqaz «erməni dövlətçiliyinin» ağılasıqmaz siyasi-iqtisadi fəaliyyətində bəhs edir.²

Erməni tarixçisinin iddialarından belə çıxır ki, haqqında söhbət gedən illərdə Ön Qafqazda qədim tarixi dövlətlər yaratmış nə Azərbaycan türkləri yaşamışdır, nə də xilafətin **dörd idarəetmə ərazi inzibati sistemi mövcud olmuşdur.**

Əgər biz tarix ədəbiyyatında haqqında söhbət gedən Bizans imperatoru Yustinianın adı ilə əlaqələndirilən «dörd Armeniya» bölgüsünü və Ərəb xilafətinin «Ərminiyyə» canişinliyini fikrən xatırlasaq və onları nə «Armiyan coğrafiyası»nda, nə də təqdim etdiyimiz üç xəritədə tapmasaq, məgər bu o həqiqəti sübut etmirmi ki, erməni tarixçiləri özlərinin uydurduqları «Yustinian Armeniyası»ndan, Ərəb xilafətinin «Ərminiyyə»sindən açıq-aşkar imtina edirlər?

Deməli, istər Yustinianın adına vurulan (biz yuxarıda bu fikrin əsassız olduğunu söylədik) «Armeniya», istərsə də xilafətin Ön Qafqazda «Ərminiyyə» («Ərməniyyə») adında təşkil etdiyi canişinliklərin erməni xalqına, keşiş müəlliflər tərəfindən ayrı-ayrı və ziddiyətli rəvayət versiyaları əsasında tərtib etdikləri «tarix»lərə və «Armeniya tarixi» ətrafında onların varis tarixçilərinin uydurmalarına heç bir aidiyyəti yoxdur.

Əvvəla, əsassız olsa da, ədəbiyyatda coğrafi ərazi adı kimi verilmiş «Armeniya» anlamının mənşəini çar Aramın adı ilə əlaqələndirmək linqvistik-semantik baxımdan da əsassızdır. Əgər həqiqətən işğal edilən ölkənin Kappadokiya adı çar Aramın şərəfinə dəyişdirilmiş olsaydı, o zaman, mübahisəsiz demək olardı ki, həmin şəhərin adı «Armeniya» deyil, «Aramiya» adlana bilərdi. Məsələyə şərti olaraq, bu kontekstdən yanaşıldısa, «Armeniya» «Armen ölkəsi» mənasını verərdi, «Aramiya» namı da «Aram ölkəsi» anlamında işlədilərdi.

Çar Aramın Kappadokiyaya yürüşü zamanı ölkə hakimiyyəti əfsanəvi çar Arimin nəslində hesab edilən Armenlərin əlində idi.

¹ Darbinyan-Melikyan. Giriş, s.7.

² Yəni orada, s.7-9.

Çağrılmamış qonaqlarla hüdudda onları qarşılayan ölkə başçısı arasında Persid dilində aparılan qısa sorğu-sualı Ksenofont bizə belə çatdırır:

«Bu ölkənin adı nədir? O, dedi ki, Arminidir. Sonra soruşuldu, atları kimin üçün bəsləyirsiniz? Komarx (rəis, ağsaqqal – Ə.T.) cavab verdi ki, bunları Persid çarına xərac veririk».¹

Qeyd edək ki, ölkə adı olan «Arme» sözünün yunanlı tarixçi tərəfindən «Armini», yaxud «Armina» şəkilində qeydə alınması anlamın mənasını dəyişmir. Arme öz ilkin qədim formasını saxlamaqla, etnodil tələffüz qanunlarına, cümlədə işlənmə yerinə uyğun olaraq, «Armeini», «Armini», yaxud «Armina» şəkilində də işlənə bilər.

Biyaini (Urartu) yazılarında qeydə alınmış, Mesopotamiyanın şimalında, indiki Diyarbəkərin şimal-qərbində yerləşən ölkənin adını – Arme namını bir sıra görkəmli mütəxəssislərin, o cümlədən, Q.A.Melikişvilinin, B.B.Piotrovski və başqalarının Bağistan qaya mətnlərində tarixə şahidlik edən «Armina» adı ilə əlaqələndirmələri problemə elmi kontekstdən yanaşmanın nəticəsi idi.²

Q.A.Melikişvili «U - ra - aš - tu» anlamı ilə əlaqədar fikir söyləyərək yazır: «... Babil versiyasına (U - ra - aš - tu - Ə.T.) qədim Persid çarı I Daranın (m.ö.521-494) məşhur Bisutun yazılarında rast gəlinir. O dövrdə artıq Urartu çarlığı yaşamırdı. «Urartu» burada, şübhəsiz, qədim Assuriyanın şimalında yerləşən torpaqların adını bildirən coğrafi anlayış kimi istifadə edilmişdi.

Mə'lumdur ki, Bisutun mətnləri üç dildə tərtib edilmişdi: qədim Persid (bu dövrdə persidlərin etnoyazısı olmamışdı. Sasanilərin hakimiyyəti illərinin müəyyən çağında da Persid tayfaları Maday yazısından, yə'ni «Avesta» yazısından istifadə etmişlər. Yalnız «Zend Avesta» dövrü persidlərin Maday yazısı əsasında tərtib edilmiş əlifbasından və daha sonra yazısından danışmaq olar. Bu haqda qarşıda bəhs ediləcəkdir – Ə.T.), Elam, Babil.

Budur, Babil mətnindəki Urartu ekvivalentindən qədim Persid mətnində «Armina» (həm də Elam mətnində) adında istifadə edilmişdi.

Elmi ədəbiyyatda «Armina» adını ədalətli olaraq, Urartu (Biyaini – Ə.T.) mənbələrində³ Yuxarı Mesopotamiyanın şimal

¹ Ksenofont. I, IV, 17.

² Q.A.Melikişvili. Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixinə aid qədim Şərqi materialları. Nairi-Urartu. Tiflis, 1954, s.22; B.B.Piotrovski. Erməni xalqının mənşəi haqqında. Leninqrad, 1946. s.25.

³ B.B.Piotrovski. Erməni xalqının mənşəi, s.25.

Deməli, erməni kilsəsi Kappadokiyanı Aramin deyil, ölkənin yerli əhalisi olan Armenlərin adı ilə «Armeniya» adlandırmış olsaydı, geniş məntiqi daha ağıla batan olardı. Bu məqamda da xatırlanan «Armeniyanın» «hay»dan sonra özlərini məqsədli şəkildə «armyan» adlandırmış çağdaş ermənilərin namə'lum hibritlərdən törənmiş babaları ilə heç bir əlaqəsi ola bilməzdi.

Sual olunur, əgər Kappadokiya Aramin şərəfinə «Birinci Armeniya» adlanırsa, bəs, onun çar olduğu ölkənin «Armeniyanın» adı hansı səbəbdən meydana çıxmışdır?

M.Xorenskida sual cavabsızdır.

Yuxarıda dedik ki, erməni kilsəsində rəvayət çarına çevrilmiş Aram tarixin tanımadığı hər hansı bir «Armeniyanın» deyil, Biyani (Urartu) dövlətinin çarıdır. «Aram» adında salınmış tarixi şəhər də onun öz ölkəsində özü tərəfindən inşa edilmişdir. III Salmanasara aid olan yazılarda da bu haqda müfəssəl mə'lumat verilir.

Əgər çağdaş anlayışda olan «Aram şəhəri» anlamını o dövrün linqvistik-semantik yanaşması ilə etimoloji təhlilə çəksək, şübhəsiz «Aram» şəxs adı «məskən», «ölkə», «vətən» anlayışı olan «iya» ilə uzlaşacaq və «Aramiya» şəklinə düşəcəkdir.

Kimsədə şübhə qalmamalıdır ki, «Armeniyanın» - Armenlərin ölkəsi (yurdu, vətəni və s.), «Aramiyanın» - «Aramın ölkəsi» (yurdu, vətəni və s.) anlamı verir.

Bu həqiqət də ondan xəbər verir ki, nə Armenlərin ölkəsi olan qədim Kappadokiyanın, nə də Aramin ölkəsinin bu günə qədər adı elmə mə'lum olmayan ermənilərin babaları ilə (söhbət dini əfsanə qəhrəmanı olan mifik Haykdan deyil, etnik şəxsiyyəti və etnik tarixi olan əcdaddan gedir) heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bə'zi erməni tarixçiləri qədim və orta əsr dövrünə müraciət edərkən Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya Mar/Maday/Maq Türk tayfalarının Ön Asiyanın şərqindən qərbə doğru yayılmış nəsil budaqlarından birinin vətəni olan Arme (Şupriya) ölkəsinin adını gah «Armeniyanın», gah da «Armenianın» şəklində yazırlar.

Fikrimizcə, Biaini (Urartu) yazılarında qeyd alınmış ölkə adı Arme cümlədə işlənmə yerinə görə, qədim və orta əsr mənbələrində «Armeini», «Armeinia»,¹ yaxud «Armini» şəklində yazıya alınmışdır.

Fikrin sübutu üçün tarixi bir hadisəni xatırlayaq.

Makedoniyalı Aleksandrın Şərqi olan hərbi yürüşündə iştirak etmiş Ksenofont m.ö. 401-ci ildə Yunan hissələrinin sərt qayalıqlar yüksəkliyində yerləşmiş bir ölkənin hududuna hansı çətinliklərlə gəlib çatdıqlarını geniş təsvir edir.

¹ Bax: Mişsenko. İzahat. Herodot. Tarix.

АРМЕНИЯ И СОПРЕДЕЛЬНЫЕ СТРАНЫ В 862 - 953 гг.

Автор карты С.Т.Еремян



Карту оформил и подготовил к печати П.К.Погосян, Ереван, 1983 г.

hüdudunda, indiki Diyarbəkri şimal-qərbində yerləşmiş Arme (qədim Şupriya – Ə.T.) ölkəsilə əlaqələndirirlər».¹

Mə'lumdur ki, problem ətrafında ziddiyyətli fikirlər söyləyən müəlliflər də olmuşdur. Bu baxımdan biz burada yalnız gürcü tarixçisinin istinad etdiyi B.B.Piotrovskidən nümunə gətirəcəyik.

Q.A.Melikişvilinin B.B.Piotrovskiyə istinad etdiyi fikirdən iki il əvvəl Rus tarixçisi tam fərqli nəticəyə gəlmişdi. Onun ilkin qənaətinə VI əsrin ortalarında Van çarlığının Qərb ərazilərini armenlərin başçılığı ilə yeni tayfa ittifaqı ələ keçirir.

Bəs, bu «armenlər» etnomənsubiyyətə, erməni kilsə ədəbiyyatında deyil, qədim Şərq tarixində kimlərdirlər,² onların başçılıq etdikləri «tayfa ittifaqı» hansı etnotayfa birliyindən yaranmışdı, onlar Van çarlığı ərazilərinə gələndə onların ata-baba ocaqları hansı coğrafi ərazidə yerləşirdi və s. bu sıradan olan suallara B.B.Piotrovski kimi görkəmli bir alim elmi tarixin «üç riyazi düsturu» (arxeologiya, antropologiya və linqvistika) əsasında cavab tapmaq əvəzinə, xalqların tarixinə sifarişli və siyasi muzdlu şaxmat taxtası üzərində dövrün tələblərinə uyğun gedişlər etməsi, sözün əsl mənasında, şəxsən onun və onun başçılıq etdiyi Rus tarix elminin faciəsi idi.

B.B.Piotrovski yazırdı: «Nəqşi-Rüstəm və Bisutun yazılarının Babil mətnində yerləşdirilən Urartunun qədim adı (U - ra - aš - tu), eyni zamanda, qədim Persid və Elam mətnində olduğu kimi,

¹ Q.A.Melikişvili. Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixinə aid qədim Şərq materialları – Nairi – Urartu. Tiflis, 1954, s.22.

² M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə Arimin nəslindən olan armenlər Aramın çar olduğu «Armeniya»ya düşmən olan Kappadokiyada (elmi ədəbiyyatda Assuriya çarlığının tarixi Assuriya-Biyaini müharibələri ilə əlaqədar yerli əhalinin yaratdığı qədim rəvayətləri orta əsr erməni kilsəsi yenidən işləmiş və erməni variantı yaratmışdır. «Armeniya tarixi»ndə verilən epizodda da Biyaini çarı Aram «erməniləşdirilmiş» və coğrafi kordinatları mə'lum olmayan «qədim Armeniya»nın çarı kimi verilmişdi. 1843-cü ildə Venetsiya mxtaristləri onlardan əvvəl kilsənin meydana atdığı xəyali «qədim Armeniya»ni reallaşdırmaq və tarixləşdirmək məqsədilə «Bazmaven» adlı jurnal təsis edirlər. Jurnal ilk sayından başlayaraq, Qərbi Avropada Biyaini dövlətinin tarixini qondarma «Urartu» adı ilə «erməniləşdirmək» üçün ideoloji kompaniyaya başlayır) qüdrətli Assur çarlığının yerli əhalisidir. M.Xorenskiyə görə, çar Aram həmin düşmən ölkənin düşmən əhalisini məhv edir, şəhərlərini xarabazərliyə çevirir. O, düşmən armenlərin ölkəsini öz şərəfinə «Birinci Armeniya» adlandırır. Göründüyü kimi, erməni kilsəsi «Armeniya tarixi»ni tərtib etdiyi dövrdə nə armenləri çağdaş ermənilərin babası kimi, nə də yerli əhalinin adı ilə Kappadokiyanı XIX əsrdə N.Eminin redaktəsində meydana çıxmış «Armeniya» namında nişan vermir. Bəs, hansı əsasla bə'zi erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilər tərəfindən «armenlər» çağdaş erməni babaları hesab edirlər?!

Armeniya (qədim persidlərdə Armina, elamlarda Hər – mi-nu – ia) sözü ilə əvəz olunur.

Beləliklə, Van çarlığının ələ keçirilmiş hissəsi yeni siyasi birləşmənin (guya «armenlərin» - Ə.T.) adını daşımağa başlayır».¹

Haqqında söhbət gedən tarixi dövrlə əlaqədar B.B.Piotrovskinin konsepsiyasını təkzib edən kifayət sayda mütəxəssis tarixçi fikirləri də mə'lumdur. Biz burada yalnız Biyaini daş yazılarının məşhur mütəxəssisi «Biyaini dilinin izahlı lüğəti» adlı monumental bir kitabın müəllifi İ.İ.Meşşaninova müraciət etməklə kifayətlənəcəyik. O, maddi-mədəniyyətə və tarixi reallığa istinadən yazırdı: «Mən armyanların guya öz əvvəlki məskənlərində urartuları əvəz etmək üçün VI əsrdə xaldların yerlərinə gəlmələrinin izlənməsində kifayət qədər əsas görmürəm. Armyan adı öz bənzəri olan Xald Arame (Aramen) kökündəndir. Bundan başqa, Surb-Paulos Sardur yazılarından biz bilirik ki, Sardur-Arme ölkəsini zəbt etmişdir. Deməli, həmin sözü (Arme – Ə.T.) fərziyədə Qərbdən Vana və Urmiyəyə hərəkət edən gələri «armyanlar» gətirməmiş, həmin ifadə VI əsrdən də xeyli əsrlər əvvəllərdə öz məskənində yaşamışdır.

VII əsrin sonunda baş vermiş hadisəyə qədər o artıq uzun müddət öz yerində idi».²

Fikrimizcə, artıq izahata ehtiyac yoxdur. Bağistan qaya mətnlərində işlədilmiş «Armina» və «Har-mi-nu-ia» ifadələri Mar Türk əhalisinə əcdaddan məxsus Arme (Şupria) ölkəsinin daş yaddaşa çevrilmiş coğrafi adının müxtəlif şəkildə yazılışdı.

Atarpatın hakimiyyət varisi olan Artaksiasın səltənəti dövründə Armeini (Şupria) ölkəsinin kiçik valilik hüdudlarının Ön Asiyanın və Ön Qafqazın Şərqinə doğru genişləndirilməsi barədə qədim müəlliflərin əsərlərində kifayət qədər mə'lumat vardır. Həmin torpaqları işğal etmiş ərəblər yaxın-uzaq ölkələri idarə etmək məqsədilə onu inzibati ərazilərə bölərkən hər dairəni Arme/Armeini/Armina adını Elam mətnində işlədilmiş «Hər-mi-nu-ia» formasını öz dillərinin linqvistik – semantik qanunlarına uyğunlaşdıraraq «Ərminiyə» şəkildə tarixləşdirmişlər.

Bu, problemin bir tərəfi ilə əlaqədar gəldiyimiz nəticədir. Bəs, Yunan hərbi tarixçisi Ksenofontun verdiyi mə'lumat problemimizlə bağlı uzun illər boyu siyasətin qaraboyağına salınmış hansı həqiqətlərə işıq salır?

¹ B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.136.

² İ.İ.Meşşaninov. Urartu (Biyayn) dilinin izahlı lüğəti. Leningrad, 1978. s.50.

Birinci. Yuxarıda Ksenofontdan gətirdiyimiz mətndən də görünür ki, Yunanlar ölkə hüduunda yerli əhalinin nümayəndəsi ilə başqa dildə, yə'ni «hay dilində» (hayların «danışığı», «ünsiyyət» dili olan – Qrabar hələ neçə min illər sonralar zaman kəsiyində yaranacaq) deyil, yalnız Persid dilində söhbət aparırlar. Bu məqamda inkaredilməz tarixi bir kerəkliklə üz-üzə dayanmış oluruq: Arme (Şupria) ölkə əhalisi etnik mənsubiyyətə mə'lum iddiaların əksinə, nə «İşkil/Səllim itlər» (Simeon Lehatsi – XVI əsr erməni keşişi) adında etnosdur, nə «haydır», nə də çağdaş adda «ermənidir».

Xatırladaq ki, həmin illərdə Maday imperiyasında Mar/Maday çarları deyil, Persid Əhəməni nəslı hakimiyyətdə idi. Bu dövrdə Arme ölkəsi imperiyanın 13-cü satraplığına aid edilirdi. Təbii ki, həmin illərdə də satraplığa persiddilli satrap başçılıq edirdi.

İkinci. Qədim Yunan tarixçiləri, o cümlədən Hektay Miletski (m.ö. VI əsr), Herodot (m.ö. IV əsr) və başqaları Arme ölkəsinin yerli əhalisini «marlar» adı ilə nişan vermişlər.

Bu haqda erməni kilsəsinin başqa xalqlardan iqtibas etdiyi «Vişaplar» («Əjdahalar») adlı mifoloji və şifahi xalq ədəbiyyatında da mə'lumat verilir. Bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Təsadüfi deyildir ki, M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə də Armeyə işarə ilə xəbər verilir ki, Arminidə Armini çarlığını ilk yaradan da, onun müttəfiqi də madaylar (erməni ədəbiyyatında marlara həm də madaylar demişlər) olmuşlar.

Yuxarıda xatırlatdıq ki, biyainilər Fərat çayının yuxarı axarında olan Arme ölkəsini m.ö. 773-cü ildə işğal etmişdilər. Kiaksar m.ö. 590-cu ildə Biyaini çarlığına son qoydu və onun torpaqlarını Maday imperiyasının ərazilərinə daxil etdi. Bundan sonra o, M.Xorenskinin xatırladığı kimi, soydaş olduğu əhaliyə müstəqillik verdi və bununla da Arme (Şupria) müstəqil çarlıq e'lan edildi.

Bu kiçik ölkə Əhəmənilərin, sonra Selevkidlərin dövründə satraplıq həyatı yaşadı. Lakin romalıların yunanlara çaldıqları qələbədən sonra yaranmış əlverişli şəraitdən dərhal istifadə edən Kiçik Maday (sonra Atarpatena) çarı Atarpatın nəsil varislərindən olan Arme satrapı, III Antioxun «strateqi» Artaksias kiçik vilayəti çarlıq, özünü çar e'lan etdi.

Vaxtilə Atarpatın hakimiyyəti altında olmuş bir tərəfdən Ekbatandan (Həmədandan) Türkün qüruru olan Qafqaz dağlarının yüksək zirvələrinə doğru uzanıb gedən, Fasis (indiki Rion) çayının şimal sahillərində Pont dənizinə dirənən torpaqlardan, o biri tərəfdən Kiçik Arme ölkəsindən başlayaraq, Qırkan (Kaspi, Xəzər) dənizində

hüdulanan qədimdən qədim əcdad ellərini yadellilərdən təmizləyərək, Ana Vətənin babası Atarpatın dövründəki tarixi şöhrətini özünə qaytaran Artaksias (M.Xorenskidə «Mar/Maday» nəslı, «Atarpatena əsilzadəsi» Artaşes) Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçiliyinin Atarpatena epoxasında yeni parlaq bir səhifə açdı. Bu barədə qarşıda danışılacaqdır.

Deyənlərdən aydın olur ki, bu günə qədər, belə söyləmək mümkünsə, «erməni babaları və Qafqaz» problemi ilə əlaqədar ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə edilmiş «Arminiyyət», «Armenia», «Ərməniyyət», «Ərminiyyət» və bu sıradan olan coğrafi ərazi adlarının, habelə, sözün hətta ermənilər tərəfindən guya «erməniləşdirilmiş» «Armeniyyət» formasının onların etnohay, yaxud yapışdıraq «etnoarmyan» dil, inanc, soykök faktoru ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Mə'lum inzibati ərazinin namı hər hansı şəkildə yazılsa da, onun mənşəi Mar əhalisinə məxsus Arme (Şupria) ölkə adına bağlıdır.

Mə'lumdur ki, XIX əsrin əvvəllərində Rus imperatorluğunun xüsusi «Türksüz Qafqaz» proqramı əsasında işləyən ideoloji terror və təxribat maşını, hətta qədim və orta əsr müəlliflərini Rus dilinə çevirərkən Arme ölkə adının müxtəlif xalqların dilində yaranmış formalarını «Armeniyyət» şəkilində ümumiləşdirirlər və Türk tayfalarının tarixini də bu ad altında «erməniləşdirirlər».

Fikrimizi təkrarən bəyan edərək bildiririk ki, bütün ciddi-cəhədlərə baxmayaraq, istər «Armeniyyət», istərsə də o nəsiləndən olan anlamların, bu gün özlərini «armyan» adlandıran, əslində «Hay» olan əhalinin baba kökü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Erməni ədəbiyyatını orijinaldan oxuyan, qatı ermənipərəst imperator tarixçisi İ.Şopen M.Xorenskinin Rus nəşrində saxtalaşdırmış tərcüməçisinə və ümumiyyətlə ideoloji hamisi olduğu xalqın bütün ziyalılarının hərəkətlərinə dözməyərək yazırdı: «Oxucu görür ki, onda («Armeniyyət»ndə – Ə.T.) hər yerdə Hayk və Haykistan yazılır, «Armeniyyət» barəsində bir söz belə işlədilmir.

Elə buna görə də tərcüməçinin heç bir əsası yoxdur ki, hayları armyan adlandırsın. Çünki bu iki xalq, xüsusi düşüncə tərzinə görə tamamilə bir-birindən fərqli mənşəyə malikdirlər.¹

Qənaətimizcə, «Armeniyyət», «Ərminiyyət» və bu nəsiləndən olan başqa coğrafi ərazi adları ilə əlaqədar problemin əlavə araşdırmaya və izahata ehtiyacı yoxdur. Deyənlər kifayətdir. Lakin mövzu ətrafında apardığımız araşdırmaya yekun olaraq burada Osmanlı və Azərbaycan türklərinin heç zaman unutmağa (millətimizə tarixən

¹ İ.Şopen. Qafqaz və onun sakinləri (qədim tarix). SPb., 1866, s.26.

dəfələrlə soyqırım gətirən unutqanlığa nə üçün «yox!» demirik, qardaş! Övladlarımıza yenəmi fəlakətli yollar açasıyıq?) haqları olmadığı gözlənilən bir həqiqəti də xatırlatmalıyıq və ayıq olmalıyıq.

Yuxarıda söylədik ki, kilsə M.Xorenskinin adından çar Aramin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş «dörd Armeniya»sını «Armyan coğrafiya»sında yenidən bölür və yeni rəvayətlər əsasında «yaradılmış» «Armeniyaların» sayını artırır və bununla da Qərbdən Şərqə, Kappadokiyadan (Kayseridən) Xəzər dənizinə doğru «irəliləyir», Sasani səltənətinin çiçəkləndiyi bir dövrdə Ön Asiyanı «Persid-Armeniyası» adlandırır, biyainilərin varisi olaraq (ermənilər hansı haqla özlərini qədim türklərin - biyanilərin və parthlı Arsaklı səltənətinin varisləri hesab edirlər, qədim Şərq tarixi bu əcaib varisliyin səbəbini anlaya bilmir!) onların müvəqqəti işğal etdikləri Ön Qafqazı sözdə xəritə cizgiləri üzərində yenidən «işğal» kordinatları altına salır, ağılasığmaz xəritələr tərtib edir.

Başqa sözlə, ayrı-ayrı siyasi dövrün ruhuna uyğun olaraq, rəvayət «armeniya»sının xəritələrə köçürən hər bir keşiş Ön Asiyanın və Ön Qafqazın qara torpaqlarını qaranlıq kilsə hücrələrində dilsiz kağızda ruhi xəstələr kimi bağına basır, «o ... xa ... y» deyir, təskinlik tapır. Lakin bu öləri insani təskinlik deyil. Bu xəritələr adi xəritələr də deyildirlər. Onlar qarayaxa keşislərin, sözün əsl və tarixi mənasında, yerli xalqın qoltuğuna sığınan, rəhimdil Allah adamı olan ocaq sahibinin - Türkün verdiyi düşərgələrdə müvəqqəti yaşayış tərzini keçirən, qaçqın, mühacir və dilənçi məişəti yaşayan soydaşlarına bu ağır səfalətli həyatdan çıxmağın, insan kimi rahat yaşamağın ali, sivil yollarını göstərmək əvəzinə, gələcək nəsilləri onlara isti ocaq başı verən, qarşısına süfrə açıb duz-çörək qoyan, qəlbində Allah atəşi gəzdirən adamları məhv etmək, onların əmlakını quldurcasına yağmalamaq, silah gücünə insanları ata yurdlarından qovalamaq və nəhayət özünə «vətən» təşkil etmək naminə hər an silaha sarılmağa hazır çağırışı olan qəddar və qanlı bir plan idi.

Milli faciəmiz ondadır ki, M.Xorenski anonim keşiş ola-ola, erməni tarixçiləri kimi, adı bizdən olan «bizim» bəzi tarixçilər də onun adına bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mifoloji və epik ədəbiyyatdan gələn ayrı-ayrı epizodlar əsasında kilsələrdə tərtib edilmiş, elmi tarixin qəbul etmədiyi «Armeniya tarixi»ni «mö'təbər mənbə» olaraq qəbul edirlər. Bununla da çar Aramin fantastik «armeniya»sının «tarixi mövcudluğuna» məkrli erməni tarixçiləri qədər e'tiqad edirlər, hətta onlar da Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində nəinki «Armeniya», hətta «armeniya» axtarırlar.

Adı bizdən olan, çörəyimizi yeyən, havamızı udan bəzi nankor alimlərin tarixən türklərin qəddar düşmənləri olan ermənilərlə əlaqə, məişət və mə'nəviyyat doğmalığının nəticəsidir ki, vaxtilə Kilikiya-Venetsiya erməni kilsələrində hazırlanmış və XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rus imperatorluğunun silahlı hamiliyi altında bu gün də öz təhlükəsini saxlamış, «Böyük Armeniya» və Mesrop Maştos¹ adında Ön Qafqazda Azərbaycan türklərinin qədim torpaqları üzərində dayanmış erməni ideoloji irtica kabusunun zülmətdən zülmət kölgəsində qədim dövlətçiliyimizin istər Atarpatena dövrü, istərsə də Qafqaz Oğuz Albaniyası epoxası görünməz olmuşdu.

¹ «Böyük Armeniya» iddiası uydurma olduğu kimi, Mesrop Maştos da anonim keşişdir. Ona görə də erməni keşişi ilə əlaqələndirilən Alban əlifbasının «ixtira»sı və Albaniyada xristianlığın təbliği məsələsi cəfəngiyyatdır. Xilafətə qədər Araz çayının hər iki sahilində Azərbaycan türklərinin babaları atəşpərəst olmuşlar. Qafqaz Oğuz Albaniyasını kitab səhifələrində «xristianlaşdıran» erməni kilsəsi onun əhalisinin bir hissəsini «erməniləşdirir» və bununla da ermənilərin «Qafqaz evinin» tarixini XIX əsrin əvvəllərindən V əsrə, yaxud daha da ön tarixə köçürməyə çalışır.

**IV FƏSİL. ANONİM KEŞİŞ MESROP MAŞTOS:
«ƏLİFBANIN İXTİRASİ» VƏ «BİBLİYA»NIN «ERMƏNİ
DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ» MƏSƏLƏSİ.
TARİXİ HƏQİQƏTLƏR VƏ KİLSƏ UYDURMALARI**

N.Eminin «Ön söz»də Moisey Xorenski barəsində «yüngül oçerk» yazmaqla ona «tərcümeyi-hal» düzəltməkdə başlıca məqsədi anonim müəllifi «tarixi şəxsiyyətə» çevirmək və bununla da Mesrop Maştosun «erməni əlifbası»nın «ixtirası» «Bibliya»nın «ermənicəyə» «tərcüməsi»¹ və «Armeniya tarixi»nin guya erməni knyazının sifarişilə yazılması² məsələsini araya gətirməklə ermənilərin tarixdə olmayan «dövlətçilik tarixi»ni sübuta çatdırmaqdan ibarətdir.

Moisey Xorenskinin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı N.Eminin «yüngül oçerkdə» təqdim etdiyi məqamları yada salaq.

N.Eminin fikrincə, Moiseyin təlim aldığı inanc evi hansı çağdaş xalqa məxsus olmuşdur?

Bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, N.Eminin öz sözlərindən tam aşkar olur ki, m.s. V əsrdə Saak və Mesropun xidmət göstərdikləri inanc evi də, orada aparılan təlim və yazı da qeyri-ermənilərə, başqa sözlə, suriyə və yunanlara məxsusdur. Deməli, daha sonralar kilsə materialları əsasında tərtib edilmiş saxta «tarix» kitablarında V əsrdə «erməni yazısının», «erməni yazısı» ilə kitabların yazılmasını, erməni babalarının 301-ci ildə xristianlığı qəbul etmələrini, «Bibliya»nın erməni dilinə «tərcümə» edilməsini bu günə qədər fantastik iddialarla haray çəkən erməni və ermənipərəst muzdlu müəlliflər reallıqdan uzaq, qeyri-elmi və subyektiv fikrlər söyləmişlər.

«Ön söz»ün məzmunundan bəlli olur ki, müəllif «erməni əlifbası»nın «tərtibindən» dərhal sonra «Bibliya»nın ermənicəyə «tərcümə»sindən danışmaqla «Armeniya tarixi» kitabının yazılmasına gedən yolun guya tarixi reallıqdan və zərurətdən irəli gəlməsini «sübuta» çatdırmağa çalışır. Bu baxımdan onun real kerçəkliyin qəbul etməyəcəyi ermənisayaq versiyası maraqlıdır. N.Emin yazır: «V əsrin əvvəlində erməni yazısının ixtirasından sonra 70 şərhə müqayisə yolu ilə müqəddəs Kitabın erməni dilinə tərcüməsinin son düzəlişinə başlamaq haqqında düşündülər və əhəmiyyətli işi layiqincə həyata keçirmək məqsədilə Saak və Mesrop nəhayət Yunan dilində biliklərini kamilləşdirmək üçün özlərinin ən

¹ Əgər inansa, «Erməni Bibliya»sının ilk əlyazmasını 887-ci ilə (IX əsr) aid edirlər (Yepiskop Kirion). Bu əlyazmanın 1695-ci ildə Amsterdamda (Q.Xalatyants), 1899-cu ildə Moskvada (Yepiskop Kirion) nəşr olunduğu xəbər verilir.

² «Armeniya tarixi»nin yeganə əlyazma nüsxəsi XIV əsrə aiddir (Q.Xalatyants).

yaxşı şagirdlərini, dövrün İskəndəriyədə, Aöunidə, Bizansda yerləşmiş məşhur məktəblərdə oxumağa yolladılar. Yeri gəlmişkən, onların seçimi, eyni zamanda, ölkəsində dövrünün ən istedadlı adamlarından biri olan Moisey Xorenskinin üzərinə düşdü».¹

N.Eminin sözündən belə çıxır ki, «erməni yazısı»nın «ixtirası»ndan sonra guya Saak və Mesrop düşünür ki, erməni dilinə «tərcümə» etdikləri Müqəddəs Kitabın son düzəlişinə başlamaq lazımdır və bu iş üçün də M.Xorenskiyə ümid bəslənir.

Əvvəla, qarşıda şahidi olacağıq ki, yazı və tərcümə ilə əlaqədar Koryun N.Eminin sözlərinin tam əksinə fikir söyləyir.

İkincisi, əgər «Bibliya»nın tərcüməsinin təkmilləşdirilməsi hadisəsi M.Xorenski ilə əlaqədar olsaydı, kimsə şübhə etməməlidir ki, bu məsələ «Armeniya tarixi»ndə hər hansı məzmununda öz əksini tapmış olardı.

Üçüncüsü, əlimizin altında olan kifayət qədər faktdan yuxarıda verdiyimiz nümunələr M.Xorenskinin nəinki VII əsrdə, hətta VIII-X əsrlərdə yaşamadığını xəbər verirlər. Qarşıda adını çəkəcəyimiz müəlliflər M.Xorenski adında tarixi şəxsiyyəti tamamilə təkzib edirlər. Belə bir həqiqətin qarşısında anonim müəllifin guya Saak və Mesropun şagirdi olduğuna inanmalar, N.O.Emin başda olmaqla, uydurduqları nağıla real həyat kimi baxan keşişlər qədər cahil olmalıdırlar!

M.Xorenski mif və ülluziyadır! Onun adı ilə təsdiq edilən qədim «Armeniya», hətta «armeniyalar» ülluziya aləmində də uydurulmuş şirin arzudan başqa bir şey deyildir.

Məsələ belə olduğu halda, erməni xristianlığının mövcudluğunu 301-ci illə, «yazı» və «Bibliya»nın ermənicəyə tərcümə iddiasını V əsrlə bağlamağın heç bir əsası yoxdur. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır.

Daha geniş, daha ətraflı araşdırma axarına düşmək məqsədilə N.Eminin yuxarıda söylədiklərini şərti qəbul edək, lakin bəzi məqamları açıqlamağa çalışaq.

Birinci. Etnos adı elmə bəlli olmayan «erməni babalarının» Kiçik Asiyada bir qisminin Suriyə büt-pərəstliyinə, digər qisminin Yunan büt-pərəstliyinə səcdə etdiyi dövrdə yenicə tərtib edilmiş «əlifbanın» səviyyəsi imkan verərdimi ki, yunanların və yəhudilərin yüksək mədəniyyətli yazı dili ilə qələmə alınmış dini hekayətlər kobud işarələrdən ibarət olan «Qrabar əlifbası» ilə başqa dilə çevrilsin?! Tərcümə üçün yüksək ədəbi dil və tərcümə peşəkarlığı lazım idi. Mesrop Maştos isə yunandilli və suriyədilli orta səviyyəli adi bir keşiş idi.

¹ N.Emin. Ön söz - M.Xorenski. Armeniya tarixi, M., 1858, s.2.

**IV FƏSİL. ANONİM KEŞİŞ MESROP MAŞTOS:
«ƏLİFBASININ İXTİRASINI» VƏ «BİBLİYANIN «ERMƏNİ
DİLİNƏ «TƏRCÜMƏSİ» MƏSƏLƏSİ.
TARİXİ HƏQİQƏTLƏR VƏ KİLSƏ UYDURMALARI**

N.Eminin «Ön söz»də Moisey Xorenski barəsində «yüngül oçerk» yazmaqla ona «tərcümeyi-hal» düzəltməkdə başlıca məqsədi anonim müəllifi «tarixi şəxsiyyətə» çevirmək və bununla da Mesrop Maştosun «erməni əlifbası»nın «ixtirası» «Bibliya»nın «ermənicəyə» «tərcüməsi»¹ və «Armeniya tarixi»nin guya erməni knyazının sifarişlə yazılması² məsələsini araya gətirməklə ermənilərin tarixdə olmayan «dövlətçilik tarixi»ni sübuta çatdırmaqdan ibarətdir.

Moisey Xorenskinin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı N.Eminin «yüngül oçerkdə» təqdim etdiyi məqamları yada salaq.

N.Eminin fikrincə, Moiseyin tə'lim aldığı inanc evi hansı çağdaş xalqa məxsus olmuşdur?

Bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, N.Eminin öz sözlərindən tam aşkar olur ki, m.s. V əsrdə Saak və Mesropun xidmət göstərdikləri inanc evi də, orada aparılan tə'lim və yazı da qeyri-ermənilərə, başqa sözlə, suriyə və yunanlara məxsusdur. Deməli, daha sonralar kilsə materialları əsasında tərtib edilmiş saxta «tarix» kitablarında V əsrdə «erməni yazısının», «erməni yazısı» ilə kitabların yazılmasını, erməni babalarının 301-ci ildə xristianlığı qəbul etmələrini, «Bibliya»nın erməni dilinə «tərcümə» edilməsini bu günə qədər fantastik iddialarla haray çəkən erməni və ermənipərəst muzdlu müəlliflər reallıqdan uzaq, qeyri-elmi və subyektiv fikrlər söyləmişlər.

«Ön söz»ün məzmunundan bəlli olur ki, müəllif «erməni əlifbası»nın «tərtibindən» dərhal sonra «Bibliya»nın ermənicəyə «tərcüməsi»sindən danışmaqla «Armeniya tarixi» kitabının yazılmasına gedən yolun guya tarixi reallıqdan və zərurətdən irəli gəlməsini «sübuta» çatdırmağa çalışır. Bu baxımdan onun real kerəkliyin qəbul etməyəcəyi ermənisayaq versiyası maraqlıdır. N.Emin yazır: «V əsrin əvvəlində erməni yazısının ixtirasından sonra 70 şərhli müqayisə yolu ilə müqəddəs Kitabın erməni dilinə tərcüməsinin son düzəlişinə başlamaq haqqında düşündülər və əhəmiyyətli işi layiqincə həyata keçirmək məqsədilə Saak və Mesrop nəhayət Yunan dilində biliklərini kamilləşdirmək üçün özlərinin ən

¹ Əgər inansaq, «Erməni Bibliya»sının ilk əlyazmasını 887-ci ilə (IX əsr) aid edirlər (Yepiskop Kirion). Bu əlyazmanın 1695-ci ildə Amsterdamda (Q.Xalatyants), 1899-cu ildə Moskvada (Yepiskop Kirion) nəşr olunduğu xəbər verilir.

² «Armeniya tarixi»nin yeganə əlyazma nüsxəsi XIV əsrə aiddir (Q.Xalatyants).

yaxşı şagirdlərini, dövrün İskəndəriyədə, Aöünüdə, Bizansda yerləşmiş məşhur məktəblərdə oxumağa yolladılar. Yeri gəlmişkən, onların seçimi, eyni zamanda, ölkəsində dövrünün ən istedadlı adamlarından biri olan Moisey Xorenskinin üzərinə düşdü».¹

N.Eminin sözündən belə çıxır ki, «erməni yazısı»nın «ixtirası»ndan sonra guya Saak və Mesrop düşünür ki, erməni dilinə «tərcümə» etdikləri Müqəddəs Kitabın son düzəlişinə başlamaq lazımdır və bu iş üçün də M.Xorenskiyə ümid bəslənir.

Əvvəla, qarşıda şahidi olacağıq ki, yazı və tərcümə ilə əlaqədar Koryun N.Eminin sözlərinin tam əksinə fikir söyləyir.

İkincisi, əgər «Bibliya»nın tərcüməsinin təkmilləşdirilməsi hadisəsi M.Xorenski ilə əlaqədar olsaydı, kimsə şübhə etməməlidir ki, bu məsələ «Armeniya tarixi»ndə hər hansı məzmununda öz əksini tapmış olardı.

Üçüncüsü, əlimizin altında olan kifayət qədər faktdan yuxarıda verdiyimiz nümunələr M.Xorenskinin nəinki VII əsrdə, hətta VIII-X əsrlərdə yaşamadığını xəbər verirlər. Qarşıda adını çəkəcəyimiz müəlliflər M.Xorenski adında tarixi şəxsiyyəti tamamilə təkzib edirlər. Belə bir həqiqətin qarşısında anonim müəllifin guya Saak və Mesropun şagirdi olduğuna inananlar, N.O.Emin başda olmaqla, uydurduqları nağıla real həyat kimi baxan keşişlər qədər cahil olmalıdırlar!

M.Xorenski mif və ülluziyadır! Onun adı ilə təsdiq edilən qədim «Armeniya», hətta «armeniyalar» ülluziya aləmində də uydurulmuş şirin arzudan başqa bir şey deyildir.

Məsələ belə olduğu halda, erməni xristianlığının mövcudluğunu 301-ci illə, «yazı» və «Bibliya»nın ermənicəyə tərcümə iddiasını V əsrlə bağlamağın heç bir əsası yoxdur. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır.

Daha geniş, daha ətraflı araşdırma axarına düşmək məqsədilə N.Eminin yuxarıda söylədiklərini şərti qəbul edək, lakin bə'zi məqamları açıqlamağa çalışaq.

Birinci. Etnos adı elmə bəlli olmayan «erməni babalarının» Kiçik Asiyada bir qisminin Suriyə bütperəstliyinə, digər qisminin Yunan bütperəstliyinə səcdə etdiyi dövrdə yenidən tərtib edilmiş «əlifbanın» səviyyəsi imkan verərdimi ki, yunanların və yəhudilərin yüksək mədəniyyətli yazı dili ilə qələmə alınmış dini hekayətlər kobud işarələrdən ibarət olan «Qrabar əlifbası» ilə başqa dilə çevrilsin?! Tərcümə üçün yüksək ədəbi dil və tərcümə peşəkarlığı lazım idi. Mesrop Maştos isə yunandilli və suriyədilli orta səviyyəli adı bir keşiş idi.

¹ N.Emin. Ön söz M.Xorenski. Armeniya tarixi, M., 1858, s.2.

İkinci. Əgər Müqəddəs Kitab «vardapet» Mesrop Maştos tərəfindən məhz «erməni dilinə» «çevrilmişsə», bəs, nəyə görə «tərcümənin» «son düzəlişləri» üçün onun şagirdi M.Xorenski təkmilləşməyə məhz Yunan elm mərkəzləri yerləşmiş şəhərlərə e'zam olunur?

N.Eminin «Armeniya tarixi»nin «Ön söz»ündə «Mesrop yazısından» və «Bibliyanın tərcüməsindən», yə'ni ölkədə «erməni yazısından» istifadə edildiyi barədə danışdığı halda, kitabın sonuna əlavə etdiyi «Qeydlər» hissəsində özünü təkzib edərək yazır: «Erməni ədəbiyyatı ilə məşğul olanlar bilirlər ki, qədim əlifbanın yaranmasına və təkmilləşdirilməsinə qədər Armeniyada Suriya, Pars («Avesta» – Ə.T.) və Yunan yazılarından istifadə olunurdu».¹

Əgər «Qeydlər» hissəsində «qədim əlifba»nın «təkmilləşməsinə qədər» (namə'lum dövrdə!) «Armeniya»da adı yuxarıda çəkilən Suriya, Pars («Avesta») və Yunan yazılarından istifadə edildiyini N.Emin yazırsa, bəs, nə üçün o, «Ön söz»də Müqəddəs Kitabın tərcüməsini «erməni dili» və «erməni yazısı» ilə əlaqələndirir?

M.s. V əsrdə çağdaş erməni babalarının məişətində üç müxtəlif etnoyazı hakimiyyətinin e'tirafı sübut edir ki, onlar tarixən pərakəndə halda (əvvəllər Maday, Hett, Assuriya, Biyaini (Urartu) dövlətlərinin ərazilərində, daha sonralar yeni müstəmləkə inzibati bölgüsü Kiçik Asiyanın Yunan, Parfya və Roma işğal regionlarında) yaşamışlar. Erməni babaları tarixin heç bir çağında toplum halında yaşamamış və özlərinin döğmə etnoməişətlərini və etnomədəniyyətlərini yarada bilməmişlər. Onlar bu baxımdan aralarında yaşadıkları hər hansı yerli əhalidən bir şey əxz etmişlər. Qarşıda yeri gəldikcə gətirəcəyimiz maddi sübutlardan aşkar olacaq ki, çağdaş ermənilərin mifologiyasından tutmuş epik nəğmə və rəvayətlərində, çalğı alətlərindən xalq mahnılarına, fərdi rəqs havalarından kütləvi etnik (yallı) rəqslərdə Azərbaycan türklərinə və onların «Avesta» abidəsinə minnətdar olmalıdırlar. Bu baxımdan anonim müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə Zarvanın yer üzünün knyazı olması barədə verilən rəvayət həm maraqlıdır, həm də təsadüfi deyildir. Bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Son dövrlərdə saxta erməni kilsə materialları əsasında «tarix» adına təqdim edilmiş ədəbiyyatdan başqa, heç bir mö'təbər qədim, yaxud erkən orta əsr müəllifləri V əsrdə erməni dilində, erməni yazısında nə Müqəddəs Kitab tanımışlar, nə də milli Hayk mədəniyyəti.

XIX əsrin əvvəllərində yaşamış erməni alimi Q.Xalatyantsın bu baxımdan yuxarıda 14 bənddə verdiyimiz e'tirafı səbəbsiz deyildir. O, mənbələrə söykənərək yazır ki, «Armeniya tarixi»nin XIV əsrə aid

olan yeganə nüsxəsi, habelə «erməni Bibliyası» tarixdə ilk dəfə 1695-ci ildə Amsterdanda nəşr edilmişdir.¹

Gürcü Yepiskopu Kirion «erməni Bibliyası» ilə əlaqədar daha dəqiq fikir və dəqiq ünvan göstərir. O, yazır: «Ən qədim və yeganə erməni əlyazması IX əsrə – 887-ci ilə aid erməni Bibliyası Moskvada Lazarevski Şərq Dilləri İnstitutunda saxlanılır. Kitab 1899-cu ildə Q.A.Xalatyantsın ön sözü və redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir».²

XX əsrin daşnak-kommunist alimi, Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyətinə qarşı Qırmızı Rus imperiyasının zəhərli və kəsərli qılınclarından olan K.N.Yüzbaşyanın aşağıdakı fikri də aşkarca sübut edir ki, V əsrdə «erməni yazısından», «erməni Bibliyasından» danışmağa dəyməz, söylənilənlər də əsassızdır, ülluziyadır. O, yazır: «Armeniyada xristian dininin yayılması ilə bağlı olaraq Yunan ədəbiyyatı inkişaf tapdı».³

Əlbəttə, K.N.Yüzbaşyanın «Armeniya» iddiası orta əsrlər kilsə ədəbiyyatından gələn ən'ənəvi «erməni xəstəliyi» ilə əlaqədar idi. Lakin onun fikrinə istinadən deyə bilərik ki, əgər V əsrdə «erməni yazısı» olsaydı, əlbəttə, icma arasında xristianlığı geniş yaymaq üçün Yunan ədəbiyyatına ehtiyac qalmazdı. Müəllif həmin prosesdə başqa bir faktor da unutmur. O, yazır: «Armyanlar arasında Suriya ədəbiyyatı xristianlığın təbiliği ilə bağlı yayılmışdır. Bu mə'nada o Yunan ədəbiyyatının analoqu hesab oluna bilər».⁴

Maraqlıdır ki, Yüzbaşyan burada xristianlığın «Armeniya dövləti»nin(?) ərazisində deyil, «armyanlar» arasında yayılmasından və bu hadisədə də Suriya və Yunan ədəbiyyatının tarixi xidmətindən danışır. Deməli, müəllifin fikrinə, erməni icması xristianlığı suriyyədilli və yunandilli inanc evlərinin tə'siri altında qəbul etmişdir.⁵ Bu dəlil əsas verir söyləyək ki, Maarifçi Qriqorinin 301-ci ildə erməni babalarına xristianlıq gətirməsi iddiası tarixi həqiqətən uzaqdadır.

Əvvəla. K.N.Yüzbaşyan iki düşmən dövlətin (Persid-Roma) yalnız birinin inzibati ərazisində yaşayan tarixən az saylı olmuş kiçik erməni icmasının dini-mə'nəvi həyatında baş vermiş hər hansı bir hadisəni bytövlükdə çağdaş erməni xalqının ünvanına yazmaqla ən'ənəvi tarixi saxtakarlığı davam etdirmiş olur.

İkincisi. əgər biz K.N.Yüzbaşyanın konsepsiyasını qəbul etmiş olsaq, o zaman, o, da e'tiraf etməlidir ki, yad yazıda, yad dildə olan

¹ Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri, s.378

² Yepiskop Kirion. İverianın Rus tarixində mədəni rolu. Tiflis, 1910. s.315.

³ K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması – Şərq xalqlarının əlyazmalar mədəniyyəti. Birinci kitab. M., 1987. s.146.

⁴ Yəne orada, s.148.

⁵ Yəne orada.

ədəbiyyatın vasitəsilə erməni babaları arasında dövlətçiliyin mə'nəvi-siyasi dayacağı olan yeni bir dinin təbliği kompaniyası şəraitində, yə'ni V əsrdə nə «Mesrop yazısı», nə Mesropun Bibliyanı «erməni» dilinə «çevirməsi», nə də çağdaş təfəkkürdə qəbul edilən «xristianlıq» mümkün idi.

Tarix xəbər verir ki, erkən orta əsrlər dövrü Roma imperatorluğuna daxil olan ərazidə Yunan ədəbiyyatı vasitəsilə xristianlıq deyil, qədim Şərq-Yunan bütperəstliyinin sintezi olan bütə inanc ideyaları təbliğ edilirdi. Başqa sözlə, nə yunanlar, nə də romalılar Ön Asiyada hakim olduqları dövrdə xristian olmamışlar. Roma xristianlığının zahiri əlamətlərinə baxmayaraq, hələ də romalılar bu dövrdə bütperəstlikdən tam ayrılıb, çağdaş anlayışda xristian olmamışlar.

Təkbidilməz tarixi həqiqət budur ki, Həzrət Məhəmmədin (s.ə.v.) Məkkədə İbrahim Xəlil Peyğəmbərin adına istinad edilən Kə'bədən 360 bütü Müqəddəs Həcərlə əvəz etməsi göstərir ki, hələ VII əsrə qədər «Tövrat» və «İncil» qovmi bütələrə sitayiş etmişdir.

«Bibliya»da tək Allahın insan adları ilə nişan verilməsi (əslində bu ideya «Avesta»da Səma Tanrısının, başqa sözlə, tək Tanrı olan Ahura-Məzdanın tə'siri altında yaranmışdı. «Ahura-Məzda» sözü «Qur'ani-Kərim»də islam Allahının çoxsaylı adlarından biri olan «Allahu-Əkbər», yə'ni «Böyük Allah» anlamına çevrilmişdi), xüsusən İsanın «Allah» adı ilə nişan verilməsi, yaxud İsanın Allahın oğlu olması və s. ideyalar Orta Şərq inanc evlərində «Avesta» tə'liminin tə'sirindən yaranmış «Səma Tanrısı», yaxud «Səma Allahı» dini baxışını şərtləndirən amillərdəndir.

Biz qarşıda İsa Peyğəmbərin dini tarixə gəlişinə qədər «Avesta» Tanrı panteonundan Mitranın romalılar tərəfindən milli Tanrı olaraq qəbul edilməsindən danışarkən fikrimizin həqiqət olduğuna inanılacaqdır.

Bu gün də «Bibliya»ya tapınan qovmun istər kilsədə, istərsə də yaşadığı mənzilin bir küncündə ibadət üçün xüsusi düzəldilmiş guşədə Xristosun rəmzi olan insan şəklində ya taxta, ya da metal parçasında təsvir edilən Allaha-bütə sitayiş etmələri, həmin xristian insanların əcdaddan qalma ən'ənəvi bütperəstlik ideologiyasının günümüzdə qədər yeni formada, yeni məzmununda yaşadılmasıdır.

Deyənlərdən o nəticə hasil olur ki, erməni ədəbiyyatında nişan verilən Suriyə və Yunan dillərində olan dini ədəbiyyatın geniş yayıldığı ərazidə «Tövrat» qovminin VII əsrdə 360 bütə sitayiş etməsi tarixi həqiqətdirsə, deməli, nə 301-ci ildə «erməni xristianlığı»ndan, nə də V əsrdə «Bibliya»nın erməni dilində «tərcümə»sindən danışmağa dəyməz.

Qərbi Avropadan mə'lum olmayan vaxtda Ön Asiyaya gəlmiş erməni babaları tarixin heç bir çağında toplum halda vahid bir

ərazidə yaşamamış, heç zaman özlərinə məxsus etnoinanca, etnofolklorla və s. əqlin və ürəyin məhsulu olan başqa ilahi yaradıcılığa, habelə daha sonralar erməni keşiş müəlliflərinin fantaziyalarında yaradılmış nəinki «Böyük Armeniya»ya, hətta kiçik «dövlətə», kerçək tarixin qəbul edəcəyi çarlara malik olmamışlar. Bu baxımdan onların öz yalanlarını özlərinə «erməni tarixinin atası» seçdikləri M.Xorenskinin dili ilə cavab verək: «Biz böyük xalq deyilik və sayca kifayət qədər məhdudluq, qüdrətli deyilik və tamamilə yad ellilərin (Roma və Bizans imperatorlarını nəzərdə tutur – Ə.T.) hökmranlığı altındayıq».¹

Anonim müəllif M.Xorenski başqa bir yerdə erməni babalarının Kiçik Asiyada pərakəndə şəkildə ayrı-ayrı dövlətlərin inzibati ərazilərində etnodilindən, etnodindən, etnoyazıdan uzaq, həm də yadlara məxsus müxtəlif məişətlə yaşadıklarını daha aydın məzmununda xəbər verir: «... Mesrop qayıdır və özü ilə dilimizin əlifbasını gətirir, Vramşapuxun² və Böyük Saakın əmri ilə ağıllı, təmiz tələffüzə, xoşa gələn səsə və sürəkli nəfəsə malik seçmə uşaqları bir yerə toplayıb, bütün əyalətlərdə məktəblər təşkil edir və Kesariyə taxtına tabe olub Yunan və Suriyə yazılarından istifadə etməli olan Yunan hissəsindən başqa, Pars ərazisindəki bütün ölkələrdə tə'limə başlayır».³

Burada bə'zi məqamlara aydınlıq gətirilərsə, o zaman N.Eminin «Ön söz»də dediyi sözlə «İzahat» bölməsində ortaya atdığı fikir arasında özünü qabarıq göstərən ziddiyyət V əsrdə «Bibliya»nın erməni dilinə «çevrilməsi» məsələsini bir daha təkbiz etmiş olar.

«Ön söz»də, müəllifə görə, guya «Bibliya»nın tərcüməsi hazırdır. Lakin onun «təkmiləşdirilməsi» üçün Moisey Yunan elm mərkəzləri yerləşən şəhərlərə göndərilir. Şagirdlik dövründən «səfərə çıxan» Moisey 120-123 illik həyatının son illərini yaşadığı ahıl çağında vətənə qayıdır. Artıq nə Saak və Mesrop, nə də Vramşapux həyatda yoxdur.⁴

N.Eminin «İzahat» hissəsində söylədiyi fikir tam başqadır. Burada deyilir ki, Mesrop «Əlifbanı» yenidən gətirmişdi. Çar Vramşapuxla patriarx Saakın əmri ilə «məktəb» açılır, oxumaq üçün ağıllı uşaqlar seçilir.

Deməli, Vramşapuxun dövrünədək erməni icması arasında öz dillərində, öz yazılarında məktəb olmamışdı. Belə olduğu halda Mesrop Maştosun aldığı monastır tə'liminin də Suriyə dilində və Yunan dilində olması şübhəsizdir. Bəs, yad xalqın dilində kamilləşmiş

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.31.

² Vramşapux rəvayət çaridir.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.210.

⁴ N.Emin. Ön söz, s.2.

qoca bir keşişin mənşəcə bağlı olduğu bir icmanın linqvistikasına uyğun «Əlifba» «ixtira» etməsinə, hətta Müqəddəs Kitabı erməni dilinə çevirməsinə necə inanaq?

Bu deyilənlər əsas verir söyləyək ki, yunandilli və suriyədilli monastırda «vardapet» («ustad») olan Mesrop Maştosdan dərslər alan M.Xorenskinin guya erməni dilinə «çevrilmiş» Müqəddəs Kitabın son təkmil redaktəsi məqsədilə Yunan elm mərkəzlərinə e'zam edildiyini iddia edən N.O.Emin heç bir tarixi fakta istinad etmir və söylənilənlər də cəfəngiyatdır.

Başqa bir fakt.

«Ön söz»də Mesropla Saakın Yunan və Suriyə dillərində, «İzahat» bölməsində isə onların Persid dilində dərslər dedikləri söylənilir. Buradan mə'lum olur ki, N.Emin Saakla Mesropun təlim-tədris «ocağının» yunanlarınmı, yaxud persidlərinmi inzibati ərazisində yerləşdiyini özü üçün aydınlaşdırma bilməmişdi. Lakin hadisələrin «çar Vramşanux»la əlaqələndirilməsi «Mesrop əlifbası»nın «dünyaya gəlməsi»ni sasanilərin inzibati ərazisində yaşayan erməni icması ilə bağlayır. Bu baxımdan problemimiz üçün bir də o maraqlıdır ki, «Ön söz»də vahid uydurma «Armeniya» «dövlətindən» danışılırsa, «İzahat»da artıq «Armeniya dövlətin»dən deyil, Kiçik Asiyanın Persid və Yunan ərazisində pərakəndə yaşayan erməni icmasından söz açılır. Deməli, müqəddəs real həqiqət N.Eminin özünü nə qədimdə, nə də orta əsrlər dövründə vahid «Armeniya dövləti»nin mövcudluğunun təkzibinə məcbur edir.

Deyilənlərdən bir də o aşkar olur ki, «yazı» və «tərcümə» problemi ilə bağlı N.Emində olan fikir ziddiyyətləri özünü qabarıq göstərir.

Başqa bir misala da müraciət edək. Məsələn, N.Emin yuxarıda yazır ki, Mesrop Maştos «armyan yazısı» ilə icma arasına qayıdır, «məktəb açır», «uşaq seçir». Bircə səhifədən sonra o, yuxarıdakı fikrin tam əksinə olaraq, bir başqa «tərcümə»dən danışır: «... Mesropun özü Armeniyaya qayıdır və Yunan dilində mətn olmadığı üçün Böyük Saakın Suriyə dilindən tərcümə ilə məşğul olmasının şahidi olur. Çünki, əvvəlcə Merucan torpağımızda mövcud olan bütün Yunan kitablarını yandırdı. Armeniyanın bölünməsi dövründən sonra isə Pars hökmdarları öz hissələrində Yunan dilini öyrənməyə qoymurdular, yalnız Suriyə dilində tədrisə icazə verirdilər».¹

K.N.Yüzbaşyan da persidlər tərəfindən yunandilli kitabların məhv edilməsi mə'lumatını təsdiq edərək yazır: «Şifahi ədəbiyyatla yanaşı, hələlik yad dildə kitab stixiyası da mövcud idi. IV əsrin 60-cı illərində dönük Mehrucan Artsurini Armeniyaya soxuldu, o bütün ələ

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.211.

keçən kitabları yandırdı, Yunan əlifbasının öyrənilməsinə qadağan etdi, yalnız Persid dilini öyrənməyə icazə verdi. Heç kimin Yunan dilində danışmağa və bu dildən tərcümə etməyə hüququ yox idi».¹

Belə bir «tarixi» şəraitdə nə Bibliyanı erməni dilinə «çevirməkdən», nə Mesropun bağlı olduğu Suriyə-Yunan büt-pərəstliyini çağdaş erməni xristianlığının başlanğıcı kimi qələmə verməkdən, nə də M.Xorenskinin adına çıxılan «Armeniya tarixi»nin guya həmin dövrdə «armyan dilində», «armyan yazısı»nda meydana çıxmasından danışmağın heç bir real əsası yoxdur.

Bu, «tarixi kerçəklik» erməni babalarının V əsrdə «Bibliya» əhli olmadığından, Müqəddəs Kitabın «ermənicəyə» çevrilməsi fikrinin əsassızlığından, M.Xorenskini «erməni tarixinin atası» etməyə çalışan hər cür iddianın uğursuzluğundan xəbər verir.

Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, N.Emin Moiseyi Saak və Mesropun adından «təkmilləşməyə» göndərəndə də məqsəd tamamilə başqa idi, onu «tarixçi» görmək deyildi. O, bu «səfər» versiyası ilə birinci növbədə «erməni əlifbası»nın, «erməni yazısı»nın və «ermənicə» Bibliyanın guya V əsrdən e'tibarən mövcudluğunu əsaslandırmağa çalışırdı. Bununla da «Ön söz» müəllifi guya erməni dilində, erməni yazısında «tarixçi» M.Xorenskinin meydana çıxması üçün maddi və mə'nəvi əsaslar yaratmaq məqsədi izləmişdir. Lakin o, Moiseyin Edessa «səfərləri» zamanı gələcəkdə meydana çıxacaq «tarix» üçün materiallar əldə etdiyini də qət'i yox, «gümanla» söyləyir.

N.Eminin «gümanına» görə, guya M.Xorenski Edessada Mar Abas Katinanın Yunan dilinə çevrilmiş «Tarixinə» rast gəlmişdi. Lakin N.Eminin özünün Yunan dilində olan kitabların məhv edilməsini yuxarıda söyləməsi onun «gümanının» da əsasız olduğunu sübut edir.

Əlbəttə, bu deyilənlər məsələni N.Eminə aid olan hissəsidir. Bunların da kerçək tarixlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Qaynaqlar xəbər verir ki, Ellinizm ruhlu Yunan büt-pərəstliyi ilə bağlı olan dini ideologiyanın Ön Asiyada mərkəzlərindən biri Edessada, o biri Aleksandriyada yerləşirdi. Hər ikisində «Ellindilli» Suriyə monaxları fəaliyyət göstərirdilər. Bütün dini ədəbiyyatın tərcümə edilməsi və yayılması da, «monofizit» dini baxışlarına görə, təqiblərə mə'ruz qalaraq Aksumdan qaçan Suriyə monaxlarına məxsus idi. Tərcümə və bədii rəvayət sahəsində kilsə yazılarında Müqəddəs Kitabın 81 kanondan ibarət tərtibi zərurəti meydana

¹ K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması, s.149.

çıxır.¹ Bu barədə həm Avropa, həm də keçmiş Sovet alimlərinin çox saylı qiymətli fikirləri mə'lumdur.

Maraqlıdır, N.Emin «Ön söz»də M.Xorenskinin tərcümeyi-halının əsas dövrünü ayrı-ayrı dini mərkəzlərlə bağlayır. Lakin o, «Həbəş Bibliyası» barəsində bircə söz belə işlətmir. Bu o demək deyildir ki, N.Emin bu haqda heç bir mə'lumata malik olmamışdır. Sadəcə olaraq, əgər o, «Həbəş Bibliyası»nın Həbəş dilində, Həbəş yazısında, hətta üstəgəl VI əsrdə yalnız «birinci redaksiyasının»² meydana çıxmasından danışsaydı, o zaman, «erməni əlifbasının» və «Bibliya»nın V əsrdə erməni dilinə çevrilməsi iddiasını təkzib etmiş olardı. N.Eminin də M.Xorenski haqqında «yüngül oçerk» yazmaqda başlıca məqsədi məhz bu tarixi kerçəkliyin üzərinə riyakar qara erməni pərdəsi örtməkdən ibarət idi. Onun M.Xorenskinin «səfəri» ilə əlaqədar söylədiyi hadisələr real tarixi faktlarla üzləşdirildikdə tam aşkar olur ki, həmin dövr IV-V əsrdə deyil, VI-VIII əsrdə Ön Asiyada dini ocaqlarda baş verən hadisələrlə – yeni dini-fəlsəfi baxışların meydana çıxması ilə bağlı yaranmış ziddiyyətli e'tiqadların mübarizə dövrü idi. Mütəxəssislər həmin yüzillikləri də Yunan və suriyədilli inanc evlərinin deyil, Həbəş monaxlarının yaradıcılığı ilə əlaqələndirirlər.

«Bibliya»nın erməni dilinə çevrilməsini və Mesrop Mastosun şəxsiyyətini V əsrə aid edən müəlliflərin təkzibi baxımından aşağıdakı fikir də olduqca maraqlıdır: «Aksumun inkişafının II mərhələsi (VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəlləri) Həbəş rahibliyinin inkişafı və bununla əlaqədar olaraq Misir Antoni monastırının rahibi tərəfindən tərtib olunmuş «Paxomiya qaydaları», həmçinin Fiveyli Pavelin və Böyük Antoninin həyatları ilə bağlı kitabların tərcümə olunması ilə əlamətdardır».³

Bu son elmi nəticə N.Eminin Moiseylə bağlı söylədiyi hadisənin tarixinə bir aydınlıq gətirir. O, yazır: «Güman etmək olar ki, Moisey Xorenski burada bir neçə il keçirmişdir. Burada, əvvəl o, öz vaxtını Yunan ədəbiyyatının, neoplatonizmin və ilahiyyatın öyrənilməsinə həsr edir. Bizim müəllifin Misirdə olduğu bütün dövr ərzində onun «Yeni Platon» və «mə'nəvi müəllim» adlandırdığı bir nəfər filosof onun əsas rəhbəri olur».⁴

VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində xristianlığın daxilində yeni məzhəblərin yaranması və onların arasında baş verən kəskin

¹ V.M.Platonov, S.B.Çernetsov. Həbəş əlyazması. – Şərqi xalqlarının əlyazmalar mədəniyyəti. Birinci kitab. M., 1987, s.204-205.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

⁴ N.O.Emin. Ön söz, s.2.

düşmənçilik hadisələrinin də həm «İncil»də,¹ həm elmi ədəbiyyatda təsdiq edilməsi nəticə e'tibarı ilə, qoca Moiseyi «fatalist» e'lan edən kilsə N.Eminin iddia etdiyi V əsrin əvvəlləri tarixini qət'i təkzib edir.

Moiseyin Misirdə rast gəldiyi və «yeni Platon» adlandırdığı filosofun N.Emin «Kiril Aleksandriyski, yaxud eklektik olduğunu» iddia edərkən VI-VII əsrin hadisələrindən danışan aşağıda verilən mətndəki fikirlə bir tərəfdən şərik olduğunu, o biri tərəfdən öz-özünə açıq zidd getdiyini aşkara qoymuş olur: «Efes toplantısından (431) sonra tez bir zamanda tərtib edilmiş və nestorianlıq əleyhinə yönəlmiş xristoloji və trinitoloji traktatlardan ibarət olan «Kirill» kimi patristik xarakterli topluların tərcüməsinin peyda olması o dövrün kilsəsinə parçalayan doqmatik düşmənçiliyin əks-sədası idilər. İskəndəriyyəli Kirillin «Pravoslav inamı haqqında» traktatı onların arasında əsas yer tuturdu. Bütün toplu müəllifin adı ilə adlanmışdı və həmin dövrdə də Yunan dilindən tərcümə olunmuşdur».²

N.Eminin «yüngül oçerk»də verdiyi tərcümeyi-halda oxucunun gözü qarşısında M.Xorenskinin simasında nə elmində, nə də dini baxışında əsla ermənilik və erməniçilik təəssübü sezilməyən, lakin bütün ruhu ilə Yunan ədəbiyyatına, Yunan fəlsəfəsinə, Yunan ilahiyyət elminə, bütpərəst Yunan inancına siddiqən, daxilən bağlı olmuş müdrik bir şəxsiyyət canlanır. Lakin bu keyfiyyətlərin heç biri, öləri də olsa, ona istinad edilən «Armeniya tarixi»ndə öz əksini tapmaması, «erməni tarixinin atası» iddiasını zərbə altına salmış olur.

N.Eminin yazdığına görə, həyatının gənclik baharını «Yunan müdrikliyinə» yiyələnməyə həsr edən M.Xorenski uzun illərin ayrılığından sonra 441-ci ildə «Armeniya»ya (!) qayıdır.

M.Xorenskinin 370-ci ildə anadan olduğunu qəbul etsək, deməli, o, vətənə qayıdanda artıq yetmiş bir yaşında idi. Əgər biz onun şagirdlik dövründə təxminən 7-8, yaxud 8-9 yaşında olduğunu qəbul etsək, bu hesabla onun «Yunan müdrikliyi zirvəsinə» çatmağına ömrünün 62, yaxud 63 ilini sərf etdiyi aşkar olar.

Əlbəttə, bu, XIX əsrin əvvəllərində N.Emin tərəfindən M.Xorenskiyə tərtib edilmiş tərcümeyi-haldır. Lakin XX əsrin son illərində görkəmli erməni alimi M.Mkryanın gətirdiyi dəlil-sübut tam əks fikir söyləyir. O, yazır ki, M.Xorenski 370-ci ildə deyil, 410-cu ildə anadan olmuşdur.

Bu təqvimlə M.Xorenskinin tərcümeyi-halına yanaşsaq, deməli, o, vətənə 441-ci ildə deyil, 481-ci ildə qayıtmışdı. Əgər N.Eminin guya M.Xorenskinin 120 il yaşaması fikrini də qəbul etmiş olsaq, deməli, «Yunan fəlsəfəsinin müdriki» qoca Moisey təxminən 530-cu illərdə ölmüşdür.

¹ Ətraflı bax: İncil. Bibliya tərcümə institutu, Stokholm, 1996, s.376

² V.M.Platonov, S.B.Çernetsov. Göstərilən əsər, s.204-205.

Guya Saak və Mesrop tərəfindən erməni dilinə «çevrilmiş» Bibliyanın «təkmilləşdirilməsi» və erməni icmasının öz dilində inanc evinə malik olması yolunda həyatının yarısından çoxunu sərf etmiş M.Xorenskinin ölüm gününə qədər bu məsələni birçə dəfə də yad etməməsi aşkar edir ki, 530-cu il tarixədək «yazı» və «tərcümə» ilə bağlı problem real kerçəkliyin deyil, riyakar erməni keşişlərinin məkrli əqlinin törəməsidir. Bu baxımdan N.Eminin «Armeniya tarixi»nə etdiyi «Əlavələr»də Mesrop Maştos və Moisey Xorenski ilə əlaqədar söylədiyi fikirin «Ön söz»də irəli sürdüyü iddiaya qət'i əks olması bizim dediklərimizin sübutu üçün olduqca maraqlıdır. Məsələn, onun fikrincə Mesrop Maştos 361-ci ildə doğulmuş, 441-c ildə ölmüşdür.¹ Deməli, 370-ci ildə şagirdi Moisey anadan olduğu il müdrik ustadın (Vardapetin) doqquz yaşı yenicə tamam olmuşdur. Bu, N.Eminin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön söz»lə «Əlavələr» bölməsində gəldiyi nəticədir.

Yuxarıda da qeyd etdik ki, M.Mkryan son elmi axtarışların nəticəsi olaraq yazır ki, Moisey Xorenski 410-ci ildə anadan olmuşdur. N.Eminin fikrinə gəldikdə, bu o deməkdir ki, şagird, yə'ni Moisey bir yaşında olarkən, onun ustadı Mesrop həyatdan köçür.

Aşkarca görsənir ki, çağdaş erməni tarix elminin, mədəniyyətinin dayandığı mifik özülü - «Mesrop yazısı», «erməni xristianlığı» və bununla əlaqədar Müqəddəs Kitabın erməni dilinə «tərcüməsi» iddiasını erməni alimlərinin özləri uçurub darmadağın edirlər. Məhz bu ziddiyyətli, bir-birini təkzib edən fikirlərin paralelində N.Emin və M.M.Mkryan versiyaları M.Xorenskinin anonim müəllif olduğunu sübut edən onlarla faktlardan biri kimi meydana çıxır.

Əgər N.Eminin «Ön söz»də başqa məsələlərlə əlaqədar söylədikləri real tarixlə bağlı olmuş olsa, o zaman, Saak Parthi və Mesrop Maştosun xidmət etdikləri dini ocağın Yunan dilini, Yunan yazısını, Yunan dinini, Yunan məişətini, Yunan ədəbiyyatını, Yunan fəlsəfəsini yaşadan və yayan mərkəz rolunu oynamasını təkzibedilməz tarixi həqiqət olaraq qəbul etməliyik. Lakin qarşıda gətirəcəyimiz maddi sübutlar Saak Parthi və Mesrop Maştosun fəaliyyət göstərdikləri inanc evi Roma-Bizans hakimiyyətləri altında yaşamış erməni ailələrinə deyil, əzəldən Maday imperiyasında, sonralar Persid-Əhəməni, Part-Arsaklı, Persid-Sasani ərazilərinin dağlıq regionlarında yüzilliklərdən bəri pərakəndə yaşayan erməni icmasının digər qisminə aid olmuşdu. Mə'lumdur ki, həmin ərazidə də bütün dini dövləti işlər «Avesta» hökmranlığı altında həyata keçirilirdi. Başqa sözlə, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, «Avesta» bütün ölkə əhalisinin yaşayış və məişət tərzini, habelə ölkə idarəçiliyini tən-

¹ N.Emin. Əlavələr. s.362-363.

zimləyən «Ana Yasa» idi. Təsadüfi deyildi ki, Ön Asiyada «Avesta» tanrılarına aid ibadətgahlar ölkənin azsaylı etnik icmaları arasında da əsaslı yer tutmuş, doğmalaşdırılmışdı. Biz qarşıda erməni və gürcü mifologiyasından danışarkən Zərdüşti inanc ətrafında maddi sübutlarla fikir araya gətirəcəyik.

Yuxarıda deyilənlər aşkarca bəlli edir ki, belə bir şəraitdə nə «erməni yazısından», nə «erməni xristianlığından», nə də «Bibliya»nın erməni dilinə «çevrilməsindən» danışmağın heç bir tarixi əsası yoxdur. Təsadüfi deyildir ki, N.Emin Moiseyi şagird yaşında «müqəddəs tarixi borc» arxasınca yollayır, yarım əsrdən artıq bir müddətdə qeyri-erməni yazısı, qeyri-erməni dili, qeyri-erməni dini ilə qocalığın müdrik zirvəsinə məhkum edir, lakin sonda xəstə, cılız qocanın «Bibliya»nın tərcümə variantı ilə görəcəyi işi «unudur». Bu «unutqanlıqın» səbəbi də Saak, Mesrop və Moiseylə əlaqədar iddia etdiyi hadisələrin real tarixlə heç bir ilişikliyi olmaması ilə bağlıdır. Bu baxımdan N.Eminin ilk cümlələrdən başlayaraq, qədim Ön Asiya tarixini elmi kontekstdə deyil, bədii macərə axarında təsvir etməsi də təsadüfi deyildir. Çünki nə «Armeniya tarixi»ndə, nə də N.Eminin əlinin altında qədim və erkən orta əsrlər dövründə guya mövcud olmuş «Armeniya dövləti»nin «reallığını» sübut edəcək, zərrəcə də olsa, nə arxeoloji mədəniyyət nümunələri, nə etnoloqviqistik, nə etnoantropoloji və etnopsixoloji materiallar yoxdur. Elə bu səbəbdəndir ki, N.Emin «Armeniya tarixi»nin tərcüməçisi, «Ön söz» və «İzahat» bölməsinin müəllifi kimi, qarşıdakı əsəri tarixlik baxımından təhlilə çəkmək əvəzinə, əksinə, bu kitabın əsas məqsədinə aid olmayan «Bibliyanın» «ermənicəyə tərcüməsi» məsələsini təhlil müstəvisinə gətirirsə də, nəticədə, yuxarıda deyildiyi kimi, bu işi də yarımçıq qoyur. Beləliklə, N.Eminin ilk gənclik illərindən «səyahətə» çıxmış qəhrəmanı Moisey Xorenski vətənə geri dönərkən taqətsiz bir qoca vəziyyətində təsvir edilərkən erməni müəlliflərinin şişirdikləri milli ideal fədasından çox-çox uzaq olan oxuduğu rıtsar ədəbiyyatının təsiri altında səfərlərə çıxan, lakin idealına çata bilməyən, son nəticədə ələ salınan və taqətsiz halda yataqda can verən məşhur Don Kixotu, N.Eminin özü isə onun silah daşıyanı Sanço Pançonu xatırladır.

Belə bir dözülməz düşmən şəraitdə M.Xorenskinin nə şəxsiyyəti, nə də yazdıqları cəmiyyətdə qəbul edilə bilməzdi. Ona biabırçı «fatalist» adı yapışdırın, «rahatlıq vermədən onu bir yerdən başqa yerə qovalayan»,¹ aldığı tə'limi, dini yolu «küfr» e'lan edən kilsə, hətta «uf» demədən 120-123 yaşlı ahılın sümüklərindən intiqam alan kilsə heç cür ağıla batan deyildir ki, seçdiyi din üçün, cəmiyyət üçün «təhlükəli düşmən» kimi qəbul etdiyi şəxsin yazdığı hər hansı bir

¹ N.Emin. Ön söz. s.4

ələri, o cümlədən, xristianlıqla heç bir bağlılığı olmayan, yalnız Ön Asiyanın bütperəstlik dövründən danışan rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş (halbuki bu dövrdə bütperəstliklə bağlı ədəbiyyatdan tonqallar qalanır, təbliğətçilər oda atılırdılar) «Armeniya tarixi»ni qoruyub saxlasınlar.

Bu, məsələnin bir tərəfidir. Lakin məsələyə digər tərəfdən yanaşdıqda məsləhət görülərdi ki, çağdaş anlayışda III əsrdə «erməni xristianlığı»nın yaranmasından, V əsrdə Mesropun tərcüməsi ilə «erməni İncili»nin meydana gəlməsindən danışan iddialı erməni müəllifləri həmin ocağı rəmləşdirən varisin-M.Xorenskinin elmini və e'tiqadını «küfür» e'lan edən, hətta onun cəsədindən intiqam alan əsl xristian təəssübkeşlərinin, onu dünya dini səviyyəsinə qaldırmağa çalışan müqəddəs insanların «İncil»də təsbit edilmiş müqəddəs kəlamlarını oxusunlar, onlardan real nəticə çıxarsınlar və orada buyurulanlara əməl etsinlər! Bu baxımdan M.Xorenskini lə'nətləmiş dövr «İncil»də öz tarixi ziddiyyətləri ilə «Müqəddəs Havari Pavelin Timoteyə birinci məktubun»da öz əksini tapmışdır. Sanki Müqəddəs Pavel «Armeniya tarixi»nin anonim keşiş müəllifi M.Xorenskiyə və onun «Müqəddəs Qanunlar müəllimi» kimi erməni ədəbiyyatında təqdim edilən ustası Mesropa üz tutaraq «Yanlış tə'limlərdən çəkinin» deyir. O, Həvari Timoteyə yazır:

3. Makedoniyaya gedərkən, mən səndən xahiş etdim ki, Efesdə qalasan (Mesropun göstərişi ilə təkmilləşməyə gedən şagirdi Moiseyin işlədiyi Yunan elm mərkəzlərindən bir də Efes olmuşdu-Ə.T.) və bə'zi adamlara tapşırısan ki, yad tə'limləri yaymasınlar.

4. Və Allahın imanla kerçəkləşən tə'limini tərəqqi etdirməkdənsə, mübahisələrə səbəb olan əfsanələrə (məsələn, əslən Part (Parfya) ölkə sakini, Arsaklı sülaləsinə və sarayına mənsub olan Maarifçi Qriqorinin adına ziddiyyətli versiyalarla bağlanmış «erməni xristianlığı» əfsanələri və s. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır - Ə.T.) və saysız-hesabsız nəsil şəcərəsinə (M.Xorenskidən başlayaraq, çağdaş erməni alimlərinədək əcdad axtarışlarında uydurulan saysız nəsil şəcərələri kimi - Ə.T.) diqqət yetirməsinlər.

5. Bu tapşırığın qayəsi isə pak ürəkdən, təmiz vicdandan və riyasız imandan gələn məhəbbətdir (erməni kilsəsi bu ilahi müqəddəslikdən tarixən məhrumdur! - Ə.T.).

6. Bə'zi adamlar isə bunlardan uzaqlaşb, boşboğazlığa qapılmışlar.

7. Nə söylədiklərini və nə iddia etdiklərini bilmədikləri halda, Müqəddəs Qanun müəllimi olmaq arzusundadırlar».¹

¹ İncil. Əhdi-Cədid. Rəbb İsa Məsihin xoş xəbəri. Bibliya tərcümə İnstitutu, Stokholm, 1996, s.376.

Bütün bu deyilənlər sübut edir ki, səlnaməçi Samuil Aniskinin haqqında söhbət açdığı şəxs «tarixçi», başqa sözlə, «Armeniya tarixi»nin müəllifi M.Xorenski deyil (bu haqda işarə belə edilmir), Yunan bütperəstliyi əsasında Yunan yazısında, Yunan dilində ilk tə'lim almış və ta gənclik illərindən ömrünün ahıl çağınadək antik Yunan ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, ilahiyəti ətrafında mükəmməl təkmilləşmiş, formalaşmış və Yunan müdrikliyi zirvəsinə yüksəlmiş anonim bir keşişdir. Lakin N.Emin və ən'ənəvi olaraq, başqa erməni müəllifləri bu anonim keşişi M.Xorenski adı ilə «Armeniya tarixi» kitabının V əsrdə «yaşamış» müəllifi və «erməni tarixinin atası» kimi nişan verməklə çağdaş erməni xalqının «yazı tarixini» və «erməni xristianlığı»nın başlanğıcını qədim dövrə atmağa çalışırlar.

Əgər elmi «küfr» sayılan «fatalist» M.Xorenski həqiqətən «Armeniya tarixini»nin müəllifi olsaydı, şübhəsiz, onun dini-fəlsəfi dünyabaxışı da adı gedən əsərdə öz əksini tapmış olardı. Əlbəttə, hər bir əsər istər bədii, istər elmi-tarixi əsər olsun, müəllifin düşünən beyninin, döyünən ürəyinin səsi, dövrünün canlı aynasıdır. Bu baxımdan dövrün ruhaniləri tərəfindən ittiham edilən, sümükləri məzardan çıxarılıb çaya tullanan M.Xorenski «Armeniya tarixi» əsərində nəinki görünür, qət'iyyən hiss edilmir.

M.Xorenskinin anonim keşiş müəllif olduğuna, «Armeniya tarixi»nə orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində kilsənin «tarix» adına rəvayət və əfsanə versiyaları əlavələr etdiyinə, nəhayət kitabın N.Emin tərəfindən Rus dilinə çevrildiyi və nəşri zamanı son tamamlama prosesində, onun başqa xalqlara məxsus olan tarixi keçmişi «erməniləşdirmək» meylini əks etdirən «Ön söz», «Əlavələr» və Qeydlər bölmələri ilə yanaşı ciddi redaktədən keçirdiyinə sübut üçün yuxarıda gətirdiyimiz dəlillər kifayətdər. Bu söylənilənlər M.Xorenskinin «tarixi» şəxsiyyəti və onun «Armeniya tarixi» kitabının anonim müəllifi olması ətrafında apardığımız araşdırmaların nəticəsidir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, erməni alimlərinin çağdaş erməni tarix ədəbiyyatının, yazı və kilsə mədəniyyətinin baniləri kimi qələmə verdikləri Moisey Xorenski və Mesrop Maştos adında şəxsləri Şərq tarixi nəinki V əsrdə, hətta sonrakı yüzilliklərdə də tanımır. Bu o deməkdir ki, tarixin ayrı-ayrı siyasi keçidlərində erməni kilsəsinin M.Xorenskinin adı ilə yaratdığı fantastik «armeniyləri», M.Maştosla əlaqələndirilən «erməni yazısı» və ermənicə Müqəddəs Kitab əhvalatı həqiqətə uyğun deyildir, boş söhbətdir, cəfəngiyyatdır!

Problemin daha aydın və ətraflı şərh üçün «Mesrop əlifbası»nın «yaranma» «tarixçəsi» ilə əlaqədar bir sıra fikir və mülahizələri tarix və tarixilik zəminində nəzərdən keçirək.

«Erməni yazısı» ilə əlaqədar elmdə çox ciddi mübahisələrin olduğu mə'lumdur. Həmin mübahisələr bu günə qədər davam edir və

gələcəkdə də davam edəcək fikrindəyik. Səbəbi də odur ki, erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflər Böyük İnsan tarixini maddi və mə'nəvi əsaslarla olduğu kimi heç zaman qəbul etməmişlər və etmək fikrində də deyillər. Başqa şəkildə desək, onlar qədim Ön Asiya tarixinə orta əsrlər dövründə kilsə tərəfindən «erməniləşdirilmiş» yad xalqlara məxsus rəvayətlər kontekstində yanaşmış, lakin elmi tarixşünaslığın etnoarxeoloji, etnopsixoloji, etnoantropoloji və etnolinqvistik prinsiplərini, əslində paslı qıfılın (kilitin) qızıl açarını sanki lazımsız bir şey kimi kənara atmışlar. Aşağıda gətirəcəyimiz müəllif fikirləri də bizim dediklərimizi sübut edəcəkdir.

Dünyanın mütəxəssis alimləri erməni ədəbiyyatında «Maştos yazısı» adı ilə yunandilli və suriyədilli orta səviyyəli geniş Mesropun ünvanına yazılan «erməni əlifbası»nın erməni etnolinqvistikasına doğma olan elmi yolla yaradıldığına inanırlar və problem ətrafında kifayət qədər ziddiyətli versiyalara əl atır, sübutlar, dəlillər gətirirlər. Bu səbəbdən də onlar «erməni əlifbası»nın mənşəini «Avesta», yunan, suriyə, Danil, finikiya, yevrey, həbəş, orta persid, xaldey və başqa yazı nümunələri ilə əlaqələndirirlər.¹ Bu baxımdan «erməni əlifbası»nın «ixtirası» ilə əlaqədar vahid konsepsiyaya gəlməyən davamlı və ziddiyətli fikirlərə qarşıda münasibət bildirəcəyik. Lakin ilk öncə qeyd edək ki, problem ətrafında «erməni tarixinin atası» hesab etdikləri anonim müəllif M.Xorensikin öz erməni varislərinə çatdırmaq istədiyi xəbərlər erməni alimləri üçün daha mö'təbər olmalıdır. Çünki məsələni ilk olaraq o, ədəbiyyata gətirmiş, sonra fikir söyləyənlər onun dediklərini hər siyasi dövrün tələblərinə uyğunlaşdıraraq, müxtəlif məzmununda subyektiv yanaşmalarla izah etməyə çalışmışlar. Təbii ki, problem ətrafında xaos da buradan yaranmışdı. Əgər M.Xorenskidən başlayaraq, çağdaş erməni müəlliflərində «erməni yazısı» ətrafında fikir söyləyənlər hər hansı konkret arxeoloji mədəniyyətə, yaxud yazılı abidəyə söykənmiş olsaydılar, erməni tarix ədəbiyyatında «elm» adına belə bir xaos yaranmazdı.

Fikrimizə, əgər biz şərti olaraq M.Xorensikin V əsrdə yaşadığına, Vramşapuxun dövründə baş verən hadisələrin canlı şahidi olduğuna inansaq, o zaman, «Armeniya tarixi»ni ilk mənbə kimi qəbul etməliyik, sonra gələn müəlliflərin problemə münasibətlərini «erməni tarixinin atası» adlandırdıqları bir keşişin mə'lumatları əsasında saf-çürük etməliyik. Bu mə'nada da «Danil əlifbası» ilə öncə M.Xorenskini dinləmək daha məqsədə uyğun olardı. Diqqət edək:

«Danil əlifbası»ni oxucuya təqdim etmək üçün anonim müəllif heç bir mö'təbər qaynağa, yaxud arxeoloji mədəniyyətə əsaslanmır

(M.Xorenski yazır ki, ermənilərdə arxeologiya yoxdur.¹ Burada «arxeologiya» sözünün işlədilməsi də aşkarca sübut edir ki, «Armeniya tarixi»nin müəllifi V əsrdə yaşamış şəxs ola bilməz), macəralı bir hekayət söyləyir. Biz də həmin hekayətin məzmununu M.Xorenskinin arzusuna uyğun olaraq, Sasani-Yunan münasibətləri kontekstində olduğu kimi verməyə çalışacağıq.

M.Xorenskinin fikrincə, Vramşapuxun dövründə guya «Armeniya» sasanilərlə yunanların² arasında iki hissəyə parçalanmış, lakin tam müstəqilliyini itirməmiş bir ölkə olmuşdu. Guya Pars çarı Artaxşirdən (Artaxşir Papakan Sasani sülaləsinin hakimiyyət banisidir) sonra hakimiyyətə gələn onun oğlu Vram həm «Armeniya» ilə dostluq münasibətlərini davam etdirir, həm də Yunan çarı Arkadi ilə sülh şəraitində yaşayır.

Guya «Armeniya» «çarı» Vramşapux da hər iki hökmdara xidmət göstərir; parslara aid olan ərazi torpaqlarından Vrama, Yunan hissəsindən Arkadiyə vergilər ödəyir.³

Günlərin bir günü (müəllif başqa hadisələrdə olduğu kimi, bu yerdə də tarix qoymur) dağıdıcı zəlzələ olur, Bizansda yanğın baş verir. Belə bir vəziyyətdə ölkə əhalisi daha dəhşətli hadisə ilə üz-üzə gəlir. Müəllif yazır: «Yunan imperiyasında iğtişələr başladı: ordu həm bir-birilə vuruşur, həm də parslara qarşı döyüşürdü».⁴

Nə üçün? Nə üçün ölkəni təbii fəlakətin bəlalarından xilas etmək əvəzinə ordu iki hissəyə ayrılıb biri-digərinin qanını axıdır?

M.Xorenski bu «tarixi» hadisənin əsl mahiyyətini açmaq əvəzinə oxucunun sualı qarşısında susur. Səbəb? Bir neçə cümlədən sonra hər şey aşkar olur.

Pars çarı Vram «Armeniya» «çarı» Vramşapuxa (Vramşapux və Vram - hər iki eyni ad uydurma, anonim çar adlarıdır. Bəs, bu «çarların» sarayları hansı şəhərlərdə yerləşirdi?) əmr edir ki, tə'cili Mesopotamiyaya getsin və orada əminamanlıq yaratsın.

Maraqlıdır, zəlzələ fəlakəti və dəhşətli yanğın Bizans ölkəsini silkələyir, ancaq «qarışıq»lıq guya Persid əyalətində baş verir. Əlbəttə, bu söylənilənlər hekayətdə əsas məsələni təsvir etmək üçün bədii vasitə tə'siri bağışlayır.

Yuxarıda deyilənlər əsas verir söyləyək ki, M.Xorenskinin «tarix» adına danışdığı hekayətdə fikir dolaşığı və dumanlıdır.

¹ M.Xorenski, *Armeniya tarixi*, s. 37.

² «Armeniya» adlı dövlətdən danışmaq əsassızdır. Sasanilər dövrü də persidlər yunanlarla deyil, Roma imperatorları ilə hərbi rəqiblər idilər. Lakin biz müəllifin fikrinə uyğun olaraq, «Sasani-Yunan» məsələsini şərti işlədirik.

³ M.Xorenski, *Armeniya tarixi*, s.208.

⁴ Yenə orada, s.208-209.

¹ Qurqen Sevak. *Mesrop Maştos*. İrəvan, 1962, s.30-34.

Dedik ki, anonim müəllif heç bir tarixi maddiyyətə söykənmədən iddia edir ki, guya çar Vramşapuxun dövründə Armeniya sasanilərlə yunanlar arasında iki hissəyə parçalanmışdı. Həmin bu fikri şərti qəbul edək. Lakin hadisənin özündən yaranan aşağıdakı təbii suallar anonim müəllif və onun varisləri tərəfindən cavablandırılmalıdır.

Persid inzibati ərazisinə daxil olan torpaqlarda yaşayan erməni hissəsinin çarı Vramşapuxdursa, bəs, Yunan ərazisində olan ermənilərə hansı etnoçar başçılıq edirdi, yaxud hansı hakimiyyət formasında hakimə tabe idilər? Çünki M.Xorenskinin yuxarıda xatırladığımız fikrindən belə çıxır ki, «Armeniya» Yunan hissəsində çar Arkadiyə, Persid hissəsində çar Vrama vergi verməklə ölkə guya «armyan» çar Vramşapuxun hakimiyyəti altındadır. Necə inanaq ki, qədim Şərqi torpaqları uğrunda ta Makedoniyalı Aleksandrın başlayaraq, qanlı müharibələr aparan yunanlar bizansların dövründə tarixi düşmən olduğu persidlərlə sülh şəraitində yaşamış və guya parçalanmış Armeniya «dövləti» də hər iki tərəfə vergi verməklə, vahid çar, yə'ni Vramşapux tərəfindən idarə edilmişdir?

Qəbul edək ki, guya Vramşapuxun dövründə «Armeniya» iki hissəyə parçalanmışdı və çar sarayı da persidlərin tərəfində qalmışdı, bəs, nə üçün, heç olmasa, M.Xorenski Yunan ərazisində yaşayan erməni «babalarının» nəinki tarixi haqda, hətta onların məişəti barədə bircə söz belə işlətmir? Bəs, Vramşapuxun çar olduğu «Armeniya» Ön Asiyanın hansı coğrafi kordinatlarında yerləşirdi?

Vramşapux Mesopotamiyaya gəlir və Mesropun sarayı tərk etdiyini görür. Bəs, bu sarayın sahibi kimdir?

Əgər həqiqətən «Armeniya» «dövləti» olmuşdursa, o da sasanilər və yunanlar arasında iki güclü dövlətin müstəmləkə inzibati ərazisinə parçalanmışsa, nə üçün Vramşapuxu fəlakətlə üz-üzə gəlmiş, şərti desək, «Bizans Armeniyası»nın taleyi narahat etmir, əksinə, o, Pars çarı Vramın əmri ilə guya Armeniyanın Persid inzibati ərazisinə daxil edilmiş Mesopotamiyaya gedir?

M.Xorenskini sona qədər səbrlə dinləsək onun məqsədi mə'lum olar, həm söylədiklərinin «tarix» deyil, nağıl olduğuna şahid olarıq.

Tarix xəbər verir ki, Selevkid-Yunan müstəmləkəçilərinə Part çarları son qoyandan sonra, Mesopotamiya daxil olmaqla, Ön Asiyanın Qalis (İndiki Qızıl İrmak) çayınadək geniş əraziləri Arsaklılar səltənətinə daxil edilmişdi.

M.ö. 612-ci ildə Assuriyanın süqutu ilə rəşadətli əcdadımız Kiaksarın (Varbakın) madaylarla kappadokiyalıların, ümumtürk tarixinin Arsaklılar dövrü partlarla romalıların, Sasani sülaləsinin hakimiyyəti illərində persidlərlə bizansların arasında Qalis (Qızıl İrmak) çayı dövlət sərhəddi olmuş, Ön Asiya tarixinin canlı şahidinə çevrilmişdi.

Erməni və ermənipərəst ədəbiyyatda çoxsaylı versiyalardan birisi də budur ki, Kappadokiya Qərbi Avropadan gəlmiş erməni babalarının ilk məskun olduğu düşərgədir. Onlar guya avropalı friqiyələrin Kappadokiya ərazisində qurduqları çarlıqlarda («Böyük Friqiy» və «Kiçik Friqiy» çarlıqları) yaşamışlar. M.ö.VII əsrdə Qafqaz keçidi ilə Böyük Türk Çöllərindən gələn Kimmirey (Qəmər, Kəmə) Türk hərbi tayfa ittifaqı Friqiy çarlıqlarını darmadağın etdiyi çağda, guya sağ qurtulan erməni babaları Ön Asiya əyalətlərinə, o cümlədən, dəstə-dəstə, ailə-ailə Qafqaz regionuna pərakəndə şəkildə yayılmışlar.

Əgər bu «hekayəti» kerçək tarix olaraq qəbul ediriksə, bəs, nə üçün biz bilə-bilə ki, neçə əsrlərlə, zaman-zaman, kilsədə edilmiş əlavələrlə «təkmilləşdirilmiş» nağıl və rəvayətlər (yerli xalqlara məxsus folklor ədəbiyyatı nümunələri) toplusundan o tərəfə gedə bilməyən bir kitabda («Armeniya tarixi»ndə) guya ikiyə parçalanmış «Armeniyanı» tarixin bu çağında üçüncü bir dövlət tanımayan Kiçik Asiyanın xəritəsinə yerləşdirməliyik?! Halbu ki, erməni babalarının Avropadan haçan gəlmələri, hansı ərazidə yerləşmələri barədə elmə hər hansı yazılı sənəd mə'lum deyildi (Manuk Abeqyan).

Əslində M.Xorenski «ikiyə parçalanmış» «Armeniya» barəsində heç bir tarixi maddi-mədəniyyətə istinad etmədən ötəri söz deyir. Lakin onun varisləri bu «ötəri sözü» ən'ənəvi ehkama çevirmiş, ona «elmi» don geydirmiş və bununla da hər bir müəllif dövrün siyasi tələbləri baxımından, Ön Asiya xalqlarının tarixi keçmişi hesabına Avropadan gəlmiş babalarına «tarix» düzüb-qoşmağa girişmişdi. Nəticədə qalın-qalın kitablar yazılmışdı.

Bəs, çar Vramın əmri ilə Mesopotamiyaya gələn Vramşapux ölkəni «ölümlə» hədələyən hansı «təhlükələrdən» xilas edir?

Üçüncü cümlədən sonra mə'lum olur ki, anonim müəllif «Danil əlifbası»ni aşkara çıxarmaq üçün Vramşapuxun Mesopotamiyaya gəlməsini elmi tarixin kriteriyasından tam uzaq, lakin bədii ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan bədii-estetik vasitə kimi işlətməmişdir. O, yazır: «... Vramşapux gələn kimi böyük çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, hər şeyi lazımı qaydasına saldı: Mesrop sarayı tərk etdikdən sonra orada bacarıqlı katib yox idi, çünki hamı Pars yazılarında istifadə edirdi».

Mesopotamiyaya gələn Vramşapux ölkədə hər şeyi öz yerində görür, yalnız burada çatışmayan şey saray katibi Mesropun oranı tərk etməsi idi. Bəs, ölkənin hakimi, sarayın ağası kimdir? Anonim müəllif susur, sualı cavabsız qoyur? Bəs, sarayın katibi Mesrop hansı səbəbdən sarayı tərk etmişdir? «Çünki sarayda pars yazısından istifadə edilirdi»-deyə, sual cavablanır.

Buradan iki məqam aydınlaşdırılmalıdır:

Birinci. Mesopotamiyada yerləşmiş Sasanilərin əyalət sarayında işlər Persid yazısında və təbii ki, Persid dilində aparılırdı. Göründüyü kimi, M.Xorenski Persid sarayının Mesopotamiyanın hansı əyalətində, hansı şəhərində yerləşdiyini yazmır. Ancaq mənbələrdən mə'lumdur ki, Part dövlətinin Kiçik Asiya iqamətgahı Mesopotamiyanın şimalında olan Arme (Şupria) valiliyinin mərkəzi şəhəri Ktezifonda yerləşirdi. Arme əhalisinin də Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş Mar tayfaları olması barədə yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı. Bu ölkədə də ta qədimlərdən başlayaraq dövlət işləri «Avesta dilində», «Avesta yazısı» ilə aparılmışdı. Yuxarıda «Avesta yazısı» əvəzinə «Pars yazısı» işlədilməsi bir tərəfdən kitabın Rus dilinə tərcüməçisinə dövrün siyasətindən gələn bəlanın tə'siridə, o biri tərəfdən hadisələrin Persid-Sasani hakimiyyəti çağında cərəyan etməsi ilə əlaqədar idi.

Deyilənlərdən inkaredilməz bir həqiqət meydana çıxır: Mesopotamiya ölkəsini «Armyan Mesopotamiyası» adı ilə qələmə alan varislərini M.Xorenskinin özü təkzib edir. Müəllif Vramşapuxun çar olduğu «Armeniya»-ni isə qeyri-müəyyən yerdə «lokalizə edir».

İkinci. Bəs, nə üçün Vramşapux Mesropla Mesopotamiyada deyil, Armeniyada rastlaşır? Çünki «Danil əlifbası» xəbərini reallığa deyil, anonim müəllifin iradəsinə tabe olan çarın özü öz ölkəsinə aparmalıdır.

Elə buna görə də M.Xorenski Vramşapuxu Abel adlı keşişə rastlaşdırır. O, yazır: «Bu vaxt Abel adlı bir keşiş çara yaxınlaşdı və ona qohumu yepiskop Danilin tapdığı əlifbanı armyan dilinə uyğunlaşdıracağını və'd etdi».¹

Burada söhbət yəhudi yepiskopu Danilin armyan əlifbası «ixtira» etməsindən deyil, onun mə'lum olmayan etnodilə məxsus olan «qədim zamanlara» aid «tapdığı əlifbadan» və həmin əlifbanı keşiş Abelin «armyan dilinə uyğunlaşdıracağına» verdiyi və'ddən söhbət gedir.

Bu fikir M.Xorenskidə aşkar qoyulsa da, erməni alimləri Danil «Mesrob əlifbası»nın ilk «ixtiraçısı» kimi verirlər. Bunun səbəbi qarşıda aydınlaşdırılacaqdır.

Sual olunur, hansı maraqla Şərqli yəhudi keşişlər yad ölkədə yaşayan adsız-sansız Qərblə «erməni babaları» üçün əlifba «ixtira» etmək arzusunda olmuşlar? Əgər onların belə bir fikirləri olmuşsa, nə üçün bunu Mesopotamiya sarayında neçə illər «katiblik etmiş» Mesropa bildirməmişlər?

Verilən suallara əsaslı cavab tapa bilməyən müəllif keşiş Abelin təklifini susmaqla cavablandırmaq çarın vəziyyətinə düşür.

M.Xorenski yazır ki, Vramşapux Mesopotamiyadan Armeniyaya qayıdıandan sonra Saakı, Mesropu (Mesopotamiya sarayını tərk edən Mesropu çar haradan tapdı?) və başqa yepiskopları saraya də'vət edir və keşiş Abeldən eşitdiklərini onlara çatdırır. Yepiskoplar bu xeyirxah işə diqqət yetirməyi çardan xahiş edirlər. Bundan sonra Vramşapux ən yaxın adamı olan Vaxrici Mesopotamiyaya göndərir.

Vaxric Danillə görüşür, «Yunan əlifbası» əsasında (nə üçün suriyəli Danil yepiskop olduğu kilsədə istifadə edilən «Suriyə əlifbası» əsasında yox?!) tərtib edilmiş «ixtiranı» «Armeniya»ya gətirir, onu Saaka və Mesropa təqdim edir. Bundan sonra «Danil əlifbasının» Armeniya sərgüzəştləri başlayır.

M.Xorenski yazır: «Bu axırıncılar (Saakı və Mesropu nəzərdə tutur – Ə.T.) əlifbanı öyrəndilər və onu bir neçə il uşaqlara öyrətməyə davam etdilər. Lakin inandıqlar ki, xatırlanan zəif və kasıb əlifbanın vasitəsilə armyan sözlərindəki səsləri olduğu kimi səsləndirmək mümkün deyildir».¹

Necə inanasan ki, tədris etdiyən əlifbanın dərs dediyən şagirdlərin etnolinqvisitikasına uyğun gəlmədiyini, onun yabançı bir əlifba olduğunu yalnız bir neçə ildən sonra başa düşmək olar? Bu sağlam ağılın qəbul etməycəyi məntiqdirdir!

Buradan aydın olur ki, «Danil əlifbası» erməni babalarının etnolinqvisitikası əsasında tərtib edilmiş əlifba deyildir. Deməli, bu əlifbanın çağdaş erməni yazısının «əcdadı» hesab etmək olmaz. Problem ətrafında aparılan mə'lum ziddiyyətli fikirlərin nəticəsiz qalması da bunu sübut edir.

«Armeniya tarixi»ndə «Danil əlifbası» adı ilə nişan verilən, ilkin etnomənşəi barədə heç bir söz deyilməyən «qədim zamanlarda ixtira edilmiş», lakin ona «ardıcılıqla Yunan əlifbası yerləşdirilmiş» «tapıntı» əlifbanının² macəra dolu təsviri, bir vasitə olaraq, «Mesrop əlifbası»nın guya V əsrdə «ixtira» edildiyini (halbu ki, V əsrdə erməni kilsə ədəbiyyatında «Mesrop» adı yazıya alınmamışdı) «sübuta» çatdırmaq üçündür. Təsadüfi deyildir ki, «Danil əlifbası» xəbərindən sonra «Armeniya» yepiskopları «armyan əlifbası»-ni «ixtira» etmək həvəsinə düşürlər.

Anonim müəllif söyləyir ki, şəxsən Mesrop özü tələbələrinin müşayiəti ilə Mesopotamiyada Danilin yanına yola düşür.

Danildə əvvəlki qədim «tapıntı» «ixtiradan» başqa yeni bir şey olmadığını görənlər (elə buradaca «Danil əlifbası» nağılı tamama yetir, Mesropla bağlı «armyan əlifbası»nın macərələri başlayır) Mesrop Edessaya arxiv müdiri Platon adında bir «bütperəst ritor»un

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 209.

² Yəni orada.

görüşünə tələsir. Anonim müəllif M.Xorenski yazır: «Bu kişi onu sevinclə qəbul etdi və imkan daxilində arмян dilinin səslərini dərk edərək bir sıra faydasız cəhdlərdən sonra öz gücsüzlüyünü boynuna almağa məcbur oldu».¹

Bu səmimi e'tirafdan sonra Platon Mesropu əvvəllər öz müəllimi olmuş, kamil elmə malik Epifani adlı bir şəxsin yanına getməyi məsləhət görür. Mesrop Babilos adlı bir yepiskopun köməyi ilə Finikiyadan keçərək Samosa gedir.

O, Samosa gələndə artıq qoca Epifoniya həyatda yox idi. Mesrop onun tələbəsi Rufan (Rupan) adında Yunan kallioqrafı ilə görüşür. Müəllif yazır: «... O, Rufanla birlikdə bizim əlifbamızı yaratdı. Rufan arмян kortəbilyinə Yunan dilinin dəqiq xarakterini verərək dərhal Mesrop hərflərini təsvir etdi».²

Müəllifin qaranlıq fikrində olan bə'zi məqamlara aşkarlıq gətirməyə çalışsaq.

Əvvəla, hər hansı bir etnosa əlifba «ixtira» etmək üçün icma arasında hökmən uzun müddətli etnolinqvistik elmi-nəzəri təcrübə aparmaq zəruridir. Bəs, bu mümkünmüdür ki, təsadüfdən görüşdüyün yaddilli bir kallioqrafla rahat bir mənzildə əyləşsən və dərhal da «qədim tarixə» malik bir «yazının» əsasını qoyasan?!

Ermənilər üçün hər şey mümkündür! Əgər keşis «tarixçi» müəlliflərin birisi orta əsrlər dövrü uydursaydı ki, erməni babaları kosmosdan «Armeniya» adlanan planetdən yer üzünə gələn göy adamları nəslindəndirlər, o zaman, onların son törəmələri babalarının riyakarlığına nadancasına inanar və tülkü hiyləgərliylə göz yaşı tökməklə başqalarını da öz riyakar yalanlarına inandırmağa çalışırlar.

İkincisi, Rufan mənşəcə Yunan olduğu kimi, şübhəsiz, elmi də Yunan dili və Yunan yazısı ilə bağlıdır. Məsələ belə olduğu halda, hansı maddi əsasla sübut edilir ki, Rufan-Mesrop «müştərakliyi» olub və onların şərikli «ixtiraları» Yunan kallioqrafiyasında deyil, məhz sırf «erməni yazısı»nın meydana çıxmasında özünü göstərir?

Bu, əməl təcrübə baxımdan heç cür mümkün deyildir.

Üçüncüsü, «Mesrop yazısı» ilə bağlı «Armeniya tarixi»ndə bir məsələ də aşkarlanır: «erməni yazısı» guya yalnız Sasani-Persid ərazisində yaşayan erməni babalarına məxsus olmuşdur. Bu mədəniyyətin bizansların müştəmləkə ərazisində yaşamış erməni icması hissəsinə heç cür aidiyyəti olmamışdır.

Məsələyə bu baxımdan yanaşırsa, o zaman, nəticədə bir həqiqəti də qəbul etməliyə ki, «Avesta»nın Tanrı panteonu əsasında yaradılmış «erməni mifologiyası», habelə «Mesrop yazısı» və

«erməni xristianlığı» anlamlarını ümumi erməni babalarına aid etmək olmaz. Bu da o deməkdir ki, «erməni mifologiyası», «erməni yazısı» və «erməni xristianlığı» anlayışları Qərbi Avropadan gəldikləri namə'lum tarixi dövrdən Ön Asiyada pərakəndə yaşamış kiçik bir icmanın çox az bir hissəsinə-sasanilərin inzibati ərazisində yerli tayfalara məxsus adət-ən'ənə çərçivəsində öz məişətini qurmağa məcbur olmuş erməni ailələrinə (Biz bu fikri M.Xorenskinin söylədiyi rəvayətə aydınlıq gətirmək baxımından şərti söyləyirik. Əlbəttə, bir ovuc ailə nişan verilən mədəniyyəti yarada bilməzdi) aid ola bilər. Təbii ki, əsrlər keçəndən sonra həmin əmlak ümumxalq malına çevrilə bilər. Bu da əsas verir söyləmək ki, xatırlanan hadisələri («erməni mifologiyası», «erməni yazısı» və «erməni xristianlığı») nə V əsrə qədər, nə də V əsrdə ümumən çağdaş erməni babalarının həyatında baş vermiş tarix kimi qəbul etmək olmaz.

Fikrimizin davamına qayıdaq. Bura qədər «Mesrop əlifbası»ndan danışan M.Xorenski heç bir maddi sübut gətirmədən, guya «olmuş» məsələ ətrafında növbəti hekayət söyləyir.

İbrətəməz hal odur ki, M.Xorenski tərəfindən «qədim dövrlərdə ixtira edilmiş» yəhudi yepiskopu tərəfindən tapılmış «Danil əlifbası» və «Mesrop əlifbası» ətrafında nağıl edilən hekayətə daha sonralar elmi ədəbiyyatda xüsusi «don «biçilmiş», onun ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən «çürük materialdan» e'tibarsız, dözümsüz elmi «qalıbları» hazırlanmışdı. Bunun bariz nümunəsi şagirdlərin guya Müqəddəs Kitabın tərcüməsi ilə bağlı verilmiş epizodda öz əksini tapmışdır.

Diqqət edək.

Heç cür ağıla batan deyildir ki, «tanınmış» kallioqraf Rufanın rəhbərliyi altında «Yunan dili» bazası əsasında yaradılmış guya «Mesrop əlifbası» erməni babalarının etnolinqvistikasının tələblərinə cavab vermiş olsun.

Şərti qəbul edək ki, ilkin «Mesrop əlifbası» erməni müəlliflərin düşündükləri vəziyyətdədir. Bəs, mürəkkəbi hələ qurumamış bu «əlifba» ilə yüksək səviyyəli dillə və yazı mədəniyyətilə qələmə alınmış Müqəddəs Kitabı Yunan dilində, Yunan yazısında, Yunan büt-pərəstliyi əsasında tərbiyə almış və eyni əsaslarla tərbiyə verən adi keşis Mesrop, hətta yeni «əlifbanı» yenicə görən heç bir biliyi, savadı olmayan, adi şagirdlərin «köməyi ilə» onların bilmədikləri, yaxud pis bildikləri (qarşıda gətirəcəyimiz faktlar sübut edəcək ki, nəinki şagirdlər, hətta Mesropun özü erməni dilini bilmirmiş) bir dilə – erməni dilinə necə çevirə bilərdilər?

Budur, M.Xorenski Mesropun «yubanmadan» işə başladığını xəbər verir: «Mesrop öz şagirdləri - İohann Skexiatsi və İosif Paxnatsi ilə birlikdə tərcüməyə bilərəkdən Pritçe Kitabından başladı və arмян dilinə Əhdi-Cədidin bütün 22 (bu say qarşıda verəcəyimiz nümunədə süni şəkildə 81-ə qaldırılır – Ə.T.) kanonik kitabını

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.201.

² Yəni orada.

tərcümə etdi. O, eyni zamanda, özünün kiçik yaşlı şagirdlərini yazı sənətini öyrənməyə məcbur etdi».¹

Buradan aşkarca görsənir ki, əlifba tanımayan Mesrop şagirdləri haqqında müəllifin fantastik fikirləri zaman baxımından heç bir elmi məntiqə sığa bilməz.

Fikir təkrarı da olsa, yerində xətilətməliyə ki, tarixən taleyinə köçgünlük və qaçqınlıq yazılmış Ön Asiyada və Qafqazda ailə-ailə pərakəndə həyat təzi keçirən erməni babaları, başqa yerli əhali və Qərbi Avropadan zaman-zaman gələn azsaylı etniklər kimi, dövrün iki güclü dövlətinin inzibati müstəmləkə ərazisində yaşamağa məhkum olmuşlar. Lakin M.Xorenskinin «Armeniya tarixində» bu tarixi həqiqətə erməni riyakarlığı ilə yanaşılmış, qədim Şərq tarixi keşiş qələmi ilə ideoloji terrora mə'ruz qalmışdı. Başqa sözlə, daha dəqiqi, Kiçik Asiya ərazilərinin sasanilər və bizanslar arasında parçalanmasını anonim müəllif tarixdə heç zaman olmamış «Armeniya dövləti»nin «parçalanması» kimi uydurur və bu uydurma, bu rəvayət onun daha sonrakı alim varisləri tərəfindən çağdaş erməni xalqının «tarixi» olaraq qələmə verilir.

Tarixi gerçəkliyə belə bir məs'uliyətsiz kilsə uydurmasından başqa, heç bir əsası olmayan, maddi sübutsuz yanaşma ilə «Armeniya» adında «dövlətdən» danışmaq, bu «dövlətin» erməni əhalisinin guya 301-ci ildə xristianlığa, 406-cı ildə yazı «mədəniyyətinə» sahib olmaları barədə iddia qaldırmaq tarixin qəbul etmədiyi boş hay-küydür, illüziyadır. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır. Lakin yeri gəlmişkən bir məqamı qeyd edək ki, erməni keşişləri və onların çağdaş alim varisləri «erməni xristianlığı» və «erməni yazısı» iddialarını Part imperiyasının Ön Asiyada olan Qərb əyalətlərini idarə etmiş çarların dövrü və adı ilə əlaqələndirir, onların da tarixini «erməni arşakidləri» adı altında «Armeniya tarixi» kimi qələmə verirlər. Hətta onlar «erməni arşakidləri» «tarixini» Sasanı səltənətinin ən çiçəkli bir dövrünədək uzatmaqdan da çəkinmirlər. Bu baxımdan M.Xorenski Pars çarı Yazkertin dövrünə işarə ilə yazır: «Bu vaxta yaxın Mesrop qayıdır və özü ilə dilimizin əlifbasını gətirir və Vramşapuxun və Böyük Saakin əmri ilə ağıllı, təmiz tələffüzlü, xoşagələm səsə və sürəkli nəfəsə malik uşaqları bir yerə toplayıb bütün əyalətlərdə məktəblər təşkil edir və Kesariyə taxtına tabe olub, Yunan və Suriyə əlifbasından istifadə etməli olan Yunan hissəsindən başqa Pars ərazisindəki bütün ölkələrdə tə'limə başlayır».²

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s. 210.

² Yenə orada, s. 13-14

Burada «erməni yazısı» ilə olan «erməni dili»ndən söhbət getmir, yalnız «erməni yazısı»ndan söhbət gedir. Bəs, yenicə yazılı nitqə gətirilən «erməni yazısı» mənşəcə hansı xalqa məxsusdur?

M.Xorenski aşkarca yazır ki, Mesrop Yunan kallioqrafi Rufanla birlikdə Yunan dili biçimində yazı hazırlamışdı.

N.Emin «Ön söz»də Mesropun M.Xorenskini Müqəddəs Kitabın «tərcümə»sinin son redaktəsi ilə əlaqədar Yunan elm mərkəzlərinə «e'zam etməsini» söyləməsi təsdir edir ki, ilk erməni kilsəsində şagirdlər erməni dilində Yunan yazısı ilə deyil, məhz Yunan dilində, Yunan yazısında dərs almışlar. Buradan da aydın olur ki, «Danil əlifbası»nın dalınca gedən Mesropla birlikdə olan şagirdlər yunandilli Yunan yazı mədəniyyəti üzərində dayanmış bir tə'lim ocağında dərs alan uşaqlardır. Məsələ belə olduğu halda, yunandilli Mesropun, yunandilli şagirdlərlə birlikdə mənşəcə Yunan olan kallioqrafin «Yunan yazısı bazasında» tərtib etdiyi «əlifba» ilə, həm də mürəkkəbi qurumamış «əlifba» ilə Müqəddəs Kitabın «erməni» dilinə tərcüməsindən M.Xorenskinin danışması sağlam ağıllı qəbul edəcəyi iddia deyildir.

Bu deyilənlər aşkar edir ki, erməni keşiş müəlliflərin M.Xorenskinin adına istinad edilən qədim Şərq rəvayətləri toplusu olan «Armeniya tarixi»nə zaman-zaman əlavələr etməkdə məqsədləri «erməni xristianlığı», «erməni yazısı» və Müqəddəs Kitabın tərcüməsi «tarixi»ni IV-V əsrlərə atmaqla, erməni babalarının guya Ön Asiyada qədim mədəniyyətli ən «sivil xalq» olduqlarını «sübuta» yetirməkdir. Lakin biz araşdırma zamanı şahidi olduq ki, yuxarıdakı iddialar adına yazılan «tarixçi» M.Xorenski V əsrdə yaşamış tarixi şəxsiyyət deyil, daha sonrakı yüzilliklərdə uydurulmuş anonim keşişdir.

M.Xorenskinin anonim keşiş şəxsiyyətini qəbul edən fikir tərəfdarlarının bir qismi onun VI əsrdə, o biri qismi VII əsrdə, digərləri VIII əsrdə yaşadığını, hətta bə'zi keşişlər «Movses Xorenatsi» adının yalnız IX əsrdən başlayaraq kilsə xronikalarında çəkildiyini söyləyirlər.

Maraqlı cəhət odur ki, bir tərəfdən M.Xorenskinin V əsr «tarixçisi» olduğunu təkzib edən görkəmli erməni tarixçiləri, digər tərəfdən həmin müəlliflərin təkrarən onu V əsrə bağlamaq cəhdi «erməni xristianlığı», «erməni yazısı» və Müqəddəs Kitabın tərcüməsi məsələsi ilə əlaqədar kəskin ziddiyyətli fikirlər kaos yaratmışdı. Bu baxımdan bə'zi alimlərin fikirlərinə nəzər yetirək.

Erməni ədəbiyyatında əksər fikir budur ki, «erməni əlifbası» keşiş Maştos tərəfindən «ixtira» edilmişdir. «Maştos yazısı» ifadəsi də bununla bağlıdır. Lakin yuxarıda şahidi olduq ki, əvvəla, V əsrlə əlaqələndirilən «erməni yazısı»nın «tarixi» uydurmadır, ikincisi, əgər həmin dövr, hətta gerçək olsa belə, M.Xorenskidə adı gedən yazının ilkin bünövrəsi Yəhudi yepiskopu Danilin, son tərtibi Yunan

kallioqrafı Rufanın adı ilə bağlıdır. Bu, «Armeniya tarixi»ndə olan fikirdir. Bu ideyanın davamçıları olan müəlliflər öz subyektiv yanaşmaları ilə «Maştos yazısı»nın «tarixi», daha dəqiqi, şəriksiz, müstəqil (guya parçalanmış «dövlət»in, bəs, hansı «müstəqil» mədəniyyətindən danışmaq olar ki?!) «erməni yazı» mədəniyyəti «tarixi» yaratmağa çalışırlar. Belələrinin sırasında bir qism müəllif yazı «tarixi»ni şəriksiz olaraq monastır keşişi Maştosun adına çıxırlar. Lakin keçmiş daşnak – Sovet alimi K.N.Yüzbaşyan tam fərqli qənaətdədir. O, yazır: «Bütün mənbələr təsdiq edirlər ki, yazının yaranmasının təşəbbüsü iki şəxsə – Maşmosa (Yunan mənbələrində ona «Mesrop»da deyirlər) və katolikos Saak Parteva məxsusdur».¹

«Erməni yazısının» şərikli müəllifi kimi, Maştosla Saak² Partlının adını yanaşı çəkən başqa erməni müəllifləri də mə'lumdur. Bu baxıdan keçmiş Sovet daşnak alimi Darbinyan-Melikyanın verdiyi mə'lumat problemin ətraflı aydınlaşdırılması üçün daha da dəyərlidir. O, yazır: «I Saak Partlı (Parfyalı) (388-439) arмян katolikosu Maarifçi Qriqori nəslinin axırıncı nümayəndəsi, kilsə və siyasi xadimdir. Onun yardımı və iştirakı ilə Mesrop Maştos ana dilində ədəbiyyatın əsasını qoyan arмян yazısını yaratmışdır».³

Bu, problemin bir tərəfidir. Onun digər tərəfinə gəldikdə Saak nə erməni, nə Yəhudi, nə də Yunan babası deyil, partlıdır, Part dövlətini yaratmış Arsaklılar sülaləsini hakimiyyətə gətirən Parn (onlar Dahe, Dae, Barani tayfa birləşməsindəndir) Türk-İskit tayfasına mənsub ailədənndir.

Maraqlıdır ki, Saak Partlıdan danışan Darbinyan-Melikyan da, başqa erməni müəllifləri də onu Maarifçi Qriqorinin nəslindən hesab edirlər.

Əvvəla, erməni müəllifləri onları-Marifçi Qriqori ilə Saakı Part ölkəsindən Kiçik Asiyaya gələn və burada məskunlaşan Parn Türk tayfa ailəsinə mənsub olduqlarını qəbul edirlərsə, o zaman, adı gedən şəxslərin etnomənşələrini çağdaş ermənilərlə bağlamaq iddialarından əl çəkməlidirlər.

İkincisi, Atəşgahda «Avesta» tə'limi almış Türk mənşəli ziyalılar, yə'ni Maarifçi Qriqori və Saak Partlı Ön Asiyada pərakəndə yaşayan və diqqət çəkən sayda olmayan adsız-sansız bir

¹ K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması. - Qafqaz xalqlarının mədəniyyətində əlyazmalar kitabı. Birinci kitab. M., 1987, s.145.

² «Saak» namı semitdilli ədəbiyyatda Part Türk tayfasının «Sak» adının etnosemantik yazılı şəkildir. Arsaklı sülaləsinin banisi Arsakın adı da həmin adın etnik kökü ilə bağlıdır. Saak Partlının da həmin sülalədən olması təkzibedilməzdir.

³ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat-İovannes Draxanakertsi. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986, s.273.

icmaya hansı etnomənşə baxımından Zərdüştiliyə yad din və yazı gətirmək üçün fədakarlıqlar göstərə bilərdilər ki?

Əgər XXI əsr erməni alimləri ümumtürk tarixinə qarşı olan yüzilliklərin ən'ənəvi erməni zorakı iddialarından əl çəksələr, nə gələri etnik olaraq onlara, nə yerli ev sahibi Türk əhalisinə qət'iyən xeyir gətirməyən, əksinə zaman-zaman qətl və qarət gətirən Hayk babalarından miras qalmış qanlı ideologiyadan imtina etsələr, o zaman, Saak Partlını MesropMaştosla çürük erməni kəndiri ilə bağlayan fikrin real tarixlə əlaqəsinin olmadığına onlarla birlikdə «inanacağımız» kimi, orta əsrlərin ikinci yarısında Mesrop Maştos şəxsiyyəti və «Maştos yazısı» ətrafında uydurulmuş mifə yalnız kilsə rəvayətlərinin can-qan verdiyinə də qət'i «inam və e'tiqad bəsləyəcəyik».

Deməli, Part ölkəsindən Kiçik Asiyaya gəlmiş Maarifçi Qriqorinin tə'limi çağdaş düşüncədə, erməni babalarının xristianlığa də'vətlə bağlı deyildi. Maarifçi Qriqori «Avesta»dan gələn mə'nəvi-siyasi, dini-əxlaqi qanunlar əsasında ölkə idarəçiliyi mexanizmini quran Arsaklılar sarayının mübəlligi, yə'ni ideoloqu idi. Onun sasanilər dövrü (əgər Qriqorinin sasanilərlə həməsr olduğu fikrinə inanılarsa) fəaliyyəti də, sözsüz, Part dövlətindən miras qalmış ölkə qanunlarına söykənirdi. Deyilənlər sübut edir ki, Maarifçi Qriqorini çağdaş ermənilərin xristian kilsəsi ilə əlaqələndirən fikir ümumtürk tarixinə qarşı çevrilmiş ən'ənəvi mə'nəvi və ideoloji terrorizmdən başqa bir şey deyildir.

Bu deyilənlər «erməni əlifbası»nın ilkin «Avesta» yazısı əsasında tərtib edildiyini araya gətirən mütəxəssis fikirlərinə haqq qazandırır.¹ Çünki Part ölkəsindən Kiçik Asiyaya gələn ailələrdən olan Qriqorinin də, Saakın da öz fəaliyyətlərində mənsub olduqları Parn tayfa ittifaqının qan bahasına hakimiyyətə gətirdiyi Arsaklı sülaləsinin 475 illik səltənəti dövründə də imperiyanın idarə edilməsində Ana Yasa olmuş «Avesta»ya söykənmələri təbii idi.

Qarşıda «Avesta yazısı» ilə «erməni yazısı» arasında olmuş əlaqələr ətrafında görkəmli mütəxəssis alimlərin fikirləri ilə tanış olacağıq. Ancaq bu yerdə tarixin bir məqamını unutmaq olmaz.

Tarix xəbər verir ki, o Şupria adında qədim Ön Asiya ölkəsinin Biyaini yazılarında Arme adı ilə qeydə alındığı dövrdə çağdaş ermənilərin əcdadlarının Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya gəlişlərini heç cür «xatırlaya» bilmir. Heç bir arxeoloji, etnoantropoloji, etnolinqvistik və etnopsixoloji maddi-mədəniyyət erməni əcdadlarının Avropadan hansı tayfalarla, haçan yeni məskəne gəlişlərini, gələrkən etnik adlarının hansı namda nişan verildiyini, Xaldey rəvayətlərindən gələn Hayk adını orta əsrlər dövründən

¹ İoqannes Fridrix. Yazının tarixi. M., 1979, s.35.

başlayaraq milli ad kimi qəbul edənədək Ön Asiyada mə'lum qüdrətli dövlətlərin ərazilərində pərakəndə yaşayış fəaliyyətləri nədən ibarət olduğunu və s. haqqında, cüz'i də olsa, mə'lumat vermir. Çağdaş erməni xalqının «tarixi» yalnız orta əsrlərin son çağlarında həm erməni keşişlərinin, daha sonralar «Böyük Armeniya» «tarixi»ni yazmaq üçün xüsusi sifarişlər almış muzzdlu Avropa ermənipərəst müəlliflərin qədim Şərqi yerli əhalisinə məxsus hekayət, nağıl və rəvayətlər əsasında yazdıqları arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və etnolinqvistikanın təsdiq etdiyi tarix deyil, «rəvayətlər tarixi»dir.

Buradan o nəticəyə gəlinir ki, şərti olaraq, əgər Arsaklı çarlarının dövründə (əksinə V əsr Sasani çarlarının dövrü idi) hər hansı «əlifba» «ixtira» «edilmişsə», o zaman, erməni müəlliflərinin Part imperiyasının Qərb valiliklərindən birini - «Arme» (Şupria) ölkə adını «Armeniya» şəkilinə salıb, «əlifbanı» çağdaş «Erməni Respublikası» namında nişan verilən XX əsr erməni dövlətinin adına çıxmağa tarixi əsasları yoxdur. Qaldı ki, əvvəllər Şumer-Türk, daha sonralar Maday imperiyasının inzibati ərazisində valilik dövrünü yaşayan Armeini əhalisinin (marların) ixtiyarında onlarla eyni nəsil kökündən, eyni adda olan tayfanın Ön Asiya və Ön Qafqazda geniş yayılmış «Avesta yazısı» vardı. Bu tarixi həqiqət ona şahidlik edir ki, hakimiyyət mexanizmi «Avesta» əsasında fəaliyyət göstərən Arsaklıların dövründə «erməni əlifbası»nın «ixtirası» (hətta Partlı Saakin adı ilə «ixtira») iddiaları fantaziyaadır.

«Erməni əlifbasının» tərtibi ətrafında fikir söyləyənlərdən biri də Sovetlər birliyinin erməni tarixçisi K.A.Melik-Oqancanyandır. O, «əlifbanın» tərtibi tarixini IV əsrin sonu, V əsrin əvvəllərinə aid edir. Müəllif həmin dövrə nəzər salarkən məsələyə tarixi gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmayan, ən'ənəvi erməni baxışı ilə yanaşır. O, yazır: «IV əsrin ikinci yarısı Armeniya tarixində bir tərəfdən Armeniya ilə sasanilər İrani, digər tərəfdən Roma imperiyası və sasanilər arasında uzun müharibələr dövrü idi».¹

Əvvəla, bəşər tarixi erməni kilsə küncələrində orta əsrlərdə başqa xalqlardan tərcümə edilmiş rəvayətlər əsasında daha sonralar yazılmış «tarix» kitablarında haqqında fantastik şəkildə danışılan «Armeniya»ni tanımır. Təbii ki, Melik-Oqancanyan da Armeniya və Persid arasında guya olmuş «uzun sürən» müharibələrdən danışarkən heç bir tarixi mədiyyətə, yaxud mö'təbər qaynaqlara söykənmir. Buna görə də onun iddiaları boş söz olaraq, havadan asılı qalır, ayaqları torpağa dəymir.

M.Xorenski yazır ki, Armeniya persidlərlə yunanlar arasında iki inzibati əraziyə parçalanmışdı. Melik-Oqancanyanın fikrinə, bu bölgü sasanilərlə romalıların arasında aparılmışdı. M.Xorenski xəbər

verir ki, guya iki parçaya bölünmüş «Armeniya» əhalisi həm Yunan, həm Persid ərazilərində sülh və əminəmənlıq şəraitində yaşayırmış. Melik-Oqancanyan isə ermənilərin sasanilərə qarşı guya apardıqları «qanlı müharibələr»dən danışır, lakin erməni-Roma münasibətlərində susur.

İkincisi, müəllifin fikrinə, «Qərbi Armeniya» romalıların, «Şərqi Armeniya» perslərin işğal ərazilərinə bölünmüşdür. Maraqlıdır ki, erməni alimi «Armeniya»ni «Qərb» və «Şərq» bölgələrinə ayırarkən nə bütöv ərazinin, nə də iki hissəyə «parçalanmış» ərazilərin bölgü kordinatlarını göstərmir. Nə üçün? Çünki Melik-Oqancanyan olmayan «Armeniya» «dövlətinin» Sasani-Roma bölgüsü ilə bağlı təxmini də olsa, coğrafi kordinatlara işarə belə etsə, başa düşür ki, başqa müəlliflərin, o cümlədən, Y.A.Manandyanın «II Tiqrən və Roma» kitabında uydurduğu Parfya-Armeniya və Parfya-Roma «müharibələri» rəvayətini təkrar etməli olacaq. Ona görə də Melik-Oqancanyan fikirləşir ki, o, Ön Asiyanın Sasani çarları dövrü «Armeniya tarixi»nə aid səhifəni yazmalıdır. Ancaq XX əsrin tarixçisi nədənsə «yadımdan çıxarır» ki, V əsr «erməni tarixinin atası» kimi qiymətləndirdikləri anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»ndə «əlifba» ilə bağlı söz-söhbətin tarixi Sasani çarlarının adı ilə deyil, erməni müəlliflərinin Arsaklı səltənətinin nümayəndəsi kimi qələmə verdikləri «Vramşapux» adı ilə qeydə alınmış bir «çarın» (anonimdir) ünvanına bağlanılır.

Melik-Oqancanyanın fikrinə, guya «Qərbi Armeniya»da romalıları «erməni hakimiyyətini» tam ləğv edirlər, «Şərqi Armeniya» isə perslərin assimiliyası ilə üz-üzə dayanır və icma arasında Zərdüştilik ciddi-cəhdlə yayılmağa başlayır. Əlbəttə, müəllif Zərdüştiliklə əlaqədar fikrini Maday çarı Kiaksarın dövrü ilə əlaqələndirsəydi həqiqəti söyləmiş olardı. Bu haqda başqa yerdə ətraflı danışılır.

Deməli, erməni aliminin söylədiklərinin yerli əhalinin qədim tarixi hesabına Kiçik Asiyaya gəliş tarixi mə'lum olmayan adsız bir etnosu məxsus «Armeniya» adında fantastik bir «dövlətin» tarixini yaratmağa çalışan ən'ənəvi saxta fikri yalnız davam etdirməkdən başqa heç bir elmi dəyəri yoxdur.

Qədim və Orta əsrlər dövrü «erməni dövləti» mövcudluğunu erməni ədəbiyyatında ayrı-ayrı Şərq rəvayətləri epizodları əsasında təsvir edən başqa erməni müəllifləri kimi, Melik-Oqancanyanın da dediklərini şərti qəbul edək. Lakin onun belə bir dövrdə olmayan «Armeniya» «dövlətinin» guya «parçalandığı» və «süqut etdiyi» bir tarixi çağda Mesrop Maştosun «Əlifba» «kəşfi» ətrafında olan ən'ənəvi əsassız bir iddianı, XX əsrin son rübündə hər şey elmə bəlli olduğu bir zamanda «real gerçəklik» olaraq qəbul etdirməyə çalışmaq erməni müəllifinin xalqına zorakı yolla «milli tarix» düzüb-

¹ K.A.Melik-Oqancanyan. Ön söz. – Korpyun. Maştosun həyatı. İrəvan, 1962. s.6.

qoşmaq arzusu ilə bağlıdır. Əlbəttə, yuxarıda öləri xatırladığımız dövrün siyasi şəraitində belə bir hadisənin mümkünlüyü ağıla batan deyildir, mümkünsüzdür, erməni ziyalisına miras qalmış ata-baba dəridir.

Biz bu fikri söyləyərkən müəllifin «Armeniya»nın bir hissəsində dövlətçiliyin tam ləğv edilməsi və o biri hissəsində «assimilyasiya» yolu ilə ermənilərin guya tarix səhnəsindən çıxarılması «təhlükəsi» ilə qarşılaşması sözlərinə söykənirik.¹ Əlbəttə, bu deyilənlərə «Ön söz» müəllifinin qədim Ön Asiya tarixinə subyektiv mülahizələri kimi baxmaq daha həqiqət olardı. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Qərbi Avropanın hansı ərazisindən, haçan, kiminlə Kiçik Asiya ərazilərinə gəlməsi və «armyan» olanadək hansı etnik adla nişan verilməsi barədə əldə heç bir maddi sübut olmadığını söyləyən bəzi görkəmli erməni alimlərinin (Manuk Abeqyan) e'tirafından sonra adsız bir icmanın kütləvi yığcam şəkildə müəyyən ərazidə yaşamalarına və dövlət «qurmalarına» e'tiqad gətirməyin özü e'tiqadsızlıqdır. Əlbəttə, qoca Şərqi gerçək tarixi «erməni mö'cüzəsinə» şahidlik etmir. Mə'lumdur ki, hər hansı bir xalqın etnotarixini təsdiq edən dəlillər – etnoarxeologiya, etnolinqvistika, etnoantropologiya, etnopsixologiya materialları meydana qoyulmasa, yaxud bu deyilən me'yarları başqa xalqlara məxsus mifoloji və epik ədəbiyyat qəhrəmanları əvəz etmiş olsa, əlbəttə, o zaman, elmi tarixdən danışmağa dəyməz, «tarix» adına nişan verilən ədəbiyyat da rəvayət ədəbiyyatından uzağa gedə bilməz.

Yenə Melik-Oqancyanı xatırlayaraq bildirmək istəyirik ki, Roma işğal ərazisində qalmış və Aralıq dənizi sahili əyalətlərində bir hissəsi pərakəndə yaşayan erməni icması, şübhəsiz, o regionlarda ilkin hakim olmuş yunanların yazı mədəniyyətinin, daha sonralar romalıların və bizansların dini inanclarının tə'siri altına düşməli idi. Bu, tarixin hökmü idi. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, əvvəlki fikrin davamı olaraq bildiririk ki, erməni ədəbiyyatında «Əlifba»nın tərtibi məhz Arsaklılar səltənəti ərazisində yaşayan erməni icmasının həyatı ilə əlaqələndirilir. Xatırladaq ki, iddia edilən «erməni əlifbası»nın «ixtirası» çağlarında həmin ərazidə Arsaklılar deyil, m.s..227-ci ildən rəsmi olaraq Persid-Sasani hakimiyyəti hökmdarlıq edirdilər. Bu haqda danışılmışdı.

Deməli, Melik-Oqancyanın uydurma «Armeniya» ilə əlaqələndirməyə çalışdığı IV-V əsrlər həmin ərazidə Sasani tarixinə düşür.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Kiçik Asiyada dövrün iki qüdrətli dövlətinin – sasanilərin və bizansların inzibati ərazilərində yaşayan başqa tayfa və icmalar kimi, erməni babaları da həmin

¹ K.A.Melik-Oqancyan. Ön söz, s.7.

əyalətlərdə hakim olan güclü dinin, güclü dilin və onlara məxsus yazının əsasında fəaliyyət göstərən inanc evlərinin tə'sir qüvvəsindən kənarda qala bilməzdilər.

Bu fikrin təsdiqi N.Eminin M.Xorenskiyə düzəltdiyi «tərcümeyi-hal»da da, M.Xorenskinin və Koryunun əsərində də öz əksini tapmışdır. Lakin erməni müəlliflər problemlər ətrafında bir-birini qəbul etməyən ziddiyyətli fikirlər söyləyirlər. Məsələn, M.Xorenskini fikrincə, «Maştos yazısı» sasanilərin inzibati ərazisində yaşayan erməni icmasının həyatı ilə bağlı olmuşdur. Mə'lumdur ki, bu ərazidə də «Avesta dili», «Avesta yazısı», «Avesta dini» hakimiyyətdə idi.

Koryun və N.Emin bu tarixi həqiqətin tam əksini yazırlar. Onların fikrincə, Parthlı Saakin və Mesrop Maştosun xidmət etdiyi inanc evində tə'lim məhz Suriyə və Yunan yazısında və dilində aparılırdı. M.Xorenskidən bir qədər əvvəldə gətirdiyimiz nümunədə xəbər verilir ki, əksinə, yalnız yunanların inzibati ərazisində hər cür dövlət və dini işlər Yunan və Suriyə dilində və yazısında aparılırdı.¹

«Armeniya tarixi»ndə bir də o aydın olur ki, guya həmin inanc evi də «Vramşapux Arşakuni» adlandırdıqları «Arsaklı sülaləsinə mənsub çarın» hakim olduğu ölkədədir. Təkbəddilməz həqiqətdir ki, Arsaklı çarları ölkə idarəçiliyini Maday imperiyası ilə başlayan qüdrətli Türk dövlətçiliyi mexanizmini hərəkətə gətirən «Avesta» əsasında tənzimləmişlər. Bu da o deməkdir ki, «Vramşapux Arşakuni»nin (anonimdir) ölkəsində dövlətçiliyin mə'nəvi dayağı olan inanc evi də Suriyə və Yunan büt-pərəsliyi ilə deyil, Zərdüş Peyğəmbərin inancı ilə bağlı olmalı idi. Heç cür inanmaq olmaz ki, Maday/Mar tayfaları ilə başlayan qüdrətli dövlətçiliyin təşəkkülündə, inkişafında və formalaşmasında tarixi rol oynamış «Avesta» hakimiyyəti Persid-Əhəməni, Parn-Arsaklı, Persid-Sasani sülalələrinin dövründə dövlətçiliyin mə'nəvi və siyasi həyatında öz güclü nüfuzunu saxladığı çağlarda ölkənin mə'nəvi-ideoloji həyatında yad ünsürlərin baş qaldırmasına şərait yaradılsın.

«Armeniya tarixi»ndə Zərdüşü Tanrı Zarvanın «yer üzünün knyazı» olaraq təqdim edilməsi, habelə çağdaş «Erməni mifologiyası» adlanan mifoloji ədəbiyyatın başdan-başa «Avesta» tanrıları ilə bağlı olması və s. açıq sübut edir ki, ta qədimdən, yə'ni Kiaksarın hakimiyyəti illərindən başlayaraq, Ön Asiya yerli əhalisi ilə eyni şəraitdə yaşamış gələri icmanın nümayəndələri də Sasani hakimiyyətinin dövründə «Avesta»nın güclü mə'nəvi-dini tə'sirinə mə'ruz qalmışlar. Eyni məsələ ilə əlaqədar fikirləri üst-üstə düşməyən erməni müəlliflərinin gəldikləri ziddiyyətli nəticələr təkbəddilməz həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, tarixin bu çağında da guya

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.211.

«parçalanmış» «Armeniya» barəsində düşünmək keşiş müəlliflərin elmdən və tarixi məs'uliyətdən uzaq uydurmalarından başqa bir şey deyildir.

Tarix xəbər verir ki, Kiçik Asiya sasanilər və bizanslar arasında iki inzibati əraziyə bölünərkən, Ön Qafqaz, başqa sözlə, qədim Azərbaycanın şimal torpaqları da Sasani imperiyasının tərkibinə daxil idi. Bəs, Ön Asiyanın bir qarış torpağı belə dövrün iki qüdrətli dövlətinin nəzarətindən kənar qalmadığı münaqişəli hərbi-siyasi şəraitdə uydurma «Armeniya» hansı coğrafi ərazidə yerləşə bilər ki? Təsadüfi deyildir ki, heç bir erməni və ermənipərəst müəllif «Armeniya» adlandırdıqları erməni «dövləti»ni mif aləmindən torpağa endirib, onun «yerləşdiyi» inzibati coğrafiyanın arxeoloji mədəniyyətə istinadən dəqiq «tarixi» kordinatlarını cizmağa «həvəs» göstərməmişlər? Nə üçün? Səbəbi mə'lumdur. Əlbəttə, rəvayətdə «yaradılmış» «dövlət» rəvayət aləmində «lokalizə» edilə bilər. Təsadüfi deyildir ki, «Vramşapux Arşakuni» adlandırdıqları anonim çarın hakim olduğu «parçalanmış» «Armeniyanın» coğrafi ərazisi nişan verilmir. Lakin erməni müəllifləri erməni «çarlığının» mərkəzini Araz çayından keçirərək Ön Qafqazda – Oğuz Albaniyasının Qərb torpaqlarında «Valarşapat» adlı şəhərdə yerləşdirirlər. Valarşapat haqqında bir qədər sonra.

Şərti qəbul edək ki, erməni keşiş müəlliflərin və onların varislərinin «Vramşapux Arşakuni» və Valarşapatla bağlı söylədikləri həqiqətdir: adı çəkilən şəxs ikiyə parçalanmış «Armeniya»nın sasanilərin inzibati ərazisinə daxil edilmiş hissəsinin çarıdır, onun baş sarayı da Valarşapat şəhərində yerləşirdi. Sual olunur, bəs, ikiyə «parçalanmış» «Armeniya»nın Bizans inzibati bölgüsündə qalan hissəsi tarixə hansı adla nişan verilmişdi, «ölkə» çarının və onun mərkəzi şəhərinin adı nə olmuşdu?

Mə'lum erməni keşiş müəlliflərdən başalayaraq, ta günümüzə qədər onların alim varislərində bu sualı cavabsız buraxmışlar və bu da təbiidir. Çünki erməni tarixçiləri çox gözəl anlayırlar ki, onların «qədim Armeniya»ları da, «çarları» da kilsə küncündə uydurularaq nəsil-dən-nəsillərə ötürülən rəvayətlərdən gəlmişlər.

Valarşapat şəhəri barəsində də erməni ədəbiyyatında kifayət qədər mə'lumat verilmişdir.

Tarix xəbər verir ki, erməni ədəbiyyatında «Valarşa» namında qələmə verilən şəxs, əslində şifahi və yazılı materialları yerli xalq arasından, habelə Atəşgah kitabxanalarından və arxivlərindən toplatdırıb «Avesta»nı ilk bərpa etdirən müdrik Part çarı Valarşadı (I Vologezdir). Təbii ki, Arsak sülaləsindən olan başqa Part çarları kimi, Valarşanın da etnomənsubiyətə çağdaş ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Arsaklı çarlarının yaratdıqları tarix də, ucaldıqları tarixi abidələr də, saldırdıqları möhtəşəm şəhərlər də yerli qohum əhali ilə birlikdə yaratdıqları ümumtürk tarixinin şanlı səhifəsini təşkil edir. Bu baxımdan erməni müəlliflərinin, o cümlədən, M.O.Darbiñyan-Melikyanın parlı Valarşanın adına indiki Eçmüəzzinin ərazisində lokalizə etdikləri «Valarşapat» şəhər adının erməni etnolekskonu ilə deyil, «Avesta» mənşəli morfemə sözə əlavəsi ilə yaranması da təsadüfi deyildir. Başqa sözlə desək, «Valarşa» şəxs adına əlavə edilmiş «ölkə», «məskən» və s. anlamları bildiren «pat» morfemindən yaranmış yeni söz – «Valarşanat» deyimi «Valarşanın ölkəsi» və s. «Avesta» mənşəli (məsələn, Atarpat, yə'ni «Odlar», yaxud «Od», «Atəş» ölkəsi)¹ mə'nə kəsb edir. Erməni kilsə rəvayətlərində də bir fikir budur ki, ilk xristianlıq erməni babaları arasına yunanların inzibati ərazisində olan Kappadogiyadan (indiki Kayseridən), digər fikirdə Valarşapatdan yayılmışdı.

Rəvayətdən gələn ikinci fikir çağdaş erməni alimləri tərəfindən daha güclü şəkildə müdafiə edilir və əsaslı maddi sübut gətirilmədən ona «elmi don» geyindirilir. Məqsəd də aydındır. Əgər ikinci fikri şərti qəbul etsək, bəs, həqiqətənmi xristianlıq Qafqaz ərazisində olan hər hansı bir şəhərdən, daha dəqiqi, Valarşapatdanmı guya «Armeniya»ya yayılmışdı? Bu o deməkdir ki, Valarşapat tam başqa coğrafi ərazidə yerləşir və onun «Armeniya»ya aidiyyəti yoxdur. Bəs, onda uydurma «Armeniya» hansı coğrafi kordinatda yerləşir? Bəs, hansı maddi əsasla Valarşapat namə'lum ərazidə xəyalən lokalizə edilmiş «dövlətin» «mərkəzi şəhəri» hesab edilir?

Bir qədər əvvəldə nümunə gətirdiyimiz rəvayətdə xəbər verilir ki, Maarifçi Qriqori xristianlığı Ön Qafqazda yerləşən Valarşapatdan deyil, Kiçik Asiyanın qədim ölkələrindən biri olan Kappadokiyadan erməni tarix ədəbiyyatında «Armeniya» formasına salınmış «Arme»yə (Şupria) tarixin bir çağında gətirmiş və oradan yaymışdı. Ön Asiya torpaqlarının ya tam bütöv halda, ya da iki hissəyə parçalanmış vəziyyətdə qüdrətli Maday imperiyası dövründən başlayaraq, Persid-Əhəməni, Yunan-Selevkid, Part-Roma, Sasani-Bizans çarları tərəfindən fasiləsiz idarə edilməsi təkzibedilməz tarixə çevrilərək sübut edir ki, bu dövrdə Şərqi tarixi erməni babalarına

¹ «Avesta» mifologiyasına görə, «Od», «Atəş» mə'nasında işlənən, tayfanın od-ocağını sönməyə qoymayan, onun mühafizi olan Tanrının-Atarın adına əlavə edilmiş «ölkə», «Vətən» anlayışında işlənən «pat» hissəciyi ilə yaranan «Atarpat» anlamı «Od ölkəsi, yaxud «Atəş ölkəsi» mə'nasını verir. Azərbaycanımızın «Odlar ölkəsi» adı da bu qədim əcdad zəkasının müdrik ilahi nurundan doğulmuşdu. Bir zaman çar nəslindən olan uşağa Baş Atəşgahda Baş Maq «Atarpat» adını verərkən necə də bilirmiş ki, Od evində dualanan bu körpə ata-baba yurdunu dağıdıcı düşmənlərin amansız qeyzindən xilas edəcək, öz «Atarpat» adını «Atarpatena» namında Vətənin xilas tarixi üzərində yazacaqdır.

məxsus nəinki «Armeniya» adında «fateh» bir «dövlətin» hətta cırtıdan boyda bir «valiliyin» mövcudluğuna şahidlik etmir.

Əgər «Armeniya» adında «dövlət» olmuşsa, bəs, bu «dövlətin» atributları nə olmuşdur? Bəs, «erməni yazısı»nın və Müqəddəs Kitabın erməni dilinə çevrilməsinin qayğısına qalmış «Vramşapux Arşakuni» adı ilə nişan verilən guya «Armeniya» çarı hansı dil, hansı yazı və hansı dinlə ölkəni idarə edirdi?

Kiçik Asiya və Ön Qafqazla əlaqədar Şərqi mə'lum dövrünü yaşamış Parn Türk-İskit tayfa ittifaqına mənsub Arsaklı çar səltənətinin tarixini öz adlarına çıxan erməni keşişləri və onların riyakar siyasi ən'ənələrini davam etdirən erməni alimləri, bəs, nə üçün bu günə qədər bu sualları öz-özlərinə verib, cavablandırmırlar?

Əlbəttə, sülalənin banisi I Arsakdan başlayaraq, erməni müəlliflərinin «Vramşapux» dedikləri anonim şəxsə qədər bütün Arsaklı çarlarının hakim olduqları ayrı-ayrı regionlarda dövlət mexanizmini hərəkətə gətirən, ölkə idarəçiliyində istifadə edilən yüksək yazı mədəniyyətinin və dövlətin mə'nəvi-siyasi dayağı olan güclü dinin mövcud olduğu təkzibedilməz həqiqətdir. Tarix xəbərə verir ki, «Avesta» mədəniyyəti və «Avesta» tanrıları Maday imperiyası dövründən başlayaraq, daha sonralar həmin imperiyanın möhkəm dövlətçilik özülü üzərində dayanmış Əhəməni-Persid, Arsaklı-Parn, Sasani-Persid dövrü mədəniyyətinin inkişafında da müstəsna rol oynamışdı, habelə yunanlarda və romalılarda zəngin sinkreitik mədəniyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

V.Q.Lukoninin fikrincə, Mar/Maday tayfalarına da bu zəngin mədəni irs qan, dil və din qohumları olan mannalılardan, yəni Azərbaycan türklərinin daha qədim dövlətlərindən birinin əhalisindən qalmışdı.¹

Bu deyilənlərdən aşkar olur ki, erməni ədəbiyyatında Parn Türk-İskit tayfa ittifaqının yaratdığı Arsaklı çar səltənətinin Kiçik Asiyada, daha sonralar Qafqazda olmuş hakimiyyət tarixinə sahiblənmək üçün tarixin tanımadığı «erməni çar» nəslinin mənşəini Arsaklı sülaləsinə bağlamışlar. Bu baxımdan «erməni əlifbası»nın tərtibini «Vramşapux Arşakuni» adlandırdıqları çarın dövrünə aid etmək və Türk əsilli hakimin az saylı bir icmanın maariflənməsi qayğısına qaldığına oxucunu inandırmağa çalışmaq diqqəti çəkən bir oyuncaqla körpə uşağı aldatmaq üçün cəhd göstərməyə bərabərdir. Bu məsələnin bir tərəfidir. Lakin problemə başqa yöndən yanaşan fikir sahibləri də mə'lumdur. Məsələn, orta əsrlər keşişi Vardan (XII əsr) yazır: «Vramşapuxun hökmranlığının beşinci ilində və Şapuxun

oğlu Artəşirin hökmranlığının birinci ilində Müqəddəs Mirop erməni əlifbasını tərtib edir».¹

Keşiş Vardan Persid çarı hesab etdiyi Artəşiri guya V əsrdə yaşamış Vramşapuxdan (anonimdir) sonra gələn tarixlə bağlayarkən «erməni yazısı» ilə əlaqədar» deyilən fikirləri bir daha zərbə altına atmış olur.

Tarixdən bəllidir ki, persidləri m.ö. 227-ci ildə yenidən dünya tarixi səhnəsinə gətirən Artəşir «Şapux» adlı kişinin oğlu deyildir, Sasanın nəslindən olan Papakın oğludur. Fars xalqının tarixində Artəşir Papakan adı ilə tanınan bu şəxsin yaratdığı Persid dövləti də onun mənsub olduğu Sasan nəslinin adı ilə Sasanilər namında tarixə nişan verilir.

M.Xorenskidən başlayaraq Vardana qədər, Vardandan da günümüze qədər «Mesrop əlifbası» kimi qələmə verilən «əlifba»da ilkin və daha sonralar neçə hərf olması ətrafında gedən mübahisələr də sübut edir ki, bu qüsurlu «əlifba» vasitəsilə m.s. onuncu yüzilliyə qədər bu gün əlimizdə olan nə «Armeniya tarixi» kimi yüksək yazı mədəniyyəti ilə yazılmış bir əsərin yazılması, nə də Müqəddəs Kitabın tərcüməsi² qeyri-mümkün idi.

Vardan «Danil əlifbası»nın 22 hərfdən ibarət olduğunu yazır. Guya «Müqəddəs Mesrop» ona 14 hərf əlavə edib ki, «əlifba» tam olsun və Müqəddəs Kitabın erməni dilinə tərcüməsi mümkün olsun.

Stefan Asoxik (X əsr keşişi) xəbər verir ki, «Danil əlifbası» 29 hərfdən ibarət olub və Mesrop ona 7 hərf əlavə edib.³

I.Şopenə görə, 24 hərfdən ibarət «Semit əlifbası»na («Danil əlifbası»na) «Sanskrit» və «Zend» («Avesta» Ə.T.) əlifbasından 14 hərf əlavə edilmiş və nəticədə «Hayastan əlifbası»nın sayı 38 hərfə çatdırılmışdı.⁴

Sayını artırma biləcəyimiz yuxarıda gətirilən nümunələrdən aşkar olur ki, erkən əsrlərdən başlayaraq, «erməni əlifbası»nın (yazıdan söz belə gedə bilməz) yarandığı dövrün nə tarixi, nə də «Danil əlifbası»nda ilkin həflərin və əlavələrin tam sayları və onların etnomənsubiyyəti haqqında qət'i və dəqiq elmi mə'lumat verilmir.

Əgər xatırlasaq ki, Mesrop «Danil əlifbası»nı qəbul etmir, əməli işləri yunanlı kallioqraf Rufanla birlikdə görür, o zaman, məsələ tamamilə dəyişilir, problem ətrafında yaranmış ziddiyyət daha da dərinləşir. Çünki mə'lum olmur ki, Yunan kallioqrafı «əlifba»nın tərtibi zamanı hansı həfləri çıxardı, hansı həfləri əlavə etdi,

¹ Ətraflı bax: N.O.Emin. Əlavələr. – M.Xorenski. «Armeniya tarixi», s.367.

² Gürcü yepiskopu Kirion erməni dilində olan «ən qədim və yeganə bibliyanı 887-ci ilə aid» olduğunu yazır. - Yepiskop Kirion. Göstərilən əsəri, s.315.

³ N.O.Emin. Əlavələr, s.367.

⁴ I.Şopen. Göstərilən əsəri, s.189.

¹ Ətraflı bax: V.Q.Lukonin. Qədim İran incəsənəti. M., 1977, s.25.

ekvivalentlərin səsləndirilməsində hansı canlı fonetik «mexanizmdən» istifadə etmişdi və s. – bütün bunlar Merop keşişin adına yazılan «erməni yazısı»nın bünövrəsində «Danil əlifbası»nın dayandığını və «ixtira» tarixini V əsrlə əlaqələndirən fikri haqlı olaraq elmi təfəkkürün zərbələri altına salır.

Deyilənlərdən başqa, qarşıda problemlə əlaqədar meydana çıxacaq daha ziddiyyətli və təkzibedici fikirlər Mesrop Maştos adlı keşişin V əsrdə yaşamadığını söyləməyə əsas verəcəkdir.

Mesrop Maştos şəxsiyyəti və «Mesrop yazısı» haqqında fikrimizin davamına bir qədər sonra. Qayıdaq Koryunla əlaqədar fikrimizin davamına.

«Erməni əlifbası»nı «Vramşapux Arşakuninin» dövrü və adı ilə bağlayan nəinki Koryunun, habelə başqa keşiş müəlliflərin də meydana atdıqları fikirləri şərti qəbul edirik və «Danil yazısı» ilə əlaqədar söylənilənləri nəzərdən keçiririk.

Koryunə görə, çar Vramşapuxun köməkliyi ilə «Armeniya»ya gətirilən suriyəli yepiskopun tərtib etdiyi «erməni əlifbası» Mesrop Maştos tərəfindən ölkədə iki il təlim edilir. Lakin iki ildən sonra bəlli olur ki, «Danil yazısı» erməni dili üçün «yararsızdır».

Maraqlıdır, məgər hər hansı bir əlifba və yazının başqa bir xalqın dilinə yabançı və «yararsız» olduğunu aşkarlamaq üçün iki il müddət zəruri idi? Əlbəttə, əgər Mesrop Maştos, erməni ədəbiyyatında təqdim edildiyi kimi, «görməli maarifçi ziyalı» olmuşdursa, o zaman, etnomənşəcə yad bir kökə bağlı olan, yad dilli, yad inanlı Danilin «hazırladığı» «əlifbanın» erməni linqvistikası üçün tam yararsız olduğunu ilk nəzərdən keçirməklə başa düşə bilərdi və bununla da tarixən «yazıq», «havadarsız», «məzlum» olan çağdaş ermənilərin babaları olan həmin uşaqları və özünü iki il avara qoymazdı. Başqa sözlə, həmin «əlifbanın» «yararsızlığını» Mesrop Maştos özünün «tələffüz mexanizmi» ilə heç təlimə başlamadan «müəyyənləşdirə» bilərdi. Ancaq necə? Çünki o, ilk və son təhsilini Suriyə və Yunan dillərində almışdı. Bundan başqa, ömrünün müdrik çağında da xidmət etdiyi dini ocaqda həmin dillərdə, bu günə qədər heç bir ədəbiyyatda aşkarlanmayan hansısa dini inancı təbliğ edir və təlimdə də eyni dillərdən istifadə edir. Bu da aşkarca göstərir ki, Mesropun çağdaş erməni mənsubiyyətini biza qəbul etdirlərsə də, onu icmanın sadə üzvü qədər erməni dilini bilməyinə heç cür inandıra bilməzlər. Ən yaxşı halda, «Mesrop hay mənsubiyyətli suriyə və yunandilli bir keşişdir»-deyilsə, daha real olar. Təbii ki, məsələyə bu mövqedən yanaşma Mesropu etnomənsubiyyətə suriyəliylərlə bağlayar. Əlbəttə, biz bu fikri şərti söylədik.

Fikrimizcə, erməni müəllifləri «erməni əlifbasının» başqa xalqın əlifbası əsasında tarixin daha sonrakı çağlarında tərtib edildiyini örtbasdır etmək məqsədi ilə bu uyarsız versiyaya - «Danil yazısı»

versiyasına əl atır və ağıla batmayan yolu seçirlər. Bu haqda bir qədər sonra.

Koryun yazır ki, çar «Vramşapux Arşakuninin» əmri və Partlı Saakın icazəsi ilə (deməli, Saak inanc evində məs'ul vəzifə sahibidir) Mesrop Maştos bir neçə dəstə tələbəni götürür və Suriyəyə yola düşür: «Öz şagirdlərini sevən Vardapet (Maştos) ilə onunla yollanmış yeniyetmələri iki qrupa bölüb, bəzilərinə Suriyə yazısını (öyrənmək üçün) Edesse¹ şəhərinə qoydu, digərlərini isə oradan Yunan yazısını (öyrənmək üçün) Samosat² şəhərinə göndərdi».³

Əgər Koryun V əsrin müəllifi olaraq qəbul edilirsə və o da hadisənin iştirakçısıdırsa, deməli, onun şahidliyinə kimsə şübhə etməməlidir. Belə ki, Koryun xəbər verir ki, «erməni əlifbası»nın tərtibi ilə əlaqədar planlaşdırılan tədbirlərdə Mesrop Maştosun şagirdlərinin bir qismi «Suriyə yazısını», o biri qismi «Yunan yazısını» öyrənməyə başlayır.

Əvvəla, yad dilli yazını öyrənmək üçün neçə il sərf edilmişdir? Bu haqda bütün erməni müəllifləri susurlar. Görünür, susmaq sərfəlidir.

İkincisi, əgər Mesrop Maştos Suriyə yepiskopunun tərtib etdiyi yazı üzərində iş aparmaq üçün Suriyəyə səfər edərsə və «Suriyə yazısı» ilə məşğul olursa, bunu başa düşmək olar. Bəs, eyni paraleldə tərcümə üçün «Yunan yazısı»nı öyrənmək nəyə lazımdır, təkcə bunu başa düşmək olmur, məqsəd açılmaz, problem ətrafında anlaşılmazlıq yaranır.

Koryun xəbər verəndə ki, «əlifba» hazırlanan kimi (hansı müddətə, hansı şəkildə və hansı etnolinqvistikaya aid ekvivalentlərlə?) Mesrop Maştos onu Samosat şəhərində (Roma inzibati ərazisi) «Yunan yazısı» üzrə mütəxəssis kallioqraf olan Ropanos (N.Emin və başqaları Yunan kallioqrafını «Rufan» adı ilə nişan verilər. Bu iki ziddiyyətli mövqe erməni tarix ədəbiyyatında hər bir problemin ətrafında meydana çıxan saxtakarlığın təbii nəticəsi idi) adlı birinə son tamamlama işini aparmaq üçün verir, mə'lum anlaşılmamazlığı bir qədər də dərinləşdirmiş olur.

Əcəb məntiqdi: guya Suriyə yəhudi yepiskopu Danil «erməni əlifbası» hazırlayır. (M.Xorenskidə keşiş Abelin dediyinə görə, Danil «ixtira» edilmiş «ən qədim dövrə aid əlifba tapıb»), erməni Mesrop da həmin «əlifbanı» «təkmilləşdirmək» üçün Suriyəyə gəlir, burada «Suriyə yazısı» və «Yunan yazısı» ayrı-ayrılıqda öyrənilir və nəticədə Mesrop Maştos «erməni əlifbası»nın taleyini sasanilərin inzibati

¹ Edesse - Arsaklıların inzibati ərazisi, indiki Türkiyə Respublikasının Urfa şəhəri.

² Samosat-Romalıların inzibati ərazisi, Urfadan şimalda Fərad çayının sol sahili

³ Koryun. Mastosun həyatı, s.45.

ərazisində olan və «əlifba»nın ilk səbəbkarı suriyəli Danilə deyil, Roma bölgəsində yaşayan yunanlara e'tibar edir.

Qurgen Sevak Koryunun fikrinə şərik çıxaraq deyilənləri belə ümumiləşdirir: «Mesropun böyüklüyü məhz onda özünü büruzə verdi ki, o, «Danil yazıları» ilə arмян əlifbasının əsasına qoyaraq, o dövrdə mütərəqqi Yunan yazısı və kallioqrafiyasının prinsipləri əsasında yenidən işləməyə və mükəmməlləşdirməyə nail oldu».¹

Belə çıxır ki, «Mesrop əlifbası»nın bünövrəsində «Danil yazısı» dayansa da, o əsasən «Yunan yazısı və kollioqrafiyası» əsasında «yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdi». Bəs, yeri gəlmişkən soruşaq, tarixin müəyyən çağlarında Avropadan Ön Asiyaya yürüş etmiş ayrı-ayrı Yunan tayfaları yad ərazilərə gəlib yerləşərkən yerli əhaliyə özləri ilə yazı mədəniyyətini gətirmişdilər? Əsla, yox! Tarix xəbər verir ki, Yunan tayfaları qədim mədəniyyətli Ön Asiyaya qələmlə deyil, qılıncla gəlmişlər!

Qədim Şərq tarixinin və mədəniyyətinin görkəmli bilicisi Pavel Vinqradovun fikrincə, Kiçik Asiyaya gələn yunanlar ilk öncə Xaldey və Suriyə mədəniyyətinin güclü tə'siri altına düşmüşdülər. O, yazır: «Şərqin yunanıstana olan tə'sirinin çoxlu izləri qalmışdı. Yunanlar öz əlifbalarını Finikiya əlifbasının köməyi ilə tərtib etmişlər».²

P.Vinqradovun bu fikrini bə'zi başqa alimlərin araşdırmalarında gəldikləri nəticə də təsdiq edir. Belə fikir tərəfdarlarına görə, 22 işarədən ibarət olan Yunan əlifbası Finikiya əlifbası əsasında tərtib edilmişdir. Bu fakta görə, alimlər Yunan əlifbasını «semit mənşəli» hesab edirlər.³

Əgər məsələ belədirsə, deməli akkad-semit mədəniyyəti varisi olduğu məktəbin banisi olmuş Şumer-Türk əhalisinin yaratdığı mədəniyyətlə gənc Yunan mədəniyyəti arasında tarixi körpü rolunu oynamışdır.

Başqa şəkildə söyləsək, İoni Yunan tayfalarının işğal ərazisində m.ö.VIII əsrdə ilk Yunan yazısının, VIII-VI əsrlərdə Yunan ədəbi dilinin tarix səhnəsinə gəlməsində müstəsna rol oynamış akkad-semit mədəniyyəti ona tarixi bünövrə olmuş Şumer-Türk əhalisinə məxsus məktəblə gənc Yunan mədəniyyəti arasında tarixi körpüyə çevrilmişdir. Bu tarixi həqiqətə söykənən görkəmli alim N.S.Qrinbaum yazırdı: «m.ö. VIII əsrdə semit əlifbasının əsasında İoniyada Yunan yazısının yaranması çox uzağa gedən nəticələrə gətirib çıxartdı.

Beləliklə, m.ö. VIII-VI əsrlərdə Yunanıstanın tarixində ilk dəfə Kiçik Asiyada yerləşən İoniyanın ərazisində qədim Yunan ədəbi dili əmələ gəldi».¹

Bəs, minilliklərdən bəri Ön Asiyada hansı xalqın mə'nəvi və mədəni tarixi hakim idi? Akkad-semit mədəniyyəti, ondan faydalanmış sonrakı istər şifahi, istər yazılı mədəniyyətlər hansı xalqın yanar mədəniyyət ocağından işıq almışlar? Bu baxımdan qədim tarix hansı həqiqətlərdən xəbər verir?

Bu təbii suallara cavab tapmaq üçün qədim Şərqin bir sıra dünya şöhrətli alim mütəxəssisləri kimi, «Bibliya»ya elmi tarixiliklə yanaşan Müqəddəs Kitabın dini-elmi təfsirini verən görkəmli şumerşünas və «Bibliya» təəssübkeşi Z.Kosidovski geniş araşdırmalardan sonra belə bir nəticəyə gəlir: «Dəclə və Fərad çaylarının hövzəsində bəşər tarixində ən zəngin mədəniyyətlərdən biri meydana gəlmişdir. Bu böyük mədəniyyətin yaradıcıları Şumerlər olmuşlar.

Bu yaxınlara kimi belə hesab olunurdu ki, Avropa mədəniyyəti hər bir şey üçün Yunanıstana borcludur. Halbu ki, ən yeni tədqiqatlar göstərdilər ki, bir çox baxımdan biz beş min il bundan əvvəl Şumer xalqının dühasının yaratdıqlarının varisləriyik!».²

Bəs, Şumerlər kimdirlər? Bu sualın çox saylı mütəxəssis cavablarından yalnız birini-dünya şöhrətli şumerşünas alim Vooleyin fikrini xatırlatmağı kifayət hesab edirik. Vooley yazırdı: «Şumerlər türkdür, şumerlərin Türk olduğu məsələsinin çoxlu sübutları var. Bizi bu qənaətə gətirən ən güclü sübut ikidir: 1. Dil sübutu; 2. Geoloji və arxeoloji sübut».³

Adını burada çəkmədiyimiz Kramerlə yanaşı Kosidovski, Vooley və çox saylı eyni fikir tərəfdarları qədim Şərq tarixi kontekstində dünya mədəniyyətinin beşiyi başında dayanmış Şumer-Türk tarixini hər cür siyasi və etnodin meyindən uzaq alim-insan mövqeyindən araşdırırlar. Qarşıda problemlə əlaqədar Şumer-Türk mədəniyyətinin bir başa qədim yunanların (onların Kiçik Asiyada yazı mədəniyyətinə yiyələndiklərini, «Avesta»nın tə'siri altında astraloji allahlar panteonu yaratdıqlarını və s. nəzərə almadan) ünvanlarına yazılmış sivil mədəni və mə'nəvi yüksəlişə – quldarlıq cəmiyyətində baş vermiş inqilabi intibaha Ana Maya olması barədə ətraflı danışılacaq.

Bütün bunlara baxmayaraq, «erməni yazısı» ilə bağlı «Yunan yazısı» və «Suriyə yazısı» barədə danışan orta əsr keşiş müəlliflər və

¹ Ətraflı bax: S.Q.Melik-Baxşyan, Q.X.Akopyan. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962, s.51.

² Ümumi tarix dərslisi. Tərtibçi Pavel Vinqradov. c.1, M., 1910, s.30.

³ Ətraflı bax: Dünya tarixi. ön cildə. c.1, M., 1955. s.390.

¹ N.S.Qrinbaum. Ədəbi dilin erkən forması (qədim Yunan). L, 1984. s.52, 55.

² Z.Kosidovski. Biblia əfsanələri. M., 1975. s.24-25. Ətraflı bax: Ahmet Cevat. Allbenin mənşei en eski Türk yazısıdır. İstanbul, 1933. s.58-59.

³ Ətraflı bax: Ahmet Cevat. Göstərilən əsəri. s.58-59.

onların fikir varisləri problemi yuxarıda xatırladığımız qədim tarixi özüle söykənmək, məsələyə tarixi gerçəklik kontekstində elmi araşdırma və izahlarla yanaşmaq əvəzinə, «Mesrop yazısı» ilə əlaqədar əlində maddi əsası olmayan hər bir müəllif öz subyektiv versiyasını irəliyə sürür. Nəticədə erməni ədəbiyyatında «Mesrop yazısı» və Bibliyanın «erməni dilinə çevrilməsi» ətrafında olan ziddiyyətli fikir xaosu aydın, vahid elmi konsepsiyanın yaranmasına əngəl olur.

N.Eminin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön sözdə» Moisey Xorenski Partlı Saak və Mesrop Maştosun «iste'dadlı», «sevimli» tələbəsi kimi qiymətləndirilir, Koryunun əsərində Mesrop Maştosun şagirdləri sırasında Moisey Xorenskinin heç adı belə çəkilmir.

N.Eminde «əlifba»nın «ixtirasına» və «Bibliya»nın tərcüməsinə Saak və Mesrop şərikdirlər, Koryunda bütün işləri başlayan və sona çatdıran Mesropla onun şagirdləridir.¹

Sual olunur, Koryunmu, ya N.Eminmi qədim tarixə yaxın yaşamış müəllifdir? Koryunun yazdığına görə, o, V əsrdə, N.Emin XIX əsrin əvvəllərində yaşamışdır.

Bəs, Koryunmu, yaxud N.Eminmi Mesropun şagirdi olmuşdur? Sualın cavabı aydındır.

Buradan aşkar olur ki, eyni hadisə haqqında bir-birini qəbul etməyən erməni müəlliflərinin söylədikləri də heç zaman gerçək tarixdən qaynaqlana bilməzdi.

Hadisənin «iştirakçısı» kimi danışan, hətta Koryuna da necə inanasan ki, guya Mesrop Maştos «Danil yazısı»nı təkmilləşdirmək məqsədi ilə qısa müddətdə səfərdə olarkən bir neçə şagirdin köməyi nəticəsində həm haqqında söhbət gedən «erməni yazısı»nı «hazırlayır», həm də eyni paraleldə «Bibliya»nı erməni dilinə tərcümə edir və «Armeniya»ya geri dönür. Burada ən'ənəvi erməni iddialarını təkzib edən maraqlı cəhət odur ki, istər V əsr, istərsə də XIX əsr erməni müəlliflərinin hər ikisi çağdaş erməni babalarının Oğuz Albaniyası gəlib yerləşdikləri məskəni Ön Qafqaz ərazilərindən, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin qədim ata-baba torpaqlarından çox-çox uzaqda olduğunu nişan verirlər.

Koryunun kitabına «Ön söz» yazan XX əsr alimi Melik-Oqancanyan bizim yuxarıdakı fikrimizi problemlə əlaqədar eyni məzmununda təsdiq edir. O yazır: «Mesrop Maştos erməni əlifbasını yaratmaq arzusu ilə Kiçik Asiyada çoxlu şəhərlər gəzir, bir çox həmvətənləri və yadelli mütəxəssis yaradıcılarla məsləhətləşir, dəqiqliklə erməni dilinin fonetikasına uyğun elə bir ciddi dəyişikliyi nəzərə çarpmayan bu günkü dilimizdə istifadə edilən yazını yaradır».²

Aşkarca görsənir ki, Melik-Oqancanyan «erməni əlifbası»nı uydurma keşiş Mesrop Maştosun adı ilə V əsrə aid hadisə olduğunu özünəməxsus versiya ilə mülahizələrini bildirərkən, istəsə də, istəməsə də Avropadan haçansa gəlib Kiçik Asiyada yerləşmiş erməni icmasını Ön Qafqazda Oğuz Albaniyası torpaqlarına «sahib etmək» arzusunda olan fikirləri qət'i təkzib edir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsləhətləşmə yolu ilə əlifba tərtib etmək, yazı yaratmaq ağıla batan iş deyildir. Bu da məsələnin o biri tərəfidir.

Bəllidir ki, əlifba hər hansı etnosa məxsus tayfanın etnopsixologiyasına söykənərək, onun etnolinqvistika və etnofonetikasına doğma olan canlı danışiq səsləri əsasında tərtib edilir. Əlbəttə, yaddilli, yaxud yadelli təsadüfi insanların «məsləhətləri» ilə hər hansı millətə məxsus əlifba tərtibindən danışmağın heç bir nə elmi bazası, nə də elmi əsası ola bilməz,

Problemə real idrakın qəbul edəcəyi bir anlayışda yanaşmağa çalışsaq.

Koryun və onun ən'ənələrini davam etdirən başqa erməni müəllifləri «Danil əlifbası»ndan danışarkən Vramşapux adlandırdıqları çarın «Armeniya» adlı «ölkəsini» Suriyə ilə qonşu (Arme ölkəsi nəzərdə tutulur) bir «dövlət» kimi verirlər.

Əgər «Armeniya» adlandırdıqları coğrafi ərazi erməni «dövləti» olmuşsa, sözsüz, ölkədə əhalinin əsas hissəsi də çağdaş erməni babaları olmalı idi. Qəbul edək ki, Mesrop da bu ölkə əhalisinə xidmət edən inanc evinin ruhani atasıdır. Etnik əlifbanın tərtibi üçün belə bir əlverişli şərait olduğu halda, bəs, hansı səbəbdən məhz yad dilli, yad inanlı suriyəli yepiskop Danil tərəfindən tapılmış «ən qədim dövrdə ixtira edilmiş» əlifba əsasında «erməni yazısı» tərtib edilməli idi? Bu haqlı sualın cavabını heç zaman fikirləşməyən erməni alimləri bir həqiqəti e'tiraf etməlidirlər: V əsrdə «Armeniya» adda «dövlət» olmadığı kimi, ta qədimdən həmin tarixi çağda da dağıdıcı müharibələrin nəticələrindən can qurtaran və Ön Asiyanı sakit guşələrinə ailə-ailə səpələnərək pərakəndə yaşayan azsaylı etnos üçün «yazının» və «Müqəddəs Kitabın» tərcüməsinə dini-mə'nəvi və sosial baza yox idi. Məhz buna görə də biz Danilə V əsrdə hələ milli adı bəlli olmayan (anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi»ndə verilmiş hayk rəvayətindən sonra «İşkil» etnosu haykı özünə əcdad olaraq qəbul etmişdir) bir icmanın nümayəndəsi-yunandilli keşiş Mesrop Maştos arasında heç bir yaxınlıq olmadığı halda, Suriyə yepiskopunun yaddilli, yaddinli, yadelli Yunan kilsəsinin keşişinin təmsil etdiyi adsız-sansız bir icmaya «əlifba» düzəldəcəyinə heç cür inanmırıq.

Fikrimizcə, «Danil əlifbası» epizodunda məqsəd «erməni yazısı» və «erməni xristianlığı» tarixini V əsrə bağlamaq üçün Mesrop Maştos şəxsiyyətini yaratmaq və onu da öz növbəsində «yazının» və

¹ Koryun. Maştosun həyatı, s.92.

² Melik-Oqancanyan. Ön söz – Koryunun göstərilən əsəri, s.10.

«erməni dilində» Bibliyanın canlı təsdiqinə çevirməkdir. Bunun üçün də «Danil yazısı» olmalıdır, iki ildən sonra da həmin «əlifba»nın erməni icmasının etnolingvistikasına və etnofonetik xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməməsi aşkarlanmalıdır və beləliklə, Mesrop Maştosun fəaliyyəti ilə bağlı macəralı rəvayət «tarixi» yaranmalıdır!

Şerti qəbul edək ki, «Danil əlifbası» məsələsi tamamilə həqiqətdir, şirin-şəkər erməni hekayəti deyildir. Bəs, o zaman nə üçün Mesrop həmin əlifbanın «yararsızlığını» iki il «tədris» edəndən sonra anlayır və həmin çatışmamazlığı təlim verdiyi «erməni uşaqlarının» və onların valideynlərinin canlı danışq mexanizminin yardımı əsasında iş aparmaq əvəzinə, iki qrupa ayırdığı şagird dəstəsi götürüb, bizansların Kiçik Asiyada olan müstəmləkə ərazilərində yerləşən əyalətlərə üz tutur, suriyədilli və yunandilli yazılarla məşğul olur?¹

Gözləmək olardı ki, Mesrop «Danil əlifbası»nı götürüb suriyəli yepiskopun xidmətinə gedəcək, onunla məsləhətləşmələr aparacaq, yeni göstərişlər əsasında «əlifba»nı təkmilləşdirməyə başlayacaq. Əksinə, o, səfər zamanı Danilin tam unudur, Yunan qrafik ustası ilə iş birliyi yaradır.

Erməni babalarının guya lingvistikasına uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə «Danil əlifbası»nın üzərində aparılan bu qeyri-real proses «Maştos əlifbası»nın Vəsrədə yaranmadığını şübhə zərbəsi altına salan amillərdən biridir. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Xatırladaq ki, «Danil əlifbasının» tərtibi tarixi də göstərilir. Lakin onun Mesrop tərəfindən təkmilləşdirilməsi və başa çatdırılması tarixi də mübahisəlidir.

Erməni müəllifi Smbatyan «yazının» 402-403, 404-405 və 407-ci illərdə hazırlandığını söyləyən fikir sahiblərini rədd edərək yazır: «Koryunun özü göstərir ki, yazının təsvirindən Maştosun ölümünə qədər 35 il keçmişdir. Maştos 17 fevral 440-cı il tarixdə ölmüşdür. Deməli, əlifbanın ixtirası 406-cı ilə təsadüf edir».²

Bir qədər əvvəldə verilən nümunədən aydın olur ki, Melik-Oqancanyan «erməni əlifbası»nın «tərcümeyi-halını» tarixi zərurətdən doğan maddi gerçəkliklə deyil, ayrı-ayrı yad etnosu məxsus şəxslərin məsləhətləri ilə yarandığını söyləyərkən «Mesrop yazısı»nın və «Mesrop Bibliyası»nın V əsrdə mövcudluğunu iddia edən fikrin qeyri-real olduğunu aşkar etmiş olur. Bu baxımdan müəllifin Partlı Saak və Mesrop Maştosa məxsus məktəb təlimi ilə əlaqədar dedikləri maraqlıdır. O, yazır: «Bu məktəblərə «mankuns mataxs»ları, yəni «azyaşlı uşaqları» qəbul edirdilər. Bizə elə gəlir ki, bunlar heç də savadsız yox, yunanca və suriyəcə savadlı uşaqlar

idilər. Çünki gətirilmiş yazıların yararlığını yoxlamaq üçün müəyyən məktəb vərdişləri olan uşaqlar gərək idi».¹

Əvvəla, erməni müəllifinin Mesrop Maştosu V əsrə aid şəxsiyyət olmasını «sübut» etmək üçün tarixi saxtalaşdırmağa çalışması onun əcaib erməni məntiqindən açıq-aşkar görsənir. Kim və hansı ağılla deyə bilər ki, məktəbə ilk qədəm basan «azyaşlı uşaqlar» əlifbanın birinci hərfindən öyrənməyə başladıkları halda, Mesrop Maştosun «azyaşlı uşaqları» nəinki yenidən tərtib edilmiş əlifbanı «bilirdilər», hətta həmin əlifba əsasında tərtib edilmiş «yazıların yararlığını yoxlamaq» «iste'dadına» malik idilər. İkincisi, Melik-Oqancanyan aydınca deyir ki, Mesrop Maştosun təlim etdiyi yazı «yunandilli» və «suriyədilli» yazı idi. Sual olunur ki, əgər məsələ belədirsə, «Mesrop əlifbası»nın bu günkü erməni yazısı ilə hansı əlaqələrindən danışmaq olar ki?

Erməni tarixçiləri, o cümlədən N.Emin və Melik-Oqancanyan təsdiq edirlər ki, Saak və Mesropun məktəbində təlim qeyri-erməni dilindədir. Görünür, M.Xorenskinin də Yunan və Suriyə elmi mərkəzlərə «e'zam edilməsi» də (N.Emin) aldığı təlim-tərbiyə ilə əlaqədar olmuşdur.

Deməli, erməni keşiş və alimlərinin gəldikləri ümumi nəticədə «erməni əlifbası»nın «yaradıcısı» kimi nişan verilən Mesrop Maştosun Suriyə və yunandilli ruhani olduğu qəbul edilərsə (deyilənlər artıq bunu sübut edir), o zaman, hər hansı meylə qapanmadan real bir həqiqəti də qəbul etməliyik: mənsub olduğu icmaya məxsus olan geniş əhali kütləsinin, hətta adi ünsiyyət-danışq dilini başa düşməyən, elmi etnolingvistikadan xəbərsiz, yaddinli, yaddilli, yadtərbiyəli, orta səviyəli bir monastır rahibi heç zaman «erməni əlifbası» yarada bilməzdi.

Bundan başqa, yuxarıda kifayət qədər danışıldı ki, tarixən pərakəndə halda Ön Asiyaya səpələnmiş erməni babalarının bir qismi tarixin mə'lum dövründə də sasanilərin, digər qismi bizansların hökmranlığı altında yaşamışlar.

Sasanilərin ərazisində «Avesta» yazısı və «Avesta» dili ilə yanaşı Suriyə yazısı da işləniirdi. Bu regionda Yunan dilində və yazısında yazmaq-oxumaq qadağan edilmişdi. Hətta Yunan dilində olan kitablar yandırılırdı.

Romalıların hökm etdikləri mahal və şəhərlərdə Yunan yazısından istifadə edilərsə də, bir qədər əvvəldə deyildiyi kimi, onlar «Avesta» tanrısı Mitraya milli tanrı olaraq, səcdə edirdilər.

Bu qədər şəffaf görsənən tarixi şəraitdə ta qədimdən fasiləsiz ayrı-ayrı qüvvətli dövlətlərin hakimiyyəti altında pərakəndə halda yaşayan, cəmiyyət hadisələrində heç bir tə'sir gücü hiss edilməyən,

¹ Koryun. Maştosun həyatı, s.109-110.

² Ş.B.Smbatyan. İzahat - Koryun. Maştosun həyatı, s.150.

¹ Melik-Oqancanyan. «Ön söz», s.17.

yunanların «İşkil» namında tarixə nişan verdikləri mühacir bir tayfaya, əgər şərti inansaq da—istər suriyəli Danil, istərsə də Yunan və suriyədilli monastır rahibi Mesrop Maştos, bəs, hansı adda etnotayfanın, yaxud etnotayfaların linqvistikası və fonetikasi üzərində iş aparmış və nəticədə «erməni əlifbası» tərtib etmişlər? Bu birincisi. İkincisi də odur ki, əgər deyilənləri şərti olaraq qəbul etmiş olsaq da, o zaman, «əlifba» «tərtibini» geniş mə'nada «yazı» kimi heç cür qəbul etmək olmaz. Bu da o həqiqətdir ki, «Əlifba»nın «ixtirası» ilə paralel zəngin lekskon tələb edən yüksək səviyyəli yazı mədəniyyəti yarana bilməz. Bu yüzilliklərlə ölçülən ciddi tarixi prosesin nəticəsində mümkündür. Deməli, V əsrdə erməni babalarına məxsus zəngin dil mədəniyyəti bazası olmadığından həmin dövrdə Müqəddəs Kitabın «erməni dilinə» çevrilməsi məsələsi mümkünsüz işdir və bu «rəvayətin» özünə inanmaq da müşküldən müşküldür.

Bu problemi ortaya atan erməni müəlliflərinin özləri də bə'zən özlərini təkzib edirlər. Bu mə'nada N.Emindən aşağıda verəcəyimiz nümunə «erməni yazısının» yaranmasını V əsrə bağlayan bütün müəlliflərin fikir təkzibini verən tarixi fakt olaraq, bizim maddi sübutlarla gəldiyimiz son nəticəni təsdiq etmiş olur.

N.Emin yazır: «Güman etmək olar ki, bu əlifba tezlikdə «Armeniya»nın bütün diyarlarında istifadə olunmağa başladı. Arмян dilinin həvəskarlarının və sitayişkarlarının çalışqanlıqına, onların bütün «Armeniya»da ana dilində təhsil alması üçün məktəblərin tə'sis olunması cəhdlərinə baxmayaraq, bir çox yerlərdə bu əlifba uzun müddət ərzində rədd olunurdu.

Taron əyalətinin tarixini yazmış Mamikon yepiskopu İohann (VII əsr) buna misal ola bilər. O, öz salnaməsində göstərir ki, IV əsrin əvvəlində Müqəddəs Qriqori tərəfindən əsası qoyulmuş Qlak, yaxud Müqəddəs Müjdəçi İohann monastırı onun ilk başçısı Zenobdan başlayaraq Barsex də daxil olmaqla 600-cü ilə qədər Suriyə rahibləri tərəfindən idarə olunurdu. Monastırda 600-cü illərə qədər ibadət Suriyə dilində aparılırdı və Suriyə yazısı istifadə olunurdu. Yalnız VII əsrin əvvəllərində Mamikon hökmdarı Muşexin sevimlisi ilk arмян başçısı Todikin monastırı idarə etməyə başlamasından sonra Suriyə yazısından istifadə olunmasına son qoyuldu və ibadətin arмян dilində aparılması qərara alındı. Deməli, arмян əlifbasının Müqəddəs Mesrop tərəfindən təkmilləşməsindən demək olar ki, 200 il sonra bu əlifba hələ Taron əyalətində qəbul olunmamışdı və çox güman ki, Suriyə təhsili hər yerdə onun istifadə olunmasına güclü müqavimət göstərirdi. Bu faktdan çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu cür faktlar «Armeniya»nın digər əyalətlərində də mövcud ola bilərdi.¹

¹ N.Emin. Əlavələr - M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.374.

N.Emin «Armeniya tarixi» kitabının sonuna etdiyi «Əlavələr» bölməsində gerçək tarixi olduğu kimi aşkarlamağa çalışır. Erməni müəllifinə istinadən qət'i deyə bilərik ki, V əsrdə «Bibliya»nı tərcümə edə biləcək «erməni yazısı» olmadığı halda, Müqəddəs Kitabın guya erməni dilinə «çevrilməsi», habelə V əsrdə M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» və Koryunun «Maştosun həyatı» kitablarının «erməni dilində» və «erməni yazısında» meydana çıxması iddiası da fantaziyaadır.

M.Xorenski anonim müəllifdir. Mesrop Maştosun da «Əlifba» «ixtiraçısı» haqqında ilk mə'lumat onun «Armeniya tarixi»ndə verilir. Məsələ belə olduqda, bəs, V əsrdə yaşayan və yaradan keşiş Koryun hansı yazıda tə'lim almışdı?

Suala sualla cavab veririk: bəs, suriyədilli və yunandilli Mesrop Maştos şagirdi Koryuna hansı dildə, hansı yazıda tə'lim verə bilərdi?

Hər iki sualın cavabı aydındır.

Belə bir aşkar həqiqəti qəbul etməkdən başqa əlac qalmadığı halda, kim hansı maddi-tarixi sənədlə sübut edə bilər ki, Koryun öz «müəlliminə» həsr etdiyi «Mesrop Maştosun həyatı» kitabını ya Yunan, ya Suriyə dilində və yazısında deyil, erməni yazısında və erməni dilində qələmə almışdı? Əksinə, Koryunun əsərini qədim erməni dilində yazdığını iddia edən fikir sahibləri onun V əsrdə yaşamış şəxsiyyət olmasını qət'i zərbə altına qoyurlar.

Diqqət edək.

Biz problemlə bağlı meydana olan ədəbiyyatı (M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ni, N.O.Eminin «Armeniya tarixi»nə etdiyi «Əlavələr», «İzahatlar» və «Ön söz» bölmələrini, Koryunun «Mesrop Maştosun həyatı» və s.) diqqətlə oxuyandan sonra o nəticəyə gəlirik ki, əgər Mesrop Maştosun «erməni yazısı»nın «ixtirası» səfərində Moisey yox, Koryun iştirak etmişsə, nə üçün «ustad» («vardapet») Müqəddəs Kitabın son redaktəsi üçün artıq guya «tərcümə»də «təkmilləşmiş» Koryunu yox, adi monastır şagirdi Moiseyi yunandilli elmi mərkəzlərə yollayır?

«Armeniya tarixi» (M.Xorenski) və «Mesrop Maştosun həyatı» (Koryun) kitablarında V əsrdə eyni hadisədən (Mesrop Maştos, «erməni yazısı» və Müqəddəs Kitabın «ermənicəyə» tərcüməsi) danışan epizodları üz-üzə qoyduqda qət'i aşkar olur ki, nə Moisey Xorenski, nə Koryun V əsrdə yaşamış müasirlər olmamışlar.

Əgər məsələyə başqa istiqamətdən yanaşsaq, qəbul etməliyik ki, suriyədilli və yunandilli tə'lim almış Koryun öz kitabını V əsrdə erməni dilində və erməni yazısında heç cür yazı bilməzdi.

Bu dəlil təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, «Armeniya tarixi» kimi, «Mesrop Maştosun həyatı» əsəri də V əsrdə deyil, ermənidilli erməni yazı mədəniyyətinin yarandığı sonrakı yüzilliklərdə anonim keşiş Koryun tərəfindən qələmə alınmışdı.

Bizim gəldiyimiz nəticəni «erməni əlifbası»nın «erməni yazısına» çevrilməsi prosesini yüzilliklərlə əlaqələndirən yuxarıdakı fikir sahibi də, aşağıda söyləyəcəklərimiz də təsdiq edir.

Bəs, VII əsrdə erməni keşişləri hansı xalqa məxsus yazıdan istifadə etmişlər?

N.Emin sözüne davam edərək yazır: «Armyan ədəbiyyatı ilə məşğul olanlar bilirlər ki, qədim əlifbanın yaranması və təkmilləşməsinə qədər «Armeniya»da Suriyə, Persid və Yunan yazıları işlədilir».¹

Problem ətrafında fikir söyləyən başqa müəlliflər kimi, N.Emin də çağdaş ermənilərin keşiş babalarının inanc evində üç dildən və üç yazıdan istifadə etdiklərini yazır.

Bəs, N.Eminin sonda gəldiyi nəticə bizə hansı həqiqəti söyləməyə şərait yaradır?

Əvvəla, müəllifin «Ön söz»də haqqında söhbət açdığı Parth Saakla Mesrop Maştosun məktəbində təlim yuxarıda nişan verdiyi guya üç dildə aparılmışdı. Lakin Bibliyanın erməni dilinə «tərcümə» variantı üçün «səfər»də olduğu dövrdə Moiseyin «təkmilləşməsinə» Suriyə, xüsusən Yunan amili ilə əlaqədar verən N.Emin o tarixi çağlarda Ön Asiyada təsir dairəsi çox geniş olan «Avesta» dili və yazısı faktorunu məqsədli şəkildə «unudur». Çünki o, «Avesta»nın köçgün, gəlmə ermənilərin torpaqlarına sahib çıxdıqları Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olduğunu bilməmiş deyildi. Əlbəttə, tarixi həqiqətdən qaçmaq, onu unutdurmaq müşkül işdir. Bu baxımdan «Armeniya tarixi»nin tərtibində həmin üç dildə-«Avesta», Suriyə və Yunan dillərində olan materiallardan istifadə edilməsi təkzibedilməz canlı tarixi şahid olaraq diqqəti çəkir.

Yuxarıda deyilənlər əsas verir söyləyək ki, Mesrop Maştos və «erməni yazısı» ətrafında hay-küy qaldıran və onu erkən orta əsrlərin sonlarından başlayaraq «erməni əlifbası»nın «babası» (əgər ermənilər Mesropu «erməni əlifbasının babası» hesab edirlərsə, bəs, o zaman, Danil və keşiş Abelin dediyi «qədim tarixi dövrə aid ixtira edilmiş» tapıntı «Əlibası»nın anonim müəllifi, habelə Yunan kallioqrafı Rupan bu «Əlifbanın» kimi və nəyi olmalıdır?) olaraq tanıtmağa çalışan dünya erməni kilsə diasporası dünya elmi ictimaiyyətinə Mesrop Maştosun öz dəst-xətti ilə yazılmış bircə cümlə də bu günə kimi təqdim etməmiş və edə də bilməz. Əgər onlar adətləri üzrə belə bir cinayət yoluna əl atmış olsalar, o zaman, «tərcüməsi» iddia edilən Müqəddəs Kitabın «Mesrop əlyazması» variantını dünya mütəxəssislərinin rə'yinə təqdim etməlidirlər.

Bir qədər əvvəldə demişik və təkrar edirik, erməni ədəbiyyatında söhbət hər hansı bir inancla bağlı Müqəddəs Kitabın

gah Yunan dilindən, gah da Suriyə dilindən erməni dilinə «tərcümə»sindən gedir, burada çağdaş «Bibliya» anlayışından söhbət gedə bilməz.

Hansı inanc evində, etnik mənsubiyyəti mə'lum olmayan hansı rahib tərəfindənsə «Müqəddəs Kitab» adı ilə hazırlanmış Yunan inanc kitabı, təkcə Kiçik Asiyada tarixin bir çağında məskunlaşmış az saylı Yunan tayfalarına deyil, ümumiyyətlə, Yunanıstan ölkə əhalisinə aid idi.

Mə'lumdur ki, qədim dövrlərdən başlayaraq Yunanıstanda bütperəstlik mə'nəvi-dövləti hakimiyyətdə olmuşdu. Daha sonralar Sokrat Zarvan fəlsəfəsi ilə («Avesta» da müdrik Tanrı) yaxından tanış oldu, kainatın yaranışı ətrafında idrak nəzəriyyəsini, təbiətdə olan əkslik qanununu, təkamül və inkişaf hadisələrini və s. dərk etdi, bununla da qədim yunanların fəlsəfə tarixində ilk İntibahın əsasını qoymuş oldu.¹

Beləliklə, Sokratın Zarvan fəlsəfəsi əsasında hazırladığı «inşaat materialları»ndan Platon məktəbinin bünövrəsi töküldü. Bu tarixi hadisəni xatırlayan L.A.Leskov yazır: «Yunanların mə'lumatları (Qermit, Pavoani və Kefalay) elə inandırıcı və orijinaldır ki, onlar deyəndə ki, Sokratın dövründə «Zərdüşt məntiqi» adlanan kitab mövcud olmuşdur, maqların Müqəddəs Kitabının («Avesta»nın - Ə.T.) mövcudluğu şübhə doğurmur».²

Tarix xəbər verir ki, Yunan kilsəsi əhalini monoteizm dininə aparan bu xəttə düşmən oldu, Sokratı məhv etdi, öz ən'ənəvi dədə-baba allahlarının yolu ilə fəaliyyətini davam etdirdi, hələ erkən orta əsrlər dövründə də yunanların Müqəddəs Kitabı bütperəstlik inancından tam ayrıldı.

Bütün bu deyilənlər əsas verir söyləyək ki, Mesrop Maştosun istər Yunan, istərsə də Suriyə dilindən (erməni tarix ədəbiyyatında hər iki fikir var) «tərcümə etdiyi» Müqəddəs Kitabın təkəllüklə, başqa sözlə, çağdaş xristian dini anlayışı ilə heç bir əlaqəsi ola bilməzdi. Əgər xatırlasaq ki, VII əsrdə, yə'ni Həzrət Məhəmməd İbrahim Xəlil Peyğəmbərə məxsus Kə'bədən 360 bütü bayıra atdı, təkcə Səmanın yerdə atributu olan Müqəddəs «Həcəri» ilahi taxta qaldırdı, o zaman, anlamaq lazımdır ki, IV-V əsrlərdə «erməni xristianlığı» və Mesrop Maştosun Bibliyanı «erməni dilinə» çevirməsi iddiası boş şeydir, cəfəngiyyətdir. Fikrin sübutu üçün yuxarıda yeri gəldikcə dəlillər gətirilmişdir. Burada da N.Eminin Mesropa düzəltdiyi «tərcüməyi-hal»n davamını yada salmaq kifayət edər.

¹ Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu, Hüseyin Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'ənəsi, I fəsil.

² Leskov L.A. Xarici avestaşünashqdakı tendensiyaların müasir vəziyyəti. «Asiya və Afrika xalqları» j., M., 1978. №2, s.20.

¹ N.Emin. Əlavələr, s.374.

O yazır: «Taron əyalətinin Xatsekats kəndindən olan Mesrop 361-ci ildə doğulmuşdur (441-ci ildə Mexekanda ölmüşdür). Onun atasının adı Vardan idi. Son təhsilini Müqəddəs Nersesin başçılığı ilə almışdı. O, III Arşakın sarayında katib idi, III Xosrovun dövründə bu vəzifədən əl çəkdi və özünü rahib həyatına həsr etdi. Monastırda o, ancaq Müqəddəs Kitabı və kilsə başçıların əsərlərini öyrənməklə məşğul olurdu. Bundan sonra xristian təliminin Qoxten əyalətində, Sünikdə, İveriyada, Axovankda, yəni Albaniyada təbliği ilə məşğul olur».¹

Heç bir əlavəyə ehtiyac yoxdur: Mesrop son təhsilini Müqəddəs Nersesin (çağdaş ermənilərin bir sıra ilkin baba şəxs adları kimi, keşiş müəlliflərin yazdıqlarına görə, məşhur Part (Parfya) soy adlarından olan Suren, Karen, və s. mə'lum adlar, Nerses adı da «Avesta»dan gəlmədir. Nerses Qanzakda (Atarpatena şəhəri) Baş Atəşgahda Maq kahinlərindən birinin adıdır) rəhbərliyi altında aldıqdan sonra guya III Arşakın sarayında katib (qarşıda şahidi olacağı ki, erkən orta əsrlərdə «Maştos» şəxs adı olmamış, bu ifadə «katib», «yazan» anlamında işlədilmişdi) vəzifəsində çalışmışdı. O, bu vəzifəni III Xosrovun vaxtında da müəyyən zaman ərzində davam etdirdikdən sonra qərara gəlir ki, ömrünün qalan hissəsini də rahib həyatına həsr etsin. Bu məqsədlə o, guya monastıra gəlir və burada «Müqəddəs Kitabı dərinləndirən öyrənməyə başlayır». Mesrop bundan sonra Qoxten, Sünik, İveriya və Alban ərazilərində xristianlığın «təbliğinə» başlayır.

Yuxarıda məzmunu olduğu kimi verdiyimiz fikir N.Eminin Mesropun V əsrə aid etdiyi erməni xristianlığına olan şəxsi münasibətdir. Bəs, gerçək tarix hansı həqiqətlərdən xəbər verir?

Əvvəla, N. Emin nişan verdiyi tarixi çağda, ümumiyyətlə Ön Asiyada və Qafqazda böyük nüfuza malik Sasani hökumdarlığı danılmaz olduğu kimi, həmin regionda «Avesta»nın mə'nəvi və dövləti hakimiyyətini də qəbul etməmək mümkünsüzdür. Deməli, bu dövrdə yuxarıda xatırladılan ərazilərdə Zərdüştilikdən hər hansı başqa bir inancın təbliğindən danışmağa dəyməz. Bir qədər əvvəldə nümunə gətirdiyimiz parçada N.Eminin özü e'tiraf edir ki, VII əsrə qədər kilsədə ibadət və mərasimlər erməni dilində aparılmamışdı.

İkincisi, bəs, Mesrop Maştos hansı yazıda, hansı dildə olan Müqəddəs Kitabla hansı e'tiqadı, hansı xalqın mə'nəvi məişətini təbliğ edirdi?

N. Eminin yuxarıdakı təqdimatında nə erməni icmasından, nə də icma arasında xristianlıqdan söhbət getmir. Müəllifin adlarını çəkdiyi III Arşak və III Xosrovun milli mənsubiyyətcə çağdaş erməni xalqı ilə heç bir ədaqəsi yoxdur.

¹ N.Emin. Əlavələr. s.362-363.

Üçüncüsü, N.Eminin yazdığından o nəticəyə gəlinir ki, M. Xorekski 370-ci ildə anadan olarkən 361-ci ildə dünyaya gəlmiş Mesrop Maştosun doqquz yaşı varmış. Gəlin N. Eminə inanaq. Bəs, necə olur ki, Moisey monastırda şagird olarkən onun «doqquz yaşlı ustadı» Mesrop Maştos artıq həyatının müdriklik çağının nişanəsi olan «Əlifba» «ixtiri» edir, Müqəddəs Kitabın «tərcüməini başa çatdırır?»

«Armeniya tarixi»nə yazılmış «Ön söz»lə kitabın sonundakı «Əlavələr» bölməsi arasında olan bu açıq və kəskin fikir ziddiyyəti N.Emin özü istəmədən həm M.Xorenskinin, həm də Mesrop Maştosun V-VI əsrlər üçün anonim müəlliflər olduqlarını nişan verir.

Bəs, hansı səbəbdəndir ki, eyni müəllif belə bir açıq-aşkar ziddiyyətlə üz-üzə dayanmış olur?

Bu sualın cavabı, çox sadədir: qədim və orta əsrlər dövrü etnik adı və etnik tarixi olmayan Qərbi Avropadan gəlmə mühacir çağdaş xalqa yalnız uydurmalar yolu ilə «tarix» yazmaq mümkündür. Bu xislət bütün erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflərə xas səciyyəvi «yaradıcılıq» prinsipidir.

N.Eminin Mesrop Maştosa düzəltdiyi «tərcüməyi-hala» sonrakı erməni alimləri öz münasibətlərini bildirmişlər.

Qeyd edək ki, hər bir müəllifin tarixə və şəxsiyyətə yanaşması fərddir, fikirlər bir-birini qəbul etmir. Daha maraqlısı odur ki, N.Emin Mesropla bağlı hadisələrin Kiçik Asiyada cərəyan etdiyini söyləyirsə, super daşnak Sovet ideoloqları dövrün siyasi ruhuna uyğun olaraq, məsələyə sərbəst yanaşır və Mesrop Maştosu bir başa Qərbi Azərbaycan torpaqlarında Eçmüəzzinə «qədim sakin» etməyə çalışırlar. Bu məqsədlə S.N.Ovanesyan dini mərkəz olaraq, Eçmüəzzinin inşasını 303-cü ilə aid edir.¹ Son elmi tədqiqatın müəllifləri olan S.T.Melik-Baxşyan və T.X.Akonyan isə indiki Eçmüəzzinin qədim adının Valarşapar olduğunu qeyd edirlər. Onların fikrincə, Mesrop ilk təhsilini Yunan və Assuriya dillərində almış və «Armeniya»nın mərkəzi olan Valarşapatda (indiki Eçmüəzzində) IV Xosrovun hakimiyyəti illərində (385-388) Arsaklıların sarayına xidmətə girmişdir.²

Erməni müəllifi Qurqen Sevakın fikri ilə Mesrop və Saak Valarşapatda IV Xosrovun deyil, «Vramşapux Arşakuninin» (387/8-413/14) dövründə saray xidmətinə götürülmüşdü.³

Yuxarıda N.Eminin tam əks fikri ilə rastlaşdıq. Müəllifə görə, Mesrop Saakla deyil, təkcə özü saraya işə gedir. Özü də nə IV Xosrovun, nə də Vramşanuxun sarayına. O, əvvəlcə III Arşakın,

¹ S.N.Ovanesyan – bax: Böyük Sovet ensiklopediyası, c.7, M., 1972, s.216.

² S.T.Melik-Baxşyan, T.X.Akopyan. Mesrop Maştos. İrvəvan. 1962, s.21.

³ Qurqen Sevak. Mesrop Maştos. İrvəvan, 1962, s.48.

sonra III Xosrovun sarayında işləyir, oradan da monastıra gedir, rahib olur.

N.Emin çar adlarının qarşısında onların hakimiyyət tarixlərini qeyd etmir.

Eyni problemlə əlaqədar sayını artırma biləcəyimiz ziddiyyətli fikirlər təkcə Mesrop Maştos şəxsiyyətini və «Maştos yazısını» V əsrə aid edən iddianı deyil, onun tələbələri kimi təqdim edilən «erməni tarixinin atası» hesab etdikləri guya M.Xorenskinin, habelə Koryunun «tarixi şəxsiyyət» olduğu və onun mə'lum kitabının guya «erməni yazısında» və «erməni dilində» yazıldığını və onların erməni dilli olduqlarını təkzib etmiş olur.

İov.Drasxanakertsinin (IX əsrin 40-cı illəri) «Armeniya tarixi»nin Rus dilinə tərcüməçisi və nəşiri M.O.Darbinyan-Melikyanın məsələyə fərqli kontekstdən yanaşması tarixi keçmiş öz milli mənafələri baxımından müəyyən mə'nada aydınlıq gətirir. Onun fikrincə, II Arsak 378-389/90 illərdə, III Xosrov 385/88-ci illərdə «Armeni» çarı olmuşlar.

Müəllifin sözümdən belə çıxır ki, bir «Armeniya»-ni iki çar eyni tarixi çağda idarə etmişdir. Əlbəttə, bu, tarixə yanaşmada ağılın qəbul edəcəyi nəticə deyildir. Bu qarışıqlıq içərisində Darbinyan-Melikyanın fikir davamı «Armeniya» adı ilə qədim erməni «dövlətçiliyi»nin guya «real gerçəklik» olduğunu çoxsaylı ziddiyyətli versiyalara istinad etmiş keşiş müəlliflərdən başlayaraq, çağdaş erməni və ermənipərəst tarixçilərdə erməni xalqına tarix yazmış qələm sahiblərinin iddialarına özünəməxsus yeni münasibətlə yanaşır. Belə ki, o, N.Emin başda olmaqla, biza mə'lum olan bütün erməni tarixçilərindən fərqli olaraq söyləyir ki, III Arsak və III Xosrov romalıların inzibati ərazisində yerləşmiş «Armeniya»nın çarları olmuşlar.

Deməli, əgər Mesrop Maştosun III Arsaka «katiblik» etdiyini və III Xosrovun dövründə qısa müddətdən sonra monastır fəaliyyətinə başladığını söyləyən müəlliflərə (N.Emin və başqalarına) inansaq, o zaman, erməni keşişinin guya «Əlifba» «ixtirasını», Müqəddəs Kitabın «tərcüməsini» romalıların inzibati ərazisində «baş vermiş» hadisə kimi qiymətləndirmiş Darbinyan-Melikyanın gəldiyi nəticəni də tarix və tarixilik baxımından eyni işıq prizması altında yanaşı qoymaq daha ədalətli olardı.

Darbinyan-Melikyanın fikrincə, Mesrop Maştosun romalıların ərazisində guya «mövcud» olmuş «Armeniya»dan Araz çayını adlayaraq düşmənlər bir ölkənin – sasanilərin¹ inzibati hissəsinə gəlməsi, orada tarixinin ən qədim çağlarından ən'ənəvi möhtəşəmliyini qoruyub saxlamış «Avesta»nın ata-baba qanunları ilə yaşayan

Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazilərinə erməni xristianlığı gətirməsi iddiası əsassızdır, cəfəngiyatdır.

M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə Mesrop Maştosun dolaşmaq şəkildə Part imperiyasının Qafqaz valiyində guya «Armeniya» adlı çarlığın hakimi «olmuş» Vramşapuxun (bu erməniləri başa düşmək olmur, eyni ərazidə həm Part valiliyi, həm də «Armeniya» dövləti necə «mövcud» olardı ki?) sarayında, başqa keşiş müəllifin – İovannes VI Drasxanaketsinin (IX əsrin 40-cı illəri) «Armeniya tarixi» kitabında isə romalıların Yaxın Şərqdəki ərazilərində guya «mövcud olmuş» «Armeniya» «dövlətinin» çarı III Arsakın (maraqlı odur ki, erməni müəllifləri III Arsakı da, III Xosrovu da Arsaklı/«Arşakuni» nəslindən olduqlarını iddia edirlər) yanında «katib» vəzifəsində «çalışması» xəbəri və hər iki keşişin «tarixlərinə» ayrı-ayrı dövrlərdə «izahatlar» yazan N.Eminin və Darbinyan-Melikyanın məsələyə fərqli yanaşmaları qədim Şərq tarixinə bir daha anlaşılmaqlıq gətirir. Lakin bu «anlaşılmaqlıq» günümüzdə qədər erməni keşiş müəlliflərin ən'ənələrini «tarixi gerçəklik» olaraq davam etdirmiş erməni və ermənipərəst tarixçilərin ağılasığmaz iddialarını qət'i rədd edən həqiqət kimi özünü qabarıq göstərir. Məsələn:

Birinci. Sasanilərdə və onların dövründə «Armeniya», yaxud «armeniyalardan» danışmaq heç bir tarixi əsası yoxdur.

İkinci. Mesrop Maştosun romalıların işğal ərazisində guya «mövcud» olmuş «Armeniya»dan ayağa qalxıb, Araz çayını adlayaraq düşmənlər bir ölkənin - sasanilərin¹ inzibati hissəsinə gəlməsi, orada tarixin ən qədim çağlarından ən'ənəvi möhtəşəmliyini qoruyub saxlamış «Avesta»nın ata-baba qanunları və müstəqil marzbanlıq dövlətçilik siyasətilə yaşayan Qafqaz Oğuz Albaniyasının coğrafiyasında xristianlığın geniş təbliğatı fəaliyyətinə başlaması, babaları «Avesta» kimi ölməz bir yazılı abidəni dünyaya bəxş etmiş yerli Oğuz-Türk əhalisinə «əlifba» tərtib etməsi və s. köksüz-əsassız iddialar cəfəngiyatdır.

Eyni problemlə əlaqədar sayını artırma biləcəyimiz ziddiyyətli fikirlər təkcə Mesrop Maştos şəxsiyyətini, «Maştos yazısını» və «Maştos xristianlığını» V əsrə aid edən iddianı deyil, onun tələbələri kimi təqdim edilən «erməni tarixinin atası» hesab etdikləri M.Xorenskinin, habelə Koryunun tarixi şəxsiyyət olduğu və onun mə'lum kitabının guya «erməni yazısında» və «erməni dilində» yazıldığını və müəllifin «erməni dilli» olduğunu təkzib etmiş olur. Başqa sözlə, V əsrdə «Mesrop yazısı» fantaziya olduğu kimi, həmin

¹ M.Xorenskidə ermənilər xristianlığı romalıların işğal ərazilərindən guya onların qanlı müharibələr apardıqları qonşu əraziyə – əvvəllər Part imperiyasına, sonralar Persid-Sasani sülaləsinə daxil olmuş vilayətlərə «gətirilir».

¹ Bax: M.O.Darbinyan – Melikyan. İzahatlar. s.272.

dövrə «erməni yazısında», «erməni dilində» hər hansı yazının, yaxud kitabın meydana çıxması da mümkünsüzdür.

Koryunun kitabının sonuna əlavə edilmiş «İzahat» hissəsinin müəllifi Ş.B.Smbatyan da Mesrop Maştosun yunandilli tanınmış bir ailənin övladı kimi, ilk uşaqlığından, indiki anlamda, qeyri-erməni dilində təlim-tərbiyə alan şəxs olaraq təqdim edir. Lakin Ş.B.Smbatyan məsələyə Mesrop Maştosla əlaqədar yuxarıda fikirlərinə istinad etdiyimiz müəlliflərdən tam fərqli, hətta qədim Şərq tarixinə dövrün irtica siyasəti mövqeyindən yanaşmaqla, «erməni tarixi» yazan müəlliflərin səciyyəvi keyfiyyətlərini özündə ümumiləşdirən daşnak tarixçi kimi diqqəti çəkir və bu da nə təsadüfidir, nə də təəccüblü.

O, Mesrop Maştosun uşaqlıq illəri ilə əlaqədar fikrinin davamında yazır: «Uşaqlıqda o, Yunan yazısını öyrənmişdi, sonralar isə Armeniyada Aravan adlı bir nəfərin xazarapet dövründə Böyük Armeniyanın çarları Arşakunilərin sarayına gəlir, çar divanında xidmətə girir və çar əmrlərinin icraçısı olur».¹

Əgər Ş.B.Smbatyanın sözlərini həqiqət, Mesrop Maştosun anonim deyil, «tarixi şəxsiyyət» kimi qəbul etmiş olsaq, deməli, onu Arsaklılar² sarayında yüksək xidmətə aparan qabiliyyət və bacarıq erməni dili səbəbindən deyil, onun «uşaqlıqdan Yunan yazısı ilə aldığı yunandilli təlimlə» əlaqədar olmuşdur.

Əlbəttə, söylədik ki, bunlar erməni müəlliflərinə məxsus şəxsi fikirlərin nəticəsi idi. Ancaq gerçək tarix budur ki, istər Part-Arsaklı sarayında, istərsə də Persid-Sasani sarayında Maday imperiyasından başlayaraq rəsmi dövlət dili və yazısı «Avesta dili» və «Avesta yazısı» idi. Təsadüfi deyildir ki, A.Qaraqaşyan «Maştos» anlamını «Avesta» sözü hesab etdiyi «Müşrif» anlamı verdiyini və «yazan», yə'ni «katib» mə'nasında işləndiyini söyləyir.³

Deməli, «Maştos» anlamı şəxs adı deyil, şəxsir sarayda tutduğu vəzifəyə görə seçilmə, tanınma nam-nişanıdır. Bəs, bu saray «katibi»nin valideynləri tərəfindən verilmiş əsil adı nədir? Mesropdurmu? Xeyr!

K.N.Yüzbaşyan deyir ki, ona daha sonrakı dövrlərə aid olan mənbələrdə «Mesrop» adı ilə müraciət edilmişdir.⁴

¹ Ş.B.Smbatyan. İzahat – Koryunun göstərilən əsəri. s.86

² V əsrdə Arsaklılar deyil, Sasanilər hakimiyyətdə idilər. Tarix ona görə saxtalaşdırılır ki, başqa erməni müəllifləri kimi, Ş.B.Smbatyan da uydurma «armyan arşakidləri» adı altında Part imperiyasının Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda valiliklərinin tarixini adsız «erməni babaları»nın «tarixi» olaraq qələmə alsın.

³ Ş.B.Smbatyan. İzahat, s.86

⁴ K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması. Qafqaz xalqlarının mədəniyyətində əlyazmalar kitabı. Birinci kitab. M., 1987, s.145.

Əgər o, real tarixi şəxsiyyət olmuşsa, necə ola bilər ki, sarayda «katib» vəzifəsinə qədər yüksəlsin, ancaq insanı fərdiləşdirən atanının qoyduğu şəxsi adı olmasın?! Əsla, bu mümkün olan iş deyil! Lakin bu, olsa-olsa, əfsanə və rəvayət mö'cüzələrində «qədim armeniyalar» «yaradan» erməni müəlliflərinin iradəsi ilə mümkün ola bilər. Səbəbsiz deyil ki, məsələ bu məqama çatanda bütün erməni qaynaqları susurlar.

Bu da, başqa bir fakt olaraq, haqqında söhbət gedən «Mesrop Maştos» adlı erməni keşişinin V əsrdə yaşamış «tarixi» şəxsiyyət olduğunu şübhə zərbəsi qarşısına qoymuş olur. Bu şübhəni dərinləşdirən başqa bir amil də odur ki, Koryun, N.Emin və başqaları «Mesrop Maştos» adlandırdıqları keşişin guya V əsrdə Arsaklı sarayında «katib» olduğunu iddia edirlər. Halbuki, Arsaklı sültnəti m. s. 227-ci ildə süqut etmişdir. Bu haqda yuxarıda kifayət qədər danışılmışdır.

Bu tarixi həqiqət sübut edir ki, real gerçəklikdə olmayan, lakin erməni keşişlərinin arzularından doğan «erməni yazısı»nı və «erməni Bibliyası»nı şərtləndirən V əsr rahibi «Mesrop Maştos» adlı mifik obraz yaradılmalı idi.

Başqa bir erməni keşişi olan N.Adonsa¹ görə, «Maştots» sözü «Məzdək» (Məzdəizm fəlsəfəsindən yaranmışdır. Məzdəizm Ahura-Məzda inancını ilə bağlıdır) adından törəmişdir.

«Maştos» anlamını St. Malxasyants erməni dilində «alət», daha dəqiq, «baş qırılan alət» açımında işləndiyini söyləyir.

Göründüyü kimi, istər erməni dilçi alimləri, istərsə də tarixçiləri «Maştos» sözünü hər hansı bir şəxsə deyil, ayrı-ayrı peşələrə aid edirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Maştos» anlamı kimi, «Aqafanqel» sözü də şəxs adı bildirmir.

Erməni müəllifləri Aqafanqeli M.Xorenskidən əvvəl, yə'ni IV əsrdə yaşamış erməni tarixçisi hesab edirlər. Başa düşmək olmur, əgər, bu həqiqətdirsə, nə üçün Aqafanqel deyil, M.Xorenski «erməni tarixinin atası» hesab edilir?

Bir versiyaya görə, Aqafanqel etnik mənsubiyyətə Roma nəslindən olan tarixi şəxsiyyətdir.² Başqa bir versiyada «Aqafanqel» (Aqatanqelos) adında tarixi şəxsiyyət olmadığı xəbər verilir. Bu fikir ayrı-ayrı anonim erməni keşiş müəlliflərin adına kilsədə tərtib edilmiş «Armeniya tarixi» kitablarında qədim Şərq xalqlarının tarixini saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey olmadığını aşkarlayan avropa alimlərinin gəldikləri ümumi nəticədir.

¹ Ş.B.Smbatyan. St.Malxasyants. İzahat. N.Adons. Armeniya tarixi, s.86.

² M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.260.

«Aqatanqelos» namının Yunan dilində «Xeyr xəbərlər» anlamı verdiyi söylənir.¹ Bu da ayrı-ayrı xəbərlərdən ibarət olan hər hansı bir toplunun adı ilə əlaqələndirilir.

Ötəri deyilənlərdən məlum olur ki, məcmuə adı olan Yunan sözü «Aqatanqelos» yunandilli erməni kilsəsində «Aqafanqel» şəklinə salınaraq onu şəxsləndirmiş və ona «erməni tarixçisi» titulu da libas geyindirilmişdi.

Bu deyilənlərə əlavə etsək ki, nə Vaxarşak, nə Mar Abas, nə M.Xorenski, nə Mesrop Maştos, nə Aqafangel, nə də erməni çar siyahısında adları gedən əksər hökmdarlar tarixi şəxsiyyətlər deyildirlər, tarixi gerçəkliyi rəvayətlər, olmuş hadisələri mifoloji gedişlər əvəz etmişdir. Belə bir halda keşis müəlliflərin qələmə aldıkları «Armeniya tarixi» kitablarını «tarix» əsrəli kimi əsla qəbul etmək olmaz.

Yuxarıda aşkarlanmış saxtakarlıqların üstünü ört-basdır etmək məqsədilə K.N.Yüzbaşyan çağdaş «erməni əlifbası»nın V əsrin əvvəllərində meydana çıxmasına bizi inandırmaq üçün tarixin heç cür qəbul edə bilməyəcəyi başqa bir versiya ortaya atır və ənənəvi erməni riyakarlığı ilə yazır: «V əsrin əvvəllərində arмян əlifbasının yaranmasından əvvəlki tarixi dövrü yazısız dövr kimi müəyyənləşdirmək düzgün olmaz. Urartu cəmiyyəti (arмян cəmiyyəti onu əvəz etmişdir) Urartu dilinin (qondarmadır! Tarixdə «Biyaini yazısı» və «Biyaini» ölkə dili var. Bu dil Dağlıq Altaylardan köçlə gəlmiş və dövlət qurmuş «Biya» adında Türk tayfalarının dilidir - Ə.T.) spesifikasına uyğunlaşdırılmış Assuriya mixi yazısı əsasında yaradılmış öz yazısı olmuşdur».²

Başqa soydaşları kimi, K.N.Yüzbaşyan da o dövrdəki «arмян cəmiyyətini» «Urartu cəmiyyətinin» varisi hesab edir. Ona görə də problemlə əlaqədar keşis ədəbiyyatından gələn arzu və istəkdən başqa, əlində heç bir maddi əsası olmayan müəllif V əsrin əvvəllərində «erməni yazısının» «mövcudluğunu» mütləqləşdirmək məqsədilə onu Biyaini (Urartu) yazısının davamı kimi qələmə verir.

Sual olunur, əgər XX əsr erməni elmi ictimaiyyətində «avtoritet» sayılan K.N.Yüzbaşyan kimi bir alim «Mesrop əlifbası»nı Biyaini yazısının davamı olaraq qəbul edərsə, deməli o, da bizim fikrimizi təsdiq edərək, o nəticəyə gəlir ki, «Danil yazısı», yunan kallioqrafı Rufan, habelə Mesrop Maştos – M.Xorenski, Mesrop Maştos – Koryun, Mesrop Maştos – Partlı Saak ətrafında təsvir edilən hadisələr və iddialar real əsası olmayan uydurmаларdır.

Başqa erməni müəllifləri kimi, K.N.Yüzbaşyan da söz olaraq ortaya atdığı hər hansı bir fikrin əsasında gerçək tarix dayanmadığı

üçün problemlə bağlı dəyişən konsepsiya ilə çıxış etməli olur. Belə məqamda da o, həqiqi elmi həllini gözləyən problemi subyektiv fikir axarına salaraq, başqa bir istinad nöqtəsinə söykənməyə çalışır. Belə ki, I əsrin ortalarında «Persid yazısı»ndan danışmağın özü həmin dövrdə «Böyük Armeniya» mifinin «mövcudluğunun» iddiası qədər əsassızdır.

Yüzbaşyan yazır: «İşgüzar və çox güman ki, mədəni sahələrdə arмянlar Persid dilindən və buna uyğun olaraq yazısından istifadə edirdilər. Məlumdur ki, Arşakidlərin dövründə (yəni I əsrin ortalarından) Armeniyada işgüzar sənədlər arмян dilində tərtib olunurdu».¹

Yuxarıda yeri gəldikcə söylədiyimiz fikirləri Yüzbaşyanın tarixə olan baxışını incələmək üçün bəzi məqamlardan səsləndirilməsi təkrar sayılmamalıdır.

Əvvəla, bir daha sübuta ehtiyacı yoxdur ki, nə Part Türk-İskit tayfalarının çar səltənətini yaratmış Arsaklı xanədanının XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq fars, erməni, gürcü və rus tarixçiləri tərəfindən əcaib bir formada – «Persid arşakidləri», «Gürcü arşakidləri», «erməni arşakidləri», «Hind arşakidləri» adı ilə dörd nəsil qoluna parçalanması ümumtürk tarixinə qarşı imperiya siyasətindən gələn seperat ideoloji təcavüzdən başqa bir şey deyildir.

İbrətamiz bölgüdür – siyasi məqsədlə Türk tayfası parçalanır, ondan Fars, Hind, Gürcü, erməni «nəslə törəyir», ancaq Türkdən Türk nəslə törəmir ki, törəmir!

İkincisi, yuxarıda deyildi ki, «Avesta» Azərbaycan türklərinin ulu əcdadlarının yaratmış oluqları ölməz abidədir. Bu tarixi gerçəkliyə reallıqla yanaşan məşhur İranşünas alim R.Fray yazır: «Mən belə hesab edirəm ki, Zərdüştün təlimi əvvəl Maday xalqları tərəfindən, sonra Persidada qəbul edilmişdir».²

Tarixdən bəllidir ki, xəyanət yolu ilə Maday/Mar/Maq tayfalarının səltənətini ələ keçirmiş ilk Persid Əhəməni çarlarının dövründə də onlardan əvvəl hakimiyyətdə olmuş quruluşun söykəndiyi «Avesta»dan faydalanmışlar. Madaylarda dövlətçiliyin idarə etmə mexanizmində «Avesta» təkə yazısı ilə deyil, özünün həm siyasi və həm ruhani aləmi ilə də hakim qüvvə olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bir çox mütəxəssislər, o cümlədən, İ.M.Oranski xatırladığımız tarixi dövrü nəzərə alaraq yazırdı ki, «Avesta dili Maday dili ilə sinonimdir».³ Başqa sözlə, Maday imperiyasından sonra da «Avesta dili» və «Avesta yazısı» anlamı «Maday dili» və «Maday yazısı» deyimində anılmışdı. Bağistan (Bagistan – Allahlar

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.260.

² K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması, s.145.

¹ K.N.Yüzbaşyan. s.145.

² Fray R. İranın irsi. M., 1972, s.112.

³ Oranski İ.M. İran filologiyasına giriş. M., 1988, s.162.

ölkəsi) qaya yazılarına bu tarixi həqiqət baxımından yanaşmaq əvəzinə, Azərbaycan türklərinin zəngin əcdad keçmişinə qarşı qısqanclıq göstərən bəzi siyasət alimləri antitarixi mövqedə dayanaraq həmin abidəni Əhəməni-Persid çarı Daranın adı ilə bağlayırlar.

Madaylardan sonra dövrün ikinci qüdrətli Türk imperiyasını təşkil etmiş Arsaklı səltənəti ilə regionda öz əvvəlki birinciliyini müvəqqəti itirmiş Ön Asiya və Ön Qafqaz ümumtürk dövlətçilik tarixinə sasanilər dövrü Persid çarları sahib çıxmaq üçün (əslində persidlər bu məqsədlə «Avesta»ya «Divlər əleyhinə» bölməsini əlavə etməklə Mar/Maday/Maq tayfalarına qarşı açıq müharibəyə başlamışdılar) bir çox məsələlərlə yanaşı, hələ yazıları olmadığı üçün «Avesta»nı öz dillərinə ilkin «Avesta yazısı»nda çevirtirdikən də qədim abidəmizdə, etnik mənsubiyyət baxımından, ciddi dəyişikliklər aparmışlar. Tərcümənin «Avesta» deyil, «Zənd Avesta», yəni «Avestanın təfsiri» adlandırılması da bizim fikri təsdiq edir. Lakin ədəbiyyatda «Pəhləvi əlifbası» adı ilə nişan verilmiş əlifbanın bəzi mütəxəssislər tərəfindən «Arsaklı-Pəhləvi əlifbası» adlandırılması ilkin yazı mətnində I Vologez Arsaklı tərəfindən ilkin yazı mətnində toplanaraq küll halına salınmış «Avesta»nın sasanilər dövrü Persid dilinə tərcüməsilə əlaqədardır. Bu haqda ətraflı danışılmışdı. Bu baxımdan «erməni yazısı» ətrafında fikirlərini X.Yunkerə istisnadən söyləyən İovannes Fridrixin aşağıda gəldiyi nəticə maraqlıdır. O, yazır: «...Armyan yazısının qrafik quruluşunun mənşəi haqqında olan bütün fərziyyələr arasında X.Yunkerin tezisi daha çox diqqətə layiqdir: armyan yazısı əsasən Şimali İrənin Arsaklı/pəhləvi əlyazması əsasında yaranmışdı».¹

Müəllif «erməni əlifbası»nın «Pəhləvi yazısı», başqa sözlə, «orta Persid yazısı» əsasında tərtib edilməsi nəticəsinə gəlməklə bizə əsas verir söyləyərk ki, «Maştos yazısı» və «Maştos tərcüməsi» V əsrdə yarana bilməzdi. Bu əlifbanın ilkin mənşəi ilə bağlı kifayət sayda ziddiyyətli fikirlərin olması da (məşhur linqvist alimlərdən Fr. Myuller «Avesta», semit dilli xalqların yazısı ilə R.Lepsius, Yunan D.A.Olderoqqe Efiopiya qrafikası ilə,² məşhur alim orientalist Ev.Byurnuf isə «Zənd»lə, sonra San-Skritlə əlaqələndirir və s.),³ onun «dəqiq» «tarixini» V əsrə aid edən Kilikiya – Venetsiya mxitaristləri və onların varisləri tarixi madiyyətə söykənmədikləri üçün qeyri-ciddi və qeyri-elmi hesab edilməlidir.

¹ Johannes Fridrix. Yazı tarixi. Ön söz və izahatlar. İ.M.Dyakonovundur. M., 1979. s.149.

² Ətraflı bax: D.A.Olderoqqe. Erməni-Həbəş əlaqələri tarixindən (Maştos əlifbası). «Qədim Şərqlə» toplusu. M., 1975. s.209.

³ N.Emin. «Əlavələr» bölməsi, s.3.

Erməni əlifbasının mənşəilə bağlı cuz'i qismini xatırladığımız ziddiyyətli fikir silsiləsini ümumləşdirən K.N.Yüzbaşyan son nəticəni belə qiymətləndirir: «Armyan əlifbasının mənşəi elmi mübahisənin predmeti olaraq qalır».¹

K.N.Yüzbaşyan kimi nüfuzlu alimin araşdırmalar zamanı özünəməxsus ziddiyyətlər arasında gəldiyi bu aydın nəticə erməni yazısının Mesrop Maştos tərəfindən V əsrdə, həm də etnoarmiyən? (tarixdə «armyan»; yaxud «hay» adında etnos olmayıb) linqvistikası əsasında tərtibi ətrafında səsləndirilən hər cür iddianın real tarixə söykənmədiyini, boş-boşuna hay-küy və illuziya olduğunu sübut edir.

Aparılan geniş araşdırmaların nəticələri sübut edir ki, erməni keşiş ədəbiyyatında «qədim armyan dövlətçiliyi» və «Böyük Armeniya» iddiasının əsasında dayanan M.Xorenski və Mar Abas kimi, Mesrop Maştos da anonim şəxsiyyətdir.

Bu o deməkdir ki, erməni tarix ədəbiyyatında guya V əsrdə baş vermiş hadisələri Mesrop Maştosun adı ilə bağlamaq sübut edir ki, çağdaş erməni xalqının orta əsrlər dövrü «tarixi» də, bu günə qədər onların etnik adı, etnik məskəni haqqında dəqiq fikir söyləyə bilməyən ayrı-ayrı istər erməni, istərsə də muzdlu ermənipərəst müəlliflərin ortaya atdıqları çoxsaylı fikir və mülahizələr qədər dumanlı, dolaylı və ziddiyyətlidir. Elə buna görə də yazı-pozusu olmayan adsız bir icmaya mənsub keşiş Mesrop Maştos tərəfindən «Avesta» mədəniyyətli, «Avesta» yazılı Qafqaz Oğuz Albaniyasının yerli Türk əhalisinə «əlifba» «tərtib» edilməsi, Albaniyada erməni xristian məktəblərinin təşkili və hələ m.ö. nəinki Ön Asiya və Ön Qafqazda, hətta Yunanıstanda və Romada öz müstəsna xidmətlərini göstərən Zərdüştiliyə – ulu əcdad dininə nəsil-nəsil bağlı olan əhali arasında xristianlığın təbliği və guya ölkənin bəzi regionlarında xüsusən Arsakın (Part Türk-İskit çarı) adını Türkün qan yaddaşına çevrən əyalət ərazisində yerli əhalinin «xristianlaşdırma» və «erməniləşdirmə» prosesi ilə əlaqədar fantastik iddialara inanmaq üçün ya xalis erməni olmalısən, ya qanın qarışıq olmalıdır, ya da mühakiməli ağıldan zay, doqmatik və «bufqayed» olmalısən.

Bizim yuxarıda Mesrop Maştosla əlaqədar ayrı-ayrı müəlliflərdən gətirdiyimiz fikirlər problemin araşdırılmasında kifayət etsə də, vaxtilə bu poblemlə ətrafında gedən mübahisələrə öz qət'i münasibətini bildiren, erməni kilsəsinin bütün fırıldaqlarından xəbərdar olan gürcü yepiskopu Kirionun söykəndiyi dəlil-sübutlar da mövzumuzun tamlığı baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Müəllif Mesropun guya gürcü əlifbası «ixtira» etməsinin əleyhinə gedir. O, gürcü «kilsə» (Xutsuri) əlifbasının daha qədim olduğunu söyləyir və bu baxımdan fikrini izah etməyə çalışır:

¹ K.N.Yüzbaşyan. Göstərilən əsəri, s.149.

«Həqiqətən də gürcü Xutsuri əlibasının Mesrop tərəfindən tərtib olunması, yoxsa, əksinə erməni dilinin gürcü Xutsuri əlifbasından yaranması məsələsini düzgün həll etmək üçün Mesropun yaşadığı dövrü, onun erməni əlifbasını «kəşf etdiyi» vaxtı təyin etmək lazımdır.

Koryunun Mesropun 405-ci ildə (dəqiqliyə bax!!!) öz milli əlifbasını «kəşf etməsi» haqqında uydurmasının, az da olsa, doğru olduğunu ehtimal etsək, o zaman, o VIII-IX əsrlərdən tez yarana bilməzdi və məhz buna görə də, əfsanəvi Mesropun (**Venetsiya mxtarıstları orqanının əməkdaşı (1901-ci il, №3) tam sübut etdi ki, Mesropun tərcümeyi-halı XII əsrin məhsuludur**) erməni yazıçılarının fikrincə tərbiyə edib təhsilini Vizantiyada davam etdirmək imkanı verdiyi heç də az əfsanəvi olmayan Moisey Xorenski (487-ci ildə) adlı qardaşı oğlu olub.

Son zamanlar Moiseyin tarixində çoxlu anaxronizmlər və təhriflər göstərmiş Tübingen tarixçisi Alfred fon-Qutşmidin hərtərəfli tənqidi, həmçinin Moiseyin tarixində onun özünün göstərdiyindən üç əsr gec mövcud olmasının əlamətlərini aşkar etmiş fransalı armenist Kareranın tənqidi tədqiqatları nəinki yalançı Moiseyin tarixçi kimi nüfuzunu tamamilə qırdı, həm də onu bədii fırıldaqçılıqda işə edərək, yazıçı kimi təmiz addan məhrum etdi. (A. Anniski. Qədim erməni tarixçiləri, s.14).

...Lazarev İnstitutunun professoru, mənşəcə erməni olan Q.A.Xalatyants Moisey Xorenski və onun tarixini VIII əsrin sonu və hətta IX əsrin əvvəlinə çəkir (Q.A.Xalatyants. «M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə arмян eposu», s.344). Amma, əgər bədnam Moisey Xorenski IX əsrdə yaşayıbsa, deməli, onun doğma əmisi Mesrop da bu dövrlərdə yaşamalıdır, amma ermənilərin hesablamalarına görə, əmi V əsrdə, onun doğma qardaşı oğlu isə IX əsrdə yaşaya bilərdi! Deməli, kilsənin gürcü əlifbasının izlərinə Mesropdan bir neçə əsr əvvəl rast gəldiyinə baxmayaraq, Mesropu gürcü əlifbasının da «ixtiraçısı» kimi təqdim etməyə çalışan ermənilərin fırıldaqları öz-özünə aşkara çıxır.

Erməni əlifbasının Mesrab (Mesrob) tərəfindən ixtira olunması barədə IX əsr «Şatberd» adlı gürcü toplusunda erməni hərfləri ilə yazılmış aşağıdakı qeyd maraqlıdır: «Mesrab erməni əlifbasının ixtirasını çox güman ki, gürcü nümunələri əsasında etmişdir. (Prof. N.Y.Marr. Erməni-Gürcü filologiyasında mətnlər və tədqiqatlar. III, s. XIX). Əgər Mesrop hətta öz əlifbasını Yunan kallioqrafi Rufinin köməyi ilə tərtib etmişə, Yunan hərflərinin sistemə və təsnifatına uyğun gəlməyən, baron Usların fikrincə, dünyanın ən mükəmməl əlifbalarından biri olan gürcü əlifbasını necə yarada bilərdi?!

Hər bir xalqın əlifbası tədricən, az və ya çox davamlı mə'lum inkişaf mərhələləri keçərək formalaşır. Mesrobun gürcülər üçün

mükəmməl, ermənilər üçünə pis, natamam əlifba tərtib etdiyini düşünmək qəribə olardı, çünki erməni əlifbasında «o» hərfi çatışmırdı və onu XII əsrdə əlavə ediblər, gürcü əlifbasında isə bu hərflər əvvəldən var idi.

Ən qədim və həm də yeganə IX əsr erməni əlyazması – Moskva Lazarev Şərq Dilləri İnstitutuna məxsus 887-ci il erməni incilidir. Kitab 1899-cu ildə Q.A.Xalatyantsın redaksiyası altında və onun müqəddiməsi ilə çox gözəl formada nəşr olunub».¹

Deyilənlər təkzibedilməz bir həqiqəti sübut edir ki, Ön Asiyanın geniş ərazilərinə ailə-ailə yayılmış yadların qapısında günümüzə məişət keçirmiş və dövrün qüvvətli imperiyalarının ərazilərində tanınmaz, azsaylı adsız-sansız etnik olaraq yaşamış kiçik bir icma heç zaman nə dövlət yarada bilirdi (erməni tarixçiləri Biyaini dövlətinin tarixini başdan-başa, Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz valiliklərini səltənət çağlarını, 227-ci ildən 580-ci ilədək olan Sasani dövrünü «armyan arşakidləri» adı ilə öz babalarının «dövlətçilik» «tarixi» kimi qələmə vermişlər, yad xalqların tarixini «erməni xalqının tarixi» adı altında dünyaya yaymışlar), nə yazı «ixtira» edə bilirdi (yazı ilə əlaqədar qarşılaşdığımız ziddiyyətli fikirlər də bunu sübut edir. Hətta bəzi fikir sahibləri «Maştos» sözünün şəxsiyyətlə əlaqədar olmadığını, «Mesrop» adının V əsrdə deyil, daha sonrakı yüzilliklərdə qələmə alındığını söyləyirlər), nə də m.ö. Yunanıstana, m.s. Romaya, daha sonra bütün Qərbi Avropa ölkələrinə geniş yayılmış «Avesta» nüfuzu qabağında Yerusəlimdə İuda dinindən müxalif cərəyan kimi doğulmuş, hələ qundaqdan çıxmamış südəmə körpə yerində olan bir dinin mənsub olduğu Müqəddəs Kitabı Xristin öz vətəninə qəbul edilməsi müşkülə çevrildiyi halda, onu Mesrop Maştosun dilini bilmədiyini od, atəş, inanclı Qafqaz Oğuzlarına təbliğat yolu ilə qəbul etdirməsi mümkün olardı.

Problemlə əlaqədar istər erməni, istərsə də qeyri-erməni müəlliflərdən gətirdiyimiz fikirlər Mesrop Maştosun V əsrdə yaşamış şəxsiyyət olmadığını aşkarlamaqla, M.Xorenski və Mar Abas kimi, onun da anonim keşif olduğunu söyləməyə bizə haqq verir.

Qarşıda erməni xristianlığının yaranması və yayılması ilə əlaqədar erməni tarixi ədəbiyyatında əsaslı yer tutmuş mə'lum fikirləri Şərq xalqlarının tarixi kontekstində dəlillərlə aydınlaşdırdıqca bizim yuxarıda gəldiyimiz nəticə bir daha öz elmi təsdiqini tapacaqdır.

¹ Yepiskop Kirion. Rus tarixində İberiya mədəniyyətinin rolu. Tiflis. 1910. 331-335.

konsepsiyada dünya sivil mədəniyyətinin baba ocağı olan nə Şumer-Türk, nə Elam, nə də Ön Asiyanın başqa hərbiçi Türk tayfalarının tarixi nəzərə alınmır. Məqsəd də «Hind-Avropa» konsepsiyasının odlu zənciri ilə, belə demək olarsa, mə'lum qəddar dövlətlərin siyasətindən əzab çəkən Türk xalqlarını zaman-zaman hərəkətə gətirən Turanizm ideologiyasının qıç-qoluna buxov və kündə vurmaqdı.

Biz əgər fars müəlliflərinin Turan soylu Ari tayfaları barədə olan iddialarını gerçək tarixlə üz-üzə qoyasız olsaq, tam aşkar olacaq ki, nəinki Ural-Altay boylarında, habelə bir tərəfdən Uzaq Şərqdə dəniz ətəklərində hüdudlanan, o biri tərəfdən indiki Baltika ölkələrinə dirənən əraziləri, habelə m.ö.614-cü ildə Yerusəlimin işğalı ilə¹ bütün Ön Asiya torpaqlarını başdan-başa Böyük Turan soyunun nəhəng nəsil ağacı öz qüdrətli qolları arasına aldığı uludan-ulu çağlarda dünya tarixi «pers», «persid», yaxud «pars» adında icmanı tanımırdı.

Başqa sözlə, problem tarix və tarixlik kontekstindən araşdırılırsa, gətirilən dəlillər Arilərin Maday və Parn tayfaları ilə vahid soykökə bağlı qədim Türk tayfalarından olduqlarına şübhə qalmaz.

«Ari» anlamını madaylara verilmiş ilk ad hesab edən Herodot madayları da farslardan fərqləndirirdi.² Bu barədə yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Strabon, fars tarixçilərindən fərqli olaraq, öz «Coğrafiya» əsərində Ariləri Hırkanya (Hirkan, indiki Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən vilayət) ilə Baktiryanın arasında Part vilayətinin qonşuluğunda lokalizə edir. Onun şimalında Qərbdən Hirkan dənizi, şərqdən Oks çayı (indiki Amu-Dərya) arasında olan geniş ərazidə Dae (Dahe) çolçu Türk tayfaları məskunlaşmışlar. Beş əsrə yaxın qüdrətli Part (Parfya) imperiyasını yaradan Arsaklı sülaləsinin mənsub olduğu Parn tayfaları Aparn və Barani qohum eli ilə birlikdə Dae (Dahe) tayfa ittifaqının eyni nəsil budağındandırlar.

Göründüyü kimi, Ari tayfaları qədim zamanlardan mənsub olduqları Türk tayfalarının əhatəsində yaşamışlar.

Fars müəlliflərinin əksinə olaraq, tarix xəbər verir ki, gələri persidlər heç də Şimaldan «Ari» kökündən ayrılıb, Cənuba gəlməmişlər. Əksinə, persidlər Maday imperiyasının taxtı-tacını xəyanət yolu ilə ələ keçirəndən sonra II Kirin dövründə – Türk tayfalarının Şimal ərazilərinə də hərbi yolla daxil olurlar. Başqa sözlə, məğlubedilməz hərbiçi Türk tayfalarını özündə birləşdirən Baktirya

ölkəsinin Əhəməni səltənətinin gələcəyi üçün həyatı əhəmiyyətini başa düşən II Kir m.ö. 545-ci ildə ağır döyüşlərdən sonra oranı işğal edir.¹

Strabonun verdiyi tarixi xəbərdə də həm Maday tayfaları ilə, həm də Part (Parfya) əhalisi ilə birlikdə Persid babalarını özləri kitablarda və xəritələrdə Turan ellərinin mərkəzi ərazilərində «yerləşdirən» indiki fars tarixçilərinin bütün iddialarının əsassız və boş cəfəngiyat olduğunu təsdiq edir. Belə ki, Baktiryanı işğal edən əhəmənilər ondan qərbdə Hirkan (Xəzər) dənizinə doğru yerləşən Part (Parfya) və Hirkan ərazilərini də işğal etmişlər. Bu tarixi həqiqət barədə Strabon yazır: «Parfya böyük deyil. Persiya hökmranlığı dövründə və bundan sonra, həmçinin makedoniyalıların uzun hökmranlığı dövründə o hirkanlılarla birlikdə vergi ödəyirdi».²

Təsədüfi deyildir ki, gələri Pers tayfaları yerli qonşularına – Zərdüşt inanlı Madaylara Zarvanın (Ahura-Məzda və Anqra-Manyunun atası) ilan əlamətinə işarə ilə ilk çağdan «Mar» demişlər və onları bu adla da «marlar», yə'ni «Zarvan nəslindən olanlar» deyə, tarixə nişan vermişlər. İ.M.Dyakonov da ilkin qaynaqlara söykənərək deyilən fikri təsdiq edir. Bu da Zərdüşt inanlı madaylara qarşı gəlmə yad tayfaların yalnız dini düşmənçiliyindən deyil, həm də dövləti düşmənçiliyindən xəbər verir.

Ümumtürk tarixinin siyasi məqsədlə dolaşdırılmış bu qədim dövrünə aydınlıq gətirmək məqsədilə Maday və Part imperiyalarını yaratmış Türk tayfaları ilə gələri Persid əhalisi arasında heç bir etnik əlaqənin olmadığına tarixi şahid olan «Avesta»nın kontekstində problemə nəzər yetirək.

Qədim və Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində mühafizə edilib saxlanılan mə'lumatlardan bir qismi Makedoniyalı Aleksandrın Zərdüşt Peyğəmbərin Müqəddəs Kitabını məhv etməsindən, digərləri imperatorun əmrilə «Avesta»nın ya «öyrənilməsi», yaxud Yunan dilinə «çevrilməsi» üçün Feopomp³ adlı şəxsi tarixçisənə tapşırmasından danışılır. Bu xəbərlərdən aydın olmur ki, yunanlı sərkərdə «Avesta»nı Yunan dilinə «çevirdikdən» sonra orijinalı məhv etmişdi, ya hərbi qənimət olaraq Yunanıstana yollamışdı?

Bizim qət'i fikrimizdi ki, ətrafına Yunanıstanın görkəmli alim və filosoflarını toplamış Makedoniyalı Aleksandr «Avesta» kimi nəhəng bir abidənin məhv edilməsinə hökm verməmişdi və verməzdi də. Şübhəsiz, cahangir sərkərdə, Şərqin başqa sərvətləri kimi, «Avesta»nı da hərbi qənimət olaraq doğma vətəni Makedoniyaya göndərmişdi. Mənbələrdə imperatorun şəxsi tarixçisi Feopompa

¹ Qədim Şərq tarixi. M., 1988, s.288.

² Strabon. Coğrafiya. s.486.

³ Ətraflı bax: E.E.Bertels. «Avestanın öyrənilməsində yeni məsələ» – SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi Əsərləri, III c., 1951, s.267-268.

1 Bax: «Antiox strateq», nəşr edən N.Marr, Spb., 1909, s.8.

2 Herodot. Tarix, I, 120; VII, 62; Əlavə bax: İqrar Əliyev. Midiya tarixi. Bakı, 1960, s.253. Mişsenko. Qeydlər – Herodot. Tarix, s.400.

«Avesta» ilə əlaqədar göstəriş verməsi xəbəri, qədim Yunan müəlliflərindən Qermippin (m.ö. III əsr) Zərdüşt Peyğəmbərin on iki min buğa gönü üzərinə yazmış olduğu Müqəddəs Kitabın iki milyon sətirdən ibarət olmasına verdiyi şəhadət¹, Ərəb tarixçilərindən Təbəri və Məsudidə² olan məlumatlar bizim fikrimizi təsdiq edir.

«Avesta»nın qədim yunanların mifologiyasında, fəlsəfəsində, ictimai-siyasi həyatında əsaslı şəkildə köklü yer tutduğunu da bura əlavə etsək, bir daha şübhə qalmaz ki, Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi məhv edilməmişdi.

Hələlik «Avesta»nın talei bizə mə'lum deyildir. Lakin inanıram ki, gələcəkdə yetişəcək yunanşünas varislərimiz Makedoniyalı Aleksandrın Şərqdən apardığı qənimətlərin izinə düşüb abidəmizin son taleini aydınlaşdıracaq, bu müqəddəs tarixi borcu yerinə yetirəcəklər, inşallah.

Yada salsaq ki, ilk Yunan əlifbası Yunanıstan adlanan ölkənin hər hansı bir şəhərində deyil, Ön Asiya xalqlarının əlifbası əsasında tərtib edilmişdi, o zaman, bir həqiqət də aşkar olur ki, Atarpatenanın qədim Atəşgahında Atəş tə'limindən peyğəmbərlik məqamına çatan müdrik Zərdüşt «Avesta» kimi kamil bir monumental abidəni öz dəsti-xətti ilə yazdığı tarixi çağda, dünya xalqları üçün sivilisasiyanın atəş tonqalını alovlandıranda Makedoniyalı Aleksandrın cahangir ölkəsi hələ cahiliyyət bataqlığında boğulurdu. Bu da danılmaz tarixdir ki, Zərdüşt zəkəsindən nur alandan sonra Yunanıstan (Sokratın Zarvan fəlsəfəsinə yiyələnəndən sonra daxilən etdiyi mə'nəvi və idraki inqilab, Yunanıstanda nüfuzlu yer tutmuş «Zərdüşt məntiqi» adlı tə'lim ocağı və s. xatırlanarsa, tarixi həqiqət bir daha aydınlanmış olar. Qarşıda yeri gəldikcə bu məsələlər ətrafında söhbət açılacaqdır) cahiliyyətdən əkəliyyət dövrünə ilk incə və kövrək qədəm qoymuşdu. Fikrimizi bir qədər başqa şəkildə izah etməyə çalışaq.

Tarix xəbər verir ki, qədim yunanların Kiçik Asiyaya gələndə heç bir yazı-pozuları olmamışdı. Mütəxəssislərin fikrincə, onlar yalnız müstəmləkə torpaqlarında m.ö. IX əsrdə finikiyalıların vasitəsi ilə semit əlifbasını qəbul etmişlər. Lakin ilk Yunan əlifbasının təkmilləşməsi prosesi düz yüz il çəkmişdi.³

Yazı mədəniyyətinə Ön Asiyada yiyələnmiş müstəmləkəçi yunanlar Kiçik Asiyanın müxtəlif regionlarında inşa etdirdikləri şəhərlərin bə'zilərində elmi-dini mərkəzlər yaratdılar. Bu mərkəzlərdə

«Avesta» tanrıları, xüsusən mifoloji müdrik filosof Zarvan bütperəst yunanların mə'nəvi-dini həyatında müstəsna rol oynadı.

Deməli, Sokratın dövründə Zarvançılıq fəlsəfi məktəbinin Yunanıstanda böyük nüfuza malik olmasının güclü mə'nəvi əsası vardır.¹

Sokrat Zarvan fəlsəfəsinin işıq-zülmət, isti-soyuq, şirin-acı, gecə-gündüz və s. ikili, əkslik və təkamül mahiyyətini və özünüdərk qanunlarını demonologiya kontekstində dərinlən dərk etdikdən sonra daxilində hayqıran üsyana «mənim daymonum» (demonum – Ə.T.), «mənim allahım» deyərək, quldarlıq cəmiyyətinin yırtıcılığına qarşı qiyam qaldırır. Əlbəttə, bu, qoca Sokratın dili ilə Zarvançılığın bütperəst köləlik dövrünü yaşayan Yunanıstanı başdan-başa lərzəyə salan «Mənəm Tanrı» deyə, hayqıran səsinin əks sədası idi.

Bundan sonra Sokratın üzləşdiyi faciə tarixə bəllidir. Bir də o bəllidir ki, müdrik qoca mə'nəvi dünyasında baş vermiş bu inqilabi çevrilişlə Platon məktəbinin nümunəsində Zarvan fəlsəfəsindən faydalanaraq hazırladığı «inşaat materialları» hesabına antik Yunan fəlsəfə məktəbinin monolit bünövrəsini tikmiş oldu. Təsadüfi deyildir ki, «nəhayətsiz zaman», «əbədiyyət», «başlangıç», «Zamanın allahı», «Zaman» mə'nalarını verən «Zarvan» adını, eyni mə'nada, Yunan mifologiyasında Zevsin atası Xronos (Kronos) yaşadır.²

Biz monoqrafiyamızda Zarvan və onun oğlanlarının (Ahura-Məzda və Anqra-Manyu/Əhrimən) Yunan mifologiyasında Xronos-Zevs-Prometey üçlüyü ilə yunanıstanda, daha sonralar bu körpüdən keçərək Qərbi Avropada yeni bir mədəniyyətin əsasını qoymaları barədə danışmışıq.³

Yuxarıda problemin tələbləri baxımından ötəri dediklərimiz sübut edir ki, «Avesta» hakimiyyəti antik yunanların həyatında «Ellinizmə» qədər olan dövrdə və ondan sonrakı tarixi çağlarda da müstəsna rol oynamışdır. Bu tarixi həqiqətin təsdiqidir ki, mö'təbər qaynaqlarda «Avesta» tanrıları Zərdüşt Peyğəmbərin adı ilə ümumiləşdirilir və Azərbaycan türklərinin qədim «Səməvi Kitabı» dünya sivilisasiyasının, onun ən qədim mədəniyyət və mə'nəviyyət tarixinin parlaq bir dövrü olaraq qiymətləndirilir. Oxuyuruq: «Zərdüşt obrazı yunanların vasitəsilə keçərək Avropa

¹ E.E.Bertels. Göstərilən əsəri. s.267-268.

² E.E.Bertels. Əsərləri, c.I. M., 1960, s.47.

³ Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti tarixi. M., 1999, s.8, 31.

¹ Ətraflı bax: Əjdər İsmayılov (Tağı oğlu). Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid. Bakı, 1983, s.40-48.

² Fəlsəfə tarixi. 4 cildə. M., 1957, s.212; K.V.Trever. İncəsənətdə Zərdüştütiliyn dualist konsepsiyasının in'ikası (mə'ruzə 18.XII.1938). Dövlət Ermitajının Şərq şöbəsinin əsərləri. c.I. Leningrad, 1939, s.244-246; Dünya xalqlarının mifi. c.I, M., 1980, s.467, 561.

³ Əjdər İsmayılov (Tağı oğlu). Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid. s.40-50.

mədəniyyətində özünə layiq yer tutdu. O, Ellinizm epoxasında ikinci çoxlu sinkretik miqlər yaratmışdı».¹

Bu təkzibedilməz tarixi həqiqət «Avesta»nın Ön Asiyada «Ellinizm» mədəniyyətinin taleyində müstəsna xidmətlər göstərdiyi barədə yuxarıda söylədiyimiz fikri bir daha sübut edir.

Bütün bu deyilənlər bir tarixi həqiqəti təsdiq edir: «Ellinizm» adı ilə tarix ədəbiyyatında qeyd-şərtsiz müstəmləkəçi yunanların adına yazılan mədəniyyət ilk işığını aldığı Ön Asiyanın ən qədim əhalisi olan Türk tayfalarının m.ö. minilliklərdə idrakında və təfəkküründə, həyatında və məişətində baş vermiş inqilabi intibaha (Şumer və Atəşgah mədəniyyətinə) qədim ümumtürk tarixinin müstəsna roluna minnətdar olmalıdır.

Qədim Şərq tarixi və mədəniyyətinin tanınmış bilicisi, görkəmli ingilis alimi S.Lloyd uzun illərin araşdırmalarından sonra yazırdı: «Turanlılar təxminən on iki min il bundan qabaq səfali, bəhpəli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb, ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyretli nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar. Dünyada ulu bir mədəniyyətin mə'səli alışıdı: Bu işiq ehtiyacı daxildən gəlirdi».²

Bütün deyilənlər sübut edir ki, Şərqdə ayrı-ayrı regionlarda Türk tayfaları min illər sonra oyanacaq və Ön Asiya torpaqlarına, ilkin yunanlar olaraq, güclü axınlarla hərbi təcavüzlər edəcək, insan qanı axıdacaq cahil və nadan Qərbi Avropa cahangirlərinə ağıl, zəka və işiq ocaqları hazırlamışlar.

İnkaredilməz həqiqətdir ki, dünya xalqlarının gözündə tünd qara pərdə olduğu tarixin o çağında «Avesta»da ilkin Böyük Tanrı - Səma Tanrısı³ ideyası, habelə yaradan və yaranış, həyat və kainat, təkamül və idrak, əkslik və ziddiyyətlər, insan və cəmiyyət və s. əbədiyyətdən üzü bəri insanları düşürən silsilə fəlsəfi-estetik konsepsiyalar müəllifi Zərdüştün ağıl və idrak peyğəmbərliyi məqamına çatmasına yardımçı olmuş məktəbdə və müqəddəs tə'lim-tərbiyə ocağında istifadə edilən yazının da tarixi, şübhəsiz daha qədimlərdən başlanmalı idi. Başqa sözlə, o zaman «Avesta»ya qədər Atəşgahlarda tə'lim-tərbiyə işinin tarixi daha əvvəlki minilliklərə gedib çıxmalıdır.

«Avesta» kimi monumental bir abidənin, çağdaş anlamda, qədim etnomaarif və etnomədəniyyət ən'ənələri ilə bağlı yazı

¹ Dünya xalqlarının miqləri, c.1. s.461; Əlavə bax: Tronski J.M. Antik ədəbiyyat tarixi. Leningrad, 1957, s.3; Xristin dirilməsi. M., 1974, s.33.

² Seton Lloyd. Əkiz çaylar. M., 1972, s.16; Əlavə bax: Q.Çaylıd. Qədim Şərq yeni qazıntıların işığında. M., 1956, s.252-256.

³ «Bibliya» yaradan və yaranışla əlaqədar bir sıra ruhaniyyət və dünüvəyi məsələləri, ən əvvəl Səma Tanrısı ideyasını Atəşgahlarda tə'lim edilən «Avesta»dan əxz etmişdir.

mədəniyyəti olmadan birdən-birə təsadüfən yarana bilməyəcəyi kimi, bu abidəyə qədər də Atəşgah məktəblərinin heç bir məhsulu olmadığını təkid edən fikir sahibi olsa, şübhəsiz, o, Azərbaycan türklərinin ulu əcdad tarixinin zəngin keçmişinə dözə bilməyən düşmənlərdən olduğunu nişan vermiş olar. Belə bir məqamda, şübhəsiz, kimsənin müdrik Zərdüştün Səmavi Kitaba malik ilk dünya Peyğəmbəri olduğunu qət'i söyləyən ilahiyyət tarixini təkzib etməyə həm faktı, həm cəsarəti olmalıdır! Qısqançlıq içində yanan belə adamlar olsa, onlar da başa düşməlidirlər ki, Makedoniyalı Aleksandr Şərqə qılinc çəkəndə «Avesta»nın orijinalını da məhz müdrik bir xalqın Yunanıstana qədər nüfuz etmiş əbədi mə'səl tarixini gələcək nəsillər üçün zülmət qaranlıq bir dünyaya çevirmək məqsədi ilə bu günə qədər elmə sirr olaraq, müəmmalı şəkildə aradan çıxarmış və bizi keçmişimizi unutmağa məhkum etmişdi.

Makedoniyalı Aleksandr Şərqə öz qılıncı ilə hansı qanlı fəlakətlər gətirmişsə də, zaman-zaman bu acılar unuduldu, ancaq «Avesta»ya çəkilən qılinc ümumtürk tarixinin kökünə vuruldu, Atəşgah ocaqlarına uzun müddət zülmət çökdü.

Milli fəlakət tariximizin başlanğıcını qoyan bu qəddar hadisə daha sonrakı yüz illiklərdə zamanın hökmünə, dövrün siyasətinə çevrildi. Qərblə Şərqi düşmən düşərgələrinə atdı. Bu çağlardan başlayaraq, Ön Asiya türklərinin tarixi göz baxa-baxa çapılıb talandı. Yaradan və yaranış, təbiət və kainat, insan və cəmiyyət və s. silsilə «Avesta» konsepsiyaları yenidən işləndi, bununla da «Avesta»-Yunan sinkretik tanrılar silsiləsi yarandı, Ahur-Məzdanın Bakgistan (Allahlar Vətəni) «Böyük Tanrı» Olimpi Makedoniyada Zevs Olimpina çevrildi, lakin şərqli mədəniyyətin səbəbkarına işarə belə edilmədən, qeyd-şərtsiz «Ellinizm» adı ilə yad ünvanlara yazıldı.

«Avesta» saysız inanclar arasında bir-birənə qənim kəsilmiş eyni qövmdən olan yarım vəhşi səhra tayfalarına «Tövrat»la başlanan təkəllahlıq, başqa sözlə, vahidlik, birləşmək, bir-birini sevmək və s. tə'limini öyrətmiş oldu. Bundan başqa, «Avesta» Ön Asiyada mə'nəvi hakimiyyətdə olduğu tarixi çağlarda İuda inancı ilə gənc İusus inancı arasında həqiqəti axtaran insanların qəlbində Səma Tanrısı atəşi yandırdı, onlara kainatın sukunətdə deyil, atəş ətrafında daim hərəkətdə olduğunu sübut edən ulu Türkün minilliklərdən gələn ən'ənəvi əbədiyyət nişanını bəxş etdi, onların gözlərindən qəflət pərdəsini qaldırdı. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Müdrik Zarvan fəlsəfəsində köklü yer tutan təkamül nəzəriyyəsi, əkslik qanunu və s. tə'lim daha sonralar İntibah və Maarifçilik Avropasında yeni filosoflar nəslini yetirdi, Zərdüştü obrazlar silsiləsi dünya romantizm epoxasına ana maya oldu. İnsan tarixinə «Avesta»nın yuxarıda deyilən və deyilməyən xidmətlərinə baxmayaraq, tarixin heç bir çağında Avropanı zülmətdən aydınlığa

çıxarmış Atəşgahda şö'lenən əbədi alovun Tanrı qüdrəti-Peyğəmbər Zərdüş təkəsının xidmətləri kiməsə tərəfindən öz həqiqi qiymətini almamışdır. Əksinə, ilkin yunanların, daha sonralar Ərəb Xilafətinin qılıncı ilə Atəşgah ocaqları söndürüldükdən sonra ümumtürk tarixinə çökən zülmət qaranlıqda Azərbaycan türklərinin qədim zəngin mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixi yunanlardan başlayaraq, fürsəti əldən verməyən daha sonrakı kiçik etnik qruplara, o cümlədən, çağdaş ermənilərin orta əsr keşiş babalarındanək, zaman-zaman quldurcasına çapılıb talandı.

Unudulmayacaq həqiqətlərdən biri də budur ki, əgər qan qohumu, dil qohumu, din qohumu Arsaklı sülaləsindən olan çarlar təəssüb çəkib, «Avesta»nı ilkin bərpa etməsəydilər, şübhəsiz, sonrakı nəsillər Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik, mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixindən xəbərsiz qalacaqdılar. Çünki «Avesta»nın ilkin bərpa talei Sasani səltənəti dövrü dünyaya daha ayıq gözlə baxan Persid çarlarının qismətinə düşmüş olsaydı, o zaman, Türk ölkəsinə daha sonralar bu yad gəlmələr abidəmizi persidləşdirmək mə'nasında, onun hər səhifəsinə öz möhürlərini vuracaq, böyük bir xalqın zəngin qədim irsini tamamilə yaddaşlardan silmiş olacaqdılar. Lakin yuxarıda xatırlatdıq ki, düşmənin qara nəfəsi ilə söndürülmüş müqəddəs Türk ocağı Türkün əli ilə yenidən alovlandırıldı.

Bu tarixi kerçəklik əsas verir söyləyək ki, Part imperiyasının mə'nəvi həyatında və dövlətçilik mexanizminin tənzimlənməsində, habelə idarəetmə strukturunda Mar/Maday səltənəti dövründə olduğu kimi, eyni soy-kökədən olan Arsaklı sülaləsinin çarları dövründə də mərkəzi Atarpatena şəhərlərində olan Atəşgahlar müstəsna rol oynamışlar.

Bəşər tarixinə Zərdüş kim görkəmli filosof, astroloq və mif deyil, tarixi şəxsiyyət olaraq ilk Peyğəmbər verən xalqın tə'lim və tərbiyə aldığı Atəşgah öz nurunu, şübhəsiz, neçə-neçə minilliklərin dərinliklərindən almış, sözün əsil mə'nasında, dövrün Akademiyasına çevrilmişdi.

Makedoniyalı Aleksandrın da məqsədi düşmən ölkəni işıqdan və ağıldan məhrum etmək üçün «Avesta»nın orijinalını aradan çıxarmaqla bu Akademiyanın xarabalıqlarını tarixin torpaqları altında gizlətmək və yerli əhalinin elm, mə'nəviyyət və mədəniyyətlə bağlı zəngin tarixini nəsillərə unutturmaq idi. Ancaq Yunan sərkərdəsinin xalqların tarixinə qarşı olan bu amansızlığı müdrik Türkün-Uca Zərdüşün ilahi idrakından nur alan Atəşgahlardan uzaqlara yayılan gur işıq seli qarşısında duruş gətirmək iqtidarında olmadı.

Əgər bu dövrə hər formada siyasi və cılız məhəlləçilik meyllərindən kənar əsil alim mövqeyi ilə yanaşıllarsa, o zaman, kerçək tarix şahidlik edər ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ön Asiyada

yaranmış, lakin «Ellinizm» adı ilə yanlış olaraq, qeyd-şərtsiz qədim yunanların adına yazılmış böyük mədəniyyət erasının Ana Mayasında müstəsna rol oynamış, onun təşəkkülündə, inkişafında və formalaşmasında güclü mə'nəvi və mədəni hakimiyyətini qoruyub saxlamış «Atəşgah»ların, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin elmi, mə'nəvi və mədəniyyət tarixinin qədim mərkəzi olmuş müqəddəs ocağın danılmaz xidmətləri olmuşdur.

Bir neçə cümlə ilə ortaya gətirilən həqiqət sübut edir ki, «Avesta» hakimiyyəti mə'lum dövrlərdə öz mə'nəvi və mədəni tə'sir meydanını genişləndirərək regionçuluqdan ümumdünya tarixi səhnəsində xidmətlərini göstərmişdi. Lakin Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan «Avesta» tarixin bir zaman kəsiyində gələrək Ön Asiyada yerləşmiş yad tayfaların, başqa sözlə, persidlərin mə'nəvi və mədəni həyatında iştirak etdiyi illərdə zaman-zaman ciddi düzəlişlərə və əlavələrə mə'ruz qalmışdı.

Ədəbiyyatda belə bir fikir var ki, Arsaklı I Vologez (Valarşa) tərəfindən yenidən həyata qaytarılmış «Avesta» üzərində iş guya ilk Sasani-Persid çarı Ərdəşir Papakanın (m.s. 226-240) dövründə davam etdirilir, nəhayət Müqəddəs Kitabın tam bərpası IV əsrdə II Şapurun (m.s. 309-379) dövründə Atarpatendə Baş Atəşgahda baş kahin, əslən Azərbaycan Türkü olan **Aturpat Marspandan** oğlu tərəfindən başa çatdırılır.¹ Əlbəttə, I Sasani çarı ilə əlaqədar söylənilənlər tarixi yanlışlıqdı.

Bəs, Arsaklı sülaləsi dövrü ilk bərpa edilmiş «Avesta»nın üzərində Sasani səltənəti illərində «Zend Avesta» adı ilə yenidən iş aparılarkən hansı yazıdan-Atarpatena Atəşgahlarında tə'lim edilən yazıdanmı, yaxud «Persid yazısındanmı» istifadə edilmişdir?

Mütəxəssis fikirlərindən aydın olur ki, xatırlanan dövrdə persidlərin «Avesta» kimi böyük monumental bir abidəni yenidən bərpa etmək üçün yazıları olmamışdı.

Fars təəssübkeşi, görkəmli iranşünas Rus Sovet alimi V.Q.Lukonin Persid əlifbasının m.s. III-V əsrlərdə Sasani çarlarının təşəbbüsü ilə tərtib edildiyini yazır.²

V.Q.Lukonin uzun illərin araşdırmalarından sonra gəlidiyi fikirə söykənsək, o zaman, «Avesta»nın bərpasını Ərdəşir Papakanın dövrü ilə bağlayan iddianın tarixilikdən uzaq olduğunu qəbul etməliyik. Deməli, abidənin Arsaklı I Vologezin dövründə bərpasının Sasani dövrü davamı IV əsrdə II Şapurun səltənət illərinə düşür. Bu, heç də o demək deyildir ki, yüksək səviyyəli yazı dilinə malik olan abidə II Şapurun dövründə Persid-Sasani «yazısında», Persid-Sasani dilində əlavələrlə redaktə edilmişdi. Əsla! Çünki tarixin bu

¹ E.E.Bertels. Seçilmiş əsərləri. I. M., 1960. s.47.

² V.Q.Lukonin. Sasani İranının mədəniyyəti. M-L., 1969. s.25.

çağlarında bisməmiş, «çiy» yazının vasitəsilə «Avesta» kimi monumental abidəni Persid dilinə çevirmək mümkünsüz idi. Deməli, elmi ədəbiyyatda «Avesta»nın ilk bərpasını persidlərlə əlaqələndirən fikrə nə tarixilik, nə də elmilik baxımından heç cür bəraət qazandırmaq olmaz. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli mütəxəssis İ.M.Dyakonovun fikrincə, qədim parslar öz mixi xətlə yazılarını Madaylardan almışdır.¹ Bu o deməkdir ki, yüksək yazı mədəniyyəti əsasında qələmə alınmış monumental abidəni təcrübəsiz bir yazı dilində yad dilə çevirmək istənilən nəticəni heç cür verə bilməzdi.

Təsadüfi deyildir ki, I Volozezin bərpa etdirdiyi «Avesta»nın Persid-Sasani dilinə çevirən Azərbaycan türklərinin soy-kökündə Ana Maya olmuş tayfalardan Maqlara mənsub ziyalı olmuşdu. Bu baxımdan «Avesta»nın yeni bərpasının Persid mənşəli hər hansı bir alimə deyil, Atarpatenada Baş Atəşgahın baş kahini, Maq mənşəli **Atarpat Marspandan oğluna** tapşırılması Azərbaycan türklərinin etnik tarixinə qarşı olan düşmən mövqelərin bə'zi məqamlarına tarixi aydınlıq gətirmiş olur.

Qarşıdakı yüz illiklərdə **Atarpat Marspandan** oğlunun təkmilləşdirdiyi və bərpa etdiyi «Avesta»nın Persid dilinə çevrilməsi zərurəti ortaya çıxır. Görkəmli Avestaşünas E.E.Bertels həmin tarixi çaği belə səciyyələndirir: «Həmin dövrdə «Avesta»nın dili, güman ki, məhdud sayda alimə, həmin dili məxsusi olaraq öyrənənlərə tanış idi. Buna görə də kitabı Pars dilinə tərcümə etmək çox vacib idi; bu tərcümənin son variantı üzərində iş güman ki, yalnız I Xosrovun (531-578) zamanında başa çatmışdır».²

Yüz illərdən bəri şovinist fars ədəbiyyatında nəsillərdən nəsillərə aşılaraq mif dumanına real aydınlıq gətirmək məqsədi ilə yuxarıda dediklərimizi sual şəklində təkrar edirik: bəs, bu Müqəddəs Kitab hansı dildə, hansı yazıda bərpa edilmişdi ki, onun Persid dilinə çevrilməsi zərurəti qarşıya çıxır?

Suala tarixin dili ilə özümüz cavab veririk: «Avesta dilində», «Avesta yazısında» qələmə alınan abidə artıq yeni-yeni meydana çıxmış Persid ziyalıları üçün də çətinlik törədirdi. Tarix bəlli edir ki, «Avesta»nı I Xosrov Sasaninin dövründə «Zend Avesta» adı ilə Persid dilinə Azərpad adlı bir Azərbaycan Türkü çevirmişdi.

Əgər biz «Avesta»nın Persid dilinə tərcüməsinin tamamlama tarixini I Xosrovun hakimiyyət illərini (531-578) təxminən 550-ci illə məhdudlaşdırsaq və xatırlasaq ki, Ərdəşir Papakan m.s. 227-ci ildə Atarpatenanın mərkəzi Yekbatanı (indiki Həmədanı) işğal edib, Part Türk-İskit dövlətinin Arsaklı səltənətini zəbt etmiş və bununla da Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçiliyi bünövrəsi üzərində,

əhəmənilərdən sonra ikinci növbəti Persid dövlətinin sasanilər hakimiyyətinin əsasını qoymuşdur, o zaman, təkzibedilməz bir həqiqət meydana çıxar: indiki farsların babaları olmuş Əhəməni sülaləsinin hakimiyyət dövrü (m.ö.550-330) başdan-baş, Sasanilərin isə səltənət çağının 323 ili Persid çarları «Ana Yasa» olmuş Arsaklı hökmdarı I Volozezin yenidən bərpa etdirdiyi «Avesta»nın (Makedoniyalı Aleksandrla əlaqədar təcavüzü nəzərə almasaq) sasanilərə qədər olan I Volozez variantı ilk orijinal nüsxə kimi qiymətləndirilməlidir.

«Avesta»nın Sasani çarlarının hökmü ilə Persid dilinə «Azərpat» adlı Azərbaycan türkü tərəfindən çevrilməsi və Türk əsilli yazılı abidənin adının əvvəlinə «Zend» sözünün əlavə edilməsi də bizim fikrimizi təsdiq edir.

Əgər «Zend Avesta» sözünün etimoloji elmi-tarixi izahına diqqət yetirsək, mə'lum olar ki, «Avesta» namı «əsil mətn» anlamı verərək kitabın daha qədimliyini göstərsə, «Zend» ifadəsi «təfsir», yaxud «tərcümə» mə'nasında orijinalın başqa dilə, yə'ni Persid dilinə çevrilməsinə şahidlik edir.

Qədim ümumtürk dilində və yazısında qələmə alınmış «Avesta»nın Persid dilinə tərcüməsi zamanı eyni paraleldə mətnin təfsir edilməsi həqiqətinə etnotarixilik baxımından aydınlıq gətirmək əvəzinə, tarixin bu ciddi şahidliyini nəzərə almadan qədim Ön Asiyalı və Qafqazı Türksüz görmək istəyən Qərb dövlətlərinin və Rus imperatorluğunun ideoloqları – Şərqi mə'nəviyyət və mədəniyyət irsini, o cümlədən, tarixini araşdıran siyasətbazlar abidəmizi ümumilikdə fars xalqının adına yazmışlar.

Azərbaycan türklərinin soykökündə ilkin Ana Maya olmuş Türk tayfa ittifaqının Mar/Maday/Maq nəslinə məxsus qədim inanc evində – Səma Tanrısı Ahura-Məzda iqamətgahı Gənzəkdəki Baş Arəşgahda «doğulmuş» və orada da ərsəyə gəlmiş «Avesta»nın Sasanilər dövründə «Zend» əlavəsilə yeni bir etnomərhələyə keçdiyinə günümüze qədər elmi ədəbiyyatda işarə belə edilməsə də, bu onların qaranlıq tarixinin bir məqamına işıq salır, indiki vəziyyətdə Azərbaycan türkləri ilə farslar arasında, necə deyərlər, şəriqli mal-əmlakə çevrilmiş qədim abidəmizin etnocoğrafiyasına, etnohududuna bir aydınlıq gətirmiş olur.

Bu deyilənlər təkzibedilməz o tarixi həqiqəti təsdiq edir ki, «Avesta»nın «Zend» dövrü Sasani çarları Müqəddəs Kitaba öz əlavələrini etməklə Azərbaycan türklərinin zəngin əcdad irsinə ortaql olmuşlar.

Problemimiz üçün maraqlı cəhət odur ki, Sasani çarları dövründə «Avesta»nın həm növbəti yeni bərpası, həm də Müqəddəs Kitabın persidlərin dilinə çevrilməsi tarixi Atəşgah tə'limi almış dövrün kamil ziyalılarından hər ikisi də Azərbaycan türküdür. Bu da

¹ İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. M-L., 1956, s.367.

² E.E.Bertels. Seçilmiş əsərləri, c.1. s.47.

təbii idi. Nə üçün? Sualın cavabını görkəmli Avestaşünas alim A.O.Makovelski verir. O, yazır: «Maday imperiyası dil və mədəniyyəti baxımından öz inkişafında daha yüksək səviyyəyə çatmışdı.

Farslar özlərinə dövlət yaradanda və mədəniyyətlərini, inkişaf etdirəndə çoxlu anlayışları və sözləri Madaylardan əxz etmişdilər.»¹

Görkəmli iranşünas tarixçi alim R.Fray da tarixi keçmişə eyni həqiqət işığı ilə yanaşaraq yazır: «Maday qəbilə birləşməsi ilk başlanğıcdan madaylardan, mənallılardan və iskitlərdən ibarət olmuşdur.

...Madaylar farsların mədəniyyətinin formalaşmasında başlanğıc rolunu oynamışlar... Hətta bütün adət və ayinlər də farslara madaylardan keçmişdir»²

Söhbət konkret «Avesta»nın üzərinə gələndə R.Fray qəti nəticəyə gəlirdi: «Mən belə hesab edirəm ki, Zərdüştün təlimi əvvəl Maday xalqları tərəfindən, sonra persidada (Maday imperiyası dövrü Persid tayfasının körfəz sahilində kiçik bir ərazidə məskun olduğu satraplığın adı-Ə.T.) qəbul edilmişdir».³

Məşhur şərqşünas alim V.V.Bartold da problemə aydın münasibət bildirmişdi. O, yazırdı: «Azərbaycan İranın (söhbət coğrafi ərazidən gedir – Ə.T.) həyatında istər müsəlman dövrünə qədər, istərsə də İslam dövründə tamamilə özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycana məxsus Zərdüştün həyatı barəsində hekayətlər mövcuddur. Azərbaycanın islama qədər olan Baş şəhərində – Gənzəkdə (indiki Təxti-Süleyman xarabılığı – Ə.T.) Zərdüştilərin məbədii yerləşirdi».⁴

Tanınmış fars Avestaşünası İbrahim Purdavud da Zərdüştü, onun kitabını və müqəddəs Atəşgahı Azərbaycan türklərinin adı ilə əlaqələndirərək yazırdı: «... Zərdüşt Azərbaycanda - o zaman Gənzək, sonralar Təxti-Süleyman və Ərəb mənbələrində Siz adlandırılan yerdə doğulmuşdur. Məhz buna görə də Zərdüştilərin «Bundəhiş» kitabında Gənzək yaxınlığındakı Urmiyə gölü müqəddəs sayılmış, Gənzəkdəki «Azərəxş», ya «Durəxş» və ya «Azərgəşəsp» adlanan Atəşgah ziyarətgah olmuşdur».⁵

Tarix xəbər verir ki, perslər öz keçmişləri ilə bağlı inamdan üz çevirib, on illərlə yad inanca əylməyə məcbur olsalar da, Maday imperiyasının zəifləməyə başladığı çağlardan onların yerli hakimiyyətə olan düşmənçilikləri üzə çıxır: onlar Maday

imperiyasının son çarı Astiyaqı da «Əjdaha» adlandırırlar. Bu ənənəyə uyğun olaraq, Pers tayfaları madayları «ilandan doğulmuşlar» (M.Xorenski) deyə nişan vermişlər. Təsadüf deyildir ki, gələcəkli böyük bir xalqın keçmişini unudurmaq üçün Pers-Əhəməni hakimi Kserks tərəfindən verilmiş, Ön Asiya və Ön Qafqaz türklərinin inanc və əfsanələrini inkişaf etdirən və bir millətin soy adını, sosial-mənəvi varlığını tarixləşdirən Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi «Avesta»ya Sasanilər dövrü əlavə edilmiş «Divlər əleyhinə qanun»da Əhrimən, hətta bəzən Dədə Zərdüştün özü Div övladı kimi qələmə verilmişdi.¹

Qədim Şərq mətnləri xəbər verir ki, Sanskrit dilində eyni mənanı verən Div Azərbaycan Türklərinin ilkin işıq Tanrısıdır. Zərdüştlükdə od, işıq fəlsəfəsini mifik Div rəmzi ana təbiətlə bağlayır. Lakin bu işıqlı varlığın zülmətə büründürülməsi başqalarının tarixinə sahiblənmək məqsədilə edilmiş düşmənçilikdən başqa bir şey deyildir. Görkəmli madayşünas İ.M.Dyakonov da gəlidiyi elmi qənaətlərdə Əhəməni-Pers hökmdarlarının Zərdüştə və onun təliminə düşmən olduqları nəticəsinə gəlirdi.²

Tarix xəbər verir ki, Sasanilər «Zend Avesta»nın Arsaklılar tərəfindən toplanmış ilkin variantının üzərində yeni islahat və tərtib işləri apararkən çox sərbəst hərəkət etmişlər. Pers hakimləri başqa soy ada məxsus olan tarixi keçmişə mütləq hakim, mütləq sahib mövqeyindən yanaşmışlar. Təsadüf deyildir ki, «Turan Maday» adı ilə «Zend Avesta»da nişan verilmiş keçmiş imperiyaya müharibə elan etmək nümunəsi olaraq, orada rəmzi mə'nada ilanı, yə'ni Maday/Mar nəslindən olan insanı öldürmək ən xeyirxah əməl kimi nəzərdə tutulurdu. Hətta «Zend Avesta»da xüsusi maddəyə əsasən neçə «ilan öldürən» şəxs bir o qədər də «Div öldürmüş hesab edilir» və xeyirxah əməl sahibi kimi qiymətləndirilir.

Bu, yerli əhaliyə məxsus tarixi səltənəti ələ keçirmiş persid çarlarının Zarvanla bağlı inanc rəmzi pərdəsi altında gələri əhali çağırışı idi.

Zarvan dualist təfəkkürün kəşfi idi, təkamül nəzəriyyəsinin və təbiətin əkslik qanununu şəxsləndirən mifik obraz idi. Onun ilan səciyyəsi göstərir ki, ulu türklər sonralar təbiət qüvvələrini şəxsləndirərkən ilkin ilan inancını subyektivləşdirməyi də unutmamışlar.

Maday imperiyası dövrü Zarvanın oğlanları olan Ahura-Məzda və Anqra-Manyu arasında heç bir ziddiyyət, düşmənçilik olmadığı halda, Əhəmənilərin hakimiyyəti illərində onlar barışmaz

¹ A.O.Makovelski. Avesta. Bakı, 1960, s.46.

² R.Fray. İranın irsi. M., 1972, s.108.

³ Yəne orada

⁴ V.V.Bartold. Əsərləri, VII c., Moskva, 1971, s.661.

⁵ «Avesta». Bakı, 1995, s.103.

¹ Ətraflı bax: Əjdər Tağı oğlu. «Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında denonizm ənənəsi». Bakı, 1983, I fəsil.

² İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. M-L., 1969, s.399.

mövqelərdə dayanır, Anaqra-Manyu Əhrimən adı ilə «Div övladı» kimi təqdim edilir.

Göründüyü kimi, süquta varmış imperiyanın əzəl sahibi olmuş Madaylara qarşı hələ persidlərin əhəmənilər dövründə gələri tayfanın ilk düşmən hücumları, Arsaklı I Vologezin hökmü ilə toplanıb cəm edilmiş «Avesta» nüsxəsinə I Ərdəşir Papakanla başlanan və Sasani hakimləri tərəfindən daha sonralar zaman-zaman edilən əlavələr və aparılan islahatlar prosesi Türk soyuna məxsus olmuş qədim «Avesta» abidəsinə «Zend Avesta»nın («Avestanın təfsiri») içerisində ustalıqla əritmək, başqalarına aid olan yaxşı nə vardısı, onu təkrar etnopersid zəminindən süzgəcdən keçirmək və ona sahiblənmək məqsədi daşımışdır.

Beləliklə, heç bir ciddi tədqiqata, araşdırmaya ehtiyac olmadan Pers tayfaları Maday tayfa ittifaqı ilə ayrı-ayrı yad soykökdən olduqlarını, ilkin inanclarda ayrıldıqlarını, dil və dünyabaxışca fərqləndiklərini, nəhayət Dayokla başlayan Astiyaqla sona çatan imperiyada birgə yaşamaları tarixi zərurətdən doğan yad gəlmələr olduqlarını özləri bütün əlaqələrində açıq-aşkar biruzə vermiş olurlar. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli iranşünas V.V.Struvenin «Zend Avesta» ətrafında illər uzunu apardığı geniş araşdırmalar madayları Pers tayfaları ilə eyni kökə bağlayan fikrin qeyri-elmi və qeyri-tarixi olduğunu meydana qoyur.¹

Təsadüfi deyildir ki, çağdaş mütəxəssislərin gəldikləri nəticəyə görə, Maq Zərdüş Fars dövlətinin ilk başlanğıcı olan Əhəməni səltənətindən xeyli əvvəl yaşamışdı.²

Bu baxımdan İ.M.Dyakonov da əhəməniləri Zərdüş ardıcıları hesab etmir.³ Başqa görkəmli iranşünas olan M.A.Dandamayev əhəməniləri «politeist» adlandıraraq qeyd edir ki, onlar öz dini görüşləri üçün Zərdüştilikdən çox şey əxz etmişlər.⁴ Lakin buna baxmayaraq, onların yazılarında Zərdüş yada belə salınmır.⁵

Bu deyilənlər sübut edir ki, ümumtürk tarixinin Manna-Maday, Maday-Atarpatena Atarpatena, Albaniya-Part (Parfya) dövrlərini hər hansı qeyri-türklərlə, o cümlədən, perslərlə şərik etmək, yaxud başqa yad tayfanın milli mənsubiyyətinə bağlamaq ən aşağısı ədalətsizlikdir, abırlının nəyi vardısı abırsızın adına çıxmaqdır.

Başqa tarixi səhifələrimiz kimi, Parn tayfalarını (partlıları) da perslərin ayağına yazan fikrə qarşı iki mütəxəssisin gəldikləri qənaətləri burada yad etmək faydasız olmazdı.

Həyatını Türk qövmünə aid qədim tarixin tədqiqinə həsr etmiş, elmin patriarxı mərhum L.N.Qumilevin gəldiyi nəticə budur ki, partlar perslər üçün yad olan turanlı tayfalarındandırlar.¹ Alman tarixçisi Ö.Mommsen də mənbələrə söykənərək Arsaklıların etnomənsubiyyətlərini (Parn tayfalarının Arsaklı sülaləsi) turanlı hesab edir.² Bu fikri İran-fars tarixinin və mədəniyyətinin böyük təəssübkeşlərindən olan şərqşünas V.Q.Lukonin başqa formada inkişaf etdirmişdir. O, yazırdı ki, qədim ədəbiyyatda Parn hakimlərini Əhəməni-Pers hakimiyyətini ələ keçirmiş qəsbkarlar kimi verirlər.³

İ.Şopen də qaynaqlara istinay edərək perslərə «Paröi və Paröyan» (yəni Parfyalı) adlarının mə'lum olmadığını söyləyərkən, şübhəsiz, gersidlərin Part əhalisi ilə (Parn tayfaları ilə) qohumluğundan danışan fikirləri təkzib edir.⁴

Deyilənlərdən aydın olur ki, altı qohum tayfanı bir ittifaqda birləşdirən və qüdrətli imperiya yaradan madaylar turanlı Türk soyundandırlar. Elmi çirkəbli siyasətin ayağına yazan təəssübkeş tarixçilərin zorakılıqlarının əksini farslar özləri söyləyirlər. Onlar öz nifrətlərini, düşmənçiliklərini madayları «marlar», yaxud «ilandan doğulmuşlar» adlandırmaqla biruzə vermişlər. Hətta perslər Zərdüş Peyğəmbərin ardıcılarını Div törəməsi hesab etmiş, onları lənətləmişlər.⁵

Madayları perslərə bağlayan fikir torpaqlarımızı kimlərinə adına bölərkən qəyyumluq etdikləri ermənilərin də payını unutmurlar, onları da Türk tarixinin arzu olunmaz, zorakı, qanunsuz «varislik» siyahısına almaqdan çəkinmirlər. Əlbəttə, biz burada desək ki, Mar tayfalarının adı ilə ilişikli «Martuni», yaxud Mardaket⁶ və s. toponimlər İlan inanlı Türk soy adını yaşadan məskənlərdirlər, o zaman, çağdaş ermənilərin sün'i şəkildə özlərinə çıxdıqları uydurma millət adları (ermən-ərməni-erməni) kimi, əlbəsləri də, nəğmə və musiqiləri də, adət-ən'ənləri də ev sahibinə məxsus olsa da, onu üzə vurmaq, bu barədə hər hansı şəkildə yazmaq heç zaman Türkün yadına düşməmişdir, əksinə, erməni mühacirləri ev sahibinin humanist hamiliyi müqabilində tarixin ədalətsizliyi nəticəsi olaraq, it - pişiyimizdən tutmuş əcdad torpaqlarımızadək öz adlarına çıxmış, onlara əl tutanların vücudunda sağalmaz əbədi qara yaraya çevrilmişlər.

¹ V.V.Struve. Zərdüştiliyin Vətəni. «Sovet Şərqşünaslığı». c.V. M-L., 1948, s.25.

² E.A.Doroşenko. İranda Zərdüştilik. M., 1982, s.10.

³ İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. s.398-400.

⁴ M.A.Dandamayev. İran ilk Əhəmənilər dövründə. M., 1963, s.241-245.

⁵ Dünya xalqlarının mifləri, ensiklopediya, 2 cildə, c.1. M., 1980, s.563.

¹ L.N.Qumilev. Minillərlə Kaspi ətrafında. Bakı, 1991, s.58.

² Ö.Mommsen. Roma tarixi, c.2, M., 1887, s.60.

³ V.A.Lukonin. Qədim və erkən orta əsrlər dövrü İran. L. 1987, s. 91.

⁴ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.226.

⁵ Ateistin stol üstü kitabı. M., 1968, s.401.

⁶ M.Xorenski. Artəşesin oğlu Artavazın Şarur çöllərində marlar arasında «Marakert» adında şahər saldığını xəbər verir. - «Armeniya tarixi», s.69.

Təsadüfüdür ki, şeytandan üç gün əvvəl dünyaya gəlmiş bu hiyləgər və məkrli adsız məxluq ulu Oğuz torpaqlarına sahiblənməyə çalışsa da, Ön Qafqaz qədim Azərbaycan Türkü ölkəsinin Qərb ərazilərində (İrəvan yaylasında) aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı meydana çıxarılmış başqa maddiyətlər kimi. «Artaşat-1» arxeoloji sahəsində də aşkarlanmış müstəsna elmi qiyməti olan başqa zəngin tapıntılar da şahadət verirlər ki, bu coğrafiyanın XIX əsrdən başlayaraq «erməni» adlandırılmış İşkil tayfaları ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Əksinə, gerçək tarixi özündə yaşadan bu zəngin mədəniyyət Ön Asiya Türk tayfalarının tarixində açmış olduğu Maday-Atarpatena-Part (Parfya) dövrünün səhifəsinə aid ümumtürk sivilizasiyasına daxil edilmiş mədəniyyət olduğu təkzibedilməz həqiqətdir. Unutmaq olmaz ki, Türk tarixinin xatırlanan dövrü bir tərəfdən vaxtı ilə Avropadan gələn yad tə'sirlənməyə-Ellinizm sinkretizminə əks tə'sir göstərmiş, o biri tərəfdən inkişafda, yüksəlişdə müdrik qədim Şərqi bünövrəsi üzərində ucalmış Şərqi mədəniyyətinin, dini baxışının, fəlsəfinin Qərb dünyasına keçməsinə şərait yaratmışdır. Biz, nümunə olaraq, yalnız antik Yunan və Roma mədəniyyəti «körpüsü» vasitəsilə Qərbə keçən XIV-XIX əsr Avropa ədəbiyyatında, mədəniyyətində, estetik və fəlsəfi baxış tarixində müstəsna tə'siri olmuş Zarvançılığın (Sokrat məktəbi bu fəlsəfinin bünövrəsi üzərində ucaldılmışdır) və Zərdüştiliyin adını çəkməklə kifayətlənirik. Şumer-Türk dövrünün ənənələrini yeni çalarlarla davam etdirən qədim Şərqi yeni sivil çağlarında yaranmış «Avesta»nın və Zərdüsti dünyagörüşün, başqa sözlə, Zarvan fəlsəfəsinin, habelə, xüsusən Ahura-Məzda və Mitra adlı tanrıların Şərqi «övladı» olan üç nəhəng dini-siyasi abidəyə - «Tövrət», «İncil» və «Qur'ana» təkəllüklü, həyat, yaranmış və s. haqda fəlsəfi-idraki qaynaq olmaqla, mənsub olduğu soykökün ulu keçmişinin əvəzsiz qiymətini meydana qoymuş olur.

İnsanlığın şərəfinə, elm xatirinə Turan soylu Ari probleminə bu tarixi gerçəklik kontekstindən yanaşılarsa, o zaman, Ön Asiyada və Qafqazda qədim Türk torpaqlarını «Persid» adı ilə qucaqlayan şovinist fars müəllifləri məlum iddiaları üçün Altay boylarında, başqa sözlə, Böyük Turan ellərində, yaxud onun yaxın-uzaq qonşuluğunda əcdadlarının məskun olduqlarını sübut edəcək arxeoloji mədəniyyət nümunələri, etnolingvistik, etnoantropoloji və etnopsixoloji materiallar əsasında fikir söyləməlidirlər.

Təbii ki, nə erməni, nə gürcü, nə fars müəlliflərinin, nə də onların müdafiə edən siyasi qüvvələrin iddialarına tarix şahidlik etmir. Dünya tarixi ona şahiddir ki, Böyük Turan soyunun qəddar tarixi düşməni olan qüvvələrin Dədə Arazımızı Azərbaycan türklərinin bağına zəhərli mirqəzzəb xəncəritək saplayıb, vahid Ana Vətənimizi Şimala, Cənuba parçalayan zamandan həm ermənilər, həm də onların dil

ayrı, din ayrı «əziz qardaşları» fars şovinist elitası ümumtürk tarixi hesabına mənsub olduğu gələri xalqa «qədim vətən»¹ tapmış oldular.

Heç bir qədim mənbə, yaxud arxeoloji mədəniyyət şahidlik etmir ki, Maday, Parn (Dae, Barani), Pars (Persid) və Hind tayfaları ilkin eyni məskəndə, eyni tayfa birliyinə daxil olmuş, eyni tarixi çağda başqa ərazilərə birlikdə hicrət etmişlər. Fars babalarının çağdaş İran dövlətinin yerləşdiyi qədim Ön Asiya ərazilərinə gəliş tarixləri də, haradan, necə gəlmələri də elmi ədəbiyyatda mübahisəlidir. Şovinist İran alimləri olan İbrahim Pur Davud və Səid Nəfisnin fikrinə, çağdaş farsların ədəbiyyatda «Pars» («Persid»)) adlandırılan babalarının heç də uzaq Sibir çöllərindən deyil, qonşu qədim Hindistanın Sind əyalətindən (xəritədə «Hind» tayfa qolunun lokalizə edildiyi yer. Hind əhalisinin qədim tarixini saxtalaşdıran bu fikir, ayrıcana problem olaraq, işlənməlidir) su yolu ilə gəlib, indiki fars körfəzinin sahilində mühacir olaraq, yerləşmişlər.

Ön Asiya xalqlarının qədim tarixinin tanınmış tədqiqatçısı E.A.Qrantovski Pers tayfalarının həm Orta Asiya istiqamətindən, həm də Hindistandan indiki İran ərazisinə daxil olmaları fikrlərini qəti rədd edir. Alimin qənaətinə, perslər m.ö. IX-VIII əsrdə Şimaldan Qafqaz yolu ilə indiki İran sərhədlərinə keçmişlər.² Başqa görkəmli tarixçilər, o cümlədən E.E.Kuzmina da perslərin indiki İran ərazilərinə gəldiklərini yazır.³

Tarix xəbər verir ki, m.ö. başlıq cəmiyyətinin beşik çağından döyüşkən saysız Türk tayfalarının yaşayış və məişət coğrafiyasının Şərqi cinahı indiki Çin və Hind torpaqlarının Şimal ərazilərindən başlayaraq, Ön Asiyada Qərb cinahı Şumer-Türk soyunun yerləşdiyi İkiçayarası (Mesopotamiya) ərazilərini və Tavr⁴ dağ silsiləsinin əsas

¹ Bu gün özünü erməni kimi tanıdan hayların «qədim tarixin»dən danışmağa dəyməz. Lakin farslara gəldikdə onların qədim Türk torpaqlarında tarixləri aşağıdakı şəkildədir:

Gəlişləri m.ö. IX-VIII əsrlər (E.A.Qrantovskiyə görə):

a) Persid-Əhəməni (Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak edən Maday/Mar/Maq tayfalarının yaratdıqları Maday imperiyasının səltənəti üzərində) dövləti m.ö. 550-330-cu illər.

b) Persid-Sasani (Azərbaycan türklərinin soykökündə əsaslı şəkildə iştirak etmiş Part Türk-İskit tayfalarının Arşaklı çar səltənəti üzərində) tayfaları m.s. 224- 642 illər.

² E.A.Qrantovski. Ön Asiyada İran tayfalarının erkən tarixi. M., 1970, s.3.

³ E.E.Kuzmina. Kavatin və Əfrasiabın ölkəsində. M., 1977, s.9.

⁴ «Tavr» adında Türk tayfaları ilk məskənləri olan Krım yarımadasından hərəkət edərək Kiçik Asiyaya gəlmiş, dağ silsiləsi boyu Ön Asiyanın Şərqi əyalətlərinə doğru yayılmışlar. Həmin dağ silsiləsi də onların şərəfinə mənbələrdə «Tavr dağları» adlanır. Erməni kilsə ədəbiyyatında «Tavr dağlarını» «erməni dağları» adı ilə qələmə verilir. Şəhərimizin «Təbriz» adının mənşəi Tavr tayfa namından (Tavr=Tavriz - Təbriz) gəlir.

hissəsini əhatə edirdi, başqa istiqamətdə Baltik sahillərindəki torpaqlara dirənirdi.

Persidlərin nə Ural-Altay boylarından gəldiklərini, nə madayların və parnların bu günə qədər özlərini «Ari» tayfası kimi qələmə verən persidlərlə soykökdən heç bir qohumluq əlaqələri olmadığını sübut edən maddi-mədəniyyət nümunələri kifayət qədərdir. Məsələn, Azərbaycan türklərinin Herodotun¹ qələmi ilə etnik tariximizin qan yaddaşına çevrilmiş «Astiyaq» abidəsində verilən xəbərdən də aşkar olur ki, persidlərin Kirlə, yəni Maday imperiyasının son çarı Astiyaqın qız nəvəsi ilə başlanan çar nəslə Türk nəsil ağacının bir budağıdır. Eyni Ana kökdən olan Maday tayfalarına görə, Turan soylu Arilərin persidlərlə qohumluq əlaqələri ancaq bu qədərdir.

Onu da unutmamaq olmaz ki, Astiyaq əfsanəsində və başqa tarixi ədəbiyyatlarında verilən məlumatlardan bəlli olur ki, təkcə Kirin (Kiroşun) anası Mandana Mar/Maday tayfasından olmamış, hətta onun atası Kambisin də qanı Türk qanı ilə qarışıqdı. Deməli, ədəbiyyatda deyildiyi kimi, tarixin bir çağında indiki Hindistanın qədim Sind əyalətindən gələrək, yaxud Qafqaz dağlarını aşaraq çağdaş İran körfəzi sahilində Ön Asiya Türk tayfalarına məxsus ərazinin kiçik bir hissəsində məskunlaşmış persidlərin adını dünya tarixi səhifələrinə yazan Kirlə başlanan çar nəslə qüdrətli Türkün damarlarından axan comərd qandan yaranmışdı. Min təəssüf ki, bu qan «metis» - Persid qanı ilə qarışıqdan sonra Türkün comərdliyi persidlərin xəyanəti ilə qarşılaşdığı tarixi həqiqəti də ancaq unutmamaq olmaz. Elə bu səbəbdəndir ki, Türk Astiyaqı hakimiyyətdən salan da, ulu Maday səltənətini silahlı qiyamla ələ keçirən də damarlarında yarı Türk, yarı Persid qanı axan onun qız nəvəsi, Mandananın oğlu Persid-Əhməni sülaləsinin banisi Kirdir (Kiroşdur).

Tarixi həqiqət budur ki, farsların babalarını tarixə nişan verən amil mənsub olduqları rəiyyət kütləsi deyil, damarlarında döyüşkən Türk qanı axan baba səltənətindən irsi güc alan Kirin, xəyanət yolu ilə də olsa, ələ keçirdiyi qos-qoca dövlətin tarixində yazdığı varislik səhifəsidir. Deməli, tarixin bu çağında farsların çar babası qüdrətli dövlətçilik bünövrəsinin üzərində öz dövlət fəaliyyətini yaradır, bu işdə onların zəngin mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixinə söykənir.

Bu tarixi həqiqət Maday/Mar tayfalarını Persid-Əhməni sülaləsinin çar nəslə ilə başqa şəkildə qohumluğundan danışmağın tarixi əsası olmadığına şahidlik edir.

Bu tarixi həqiqətin təsdiqi baxımından Herodotun verdiyi xəbər problemimiz üçün olduqca önəmlidir. Yunan tarixçisi yazır: «Onun (Kirin – Ə.T.) anası Maday çarının qızı, atası bütün münasibətlərdə

çariçadan aşağıda dayanan, madayların hakimiyyəti altında yaşayan pers idi».¹

Bu həqiqəti xatırladan görkəmli Rus tarixçisi L.Qumilyev yazır ki, indiki farsların bir hissəsi (xüsusən, Əhməni çarları ilə başlanan əsilzadə sülaləsi-Ə.T.) sakların və madayların² sonrakı nəsillərindəndir.³

O, Parnları da persidlərlə heç bir qohumluq əlaqələri olmayan turanlı tayfalarından hesab edir. Tanınmış iranist alim V.Q.Lukonin də Parn tayfalarını persidlərdən kəskin şəkildə fərqləndirir.⁴

Herodot «Tarix»in başqa bir səhifəsində də Maday tayfaları ilə persidlərin tam ayrı-ayrı etnik kökə bağlı olduğunu xəbər verir.

«Tarixin atası» fikrinin şərhində yazır ki, Madaylı Maq (Maday tayfa ittifaqını təşkil edən tayfadan biri də maqlardı. Zərdüşt Maq tayfasındandır. Peyğəmbərə «Maq Zərdüşt» deyilməsi də bununla əlaqədardır) Maday hökümdarı Astiyaqa demişdi: «Sənin hakimiyyətini möhkəmləndirmək bizim üçün vacibdir. Çünki hakimiyyət parslara keçsə, madaylar qula çevriləcək, parslar onlara, özgələr olaraq, nifrətlə baxacaqlar. Əksinə, nə qədər ki, sən bizim həmtayfamız hökümranlıq edirsən, biz sənin hakimiyyət payından bəhrələnilirik və sənin vasitənlə bizə böyük hörmət göstəririk».⁵

Yenə Herodotda oxuyuruq: «Pars ə'yani Qomriy deyir: «İndi parsların üzərində hökümдар madaylı Maqdır».⁶

Başqa bir səhifədə qoca Yunan çərxi-fələyin dəyişdiyini xəbər verir: «Allah heç bir günahı olmayan madayları qula çevirdi, əvvəllər madayların qulu olan persləri onların ağası etdi».⁷

Nəhayət, başqa bir misal. Yunan tarixçisi yazır ki, ilk Maday çarı Deyyokun oğlu Fraorta hakimiyyətə keçəndən sonra parsların üstünə hücum etdi, onların kiçik ərazisini (diqqət edin: Herodot

¹ Herodot. Tarix. M., 1888, s.49.

² Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, şovinist fars tarixçiləri bu tarixi həqiqətin əksini söyləyirlər. Belə ki, onlar başqa Türk tayfaları ilə yanaşı Maday/Mar/Maq, habelə Sak (yəni İskit) tayfalarının iştirakı ilə bir xalq olaraq təşəkkül tapmış Azərbaycan türklərini persidlərin, guya Səlcuqilərin gəlişindən sonra «türkləşmiş» kiçik bir budağı kimi qələmə verirlər. Milli və dövlətçilik bələmiz ondadır ki, çorəyimizi yeyən və adı bizdən olan, lakin bütün şüurlu həyatı boyu düşmən dəyirmanına açıqdan-açığa su axıdan, siyasi məqsədlə Azərbaycan türklərinin tarixində «Fars faktor» axtaran, ölkəmizdə farsçılıq ideyalarını möhkəmləndirməyə çalışan mə'lum nankor tarixçilər, çox təəssüf ki, hər zaman xalq tərəfindən deyil, xalq adından parlaq mükafatlara layiq görülmüş, yüksək mənəb və maliyyə imtiyazları ilə tə'min edilmişlər.

³ L.N.Qumilyev. Minillərlə Kaspi ətrafında. Bakı, 1991, s.58.

⁴ İ.A.Lukonin. Qədim və erkən orta əsrlərdə İran. L., 1987, s.91.

⁵ Herodot tarixi. 120.

⁶ Yenə orada.

⁷ Yenə orada. III, s.71.

«kiçik ərazi» deyərəkən, yəqin ki, persidlərin gəlib indiki İran körfəzi sahilində yerləşdiyi ərazini nəzərdə tuturdu) Maday satraplığına daxil etdi. Bu dövrdə parslar yerli xalqın qədim inancı olan atəşə tapınsalar da, onlar Atəşgah məktəbinin yaradıcıları olmuş maqları Div ardıcılıqları hesab etmişlər.

Hətta Əhməni çarı Kserksin hökmü ilə maqların yaratdıqları zəngin mədəniyyəti və onların qədim tarixlərini məhv etmək üçün «Div əleyhinə» («Videvdət») adlı xüsusi qanun məcəlləsi tərtib edir. Elə buna görə də, sasanilərin dövründə də Pars hakimləri, hətta Zərdüşt Peyğəmbərin özünü Div ardıcılıq olduğunu bəyan etmişlər.

Bunun səbəbi o idi ki, Zərdüşt ilk Atəşgahın əsasını qoymuş, Maday imperiyasını ən yaxın qohumlar olan Maday və Mar tayfaları ilə birlikdə yaratmış Maq tayfalarının arasından çıxmış Peyğəmbər idi. Persidlər bu həqiqəti qəbul edə bilmirdilər!

Tarix xəbər verir ki, «Avesta»da təsbit edilmiş inanc və əfsanələr əhəmənilərdən xeyli əvvəl yaradılmışdır. Hətta Zərdüşt qanunnaməsinin («Avesta»nın) ən qədim hissələri Maday imperiyasına qədər olan dövrlərdən başlayaraq Ərəb xilafətinin işğalı və islamıyyətin geniş yayıldığı ilk çağlaradək e'tiqadlı yerli əhali arasında hakim nüfuzunu çox ciddi şəkildə qoruyub saxlamışdır. Bu gün də Azərbaycan türklərinin məişətində köklü yer tutan od («od haqqı», «günəş haqqı» andı və s.), su («ölkədə su üstündə tapılmasını» qarğısı, yuxunun suya danışılması və s.), hava və torpaq (məhsuldarlıq və bərəkət inancı: «bərəkət haqqı», «çörək haqqı» və s. andlar) müqəddəsliyi, habelə bu dörd müqqəs cövhərdən Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın yaratdığı kainatın oyanışı, yazın gəlişi («Ahura-Məzda bahar bayramı», yaxud sadəcə «Bahar bayramı») ilə əlaqədar mərasimlər əcdalımızın mə'nəvi tarixinin yaşadılmasına canlı sübutdur.

Ötəri xatırladığımız bu real kerçəklik əsas verir qəbul edək ki, Maday etnos və dövlət adı olaraq Pars (Persid) etnosundan tam ayrı mənşəyə¹ – Türk nəsil mənşəyinə mənsubdur və Maq tayfaları ilə eyni kökə bağlıdır, eyni qan qohumudur.² Təsadüfi deyildir ki, tarix ədəbiyyatında çox zaman vahid tayfanı həm «Maday», həm də «Mar»(Maday/Maq) namında qeydə alırlar. Məsələn, M.Xorenski III Antioxin «strateqi» Artaksidi (Strabon) Artəşesi «Atarpatena əsilzadəsi» adlandırarkən onun etnomənsubiyyətinə işarə edərəkən «Mar/Maday» sözlərini işlədir.

Əlbəttə, bu deyilənlər əsas verir söyləyək ki, persidləri, çağdaş İran məktəblilərinin «Tarix» dərslində yazıldığı məzmununda Türk

ellərinin Böyük Anası Turan torpaqları ilə əlaqələndirmək və bununla da çağdaş farsları da Türk nəsil ağacının Maday və Parn tayfa budağına bağlamaq tarixi saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Strabon da Parn, yaxud Aparn tayfalarını köçəri maldarlar olan Dahe/Daye əhalisinin nəslindən hesab edir.

Şərq tarixinin canlı şahidi olan Strabon xəbər verir: «Xəzər dənizindən başlayaraq iskitlərin əksəriyyəti Daylar adlanır. Dayların bəziləri Aparn, digərləri Ksanfiya, üçüncüləri isə Tessur adlanır. Aparnlar Hırkanya və onunla həmsərhəd dənizə ən yaxın yerləşirlər, digərləri isə, hətta Ariyanın önündə uzanıb gedən sahəyədək yayılırlar.

Aparnlarla Hırkanya və Parfya arasında düz Arilərin ərazisində geniş və susuz səhra uzanır».¹

Strabonun söylədikləri aşkarca göstərir ki, yuxarıda İran İslam Respublikasının hətta məktəblilərinin beynini zəhərləmək məqsədi ilə qədim Türk tayfalarının əcdad torpaqlarını «Persid Ariləri» adı ilə farslaşdırmaq siyasəti yeridən şovinst müəllifin tərtib etdiyi xəritənin heç bir tarixi əsası yoxdur. Qoca Yunanın tərtib etdiyi xəritəyə diqqətlə baxılsa, Arilərin Türk tayfalarının əhatəsində yaşamalarına kimsə e'tiraz edə bilməz.

Ariaini ölkəsindən daha cənubda Yunan dilində «Persis» sözü yazılmış kiçik ərazi «Sinus persicus» körfəzi sahilində lokalizə edilir. «Ariaini» və «İndia» adı ilə qeydə alınmış ölkələrin arasında nəhəng çay axır.

Bütün bunlar göstərir ki, Arilərin nə fars, nə Hind xalqlarının babaları ilə heç bir tarixi əlaqələri olmamışdır.

Strabon nə Parthlıların, nə Arilərin qədim Persidlərlə etnik qohumluqları olmadıqlarına şahidlik edir. O, Parthlıların, başqa sözlə, Arsaklı çar səltənətinin tərkibi haqqında da marqlı fikir söyləyir: «Potdoniyə görə, Parfyada (Partda-Ə.T) Ali Şuranın tərkibi iki hissədən ibarət idi; onun bir hissəsi çarın yaxın qohumlarından, digəri Maq müdriklərindən təşkil edilmişdir».²

Tarix xəbər verir ki, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş başqa qohum tayfalardan daha fərqli, ədəbiyyatda «Mar»/«Maday»/«Maq» adı ilə yazıya alınmış tayfa birliyi Ana Maya olaraq, tarixi xidmətlər göstərmişdir.

Strabon da Arsaklıların hakimiyyəti dövründə dövlət işlərində Persidlərin deyil, onlarla vahid Türk nəsil ağacına mənsub olan maqların iştirak etdiyini söyləyir.

¹ Əlavə bax: E.A.Qrantovski. Ön Asiyada İran tayfalarının erkən tarixi. M., 1970, s.57-58; İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. M-L., 1965, s.145-154, 221, 278.

² Herodot. Tarix, s.55.

¹ Strabon. Coğrafiya. s.483-484.

² Yenə orada. s.487.

Problemə tam aydınlıq gətirmək üçün Arsaklılarla əlaqədar fikrimizi bir qədər də ətraflı izah etməyə çalışaq.

Geniş Turan çöllərində yaşayan Parn tayfa birliyinin keçmişinə nəzər salan bə'zi müəlliflər bu cəsur hərbi türklərin Makedoniyalı Aleksandrın ordu hissələrinin qarşısına saysız qüvvə ilə çıxdıqlarını və yunanların istiqamətini Hind torpaqlarına doğru dəyişməyə məcbur etdiklərini yazırlar.

Atalarının hərbi döyüş ən'ənələri üzərində öz həyat tərzini yaşayan Parn tayfa birliyinin yeni nəsli tayfa başbuğu I Arsağın (m.ö.250/248) başçılığı altında Aral gölünün cənub ərazilərindən - Oks (Ceyhun, indiki Amu-Dərya) çayının sahillərindən, başqa sözlə, azad Turan çöllərindən qarşısalınmaz güclü axınla Partda yerləşən Selevkid satraplığına hücum etdi. Açıq döyüşdə I Arsağ Yunan satrapı Andraqorası öldürdü və onun böyük ordusunu qılıncdan keçirdi, ölkəyə sahib oldu. Bundan sonra I Arsağ Partla qonşu olan başqa Selevkid satraplıqlarını - Ariyainini (Ariyənin ölkəsini) və Bəlx (Baktriya), habelə Hırkan (Kaspi, Xəzər) dənizinin cənub-şərq sahillərində yerləşən Hırkanyə torpaqlarını işğal etdi. Bununla da Parn Türk tayfa birliyinin səltənət tarixinin əsası qoyuldu. Ümumtürk tarixinin bu dövrü onun banisi I Arsağın şərəfinə dünya tarixində Arsağlar namında özünə layiq yer tutdu.

Arsağlar ayrı-ayrı xalqa məxsus ədəbiyyatda müxtəlif şəkildə səsləndirilir. Məsələn, Arsağları farslar «Eşkaniyan», yunanlar «Arsakidas», Roma və Qərbi Avropa əhalisi «Arşakides» (Arsacides), orta əsr erməni kilsə ədəbiyyatında Arsağlar nəslinin Part dövlətinin Şərq əyalətlərində hakimiyyətə gələn nümayəndələri «Bahlavıq»/«Bahlavuni» (yə'ni bəxlilər), ölkənin Qərb əyalət çarları «Arşakuni», Rus ədəbiyyatında «Arşakidlər» namında qeydə alınmışdı.

İbrətamiz cəhət odur ki, ayrı-ayrı xalqların tələffüzünə uyğun səsləndirilən Arsağlıların Ön Asiyada və Ön Qafqazda yaratdıqları dövlətçilik tarixi farsların, gürcülərin və ermənilərin arasında dədə malı kimi bölündü: «persid arşakidləri», «erməni arşakidləri», «gürcü arşakidləri».

Ümumtürk tarixinə qarşı olan terror yağmalanmaya baxmayaraq təkzibedilməz bir həqiqət mə'lumdur: Hırkan (Xəzər) dənizinin cənub-şərqində yerləşən Part dövlətinin əsasını qoyan Parn tayfa boyunun başbuğu I Arsağın şərəfinə dünya tarixində təxminən 475 illik qızıl səhifə açan Arsağlı sülaləsinin adını hansı xalqa mənsub müəllif olursa olsun hansı dildə, hansı formada tələffüz etməsinə və ədəbiyyatlarında hansı şəkildə yazmalarına baxmayaraq, Böyük Türkün şanlı hərbi və qüdrətli dövlətçilik tarixinin üstünü ortbasdır etmək mümkünsüzdür.

Problemə bir qədər də aydınlıq gətirmək üçün Maday dövlətinin banisi Dayeukku ilə tayfanın son çarı Astiyağın adının etimoloji təhlilinə də diqqət yetirək.

Fikrimizcə, Maday tayfa ittifaqının simasında qüdrətli bir imperiyanın əsasını qoymuş Dayeukkun adının yaranması da, həmin ittifaqa daxil olmuş iki qohum Türk -İskit tayfasının - Daye və Uk/Oq/Ox tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, belə bir qanunauyğunluqla başqa bir Türk tayfasının adı da düzəldilmişdi: Turukku tayfa birləşməsi.

Bəllidir ki, «Maday» adını «Midiya» şəkilində qələmə alan qədim Yunan müəllifləri hökmdar Dayeukkun adını da öz etnolinqvistikalarına uyğun olaraq, «Dey-Ok», yaxud «Day-Ok» deyimində səsləndirənlər də, isimlərdəki mə'nə eynidir.

Son Maday çarı Astiyağın adına da yuxarıdakı təhlil baxımından yanaşaq və bu meyli həmin fikrin ardı hesab edək: As/Az-ti/tey-dey/-aq/oq-ox.

Maday imperiyasının ilk və son çarlarının adlarını etimoloji müstəvidə qədim Şərq təfəkküründən güc alan işıq altına saldıqda antitürkizm şovnist ədəbiyyatın qaranlıq keçmişi bir daha zülmətə çevirdiyi duman yavaş-yavaş aydınlaşır və qarşıda inkaredilməz canlı tarix dayanır. Bəlli olur ki, 475 illik səltənət yaratmış Arsağlar sülaləsinin mənsub olduqları Parn Türk -İskit nəsli Maday imperiyasının yuxarıda nişan verdiyimiz ilk və son çarlarının adını yaşadan bir qoluna mənsubdurlar. Əlbəttə, «Vendidat»da çoxsaylı Türk tayfalarını özündə birləşdirmiş imperiyanı «Turan Maday» adlandırılması da təsadüfi deyildir.¹ Bu baxımdan Strabonun verdiyi xəbər maraqlıdır. O, yazır: «Oksa (indiki Amu-Dərya çayı - Ə.T.) sahili boyu köçəri həyat keçirən Dayların Parn adlanan hissəsinin hakimi nəslən İskit olan Arsağ Parfyaya (Part ölkəsinə - Ə.T.) yürüş edib, onu özünə tabe etdi».²

Təsadüfi deyildir ki, qədim müəlliflər Day tayfalarını «İskit» adı ilə nişan verilən çoxsaylı Türk tayfalarından biri olduğunu yazırlar. Elə buna görə də Strabon və Pompey Troq (Yustin) da Daylarla İskitləri eyni dildən, eyni dindən olan vahid nəslə mənsub əhali hesab edirlər.

Eyni soyköklə bağlı olan Arsağlı çar sülaləsinin Ön Asiya və Ön Qafqaz səltənət dövründən danışan Strabon sözünə davam edərək yazırdı: «Arsağ müşkül hala düşəndə Şimal müttəfiqi olan Aspasiaklara (Şimali Qafqazda indiki Kuban çöllərinə doğru

¹ Z.A.Raqozina. Midiya tarixi. SPb., 1903. s.172.

² Strabon. Coğrafiya. s.484.

məskunlaşan İskit tayfalarından –Ə.T.), yə'ni çölçü qohumlarına güvənirdi».¹

Deyənlər inkaredilməz bir həqiqəti aşkara qoyur: Day/Daye/Dahe tayfası Maday imperiyasının əsasını qoymuş Dayeukkun adını baba olaraq yaşadır və yeni bir nəslə-tayfa ittifaqını özündə birləşdirir. Strabon xəbər verir: «İskitlərin böyük bir hissəsi Xəzərdən başlayaraq «Daylar», onun şərqliləri isə Massaget və Saklar² adlandırılırlar, qalanları isə iskitlərin ümumi adı ilə tanınırlar. Lakin hər bir tayfa ayrılıqda xüsusi ad (yuxarıda verilmiş adlardan başqa, Barani və s. tayfa adları-Ə.T.) da daşıyır».³

Deyənlər tarixin canlı şahidinə çevrilərək sübut edirlər ki, ayrı-ayrı yüzilliklərdə Maday və Part imperiyasını yaradan başbuğlar vahid qüdrətli hərbi Türk tayfa ittifaqının ən yaxın qohum qollarına mənsub görkəmli sərkərdələr olmuşlar.

Maday və Part imperiyalarını yaratmış ayrı-ayrı adda olan tayfaların Türk mənşəli olmalarına kifayət sayda başqa mə'lum tarixi gerçəklik də şahidlik edir. Məsələn, zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tariximizi məhv etmək və gələcək nəsillərə keçmişlərini unutturmaq məqsədilə Maday imperiyasının Ana Yasası olan «Avesta»nın orijinalı Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən müəmmal şəkildə yox edilir, lakin aradan yüzilliklər ötsə də, Şərqi böyük bir hissəsinə hökmü çatan növbəti Türk imperiyası dövrü tayfa başbuğu I Volozin (I Valarşa) Arsaklı ölkədə müdrikləri və aqilləri səfərbərliyə alır, Atəşgahlarda mühafizə edilib saxlanmış arxiv və kitabxanalardan «Avesta»nın ayrı-ayrı hissələrini bir yerə cəm edir, dünya tarixində ilk Müqəddəs Kitabı gələcək nəsillərə çatdırır.

Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə sual meydana çıxır: Əgər Madaylar etnomənsubiyyətə Persidirlərsə, bəs, nə üçün əhəmənilər dövrü guya onların Ana Yasası olan «Avesta»nın müəllifi Zərdüştü Əhrimənlə eyniləşdirirlər, hətta onu Div övladı adlandırılırlar?⁴ Yuxarıda bu haqda kifayət qədər danışıldı.

Persidlərin yazını madaylardan götürdüklerini söyləyən mütəxəssis alimlərin fikirlərinə nə deyirsiniz, bəs?-və s. və i.ə.

¹ Strabon. Coğrafiya. s.484.

² Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qohum tayfalarıdır. Elmi ədəbiyyatda tarixin bir çağında Ön Qafqaza gələn Massakətləri Kür-Araz ovalığında, Sakları indiki Şəki əyalətində yerləşdirirlər. «Sakaşen» toponim adını bu tayfa ilə əlaqələndirirlər. Tayfalarının lokalizasiyasında meydana çıxan fərqli fikirlər, tarixə yanaşmada yanlışlıqla deyil, şübhəsiz, onların hicrət ilə əlaqədardır.

³ Strabon. Coğrafiya, s.483.

⁴ Ətraflı bax: Əjdər Tağioğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'anəsi. I fəsil.

Yuxarıda deyilənlər kifayət edər ki, genetik cəhətdən Arsaklı sülaləsinin Türk nəsilli olduğunu xəbər verən qaynaqların mö'təbərliyi bir daha qəbul edilsin. Bu haqda qarşıda yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Bütün bunlar göstərir ki, «Maday» və «Parn» tayfalarını tarix ədəbiyyatında «Ari» adı altında Persid və Hind tayfalarına qohum edən müəlliflər super şovinist kontekstdən ümumtürk tarixini təhrif edirlər.

Maday imperiyası dövründən əsası qoyulan çarlığın Atarpatena dövründə etnogenetik mayalanma gedən uzun bir prosesin (Selevkid-Yunan müstəmləkəçiliyi illərində proses zəifləyir) davamı olaraq, Arsaklı sülaləsinin 475 illik səltənətinin ilk illərindən, daha dəqiqi I Volozin (I Valarşa) öz ata-baba kitabını-«Avesta»-nı yenidən toplayıb, Atəşgahların ilkin «Akademiya» nüfuzunu özünə qaytardığı və atəşsevərləri yeni sivil yoluna saldığı çağlardan Azərbaycan türkləri, bir xalq olaraq, özlərinin yeni tarixi inkişaf mərhələsini yaşayırdı.

Atəşgah tə'lim və tərbiyəsi almış, dövrün görkəmli ziyalı olan Azərpad adlı Azərbaycan türkünün I Volozin (I Valarşa) Arsaklının rəhbərliyi altında yenidən cəmiyyətin istifadəsinə verilmiş «Ana Yasası» («Avesta»-nı) Sasani çarlarının xahişi ilə Persid dilinə çevirməsi əsas verir söyləyərk ki, Parn tayfalarının Arsaklılar səltənəti dairələrində anılan, başa düşülən dil və yazı Persid-Sasani çarları üçün başa düşülməz olmuşdur. Elə buna görə də türklərdən tarixən ikinci dəfə xəyanət yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirmiş Persidlər ölkəni idarə etmək üçün Ana Yasası-«Avestanı» qədim Azərbaycan Türkü dilindən öz dillərinə çevirtməyə məcbur olmuşlar.

Qədim tarixə realıqla yanaşan bə'zi müəlliflərin sözlərinə qüvvət olaraq, onu da əlavə edək ki, yuxarıdakı fakt hansı xalqın ustad-müəllim, hansı xalqın öyrənci-şagird olduğuna sübutdur. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır. Bu qədər aydın olan bir tarixi təkrar-təkrar qaralamaq, uydurma «Ari» problemi ilə maday və parnları persidlərə qoşmaq allahsızlıqdan başqa bir şey deyildir!

Yuxarıda deyilənlərə nəticə olaraq bildiririk ki, persidlərin «Ari» adı ilə Qərbi Avropaya yürüş etdiklərini iddia edən fars və siyasət naminə «farspərəst» olan Rus müəlliflərinin söykənəcəkləri heç bir etnoarxeoloji, etnolinqvistik və etnoantropoloji maddi sübut elmə mə'lum deyildi.

«Ari tayfaları» probleminə aydınlıq gətirmək üçün öləri nəzərdən keçirdiyimiz faktlar sübut edir ki, ümumtürk tarixinin Maday və Part (Parfya) çarlıqları dövrünü farsların tarixinə yazmaq iki hissəyə parçalanmış qədim Azərbaycan dövlətçiliyinin zəngin keçmiş tarixinə zorakı yolla sahib çıxmaqdan başqa bir şey deyildir.

Fikrimizin davamı olaraq, qədim Ön Asiya tarixinə qeyri-elmi yanaşmanın bir anını da burada xatırlasaq problemə bir daha aydınlıq gətirmiş olarıq.

Yuxarıda gətirdiyimiz faktlar aşkar etdi ki, ümumtürk tarixinin düşmənləri olan müəlliflər Arsaklı çar sülaləsini müxtəlif xalqlarla əlaqələndirməyə etdikləri cəhd əsassızdır. Bu baxımdan fars şovinst alimlərinin uydurmaları həm maraqlı, həm də təəccüb doğurur. Onlar heç bir tarixi reallığa, maddi mədəniyyətə əsaslanmadan Part (Parfya) dövlətinin yaradıcısı I Arsakı gah Pers-Əhəməni sülaləsinin çarı III Daranın oğlu kimi qələmə verərək «Erşek bin Dara» adlandırmışlar, gah da onu Əhəməni Kəyan padşahlarından olan Keyqubadın nəslindən hesab etmişlər. Lakin maraqlıdır ki, hansı səbəbdənsə, bu fikrin tərəfdarlarından kimsə Arsaqın guya «farsların babası» olduğunu «sübut» etmək üçün yuxarıda verilən xəritəyə uyğun olaraq, onu özlərinə aid etdikləri «Ari» nəsilli Parn tayfa ittifaqından çıxmış çar səltənətinin banisi kimi bəhs etməmişlər.

Bə'zi müəlliflər də Arsakı Turan hakimi İsfəndiyarın nəslindən olduğunu söyləmişlər.

Alman tarixçisi Ö.Mommsen Arsaklılar haqqında danışarkən onların mənsub olduqları Parn tayfalarının Xəzər dənizinin Cənub-Şərq sahillərində yaşadıklarından və onların Turan soyundan olduqlarından danışaraq yazır: «Onlar İskitlərin idarəsi altında müstəqil dövlət, başqa sözlə, Turan Arsaklılar hakimiyyəti yaratdılar, lakin yüz ildən sonra tanındılar».¹

Ö.Mommsen II Arsakı Part (Parfya) dövlətini Oksa və Hindquşdan Dəclə və Ərəb çöllərinə qədər geniş ərazidə tam əsaslandıraraq qüdrətli bir Turan sərkərdəsi kimi qiymətləndirirdi.

Parn tayfa ittifaqından Arsaklılar sülaləsinin tarix səhnəsinə gəlməsi və Arsaklılar səltənətinin coğrafiyası haqqında erməni tarixçisi Sebeos (VII əsr) yazır: «Bəlxşahastan deyilən Küşanlar məmləkətində «Tetal» (yə'ni Əftalət və ya Ağ Hun) kralının oğlu Arsaq² üsyan etdi. Onun dörd oğlundan birincisi Küşanların, ikincisi Kilikyalıların, üçüncüsü Partların, dördüncüsü də Qafqazın Şimalında Massaget³ krallığını tutdular».⁴

Moisey Kalankatuklunun «Ağvan tarixi»nin Rus dilinə çevrilməsinə edilmiş «Əlavə»də K.Patkanyan yazır: «Erməni müəlliflərinin Kuşan, Tetal, Fetal və Əftalət, iranlıların isə

¹ Ö.Mommsen. Roma tarixi. 2 cildə, c.2, M., 1887, s.60.

² Arsaq Part Selevkid satrapiyasına Oksa çayı sahillərindən yürüş etmiş və hakimiyyəti ələ keçirmiş Parn Türk tayfalarının sərkərdəsidir.

³ Massagetlər tarixin bir çağında Ön Qafqaza gəlmiş, Kür-Araz ovalığında yaşamışlar.

⁴ Yepiskop Sebeosun tarixi. İrəvan, 1939, s.80.

«Hayatlələ» və ya «Ağ Hun» dedikləri millət Ceyhun (qədim müəlliflərdə OKS çayı – Ə.T.) boyunda yaşayan türklərdir».¹

Yuxarıda deyilənlər və qarşıda yeri gəldikcə nişan veriləcək faktlar Arsaklı sülaləsi ilə əlaqələndirilən bütün etnik qolların Türk əsilli olmasına şübhə yeri qoymur. Məsələn, Arsaklıların mənsub olduqları tayfanın qaynaqlarda başqa bir adı da «Barani» namında qələmə alınmışdı.

Bu, Arsaklılar sülaləsi dövründə Parn tayfa birləşməsinə mənsub ayrı-ayrı qohum tayfaların Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etmələrinə şahid duran ümumtürk toponimləri ailəsindən olan adlardan biridir.

Tayfanı «Barani» adı ilə tarixə nişan verən nəsil şəcərəsini günümüzdə qədər yaşadan toponimlər Ankara hava limanından şəhərə gedən baş yolun solunda Barani köyü Türkiyə Respublikasında, qədim Azərbaycan ölkəsinin Qərb əyalətində yerləşən, keçmiş Ermənistan SSR Ali Sovetinin 4 yanvar 1938-ci il tarixli qərarı əsasında «Noyanbryan» rayonu adı ilə «erməniləşdirilən» və qədim Türk tarixindən silinən Barani rayonu, 31 dekabr 1937-ci ildə Dağ Borçalı mahalında şəhər tipli rayon mərkəzi yaradılarkən adı yaddaşlardan silinmiş keçmiş Barani qəsəbəsi və s. Bundan başqa, Osmanlı Türklərində «Baran» soyadının yayılması da ümumtürk tarixinin yaşadılmasından xəbər verir.

Qəti bu fikirdəyik ki, təxminən beş əsrə yaxın Azərbaycan türklərinin məskun olduqları qədim əcdad torpaqlarında qüdrətli Part (Parfya) dövlətinin valiliklərini yaratmış böyük tayfa ittifaqına mənsub olan Barani nəsil şəcərəsinin iştirakı hesabına milli mənsubiyyətimizin m.ö. yüz illiklərdən başlanmış təşəkkülü prosesinin nəticəsi olaraq «Ağ Qoyunlular» və «Qara Qoyunlular» adları ilə milli tariximizin xanlıqlar dövründə yenidən ümumtürk tarixi səhnəsinə gəlir.

Təkbizəlməz həqiqətdir ki, dil, din faktları və arxeoloji mədəniyyət nümunələri sübut edir ki, Part (Parfya) dövlətini yaratmış güclü qohum tayfalar birliyi, başqa qohum türkdilli tayfalarla yanaşı ümumtürk tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan türklərinin bir xalq olaraq təşəkkülündə, formalaşmasında, tayfaldaxili yeni sinkretik mədəniyyətin meydana çıxmasında müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Tarix bu qədər aydın olduğu halda etnokökü bu günə qədər elmə mə'lum olmayan ermənilərin tarixin xatırlanan dövründə Part imperiyasının banisi Arsaqın adını yaşadan ərazini (indiki Dağlıq Qaradağ) «özəlləşdirmələri» onların yapışdıraraq millət adı qədər saxta və cəfəng iddiadır. Bu günə qədər hətta bizə

¹ Moisey Kalankatuklunun Ağvan tarixi. X əsr yazıçısı. Tərcümə K.Patkanyandır. Spb., 1897, s.175.

mənsub olan heç bir müəllif bu tarixi gerçəklik ətrafında, ötəri də olsa, bircə cümlə də yazmamışdır. Çox təəssüf!

Səbəb? Bir tərəfdən 70 ildən bəri ziyalı ağzına vurulan Rus imperiya qıfılı, o biri tərəfdən zəhərli imperiya siyasəti təlimi, imperiya məktəbi, yabançı dillə haray çəkən tutuquşu doqması: partlar farsdır, madaylar da farsdır, Atarpatenanın əhalisi də «fars dillidir», Albaniya əhalisi də xristian dinlidir, deməli «ermənidir», yaxud «Yafət dillidir», ya da «Qafqaz dillidir» və s. və i.a. Uzun bir sicilləmə böhtan və iftiralar, qarayaxmalar!

Əlbəttə, bu, saxta ideoloji maşını hazırlayan müstəmləkəçi mərkəz Türk xalqlarının, xüsusən Azərbaycan türklərinin daxilində 1937-ci ildə söndürülmüş Turançılıq atəşinin yenidən alovlanması təhlükəsindən qorxurdu.

Başqa bir fikirdə, Arsaklı çar nəslə «erməni», «fars» və başqa adlar altında bölünür və vaxtı ilə Part (Parfya) dövlətinin inzibati ərazisinə daxil olan qohum Türk tayfa torpaqları yadlar tərəfindən beləcə yağmalanır. Başqa sözlə, tarixi zorakılığa məruz qalmış ümumtürk tarixinin «Arsaklılar» («Arşakuni») adı altında bölgüsünü aparanlar qət'iyyətlə anlamaq istəyirlər ki, onlar Part (Parfya) dövlətini təşkil edən ayrı-ayrı tayfaları nəzərə almırlar, yalnız həmin tayfa ittifaqının səltənətə gətirdikləri ümumtayfa başçısı Arşakın adı ilə tarixləşən «Arsaklar» məfhumu fonunda 475 illik zəngin yad bir tarixi parçalayır və dədə malı kimi onu öz aralarında paylaşırlar.

Bütün bu deyilənlər aşkar göstərir ki, bir adamı həm «erməni», həm «paroyan» etmək erməni keşişlərinin qələmində heç də çətin iş deyildir. Əgər bu şeytan törəmələri istəsələr lap günü bu gün dünya elminə mə'lum olmayan «yeni» planet «kəşf» edər, oranın əhalisinin «erməni» olduğunu «sübut» etmək üçün tük ürpədicə rəvayətlər uydurur, qalın-qalın kitablar yazar, hətta kilsəyə gedib Astvasın («erməni allahı») dərgahına and içməkdən də çəkinməzlər. Ermənilər üçün müqəddəs nə var ki, özgə torpağı da olsa, «vətən» olsun, tək mədə dolsun: «Harada hats, inde qats» («harada çörək var, orada vətən var»)- erməni ata sözü boş yerə yaranmayıb ki! Onun fəlsəfi mahiyyəti etnik adı, ilk baba ocağı elmə mə'lum olmayan çağdaş erməni babalarının köçkün, qaçqın və pərakəndə yaşayış tarixinin bariz şəkildə aşkara qoyur. Bu o deməkdir ki, erməni babaları tarixin heç bir çağında hər hansı bir soğrafi ərazidə sıx yaşamamışlar. Bu barədə yeri gəldikcə inkaredilməz maddi sübutlar gətirilir və keşiş müəlliflərin rəvayətlər əsasında qələmə aldıkları əsərlərdə irəli sürülən «qədim Armeniya» iddiaları təkzib edilir.

VI FƏSİL. MOİSEY XORENSKİNİN «ARMENİYA TARİXİ»: III ANTİOXUN «STRATEQİ» ARTAKSİAS («ATARPATENA ƏSİLZADƏSİ», «MADAY/MAR» SOYLU ARTAŞES) VƏ PART İMPERİYASININ ÇARI «ARTAŞES ARŞAKUNİ». RƏVAYƏT ŞƏHƏRİ QƏDİM «ARTAŞAT»IN LOKALİZASİYASI VƏ «ARTAŞAT-1» ARXEOLOJİ XARABALIĞI

Yuxarıda apardığımız araşdırmalardan aşkar olur ki, erməni keşiş müəlliflərdən başlayaraq, onların alim varislərində «Böyük Armeniya» iddiası zəminində «tarixləşdirməyə» çalışdıqları Artəşes və Tigran adları ilə əlaqədar fikir xaosu yaratmaqda yeganə məqsəd qədim ümumtürk tarixini «erməniləşdirməkdir».

Diqqət edək.

Tigran barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Əgər antik müəllifləri nəzərə almasaq, «Artəşes» adı ilə bağlı ilk mə'lumatlar «erməni tarixinin atası» hesab etdikləri anonim keşiş M. Xorenski¹ tərəfindən verilmişdi. Onun təqdimatında «I Artəşes»² adlandırdığı çar Arşakın (neçənci?) 24 il Parsda hakim olmuş oğludur. Müəllifin fikrincə, «I Artəşes» Parsiyada saray ucaldır, üstündə öz şəkili olan sikkə zərb etdirir, oğlu Tigranı³ (neçənci?) «armyanlara»⁴ çar tə'yin edir.

M.Xorenski xəbər verir ki, Arsaklı I Artəşes iki dəniz (Qara dəniz və Aralıq dənizi) arası qurunu başdan-başa fəth edir, sonra saysız gəmi ilə Romaya yürüşə başlayır. Romanı çox asanlıqla ələ keçirən Arsaklı çarı I Artəşes hakimiyyətinin 25-ci ilində çox yaxın hərbiçisi tərəfindən yad torpaqda qətlə yetirilir⁵. Atasının ölümündən sonra Tigran Arsaklı səltənətinə sahib olur⁶.

M.Xorenskidə verilmiş başqa bir rəvayət versiyasında Artəşes Arşakın deyil, həmin sülalədən olan Pars çarı Arşavirin oğludur⁷.

¹ M.Xorenski.Armeniya tarixi s. 88

² Deməli, Y.A.Manandyanın, B.N.Arakelyanın və eyni fikrin tərəfdarları olan başqa erməni tarixçilərinin iddia etdikləri dövrdə (m.ö.180-160-cı illərdə) guya hakimiyyətdə olmuş Artəşesin «armyan arşakidləri» adı ilə «erməniləşdirdikləri» Arsaklı çar sülaləsinə mənsub «Artəşes Arşakuni» ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

³ Burada Tigran Part tayfasındandır.

⁴ Müəllifin bu yerdə ölkə adı «Armeniya» deyil, «armyan» icma adını çəkməsi maraqlıdır.

⁵ M.Xorenski.Armeniya tarixi, s. 89.

⁶ Yəni orada, səh.91.

⁷ Yəni orada, səh.102.

Müəllif maarifçi Qriqorini bu nəşildən, başqa sözlə, Arsaklı Vaxarşakın «qanından» hesab edir. Burada Tiqran da artıq Artaşesin deyil, Tiqran adında başqa bir kişinin oğludur¹. O, «Pars çarı Artaşeslə dostluq əlaqələri yaratmaq yolları arayır».

M.Xorenski yuxarıda haqqında söhbət gedən, guya ayrı-ayrı zaman kəsiyində yaşamış «Artaşes» adında rəvayət çarlarını Vaxarşakın – «Armyan arşakidlərinin banisi» olan çarın nəsil varisləri kimi qələmə verir və onları «erməniləşdirir».

«Armeniya tarixi»ndə başqa bir Artaşesin də haqqında daha ətraflı, daha geniş məlumat verilir. Keşis müəllif onu Parn Türk tayfalarının ən yaxın qan qohumu olan Mar/Maday nəslinə mənsub «Atarpatena əsilzadəsi» olduğunu xəbər verir². Lakin onun adı qarşısında «birinci», «ikinci» və s. tanınma nişanında qeydlər aparmır. Əvvəldə dedik ki, M.Xorenski yalnız 24 il hakimiyyətdə olmuş, Romada öldürülmüş Arsaklı Artaşesin adı qarşısında «birinci» sözünü yazır. Şübhəsiz, erməni tarixçiləri də birinci Artaşes deyərkən, mö'təbər mənbə olaraq, onların əlinin altında M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş rəvayət və əfsanələrdən başqa, heç bir arxeoloji maddi-mədəniyyət, yaxud qədim tarixçilərin əsərlərindən ibarət söykənəcək yoxdur.

«Erməni tarixinin atası» xəbər verir ki, «Artaşat» şəhərini inşa edən Artaşes adlı çar Arsakın oğlu birinci Artaşes deyil, Mar/Maday nəslindən olan «Atarpatena əsilzadəsi» Artaşesdir. Keşis müəllif yerli əhali arasında gəzən «Epik nəğmələri»n də ona aid olduğunu yazır.

Məsələ bu qədər aydın qoyulduğu halda, erməni tarixçiləri hansı əsasla «Artaşat»ı M.Xorenskinin «I Artaşes» adlandırdığı Arsaklı çarlarından birinin, «Epik nəğmələri» digərinin adına yazırlar? Məsələn, M.O.Darbinyan-Melikyan Artaşeslə əlaqədar danışarkən o, rəvayət çarını tarixi şəxsiyyətə çevirmək məqsədilə yazır: «Artaşes – həqiqətən armyan çarı I Trdat Arşakunidir (66-88). Armyan eposunda «Artaşes» adı ilə tərənnüm edilir»³.

Görkəmli erməni mifoloqu Manuk Abeqyan⁴ da, başqa erməni tarixçiləri⁵ də eyni fikirdədirlər. Xatırladaq ki, erməni alimləri üçün ilk mənbə olaraq qəbul edilmiş M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» bünövrəsindən saxtalaşdırılır. Yuxarıda qeyd etdik ki, erməni keşişi «Artaşat» şəhərini və «Epik nəğmələr»i Mar/Maday nəslindən olan «Atarpatena əsilzadəsi» kimi təqdim etdiyi Artaşesin adına yazır.

Lakin buna baxmayaraq, gəlin biz də Manuk Abeqyan, Darbinyan-Melikyan və onlarla eyni mövqedə olan başqa erməni alimlərinin fikirlərini şərti qəbul edək. Bu o deməkdir ki, erməni müəlliflərinin özləri M.Xorenskinin Romada qətlə yetirilmiş Arsaklı çarı «I Artaşes»in və onun «Arşakuni» adı ilə nişan verdiyi başqa «Artaşes»lərin üstündən qara xətt çəkirlər.

Əgər görkəmli erməni alimləri «I Trdat Arşakuni» adlandırdıqları çarı «armyan» eposunda tərənnüm edilən «Artaşes» olduğunu iddia edirlərsə, o zaman «Artaşat» şəhəri də onun adı ilə bağlanılmalıdı.

Məsələ Artaşatın üstünə gələndə Darbinyan – Melikyan m.s. 66-88-ci illərdə çar olduğunu söylədiyi Artaşesi unudaraq, guya m.ö. «yaşamış» tam fərqli bir Artaşes barədə danışır və bununla da özünü təkzib etmiş olur. O yazır: «Artaşat (lat. Artaxata) – m.ö. 166-cı ildə I Artaşes tərəfindən əsası qoyulmuşdu»¹.

Erməni arxeoloqu B.N.Arakelyan tam fərqli nəticəyə gəlir. Onun fikrincə, «Artaşatın əsası m.ö. 180-170-ci illərdə qoyulmuşdu»².

Aşkarca görsənir ki, erməni alimləri mənsub olduqları xalqa «armyan arşakidləri» tarixi yazmaq məqsədilə heç bir maddi əsas olmadan M.Xorenskidən gələn «çar Artaşes»in adına bağlı rəvayət versiyalarını ümumiləşdirirlər, Artaşesi epikləşdirirlər və beləliklə onun yarı əfsanələşdirilmiş şəxsiyyətini Part (Parfya) çarlarından birinci Tiridatın (ermənilərcə Trdat) adı altında «armyan çarı» kimi təqdim edirlər.

Bura qədər haqqında söhbət gedən «Artaşes» adı Parn Türk-İskit tayfa ittifaqının yaratdığı Part dövlətinin Arsaklı səltənətinə məxsus ayrı-ayrı çarlara aid edilir.

Bəs, erməni tarixçilərinin «Artaşes» adlandırdıqları «Artaksis» (Strabon) etnomənsubiyyətə kimdir, hansı ölkə səltənətinin varisidir? Bu sualın cavabını M.Xorenski verir. O, Part imperiyasının və Arsaklı sülaləsinin tarix səhnəsinə gəlişinədək Strabonun «Artaksis» adlandırdığı çar «Mar/Maday» Türk nəslindən olan «Atarpatena əsilzadəsi»dir.

Erməni tarixçiləri «Böyük Armeniya» mifi ətrafında fikir söyləyərkən Strabonun «Artaksis» adlandırdığı «Atarpatena əsilzadəsi» heç bir əsas olmadan, M.Xorenskinin nişan verdiyi Türk səltənətinə mənsub başqa çarla – «I Artaşes Arşakuni»ni adlandırdıqları şəxslə əvəzləşdirirlər. Tarix xəbər verir ki, «Atarpatena əsilzadəsi» Kiçik Asiyadan başlayaraq, Ön Asiyanın qərb ərazilərini və başqa qədim Türk torpaqlarını Yunan-Selektiv müstəmləkəçilərindən azad etmiş tarixi şəxsiyyət olmuşdur.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, səh.95.

² Yəni orada, s. 113.

³ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. Jov.Drasxanakertsi. «Armeniya tarixi». İrəvan, 1986, s. 258.

⁴ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.37-42.

⁵ Erməni xalqının tarixi, c.1. İrəvan, 1971, s. 894-895.

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. s.261.

² B.N.Arakelyan. Artaşat-I. İrəvan, 1982. s.9.

Bu dolaşdırılmış tarix, beləliklə, XX əsr erməni alimlərinin qələmi ilə gah "armyan artaşesidləri", gah da "armyan arşakidləri" dövrü kimi qiymətləndirilir, ayrı-ayrı Türk tayfalarına (Mar/Maday/Maq və Parn tayfalarına) mənsub "Artaşes" namında yazıya alınmış iki rəvayət çarı keşiş ədəbiyyatında bir adda birləşdirilir və son nəticədə ümumtürk tarixi "armyan Artaşesin tarixi"nə çevrilir.

Tarix elminin "üç riyazi düsturundan" – kəsərli silahından (etnoarxeologiya, etnoantropologiya və etnolinqvistikadan) məhrum olan erməni və müzdlü Rus və Avropa tarixçiləri orta əsr keşiş rəvayət ədəbiyyatının bu dolaşq və ziddiyyətli versiyaları xaosunda özlərini çox sərbəst aparır və həmin zəmindən də "Böyük Armeniya" iddiasına "elmi don" geyindirməyə çalışırlar.

Bütün bu dolaşqılığı bir qədər də mürəkkəbləşdirən erməni tarixçiləri avropalı köçkün babalarının Kiçik Asiyada ilk "erməni ölkəsi" dayaqlarını yaratmaq məqsədilə M.Xorenskinin "Atarpatena əsilzadəsi" adlandırdığı Artaşesin Arme (Şupria) valiliyini və onun müstəqid dövlətə çevrildiyi dövrü "qədim Armeniya"nın "erməni arşakidləri"ndək olan dövr kimi qələmə verirlər. Bu kontekstdə erməni xalqına "tarix" yazanlar Selevkid-Yunan müstəmləkəçiliyi dövründə ümumtürk tarixinin Arme (Şupria) satraplığında Mar əhalisinin və ölkə satrapı atarpatenalı Artaşesin və "erməni arşakidləri" sırasına yazdıqları Artaşesin (erməni tarixçilərinin fikrincə, I Tiridat, yaxud II Arsak) və eyni Türk mənşəli nəsilədən olan başqa hakimlərin yaratdıqları mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini dolaşq, ziddiyyətli kilsə rəvayət versiyalarında «erməniləşmişdirmiş» keşiş müəlliflərə söykənirlər.

"Armeniya tarixi"ndə başqa bir epizodda açıq şəkildə ermənilərin "arşakidliyi" təkzib edilir. Belə ki, Part dövlətinin II Arsakla bağlı Atarpatena dövrünü "Pars tarixi" olaraq saxtalaşdıraraq, guya Artaşes¹ Arşakanı "parslara", öz oğlu Tiqranı

¹ Arsaklı sülaləsinin çar nəsil şəcərəsində "Artaşes" adı qeydə alınmamışdı. "Artaşes" adı yalnız orta əsr erməni keşiş rəvayət "tarixlərində" xatırlanır. Orada I Tiridat həm II Arşak, bəzən də I Artaşes kimi yazılır. Bir qədər əvvəldə də xatırladıq ki, I Tiridat, başqa adda II Arşak, yaxud I Artaşes öz hakimiyyəti dövründə Part ərazisindən kənara çıxmamışdır. Deməli, Artaşesin "Arşakanı" (bu adda çarı tarix tanımır) Parsa çar tə'yin etməsi fikri də yanlışdır. Bu, imperiyanın hüdudlarını bir cinahda Ərəbistan yarımadasına, o biri cinahda Ön Qafqaz ərazilərinə doğru genişləndirən şəxs erməni tarixçilərinin uydurduqları Partlı I Tiridat (II Arşak) deyil, əvvəlcə I Mitridat, sonra da II Mitridat olmuşdur.

Ermənilərin bu gün "Arsak" adı ilə iddia etdikləri ərazi Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş ümumtürk tarixinin şanlı bir dövrünü yaratmış və etnotariximizin qan yaddaşını yaşadan Part dövlətinin banisi Arsakın adı ilə bağlıdır. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

da "armyanlara" çar tə'yin edir. Qədim Ön Asiya tarixinə antitarixi mövqedən yanaşan M.Xorenskinin burada başlıca məqsədi, dolayı yolla olsa da, erməni xalqına "Tiqrان dövləti tarixi" düzüb-qoşmaqdan ibarətdir. O, bu məqsədlə yazır: "Artaşes məğrur, hərbsevər adam idi. O, Parsiyada özünə saray tikdirir və özünün əksi olan sikkə zərb etdirir. O, özündən asılı vəziyyətdə Arşakanı parsların, öz oğlu Tiqranı isə armyanların çarı tə'yin edir"¹.

Buradan açıq görünür ki, Artaşes nə "pars"dır, nə "armyan". Təbii ki, belə bir halda, onun oğlu Tiqrان da "armyan" deyil, ancaq və ancaq "armyanlara" tə'yin edilmiş çardır.

M.Xorenski Artaşesi "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday"² nəsilli çar kimi təqdim edərkən, onu Arsaklılarla eyni soykökə bağlılığını inkar etmir.

"Armeniya tarixi"nin başqa bir bölməsində atarpatenalı Artaşesin hakim olduğu "Pars çarlığına" ondan sonra oğlu Tiqranın hakim olması xəbəri verilir³. Qarşıdakı səhifədə isə artıq Tiqrان Artaşesin vəlihədi deyil, Tiqrان adlı kişinin oğludur və sərbəst, müstəqil "armyan çarıdır". O, qoca çar atası Tiqrana qarşı "Pars" çarı Artaşeslə (söhbət Arsaklı Artaşesdən gedir) dostluq əlaqələri axtarır⁴.

"Böyük Armeniya" iddiası ilə "Armeniya tarixi"nə kilsədə zaman-zaman əlavə edilmiş versiyalardan götürülən nümunələr açıq-açıq şahidlik edir ki, anonim müəlliflərin kitabın tərtibində istifadə etdikləri ziddiyyətli materiallar kitabın son nəşrində məqsədli şəkildə redaktədən keçirilərkən fikirlər təkzib edilə-edilə Artaşesin və Tiqranın etnomənşəində "armyan"lıq axtarılır. Lakin erməni müəllifləri anlaya bilmirlər ki, Ön Asiya tarixinin bu çağında yunanlardan sonra Şərqi geniş ərazilərini ələ keçirmək istəyən Qərbin ikinci daha müdhiş işğalçı hərb maşını olan Romanın qarşısını kəsən, onun fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdıran Part imperiyası idi. İndiki Türkmənistanın Xəzər dənizinin sahilinə yaxın çox da böyük olmayan ərazidə ilkin təşkil edilmiş bu dövlətin hüdudlarını Arsaklı çarları Hindistanın bir hissəsini işğal edərək Kiçik Asiyaya və Qafqaza doğru genişləndirmişlər. Onlar Ön Asiyanın və Qafqazın mərkəzdən çox uzaq olan torpaqlarını əhatə edən imperiyanın Part sarayı tərəfindən idarə edilməsinin çətinliyini nəzərə alaraq Atarpatenanın Yekbatan şəhərində, Kiçik Asiyada Arme (Şupria) ölkəsinin mərkəzi Ktezifonda, Qafqaz Oğuz Albaniyasının Şərq əyalətində – Qarabağda inşa etdikləri Partav

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s. 113.

² Yəne orada, s.81

³ Yəne orada, s.91

⁴ Yəne orada, s.95

şəhərində çarlıqlar yaratmışlar. Bu çarlıqlar I Arsakın nəslindən olan Arsaklı çarları və bu nəslin Part sarayına müəyyən qədər xərac verməklə öz müstəqilliklərini saxlayan yerli qohumları olan Mar/Maday soylu "Atarpatena əsilzadələri", habelə, Qafqaz Oğuz Albaniyasının çar nəsil nümayəndələri tərəfindən idarə edilirdilər.

Ötəri xatırlanan istər «Atarpatena əsilzadəsi» Artəşesin, istərsə də erməni keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin «I Artəşes Arşakuni» adlandırdıqları Artəşesin epikləşdirilmiş şəxsiyyəti ilə əlaqədar «armyan tarixi» axtarmaq kilisə cahiliyidir, kilisə uydurmalarıdır.

Tarixilik baxımından bu haqda uydurma rəvayətlərin birində olduqca maraqlı və qiymətli məlumat diqqəti çəkir.

Rəvayətdə xəbər verilir ki, çar Sanatürk¹ ölkənin bir sıra işlərinin idarəsində Hayk nəslindən olan Eruand adlı xidmətçini "baş rəis" təyin edir. Bundan sonra, Eruand Hayk icması arasında sayılan-seçilən nüfuz sahibinə çevrilir.

Sanatürkün ölümündən sonra firsəti əldən verməyən həmsöyləri Eruandi Arsaklı sülaləsinin taxt-tacına sahib edirlər.

Eruand Sanatürkün övladlarını hakimiyyətə yeganə təhlükə hesab edir və onların qətlinə fərman verir. Ailədən sağ qalan gənc Artəşes Her ölkəsinə qaçır və xilas olur. Artəşesin yaşaması Türk səltənətinin qeyri-qanuni və xəyanət yolu ilə ələ keçirmiş Eruandi bir an da rahat buraxmır. Dəhşətli yuxular onu əldən salır.

Eruand bir gün Pars çarına hədiyyələr göndərir və Artəşesi ona verməsini xahiş edir. O, səfirlə göndərdiyi məktubda yazır: "Ey, sən, qanı bir qohumum mənim, nə üçün sən mənim və mənim dövlətimin əleyhinə onu-Mar Artəşesi yedirdib bəsləyirsən"².

Bu rəvayət xəbərində Haykan kilsəsi etnik baxımdan özlərini "pars"larla qohum kimi qələmə versə də, real tarix bu məqsədli siyasətin əleyhinədir. Rəvayətin ruhundan bəlli olur ki, Haykan keşişi, başqa sözlə, Rusiya mxitaristi N.Emin "Armeniya tarixi"nin Rus dilində ilk nəşrini hazırlayarkən bu hekayəti ciddi redaktədən keçirmişdi.

Eruandın xəyanət yolu ilə Sanatürkün səltənətini ələ keçirməsi məsələsi də türklərə qarşı Rus-Persid siyasəti müstəvisində Rus imperatorluğunun "Türksüz Qafqaz" və "erməni Qafqaz evi" siyasətindən gələn uydurma "Böyük Armeniya" uğrunda mübarizəyə çağırış idi.

Bu rəvayət Artəşesin etnik mənsubiyyəti ətrafından erməni ədəbiyyatında müxtəlif ziddiyyətli versiyalarla məqsədli şəkildə dolandırılmış və vahid elmi konsepsiyadan uzaq anlaşılmaz xaosa döndərilmiş erməni iddialarına işıq salmaq və ona tam aydınlıq gətirmək baxımından olduqca qiymətlidir.

Əlbəttə, M.Xorenski Artəşesi bir başa "Mar, yaxud Maday" soylu "Atarpatena əsilzadəsi" kimi tarixə nişan verir. Qarşıda haqqında danışacağımız "Epik nəğmələr"də də bu məsələ çox aydın və qabarıq bir şəkildə qoyulmuşdu. "Armeniya tarixi"ndə köklü yer tutan bu problemi daha sonralar bir sıra erməni alimləri, o cümlədən, A.Q.Perixanyan real tarixi rəvayət aspektindən təmizləyərək qədim Şərq tarixinin kontekstində təsdiq edirdi. O, yazırdı: "M.ö. III əsrin sonlarında gərgin (canlı) toqquşmaların nəticəsində nəinki "Atarpatena dairələri" ilə sıx bağlı olan, hətta bəlkə də madaylı olan Artəşes arмян taxat-tacına çar təyin edildi. Hər halda Moisey Xorenski Artəşesi bir başa "madaylı" adlandırır"¹.

Bəs, necə olmuşdur ki, Atarpatena çar nəslindən olan Artəşesi istilacı yunanlar - selevkidlər özlərinin böyük bir əyalətinə hakim təyin etmişdilər?

Problemin aydınlaşdırılması naminə tarixə ötəri bir nəzər yetirək.

Tarix ədəbiyyatından bəllidir ki, Makedoniyalı Aleksandrın böyük qüvvə ilə Kiçik Asiyaya daxil olduğunu görən Maday/Mar/Maq Türk tayfa ittifaqının baş buğu Atarpat ölkə çarı III Daranı real vəziyyətlə hesablaşmağa çağırır. Lakin Əhəməni sülaləsinin son çarı olan Dara babalarının keçmiş şöhrətinə güvənir, onun bəsirət gözü tutulur, ağıllı məsləhətə əhəmiyyət vermir. Məsələni belə görən yenilməz müdrik sərkərdə Atarpat hakimi olduğu satraplığın xilasını naminə son ayaqda Arazın o taylı-bu taylı qan bir, dil bir, din bir qardaş tayfalarını birləşdirən güclü ordu hissələrinin başında Makedoniyalı Aleksandrla çiyin-çiyinə Hindistana doğru olan yürüşlərdə iştirak edir.

Müharibə fəlakətlərindən satraplığı xilas edən müdrik Atarpatın şərəfinə ikiyə parçalanmış ölkənin ("Böyük Maday", "Kiçik Maday") Mar/Maday/Maq Türk tayfalarının daha sıx yaşadığı ərazi tarixdə "Atarpatena"², yəni "Atarpat ölkəsi" adını

¹ A.Q.Perixanyan. Zəngəzurda Aramey yazısı-I.F.J., 1965, 4.

² "Atarpatena" namının açımı (Atar qədim Azərbaycan türklərinin mifologiyasına görə, tayfa odunun qoruyucusunun adıdır) "Odlar Yurdu" mənasını verir. "Pat" anlamı qədim Türk dilində "ölkə", "vətən" anlayışı verən morfemdir. Odun atributu olan "Atar" sözü "pat" morfeminin əlavəsi ilə alınmış "Atarpat" namı odun müqəddəsliyini şəxsləndirir. Bu gün dilimizdə işlək söz olan "Odlar ölkəsi" ifadəsi də qədim ümumtürk dövlətçilik tarixinə aid yeni bir dövrün başlanğıcıdır.

¹ Sanatürk Atarpatın çar nəslindəndir. Erməni müəlliflərinə (keşiş M.Xorenski, Asoqix, Vardan və b.)gərə, Sanatürkün Qafqaz inzibati ərazisində olan sarayı Paytakaranda yerləşirdi.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, II kitab, fəsil 3,s.113.

alır. Selevkidlərin dövründə Atarpatena ölkəsi müstəqil fəaliyyət göstərmiş dövlət mexanizminə malik olmuşdu.

Selekvid çarları Atarpatın nəslindən olan varislərə e'tibar edərək, zaman-zaman onlardan ayrı-ayrı əyalətlərə hakim təyin etmişlər. Məsələn, III Antiyokhos – Antioxt (223-187) Yuxarı Aras və Murat çayları ətrafında olan əyalətləri birləşdirərək təşkil etdiyi Arme satraplığına görkəmli “strateq” (ordu komandanı) Artaksiyası (erməni keşiş ədəbiyyatında Artəşesi), bu satranlığın qərbində yerləşən Sofen ölkəsinə də onun silahdaşı və qan qohumu Zariadarsı hakim təyin edir. O, hər iki satraplığın mərkəzini Antakya şəhərində yerləşdirir¹.

Ktesiy xəbər verir ki, Zariadars (Zarina) şəhərlər salan müdrik hərbi-döyüşçü Sak/İskit sərkərdəsi idi.

Selevkidlərin Kiçik Asiyada olan müstəmləkə torpaqları uğrunda aparılan qanlı müharibələr romalıların qələbəsi ilə başa çatır. M.ö. 188-ci ildə bağlanmış Selevkid-Roma sülh müqaviləsindən sonra Artaksias və Zariadars selevkidlərin zəifləməsindən istifadə edərək, başçısı olduqları satraplıqları ayrı-ayrı iki müstəqil ölkə e'lan edirlər.

Bu hadisədən sonra, Strabonun verdiyi xəbərə görə, Arme (Şupria) ölkəsinin çarı Artaksias kiçik dövlətin ərazisini qonşu torpaqları hesabına genişləndirməyə başlayır. Əslində Artaksias hərbi güclə kiminsə müstəqil ölkəsinə işğal etməmişdi. “Atarpatena əsilzadəsi”, “Mar/Maday nəsilli” Artəşes işğal edilmiş ata-baba torpaqlarını Yunan-Selevkid müstəmləkəçilərindən azad edərək, güclü bir dövlətin əsasını qoymuşdu.

Strabon Artaksiasın (Artəşesin) Yunan müstəmləkəçilərindən istrər Qafqazda, istərsə də Atarpatenada azad etdiyi şəhərlərin coğrafiyasını qələmə alır, ancaq o, Yunan mənsubiyyətli olduğu üçün baş vermiş tarixi hadisənin etnotarixi ictimai-siyasi mahiyyətini açmaqdan yan keçir. Erməni müəlliflər də məhz bu məqamdan öz xeyirlərinə yararlanmağa çalışırlar.

Artəşesin Qafqaz və Atarpatena torpaqlarına olan yürüşü müstəqilliyini ilkin kiçik Arme (Şupria) ölkəsi ərazisində qazanmış Türk tayfalarını ruhlandırılmış və onları böyük amalla yaşayan sərkərdə ətrafında sıx birləşdirmiş, azadlıq ideali onların mübarizəsini ata-baba torpaqlarını selevkidlərin dözülməz müstəmləkə buxovlarından azad edən qarşısızalmaz xalq hərəkətinə çevirmişdir.

Strabonda bu tarixi hadisə etnopsixoloji, etnomə'nəvi və etnososial mahiyyətini tapmır, təqdim edilən tarix dumanlı qalır,

mənsub olduğu yerli Türk əhalisinin qollarına on illərdən bəri vurulmuş odlu müstəmləkə zəncirini dağıdan, yağı əlində zülm çəkən torpaqlar üzərində narahat dolayan ata-baba ruhuna rahatlıq gətirən Maday/Mar nəslindən olan sərkərdə Artəşes yad torpaqları işğal edən qəsbkar kimi təqdim edilir.

Yunan müstəmləkəçilərinə qarşı azadlıq uğrunda aparılan bu mübarizələrin genologiyasını Yunan təəssübkeşi qoca amasiyalı Strabonun işıqlandırmaması təbii idi.

Erməni və ermənipərəst muzdlu müəlliflər də Artəşesin Maday/Mar nəslinə mənsub Atarpatena sələtənət varislərindən olduğunu xəbər verən “erməni tarixinin atası” hesab etdikləri M.Xorenskinin mö'təbərliyini qulaq ardına vurur, onu “erməniləşdirirlər”.

Təsadüfi deyildir ki, Artəşeslə əlaqədar Atarpatena əyalətlərində yerli əhalinin öz qəhrəman çar babalarına həsr etdikləri “Epik nəğmələr”in orta əsr erməni kilsəsində üzü köçürülmüş, zamanımıza qədər “erməni xalq ədəbiyyatı” kimi qorunub saxlanmışdı.

“Epik nəğmələr”i yaradan xalqın yaşadığı kənd, şəhər və mahal adları erməni ədəbiyyatında tərcümə yolu ilə erməni ləfzinə, leksik-semantik deyim formasına uyğunlaşdırılsa da, həmin yaşayış yerlərinin yerləşdiyi coğrafiyanın qədim Azərbaycan türklərinə mənsubiyyəti təkzibedilməzdir. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır.

Deyənləri ümumiləşdirərək, təkrar da olsa, xatırladaq ki, Makedoniyalı Aleksandrın ilk yürüşü dövrü onunla dil tapan, mənsub olduğu tayfaları, çarı olduğu ölkəni xilas edən, yunanlı sərkərdə ilə çiyin-çiyinə Hind qapılarına doğru irəliləyən müdrik Atarpatın hesabına Atarpatena ölkəsi Selevkidlərin hakimiyyət illərində də müstəqil olmuşdu. Bu tarixi e'tibar Atarpatın çar nəslindən olan Artəşesin Selevkidlərin Kiçik Asiyada yerləşmiş III Antioxtun (m.ö. 223-187) çarlığına tabe olan Arme vilayətində vali olması da təbii idi. Qədim Şərq tarixinin görkəmli biliciləri sırasında bə'zi Avropa alimləri də “Antioxtun strateqi”, daha sonralar Arme (Şupria) çarı olmuş Artəşeslə əlaqədar qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Məşhur Türk alimi Kırzioğlu M.Fəxrəddin bəy problemlə əlaqədar Avropa mənbələrinə istinadən Artaksiasın (“Atarpatena əsilzadəsi”, “Maday/Mar” əsilli Artəşes - M.Xor.) m.ö. 188-ci ildə qurduğu dövlətin onun adı ilə tarixə “Artaksiyaslı dövləti” namında düşdüyünü yazır¹. Mənbələrdən gələn fikrə əsaslanan Türk alimi bu dövlətin 200 il yaşadığını söyləyir. Yeri gəlmişkən, Artaksias (Artəşes) məsələsi ilə əlaqədar, tarixin bir anına qayıdaq.

təşkil edən, müdrik sərkərdə çar babamız şanlı Atarpatın adını yaşadan “Atarpatena” anlamı ilə ilişkilidir.

¹ Kırzioğlu Mehmet Fəxrəddin. Kars tarixi. s.1. İstanbul, 1953. s.116.

¹ Kırzioğlu Mehmet Fəxrəddin. Göstərilən əsəri. s. 116.

Tarix xəbər verir ki, romalıların m.ö.190-cı ildə III Antioxa çaldıqları qələbədən sonra Kiçik Asiyadakı Selevkid-Yunan hakimiyyəti (Suriya çarlığı) parçalanır. Atarpatın nəslindən olan Artaksias Arme (Şupria), Zariadars Sofen valiliyini 188-ci ildə müstəqil çarlıq, özlərini çar e'lan edirlər.

Arme (Şupria) Şərq torpaqları uğrunda aramsız müharibələr aparan romalılarla partlıların arasında "bufer dövlət"¹ çevrilmişdi. Təxminən 200 il iki qüdrətli dövlətin dağıdıcı müharibələrində öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış Arme (Şupria) dövləti m.s. tarixin birinci onilliyində Arsaklı çarları tərəfindən işğal edilmiş (kiçik Arme dövləti əvvəllər Assuriya və Biyaini çarlarının apardıqları qanlı döyüşlərin mərkəzində olmuşdu. O, ilkin Assuriyanın, sonralar Biyanilərin ərazisinə daxil edilmişdir) və bununla da Artaksias xanədanına son qoyulmuşdu. Bundan sonra Arme (Şupria) ölkəsinin Kiçik Asiyadakı əraziləri Part imperiyasının inzibati bölgüsündə "Kiçik Arsaklı" adlandırıldı. "Kiçik Arsaklı" valiliyinin mərkəzi Arme şəhərlərindən olan Ktezifonda yerləşdirildi.

"Erməni arşakidləri" adı ilə etnik adı tarixə mə'lum olmayan babalarına "tarix" yazan Venesiya mxitaristləri ölkənin qədim Arme adını "Armeniya" formasında qələmə aldılar, "Kiçik Arsaklı" valiliyini "Kiçik Armeniya" namında "erməniləşdirdilər".

Mə'lumdur ki, erməni keşişləri bundan sonra daha irəli getmişlər. Böyük iddiaları ilə "Kiçik Arsaklı"ya sığmayan bu məkrli kilsə siçovulları Part imperiyasının müvəqqəti inzibati bölgüsünə, daxil edilmiş yerli qohum türklərin qədim ərazilərini - Qərbdən "Kiçik Arsak"dan (Arme ölkəsindən) başlayaraq, Şərqdə "Persid Madayı" hüdudlarına, Qafqaz istiqamətində Xəzər ləpədöyənindək dirənən qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türklərinin məskən, dağ, çay adları, vaxtilə Arsaklı çarlarının ayırdıqları inzibati bölgü əsasında "Böyük Armeniya" xəritəsi tərtib edərkən, erməni sözləri ilə əvəzləşdirmiş və beləliklə, "Armeniya" adında kifayət sayda "knyazlıqlar" təşkil etmişlər.

Qarşıda katolikos İovannes VI Draxanakəsinin (IX əsrin 40-cı illəri) "Armeniya tarixi" nə əlavə edilmiş xəritələri araşdırmaya cəlb edərkən dediklərimizin tarixi həqiqət olduğuna daha başqa sübuta ehtiyac qalmayacaqdır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, günümüzədək Strabonu qalxan və qılınca çevirmiş erməni tarixçiləri Türk Arme ölkəsini "Armeniya" adı ilə "erməni dövlətinə", Atarpatın səltənət varisi Artaksiası (Artaksidi) "erməni Artəşesə", Türk Arsaklı çarlarını

"erməni arşakidləri" nə, Biyaini çarlarını "armyanlara" çevirməklə milli qırğın kontekstində fəlakətli dünyamızın qüvvətli cahangir dövlətlərinin əlində bu gün daha geniş miqyasda dağıdıcı vulkan vəziyyətində saxlanılır. Əgər bu və ya başqa siyasət dəlilləri bu "vulkan"ın püskürməsində maraqlı olarsa, nəinki Osmanlı və Azərbaycan türkləri, habelə dünyamızın yaxın-uzaq bir çox hissəsi fəlakətdən can qurtara bilməyəcəkdir. Ona görə də vicdanlı tarixçi hər xalqın tarixini öz adı ilə nişan verməlidir.

Tarixilik baxımından mənşəcə qaraçı erməni nəslindən olan Perixanyanın söylədiklərində problemimiz üçün maraqlı bir məqam özünü daha qabarıq göstərir. Belə ki, qədim Şərq tarixinə yanaşmada öz fərqli konsepsiyası ilə erməni müəllifləri arasında seçilən Perixanyan tarixi maddi-mədəniyyətə söykənərək Artəşesin etnomənsubiyyətə "armyan" deyil, "armyan səltənətinə" (kiçik Arme (Şupria) satrəpliyini "Armeniya" adlandırırlar) gətirilən "Mar/Maday" soylu "Atarpatena əsilzadəsi" olduğunu söyləməklə bir tərəfdən M.Xorenski ən'ənələrinə sadıq olduğunu bildirir, digər tərəfdən də Artəşesi etnomənsubiyyətə "armyan" kimi təqdim edən Y.A.Manandyanın və onun fikir tərəfdarlarının konsepsiyasını qət'i təkzib edir.

Xatırladaq ki, M.Xorenski rəvayətə istinadən atarpatenəli Artəşesi - Artaksiası Qafqazda, daha dəqiqi, qədim Qərbi Azərbaycanda yaradılmış Pars valiliklərindən birinin çarı olan Sanatürkün oğlu və vəlihədi kimi təqdim edir.

Qarşıda haqqında danışılacaq "Epik nəğmələr"dən və rəvayətlərdən verilmiş nümunələr sübut edir ki, yerli Türk əhalisinin şifahi yaradıcılığında Strabonun "Artaksias" adı ilə nişan verdiyi atarpatenəli Mar Artəşesin tarixi şəxsiyyəti Türkün qan yaddaşına çevrilmişdi. Təsadüfüdür deyildir ki, Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta"nın etnolinqvistikasından gələn bir yanaşmada "Artəşes" anlamı dilimizin daha sonrakı xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq "Böyük şah" (Arta-böyük, şes-şah, çar, hökmdar və s.) titulu mə'nasında açıqlanmalıdı.

"Avesta" dilinin xalq arasında geniş yayılması və el deyimi ilə zənginləşməsi, yeni dil-leksik vahidlərinin yaranması və bununla da sosial məişətdə baş vermiş yeniliklər nəticəsində, mövzumuz üçün maraqlı olan dil faktoru-"böyük" sözünün "şah" ifadəsi ilə əvəz edilməsi diqqəti cəkir. Beləliklə, Şərq tiraniyasında ali "şahən-şah" titulu yaranmış olur. İ.Şopen bu titulun yaranışını Artəşes və onun oğlu Tiqranla əlaqələndirirdi. O, yazırdı: "Artəşes və onun oğlu Tiqran Arsaklılar üzərində özlərini "şahən-şah" adlandırırlar"¹.

¹ Qarşıda şahidi olacağı ki, Y.A.Manandyan Arme (Şupria) ölkə adını «Armeniya» şəkilinə salır, bununla da Artaksiaslı «Bufer dövlət»i erməni babalarının «vətəni» kimi qiymətləndirir.

İ.Şopen Artəşes və onun oğlu Tiqranın Arsaklılarla əlaqədar dediyi sözlər yanlışdır, tarixi həqiqətə uyğun deyildir. Lakin bu da başqa bir fakt olaraq Mar Artəşesi Part çarlarından hesab edən fikrin tam yanlış olduğuna qaçılmaz sübutdur. Fikrin təsdiqi baxımından “Atarpatena əsilzadəsi” Artəşesin şərəfinə qədim Nəxcuan (Naxçıvan) elində (N.Emin “Qoxten” adı ilə qeydə alınan ölkənin bugünkü Culfa, Əbrəqunis və Ordubad rayonlarının ərazisini əhatə etdiyini söyləyir)¹ rapsodların dildən-dilə gəzən “Epik nəğmələr”i ilə əlaqədar anonim müəllif M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”ndə mühafizə edilən və kiməsə ünvanlanan çox qiymətli bir məluməti (məktubu) olduğu kimi veririk. Məktubda yazılır:

“Artəşesin gördüyü son işlərin böyük bir hissəsi sənə Qoxtəndə oxunan “Epik nəğmələr”dən məlumdur: şəhərin inşası (söhbət hansı şəhərdən getdiyi məlum deyil-Ə.T.), onun Alanlarla qohumluğu (başqa bir rəvayətdə də Artəşesin Alan çarının qızı Satiniklə evlənməsindən danışılır-Ə.T.), Satinikin Drakonidlərlə, başqa sözlə, Masisin (Ağrı dağının-Ə.T.) ətəklərini əhatə edən bütün ərazilərdə məskunlaşmış Əjdaha nəslinə (son Maday çarı Astiyaqın mənsub olduğu Mar tayfaları) qarşı ehtirash məhəbbətdən törəyən övladlardan, Artəşes övladlarının arvadları tərəfindən bir-birinə qarşı düşmən simasında qoyulmasından, onların aralarında baş verən qırğınlardan, abadlıqlara atəş vurulmasından və ölkə qüdrətinin məhv edilməsindən-bütün bunlar, dediyimiz kimi, sənə rapsodların nəğmələrindən məlumdur, biz də bunu xatırladıriq və alleqoriyanı təsdiq edirik”.²

Anonim erməni keşisinin məktubunda açıq-aşkar deyilir ki, “Armeniya tarixi”ndə “armyan” çarı kimi təqdim edilən Artəşes haqqında söylənilənlər yazılı mənbələrdən deyil, dillərdə gəzən rapsod nəğmələrindən məlumdur. Hətta o, bu nəğmələri tarixi reallığı təsdiq etməyən, Artəşesin gerçək tarixi ilə əlaqəsi olmayan “alleqoriya” adlandırır. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə məktubdan aşkar olur ki, Artəşesin şərəfinə “Epik nəğmələr” düzüb-qoşan rapsodların vətəni Arsaklıların ata ocağı olan çağdaş Orta Asiya deyil, erməni ədəbiyyatında “Qoxten” adı ilə yazıya alınan tarixin o çağlarında Atarpatena dövlətinin ayrılmaz parçası, əhalisi marlardan ibarət olan qədim Nəxcuan (Naxçıvan) əyalətidir.

Artəşeslə bağlı başqa bir rəvayət versiyasında Ağrı dağının (bu qədim Türk dağının adı erməni ədəbiyyatında məqsədli şəkildə

dəyişdirilir, Ararat¹ namı ilə qeydə alınır) zirvəsində Əjdahaların çarına (Maday çarları nəzərdə tutulur) məxsus taxt-tacın – çarlığın yerləşdiyi, onun vadisində Əjdaha (Mar – Maday) nəslinin yaşadığı xəbər verilir².

Qarşıda erməni mifoloji tanrılarının “Avesta” Tanrı panteonuna mənsubiyyətlərini faktlarla meydana qoyduqda, habelə N.Y.Marrın və Y.İ.Smirnovun Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb ərazisində aşkarlanmış “Daş balıq-Əjdaha” abidələri haqqında gəldikləri nəticə ilə tanış olduqda və s. bütün bunlar təkzibedilməz bir həqiqətə - qədim Azərbaycan tarixinin məqsədli şəkildə dolaşdırılmış qaranlıq səhifələrinə bir aydınlıq gətirəcəkdi.

Digər rəvayət versiyasında təqdim edilən fakt babaları Qərbi Avropadan gəlmiş ermənilərin Kiçik Asiyadan, habelə Qafqazdan ənənvi torpaq iddialarının əsassız olduğunu sübut edir.

Bu versiyada Araz çayının şimal sahilində, başqa sözlə, Qafqazda yerləşən tarixi Oğuz Albaniyası ərazisində yaşayan Əjdaha nəslindən, yəni Mar nəslindən olan əhalidən, onların kəndlərindən və Nəxcuan (Nəksuana-Ptolomey) kimi şəhərlərindən, babalardan onlara vərsə qalmış qalalardan və saraylardan söhbət açılır.

Bu rəvayətdə maraqlı məqamlardan biri də odur ki, yuxarıda işarə edilən coğrafiyada marların əyalət hakimi qoca Arqamın çar Artəşesə tabe olduğu xəbər verilir.

Arqam əyalət hakimi olsa da, ölkə idarəçiliyində ikinci adam hesab edilirdi. Artəşesin oğlu Artavazd bu vəziyyətə dözə bilmir, atasını inandıra bilir ki, guya qoca Arqam əlaltından ölkə hakimiyyətini ələ keçirmək niyyətindədir. M.Xorenski bu haqda belə xəbər verir: “Artavazd Naxçıvanı və Erasxdan (qədim və orta əsrlər dövründə çayın Erasx adı olmamışdı – Ə.T.) şimalda yerləşən bütün kəndləri onlardan (Drakonidlərdən) alırdı və bu yerlərdə öz varisləri üçün saraylar və qalalar tikirdi. Buna dözə bilməyən Arqamın oğlu ona qarşı üsyan qaldırır və müharibəyə başlayır. Döyüşdə çarın oğlu qalib gəlir və atası ilə bir yerdə Arqamın bütün nəslini və Murasan (Mar nəslini – Ə.T.) nəslinin ən adlı-sanlı nümayəndələrini qırır, onların bütün kəndlərini və bütün hakimiyyətlərini ələ keçirir.”³

¹ N.Emin. İzahat, s. 274.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.120

¹ Bibliyanın yəhudi originalında işlədilmiş “Ararat” sözü Assuriya – Babil yazılarına Assuriyanın şimalında yerləşən ərazinin qeydə alınmış “Nairi” adını əvəz edir. “Ararat” heç zaman dağ adını deyil, hər zaman ölkə adı bildirmişdi” – ətraflı bax: Q.A.Melikişvili. Cənubi Qafqaz xalqlarına aid qədim Şərqi materialları – I. Nairi-Urartu, Tbilisi, 1954, s.22.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.120

³ Yəni orada.

Anonim keşiş müəllif xəbər verir ki, guya Artavazd çar Arqamın vali olduğu Nəxçu (Naxçıvan) əhalisini - marları kənd-kənd nəsillicə ucdan tutma qılınca çəkir, onların torpaqlarını ələ keçirir, hakimiyyətlərinə sahib olur.

Bu versiyada Artəşes artıq Marların (Madayların) ölkəsini selevkidlərin son canişinlərindən təmizləyərək, Atarpatenada Yekbatan (indiki Həmədan) şəhərini Part dövlətinin mərkəzinə çevirmiş II Arsakdır ki, ona erməni tarix ədəbiyyatında məqsədli şəkildə Artəşes də demişlər.

Anonim keşiş müəllifin istifadə etdiyi əfsanəni yaradan qədim Nəxçuan (Naxçıvan) ölkə əhalisinin məqsədi ilk öncə babalarının başına gətirilən müsibətləri gələcək nəsillərə çatdırmaq və onu tarixin qan yaddaşına çevirməkdir. Bundan başqa, qədim Ön Asiya və Qafqaz türklərinin kilsələrdə üzü köçürülərək "Armeniya tarixi"nin tərtibində faydalanılmış və mühafizə edilib saxlanılmış başqa rəvayət və əfsanələr kimi, bu versiyada da xatırlanan hadisələr fakta çevrilərək erməni diasporasının qədim Nəxçuan ölkəsi ilə, ümumən Qərbi Azərbaycanla əlaqədar məlum iyrənc iddialarını təkzib edir. Qarşıda Culfa şəhərinin dəmiryolu xətti girəcəyinə yaxın ərazidə salınmış Dərəşam akropolunda, habelə Qərbi Azərbaycanın başqa bir coğrafiyasında yerləşən Dərələyəzə doğru istiqamətdə olan qəbir daşlarında və 1828-ci ildən sonrakı dövrlərdə gəlmə ermənilərin kilsə adlandırdıqları Atəşgahların giriş qapıları ətrafında daşlaşmış yerli Türk əhalisinin Zərdüşti mifoloji tarixinin "erməniləşdirilməsi" maddi dəlillərlə təkzib edildikcə, düşmənlərimiz tərəfindən ölkəmizin qaralanmış qədim keçmişinə daha bir aydınlıq gətiriləcəkdir.

Gəlin özlərinə "erməni tarixinin atası" hesab etdikləri M.Xorenskinin konsepsiyasının üstündən yan keçən çağdaş erməni müəlliflərinin arzularını nəzərə alaq və şərti olaraq Artəşesi, Tigranı, Artavazı etnomənşəcə "armyan" kimi qəbul edək. Belə bir vəziyyətdə əgər başqa rəvayətlər kimi, bu rəvayət də "erməni tarixi" olaraq qəbul edilərsə, o zaman bir həqiqəti də dərk və qəbul etmək gərəkdir: Ağrı (ermənilərcə Ararat) dağı vadisindən başlayaraq Naxçıvan ölkəsinə doğru uzanan geniş ərazilər və insan məskənləri Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Mar tayfalarına məxsus əcdad torpaqlarıdır.

"Armeniya tarixi"ndə heç bir arxeoloji mədəniyyət nümunəsinə söykənməyən anonim müəllifin-M.Xorenskinin verdiyi təkə bu rəvayət kifayət edər ki, dünya erməni diasporasının Artəşes və Artəşatla əlaqədar Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisindən torpaq iddialarının əsaslılığı sübut edilsin.

Şifahi xalq ədəbiyyatının bizə gəlib çatan nümunələri ümumtürk tarixinin canlı şahidinə çevrilərək sübut edir ki, etnoməhsulun ilk yaradıcıları qədim Ön Asiyanın sivil maddi və mə'nəvi tarixini

yaratmış və Azərbaycan türklərinin, xalq kimi, ilk təşəkkülündə, inkişafında və formalaşmasında müstəsna rol oynamış qohum tayfalar olmuşlar.

Təkə bu deyilənlər təsdiq edir ki, Artəşesi və onun oğlu Tigranı "Atarpatena əsilzadəsi" siyahısına yazan, onları Mar/Maday əslinə bağlayan anonim müəllifin "Armeniya tarixi" kitabına düşməyən daha çox mə'lumatlar olmuş, lakin onların "erməniləşdirilməsi" mümkün olmadıqda keşişlər tərəfindən kilsədə tonqal qalanıb, məhv edilmişdir. Qoca Şərqi tarixi belə irtica səhnələrinə şahiddir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan türklərinin mə'nəvi mədəniyyətinə qarşı çevrilmiş erməni terrorizminin baniləri olan keşişlər Artəşes, Tigran və başqaları haqqında olan rəvayətlərin orjinallarını kilsədə öz dillərinə çevirərkən eyni şəxslə bağlı müxtəlif məzmununda versiyalar yaratsalar da, zaman-zaman eldən-elə gəzən nəğmə və rəvayətlərdə tərənnüm və təsvir edilən qəhrəmanın etnik mənsubiyyətini məhv edə bilməmişlər. Başqa sözlə, tarixi təcrübədən bəllidir ki, hər hansı bir xalqın etnotəfəkküründən yaranmış dastan, rəvayət, əfsanə, əsətir, nəğmə qəhrəmanı nəinki qohum tayfalar, hətta yadlar arasında sevilir, doğmalaşır, örnəyə çevrilir. Hətta hər hansı bir tayfanın onun məişətinə daxil olmuş yad dilli qəhrəmanı özünə xilaskar seçməsi, sonra həmin qəhrəman haqqında yeni-yeni dastanlar, rəvayətlər, nəğmələr və s. yaratması təbii haldır. Bu baxımdan alman eposunda ("Nibelinq nəğmələri"), Skandinaviya xalq ədəbiyyatında ("Hildebrand nəğmələri", "Böyük Elde" və s.) babamız Atillanın şərəfinə oxunan nəğmələrdə onun Avropada "Sülh və Ədalət qılıncı" adlandırılması, eyni mə'nada Rafaelin məşhur "Papa I Levin Atillanı qarşılamaşı" adlı sənət incisində Roma əhalisinə Türkün Səma Tanrısı inancını qəbul etdirmək üçün qoşun çəkib gəlmiş (daha sonralar "xaç" adlandırılacaq – Səma Tanrısının əbədiyyət rəmzini də Atilla dünya xristianlarının gələcək mərkəzinin ruhani Atasına tarixin bu çağında təqdim etmişdir) Türk sərkərdəsinin portretini və onun simasında dünya tarixinin bir parçasını "fırçanın məhəbbət dili" ilə əbədləşdirməsi fikrimizə təkzibedilməz sübutdur. Bu tarixi həqiqət kimsəyə heç bir əsas vermir ki, baş vermiş Türk tarixini öz məkrli silahına çevirib, "Armeniya tarixi"nin tərtibi zamanı istifadə edilmiş "Avesta" və Xaldey mifoloji və epik qəhrəmanlarını "erməni xristianları" siyahısına yazasan və onların ünvanına bədnam "erməni möhürü" vurasan.

Xoşbəxtlikdən erməni kilsəsinin ciddi-cəhdinə baxmayaraq, Mar Artəşes heç bir rəvayətdə və nəğmədə öz etnik mənsubiyyətini itirməmiş, əksinə, yuxarıda verilən rəvayət versiyalarından aşkar görsənir ki, o, "türkçülüynü" möhkəm qoruyub saxlamışdı. Şübhəsiz, bunun yeganə səbəbi Artəşes haqqında epik nəğmələr

qoşan da, onu nəşildən-nəşilə ötürən rapsodlar da, onları dinləyən də soykökcə Türk olmalıdır. Qarşıda nümunə gətirəcəyimiz rəvayət versiyaları da sübut edəcək ki, Atarpatenali Artəşes ümumtürk tarixinin növbəti səltənət dövrünü yaşamış Mar-Türk nəslinə mənsub çar olmuşdur.

Xatırladaq ki, erməni tarixçiləri Artəşatı guya "armeniya çarı olmuş" partlı Artəşes adlandırdıqları şəxsin adı ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, şəhərin əsası m.ö. 180-170-ci illərdə qoyulmuş və onun banisi I Artəşesin də çarlıq dövrü m.ö.189-160-cı illərə təsadüf edir. Maraqlı bir də odur ki, erməni alimləri "Artəşatı" lokalizə edərkən söykəndikləri yeganə mö'təbər mənbə yalnız və yalnız "Armeniyanın tarixi" (M.Xor.) olmuşdur, vəssalam.

N.B.Arakelyan 1970-ci illərdə "Artəşat-1" adlandırdığı xarabalıqlarda kəşfiyyata başlamazdan əvvəl guya onun rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya "çox ciddi axtarış işləri" aparmışdı. Əvvəl güman etmək olardı ki, tanınmış arxeoloq ekspedisiya qazıntıya başlamazdan əvvəl ümidverici ilkin arxeoloji kəşfiyyat işlərindən, eyni zamanda, axtarışda olan "obyektin" lokalizasiyası ilə əlaqədar tərtib edilmiş arxeoloji sxemlər və xəritələrdən söz açacaqdır. Amma belə olmur. B.N.Arakelyanın illərlə aparacağı qazıntı ilə əlaqədar yazdığı ekspedisiya hesabatının ümumi sözlərdən ibarət olması aşkarca sübut edir ki, onun rəhbərlik etdiyi elmi dəstə elmi silahdan məhrumdur. O yazır: "Qazıntıya başlamazdan əvvəl ekspedisiya Artəşat haqqında olan bütün yazılı və şifahi mə'lumatlarla tanış oldu"¹.

"Artəşat-1" arxeoloji ərazidə tapılan maddi tarix nümunələri nəinki B.N.Arakelyanın, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycan torpaqları ilə əlaqədar iddiada olan bütün erməni elm aləmini mə'yus edir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Erməni müəlliflərinin "I Artəşes" adlandırdıqları rəvayət çarı ilə əlaqədar qət'i qəbul etdikləri zaman həddinin (m.ö. 189-160)² nə

¹ B.N.Arakelyan. Artəşat -1, s.20.

² Nə M.Xorenski, nə də başqa keşiş müəlliflərin heç biri nə Artəşesin ("Armeniyanın tarixi"ndə təkcə bir yerdə – bircə bölməsinin yarım başlığında Arsaklı çarı I Artəşes adlandırılır. Fikrimizcə bu da M.Xorenskiyə deyil, tərcüməçi və nəşir N.Eminə aid olmalıdır. O, Arsaklı Artəşeslə Mar Artəşes barədə danışılan epizodları bir-birindən ayırmaq istəmişdir), nə də digər çarların adları qarşısında nə birinci, nə ikinci, nə də hakimiyyət tarixi yazmışlar. Çünki onların çarları rəvayət və əfsanə qəhrəmanlarıdır. Həqiqət bu üzde olduğu halda, bəs, hansı əsasla kilsə ədəbiyyatında müxtəlif ziddiyyətli versiyalı rəvayətlərin qəhrəmanı olan Artəşes, Tigran və başqa çarlar erməni tarixçiləri tərəfindən I, II və sair tanınma nişanları və çox dəqiq hakimiyyət tarixləri ilə verirlər?!

Olmaya həmin müəlliflər kilsədə "doğulan", keşiş qələmi ilə "boya-başa çatdırılan" həmin çarların tarixlərini öyrənmək üçün arxeoloji və antropoloji işlər aparmışlar?!

dərəcədə həqiqətə uyğun olub-olmaması barədə öz babaları anonim keşiş M.Xorenski cavab versə daha yerinə düşər.

"Erməni tarixinin atası" varisi B.N.Arakelyandan və eyni fikir tərəfdarlarından tam fərqli olaraq, Artəşesin tarixini Daranın dövrünə çəkir. O bu haqda yazır: "Eruandın ölümündən sonra Sembət çar xəzinəsinə gedir, oranı eşələməyə başlayır və çar Sanatürkün tacını oradan taparaq, Persid çarı Darexin (Daranın-Ə.T.) hakimiyyətinin 29-cu ilində onu Artəşesin başına qoyur və bütün Armeniyanın çarı e'lan edir."¹

Başqa bir rəvayət versiyasında Sanatürk Maday çarı Kiaksarın müasiri kimi verilir. M.ö. 612-ci ildə Kiaksarın Assuriya üzərində tarixi qələbəsində guya "armenyan çarı" Sanatürkün (erməni keşiş ədəbiyyatında bə'zən Sanateruk) xüsusi xidmətləri olmuşdur. Rəvayətə görə, Kiaksar Sanatürklə hərbi müttəfiq olduğu üçün "Armeniyanı"ya müstəqillik vermişdi. Başqa bir versiyada Sanatürkün Pars çarı Artəşesin hakimiyyətinin 20-ci illərində çar olduğu xəbər verilir. Guya o, 30 il yaşamış, ov zamanı kimsə onun qarın nahiyəsinə atəş açaraq, onu qətlə yetirmişdi.

Bu versiyada iki məqama aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Birinci, Pars-Persid tayfasının nə Əhəməni sülaləsinin, nə də Sasani səltənətinin dövründə "Artəşes" adında "Pars çarı" olmamışdı. Bu da kilsə küncündə uydurulmuş "Artəşes" rəvayət versiyalarından biridir.

İkinci, tarix xəbər verir ki, nə Əhəmənilər, nə də Sasanilər dövrü əldə silah dünya xalqlarına mə'lum deyildi.

Əlbəttə, "tarix" adına yuxarıda uydurulanlar növbəti keşiş rəvayətinin başqa bir epizodudur. Bizi maraqlandıran məsələ odur ki, rəvayətdə Artəşes də Daranın ("Darexin") müasiri olaraq təqdim edilir. Guya erməni çarı Eruandın zəngin xəzinəsinə ələ keçirən Artəşes öz payını da onun üstünə əlavə edir və hamısını Pars çarı Darexə göndərir².

Buradan aydın olur ki, erməni tarix ədəbiyyatında I Artəşes adı ilə qələmə verilən şəxs həm rəvayət çarıdır, həm də Pars çarı Dara ilə (neçənci?) müasirdir. Bu məsələnin bir tərəfidir.

Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə növbəti ziddiyyətli konsepsiyalardan biri də budur ki, Artəşatı inşa etdirən şəxs Yunan "strateqi", "Atarpatena əsilzadəsi", "Maday/Mar" əsilli, m.ö. II əsrin

Əlbəttə, onlar anlamamış deyillər ki, rəvayət çarlarının "məzarları" da rəvayət dünyasında olar. Bəs, nə üçün dünya ictimaiyyəti ələmi barmağına dolayan şeytanın bu cürdən balalarının qurduqları məkr və hiylə torundan bu günə qədər xilas olmur?!

¹ M.Xorenski. Armeniyanın tarixi, s.120

² Yəni orada, s.121.

birinci yarısında “yaşamış çar Artəşes deyil, M.Xorenskinin eyni adda başqa bir qəhrəmanı – Pars çarı Daranın dövründə yaşamış və ona xərac vermiş Armeniya çarı” Artəşesdir. Bu konsepsiya Strabonun haqqında xəbər verdiyi III Antioxun kiçik Arme (Şupriya) vilayətində canişin olan, sonra həmin əyaləti müstəqil çarlıq e’lan edən, sonra onun ərazisini genişləndirən “Atarpatena əsilzadəsi” Artəşesi erməni babası kimi düzüb-qoşmaga çalışan bəzi erməni tarixçilərinin (Y.A.Manandyan və başqaları) cəfəngiyatla məşgul olduqlarına sübutdur.

Deyənlər bir də ona şahidlik edirlər ki, erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflər tərəfindən Artəşətlə əlaqələndirilən Artəşesin “erməniləşdirilməsinin” tarix və tarixilik baxımından heç bir əsası yoxdur.

Aşkarca görünür ki, keşiş müəlliflərin alim tarixçi varisləri başdan-başa ziddiyyəli çox sayılı rəvayət versiyalarına “elmi don” geyindirməyə çalışmışlar. Sovet hakimiyyəti dövründə də heç bir alim, o cümlədən, Azərbaycan tarixçiləri fərqi nə varmadan, sərf-nəzər etmədən keşiş müəlliflərin uydurmalarına pozulmaz doğma olaraq, «elmi tarix» kimi qələmə vermiş, deyilənləri kor-koranə davam etdirmişlər. Bu alimlər keşiş müəlliflərin redaktəsindən çıxmış rəvayətlərdə Artəşesin guya “Armeniya çarı” olması əsas məqsədə çevrilsə də, təsvir edilən Artəşesin gah Daranın müasiri olması, neçə əsrlərdən sonra gah Arsaklı olub, Part sarayına mənsubiyyəti, gah Mar olub, Maday çarı Astiyaqa nəsil bəğliliği və Atarpatena sarayına mənsubiyyəti, aşkarca guya “erməni babası” kimi təqdim edilən Eruandın ölkəsinə Mar - Atarpatena ölkəsinin sərkərdəsi olaraq, yürüş etməsi və s. qədim tarixi dolaşığa salan bu epizodlara əhəmiyyət verməmiş, nəticədə ümumtürk tarixini çağdaş erməni babalarının adına çıxan keşiş müəlliflərlə razılaşmışlar. Ən ibrətamiz hal odur ki, rəvayətlərin başqa birində guya Artəşes Arsaklı səltənəti illərində məhv etdiyi erməni çarı Eruandın qardaşı “Armeniya çarı” Eruazı bu versiyada Daranın dövründə öldürür, onun zəngin xəzinəsini Pars çarına ənam olaraq göndərir. Artəşes bu versiyada da marların, yəni Atarpatena ölkəsinin çarlığı, lakin onun dövləti Daradan yarımasilidir. Tarixə edilən bu işarə Kiaksarın Şərqdə dövrün qüdrətli dövlətinə çevirdiyi Maday imperiyasının “Böyük Maday” və “Kiçik Maday”, yəni “Atarpatena” deyilən hissələrə parçalandığı Ön Asiyada Yunan müstəmləkəçiliyi çağından xəbər verir.

Tarixə bu mövqedən yanaşılrsa, şübhəsiz, Daradan yarımasilmiş Atarpatenanın çarı Artəşes deyil, onun babası Atarpatın özü olduğunu tarixi həqiqət hesab etməliyik. Lakin tarixi keçmişə erməni kilsə ədəbiyyatının kontekstindən yanaşılrsa, unutmamalıyıq ki,

M.Xorenski Artəşesi Mar-Maday nəslindən olan “ Atarpatena əsilzadəsi” kimi xatırlayır¹.

Fikrin davamı üçün başqa bir rəvayət versiyasına diqqət yetirək. Bu rəvayətdə Sanatürkün ölümündən sonra onun Arsaklılar nəslindən olan arvadından dünyaya gəlmiş oğlu Eruand “sonuncu Darexin” (Daranın) hakimiyyətinin səkkizinci ilində səltənətə gəlir. O, Sanatürkün başqa qadından olan övladlarını öz hakimiyyətinə təhlükə hesab edir və ona görə də onları ucdan tutma qırır. Bu amansız qətdən saray tərbiyəçisi Sembət yalnız körpə Artəşesi gizli dağ yolları ilə Daranın ölkəsinə gətirib çıxarır və onu xilas edir.

Artəşesin Daraya sığındığını gətirən xəbər Eruanda çatır. Eruand qiymətli ənamlarla Daranın yanına elçi göndərir və Artəşesi ona qaytarması üçün “pars çarını” dilə tutmağa çalışır. O, məktubda yazır: “Ah, qanı qanımdan olan qohumum mənim, nə üçün sən Artəşesin həqiqətən Sanatrukun (Sanatürkün – Ə.T.) oğlu olduğunu deyən quldur Sembətin sözlərinə qulaq asıb, Mar Artəşesi mənim və dövlətimin əleyhinə qaldırırsan. O, çobanın və naxırçının oğlunu Arşakuni kimi, qanı sən qanımdan olan qohumun kimi təqdim etməyə çalışır. Aldanma, Sembət onu haradansa tapıb üzə çıxarmışdı və indi hey onun haqqında danışır”².

Bu versiyada da Artəşesin etnik mənsubiyyəti Mar tayfası ilə bağlanır və “Darexin” dövründə deyil, “Arşakuni” səltənəti illərində yaşamış Mar nəslindən olan çar kimi təqdim edilir. Bütün bu deyilənlər sübut edir ki, erməni babalarına uydurma “tarix” düzüb-qoşarkən arxeoloji mədəniyyət silahından məhrum olan erməni alimləri başqa xalqlara məxsus olmuş yalnız və yalnız bu ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsasında tərtib edilmiş keşiş ədəbiyyatına ilkin “mö’təbər mənbə” olaraq söykənmiş, nəticədə Orta əsrlər kilsəsindən ümumtürk tarixinə qarşı başlanmış ideoloji terror aktını ən’ənəvi şəkildə davam etdirməkdən yan keçə bilməmişlər.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsas verir söyləyək ki, erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflərin fantastik şəkildə I Artəşesin “əli ilə” yaratdıqları “Böyük Armeniya” və onların qədim Azərbaycanın qərb ərazisində lokalizə etdikləri Artəşət şəhəri ətrafında olan iddiaları uşaq sadələvhlüyü ilə hazırlanmış sabun şarçıcıları qədər gücə və ömürə malik uydurmada başqa bir şey deyildir.

Tarixin qan yaddaşını qoruyub saxlayan “Epik nəğmələr”də başqa bir rəvayət versiyası yuxarıdakı fikrin təsdiqi baxımından maraqlı doğurur. M.Xorenski həmin nəğmənin məzmununda xəbər verir ki, Artəşes və onun oğlanları haqqında olan nəğmədə

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.113-116.

² Yəni orada, s.113.

“Drakonidlər” deyilən Əjdaha nəslı də alleqorik şəkildə xatırlanır. Bu nəğmədə həmçinin əjdahaların (son Maday çarı Astiaqın nəslinin) sarayında Arqavanın Artaşesin şərəfinə tətətəli ziyafət verdiyi tərənnüm edilir¹.

Nəğmənin məzmunundan aşkarca görsənir ki, rapsod Artaşesi və onun nəslini Mar tayfaları ilə bağlayır.

Nəğmənin davamında problemimiz üçün daha maraqlı başqa bir fikir diqqəti çəkir.

Artaşesin oğlu Artavazın da şəninə nəğmə oxuyan rapsod xəbər verir ki, Artaşatın bünövrəsi (harada?) qoyulan zaman çar oğlu da özünə saray saldırmaq üçün yer arayarkən Şarur² çöllərinə gəlib çıxır və marlar arasında Marakert³ şəhərini inşa etdirir⁴.

Bu rəvayətdə iki məqam Artaşatın inşa tarixini, heç bir arxeoloji dəlillər olmadan, dəqiq rəqəmlərlə nişan verən erməni alimlərinin fikirlərinə tarixi aydınlıq gətirmək baxımından gərəklidir.

Birinci. Deməli, bu rəvayət versiyasına görə, Artaşesin oğlu Artavazın hakimiyyəti illərində Artaşatın bünövrəsi yenidən qoyulurdu.

Bu günə qədər yazdıqları qalaq-qalaq kitablarda erməni kilsə rəvayətlərinə, ən yaxşı halda Strabonun və başqa müəlliflərin qələmə aldıqları yerli Şərq xalqlarına məxsus rəvayət və əfsanələrə söykənmiş erməni alimləri, o cümlədən B.N.Arakelyan, bəs, hansı arxeoloji tapıntıya istinadən Artaşatın inşa tarixini m.ö. 180-170-ci illərə aid edirlər?

Başqa bir erməni tarixçisi M.O.Darbinyan-Melikyanın fikrinə I Artaşes Artaşat şəhərini m.ö. 166-cı ildə saldırmışdı⁵.

Artaşat adı ilə iddia edilən xarabalığın inşa tarixinin erməni müəllifləri tərəfindən müxtəlif zaman kəsiyinə istinad edilməsi ondan xəbər verir ki, bu tarixçilərin əlində heç bir maddi sübut yoxdur.

Məsələn, B.N.Arakelyan ilk arxeoloqdu ki, “Artaşat-1” adı ilə həmin xarabalıqda 7 il (1970-1977) geniş qazıntı işi aparmışdı. O, “Artaşat-1” kitabında qazıntı zamanı aşkarladığı arxeoloji mədəniyyət ətrafında araşdırmalarını verir. Lakin heç bir yerdə qeyd etmir ki, bu xarabalığın keşif ədəbiyyatında adı çəkilən həmin “Artaşat” olduğunu və bu şəhərin inşaat tarixini (guya m.ö. 180-170-ci il - nə qədər də dəqiqliklə!) arxeoloji sahədən əldə etdiyi hansı

maddi-mədəniyyət təsdiq edir. Nə üçün? Çünki Qərbi Azərbaycanda aşkarlanmış arxeoloji tapıntılar arasında, cüzi də olsa, onun istəyini müdafiə edəcək tarixi şahidlə rastlaşmadıqda, başqa erməni həmkarları kimi, o da aşkarlanmış mədəniyyət nümunələrini keşif “tarixçilərin” yazıya aldıkları rəvayətlərin əsasında izah edir, son nəticədə Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz tarixini “armyan tarixi” kimi özəlləşdirir.

Fikrimizi başqa şəkildə izah etməyə çalışaq. “Erməni tarixinin atası” olaraq M.Xorenski başda olmaqla, bütün keşif müəlliflər “Armeniya tarixi” yazarkən kilsədə məlum Şərq xalqlarına məxsus ədəbiyyat səhifələrindən, habelə qədim yazıçıların əsərlərində verilmiş rəvayətlərdən üzü köçürülmüş və sovinist erməni ruhu ilə ciddi redaktədən keçirilərək toplum hala salınmış filoloji materiallardan faydalanmışlar.

B.N.Arakelyan da, başqa erməni tarixçiləri kimi, “Böyük Armeniya”nın “tarixi keçmişi” ilə əlaqədar keşif babalarının düzüb-qoşduqları rəvayətlərdən başqa heç bir maddi-mədəniyyətə, qaynaqlardan gələn real məlumata və tarix elminin tələblərindən irəli gələn biliyə malik deyildir. Elə bu səbəbdən də erməni tarix ədəbiyyatında “qədim arмян dövləti” problemi ilə əlaqədar kifayət qədər ziddiyyətli konsepsiyalar mövcuddur.

İkinci. Şarur çöllərinə doğru uzanan Marlar ölkəsində Artavazın saldırdığı abadlığın Marakert, yəni “Marlar şəhəri” adı da, yuxarıda xatırladılan rəvayətdə deyildiyi kimi, burada da Artaşes nəslinin etnomənsubiyyətə Mar tayfaları ilə ilişkili olduğunu xəbər verir. Bu baxımdan rəvayətin davamı maraqlıdır.

Rapsodlar xəbər verirlər ki, ağır döyüşdən sonra marların qabağında dürüş gətirə bilməyən çar Eruand qaçmağı üstün tutur. Artaşes Eruandın şəhərinə yaxınlaşanda əsgəri hissəyə əmr edir ki, bir ağızdan “Mar gəldi” deyə qışqırsınlar və düşməni qorxuya salsınlar¹.

Qədim tarixdən bu tayfaların etnoqrafiyası Atarpatenadan başlayaraq, Qərbə doğru Fərat çayının şimal vadisində yerləşən qədim Şupria (Arme) ölkəsini, digər coğrafi kordinantla qədim Nəxcuani, Ağrı (erməni ədəbiyyatında Ararat) dağı və onun vadisini, başqa sözlə, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycanı əhatə edirdi.

Artaşesin Mar/Maday tayfaları ilə eyni nəsil qohumu olan və iç-içə tarixən yaşayan Maq Türk tayfaları ilə bağlılığından xəbər verən M.Xorenski yuxarıdakı fikri bir qədər də möhkəmləndirmiş olur. Anonim müəllif yazır ki, Artaşesin əmri ilə Eruand çaya atılıb

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.113-116.

² Naxçıvan MR-də Şarur rayon adı Şumer-Türk tayfalarının UR namında ilahənin və Şar tayfa adı ilə ilişkili yaranmış Şarur tayfalarının adını qan yaddaşına çevirmiş toponimdir. Bu haqda kitabın birinci cildində ətraflı danışılır.

³ Marakert – Marlar şəhəri.

⁴ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.69.

⁵ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s. 261.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.118.

məhv edilir, onun yerinə Artəşesin Zərdüştü təlimini yayan yaxınlarından olan bir Maq təyin edilir¹.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qarşıda yerli Türk əhalisinin adını günümüzdə qədər yaşadan qədim "Mesxeti" çarlığının atəspərəst hökmdarı Maq tayfasındandır.

Bu deyilənlərdən bəlli olur ki, "Avesta" Maday imperiyası dövrü Ön Asiyada saxladığı hakimiyyət gücünü tarixin bu çağında da qoruyub saxlamışdı.

Başqa bir mifoloji anı da yada salaq.

Ağrı dağı və onun ətrafında məskunlaşmış Zərdüştü inanch Türk tayfaları ilə bağlı əfsanənin erməni mifologiyasında olan variantında və "Vipasank" adlı ermənilərin ünvanına yazılan eposda Ağrı dağı ilanların və divlərin məskəni-"yaşayış yeri" kimi qələmə verilir².

Eposun ermənicə "Vipasank"³ ("Əjdaha və divlər haqqında nəğmələr") adının Azərbaycan türkünün dilinə açımına diqqət yetirsək təkzibedilməz tarixi bir həqiqətlə üz-üzə dayanmış olarıq: Marlar ölkəsində "Əjdaha və Divlər haqqında nəğmə" adı ilə nəsil-dən-nəsilə ötürülən epos-epik nəğmə "Avesta"-nı yaratmış insanlar öz məkanlarını, "qiymətli daşlardan tacı olan" çarlarını Zərdüştü inanc kontekstində mifoloji tarixə çevirirlər. Bu baxımdan eposda "Ağrı dağının zirvəsində tarixi məlum olmayan zamanlardan başında qiymətli daşlardan tac olan İlan hökmdarı⁴ yaşayırmış" xəbəri maraqlıdır.

Bu mifoloji tarix təkcə Artəşesin Əjdaha nəslindən olduğunu bir daha sübut etmir, eyni zamanda, Ağrı dağının Şarura doğru uzanan "Mar çöllərində" (M.Xorenski) məskun olmuş Aza tayfa ittifaqının yaratdığı Aza⁵ ölkəsinin qədim Oğuz ellərində yerli əhalinin etnomənşəini və etnoinancını təsdiq edir.

Bu, o Aza Türk tayfalarıdır ki, onların adını günümüzdə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda bağlı-bəhrəli Aza kəndləri (Aşağı Aza, Yuxarı Aza) yaşadır.

Aza ölkəsi haqqında Biyaini daş yazılarında qiymətli məlumatlar verilir. Erməni tarixçisi A.A.Martirosyan yazır: "Aza ölkəsinin "Argıştinin əlinə müharibəsiz keçdiyini düşünmək olmaz"¹ (A.A.İvanovski). Bu fikri yalnız Urartu hökmdarlarının onu düşmən ölkə sayması deyil, həm də bacardığı qədər müqavimət göstərmiş bir çox yaşayış məntəqələrinin yerlə-yeksan edilməsi sübut edir. Arxeoloji qazıntılar açıq-aydın göstərir ki, Menuanın oğlu Argıştinin qoşunları Azadan odla və qılıncla keçmişlər. Güclü yanğınların böyük qatları və bilavasitə Urartu qatları altında yatan dağıntılar təkcə Luxiuni – Menuaxinilin qazıntıları zamanı deyil, həm də Mesamora (Mesamoranın bu qatının tədqiqinin nəticələri hələ dərc olunmayıb), Argıştinin və Teyşebaininin yuxarı qatlarında da qeyd olunmuşlar. Bu güclü yanğınlar zamanı, şübhəsiz ki, ölkənin bir çox çiçəklənən böyük yaşayış məntəqələri yanmışdır"².

Azərbaycan türklərinin qədim Aza ölkəsi Ağrı dağı vadisindən başlayaraq Araz çayının hər iki sahili boyu qədim Şarur çöllərinə doğru uzanır. Bəs, Biyaini dövlətinin işğal ərazisinə qatılmış bu düşmən ölkənin əhalisi etnomənsubiyyətə kimdir, hansı qövmə bağlıdır? Bunlar Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Mar tayfalarının Ağrı dağı vadisində məskun olmuş bir hissəsidir. Qarşıda haqqında söhbət gedəcək "Əjdaha – Daş balıq" abidələri də, "Artəşat - I" adı ilə qazılan "Qoşa dağlar" arxeoloji mədəniyyəti də, şübhəsiz, Biyaini çarlarının Qafqaza olan hərbi yürüşlərinə qədər, qədim Aza ölkəsinə, onun Türk nəsil ağacının bir buduğu olan yerli Mar əhalisinə məxsusdur. Mar tayfalarının coğrafi arealı Atarpatenadan başlayaraq Arazın hər iki sahil ətrafı geniş ərazilərdən keçərək Fərat çayına doğru Arme (Şupria) ölkəsinə əhatə edir. Bu baxımdan M.Xorenskidə və "Vipasank"da Mar tayfaları və onların coğrafi arealını nişan verən maraqlı tarixi və mifoloji xəbərlər diqqəti çəkir.

Bunlardan başqa, erməni kilsə ədəbiyyatında mühafizə edilən rəvayət və əfsanələrdə də xəbər verilir ki, Ağrı dağının qarlı-buzlu zirvəsində əjdahaların, yəni Mar tayfalarının çarının taxt-tacı yerləşirmiş və s. Bir qədər əvvəldə bu barədə söyləndi.

Bütün bu deyilənlər və bu sırada deyilməyənlər sübut edir ki, Ağrı dağı vadisində, habelə biyainilərin Aza ölkəsinin Qafqaz ərazilərində oda-atəşə vurduqları kənd, şəhər və mahallar Mar

¹ A.A.İvanovski. Cənubi Qafqazda. M.1911, s.25.

² A.A.Martirosyan. Arqıştinin (Armeniyanın arxeoloji abidələri – Urartu abidələri. I buraxılış). İrəvan, 1947, s.19.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.120.

² İ.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası – "Dünya xalqlarının mifləri", c.2, s.122.

³ Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta"-nın "Vispirnak" ("Vispərod") hissəsi erməni keşiş müəllifləri tərəfindən orta əsrlər dövrü kilsədə üzü köçürülərək "Vipasank" formasında yazıya alınmışdı. "Avesta" dilində "Vispirnak" deyimi "İşıqlı nurlar haqqında nəğmə" anlamı verir. Qədim Sanskrit dilində Azərbaycan türklərinin Div (Deviş) tanrısı "nur allahı" anlamında açıqlanır. Bax: Əjdər Tağıoğlu.Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. monoqrafiya, I fəsil.

⁴ Fikrimizcə, Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında ucalan "İlanlı (İlan) dağ" adı da bu rəvayət hökmdarlığı ilə əlaqəlidir.

⁵ M.Xorenski. "Vişapların" – Əjdaha nəslinin məskun olduqları Aza ölkəsinin "Azat" adı ilə qeydə alır (Armeniya tarixi, I, 30).

tayfalarına məxsus əcdad ocaqlarıdır. Bu tarixi hadisə ondan xəbər verir ki, qüdrətli Biyaini dövləti yaranmazdan, başqa fikirdə, Biya əhalisi Dağlıq Altaydan köç edib, Kiçik Asiyaya gəlib yerləşməzdən əvvəl Ağrı dağı vadisində bağlı-bagatlı ölkə olmuş Azanın atəş inanchi Mar əhalisi Azərbaycan türklərinin qədim zəngin mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini yaşayırmış.

N.Marrın və Y.İ.Smirnovun "Toxmaq göl"dən, "Göl yurt"dan, "Əjdaha yurt"dan və «Göyçə (ermənilərcə Sevan) gölünün» qərbindən indiki Gürcü Respublikasının sərhədlərinə doğru sıralanan dağların başqa ərazilərində aşkarladıkları nəhəng "Daş balıq" abidələri də Qafqazda "Əjdaha nəslı"nin (Marların) qədim yerli əhali olduğunu bir daha təsdiq edir.

Qədim Aza ölkəsinin işğalçı ordu tərəfindən az qala yer üzündən silinməsi təhlükəsi Biyaini yazılarına istinadən məhz erməni arxeoloqunun (A.A.Martirosyanın) arxeoloji materiallar əsasında qəbul və təsdiq etməsi problemə tarixi aydınlıq gətirmək üçün olduqca gərəklidir. Çünki dünən də, bu gün də siyasi meydanda oyunçuya çevrilmiş, aldadılmış erməni xalqı nəhayət bilməli və yüz illərin mif yuxusundan ayılmalıdır ki, əvvəla, onların qədim tarixi yoxdur; keşiş babalarından başlayaraq, onların alim varislərində hamısı gah Arme (Supria), gah Biyaini, gah Part (Parfya) və s. ermənilərlə qət'i əlaqəsi olmayan tam yad dövlətlərin tarixini «Armeniya» və «armyan tarixi» kimi qələmə almışlar.

İkincisi. Ağrı dağı vadisində, Qərbi Azərbaycanda qədim xarabalıqları kilsə rəvayətləri əsasında müxtəlif adlar altında qazan, aşkarlanmış maddi-mədəniyyət ap-aydın "Avesta" əhlinə, yəni marlara aid ola-ola ona Kremlin siyasət "mətbəx"ində hazırlanmış "erməni etiketi" vuran tarixçilər təbii zənginliyi ilə Biyaini çarlarının yuxusunu ərşə çəkmiş qədim Aza ölkəsindən və onun yüksək mədəniyyətə malik əhalisi olan marlardan (M.Xorenskidə Ön Asiya və Qafqazda yaşayan Mar əhalisi barədə verilən mə'lumat mövzumuz üçün olduqca gərəklidir) qət'iyyəni danışmırlar. Nə üçün? Çünki "Aza ölkəsi" ilə əlaqədar "dindirilən" hər hansı dəlil Rus imperiyasının Qafqaz müstəmləkəçiliyi siyasətinin əleyhinə "ifadə" verəcəkdir. Elə buna görə də ermənilərin "Ararat vadisi" adı altında keçən onilliklərdən bəri qaldırdıkları torpaq iddialarının (Türkiyə Respublikasından və Azərbaycan Respublikasından) əsassızlığım sübut edəcək Aza ölkəsinin və onun Türk əhalisinin tarixi keçmişini nişan verəcək canlı şahidləri əbədi "susdurmaq" məqsədilə Qərbi Azərbaycanın arxeoloji tarixi, Rus imperiyasının mənafeyi baxımından, qət'i şəkildə "erməniləşdirildi".

Üçüncüsü. Biyaini çarlarının yazılarında daş yaddaşa çevrilmiş bu tarixi həqiqət bir daha sübut edir ki, nəinki Biyaini ordusunun Ön Qafqazda və Ön Asiyada qan tökərək işğal etdiyi ərazilərə qarşı qalib

çarlar özlərinin «qədim əcdad torpaqları» iddiası ilə tələb qoymağa haqlı olmadıqları halda, erməni keşişlərinin və onların alim varislərinin həyasızlıqları o zirvəyə yüksəlib ki, onlar, heç bir tarixi əsas olmadan, özlərini (Urartu) dövlətinin "qanuni" "varisləri" hesab edirlər və həmin işğal əraziləri "Böyük Armeniya" (bəs nə üçün Urartu yox?!) adlandırılırlar, rəngbərəng xəritələr tərtib edirlər, erməni xalqına qalaq-qalaq saxta "tarix"lər düzüb-qoşurlar.

Biyaini çarlarının yazılarına istinadən A.A.Martirosyan söyləyir ki, Aza ölkəsi Van çarlığının tərkibinə qatıldıqdan sonra onun səhraya çevrilmiş geniş ərazilərində yeni tikinti-abadlıq işləri aparılır, suvarma kanalları çəkilir. O, fikrinin bir məqamında yazır: "Assiriyaya hücumdan (m.ö. 782-ci il) bir il əvvəl I Arğıştı Ararat düzənliyinin düz mərkəzində düşmən ölkələri qorxuya salan geniş hərbi-strateji baza – Erebuni (Erevan) şəhərini tikir"¹.

Həyasızlığın dərəcəsi erməni aliminə aid deyilmiş, sən demə! Təkcə bu fakt – şəhər - qalanın qədim "Jrpuni"² adını qondarma "Erebuni (Erevan)"³ namında qələmə vermək faktı aşkar sübut edir ki, erməni müəllifləri qədim tarixi əvvəldən sonadək saxtalaşdırmaqda əvəzsiz saxtakarlardırlar.

Erməni müəllifi düşmən ölkəsi olan Aza torpaqlarında işğalçı dövlətin saldıqı tikintilər haqda ətraflı mə'lumat verir. Lakin A.A.Martirosyanın başqa xalqa məxsus tarixi təhrif etmək cəhdi o yerdə daha qabarıq özünü göstərir ki, müəllif səhraya çevrilmiş Azərbaycan türklərinin qədim Aza ölkəsində salınmış Biyaini abadlıqları Biyaini daş yazılarında qeydə alınmış adlarla deyil, müasir erməni dilinə və ləfzinə uyğun adlarla qələmə alır. Əlbəttə, bu da erməni çaxtakarlığı üçün heç də qadağan olunmuş hal deyildi, əksinə təbiidir. Diqqət edək: "Menuaxinili və Erebunidən sonra Ararat düzənliyində Aza ölkəsinin az və ya çox iri şəhərlərini sıx əhatə edən bir sıra şəhərlər və hərbi-dayaq məntəqələri peyda olur. Bu hərbi-dayaq məntəqələri – qalalar indi Araz vadisinin girəcəyində Abovyan⁴ (Elar, Mqub, Aramus), Ecmüəzzin (Xdnauz, Aropas, Saxkune), Aştarak (Şamiram kəndi), Oktemberyan⁵ (Xerbeklu və Baxçalar kəndləri) rayonları ərazisində mə'lumdurlar. Assuriya ilə toqquşma ərəfəsində və dövründə geniş miqyaslarda həyata keçirilən

¹ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 19.

² Bax: A.A.Meşşaninov. Urartu (Bianini) dilinin izahlı lüğəti. Leninqrad, 1978, s.82., 191, 224.

³ Əvvəla, tarix «Ararat düzənliyi» və «Erebuni» məskən bildirən uydurma anlayışları qəbul etmir. İkinci. Arğıştı «Jrpuni» adında şəhər deyil, işğal ərazisində ilk mühafizə və müşahidə qalası inşa etdirmişdi. Qarşıda tarixin dili ilə söyləyəcəyik ki, İrəvan şəhərini Şah İsmayıl Xətəinin vəziri Rəvan Qulu xan saldırmışdı.

⁴ XIX əsrin I yarısında yaşamış erməni yazıçısı Xaçatur Abovyanın adını daşıyır.

⁵ Keçmiş SSRİ-nin inqilabi tarixi.

bu cür tədbirlər qədim Şərqdə Urartu üçün hərbi-siyasi rəqabətin davam etdirilməsi üçün möhkəm baza idi".¹

A.A.Martirosyanın fikrinin geniş araşdırmaya ehtiyac yoxdur. O, başqa erməni həmkarları kimi Biyaini dövlətinin və onun Qərbi Azərbaycanda işğal ərazisinə daxil edilmiş Aza ölkəsinin sanki qanuni varisi olaraq Azərbaycan türklərinin qədim kənd, şəhər və mahal adlarını çağdaş erməni ləfzinə uyğun toponimlərlə əvəz edir və bununla da qədim ölkəmizi "erməniləşdirmək" məqsədi güdür.

Biz, öləri də olsa, Aza-Biyaini epizodunu gerçək tarixin dili ilə danışdıq. Bu epizoddan əvvəl də Aza ölkəsinin əhalisi olan Mar tayfaları haqqında mifoloji tarixin verdiyi xəbərləri xatırladıq. Yerli Mar-Türk əhalisinin tarixini yaşadan maddi-mədəniyyət haqqında qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Bir məsələni də unutmayaq ki, bu, mifoloji tarixdən və onun çar qəhrəmanlarından danışan el ədəbiyyatı, şübhəsiz, marlar tərəfindən öz babalarının keçmişinə həsr etdikləri rəvayətlər, düzüb-qoşduqları nəğmələrdirlər. Erməni keşişləri başqa xalqlara məxsus olan canlı tarixləri öz adlarına çıxdıqları kimi, şübhəsiz Türk əhalisinin "Əjdaha və divlər haqqında nəğmə" adlandırılan zəngin el ədəbiyyatını da kilsədə ciddi şəkildə redaktə etmiş, onu eyni məna verən "Vipasanik" adı ilə "erməniləşdirmişlər".

Yuxarıda deyilənlərdən də tam aşkar olur ki, erməni ədəbiyyatında etnik baxımdan "armyan çarı" kimi verilmiş şəxsiyyətlər "etnohayik" (?), yaxud "etnoarmyan" (?) rapsod ədəbiyyatı ilə deyil, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Mar rapsodlarının "Epik nəğmələr"ində adı gedən ermənilərə qədim Qoxten (qədim Nəxçuan elləri) el nəğməkarlarına, habelə Ağrı dağ vadisi ətrafında əcdad ocağı qalamış marlara məxsusdur.

Deməli, erməni müəlliflərinin milliyyətə "armyan çarları" kimi qələmə verdikləri Artəşes, Tiqrən, Artavazd və başqalarının tarixi şəxsiyyət olduqlarını tarixə şahidlik edən hər hansı bir arxeoloji mədəniyyət nümunəsi təsdiq etmir.

Erməni ədəbiyyatında çar Aram, çar Hayk adı ilə verilmiş guya "armyan çarları" xalqların rəvayət qəhrəmanları olduğu kimi, Artəşes, Tiqrən, Artavazd və bu silsilədən olan başqaları Azərbaycan türklərinin əcdadlarının bədii təfəkkür nurundan işıq almış Atarpat nəsilli qəhrəmanlardırlar. Fikrimizin isbatı üçün onların rəvayət qəhrəmanı olmalarına inanmaq məqsədilə Tiqrənin nümunəsində müəllifin özünü dinləyək. Erməni keşişi yazır: "Bizim qədim müğənnilər Zambirin müşayiəti ilə oxuyardılar: "O, (Tiqrən-Ə.T.) öz

ehtiraslarına hakim, gözəl natiq, insanlar üçün xeyirli olan hər şeydə müdrik idi".¹

Buradan məlum olur ki, anonim müəllif Tiqrən haqqında danışarkən hər hansı bir tarixi qaynağa və maddi-mədəniyyətə deyil, o, "qədim nəğməkarların" nəsilən nəsillə ötürdükləri epik nəğmələrə istinad etmişdir. Əlbəttə, Tiqrən probleminin ilk bünövrəsi qoyulan "Armeniya tarixi"ndə hündürdən aydın şəkildə bəyan edilən bu e'tiraf çağdaş erməni müəlliflərinin, xüsusən Y.A.Manandyanın II Tiqrəndən, guya "mövcud" "Armeniya"nın real erməni çarı kimi, ağız dolusu danışmasının heç bir tarixi və elmi əsası olmadığını sübut edir.

"Armeniya tarixi"ndə nəğmələrə uyğun olaraq, Tiqrəna gah "Böyük Tiqrən", gah da "Tiqrən Eruandyan" deyilir. Y.A.Manandyanında "Böyük" titulu onun "Tiqrən Artaksid" adlandırdığı şəxsə aid edilir.

M.Xorenskinin "Böyük Tiqrən" m.ö. VI əsrdə (M.Xorenski tarix qoymur, Astiyaqla Kirin dövrünə uyğun olaraq həmin tarixi erməni tarixçiləri əlavə edirlər) Astiyaq və Kirin müasiri, Y.A.Manandyanın "Böyük Tiqrən" m.ö. 95-55-ci illərdə yaşayan şəxs kimi verilir. M.Xorenskidə "Böyük Tiqrən" "qədim nəğməkarlar olan" rapsodların nəğmə və rəvayətlərində "yaşamışdı", Y.A.Manandyanında isə guya "real erməni tarixində".

Bu qısa deyilənlərdən açıq görsənir ki, erməni müəlliflərinin qələmində guya "Böyük Armeniya" yaratmış Tiqrən gerçək tarixin tanıdığı şəxsiyyət deyil, başqa xalqlara məxsus olan, lakin "erməniləşdirilmiş" folklor ədəbiyyatında zaman-zaman rapsodların yaşatdıqları bədii təfəkkür məhsuludur.

Biz "Armeniya tarixi"ndə Tiqrən haqqında verilmiş epizodları olduğu kimi təqdim etdik ki, Tiqrən adı ilk dəfə bu kitabda çəkilir. Məqsədimiz Tiqrənla, habelə Artəşes və həmin silsilədən olan "armyan çarları" haqqında yazılmış qalaq-qalaq tarix kitabları ilə elmi tarix arasında zərəcə əlaqə olmadığını sübuta yetirməkdir.

Bəzi erməni alimlərinin yazdıqları da bizim fikirlərimizi, habelə tarixə ədalətlə yanaşdığımızı təsdiq edir. Bu baxımdan görkəmli erməni mifoloq alimi S.B.Arutyunyanın qaldırdığı və həll etdiyi məsələlərin dəyəri bizim qarşıya qoyduğumuz problemin açımı və təsdiqi baxımından qiymətlidir.

S.B.Arutyunyan erməni mifologiyasından danışarkən mifik obrazlar siyahısına Artəşes, Artavaz və Tiqrən adlarını da əlavə etmişdir. O, "epik çarlar" adlandırdığı bu mifik şəxslərin ermənilərə mifoloji tanrı Haykın nəslindən olduqlarını iddia edir.

¹ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s.20.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.63.

Bu konsepsiya bir cəhətdən təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, "Böyük Armeniya" iddiası ilə aləmə haray salan erməni müəlliflərinin söykəndikləri Artəşes, Artavaz, Tıqran və başqa "armyan çarları" nağıl və rəvayətlərdə yaradılmış epik qəhrəmanlardır¹. Əlbəttə, onların mənşəyini Haykla bağlayarkən erməni saxtakarlığı daha qabarıq bir şəkildə özünü göstərmiş olur. Çünki bir qədər əvvəl nümunələr gətirdiyimiz və qarşıda da haqqında danışacağımız rəvayət və "Epik nəğmələr" in orijinallarının Azərbaycan türklərinin qədim əcdadlarına məxsuluğu inkar edilməzdir. Hətta S.B.Arutyunyanın özü e'tiraf edir ki, "Artavaz" adı "Avesta"ya görə "ölməz" açımı verir². Bəs, məsələyə belə bir yanaşmada erməni aliminin fikri hansı həqiqətdən xəbər verir: Artavaz etnik mənsubiyyətə "Avesta" nı yaratmış və ona ad vermiş, haqqında nəğmələr qoşmuş Oğuz elinin köklü əhalisi ilə bağlıdır. Bu məqamda S.B.Arutyunyan Artəşesi və onun Artavazdan sonra ikinci oğlu Tıqranı Mar/Maday tayfaları ilə əlaqələndirən M.Xorenskini qəbul, Y.A.Manandyanı təkzib edir.

Fikrini davam etdirən S.B.Arutyunyan Artavazı Ağrı dağının ilanların və divlərin məskəni olmasından, onların dağ zirvəsində (olimpdə) ləl-cəvahirlə, qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş atəş kimi yanan taxt-tacı qoyulmuş çarlarından danışan "Vipasank" ("Əjdaha və divlər haqqında nəğmələr") eposunda, mifoloji obraz olaraq, Artəşesin oğlu olduğunu yazır.

"Epik nəğmələrdə" Artavaz Artəşesin Alan çarının qızı Satanikdən doğulan oğludur. Bu nəğmələrdə Satanik Astiyaqın (Əjdahanın) nəslindən hesab edilir³. Bu fakt da ondan xəbər verir ki, neçə min illərdən sonra meydana atılacaq siyasi iddialardan xəbərsiz olmuş qədim Nəxçuan əyalət rapsodları Mar və Alan tayfalarını eyni nəsil kökündən olduqlarını ümumtürk tarixinin qan yaddaşına çevrirlər.

Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrindən gətirilən parçaların məzmunundan o nəticəyə gəlinir ki, erməni müəlliflərinin etnik mənsubiyyətinə görə "armyan çarları" siyahısına daxil etdikləri Artəşes, Artavaz və Tıqran barədə meydana olan ziddiyyətli versiyalı rəvayətlər Kilkiya – Venetsiya kilsələrində Xilafətin yürüşləri illərində Atəşgahlardan ələ keçirdikləri zəngin mifoloji və folklor ədəbiyyatı əsasında tərtib edilərkən Türk mənsubiyyətli şəxsiyyətlər arzu edilən səciyyə ilə

"erməniləşdirilmişlər". Bu baxımdan milliyyətə erməni olan görkəmli alim E.B.Sevortyanın Artəşesin oğlu Artavazın adı ilə bağlı apardığı etnopsixoloji, etnolinqvistik və etnotarixi açım problemimizin işıqlandırılması və bizim hər sözdə, hər fikirdə tarixi həqiqətə söykəndiyimizin təsdiqi baxımından olduqca önəmlidir. O, yazır ki, "Artavaz" sözü Türk mənşəli və türkdilli anlamdır, qədim Türk dilində "Arta"- "şux", "oynaq" "itiqaçan", "cəld" və "bas"- "baş", "başçı" sözlərindən yaranmışdır⁴.

Qaynaqlarda Roma imperatoru Avqusta məxsus olan mə'lumatlarda bu atarpatenali, Mar-Maday nəsilli Artavaz (Artabas, Artavas) haqqında "madaylı Artavazın oğlu Ariobarzana Ərməniyyəni⁵ (Biyaini daş yazılarında «Arme». Cümlədə işlənmə yerinə və ilk qaynağına görə «Armeinini verdim») verdim"⁶ xəbəri vardı və bu fakt da "Atarpatena əsilzadəsi" Artəşesin (III Antiokun strateqi) nəslini qədimdə Mar ölkəsi Şupriada, son adda Armedə mövcud olmuş səltənətlə əlaqəli olduğunu sübut edir.

Yuxarıda deyilənlərdən aşkar olur ki, "rapsodların vətəni" olmuş qədim Qoxtəndə⁴ (M.Xorenski) Artəşesin şəninə qoşulan nəğmələr bütün Vaspurakan⁵ elində dillər əzbəri olmuşdu. Bu nəğmələrin məzmunundan bəlli olur ki, Artəşes xalqın yaddaşında tarixi şəxsiyyət kimi yaşamışdı.

Xatırlasaq ki, Ön Asiya ölkələrini qarış-qarış gəzmiş, yerli əhali arasında dillərdə səslənən rəvayət, əfsanə və əsatirləri cümlə-cümlə yazıya almış Strabonun Yunan etnolinqvistikasına uyğun olaraq, Artəşesin adını "Artaksid" deyimi ilə qələmə almasında heç bir qəribəlik yoxdur. Y.A.Manandyan da Artəşesə "Artaksid" deyərəkən qədim Yunan mənbələrində olan qaydanı davam etdirir.

Sual olunur: Əgər "Epik nəğmələr" də çərə verilmiş "Artəşes" adı Y.A.Manandyanın mənsub olduğu "İşkil"⁶ etnosunun etnolinqvistikası ilə əlaqədar yaranmışsa, onda nə üçün müəllif epik qəhrəmanı, guya babalarının verdiyi adla, yəni Artəşes namı ilə deyil, Strabonun Yunan ləfizinə uyğun olan "Artaksid" formasını qəbul etmişdir?

¹ E.V.Sevortyan. Türk dillərinin etimoloji lüğəti, c.1. M., 1974, s.172-173.

² Əvvəldə Qədim Arme (Şupria) adının "Ərməniyə" ("Ərməniyə") forması barədə danışılmışdı. Həmin sözü çağdaş erməni xalqının tarixi ilə əlaqələndirmək əsassızdır.

³ Kamil Əliyev. Antik mənbələrdə Azərbaycan tarixi mənbələri. Bakı, 1978, s.51.

⁴ Qoxtən – indiki Culla, Ordubad və Zəngəzur mahalı nəzərdə tutulur.

⁵ Vaspurakan eli deyəndə Urmiyədən başlayaraq, bir cənabda Ağrı dağı vadisi, o biri cənabda indiki Qarabağ mahalının bir hissəsinin əhalisi xatırlanır.

⁶ Yunanlar erməni babalarını "İşkil" (Azərbaycan türkü dilində "Səllim itlər" açımı verir) adlandırmışlar. Bax: Simieon Lehatsi (XVI əsr erməni keşişi). Yol qeydləri. M., 1965, s.145-146.

¹ S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası. Bax: "Dünya xalqlarının mifləri". Ensiklopediya, 2 cildə, c.1. M., 1980, s.106.

² S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası. Bax: "Dünya xalqlarının mifləri". Ensiklopediya, 2 cildə, c.1. M., 1980, s.106.

³ N.Emin. İzahat – M.Xorenski. Armeriya tarixi, s.274.

Burada heç bir qəribəlik yoxdur. "Armeniya tarixi"nə "Ön söz" yazmış N.Emin M.Xorenski haqqında danışarkən yazır ki, fəaliyyət göstərdikləri Parth (Parfyalı) Saak və Haykazan keşişi Mesrop Maştosun kilsədə təlim alan şagirdləri Yunan dilində, Yunan yazısı əsasında təhsil alırdılar. Sözsüz "İşkil" adlandırılan əhali də inanc bəslədiyi tanrını yunandilli kilsədə Yunan dilində yad etməli idi. Deməli, bütün ayinlər Yunan dilində aparılmalı idi. Qarşıya qoyulmuş problem tarixilik baxımından bu qədər aşkar olduğu halda "Atarpatena əsilzadəsi" Artaşesin şəninə Qoxtenli rapsodların dilində el-el, zaman-zaman yaşamış nəğmələrin Haykazan kilsə ədəbiyyatda "Epik nəğmələr" adı altında mühafizə edilib saxlanması, təbii ki, heç cür əsas vermir ki, nə Artaşes adı, nə də çağdaş Naxçıvan əhalisinin qədim əcdadlarının, M.Xorenskinin dili ilə desək, "Mar" əhalisinin bədii yaradıcılıq məhsulu, əcdad adı, əcdad tarixi, əcdad məskəni bu günə qədər soykökü elmdə mübahisəli olan istə'dadsız, lakin bu gün də yer üzünə səpələnmiş halda yaşayan riyakar bir icmanın adına yazılsın. Bundan başqa, "Artaşes" sözünün də qədim Azərbaycan türklərinin Zərdüsti etnolinqvistikasına uyğun olaraq, "Arta"- "Böyük", "şes"- "hökmdar", yə'ni "Böyük hökmdar" mə'nasını verir ki, bu etnolinqvistikanın da çağdaş ermənilərin "İşkil" ("Səllim itlər") adı ilə lə'nətlənmiş adsız əcdadları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bu tarixi həqiqətin təsdiqi baxımından Artaşesin etnik mənşəcə erməni babalarından deyil, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş qohum tayfalara məxsusluğu ətrafında maddi sübutla söylədiyimiz fikri bir daha möhkəmləndirmək üçün Artaşat şəhəri haqqında erməni tarix ədəbiyyatında olan yersiz iddialara da öz münasibətimizi bildirəcəyik. Bu baxımdan arxeoloji ekspedisiyanın "Artaşat-1" adlandırdığı sahə haqqında B.N.Arakelyan, problemi-mizin açımı mə'nasında, maraqlı fikirlər söyləyir.

Erməni müəllifi bu günə qədər tərəfindən maddi tarixi dəqiqliklə arxeoloji coğrafi ərazisi müəyyənləşdirilməyən Artaşatın tarix səhnəsindən silinməsinə Sasani çarı II Şapurun 360-cı ildə guya "Armeniya"ya (əgər mövcud olmuşsa, bəs, bu "Armeniya"nın coğrafi kordinantları nə üçün göstərilmiş?) hücumu ilə əlaqələndirir!

Müəllif qədim Şərqi tarixinin bu çağında Ön Asiyanın dövrün iki nəhəngi arasında – Sasanilər və Bizanslar arasında bölüşdürüldüyünü nəzərə almadan tarixin tanımadığı erməni babalarına "Armeniya" adında "dövlət" uydurarkən keşiş Favustos Buzandı şahid tutur: "Favustos Buzand xəbər verir ki, Persid qoşunları "Artaşat" şəhərinə yaxınlaşdılar, onu zəbt etdilər, divarlarını dağıtdılar, oradakı bütün sərvəti yağmaladılar və şəhərin əhalisini əsir götürüb apardılar. Onlar Artaşat şəhərinə çar Tiqran Arşakuninin Fələstin ölkəsindən əsir

gətirdiyi 90 min yəhudi və 40 min arмян ailəsini əsir apardılar. Şəhərin taxta tikililərini yandırdılar, daş qüllələri və divarları bünövrəsinə kimi dağıtdılar, daşı-daş üstündə qoymadılar, şəhəri bütün sakinlərindən məhrum edib, oranı adamsız səhraya çevirdilər"¹.

Əvvəla, keşiş F.Buzandın "Tiqran Arşakuni" namında nişan verdiyi şəxsin müəllifin öz sözlərindən də bəlli olur ki, etnomənsubiyyətə qədim və orta əsrlər dövr tarixinin tanımadığı və keşiş tarix kitablarının rus nəşrlərində qeyd edilən uydurma "armyan" etnosu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki keşiş müəlliflərin, ya da çağdaş erməni alimlərinin heç biri Artaşes və Tiqrani nə "Tiqran Hayk" ("armyan"), nə "Artaşes Hayk" (armyan) etnomənsubiyyəti ilə onları tarixə nişan vermirlər. Onlar yalnız rəvayətdən gələn, gerçək həyatda mövcud olmayan "Armeniya"nın Arsaklı sülaləsindən ("Arsakuni") olan çarları kimi təqdim edirlər.

İkincisi, əgər şərti qəbul etsək ki, "Tiqran Arşakuni" "fələstindən əsir" götürdüyü "doxsan min yəhudi", "qırx min arмян ailəsini" gətirib həqiqətən Artaşata yerləşdirmişdi, o zaman, B.N.Arakelyan keşiş F.Buzanda istinad etdiyinə peşman olacaqdır. Nə üçün? Çünki erməni arxeoloqunun "Artaşat-1" qazıntı sahəsindən əldə etdiyi tapıntıların heç biri Araz çayının sağ sahilində, yə'ni qədim Azərbaycan ölkəsinin qərb ərazisində nə yəhudi, nə də uydurma "armyan" etnosunun yaşadığını xəbər vermir. Bundan başqa, əgər Tiqran etnomənsubiyyətə "armyandır" və "Artaşat-1" xarabalıqları da "Böyük Armeniya"nın güya mərkəzi şəhəri olmuşdursa, o zaman, Fələstinə hərbi yürüş etmiş Tiqranın yəhudiləri əsir götürməsi fikri anlaşılandır, bəs, arмян ailələrini nə üçün əsir sürür və Artaşata gətirir?!

Buradan başqa bir həqiqət meydana çıxır. Belə ki, F.Buzandın verdiyi xəbərdən aydın olur ki, erməni babalarının Qərbi Avropadan namə'lum tarixdə gəldikləri illərdən qədim Fələstin torpaqlarında məskunlaşmış və yəhudilərlə iç-içə yaşamışlar. Erməni əlifbası ilə əlaqədar yəhudi Danillə bağlı rəvayət də bunu sübut edir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Problemin o biri tərəfinə gəldikdə, qarşıda şahidi olacağıq ki, "Artaşat-1" qazıntısı zamanı aşkarlanmış maddi-mədəniyyət həmin ərazinin yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərinin qədim babalarına məxsusdur. Elə buna görə də, əgər biz də B.N.Arakelyan kimi, F.Buzandın fikirlərinə şərik çıxsaq və o zaman "Tiqran Arşakuni" ilə əlaqədar adı çəkilən Artaşatın xarabalarını Ön Qafqazda deyil, Fələstinə yaxın Kiçik Asiya ərazisində axtarmaq lazım gələcəkdir. Məsələ belə bir həqiqətlə üzleşəndə B.N.Arakelyan qə'ti e'tiraf etməlidir ki, onun "Artaşat-1" arxeologiyasında məqsədi

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.15.

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1: Əlavə bax: Favustos Buzand. Armeniya tarixi, s.133.

insan cəmiyyətini reallıqla öyrənməyə deyil, Kremlin ən'ənəvi milli savaşı zəminində Azərbaycan türklərinə qarşı Ön Qafqaz ərazisini yatmış vulkan vəziyyətində saxlamağa xidmət edir.

Tarixi gerçəkliyə milli mənafe baxımından qarəzli siyasi tendensiya ilə yanaşan erməni arxeoloqu, təsadüfə deyildir ki, bir səhifədə Artaxatın 360-cı ildə II Şapur tərəfindən "daşının daş üstündə qalmadığını", "onun insansız səhraya çevirdiyini" yazır, digər səhifədə tam əks fikir söyləyir: "Dağıdılmış şəhər tədricən hələ IV-VII əsrlərdə xarabalığa çevrildi, onun yerində qalan qala və yaşayış məntəqəsi isə nə vaxtsa VII-VIII əsrlərdə birdəfəlik sakinlər tərəfindən tərk olundu"¹.

Göründüyü kimi, müəllif birinci fikrində 360-cı ildə "yerlə yeksan edilmiş" və tarix səhnəsindən silinmiş Artaxatı ikinci fikrində VIII əsrə qədər "yaşadır": "Əsrlər ərzində əhali şəhərin xarabalıqlarından daşları tikinti məqsədilə, həmçinin kənd qəbiristanlıqları üçün aparırdılar. Yerdə qalanlar isə qalın torpaq layı ilə örtülürdü"².

Bəs, XX əsrdə yaşayan erməni arxeoloqu düz min iki yüz il əvvəl nişan verilən xarabalığın başına gətirilmiş "fəlakətə" "əlinde olan" hansı real əsasla, hansı haqla şahidlik edir? Əgər müəllifin dediklərini qəbul etmiş olsaq, şübhəsiz, onun "insansız səhraya çevrilmiş" Artaxatı ilə bu gün "Artaxat-1" adı altında qazıntı işi apardığı qədim şəhər xarabalıqları arasında heç bir əlaqənin olmadığını da e'tiraf etməliyik. Çünki bu, insan məskəninin qalıqlarında daş da daş üstündədir və ətrafda yaşayan əhali də onları söküb daşlarından və başqa inşaat materiallarından məişət tələbi ilə istifadə etməmişdir.

Haqqında söhbət gedən qədim insan məskəninin başına fəlakətlər gəldiyini, onun səhraya çevrildiyini özü söyləyən erməni arxeoloqu, bəs, hansı maddi-mədəniyyətə söykənmiş və həmin yerdə də Artaxesin Artaxat şəhəri olduğu inamına gəlmişdi?

Onun fikrincə, M.Xorenski xəbər verir ki, "Artaxat Erasxın (Araks) Metsamora (Zəngi çayı – Ə.T.) qarışdığı yerdədi"³, vəssalam. Anonim müəllifin söykəndiyi rəvayət əsasında söylədiyi bu cümlədən başqa tarixçi arxeoloqun əlinde heç bir arxeoloji kəşfiyyət dəlil-sübutu yoxdur. Bu barədə yuxarıda danışdıq.

Bu, zorakılıq və tarixi savaşı ən'ənəsini davam etdirən Kremlin daşnak-bolşevik liderləri və onların imperiya hamiləri 1828-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqlarında yerləşdirilmiş qaçqın-köçkün və dilənçi hayk övladlarına "baba evi

düzəltmək üçün xüsusi institutlarda görülən işi müəyyən mərhələyə qaldıraraq, Araz çayının Qərbi Azərbaycan sahillərində neçə-neçə "qədim erməni" şəhərlərinin xarabalıqlarını "aşkarlayırlar". Bu da həqiqətdir ki, Rus imperiya hamilərinin cızdıqları plan əsasında Qərbi Azərbaycanın, hətta 1828-ci ildən sonra birçə erməni ailəsi belə məskunlaşdırılmamış kənd, rayon və əyalətlərdə də ta 1988-ci ilədək, yə'ni növbəti Türk soyqırımı tarixinədək Azərbaycan türklərinin gözü qarşısında ermənilər üçün faydalı olan istədikləri ərazilərdə (Dərələyəz kəndinin girəcəyində və s.) yeni-yeni «arxeoloji məskənlər» yerləşdirmişlər.

B.N.Arakelyan problemi erməni yaşaması ilə həll etməyə çalışsa da, elmi tarix gerçək tarixi maddiləşdirən reallığa söykənir. Elə buna görə də müəllif M.Xorenski versiyasının elmi e'tibarlı olmadığını hiss edir, lakin yenə də Artaxatı necə olur-olsun "Metsamor" (Zəngi) adlandırdığı çayın Erasxa (Araza) töküldüyü yerdə lokalizə etməyə çalışır. Bu fikirlə də adını çəkmədiyi bütün səyyahların və bəzi görkəmli alimlərin (Qevond Alişan və N.Y.Marr kimi) fikirlərini də rədd edir¹.

Q.Alişan və N.Y.Marr adı gedən xarabalığın M.Xorenskidə nişan verilən qədim Artaxat olmadığını vaxtilə qət'i söyləmişlər. Bu haqda bir qədər sonra.

B.N.Arakelyan bir həqiqəti dərk etmək istəmir ki, Strabondan başlayaraq, haykazan müəlliflərdəki adı çəkilən "Artaxat" yalnız və yalnız rapsod nəğmələrində nəsil-dən-nəsilə keçmiş və daha sonralar bu nəğmələr qəhrəmanlıq dastanları kimi yazıya alınmışdı. Lakin nə rapsod nəğmələrində, nə də onları yazıya almış qədim müəlliflərin əsərlərində "Artaxat"ın hansı coğrafi ərazidə yerləşməsi barədə birçə ifadə belə işlədilməmişdi.

Erməni alimlərinin yeganə ümidləri anonim müəllif M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə verdiyi "yalançı şahid" "ifadəsidir". Elmi arxeoloji silahdan məhrum olan, rəvayətəz arxeoloq B.N.Arakelyan anonim keşişin rəvayətini uzun illər elmi ictimaiyyətə "tarixi mədiyyət" adı ilə sırımışdı. Erməni aliminin bədbəxtçiliyi ondadır ki, rəvayətdə təsvir edilən kordinantlar onun arzu etdiyi coğrafi ərazidə görsənir. Lakin necə olur olsun rəvayət Artaxatı arzu olunan ərazidə lokalizə edilməlidir. Çünki bu, ermənilərin fikrincə, 1828-ci ildən başlayaraq, Oğuz Albaniyası ərazisinə yerləşdirilmiş gələri ermənilərin Ön Qafqazda yerli-köklü xalq olmasının sübut etmək üçün hava və su qədər zəruri idi. Bu səbədən də B.N.Arakelyan anonim keşiş M.Xorenskinin uydurmalarına həyatı əsas yaratmaq üçün özü açıq-aşkar uydurmaya əl atır. O, yazır: "Artaxatın yerləşdiyi ərazini müəyyən etmək üçün

¹ B.N.Arakelyan. Artaxat-1, s.17.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

¹ B.N.Arakelyan. Artaxat-1, s.17.

Metsamorun öz məcrasını xeyli dəyişdiyini bilmək və Xor-Virapın təpələrində daha dəqiq arxeoloji müşahidələr aparmaq lazım idi"¹.

Heç bir arxeoloji kəşfiyyat işi aparmayan B.N.Arakelyan ağına gələn ilk fikri yuxu yozma şəkilində belə bəyan edir ki, bu gün Metsamor çayının "Artaşat-1" arxeoloji sahəsindən deyil, Ecmüəzzindən Araza tökülməsinin səbəbi, guya çayın öz "yatağını güclü şəkildə dəyişməsi" ilə əlaqədardır.

Deməli, anonim keşiş M.Xorenskinin rəvayət etdiyi, lakin keçmiş sovet-daşnak arxeoloqunun ixtiyarında yeganə "silah" ola biləcək arxeoloji koordinat Metsamor çayıdır ki, onun da ətrafında söylənilənlərin heç bir elmi əsası yoxdur.

Əslində Metsamor çayının ya dünən, ya da bu gün hansı ərazidən axması B.N.Arakelyan üçün nə maraqlıdır, nə də onun fikrində tutduğu məqsəddə dəyişiklik edə bilər. Lakin bu çayın adı "xilaskar mələk" rolunda erməni arxeoloqunun elmi karyerasını qorunmalıdır, vəssalam. Çünki elmi tarixə müxalif olan bu zorakılıq 1960-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycan türklərinin qədim tarixi keçmişinə qarşı çevrilmiş Kremlin daşnak-bolşevik ideoloji terrorizmindən irəli gələn kompaniyanın yeni siyasi mərhələsi idi.

Tarixi keçmişə elmi kontekstdən yanaşmaqdan çox-çox uzaq olan başqa erməni müəllifləri kimi, B.N.Arakelyan da fikrən sıx-sıx ziddiyyətlərə gəlib çıxır.

Yuxarıda müəllif söyləyir ki, guya Artaşat Armeniyanın mərkəzi olaraq, m.s. 360-cı ilədək yaşamış və Sasanilər tərəfindən tar-mar edilərək yerlə-yeksan edilmişdir. Lakin o, başqa bir səhifədə tam əks fikir irəli sürür. O yazır: "Armeniyanın mərkəzi 164-cü ildə Artaşatdan Valarşapata köçürüldü"².

Müəllifin fikrincə, romalılar m.s. 163-cü ildə yenidən Artaşata hücum edir və şəhəri alırlar. Guya bundan sonra Armeniyanın mərkəzi Valarşapata köçürülür.

Əgər B.N.Arakelyana inansaq, o zaman, onun "Artaşat-1" adı ilə nişan verdiyi xarabalıq heç də epik ədəbiyyatda tərənnüm edilən Artaşesin saldırdığı Artaşatın qalıqları ola bilməz. Nə üçün? Çünki "Artaşat-1" arxeoloji sahəsi ilə xilafətin gəlişi ilə atəşpərəstlikdən islami inanca keçmiş yerli mö'min müsəlman türklərin Ecmüəzzin adlandırdıqları Valarşapatın coğrafi ərazisi iç-içə qonşudu. Necə ola bilər ki, belə bir vəziyyətdə düşmən tərəfindən od-ələv içərisində buraxılan Artaşatdan ölkə mərkəzi qonşu Valarşapata köçürsün? Məgər romalılar Ön Asiyaya "səyahətə" çıxmışdılar, ya ölkələrin işğalına? Bəlkə B.N.Arakelyan elmi ictimaiyyəti inandıra ki, torpaqları ayaqlayıb keçən romalılar ancaq və ancaq Artaşatı ələ

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.17.

² Yəni orada.

keçirmək üçün qan tökmüşlər, onlar Armeniyanın (?) başqa "torpaqlarında", o cümlədən, qonşu Valarşapata olmamışlar.

Məsələnin bu şəkildə dolaşmaq salınmasında B.N. Arakelyanın bir məqsədi var: rəvayət şəhəri Artaşatı Qərbi Azərbaycan torpağında tarixləşdirmək!

Xatırladaq ki, akademik M.Y.Marr vaxtilə keşiş müəlliflərin rəvayət versiyalarına əsasən nişan verilən ərazilərdə guya tarixən "mövcud olmuş" Artaşat, Ani və Divin şəhərlərinə ermənilərin aid etdikləri xarabalıqlarda kəşfiyyat işləri aparmış və lakin qısa zamanda işi yarımçıq qoymuşdur. Nə üçün? Çünki rəvayətlərdə çoxsaylı əhalisi olan "böyük şəhərlər" kimi verilmiş Artaşatı, Ani və Divini təchiz edəcək nə təbii, nə sün'i su mənbələri, nə də su axıdılan xətlərin – kanalların aşkarlanması mümkün olmamışdı. Lakin su mənbəyinin axtarışı zamanı araşdırdığımız problemə işıq salan, qaranlıq tarixə aydınlıq gətirən Qafqazın ən qədim Oğuz tarixinə şahidlik edən maddi-mədəniyyət nümunələri aşkarlanır. Belə ki, N.Y.Marrın və N.J.Smironovun "Göycə gölü" üzərindən sıralanıb gedən dağların qoynunda aşkarladıkları "Avesta" inancı ilə bağlı 24 "Daş balıq - Əjdaha" abidəsi və "Oğuz qəbirləri" və s. Azərbaycan türklərinin ölməz Oğuz-Türk tarixinin qədim Qafqaza bağlayan təkzibedilməz maddi sübutlardırlar. Bu haqda qarşıda kifayət qədər danışılacaqdır.

Təcrübəli mütəxəssis alim, işinin müstəsna ustası Y.N.Marrın məsələyə olan yuxarıda söylədiyimiz "yüz ölçüb bir biçdiyi" nəticəsini B.N.Arakelyan erməni zorakılığı ilə özünəməxsus sübutsuz, dəlilsiz rədd edir. O yazır: "Qazıntıların kifayət qədər məhdud həcmi ona (N.Y.Marra – Ə.T.) Artaşatın, yaxud Divinin xarabalıqları olduğunu müəyyən etməyə imkan vermədi"¹.

Deyənlər açıq sübut edir ki, "Artaşat-1" adı ilə nişan verilən xarabalıqların həqiqi tarixi adı bu günə qədər müəyyənləşdirilməmiş qalır.

Deməli, tarixi yaşadan xarabalıq var, ancaq onun ilkin real tarixi adı hələlik elmə sirdir. Bəs, səbəb? Səbəb də zorakı erməni şovinizmi!

Çağdaş erməni alimləri, o cümlədən, B.N.Arakelyan qəsdlə başa düşmək istəmərlər ki, "Armeniyanın tarixi"ndən yuxarıda verdiyimiz rəvayət versiyalarında "Mar nəsil", "Atarpatena əsilli" (M.Xorenski) epik ədəbiyyat qəhrəmanı olan Artaşesin və onun adı ilə bağlı olan rəvayət Artaşatının Araz çayının Qafqaz sahilinə zorla gətirsələr də, bir acı həqiqəti qəbul etmək məcburiyyətindədirlər ki, nə Artaşesin, nə Artaşatın erməni baba şəcərəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.17.

Problemin qaranlıq guşəsinə işıq salan bir sual da maraqlıdır. Əgər "Artaşat-1" arxeoloji sahə rəvayətdə nişan verilən qədim Artaşatdırsa, o zaman, Türk tayfalarından olan Kimmerlərin (Kəmərlərin, Qəmərlərin) adını yaşadan Qəmərlilərin toponimini bu gün Artaşat adı ilə nişan vermək nə üçündür? Biz Azərbaycan türklərində müdrik və məntiqli ata sözü var: "Bu, pişikdirsə ət hanı, əgər ətdirsə pişik hanı!" Deməli, "Artaşat-1" nə pişikdir, nə də ət?!

Milli tariximizin xanlıqlar dövründə İrəvan xanlığı ilə Naxçıvan xanlığını birləşdirən bu günkü magistral yolun üstündə dayanmış bu şəhəri 1828-ci ildən başlayaraq Arazın o sahilindəki məlum ölkələrdən (Livan, Suriya, İraq, Türkiyə və İrandan) köçkün və qaçqın mühacir erməni ailələrini gətirib yerləşdirənədək, yerli-köklü Türk əhalisi (M.Xorenski də buradakı əhalini "Mar" adlandırır) ta ata-babadan "Qəmərlilərin" adı ilə nəsillərdən-nəsillərə yaşatmışlar.

Mə'lumdur ki, Qafqaz sıra dağlarını aşaraq m.ö. VII əsrdə Qafqaza güclü axınla daxil olmuş Kimmer (Qəmərlilərin, Kəmərlilərin) Türk tayfa ittifaqı Biyaini çarlarını vaxtilə işğal etdikləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmış, hətta Biya (Van) gölü ətrafında yerləşən Biyainin dövlətinin ərazisindən keçib gedərək onların qonşuluğunda yerləşən Kappadokiyada friqiy çarlıqlarını ("Kiçik Friqiy", "Böyük Friqiy") darmadağın etmişlər. Bu hadisədən sonra Qərbi Avropadan zaman-zaman gələrək Kappadokiyada və Aralıq dənizinin sahil regionlarında məskun olmuş başqa etnik azlıqlar kimi, çağdaş erməni əcdadları olan İskit icmasının da bir qismi, ədəbiyyatda olan ehtimallara görə, hələ də Şərqdə öz qüdrətini saxlayan Biyaini dövlətinin Qərb regionlarına, o biri qismi Assuriyanın şimalında qədim Şupria (Arme) ölkəsinə və onun ətrafında Tavr¹ dağ silsiləsinə², digər az qismi Ön Qafqaza və "Urmiyə" gölü rayonuna səpələnmişdir³. Şübhəsiz, bu gün qədim bütöv Azərbaycanın ərazisində olan Qəmərlilərin, Kəmərlilərin və bu silsilədən başqa məskən adları da həmin tayfa ittifaqının sonrakı oturaq yerli qohum əhali ilə tarixi birləşməsi hətəyətindən xəbər verir.

Məhz həmin çağlardan qədim ümumtürk tarixi Azərbaycan türklərinin soykökündə yeni bir hadisənin şahidi olur. Başqa sözlə, Kür-Araz mədəniyyəti, Urmidə və Kiçik Asiyada aşkarlanmış zəngin

¹ Əsatiyə görə, Əjdahanın ("Avesta") bir başı Tavr dağlarında, o biri başı Zaqor (çağdaş İran coğrafiyasında dağ silsiləsi) dağlarındadır. Tavr ilk vətənləri olan Kırım yarımadasından başlayaraq, Ön Asiyaya səpələnmiş hərbi Türk tayfa birliyinin adıdır. "Təbriz" şəhər adımız da Tavr tayfa adını yaşadan toponimdir. Şübhəsiz, ilkin anlam "Tavr" tarixi etnolinqvistik yeniləşmə, çağlaşma prosesini yaşamışdır: Tavr-Tavriz-Təbriz.

² İ.Şopen. Qafqaz və onun əhalisi. SPB, 1866. s.26.

³ Q.A.Kapantsyan. Armeyan tarixinin başlanğıcı. Qədim Kiçik Asiya. İrəvan, 1956, s.155.

arxeoloji mədəniyyət sübut edir ki, Qəmərlilərin (Kəmərlilərin) tayfaları başqa qohum tayfalar kimi, çağdaş Azərbaycan türklərinin soykökündə, onun təşəkkülündə və formalaşmasında öz tarixi rolunu oynamışdır. Qədim Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində (çağdaş Azərbaycan, Gürcü və Erməni ərazilərində) – Ön Qafqazda XIX əsrdə qeydə alınmış Kəmərlilərin (Qəmərlilərin) adında on yaşayış məskəni, Gənubi Azərbaycanda Kəmərlilərin adında mahal və kəndlər, Türkiyə Respublikasının ərazisində olan eyni adda yaşayış məntəqələri də yuxarıdakı fikrimizi təsdiq edir⁴.

Hərbi İskit-Türk tayfalarından olmuş qəmərlilərin (kəmərlilərin) Ön Asiyada və Qafqazda geniş arealda yayılması, məskunlaşması, bu gün də onların adını yaşadan məskən adları ilə bağlı zəngin mədəniyyətin aşkarlanması, yerli əhalinin ulu babadan gələn bir adın Qəmərlilərin namında günümüzdə qədər yaşadılması əsas verir deyək ki, "Artaşat-1" arxeoloji rayonunda aşkarlanmış xarabalıqların əsas qatında ulu kimmireylərin abadlıqları dayanmışdır. Təsədüfüdür ki, Ön Qafqazda yaşayan yerli-köklü əhalinin tarixinin görkəmli tədqiqatçısı K.V.Treverin iskitlərin Ön Asiyaya gələrkən Biyaini ərazilərindən keçmələri, həmin ərazilərdə də xeyli İskit (B.N.Arakelyan da "Kiçik Vedi"də aşkarlanmış İskit maddi-mədəniyyətindən danışır) məskənləri salmaları barədə gəldiyi elmi nəticədən də bəlli olur ki, "Artaşat" adı ilə m.ö. son yüzillikdə tikilməsi fərziyyə ilə nişan verilən arxeoloji xarabalıqda ilk bünövrə qatının Kimmirey Türk tayfalarının yürüşləri ilə bağlıdır².

B.B.Pitrovski də arxeoloji mədəniyyətə istinadən Kimmirey tayfalarının Biyaini ərazisində xeyli abadlıqlar saldıqlarını yazır.

Bütün bu deyilənlərə istinadən söyləmək olar ki, Kiçik Vedidə təsadüfən aşkarlanmış Roma sərkərdəsi Trayanın³ adından latın yazısında I İtaliya legionunun döyüşçülərindən birinin məzarına qoyulmuş sinə daşı ilə bərabər tapılmış yazılı abidədə hərbi düşərgə və mühəndis qurğuları, qəbristanlıq və ayrı-ayrı tikililər və s. barədə verilmiş məlumatın IV İskit regionuna aid elilməsi Qəmərlilərin (Kimmireylərin) m.ö. VII əsrdən Araz çayının sahilində, qədim Aza ölkəsində yurd-məskən saldıqlarına sübutdur.

Assur çarı II Sarqonun (m.ö. 722 – 705) yazılarında da Biyaininin Şimal-Qərbində "Qəmərlilərin"⁴ adında ölkə qeydə alınması deyilənləri sübut edir. Bütün bu real həqiqətə baxmayaraq, biz də B.N.Arakelyana qoşularaq onun arzu ilə lokalizə etdiyi anonim

¹ Kürzioğlu M.F. Kars tarixi, s.67.

² K.V.Trever. Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti haqqında oçerklər. M.-L., 1959, s.34.

³ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.19.

⁴ J.M.Dyakonov. Tarixdən əvvəl erməni xalqı. M., 1968, s.200.

məskənə “Artaşat” desək də, “Artaşat-1” xarabalıqlarından aşkarlanmış maddi-mədəniyyət sübut edəcək ki, həmin ərazinin, yə’ni qədim Aza ölkəsinin yerli əhalisi Mar-Maday Türk tayfaları ilə birlikdə Ön Asiyaya m.ö. VII əsrdə gəlmiş dili, qanı, inancı, məişəti eyni olan yaxın qohum Qəmər (Kəmər) tayfaları onilliklərin zaman kəsiyində ümumtürk mə’nəvi mədəniyyətinin və dövlətçilik tarixinin yeni bir mərhələsini yaratmaqla yanaşı, ölkənin adı gedən rəvayət şəhərindən xeyli aralıda yerləşmiş «Qəmərli» adında mərkəzi şəhərini inşa etmişlər.

Mö’təbər tarixi mənbələrin heç birində dəqiq koordinatları göstərilməyən Artaşat şəhərini erməni tarixçiləri “Artaşat-1” adı ilə nişan verir və onu dolayı fərziyyələrlə qədim Qəmərli şəhərinə yaxın bir ərazidə yerləşdirir və Qəmərli adını da “Artaşat” adı ilə əvəz edirlər. Məqsəd aydındır: hansı yolla olur-olsun, köçkün və qaçqın ermənilərin “qədim Qafqaz tarixi”ni yazmaq üçün “Artaşat”ın tarixən Qafqazda mövcud olduğunu təsdiq etdirmək. Halbuki, Aza ölkəsində, yə’ni Qərbi Azərbaycanın qədim bir hissəsində Biyaini dövlətinin idarəçiliyinə son qoyan Qəmərli¹ həmin ərazidə öz yeni qala şəhərlərini inşa edərək, orada lazimi hərbi qüvvə yerləşdirirlər. Bundan sonra ordu Araz çayını keçərək ildırım sürətilə Kiçik Asiyanın dərinliklərinə yürüş edir.

Burada bizi maraqlandıran odur ki, şərti “Artaşat-1” adı ilə nişan verilən qədim insan məskənində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri etnik mənsubiyyətə Türk tayfalarına, başqa sözlə, ən qədim qat hissəsi yerli Mar-Maday əhalisinə və onların yaxın dil, inanc və qan qohumları Qəmərlərə məxsusdur.

B.N.Arakelyanın “Artaşat-1” arxeoloji sahəsində 1970-1977-ci illərdə apardığı axtarışların nəticəsinə nəzər yetirsək, aydın olacaq ki, ermənilərin riyakar ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, aşkarlanmış arxeoloji tapıntılar canlı tarixi şahidə çevrilərək, həmin qədim insan məskənini Türk tayfalarının siyasi və mə’nəvi tarixi ilə bağlayır.

¹ “Artaşat-1” arxeoloji sahəsindən xeyli aralıda bu günə qədər Qəmərli adı ilə yaşayan abadlıq Qəmər (Kəmər) Türk tayfa adını tarixləşdirən canlı şahiddir.

1903-cü ildən başlayaraq, türklərin əcdad torpaqlarını ələ keçirmək məqsədilə istər Anadolu türklərinə, istərsə Cənubi Azərbaycanda və Qafqazda Azərbaycan türklərinə qarşı erməni başkəsen qatillərinin apardıqları mə’lum dəhşətli soyqırımı vəhşiliyinin davamı olaraq, Qırmızı Rus imperiyası dövrü Qərbi Azərbaycan ərazisində qədim Türk toponim adları kütləvi şəkildə dəyişdirilməyə başlandı. Beləliklə, Qəmərli kənd adı da 1946-cı ildə “Artaşat” adlandırıldı.

Sual olunur, əgər “Artaşat-1” xarabalıqları M.Xorenskinin nişan verdiyi “qədim Artaşat” şəhərinin qalıqlarıdırsa, bəs, hansı əsasla və hansı səbəbdən əhalisi qədimdən son nəfərədək Azərbaycan türklərindən ibarət olmuş Qəmərlinin adı dəyişdirilir? Çünki Qəmərli bu gün də insan məskənidir, xarabalıq deyil, canlı tarixdir.

Qərbi Azərbaycan əhalisi arasında bu gün də namı Dədə Oğuzdan qalma “Qoşa dağlar” (B.N.Arakelyan bu arxeoloji sahəni “Artaşat-1” adlandırır) adlı iki dağın birində aşkarlanmış zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinin əsassız olaraq erməni xalqının tarixinə aid edilməsi tendensiyasız etnotarix kontekstdə öz elmi həllini gözləyir. Bu baxımdan biz burada, qısa da olsa, mövzumuzun tələbləri baxımından “Artəşes” və “Artaşat” problemləri ətrafında tarixi gerçəkliyə və elmi dəlillərə söykənərək həqiqətin aşkarlanmasına çalışsaq. Bunun üçün həmin anlamların etnomənşəinə nəzər salaq və eyni paraleldə Strabonun “Artaks” və “Artaksat” şəxs və yer adlarına soykökü kontekstində öz münasibətimizi bildirək.

Strabonun işlətdiyi anlamların hər ikisi (“Artaks” və “Artaksat”) Atəşgahlarda təlim başçısının – Maq kahinlərinin etnolinqvistikasına doğma olan “Artaxsi” və “Artaxsişat” adlarının daha sonralar yunandilli yazı formasında yaddaşa çevrilmiş şəkildir.

“Artaxsişat” namı iki hissədən ibarətdir: “Artaxsi” və “şat” (“Artaxsinin şəhəri”).

Əgər “Artəşes” və “Artaşat” adlarını bir tərəfə, rəvayətdə namə’lum regionda yerləşdirilmiş şəhərin ilk qədim adı olmuş “Artaxsişat” sözünü və bu adla yad edilən çarın “Artaxsi” namını qarşı tərəfə qoysaq, dərhal aydın olar ki, Strabonun və başqa qədim müəlliflərin əsərlərində haqqında söhbət gedən şəxsə aid olan adın “Artax(k)si” formasını, mənşəyini Yunan və yunandilli qədim ədəbiyyatla əlaqələndirən fikir kökündən yanlıştır. Belə ki, “Artaxsi” çar adı da, ona istinad edilən “Artaxsişat” şəhər adı da Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan “Avesta”ya bağlı etnolinqvistikanın dil-təfəkkür materialıdır.

Ola bilsin ki, Strabonun əsərinin orijinalında hər iki söz eynilə maqların deyiminə uyğun olmuş, daha sonralar yunanların etnolinqvistikasında zaman-zaman gedən təbii islahatların nəticəsində “Artaks” və “Artaksat” deyimlərinə çevrilmişdi.

Sözün ilk deyimi olan “Artaxsi” anlamı ilə Strabonda və başqa yunandilli qədim müəlliflərdə rastlaşdığımız “Artaks” sözünün eyni rəvayət çarına istinad edilən şəxs adı olduğu faktı bizə ümumi bir nəticəyə gəlməyə əsas verir: rəvayətdə ölkə çarı olaraq nişan verilən “Artaxsi” şəxs adının Ön Asiya Türk tayfaları arasında doğulan, eyni məişət şəraitində yaşa dolan, ətraf Türk ölkələrini mahal-mahal dolayan Strabonun “Coğrafiya” kitabının Rus nəşrində rastlaşdığımız “Artax” adının “Artaks” formasında işlədilməsi, fikrimizcə, müəllifə deyil, çağdaş Qərbi Avropa etnolinqvistikasına aid edilsə, daha real olardı. Başqa sözlə, “Artax” şəklinə salınmış sözün (Artaxsi) Strabonda son “x” hərfinin “ks” birləşməsi ilə əvəzləndirilməsi Qərb dilləri üçün leksik-semantik qanunauyğunluqdur.

Bir məsələni də qeyd etmək zəruridir ki, keçmiş SSRİ məkanında yaşayan oxucu Strabonu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rus dilində olan nəşrlərindən tanıyır və həmin tərcümələrdə də çar adı "Artaxsi"nin "Artaks", şəhər adı "Artaxsişat" sözünün "Artaksat" anlamı ilə yazıya alındığının şahidi olur.

Fikrimizcə, əgər əlimizin altında Strabonun əsərinin orijinalı olsaydı, bəlkə də kiçik asiya müdrik qocanın topladığı variantda "Avesta" abidəsini yaradan Maq tayfalarının əcdad məişətini və mübarizə tarixini daha yaxından öyrənmiş olardıq. Bu deyilənlərin qeyri-mümkünlüyünə təəssüfümüzü bildirsək də, başlıca məsələ odur ki, "Artaxsi" və "Artaxsişat" anlamlarını bizə məlum Rus nəşrlərində Strabonda və başqa qədim müəlliflərdə işlənmiş "Artaks" və "Artaksat" sözlərini yanaşı qoysaq, tərəddüslər hər iki tərəfin eyni kökdən yarandığının şahidi olarıq.

Deyənlərdən o nəticəyə gəlirik ki, yuxarıda haqqında söhbət gedən anlamlar rəvayətin birinci variantında Zərdüştü inanlı əhəlinin ən qədim, ikinci variantında ondan daha sonrakı yüz illiklərdə yaşamış varislərin əcdad zəkəsindən aldığı ənənəvi işığın məhsuludur.

Rəvayətin üçüncü variantı orta əsrlərdə varislərin el arasında topladıqları və Atəşgahda Maqlar tərəfindən yazıya alınmış və sistemləşdirilmiş materiallarda ölkədə baş vermiş təbii tarixi inkişaf prosesinə uyğun olaraq Artaxsi-Artaxsişat və Artaks-Artaksat anlamları geniş kütlə arasında öz rolunu oynayıb, ən qədim dövr dil tarixi səhnəsindən çıxmış, onların yeni komponentləri (Artaşes və Artaşat ifadələri) Zərdüştü inanlı insanların etnolinqvistik deyim tərzinə daxil olmuşdur. Şübhəsiz, bu xidmətlər qədim Ön Asiyada elm, maarif və dini-mənəvi mərkəz rolunu oynamış Atəşgahların və qədim türklərin ənənəvi mədəniyyət və mədəniyyət tarixinin təəssübünü çəkən Maq kahinlərinin işıqlı fəaliyyətləri ilə əlaqədardır. Bu baxımdan "Artaşat" anlamının etnomənsubiyyətinə başqa tərəfdən diqqət yetirək.

"Artaşat" namı iki komponentdən yaranmışdı. Anlamın bir hissəsi "Arta" (çox anlamlı Zərdüştü söz önüdür, burada "böyük" mənasını verir), o biri tərəfi-"şat" Azərbaycan türklərinin soykökündə mühüm rol oynamış Xəzərlərin ulu xaqanlarından olmuş Cəbu xaqanının oğlu Şat xana, habelə "Gül Təkin" abidəsində adı çəkilən, Qafqaza yürüş etmiş Şat adlı başqa bir Türk xaqanına ad qoymuş babalarımızın ulu əcdad kökündən qaynaqlanmışdı.

Xaqan adları şahidlik edir ki, Şat ismi əzəldən Türk əsilzadələrinin nəsil adı ilə bağlı olmuşdu. Qədim ümumtürk abidəsi olan "Gül Təkin"də Bilgə xaqanın Şat Türk tayfa ittifaqına müraciət etməsi xəbəri də fikrimizi təsdiq edir.

Gürcü alimi İ. Cavaxovanın fikrincə, şəhər adlarına əlavə edilmiş "kert", "avan", "van", "apat" (pat), "şat" "akan" söz ardının ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.¹

Təsadüfi deyildir ki, "Artaşat-1" adı altında qazılmış "Qoşa dağlar" ərazisində aşkarlanmış bütün maddi-mədəniyyət nümunələrinin özləri ulu türklərlə ilişkili olduqlarına şahidlik edirlər.

Erməni müəlliflərinin, o cümlədən "Artaşat-1" adı altında elmə bu günə qədər əsil tarixi adı qaranlıq qalan naməlum insan məskənində arxeoloji iş aparən B.N.Arakelyanın yazdığına görə, guya "armyan çarı" Artaşes öz adına uyğun olaraq m.ö. 180-170-ci illərdə "Artaşat" adında şəhər saldırmış və həmin şəhəri də "Armeniyanın" (coğrafi kordinatları "Armeniya tarixi" yazan heç bir keşiş müəllif tərəfindən dəqiq göstərilmir) növbəti "mərkəzlərindən" birinə çevrilmişdi. Lakin yuxarıda dediklərimiz sübut edir ki, erməni tarixçiləri tərəfindən "armyan çarı" kimi təqdim edilən Artaşes elmə arxeoloji ədəbiyyatdan deyil, filoloji kilsə ədəbiyyatından tanışdı. Erməni müəllifləri Azərbaycan türklərinin qədim tarixini gələri babalarının adına yazmaq məqsədi ilə "Artaşes" adı ətrafında silsilə ziddiyyətli versiyalar yaratmış, real keçmişə qara erməni örtüyü altında gizlətmislər. Elə bu səbəbdən də m.ö. onilliklərin zaman ayrıclarında yaşamış atarpatenali Artaşeslə parlı Artaşesin (II Arşakin) – iki Türk oğlunun çarlıq tarixi riyakar siyasətin ziddiyyətləri axarında əriyib yoxa çıxır: gerçək tarix, rəvayət tarixinə çevrilir.

Erməni tarix ədəbiyyatında Ön Asiya və Qafqaz türklərinin qədim tarixini xaosa çevirmiş keşiş müəlliflərin hər bir epizodundan ustahqla istifadə edən erməni alimləri rəvayətdə (habelə qədim müəlliflərin, o cümlədən, Strabonun əsərində rəvayət əsasında nişan verilən məskən adlarını) adı çəkilən hər hansı şəhəri dövrün siyasətindən gələni məqsədlə istədikləri ərazidə lokalizə edirlər. Burada başlıca məqsəd IX-X əsrlərdən başlayaraq, erməni keşiş müəlliflərinin "Tarix" əsərlərinin səhifələrində "təşkil edilmiş" "Böyük Armeniya" mifini reallaşdırmaq, torpağa köçürmək və bununla da mənsub olduğu xalqı Kiçik Asiya və Qafqazda qədim Türk torpaqlarında yerli-köklü "əhaliyə çevirməkdir". Lakin təzib edilməz tarixi həqiqət budur ki, erməni tarix ədəbiyyatında heç bir maddi-mədəniyyətə söykənmədən "erməniləşdirilmiş" Artaşes qara taleyin Türk oğlunun ocağı başında onun sağlam bədənində çirkəbli qarayaraya çevrilmiş mənfur ermənilərlə heç bir tarixi əlaqəsi olmayan qədim Qoxten (Naxçuan əyaləti) rapsodlarının dilindən zaman-zaman qan yaddaşlara hopdurulmuş folklor qəhrəmanı

¹ Ətraflı bax: Qədim Gürcüstanda və Armeniyada dövlət quruluşu, c.1. SPb, 1905, s.93-94.

olduğu kimi, onun adına Artaxat şəhərinin inşa edilməsi rəvayəti də həmin Mar el aşığına məxsusdur. Başqa sözlə, şifahi xalq ədəbiyyatına aid olan epik nəğmə parçalarını, habelə hadisələri heç bir tarixi rəqəmlə, yə'ni dəqiq zaman ölçüsü ilə nişan verilməyən ziddiyyətli kilsə rəvayətlərini hər hansı bir xalqın, o cümlədən, erməni xalqının "gerçək tarixi" kimi qəbul etmək, Ərəbistanın qumsal səhrasında erməni keşişlərinin tor atıb, "İşxan" ("Qızıl balıq") balığı tutması nağılına inanmaq qədər ağilsizliqdə.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Artaxes və Artaxat haqqında qan yaddaşına çevrilmiş materiallar folklor ədəbiyyatıdır. Həmin nümunələrin erməni kilsə ədəbiyyatında yaşadılması, heç də əsas vermir ki, onlar erməni xalqının folkloruna aid edilsin. Çünki "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" nəsilli Artaxesin şəninə nəğməni yalnız mənsub olduğu el-oba düzüb-qoşa bilərdi. Bu təkzibedilməz tarixdir, real gerçəklikdir. Elə buna görə də "Avesta"nın etnolinqvistikası bizə əsas verir söyləyək ki, Zərdüştü inancılı əhalinin – marların qədimdə Artaxsi adlandırdığı öz etnik qəhrəmanını, onun adına nişan verdiyi Artaxsişat şəhərini şifahi xalq ədəbiyyatının böyük cəfəkeş müdrik mühafizələri olmuş rapsodlar tərəfindən daha sonralar el-soy deyimindən sadələşdirərək "Artaxes" və "Artaxat" şəklində Türkün nəğməli yaddaşında yeni biçimə salmışlar. Lakin bu günə qədər nə elmi tarix qədim Artaxsişat şəhərinin coğrafi koordinatlarını müəyyənləşdirmiş, nə də erməni ədəbiyyatında "erməniləşdirilmiş" Zərdüştü rapsodların nəsilərə yadigar qoyduqları məlum epik nümunələrdə Artaxsişat, başqa formada, Artaxat şəhərinin dəqiq hüdudlarına işarələr belə edilməmişdi. Elə buna görə də "Artaxat-1" adı altında arxeoloji qazıntı işləri aparılmış ərazidə erməni müəlliflərinin uydurduqları "Böyük Armeniya"nın mərkəzi şəhərinin qalıqlarını axtarmaq üçün nə elmi, nə mifoloji əsas yoxdur. Çünki erməni eposu "Vipasank"da Ağrı dağının zirvəsində (Olimpdə) "Əjdaha və Divlər çarına" məxsus taxt-tacın qədim tarixdən mövcudluğunu, habelə həmin vadidən başlayaraq, Şarur çöllərinə doğru Artaxesin oğlu Artavazın Mərkət (Marlar şəhəri) adında böyük bir abadlığı inşa etdirməsi barədə verilən xəbər həmin qədim insan məskənlərinin Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqları olmasını sübut edən etnomifoloji tarixdir.

Qarşıda şahidi olacağıq ki, "Artaxat-1" arxeoloji sahəsindən aşkarlanmış tapıntılar da eposda haqqında söhbət gedən "Əjdaha və Divlər" nəslinə, başqa sözlə, Mar tayfalarına məxsus zəngin mifik tarixdir.

Heç bir qədim müəllifin əsərində, yaxud tarix ədəbiyyatında Artaxatın yerləşdiyi ərazi ilə əlaqədar elm tərəfindən təsdiqini tapan kordinantların göstərilməməsi, Satrabon, Plutarx və başqa qədim

müəlliflərdən başlayaraq, ta B.N.Arakelyana qədər Artaxeslə yanaşı Artaxatı da rəvayətlər əsasında "tanınmaları" yuxarıdakı fikrimizin həqiqət olduğunu bir daha sübut edir. Bütün bunlara baxmayaraq, Kremlin yaratmış olduğu yeni siyasi mühitdən ustalıqla istifadə edən başqa erməni alimləri kimi, B.N.Arakelyan da epik ədəbiyyatda "erməniləşdirilmiş" Zərdüştü inancılı Mar əhalisinə məxsus koordinatları məlum olmayan Artaxsişat şəhərini Artaxat adı ilə İrəvana yaxın bir əraziyə gətirib çıxarmalı idi.

Qarşıda haqqında danışılacaq Kiçik Vedidə təsadüfən aşkarlanmış yazılı sənə daşının izi ilə guya qədim Artaxat xarabalıqlarına gedib çıxdığını iddia edən B.N.Arakelyan məgər bilmirdimi ki, yazılı daşın tapıldığı yerlə onun "Artaxat-1" adlandırdığı qazıntı ərazisini iki böyük çaydan başqa, 4-5 kilometrə qədər məsafə ayırır? Məgər o, bilmirdimi ki, arxeoloji xarabalıqlar yerli Azərbaycan türklərinin ata-babadan qalma "Qoşa dağlar" adlanan dağların birində yerləşir? Əlbəttə, çox gözəl bilirdi. Lakin Kremldən növbəti dəstək alan (hər növbəti dəstəkdən sonra keçmiş Erməni SSR ilə sərhəd olan Azərbaycan SSR-nin ərazilərindən neçə min hektarlarla sahə "dostluq-qardaşlıq" şəraitində sakitcə erməni işğalına məruz qalırdı) erməni millətçi ideoloqları yeni irtica fitnəsi ilə "erməniləşdirilmiş" Artaxesin guya çar olduğu "Böyük Armeniya" dövlətinin mərkəzi şəhərini qədim Qərbi Azərbaycan ərazisində "inşa etdirməli" idilər. Bu, N.S. Xruşşovun irtica dövründə yenidən alovlanmağa başlayan ənənəvi mənfur bolşevik-daşnak siyasəti idi.

Maraqlıdır, B.N.Arakelyanın özü Strabona və Plutarxa istinadən Artaxatın böyüklüyündən və gözəlliyindən yalnız və yalnız rəvayətdə məlumat verildiyini və həmin rəvayətin m.s. V əsrə qədər gəlib çatdığını yazır. Hətta o, arxeoloq olaraq, qarşıya qoyduğu problemi elmi dəyərlərlə, yə'ni torpağın altından çıxartdığı maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında tarixi gerçəkliyə yanaşmaq əvəzinə erməni keşişlərinin neçə əsrlər bundan əvvəl çeynəyib tökdükləri ənənəvi savaş yolu ilə gedərək, "erməniləşdirilmiş" Türk Artaxesi rəvayət qəhrəmanlığından çıxarıb, real tarixi şəxsiyyət kimi qələmə verir və onu "Böyük Armeniya"nın çarı olaraq idealizə edir.

Halbuki, heç bir qədim qaynaqlarda, yaxud arxeoloji ədəbiyyatda tarixi yaşadan maddi sübutla "Böyük Armeniya", yaxud "armyan Artaksid" (Y.A.Manandyan) nəslə haqqında adi işarələrə belə rast gəlinmir. Meydanda olan öləri məlumatlar da kilsədə hazırlanmış rəvayət və əfsanələrə söykənir. Bu baxımdan Y.A.Manandyanın e'tirafı da maraqlıdır. O, yazır: "Təəssüf olsun ki, ədəbi mənbələrdə (diqqət et: elmi ədəbiyyatda, yaxud tarixi qaynaqlarda yox!!! – Ə.T.) Artaksidlərin "Böyük Armeniya"sı

haqqında yalnız qırıq-qırıq və təsadüfi mə'lumatlar qorunub saxlanmışdır"¹.

Bu e'tiraf sübut edir ki, Y.A.Manandyanın özü də, B.N.Arakelyan və başqa erməni müəllifləri də "Böyük Armeniya" haqqında yazılan və sifarişlə yazdırılan qalaq-qalaq kitablar yalnız kilsə-keşiş ədəbiyyatında mühafizə edilib saxlanılan rəvayət və əfsanələrə söykənmiş müəlliflərin fantaziyasının məhsuludur. Elə buna görə də tarixi keçmişə romantik xəyallar qanadında "qayıdan" və başqa xalqın tarixinə siyasi iddialarla yanaşan B.N.Arakelyan məhz ilk baxımdan öz arxeoloq alim nüfuzunu zərbə qarşısında qoyur və bununla da "tanış olduğu" Artasat şəhərinin hansı coğrafi regionda inşa edilib-edilməməsini daha kəskin şəkildə şübhə altına salır. Diqqət edək.

B.N.Arakelyan da, Strabon kimi, Plutarx da rəvayətə əsasən xəbər verir ki, Artasəs yeni şəhərin salınması üçün yer seçmiş, onun inşa layihəsini hazırlamış məşhur Karfagen sərkərdəsi Hannibaldan xahiş edir tikintiyə şəxsən özü nəzarət etsin.²

Y.A. Manandyan da eyni "tarixi" hadisəyə, əslində tarixi bəlli olmayan rəvayətə Plutarxın dili ilə öz münasibətini bildirmişdi. O, yazır: "Nağil edirlər ki, Plutarx deyir, - Antioxa romalılar tərəfindən məğlub edildikdən sonra Karfagenli Hannibal armyan Artaksinin yanına gedir. O, ölkədə gözəl və əlverişli boş bir yer seçir, orada şəhərin planını cızır: o, Artaksini ora aparır və yeri göstərib, onu burada şəhər salmağı məsləhət görür".³

Göründüyü kimi, Artasatın inşası ilə bağlı B.N.Arakelyanda Artasəs Hannibaldan xahiş edir, Y.A.Manandyanında isə, əksinə Hannibalın özü "armyan Artasəsin" (m.ö. 189-160) yanına gedir, onu rə'yə gətirir, hətta gələcək Artasatın "layihə planını hazırlayır".

Maraqlı cəhət odur ki, Plutarxa söykənən İ.Şopenə Artasat şəhərini saldıran rəvayət çarının adı Artasəs deyil, Artasdır.⁴

Xatırladaq ki, Y.A.Manandyan da, B.N.Arakelyan da, İ.Şopen də "Hannibal və yeni şəhərin (Artasatın) inşası" rəvayət epizodu ilə əlaqədar fikir söyləyərkən Strabona və Plutarxa istinad edirlər.

Ancaq erməni müəlliflərinin Strabon və Plutarxdan gətirdikləri nümunələrdə söhbət Artasəsdən, həm də I Artasəsdən gedir, İ.Şopenin istinad etdiyi parçalarda "Artas" adlı başqa rəvayət çarı nişan verilir.

Burada problemimiz üçün daha maraqlı bir məsələdən yan keçmək qətiyyən mümkün deyildir. Erməni tarix ədəbiyyatını diqqətlə araşdırdıqca onun ilk baxışda əsaslı-köklü nəzəri çəkməyən saxta qatları da üzə çıxır, keşiş müəlliflərin və onların alim varislərinin sabun köpüyündən uşaq əyləncə şarlarının hazırladıqlarının şahidi olursan.

İ.Şopen Artasatla əlaqədar ən'ənəvi əfsanəni yada salarkən Strabonun verdiyi aşağıdakı xəbərə söykənir: "Artas Arazla Medz-Amorun qovuşduqları yerə gəldi, onun yerləşdiyi yerə valeh oldu və öz adı ilə "Artasat"¹ adlandırdığı şəhəri saldı".

İ.Şopen Strabondan gətirdiyi bu cümləni 1852-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi monumental əsərində vermişdir.²

İndi də müqaisə üçün M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ni Rus dilinə çevirən və onun ilk mükəmməl nəşrini hazırlayan, ona "Ön söz" və "Şərh" yazan N.Eminin 1858-ci il Moskva nəşrində Artasatın yerləşdiyi yeri nişan verən cümləyə diqqət yetirək: "Artasəs Erasxla (Arazla-Ə.T.) Metsamorun (Zəngi çayının-Ə.T.) qovuşduqları yerə gedir, burada bir təpə xoşuna gəlir. O, bu təpənin üzərində şəhər salır və öz adı ilə onu "Artasat" adlandırır".³

Göründüyü kimi, Strabonla anonim müəllif M.Xorenskidə olan nəinki fikir, hətta cümlə quruluşu və ifadə eyniliyini görməmək mümkün deyildir. Bu fikir Plutarxa da aiddir.

Strabon və Plutarxın anonim keşiş M.Xorenskidən, habelə "Armeniya tarixi"ndə son təkmilləşmə işləri aparmış N.Emindən neçə yüzilliklər öncə yaşadıkları da mə'lumdur. Lakin mə'lum olmayan bir məsələ odur ki, hər iki qədim müəllif Artasat deyil, "Artasat" adı ilə nişan verdikləri şəhəri Artas adlı çarla əlaqələndirirlər, erməni kilsəsi isə Artasatı gah Artasəslə, gah onun oğlu kimi qələmə verdikləri Artavasla, gah da keşiş ən'ənəsini daha da dolaşq şəkildə davam etdirən onların alim varisləri və

¹ Kitabda "Artasat" getmişdi. Əlbəttə, bu, uyğunsuzluqdur, kitabın nəşrində buraxılmış mexaniki səhiflikdir.

² İ.Şopen. Rusiya imperiyasına birləşdirilmə dövründə «Erməni vilayəti»nin tarixi vəziyyətinin abidəsi. SPb., 1852, s.268.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.121.

¹ Y.A.Manandyan. II Tiqran və Roma (ilk mənbələrin yenidən təzələndirilməsi). İrəvan, 1943, s.21.

² Plutarxda, habelə başqa qədim və orta əsr müəlliflərinin heç birində XIX əsrin əvvəllərində "İşkil" tayfasının "Hayk"dan sonra qəbul etdiyi ikinci milli adı - "armyan" sözü işlənilməzdi. Bundan başqa, heç bir rəvayət versiyasında Artasəs etnomənsubiyyətə "armyan" adlandırılmır. o. "armyan çarı" kimi təqdim edilir. Bəs, qədim müəllif Plutarx II əsrdə hansı maddi əsasla Artasəsin "armyan" olduğunu qat'i söyləyə bilirdi ki? Əlbəttə, təkcə bu fakt Y.A.Manandyanın Artasəs və II Tiqran tarixinə saxta münasibət bəsləyəcəyinə aşkarca sübutdur.

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s. 21.

⁴ İ.Şopen. "Rusiya imperiyasına birləşdirilmə dövründə erməni vilayətinin vəziyyətinin tarixi xatirəsi", SPb. 1852, s.268.

ermənipərəst muzdlu imperiya tarixçiləri gah I Artəşesin (m.ö. 189-160), gah da II Artəşesin¹ (m.ö. 30-20) adına yazırlar.

İ.Şopenin M.Xorenskidən gətirdiyi fikir tam fərqlənir. O yazır: "Moisey Xorenskinin şəhadəti Qərb yazıçılarının dedikləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki o, şəhərin əsasının qoyulmasını eramızın 78-ci ilindən 120-ci ilə qədər hökmranlıq etmiş Artəşesin adına çıxır".²

İ.Şopenin M.Xorenskinin adından dediyi bu sözlər "Armeniya tarixi"nin N.Emin tərəfindən olan tərcümə və nəşrində yoxdur. Görünür ki, N.Emin Şopenə mə'lum olan nüsxənin üzərində iş aparıb onu nəşrə hazırlayarkən ona əlavələr etmiş, mətni çox ciddi şəkildə redaktədən keçirmiş, "təkmilləşdirmişdir". Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfinə – "Artəşes və Artəşat" probleminə gəldikdə təkzibedilməz bir həqiqət meydana çıxır: "Armeniya tarixi"nin eyni səhifəsini yazan müəlliflərin sözləri bir-birini tutmur. Nə üçün? Ona görə ki, tarixin tanımadığı erməni babalarının "qədim tarixinin" hər bir səhifəsi müxtəlif rəvayət versiyalarına görə ayrı-ayrı müəllifin hər siyasi dövrün tələbi mövqeyindən yanaşmasının nəticəsi kimi yazılmışdı. Elə buna görə də Artəşesin guya Ön Qafqazda inşa etdirdiyi şəhərin koordinatları və onun lokalizə edildiyi yer elmi dəqiqliklə deyil, ümumi sözlərlə xatırladılır. Şübhəsiz, Artəşatın rəvayət "koordinatları" olan hər iki çay adı (Erax və Metsamor) "Armeniya tarixi"ni N.Emin Rus dilinə çevirən zaman ona məqsədli şəkildə əlavə etmişdi. Çünki adıgedən çaylar heç bir nə qədim, nə də orta əsr tarixçiləri tərəfindən qeydə alınmamışdı.

Bəs, Artəşatın B.N.Arakelyan tərəfindən lokalizə edildiyi coğrafi ərazinin koordinatlarını Artəşes və onun saldırdığı şəhər haqqında ilk dəfə ətraflı mə'lumat verən Strabon "təsdiq" edirmi? Əlbəttə, yox! Qoca Yunan Artəşata (Artaksata) işarə ilə xəbər verir: "Şəhərin yaxınlığında Tiqranın və Artavazdın xəzinələri saxlanılan Babursa (bəlkə indiki Bursa şəhəri? – Ə.T.) və Olana istehkamları yerləşir".³

Bəs, bu istekam qalaları N.B.Arakelyanın və eyni fikirdə olan başqa erməni müəlliflərinin Araz çayının Qafqaz sahillərində lokalizə etdikləri "Artəşat" şəhərinin yaxınlığında salınmışdır? Strabon cümlənin davamında "yox!" cavabı verir: "Fərhatda başqa qalalar da mövcud idi".

Bu fikri Avropa tarixçiləri J.Sandalkyan və P.Krousset də təsdiq edir.⁴ Təkcə bu dəlillər, belə demək mümkünsə, uydurma

"Qafqaz erməni Artəşatı" ətrafında olan mə'lum iddialı siyasi həyküyün cəfəngiyyətdən başqa heç bir elmi və tarixi əsası olmadığını sübut edir.

Daşnak-sovet alimləri bu barədə ağızlarına su alıb susurlar. Onlar Strabona müraciət edirlər, ancaq Babursa və Olana adlı insan məskənlərinin coğrafi ərazilərini nişan verməkdən yan keçirlər. Əlbəttə, görünür, Artəşatı Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarına "armyan Artəşes"nin şəhəri kimi yerləşdirmək üçün tarixə məqsədli şəkildə göz yummaq daha sərfəlidir. Təsadüfi deyildir ki, B.N.Arakelyan "Artəşat-1" arxeoloji sahəsinin kəşfiyyət xəritəsini tərtib edərkən problemə "giriş qapısı" olacaq Babursa və Olana adlı insan məskənlərinin yerini müəyyənləşdirmək əvəzinə, M.Xorenskinin adına istinad edilən "Armeniya tarixi"nin N.O.Emin tərəfindən son redaktəsi zamanı qədim Türk çaylarının erməni dilinə çevrilmiş adlarını (Zəngi – Mtsamor, Aras/Araks – Erax) yeganə "tarixi sübut" və xilas nöqtəsi kimi önə çəkir. Qarşıda şahidi olacağıq ki, B.N.Arakelyan iki çayın M.Xorenski tərəfindən nişan verilən ərazidə qovuşmamasının səbəbini də özü bildiyi kimi düzüb-qoşur. Məqsəd də rəvayətdən gələn "Artəşat"ı bu günə kimi "yaşayan" anonim şəhər xarabalıqlarında yerləşdirməklə tarixdə olmayan "Böyük Armeniya"nın «mərkəzinə» qədim Azərbaycan ərazisində yerləşdirmək və erməni xalqına Qafqaz tarixi yazmaqdır.

Artəşatın inşa tarixi ilə əlaqədar fikirlər də müxtəlifdir. Məsələn, I Artəşes tərəfindən şəhərin inşasını B.N.Arakelyan¹ m.ö. 180-170-ci illərə, Y.A.Manandyan² və Darbinyan-Melikyan³ m.ö. 166-cı ilə aid edir. Deyilənlərdən bəlli olur ki, başqa fikir sahibləri də var.

Bəs, səbəb nədir ki, bu görkəmli tarixçilər şüurlu elmi həyatlarını həsr etdikləri mövcud problem ətrafında biri-digərini təkzib edirlər? Çünki Artəşes və Artəşat haqqında olan nə rəvayət versiyalarına, nə də şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrinə istinad edən Strabonda, Plutarxda və başqa qədim müəlliflərdə hadisə və əhvalat söyülür, lakin rəvayətdən gələn şəxsin və şəhərin qarşısında tarix qoyulmur. "Artəşat-1" arxeologiyası da nə B.N.Arakelyana, nə Y.A.Manandyanı, nə də başqa tarixçilərə bu barədə kömək edə bilmir. Çünki erməni arxeologiyası dildən-dilə keçən, nəhayət orta əsr kilsəsində keşişlər tərəfindən yazıya alınan rəvayət və əfsanələri reallaşdırmaqda "acizdir". Ona görə də orta əsr keşiş müəlliflərin məqsədli tarixi saxtakarlıqları onların alim varisləri tərəfindən davam etdirilir. Bu baxımdan tarix ədəbiyyatında adı verilmiş rəvayət

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.271.

² Yəni orada, s.271.

³ Strabon. Coğrafiya, s.498.

⁴ Ətraflı bax: Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Kars tarixi, c.1. İstanbul, 1953, s.117.

¹ B.N.Arakelyan. Artəşat-1, s.9

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.21.

³ Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.261.

şəxsiyyətinin “yaşadığı dövrü” göstərən fərqli rəqəmlər də maraqlıdır. Məsələn, Y.A.Manandyan¹ və B.N.Arakelyan² və başqaları Artaxesin çarlıq dövrünü m.ö. 189-160-cı illərlə əlaqələndirirlər. Görkəmli Türk alimi Kırzioğlu M.Fəxrəddin I Artaxesin səltənət çağlarını m.ö. 188-145-ci illərlə nişan verir.³

N.O.Emin məsələ ilə əlaqədar tam başqa fikirdədir. Belə ki, o, Artaxesi Strabona istinadən qəbul edir və onun m.ö. 115-ci ildə yaşadığını yazır.⁴

Ermənipərəst müzdlü tarixçi, N.O.Eminlə əməkdaşlıq etmiş V.A.Abaza da eyni fikirdədir və o, Artaxesin m.ö. 115-ci ildə yaşadığını söyləyir.⁵

Yuxarıda dedik ki, İ.Şopen Artaxesin səltənətini 78-120-ci illərə aid edir.

Erməni keşişi Simeon Lehatsinin (XVI əsr) “Yol qeydləri” kitabının Rus nəşrinə yazılmış izahatda qeyd edilir ki, Lehatsi M.Xorenskidəki Artaxesi “Əfsanəvi çar I Artaxes” adlandırır və onun m.s. I əsrdə yaşadığını söyləyir.⁶

Erməni tarix ədəbiyyatında I Artaxes (M.Xorenskidən başlayaraq, XIX əsrə qədər keşiş müəlliflərin əsərlərində bu rəvayət çarı sadəcə “Artaxes” kimi nişan verilir. Strabon və başqa qədim tarixçilər onu xalq içərisində ağız-ağız gəzən “Artaks” adı ilə qələmə almışlar) ilə əlaqədar müəlliflərin sayı qədər ziddiyyətli fikirlər mə'lumdur. O da mə'lumdur ki, erməni tarixçiləri hər dövrün ziddiyyətli siyasi baxışından yaranmış fikir xaosu arxasında ümumtürk tarixinin qədim və erkən orta əsrlər çağlarına aid olan böyük bir səhifəsini erməni babalarının “tarixi” kimi qələmə verməkdən qətiyyəən çəkinməmişlər.

Tarixən III Antioxun Arme (Şupria) vilayətində canişin, başqa ifadədə, “Yunan strateqi” (Strabon) olmuş, daha sonralar baş vermiş mə'lum hadisələrdə özünü müstəqil çar e'lan etmiş Atarpatın nəsil varisi Artaksiasın M.Xorenski tərəfindən “Mar/Maday nəsilli”, “Atarpatena əsilzadəsi” ifadəsilə çox aydın bir şəkildə etnokök mənsubiyyəti nişan verilsə də erməni tarixçiləri onu “erməniləşdirir”, “Arme” ölkə adını “Böyük Armeniya” formasında yazıya alır və onun adına bağlayırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir sıra erməni müəllifləri “Böyük Armeniya” mifini II Tiqran adlandırdıqları rəvayət qəhrəmanının ünvanına yazır, onu “II Tiqran Artaksid”

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri. s.21.

² B.N.Arakelyan. Artaxat-1, s.9.

³ Kırzioğlu M. Fəxrəddin, Kars tarixi, s.117.

⁴ N.O.Emin. Əlavələr-bax:M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.342.

⁵ V.A.Abaza.Armeniya tarixi, SPb., 1888, s.35.

⁶ S.Lehatsi. Yol qeydləri, s. 296.

(Y.A.Manandyan və başqaları) adlandırırırlar. Bu mövqedə olan müəlliflər “armyan arşakidləri” adlandırılan “erməni babalarının tarixi”ni qəbul etmirlər.

Başqa bir qisim erməni müəllifləri əksinə M.Xorenski ilə əsası qoyulmuş “armyan arşakidləri tarixi”ni “milli tarix” kimi qəbul edir və bununla da Arsaklı səltənətinə Kiçik Asiyada və Qafqazda müvəqqəti daxil olmuş qədim yerli Türk tayfalarının əcdad torpaqlarını “Böyük Armeniya” adı altında çağdaş erməni xalqının adına çıxırlar. Əslində yollar müxtəlif olsa da, məqsəd eynidir: “Böyük Armeniya” iddiasını illuziyalar aləmindən qoparıb, onun “tarixi mövcudluğunu” dünyaya təsdiq etdirmək və onu Azərbaycan türklərinin qədim ərazilərində yerləşdirməkdir.

Yüzlilliklərdən bəri fəaliyyət göstərən bu ideoloji terror maşını XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində ümumtürk tarixinə qarşı Səlib yürüşünün yeni dövründə Osmanlı və Azərbaycan türklərini son nəfərə qədər ucdantutma qətlə yetirmək üçün Qərbi Avropada və Rus çarının sarayında hazırlanmış proqramın ən qəddar ideoloji müəlliflərindən biri də N.O.Emin olmuşdur. Bu, yaddan çıxarılacaq tarix deyildir!!!

N.O.Eminin M.Xorenskinin “Atarpatena əsilzadəsi” Artaxeslə (III Antioxin strateqi – Strabon) onun dil, din, qan və can qohumu Arsaklı Artaxesi eyni siyasət müstəvisində bir-birinə qarışdırması və məsələləri məqsədli şəkildə dolaşdırması təsadüfi deyildir. Burada niyyət keşiş ədəbiyyatında epizodik şəkildə təqdim edilmiş “armyan arşakidləri” iddiasını yeni dövrün siyasətinə uyğun möhkəmləndirməkdir.

XIX əsrin başlanğıcında Avropa və N.Emin başda olmaqla Rus mxitaristləri Dağlıq Altayda axan Biy çayı sahillərindən m.ö. yüzilliklərdə Kiçik Asiyaya köç edərək orada Biyaini dövlətini yaratmış Altay türklərin işarə ilə onları Assuriyanın şimalında yerləşmiş ərazinin qədim «Nairi» adından daha sonralar Assuriya-Babil yazılarında «Uraşturu» (Urartu) namında qeydə alınmış coğrafi ada istinadən «urartular» adında düzəltdikləri uydurma «etnosun» qara pərdəsi arxasında görünməz etmiş və bununla da biyainiləri, habelə eyni dövrdə 475 illik qüdrətli səltənət yaratmış, tarixən Altay qohum elinin mehriban Cənub qonşusu olmuş Parn tayfalarının Arsaklı sülaləsini qondarma «armyan arşakidləri» anlamı ilə «erməni babaları» kimi «tarixləşdirmişlər».

Bu mövqedə erməni kilsəsi çox gözəl anlayırdı ki, Şərqlə bağlı yeni siyasət dövründə o tez küyə gedən və cahil xalqını dünya nəhənglərinin siyasət şahmat taxtasında qurbanlıq peşkaya çevirir. Lakin onlar bu gün də iki yüz il bundan əvvəl qüvvətli dünya dövlətləri tərəfindən və'd edilmiş «Böyük Armeniya» arzusunun kilsə xəritəsindən torpağa köçürüləcəyi ümidilə yaşayırlar. Ona görə də

dünya erməni kilsəsinin hər iki qanadı – Avropa və Rus mxtaristlərinin başladıkları ideoloji kompaniya qərblə ağalarının hamiliyi altında Osmanlı türklərinin Kiçik Asiyada, Rus çarının «xristian atalığı» qayğısı nəticəsində Azərbaycan türklərinin Qafqazda planlaşdırılmış «soyqırım» tarixi gününə erməni xalqını hazır olmağa səfərbər edir.

Torpaq iddiası ilə əlaqədar Türk qanının töküldüyü ərəfədə Rusiya mxtaristləri keşiş ədəbiyyatında epizodik şəkildə verilmiş «armyan arşakidləri» iddiasını «əsaslandırmaq» və ağalarının silahlandığı erməni xalqının Türk qanı ilə yazdığı və yazacağı tarixə haq qazandırmaq məqsədilə Q.Xalatyantsin iri həcmli əsərini¹ nəşr etdirmişlər.

Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, göründüyü kimi, tarixin bu çağlarında erməni müəllifləri aparılan ideoloji mübarizədə Strabonun «Artaksid» namında nişan verdiyi «strateqi» «erməni babalarının tarixi»²ə aid etməmişlər. Çünki onlar çox gözəl bilirdilər ki, Strabon tərəfindən haqqında mə'lumat verilən Arme (Rus nəşrlərində Yunan müəllifi saxtalaşdırılır, canişinlik adı «Arme» «Armeniya» şəklində ölkə adına çevrilir) çarı M.Xorenskinin aydın bir şəkildə haqqında geniş dayandığı «Atarpatena əsilzadəsi» «Mar Artəşes»dir.

Ötəri xatırlanan bu həqiqətlər sübut edir ki, məkrli erməni kilsəsinin əsasını qoyduğu ideyanı davam etdirən erməni tarixçiləri mə'lum dövrlərdə baş vermiş siyasi hadisələrdən faydalanmaq üçün Türkün öz silahı ilə (Biyaini, Atarpatena və Part dövlətlərinə məxsus hökmdarları sün'i şəkildə «erməniləşdirməklə») Türkü məhv etmək və onun əcdad ərazilərinə və tarixinə sahib olmaq iddiasında olmuşlar.

Y.A.Manandyan «Mar Artəşesin» tarixini XX əsrin yeni siyasi ruhuna uyğun modernizə etmək məqsədilə elmi ədəbiyyatda «II Tiqrən Artaksid» adında sün'i savaq problemi araya gətirir. Qarşıda problem ətrafında aparacağımız ətraflı araşdırmada gələn nəticə Strabonu saxtalaşdıraraq («Arme» ölkə adını «Armeniya» formasına salınması və s.), «Antioxun strateqi» (komandanı), «Atarpatena əsilzadəsi» Artaksisin və onun səltənət varisi Tiqrənin adı ilə Azərbaycan türklərinin qədim torpaqları hesabına «Böyük Armeniya» adında uydurma «dövləti» reallaşdırmağa çalışan Y.A.Manandyanın şəxsində erməni tarixçilərinin insan tarixini əcaib hala salan mahir fırıldaqçı olduqları dünya ictimaiyyətinə nişan veriləcəkdir.

Bütün bu deyilənlər gizlinləri aşkarlayaraq sübut edir ki, erməni keşiş müəlliflərinin başqa xalqa məxsus rəvayətlər əsasında tərtib

¹ Q.Xalatyants. «Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə armyan arşakidləri». M., 1903.

etdikləri «Armeniya tarixi» kitablarından gerçək tarix axtarıb tapmaq müşkül olduğu kimi, onların alim varisləri də qədim keçmişə yanaşmada elmin təsdiq etdiyi konsepsiyadan uzaqdırlar.

N.O.Emin «Armeniya tarixi»nin «İzahat» bölməsində yazır: «Artaksiası» deyəndə Strabon, güman ki, özünün böyük istilaları ilə şöhrət qazanmış I Artəşesi (Xristosun anadan olmasından 115 il əvvəl yaşamışdı) nəzərdə tutulur.

Artəşes Böyük Antioxun sərkərdəsi yox, I Arsaqın oğlu və Vaxarşakın¹ nəvəsi idi. Deməli, o, Arsaqlılar sülaləsindən üçüncü çar idi.

Zadriadarsın adı armyan yazıçılarının əsərlərində təsadüf olunmur. Sofenin və Akilisenin Artaksias və Zadriadars tərəfindən işğal edilməsi fikri mə'nasızdır. Çünki onlar Armeniyanın köklü ayalətləri idilər.

Ümumiyyətlə, Strabonun Armeniyanın qədim tarixi haqqında təsəvvürləri dolaşıqdı və diqqətə layiq deyillər».²

V.A.Abaza da I Artəşesi, I Arsaqın oğlu hesab edir, onun m.ö. 115-ci ildə yaşadığını söyləyir.³

Hər iki tarixçi m.ö. 115-ci ildə yaşayan Artəşesi etnik mənsubiyyətcə Arsaqlı sülaləsinin mənsub olduğu Parn Türk tayfa ittifaqına bağlayır. Bəs, hansı əsasla erməni ədəbiyyatında Part dövlətini yaradan güclü Türk tayfa birliyinin hakimiyyətə gətirdiyi Arsaqlı sülaləsinin Kiçik Asiya və Ön Qafqaz tarixi «erməni babalarının» adına yazılır?

Tarixdə hansı mö'cüzə baş vermişdi ki, Part imperiyasının mərkəzi hakimiyyəti tərəfindən, başqa sözlə, Arsaqlı sarayından Kiçik Asiya ayalətinə tə'yin etdiyi, etnik mənşəcə Türk soykökünə bağlı olan hakim çevrilib «armyan» olmuşdu? Maraqlıdır ki, bə'zi erməni müəllifləri tarixi şəxsiyyət olmayan Vaxarşakı (onu I Artəşesin babası hesab edən N.O.Eminin qədim tarixə olan qeyri-səmimi münasibətini aşkarca göstərir), o biriləri I Tiridatı (bə'zi erməni müəllifləri I Artəşesin II Arsaq, yaxud «II Tiridat Arşakuni» (66-88) olduğunu yazırlar),⁴ digərləri Arsaqlı III Tiridatı və başqalarını «armyan babası» kimi qələmə verirlər. Bu məqamda da

¹ N.O.Emin I Arsaqlı Vaxarşakın oğlu, I Artəşesi onun nəvəsi hesab edərək yalnız M.Xorenskini («Armeniya tarixi»ndə Vaxarşak Arsaqlı qardaşı kimi verilir s.40) təkzib etmirdi, o, bununla Strabonu da saxtalaşdırırdı.

Vaxarşakı I Arsaqlı atası olduğunu iddia edən N.Eminin fikrinə inansaq, gerək o zaman, Vaxarşakı Arsaqlı sülaləsinin banisi kimi qəbul edək. Əksinə, hətta erməni müəlliflərinin özləri tarixdə Vaxarşak adında şəxsiyyət olmadığını söyləyirlər.

² N.O.Emin.İzahat, s.342.

³ V.A.Abaza. Göstərilən əsəri, s.35.

⁴ Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.258. Əlavə bax: Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s.37-42, Erməni xalqının tarixi, c.1, s.894-895.

erməni ədəbiyyatında vahid fikir yoxdur və bunun da yeganə səbəbi başqa xalqa məxsus olan tarixə hər hansı yollasa "erməni möhürü" vurmaq istəyidir.

N.O.Emin yuxarıdakı fikrində açıq-aşkar guya Strabonun "qədim Armeniya tarixi haqqında" verdiyi məlumatların elmi tarixin tələbləri səviyyəsindən uzaq olduğunu söyləyir. Bu o deməkdir ki, Strabonu bayrağa çevirən erməni müəllifləri xalq arasında eşitdiklərini yazıya almış qoca Yunanın (Arme (Supria) və onun etnomənsubiyyətə Mar/Maday olan çarı Artaksis barəsində) folklor materiallarını "Armeniya tarixi"nin "canlı" bir parçası hesab etməkdə məqsədli şəkildə "yanılmışlar".

Bəs, N.O.Eminin özü necə? Məgər bu problemin saxta bünövrəsinin əsasını onun özü qoymamışdırmı? Təsadüfüdür ki, o, Strabonun nişan verdiyi M.Xorenskidə nəsil mənsubiyyəti apaydın yazılan "Atarpatena əsilzadəsi" Artəşesi "ola bilsin" fərziyyəsi ilə Arsaklı sülaləsindən olan Artəşes kimi qələmə verir.

Biz N.O.Emini şərti qəbul edək və özümüzü inandırmağa çalışsaq ki, Strabonun nişan verdiyi şəxs romalıların güclü hərbi təzyiqi nəticəsində məğlub olan Selevkid çarı Antioxun müstəmləkə sistemindən çıxan və kiçik valiliyi müstəqil dövlət e'lan edən "Atarpatena əsilzadəsi" Artəşes (Artaksias) deyil, onun qan qohumu olan Parthlı Artəşesdir (özləri demişkən, II Arsakdır, yaxud II Tiridatdır). Məsələnin bu şəkildə qoyulmasında N.O.Emin mənsub olduğu xalqın tarixinə nə yenilik, nə xeyir gətirmiş olur? Dolaşıqlıq və xaosdan başqa heç bir şey! Çünki "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar-Maday" nəsilli Artəşes də, Arsaklı sülaləsindən olan Parthlı Artəşes də ümumtürk tarixinin ayrı-ayrı zaman kəsiyində bir-birini tamamlayan, onun sivil mərhələsini yaradan şəxslərdir.

Əslində I Artəşesin m.ö. 115-ci ildə yaşadığını yazan və onu "Artəşes Aşakuni" adlandıran fikir sahibləri istər-istəməz Y.A.Manandyanın II Tiqranı (m.ö. 95-55) "Artaksid" (Artəşes) nəslindən ayırmış olur.

M.Xorenski Artavazdı və Tiqranı Artəşesin oğlanları hesab edərkən söhbət, tarix e'tibarı ilə atarpatenalı Artəşesdən gedir. Burada Arsaklı Artəşesdən qət'iyyən söhbət gedə bilməz. Çünki "Armeniya tarixi"nin ayrı-ayrı bölmələrində gah "Mar Artəşes"dən, gah da "I Artəşes Arsakuni"dən danışılır.

Xatırlasaq ki, rəvayət versiyalarının birində II Tiqranı «Parfya girovluğu»nda yaşamış çar kimi verilir və o, Artəşesin vaxtilə hakim olduğu Atarpatena ərazisindən "70 vadi"ni verməklə Arsaklıların "girovluğun"dan azad olur.

Yenə tarix ədəbiyyatında xəbər verilir ki, Artaksias (Atarpatenalı Artəşes) sülaləsinin Arme (Şupria) ölkəsində olan hakimiyyətinə Part çarları son qoymuşlar. Bu tarixin təsdiqi və

ədəbiyyatda verilən iki Artəşesin ayrı-ayrı çar sülaləsinə məxsus olduqları barədə Rus imperiyasının Qafqaz siyasətinin ideoloji əskərlərindən olan V.A.Abazanın I Artəşeslə bağlı söylədikləri maraqlıdır. O, adını çəkmədiyi bir rəvayətə istinad edərək yazır ki, I Artəşes Arşakuninin tapşırığı ilə onun kürəkəni Pont çarı IV Mitridat adını dəyişir, üç il romalıların Ön Asiyada olan müstəmləkə ərazilərini gəzir və romalıların hərbi gücünü öyrənir. Bundan sonra I Artəşes iki dəniz (Pont və Aralıq dənizləri) arası qurunu ələ keçirir, Okeana ağzınacan gəmi yerləşdirir, bütün Qərbi işğal etmək fikrinə düşür.

Bundan başqa, müəllif həmin rəvayətə istinad edərək yazır ki, Artəşes Persid çarı Arşakanla ağır döyüşdə qarşılaşır və Persid çarı "şahənşah" titulundan əl çəkir, onu Artəşesə verir.

Əvvəla, Arsaklılar dövrü nə Persid hakimiyyəti olub, nə də onların "Arşakan" adında "şahənşahları". Mə'lumdur ki, tarixin bu çağında da "şahənşah" titulu olmamışdı.

İkincisi, Artəşesin Arşakanla döyüş səhnəsində qarşılaşmasının təsvirini verən rəvayət müəllifi Ön Asiya tarixinin bir anını xatırlatmağa çalışır: Selevkid çarlarından olan III Antioxun (223-187) valisi olan "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" nəsilli Artəşes romalıların yunanlara çaldıqları qələbədən sonra, fürsəti əldən vermədən kiçik valiliyi müstəqil dövlət e'lan edir. Bu haqda yuxarıda kifayət qədər danışılmışdır. Lakin atarpatenalı Artəşesin kiçik Arme valiliyində əsasını qoyduğu Artəşesidlər (Artaksidlər) səltənətinə Arsaklılar son qoymuşdu. Xatırladaq ki, bununla da Mar/Maday nəslinə mənsub olan bir səltənətin bünövrəsi üzərində dil bir, qan bir qohum Arsaklılar tərəfindən ümumtürk, ümumkök tarixinin növbəti davamının əsası qoyulur.

Deyilənlərdən mə'lum olur ki, erməni və ermənipərəst muzdlu müəlliflər başqa xalqların qədim keçmişinə subyektiv yanaşma ilə qələmə aldıkları "Armeniya tarixləri"ni diqqətlə oxuduqda tam aydın olur ki, Ön Asiya xalqlarına məxsus rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş bu kitabların çağdaş ermənilərin Avropadan gəlmiş qaçqın və dilənçi babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Qarşıda mə'lum olacaq ki, qədim Ön Asiya və Qafqaz tarixinə hər bir erməni və ermənipərəst muzdlu müəlliflərin fərdi münasibəti nəticəsində haqqında söhbət gedən Artəşat şəhərinin "banisi" məsələsi elm adamları qarşısında ziddiyyətli problemlər meydana çıxarır. Mə'lum olmur ki, erməni elmi ictimaiyyəti Strabon, Plutarx və başqa qədim müəlliflərinmi, ya Y.A.Manandyan, B.N.Arakelyan və onların fikir tərəfdarlarınınmi, yaxud N.O.Emin, V.A.Abaza və eyni iddia sahiblərinin Artəşesini qəbul edir? Bu dolaşıqlıq da

¹ V.A.Abaza. Armeniya tarixi, s. 35.

Artaşatla əlaqədar M.Xorenskinin "Arşakuni" kimi nişan verdiyi I Artəşeslə guya əməkdaşlıq etmiş Hannibalın dövrünə yanaşılır. Fikrin təkzibi üçün Hannibalın dövrü ilə Artaşatın inşa tarixini yanaşı qoysaq hər şey aydın olar.

Əgər Artaşatın inşa tarixini bir fikirdə m.ö. 180-170-ci (N.B.Arakelyan), o birində m.ö. 116 (Y.A.Manandyan), digər fikirdə m.ö. 115-ci illərdə (N.Emin, V.A.Abaza) Artəşesin yaşamasını nişan verən erməni və ermənipərəst müəlliflərə inansaq, gərək o zaman unutmayaq ki, Karfagenli Hannibal bizə çatdırılan ziddiyyətli zaman kəsiyində yaşamırdı. Bu birincisi.

Bəs, Romanı diz çökdürən Hannibal kimi sərkərdəyə nə düşmüşdü ki, orta əsrlərə qədər millət adı olmayan "İşkil" tayfasına tarixin tanımadığı "Böyük Armeniya" üçün mərkəzi şəhər salmaq qayğısına qalırdı? "Armeniya tarixi"nin N.Eminə məxsus Rus dilində olan nəşrində "Artaşat-Hannibal" epizodunun kitabın erməni variantında olmadığına işarə ilə İ.Şopen yazırdı: "... Moisey Xorenski nə hər hansı Artaşat şəhəri barəsində, nə Karfagen sərkərdəsinin Armeniyaya gəlməsi haqda heç bir şey xatırlamır".¹

Y.A.Manandyan İ.Şopenin bu fikrini bir qədər başqa məzmununda inkişaf və təsdiq edir. O yazır: "Bə'zi tədqiqatçılar, o cümlədən T. (Ö – Ə.T.) Mommsen Artaşatın əsasının qoyulmasında və inşasında Hannibalın iştirakını, həmçinin onun Armeniyada olmasını son dərəcə şübhəli hesab edirlər. Bu mə'lumatlar, görünür, ən'ənəvi əfsanələrlə əlaqədardır".² Bu da ikincisi.

Problem ətrafında açıq-aşkar özünü göstərən yuxarıdakı fikir ziddiyyətləri təkcə erməni müəlliflərinin iddialarını zərbə altına qoymur, habelə onlar Strabon, Plutarx və başqa qədim tarixçilərin verdikləri xəbərləri istədikləri məzmunu salan "iste'dadlı saxtakarlar" kimi diqqəti çəkirlər. Bu da üçüncüsü.

Deyilənləri bir qədər başqa şəkildə izah etməyə çalışaq.

Tarix xəbər verir ki, m.ö. 218-ci ilin baharında Hannibalın komandanlığı altında güclü ordu hissələri İtalyaya daxil olurlar. Bu, Hannibala tarixi şöhrət gətirən müzəffər yürüşü idi.³ Lakin m.ö. 211-ci ildə romalıların yenidən güclənməsi və onların İspaniyada karfagenlilərin müstəmləkə ərazilərini ələ keçirmələri, nəhayət romalıların tərəfindən Şimali Afrikanın bəzi əyalətlərinin işğalı m.ö. 204-cü ildə Karfagen senatını Hannibalı təcili geri çağırmağa məcbur edir.

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 268.

² Akad.Y.A.Manandyan. Qədim dövrlərdə dünya ticarət əlaqələrində Armeniya şəhərlərinin ticarəti haqqında (m.ö. V əsr – m.s.XV əsr). İrəvan, 1954, s.50.

³ Kazimej Kumanetskiy. Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti tarixi. M., 1990, s.199.

Beləliklə, Hannibalın m.ö. 218-ci ilin baharında İtaliyaya tarixi müzəffər yürüşü 204-cü ildə Roma imperatoru Rubliy Korneliy Stsipionun qoyduğu ağır şərtlərlə (Şimali Afrikada Karfagenin ətrafında olan ərazilərindən və müstəmləkə ölkələrindən məhrum edilməklə 10 min talant vermək şərti ilə) Karfagenin sülh təklifi qəbul edilir.¹

Deyilənlərdən aydın olur ki, m.ö. 204-cü ildə Şimali Afrikada romalıların tərəfindən sülh şərtləri ilə bağışlanan Hannibalı m.ö. 190-cü ildə Kiçik Asiyada romalıların Suriyaya çarı III Antioxa çaldıqları qələbə hadisələri ilə əlaqələndirmək, onu Ön Qafqaza gətirib rəvayət Artaşatının «baş me'marı»na çevirmək elm deyil, «Qafqaz evi» arzusu ilə yaşayan keşiş müəlliflərin uydurmalarıdır.

Bu qısa mə'lumatdan bəlli olur ki, Hannibalın aramsız apardığı müharibələrin miqyası Aralıq dənizinin Qərb Avropa sahillərindən kənara çıxmamışdır. Bundan başqa, Karfagenlə və Ön Qafqazı ayıran uzaq məsafəni, hər iki region arasında geniş ərazilərdə əvvəllər Selevkidlərin, sonra Part imperiyasının yaratdığı kiçik çarlıqların yerləşdiyini, xüsusən Artaşatın inşa tarixi (ziddiyyətlidir, bu haqda danışılır) ilə Hannibalın dövrünü on illər kəsiyində qoyan zaman ayrılığını xatırlasaq, bir həqiqətlə üz-üzə dayanmalı olarıq: "Artaşat-1" adı altında B.N.Arakelyanın nişan verdiyi arxeoloji sahə Artəşesin² adına istinad edilən qədim Artaşatın xarabalıqları ola bilməz. Hər şeydən əvvəl, unutmayaq ki, erməni arxeoloqları yalnız kilsə rəvayət ədəbiyyatı əsasında Artaşatı haqqında söhbət gedən ərazidə lokalizə edirlər. Halbuki, bu iddianın təsdiqi, hər şeydən əvvəl, həmin ərazidə aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyətin şahidliyi ilə sübuta yetirilməlidir.

Y.A.Manandyan Hanniballa əlaqədar Artaşatı "Yeni Karfagen" adlandırır. Lakin tarix xəbər verir ki, "Yeni Karfagen" (indiki Kartaxen) adı ilə İspaniyada müstəmləkə ərazisində salınmış

¹ Kazimej Kumanetskiy. Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti tarixi. M., 1990, s.199.

² Yuxarıda apardığımız araşdırmadan mə'lum oldu ki, M.Xorenskidə Türk mənşəli ayrı-ayrı sülalələrə mənsub Artəşes adında iki çar nişan verilir. Anonim keşiş müəllif onları bir-birindən fərqləndirən "birinci" sözünü Arsaklı sülaləsindən olan çarın qarşısında yazır və onu "I Artəşes Arşakuni" adlandırır. Ən'ənə olaraq, erməni tarixçiləri də "Artaşat"ı qədim müəlliflərdə (Strabon, Plutarx və b.) Artaksias, M.Xorenskidə "Atarpatena əsilzadəsi" nam-nişanı ilə tarixləşdirilmiş Artəşesin deyil, I Artəşesin adı ilə əlaqələndirirlər. Bu məqamda erməni müəllifləri iki əks yönləndirici tələffüz edirlər: Artaşata Strabonun adını çəkdiyi Artaksiasdanmı, yaxud "Artəşes Arşakuni"dənmi keçən yol daha əlverişlidir?!

Erməni tarix ədəbiyyatında özünü kəskin şəkildə göstərən bu ziddiyyət "Artəşes və Artaşat" problemini anlaşılmaz dolaşığa salmışdır.

şəhər Hannibal deyil, m.ö. 229-cu ildə onun böyük qardaşı Qasdrubal tərəfindən inşa edilmişdi.¹

Hanniballa bağlı yuxarıda nişan verilən tarixlə Artaşatın erməni ədəbiyyatında qeydə alınmış inşa tarixini müxtəlif ziddiyyətli rəqəmlərlə (m.ö. 180-170; m.ö. 166; m.ö. 115) göstərən səhifələri üz-üzə qoysaq, erməni xalqına həsr edilmiş "tarix" kitablarının gerçək Böyük İnsan tarixi ilə heç bir əlaqəsi olmadığı dərhal aşkar olar.

Qısa da olsa, deyilənlər kifayət edər ki, erməni arxeologiyasının "Artaşat-1" adı ilə nişan verdiyi ərazinin çağdaş ermənilərin guya "tarixi" "Böyük Armeniya" dövlətinin mərkəzi şəhərinin xarabalıqları olmasına karfagenli Hannibalın şahid kimi qələmə verilməsinin heç bir tarixi əsası olmadığını sübuta yetrilsin.

Qədim Artaşatın coğrafi ərazi kordinatları və inşa tarixi nə Strabon və Plutarxda, nə mifoloji, nə də epik ədəbiyyatda göstərilməmişdi. Ancaq buna baxmayaraq, erməni müəllifləri əsas istinad nöqtələri olan bu materiallar arasında uzun illər apardıqları axtarışlarda ənənəvi bir arzuya çatmaq ümidi ilə yaşamışlar. Lakin bütün ciddi cəhdlərə, dolayı "faktlara" istinad edilməsinə baxmayaraq, rəvayət qəhrəmanı olan Artaşesin adı ilə əlaqələndirilən rəvayət şəhəri olan Artaşatın yerləşdiyi ərazinin coğrafiyası bu günə qədər dəqiqləşdirilməmiş qalır.

Artaşatı rəvayətdən real torpağa endirmək və gələri ermənilərə «Qafqaz evi» tikmək üçün vaxtilə aparılan ilk arxeoloji işlər milliyyətçə erməni olan Qərbi Avropa "armenisti" Q.Alişana və N.Marra aiddir. Lakin bu görkəmli alimlərin elmi nəticələri B.N.Arakelyanın arzu və fərziyyələri həyata keçirməyə çalışdığı problemin həlli üçün sərfəli olmaması onun aşağıda söylədiklərindən aşkar görsənir. O, yazır: "Avropa səyyahları və yerli alimlər, o cümlədən, böyük tarixçi və qədim Armeniyanın coğrafiya və tarixi abidələrinin bilicisi Qevond Alişan orta əsrlərə aid Divin şəhərinin xarabalarını Artaşat şəhəri ilə dəyişik salıblar, xüsusilə də ona görə ki, Divinin xarabalıqları yaxınlığında Artaşat kəndi yerləşirdi (indi Verin Artaşat), 1899-cu ildə burada, şəhərin ərazisində N.Y.Marr kəşfiyyat qazıntı işləri aparmışdı. Lakin çox məhdud qazıntı işləri ona burada Artaşatın, yoxsa Divinin xarabalıqları olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan vermədi".²

Müəllifin fikrini açıqlamağa ehtiyac vardır.

Birinci. B.N.Arakelyan Q.Alişanın Artaşat ətrafında olan elmi axtarışlarının nəticəsini qəbul etmir. Onun fikrincə, Q.Alişanın yanlış nəticəyə gəlməsinə səbəb Divin xarabalıqları yanında "Artaşat kəndi"nin (indiki Yuxarı Artaşat) olmasıdır. Ancaq B.N.Arakelyan

elə oradaca öz fikrini təkzib edərək Q.Alişanı qəbul edir. N.B.Arakelyan yazır: "Ərəb tarixçisi Baladzori VII əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Artaşatı "Alqırmızı kənd" adlandırmışdı".¹

Deməli, söhbət erməni arxeologiyasına məlum olmayan, habelə "Artaşat-1" qazıntı sahəsindən tam fərqli yaşayış yerinin VII əsrdə el arasında "Artaşat" adı ilə deyil, "Alqırmızı kənd" namında nişan verilməsindən gedir.

Başqa bir erməni tarixçisi Q.X.Sarkisyan da kənd Artaşatla əlaqədar maraqlı fikir söyləyir. O yazır: "Arsaklıların dəbdəbəli paytaxtı olan Artaşat V əsrdə kənd səviyyəsinə enmiş şəhər idi".²

Müəllifin fikri olduqca aydın və anlaşıqlıdır. Artaşat etnomənsubiyyətçə erməni babalarına aid olan şəhər deyildir. Bundan başqa, mənsubiyyəti və inşaat taxiri saxtalaşdırılan Artaşat Arsaklı Türk sülaləsinə mənsub M.Xorenskinin "I Artaşes" adlandırdığı çar tərəfindən saldırılmışdı.

Deməli, Q.X.Sarkisyanın Artaşatı "Böyük Armeniya"nın mərkəzi hesab edilən və onu Strabonun Artaksid adlandırdığı çarın adı ilə əlaqələndirən XX əsr soydaş tarixçilərinin fikirlərini təkzib edir. O bu mövqe ilə N.Eminin "I Artaşes Arşakuni" konsepsiyasını müdafiə edir.

Qayıdaq əvvəlki fikrə.

Çox təəssüf ki, Qevond Alişanın Artaşatla bağlı maddi sübutları və bilikləri bizə hələlik məlum deyildir. Lakin Qevond Alişan kimi "qədim Armeniyanın tarixi coğrafiyasını və abidələrinin bilicisi olan görkəmli bir tarixçi" B.N.Arakelyanın nəticədə sübutsuz söylədiyi elmi dəyərdən uzaq yüngül fikrinə layiq olmamalıdır. Qənaətimizcə, Q.Alişan həqiqətə daha yaxındır.

B.N.Arakelyan "Artaşat-1" namında nişan verdiyi arxeoloji xarabalığı yerli Azərbaycan türklərinin babalardan qalma "Qoşa dağlar" adlandırdıqları ikinci hündür dağın təpəsində, yəni Q.Alişanın nəzərdə tutduğu coğrafi ərazidən tam fərqli məkanda lokalizə edir. Burada aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri "Avesta"nı yaratmış Azərbaycan türklərinin ulu əcdadlarının inanclarına, məişətlərinə və mübarizə tarixlərinə canlı şahidlərdir.

İkincisi. B.N.Arakelyan ümumtürk tarixinin başına gələn 1828-ci il məlum faciəli tarixdən sonra kütləvi şəkildə köçürülüb gətirilmiş

¹ Kazımej Kumanetskiy. Göstərilən əsəri, s. 199.

² N.B.Arakelyan. Artaşat-1, s.17.

¹ N.B.Arakelyan. Artaşat-1, s.16.

² Q.X.Sarkisyan. Tigranakert, s.134.

erməni ailələrinin "nəsil ağacını" Ön Qafqazda Azərbaycan türklərinin torpaqlarına "əkənlərdən" və güclü hamilərdən olmuş N.Y.Marr kimi görkəmli alimi də heç bir elmi istinadı olmadan xəyalda yaratdığı rəvayət "Artaşatına" gedən yoldan kənarlaşdırır. O, yeganə bir bəhanə gətirir ki, guya akademik N.Y.Marrın "çox məhdud" bir formada apardığı kəşfiyyat qazıntı sahəsi imkan verməmişdi ki, həmin xarabalıqların Artaşata, ya Divinə aid olması müəyyənləşdirilsin.

B.N.Arakelyanın dediklərindən o nəticəyə gəlir ki, N.Y.Marr kəşfiyyat qazıntısından sonra orada geniş arxeoloji cəbhə açmağı yersiz hesab etmişdir.¹

Görünür, Ərəb tarixçisi Baladzorinin "Qırmızı kənd" adlandırdığı bəzi erməni müəlliflərinin uydurduqları "Artaşat kəndi" köçkün və qaçqın erməniləri Qərbi Azərbaycanda "qədim" ev sahibi etmək istəyən qüvvələrin arzularına cavab verməmişdi. Nə üçün? Çünki, əgər Q.Alişanın və N.Marrın gəldiyi nəticəyə istinadən Baladzorinin nişan verdiyi "Qırmızı kənd", yəni uydurma adla nişan verilən indiki Yuxarı Artaşat kəndi Artaşesin adı ilə bağlı olmuş Artaşat şəhəri olaraq qazılarsa, o zaman, erməni millətçiləri Divin adı ilə qələmə aldıkları başqa bir xarabalığın "erməni" tarixini itirəcəklərindən qorxurdular. Əlbəttə, rəvayətlərdə uydurulmuş "Böyük Armeniya"nın "mərkəzi şəhərlərinin" hər ikisinin də - Artaşatın da, Divinin də Qərbi Azərbaycan torpaqlarında guya arxeoloji "tapıntısına" yeni cəhdlər ermənilərin Kreml qarşısında 1960-cı ildən başlayaraq qaldırdıqları növbəti torpaq iddiası siyasətinə uyğun təkrarən proqramlaşdırılmışdır.

Kremlin daşnak-kommunist qüvvələri qədim Artaxsişat şəhərini yeni formada Artaşat adı ilə Araz çayının sahillərində Qərbi Azərbaycan torpaqlarında canlı həyata qaytarmaq üçün ısrarlı inad göstərirlər. Nəhayət, onlar Baladzorinin dediyi "Alqırmızı kənd" adı

ilə yeni xarabalıqlar axtarışında olarkən, Kiçik Vedidə təsadüfən tapılan sinə daşı arakelyanların əlində bəhanə daşına çevrilir. Beləliklə, Kiçik Vedidən neçə kilometr aralıda yerləşən "Qoşa dağlar"ın ərazisi qadağan zonası e'lan edilir, Rus hamillərdən başqa, qeyri-millətlərdən olan alimlər "arxeoloji xarabalığa" buraxılmırlar. Bizdə el məsəli var: bu qaranlıqda onların özləri doğur, özləri göbəyini kəsir!..

Deyilənlərdən mə'lum olur ki, Q.Alişan və N.Marrın Ön Asiyanın və Ön Qafqazın qədim yerli tayfaları arasında gəzən rəvayətlərin Yunan koloniyə ərazilərində və Suriyə kilsələrində olan tərcümə variantlarından istifadə etmiş erməni keşişlərinin "Armeniya tarixi" adına tərtib etdikləri kitablarda adı çəkilən Artaşat şəhəri ilə əlaqədar apardıqları axtarışların nəticəsiz qalmasına başlıca səbəblərdən biri də tarixin sirrini özündə saxlayan torpağın alt qatlarından üzə çıxartdıqları dəyərlərin "Avesta" inancılı yerli əhalinin etnik mənsubiyyətinə şahid olmalarıdır.

1960-cı illərdən e'tibarən keçmiş SSRİ-nin başçısı N.S.Xuruşşovun hamiliyi altında Azərbaycan türklərinə qarşı başlanan amansız daşnak-kommunist guruhunun növbəti hücum erası arakelyanlara fürsət verdi ki, riyakar və xəbis təbiətləri günahından tarixən qismətləri köçkünlük və qaçqınlıq olmuş erməniləri Qərbi Azərbaycanda "qədim ev sahibi" etmək üçün alimə yaraşmayan, lakin erməniliyə xas olan bütün vasitələrdən istifadə etsinlər.

Bu hamiliyin nəticəsidir ki, B.N.Arakelyanın əlində heç bir tarixi və elmi əsası olmaya-olmaya "Qoşa dağlar" arxeoloji mədəniyyətini "Artaşat-1" rəmzi adla qeydə almasının səbəbini ondan bu günə qədər nə Rus, nə də Qərbi Avropa mütəxəssisləri soruşmaq arzusunda belə olmamışlar.

Qərbi Azərbaycanda yerli əhalinin - Azərbaycan türklərinin bu gün də "Qoşa dağlar" adlandırdığı dağın birində B.N.Arakelyanın lokaliza etdiyi Artaşatın düşmən tərəfindən od vurulub məhv edilməsi fikrinə gəldikdə¹, şübhəsiz, bu, əgər faktdırsa, onda bunun Kiçik Vədi düzənliyində təsadüfən aşkarladığı yazılı daşın tarixi ilə əlaqəsi qət'i ola bilməz. Hətta B.N.Arakelyanın özü yazır ki, həmin sinə daşında olan yazı m.s. 116-cı ildə Artaşata soxulmuş və onu dağıtmış Roma sərkərdəsi Trayanın adı ilə bağlıdır.

¹ N.B.Arakelyan. Artaşat-1, s. 24-25.

¹ Akad. N.Y.Marr Ağrı dağı vadisində yer səthi ilə "bərabərləşdirilmiş" başqa insan məskənləri kimi. Artaşatın da dəqiq yerini müəyyənləşdirmək üçün şəhərin yaşayışını təmin edəcək su anbarının axtarışına çıxır. O, yazır: "Və'd edilmiş fasiləziz su axınıni təmin edən su təchizatı olmadan Ararat vadisində heç bir həyat mümkün deyil. Nə Araz, nə də ki, əlbəttə, Azat (indi Qarni - Ə.T.) Ararat vadisi çərçivəsində suya olan o dövrkü tələbatı ödəyə bilməzdilər". N.Y.Marrın başçılığı ilə 1910-cu ildə "Qexam (Alagöz - Ə.T.) dağlarından" Artaşata, Divinə gələn suyun mənbəyini axtarışa başlaya ekspedisiyanın cəhdləri istənilən nəticəni verməmişdir. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır. Ətraflı bax: N.Y.Marr və Y.İ.Smirnov. Vişaplar, c. 1. L., 1931, s.135-145.

Başə düşmək olmur ki, müəllif hansı əsasla Artəşatın süqutunu gah Arsaklı səltənətinin Pont çarlığını yaratmış məğlubedilməz II Mitridatla (m.ö. 123-88), gah da ondan iki yüz ildən artıq son zaman ayrıncında dayanan Trayanla əlaqələndirmək istəyir. Bu, B.N.Arakelyanın özü üçün tam aydınlaşmamış şəxsi "arxeoloq" mövqeyidir. Nəhayət, yazılı sinə daşının təsadüfən üzə çıxdığı ərazidə aşkarlanmış İskit akropolunun və başqa maddi-mədəniyyətin erməni ədəbiyyatında Artəşat adı ilə rəmzləşdirilmiş "Qoşa dağlar" xarabalıqlarında tapılmış arxeoloji mədəniyyət nümunələri aşkarca sübut edir ki, Kiçik Vedi tapıntısı ilə "Artəşat-1" qazıntısı arasında heç bir əlaqə ola bilməz.

"Qoşa dağlar"da aşkarlanmış insan məskəni ilə Kiçik Vedi tapıntılarını "Artəşat-1" arxeologiyası adı altında ümümləşdirərək təqdim edilməsi açıq göstərir ki, əgər yazılı daşın aşkarlandığı yer ayrıca bir arxeoloji sahə kimi öyrənilmiş olsaydı, şübhəsiz, həmin məskəndən tapılan maddi-mədəniyyət "erməniləşdirilərkən" həmin yerə də uydurma bir rəvayət adı qoymaq lazım gələcəydi.

Əvvəlcə B.N.Arakelyanın Kiçik Vedi tapıntısı ilə əlaqədar verdiyi mə'lumatı xatırlayaq.

Yuxarıda dedik ki, Aza ölkəsinin Araz çayının Qafqaza söykənən sahilində Marların Şarur çöllərinə doğru uzanıb gedən bir parçasında ulu Vedi tayfalarının adını yaşadan Kiçik Vedi kəndinə 1967-ci ildə su xətti çəkərkən təsadüf nəticəsində qiymətli tarixi abidə aşkar edilmişdi. Bu münasibətlə erməni arxeoloqu B.N.Arakelyan 1970-ci ildə abidənin tapıldığı yerdə, yə'ni qədim Vedibasar Türk elinin kiçik bir guşəsində arxeoloji işə başlayır. Mə'lum olur ki, təsadüfən torpağın alt qatlarından üzə çıxarılmış abidə Roma legionundan olmuş əsgərin məzarı üstünə qoyulmuş sinə daşdır. B.N.Arakelyanın fikrincə, bu xatirə abidəsi Ön Asiyaya sür'ətli yürüşlə daxal olmuş Roma sərkərdəsi Trayanın adından latın qrafikası ilə m.s. 116-cı ildə əbədiləşdirilmişdi. Bu iri hərflərlə yazılmış böyük həcmli (uzunluğu 8,5 və hündürlüyü 0,8 metr olan 5 daş plitəyə həkk edilmiş yazıda) abidədə imperatorun titulları sadalandıqdan sonra onun ardınca üz-üzə dayanmış ev sahibi IV İskit legionun hərbi mühəndis qurğularından da mə'lumatlar verilir (Şəkillər).



III На погоне римского воина легиона Траянов.
Tombstone of a Roman soldier of the 14th legion.

ERVA TRAIANVS
 THICVS PONT MAX
 R LEG III SCÆ FECIT

IV. Латинская надпись Траяна, передающая титулатуру императора и сообщая о возведении какого-то строения IV Северским легионом
 Latin inscription of Trajan's exhibiting the titulature of the emperor and telling of the erection of a certain structure by the Scythian legion



VI. Остатки крепостных стен на I-м и 5-м холмах.
 Remains of fortress walls on the first and fifth hills.

IMP CAESAR DIVI NERVAE F
 OPTIMVS AVGVS RM DACI
 TRIB POTESTATIS P XIII COS V



V. Фрагмент крепостной стены города из крупных блоков.
 Fragment of the city fortress wall made up of large blocks

Erməni tarix ədəbiyyatında xəbər verilir ki, Trayan m.s. 114-116-cı illərdə Artaksatı işğal etmişdir. Tarixin izləri göstərir ki, ev sahibinə qələbə çalmaq düşməyə o qədər də asan başa gəlməmişdir.

Asiyalıların cəsurluğundan, döyüşkənliyindən heyrətə gələn cüdrətli Roma sərkərdəsi hissini gizlədə bilməmiş, seçmə Roma legionunun şöhrətli döyüşçüsünün adını dünya hərbi tarixinə salarkən abidədə onun adı ilə yanaşı düşməni olduğu ev sahibini "İskit" namında nişan vermişdir. Lakin B.N.Arakelyan iskitlərin etnik mənsubiyyətləri,¹ soy kökləri barədə açıqlama verməkdən yan keçsə də, yəqin ki, "Armeniya tarixinə" də M.Xorenskinin Ağrı dağı vadisindən marların Şarur çöllərinə doğru Artavazın Maraket (Marlar şəhəri) adında böyük bir abadlıq salması barədə verdiyi məlumatı unutmamışdı. Lakin arxeoloji sahədə tarixin canlı abidələri ilə üz-üzə dayanan Arakelyan həmin "şahidlərin" danışan dilini kəsərək onları lal edir, səslərini, hüquqlarını əlindən alır, onların adından, onların dilindən öz kobud erməni ləhcəsi ilə riyakar, xəbis, parçalamağa həris, çox-çox qamarlamağa hazır olan acgöz əxlaqla fikrinə davam etsə də, həqiqəti gizlədə bilmir. O, məcburən yazır ki, burada IV İskit legionuna məxsus ayrı-ayrı tikililərlə yanaşı, geniş sahədə hərbi düşərgə, hərbi müdafiə qurğuları, böyük qəbiristanlıq, insan yaşayışı abadlıqları və s. aşkar edilmişdir.

"Armyan tarixi" düzüb-qoşmaq məqsədi ilə bu genişlikdə, bu zənginlikdə meydana çıxarılmış insan yaşayış məskəninin etnik mənsubiyyətini incələməkdən yan keçən B.N.Arakelyan görəsən, kimlərin gözünə kül atmaq istəmişdir? Bəs, onun Trayanın yazısı hesabına saxtalaşdırıla bilmədiyi İskit-Türk tayfa adı və onunla bağlı qədim yaşayış məskəni hansı tarixi həqiqəti ap-aydın ortaya qoyur?

Əgər saxta "armyan tarixini" qəbul edəsi olsaq, belə bir ədalətli suala cavab verməli olacağıq: Armyan "dövlətinin" qədim mərkəzlərindən biri olaraq qələmə verilən Artaxatın arxeoloji qazıntısı zamanı aşkarlanmış İskit abadlıqları əgər "Artaxat-1" erməni arxeoloji xarabalığı olmussa, nə üçün burada erməni

¹ Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdində olan Şərqsünaslıq Assosiasiyası 1924-cü ilin yayında Dağlıq Qarabağa və Zəngəzurda «ideoloji silahlar» görkəmli alimlərdən ibarət nüfuzlu tərkibdə elmi ekspedisiya göndərir. Ekspedisiya yerli "İskit" (qədim Türk tayfalarına verilmiş ümumi ad) əhalisinə məxsus olan kifayət qədər zəngin arxeoloji mədəniyyət aşkarlayır. Ekspedisiyanın nəticələri ətrafında hesabat yazan S.Ter-Avetisyan, necə deyirlər, hər şeydən danışır, ancaq iskitlərin etnomənsubiyyətləri barədə (B.N.Arakelyan eyni ənənəni «Artaxat-1» arxeologiyasında davam etdirir) bircə ifadə belə işlətmir. Məqsəd aydındır. Türk Arsakın adını yaşadan toponim XIX əsrin əvvəllərində Arazın sol sahil ölkələrindən gətirilib məskunlaşdırılmış qaçqın əhalinin «Qafqaz evi» tarixini «qədimləşdirmək» üçün sün'i şəkildə «erməni Arsak» adlandırılır. Qarşıda bu haqda ətraflı danışılacaqdır. Ətraflı bax: S.Ter-Avetisyan. Qədim Qarabağ abidələri və İskit problemləri. Tiflis, 1934.

nişanələri yoxdur?/ hansı xalqın Qafqazda ev sahibi olmasından və həmin qala şəhərin kimlərlə bağlı olan milli mənsubiyyətindən xəbər verir?

B.N.Arakelyanın özü də yuxarıda gətirdiyimiz fikrində deyilənləri "rəvayət" adlandırsa da, bir qədər sonra öz sözlərinin tam əksi olaraq, həmin hadisələri gerçək tarix kimi qələmə verir. Əlbəttə, bu da əcdaddan qalma düz sözü dilinə gətirməyən erməni müəllifinə miras qalmış ənənəvi riyakarlıqdan başqa bir şey deyildir.

Məsələn, qarşıda "Epik nəğmələr"dən və bəzi rəvayətlərdən gətirəcəyimiz nümunələrdən aşkar görəcəyəm ki, Zərdüştü inancılı əhalinin folklor qəhrəmanı olan Mar Artaxes çağdaş erməni müəllifləri tərəfindən epik anlayışdan çıxarılıb erməni tarixinə mənsub "armyan çarı" kimi verilir.

Nə erməni keşişləri, nə erməni ziyalıları bu günə qədər təkzibedilməz həqiqəti heç cür anlamaq istəməmişlər ki, "erməni dinli", "erməni dilli" çar Artaxes haqqında bizə qədər gəlib çatan bütün məlumat versiyaları ayrı-ayrı rəvayətlərlə bağlıdırsa, onların uydurulmuş "Böyük Armeniya" mifi də, bu qədim "dövlətin" şübhəsiz, guya növbəti mərkəzi şəhəri "olmuş" erməni Artaxatın da tarixi "mövcudluğu" rəvayətdir.

Meydanda olan təkzibedilməz bütün dəlillər ermənilərin elmi tarixə zorla qəbul etdirmək istədikləri rəvayət Artaxatını və onun B.N.Arakelyan tərəfindən Qafqaz Albaniyası ərazisində lokalizə edilməsini anitarixi mövqe olduğunu sübut edir. Bu baxımdan bizim fikrimiz erməni alimi S.T.Yeremyanın fikri ilə üst-üstə düşür. O yazır: "Van gölünün Şərqi sahillərindəki Artaxesyan (seçmə bizimdir – Ə.T.) vilayəti öz adını görünür ki, bir vaxtlar burada mövcud olmuş eyni şəhərin (yəni Artaxatın – Ə.T.) adından götürmüşdür".¹

Erməni müəllifinin bu qənaətə gəlməsi təsadüfi deyildir. Düz iki min il əvvəl Strabon Kiçik Arme (Supria) vilayətini genişləndirərək 200 illik səltənət yaratmış Artaxatın çar nəslindən olmuş Artaxsidin saldırdığı Artaxatın Kiçik Asiyada yerləşdiyi ərazini aydın şəkildə təsvir etmişdir.² Bu haqda yuxarıda ətraflı danışılmışdı. Artaxatı M.Xorenskinin adı ilə Qərbi Azərbaycanda lokalizə edən N.Emin və başqaları, əlbəttə, açıq-aydın şəkildə Strabonu saxtalaşdırırlar.

Dediyimiz kimi, biz Strabon və başqa qədim müəlliflərin əsərlərində Artaks (Artaxes) və Artaxat (Artaxat) haqqında verilən məlumatları tarixi gerçəklik baxımından rədd etmərik. Biz B.N.Arakelyanın "Artaxat-1" arxeoloji xarabalıqlarından Artaxeslə bağlı heç bir maddi-mədəniyyətin, hətta aşkarlanmış sikkələrin,

¹ S.T.Yeremyan. Qədim Armaniyada şəhərlərin inkişafı və şəhər həyatı – VDJ jurnalı, 1953, №3, s.14.

² Əlavə bax: Kirziyolu M. Fəxrəddin. Kars tarixi, s.117.

meydana çıxarılmış başqa qazıntı tapıntılarının hamısının da "Avesta" inanlı əhaliyə aid olmasını və s. əsas götürərək qət'i o nəticəyə gəlirik ki, "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" soylu Artəşesin adını yaşadan qədim "Artəşat" Strabonun verdiyi xəbəri təkrar edən erməni tarixçisi S.T.Yeremyanın dediyi kimi, Kiçik Asiya ərazisindədir və təəssüf ki, bu ulu Türk şəhərinin yeri bu günə qədər dəqiq öyrənilməmişdi.

B.N.Arakelyan "Artəşat-1" adlandırılışı, lakin bizim qəbul etmədiyimiz bu günə qədər əsil adı elmə məlum olmayan insan məskəninə aşkarlanmış arxeoloji maddi-mədəniyyət "erməniləşdrilmiş" çar Artəşesin deyil, qədim Nəxçuan (Naxçıvan) əyalət aşıqlarının nəsilərə yadigar qoyduqları "Epik nəğmələr"də tərənnüm edilən "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" soylu (M.Xorenski) Artəşesin mənsub olduğu etnoinancı, etnoməişəti, etnomədəniyyəti, etnopsixologiyayı aşkarca meydana qoyur.

B.N.Arakelyanın dediklərinə yekun olaraq bildiririk ki, əgər Kiçik Vedidə aşkarlanmış xarabalıq eyni bir şəhərin mövcudluğundan xəbər verirsə, bəs, o zaman necə olur ki, "Qoşa dağ"lar üzərində salınmış insan məskəninə m.ö. düşmən orduları tərəfindən od vurulur, hər şey külə çevrilir, Kiçik Vedi isə m.s. tarmar edilir? Bəs, B.N.Arakelyan hansı əsasla qədim Zəngibasara mahalının çöllərini sulayan Zəngi çayının ayırdığı Kiçik Vedi tapıntı sahəsi ilə "Qoşa dağ" xarabalıqlarını eyni şəhərin qalığı hesab edir?

Bütün bunlar, onsuz da heç bir tarixi-elmi maddiyyətə söykənməyən erməni arxeologiyasının çözülməmiş müəmmalı qara bir şeytan kələfi olduğuna şahadət verir.

B.N.Arakelyan bəzə "Artəşat-1" adı ilə nişan verdiyi arxeoloji insan məskəninə aid etdiyi maddi-mədəniyyətə qarşıda etnotarixi kontekstdən nəzər yetirərkən tam aydın olacaq ki, o, riyakar keşiş babası kimi "Artəşat-1" adlandırdığı xarabalıqlardan qazıb çıxartdığı qara torpağı açıq-aşkar canlı tarixin üstünə qalaq-qalaq tökməyə, onu gizlətməyə, məsələni məhz milli ədavət, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinə qarşı ənənəvi erməni düşmənçiliyi baxımından özü bildiyi və özü istədiyi məzmununda yozmağa çalışır. Məsələn, o, qazıntı tapıntılarının siyahısında olan ev əşyalarının və başqa maddi-mədəniyyət nümunələrinin üzərində aşkarlanmış yazının "Aramey yazısı" olduğunu iddia edirsə də, həmin mədəniyyəti "Artəşat-1" arxeoloji xarabalığının adına yazmır.¹ Müəllif heç bir elmi əsasa söykənmədən üstündə aşkarlanmış "Aramey yazısı" olan əşyaların kənardan gətirildiyini söyləyir. O yazır: "Artəşatda üstündə Aramey

dilində yazısı olan əşyalar güman ki, gətirilmədilər. Lakin bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, qədim Armeriyada Aramey dili Yunan dili ilə yanaşı istifadə olunurdu. Şimali Armeriyada tapılmış, üstündə Aramey yazıları olan I Artəşes stelaları (m.ö.189 - 160-cı illər) buna sübutdur".¹

Bəs, B.N.Arakelyanın arxeoloji hesabatında yalnız adı çəkilən, lakin həqiqi bir arxeoloq-tarixçi araşdırması ilə maddi sübut olaraq, kitabda oxucuya təqdim edilməyən "Aramey dili" və "Aramey yazısı"nın etnik mənsubiyyəti barədə bir ifadə belə işlədilmir. Lakin müəllifin "Artəşat-1" tapıntıları üzərində olan "Aramey dili" və "Aramey yazısı"nın Arsaklı I Artəşesin (m.ö. 189-160) və Qarni arxeologiyasından aşkarlanmış "Aramey yazıları"nın Arsaklılar sülaləsindən olan çar I Volozgin (Valarşa) oğlu hesab etdiyi Xosrovun (m.s. 198-216) dövrünə aid etməsi açıq sübut edir ki, söhbət Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta"dan gedir. Məlum həqiqətdir ki, ümumtürk tarixinin bu çağında Ön Asiyada ötən yüz illiklərdən bəri Parn Türk-İskit tayfasının qüdrətli Arsaklı çar səltənəti və bu xanımının mə'nəvi dayağı olan "Avesta" hakimiyyətdə idi. Başqa sözlə, ta Maday imperiyası dövründən başlayaraq, Sasani-Persid sülaləsinin süqutunadək (642-ci il) Ön Asiyada dövlətçiliyin idarə edilməsində və icra mexanizminin işlədilməsində, habelə ayrı-ayrı etnik azlıqların (məsələn, "İşkil" icmasının) sığındıqları ölkələrin inanc evlərində "Avesta" nüfuzu aparıcı olmuşdur. Bu təkzibedilməz həqiqət bəzə əsas verir söyləyərk ki, elmi ədəbiyyatda "Aramey dili" və "Aramey yazısı" adı altında erməni şovinist ideoloqların dolaşdırmağa, ətrafında məqsədli şəkildə mübahisələr açmağa çalışdıqları bu irs "Avesta" abidəsi ilə bağlıdır.²

Bəs, ümumtürk tarixinin bu parlaq səhifəsini B.N.Arakelyan nə üçün unudur? Nə üçün o, "Aramey dili" və "Aramey yazısı" sözlərini işlədərkən bu böyük mədəniyyətin etnomənşəini tarixi aspektdə açmaqdan yan keçir? Olmaya, erməni müəllifi bu mədəniyyətin etnotarixini bilmir? Bilir, həm də elmi dəqiqliklə bilir! Ancaq bu böyük mədəniyyətin bətnində Ön Asiyanın Qərb əyalətlərinə və Qafqaza gələn Böyük Turanizmi nişan vermək nəinki erməni müəlliflərə, habelə rusizmə, hətta Qərbin özünə belə sərfəli deyildir. Elə buna görə də birinci versiyada "Armeriya dövlətinin" tarixi "mövcudluğunu" təsdiq etdirmək məqsədi ilə "Artəşat-1" xarabalıqlarından aşkarlanmış üzərində "Aramey yazısı" olan əşyaların insan tarixinin tanımadığı "qədim Armeriyaya" guya kənardan gətirildiyini "güman"la söyləyən B.N.Arakelyan fikrinin

¹ Artəşesə istinad edilən daşüstü yazının "Artəşat-1" arxeologiyası zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı kitabda verilməməsi alimə qarşı inamsızlığı daha da dərinləşdirir.

¹ B.N.Arakelyan. Artəşat-1. s.33

² Ətraflı bax: Mtsxeta-1 (Armazis-Xevi). 1937-1946-cı illərdə Armazis-Xevi qazıntısında aşkarlanmış arxeoloji abidələr. Tiflis, 1958. s.232.

davamında yazır: “İkincisi, qədim Armeniyanın şəhərlərində armyanlarla yanaşı, II Tiqrən tərəfindən Armeniyaya köçürülmüş müəyyən miqdarda başqa dilli əhali də mövcud idi. Mə'lumdur ki, onların arasında Aramey dilində danışan əhali də vardı”.¹

Görən arakelyanlar həqiqətən başa düşmələri ki, əgər dövrün qüdrətli dövlətlərinin ərazilərində pərakəndə halda yaşamış adsız bir etnosun, həmin coğrafiyada aparıcı milli dili və yazısı, milli baxışı və inancı, milli məişəti və mə'nəviyyatı olmaya, onun adına milli dövlət “tarixi” yazmaq mifdir, ülluziyadır?!

Bütün bu deyilənlər təkzibedilməz bir həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, ümumtürk tarixinə qarşı mə'nəvi erməni terrorizminin tarixi B.N.Arakelyanla başlayıb, onunla da bitmir. Türk xalqlarına qarşı soyqırım ideologiyasının tarixi ötən yüz illiklərdən başlamış, şübhəsiz, bu qəddar, vəhşi ən'ənə qarşısındakı yüz illiklər boyu da davam edəcəkdir!

Mənfur erməni keşişlərinin “Türkləri başdan-başa qırın, onların torpaqlarına sahib olun!” vəsiyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün heç zaman fitnə-fəsad qələmini yerə qoymayan varis ziyalılar rəvayətlər əsasında Ön Asiyanın böyük bir ərazisindən başlayaraq, Qafqaz-bütün Oğuz Albaniyasını başdan-başa “Böyük Armeniya” adında şər mifi (kilsədə çəkilmiş xəritədə, yalnız xəritədə!) adı altında qucaqlasalar da, heç bir tarixi mənbədə onların əcdadlarının hansı etnik adla, hansı sayda, dəqiq kordinatları və adı olan hansı bütöv bir coğrafi ərazidə toplum halında məskun olduqları barədə bir cümləyə də rast gəlinmir. Hətta bu günə qədər “Böyük Armeniya” mifini Qərbi Azərbaycan torpaqlarında reallaşdırmaq, başqa sözlə, onu tərtib etdikləri saxta xəritələrdən torpağa köçürmək siyasəti ilə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı m.ö. yüz illiklərdən xəbər verən aşkarlanmış zəngin mədəniyyətin qədim yunanların “İşkil” (Simeon Lehatsi) namında lə'nətlədikləri bir etnosun, daha dəqiqi, “Xristianlığın Ortodoks dövrünədək milli adları olmayan” (N.Marr), əvvəlcə Xaldey əfsanələrindən gələn “Hayk” və “Haykstan” adı ilə, daha sonralar, XIX əsrin əvvəllərində uydurma rəvayətlərə söykənərək fərziyyələrlə “armyan” və “Armeniya” namında özlərini nişan verən icmanın heç zaman mövcud olmayan “tarix” ilə əlaqəsi ola bilməz.

Fikrimizin təsdiqi üçün “Artaşat-1” arxeologiyasının nəticələri haqqında qarşıda deyəcəklərimiz kifayətdir. Lakin Qərbi Azərbaycan ərazisindən aşkarlanmış Biyaini arxeoloji mədəniyyətini Rus imperiya siyasət tarixinin bir səhifəsi kimi, köçkün və qaçqın ermənilərin adına yazan tarixçilərin gəldiyi nəticələr ətrafında kitabın birinci cildində geniş araşdırmalar aparılır və gətirilən maddi sübutlar

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.33.

Biyaini dövlətinin “Böyük Armeniya” mifinin müəyyən bir dövrünə deyil, ümumtürk tarixinin səhifələrindən birinə aid olduğu təsdiq edilir.

“Aramey yazısı” ilə bağlı B.N.Arakelyanın söylədiyi fikir ətrafında o nəticəyə gəlmək olar ki, Artashes istər “Mar, yaxud Maday” soylu “Atarpatena əsilzadəsi” olsun, istərsə də Madayların yaxın qohumu Parn Türk-İskit tayfasına mənsub olsun, erməni müəllifinin onun adına yazdığı yazı, şübhəsiz, o zaman, yəni ümumtürk tarixinin Maday imperiyası dövründə Ön Asiyada geniş şəkildə yayılmış “Avesta” yazısıdır.

Qədim Türk tarixinə qarşı iddialı olan Velikorus şovinizmi başda olmaqla, fars və Qərb şovinizmi “Aramey dilli” xalqların axtarışında Böyük Turançılıq ideologiyasının yenidən dirçəlməsinin qarşısını kəsmək üçün sün'i sür'ətdə Turan elinin öz bətnində dünyaya gələn “Ariləri” düynü açılmayan bir problemə çevirməyə çalışır. Lakin maraqlıdır ki, görkəmli erməni mifoloq alimi Manuk Abeqyan “Ari” sözünün etnomifoloji mənşəyini açaraq yazır: “Allahların atası, Baş Allah Yer və Göyün yaradıcısı “Aramazdın” atributu - cəsurluq, “ari” epiteti (cəsur) onun adına əlavə olunur: “Ari Aramazd” (“Cəsur Aramazd”)”.¹

Maraqlıdır, bir sıra erməni və muzdlu Avropa tarixçiləri və dilçiləri də haradasa erməni babalarını da bə'zən “Ari nəsil” kimi qələmə verməklə, onları hansı nöqtədəsə qədim Persid tayfaları ilə “qohum” görmək arzusunda olmuşlar.

Bu fikir də ancaq arzu olaraq qalır. Çünki yuxarıda dedik ki, çağdaş ermənilərin “İşkil” adlandırılmış əcdadları Ön Asiyaya Qərbi Avropadan gəlmişlər. Ancaq təkrar da olsa xatırladaq ki, fars alimlərinin bir qisminin, məsələn, İbrahim Purdavud və Səid Nəfisi kimi görkəmli şəxsiyyətlərin fikrincə, babaları olan Pers, yaxud Persid tayfalarının Hindistanın Sind əyalətindən, E.A.Qrantovskiye görə, m.ö. IX-VIII əsrlərdə Ön Asiyaya Şimaldan Qafqaz yolu ilə keçib gəlmiş və körfəz sahilində kiçik bir ərazidə məskunlaşmışlar. Həmin ərazi sonralar tarixdə Maday dövlətinin “Persid satraphı” adlanırdı. Herodotun “Tarix” kitabında qədim Azərbaycan türklərinin yazıya alınmış “Astiyaq” əfsanəsi də xəbər verir ki, Maday imperiyasının Mar/Maday soyundan olan son çarı Astiyaqdan hakimiyyət alan ilk persid çarı Kir (Kiroş) onun qız nəvəsidir və Mandananın oğludur.

Deməli, Persid-Əhməni çar nəslinin qanı Türk qanı ilə qarışıqdı. Əfsanədən də bəlli olur ki, əgər Kirin qanı Türk qanından, həm də Maday kimi güclü imperiya yaratmış çar nəslinin qanından olmasaydı, heç cür mümkün deyildi ki, yad ölkədən gələn çox az saylı

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 61.

persidlər kiçik bir satraplıqda ayağa duralar və qoca Şərqi Asuriya və Biyaini kimi qüdrətli dövlətlərini məhv edən şanlı bir səltənətə son qoyalar.

Dediklərimizdən bəlli olur ki, Persid çar nəslinin türklərlə qohumluğu daha inandırıcıdır, nəinki “İşkil”, yə’ni “Səllim itlər” tayfası ilə.

Məsələnin qəsdlə, bilərəkdən belə eybəcər şəkildə qoyuluşu erməniləri qədim Türk torpaqlarına persidlərin hamiliyi altında sahib etmək məqsədi güdür. Lakin maraqlıdır ki, B.N.Arakelyan özü meydana atdığı tezisdən özü də yan keçir. Nə üçün? Ona görə ki, tarixən Rus imperiyasının hamiliyi ilə arakelyanların qarşısında yalnız Qərbi Azərbaycanın ideoloji və siyasi “işğalı” məsələsi qoyulmuşdu. Buna görə də B.N.Arakelyan “kimsədən asılı olmayan” “müstəqil arman dövlətləri”nin (dörd dövlət, nə az, nə çox!) olduğunu “meydana qoymalı” və ənənəvi xəstə “Böyük Armeniya” iddiasına yeni dövrdə siyasi zəmin hazırlamalı idi. Ancaq müəllifin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, onun ayrı-ayrılıqda hər bir tapıntı ilə əlaqədar söylədiyi fikir antitezisə çevrilir, erməni tarixçisinin tarixdən uzaq mövqe tutduğunu sübuta yetirir. Bu baxımdan arxeoloji sahədən tapılmış sikkələrlə əlaqədar B.N.-Arakelyanın söylədiyi fantastik fikirlər olduqca maraqlıdır. O, yazır: “Artaşat II Tiqranın hakimiyyətə gəlişindən və sikkə kəsdirməsindən çox-çox əvvəl ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Deməli, pula ehtiyac çoxdan yaranmışdı. Mə’lumdur ki, Armeniyada hələ m.ö. III əsrdə Sofena çarları tərəfindən pul basıldı. Ehtimal olunur ki, II Tiqranın atası I Tiqrın tərəfindən m.ö. II əsrin sonunda da mis pullar basılırdı. Lakin Artaşatda indiyə kimi nə Sofen sikkələri, nə də I Tiqranın sikkələri tapılmayıb”¹.

Əvvəla, mifoloji tarixin “maddi reallığına” uşaq sadələvlüyü ilə inanan və hər şeyi erməni riyakarlığı ilə təqdim edən müəllifin fikrinə aydınlıq gətirdikcə, bəlli olacaq ki, yüz illərdən bəri erməni keşişləri və ziyalıları “armeniyaları” şirin arzulara axtarmışlar, xəyal dumanında yaratmışlar. Lakin, nəhayət, onlar bu arzuya Rus imperiyasının qırmızı bolşevik dövrü çatmışlar: Kremlin daşnak-bolşevik qüvvələri Qərbi Azərbaycan torpaqlarında köçkün və qaçqın icmaya tarixdə ilk müstəqil (əgər müstəqil demək mümkünsə!) erməni dövləti-“Armyansk² SSR” yaratmışlar.

İkincisi, “Armeniya”da sikkənin m.ö. III əsrdə Sofen çarları tərəfindən “zərb edilməsini” söyləyən müəllif, bəs, hansı səbəbdən, guya bu “çarlıqla” eyni dövrdə “yaranmış” (B.N.Arakelyana görə, Makedoniyalı Aleksandrın gəlişi ilə tarix səhnəsindən Persid-

Əhəməni səltənəti çıxdıqdan sonra guya “Böyük Armeniya”, “Kiçik Armeniya” və “Sofen” adında “erməni dövlətləri” yaranmışdı) “Kiçik Armeniya” və “Böyük Armeniya”nı, habelə “Artaşesi” unudur?

Bu “unutqanlıqın” yeganə bir səbəbi var: torpaqda dəqiq coğrafi ərazisi olmayan, yalnız və yalnız “Armeniya” adı ilə keşiş rəvayətlərində nişan verilən “dövlətin” guya mərkəzi şəhəri olmuş Artaşatın “Artaşat-I” arxeoloji xarabaları hesabına yerini “dəqiqləşdirmək” və tarixi II Tiqranın adına yazmaq.

Üçüncüsü, M.Xorenskidə verilmiş bir rəvayətdə I Tiqrın Kirin və Astiyaqın müasiri olaraq xatırlanır. Maday imperiyasının süqutu ilə bağlı olan bu tarix m.ö. 550-ci illərə aiddir. Lakin B.N.Arakelyan, əksinə, I Tiqrın m.ö. II əsrin sonuna, yə’ni I əsrin əvvəllərinə aid “Armeniya çarları” sırasına yazır və onun adına sikkə “zərb etdirir”. Halbuki, M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”ni Rus dilinə tərcümə edən N.O.Emin xəbər verir ki, I Tiqrınla I Artaşes arasında olan dövr haqqında heç bir mə’lumat yoxdur. Bu fikri Y.A.Manandyan da təkrar edir. Əgər belədirsə, o zaman, B.N.Arakelyan hansı əsasla II Tiqranın eyni adda, yə’ni Tiqrın adında kişinin oğlu olduğunu iddia edir? Lakin N.O.Emin yazır ki, Tiqrın Artaşes Arşakununin oğludur və o, atası tərəfindən “Armeniya”ya hakim tə’yin edilmişdi.¹

“Sofen çarları” və “I Tiqrın” iddiasının əsassızlığını başa düşən müəllif “Artaşat-I” qazıntısı zamanı onların adına guya “olmuş” sikkələrin aşkar edilmədiyini e’tiraf edir. Əgər bu e’tiraf olmasaydı, qarşıda görəcəyik ki, II Tiqranın adına uydurulmuş sikkə məsələsinin bir başqa variantı da “Sofen çarlarının” və “I Tiqranın” adına uydurulmalı idi. Görünür, erməni arxeoloqu başa düşür ki, əgər o bu yolla getsə, rəvayətə çəkdiyi mənfur “erməni tarixi” rəngi daha da əcaib bir formada diqqəti cəlb edəcəkdir. Çünki B.N.Arakelyan arxeoloq alim olaraq erməni mifoloji ədəbiyyatından xəbərsiz olmamalı idi. Bu, ekspedisiya işə başlamazdan əvvəl qədim Artaşatın yerinin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı yuxarıda xatırladığımız sözlərdən mə’lum olur. Belə bir halda, deməli, o, erməni tarix ədəbiyyatında guya Sofen çarlığını “yaratmış” folklor qəhrəmanı Zariadr (Zariadars) barəsində də mə’lumatsız deyildi. Elə buna görə də müəllif “Sofen çarları” ümumi, mücərrəd ifadə ilə hələ guya m.ö. III əsrdə “erməni dövləti” olduğunu sübutu üçün sikkə məsələsinin üzərinə dumanlı örtük çəkməklə əsil tarixi gerçəkliyi ört-basdır etmə-yə çalışır.

Erməni müəllifinin qəsdlə dolaşdırdığı şeytan kələfini çözməyə çalışsaq.

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-I, s.52.

² Yeri gəldikcə «Armyansk». «Armyanskaya» anlamı barədə danışılır.

¹ N.Emin. Qeydlər, s.145.

Əhəmənilər dövründə səltənətin 13-cü inzibati bölgüsünə daxil olan Arme (Supria) və Sofen (Sopen) əyalətləri III Dara hakimiyyətinin süqutundan sonra əvvəllər Atarpata tabe olan Ön Qafqaz valiliklərinin üzərinə əlavə edilərək, yunanların Şərq nüfuzu üçün Kiçik Madaydan Ön Asiyanın Qərbinə və Qafqazda Qərbdən Fasis (indiki Rion) çayının Şimal sahillərində Kolxida ilə hədd qonşusu olan məskənlərindəki güclü və e'tibarlı dayaq yaradılmışdı.

III Antioxun dövründə Atarpatın səltənət varislərindən olan Artəşes Arme (Şupria), Zariadars Sofen (Sopen) əyalətlərinin valiləridilər. M.ö. 190-cı ildə romalıların Suriya çarı III Antioxa çaldıqları qələbədən sonra Selektiv – Yunan səltənətində dağıdıcı parçalanma gedir. Yaranmış siyasi şəraitdən məharətlə istifadə edən Artəşes Arme valiliyini, Zariadars Sofenəni müstəqil çarlıq, özlərini çar elan edirlər. Bu barədə yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı.

Ötəri xatırladığımız bu tarixi həqiqət sübut edir ki, m.ö. 190-cı ildə baş vermiş hadisələri B.N.Arakelyanın m.ö. III əsrə keçirib, orada «erməni dövləti» «axtarmasının» və «tapmasının», erməni zorakılığından başqa, heç bir elmi və tarixi əsası yoxdur. Fikrimizin təsdiqi baxımından yuxarıda Atarpatın səltənət varisi Artəşes barədə söylədiklərimiz kifayətdir.

Bəs, «erməniləşdirilmiş» çar Zariadr kimdir?

«Avesta»da «Zarivaray» adı ilə mifoloji tarixə çevrilmiş Maday çar nəslindən olan cəngavər fars mifologiyasında «Zarer», qədim yunanlarda «Zariadr» («Zariadars») namında qəbul edilmişdir.¹

Erkən orta əsrlər dövrü Yunan kilsəsində Yunan dilində, Yunan yazısında təlim almış Haykazan keşişləri «Avesta» cəngavərinin adının Yunan variantı olan Zariadrı qəbul etmişlər.

Zarivarayla əlaqədar bir sıra əfsanələr günümüzdə qədər mifoloji ədəbiyyatda Azərbaycan türklərinin etnoarixini yaşadır.

Əfsanələrin birində xəbər verilir ki, Maday sərkərdəsi Zarivaraya qələbələr qazandıran onun hamisi «Avesta» ilahəsi Ardivi Sura Anahitdir. Qədim abidəmizdə canlı etnoariximizi, etnoinancımızı yaşadan başqa mifoloji obrazlar kimi, Zarivarayın da qəhrəmanlıqları ilə əlaqədar qədim Ön Asiya əhalisi arasında bir sıra əfsanələr və rəvayətlər yayılmışdı. Bunlardan biri m.ö. IV əsrdə Xares Mitilenski adlı antik müəllifin kitabında mühafizə edilib saxlanmışdı. Cəsur Zarivarayın məhəbbətindən bəhs edən həmin əfsanənin Atene (m.ö. II-III əsr) adlı müəllif özünün «Sofistlərin yemək süfrəsi» adlı əsərinə əlavə etmişdi.

Maday sərkərdəsi Zarivaraya həsr edilmiş ən qiymətli əsər Part çarlarının dövründə yaradılmışdı.

Tarix xəbər verir ki, Part çarı I Vologez (Valarşa) Arsaklının əmri ilə xalq arasında geniş yayılmış əfsanə, rəvayət və əsətləri, habelə Atəşgahlarda təlim vəsaiti olan materialları toplayaraq «Avesta»-ni bərpa edirlər. Bundan sonra Arsaklıların qan, dil və din qohumları olan Mar/Maday soylu cəsur sərkərdə Zarivarayın şənində dillərdə gəzən epik poema Sasani səltənəti dövründə Persid dilinə «Yadqar Zareran» adı ilə çevrilmişdir.

Poema Maday çarı ilə xiotinlərin çarı arasında gedən qanlı müharibələrdən bəhs edir.

Maday çarının qardaşı cəsur sərkərdə Zarivarayla üz-üzə gələn xiotinlər ciddi itkilər verirlər. Məğlubiyyət fəlakətini açıq görən xionitlərin çarı Arcasp Vidarafş adlı cadugərə müraciət edir.

Cadugər hiyləyə əl atır, Zarivarayı (Zareri, Zaridarı) məhv edir. Zarivarayın intiqamını onun oğlu Bastvaray alır.

Fikrimizcə, bu ötəri dediklərimiz Persid-Sasanilərdə «Zareran» və Yunan mənbələrindən alınan eyni adla orta əsrlərdən başlayaraq erməni ədəbiyyatında səsləndirilən «Zariadr» çar adının Zarivarayla bağlı «Avesta»dan gələn mifoloji etnoqenezini aşkarlamaq üçün kifayət edər.

Problemə əlaqədar o nəticəyə gəlirik ki, B.N.Arakelyan və başqa erməni müəllifləri M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»nin tərtibində istifadə edilmiş Azərbaycan türklərinin mifoloji və epik ədəbiyyatına gəlmə avropalı babalarının möhürünü vuraraq, onlara yad olan bir xalqın soykökünü bilə-bilə, məqsədli şəkildə «özəlləşdirirlər». Bu baxımdan epik və mifoloji ədəbiyyat obrazları olmuş Artəşes, Tiqrən, Artavaz, Zariadar və b. haqqında dediklərimiz və qarşıda daha ətraflı gətirəcəyimiz maddi nümunələr sübut edir ki, rəvayətlərdən gələn, lakin real tarixdə olmayan «armyan dövlətçiliyi»ndən danışmaq və ona inanmaq mifik allahların yaratdıqları «dövlətçiliyə» inanan antik yunanlar qədər sadələvh və cahillik yolunu tutmağa bərabərdir.

Deməli, təkzibedilməz tarixi həqiqətdir ki, «Artaşat-1» arxeoloji rayonundan tapılmış bütün maddi-mədəniyyət nümunələri də sübut edir ki, çağdaş ermənilərin «Qoşa dağlar» xarabalıqlarında tarixin tanımadığı «armyan dövlətçiliyin»in hər hansı izini axtarmaq Zevsin allahlıq etdiyi «ölkənin» coğrafi kordinantlarını «dəqiqləşdirməyə» girişmək qədər gülüncdür, əlləməlikdir.

Təbii ki, rəvayət çarının adına çıxılan «dövlət» də, əskinas da, başqa tapıntılar da rəvayət olaraq rəvayətdə qalır. Belə bir halda qazıntı zamanı tapılmış əskinaslar arasında real tarixdə yaşamış çarların hansınasa aid olan pul vahidini uydurma yolla rəvayət qəhrəmanını Tiqrənin, yaxud başqa epik qəhrəmanın adına çıxılması əsasızdır.

¹ Ətraflı bax: Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 122.

Əlbəttə, qarşıda görəcəyik ki, B.N.Arakelyan özünün uydurduğu sikkə rəvayəti ilə qədim Nəxçuan (Nəksuana) əyalət rapsodlarının rəvayət qəhrəmanı Tıqranı olmayan erməni "tarixinin" görkəmli çarına çevirmək iddiasındadır. O, bu məqsədlə məsələni özü bildiyi kimi belə yozur: "Sikkənin üz tərəfində çarın portreti, əks tərəfində isə Armeniyanın güman ki, elə onun paytaxtı Artaxatın müdafiəçisi sayılan "armyan" ilahəsi Anahitə oxşadılan Suriya ilahəsi Tyuxenin fiquru həkk olunub. Tyuxe - Anahit əlində dəfnə budağı qayanın üstündə oturan vəziyyətdə təsvir olunur, onun ayaqlarının yanında isə (Oront-Araks) çay ilahəsinin təsviri var".¹

Tarixi həqiqətin aşkarlanması üçün müəllifin söylədiklərinin incələməyə ehtiyac duyulur.

Birinci. Əgər nişan verilən sikkənin bir üzündə həkk edilmiş portret B.N.Arakelyanın "armyan çarı" hesab etdiyi II Tıqranıdırsa, o biri üzündə nə üçün "Armeniyanın qoruyucusu Anahitin" (B.N.Arakelyan başqa bir yerdə Anahiti "Artaxatın hamisi" kimi qeydə alır) deyil, "Suriya ilahəsi Tyuxenin fiquru" döyülmüşdü?



İkinci. Bəs, B.N.Arakelyan sikkənin üzərində döyülmüş qadın fiqurunu hansı əlamətlərlə, hansı arxeoloji etnomateriala əsasən Suriyanın tanrı panteonuna aid edir?

Bu məsələnin bir tərəfidir. Problemə digər tərəfdən yanaşdıqda, daha kəskin bir həqiqət meydana çıxır: B.N.Arakelyan bir tərəfdən II Tıqranın hakimiyyət dövrünü m.ö. 95-56-cı illərə aid edir, o biri tərəfdən onun "öz əlilə" öz adına m.s. 183-cü ildə sikkə zərb "etdirir".

Fikrimizcə, əgər həmin sikkə "Artaxat-1" qazıntısı zamanı tapılmışsa, başqa erməni müəllifləri kimi, B.N.Arakelyan da ilahə Anahiti "Artaxatın hamisi" hesab edirsə, Suriya ilahəsi Tyuxenin adı ilə

yanaşı çəkmədən, həmin fiquru Anahitə aid etməli idi.

Nə üçün bu qənaətə gəlirik? Əvvəla, sikkə üzərində həkk edilmiş qadın portreti ilə ilahə Tyuxenin elmdə qəbul edilmiş ənənəvi heykəl-portreti arasında heç bir zahiri bənzəyiş yoxdur.

İkincisi, erməni arxeoloqunun ilahə Tyuxeni «Suriyalı» kimi təqdim edərkən onun etnomifoloji mənsubiyyətini adını çəkdiyi ölkəyə aid edir. Lakin tarixdən bəllidir ki, Selevkin oğlu III Antioxun Kiçik Asiyada hakim olduğu ərazi «Suriya çarlığı» adlanırdı və antik mədəniyyət tarixində də yunanlı ilahə Tyuxeni canlandıran abidə də həmin dövrdə yaradılmışdı.

Deməli, İlahənin «Suriya» mifologiyası ilə bağlamağın və onunla «Avesta» ilahəsi Ardivi Sura Anahid arasında eyniyyət axtarmağın heç bir tarixi əsası yoxdur.



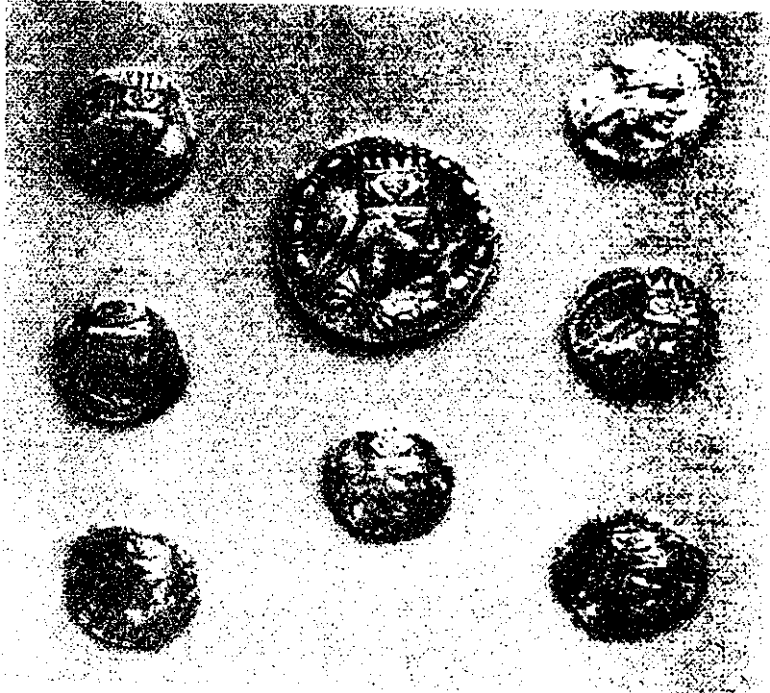
LXXVIII. Городская монета 183 г. н. э. с греческой надписью -Артаксата--столица.
City coin of 183 A. D. with the greek inscription Artaxata -the capital.

Üçüncüsü, biz yuxarıda demişik, qarşıda da fikrin davamında tam bəlli olacaq ki, "Avesta" tanrıları sırasında olan Anahitin Ön Asiyada və Qafqazda mə'nəvi və siyasi hakimiyyəti B.N.Arakelyanın nişan verdiyi çağlarda da (m.ö. 95-56; m.s. 183-cü il), öz nüfuzunu qoruyub saxlayırdı. Məhz buna görə də Qərbi Azərbaycanda tapılmış sikkənin zərb edilməsini göstərən illərdə üzərində Suriya ilahəsinin təsvirini axtarmaq inandırıcı deyildir. Çünki həmin dövrdə "Avesta"ya bağlı olan Parn Türk-İskit tayfasının Arsaklı çar nəslinin hər bir nümayəndəsi 475 illik səltənətləri dövründə çağdaş Orta

¹ B.N.Arakelyan. Artaxat-1, s.51.

Asiyadan başlayaraq Qərbə doğru bir ucu Qızıl ırmağa, o biri hüdudu Qafqazdan Kolxidayadək uzanıb gedən Part imperiyası ərazisində (keçmiş Maday imperiyasının ərazisi) qohum Maday imperiyasından miras qalmış Zərdüştü inancın ən'ənəvi nüfuzunu sadəcə qorumaq deyil, onu daha da inkişaf etdirmək siyasəti yeritmişlər. Təsadüfüdür ki, Arsaklı çarı I Vologez Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən sirli şəkildə aradan çıxarılmış "Avesta"nı əhali arasından yenidən topladı, bərpa etmişdi. Bu haqda yuxarıda danışdıq.

Deməli, xatırladılan bu tarixi həqiqət B.N.Arakelyanın m.s. 183-cü ilə aid etdiyi sikkənin "suriyəli ilahə Tyuxe"¹ ilə bağlı versiyasını təkzib edir.



¹ Yunan-Selevkid hökmdarı Antioxun «Suriyə çarlığı» m.ö. 188-ci ildə süqut etmişdi. M.s. 183-cü ildə Ön Asiya və Ön Qafqaz Part imperiyasının inzibati ərazisində daxil idi. Deməli, bu dövrdə sikkənin «yunan yazısında» «Suriyə ilahəsi»nə aid edilməsinin heç bir tarixi əsası ola bilməz.

B.N.Arakelyan söylədiyi fikrin sübutu üçün kitabda sikkənin foto şəkilini vermişdir. Həmin sikkədə çiyinlərindən yuxarı baş hissəsi və üzü – sifəti aydın görsənməyən hündür qamətli, sol əlini böyrünə qoymuş, sağ əlində alovlanan məş'əl camını irəliyə tutmuş bir qadın fiquru təsvir edilmişdir. Onun əynində Türk qadınına məxsus orta əsrlər biçimində tikilmiş aşağısı çin-çin, qat-qat purpuralı hissəsi yerlə sürünən paltar, onun üstündə bel qurşağından azca aşağıda dayanan cübbə-axalıq vardı. Ayaq üstə dayanmış bu fiqurla tam üz-üzə başdan ayağa doğru iri həriflərlə sözlər yazılmışdı. Müəllif sikkədə

çox dumanlı və anlaşılmaz şəkildə görsənən yazının izahını özü istədiyi məzmununda aşağıda belə verir: "Üzərində "Artaksat – paytaxt" Yunan yazısı olan b.e. 183-cü ilinə aid şəhər sikkəsi".¹

Guya bu sikkənin üzərində "döyülmüş" Yunan yazısının (Yunan dilindəmi?!) Rus dilinə tərcüməsidir. Həmin yazını o, İngilis dilində belə səsləndirir: "City colon of 183 A/D/ With the inscription Artaxata- the capital".

Sikkənin o biri üzündə qədim sərkərdələrə məxsus ön tərəfdən dilim-dilim olan şlem geymiş bir portret canlandırılmışdı. B.N.Arakelyan bu portretin II Tigrana aid olduğunu iddia etsə də, hətta sübut üçün aşağıda haqqında danışacağımız sözlərin guya həmin sikkənin



Портрет Тиграна II на монетах найденных в Арташате.
Portrait of Tigranes II on coins found in Artashat.

¹ B.N.Arakelyan. Artaxat-I, s.51

üzərində döyüldüyünü söyləsə də, göründüyü kimi, təqdim edilən sikkədə portretin neçənci Tiqrana məxsus olması barədə heç bir yazı həkk edilməmişdir. Bu portretin II Tiqrana aid edilən əlavə on sikkədə¹ həkk olunmuş portretlərlə zərrəcə bənzər cəhətləri yoxdur. Bundan başqa necə ola bilər ki, eyni sikkənin bir üzünü m.ö. II Tiqrana, yə'ni 95-55-ci illərə, əks üzünü «Suriyə ilahəsinə» başqa sözlə, m.s. 183-cü ilə aid edilsin?!

Başqa bir erməni tarixçisi Q.Tiratsyanın ən'ənvi erməni xəstəliyinə uyğun iddia ilə II Tiqranın adına çıxaraq təqdim etdiyi sikkə portretinin üzərində hər hansı bir yazının oyulması barədə xəbər verməməsi B.N.Arakelyanın "yazılı sikkə" uydurmasını təkzib edir.



Bu baxımdan problemə aydınlıq gətirmək üçün Q.A.Tiratsyanın fikirlərini bir qədər ətraflı izah etməyə çalışaq.

¹ B.N.Arakelyan. Artaxat-1, müqayisə üçün bax: şəkil LXXVIII və on əlavə sikkə: şəkillər LXXVI, LXXVII.

Dedik ki, Q.A.Tiratsyanın kitabda şəklini verdiyi sikkənin üzərində heç bir yazı həkk edilməmişdi. Lakin o, həmin sikkələrin (şəkil 4) ayrı-ayrı Roma sərkərdələrinə, habelə II Tiqrana və II Artavazda aid edən müxtəlif fikir sahiblərini saf-çürük etməyə çalışır.¹

Q.A.Tiratsyanın əlində heç bir arxeoloji sübut yoxdur ki, kitabda fotolarını verdiyi eyni sikkələrin üzərində qazılmış portretin kimə aid olduğunu qat'i söyləsin. O yalnız sənətşünas baxışı ilə ayrı-ayrı sikkə-portretlər ətrafında öz mülahizələrini bildirir. Belə ki, müəllif tapıntılara "Yunan heykəltaraşlıq məktəbi"nin gözlüyü ilə baxanda sikkə-portretdə Makedoniyalı Aleksandri görür, Roma sənəti baxışı ilə romalı sərkərdələrdən Sullu, xüsusən Sezari "tapır".

Q.A.Tiratsyan Ellin mədəniyyəti üzərində köklənən sənət nümunələri ilə eyni paraleldə "qədim erməni heykəltaraşlığından" söhbət açır, həmin tapıntı sikkələr arasında II Tiqrana və II Artavazda aid olan portretləri də "təyin edir".

Maraqlı cəhət odur ki, sikkələr üzərində qazılmış portretlərdə heç bir fərqləndirici cizgilər olmadığı halda, bəs, Q.A.Tiratsyan öz şəxsi seçimi və təyinatı ilə hansı arxeoloji madi-mədəniyyətə söykənir? Əlbəttə, Q.A.Tiratsyan haqlı susur!

Əgər istər B.N.Arakelyanın, istərsə Q.A.Tiratsyanın "Artaxat-1" qazıntı zamanı tapılmış sikkələr M.Xorenskidə rəvayət qəhrəmanı kimi verilmiş Tiqrana (anonim keşiş müəllifin tarixçi varislərinin fikrincə "II Tiqrana") aiddirsə, bəs, nə üçün eyni sikkə dünya elmi ictimaiyyətinə bir tarixçinin təqdimatında "yazılı", digərində yazısız nişan verilir? Göründüyü kimi, sualın cavabı sualın öz içərisindədir. Rəvayət çarının adına güya "zərb edilmiş" sikkə gerçək tarixdə deyil, uydurma rəvayətdə "mövcud" ola bilər.

Nə üçün erməni tarixçiləri heç cür anlamaq istəmirlər ki, onların keşiş babaları istər Tiqrana, istər Artavazd və bu sıradan olan "armyan" çarlarından danışarkən XIX əsrdən başlayaraq tarix elmini şərtləndirən üç riyazi əməldən – arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və lingvistikadan xəbərsiz idilər və onların "Armeniya tarixi" kitabları da əfsanələr, rəvayətlər və təmsillər əsasında tərtib edilmişdi.

Əgər sikkələrdəki başlıqların bizə görünən hissəsində səkkiz guşəli ulduzun sağ və solunda canlandırılmış quş şəkilli döymələrə Azərbaycan türklərinin mifoloji baxışı ilə yanaşsaq və onları atəş rəmzli müqəddəs simurqlar kimi mənalandırıbsaq və qədim Türk tayfalarının ən'ənələrinə uyğun olaraq, döyüş başlıqlarında və bayraqlarında tayfa damğaları gəzdirmiş Türk sərkərdələrini xatırlasaq, sikkənin üzərində II Tiqrana adı ilə verilmiş və tacında od

¹ Q.A.Tiratsyan. Qədim Armeniyanın mədəniyyəti (m.ö. VI əsr. m.s. III əsr). İrəvan, 1988, s.115-197. Şəkillər XXV, XXVI.

inanclı damğa – gerb gəzdirən portretin sirri açılar, onun “etnoşaxsiyyəti” mə'lum olar.

Bəs, nə üçün V.N.Arakelyan qadın fiquru ilə əlaqədar sikkədə həkk edilməyən, lakin öz arzularına uyğun xəyalında təsvür etdiyi cizgiləri təmtaraqlı şairənə bir təsvirdə uydurur?

Çünki həmin ilahə Tyuxe-Anahid adlandırılmalı və kitabda şəkili verilmiş sikkədə təsvir edilməsə də, onun ayaqları V.N.Arakelyanın xəyalında yaranmış əfsanəyə uyğun olaraq “Oront-Araks” namında “ilahi çayda” olmalı idi. Nə üçün?

Elə bu yerdə problemə aydınlıq gətirmək məqsədilə erməni arxeoloqunun üzərində guya “həkk edilmiş” “ilahi çay” adlandırdığı “Oront-Araks” haqqında bir neçə söz söyləyək.

Yuxarıda dedik ki, Makedoniyalı Aleksandrın hərbi yürüşlərində iştirak etmiş tarixçi Ksenofont¹ xəbər verir ki, əhalisi Mar tayfalarından ibarət olan Arme (Şupria) ölkəsini Orontes (Oront) adlı Persid mənşəli bir satrap idarə edirdi. Fikrimizcə, heç bir qaynağa istinad etmədən V.N.Arakelyanın çağdaş Araz/s çayının mənbəyini “Oront” adlandırması və onun ətrafında “Oront-Araks” - “İlahi çay” “əfsanəsini” uydurması, əlbəttə, alim fikrinin elmi dəyərdən uzaq olduğuna sübutdur.

“Araks”, yaxud “Araz/s” anlamına gəldikdə, bu, tamamilə başqa bir məsələdir. Xatırladaq ki, “Araks”, yaxud “Araz/s” çay adını bildirən anlamlar ümumtürk tarixinin ayrı-ayrı dövrlərini ümumiləşdirən eyni soy adla ilişkilidirlər.

I dövr: Bu dövr daha qədim türklərlə bağlıdır. Burada “Araz/s” namı “ar” və “az”, “as” deyilən iki Oğuz qövminin adından qaynaqlanmışdı. Tayfanın adını yaşadan Su və Bərəkət tanrısı Araz (Aras) Şumer-Türk mifologiyasında inşaat-abadlıq tanrısı olaraq anılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəmizdə Basatın atasının Arus/Aruz adı da əski Oğuz qövminin Aras/Araz namında tanrı əcdad adı ilə ilişkilidir.

Şumer-Türk əfsanələrinin birində xəbər verilir: “Anu göyü yaradanda Eya Okeanın dibindən gil götürdü və ondan Tanrı mə'bədlərini təzələmək üçün kərpickəsən hazırladı, tikintilər üçün qamış və ağac yaratdı, tikinti işlərini aparmaq üçün dülgər tanrısı, dəmirçi tanrısı, zərgər tanrısı, daşyonan tanrısı yaratdılar. İnşaata nəzarət etmək üçün Araz adlı tanrı yaratdı”.²

II dövr: Bu dövr Turanlı Parn Türk-İskit tayfalarının Ön Asiyanın qərbinə gəlib çıxmış ailələri sahilində məskun olduqları Aras/Araz çayını babaları, səltənətin banisi Arsağın şərəfinə ikinci adda (Arsak) əbədi xatirəyə çevirmişlər. Görünür, daha sonralar yazı-

dan-yazıya köçürülən zaman fonetik yerdəyişmə zamanı qanunauyğun olaraq çayın “Arsak» adı “Araks” şəkilində qeydə alınmışdı. Əgər “Araks” sözünün sonuna dəyişdirilmiş “s” samitini öz yerinə qaytarsaq, anlam ilkin “Arsak” formasını alacaqdır.

İndi də B.N.Arakelyanın fikrinin davamına diqqət yetirək. Bəs, müəllifin bu təsviri uydurmaqda məqsədi nədir?

Araz çayının Tıqr (Dəclə) və Fərat çaylarına yaxın hüdudlardan mənbə alan müəyyən hissəsi qədimdə Oront adlanmış. Bu gün həmin mənbə Türkiyə Respublikasının dövlət ərazisinə daxildir.

B.N.Arakelyan öz erməni istəyinə uyğun olaraq, sikkənin bir üzündə Ön Asiyanın və Qafqazın ərazilərini iki qütb üzrə-Tyuxe-Oront rəmzi ilə Mesopotamiya hüdudlarını, yəni qədim Şumer-Türk şəhərləri civarını (xəstə “Mesopotamiya Armeniyası”, yaxud “Qədim Armeniya” ənənəsi) və Anahit-Araks rəmzi ilə Ağrı dağ vadisindən başlayaraq, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını xəyalən yaratdığı vahid bir dövlət “ərazisində” birləşdirir və onu da “Armeniya” adı ilə “Artasat-I” qazıntılarında “armyan” II Tıqranın hakimiyyətinə “təhvil verir”. Ancaq hansı əsasla?

Yuxarıda qeyd etdik ki, qadın fiquru olan sikkənin o biri üzündə müəllif II Tıqran adı ilə bizə təqdim etdiyi portret alın hissəsində bir neçə dilim olan şilem gəzdirən qədim Yunan Roma sərkərdələrinin ənənəvi portretlərinə bənzədilir (Q.A.Tiratsyan).

Yuxarıdakı fikrimizi təkrar olaraq xatırladıq ki, şilemlərin üzərində «Avesta» damğalar olan səkkiz guşəli ulduz və atəş rəmzli Simurg quş şəkillərinin oyulması sikkələrin «Avesta» təəssübkeşi çarlara aid olduğuna tarixi şahidlərdirlər. Fikrimizcə, bu sikkələr m.ö. Ön Asiya ticarət məntəqələrində geniş istifadə edilmiş, lakin bu günə qədər qərəzsiz mütəxəssislər tərəfindən «etnomənsubiyyətləri» realılıqla dəqiqləşdirilməmiş yerli pul vahididir. Sikkələrdə açıq-aydın həkk edilmiş möhür damğalar da bizim gəldiyimiz qənaəti təsdiq edir.

Əgər B.N.Arakelyan əlinə növbəti fürsət düşmüş zaman anında xalqların qədim tarixinə dövrün yeni erməni irtica siyasəti mövqeyindən yanaşmasaydı, bizcə, qədim zərgər incəsənətinə qətiyyətlə uyğun gəlməyən, daha sonralar kobud şəkildə “Yunan yazısı”na bənzədilərək oyulmuş “Artasəs”, yaxud “Artaks” anlamlarına bənzəyən bir ifadə (ARTA=İC) oyulduğunu və bu sözdən bir qədər aralıda yan-yana anlaşılmaz şəkildə TWNM hərflərinin düzüldüyünü o da görmüş olardı.

Sual olunur, bəs, B.N.Arakelyan kitabında foto şəkillərini verdiyi on bir sikkənin harasında həkk edilmişdi ki, bu pul məhz II Tıqrana məxsusdur?

Müəllifin, üzərində qadın fiquru olan sikkənin yazısı olmayan üzünə işarə ilə (sikkənin haqqında söhbət gedən üzündə yalnız sərkərdə portreti həkk edilmişdi, yazısız-pozusuz, vəssalam) haqlı

¹ Ksenofont. Anabasis. IV, iv. I. 18; v. 34.

² S.P.Veyberq. Qədim Yaxın Şərqdə insan mədəniyyəti. s.83.

suala erməni cavabı beləcə uydurulur: “Sikkələrdəki əfsanələr Yunan əfsanələridir, həm də Armeniya şəhərlərində kəsilmiş sikkələrdə “hökmdarlar hökmdarı Tıqranın”, Suriya şəhərlərində kəsilmiş sikkələrdə isə “hökmdarTıqranın” yazıları yerləşdirilib»¹

Ay İşkil törəməsi, yuxarıda yazdığın sözlər hansı sikkənin, yaxud başqa maddi-mədəniyyətin üzərində yazılıb ki? Sizlərin bu qədər riyakar və mənfur yaşayış yolunu tutmaqda zərrəcə günahınız yoxdur. Əgər sizlərin də bizim kimi əcdad adınız Böyük Allahın hökmü ilə yaranmışların əsrəfi olan Böyük İnsanın adı ilə bağlı olsaydı, o zaman, sizlər də bütün xalqlara qarşı münasibətdə Böyük məhəbbətlə yanaşardınız. Görünür, Böyük Allah (Allahu-Əkbər) qədim yunanların əli ilə sizlərin alınına lə'nətlənmiş “İşkil” damğasını vurarkən bu acı taleə əcdadlarınızın şeytandan törəmələri səbəb olmuşdur. Böyük Allahın sizlərin günahınızdan keçsin, şeytan yolundan haqq yoluna qayıdasınız, bəlkə dövrün fəlakətlərindən xilas olmaq üçün hər zaman ata-babanıza zaman-zaman sığınacaq verən, qarşılıqları geniş süfrə açan və qaçqın nəslinizin artımına qayğı bəsləyən Böyük Türk xalqının Dədə torpaqlarına sahiblənmək iddianızdan, qətl-qarət siyasətinizdən əl çəkəsiniz! Amin, amin, ya rəbbül-ələmin!!! Ancaq, aqlım kəsmir!!! Şeytanın Allah yoluna qayıtması müşkül məsələdir!..

“Artaşat-1” arxeoloji xarabalıqlarından tapılmış sikkə ilə əlaqədar deyilənlərdən o nəticəyə gəlirik ki, əgər B.N.Arakelyanın üzərində qadın fiquru döyülmüş sikkəyə istinadən ortaya atdığı iddialara tarixi baxımdan yanaşılsa (m.s. 183-cü il tarixini təkziblə), məsələnin əsil mahiyyəti açılmış olar.

Erməni arxeoloqu sikkənin üzərində həkk edilmiş qadın fiqurunu ilk cümlədə “Suriya ilahəsi Tyuxe”-yə, ikinci cümlədə həmin təsvirin “Yunan əfsanəsinə” aid olduğunu yazmaqda, istəsə də, istəməsə də, tarixi həqiqəti təsdiq, Artaksias Tıqranı II Tıqran adı ilə erməni mənsubiyyətli kimi qələmə verdikdə özünü təkzib edir.

Əgər B.N.Arakelyanın versiyasına inansaq və sikkənin bir üzündəki portretin Tıqrana (fərqləndirici nişan olan «ikinci» sözünü erməni tarixçiləri əsassız olaraq artırırırlar), əks tərəfdəki şəkili Suriya ilahəsi Tyuxeyə aid olduğunu qəbul etmiş olsaq, o zaman, Yunan yazılı «Tıqran sikkəsi»nin tarixini m.s. 183-cü ilə deyil, həmin tarixi m.ö. III Antioxun (m.ö. 223-187) «strateqi» (ordu komandanı), Atarpatin çar nəslindən olan Artaksiasın (Artaksidin) varislərinin dövrünə aid etməliyik.

Artaksias tərəfindən əsası qoyulmuş 200 illik (m.ö. 188 – m.s.10) səltənət dövründə sikkənin on illərlə dövlət yazısı və dövlət dili olmuş Yunan dilində və Yunan yazısında zərb edilməsi təbii idi.

Belə ki, atarpatenalı Artaksias Antiox – Suriya çarlığının tərkibindən çıxaraq, müstəqil dövlət yaratsa da, Arme (Şupria) ölkəsində Yunan valiliyi dövrü ən'ənələri davam etdirmişdi.

Antiox-Tyuxe Suriya ilahəsi də bunu sübut edir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, haqqında söhbət gedən sikkə B.N.Arakelyanın m.ö. I əsrdə (m.ö. 95-56) yaşadığını iddia etdiyi II Tıqran (epikləşdirilmiş Artaksialı, Tıqranın erməni kilsə rəvayətində “erməniləşdirilmiş” çar variantı), yaxud sikkənin əks üzündə oyulmuş Tyuxe-Anahid deyil, m.ö. II əsrdə Arme (Şupria) çarı olmuş Artaksid (Artaksiaslı səltənətin varisi) Tıqrana və Selevkid III Antioxun (m.ö. 223-187) «Suriya çarlığı»nın hamisi hesab edilmiş Tyuxe adlı ilahəyə aiddir.

İkiyüz illik (m.ö. 188 – m.s. 10) hakimiyyətin banisi olmuş Artaksias, onun səltənət varisi Tıqran və bu nəsiləndən olan başqa çarlar sonralar mənsub olduğu əhali tərəfindən epikləşdirilmişlər. XIII əsrdə yunandilli erməni Kilikiya kilsəsində, başqa rəvayətlərimiz kimi, Artaksis və Tıqran barədə olan filoloji materialların da üzləri köçürülmüş, bununla da onlar müxtəlif versiyalı rəvayətlərin qəhrəmanına çevrilmişlər. Erməni tarixçiləri, o cümlədən, B.N.Arakelyan Artaksiası I Artəşes, Tıqranı II Tıqran adı ilə «erməniləşdirirlər».

Biz ümumiyyətlə erməni tarixçilərinin tarixi saxtakarlar və bəşər mədəniyyətinə qarşı B.N.Arakelyanın tanınmış xatakar olduğunu sübut edən növbəti maddi dəlili – ilahə Tyuxenin ən'ənəvi heykəlinin fotosunu onun «Tyuxe-Anahid» adlandırdığı ilahə ilə müqayisə üçün yuxarıda təqdim etmişik.

«Tıqran Artaksid» (Y.A.Manandyan) konsepsiyasına qarşı B.N.Arakelyanın saxta münasibəti onun Arsaklıların dövrünə, yə'ni m.s. 183-cü ilə aid etdiyi, guya Yunan yazısı ilə üstündə “şəhər sikkəsi” sözləri döyülmüş pul vahidi ilə əlaqədar söylədiyi fikirdə daha ifrat dərəcədə özünü bürüzə verir.

Təkbilibedilməz tarixi həqiqətdir ki, m.s. 183-cü ildə Parn Türk-İskit tayfalarının Ön Asiyada və Ön Qafqazda yaratdıqları ayrı-ayrı Arsaklı çarlıqları həm daxildə, həm sərhəd qonşularına qarşı öz əvvəlki qüdrətli nüfuzunu qoruyub saxlayırdı. Deyilənlərdən o qənaətə gəlinir ki, tarixdə olmayan “Armeniya”da sikkə zərb edilməsinə inanan hər kimsə gərək o da erməni arxeoloqunun aqlında olsun.

İkincisi, bütün erməni müəllifləri, o cümlədən, B.N.Arakelyanın özü “Artaşat-1” arxeoloji xarabalıqlara işarə edərək yazır ki, şəhər müəyyən fasilələrlə m.s. 114-cü ildən başlayaraq Roma imperatorlarının işğalına və dağıntılarına mə'ruz qalmışdır. Müəllifin fikrincə, hətta romalıların m.s. 164-cü ildə dağıdıcı işğalından sonra,

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.51.

guya mərkəz Artaxatdan Valarşapata (indiki Eçmüəzzin) köçürmüşdü.¹

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Artaşat-1" arxeoloji sahəsi ilə qədim Valarşapat (indiki Eçmüəzzin) torpaq-ərazi qonşudur. Şübhəsiz, romalılar Artaxatı işğal etmişlərsə, deməli, Valarşapat da işğaldan kənar qala bilməzdi. Bu fakt rəvayətlərdən qədim Yunan müəlliflərinin qələmi ilə yazıya keçən Artaxatın Ön Qafqaz ərazisində deyil, Kiçik Asiyanın hər hansı regionunda axtarılmasına əsas verir. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə erməni müəlliflərinin özləri yazırlar ki, guya Armeniyanın mərkəzi olan Valarşapat şəhərini çar "Valarşa Arşakuni" (I Valarşa Arsaklı çarı I Vologezə verilmiş ikinci ad) saldırmışdı.² Tarixin bu çağında qüdrətli Arsaklı çarlarının hesabına romalılar Qafqaza keçərək orada öz hakimiyyətlərini yarada bilməmişlər.

Ön Asiyanın geniş əraziləri, o biri cəhətdən də Qafqazın ucuz-bucaqsız torpaqları dünya tarixi səhnəsinə yeni gəlmiş növbəti Böyük Türk imperiyasının 475 illik sülaləsinə daxil edilir. Əgər biz Part imperiyasının yerləşdiyi bu nəhəng coğrafiyanı siyasət Okeanına bənzətsək, o zaman, bir həqiqət meydana çıxacaq: iki düşmən cəbhəyə ayrılmış akulaların (Arsaklı çarları və Roma imperatorları) Okeana sahiblik uğrunda apardıqları qanlı müharibələr illərində diqqət çəkməyən adsız erməni babalarına XIX-XX əsrlərin siyasət boyalarını vurub, onları qədim dünyanın nəhəngləri sırasına qoşan erməni keşişləri və ziyalıların məqsədləri öz gənc nəsillərini zaman-zaman dinc Türk əhalisinə qarşı qətl və qarətçi olmaq uğrunda tərbiyə etməkdən başqa bir şey deyildir.

Təsadüfi deyildir ki, digər erməni tarixçiləri kimi, B.N.Arakelyan da Part imperiyasının Kiçik Asiya və Qafqaz valiliklərini "armyan Arşakidləri" adı altında ümumiləşdirərək, mənsub olduğu xalqı həmin yad tarixə varis edir. Elə bu məqsədlə də o, M. Xorenkidə bəzən "I Artaxəş Arşakuni"nin oğlu, bəzən nəvəsi kimi verilən "Tiqran Arşakunini"³ B.N.Arakelyan "erməniləşdirilmiş" II Tigran adı ilə qələmə alır. Deməli, B.N.Arakelyanın, haqqında bəhs etdiyi sikkə kilsə rəvayətlərində erməni babaları kimi qələmə verilmiş Arsaklı çarına aid edilməlidir?

Əksinə, yuxarıda apardığımız araşdırmalardan mə'lum oldu ki, haqqında söhbət gedən sikkə ümumtürk tarixində Part imperiyasını

yaratmış Arsaklı sülaləsinin çarına, başqa sözlə, erməni tarixçilərinin «II Tigran Arşakuni» adı ilə uydurduqları rəvayət çarına deyil, Atarpatın nəslindən olan, III Antioxun «stateqı» (baş komandanı), m.ö. 188-ci ildə müstəqilliyini e'lan etdiyi ikiyüzlük Arme (Şupria) dövlətinin banisi Artaksidin sülalə varisi Tigrana aid edilməlidir.

Y.A.Manandyan «erməniləşdirsə» də, onun Armeniya (əslində tarixi Arme-Şupria) çarı kimi təqdim etdiyi Tigran Artaksidin M.Xorenskinin Mar Artaxəş (Strabonun Artaksidi) adı ilə nişan verdiyi çardır. Yuxarıda problem ətrafında (Atarpatena əsilzadəsi Mar Artaxəş və Part Artaxəş Arşakuni) tarix və tarixilik kontekstində apardığımız geniş araşdırmalar da bizim fikrimizi təsdiq etdi.

Sikkə ilə əlaqədar eyni analogi saxtakarlıq B.B.Piotrovskinin¹ Çexoslovakiya jurnalında S.Ayvazyanın çap etdirdiyi məqaləyə verdiyi cavabda maddi sübutlarla tarix və tarixilik kontekstində ifşa və tənqid edilir.

Qədim Nəxcuanın (Naxçıvanın) çağdaş ermənilərin Hayk babalarına məxsus ölkə olduğunu «sübuta» çalışan S.Ayvazyan Qərbi Avropa oxucularına Naxçıvan atabəylərinə məxsus olan əskinası «m.ö. XIX əsrə aid Hayasa sikkəsi» kimi təqdim etmiş, Naxçıvan MR Şarur rayonunun Zeyvə kəndində qəbirüstü daşda «Qur'ani-Kərim» yazısı ilə oyulmuş «Əli ... Qasımخان» sözlərini yanlış izahatla mənsub olduğu xalqın adına çıxmışdı.

Erməni tarixçilərinin saxtakar olduqlarına sübut üçün B.N.Arakelyanın II Tigrana ad etdiyi sikkələrin üzərlərindəki yazının arxeoloji qazıntıdan sonra məqsədli şəkildə döyüldüyünə şahidlik edən başqa bir erməni tarixçisi Q.A.Tiratsyanın² kitabında verilmiş II Tigrana aid edilən sikkənin eyni olan başqa nüsxələrini müqayisə məqsədilə yuxarıda təqdim etmişik.

Şəkillərin müqayisəsindən qəti aşkar olur ki, B.N.Arakelyanın fikir "sübutu" olaraq meydana qoyulmuş yazılı sikkələr ətrafındakıları ipləmə dəli keşişin kosmosa pər-piyada gedib-gəldiyinə «Astvasa» (erməni allahı) and içməklə inandırmağa çalışması kimi bir şeydir.

B.N.Arakelyanın özü tapıntılar arasında Qafqaz Oğuz Albaniyasına da məxsus sikkə olduğunu e'tiraf edir. Lakin müəllif, təbii olaraq, həmin siyahıda "Armeniya" adında «dövləti» qeyd almır.

Çünki Qafqaz Oğuz Albaniyası təbii olaraq, tarix səhnəsinə gələndə və bu dövlət qonşular arasında öz rəsmi atributları ilə sayılıb-

¹ B.N.Arakelyan. Artaxat - 1, s.51.

² Yenə orada.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi, XIV bölmə, s.91; XIX bölmə, s.95. Əlavə bax: F.Buzand. Armeniya tarixi, IV, 55, Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s.37, 227.

¹ B.B.Piotrovski. Redaksiyaya məktub. Tarix - filologiya jurnalı, Erməni SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1971, №3.

² Q.Tiratsyan. Qədim Armaniyada Əhməni ən'ənələri, M.,1960, s.163.

seçiləndə, habelə pulu zərb ediləndə tarix heç bir adda “armyan dövləti” tanımır.

Təəssüf ki, SSRİ dövrü “Artaşat-1” arxeoloji sahəsinə nəinki getmək, hətta onun həndəvərindən boylanmaq belə Azərbaycan alimlərinə qət'i yasaq edilmişdi. Kremldəki hamilələrin arakelyanlara yaratmış olduqları elmdə dərəbəylik şəraiti (bu sözlər Qərbi Azərbaycanda rus mütəxəssisləri ilə birlikdə aparılan Biyaini (Urartu) və s. bütün qazıntı işlərinə aiddir) imkan vermişdi ki, onlar Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə qarşı bütün dövrlərdə fasiləsiz olmuş ənənəvi erməni təxribatlarını yeni fürsət mərhələsində də davam etdirdilər.

Azərbaycan türklərinin mə'nəvi, mədəni və siyasi-ictimai tarixi ilə bağlı aşkarlanmış hər hansı bir arxeoloji tapıntıya “erməni” adında şeytan möhürü vurulması siyasətinin erməni tarix ədəbiyyatında əsas yer tutmasına sübut və ifşa baxımından keçmiş Leninqrada şəhərində yerləşən məşhur Ermitajın Baş direktoru olmuş B.B.Piotrovskinin İrəvanda erməni dilində nəşr edilən “fiologiya” jurnalına yolladığı məktub olduqca səciyyəvidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, B.B.Piotrovski İ.M.Dyakonov və başqa bə'zi Sovet alimləri kimi, tarix elmindən daha çox Rus-bolşevik ideologiyasına nökrəçilik etmişdir. Lakin ədalət naminə demək lazımdır ki, bir zaman qonşu ölkələrdən Qafqaza siyasi məqsədlə gətirilmiş mühacir erməniləri Qərbi Azərbaycanda açıq-açıqına ev sahibi etmək üçün bütün şüurlu həyatını, iti aqlını və qələmini sərf etmiş görkəmli alim bə'zən erməni alimlərinin tarixi ifrat dərəcədə əcaib hala salmasına dözə bilmir və yuxarıda haqqında söhbət gedən məktub da bunun bariz nümunəsidir.

B.N.Arakelyan da soydaşı S.Ayvazyan kimi, saxta iddialarına haq qazandırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır. Onlardan sonuncusu tapıntı sikkələrinin hansı dövlətə və hansı çarlara məxsus olması ilə əlaqədar tərtib edilmiş siyahıdır.

“Artaşat-1” 7 illik arxeoloji qazıntıların nəticələrinə aid eyni adda kitabı tapa bilməyəcək hörmətli oxuculara həqiqəti olduğu kimi çatdırmaq məqsədi ilə həmin siyahını tam şəkildə verirək:

I. Parfya (Part – Ə.T.) sikkəsi – 7 draxm:

I Mitridat (171-138) – 2 sikkə

II Artaban (128-124) – 1

II Mitridat (124-88) – 5

Sanatürk (77-70) – 1

II. Selevkid sikkəsi – 17 tetradraxm, 1 draxm:

II Demetri (145-140) – 1 draxm.

VI Antiox Epifana (145-142) – 1 tetradraxm.

VII Antiox Sideta (138-129) – 11 tetra draxm.

VI Selevk (96/95) – 1 tetradraxm.

I Filip (94-93) – 4 tetradraxm.

III. Kappadokiya sikkəsi – 14 draxm:

VII Ariarat (111-110-ci ilə yaxın) – 10 draxm.

I Ariobarzan (95-ci-62-ci ilə yaxın) – 4 draxm.

IV. Afina sikkəsi “yeni üslubda”, Maqistrat seriyasından (146-86) – 2 tetradraxm.

V. Qafqaz Albaniyası- draxm.

B.N.Arakelyan problemi tamamlamaq baxımından siyahı ilə əlaqədar yazır: “Yeddi il müddətində aparılan qazıntılar nəticəsində Artaşatda 86 sikkə (monet) aşkarlanmışdı. Bunlardan 32 sikkə ermənilərə (28 sikkə II Tiqrana, 1 sikkə II Artavazda aiddir) və 54-ü başqa ölkələrə aiddir”.¹

Erməni arxeoloqunun dedikləri təbii bir sual ortaya gətirir: Əgər həqiqətən B.N.Arakelyanın, başqa erməni müəllifləri kimi, iddia etdiyi “Armeniya” adında «dövlət» tarixdə mövcud olmuşdusa və Artaşat şəhəri də bu “dövlətin” ticarət mərkəzi kimi real gerçəklikdə fəaliyyət göstərmişsə, bəs, o zaman, “erməni” çarı hesab edilən II Tiqrana və II Artavaza qədər nə üçün bütün pul vahidləri “xarici dövlətlərə” məxsusdur?

B.N.Arakelyanın bu, “ticarət mərkəzi”, müəllifin öz sözləri ilə desək, çox saylı “qədim dünya ölkələri ilə kifayət qədər geniş iqtisadi-ticarət və mədəniyyət əlaqəsi” saxlayan zaman «erməni babaları» «özlərinə məxsus» hansı pul vahidindən istifadə etmişlər? Müəllifin özü açıq etiraf edir ki, II Tiqrana qədər, yüz ildən artıq bir müddətdə “Armeniya dövləti” özünə məxsus bircə sikkə də zərb etməmişdi.

Düzdür, B.N.Arakelyan verdiyi siyahıdan yuxarıda hələ m.ö. III əsrdə Sofen çarları tərəfindən sikkə zərb edilməsindən, eyni işin m.ö. II əsrin sonlarında “II Tiqranın atası I Tiqrana” tərəfindən həyata keçirilməsindən “gümanla” danışır və onlara “məxsus” sikkələrə “Artaşat-1” qazıntısında rast gəlinmədiyini söyləyir.

Erməni arxeoloqunun “gümanla” ortaya atdığı fikrə yuxarıda cavab verilmişdi, təkrara ehtiyac yoxdur. Lakin başqa problemlə əlaqədar təkrara yerində ciddi ehtiyac duyulur. Sual olunur, tapıntılar arasında II Tiqrana (o, hansı coğrafiyada yerləşmiş “dövlətin” “çarındı”?) və II Artavazda (o, hansı ərazidə yerləşmiş “dövlətin” “çarındı”?) aid olan sikkələr barəsində danışan erməni arxeoloqu, maraqlıdır, necə olur ki, haqqında onlarla qalın-qalın kitablar yazdıqları “Böyük Armenia” mifinin və onun mərkəzi Artaşat şəhərinin banisi hesab etdikləri I Artashesin adına ya tapılan, ya tapılmayan “gümanla” bircə sikkə belə yazmır?

Biz yuxarıda demişik və yeri gəlmişkən təkrar edirik: erməni müəllifləri uydurduqları “Böyük Armenia” mifinin səltənətinə

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s. 52.

“tə'yin etdikləri” çarları “erməni babaları” kimi qələmə verdikləri Artaşes, Tiqrən, Artavaz və b. adda şəxslər ulu əcdadlarının tarixini qan yaddaşında əbədiləşdirən Zərdüsti inanlı Maq rapsodların Atəşgahda yaratdıqları mifoloji və epik ədəbiyyatın qəhrəmanlarıdır!!!

Erməni mifoloji ədəbiyyatının ustad tədqiqatçısı Manuk Abeqyan problem ətrafında gəldiyi nəticə ilə bizim fikirlərimizi təsdiq, B.N.Arakelyan və onun ideya tərəfdarlarını təkzib edir: “Bizim qədim Vıpasankda Marlar kifayət qədər əhəmiyyətli yer tuturlar. Əfsanəyə görə, Artaşatın yaxınlığında yaşayan Vişapların ərazisi Masisdən¹ Cənuba - düz Qoxtnaya² qədər uzanırdı. Çar I Artaşes Şərqi və Qərbi Armeniyanı birləşdirən yeganə əlverişli yer olan onların (yə'ni “Əjdaha nəslı”nin – Mar/Madayların – Ə.T.) ərazisində öz paytaxtını saldırmışdı”.³

M.Abeqyanın, başqa erməni müəllifləri kimi, Armeniya “dövlətindən danışması” təbiidir. Çünki o, da keşiş babalarından gələn ən'ənyə sadiq ermənidir. Lakin M.Abeqyan I Artaşesin guya Artaşatı Marların vilayətində inşa etdirdiyini söyləyərkən mövqecə Y.A.Manandyan, B.N.Arakelyan və başqa erməni müəlliflərindən bircə cəhətə görə qət'i fərqlənir: Artaşatın inşa edildiyi ərazi erməni babalarına deyil, Azərbaycan türklərinin əcdadlarına məxsusdur. Onun gəldiyi bu qənaət iksir olaraq erməni ədəbiyyatında qədim Azərbaycan torpaqlarına sahib çıxmaq məqsədilə saxta “tarix” düzüb-qoşan qan qardaşlarının mə'nəvi paxırını aşkarlayır.

M.Abeqyan fikrini bir daha möhkəmləndirmək üçün sözüne davam edərək yazır: “Əgər hətta Qoxtnanın sakinləri Maday mənşəli olmasaydılar da belə, hər halda onlar qonşu madaylıların – marların rəvayətlərini götürə, mənimsəyə və uzun müddətə qoruyub saxlaya bilərdilər”.⁴

Erməni aliminin bu mövqeyi mövzumuz üçün gərəkli olan başqa bir tarixi həqiqətə də aydınlıq gətirmiş olur: Qoxtna/Qoxten rapsodlarının Mar Artaşesin şəninə düzüb-qoşduqları “Epik nəğmələr” və rəvayətlər ölkənin yerli Mar əhalisinə məxsusdur.

Manuk Abeqyanın problem ətrafında gəldiyi bu nəticə məsələ ilə əlaqədar bizim konsepsiyamızın⁵ təsdiqi baxımından olduqca gərəklidir, qiymətlidir.

¹ Qədim Zəngibasar.

² Qoxtna - Culfa, Əbrəqunis, Ordubad və Zəngəzur mahallarına erməni keşiş ədəbiyyatına verilmiş ad.

³ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.39.

⁴ Yəne orada, s.37.

⁵ Xilafət dövrü Kiçik Asiyadan başlayaraq, bir istiqamətdə Güney, o biri istiqamətdə Quzey Azərbaycan ərazilərində olan Atəşgahların zəngin arxiv və kitabxanalarından Türk əhalisinə məxsus qiymətli yazılı mədəniyyətin keşişlər

Bu, təkzibedilməz tarixi həqiqətdir. Lakin başqa bir həqiqət də danılmazdı. Belə ki, B.N.Arakelyanın “Artaşat-1” adı ilə qazdığı qədim xarabadağın keçmiş tarixi ilə əlaqədar daha real bir həqiqətə inanmalıyıq. Diqqət edək.

Yuxarıda dedik ki, erməni tarixçilərindən bə'ziləri Artaşat şəhərini Strabonda adı çəkilən, əvvəllər Selevkid çarı III Antioxun canişinlərindən olmuş, “Mar Artaşes”in, digərləri “Artaşes Arşakuni” kimi qələmə verilən partlı Artaşesin adı ilə əlaqələndirirlər.

Məsələ bu qədər aydın olduğu halda, bəs, nə üçün erməni tarixçiləri bu sadə həqiqəti qəbul etmək istəmirlər ki, hər iki Artaşes etnomənsubiyətə ümumtürk tarixinə mənsub şəxsiyyətlərdir. Onların hər ikisi Maday çarı Kiaksarın tarixdən sildiği Assuriyanın bir qismini (Mesopotamiyanın şimalında yerləşən kiçik Arme (Şupria) ölkəsini və Qalis (Qızıl İrmak) çayınadək onun qonşuluqlarını), Biyaini (Urarti) dövlətinin Van gölü ətrafı torpaqlarını və Xəzərədək əraziləri başdan-başa ayrı-ayrı tarixi çağlarda idarə etmişlər.

Keşiş müəlliflərin və onların fikir ardıcılı olan, irticaçı siyasətlə məşğul olan tarixçi varislərinin ziddiyyətli kilsə rəvayət versiyalarından gələn, heç bir real maddi tarixə söykənməyən əsassız iddialarına baxmayaraq, təkzibedilməz tarixi həqiqət budur ki, həmin ərazilər dünya tarixində qədim və orta əsrlər dövrü “Armeniya” adlanmadığı kimi, nə atropatenalı Artaşesi, nə də partlı Artaşesi “armyan” etməyə heç bir əsas yoxdur.

Erməni arxeoloqunun Artaşeslə əlaqədar ölümlər kimi susmasının yeganə səbəbi budur. Anonim keşiş babasının alışdırdığı alovdan düşən közü, başqa soydaşları kimi, ovucunun içinə alan müəllif nə onu yerə tullaya bilir, nə də onun göynərtisinə dözə bilir. B.N.Arakelyanın “Artaşes tarixi”ndə erməni riyakarlığının böyük sirri bundadır.

Deyənlərdən həlli olur ki, rəvayət qəhrəmanı Artaşesin adı ilə bağlı olan Artaşatı rəmzləşdirən “Artaşat-1” arxeoloji sahəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyətin bizə təqdim edilən ayrı-ayrı nümunələri kimi, sikkə tapıntıları da erməni arxeoloquna qarşı

tərəfindən talanıb, yunandilli Kilikiya kilsəsinə daşınması, daha sonrakı yüzilliklərdə onların Qrabar yazısına köçürülməsi, nəticədə “erməniləşdirilməsi” və həmin ədəbiyyatın hesabına Venetsiya və Rus mxtaristləri tərəfindən erməni xalqına “tarixlər” tərtib edilməsi artıq bizim oxucu üçün sirr deyildir.

Erməni keşişləri eyni quldurluqla dövrün görkəmli Xaldey astroloqu və tarixçisi müdrik kahin Berosun (m.ö. III əsr) əlyazmalarından ibarət zəngin kitabxanasını Babilə Bella mə'bədindən çapıb-talamışlar.

Anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən “Armeniya tarixi” həmin dövrdə keşiş çapqıncılığına şahidlik edən qaçılmaz sübutdur.

gerçək tarixin maddi şahidlərinə çevrilirlər və onu saxtakarlıqda ittiham edirlər.

Bütün bu deyilənlər o həqiqətdən xəbər verir ki, erməni keşişlərinin ev sahibi olan türklərə qarşı milli qəddarlıq ən'ənəsini davam etdirən çağdaş ziyalı varislərin tarixi məqsədləri "erməniləşdirilmiş" epik çarların yaratdıqları "armeniyalı" kilsədə tərtib edilmiş xəritədən Türkiyə Respublikasının Güneyində və Qafqaz Oğuz Albaniyasının bir hissəsində – Qərbi Azərbaycandan başlayaraq Respublikamızın ərazisində torpağa köçürməkdir. Məhz bu baxımdan B.N.Arakelyanın məqsədi də "Qoşa dağlar"da aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyətin tarixini "Artaşat-1" adı ilə "erməniləşdirmək" və bununla da guya Mesopotamiyadan başlanan "Qədim Armeniyadan" Xəzər dənizində olan "Böyük Armeniya" illuziyasını "reallaşdırmaqdır". Lakin yuxarıda deyildi ki, Artaşat rəvayəti də şan-şöhrəti ilə təsvir edilən "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" soylu (M.Xorenski) Artaşesin adına nişan verilən şəhərdi, onun da çağdaş ermənilərin babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Arakelyanların məqsədli şəkildə qarışdırdıqları şeytan kələfinə vurduqları düyün, çox təəssüf, bu günə qədər açılmayıb ki, erməni ədəbiyyatında "Artaşat" adı ilə qeydə alınmış tarixi Artaxişat şəhərinin dəqiq tarixi coğrafi ərazisi müəyyənləşdirilsin.

Deyilənlər başqa bir həqiqəti də aşkara çıxarır: B.N.Arakelyanın sikkələr ətrafında qaldırdığı iddia tarixin sirrini açan "elmi" incələmə deyildir, əksinə Qərbi Azərbaycan torpaqları ilə bağlı ən'ənəvi iddiaları milli düşmənçilik zəminində yenidən qızıqdırmaq və bu sönməz düşmənçiliyi gələcəkdə fürsət düşcək dinc Azərbaycan türkü əhalisinə qarşı amansız soy qırımına çevirmək məqsədi ilə Kreml guruhunun hamiliyi altında 1960-cı illərdən başlayaraq, baş qaldırılmış Naxçıvan və Dağlıq Qarabağla («Arsak» pərdəsi altında) əlaqədar yenidən mənfur daşnak-kommunist siyasətinin həyata keçirilməsi idi.

B.N.Arakelyan arxeoloji sahədən qədim insanlara məxsus inancların etnik mənsubiyyətini tarixən qan yaddaşına çevirən başqa-başqa maddi- mədəniyyət nümunələri də aşkarlamışdı.

Qarşıda ulu tarixin şahidləri olan bu əvəzsiz xəzinə nümunələri ətrafında fikir söylədikcə bəlli olacaq ki, "Artaşat-1" adı altında qazılan "Qoşa dağlar" arxeoloji tapıntıların gerçək tarixi Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının kəsərli qılıncı, iti və müdrək ağı, zəngin dil mədəniyyəti ilə yaranmış ümumtürk tarixidir. Bu baxımdan Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta" tanrılarının şərəfinə ucaldılmış səcdəgahların aşkarlanmış xarabalıqları olduqca maraqlı və təkzibedilməz tarixi şahidlərdir. Bu inanc evlərindən aşkarlanmış İlahə Anahidin və Mitra tanrının heykəlləri ümumtürk mifoloji Tanrı

panteonunun qiymətli tapıntılarındanırlar. Bu tapıntıların əvəzsiz qiyməti ondadır ki, onlar dünya tarixində bir cəhəti Uzaq Şərqi, o biri cəhəti Mərkəzi Avropaya və Romayadək gedib çıxan Böyük Türkün inanc arealının geniş coğrafiyasını müəyyənləşdirməyə əsas verir. Diqqət edək.

Xarəzm arxeoloji-etnoqrafiya ekspedisiyasının qədim Torpaq Qala xarabalıqlarında apardığı qazıntı zamanı aşkarlanmış İlahə Anaya-Anahidə yapılmış möhtəşəm inanc evi "Avesta" ilahəsinin ümumtürk Tanrı panteonunda nə qədər əzəmətli və zəngin bir areala malik olduğunu sübut edir.¹

Anahid Ardvi-Suranın şərəfinə ucaldılmış bu sitayişgahda Xarəzm çarlarının, ulu ən'ənəyə bağlı olaraq, evlənmə ayinləri icra edilmiş.

Tarix xəbər verir ki, qədim Türk tayfalarının İlahə Ananın-Anahidin doğum gününə həsr etdikləri bayram hər il "torpağın oyandığı, baharın güldüyü" bir çağda Altay boylarından başlayaraq, Ön Asiyanın qərb hüdudlarına doğru məskunlaşmış bütün Türk ellərində, xüsusən Maday və Part imperiyaları dövründə daha geniş şəkildə qeyd edilmiş. Öz möhtəşəm kütləviliyi ilə qədim yunanları heyrətə gətirən bu el şənliyini onlar "Skif (İskit-Ə.T.) bayramı" adı ilə ümumtürk mədəniyyətini dünya tarixinin yaddaşında əbədiləşdirmişlər.

Yu.M.Qaqoşidze yazır ki, Anahid inancı Şərqi və Part epoxasında çox geniş yayılmışdı.² Bu tarixi həqiqət ondan xəbər verir ki, parmlar, başqa Türk tayfaları kimi, imperiyanın ayrı-ayrı ərazilərində abadlıqlar salan zaman ilk öncə Ahura-Məzdanın – Səma Tanrısının şərəfinə məbədlər inşa etmişlər.

Qafqazın müxtəlif regionlarında bu gün xristian monastırları və kilsələri kimi qələmə verilən Zərdüşti tanrıların şərəfinə ucaldılmış qədim səcdəgahlar da bu tarixi həqiqətin şahidləridirlər. Dio Kassi, hətta qədim Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə daxil olmuş Kür çayının yuxarı axarında "Anahid" adında müqəddəs inanc evinin olduğunu xəbər verir. Bu maddi-mədəniyyətə də, başqa faktlar kimi, Oğuz torpaqlarının bu gün üstündə canlı tarix olaraq dayanmış abadlıqlara da "sahiblənen" arakelyanlar bəşər tarixinə hər zaman tənqid etmiş keşiş babalarına layiq ideoloji terrorist varislərdirlər! Lakin tarix tarixliyində qalır! Təsədüf deyildir ki, İlahə Anahid Ağrı dağı vadisində Araz çayının axarı boyu Marların Şarur çöllərinə (M.Xorenski) hüdudları uzanıb gedən bağlı-bəhərli Aza ölkəsinin

¹ Torpaq Qala sarayı. Xarəzm arxeoloji etnoqrafiyasının əsərləri: XIV. M., 1984. s.35.

² Yu.M.Qaqoşidze. Gürcü-İran münasibətləri tarixindən. Qafqaz və Orta Asiya qədim və orta əsrlərdə. M., 1981. s.113.

ərazisində neçə min illərdən bəri Türk tayfalarının əcdad tarixinə şahidlik edən "Qoşa dağlar" adlanan dağların birində "Artatşat-I" namında aşkarlanmış arxeoloji xarabalıqların çiçəkli dövründə anonim şəhərin "xilaskar hamisi" hesab edirlərmiş.

Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki qədim türklərin mifoloji anlayışlarına görə soyköklə bağlı Tanrı tayfanın himayəçisi və qoruyucusu idi. Məsələn, Zərdüşt fəlsəfinin ilkin qaynaqlarından olan mifoloji bir anı xatırlayaq.

Ulu əcdadlarımızın erkən anlayışına görə, od qoruyucusu və himayəçisi Atar Tanrının daha sonralar "Ata" adı ilə ailənin qoruyucusu və hamisinə çevrilməsi həqiqəti¹ Anahidlə əlaqədar dediyimiz fikri bir daha möhkəmləndirmiş olur.

Bu baxımdan Türk dünyasının elə bölgəsi olmamış ki, orada qədim türklər mifoloji tayfa başçısı və hamisinə, o cümlədən Anahid Ardi-Suraya inanc evləri ilə yanaşı, bəkçi-gözetçi qala-abidə ucaltmasınlar. Bu baxımdan "atəşlə dənizin öpüşdüüy yerdə" (Hüseyn Cavid) – Bakıda, Xəzər ləpədyəyində "Qız qalası" adı ilə Şərqdə dillərdə məşurlaşmış "Qala şəhər hamisi" Su İlahəsi Anahid Ardi-Suranın şərəfinə ucaldılmış möhtəşəm bəkçi mühafizə qalası canlı tarixin rəmzi olaraq adı gedən inancəla bağlı "Artatşat-I" arxeoloji məskəninin qədim yerli əhalisinin etnik mənsubiyyətinə sübutdur.

Yeri gəlmişkən, başqa bir həqiqəti də xatırladaq.

Tarix xəbər verir ki, xilafət ideoloqları odsevər yerli əhaliyə ata-baba tarixi keçmişini unutturmaq üçün Zərdüştiliyə qarşı hər cür qarayaxmadan istifadə etmiş, böhranlar yağdırmaqdan, çirkab atmaqdan çəkinməmişlər. Bu baxımdan «Qız qalası» haqqında olan məlum əfsanənin yaradılmasında "Avesta" ilahəsi Ardi-Sura Anahidi qədim Bakının mə'nəvi səltənətindən uzaqlaşdırmaq, gənc nəslə yeni dinin – müsəlmançılığın ətrafında birləşdirmək məqsədi güdüürdü. Lakin buna baxmayaraq, ulu babalardan "Qala şəhərimizin hamisi" İlahə Anahidin rəmzinə çevrilmiş bəkçi "Qız qalası" milli tariximizin bir parçasıdır, real gerçəklikdir.

Unutmaq olmaz ki, "Qız qalası", Xarəzm və "Artatşat-I" arxeologiyasının aşkarladığı maddi-mədəniyyət nümunələri İlahə Anahidin mifoloji obrazını özündə daşılaşdırmış canlı ümumtürk etnik tariximizdir. Lakin erməni keşişləri Türk tarixinin başqa səhifələri ilə yanaşı, ilk Ərəb istilaları dövrü ələ keçirdikləri Atəşgah astroloji və mifoloji ədəbiyyatımızı da Kilikiya kilsəsində üzünü köçürən zaman onu əsaslı şəkildə işləmiş və Ahura-Məzda (Səma Tanrısı) baş tanrı olmaqla, «Avesta» Tanrı panteonuna sahib

¹ Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'ənəsi, I fəsil.

çıxmışlar. Bu, tarixi həqiqətin təsdiqi baxımından heç də səbəbsiz deyildir ki, erməni keşiş müəlliflər uydurduqları «Böyük Armeniya»nın ayrı-ayrı dövrlərdə baş şəhərləri hesab etdikləri Armavir, Ani, Artatşat, Divin və başqa adablıqları, həmin şəhərlərdə Anahid və Mitra Tanrının şərəfinə ucaldılmış mə'bədləri Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqazda Arsaklı sülaləsindən olan valilərin adlarına bağlayırlar, lakin həmin mə'bədlərin Atəşgah olmaları barədə birçə ifadə belə işlətmirlər. Nə üçün? Çünki erməni keşişləri XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ictimaiyyətin həmin qədim Zərdüşt mə'bədlərinin Xristosa aid inanc evləri olduqlarına çalışırlar. Bu baxımdan yaxın keçmişin bə'zi məqamlarını xatırlayaq.

Arsaklı çarı Valarşanın (I Volozezin) inşa etdirdiyi Valarşapat Atəşgahı yeni dövrdə Azərbaycan türklərinin mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixində müstəsna yer tutan islam dinini qəbul etmiş yerli atəşpərəst əhalini maarifləndirmək məqsədilə Ərəb canişinliyi tərəfindən Məscidə çevrildi.

Müsəlman türklər gündə üç dəfə (səhər, günorta, axşam) ibadətə haraylayan üç müəzzinin (azan verən, azançı) şəxsində mə'bədi Ecmüəzzin («Ücmüəzzin») adlandırdılar.

Xatırladaq ki, Azərbaycan türklərinin mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixində mübarək Müqəddəs Kitabımız «Qur'ani-Kərim»lə başlanmış dövrü türkcülük missiyasını həyata keçirən qədim Atəşgah Rus imperatorluğunun Şərq planının tərkib hissəsi olan «Türksüz Qafqaz» və «erməni Qafqaz evi» siyasətilə əlaqədar XIX əsrin əvvəllərində «xristian dayağı»na çevrildi və orada kilsə adı altında türklərə qarşı dünya «erməni terror mərkəzinin Qafqaz şö'bəsi» təşkil edildi.

Maraqlıdır, Məscid kilsəyə çevrildi, ancaq onun Ərəb-müsəlman adı – «Ecmüəzzin» sözü dəyişdirilmədən saxlanıldı. Nə üçün? Çünki «Ecmüəzzin» sözünə məkrli erməni etimologiyası ilə yanaşıldı, mə'bədin islam tarixi sün'i şəkildə XIX əsrin əvvəllərindən Xristosun dövrünə keçirildi. Bu barədə qarşıda danışılacaqdır.

Araşdırma zamanı tam aydın olacaq ki, «erməni mifologiyası» adlanan ciddi elmi sahə Kilikiya kilsəsi tərəfindən yağmalanmış «Avesta» materialları əsasında tərtib edilmişdir. Bu tarixi həqiqət ondan xəbər verir ki, Zərdüştilik üz-üzə dayanmış düşmən cahangir dövlətlərin ayrı-ayrı ərazilərində tarix boyu pərakəndə yaşamış erməni babalarının məişətinə daxil olmamış, doğmalaşmamışdı. Başqa sözlə, keşişlərdən başlayan bir ən'ənəni davam etdirən XX əsr erməni alimləri Azərbaycan türklərinin zəngin mifoloji tarixinin bu silsiləsini yeni redaktədə «erməni mifologiyası» adı altında "erməniləşdirməkdən", "özünüküləşdirməkdən" yan keçməmişlər.

Bu baxımdan görkəmli erməni mifoloqu S.B.Arutyunyan "Avesta"da qədim Azərbaycan türklərinin baş Tanrısı olan Ahura-

Məzdanı ("Böyük Tanrı") erməni mifologiyasında "Aramazda" adı ilə anılır. Bu fikrin əsasını N.O.Emin qoymuşdu. O, yazırdı: "Aramazda bütperəst armanların baş allahı-allahların atası və çahı idi. Onun məbədləri Anida baş kahin olduğu yerdə yerləşirdi. Şübhəsiz, Aramazda ilə Zərdüştü Ahuramazdır".²

N.Eminin «armyan bütperəstliyi» ifadəsilə məqsədli şəkildə dolayısıya səlməyə çalışdığı «erməni babaları və Zərdüştülük» məsələsinə tarix və tarixilik baxımından, ötəri də olsa, aydınlıq gətirməyə çalışsaq.

Birinci. M.Xorenskinin ən ənələrini davam etdirən keşiş müəlliflər və erməni tarixçiləri Armavir, Divin, Artaxat və başqa rəvayətləndirilmiş şəhərlərlə bir sırada Ani şəhərini də Arsakli (ermənilərcə «armyan arşakidləri») çarlari tərəfindən inşa edildiyini yazırlar. Tarixi həqiqətin aşkarlanması üçün məsələyə bu baxımdan yanaşılmalı və N.Eminin «Aramazda bütperəst armanların baş allahıdır» cümləsində istifadə edilmiş «armyanlar» anlamını, tarixilik baxımından çağdas erməni xalqının «İşkil» adlandırılmış babalarına deyil, onların «armyan arşakidləri» ifadəsilə erməni məhsubiyyətlil etməyə çalışdıqları Arsak Türk əhalisinə ünvanlamaq lazımdır.

İkinci. Zərdüştülük «bütperəstlik» - politeist din deyil, monoteist dindir, tarixən pərakəndə yaşamış və səfil həyatı keçirmiş adsız-sansız erməni babaları da tarixin heç bir çağında atəşperəst olmamışlar.

M.Xorenski və başqa keşiş müəlliflərin «tarix»lərində və onlar barədə yazılanlardan mə'lum olur ki, erməni babalarının sıx yaşadıqları Yunan və Roma müstəmləkə ərazilərində Suriyə və Yunandilli inanc evləri fəaliyyət göstərirdi. Şübhəsiz, azsaylı gəlmələr yerli əhalinin qədim inanclarının təsirindən kənar qala bilməzdilər.

Deməli, bu günə kimi etnodları elmə bəlli olmayan, yunanların lə'nət damğası («İşkil») ilə həyat sürən avropalı köçkün icma yaşamaq naminə yeni məskənin siyasi-ictimai qayda-qanununa, sosial həyat tərzinə, xüsusən yerli əhalinin psixoloji-ruhani aləminə uyğunlaşmaq məcburiyyətində idilər. Yüz illərlə yunanların və romalıların işğal ərazilərinə daxil olmuş Kilikiyada XIII əsrdə ermənidilli xristian kilsə tə'liminə başlanması şahidlik edir ki, erməni babaları yeni dini qəbul edəndək Suriyə və Yunan bütperəstliyinə e'tiqad etmişlər. Bu da o həqiqətdən xəbər verir ki, N.Emin «Zərdüştü Ahura-Məzdanı» «bütperəst armanların baş allahı» kimi qələmə versə də, erməni babaları heç zaman «Avesta» əhli olmamışlar. Lakin erməni tarixçiləri (eyni zamanda gürcü müəllifləri də. Bu haqda

qarşıda danışılacaqdır) «armyan arşakidləri» adı ilə Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz valiliklərinin ümumtürk tarixini «erməniləşdirdikləri» kimi, XX əsrdə «erməni mifologiyası» adında elmi sahə yaradanda da keşiş müəlliflərə söykənərək «Avesta» tanrı panteonuna sahib çıxmışlar. Bu baxımdan erməni alimlərinin Ardi-Sura Anahidə əlaqədar tarixə yanaşmaları da maraq doğurur.

S.B.Arutyunyan K.Melik-Paşayan adlı başqa bir erməni mifoloqunun fikrinə şəriq çıxaraq Anahidi Ahura-Məzdanın "qızı", yaxud "arvadı" olduğunu söyləyir. Maraqlıdır ki, hər iki görkəmli erməni alimi erməni mifologiyasında "Məhəbbət və Məhsuldarlıq" ilahəsi kimi anılan Anahidin "Avesta" ilahəsi Ardi-Sura Anahid olduğunu e'tiraf edir. S.B.Arutyunyan yazır ki, Anahid ilk seçiyəsini itirərəkən daha sonra o, "Böyük Ana", "Böyük Xanım", "Müdrük Ana" adları ilə nişan verilir və "erməni hamisi hesab edilir".¹

Azərbaycan türklərinin Zərdüştü inancılı əcdadları Atəşgahlarda yaşayışın başlanğıcı, canlı həyatın mayası mə'nasında "Ana Od", yaxud "Od Ana" müqəddəsliyi ilə səcdəsinə endikləri ilahə Anahidin simasında daha sonralar Osmanlı və Azərbaycan türkləri tərəfindən bə'zən nənəyə işarə ilə deyilmiş «Böyük Ana» sözünün olduğu kimi erməni mifologiyasında əxz etdirilməsi heç də əsas vermir ki, ilk mə'bədi Atarpatenadan başlayaraq, Kiçik Asiya və Ön Qafqazı əhatə edən geniş ərazilərdə ucaldılmış «Avesta» tanrısı Ardi-Sura Anahid «erməni hamisi» hesab edilsin.

Erməni mifologiyasında başqa bir versiyada Anahid "Nənə" adı ilə müharibə allahı simasında² anılır. İlahə Nənə də Ahura-Məzdanın qızı və müdrük Zarvanın nəvəsidir.³ Qədim Azərbaycan türklərinin mifologiyasında Ahura-Məzda və Əhrimən Zarvanın oğlanlarıdır.⁴

Bu söylənilənlər danılmaz mifoloji həqiqətdir. Deməli, problemə etnoinanc möqedən yanaşılarsa, erməni mifoloqu gərək adı gedən ilahə və tanrıların "Avesta" Tanrı panteonuna məxsus olmalarına e'tiraz etməsin. Lakin S.B.Arutyunyan elmi yolla deyil, çirkin siyasət yolu ilə ən'ənvi baba iddiasını reallaşdırmaq məqsədi ilə həqiqəti saxtalaşdırmağa çalışır. O yazır: "Görünür Nənə kultu Anahid-Ana ilahə kultu ilə uzlaşırdı. Nənə həm də "Böyük Ana" kimi oxunurdu (erməni xalq danışığı dilində "Nane" adı "Nənə" mənasını daşıyır)".⁵

¹ S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası – Dünya xalqlarının mifləri, s.78.

² Yenə orada, s.76.

³ N.O.Emin. Bütperəst ermənilərin dini və inancı haqqında oçerk. M., 1864, s.23.

⁴ Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'anəsi, I fəsil.

⁵ S.B.Arutyunyan. Nənə-Dünya xalqlarının mifləri, 2 cildə, c.2. M., 1982, s. 198.

¹ S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası. – Dünya xalqlarının mifləri, 2 cildə, c.1. M., 1980, s.76. Əlavə bax: B.N.Arakelyan. Artaxat-I, s.46.

² N.O.Emin. İzahat, s. 274.

Deyilənlərdən bəlli olur ki, ilahə Anahid kimi, onun simasında "Nənə" adı ilə nişan verilən ilahə də Qərbi Avropadan gələn erməni babalarının nə etnik, nə milli ağılı üçün doğma deyildir. Əksinə ev sahibinin bu dünya tarixinə "Avesta" kimi monumental bir abidə bəxş etmiş xalqın təfəkkür-nurundan yaranmış "övladdır".¹ S.B.Arutyunyanın fikrinə görə, "Nənə" sözünün guya erməni açımı "Böyük Ana" mənasını verir. Əlbəttə, problema belə bəsit və əcaib mövqedən yanaşma; yalnız keşiş tərbiyəsi almış erməni ziyalı üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Erməni mifoloqunun özü gözəl bilir ki, "Nənə" sözü ta qədimdən bəri (Azərbaycan türklərinin doğma dilinə mənsub anlayandır. Onu da bilir ki, "Böyük Ana" anlamı Azərbaycan türklərinin, xüsusən Osmanlı Anadolu türklərinin dilində "Nənə" mənasında işlənir. Bu barədə yuxarıda qeyd edilmişdir. S.B.Arutyunyanlar bir də onu bilməmiş deyildirlər ki, İskil etnosundan törəyənlərin dilində tarixən heç bir çağında nə "Nənə" sözü işlədilməmiş, nə də nəşəyə "Böyük Ana" deyilməmişdir. Tarix xəbər verir ki, çağdaş erməniləri "Hayk" millət adı ilə tanıdığı qriqə əsrlərdə Qraban dilinin (kilsə, yaxud sayca bin neçə keşiş dilinin) yarandığı tarixi çağdan başlayaraq, (Aşxarabat dilində də (XIX əsrdə Xaçatur Abovyanla başlayan erməni ədəbi dili), bu gün də arutyunyanlar nəşəyə "Derder" yaxud "Dadi" demişlər və deyirlər.

Erməni mifologiyasında ilahə Anahidlə yanaşı Astixk adında başqa bir ilahənin də adı çəkilir. S.B.Arutyunyanın fikrinə, Anahidlə Astixk eyni ilahə olmuş, daha sonralar onlar ayrı-ayrı insan subyektlərinə çevrilmişlər.

XIX əsr erməni keşişi N.O.Emin də Anahidə məxsus səciyyə ilə bəzədilmiş Astixkin "Avesta" Tanrı adlarından olduğunu qeyd edərkən etnomifoloji tarixi e'tiraf edir.¹

S.B.Arutyunyan ilahə Astixkin baş səcdəgahının Türkiyə Respublikasında, Muş şəhərinin şimalında "Aştışat" adlı "insan məskənində" yerləşdiyini söyləyir.²

Bir qədər aşağıda müəllif öz fikrinin əksinə gedir. Burada Anahidlə Astixk artıq ayrı-ayrı subyektlərdir: Anahid Ahura-Məzdanın, Astixk Nuhun qızıdır.

S.B.Arutyunyan bu bölgünün "xristianlığın yayılması"ndan sonra meydana çıxması ilə əsaslandırmağa çalışsa da, yuxarıda Anahidlə Astixki eyni mifik şəxs kimi qələmə verdiyi iddiasına və yaxud əksinə heç cür bəraət qazandıra bilməz.

Bəs, alimin bir səhifəlik yazısında olan bu fikir ziddiyyətinə səbəb nədir?

S.B.Arutyunyan erməni babalarının xristian dövrü guya «milli allahlarını» (Hayk) yaratmağa başladıklarını sün'i şəkildə səsləndirməyə çalışır, vəssalam. Lakin bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, erməni mifologiyasını yaradan bazanın "Avesta" tanrı panteonuna aid olduğunu danmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, yuxarıda Nuhun qızı kimi verilən Astixk, başqa bir versiyada həm də "Avesta" tanrısı Zarvanın bacısıdır.

Bu versiyada guya Nuhun vəfatından sonra onun oğlanları (Titan, Yapetos, Zarvan) hakimiyyət üstündə qanlı müharibəyə başlayırlar. Bacıları Astixk onlarla danışıqlar aparır ki, bu dəhişətlərə son qoysunlar. Titanla Yapetos bacıları ilə razılaşırlar. Lakin şərtləri o olur ki, Zarvan uşaqlarını ucdan tutma məhv etməlidir və sonra qardaşlar onun hakimiyyətini tanısınlar.

Titanla Yapetos istəmərdilər ki, Zarvandan sonra onun övladları onların varislərinin başı üstündə ağalıq etsinlər.

Zarvan iki oğlunu qətlə yetirəndən sonra bacısı Astixk onun arvadını və qalan başqa övladlarını xilas etmək üçün onları Qərbə-elmə bəlli olmayan, lakin erməni ədəbiyyatında "Dyutsnkets" adında qeydə alınmış dağa gətirib çıxarır.¹

S.B.Arutyunyan Zarvanla bağlı yuxarıdakı rəvayətin mətnini göstərmir. Lakin biz həmin rəvayətin ilkin variantına M.Xorenskiyə istinad edilən "Armeniya tarixində" rast gəlirik. Anonim müəllif də faydalandığı qaynağı m.ö. III əsrdə yaşamış Xaldey tarixçisi Berusun adı ilə bağlayır.

Ksisuorodan ("Bibliya"da Noy) sonra yer üzünün Zarvan (Zruan), Titan və Yapetosun arasında bölündüyü və Zarvanın hər iki qardaşın üstünə hakim olduğunu xəbər verən rəvayətə əsasən "Armeniya tarixi"ndə yazılır: "...Onlar bütün kainatı öz aralarında böldükdən sonra Zarvan güclənərək ikisinin də üzərində hakimlik edir".²

Rəvayətdə verilən xəbəri real tarix olaraq qəbul edən anonim müəllif Zarvanın etnik mənsubiyyətini Zərdüştü inancla bağlayaraq rəvayət düzənə, nəgmə qoşana-rapsoda işarə ilə xəbər verir: "Maday çarı Maq Zərdüştü bütün tanrıların əvvəli və atası adlandırdı və onun haqqında çoxlu nağıl qoşdu ki, onları təkrar etmək yerinə düşməzdi".³

Yuxarıda "Armeniya tarixi"ndən gətirdiyimiz fikirdə problemimiz üçün maraqlı və qiymətli cəhət nədir?

¹ M.Xorenski. Armenia tarixi, s.38.

² Yəna orada.

³ Yəna orada.

¹ N.O.Emin. Qeydlər, s.244.

² S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası, s. 118.

Birinci. M.Ö. III əsrdə yaşamış Xaldey tarixçisi Berosun əsəri anonim müəllifin "Armeniya tarixi" kitabına əsas qaynaqlardan biri olmuşdu. Beros da "Avesta"dan faydalanmışdı. Deməli, Xaldey tarixçisi Berosun tarixinə mənbə olmuş "Avesta" tanrılarına və Xaldey rəvayət qəhrəmanlarına sahib çıxan erməni müəlliflərinə real insan tarixi heç cür haqq qazandırmır.

İkinci. "Avesta"nın qədimliyi və oynadığı tarixi rol barədə bir fikir də maraqlıdır. Təsadüfüdür ki, "Armeniy tarixi"ndə Zərdüşt Peyğəmbər həm Maday çarı kimi təqdim edilir, həm də o, həyatın başlanğıcı və Allahlar atası olaraq təsvir edilir.

Üçüncüsü. Gətirilən nümunədən aşkar olur ki, erməni tarix ədəbiyyatında "Avesta"nın Tanrı panteonunda olan obrazlar silsiləsi mifoloji şəxsiyyətdən "tarixi" şəxsiyyətə çevrilmişdir. Bu da sübut edir ki, Azərbaycan türklərinin soykökündə müstəsna tarixi rol oynamış Maday-Mar-Maq tayfalarının mə'nəvi və siyasi mədəniyyətinin tə'siri qədim Ön Asiyada hökmran olmuşdur. Deməli, bütün mənzərəsi ilə belə aydın görənən bir tarixə açıq-aşkar sahib çıxmaq ya tarixdən xəbərsizlikdir, yaxud mənfur erməni acgözlüyü!

Haqqında qısa da olsa, mə'lumat verdiyimiz tarixin canlı şahidləri olan bu arxeoloji tapıntılar sübut edir ki, Zərdüşt inancın Tanrı panteonunda nüfuzlu yer tutmuş üçlük-Ahura-Məzda, Mitra və Anahid Arđvi-Sura Türk tayfalarının məskun olduqları yaxın, yaxud uzaq geniş coğrafi ərazilərdə insanların həyatında və cəmiyyət hadisələrində köklü-əsaslı yer tutmuşlar. Təbii ki, tarixin ayrı-ayrı çağlarında Qərbi Avropadan gələrək Ön Asiyaya səpələnmiş tayfalar, o cümlədən, "İşkil" adı ilə nişan verilən çağdaş erməni əcdadları regionda güclü mə'nəvi və mədəni tə'sirə malik olmuş "Avesta" tanrılarının nüfuzundan kənar qala bilməzdilər. Fikrimizin təsdiqi baxımından N.O.Eminin gəldiyi nəticə maraqlıdır. O, yazır: "Büt-pərəst Armeniyada mə'bədi "Mehian" adlandırıldılar. Bu söz, şübhəsiz, "Meher", "Mihr", yaxud "Mitra" - "Günəş" sözündən yaranıb ki, bu Pars allahına sonralar "Mehian", yə'ni "Meher evi", yaxud "Mihrin evi" adlandırılan mə'bədlərdə oda, atəşə səcdə edirdilər".¹

Göründüyü kimi, M.Xorenski yox, ona "İzahlar" əlavə edən N.Emin "Avesta" tanrısını "parslara" aid edir. Biz yuxarıda Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə belə qeyri-elmi mövqedən yanaşmanın başlıca səbəbini 1828-ci il tarixi faciəmizdən sonra Türk dünyasına qarşı çevrilmiş Rus-fars ittifaqının təəssübü ilə əlaqədar olduğunu söyləmişdik. Halbuki, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş tayfalar Atəşgahlarda, başqa od inanlı tanrılarla bərabər, odun, atəşin atributu olan Mitranın da səcdəsinə enəndə Ön

Asiya tarixi "Persid" adlı tayfanı tanımır. Bu geniş ərazilərdə ulu tarixdən irili-xırdalı hərbiçiləri Türk tayfaları məskunlaşmışdı. Xoşbəxtlikdən onlar yaşadıkları ərazilərdə ata-babadan qalma tanrıları etnik yaddaşa çevirmişlər. Bu baxımdan Altay boylarından Biya çayının sahillərindən Ön Asiyaya gələrək Biyaini adında qüdrətli dövlət qurmuş əhalinin inancına işarə edən B.B.Piotrovskinin sözləri də maraqlıdır. O, yazır: "Van yaxınlığında qayada yerləşən məşhur "allahın qapısı"nın etnoqrafik adı "Mher qapısı", yə'ni "Mitra"dır".¹

Erməni mifologiyasına yekun olaraq bə'zi erməni ədəbiyyatında V əsr müəllifləri kimi verilmiş, lakin hər ikisi anonim olan M.Xorenski və Aqafanqələ istinad edən erməni tarixçilərinin fikirlərinə şərik çıxaraq bildirdik ki, orta əsrlərdə kilsə ədəbiyyatında "Hayk" adı ilə özlərini etnik icma olaraq nişan vermiş mühacir "İşkil" (bizim dildə "Səlim itlər") törəmələrinin səpələndikləri Kiçik Asiyanın ayrı-ayrı regionlarında "Avesta" tə'limini həyata keçirən kifayət qədər Zərdüştü səcdəgahlar ta Kiaksarın dövründən yüksək dövlət səviyyəsində fəaliyyət göstərirdilər. Şübhəsiz, bu dini ocaqlar sadəcə yalnız səcdə evləri olmamış, habelə Ön Asiya əhalisinin maariflənməsi üçün ilk tə'lim-təbiyyə (məktəbləri) evləri olmuşdur.

İnkaredilməz tarixi həqiqətdir ki, Zərdüştü inanc evlərində alınan tə'lim səbəbindən erməni mifologiyasında xristian baxışı çox zəif iştirak etdiyi halda, bir çox dünya xalqlarının mə'nəvi və mədəni tarixində xüsusi xidmətləri olmuş məşhur "Avesta" tanrılarının orta əsrlərdə "Hayk" adı ilə azsaylı etnik icmanın üzvü kimi özlərini nişan vermiş çağdaş erməni babalarının bir insan olaraq, mə'nəvi inkişafında müstəsna rol oynamışdı. Bu, təkzibedilməz tarixi həqiqət açıq-aşkar sübut edir ki, Ön Asiyada məskunlaşmış bir sıra xalqlar (məsələn, persidlər, iverlər və b.) kimi çağdaş ermənilərin ulu babalarının da ilk mə'nəvi ataları - Azərbaycan türklərinin əcdadları olmuşdur. Təsadüfüdür ki, Strabon Azərbaycan türkləri üçün mə'lum şəərəfli tarixi və zəngin mədəniyyəti irs qoyub getmiş ulu madayları perslərin müəllimi hesab etmişdir.²

Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta"nın başda baş Tanrı Ahura-Məzda³ olmaqla, tanrı panteonu çağdaş ermənilərin bir millət olaraq, tarixən mə'nəvi və mədəni inkişafında Tanrı rolu oynadığı üçün səbəbkar xalqa minnətdar olmaq əvəzinə, əksinə, bu duzsuzlar, yeni din olaraq, xristianlığa keçdikləri çağdan Tanrı yolundan çıxıb, xristianlıqdan çox-çox uzaq olan şeytan yolunu tutdular, "öz silahımızla" özümüzü məhv etməyə qalxdılar. Başqa sözlə, mayasında quduzluq olan İşkil törəmələri müqəddəs duz-çörəyi

¹ N.O.Emin. İzahat. s. 287.

¹ B.B.Piotrovski. Van çarlığı. M., 1959 s.208.

² Strabon. Coğrafiya, XI. 13.2.

³ Çağdaş farsların babaları Ahura-Məzdaya "Maşdayauku" deyərmişlər.

yerə vuraraq Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qədim Türk tayfalarına məxsus rəvayət qəhrəmanlarının və əcdad tanrılarının adı ilə Dədə torpaqlarımıza qarşı zaman-zaman iddialar qaldırmış, günahsız ev sahibinin qanını axıtmışlar.

İndi də problemin tamlığı naminə Roma müstəmləkəçilərinin Ön Asiyadan Qərbi Avropaya apardıqları "Avesta" tanrıları haqqında bir neçə söz söyləməyə ehtiyac duyulur.

Mitra tanrının Qərbi Avropaya doğru geniş dini-coğrafi arealda nüfuz etməsinin tarixi qədim romalılarla başlayır.

Xatırladaq ki, "Artaşat-1" adı ilə nişan verilən anonim xarabalığın abadlıq dövründə İlahə Anahidə yapılmış səcdəgahın uçuqları altında dizi üstündə körpəsini əyləşdirmiş Ana heykəli də aşkarlanmışdır.¹ Ön Asiya Türk tayfalarının qədim mə'nəvi ruhani tarixinin canlı şahidi olan bu tapıntı arxeoloji şəhərin "Xilaskar hamisi" hesab edilmiş İlahə Anahidin və onun körpəsinin şərəfinə yapılmış heykəldir. Şübhəsiz, inanc evində müstəmləkəçi Romanın diqqətini çəkən müqəddəs Ana heykəli, antik yunanlardan başlayaraq, qədim Şərqi başqa mifoloji tanrı panteonundan bəhrələnmiş Qərbin xristianlıq dövründə öz körpəsini dizi üstündə saxlayan Məriyəm Ana heykəlinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Romalılar qərblə qonşuları yunanlar kimi, Ön Asiyanın yalnız zəngin sərvətini, var-dövlətini talamamışlar, onun mə'nəvi və mədəni tarixinə də sahib çıxmışlar.

Qədim Şərqi sivil mədəniyyətindən daha yüksək nümunələr yarada bilməyən həm yunanlar, həm də romalılar yerli əhalinin mə'nəvi-dini və mədəni-mifoloji zənginliyinin güclü təsirinə mə'ruz qalmışlar. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Lakin yeri gəlmişkən bircə həqiqəti də qeyd edək: Bağistan (Boqistan-"Allahlar Vətəni") dağında Ahura-Məzdanın Olimpi Yunan mifologiyasında Zevs Olimpini yaratdı. Van yaxınlığında sıldırım qayalarda "Mitra qapıları" (B.B.Piotrovski) romalıların mə'nəvi və dini baxışında gələcəyə işıqlı ilahi qapı açdı. Bu baxımdan antik mədəniyyətin tanınmış tədqiqatçılarından Kazimej Kumanetskinin gəldiyi elmi nəticə olduqca maraqlıdır. O, yazır: "Roma imperiyasının bütün ərazisində onun (Mitranın-Ə.T.) mövcudluğu ilk yüz illikdən Şərqi kultunun tə'sirini gücləndirdi."²

Fikrin davamı olaraq, müəllif Mitranın işıq və xeyirxahlıq tanrısı kimi ölkədə köklü yer tutduğunu söyləyir və əlavə edir: "Mitraizm ən yüksək mərhələsinə bizim eramın III əsridə imperatorlar Diokletian sonuncu və Maksimianın dövründə

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.45-46

² Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Romalı mədəniyyətinin tarixi. M., 1990, s.309

çatmışdır. Maksimian hərbi yürüşlər zamanı dövlətin hamisi hesab edilən "Günəş Tanrısı" yenilməz Mitraya səcdə edərdi".¹

İmperator I Feodosiyanın dövründə Mitraya dövlət səviyyəsində münasibət dəyişilir. O, xristianlığı dövlət dininə çevirmək məqsədi ilə 392-ci ildə verdiyi Mitraya inancı qət'i qadağan edən fərmanınadək "Avesta" tanrısı İtaliyada dövlət səviyyəsində öz hakimiyyətini saxlayırdı. İtaliya körpüsü ilə keçərək Qərbi Avropada məğlubedilməz bir yerdə Günəş Allahı kimi qəbul edilmiş Mitraya Ön Asiyadan başlayaraq, Böyük Britaniyaya gədər milyonlarla müxtəlifdillə insan inam bəsləyirdi. Bu da qədim dünyada «Avesta» tanrı Panteonunun geniş ilahi coğrafi arealını təsdiq edirdi.

Problem ətrafında apardığımız araşdırmalardan o nəticəyə gəlirik ki, «Avesta» Şumer, Orxon-Yenisey mətnlərində, habelə bir istiqamətdə ta Monqolstandan başlayaraq Kıpçaq çöllərində ("Herodot skifiyası"), digər istiqamətdə Ön Asiyada və Qafqazda daşüstü yazılı abidələrdə, qaya rəsmlərində, arxeoloji tapıntılar olan ev-məişət əşyalarında (qab-qacaqda), hökmdarların və sərkərdələrin döyüş atlarına vurulan gərdənbəndlərdə, qadın bəzək ziynətlərində, xüsusən Atəşgah me'marlıq sənətində istifadə edilmiş bəzəklərdə, nəhayət Türkün mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə aid olan bütün sahələrdə dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış "Əbədiyyət nişanı" şahidlik edir ki, nəhəng nəsil ağacından saysız şəxslərə ayrılan Türk tayfaları bu geniş coğrafi ərazilərdə bəşər tarixinin sübh çağını qarşılamışlar. Bu baxımdan haqqında araşdırma apardığımız "Artaşat" arxeoloji sahəsindən aşkarlanmış bütün tapıntılar Ön Qafqaz türklərinin mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixlərinin canlı şahidləridirlər. Məsələn, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana maya olmuş Mar tayfalarının qədim ölkəsi olmuş "Qoşa dağlar" xarabalıqlarından B.N.Arakelyanın aşkarladığı, lakin etnomənsubiyyətinin üstündən riyakarcasına sükutla keçdiyi əvəzsiz qiymətə malik tarixi maddiyyət olan qədim vazanın "kimliyindən", hansı soyla ilişkiyindən, qısa da olsa, danışmaq gərəkli olardı.

Yüksək zövqlə cilalanmış, incə, zərif işləmələrlə bəzədilmiş, orijinal forma və üslubda qiymətli materialla hasilə gətirilmiş bu sənət əsəri saxta tarix ədəbiyyatında "Artaşat-1" adı ilə "erməniləşdirilmiş" arxeoloji xarabalığın Türk soylu qədim yerli əhalisinə məxsus şəhər olduğunu meydana qoyan növbəti "canlı" tarixi şahidlərdən biridir. Mövzumuz üçün önəmlisi budur ki, bu vaza Azərbaycan Türklərinin soy kökündə iştirak etmiş Türk tayfalarının İlan ("Artaşat-1" arxeoloji rayonundan ilan totemi ilə ilişli müxtəlif formalı qadın bəzək ziynətləri və s. əşyalar da tapılmışdır) totemi ilə ilişlidir.

¹ Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Romalı mədəniyyətinin tarixi. M., 1990, s.310.

Diqqətə cərpacaq dərəcədə hündür ayaqlı m.ö. III-I əsrlərə aid edilən bu ilahi rəmzli əşya inanc bayramları təntənələrində sarayda, əyan ailələrində, dini ocaqlarda istifadə edilərmiş. Bəllidir ki, Azərbaycan Türklərinin qədim dövlətçiliyinin Manna və Maday dövründən başlayaraq İlan zoomorfik obrazı sənətin müxtəlif sahələrində daha geniş yayılmışdır.

Yuxarıda "Kainat və Zaman" problemi ilə əlaqədar aparılan araşdırmanın nəticəsi də bunu sübut edir.

Bu gün ermənilərin yaşadıkları dünənki Türk torpaqlarında aparılan bütün arxeoloji qazıntı tapıntılarına eyni iddia ilə qanuni cavab tələb edərək, problemimizi belə xülasə edirik: əgər tarixin daha son çağlarında "erməni" olaraq nişan verilmiş əhali əslən "hay"dırsa, yaxud "armyan" millətdirsə (tarix bu iddialardan imtina edir) və "Artaşat" da hayk övladlarının məskəni olmuşsa, bəs, nə üçün bu qazıntılar zamanı Avropadilli, "başı bəlalı", "əzabkeş", "yüksək mədəniyyətli" millətin varlığından xəbər verən nəinki bütöv bir maddi-mədəniyyətə, hətta özlərinin aşkarladığı və faktları açıq-aşkar, nə elmdən, nə tarixdən, nə insanlardan çəkinmədən, utanmadan necə xeyirlərində eləcə də uydurduqları, yozduqları keçmiş abadlıqda heç bir dədə izinə belə rast gəlməmişlər? Şübhəsiz, əgər əllərinə özlərinə bənzər cuz'i bir əşyayi-dəlil keçmiş olsaydı, kilisə milçəyini üfləyib tropika filinə çevirən, dədəsi, nənəsi bəşərə mə'lum olmayan bu kiçik icmanın varisləri indikindən də (hələ başqalarının tarixinə, torpağına sahib çıxa-çıxa) hündür harayla aləmə car çəkərdilər.

Bütün bunlar göstərir ki, tarixin müxtəlif çağlarında Arazın sol sahilindən Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərinə mövsümi iş üçün gələnler arasında hərdən tək-tək «ilişib» qalan erməni ailələri hesabına bütöv bir xalqa «qədim Qafqaz tarixi» yazmağın heç bir əsası yoxdur. XVI əsrdə Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətaiyə yazdığı məktub da bunu sübut edir. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır.

VII FƏSİL. TİQRAN ARTAKSİD ATARPATIN ÇAR SƏLTƏNƏTİNİN VARİSİDİR

Erməni tarix ədəbiyyatında keşif müəlliflərin əcdad və yurd axtarışları ən'ənəsi yollarında son «orijinal» bir «keşif» də tanınmış erməni alimi akad. Y.A.Manandyanın adı ilə bağlıdır. O, anonim müəllif M.Xorenski ilə əsası qoyulmuş «erməni arşakidləri» ən'ənəvi iddianı davam etdirən erməni tarixçilərinin əksinə dayanır və bu təkziblə «erməni çar nəslini» axtarışında «II Tiqran Artaksid» versiyası ilə çıxış edir.

Bəs, Y.A.Manandyan tarixə yanaşmada «II Tiqran Artaksid» versiyası ilə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, xalqına «qədim tarix» yazan müəlliflərdən hansı cəhətlərlə fərqlənir?

Problemə yanaşma ayrı-ayrı istiqamətlərdən olsa da, gələnən ümumi nəticə eynidir.

Əvvəla, Y.A.Manandyanın «erməni arşakidləri» konsepsiyasını qəbul etməməsi, bu kontekstdən erməni xalqına qalaq-qalaq düzülüb-qoşulmuş «Armeniya tarixləri»nin üstündən qara xətt çəkməsi deməkdir. Erməni müəllifinin bu mövqeyini gerçək tarix təsdiq edir.

«Erməni arşakidləri» iddiası ilə tarixə yanaşan müəlliflər Part imperiyasının Ön Asiyada Qərb əyalətlərini və Qafqaz coğrafiyasını əhatə edən valiklərini ümumiləşdirərək «Böyük Armeniya» adı ilə erməni babalarına aid «vahid dövlət» hesab edirlər. Bu mövqedə olan erməni müəlliflərinin bir qismi «erməni arşakidləri» tarixini Parit imperiyasının guya m.ö. Mtsibisdə iqamətgahı yerləşmiş anonim Vaxarşakin,¹ digərləri təxminən neçə əsr sonra guya Valarşapatda əyləmiş Arsaklı valisi III Tiridatın² adı ilə əlaqələndirirlər.

Sadəcə bu həqiqət aşkarca sübut edir ki, «erməni arşakidləri» iddiası ayrı-ayrı keşif müəlliflərin, o cümlədən, anonim M.Xorenskinin adı ilə uydurulmuş rəvayətlərin N.O.Emin variantıdır. Part ölkə əhalisini Persid tayfaları kimi qələmə verən mə'lum rəvayətlərin məzmunu 1828-ci ildə qədim Azərbaycanı iki hissəyə parçalayan İran-Rus dövlətlərinin bu günə qədər sürən «mehriban qonşuluq» siyasəti ilə üst-üstə düşməsi də fikrimizi təsdiq edir.

Bəzi erməni müəllifləri babalarının tarixini M.Xorenskinin «erməni arşakidləri» epizodundan kənarında axtarırlar. Belələri erməni «dövlətçiliyi»nin «tarixi»ni şəriqli Part imperiyasının bir parçasında deyil, «müstəqil Armeniya» dövlətinin «mövcudluğunda» axtarmağı

¹ Qarşısında hakimiyyət ili qoymurlar, onu m.ö. ilə aid edirlər.

² Çarlıq dövrünü 293-330-cu illərə aid edirlər. Halbu ki, Part dövləti və onun Arsaklı sülaləsi m.s. 227-ci ildə süqut etmişdi. Göstərilən illərdə artıq Persid-Sasani sülaləsi hakimiyyətdə idi.

düzgün «elmi» yol hesab edirlər. Onların fikrinə, babadan qalma ən'ənəvi «Böyük Armeniya» arzusunu reallaşdırmaq üçün məhz «müstəqil Armeniya»nın özündən başlamaq lazımdır.

Bəs, bu epizod üzrə «tarix» yazan müəlliflər ilkin «Armeniya»ni harada lokalizə edirlər?

Bu məqamda da erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflər versiyalarla çıxış edirlər. Bəziləri «Armeniya»ni Mesopotamiyada yerləşdirirlər. Bu yerdə də gerçək tarixə yanaşma meyli haçalanır: bir qisim müəllif M.Xorenskiyə istinadən «Armeniya»ni rəvayət çarı Aramin adı ilə Dəclə və Fərat çaylarının şimal axarları arasında ən'ənəvi iddiadan gələn «Mesopotamiya Armeniyası», yaxud «Qədim Armeniya» adında qələmə alırlar. Lakin yuxarıda yeri gəldikcə gətirilən kifayət qədər yazılı və şifahi maddi nümunələr çar Aramin Xaldey rəvayət qəhrəmanı olduğunu, erməni tarix ədəbiyyatında onun adı ilə əlaqədar adı çəkilən «Mesopotamiya Armeniyası», yaxud «qədim Armeniya» iddisinin da real həyatla, başqa sözlə, erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi olmadığını sübut edirlər. Hətta bə'zi görkəmli erməni alimləri «Armeniya» sözünü çar Aramin adı ilə bağlamırlar.

Bu mövqedə olan fikir sahibləri «Armeniya» adını Karrado-kiyada guya çar olmuş rəvayət qəhrəmanı Arimin «armenlər» nəslilə əlaqələndirən kilsə ədəbiyyatından gələn ən'ənəvi davam etdirirlər.

Başqa fikir tərəfdarlarına görə, guya «Hayasa Attsi», başqa adda, «Hayasa Azzi» tayfaları tərəfindən Biyaini ölkəsi «işğal» edilir, qısa müddətli assimilyasiya yolu ilə qüdrətli bir dövlətin yüksək mədəniyyətli əhalisi «armyanlaşdırılır» və bundan sonra həmin coğrafi əraziyə «Armeniya», sakinlərinə «armyan» adı verilir.¹

Bir sıra erməni müəllifi isə «Armeniya» ölkə adını Fərat çayının şimal vadisində hələ m.ö. III minillikdə Assuriya gil yazılarında adı qeydə alınan Şuprianın Biyaini dövlətinin inzibati ərazisinə daxil edildikdən sonra verilmiş ikinci adı olan Arme ilə əlaqələndirirlər. Onlar Biyaini qayalarında çox aydın şəkildə yazıya alınmış ölkə adı «Arme» sözünü öz əsərlərində çəkinmədən «Armeniya» formasına salmışlar. Belə müəlliflər, o cümlədən, Y.A.Manadyan Strabonu da saxtalaşdıraraq, yerli əhalisi Mar tayfalardan ibarət olmasına baxmayaraq,² «Armeniya» kimi qələmə verdikləri Arme ölkə tarixinə

¹ Qr.Karaptsyan. Hayasa-armyan beşiyidir (armyanların etnogenezi və onların başlanğıc tarixi). İrəvan, 1947, s.127.

² Erməni «Vipasank» (Rapsod nəğmələri - Ə.T.) eposunda Ağrı dağının həm Kiçik Asiya, həm Qafqaz vadisindən başlayaraq Qoxten (indiki Naxçıvan ölkəsi) əyaləti daxil olmaqla qədim tarixdən Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş güclü Mar hərbi tayfalarının yaşadıkları xəbər verilir. Artəşes və Tiqrən barəsində olan nəğmələr də Qoxten rapsodlarına aiddir. Bax: Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, İrəvan, 1948, s. 39.

və ilkin Yunan Selevkiyə Strabon olmuş, sonralar «Strabon» müstəqil dövlətə çevirmiş «Mar/Manadyan» nəslilə «Armeniya» «Patena əsilzadəsi» Artəşesi nişan verən zidiyyətli rəvayət versiyalarına gerçək erməni tarixi gözü ilə baxır və ümumilikdə onları «Böyük Armeniya» tarixi olaraq qələmə verirlər. Bu baxımdan Y.A.Manadyanın «II Tiqrən Artəksid» konsepsiyası M.Xorenski ilə başlanan keşiş kilsə ədəbiyyatında rəvayət çarı kimi təqdim edilən Tiqrən II Tiqrən adı ilə tarixi şəxsiyyətə çevirmək və onun guya I Artəşesdən sonra «Böyük Armeniya»nın qüdrətli çarı olduğunu sübuta yetirmək məqsədi güdür.

Manuk Abeqyan «Böyük Armeniya» adı ilə bağlı olan Artəşesin, Böyük Tiqrənin, Eruandın, Artavazdın və bu sıradan olan başqalarının şifahi xalq ədəbiyyatının, başqa sözlə, «Vipasankın ideal qəhrəmanları»¹ olduqlarını söyləyərkən, əlbəttə, bizim konsepsiyamızı təsdiq etmiş olur.

Elmi tarixdə əsas olmayan «Böyük Armeniya» illüziyası çar Aramin («erməniləşdirilmiş» Biyaini çarı) guya Kiçik Asiyada işğal etdiyi ərazilərdə təşkil etdiyi I, II, III, IV «armeniya»ların, Biyaini dövlətinin və onun işğal ərazilərinin, habelə Arsaklıların həm Ön Asiyanın qərbində, həm də Ön Qafqazda yaratdıqları ayrı-ayrı əyalətlərin çoxsaylı ziddiyyətli kilsə versiyaları əsasında «Armeniya» (Biyaini dövləti nəzərdə tutulur) və «armyan arşakidləri» adları altında erməni xalqının «tarixi» kimi qələmə verən ən'ənəvi iddiaların davamıdır.

Bəs, erməni müəllifi bu iddia ilə hər hansı bir maddi-mədəniyyətə söykənirmi? Olmaya keçmiş Sovet tarixşünaslığında öz yeri olan görkəmli alim Y.A.Manadyan gəldiyi konsepsiyanın təsdiqi üçün zidiyyətli rəvayət versiyalarına deyil, dünya elimində qəbul edilmiş üç şərtə – arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistikaya söykənməyin zəruri olduğundan xəbərsiz idi?

Əksinə, o, öz biliyi və dünyagörüşü ilə erməni tarix ədəbiyyatında ətrafdakilərə nümunə olan görkəmli alim idi. Məsələ ondadır ki, şovinist erməni alimi olmaqla, o, qarşısına xalqına tarix yazmaq məqsədi qoyarkən, onun əlinin altında elmi tarixin tələb etdiyi maddi-mədəniyyət nümunələri olmamışdı. Hələ ona qədər istər XIX əsrdən başlayaraq, Qərbi Avropa və Rus alimlərinin, istərsə də XX əsr Sovet tarixçilərinin qədim erməni «dövlətçiliyi» ilə əlaqədar əllərində əsas mənbə Ön Asiya və Qafqazda əcdaddan məskun olmuş Azərbaycan türklərinin soy kökündə iştirak etmiş Türk tayfaları arasında yaradılmış dillərdə nəsilərə ötürülmüş rapsod nəğmələri və rəvayətlər olmuşdur. Yerli xalqın bu ədəbiyyat nümunələri orta əsrlərdə erməni keşişləri tərəfindən kilsədə üzləri köçürülmüş və

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.14.

redaktə edilmişdi. Həmin nümunələr M.Xorenskinin adına istinad edilən "Armeniya tarixi" nə XIX əsrin əvvəllərində zəman-zəman ələyə olunmuşdu. Bu, kilsə rəvayət toplusu, başqa sözlə, mifoloji və filoloji materiallar "müəllif tarixi mənbə" olaraq elmi tarix kontekstindən arasıdırılmış və başlıca məqsəd də Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qədim Türk tayfalarının bəşər tarixinin sübh çağından ədədlərinin yaşadığı ərazilərin "Böyük Armeniya" adı altında xəritələri tərtib edilmiş və beləliklə, Qərbi Avropadan gəlmiş, tarixən köçkün və dilənçi mə'lum xalqa yerli Şərq tarixi uydurulmuşdu.

Maraqlıdır ki, Manuk Abeqyanın özü Tıqranı folklor qəhrəmanı olduğunu etiraf etsə də, neçə dəyərlər, it idiyini yerə qoyur, ancaq erməni erməniyini yerə qoymur ki, qoymur. O, öz fikrinin ziddinə olaraq, epik obrazı tarixi şəxsiyyətə çevirməyə çalışır. Hətta epik ədəbiyyatda Tıqranın hansı dövrdə yaşaması barədə xəbər verilmədiyi halda, Manuk Abeqyan folklor qəhrəmanının şəxsiyyət olduğunu "sübut üçün" onun adı qarşısında dəqiq tarix qoymaqdan da çəkinmir.

Müəllifin "Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi" kitabının "Böyük Tıqran haqqında epos və nəğmələr" bölməsinin adı da, orada gəldiyi nəticə də təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək, sübut edir ki, "Böyük Armeniya" real həyatda mövcud olmamış, "qədim erməni dövləti" epos səhifələrində və epik nəğmələrdə "yaradılmışdı". Diqqət edək: "Tarixi baxımdan Vıpasankın birinci qolu m.ö. I əsrdə yaşamış Böyük Tıqrana aiddir".

Tıqranı həm "epos və nəğmələr" (vıpasank) qəhrəmanı, eyni zamanda, həm də onu dəqiq rəqəmlə tarixi şəxsiyyətə çevirərkən M.Abeqyanın fikir ziddiyyəti özünü aşkar göstərir. Maraqlı cəhət odur ki, bir neçə cümlədən sonra müəllifin fikir ziddiyyəti Ön Asiya tarixini qət'i saxtalaşdırmağa çevrilir. Burada artıq erməni aliminin qəhrəmanı m.ö. I əsrdə "yaşamış" "Böyük Tıqran" deyil, m.ö. VI əsrdə Maday imperiyasının son çarı Asitiyaqın "müasiridir".

M.Abeqyan yazır: "Vaxtilə bu epos çox gözəl xalq hekayəti idi. Burada öz feodalına qulluq edən Vıpasan bir əsas məqsədi güdüdü – özünün milli aləmdə hökmranlıq edən çarını vəsf etmək. Hər şey tamamilə hərəkətin vəhdətinin mərkəzini təşkil edən bir cəmələyə əsaslanırdı. Bu, iki xalqın – armanların çarı Tıqranın və marların çarı Əjdəhanın, (Astıyaqın-son Maday çarı – Ə.T.) qarşılıqlı münasibətləri, onların qarşı-qarşıya dayanması, Əjdəhanın Tıqrana qarşı su'i-qəsd hazırlaması və onların toqquşması ilə bağlı idi".²

M.Abeqyanın burada nişan verdiyi Tıqranı "II Tıqranı Artaksid" deyil, M.Xorenskinin "Armeniya tarixi" rəvayətlər toplusunda verilmiş Asitiyaq-Kir-Tıqranı epizodunun qəhrəmanıdır. Müəllif yuxarıda söylədiklərindən sonra "Armeniya tarixi"ndəki rəvayətin məzmununu verir. M.Abeqyan burada iki Tıqranı təqdim edir, onun fikrincə hər ikisi də eyni "epos və nəğmələrin" qəhrəmanıdır. Fərq ondadır ki, gəy Tıqranın biri m.ö. I əsrdə, digəri m.ö. VI əsrdə yaşamışdı. Əgər sual olınsa ki, bəs, Y.A.Manandyan hansı Tıqranın tarixini yazır? Cavab olar ki, müəllifin kitabının adından bəlli olur ki, II Tıqranıdır. Əgər M.Abeqyanın "Armeniya" çarı Tıqranı İkincidirsə, bəs, onun birinci Tıqranı, yəni atası Tıqranı kimdir və hansı illərdə yaşamışdı? Olmaya m.ö. VI əsrdə yaşamış Tıqranı Y.A.Manandyanın Tıqranın atasıdır? Cəfəngiyyətdir!

Y.A.Manandyan öz Tıqranı "II Tıqranı Artaksid" adlandırır və onu xəyali I Tıqranın nəsil kökündən ayırır.

Kassiy Didi və başqa qədim müəlliflər Tıqranı Tıqranın atası hesab etsələr də, Y.A.Manandyan "II Tıqranı Artaksid" adı ilə "Böyük Armeniya" çarı yaratmaq ideyasında qət'i qərarlıdır. Bu, erməni şovinizminin qızıdığı növbəti bir dövrün torpaq iddiasından irəli gəlirdi. Aşkarca görsənir ki, Vaspurakan (erməni tarix ədəbiyyatında bir versiyada Urmiyyə gölünün Qərbindən başlayaraq Göyçə gölünədək olan torpaqlar onun ərazisinə daxil edilir) ölkəsinə məxsus fərsodların gələcək nəsillərə ötürüldüyü qədim epik nəğmələr qəhrəmanı "Atarpatena əsilzadəsi" (M.Xorenski) Artəşesin səltənət varisi Tıqrana yad rənglərlə bəzək vurasan, Ön Asiyada dövrün iki qüdrətli imperiyasının üz-üzə dayandığı çağda "II Tıqranı Artaksid" adı ilə real həyatda olmayan "Armeniya" "dövlətinə" "erməni çarı" ideyasını ortaya atarsan, əlbəttə, bu tarix deyil, şirin arzuların doğan illuziyadır.

Qədim Şərq tarixinə yanaşmada bu ziddiyyətli münasibətlərin yaranmasının əsası M.Xorenskidə qoyulmuşdu. Məsələn, bir rəvayətdə Artəşat şəhərini Artəşes, başqa versiyada onun oğlu Tıqranı inşa etdirir. Müəllif tarix qoymada sasanilərin dövrünə etdiyi işarə ilə məhz Artəşatı saldıran Artəşesin də, Tıqranın da m.s. yaşadığını xəbər verir. O yazır: "Pars çarı I Perozun hakimiyyətinin 3-cü ilində Armaniyada Artəşesin oğlu Tıqranı səltənətə gəlmişdir".¹

V.A.Abaza II Tıqranı I Artəşesin oğlu hesab edir və onun m.ö.90-cı illərdə yaşadığını yazır.² Göründüyü kimi, I Artəşeslə II Tıqranı ata-oğul hesab edən bir müəllif onların miladdan sonra, digəri miladdan əvvəl yaşadıklarını xəbər verir.

¹ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s.59.

² Yəne orada.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 130.

² V.A.Abaza. Armeniya tarixi.SPb, 1888,s.36

Başqa bir versiyada "Tigran problemi" daha da dolaşdırılır, anlaşılmaz bir vəziyyətə salınır. Lakin bu dolaşlıq mövzumuza aydınlıq gətirmiş olur: baş. Y.A.Manandyan və başqa erməni müəllifləri "Armeniya tarixi"ndə daha ilkin, daha "mö'təbər" hansı qədim mənbəyə istinadən öz qəhrəmanları Tigranı II Tigran adı ilə m.ö. I əsrə aid şəxsiyyət kimi təqdim edirlər?

Görün M.Xorenski fikrinin davamında, daha nələr deyir: m.s. "Pars çarı Perozun 24 illik hakimiyyəti dövründə erməni taxt-tacına Tigranın yerinə qardaşı sonuncu Tigran keçir".¹

Bu epizodda Tigran adında ata oğul deyil, açıq-aşkar iki qardaş verilir. Lakin başqa bir səhifədə Tigranlar artıq qardaş deyil, ata-oğul olaraq verilir.² Növbəti versiyada artıq Tigranın oğlunun adı Tigran deyil, Vaxarşadır. Müəllif yazır: "Pars çarı Vaxarşanın hakimiyyətinin 32-ci ilində, Tigranın ölümündən sonra oğlu "Vaxarşa" səltənətə gəlir".³

M.Xorenskinin söylədiklərindən o nəticəyə gəlinir ki, Tigran "Pars çarı Vaxarşanın" müasiri olmuşdur, "Armeniya" çarı Tigran da, hörmət əlaməti olaraq oğlunun adını Vaxarşa qoymuşdur".

Əvvəla, nişan verilən çağda parslar deyil, Arsaklı Türk sülaləsi hakimiyyətdə idi.

İkincisi, tarix "Vaxarşa" adında nə Pars, nə də "Armeniya" çarı tanımır. "Vaxarşa" adı "Valarşa" namının erməni kilsə ədəbiyyatında təhrif edilmiş formasıdır. Valarşa Arsaklı çarlarından I Yolokeze (117-140) verilmiş ikinci addır. Bu adlarla tarixin nişan verdiyi çarın etnonomsubiyyətə nə parslarla, nə də erməni babaları (İskil) ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Başqa bir səhifədə M.Xorenski Tigran və onun oğlu Vaxarşanı Pars deyil, Arsaklı şəcərəsi ilə bağlayır. Digər versiyada Tigranın oğlunun adının Tigran olduğunu xəbər verən "Armeniya tarixi"ndə Ata Tigran m.ö. 550-558-ci il hadisələri ilə, Oğul Tigran m.ö. 95-55-ci il tarixlə müasirdir. M.Xorenski Astiyaqı guya "qətlə yetirmiş" (m.ö. 558-ci ildə) Tigranı "Tigran Erundian" adlandıranda artıq o, nə Vaxarşa (?), nə də Tigran adlı oğlanların atası deyil, onun Bab, Tiran və Vahaqan adında üç oğlu vardı. Başqa səhifədə artıq Ata Tigran, Oğul Tigrandan deyil, iki qardaş Tigrandan (Böyük qardaş, Kiçik qardaş) xəbər verilir.

Eyni dolaşlıq və fikir ziddiyyətləri Artashesin şəcərəsində də özünü qabarıq göstərdiyi barədə biz danışdıq.

M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə əsası qoyulmuş bu dolaşlıqdan baş açma bilməyən, sonralar erməni xalqına "tarix"

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.130.

² Yəne orada, s.134.

³ Yəne orada, s.97.

yazan erməni müəllifləri və erməni diasporasından sifarişlər almış müzdlü ermənipərəst Qərbi Avropa tarixçiləri (Ö.Mommsen, Reynak, Farrero, Morqan və b.) problemə dövrün siyasəti mövqeyindən yanaşaraq öz subyektiv münasibətlərini "erməni tarixi" nə çevirərək keşis ədəbiyyatında olan xaosu bir qədər də dərinləşdirmiş və ağı qaradan, düzü əyridən, həqiqəti yalandan seçməyi olduqca çətinləşdirmişlər. Kitabın sonunda Artashes, Tigran və başqalarının şəcərəsi ilə əlaqədar veriləcək sxem bu mənzərəni olduğu kimi canlandıracaqdır.

Bir əsərdə Tigranla əlaqədar bu qədər dolaşlıq nəsil şəcərəsi və onun zaman məhdudiyyəti dəqiq olmayan "çar səltənətindən" danışan fantastik hadisələr oxucuya bəlli edir ki, anonim keşis M.Xorenskinin adına N.Eminin son təkmilləşmə apardığı "Armeniya tarixi"nin əsasını, kilsə küncündə tozbasmış ayrı-ayrı orta səviyyəli və həm də səviyyəsiz keşislərin cızma-qarası arasından tapılmış neçə-neçə ziddiyətli versiyalarda qələmə alınmış rəvayətlər təşkil edir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacağına nəzərə alaraq Y.A.Manandyanın "II Tigran və Roma" adlı əsərini vərəqləməzdən öncə müəllifin köklü, əsaslı bir şəkildə faydalanmış olduğu Ö.Mommsenin üç cildə monumental "Roma tarixi" kitabının biza maraqlı olan səhifələrinin nəzərdən keçirilməsi problemimizə aydınlıq gətirəcək fikrindəyik.

Alman alimi erməni tarix ədəbiyyatının təməl daşı hesab edilən anonim keşis müəllif Moisey Xorenskinin adına istinad edilən "Armeniya tarixi"ndə elmə bəlli olan real tarixi əks etdirməyən, keşis fantaziyasına məxsus illuziyalardan ibarət rəvayətləri nümunə gətirdikcə tam aşkar olacaqdır ki, erməni tarixçiləri çürük əsaslar üzərində dayanmışdı. Bu baxımdan erməni diasporasının verdiyi materiallar əsasında "Böyük Armeniya" tarixi yazmaq sifarişini almış müəllifin "Roma tarixi" kitabına əlavə etdiyi hekayətlərdə qədim Şərq tarixinin saxtalaşdırılması qabarıq şəkildə diqqəti çəkir.

Ö.Mommsenin dilindən səslənən erməni keşis hekayətlərindən birini olduğu kimi veririk. O, yazır: "Moisey Xorenskinin qeyd etdiyi kimi, Arman çarı Ardasx (anonimdir) Persid¹ (Paroyan) çarlığının qanununa əsasən malik olduğu ikinci dərəcəli mövqeyi ilə razılaşmışdı. O, Paroyan çarı Arsaqanı² ali hakimiyyəti ona güzəştə getməyə məcbur etdi. Bunun ardınca o, İranda³ özünə saray tikdirdi,

¹ Müəllif Arsaklı Türk-İskit çarlığını Paroyan-"Persid çarlığı" adlandırarkən yanlışlığa yol verirdi. Çünki Persid-Əhəməni çarlığına Makedoniyalı Aleksandr m.ö. 330-cu ildə son qoymuşdu. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı.

² Fikrimizcə, rəvayət yazıya alınarkən "Arsaq xaqanı" sözü «Arsaqaqan» şəkilinə salınmışdı.

³ Tarixin bu çağında "İran" anlayışı olmamışdır.

üzərində öz şəkili olan sikkə zərb etdirdi. Arsxaqanı İranda vassal, öz oğlu Dikranı¹ (yaxud Tiqranı) Armeniyanın vassal çarı təyin etdi.²

Əgər Ardasx da Armeniya çarındırsa və o, İranda işğal edir, orada saray tikdirir, adına sikkə zərb etdirir, “dövlətin” mərkəzini İrana köçürsə, bəs, “Persid” (Paroyan) çarı Arsxaqanı hansı “Persiyaya vassal” təyin edir? Və əksinə, Ardasx Armeniya çarı olaraq qalırsa, bəs, onun oğlu Dikran (Tiqran) hansı “Armeniyaya” (!) “vassal çar” təyin edilir?

Sifarişçi Avropa mxtaristlərinin riyakar maraqlarını təmin etmək üçün qədim Şərqi tarixinə bu cür antitarixi mövqedən yanaşmış Ö.Mommsenin nə “Armeniya çarı Ardasx”ın şəxsiyyəti, nə onun guya “İranda (?) özünə saray tikdirməsi”, nə də “üzərində öz şəkili olan sikkə zərb etdirməsi” hadisəsi ilə bağlı fikirlərini nə qədim müəlliflər, nə də arxeologiya tarixi təsdiq etmir.

Ö.Mommsen rəvayətin davamında belə yazır: “... O, (Ardasx-Ə.T.) qızı Ardasxanı isə Mirdat soyundan olan keçmiş Darnev satrapı və qəsb edilmiş İberdə Aleksandrın valisi olmuş, Şimal dağları boyu Qara dəniz sahillərində hökmranlıq etmiş qüdrətli İber knyazı Mirdata (Mitridata) ərə verdi”.³

Tarix xəbər verir ki, yanlış olaraq “İber knyazı” kimi nişan verilən Mitridat əslində Pont dənizinin şimal sahilləri boyu geniş Türk-İskit uluslarını, qədim Kolxidani, Qafqazın şimal əyalətlərinin bir qismini, habelə Kiçik Asiyada Kannadokiya da daxil olmaqla, dəniz sahili əyalətlərini “Paont çarlığı” adı altında birləşdirən, qüdrətli dövlət yaradan və növbəti qərblə cahangirləri – Roma imperatorlarını Ön Asiyanın dərinliklərinə irəliləməyə imkan verməyən Mitridat Evpator (m.ö.111-63) idi.

Bəzi gürcü müəllifləri Pont çarları olmuş Mitridatların nəslini etnik mənsubiyyətə özlərinin adına yazırlar. Lakin gürcü tarixçisi Nodar Lomouri Q.K.Qozalişvilinin bu yanlış konsepsiyasını qədim müəlliflərə – Appian, Polubiy, Diodor və başqalarına istinadən darmadağın edir.⁴

Problem ətrafında qədim müəlliflərə münasibət bildiren görkəmli alim E.Meyer və başqa tarixçilər ənənəvi fikrə şarik çıxaraq, Mitridatların Persid nəslindən olduqlarını yazırlar.

¹ Dikran adı qarşısında mö'tərizədə yazılmış “yaxud Tiqran” sözü, şübhəsiz, tərcüməçi və ya nəsihət məxsusdur. Çünki rəvayətin “çar Ardasx” versiyasında vəliəhdin adı Dikrandır. Görünür, tərcüməçi adın “Tiqran” formasını hazırlamaqla məqsədə yaxınlaşmağa, yəni rəvayət tarixini, guya real “tarixə” çevirməyə çalışır.

² Ö.Mommsen. Roma tarixi, 3 cildə, c.3, s.304.

³ Yəni orada.

⁴ Ətraflı bax: Nodar Lomouri. “Pont çarlığı tarixi”, I hissə, Tiflis, 1979, s. 13-23.

Erməni tarixçisi Q.X.Sarkisyan da eyni fikirdədir: “Əhəmənilər hakimiyyətinin süqutundan sonra Pont, Atarpatena, İberiya ölkələrini idarə edən hakimlər öz soyköklərinə görə tanınmış Persid nəslinə bağlı idilər”.¹

Əlbəttə, Mitridantları gürcü xalqının babalarından hesab etmək qəti əsassızdır. Onları “Dara nəslinə” bağlayan fikir sahiblərinə gəldikdə, onlar da mə'lum tarixi hadisələrə birtərəfli yanaşırlar.

Tarix xəbər verir ki, Maday imperiyasını xəyanət yolu ilə Mar/Maday nəslinin əlindən almış Persid-Əhəməni sülaləsinin son çarı Dara Yunan ordusunun ağır zərbələrinə tab gətirməyərək, kiçik bir mühafizə hissəsi ilə Baktriyaya doğru qaçan günlərdə imperiyanın Qərbində sıx yaşayan yerli əhalinin başçısı, qüdrətli sərkərdə Atarpat ölkəni ildirən sür'ətli düşmən axınının gətirəcəyi fəlakətdən xilas etmək məqsədilə Makedoniyalı Aleksandrla hərbi ittifaqa girir.

Atarpat xüsusi təlim görmüş çevik süvari Maday hissələrinin önündə Kiaksara vaxtilə şöhrət gətirmiş tayfa bayrağı altında Makedoniyalı Aleksandrla çiyin-çiyinə Hind qapılarına doğru ağır yürüş yolu keçir və verdiyi hərbi sözü şərəflə qoruyur.

Şərqdə “Selevkidlər” - “Suriya padşahlığı” adında Yunan müstəmləkə dövləti qurulanda Atarpatın şərəfinə ölkənin Mar/Maday/Maq əhalisinin əcdaddan daha sıx yaşadığı Qərb əyalətlərini birləşdirən ayrıca müstəqil dövlət qurumu yaradıldı. Bundan sonra müdrik sərkərdənin şərəfinə mə'lum coğrafi ərazi ümumtürk tarixinə Atarpatena (m.ö. IV əsrin 20-ci illəri – I əsr) (“Atarpatın vətəni”)² adı ilə qədim Azərbaycan türklərinin növbəti dövlətçilik tarixinin parlaq bir səhifəsi kimi daxil oldu.

Əhəmənilərə qarşı ənənəvi tarixi düşmənçiliyə görə, heç zaman yunanlar Persid tayfasından, xüsusən “Dara nəslindən” nümayəndə seçib, ona satraplıq e'tibar edə bilməzdilər. Bu e'tibarsızlığın başqa səbəbi də var idi. Maday sarayında baş verən ciddi çəkişmələrdən xüsusi məharətlə istifadə edən kiçik Persid satrapı Əhəməni Kirin cahangir bir imperiyanın taxt-tacını xəyanət yolu ilə ələ keçirdiyi tarix yunanlara çoxdan mə'lum idi. Məhz bu ciddi səbəblərə görə, Selevkidlərin dövründə Atarpatena, Pont və İberiya çarlarını Persid mənşəli olaraq qələmə verən müəlliflər Ön Asiyada və Qafqazda qədim Azərbaycan türklərini qə'tiyyəyən görmək istəməyən, həmin ərazilərdə olan zəngin ümumtürk tarixini gələri tayfaların arasında

¹ Q.X.Sarkisyan. Tiqranakert (qədim erməni icmasının tarixindən). M., 1960, s.30.

² “Atarpatena” namının kökü olan “Atar” mifik şəxs qədim Zərdüşti mifologiyamıza görə, “Od qoruyucusu”, “Od mühafizəçisi”. Qədim ölkə adımız olan “Atarpatena” anlamı ilə başlanan dövr milli tariximizin dövlətçilik baxımdan vahidləşməsi, bütövləşməsi dövrüdür, Azərbaycan türkünün xalq olaraq ilk təşəkkül dövrüdür.

dədə malı kimi bölüşdürən siyasət tarixçilərdirlər. Türk tarixinə qarşı olan bu siyasi münasibətin səbəbindəndir ki, Selevkid dövrünün mə'lum çağında Arme (Şupria) satraplığına çar tə'yin edilmiş Artaşesin¹ və eyni nəsiləndən olan Pont satrapları Mitridatların adına və onların yaratdıqları tarixə sahib çıxan mə'lum xalqların alimləri öz iddialarında kilsədə uydurulmuş çox saylı ziddiyyətli rəvayət versiyalarına deyil, bir tarixçi olaraq, arxeoloji kəşfiyyata, antropologiyaya və linqvistikaya söykənmiş olsaydılar, o zaman oxucunu inandırmış olardılar.

Tarix ədəbiyyatında xəbər verilir ki, romalıların Selevkidlərə qarşı qələbəsindən istifadə edərək Arme və Sofen satraplıqları ilə yanaşı Pont satraplığı da ayrı-ayrılıqda özlərini müstəqil dövlət elan etmişdir. Bu hadisələrdən sonra Atarpatın səltənət varisləri m.ö.II əsrdə Artaşes kiçik Arme satraplığının və VI mitridat Evpator Pontun ərazisini kifayət qədər genişləndirdilər.

Biz problemin tələbinə uyğun olaraq yuxarıda Artaşeslə əlaqədar araşdırmalar apardıq. Ümumtürk tarixinin bir məqamına da aydınlıq gətirmək üçün Pont çarlığı haqqında bir neçə söz söyləmək yerinə düşərdi.

Tarix xəbər verir ki, m.ö. IV əsrin 30-cu illərində Persid-Əhəməni imperiyası Makedoniyalı Aleksandrın zərbələri altında tərmar ediləndən sonra Yaxın Şərqdə bir sıra böyük və kiçik dövlətlər yarandı. Onlardan biri m.ö. II əsrin 90-cı illərində yaranmış və dünya tarixində müstəsna yer tutan Pont çarlığıdır. Pont çarlığı m.ö.II əsrin sonlarında VI Mitridat Evpatorun dövründə Yaxın Şərqdə qüdrətli bir dövlətə çevrilmiş oldu. Gürcü tarixçisi Nodar Lomouri yazır: "Qara dənizin Cənub-Şərq, Şərq və Şimal sahillərini öz hökmrənliyi altında birləşdirən VI Mitridat Qara dənizin qərb sahillərini öz siyasi tə'sir sahəsinə daxil etdikdən sonra Asiyada hökmrənlik etmək iddiasına düşür".²

Bu deyilənlərdən bəlli olur ki, gürcü tarix ədəbiyyatında "İberiya" (İveriya) adı ilə qeydə alınmış Mxet və Pont çarlığının başqa əyalətlərinin yerli sakinləri Mitridatın etnik cəhətdən mənsub olduğu əhalidir. Bu baxımdan Dio Kassionun aşağıdakı fikiri olduqca maraqlıdır: "Mitridat Kiçik Armeniyaya (?) və başqa vilayətlərə daxil oldu. Yerli əhali ona iltifat göstərirdi, çünki onun həmyerliləri idilər və o, əslən çar nəslindən idi".³

Erməni keşiş müəlliflər Pont çarı VI Mitridat Evpatorla erməni babaları arasında qohumluq "yaratmaqla" başqa xalqların tarixinə

¹ M.Xorenski məhz tarixi həqiqətə görə, Artaşesi "Mar/Maday" nəsilli "Atarpatena əsilzadəsi" adlandırmırdı. Bu haqda yeri gəldikcə danışılır.

² Nodar Lomouri. Göstərilən əsəri, s.5.

³ Yenə orada, s.23.

şərik çıxmağa çalışırlar. Lakin bu "qohumluq" ziddiyyətli rəvayət versiyaları səhifələrində "baş verir". Məsələn, versiyaların birində Mitridat "Persid (Paroyan)" səltənətini ələ keçirmiş erməni çarı Ardasxın qızı ilə evlənir. Y.A.Manandyanın istifadə etdiyi rəvayət versiyasında Mitridatın qızı gah (Ata) I Tiqrana, gah da (Oğul) II Tiqrana "ərə gedir".

Erməni mifoloji ədəbiyyatında Pont çarı Mitridatla əlaqədar verilmiş rəvayətin başqa bir versiyasında Ata Tiqran onun qızının əri, Oğlu Tiqran isə nəvəsidir.

Qarşıda Y.A.Manandyandan danışarkən onun alman tarixçisi Ö.Mommsendən istifadə etdiyi bu versiya ilə əlaqədar kifayət qədər danışılacaqdır. Ancaq ziddiyyətli rəvayət versiyalarında vurğulanan incə bir məqamın məntiqinə əhəmiyyət verməmək mümkün deyildir.

Çünki orta əsrlərdən bəri "Armeniya tarixi" yazmaq naminə, savadı oldu-olmadı, əksəriyyəti keşişlərdən ibarət olan "tarixçi"lərdən başayaraq, bu günkü erməni alim tarixçi müəlliflərdəki müxtəlif ziddiyyətli versiyalarla Ön Asiyanın tarixində öz yerini tutmuş istər yerli, istər gələri etnosu, yaxud tayfası olsun özlərini onların soykökünə calamağa çalışmışlar, çalışırlar və çalışacaqlar. Çağdaş ermənilərin "Pont çarı" Mitridatla "qohumluq" iddiaları da bu qəbildəndir. Lakin onlar başa düşürlər ki, nəinki müxtəlif versiyalı rəvayətlərdə, hətta istər Maday imperiyasının son çarı Astiyaqla, istər persidlərlə, istər arsaklılarla və yaxud başqa xalqlarla qız verib, qız alsalar və qohum olsalar belə, bu şəxsi ailə qohumluğu heç bir əsas vermir ki, bu ötəri təbii münasibət hesabına başqa xalqa məxsus tarixə sahib çıxılsın.

Mitridatla Ardasxın qohumluğundan danışan Ö.Mommsen sözüünə davam edərək yazır: "Bundan sonra o, (Ardasx-Ə.T.) Lidiy çarı Krezanı əsir aldı, iki dəniz arasındakı böyük ərazini (Kiçik Asiyada) işğal etdi və Qərbi ələ keçirmək məqsədilə dənizdə saysız-hesabsız gəmilərlə yola çıxdı. Bu dövrdə Romada hərə-mərclik hökmrənlik etdiyindən o, heç yerdə ciddi müqavimətə rast gəlmədi. Lakin onun əsgərləri bir-birini öldürməyə başladılar. Ardasxı da öz yaxınları qətlə yetirdi".¹

Ardasxın Lidiy çarını əsir alması, Kiçik Asiyada iki dəniz arasındakı (Qara dənizlə Aralıq dənizi nəzərdə tutulur) sahil torpaqlarının işğal etməsi hekayəti, başqa sözlə, həmin ərazidə vilayət və dövlətlərin Ardasx tərəfindən işğal edilməsi, onun lidiylərlə apardığı müharibələr sülhə görə Qalis (Qızıl İrmak) çayının hər iki dövlətin sərhəddi olması və s. hekayəti Atarpatena nəsilli Mitridatın iki dəniz arası ölkələrini işğal edərək qüdrətli Pont çarlığı yaratması tarixini xatırladır. Açıqca görsənir ki, yuxarıdakı hekayəti uyduran

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.35.

müəllif xatırladığımız tarixi hadisələrdən faydalanmışdı. Bu hekayətdə Ardasxın, qarşıda danışacağımız rəvayətdə Artaşesin və Tiqranın Romaya yürüşlərindən, hətta onların qələbələrindən danışan müəlliflər də Persid – Əhəməni hökmdarı Kserksin Yunanıstana etdiyi uğurlu hərbi yürüşündən danışan mənbələrə söykənmişlər.

Yuxarıda deyilənlərdən aşkarca görsənir ki, “əcdad” və “qohum” axtarışlarında yeni arman çarı - “çar Ardasx” variantını yaratmaqla rəvayət müəllifi bir tərəfdən erməni tarix ədəbiyyatında olan xaosu bir qədər də dərinləşdirir, digər tərəfdən, M.Xorenskidən başlayaraq, xalqına “tarix” düzüb-qoşan bütün keşişlərin və onların tarixçi varislərinin riyakarlığını nişan verir. Maraqlı odur ki, bu müəlliflər “Böyük Armeniya” mifi ilə əlaqədar istifadə etdikləri müxtəlif rəvayət versiyalarında bir-birini qəbul etmir, əksinə, biri digərini rədd edir, hər biri özünün guya dövr üçün siyasi dəyəri olan “orijinal” hesab etdiyi versiyasını irəli sürür. Əslində eyni məzmun və eyni mənada olan rəvayətlərdə şəxs adları dəyişdirilir, vəssalam. Bu baxımdan Ö.Mommsendə M.Xorenskinin adından Ardasxla əlaqədar olan hekayəti “Armeniya tarixi”ndə Artaşesdən danışan aşağıda verdiyimiz nümunə ilə üz-üzə qoysaq, bəlli olar ki, erməni tarix ədəbiyyatında uydurulmuş mifoloji “tarix” elmi tarixi əvəz edir. Anonim müəllif yazır: “Artaşes iki dəniz arasındakı¹ qurunu istila edərək bütün Qərbi ələ keçirmək arzusu ilə Okeanı küllü miqdarda gəmi ilə doldurdu. Bu dövrdə Romada böyük qarşıqlıq və iğtişələr baş verdiyindən Artaşes ciddi müqavimətə rast gəlmədi. Lakin deyə bilmənəm, hansı səbəbdənsə dəhşətli hərəmərçlik və iğtişəş baş verdi, çoxsaylı ordu bir-birini məhv etməyə başladı. Deyilənə görə, Artaşes xilas qaçmaqda gördü, lakin o, 25 illik çarlıqdan sonra öz döyüşçülərinin əli ilə qətlə yetirildi”.²

Erməni tarix ədəbiyyatında üz-üzə qoyulası onlarla belə faktlar elmdə təkzibedilməz bir həqiqəti aşkarlayır: əcdadı və etnik adı bəlli olmayan xalqına qalın-qalın “tarix” kitabları həsr etmiş erməni keşişləri və onların varisləri tarixi reallığa deyil, orta əsrlərdən başlayaraq “Hayk dövləti” yaratmaq arzusu ilə allahdan iz çevirib, şeytana qəlb verən qüvvələrin kilsə küncələrində zaman-zaman redaktəsinə məruz qalmış, mifoloji erməni ədəbiyyatı kimi mühafizə edilib saxlanmış qədim Şərq rəvayətlərinə istinad etmişlər. Bu

¹ Qara dənizlə Aralıq dənizi arasında yerləşən Kiçik Asiya torpaqları nəzərdə tutulur. Erməni kilsə ədəbiyyatından gələn bu “iki dəniz arası” bölgü Sovet tarixşünaslığında “Böyük Armeniya” adı ilə sün’i şəkildə Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı Azərbaycan türklərinin qədim ərazisində yerləşdirildi və bununla da qaçqın və köçkün ermənilərin torpaq iddiaları ilə əlaqədar «əsas» yaradılır.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.64-65.

məqamda çar Ardasx və onun oğlu Dikrandan danışan uydurma hekayətin qədim Ön Asiyanın elmə məlum olan gerçək tarixinin üzünə çəkilmiş keşişin qara çuxası, açıqca göstərir ki, bir tərəfdə riyakar cırdan şeytanın nəyin bahasına, hansı yolla olur-olsun başqa xalqların torpaqlarını ələ keçirmək hərisliyi, o biri tərəfdə elmi tarixin maddi sübutları qarşı-qarşıya dayanır. Bu haqda yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Erməni ədəbiyyatında qədim Şərq tarixinə qarşı saxta münasibətin siyasi mənşəi məlumdur. Belə ki, dünya tarixində bənzəri olmayan 1828-ci il qanlı irtica müqavilədən sonra Suriyə, Livan, İrak, Türkiyə və İran ərazilərində tarixən pərakəndə yaşamış vaxtilə Qərbi Avropanın məlum regionundan Kiçik Asiyaya yunanların qoyduğu “İşkil” (İt-XVI əsr erməni keşişi Simeon Lehatsi) adı ilə gəlmiş köçgünlərin (çağdaş erməni babalarının xristinalığın ortodoks dövrünədək millət adı olmayıb-akad. N.Marr) çox yoxsul və dilənçi ailələrinin böyük bir qismini Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz torpaqlarında yerləşdirdilər. Bu dövrdən də köçürülmə və yerləşdirilmə sənədlərində Rus imperiya siyasəti nəticəsində məqsədli şəkildə orta əsrlərdən bəri öz-özünü “hay” adlandırmış millətin Ön Qafqazda “hay” mənsubiyyəti sün’i şəkildə “armyan” millət adı ilə əvəz edilir. Bu dövrdə qədim müəlliflərin əsərlərində “armyan” millət adına rast gəlmək mümkün deyildir. Əgər erməni tarix ədəbiyyatında iddia edilən dövrdən başlayaraq “Armeniya” adında dövlət və “armyan” namında etnos tarixə bəlli olsaydı, şübhəsiz, bu adlar Assuriya və Biyaini gil yazılarında qeydə alınardı. Bir qədər sonra istər orta əsrlər hayk müəlliflərinin, istərsə də Qərbi Avropa tarixçilərinin Rus dilində nəşrlərində millətin ilk “hay” adı “armyan” namı ilə əvəzləndirildi.

Elə bu dövrdən də Rus və erməni tarix ədəbiyyatında qədim Ön Asiya tarixinin ən irtica formada saxtalaşdırılması erası başlanır. Heç də təsadüfi deyildir ki, görkəmli alim akademik V.V.Bartold vaxtilə həyəcan təbili çalırdı: “Bəla orasındadır ki, Yunan tarixi məlumatlarını biz çox sonrakı şəkildə, onlar düzəlişə məruz qalandan sonra görürük; onlar çox vaxt sadəcə olaraq tutuşdurulan məlumatların hər cür tənqidsiz kompilyasiyasından ibarətdirlər. Ona görə də onların hamısına böyük ehtiyatla yanaşmaq lazım gəlir”.

Akad. V.V.Bartoldun həyəcanına səbəb olmuş real saxtakarlığın nəticəsidir ki, erməni və muzzdu ermənipərəst müəlliflər Avropadan “İşkil” (“Səllim itlər”) damğası ilə Kiçik Asiyaya gələn, tarixən Şərqdə bir qarış torpağı olmayan, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində Ön Asiyanın Qərb əyalətlərinə pərakəndə yaşayan bu əsilsiz-köksüz etnosa XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, həsr edilmiş qalaq-qalaq “milli tarix” kitablarında, tərtib edilmiş xəritələrdə “Armeniya” adı ilə “doğulan” “qədimdən qədim” tək bircə “dövlət”

deyil, hətta neçə-neçə “dövlətlər” “təşkil etmişlər”. Bu haqda başqa bir yazımızda kifayət qədər danışılmışdı.¹

Dünya erməni mafiyası təşəkkül tapdığı ilk dövrdən arzuladıqları “Böyük Armeniya” tarixini yazdırmaq üçün ələ keçirilən bildikləri muzzdu müəlliflərə,² ilkin “mö'təbər mənbə” olaraq, kilsədə redaktə edilmiş qədim Şərç rəvayətlərindən ibarət materialları təqdim etmişdir. Belə müəlliflərdən birisi də haqqında söhbət gedən alman alimi Ö.Mommsendir. İndi də onun yuxarıda yarımçıq saxladığımız sözünün, əslində “tarix” adına nağılının ardını dinləyək: “Arđasxın ölümündən sonra onun varisi Dikran (başqa rəvayətdə Artəşesdən sonra onun oğlu Tiqran-Ə.T.) öz ordusunu Armeniyaya yürüş edən yunanların (başqa sözlə, romalıların) üzərinə yeritdi, onların hücumunu dayandırdı. Çoxlu hərbi qüvvə ilə Maydakı (Mazak-Kappadokiyada) və ölkənin idarəsini kürəkəni Mitridata tapşırırdı, özü isə Armeniyaya qayıtdı”.³

Yuxarıdakı fikrin iki məqamına aydınlıq gətirmək problemin açımı baxımından maraqlı olardı.

Əvvəla, müəllif yunanlarla romalıları eyniləşdirərkən onların ayrı-ayrı xalq olduqlarını, onların iştirakı ilə Ön Asiya torpaqları uğrunda iki Şərç cahangir ölkəsinin müxtəlif dövrlərdə apardıqları mübarizə tarixlərini qarışdırır. İnanı bilmirsən ki, “Roma tarixi” kimi monumental bir əsərin müəllifi belə bir kobud səhvə yol vermiş olsun. Fikrimizcə, Yunanıstanı Roma, yaxud Romanı Yunanıstan kimi qəbul etdirmək istəyən Ö.Mommsen deyil, ona erməni diasporasının təqdim etdiyi rəvayətdə məqsədli şəkildə redaktə aparan erməni təəssübkeşi olan Rus tərcüməçisi və naşirdir. Əgər yağ suya qarışdırıb onu görünməz etmək mümkün olarsa, o zaman, ayrı-ayrı rəvayətləri “Roma tarixi” kitabına əlavə etməklə onu hadisələrin ana xəttində, yə'ni Roma sərkərdələrinin Şərçə yürüş tarixi içərisində əritmək, nəticədə “Armeniya tarixi” yaratmaq “mümkün olar”.

İkincisi, yuxarıda aydınca deyilir ki, Arđasxın oğlu Dikran “Armeniya”ya hücum edən yunanların (müəllifin fikrinə, yaxud romalıların) qarşısını alır, ölkəni fəlakətdən xilas edir, Kappadokiyada Maydakı (Mazakı) və ölkənin idarəçiliyini kürəkəni Mitridata tapşırır, özü isə “Armeniya”ya qayıdır. Maraqlıdır, bircə o deyilmir ki, Dikran hansı “Armeniya”nı düşməndən xilas edir, hansı “Armeniya”ya qayıdır. Ancaq Maydakın (Mazakın) Kappadokiya şəhəri olduğuna edilən işarə mətləbə aydınlıq gətirmiş olur.

¹ Əjdər Tağıoğlu. “Erməni dövlətçiliyi” illüziyası və “İşkil” (“Səllim itlər”) etnosunun “hay” və “armyan” anlamları ilə əlaqəsi” - bax: “İki sahil” qəz. 2001-ci il 31 oktyabr, 3, 4, 6, 7 noyabr tarixlərində olan sayları.

² “Ön söz”də bu haqda ətraflı danışılmışdı.

³ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, II cild, başlıq 8, s.304-305.

Belə ki, “Roma tarixi”ndə verilmiş Kappadokiyaya yürüş hekayəti Dikranın (müəllifə görə, yaxud Tiqranın) adı ilə əlaqələndirilsə, bu rəvayət hadisəsi “Armeniya tarixi”ndə çar Aramın adına yazılır.

Ö.Mommsendə Kappadokiya “Armeniya” adı ilə nişan verilir. Dikran onu yunanların(yaxud romalıların) işğalından xilas edir, anonim müəllif M.Xorenskidə çar Aram Arim soyundan olan arimlərə (armenlərə) qələbə çalır, qədim Xett ölkəsi olan Kappadokiyanı işğal edir və oranı öz adına uyğun olaraq “Armeniya” adlandırır və bundan sonra «qədim Armeniya»ya qayıdır.¹

Bir qədər yuxarıda alman tarixçisi Mitridatı Arđasxın, burada isə onun oğlu Dikranın qızının əri kimi verir.

“Roma tarixi” kitabına əlavə edilmiş “Armeniya tarixi” epizodlarına aid olan səhifələrin sonlarında artıq Mitridat nə Arđasxın, nə də Dikranın (Tiqranın) kürəkəni deyil, əksinə Ata Tiqran Mitridatın kürəkənidir.

Alman aliminin “Arđasx və Dikran” əhvalatında hadisələrə olan subyektiv münasibəti açıqca göstərir ki, “erməni əcdadı” axtarırları prosesində tənqidə tablaşmayan başqa bir uydurma versiya kimi, erməni tarix ədəbiyyatında sükutla üstündən keçilirsə də, Dikranın Tiqran formasından fantastik bir şəkildə istifadə edilir. Bu məqamda Tiqran Arđasxın deyil, Artəşesin oğluna çevrilir.

M.Xorenskidə və Ö.Mommsendə erməni “dövlətçiliyi” ilə əlaqədar verilmiş bu rəvayət və hekayətlər arasında aşkarca diqqəti cəlb edən fikir ziddiyyətləri sübut edir ki, kilsə materialları əsasında tərtib edilmiş bu əhvalatların elmi tarixlə heç bir əlaqəsi ola bilməz. Əgər M.Xorenskidə “çar” Aramın romantik sərgüzeştlərində “qədim Armeniya”dan başqa, “əlavə” dörd “Armeniya” təşkil edilirsə, Ö.Mommsenin istifadə etdiyi rəvayətdə erməni “çarı” Arđasx parthıların Persiyadakı ərazilərindən başalyaraq, Kiçik Asiyanın Aralıq dənizi sahili rayonlarındak geniş əraziləri “ələ keçirir”, “saysız gəmilərlə dənizə çıxaraq Qərbə yürüş edir”, Romada da “anarxiya hökm sürdüüyü” üçün heç bir ciddi maneəyə rast gəlmir, beləliklə, Qərbi Avropanın bu hissələrini də “işğal edir”.

Maraqlıdır ki, kilsə küncündə, xalis erməni iyi verən üfunətli şam piyinin işığında bu rəvayəti düzüb-qoşan qələm sahibi, “çar” Arđasxı Romaya kimi gətirib çıxarır, orada da “çarı” öz yaxın adamlarının əli ilə də qətlə yetirir.

Əlbəttə, bu əhvalat yalnız yuxularda dünyanı işğal edən, saysız ölkələrə “padşah” olan bir ipləmə dəlinin şirin arzularından uzaq getməyən ağıldan kəm, xalqı üçün mə'nəvi və ideoloji tiryək olan

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.50.

super şovinist keşiş xəyalının romantik təsəvvüründən başqa bir şey deyildir. Həmin şirin arzular ki, tarixin tanımadığı “çar Ardasx” adı ilə qüdrətli Parn-Türk tayfasının Arsaklı səltənətinə sahib çıxılır, habelə Ön Asiya “ələ keçirilir”, “Armeniyanın” (?) sərhədləri iki dəniz arasında (Qara dənizlə Aralıq dənizi arasında) genişləndirilir, su yolu ilə Roma kimi dövrün qüdrətli ölkəsinə “Armeniya ordusu” “hücum edir”, “qələbə çalır” və küllü miqdarda hərbi qənimət “Armeniyaya” “daşınır” və s. və i.a. Bu məqamda Ö.Mommsen orta səviyyəli keşişlərin canlı həyatdan uzaq, kilsənin matəm melodiyası altında uydurulmuş rəvayətlər əsasında tərtib etdikləri “tarix” kitiablarında başqa xalqlara, xüsusən Azərbaycan türklərinin əcdad kökünə məxsus tarixin eybəcərləşdirilərək “erməniləşdirilməsində” qabarıq nəzərə çarpan şovinizmi oxucunun diqqətinə çatdırarkən həqiqəti söyləyirdi. O yazırdı: “Bu hekayətlərdən I Mitridatın¹ apardığı müharibələrə dair müxtəlif təfsilatlar öyrənmək çətin deyil. Lakin hekayətdə, görünür, hər şey qarışıq salınmış, o, qeyri-uyğun əlavələrlə bəzədilmiş və vətənpərvərlik hissini təhrif edən faktla Armeniyaya göndərilmişdi. Armeniyanın Krass üzərində çaldığı qələbə də eynən bu şəkildə yazılmışdı.

Bu Şərqi hekayətlərinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki onlar əsil xalq hekayətlərindən deyil, onların bir qismi İosif, Evseviy və b. kimi beşinci yüzilliyin tanınmış xristian tarixçilərinin erməni rəvayətləri ilə qarışdırılmış yazılarından, bir qismi yunanların tarixi romanlarından və həmçinin, şübhəsiz, Moiseyin vətənpərvərlik xülyələrindən iqtibas edilmişdir”.²

Ö.Mommsenin gəldiyi nəticə bütün erməni müəlliflərinə tutarlı və əsaslı cavab olaraq məlum həqiqəti bir daha nəzərə çatdırır ki, erməni keşiş ədəbiyyatında olan başqa rəvayətlər kimi, bu rəvayət də xalqın mə'nəvi-siyasi tarixini əks etdirən rəvayətdən uzaq, gerçək tarixlə heç bir əlaqəsi olmayan, lakin xristianlara yaxşı mə'lum olan İosif və Evseviyin yazılarından və “Yunanların tarixi romanlarından” alınmış və bə'zi hissələri Moisey Xorenskinin “vətənpərvər fantaziyasında” «dəyişdirilmiş», “erməniləşdirilmiş” rəvayət formasıdır. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, erməni tarix

¹ I Mitridat (m.ö. 302-266) Pont çarlığının əsasını qoymuşdu. O, Atarpatın nəslindəndir. Yunanların geniş miqyaslı hərbi yürüşlərində Makedoniyalı Aleksandrla çiyin-çiyinə döyüşmüş, ağır döyüşlərdə imperatorun e'tibarını və məhəbbətini qazanmış Atarpatın şərəfinə Kiçik Maday müstəqil Atarpatena dövlətinə çevrildi. Selevkidlər dövrü Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə canişinlər Atarpatın çar nəslindən olan nümayəndələr tə'yin edildi. Hələ I Mitridatın çarlıq dövründə Pont dənizinin Kolxidada hüdudlanan ərazilər də daxil olmaqla Atarpatena dövlətinin ərazisinə daxil idi (bax: 25-ci Beynəlxalq Şərqsünaslar Konqresi əsərləri, II, M., 1963, s.197).

² Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, II bölmə, s.305.

ədəbiyyatı orta əsrlər dövrü qaranlıq kilsə küncələrində orta səviyyəli keşişlərin “vətənpərvər fantaziyasının” məhsulu olan uydurma, həm də məzmunca bir-birinə zidd rəvayətlərin əsasında tərtib edilmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, “Ardasx-Dikran” versiyası ilə Ata Tıqran və Oğul Tıqran epizodu üçün hazırlıq işləri aparan Ö.Mommsenin erməni babalarının tarixinə ata-oğul arasında guya baş vermiş hadisələrlə əlaqədar əlavə etdiyi qısa-qısa epizodlardan qaynaqlanaraq “II Tıqran və Roma” kitabını yazan Y.A.Manandyanın öz işini hansı çürük əsaslar üzərində qurmuş, hansı e'tibarsız bünövrə üzərində dayanmışdı. Elə buna görə də Y.A.Manandyan alman tarixçisinin kitabında romalıların Şərqi yürüş dövrlərini əhatə edən hadisələrə sün'i şəkildə əlavə edilmiş dolaşiq Tıqran (Ata Tıqran və Oğul Tıqran) və “Armeniya” fraqmentlərini iri həcmli guya “tədqiqat” əsərinin materialına çevirmək üçün onlara tarixin təsdiq etməyi uydurma epizodlar əlavə edir.

XX əsrin tanınmış erməni tarixçisi Y.A.Manandyan arxeoloji mədəniyyətə söykənməyin xeyir verməyəcəyini nəzərə alıb, o, orta əsrlər kilsə ədəbiyyatından gələn rəvayət versiyasını dövrün siyasi tələbləri baxımından yenidən modernizə etmək və onu ruhən mə'lum ən'ənəvi torpaq iddiasının qızıxdığı illərin erməni millətçi ehtiraslarına uyğunlaşdırmaq və beləliklə sün'i “xilaskar Tıqran” fantastik obrazını yaratmaq yolunu tutur. Bu məqsədlə də o, M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”ndə verilmiş “çar Ardasx” rəvayətini tam sərbəst şəkildə “gerçək tarixi hadisə” kimi alır və onu uydurduğu II Tıqran Artaksidin adına yazır. O, hətta Part (Parfya) tarixini saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmir: “Təbii ki, parfyalıların məğlubiyyəti ona gətirib çıxardı ki, o vaxtadək Parfya Arşakidlərinin vassalları olan Armeniya (əslində Arme – Ə.T.) ilə qonşu dövlətlərin hamısı Tıqranın ali hakimiyyətini tanımalı oldular”.¹

Deyənlərdən açıq görsənir ki, xalqı üçün “tarix” düzüb-qoşan orta əsrlər keşiş müəlliflərindən başlayaraq, Y.A.Manandyanadək kilsədə uydurulmuş bir rəvayət, gerçək tarix adına eyni məzmununda, gah Ardasxın, gah Artəşesin, gah da Tıqranın adı ilə əlaqələndirilir.

Y.A.Manandyanın II Tıqranla bağlı başqa bir fikir ziddiyyəti də diqqəti çəkir.

Kassiy Dionun rəvayətə əsasən verdiyi xəbərə söykənən Y.A.Manandyana görə, guya II Tıqran Atarpatenani “işğal etdikdən sonra” ölkə çarının qızı ilə evlənir. Başqa bir kilsə versiyasında Tıqran bir qızını Atarpatena çarina, digərini Part hökmdarına ərə verir və özünü guya “şahənşah” e'lan edir. Bu “qohumluq” əhvalatı M.Xorenskinin başqa bir rəvayətindən (Astıyaq-Tıqran-Kir)

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri. s.48.

Y.A.Manandyan istifadə edərkən onun məzmununda özünə gərəkli olan şəkildə dəyişikliklər aparmışdı.

Mə'lum rəvayətdə Y.A.Manandyanın söylədiyi "qohumluq" əhvalatı m.ö.I əsrdə II Tiqrana müəllifin adını çəkmədiyi Atarpatena çarının qızı arasında deyil, ilkin variantda m.ö. VI əsrdə son Maday çarı Astiyaqla Tiqranın bacısı Tiqranı arasında baş verir. Aşkarca görsənir ki, ayrı-ayrı keşislər hərə öz dövrünün siyasətinə uyğun olaraq, "kəbin kəsmə" mərasimi "tarixi"ni yazmaqla Tiqrana adı ilə "Böyük Armeniya" ülluziyasını "həqiqətə" çevirmək məqsədi izləyirlər.

Burada özünü qabarıq göstərən təkzibedilməz reallıq qaçılmazdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, yalnız Y.A.Manandyanın dünyagörüşündə deyil, ta M.Xorenskidən başlayaraq, kilsə rəvayətlərinə elmi-tarixi "don" geydirməyə çalışan ümumən erməni tarix ədəbiyyatında ayrı-ayrı fikir ziddiyyəti ilə yanaşı, vahid konsepsiya böhranıdır.

M.Xorenskinin mifik Tiqranın (m.ö. VI əsr Astiyaq-Kir tarixi) "saldırdığı" Tiqrana adlı rəvayət şəhərini reallaşdırmaq məqsədilə II Tiqranın adına yazan Y.A.Manandyan başda olmaqla, başqa müəlliflər də başa düşümlər, yaxud başa düşmək istəmərlər ki, "II Tiqrana Artaksid" adlandırdıqları çarın özü filoloji obrazdır. Bu real həqiqətə arxa çevirən Y.A.Manandyan çox sərbəst şəkildə istifadə etdiyi K.Dioda, Ö.Mommsendə, Reynak və Ferreroda söhbət Ata Tiqranın "çarlıq" dövründən getdiyi halda, o, "ikinci" sözünü uydurma konsepsiyasına əlavə etməklə sün'i şəkildə Ata Tiqrana Oğul Tiqrana çevirir və beləliklə, tarixin tanımadığı uydurma "qədim Armeniya" (M.Xorenski) "dövlətini" də qondarma çar "II Tiqrana Artaksid" adı ilə bağlayır. Lakin kitabın son səhifələrində problemə ümumi nəticə olaraq müəllif bir cümlə ilə "II Tiqrana Artaksid" adına yazdığı tarixin saxta və uydurma olduğunu özü aşkarca meydana qoyur. O, yazır: "Son tədqiqatlara əsasən 66-cı ilin əvvəllərində atasına qarşı üsyan qaldırmış və Ktezifona qaçmış II Tiqrana-Oğul Tiqrana Fraatı Pompey tərəfindən təklif olunmuş müttəfiqlik müqaviləsinin bağlanmasına təhrik etmişdir".¹

Y.A.Manandyanın "II Tiqrana Artaksid" konsepsiyası aşkarca göstərir ki, o həm dəyişkən, həm də ziddiyyətlidir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Lakin müəllif yuxarıda gətirdiyimiz fikrə tarixi baxımdan "aydınlıq gətirmək" üçün cümlənin davamında yazır: "Hamı tərəfindən qəbul edilmiş bu hakim fikir mən hesab edirəm ki, yalnız mübahisəli yox, həm də inandırıcı deyildir".²

Bəs, hamının qəbul etmədiyi "hakim fikri" rədd edərkən, görsən Y.A.Manandyanın bu "hadisə" ilə əlaqədar hansı daha "əsaslı" dəlil-sübutu var?

O yazır: "Dionun şahidliyinə görə, bizə mə'lumdur ki, hələ Gənc Tiqranın Ktezifona gəlişinədək Pompey Fraatla müqavilə bağlamışdı ki, o, Armeniyaya yürüşdə ona yardımçı olsun".¹

Müəllifin məqsədi tam aydındır. O, bununla dövrün iki nəhəng imperiyasına qarşı saxta "Armeniya" dövlətinin "tarixi mövcudluğunu" reallaşdırmaq niyyətindədir. Lakin Y.A.Manandyan heç cür başa düşmək istəmir ki, ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsasında nişan verilən "dövlət" hər hansı bir real coğrafi ərazidə lokalizə edilə bilməz. Elə bu səbəbdən də erməni müəlliflər ənənəvi erməni zorakılığını işə salırlar. Belə ki, onlar gah Arme (Şupria), gah Biyaini, gah Part (Parfya) dövlətlərinin tarixinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşır və onları çox dolaşlıq, anlaşılmaz bir şəkildə salan "Armeniya" adı altında ümumiləşdirir və ümumtürk tarixinə sahib çıxırlar. Bu baxımdan, başqa erməni müəllifləri kimi, Y.A.Manandyan da kiçik bir anı mə'nalandırmaq və onu "Armeniya" tarixinə çevirmək fərsətini qət'iyən əldən vermir. Fikrin sübutu üçün qayıdaq müəllifin 66-cı illə əlaqədar olan iradəsinə.

Əvvəla, Gənc Tiqranın Part sarayında sığınacaq tapması zaman e'tibarı ilə 66-cı il tarixdə deyil, ondan bir il əvvəl, yaxud bir il sonrakı dövrdə baş verməsi, problemin həlli üçün elə bir önəmli əhəmiyyət daşıyır. Məsələ ondadır ki, söhbət rəvayətdən gələn Oğul Tiqranın, Y.A.Manandyanın fikrincə, II Tiqranın hələ m.ö. 60-cı illərdə hakimiyyətdə olmamasından gedir. Bu o, deməkdir ki, erməni ədəbiyyatında heç bir elmi-tarixi əsası olmadan rəvayət qəhrəmanının adı qarşısında yazılmış hakimiyyət tarixini (m.ö. 95-55)² əsl elm qəbul edə bilməz. Bunu müəllif də gözəl başa düşür. Lakin onun məqsədi rəvayət "faktını" tarixi "fakta" çevirmək və bununla da filoloji obraz olan Tiqranın simasında, guya m.ö. 95-55-ci (hansı maddi mədəniyyətə əsaslanır?) illərdə "Armeniya"nın "qüdrətli çarı" olmuş II Tiqranın "tarixi şəxsiyyətini" "sübuta" çatdırmaqdır. Bütün ciddi cəhdlərə baxmayaraq, "II Tiqrana Artaksid" mövzusunun düyünə salınan tamam başqa məsələdir.

Mə'lum erməni müəllifləri kimi, (bə'zi tarixçilərdə 95-56-cı) Y.A.Manandyan da II Tiqranın hakimiyyət dövrünü m.ö.95-55-ci illərə aid edir. Lakin yuxarıda da müəllif "II Tiqrana Artaksid" adlı qəhrəmanın, yə'nə Gənc Tiqranın öz doğma atası Tiqranın, yə'nə I Tiqranın əlindən hakimiyyəti almaq üçün üsyan qaldırmasından və

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri. s. 172.

² Yenə orada.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri. s. 172.

² Əgər tiqrانlar həqiqətən tarixi şəxsiyyətlərdirlərsə, o zaman, Y.A.Manandyan nə üçün Ata Tiqranın adı qarşısında hakimiyyət tarixini qoymur?

cəzadan canını qurtarmaq üçün 66-cı ildə Fraatın sarayına qaçmasından danışır.

Bəs, bunu necə başa düşək?

Göründüyü kimi, qiyamçı Oğul Tıqran 66-cı ildə atasına düşmən olan başqa bir sarayda sığınacaq tapır. Bəs, Y.A.Manadyan deyə bilərmə ki, onun qəhrəmanı II Tıqran haçan, kimin əli ilə, hansı şəraitdə, hansı dəqiq coğrafi ərazidə “yerləşən” “Armeniya” səltənətindən Ata Tıqranı kənarlaşdıracaq və nəhayət o, “II Tıqran Artaksid” şərəfinə hansı tarixdə nail olacaqdır? Axı, erməni tarix ədəbiyyatında II Tıqrana “verilən” hakimiyyət müddətinin sona çatmasına çox az qalmışdı.

İkincisi, Roma sərkərdəsi Pompeylə Part Türk-İskit çarı Arsaklı Fraatın adı çəkilən dövrdə qədim tarix Ön Asiya torpaqları uğrunda qanlı müharibələr aparən iki nəhəngdən-Part və Romadan başqa üçüncü bir qüvvəni tanımırdı.

Bu təkzibedilməz tarixi həqiqət sübut edir ki, Y.A.Manadyan “II Tıqran və Roma” kitabını yazarkən heç bir arxeoloji maddi-mədəniyyətə, yaxud etnopsixoloji, etnolinqvistik və etnoantropoloji materiala istinad edə bilməzdi. Elə bu səbəbdən də elmi tarixin zəruri kriteriyalarına əməl etməyi də ondan tələb etmək artıq şey olardı. Buna görə də Y.A.Manadyanın “Böyük Armeniya” sifarişli ilə erməni diasporasının təqdim etdiyi ziddiyyətli kilsə rəvayətlərini qədim Roma tarixi haqqında yazdıqları əsərlərinə sün’i olaraq daxil etmiş məlum muzdlu Qərbi Avropa müəlliflərindən çox sərbəst şəkildə istifadə etməkdən başqa əlac yolu qalmamışdı.

Maraqlı odur ki, kitabın əvvəllərində guya “Parfya-Armeniya müharibələrində” II Tıqranı Parfya (Part)¹ sarayına “girov” düşürən Y.A.Manadyan Arsaklılara Atarpatena torpaqlarından “70 vadi” “rüşvət” verəndən sonra onların əli ilə qəhrəmanını “Armeniya” səltənətinə çar «tə’yin etdirir». Lakin kitabın sonunda tam əks fikir səslənir: nə Part –Armeniya müharibələrindən bir xəbər var, nə də II Tıqranın “girov” düşməsindən!!!

Maraqlıdır, II Tıqran kitabın əvvəlində guya Arsaklılara “girov” düşəndə Artavazd adlı çarın “oğlu idi”, sonda “Armeniya” səltənətini ələ keçirmək məqsədilə üsyan qaldıranda və bu mümkün

olmadıqda cəzadan canını qurtarmaq üçün Part çarlığında özünə sığınacaq tapanda artıq Artavazdın deyil, I Tıqranın “oğlu olur”.

İstər M.Xorenskiyə istinad edilən “Armeniya tarixi”ndə (Astıyaq-Kir-Tıqran epizodunda), istərsə də İovannes Draxanakertsinin “Armeniya tarixi”ndə məlum rəvayətin başqa versiyasında m.ö.VI əsrlə bağlı “hadisələrdə” adı çəkilən Tıqran XIX-XX əsrlərdən başlayaraq, dövrün siyasi ruhuna uyğun tarix ədəbiyyatına guya m.ö. I əsrdə “yaşamış” I Tıqran, yaxud Ata Tıqran adı ilə gətirilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən aşkar olur ki, tarixin tanımadığı hər hansı “Armeniya ölkəsinin” rəvayət çarı olan I Tıqrana aid olan hadisələri Y.A.Manadyan özünəməxsus yaratdığı konsepsiyaya uyğun olaraq, heç bir hakimiyyət səlahiyyəti olmayan, heç bir hərbi səfərə çıxmayan, Part çarı III Fraatın sarayında Gənc Tıqranın (II Tıqranın) adına yazır. Buradan açıq görsənir ki, Y.A.Manadyan “II Tıqran Artaksid” konsepsiyası ilə yalnız özünü deyil, ümumən “qədim Armeniya” (M.Xorenski) dövlətçiliyi iddiası ətrafında olan mifik dumanı dağıtmış olur.

Erməni müəlliflərinin əsərlərində diqqəti çəkən başqa bir fikir ziddiyyətini də yada salmaq.

M.Xorenski erməni xalqının şəcərəsini Arsaklı valisi Vaxarşaka bağlayırsa, digər tərəfdən Arsaklı çar sülaləsi ilə erməni babalarının qət’i düşmənçiliyindən söz açır.

Müəllif Ardasxın ölümündən sonra onun oğlu Dikranın romalıların qarşısını kəsməsindən və qələbəsindən (yuxarıda verilir ki, guya Ardasx romalılara Romada qələbə çalmışdı. Bəs, Dikran bu romalılarla harada qarşılaşır ki, elmi tarixin bundan da xəbəri yoxdu?) danışır.

Rəvayətin birində çar Aram “Böyük Armeniya”ya “yollar açır”, digər rəvayətdə çar Ardasx. Bir hekayətdə Atarpatenali Mar Artəşes, o birində “I Artəşes Arşakuni” “Böyük Armeniyani” yaradır, bir başqasında Mar Artəşesin oğlu nə I, nə II, sadəcə “Tıqran” adlandırılır.

Ö.Mommsenin fikrinin sonunda həmin əhvalatın V əsrdə xristianlar arasında məlum olduğunu söyləməsi əsas verir deyək ki, bu versiya alman tarixçisinin nişan verdiyi qaynaqlardan götürülmüş, sonralar tərcüməçi və nəşir tərəfindən M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”nə əlavə edilmişdi.

Bu versiya müəllifi Artəşesi Ardasx, Tıqranı Dikran adı ilə əvəz edir, qədim Şərqi tarixini erməni kilsə nağılına çevirir.

Burada Türk tayfasından olan iki Artəşes təqdim edilir. Rəvayətlərin birində Part çarı Artəşes Arsaklı sülaləsindəndir, digəri Mar/Maday nəslindən Atarpatena səltənətinin varislərindəndir. Arsaklı Artəşes Part dövlətini qurub başa çatdıran II Arsak erməni

¹ Manuk Abeqyan tarixdə Parfya (Part)-Armeniya müharibələrinin “mövcudluğunu” iddia edən müəllifləri təkzib etmək baxımından yazırdı ki, Artəşes, Böyük Tıqran və Artavazd “Arşakuni” nəslindəndirlər. O, “girov”luq məsələsinə toxunarkən Favustus Buzanın “Tıqran Arşakunini yevreylər əsir götürmüşlər” fikrinə də şərik çıxır (bax: M.Abeqyan. Qədim Armeniya ədəbiyyatı tarixi, c.I, s.247). Deməli, Y.A.Manadyan Arsaklıni Arsaklıya “gtrov” verməklə təkrar tarixi saxtakarlığa əl atır.

kilsə rəvayətlərində rast gəlinən ikinci addır. "Armeniya tarixi"ndə onun yalnız Arsak adı xatırlanır.

İ.Şopenin istinad etdiyi qaynaqda Artəşes namı Parfya çarı Arsakın ikinci adı kimi verilmir. Burada Artəşes Arsakın, Tıqran da Artəşesin oğludur.¹

Əsas hadisələr Mar nəslindən olan Artəşesin ətrafında cərəyan edir. Onun tarixi şəxsiyyəti, keşiş müəlliflərin Qoxten adı ilə nişan verdikləri yerli əhalisi başdan-başa Azərbaycan türklərinin soy kökündə Ana maya olmuş marlardan ibarət olan qədim Nəxçu (Nəxçuan) elində qoşulan, nəslədən-nəsilə ötürülən, biza erməni tarix ədəbiyyatından mə'lum olan epik ransod nəğmələrində əriyir, mifləşir.

Partlı Artəşesin (II Arsakın) tarixi mə'lumdur. Bəs, atarpatenali Artəşes və onun çar olduğu qədim əhalisi marlardan ibarət olan Arme (Şupria) barəsində tarix nə deyir? Bu haqda yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı.

Ümumiyyətlə, Artəşes istər Parn Türk –İskit tayfasının çar nəslindən olsun, istər Türk tayfasının Mar/Maday soyundan olan Atarpatena çar əsilzadələrindən, hər halda onlar etnik mənsubiyyətə ümumtürk tarixinə aid şəxsiyyətlərdir. Şahidi olduğ ki, zəhərli kilsə bəcəkləri-erməni keşişləri Mar Artəşes haqqında onun mənsub olduğu insanların yaratdıqları rəvayət və epik nəğmələri kilsə küncündə çevirərkən Artəşesi "erməniləşdirmişlər". Bu da kilsə materialları əsasında xalqına "tarix" düzüb-qoşan faşist şovinizmini üstələyən daha yüksək iddia ilə yaşayan erməni keşişlərinin və ziyahlarının fantaziyasında neçə-neçə "Artəşes" versiyalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Y.A.Manandyanda guya "Böyük Armeniya" təşkil etmiş I Artəşesi M.Xorenskinin tam əksini söyləyən versiyalardan birinin qəhrəmanıdır. Söylədik ki, M.Xorenskinin hekayətində Artəşes Astiyaqı əvəz etmişdir. Bəs, hadisənin şahidi olmuş gerçək tarix nə xəbər verir?

Maday çarı Kiaksar m.ö.612-ci ildə Assuriyanı, m.ö. 590-cı ildə Biyainini tarix səhnəsindən çıxarır. Onun məqsədi Maday imperiyasının hüduqlarını Ag dənizə doğru genişləndirmək və Qərbin geniş qapılarını Ön Asiyadan türklərin üzünə açmaq idi. Bunun üçün Kiaksar qarşıda yeganə maneə olan Lidiy dövlətinə hərbi yürüş keçir. Lakin beş il davam edən qanlı Maday-Lidiy müharibələri m.ö.582-ci ildə sülhlə başa çatır. Lidiy hökmdarı Aliatta (bəlkə, Alata, yaxud Əliata?) qızını Kiaksarın oğlu Astiyaqa əvə verməklə sülhün zəmanəti bir qədər də möhkəmləndirilir. Müqaviləyə görə Qalis (indiki Qızıl İrmak) çayı hər iki dövlətin sərhədi hesab edilir.

Şanlı Maday çarı Kiaksarın Assuriya və Biyaini kimi Şərqi güdrətli dövlətlərinə çaldığı tarixi qələbələri, başqa sözlə, ümumtürk tarixinin gerçəkliyi olan bu real səhifələri özündə əks etdirmiş Azərbaycan türklərinin bə'zi mədəni abidələrinin, o cümlədən, əsəti, əfsanə və rəvayətlərinin erməni kilsəsində üzləri köçürülərək insan tarixinin tanımadığı "etnohay" adına "özəlləşdirilmişdir", "erməniləşdirilmişdir".

Bunlardan birinə nəzər yetirək.

Anonim keşiş müəllif Moisey Xorenskinin "Armeniya tarixi" kitabında verilmiş Astiyaq-Kir-Tıqran hekayəti Herodotun "Tarix" kitabında xoşbəxtlikdən günümüzədək təsadüfən (erməni və ermənipərəst nəşirlərin gözündən uzaq!) saxlanmış Azərbaycan türklərinin qədim abidələrindən olan "Astiyaq" əfsanəsinin iqtibas edilmiş və erməni iddialarına uyğun işlənmiş yeni versiyadır.

Yuxarıda söylədik ki, Maday-Lidiy müharibələrinə son qoyan sülh müqaviləsinin möhkəmlənməsi və e'tibarlı olması naminə Lidiy çarı qızını Kiaksarın oğlu Astiyaqa əvə verir.

Bu izdivaç Türkün zəfər tarixindən xəbər verir. Lakin bu hadisə "Armeniya tarixi"ndə "Astiyaq"ın təbdil edilmiş formasında başqa məzmununda təqdim edilir. Guya Astiyaq hakimiyyətini "möhkəmləndirmək" məqsədilə Armeniya çarı olmuş Tıqranın bacısı Tıqranui ilə evlənir. Ancaq Tıqran hərbi müttəfiqi olan Persid satrapı Kirlə birləşir, Astiyaqa qarşı müharibəyə qoşulur. Guya Tıqran açıq döyüşdə Maday çarını qətlə yetirir və qos-qoca Türk ölkəsi persidlərlə erməni babaları arasında "bölüşdürülür".¹

Xatırladığımız versiyada anonim keşişin iki məqsədi özünü qabarıq göstərir.

Birinci. Erməni tarix ədəbiyyatında onlarla ziddiyyətli versiya əsasında "təşkil etdikləri" "Böyük Armeniya"nın "ərazisinə" guya daxil olmuş qədim Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqlarına sahiblənmək.

İkinci. Çağdaş erməni əcdadlarının Türk xalqlarına qarşı Persid nəslə ilə hərbi ittifaqının tarixini ta qədimlərdən başladığını yeni nəsilərin diqqətinə çatdırmaq.

Bütün bu deyilənlər açıq göstərir ki, "Armeniya tarixi"nin tərtibində istifadə edilmiş Astiyaq-Tıqran – Kir hekayətinin real tarixi maddiyyətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu, yalnız XIX əsrdə "Armeniya tarixi"nin tərcüməçisi N.Eminin rəhbərlik etdiyi ideoloji

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.65. Başqa bir kilsə versiyasında "Astiyaq-Kir-Tıqran" rəvayəti daha əcaib məzmununa salınır. Guya erməni çarı Tıqran həmin hadisə dövrü Kirə də məhv edir, əsir etdiyi Mar əhalisini kütləvi şəkildə gətirib, «armyan» ölkəsi olmuş qədim Nəxçivan ərazisində məskunlaşdırır.

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.110.

təbliğat maşınının Rus nəşrində anonim müəllif M.Xorenskiyə olan əlavəsindən başqa bir şey deyildir. Bu, saxta erməni tarixidir!..

Tarixin erməni kobudluğu nəticəsində saxtalaşdırılmasını aşkarlamaq üçün əgər biz M.Xorenskidə "Armeniya tarixi"nin bir səhifəsi kimi qəbul edilən erməni kilsə variantı ilə onun orijinalını, yəni Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyət abidələrindən "Astiyaq" əfsanəsini qarşılaşdırsaq, dərhal aşkar olar ki, Maday çarı Astiyaq və onun qız nəvəsi (Mandananın oğlu Kiroş, başqa sözlə, Kir) arasında baş vermiş hakimiyyət düşmənçiliyi dövrün siyasəti baxımından yenidən təbdil edilərkən Astiyaqın qohumu və sərkərdəsi Karpəğin adı çıxarılmış, əfsanəyə, yalnız "erməniləşdirilmiş" Tigran epizodu əlavə edilmişdir.

Bu versiyada Tigran guya m.ö.558-ci ildə yaşamış "qədim Armeniya" çarıdır. Qarşıda haqqında danışacağımız versiyada artıq o, nə az, nə çox təxminən 450 il sonra Y.A.Manandyanın qələmi ilə II Tigran adında "Böyük Armeniya" çarına çevrilir. M.Xorenskidə Tigranın inşa etdirdiyi rəvayət şəhəri Tigranakert də XX əsr erməni tarixçiləri tərəfindən Manandyanın II Tigranın adına yazılır.

Mövzumuz üçün maraqlı bir məqamı da xatırladaq.

Herodot, Strabon, Appian, Pliniy və başqa qədim müəlliflərin heç biri nə Tigran, nə Artəşes adının qarşısında nə seçilmə nişanı (I, II və s.) , nə də adın sonunda onların "çar" olduqları dövrü rəqəmlərlə göstərmirlər. Çünki Tigran da, Artəşes də rəvayət obrazlarıdır. Yuxarıda adları çəkilən qədim müəlliflər də Şərq tarixinə arxeoloji kəşfiyyat kontekstindən deyil, yerli əhəlinin yaratmış olduğu rəvayət və əfsanələrə istinadən yanaşmışlar. Lakin erməni müəllifləri keçmiş tarixi bu günə qədər dəqiq mə'lum olmayan xalqına uydurma "Armeniya tarixləri" yazmaq üçün başqa xalqların əcdadlarına aid olan zəngin epik və mifoloji ədəbiyyat nümunələrini istədikləri məzmununda saxtalaşdırmaqdan çəkinməmişlər, çəkinməyəcəklər!

Bu fikrimizi Qərbi Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat da təsdiq edir. Bu baxımdan XIX əsrin əvvəllərində N.Y.Marr, Y.İ.Smirnov, Qr. Kanantsyan və başqa mütəxəssislərin Qərbi Azərbaycan ərazilərindən (indiki Erməni və Gürcü Respublikası adlanan qədim Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb əyalətlərindən) aşkarladıkları "Daş balıq-Əjdaha" (Astiyaqın-Əjdahanın adı ilə bağlı erməni "Vişaplar" Əjdahalar eposunda olan silsilədən) abidələrindən başlayaraq, Kremlin xüsusi proqramı əsasında B.B.Piotrovskinin rəhbərliyi altında işləyən ekspedisiyanın, o cümlədən, Erməni SSR Elmlər Akademiyasının əməkdaşları tərəfindən müxtəlif illərdə aparılan arxeoloji kəşfiyyat zamanı aşkarlanmış zəngin maddi mədəniyyətin arasında çağdaş babalarının tarixini təsdiq edən kiçik bir əşyayı dəlilə rast gəlinmir. Lakin XX

əsrdə ən'ənəvi "Türksüz Qafqaz" siyasətinə başçılıq edən B.B.Piotrovski və erməni arxeoloqları yerli Türk tayfalarının Ön Qafqaz məskənlərindən aşkarlanmış Biyaini çarlarının yürüşlərində, habelə onların müvəqqəti işğal dövrü ev sahibləri ilə birlikdə yaradılmış arxeoloji mədəniyyəti, şəriksiz olaraq, birbaşa, qeyd-şərtsiz, əhalisi Altay qohum türkləri olan Biyaini dövlətinin tarixinə aid edirlər.

Nə üçün Biyaini? Çünki həm B.B.Piotrovski, həm də başqa imperiya siyasətçiləri qədim Azərbaycan ərazisində zaman-zaman yerləşdirilmiş avropalı köçkünləri biyainilərin, nəinki Kiçik Asiyada olan tarixi dövlət ərazisinə, habelə Parn İskit-Türk tayfalarının Arsaklı sülaləsinə qarşı olduğu kimi, onların da Ön Asiya və Qafqazda müvəqqəti işğal altında saxladıkları saysız şəhər və əyalətlərə "varis" olduqlarını "sübut" etməyə çalışmışlar, çalışırlar və çalışacaqlar. Təkcə varislik olsaydı nə vardı ki, hətta Kremlin hamiliyindən özünü daha sərbəst hiss edən erməni tarixçiləri babalarını yerli – köklü əhali olduğunu "sübut" etmək üçün qədim Şərq tarixində Biyaini adının üstündən, dünya elmi ictimaiyyətindən nə qorxdular, nə də abır-həyə etdilər, sadəcə "Armeniya" sözünü yazdılar və bununla da XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinə qarşı başlanan ən'ənəvi qəddar erməni soy qırımı maşınının Kremldə hazırlanmış növbəti ideoloji mexanizmini "dostluq və qardaşlıq" şüarı altında işə saldılar.

Problem ətrafında müxtəlif istiqamətlərdə ekskurslar etdiyimiz bir neçə məqamdan tam aşkar oldu ki, erməni və ermənipərəst tarixçilər keşiş müəlliflərin "tarixlərində" olan Şərq rəvayətləri əsasında avropalı köçkün və qaçqın icmaya qədim tarix düzüb-qoşduqları kimi, eyni məqsədlə yerli əhaliyə məxsus, hətta arxeoloji mədəniyyəti "erməniləşdirməyə" cəhd göstərsələr də, saxtakarlıq dərhal özünü nişan verir. Artıq elmi sirr deyildir ki, ermənilər özlərini madaylarla, partlarla "qohum" etməyə cəhd göstərərkən həmin tayfaların rəvayət qəhərəmanlarını da öz adlarına çıxırırlar. Elə buna görə də keşiş müəlliflərin ayrı-ayrı dövrlərdə yazdıqları "izdivac"-evlənmə epizodlarında olan dolaşıqlıq və ziddiyyətlər özünü qabarıq göstərir. Bu baxımdan problemə daha da aydınlıq gətirmək üçün yuxarıda söylədiyimiz fikirlərin davamı olaraq, tarix ədəbiyyatında verilmiş rəvayətlərdən bəzi məqamları xatırlamaq yerinə düşərdi.

Versiyaların birində Ata Tigran Pont çarı Mitridatın bacısı, Ö.Mommsenin istifadə etdiyi rəvayətdə Mitridatın qızı kimi verilən Kleopatra ilə evlənir. Bu epizod üzrə Ö.Mommsendə Ata Tigran Mitridatın qızı ilə, Oğul Tigran Arsaklı çarı III Fraatın (m.ö. 70/69-57) qızı ilə evlənir.

“Qədim Gürcüstan tarixi”ndə tam başqa bir versiyaya rast gəlirik.¹ Burada Tıqran, müəllifə görə, “Persid Arşakid nəslindən” olan Artəşesin oğludur. Gürcü tarixçi “erməni yazıçılarına” istinad etdiyini söyləyərək yazır ki, Artəşes qızını Pont çarı Mitridata əvəz verir.

Qarşıda aparacağımız araşdırmada görəcəyik ki, M.Xorenskidən və xüsusən Ö.Mommsendən faydalanan Y.A.Manandyan Oğul Tıqranı II Tıqran adı ilə verərkən onu Kleopatranın oğlu deyil, istəyə də, istəməyə də əri hesab edir.

“II Tıqran və Roma” kitabında “Armeniya tarixi”ndə istifadə edilmiş ənənəvi rəvayətin əksinə olaraq yalnız “bacı” ilə “qızın” yeri dəyişdirilmir. Həmin rəvayətin Y.A.Manandyan variantında “II Tıqran Artaksid” açıq döyüşdə Astiyaqı qətlə yetirir. Bu o deməkdir ki, Astiyaqla II Tıqran (m.ö. 95-55) “müasirdirlər”. Lakin M.Xorenski variantında isə Əjdahanı (Astiyaqı) “öldürən” Hayk nəslindən olan Tıqran Eruandyan (m.ö. VI əsr) adlı başqa birisidir.²

Burada Tıqran Eruandyanın Bab, Tiran və Vahaqan adında üç oğlunun adı çəkilir.

Biz aşağıda kilsə ədəbiyyatının başqa bir versiyasından görəcəyik ki, Tiran Tıqran Eruandyanın deyil, Artəşesin oğludur.

Ziddiyətli versiyalar içərisində qalan Y.A.Manandyan eyni hadisənin təsvirində Tıqranla qohum etdiyi Mitridatı gah Pont, gah da Atarpatena çarı kimi verir: “Tıqran isə Fəratı üzüb keçib Kappadokiyaya soxuldu və öz kürəkəni, Atarpatena hökmdarı Mitridatla birlikdə onu istila və talan etməyə başladı”.³

Y.A.Manandyan bu qohumluq münasibəti barəsində başqa bir müəllifə də istinad edərək yazır: “Kassiy Dion şahidlik edir ki, Atarpatena çarı Mitridat Tıqranın qızına evlənmişdi”.⁴

Y.A.Manandyan Tıqranın guya Kappadokiyaya yürüşünə çıxarışda verdiyi izahatla özünü təkzib edir. Çıxarışda yazır: “Appian Kappadokiyaya Mitridat Pontiyşkinin hücum etdiyini yazır”.⁵

Buradan bəlli olur ki, dillərdə gəzən rəvayəti yazıya alarkən onun fərqli versiyaları yaranmışdı. Bu, ayrı-ayrı keşişin müxtəlif çağlarda tarixə olan subyektiv marağı ilə bağlıdır. Ona görə də versiyanın birində Mitridat adlı şəxs Atarpatena, digərində Pont çarıdır.

Biz yuxarıda tarixi reallığa istinadən o nəticəyə gəldik ki, Mitridat adlı Pont çarları Atarpatın səltənət varisləridirlər.

“Astiyaq”ın “erməniləşdirilmiş” variantından problemimiz üçün önəmli daha bir faktı yada salaq.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Armeniya tarixi”ndə verilmiş başqa bir rəvayət çağdaş ermənilərin qəbul etdikləri “Eruandyan” nəslinin mifoloji tarixini Maday imperiyasının Astiyaq dövrü ilə deyil, Part imperiyasının Sanatürk dövrü ilə əlaqələndirir. Y.A.Manandyan III Fraatın Sanatürkün oğlu olduğunu təsdiq edir və yazır: “Parfya çarı Sanatürk (70-69-cu ildə) öləndən sonra onu varisi III Fraat (m.ö. 70 (69-57) əvəz etdi”.¹

“Armeniya tarixi”ndə verilmiş epizodun (Astiyaqa qarşı Kir-Tıqran ittifaqı və s.) yuxarıdakı şərhə açıq göstərir ki, erməni xalqına tarix düzüb-qoşanlar Astiyaqın dövrü ilə (m.ö. VI əsr) Ön Asiyada Arsaklar səltənəti (m.ö.II əsrin əvvəlləri) ararsında əsrlərlə zaman fərqi ola-ola insan tarixini özləri istədikləri məzmununda saxtalaşdırırlar. Onlar bu məqamda “Böyük Armeniya” mifi ilə əlaqələndirdikləri “Eruandyan” nəslindən hesab etdikləri Tıqranı Maday dövlətinin mərkəzi şəhəri Ekbatanı (Həmədanı) ələ keçirən ağıllı və tədbirli bir sərkərdə kimi verirlər.

M.Xorenskidə Astiyaqı “öldürən” (m.ö.558-ci ildə) Tıqran Eruandyan Y.A.Manandyanın “Böyük Armeniya” adında rəvayət “dövlətinin” “çarı” II Tıqranın (m.ö.95-55) simasında Part sarayında “girov” düşür. Halbuki, müəllifin özü erməni ədəbiyyatında məqsədli şəkildə dolaşdırılan “girovluq” məsələsinə Kassiy Dion istinadən dediyi sözlərlə aydınlıq gətirir. O yazır: “Atasına qarşı apardığı mübarizədə məğlub olan oğlu qiyamçı tərəfdarları ilə birlikdə Ktezifona (Part imperiyasının Kiçik Asiyada və qərbi Ön Qafqazda olan Arsaklı valiliyinin mərkəzi şəhəri-Ə.T.) qaçır və orada Parfya çarı III Fraatın qızı ilə evlənir”.²

Bu versiyaya görə, Atarpatena torpaqlarını Tıqran Eruandyan deyil, Y.A.Manandyanın təqdim etdiyi II Tıqran Artaksidin “babası” Artəşes (Artaksid) “işğal” etmişdir.³

Tarix erməni müəllifini təkzib edir. Artaksias (Strabon) Atarpatın çar nəslindəndir, Kiçik Arme (Supria) valiliyini III Antioxun dövründə müstəqil çarlıq e’lan edən Mar/Maday əsilli (M.Xorenski) hökmdardı. Bu, birincisi.

İkinci məsələyə gəldikdə, Atarpatın dövründən Kiçik Maday (Atarpatena) ta m.s. yüzilliklərə qədər müstəqil dövlət olaraq yaşamışdır.

Başqa bir versiyaya əsasən erməni müəllifləri bu “tarixi” II Artəşes “Arşakuni”nin (m.ö. 30-20-ci illər) adına yazırlar.¹

¹ Knyaz S.Baratov. Qədim Gürcüstan tarixi, SPb., 1885, s.5.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi. s. 69

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s. 167-168.

⁴ Yenə orada. s. 168.

⁵ Yenə orada.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.141.

² Yenə orada. s.172-173.

³ Dünya xalqlarının mifləri. s.2, s.50.

Dedik ki, M.Xorenski Suriyə çarı Antioxun “strategi” (komandanı) Artəşesi “Mar\Maday” soyundan olan “Atarpatena əsilzadəsi” hesab edir. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Burada Tiqran nə “Eruand” nəslindəndir, nə də guya “erməni babası” «Artəşes Arşakuninin» nəvəsidir. O, Atarpatın nəslindən olan Artəşesin (Artaksiasın) səltənət varisidir. Təsadüfüdür ki, M.Xorenski Artəşesin və Tiqranın şərəfinə epik nəğmələr yaradan rapsodları etnomənsubiyyətə Türk ellərinin köklü əhalisi olan Mar tayfaları ilə əlaqələndirir.

Bu problem ətrafında yeri gəldikcə kifayət qədər danışılmışdır. Ancaq burada bir məqamı da qeyd edək ki, “Mar, yaxud Maday” soylu “Atarpatena əsilzadəsi” (M.Xorenski) Artəşesin şəninə Maq-Mar rapsodları tərəfindən oxunmuş nəğmələr və söylənmiş rəvayətlər, habelə onun oğlu Tiqranla bağlı düzəldilmiş hekayətlər əvvəlcə kilsədə Hayk keşişləri tərəfindən üzü köçürülərkən etnotarix adına “özəlləşdirilmiş”, daha sonralar bu ənənə kontekstində çağdaş erməni müəllifləri erməni xalqına milli “tarix” düzüb - qoşmuşlar.

Deyilənlərdən aydın olur ki, M.Xorenskidən, eyni zamanda, Ö.Mommsendən faydalanaraq materialı yeni dövrün siyasəti tələblərinə uyğun bir şəkllə salan Y.A.Manandyanda “II Tiqran” problemi ənənəvi çar əcdad axtarışında növbəti uydurma və uğursuz versiyadır. Bu baxımdan erməni aliminin şovinist düşüncələrinə başlıca qida vermiş, “II Tiqran və Roma” kitabının ideya arsenalını öz fantastik nağılvəri “tarixi” fraqmentləri ilə təmin etmiş “Roma tarixi” əsərinin müəllifi Ö.Mommsen və Y.A.Manandyanla bağlı araşdırmamızı davam etdirək.

Maraqlıdır ki, Ö.Mommsen “Roma tarixi” kitabında nə adlarını çəkdiyi ayrı-ayrı çarların hakimiyyət dövrünə, nə də baş vermiş hadisələrə dair ya tarix qoymur, ya da bəzən verilən tarixlər dünya elmində qəbul edilmiş göstəricilərə tamamilə uyğun gəlmir. Bundan başqa, müəllif adını çəkdiyi çarların adı qarşısında yazılmalı olan müəyyənlik nişanını qeydə almır: Məsələn, Pont çarı Mitridatdan danışarkən onun neçənci Mitridat, ya neçənci Fraat, yaxud neçənci Tiqran və s. olduğu bilinmir. Elə buna görə də problemimiz üçün maraqlı olan məlumatları, tarixi gerçəkliyi dəqiq tarixçə ilə aydın və ardıcıl göstərməyən Ö.Mommsenin söylədikləri elmi tarixlə əlaqəsi olmayan, fantastik hekayət təsiri bağışlayır. Ümumiyyətlə, alman alimi Şərq tarixi ilə yaxından maraqlanan oxucuya bəlli olan bir sıra çox qiymətli qədim və orta əsr mənbələrindən deyil, XIX əsrdən etibarən “Böyük Armeniya” iddiası ilə əlaqədar Qərbdə erməni hamiləri tərəfindən nəşr edilmiş məlum “tarix” adına yazılmış cizmaqaraları, təəssübkeşi olduğu tərəfdən

aldığı (“Ön söz”də bu barədə kifayət qədər danışılır) kilsə ədəbiyyatını, habelə qarşıdakı problemlə bağlı uydurma hadisələri sifarişə uyğun ümümləşdirmiş, nəhayət, “erməni tarixi” adına pərakəndə, tam fikir və məqsəd aydınlığı olmayan parçalardan nağılvəri “konspekt” hazırlamışdı. Bu səbəbdən də başqa xalqlara məxsus olan Şərq tarixinin bəzi səhifələrinə “erməni möhürü vurmaq üçün” özlərinin siyasi iddialarına uyğun olaraq məqsədli şəkildə kələfi dolaşdırmış super şovinist erməni myəlliflərinə, xüsusən Y.A.Manandyana tarix adına uydurmalar yazmaq üçün Ö.Mommsenin “Roma tarixi” kitabında qədim Ön Asiya tarixi adına verilmiş ayrı-ayrı nağılvəri epizodlar fantastik “qaynağa” çevrilmişdi.

Həmin fraqmentlərdə “tarix” adına verilmiş “faktlar” sərt antifakta çevrilərək Ö.Mommsendən çox onun əsərinin arxasında sakitcə dayanan Rus variantı nəşirinin məqsəd və ideyasını tam açıq şəkildə nişan verir: nağılvəri “Qədim Armeniya dövlətlərini”, habelə dənizləarası¹ nəhəng fantastik “Böyük Armeniya” “dövlətini” Rus imperiyasının ideoloji təxribatçıların dili ilə Avropa alimlərinin adına tarixləşdirmək və bu mövqedə özlərinə gələcək “erməni tarixi” üçün e’tibarlı Qərb dayaqları qazanmaq. Fikrimizcə, məhz buna görə də Ö.Mommsenə istinad edilmiş tarixi göstəriciləri olan qarışıq, şübhəli və qeyri-dəqiq rəqəmlər də həmin tendensiyalı Rus nəşirlərinin “zəhmətlərinin” bəhrəsi kimi nəzərə alınmalıdır. Əgər yada salsaq ki, alman aliminin əsərinin Moskvada 1887-ci ildə tərcümə və nəşri Moisey Xorenskinin kölgəsinə çevrilmiş N.Eminin “Armeniya tarixi”ni “erməni dilindən” Rus dilinə tərcümə və nəşr etdirdiyi tarixi illərə, Şərq maraqları ilə bağlı siyasi dövrə düşür, deməli, hər şey aydın olar. Çünki həmin illər II Yekaterinanın Şərq imperiya siyasətini həyata keçirməyə başlayan ideoloji kompaniya dövrü idi.

Ayrı-ayrı yad ölkələrdə tarixən pərakəndə yaşamış dilənçi erməni ailələrini yüksək imtiyazlı vədlərlə Ön Qafqazda – qədim Azərbaycan türklərinin ərazilərində yerləşdirmək və Şərqdə e’tibarlı

¹ Şərq rəvayətləri əsasında tərtid edilmiş orta əsr erməni keşiş ədəbiyyatında dənizləarası “Böyük Armeniya” iddiasının coğrafiyası Kiçik Asiyada Tavr (sonra saxtalaşdırılıb “Armeniya”ya “çevrilib”) dağ silsiləsi boyu Pont dənizi (Qara dəniz) ilə Aralıq dənizi arasında lokalizə edilir.

1828-ci ildən sonra Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülmüş erməniləri bizim torpaqlarda köklü ev sahibi “tikmək” məqsədilə ideoloji təxribat məşını ənənəvi “Böyük Armeniya” mifik anlamını xəritələrdən torpağa köçürmək üçün onu siyasi anlayışa çevirdilər və kilsənin on illərdən bəri uğrunda ideoloji mübarizə apardığı uydurma “qədim erməni dövlətini” Pont dənizi ilə Aralıq dəniz arasından “götürüb”, XX əsrin SSRİ coğrafiyasında Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında – ulu Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb əyalətlərinin bir hissəsində lokalizə etdilər.

¹ Darbiyan-Memikyan. İzahat, s. 256.

“xristian dayağı” yaratmaq bu siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Buna görə də tarixdə yunanlarca “İşkil”, bizcə “Səllim itlər” namı ilə nişan verilmiş çağdaş erməni babalarını Ön Asiyaya, xüsusən Ön Qafqaza sahib etmək imperiya siyasətinin qarşısında həyat məsələsi olararaq dayanırdı.

Şərqi tarixini rusizm siyasətinə uyğun yazmaq məqsədi ilə xüsusi təşkil edilmiş Lazarev¹ adına Şərqsünaslıq İnstitutu geniş fəaliyyətə başlayır. Ö.Mommsenin “Roma tarixi”nin həmin kompaniya tərəfindən tərcümə və nəşr edilməsi də bu niyyətə xidmət edirdi.

Roma və Pont çarlıqları arasında gedən müharibələri qələmə alan alman tarixçisinin kitabına dövrün siyasəti naminə ayrı-ayrı epizodik şəkildə əlavə edilmiş “Tiqran və Böyük Armeniya” probleminə diqqəti çəkən antitarixilik aşkarca göstərir ki, bu əlavələr, ola bilsin ki, orijinaldan Rus dilinə tərcümə zamanı erməni və ermənipərəst muzdlu redaktor və nəşirin əməlidir. Y.A.Manandyan da Ö.Mommsendən Roma və Pont çarlığı arasında baş vermiş tarixi müharibələrin bəzi anlarını götürərək hadisələri epik ədəbiyyat obrazı olan Tiqranla partlılar arasında “baş vermiş” “gerçəklik” kimi dövrün siyasi tələbləri baxımından mənalandırır və Qədim Şərq tarixini elmin qəbul etmədiyi fantastik-romantik bir kontekstdə verir.

Ö.Mommsenin Qərbi Avropada Tiqranla bağlı atdığı ilk qeyri-elmi və antitarixi addımdan başlayaraq, ta bu günədək erməni tarix ədəbiyyatında elm aləminə bəlli olan tarixi faktlar ağıla gəlməz məzmununda saxtalaşdırılır.

Alman tarixçisinə görə, Tiqran kimdir? Onun fikrinə, Tiqran “bütün armeniyaların yeni çarıdır”.²

Bəs, bu “armeniyalar” hansı coğrafi ərazidə yerləşirlər? Bəs, bu “dövlətlərin” atributları nə olmuşdur? Alman tarixçisi də, erməni müəllifləri kimi, sualları cavabsız qoyur. Nə üçün? Çünki Ö.Mommsenin işarə etdiyi “armeniyalar” real həyatda deyil, onları M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”ndə rəvayət qəhrəmanı olan çar Aram “yaratmışdı”.

“Roma tarixi”ndə Arsaklı sülaləsi ilə əlaqədar verilmiş versiyalar da maraqlıdır.

Birinci versiyada, müəllifin fikrinə, Orod Arsaklı çarı II Arsakın, ikinci versiyada 9-cu (nəsil şəcərəsi uydurmadır) Arsaklı çarı II Mitridatın¹ “doğma qardaşı” kimi verilir. Lakin tarix xəbər verir ki, Orod adlı şəxs Türk tayfalarının Arsaklı nəslinə deyil, Mar/Maday soyuna mənsubdur. O, Atarpatena çarı II Artabanın oğludur. Orod, bəzi ədəbiyyatda, Oront Maday imperiyası dövründə ölkənin 13-cü satraplığı olmuş Armedə (Şupriada) satrap idi. Bu məsələnin bir tərəfidir. Lakin rəvayət düzənin əsil məqsədi tam başqadır. Burada kimin kimlə qardaş olması maraqlı deyil, güdülən niyyət odur ki, Part imperiyası dövrü guya səltənətdə baş vermiş sui-qəsdən sonra (bir versiyada guya Orod/Oront qardaşı II Mitridatı, digər versiyada o, qardaşı II Arsakı qətlə yetirir) saray düşmənçiliyi dərinləşir, imperiya parçalanır, dövlətçilik zəifləyir, bu fürsətdən istifadə edən, qədim müəlliflərin əsərlərində nə adı, nə tarixi fəaliyyəti qələmə alınmayan, yalnız ilk dəfə Ö.Mommsenin adını çəkdiyi “Tiqran Artaksid” guya 660-cı ildə (məlum olmur, miladdan öncəmi, miladdan sonramı? “Roma tarixi”ni nəzərdən keçirən hər bir oxucu müəllifin hər hansı adın qarşısında qoyduğu tarix rəqəmlərinin heç bir əndazəyə sığmadığının şahidi olur) “ayağa durur” Part imperiyasının² guya “parçalanması” nəticəsində Kiçik Asiyada yaranmış “armeniyalı dövlətlərinin” tərkibində “Artaksid sülaləsi”ni birləşdirir və vahid qüdrətli “Armeniya” “yaradır”.³ Ö.Mommsen bir qədər də irəli gedərək yazır ki, bu “tarixi dönüşlə” guya “qədim Armaniyanın” Əhəmənilərə, Əhəmənilərdən Selevkidlərə, onlardan da Arsaklılara təbəçiliyi aradan qaldırılır və onun Ön Asiyada nüfuzu bərpa edilir.⁴

Erməni keşişinin təqdim etdiyi bir rəvayətin iki ziddiyyətli versiyası əsasında qüdrətli Part imperiyasını “parçalayan”, onun ərazisində guya meydana çıxmış yeni “armeniyaları” vahid “Armeniyada” birləşdirən Ö.Mommsen kimi tanınmış tarixçi öz alim şəxsiyyətini və elmi nüfuzunu iyirənc erməni diasporunun muzduruna çevirməməli idi. Xüsusən alman nüfuzunu, çox təəssüf!

Ö.Mommsen tarixin tanımadığı erməni babalarına “qədim tarix” düzüb-qoşanda, müdrik Türk babam demişkən, gərək papağını qabağına qoyub, yüz ölçüb bir biçəydi, Böyük Türkün tarixi dostu “Nibelunq nəğmələri” dastanında şərəfətli Attila babamızın şəninə nəğmələr oxuyan Böyük Alman xalqının ləyaqətini qoruyaydı! Əlbəttə, başqa xalqa məxsus olan parlaq tarixin üstündən qara xətt

¹ Bu Lazarev 1828-ci ildə Livan, İrak, Suriya, Türkiyə və İrandan dilənçi erməni ailələrinin kütləvi köçürülməsinə, ümumən Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim torpağında, xüsusən Naxçıvanda, Zəngəzurda, Göyçə və Part imperiyasının banisi Arsakın adını Türkün qan yaddaşında yaşadan Arsak (Dağlıq Qarabağ) mahalında, ümumiyyətlə Qarabağda, habelə bütün İrəvan yaylasında yerləşdirilməsinə çarın xüsusi tapşırığı ilə başçılıq etmiş, Rusiya-İran müharibələrində Türk əhalisinə qarşı qəddarlığı ilə seçilmiş polkovnik Lazarevdir.

² Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, c.2, s.255.

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, c.2, s. 268-269.

² Yəni orada..

³ Yəni orada.

⁴ Yəni orada.

çəkmək, onu muzdla qəddar bir icmanın silahına çevirmək əsil alim siması deyildir!

Bəlkə də Ö.Mommsen faktla bilsəydi ki, Selevkid çarı III Antioxun "strateqi" (komandanı) Mar Artaks romalıların yunanlara qarşı qələbəsindən istifadə edərək satrapı olduğu kiçik Arme vilayətini müstəqil dövlət, özünü çar e'lan etmişdi və rəvayətə söykənərək erməni müəllifləri bu "Atarpatenali əsilzadənin" tarixini "erməniləşdirmişlər", o zaman, alman alimi, şübhəsiz, versiya üzrə erməni babalarına daha "uğurlu" "tarix" düzüb-qoşardı.

Əslində Ö.Mommsen XIX əsrin əvvəllərindən üzü bəri muzdlu hamilərlə birlikdə Avropada qapı-qapı düşüb ("Ön sözə" diqqət et!), timsah kimi göz yaşı tökən və "xristian qardaşlarını" Türk adlı ümumi "tarixi düşməne" (Böyük Türkün Uca Allahı Türkün insan düşməni olmasına əsla yol verməz!) qarşı vuruşa çağıran erməni keşişlərinin, habelə bu əf'i ilanların zəhəri ilə zəhərlənmiş Türkün tarixən "ocaq başındakı" qənimi olmuş erməni ziyalılarının hiylə toruna düşmüş sadələvh elm adamıdır.

Fikrimizcə, Ön Asiyanın qədim tarixi ilə əlaqədar "Roma tarixi" kitabında buraxılmış kobud təhrif və saxtakarlıq Ö.Mommsenin həmin dövrlə bağlı bilgiyə malik olmaması, yaxud onun elmi səviyyəsi ilə ölçülə bilməz. O, tanınmış alman tarixçisidir və "Roma tarixi" də onun yüksək elmi səviyyəsini sübut edir. Məsələ ondadır ki, Ö.Mommsen başqa mə'lum bə'zi Avropa və Rus tarixçiləri kimi, elmi şəxsiyyətini qorumaq əvəzinə, erməni diasporasının (Avropada türklərə qarşı daşnak ideoloji terror bandasının başçılarından olmuş Arşak Çobanyanın "Böyük Armeniya" tarixi yazmaq xahişi ilə Fransa bizansşünası Qustaf Şlumberqin məktubunu və ona Morqanın verdiyi cavabı xatırlayın) muzdlu yazarına çevrilmişdi. Deyilənlər sübut edir ki, alman aliminin Qədim Şərq tarixinə qarşı olan qeyri-səmimi münasibəti şovinst erməni müəlliflərinin antitarix mövqelərindən qə'tiyyən fərqlənir. Axı, fərqlənə də bilməz. Çünki o, XIX əsrdən başlayaraq, "Böyük Armeniya" tarixi yazdırmaq məqsədilə Qərbi Avropa tarixçilərinə Venetsiya mxitaristləri tərəfindən qapı-qapı paylanmış kilsə materiallarından faydalanmışdı. Əslində bu dövrdə yaranmış "Armeniya tarixi" silsiləsi Rus imperiyasının və Qərbi Avropa Səlibçilərinin Şərq siyasəti ilə bağlı ideoloji silah idi. Belə ki, zəngin Şərq ərazilərini ələ keçirmək məqsədi güdən istər Rus, istər Qərbi Avropa dövlətləri Yaxın Şərqdə, xüsusən, Qafqazda e'tibarlı «xristian dayağ» yaratmaq siyasəti yeridirdilər. Bu dayağın nəzərdə tutulan ərazidə qədim dövlətçiliyə malik olduğunu "sübuta" çatdırmaq üçün elmi tarixlə qə'tiyyən əlaqəsi olmayan, kilsə küncündə səviyyəsi keşişlərin yoxsul təxəyyülünün məhsulu olan nağılvari şirin arzudan o tərəfə gedə bilmir. Belə bir qaynaqdan faydalanmış Ö.Mommsenin

"Roma tarixi"ndə diqqəti çəkən bə'zi cəhətlərə ayrı-ayrılıqda münasibətimizi bildirsək, problemin açımı baxımından dəyərli olardı.

Birinci. "Paroyanlarla" (parfyahlılarla-partlarla) çağdaş ermənilərin "əcdadları" arasında qohumluq deyil, düşmənçilik olduğunu, Arsaklıların (ermənilərcə "Arşakidlərin") "Turanlı mənsubiyyəti"ni¹ söyləməklə Ö.Mommsen erməni tarix ədəbiyyatında anonim müəllif M.Xorenski ilə başlanmış bir ən'ənəni "erməni Arşakidləri" ideyasını təzkib edir, onun çürüklüyünü, yüngülcə bir tənqidə belə dözümsüz olduğunu, bu konsepsiyanın qeyri-elmiliyini aşkara çıxarır.

İkinci. "Tiqran Artaqsidin" çarlıq dövrünü, erməni müəlliflərindən (məsələn, Y.A.Manandyanda m.ö. 95-55-ci) fərqli olaraq, 660-cı illərə aid edən² Ö.Mommsen, görünür, sifarişlə erməni keşişlərinin ona təqdim etdikləri materialdan özü üçün aydınlaşdırma bilməyib ki, o, hansı dövrdən danışır. Müəllifin nişan verdiyi tarixdə Part çarları – Arsaklı xanədanı artıq tarixin hökümranlıq taxt-tacından xeyli əvvəl düşmüşlər. Özü də onları səltənətdən uzaqlaşdıran erməni kilsə ədəbiyyatının "epopeya" qəhrəmanı "II Tiqran Artaksid" olmamışdı. Əksinə, Maday-Türk imperiya səltənətini m.ö. 558-ci ildə xəyanət yolu ilə ələ keçirən Əhməni tayfalarından sonra, gələri Perslərin yad torpaqlarda Şərq tarixi səhnəsinə çıxmış ikinci tayfası olan Sasanilər tərəfindən növbəti Türk dövləti – Arsaklılar səltənəti m.ö. 227-ci ildə ələ keçirilir. Tarixin bu çağından qədim türklərə, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinə məxsus ərazilərin bir hissəsi Avropadilli xalq hesab edilən Sasanilər tərəfindən Pars dövləti adı altında inzibati əraziyə çevrilir.

Alman tarixçisindən gətirdiyimiz fikir başqa bir cəhətdən də mövzumuz üçün maraqlıdır. Belə ki, "Roma tarixi"ndə verilmiş "faktlar" antifakta çevrilir, həqiqətlə əlaqəsi olmayan bir rəvayət epizodu yaradır.

Ö.Mommsenin fikrincə, guya Pont çarı Mitridat yalnız qızı Kleopatranı "Armeniya" çarı Tiqrana əvə vermir, habelə onu "girovluq"³dan qurtarır və Armeniya tacına sahib edir. Bundan sonra Mitridat Arsaklıların hakimiyyəti altında olan "qədim erməni" torpaqlarının azad edilməsində, habelə Asiyada Arsaklıların ərazilərinin işğal edilməsində Tiqrana əməli kömək göstərir.⁴ Hər iki

¹ Ö.Mommsen. Roma tarixi, c.2. s. 60.

² Yenə orada, s.268-269.

³ Ö.Mommsendə "girov"luqda Ata Tiqrandı, Y.A.Manandyanda Oğul. yə'ni II Tiqran.

⁴ Ö.Mommsendə Mitridat "girov"u Arsaklılardan hərbi yolla azad edir, Y.A.Manandyanda isə guya "girov"un Arsaklılara rüşvət verdiyi Atarpatena torpaqları hesabına azad olur və şərtə görə onların əli ilə "Armeniya"ya çar tə'yin edilir.

«qohum və hərbi müttəfiq» arasında olan şərtə görə, Tıqran Suriya istiqamətində geniş Asiya ərazilərinin dərinliklərinə doğru, Mitridat isə Kiçik Asiya və Pont dənizi sahil boyu yürüş edərək istədiklərinə nail olmalı idilər.

Qədim Şərq tarixi ətrafında heç bir məlumatı olmayan oxucuya elə gəlir ki, geniş Asiya coğrafiyasında tarixin hansı çağındasa (Ö.Mommsen tarix göstərmir, yalnız nağılvari hadisə danışır), Arsaklılar səltənətini nəinki Ön Asiya müstəmləkə torpaqlarından çıxaracaq, hətta onların dədə yurdlarını işğal edə biləcək iki “qüdrətli” müttəfiq (Ö.Mommsendə qeyri-müəyyən soydan olan Mitridat və “Armeniya” çarı Tıqran) olmuş, yaxın-uzaq bütün ölkələr də onların qılıncına “boyun əymişdir”.

Əlbəttə, bu iddia tarixi həqiqətdən uzaqdır. Lakin burada problemimiz üçün maraqlı cəhət odur ki, müəllif M.Xorenskinin və onun fikir ardıcıllarının əksinə olaraq, nə Tıqranı Arsaklı nəslindən hesab edir, nə də Mitridatı.

Ö.Mommsen Mitridatın şəxsində öz qəhrəmanı Ata Tıqrana arxa tapır, onların yeni qohumluğu ilə hərbi ittifaq “salnaməsi” yaradır və bu epizodla da Tıqran adına “Böyük Armeniya” dövləti “kəşf” edir. Lakin təbii olaraq bu “kəşf” alimin qələmində elmi-nəzəri reallığa, başqa sözlə, tarix elminin tələblərinə deyil, nağıllarda şirin arzularından doğan xəyali bir fantastik əsasla söykənir.

Deyilənlərdən aşkarca görünür ki, “Böyük Armeniya” ətrafında M.Xorenskidən Ö.Mommsenə (alman tarixçisi Ata Tıqranın çarlıq dövrünü 660-cı illərə aid edir) qədər məlum müəlliflər bir-birinə bənzəməyən, daha dəqiqi, bir-birini təzkib edən müxtəlif versiyalar yaratmışlar.

Erməni xalqına tarix yazmaq üçün əlinə qələm götürmüş ayrı-ayrı erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflər tarixin yaddaşını yaşadan mötəbər qaynaqlara söykənməmişlər, əksinə keşif ağı ilə hazırlanmış saxta, uydurma kilsə rəvayətlərini hər dövrün siyasətinə uyğunlaşdırmış, hərə istədiyi rəngi onlara vurmuşdu. Məhz buna görə də “qədim Armeniya” iddiası ilə bağlı guya “tarix” yazmış, əslində müxtəlif zaman kəsiyində dövrün siyasətilə əlaqədar Şərq rəvayətlərindən iqtibas edilmiş kilsə materialları əsasında kitablar tərtib etmiş müəlliflərin bir-birini təzkib etməsi heç də təəccüb doğurmamalıdır.

“Roma tarixi”ndə ayrı-ayrı bir neçə epizodda Ön Asiyanı Ata Tıqran (Oğul, yəni II Tıqran adı çəkilmir) tərəfindən vilayət - vilayət, şəhər - şəhər, ölkə - ölkə işğal etdirən Ö.Mommsen işğal dövrünü dünya elminin qəbul etməyəcəyi 676-cı il (Xilafət dövrünə düşür. Fantastik və əcaib erməni tarixi!) tarixi ilə başlayır.¹ Buradan bəlli

olur ki, alman aliminin öz “Tıqran Artaksidi” var, erməni Manandyanın öz “Tıqran Artaksidi”. Belə ki, birinci tarixçinin “çarı” m.ə. dövrdə, ikinci tarixçinin “çarı” m.ö. çağda guya «yaşamış» və Ön Asiyada kimlərsə, haçansa yaratmış olduqları “armeniyaları” birləşdirərək “Böyük Arimeniya” təşkil etmişdir.

Maraqlıdır, Ö.Mommsen Tıqranı orta əsr Türk hökmdarlarına məxsus nəinki “sultan”, hətta “Böyük sultan”ı titulu ilə nişan verir. Fikrimizcə, müəllif bu işarə ilə Tıqranı Mar/Maday nəsilli “Atarpatena əsilzadəsi” Artəşesin oğlu olduğunu xəbər verən M.Xorenskini təsdiq edir və onu türklərin “sultanlıq tarixinin” qədim dövrünə aid çarları sırasına yazır. Lakin erməni xalqına “tarix” yazan başqa müəlliflər kimi, Ö.Mommsenin də konsepsiyası tam və qət'i deyildir. Onun mövqeyi tez-tez dəyişir.

Yuxarıda şahid olduq ki, ziddiyyətli müəllif mövqələrinə səbəb yalnız və yalnız onların ixtiyarında elmi tarixin kəsərli silahlarının (arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistika) deyil, ayrı-ayrı dövrlərdə siyasi məqsədlə keşif müəlliflərin qələmə aldıkları ziddiyyətli rəvayət versiyalarının olmasıdır. Kilsə versiyalarından istifadə edərkən qədim Şərq tarixinə “erməni tarixi” alüdəçiliyi münasibəti bəsləyən muzdlu tarixçi Ö.Mommsenin nəinki Ön Asiyada, hətta Qərbi Avropada “erməniləşdirilmiş” “Tıqran Artaksid”dən başqa nüfuz görməməsi təbii idi.

Ö.Mommsen “Tıqran və Armeniya” paralelində təkcə M.Xorenskinin adını çəksə də, o, nə “Armeniya tarixi”ndən, nə də başqa yazılı mənbədən qaynaqlanmır. Elə buna görə də o, tarixi keçmişə Venetsiya mxitaristlərinin Qərbdə əsaslarını yaratmağa başladıkları “armyanizm” ideologiyasına xristian təəssübkeşliyi baxımından yanaşmış, hadisələrin izahında real tarixdən əsər-ələmət olmayan bədii təxəyülə üstünlük vermişdir. Belə ki, Ö.Mommsen “öz erməni Tıqranını” tarixin tanıdığı Sull, Lukull, Krass, Pompey kimi qüdrətli Roma sərkərdələri ilə hər b meydanlarında qarşı-qarşıya qoyur, onu bədii ədəbiyyatda olduğu kimi ideallaşdırır.

Alman tarixçisində bir məqam da problemimiz üçün maraqlıdır.

Gənc Tıqranı Part (Parfya) sarayında “girov” olaraq qələmə verən müəlliflər, o cümlədən, Y.A.Manandyan onu “Armeniya” “taxt-taçına” Atarpatena torpaqlarını rüşvət verməklə çar «tikirlər». Əlbəttə, bu, II Tıqranın şəxsində “Böyük Armeniya” mifini reallaşdırmaq istəyən müəlliflərin yeni bir uydurma versiyasıdır.

Ö.Mommsendə mənzərə tamamilə başqadır. Guya Pompey işğal etdiyi Kiçik Asiya ərazisində Sofen əyalətinin Fərat çayının Şərq hüdudlarında “Armeniya vəliəhdi” Tıqrana kiçik çarlıq təşkil edir.²

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.39.

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.41.

² Yenə orada, s.125.

Lakin bu versiyada Tıqran, Part (Parfya) sarayının “girovu” kimi deyil, qoca çar Ata Tıqrandan hakimiyyəti vaxtından əvvəl ələ keçirməyə yollar arayan varis kimi təsvir edilir.

Qarşıda şahid olacağı ki, hətta “girov”luqdan danışan Y.A.Manandyanın özünün bir qədər sonra istifadə etdiyi epizodda xəbər verilir ki, səltənəti ələ keçirmək məqsədilə üsyan qaldırmış Oğul Tıqran Ata Tıqranın qəzəbindən can qurtarmaq üçün qaçaraq Part (Parfya) sarayına sığınır. Deməli, Gənc Tıqranın (əsasız olaraq Y.A.Manandyan onu “II Tıqran Artaksid” adı ilə nişan verir) “girov” məsələsindən danışarkən müəlliflər, o cümlədən, “II Tıqran və Roma” kitabının müəllifi öz iddialarında gerçək tarixə deyil, kilsədən gələn ziddiyyətli rəvayət versiyasına söykənirlər.

Ö.Mommseni “qiymətli” və “mö'təbər” mənbə hesab edən Y.A.Manandyanın ustadından gələn “Tıqran Artaksid” epizodu və bu epizodla bağlı hadisələrin təsvirində verdiyi “faktlar” hər iki müəllifə qarşı gerçək tarixin ittihamlı antifaktına çevrilirlər.

Bütün bunlar göstərir ki, XIX əsrdə Ecmüəzzin kilsəsində milli ad olaraq, erkən orta əsrlərin “hayk” namından sonra yeni siyasətin tələbinə uyğun növbəti qondarma “armyan” adı ilə özlərini nişan verən İşkil (Səllim itlər) törəmələri qüdrətli dövlətlərin ərazilərini qədim tarixin tanımadığı “erməni çərçivəsinə” salaraq, tərtib etdikləri xəritələrdə bir-birindən seçilən bərli-bəzakli rənglərlə “Armeniya” adı ilə dörd-beş yerdə “qədim dövlətin” olduğunu iddia edilməsi ermənilər üçün nəsilbənəsil uğursuz, kədərli, acı və faciəli bir fantaziyadır! Lakin qoca tarix şahiddir ki, bu torpaqlar Ön Asiyada m.ö. V-IV minilliklərdən başlayaraq şəhər dövləti quruluşu yaratmış və daha sonralar, qüdrətli imperiya təşkil etdikləri kimi, dünya tarixində parlaq, zəngin mədəniyyət, dövlətçilik səhifələri açmış qədim hərbi Türk tayfalarının əcdad torpaqlarıdır. Bu tayfaların əksəriyyəti və daha sonralar yaxında və uzaqda yaşayan qohum tayfaların Böyük Hicrət dövrü həm Xəzərin cənubundan, həm də Baş Qafqaz sıra dağlarının Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında olan silsiləsinin müxtəlif aşarımından zaman-zaman Oğuz tayfalarının yaşadıkları ərazilərə daxil olmuş, qohumlarla birləşərək Ön Asiyanın və Qafqazın geniş coğrafiyasında yerləşmiş, sonralar “Azərbaycan” adlanacaq coğrafiyanın köklü əhalisi olan türklərin, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin soy kökündə iştirak etmiş, onların təşəkkülündə müstəsna rol oynamışlar. Əgər bu günə kimi ümumitürk tarixinin üzərinə qanlı əllərin örtüyü çirkəbli imperiya siyasət pərdəsini götürsək, bütün maddi reallığı ilə – arxeoloji, etnopsixoloji, etnolinqvistik və etnoantropoloji materiallarla zəngin olan təkzibedilməz müqəddəs bir tarixi həqiqətlə üz-üzə duracaqsan: çağdaş Azərbaycan türklərinin əcdadları insan tarixinin sübh çağını bu torpaqlarda (Seçenov: “Qafqazın ilk antropoloji insanları

türklərdir”) qarşılaşmışdı. Bu torpağın üstündə bu günə kimi dayanacaq insan tarixinə şahidlik edən hər şey-dağ, çay, dərə, göl, oba-ulus abadlıqları, habelə arxeoloji mədəniyyət, ümumiyyətlə ulu Tanrının müqəddəs babama bəxş etdiyi hər şeyin, hər şeyin adı da, özü də mənim Türk Babama oxşayır! Mən sadə Azərbaycan türkü olaraq bundan qürur duyuram!

Bütün bu realığa, tarixi gerçəkliyə məqsədli şəkildə göz yumaraq, qədim Şərqi tarixini nişan verən arxeoloji mədəniyyətin üzərində “Avropa dil ailəsi” mifini uydurmuş elm və siyasət mafiyasının tarixi həqiqətə qarşı asıq-aşkar görsənən antitarixi mövqeyi danılmazdı. Bütün bunlar sübut edir ki, son iki yüz il ərzində zaman-zaman yaxın-uzaq dövlətlərdən kütləvi gətirilmiş köçkün və qaçqın erməniləri Ön Asiyanın geniş ərazilərindən başalayaraq, zümrüd gözlü Xəzərədək qədim Türk tayfalarına məxsus olmuş əcdad torpaqlarımıza yerli-köklü sahib etməyə cəhd göstərən elmi terrorist siyasət erməni tarix ədəbiyyatında boş, əsassız, lakin şovinst nəsilərin ağzında ləzzətlə çeynənən Türk saqqızından başqa bir şey deyildir: nəsil-dən-nəslə həmin ləzzətli saqqız çeynənmiş, şiltaq nadan ədasi ilə üfürülmüş, alınmış şarcıq uşaq dəcəlliyi ilə sevinclə qarşılanmış, lakin onun tezəcə də partlaması sahibini mə'yus etmiş, təkrar yenə ağıza salınmış və şirin arzuların, gümansız xəyalların qucağında qurd səbri ilə zamanın pusqusunda dayanılmışdı!!!

1960-cı illərdən başlayan kampaniyada növbəti tarixi fürsətin güclü təkanı kimi, onlarla superşovinst erməni müəllifini və ermənipərəst əcnəbi alimləri səfərbərliyə alan baş ideoloji mərkəz dövrün N.S.Xruşşov erasında Qafqazda “xristian qardaşlığı” siyasətinin tələblərinə uyğun olaraq, erməni xalqının “tarixini” yeni siyasi ruhda yazılmasını günün aktual probleminə çevirmiş oldu.

Ön Qafqaz qədim Azərbaycan Türk dövlətinin qədim tarixinə qarşı ermənipərəst imperiya siyasətinin müzdü alimlərindən B.B.Piotrovski və İ.M.Dyakonov kimi görkəmli tarixçilərin rəhbərliyi altında yaradılmış ideoloji işğal maşını əsas maliyyə vəsaitini o zaman Sovet ideologiyasına qət'i düşmən olan, İrəvanda N.S.Xruşşovla görüşən dünya erməni diasporasının başçılarından biri olan Kaliforniya multmilyoneri Gulyandan alır, dəstələr təşkil edilir, qazıntı işləri aparılır.

Kremlin hökmü ilə gəvur külüngünün zərbindən Oğuz yurdunun Qərb ərazilərinin dədə sinəsi dəlik-deşik edildi, didim-didim didildi, ulu türklərin məzarlıqlarının üstünü örtmüş qara torpağın bağı şırım-şırım açıldı. Aşkarlanmış Türk nişanlı zəngin mədəniyyət 1828-ci ildə öz qəddar erməni terroristlərinin əlindən can qurtarmaq üçün Livandan, Suriyadan, İraqdan, Türkiyədən və İrandan kütləvi qaçmağa can atan, rusların Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərində yerləşdirdiyi qədimdən köçkün və dilənçi

olmuş adsız qərbi avropalı icmanın adına və onun bəşər tarixinin tanımadığı “qədim tarixi”nə yazıldı.

Y.A.Manadyan da Ö.Mommsendən qaynaqlansa da, o, bu sakit siyasi işğal kompaniyasının nüfuzlu aparıcılarından biri idi. Məhz buna görə də, “Böyük Armeniya” bütün qaynaqlarda Ata Tıqranla əlaqələndirildiyi halda, Y.A.Manadyan məqsədli olaraq, Gənc Tıqranı Part (Parfya) “girovu” kimi qiymətləndirir və onu II Tıqran adlandırır. Müəllifin burada bir məqsədi də odur ki, orijinalıq baxımından II Tıqranı Ön Asiyanı yenidən bölən iki qüvvənin biri olmuş Arsaklılara qarşı erməni “çarı” çıxarsın. Bununla da o, tarixdə olmayan “orijinal” erməni çarı və “erməni tarixi” yaratmaq niyyəti güdür.

Y.A.Manadyan çox gözəl bilirdi ki, kilsədə uydurulmuş rəvayətlərdə Selevkidləri “susdurun”, Part dövlətini “parçalayan”, hətta Romayadək mifik “yürüş edən” “erməni çarları” deyil, Selevkid kimi qüdrətli müstəmləkə dövlətini tarix səhnəsindən sıxışdırıb çıxaran başqa iki dövlət olmuşdur: Şərqdən Arsaklılar, Qərbdən romalılar. Bu tarixi gerçəklik baxımından, yeri gəlmişkən demişik ki, Ön Asiya əraziləri uğrunda Arsaklılarla romalılar üz-üzə dayanarkən tarix bu iki nəhəngin arasında dayanmış üçüncü bir qüvvəni tanıyırdı.

Təsadüfüdür deyildir ki, bəzi erməni müəllifləri M.Xorenskinin Xaldey rəvayət qəhrəmanı çar Aramı və onun “erməni Arşakidləri” ideyasını da qatı rədd edirlər. Hətta guya “erməni Arşakidləri” nəslinin banisi olaraq verilmiş Vaxarşakın, habelə suriyəli Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olmadığı, “erməni tarixinin atası ” tərəfindən uydurulduğu tarixi gerçəkliklə meydana qoyulur.

Y.A.Manadyan da bu mövqedə olduğu üçün çağdaş ermənilərin çar “əcdad” şəcərəsini I Artəşeslə başlayır. II Tıqranla onun qəhrəmanlıq salnaməsini davam etdirir. Lakin buna baxmayaraq, müəllif öz fikrinin əksinə olaraq, M.Xorenskinin çar Aramın adı ilə bağladığı “qədim Armeniya”nı təkrar xatırlayır. Onun fikrincə, guya romalılar “qədim Armeniya” ərazisində bufer dövlət təşkil edirlər. Y.A.Manadyan bu problemi ortaya gətirərkən bir məqsəd izləmişdir: guya romalıların hamiliyi ilə “Böyük Armeniya”nın “müstəqilliyi” (III Antioxun məğlubiyyətindən sonra Arme (Supria) Selevkid-Yunan satraplığının Mar Artaks (Artəşes) tərəfindən müstəqil çarlıq e’lan edilməsinin başqa məzmununda saxtalaşdırılmasıdır) təmin edilmişdir. Müəllif bu iddia ilə tarixdə olmayan “Armeniya” adlı “dövlətin” heç bir zaman məhv edilmədiyini “sübuta yetirməyə” çalışır.

Y.A.Manadyan erməni müəllifləri tərəfindən ağ kağız üzərində “təşkil edilmiş” erməni “bufer dövlətini” belə təqdim edir: “Fərat və Dəclə sahillərində Roma imperiyasının bərqərar olması ilə qədim

Armeniyanın bufer dövləti üçün bir neçə əsr davam edən ağır və əzablı vəziyyət yaranmışdır”.¹

Yuxarıda söylədik ki, nə M.Xorenskidə, nə də onun ən’ənəsini davam etdirən başqa erməni müəlliflərinin heç birində İkiçayarasında guya tarixən “mövcud” olmuş “qədim Armeniyanın”, bir dövlət olaraq, dəqiq coğrafi ərazisi, onun qonşu hüduqları göstərilir. Əgər həqiqətən tarixdə deyilən dövlət mövcud olmuşdursa, şübhəsiz, birinci növbədə, onun çarları kilsə rəvayətində uydurulmuş Hayk, Aram, Ardasx, yaxud erməni tarix ədəbiyyatının özündə inkar edilən “erməni Arşakidləri”nin Vaxarşak adında qondarma “hökmədar”ı deyil, elmi tarixin qəbul etdiyi real şəxsiyyətlər olmalı idi. Bundan başqa, əgər “qədim Armeniya” “mövcud” olmuşdursa, o zaman, şübhəsiz, bu “dövlətin” rəmzləri, şəhər və əyalətlərin adları qaynaqlarda maddi sübutlarla qeydə alınmalı idi.

Erməni müəllifləri qədim dünyanın yaddaşını özündə yaşadan maddi-mədəniyyət nümunələrinə söykənmək əvəzinə “qədim Armeniya” fantaziyası ətrafında iki, bəzən də üç fikir formalaşdırmağa çalışmışlar. Birinci fikir tərəfdarları bu dövlətə “Mesopotamiya Armeniyası” deyərək onu, yuxarıda söylədiyimiz kimi, İkiçayarasında yerləşdirirlər. Dünya elmində də yunanca “Mesopotamiya” (qədim Ön Asiya türklərində “İkiçayarası”) deyilən təbircə, İkiçayarasında yerləşmiş qədim Şumer-Türk dövlət ərazisi nəzərdə tutulur. Onun qonşuluğundan Dəclə və Fəratın başlanğıcına doğru məskunlaşmış və ilk qədim dövlətlər yaratmış Türk tayfaları haqqında da kitabın I cildində danışılmışdı, fikrimizcə, təkrara ehtiyac yoxdur.

İkinci fikir sahibləri “qədim Armeniya”nı Fəratın Şimal vadisində yerləşdirirlər. Belə ki, onlar köklü əhalisi Mar-Türk tayfalarından olan qədim Şupria ölkəsinin ikinci Arme adını “Armeniya” formasına salırlar və onu öz adlarına çıxırırlar. Bu barədə yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı.

Arme ölkəsinin romalılarla Arsaklılar arasında “bufer” əraziyə çevrilməsinə gəldikdə, erməni müəllifi tarixi həqiqəti öz məqsədi naminə saxtalaşdırır.

Qədim tarix Y.A.Manadyanın əksini söyləyir.

Bir qədər əvvəldə atarpatenali Artəşeslə (Artaksidlə) əlaqədar araşdırma zamanı aydın oldu ki, romalıların qələbəsindən sonra III Antioxun Suriyə çarlığına aid olan Arme valiliyi onun tərkibindən çıxır və m.ö. 190-cı ildə özünü müstəqil dövlət e’lan edir. Ancaq Arme ölkəsi coğrafi ərazi e’tibarilə Şərq torpaqları uğrunda müharibələr apararı iki qüdrətli dövlətin - Part və Roma dövlətinin işğal əraziləri arasında yerləşirdi. Bu səbəbdən də bufer şəraitində yaşayan Arme

¹ Y.A.Manadyan. Göstərilən əsəri. s.215.

hər iki qonşu ilə mümkün qədər siyasi tarazlıq münasibətləri yaratmağa çalışırdı.

Tarix sübut etdi ki, əgər Arme çarları babaları kimi ağıllı və tədbirli olmasaydılar, müdriklik nümayiş etdirməsəydilər Artarpatın Artaksid (Artaxesid) sülaləsi iki yüz illik (m.ö. 190 – m.s. 10-cu illər) səltənəti qoruyub saxlaya bilməzdilər. Nəhayət Part çarları Artaksid nəslinin hakimiyyət dövrünə son qoyurlar.

Erməni tarixçilərinin «Armeniya» adı ilə «erməniləşdirməyə» çalışdıqları Azərbaycan türklərinin atarpatenali babalarının Ön Asiyada və Ön Qafqazda ümumtürk səltənət tarixini tarix səhnəsinə gəlmiş növbəti Türk sülaləsi – Arsaklılar əvəz edirlər. Maraqlı cəhət odur ki, erməni müəllifləri «Armeniya tarixi» deyəndə həm də köç etmiş Biya Türk tayfalarının ölkə tarixlərini öz adlarına çıxırırlar.

Tarix xəbər verir ki, Artaksid – Artaxes nəslinin iki əsr davam edən hakimiyyət süqutundan sonra romalılarla Arsaklılar arasında sərhəd olaraq qəbul edilmiş Fərat çayının sahilində yerləşmiş Arme ölkəsinin Ktezefon şəhərində oturan Part çarları hər zaman imperiyanın Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan valiliklərinə hakim olmuşlar. Bu həqiqət ondan xəbər verir ki, tarixin heç bir dövründə nə müstəqil, nə də «bufer Armeniya» adında erməni dövləti olmuşdu, nə də Arme (Supria) ölkə adı istər Assur, istər Biyaini, istərsə də Bağistan yazılarında «Armeniya» formasında qeydə alınmamışdı. Xatırlanan tarixi çağda da Artaksid səltənətinin süqutundan sonra Arme tarixdə etnos adı olmayan erməni babalarına deyil, Arsaklı türklərinə məxsus olmuşdur.

Y.A.Manandyanın özü yazır ki, Ata Tiqranın qəzəbindən xilas olmaq üçün Oğul Tiqran Ktezefona qaçır, Arsaklı çarı III Fraatın sarayında sığınacaq tapır.

Buradan aydın olur ki, kitabın əvvəlində tarixi özü istədiyi şəkildə qarışdıraraq, «bufer Armeniya dövləti» yaratmağa çalışan erməni müəllifi əsrlərdən bəri çeynənilmiş ənənəni kilsə rəvayətlərinin «Böyük Armeniya» ətrafında yaratmış olduğu xaos burulğanında, saxta da olsa, ilkin konsepsiyasını qoruya bilmir, nəticədə özünü də təkzib edir, «Böyük Armeniya» mifini də.

Deyənlər şəhadət verir ki, Y.A.Manandyan da birinci fikir tərəfdarlarının varisidir. Lakin ona çatan «vərəsə» də maddiyyət deyil, üfürülmüş sabun köpüyüdür.

Yuxarıdakı cümlədə «erməni bufer dövlətini» romalıların dövrü ilə əlaqələndirən Y.A.Manandyan fikrin davamında romalıların rəqibi olaraq «qüdrətli İran» adı çəkərkən zaman ölçüsünü itirir, «İran» adı ilə qədim Şərqi tarixinə qeyri-müəyyən zaman ölçüsündə yanaşır.

O yazır: «Roma və İran (əslində Part – Ə.T.) kimi iki qüdrətli rəqib dövlət arasında yerləşən Armeniya (Arme – Ə.T.) xalqının

həyat maraqlarına zidd olaraq, vaxtaşırı bu qüdrətli qonşu dövlətlər arasında baş verən dəhşətli və sonsuz müharibələrdə iştirak etmək məcburiyyətində qalırdı».¹

Y.A.Manandyanın özünə istinadən deyə bilərik ki, miladdan öncə tarixi çağda «Armeniya» adında dövlət olmadığı kimi, «İran» adında da «dövlətdən» danışmağın heç bir əsası yoxdur.

Yuxarıda xatırladığımız ki, Ön Asiya torpaqları uğrunda Qərbdən gəlmiş romalılarla qanlı müharibələr aparən yalnız Parn İskit-Türk tayfalarının Arsaklılar səltənəti idi. Tarixi başdan-başa saxtalaşdıran Y.A.Manandyanın yeganə məqsədi daşnak – bolşevik dövləti olmuş keçmiş Erməni SSR-nin tarixini qədim çağlara köçürməklə, onu «qədim Armeniya»nın varisi etmək və «Böyük Armeniya» xülyası ilə XIX əsrdən bəri millətlər arasında saldıqları qanlı qırğınlara, qətl və qarətlərə zaman-zaman rəvac vermək, torpaq iddiasının zəifləməsinə imkan verməməkdir. Bunun üçün də onun II Tiqranla bağlı «Armeniya»sı Ön Asiya torpaqlarını yenidən bölmək üstündə qanlı müharibələr aparən Roma-Part (Parfya) ilə yanaşı, üçüncü bir qüvvə kimi yaradılmalı idi. Bu baxımdan «Roma tarixi» «mö'təbər qaynaq» olaraq Y.A.Manandyan M.Xorenskidən üzə bəri uydurulmuş rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş «armyan tarixi» kitablarındakı ziddiyyətli versiyalardan daha kəskin dolaşığa və anlaşılmazlığa məruz qalmış yeni bir variant – Ata Tiqran, Oğul Tiqran variantı hazırlamaq və erməni tarix ədəbiyyatında «II Tiqran Artaksid» versiyası «kəşf» etmək üçün ideoloji qida mənbəyinə çevrilmiş oldu.

Maraqlıdır ki, alman alimi yuxarıda xatırlanan rəvayətdən gələn Ardasxin oğlu Dikranı yox,² qədim tarixçilərin Tiqranını (m.ö. VI əsr) seçir və onu tarixin qəbul etmədiyi özünəməxsus, qeyri-real əhvalatlarla bəzəyir.

Deyənlərdən bəlli olur ki, Ö.Mommsen I Tiqran, yaxud II Tiqran deyil, ümumiyyətlə, «Ata Tiqran» və «Oğul Tiqran» ifadələrini işlədir. Lakin Y.A.Manandyan qədim mənbələri, kilsə ədəbiyyatını yalnız özünəməxsus bir «erməni fərasəti» ilə ümumiləşdirib, heç bir tarixçə, mənbə göstərmədən, romantik səpgidə, nağılvari epizodlarla Ön Şərqi tarixini dolaşdıran Ö.Mommsenin şeytan kələfindən özünə lazım olan ipləri astaca çəkir, uzadır, uzadır, nəhayət, ustaca «II Tiqran Artaksid» tarixi toxuşdurmağa, başqa sözlə, uydurmağa, düzüb-qoşmağa çalışır. Lakin onun əsərində qədim «armyan tarixi» başqa müəlliflərdə olduğu kimi, miladdan öncəki minilliklərlə, yaxud yüzilliklərlə bağlanılmır. Onun böyük iddialarda olmasına baxmayaraq, gəlidiyi

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.214.

² Ö.Mommsen. Roma tarixi, II c., başlıq 8, s.304-305.

nəticədən belə çıxır ki, "II Tıqran" mifi ilə erməni "tarixi" miladdan öncə son çağlardan başlayıb və qısa müddətdə başa çatmışdı.

Başqa müəlliflər, xüsusən, Qr.Kapantsyan "Hayasa erməni beşiyidir" kitabında Biyainini "erməniləşdirməklə" xalqına "qədim tarix" yazırsa, Y.A.Manandyan da həmin saxta yolun özünəməxsus "orijinal" variantından istifadə edərək, əvvəlcə biyainilərin və sonra Parn Türk tayfasının Arsaklı çar sülaləsinin Ön Şərqdə, xüsusən, Ön Qafqazda işğal etdikləri əraziləri "II Tıqran Artaksidin" "qılınıcı" ilə "ələ keçirir" və saxta materiallar əsasında da "Böyük Armeniya" "tarixi" düzüb-qoşur. Bu "tarixi"nin arxasında elmi tarixin tələb etdiyi nə etnopsixoloji, nə etnolinqvistik, nə etnoantiparoloji materiallar, nə də arxeoloji mədəniyyət dayanır.

Biz burada problemimizi işıqlandırmaq baxımından IX əsrin 40-cı illərində, yəni 925-ci ildə yaşamış erməni katolikosu İovannes VI Drasxanakertsinin "Armeniya tarixi" kitabından bəzi məqamları müqayisə üçün yada salsaq, bəlli olar ki, Qr. Kanantsyan, Y.A.Manandyan və başqa müəlliflər "tarix" adına yazılmış orta əsr erməni keşiş müəlliflərdən faydalanarkən dövrün siyasi ruhuna uyğun gəlməyən epizodlara ciddi əlavələr etmişlər. Bu da təbii olaraq, erməni tarix ədəbiyyatında onsuz da baş alıb gedən xaosu, kəskinləşən ziddiyyətləri bir daha dərinləşdirir. Bu vəziyyət erməni tarix elmini dolaşılığa düşmüş qara şeytan kələfinə çevirmiş olur.

Biz keşiş qələmindən gələn rəvayət versiyalarında Tıqranla bağlı məqamları yada salsaq, XX əsrin Sovet daşnak alimi Y.A.Manandyanın "II Tıqran Artaksid" adlandırdığı epik ədəbiyyat qəhrəmanı Tıqranla əlaqədar qədim Ön Asiya tarixinin saxtalaşdırılmasının ilk mənbəni müəyyənləşdirmiş olarıq.

M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə fərqli məzmununda verilmiş başqa bir versiyada Tıqran Ervandin (yaxud Ervandianın) nəslindən deyil, Hayk soyundandır. O, "Əjdahanı (Asityaqı-Ə.T.) öldürür, onun bütün evini və vişapların ("Avesta"da xatırlanan Maday/Mar tayfasını rəmləşdirir-Ə.T.) anası Anuşu ələ keçirir, Kirin razılığını və köməyi ilə Maday və Parsda hakim olur".¹

Əvvəla, "Avesta" ilə bağlı bir sıra mifoloji şəxsiyyətlər kimi, Anuş da kilsə ədəbiyyatında erməni mifologiyasına daxil edilmiş ilahə obrazıdır. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

İkincisi, Maday imperiyasının dövlətçilik və inanc bünövrəsi üzərində qüdrətli Persid-Əhəməni nəsil səltənətinin əsasını qoymuş II Kir (m.ö.558-529) kimi tarixi şəxsiyyəti kilsə ədəbiyyatında maymaq vəziyyətdə təqdim edən keşişin yazdığı "tarix"dən hansı həqiqəti tapmaq olar ki?!

İovannes VI Drasxanakertsidə verilmiş versiyada Astityaq-Tıqran epizodu fərqli şəkildə həll edilir. Burada Tıqran Hayk nəslindən deyil, o, Tıqran Ervandyandır. O da "Əjdahanı öldürür, onun bütün evini ələ keçirir".¹ Ancaq M.Xorenskidə Tıqran Ervandiyan "vişapların anası Anuşu yaxalayır", İov.Drasxanakertsidə Tıqran Haykan Anuşun köməyi ilə Kiri² yaxalayır, "Maday və Persiyada hökmranlıq etməyə başlayır".³

M.Xorenskidə Tıqran Astityaqa qarşı Kirlə hərbi "müttəfiqdir", İov. Drasxanakertsidə o, Kiri əsir götürür, onun ölkəsini dağıdır. Bundan sonra guya Tıqran "ölkə sərhədlərini doğma xalqının məskunlaşdığı əvvəlki əraziyə nisbətən genişləndirir".

Keşiş müəllifin kilsə rəvayətinə XX əsrin alim tarixçisi Darbinyan-Melikyan "elmi don" geyindirməyə çalışır və yazır: "Onun (guya m.ö. VI əsrdə yaşamış Tıqran Ervandyanın – Ə.T.) Armeniyanı Maday hökmranlığından azad etməsi müasirlərində böyük təəssürat oyatmışdı və bununla da onu tərənnüm edən bütöv bir epik silsilə yaranmışdı".⁴

Y.A.Manandyan tam fərqli mövqedən "Tıqran və Armeniya" problemi ilə əlaqədar tarixi keçmişi qət'i modernizə edir, rəvayət hadisələrini müasir siyasət baxımından izah etməyə çalışır. Onun fikrincə, Madayın deyil, Part dövlətinin üzərində parlaq qələbələr qazanan "Armeniya"ni "azadlığa" çıxaran, qonşu dövlətlərin torpaqları hesabına onun hüdudlarını fantastik şəkildə dörd tərəfə genişləndirən II Tıqrandır (m.ö. 95-55).

Y.A.Manandyanın bu konsepsiyası Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz tarixini "armyan arşakidləri" uydurması ilə erməni xalqının adına çıxan soydaş müəlliflərin təkzibi baxımından olduqca gərəklidir.

Bu o deməkdir ki, Arme (Supria) valisi, III Antioxun "strateqi" Mar Artəşesin, habelə Biyaini çarlarının tarixinə heç bir tarixi-maddi əsas olmadan yalnız kilsə rəvayətlərində "sahib çıxan" erməni müəllifləri Arsaklı Türk tayfalarının tarixi kimi qəbul etməkdə haqsızdırlar, ədalətsizdirlər.

Biri digərini qəbul etməyən bu nümunələr kifayət edər ki, adsız babaları üçün etnik "tarix" düzüb-qoşan erməni keşişlərinin və onların ənənələrini davam etdirən varis tarixçilərin qədim keçmiş olan münasibətdə elmi tarix kontekstində deyil, roman yazan yazıçının bədii təfəkkür mövqeyində dayandıqları sübuta yetsin.

¹ İov.Drasxanakerts. Armeniya tarixi, s. 53.

² M.O.Darbinyan-Melikyanın fikrincə, o, II Kir Əhəmənidir. – bax: İov. Drasxanakerts. "Armeniya tarixi" nə əlavə edilmiş izahat, s. 53.

³ İov.Drasxanakerts. Armeniya tarixi, s. 53.

⁴ Darbinyan-Melikyan. İzahat, s. 248.

Əlbəttə, bu deyilənlər aşkar göstərir ki, orta əsrlərə qədər milli adı olmayan və Ön Asiyada pərakəndə yaşamış kiçik namə'lum etnik icmanın ünvanına m.ö. VI əsrdə "xalq" deyən və ona "Armeniya" adlı "dövlət" istinad edən İov.Drasxanakertsisi, yaxud başqa kilsə mə'murları heç bir tarixi maddiyyətə söykənmirlər. Orta əsrlərdə yaranmış yunandilli kilsə ədəbiyyatı kontekstində qədim Ön Asiyanın gerçək tarixinə yanaşmaq, şübhəsiz, elmi tarixə arxa çevirməkdir.

Bundan başqa, yuxarıda verdiyimiz hər iki rəvayətdə eyni dövlətin həm "Mada", həm də "Pəriya" adı ilə iki ayrı – ayrı dövlət kimi təqdim edilməsi, həm də istər "Tiqran Ervandyan" olsun, istər "Tiqran Haykyan", belə rəvayət obrazlarının m.ö. VI əsrdə "yaşamış" şəxsiyyətlər kimi verilməsi, yaxud Ardasx və Dikran, ya da Artəşes və Tiqran namında epik şəxsiyyətlərlə bağlı Roma-Parfya müharibələri dövrünə "Armeniya dövləti" kontekstindən yanaşılması qədim Ön Asiya tarixinin aşkarca təhrifidir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kilsə ədəbiyyatı əsasında öz işini quran erməni müəlliflərinin də məqsədi heç bir maddi-mədəniyyətə söykənmədən vaxtilə babalarının Qərbdən gəlib pərakəndə halda sığındıqları Türk ocaqlarımızı və bərəkətini yedikləri dədə torpaqlarımızı xəritələrdə "işğal etmək" üçün müxtəlif versiyalı rəvayətlərdə coğrafi kordinantları dəqiq verilməyən ayrı-ayrı ərazilərdə hərə öz "Armeniya"sını "yerləşdirməyə" başlayır. Kimisi qədim Şupria (Arme) vilayətini, kimisi Biyainini (Urartunu), kimisi Hayasani (?), kimisi mifik çar Arimin nəslindən olan arimlərin (Armenlər) ölkəsi Kappadokiyanı, kimisi epik çar Aramın "Mesopotamiya Armeniya"sını, kimisi "qədim Armeniya"nı, nəhayət ayrı-ayrı bölgələrdə "yerləşdirdikləri" neçə-neçə başqa "armeniyaları" çağdaş ermənilərin "beşiyi" hesab edirlər. Lakin nə erməni keşiş müəllifləri, nə erməni alimləri təbii bir həqiqəti anlamaq istəməmişlər ki, insan oğlunun yalnız bir beşiyinin, "İşkil" ("Səllim itlər") törəməsinin min bir "beşiyi"nin olması bizdə təəccüb doğurmur.

Tiqranla əlaqədar yuxarıda gətirdiyimiz məzmunca dolaşmış və ziddiyyətli, tarixlik baxımından əsassız olan rəvayət versiyalarının hamısı ucdan tutma sağlam insan ağılından çıxmayan, müxtəlif dövrlərdə kilsə küncələrində keşişlərin qələmi ilə fantastik cəfəngiyat əsasında tərtib edilmiş pis erməni iyi verən materiallardan ibarətdir. Bu baxımdan keşiş İov.Drasxanakertsinin (IX əsrin 40-cı illəri), yeni dövrün siyasətinə uyğun olaraq, nə Ardasxı, nə onun oğlu Dikranı yada salmaması, əksinə onların rəvayət fəaliyyətlərini Tiqran mifinin adına yazması maraqlıdır. Açıqca görsənir ki, keşiş müəllif Tiqranı ideallaşdıraraq onun simasında nəhəng dövlətlərə məxsus ərazilərin ağ kağız üzərində erməni "işğalından" çəkinmir, xələflərinə mifik "Böyük Armeniya" iddialarına yollar açır. O, bununla qəddar

varislərinə davakar ideoloji baza hazırlayırdı. Daha dəqiqi, başqa keşiş müəlliflər kimi, İov.Drasxanakertsisi də xələfləri üçün gələcəkdə xalqlar arasında dini və milli qırğınların əsasını qoyurdu. Bu baxımdan "həddini aşmış bu saxtakarlığa" ya rəvayəti yazıya köçürənin, ya da İov. Drasxanakertsinin "diqqətsizliyinin" səbəb olduğunu "deməyə çətinlik çəkən" Darbinyan-Melikyan, əslində yuxarıda söylədiyimiz həqiqəti e'tiraf etməkdən yan keçir.¹

Burada mövzumuz üçün maraqlı cəhət odur ki, İov. Drasxanakertsisi söykəndiyi mənbələrdə olan saxtakarlığı davam etdirərək kitabın bir səhifəsində Armeniya çarı kimi təqdim etdiyi Tiqranı Artavazdın atası,² ondan sonrakı səhifədə³ Tiqranı artıq "ermənilikdən" çıxarılır və "Pers çarı" kimi qələmə verdiyi Artəşesin oğlu olduğunu söyləyir. Bu da Y.A.Manandyanın "İITiqran Aritaksid" mifinin uğursuz aqibətindən xəbər verir.

Burada başqa bir maraqlı cəhət də diqqəti çəkir.

Y.A.Manandyana görə, guya "girov" İITiqran I Artəşesin vaxtilə "işğal etdiyi" Atarpatena torpaqlarını Arsaklılara verməklə "xilas olur", hətta şərtə əsasən "erməni taxtına çıxarılır".

M.O.Darbinyan-Melikyanda isə Atarpatena torpaqlarını I Artəşes deyil, İI Artəşes(m.ö.30-20) "işğal edir". O yazır: "Artəşes özünün Romadan asılı olmadığını nümayiş etdirərək Armeniya ərazisindəki bütün romalıları məhv etmiş və Atarpatena Midiyasını Armeniyaya birləşdirmişdi".⁴

M.O.Darbinyan-Melikyan sözünə davam edərək yazır ki, Roma tərəfdarları olan erməni əyanlar sui-qəsd yolu ilə İI Artəşesi aradan götürürlər və Roma imperatoru Oktavian Avqustdan xahiş edirlər ki, Romada əsir saxlanmış Artəşesin kiçik qardaşı (başqa bir səhifədə oğlu) Tiqranı Armeniyaya çar tə'yin etsin.⁵

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan, İzahat, s. 248.

² Yəni orada, s. 58.

³ Yəni orada, s.59.

⁴ M.O.Darbinyan-Melikyan, İzahat, s. 248.

⁵ «Erməni» Tiqranla «erməni» Artəşes barədə iki müəllifin fikrini dinlədik. Onlar bir-birini qəbul etmirlər. Çünki hər iki erməni tarixçisi Artəşes və Tiqranla bağlı kilsə rəvayətinin ziddiyyətli versiyalarından istifadə etmişdir. Maraqlı odur ki, başqa erməni və müzdlü ermənipərəst tarixçilər kimi istər Y.A.Manandyan, istərsə də Darbinyan-Melikyan öz rəvayət qəhrəmanının qarşısında «Armeniya çarı» olaraq dəqiq hakimiyyət tarixi də qoymaqdan çəkinmirlər. Qədim Şərq tarixi tam başqa fikirdədir. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, erməni tarix ədəbiyyatında «Artəşes və Tiqran» problemi M.Xorenski ilə başlayır. «Armeniya tarixi»ndə yalnız yarımbaşlıqların birində Artəşes adının qarşısında birinci (I Artəşes) rəqəmi yazılır. Lakin hadisələrin təsvirində «birinci» sözü işlənmir (şübhəsiz, I fərqləndirici nişanı N.Eminin M.Xorenskiyə əlavəsidir), hər iki Artəşes sülalə nişanları ilə fərqləndirilir və onlar «Mar Artəşes» və «Artəşes Arşakuni» kimi təqdim edirlər.

Erməni tarix ədəbiyyatında “II Tıqran Artaksid” mifi ilə əlaqədar bir-birini təkzib edən versiyalar çoxdur.¹

Y.A.Manandyanda II Tıqran Part sarayında “girov”dur, M.O.Darbinyan-Melikyanda III Tıqran Roma əsiridir. Y.A.Manandyanda II Tıqran Tıqranın oğlu, Artəşesin nəvəsidir, M.O.Darbinyan-Melikyanda III Tıqran (m.ö. 20-8) II Artəşesin gah oğlu, gah da kiçik qardaşdır.

İovannes VI Draxanakertsidə guya Part sarayında “girov” olmuş Tıqran yox, erməni “çarı” II Artavazdın (m.ö.56-34) böyük oğlu II Artəşesdir. O da Part çarı IV Fraat (m.ö.38-32) tərəfindən erməni “hakimiyyətinə” gətirilir. Ancaq IV Fraat hansı maraqla tarixdə olmayan “erməni dövlətinin” qayğısına qalırdı, məlum deyildir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Problemə başqa cəhətdən yanaşaq.

Müəllif II Artəşesin bir tərəfdən Part çarı IV Fraat tərəfindən hakimiyyətə gətirildiyini söyləyir, o biri tərəfdən də Arsaklıların işğal əraziləri olan Atarpatenanı II Artəşesin “Armeniyaya” “birləşdirdiyini” yazır.² Hətta müəllif II Artəşesin naməlum ünvanı lokalizə edilmiş “Armeniya”ya daxil olan Roma ordusunu “məhv etməsindən”, “Armeniyanın” “müstəqilliyə” nail olmasından söz açır.

M.O.Darbinyan – Melikyanın söykəndiyi mifologiyaya görə, guya Kirə qarşı qələbənin təmin edilməsində, Maday və Persiya

Y.A.Manandyan da «Armeniya tarixi»ndən gələn bu dolaşılığın fərqi varmıdan II Tıqranı gah Strabonun haqqında xəbər verdiyi III Antioxun «Strateq»i Artaksidə, gah da M.Xorenskinin «Artəşes Arşakuni» adlandırdığı I Artəşeslə əlaqələndirir.

II Tıqranın «girovluğu» və guya I Artəşesin (Y.A.Manandyan), yaxud II Artəşesin (Darbinyan-Melikyana) vaxtilə Atarpatenadan işğal etmiş olduğu “70 vadi” (hansı ərazilər nəzərdə tutulur, məlum deyil) məsələsi də erməni tarixçiləri tərəfindən anlaşılmaz, dolaşmış bir problema çevrilmişdi.

Yuxarıda dedik ki, Strabonun nişan verdiyi atarpatenalı Artaksi Suriyə çarlığının məğlubiyyətindən dərhal sonra valisi olduğu Arme (Supria) ölkəsini müstəqil çarlıq və özünü çar elan edir. Bundan sonra Suriyə çarlığına tabe olmuş Kiçik Asiya və Ön Qafqaz Türk torpaqlarını, o cümlədən, doğma vətəni olan Atarpatena ərazilərini də Yunan-Selevkid müstəmləkəçiliyi nüfuzundan azad etmiş, mərkəzi Arme (Supria) olmaqla 200 illik (m.ö.190 – m.s.10) «Artaksid dövləti»nin, başqa deyimdə «Artaksiaslu dövləti»nin əsasını qoymuşdu.

II Tıqran Artaksidin «girovluğu» və «70 vadi» əhvalatı Y.A.Manandyanda və başqalarında xatırlansa da, bu rəyət hadisələri Part Türk-İskit tayfa birləşməsinin indiki Türkmənistan Respublikasının Cənub-Qərbində təşkil etdiyi Part dövlətinin hüduqlarının Arsaklı sülaləsi tərəfindən Ön Asiyanın Qərb əyalətlərinə doğru genişləndirilməyə başladığı tarixi dövrlə əlaqələndirilir və həmin saxta versiyaları uyduraraq «erməni Artəşes»in («I Artəşes Arşakuninin») adı altında Atarpatena tarixdə olmayan «Armeniya»nın ərazisi hesab edilir.

¹ M.O.Darbinyan-Melikyana. İzahat, s. 248.

² Yəni orada, s.256.

(Maday imperiyası dövrü “Persiya” adında dövlət deyil, satraplıq olmuşdur) üzərində hakim olmasında Tıqrana “Vişapların anası” Anuş kömək etmişdir. Bəs, Anuş kimdir?

Əcdadlarının riyakarlığını üzünə vuran, onun savadsızlığını gözünün içinə deyən nəvəni – M.O.Darbinyan – Melikyana dinləyək. O, kitabın izahat hissəsində yazır: “Vişaplar – Əjdahalar, burada bu söz “madaylar”, yaxud ermənilərin təbirincə, “marlar” mənasında işlənmişdi”.¹

Burada iki məqamı xatırlayaq:

Birinci. Tıqranla bağlı versiyalar Movses Xorenskidən gələn bir ənənənin davamı olaraq, mifoloji rəvayətlər əsasında tərtib edilmişdir. Elə buna görə də İovannes VI Draxanakertsinin “Armeniya tarixi” kitabı real şəxsiyyətlə bağlı gerçək tarixi faktlara, maddi-mədəniyyət nümunələrinə deyil, mifoloji ədəbiyyata, xüsusən qədim Şərqdə mənəvi intibahın yaranmasında və onun təşəkkülündə müstəsna rol oynamış Azərbaycan türklərinin mənəvi-əxlaqi, mədəni-siyasi abidəsi olan “Avesta”ya və onun ayrı-ayrı mifik obrazlarına söykənmişdir.

İkinci. Görəsən, erməni keşişi hansı ağılla marlara (madaylara) və perslərə qarşı guya “erməni çarına” qələbənin təmin edilməsində Zərdüşti demonologiyasının mifik şəxsiyyəti Anuşun² adını çəkir? Bu ondan xəbər verir ki, təkcə erməni tarix ədəbiyyatının deyil, həm də erməni kilsə ədəbiyyatının yaradılmasında Azərbaycan türklərinin qədim mifoloji baxışı müstəsna rol oynamışdır.³ Bu haqda qarşıda kifayət qədər danışılacaqdır.

Üçüncü. Tıqranı m.ö.558-ci il tarixi ilə bağlamaq onu Astiyaqa qarşı Pers satrapı Kirə hərbi müttəfiq vermək zaman ölçüsünü nəzərə almayan müəllifin gerçək tarixə qarşı antitarixi mövqeyidir.

Bura qədər olan fikirlər İovannes VI Draxanakertsinin tarixə baxışıdır. Maraqlıdır ki, onun kitabına “İzahat” yazmış M.O.Darbinyan-Melikyana görə, İovannes VI Draxanakertsinin nişan verdiyi I Artəşes deyil, II Artəşesdir (m.ö.30-20), Tıqran da “ikinci” deyil, guya miladdan öncə 20-ci ildən 8-ci ilədək “Armeniya” çarı olmuş III Tıqrandır. Alimin fikrincə, III Tıqran da II Artəşesin qardaşdır, romalıları tərəfindən “erməni dövlətinə” çar təyin edilmişdir.

¹ M.O.Darbinyan-Melikyana. İzahat, s. 248. Ətraflı bax: Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s. 499.

² Anuş “Avesta”da Su ilahəsi Anahid Arđvi-Suranın erməni mifologiyasında verilmiş adlarından biridir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

³ S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası. – “Dünya xalqlarının mifləri”, 2 cildə, c.I. M., 1980, s. 104-106.

Yuxarıda deyilənlərdən bəlli olur ki, qədim tarixə XX əsrin 80-90-cı illərinin elmi yanaşması ilə M.O.Darbinyan-Melikyan özünə qədər erməni ədəbiyyatında köklü yer tutan I Artəşes, I Tıqran və II Tıqranla bağlı bütün deyilənləri, başqa sözlə, həmin mifoloji və epik rəvayət çarlarının guya “yaratdıqları” “Böyük Armeniya” və s. ağılasığmaz iddiaları yeni konsepsiya da təkzib edir. O, bütün “fatehlikləri” guya m.ö.20-30-cu illərdə yaşamış II Artəşesin adı ilə bağlayır. Erməni tarix ədəbiyyatında, xüsusən Y.A.Manandyanda milli xilaskar kimi verilmiş II Tıqran M.O.Darbinyan-Melikyanda II Artəşesin gah oğlu, gah da kiçik qardaşı olaraq təqdim edilən başqa bir Tıqrandır.

Deməli, M.O.Melikyan-Darbinyanın yeni konsepsiyası özünə qədər, yəni XX əsrin 80 – 90-cı ilin elmi nəticəsinə qədər I Artəşes və II Tıqranın adına yazılmış “Armeniya tarixi” kitablarının, başqa sözlə, “milli tarixi”n, eyni zamanda, özünün həmin “tarixə” etdiyi əlavələrin mif və ulluziyalardan ibarət olduğunu bir daha sübut edir.

M.O.Darbinyan-Melikyanda olan bəzi məqamları incələməklə “Min bir gecə” nağıllarını xatırladan erməni tarix ədəbiyyatının kökündə heç bir etnik maddi-mədəniyyətin dayanmadığını, hər müəllifin tarixə özünəməxsus yanaşma yolu və üsulu olduğunu aşkarlamış olduq. Başqa sözlə, ümumiyyətlə, erməni tarix ədəbiyyatı elmi tarixdən uzaq, hər dövrün siyasətinə uyğun ayrı-ayrı müəllifin bir-birindən fərqlənmək üçün guya “orijinallıq” etdiyi versiyalar xaosu toplusudur.

Xalqların tarixinə irtica mövqeyindən korafəhm yanaşmış başqa erməni müəllifləri kimi, super millətçi Darbinyan-Melikyanın dolaşq konsepsiyası onun XX əsrin 80-90-cı illərində Qərbi Azərbaycan torpaqlarından Moskvanın himayəsi ilə son iki yüz min Azərbaycan türkünə qanına qəltan edərək didərgin salan, Azərbaycan Respublikasının 20 faiz torpağını rusların əskəri və hərbi texnika gücü ilə işğal edən, minlərlə günahsız dinc əhalini ucdantutma qəddarcasına qıran, Qarabağımızın dilbər guşələrindən birini – Xocalı kimi gözəl şəhərimizi yer üzündən silən, dədə yurdumuzun torpağını da, daşını da yandıran quldur qüvvələr hazırlayan məlum ideoloji terror mərkəzinin - manandyanlarla, yeremyanlarla və başqa bədnam «yanlarla» çiyin-çiyinə riyakar, xəbis əməkdaş olduğunu sübut edir.

Y.A.Manandyanın adını çəkdiyi və qəsdilə çəkmədiyi bəlli mənbələrin özündə diqqəti çəkən müəllif ziddiyyətləri, yaxud ayrı-ayrı alimlərin eyni tarixi hadisələrə və tarixi şəxsiyyətlərə yanaşmada qabarıq canlanan əkslik, bir-birini rədd səciyyəvi hal kimi “II Tıqran və Roma” kitabında kifayət sayda öz dərin izlərini qoymuşdur. Fikrimizcə, bu bəlanın əsasında tarixə “sadiqlik” deyil, müalicəedilməz xroniki “erməni xəstəliyinə” yoluxmaq dayanır. Bu

baxımdan Y.A.Manandyanın “II Tıqran və Roma” kitabında problemimizi işıqlandıracaq başqa məqamlara da öz münasibətimizi bildirək.

Y.A.Manandyan erməni tarix ədəbiyyatında son zamanlar yaratdığı “II Tıqran Artəksid” saxta versiyası ilə tanınmış super millətçi erməni alimidir. O, Artəşesi Maday/Mar nəsilli Atarpatena əsilzadəsi olduğunu xəbər verən “erməni tarixinin atası” Moisey Xorenskinin üstündən sükutla, sakitcə, astaca-ustaca xətt çəkmək qəsdilə özünün şəxsi super şovinst ideyalarına uyğun olaraq “II Tıqran Artəksid” nəsil kökü “təşkil etmək” üçün özünə qədim dünya tarixçiləri arasında arxa, söykənəcək axtarır.

Y.A.Manandyan XIX əsrdən başlayaraq, üzü bəri ayrı-ayrı Rusiya nəşrlərində, xüsusən Eçmüəzzin kilsəsinin rəhbərliyi ilə “Ayastan”, “Hayastan” və nəhayət sonralar “Erevan” nəşrlərində hər dövrün siyasətinə müvafiq zorakı tərribatlara məruz qalmış qədim dünya müəlliflərinə müraciət edərkən, başqa erməni həmkarları kimi, onlara olduqca sərbəst yanaşır, başqasına məxsus fikri özü bildiyi kimi təqdim və izah edir.

Məsələn, Tıqranla əlaqədar bir faktı yada salaq.

Y.A.Manandyan II Tıqrana nəsil şəcərəsi düzəltmək üçün M.Xorenskiyə üz tutur və I Artəşesi xatırlayır. Ancaq o, “erməni tarixinin atası” hesab etdiyi öz əcdadına açıq-aşkar tarixi xəyanət edir, onun Artəşesin Mar/Maday nəsil kökünə bağlılığı fikrinin üstündən keçərək, bizdə “kor tutduğunu bərk tutar” məşhur el misalına uyğun «elmi kor» olduğunu tarixi gerçəklikdən çox-çox uzaq aşağıdakı nəticə ilə aşkara qoyur. O yazır: “Xorenskidə I Artəşes nəslinin ilk çarları haqqında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onda xalq dastanlarından, yaxud qədim əfsanələrdən məlum olan maraqlı tarixi xatirələr vardır. Bu rəvayətlərə əsaslanaraq Xorenski göstərir ki, Artəşesin oğlu və varisi Artavazdın övladı olmadığı üçün ondan sonra Armaniyada onun qardaşı Tiran hökmranlıq etmişdir. Erməni tarixinin atasının bu qiymətli məlumatı, gördüyümüz kimi, Appiandan yuxarıda gətirdiyimiz dəlillərlə üst-üstə düşür. Bu məlumatlara əsasən, mənə elə gəlir ki, I Artəşesi oğlu Artavazd, onu qardaşı I Tıqran (M.Xorenskiyə görə, o, m.ö. VI əsrdə Astiyaqla müasir olmuşdu – Ə.T.), I Tıqranı da oğlu II Tıqranın (m.ö. 95-55) əvəz etməsini həqiqətə uyğun hesab edə bilərik”.¹

Qədim müəlliflərin dediklərini sadəcə ümumiləşdirərək öz fikirlərinə çevirən Y.A.Manandyanın yuxarıda gəldiyi nəticəyə diqqətli olsaq, aşkarca söylənir ki, erməni xalqına “milli tarix” düzüb-qoşan erməni və muzdlu ermənipərst tarixçilər tarix elminin tələblərinə cavab verən heç bir etnopsixoloji, etnolinqvistik,

¹ Y.A.Manandyan. II Tıqran və Roma, s.26.

etnotoponomik, etnoantropoloji, nəhayət arxeoloji və başqa maddi mədəniyyətə söykənməmişlər. Onların özləri də Artaşes, Tıqran, Artavazd və başqalarından “erməni çarı” kimi danışarkən açıq e’tiraf edirlər ki, mifoloji, yaxud epik ədəbiyyatdan qaynaqlanmışlar. Bu baxımdan Y.A.Manandyanın yuxarıdakı e’tirafı da fikrimizi sübut edir. Bundan başqa, rəvayətdə (M.Xorenskidə) m.ö.VI əsrdə Astiyaq və Kirin müasiri kimi verilmiş Tıqranı, təxminən beş əsrdən sonra kilsə ədəbiyyatının başqa bir epik qəhrəmanının-II Tıqranın (m.ö.95-55) atası hesab edən Y.A.Manandyanın qədim tarixi keçmişə çox sərbəst yanaşmasına başqa bir sübutdur.

Buradan açıq görsənir ki, elmi tarixlə heç bir əlaqəsi olmayan şəxsi mülahizə ölçüsündən uzaq getməyən “mənə elə gəlir” gümanı ilə “II Tıqran Artaksid” versiyasına oxucunu inandırmağa çalışan Y.A.Manandyan sərbəstcəsinə M.Xorenskiyə öz əlavələrini edir. Belə ki, M.Xorenskidən Y.A.Manandyanın özü gətirdiyi nümunədə Artaşesdən sonra oğlu və varisi Artavazd, Artavazdan sonra hakimiyyətə gələn qardaşının Tiran adında olduğunu açıqca yazdığı halda, müəllif nədənsə sonra onu I Tıqran adı ilə qələmə verir.

Bəs, “II Tıqran” çar adı haradan çıxdı? Axı, heç bir qədim dünya tarixçisi, o cümlədən Appian “birinci”, yaxud “ikinci” Tıqran sözünü heç zaman işlətməmişdir. Y.A.Manandyan yazır: “Appianın fikrincə, II Tıqran Artavazdın deyil, eyni adda olan Tıqranın oğludur”.¹

Appianın bu fikrini qəbul edən Y.A.Manandyan başqa bir yerdə əks nəticəyə gəlir və Artavazd adlı şəxsi II Tıqrana ata² hesab edir. Əlbəttə, Y.A.Manandyanı və başqa müəllifləri çaş-baş salan M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”nə kilsədə ayrı-ayrı anonim keşişlərin zaman-zaman əlavə etdikləri zidiyyətli rəvayət versiyalarıdır. Həmin versiyalar XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dövrün ayrı-ayrı siyasi keçidləri məqamında fürsət düşcək, torpaq iddiaları baxımından, “gerçək tarix” olaraq, qəbul edilmiş və iki yüz il müddətində həmin əfsanə və rəvayətlər əsasında bir sıra Qərbi Avropa və Rus muzdlu alimlərini işə cəlb etməklə çağdaş erməni xalqının “tarixi”nə aid qalaq-qalaq kitablar yazdırılmışdı. Bu baxımdan Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarına qarşı erməni iddialarını qızıqdıran rəvayət versiyalarından birisi M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”nə daxil edilmişdir. Bu versiyada Tıqranın oğlu Tıqran deyildir, “Vaxaqn” adlı şəxsdir.

Bu rəvayətdə Vaxaqn “erməni Herkulesi” adlandırılır. Guya o, yer üzərində bir sıra əfsanəvi “qəhrəmanlıqlar” göstərmişdir.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.26.

² Yəni orada.

N.Eminin Anani Şirakatsidən (VII əsr) gətirdiyi bir nümunədə Vaxaqn barəsində deyilir: “Vaxaqn qışda Assuriya tayfa başçısı Barşamı (bar-şəmşe Suriyə dilində “günəş oğlu deməkdir”) oğurladı və səmada gizlətdi”.¹

Əfsanəyə görə, guya Vaxaqn yer üzünü Əjdahanın, yə’ni Astiyaqın nəslindən təmizləyir.

Əvvəla, bu əfsanədə Tıqranın nəslə əsətiri nəsil kimi təsvir edilmişdir.

İkincisi, bu əfsanədə yer üzünü Əjdahanın (Astiyaqın) nəslindən təmizləmək motivi erməni kilsəsinin Azərbaycan türklərinə qarşı soy qırımına çağırış idi. Bu düşmənçiliyin əsası da 1828-ci ildə Rus imperiyasının Ön Qafqazda özünə xristian dayağı yaratmaq məqsədi ilə Livan, İrak, Suriyə, Türkiyə və İrandan erməni ailələrini kütləvi köçürərək Azərbaycan türklərinin torpaqlarında yerləşdirdiyi tarixi zamandan başlayaraq, gizli, ya aşkar şəkildə günümüzə qədər fasiləsiz davam edir və edəcəkdir.

Rəvayətin məzmunu qədim keçmişə atılsa da, onun bizə qarşı çevrilmiş ideoloji tarixi Rus imperiyasının hamiliyi altında Qafqaz Oğuz Albaniyasını türksüz görmək siyasətinin başlanğıc tarixi ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, «Avesta» əhli olan yerli Oğuz Türk əhalisi «xristianlaşdırılır», onların qədim dövlətinin siyasi coğrafiyası dəyişdirilir, ölkə adı saxtalıqlara yol açan adla – «Qafqaz Albaniyası» namında Kürün sağ sahilində (ən yaxşı halda adı «bizdən» olan tarixçilərin qələmi ilə ölkəmizin Şərqdində kiçik bir ərazidə yerləşdirilir) lokalizə edilir.

Qayıdaq Y.A.Manandyanın fikir davamına.

Biz Appianın dilindən Tıqran adının qarşısına “ikinci” sözünü əlavə edən erməni aliminə qət’iyyən inanmırıq və inanmamağa da haqlıyıq.

Əvvəla, müəllifin Strabon, Kassiy Dion, Plutarx, Yustin, M.Xorenski, Ö.Mommsen və başqalarından gətirdiyi nümunələrin heç birində Tıqran adının qarşısında müəyyənlik nişanı olan “birinci” və “ikinci” sözləri yazılmır. Əgər Y.A.Manandyanın söylədiyi fikir tarixi həqiqətdirsə, o zaman, o, nə üçün başqa tarixçilərdən gətirdiyi kimi, Appianın dilindən danışarkən onun sözlərini də misal gətirmir?

İkincisi, Y.A.Manandyan misal çəkdiyi nümunələri qədim tarixçilərlə üz-üzə qoyarkən dərhal bəlli olur ki, o, oxucunun gözünün içinə baxa-baxa yalan danışmaqdan çəkinmir. Bircə misal. Erməni tarixçisi yazır: “Strabon isə Artaşes və Zariadr barədə söz açarkən qeyd edir ki, II Tıqran I Artaşesin nəslindəndir”.²

¹ N.Emin. İzahat - M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 275.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

Maraqlıdır ki, onun özü fikrin sübutu üçün başqa səhifədə gətirdiyi nümunədə özünü təkzib edir: "Strabon nağıl edir ki, "Tiqran Artaksinin nəslindəndəir".¹

Göründüyü kimi, burada nə Artəşes, nə də Tiqran adının qarşısında nə "birinci", nə də "ikinci" sözü işlənmişdir.

Bundan başqa, Strabon əsərinin heç bir səhifəsində "Artəşes" adını işlətmir. O, həmin rəvayət çarına "Artaksi" deyir. Artəşes namı Zərdüşt inanlı Ön Asiya türklərinə məxsus mifoloji və epik nəğmələrdə təsvir və tərənnüm edilən çara aiddir. Bizim fikrimizi İ.M.Dyakonov da təsdiq edir. O yazır ki, Zərdüştlik dini təsiri altında Armaniyada Artəşes, Vaqram, Nerses və s.adlar geniş yayılmışdır.²

Ərəb xilafətinin Ön Asiya türklərinə qarşı qəddar düşmənçiliyi nəticəsində yerli əhalinin Atəşgahlarda olan zəngin kitabxana və arxivlərini ələ keçirmiş yunandilli erməni Kilikiya kilsəsi Azərbaycan türklərinin yazılı mədəni abidələrini daha sonrakı onilliklərdə Qrabar yazısına köçürərkən, onları əsaslı şəkildə işləmiş və beləliklə Türkün şərəfli tarixinin üzərinə «xristian» adı ilə qara erməni möhürü vurmuş, hər şeyi "özünü küləşdirmişdi" və bizi bu gün daha vacib olan silahımızdan məhrum etmişdir.³ Araşdırma zamanı təqdim edilən dəlillər də sübut edir ki, Y.A.Manandyan və M.Xorenski ə'nənelərini davam etdirən başqa tarixçilər hərə şəxsi üsulu ilə ermənilərin «Qafqaz evi» uğrunda apardıqları mübarizədə Türkün öz silahını özünə qarşı çevirirlər. Bu baxımdan "II Tiqran və Roma" kitabında anlaşılmaq fikri xaosunda bir məqam da maraqlıdır.

Əgər Y.A.Manandyan M.Xorenskinin nişan verdiyi "Tiran" şəxs adını "Tiqran" namında qəbul edərsə, heç bir mənbədə də

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s. 27.

² İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. M., 1956, s.61.

³ Məhz təkzibedilməz bu acı tarixi həqiqətin, başqa sözlə, mə'nəvi mədəniyyət tariximizə qarşı aparılmış ideoloji tarixi terrorizmin nəticəsidir ki, Kilikiya-Venetsiya kilsələrində ayrı-ayrı anonim keşiş müəlliflərin adına XVIII əsrdən başlayaraq tərtib edilmiş kitablarda erməni xristian tarixi sün'i şəkildə Ön Qafqaza «keçirilir», Atəşgahlar erməni xristian kilsələrinə «çevrilir», bununla da Qafqaz Oğuz Albaniyasının Kürün sol sahilində «Böyük Armaniya» adı altında keşiş işğalına haqq qazandırmaq üçün «əsas» yaradılır. Bizim tarixçilərin bir qismi erməni kilsəsinin hücumlarının əsil siyasi mahiyyətini dərk etmədən, damarlarında erməni qanı axan başqa bir qismi bilərəkdən şimalı-cənublu (lə'nət olsun bu qəddar bölgünü taleyimizə yazanlara!) Azərbaycan türklərinin babaları «Avesta» əhli ola-ola, milli dövlətçilik tariximizin Qafqaz Oğuz Albaniyası dövründə bir atanın, bir ananın övladlarını Arazın bir sahilində məskunlaşan əhalini atəşpərəst, qarşı sahilə yaşayanları «xristian» kimi qələmə verməklə, özümüz öz qədim evimizi tarixən qaçqın və dilənçi həyatı keçirmiş. 1828-ci ildə «erməni vilayəti» adı ilə Qafqaz dayağı yaradılmış gələri ermənilərin hesabına bu gün irticaçı dünya erməni diasporasının ideoloji və siyasi mübarizə mərkəzinə çevirmiş olurlar.

Tiqranın Tirandan dünyaya gəlməsi xəbərinin qeydə alınmadığı həqiqətini də qəbul etməlidir.

Göründüyü kimi, erməni tarixçisi janqlyora çevrilir, oxucunun gözü qarşısında "erməni fəndilə", əcdaddan miras qalan riyakarlıqla kimi kimdən "doğuzdurur", özü bilər, ancaq bircə onu başa düşmür ki, elmdə nə sirk kəndirbazlığı, nə göz bağlayıcılıq, nə də janqlyorluq keçməz!

Bir anlığa şərti olaraq Y.A.Manandyanın I Artəşes – oğlu Artavazd – Artavazdın qardaşı I Tiqran – I Tiqranın oğlu II Tiqran versiyasında "Arman çar nəslə şəcərəsini" qəbul edək. O zaman yada salmalıyıq ki, Y.A.Manandyanın istinad etdiyi qədim dünya tarixçilərindən Strabon, Plutarx, Yustin, Diodor və Appianda, istərsə də XIX əsrdən başlayaraq Qərbi Avropa ermənipərəst elmi dairədə, o cümlədən, müəllifin özünün e'tiraf etdiyi kimi, yeganə mənbə olaraq bir başa istifadə etdiyi Ö.Mommsen, Reynak və Ferreroda "II Tiqran və Roma" kitabında yuxarıda verilmiş "I Artəşes –II Tiqran" nəsil şəcərəsi qeydə alınmamışdır.

Əvvəla, adları çəkilən qədim və orta əsrlər dünya tarixçilərindən, hətta Y.A.Manandyanın elmi məntiqdən uzaq çıxardığı nəticəyə "dayaq olmuş" Appiandan başlayaraq "II Tiqran və Roma" kitabının yaranmasına əsas mənbə olmuş XIX əsr müzdlü ermənipərəst Qərbi Avropa alimləri Ö.Mommsen, Reynak və Ferreronun əsərlərində də Tiqran adının qarşısında "birinci", "ikinci" və s. rəqəmləri deyil, müəyyənlik nişanı olaraq, "ata", "oğul", yaxud "qoca", "gənc" ifadələri işlədilmişdir.

Bəs, partlıların (parfyalıların) "girovu" atamı, ya oğulmu Tiqrandı?

Yustin və Strabonun dilindən (bu müəlliflər yalnız Tiqran sözünü işləmişlər) yalan mə'lumat verən Y.A.Manandyanı görə, "girov" II Tiqrandı. Elə buna görə də erməni tarixçisi I Tiqran, yəni Ata Tiqran haqqında heç bir mə'lumata malik olmadığını söyləyir.¹

Halbuki, Ata Tiqran, yəni "I Tiqran" adlandırdıqları çarın haqqında M.Xorenskinin "Armaniya tarixi" kitabında, İov.Drasxanakertsinin eyni adlı əsərində, erməni epik ədəbiyyatında, habelə Y.A.Manandyanın özünün başdan-başə çox sərbəst şəkildə geninə-boluna istifadə etdiyi Ö.Mommsenin, Ferreronun, Reynakın və başqa müəlliflərin əsərlərində, ziddiyyətli rəvayət variantları olsa da, kifayət qədər mə'lumat verilmişdi.

Məsələni dövrün siyasi tələbi mövqeyindən qoyan Y.A.Manandyan təbii ki, fantastik "erməni dövlətlərinin" və arzu edilən "Böyük Armaniya" uydurmasının "tarixini" keçmiş Sovet tarixşünaslığında qəbul edilmiş dövrə-II Tiqranın, yəni Oğul

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.24.

Tiqranın adı ilə bağlamağa çalışır. Lakin onun fantaziyasına əsas qida mənbəi olmuş "Roma tarixi" kitabında Ö.Mommsenin Ata və Oğul Tiqrان (alman tarixçisinə görə, Oğul Tiqrان Arsaklı çarı III Fraatın, Darbinyan-Melikiyanda IV Fraatın, Y.A.Manandyanda bə'zi yerdə "Ata", bə'zən də "Oğul" Tiqrان Pont çarı Mitridatın qızı Kleopatranın əridir) arasında baş vermiş düşmənçilik haqqında ətraflı verdiyi xəbər bəlli edir ki, "II Tiqrان və Roma" əsərinin müəllifi faydalandığı mənbəyə çox sərbəst yanaşaraq, Ata Tiqrana aid olan səltənət sərgüzəştlərini "II Tiqrان" adı ilə nişan verdiyi Oğul Tiqranın adına çıxır.

Elə bu məqamda erməni müəllifləri tərəfindən qəsdlə çözülməz bir kələfə çevrilmiş məqsədli uydurma "Tiqrان və Parfya" "girovu" versiyası müəmma şəklində ortaya atılır. Ancaq qədim keçmişə elmi tarix kontekstindən yanaşdıqda bəlli olur ki, Tiqrان adlı çardan danışan həm qədim dünya tarixçiləri, həm də Y.A.Manandyanın əsas faydalandığı Ö.Mommsen, Reynak və Ferrero "girovla" əlaqədar problemə aydınlıq gətirirlər. Adi oxucu kimi deyil, erməni ziyankarlığının və zianlığının tarixi köklərini dərinədən, diqqətlə, səbrlə araşdıran bir tədqiqatçı kimi məsələyə yanaşanda açıqca görünür ki, Y.A.Manandyanın saxtalaşdıraraq istifadə etdiyi mənbələr onun əleyhinə çevrilir. Əvvəla, təkrar da olsa, bir daha yada salaq ki, Tiqranın oğlunun adının Tiqrان olduğunu xəbər verən heç bir müəllif, yuxarıda dedik ki, Tiqrان adının qarşısında "birinci", yaxud "ikinci" sözünü yazmır, ancaq və ancaq "Ata Tiqrان", yaxud "Qoca Tiqrان" sözünü işlədir.

Məsələ belə olduqda, Y.A.Manandyanın ölçüsü ilə razılaşsaq, sözsüz I Tiqrان – Ata, II Tiqrان – Oğul olur. Bə'zi mənbələrdə də, Y.A.Manandyanda da romalılara qarşı vuruşan "Armeniya çarı" Tiqrان haqqında (qaynaqlarda Ata Tiqrandan, Y.A.Manandyanda isə II Tiqrandan) söhbət gedir. Qaynaqlarda Ata Tiqrان Pont çarı Mitridatla romalılara qarşı birgə hərbi ittifaqa girir, Y.A.Manandyanda II Tiqrان. Qaynaqlarda Ata Tiqrان Mitridatın qızı Kleopatra ilə evlənir, Y.A.Manandyanda kitabın əvvəlki səhifələrində II Tiqrان, yə'ni Oğlu Tiqrان. Əgər bu ardıcılıqla məsələyə yanaşılarsa, onda qaynaqlarda verilən Ata Tiqrانla Kleopatradan dünyaya gələn körpə Tiqrان. Y.A.Manandyanda II Tiqrان adı ilə qələmə alınan erməni çarının Kleopatradan törəyən uşağı Tiqrان III Tiqrان adlandırılmalıdır. Mə'lum səbəbə görə, Y.A.Manandyan Appiana istinadən Ata və Oğul Tiqranı qəbul edir, lakin həm Appianda, həm başqa müəlliflərdə "Armeniya çarı" Ata Tiqranın bütün tarixi fəaliyyətini Tiqrان adı ilə Oğul Tiqranın ünvanına yazır və II Tiqranı Part (Parfya) "girovu" kimi qələmə alır.

"Yustin və Strabonun şahidliklərinə görə arмян-parfyan müharibələri dövrü parfyanlar Armeniyanı məhv edə bilməsələr də,

ola bilsin ki, onu məğlub etmiş, II Tiqranın girov sifəti ilə götürmüşlər".¹

Y.A.Manandyan bu cümlədən II Tiqranın "girov" götrülməsinə oxucunu inandırmaq üçün Strabonu şahid tutduğu kimi, həmin cümlənin davamında Tiqranın parfyalılara qarşı "ciddi müqavimət göstərməsinə də" Strabonu öz qələminin "girovuna" çevirir.

Müəllif yazır: "Mitridatın yürüşü zamanı "Böyük Armeniya"nın işğal edilməməsi Strabonun öz versiyasından mə'lum olur: "Hal-hazırda – Strabon yazır – parfyalılar midiyalılar və babillilər üzərində hökmranlıq edir, lakin onlar arмянları² heç zaman öz hakimiyyətləri altına almamışlar. Doğrudur, onlar Armeniyaya tez-tez basqın edirlər, lakin heç zaman onları istila edə bilmirdilər. Çünki Armeniyanın təsvirində söylədiyimiz kimi, Tiqrان həmişə güclü müqavimət göstərirdi".³

Maraqlıdır, Y.A.Manandyanın şəxsi arzusu ilə onun "mö'cüzələr" yaradan qələmində Tiqrان eyni zamanda həm partlara (parfyalılara) "girov" düşür, həm də onların qarşısında məğlubedilməz qəhrəmana çevrilir. Əslində Strabonun dilindən xatırladılan dövrdə Kiçik Asiya torpaqları uğrunda mübarizə Part (Parfya) – Roma dövlətləri arasında gedirdi. Kiçik Asiyada romalılar bir tərəfdən Arsaklı səltənətinin Kiçik Asiyada bir qolu olan Mitridatın yaratdığı Kappadokiya daxil olmaqla, Pont dənizinin Cənubundan Şərqə, oradan da Qafqaz keçidi ilə dənizin şimalına doğru uzanıb gedən geniş bir ərazidə qüdrətli Pont çarlığı ilə, o biri tərəfdən Arsaklıların hüduqları Qalis çayına dayanan ikinci bir qolu ilə üz-üzə dayanmışdı.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

² Tarix xəbər verir ki, parfyalılar (partlılar) İkiçayarası Babil ölkəsi də daxil olmaqla Ön Asiyanın geniş ərazilərini öz imperiyalarının ərazisinə daxil etmişlər. Araşdırma zamanı yeri gəldikcə bu haqda danışılır. Bu məsələyə münasibətdə Y.A.Manandyan həqiqəti söyləyir. Lakin o, parfyalılar «arмянları heç zaman öz hakimiyyətləri altına almamışlar» deyəndə məsələni dolaşdırmağa çalışır. Əvvəla, parfyalılar «babillilər üzərində hökmranlıq etdikləri» tarixi çağda nəinki «arмян», hətta «Hayk» adında erməni babalarından danışmağa dəyməz. İkincisi, yuxarıda dedik ki, erməni tarixçiləri Atarpatın səltənət varisi olan Artaksid tərəfindən əsası qoyulan Arme (Supria) dövlətini «Armeniya» kimi qələmə verirlər. Üçüncüsü, yəne də yuxarıda dedik ki, Arme Roma-Parfya (Part) dövlətləri arasında «bufer» ölkə olmuş, m.s. 10-cu ildə Arsaklı çarları tərəfindən Artaksid sülaləsinin iki yüz illik səltənətinə son qoyulmuşdu. Dördüncüsü, Arsaklılara qarşı müqavimət göstərən Arme ölkə çarı Tiqrان da atarpatenali Artaksidin (Artəşesin) nəslindəndir. Y.A.Manandyan da «Arme» adını «Armeniya» formasına salaraq, ölkə əhalisinin «arмянlar» olduğunu iddia etsə də, tarix tarixiliyində qalır, həqiqət həqiqətliyində: qoca Şərq «arмян» adında etnos tanımır!

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

Tiqranın adı ilə bağlamağa çalışır. Lakin onun fantaziyasına əsas qida mənbəi olmuş "Roma tarixi" kitabında Ö.Mommsenin Ata və Oğul Tiqrان (alman tarixçisinə görə, Oğul Tiqrان Arsaklı çarı III Fraatın, Darbinyan-Melikyanda IV Fraatın, Y.A.Manandyanda bə'zi yerdə "Ata", bə'zən də "Oğul" Tiqrان Pont çarı Mitridatın qızı Kleopatranın əridir) arasında baş vermiş düşmənçilik haqqında ətraflı verdiyi xəbər bəlli edir ki, "II Tiqrان və Roma" əsərinin müəllifi faydalandığı mənbəyə çox sərbəst yanaşaraq, Ata Tiqrana aid olan səltənət sərgüzeştlərini "II Tiqrان" adı ilə nişan verdiyi Oğul Tiqranın adına çıxır.

Elə bu məqamda erməni müəllifləri tərəfindən qəsdlə çözülməz bir kələfə çevrilmiş məqsədli uydurma "Tiqrان və Parfya" "girovu" versiyası müəmma şəklində ortaya atılır. Ancaq qədim keçmişə elmi tarix kontekstindən yanaşdıqda bəlli olur ki, Tiqrان adlı çardan danışan həm qədim dünya tarixçiləri, həm də Y.A.Manandyanın əsas faydalandığı Ö.Mommsen, Reynak və Ferrero "girovla" əlaqədar problemə aydınlıq gətirirlər. Adı oxucu kimi deyil, erməni ziyankarlığının və zianlığının tarixi köklərini dərindən, diqqətlə, səbrlə araşdıran bir tədqiqatçı kimi məsələyə yanaşanda açıqca görünür ki, Y.A.Manandyanın saxtalaşdıraraq istifadə etdiyi mənbələr onun əleyhinə çevrilir. Əvvəla, təkrar da olsa, bir daha yada salaq ki, Tiqranın oğlunun adının Tiqrان olduğunu xəbər verən heç bir müəllif, yuxarıda dedik ki, Tiqrان adının qarşısında "birinci", yaxud "ikinci" sözünü yazmır, ancaq və ancaq "Ata Tiqrان", yaxud "Qoca Tiqrان" sözünü işlədir.

Məsələ belə olduqda, Y.A.Manandyanın ölçüsü ilə razılaşsaq, sözsüz I Tiqrان – Ata, II Tiqrان – Oğul olur. Bə'zi mənbələrdə də, Y.A.Manandyanda da romalılara qarşı vuruşan "Armeniya çarı" Tiqrان haqqında (qaynaqlarda Ata Tiqrandan, Y.A.Manandyanda isə II Tiqrandan) söhbət gedir. Qaynaqlarda Ata Tiqrان Pont çarı Mitridatla romalılara qarşı birgə hərbi ittifaqa girir, Y.A.Manandyanda II Tiqrان. Qaynaqlarda Ata Tiqrان Mitridatın qızı Kleopatra ilə evlənir, Y.A.Manandyanda kitabın əvvəlki səhifələrində II Tiqrان, yə'ni Oğlu Tiqrان. Əgər bu ardıcılıqla məsələyə yanaşılarsa, onda qaynaqlarda verilən Ata Tiqrانla Kleopatradan dünyaya gələn körpə Tiqrان, Y.A.Manandyanda II Tiqrان adı ilə qələmə alınan erməni çarının Kleopatradan törəyən uşağı Tiqrان III Tiqrان adlandırılmalıdır. Mə'lum səbəbə görə, Y.A.Manandyan Appiana istinadən Ata və Oğul Tiqranı qəbul edir, lakin həm Appianda, həm başqa müəlliflərdə "Armeniya çarı" Ata Tiqranın bütün tarixi fəaliyyətini Tiqrان adı ilə Oğul Tiqranın ünvanına yazır və II Tiqranı Part (Parfya) "girovu" kimi qələmə alır.

"Yustin və Strabonun şahidliklərinə görə arмян-parfyan müharibələri dövrü parfyanlar Armeniyanı məhv edə bilməsələr də,

ola bilsin ki, onu məğlub etmiş, II Tiqranın girov sifəti ilə götürmüşlər".¹

Y.A.Manandyan bu cümlədən II Tiqranın "girov" götrülməsinə oxucunu inandırmaq üçün Strabonu şahid tutduğu kimi, həmin cümlənin davamında Tiqranın parfyalılara qarşı "ciddi müqavimət göstərməsinə də" Strabonu öz qələminin "girovuna" çevirir.

Müəllif yazır: "Mitridatın yürüşü zamanı "Böyük Armeniya"nın işğal edilməməsi Strabonun öz versiyasından mə'lum olur: "Hal-hazırda – Strabon yazır – parfyalılar midiyalılar və babillilər üzərində hökmranlıq edir, lakin onlar arмянları² heç zaman öz hakimiyyətləri altına almamışlar. Doğrudur, onlar Armeniyaya tez-tez basqın edirlər, lakin heç zaman onları istila edə bilmirdilər. Çünki Armeniyanın təsvirində söylədiyimiz kimi, Tiqrان həmişə güclü müqavimət göstərirdi".³

Maraqlıdır, Y.A.Manandyanın şəxsi arzusu ilə onun "mö'cüzələr" yaradan qələmində Tiqrان eyni zamanda həm partlara (parfyalılara) "girov" düşür, həm də onların qarşısında məğlubedilməz qəhrəmana çevrilir. Əslində Strabonun dilindən xatırladılan dövrdə Kiçik Asiya torpaqları uğrunda mübarizə Part (Parfya) – Roma dövlətləri arasında gedirdi. Kiçik Asiyada romalılar bir tərəfdən Arsaklı səltənətinin Kiçik Asiyada bir qolu olan Mitridatın yaratdığı Kappadokiya daxil olmaqla, Pont dənizinin Cənubundan Şərqə, oradan da Qafqaz keçidi ilə dənizin şimalına doğru uzanıb gedən geniş bir ərazidə qüdrətli Pont çarlığı ilə, o biri tərəfdən Arsaklıların hüdudları Qalis çayına dayanan ikinci bir qolu ilə üz-üzə dayanmışdı.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

² Tarix xəbər verir ki, parfyalılar (partlılar) İkiçayarası Babil ölkəsi də daxil olmaqla Ön Asiyanın geniş ərazilərini öz imperiyalarının ərazisinə daxil etmişlər. Araşdırma zamanı yeri gəldikcə bu haqda danışılır. Bu məsələyə münasibətdə Y.A.Manandyan həqiqəti söyləyir. Lakin o, parfyalılar «arмянları heç zaman öz hakimiyyətləri altına almamışlar» deyəndə məsələni dolaşdırmağa çalışır. Əvvəla, parfyalılar «babillilər üzərində hökmranlıq etdikləri» tarixi çağda nəinki «arмян», hətta «Hayk» adında erməni babalarından danışmağa dəyməz. İkincisi, yuxarıda dedik ki, erməni tarixçiləri Atarpatin səltənət varisi olan Artaksid tərəfindən əsası qoyulan Arme (Supria) dövlətini «Armeniya» kimi qələmə verirlər. Üçüncüsü, yəne də yuxarıda dedik ki, Arme Roma-Parfya (Part) dövlətləri arasında «bufer» ölkə olmuş, m.s. 10-cu ildə Arsaklı çarları tərəfindən Artaksid sülaləsinin iki yüz illik səltənətinə son qoyulmuşdu. Dördüncüsü, Arsaklılara qarşı müqavimət göstərən Arme ölkə çarı Tiqrان da atarpatenalı Artaksidin (Artaşesin) nəslindəndir. Y.A.Manandyan da «Arme» adını «Armeniya» formasına salaraq, ölkə əhalisinin «arмянlar» olduğunu iddia etsə də, tarix tarixiliyində qalır, həqiqət həqiqətliyində: qoca Şərq «arмян» adında etnos tanımır!

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

Xatırladaq ki, Part imperiyasının Qalis çayına dirənən hüdudlarının ümumtürk tarixi Maday çarı Kiaksarın şanlı zəfər yürüşü tarixindən başlayır.

Məlumdur ki, Kiaksar Assuriya və Biyaini dövlətlərinin tarixinə son qoyduqdan sonra onun Lidiy çarı Krezi ilə apardığı beş illik müharibə sülhlə başa çatır. Bu hadisədən sonra Maday və Lidiy dövlətləri arasında dostluq yaratmaq mənasında Kiaksar Krezinin qızını oğlu Astiyaqa alır. Beləliklə, Qalis (Qızıl İrmaq) hər iki dövlətin sərhəddinə çevrilir. Mar/Maday səltənətini xəyanət yolu ilə ələ keçirən Persid-Əhməni nəslə dövründə də Maday dövlətinin sərhədləri Qalis çayı ilə hüdudlanırdı. Selevkid-Yunan müstəmləkəçiliyinin bünövrəsini Orta Asiyadan ilkin sarsıdan Part Türk-İskit tayfaları Qalis çayınadək gələrək, dil, din və qan qohumları Maday/Mar tayfalarının varisləri kimi, Maday imperiyasının zəngin irsini Part Arsaklı səltənəti tarixi ilə yenidən həyata qaytarmış oldular.

Makedonyalı Aleksandırdan sonra Şərqə yürüş edən Qərbin ikinci qüdrətli Roma ordusunun Kiçik Asiyada qarşısını kəsən də hər hansı bir mifik “Böyük Armeniya” deyildir, ümumtürk imperiyasının iki nəhəng qanadı idi: bir tərəfdən atarpatenali Mitridatlar nəslinə mənsub olan Mitridat Yevpatorun Pont çarlığı, digər tərəfdən Ktezifon Arsaklı çarları.

Yuxarıda söylənilənlər sübut edir ki, Y.A.Manandyanın yuxarıda «basılmaz armanlar» barədə uydurduğu “faktlar” antifakta çevrilir və onun “II Tiqran Artaksid” versiyasını təkzib edir. Bu baxımdan müəllifin problem ətrafında istifadə etdiyi mənbələrdən daha ətraflı məlumat vermiş Ö.Mommsenə nəzər yetirmək daha maraqlıdır, daha məqsədə uyğundur.

Alman aliminin romalılara qarşı Pont çarı Mitridat və Part çarı III Fraatla hərbi ittifaqa girmiş Armeniya çarı Ata Tiqranla vəliəhd Oğul Tiqranın arasında baş vermiş hadisələrlə bağlı söylədikləri maraqlıdır: “Tiqranın öz adını daşıyan oğlu atasının əleyhinə çıxdı. Ya qocanın ölmünü gözləyə bilməməsi, ya da qardaşlarının həyatına son qoymuş atasından ehtiyat hissi, onu xilas olmaq üçün yeganə çıxış yolu olan atasına qarşı açıq üsyana təhrik etdi. Atasını tərəfindən məğlub edildikdən sonra o, bir neçə tanınmış armanla (burada «arman» millət adı qədim tarixə uyğun gəlmədiyi üçün çox əcaib səslənir) Arsaklıların sarayına qaçdı və oradan atasının əleyhinə işləməyə başladı”.¹

Buradan bəlli olur ki, Y.A.Manandyanın iddia etdiyi “II Tiqran” və “Parfya girovu” versiyası qət'i uydurmadır və bu da “II

Tiqran Artaksid” mifinin yaradılmasına əsas axtarmaqdan başqa bir şey deyildir.

Nəsil şəcərəsi qanununa əsasən Oğul Tiqran II Tiqran adlandırılmalıdır. Mənbənin verdiyi məlumatdan da aydın olur ki, Y.A.Manandyanın “II Tiqran” adı ilə nişan verdiyi Oğul Tiqran Part (Parfya) sarayında “girov” deyil, əksinə, atası “erməni çarı” Tiqranın qəzəbindən can qurtarmaq üçün Arsaklı sarayına pənah aparır. Hətta o, Arsaklı III Fraatın qızı ilə evlənir və özünə daha qüvvətli arxa tapır.

Qoca Tiqran ona qarşı oğlu Tiqrandan gördüyü xəyanətdə Pont çarı, oğlunun ana babası (dedik ki, Gənc Tiqranın anası Kleopatra Pont çarı Mitridatın qızı idi) Mitridatdan da şübhələnirdi.

Deməli, söhbət Y.A.Manandyanın heç bir əsası olmadan II Tiqran kimi tanıtmağa çalışdığı erməni çarı Ata Tiqrandan, yəni I Tiqrandan gedir.

Məsələ bu məqama çatdıqda bəlli olur ki, o, xəstə ənənəni davam etdirərək II Tiqranı tarixin tanımadığı “Armeniya” adlı “dövlətin” “çar” səltənətinə qaldırmaq üçün siyasi məqsədlə saxta “girov” versiyası ilə Ön Asiyanı, o cümlədən, onun bir parçası olan Atarpatenani gələcək qonşu xalqlar arasında nəinki düşmən ədavəti rəmzinə, hətta yaxın tarixin tanıdığı qanlı müharibələr “girovu”na çevirən Y.A.Manandyan riyakar, xəbis, bütün yaranmışların ən eybəcəri və qəddarı, başqa sözlə, “bəşəriyyətə ilk terror vəhşiliyini”, habelə “fahişəliyi yayan”¹ elinə, soyuna layiq yeni dövrün ideoloji terrorist ziyalılarının biri olduğunu sübuta yetirmiş olur.

Bu, inkaredilməz tarixdir ki, erməni kilsəsi 1828-ci il hadisələrindən başlayaraq, iki xətlə – bir tərəfdən öz qız-gəlininin namusunu silaha çevirməklə (sonda verəcəyimiz Rəvan xanım Şah İsmayıl Xətaiyə ünvanladığı məktubda Arazın o sahilindən Qafqaza mövsümi fəhləliyə gələn ailələrdən olan qız-gəlinin Azərbaycan türkləri ilə zina əlaqələrinin rəhbəri keşişin siyasəti gələcəkdə xalqın başına gətiriləcək müsibətlərdən xəbər verdiyini və bu “çirkin keşiş oyunundan” bərk narahat olduğunu yazırdı), o biri tərəfdən terror vəhşiliyi ilə Azərbaycan türklərinə məxsus əcdad torpaqlar hesabına “milli tarix” yaratmağa çalışmış və məkrli istəyə qismən nail olmuşdu; əvvəlcə Qərbi Azərbaycan torpaqları, sonra da Azərbaycan Respublikasının iyirmi faiz ərazisi işğal edilmişdi.

Ey adı bizdən olan kimsənlər, yüngül hissələrin, heyvani ehtirasın qurbanı olduğunuz daha yetər, qeyrət əyyamıdır! Heç zaman unutmamaq olmaz ki, torpaqlarımızın son qarışı ələ keçirilənədək kilsənin bu iki silahı bizə qarşı dünyanın müxtəlif ölkələrində gündəmdən düşməyəcəkdir.

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.104.

¹ F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəi. M., 1982. s.74.

İndi də qayıdaq Y.A.Manandyanın fikir davamına.

Y.A.Manandyan fikrini dəyişərək II Tiqranın atasının eyni adda Tiqrان deyil, Artavazd adında olduğunu söyləyərkən özünü bir daha təkzib etmiş olur.¹

Müəllif kitabın sonuna doğru "II Tiqrان Artaksid" problemi ilə bağlı Ö.Mommsendə müəyyənlik nişanı olaraq işlədilmiş Ata Tiqrان və Oğul Tiqrان sözlərini təkrar etməyə məcbur olur və onların arasında guya baş vermiş düşmənçiliyi alman tarixçisindən bizə bəlli olduğu şəkildə nəql edir. Bu məqamda Y.A.Manandyanın kəskin fikir ziddiyyətinin növbəti silsiləsi özünü qabarıq göstərir. Belə ki, II Tiqrان hesab edilməli olan Oğul Tiqrانın "erməni dövlətində" səlahiyyətsizliyi (o, vəliəhddir) Y.A.Manandyanın versiyasını havadan asılı vəziyyətdə qoyur, başqa sözlə, müəllif kitabın əvvəlindən başlayaraq, özü arzu etdiyi şəkildə görmək istədiyi "II Tiqrان Artaksid" mifini, özü də əsərin sonunda bir ilgim olaraq dağdır.

Məsələ bu qədər aydın olduğu halda oxucu Y.A.Manandyanın Tiqrانını "ikinci", "Atarpatena torpaqlarının sahibi", qədim Şərqi bir çox dövlətlərinin işğal edən, Orta Şərqdən başlayaraq Xəzərədək "Böyük Armeniyanın" hüdudlarını genişləndirən cahangir və s. şöhrətə malik "erməni çarı" kimi qəbul etməsi əsassızdır, qeyri-tarixidir. Əgər müəllif bir sıra qədim dünya tarixçilərinin deyil, təkcə Appianın nişan verdiyi "Tiqrان eyni adda "girov" kişinin oğludur" fikrini qəbul edirsə, deməli, Y.A.Manandyanın II Tiqrana aid titullar Appianda da, Ö.Mommsendə göstərildiyi kimi, Ata Tiqrana, yəni I Tiqrana deyil, Oğul Tiqrana, yəni II Tiqrana aid edilməlidir. Lakin Y.A.Manandyanın tarix elmindən uzaq romantik, nağılvari boyaları onun istifadə etdiyi qaynaqlarda Ata Tiqrana, yəni I Tiqrana istinad edilmişdir.

Ata-Oğul arasında baş vermiş düşmənçilikdən danışan Ö.Mommsen sözünə davam edərək yazır ki, ölkəni və rəiyyəti havadarsız qoyaraq qaçıb Artaksadda (Artaşatda) gizlənən Armeniya çarı Ata Tiqrانın arxasınca düşən Pompey Artaksad şəhərinə çatır və ondan bir qədər aralıda düşərgə salır. Bu zaman Oğul Tiqrان Roma sərkərdəsinin düşərgəsində görünür.

Müəllif yazır: "Orada ona atasının məğlubiyyətindən sonra Armeniya tacını romalılardan almağa və bu səbəbdən də onun atası ilə romalılar arasında müqavilənin imzalanmasına var gücü ilə mane olmağa çalışan Armeniya çarının oğlu da qoşuldu".²

Ö.Mommsen əlində olan materiallara istinadən dediyi fikir Y.A.Manandyanın söykəndiyi "faktları" antifakta çevirir və erməni

aliminin aparıcı konsepsiyasını real gerçəklikdən uzaq olduğunu meydana qoyur. Bu baxımdan iki məqamı da yada salsaq kifayətdir.

İlkin Y.A.Manandyanın özünü dinləyək. O deyir: "Pompeyin nə üçün Armeniya taxtını Gənc Tiqrana verməməsinin səbəbini başa düşmək də çətin deyil. Tamamilə aydındır ki, parfyalıların qatı düşməni Ata Tiqrان (cənab Manandyan, bəs, nə üçün II Tiqrان yox? Bəs, nə üçün deyirsiniz, I Tiqrان haqqında heç bir mə'lumatınız yoxdur? – Ə.T.) III Fraatın kürəkəni və dostu Gənc Tiqrana nisbətən müttəfiq kimi daha münasib idi".¹

Buradan açıqca görsənir ki, Y.A.Manandyan başqa mənbələrdə olduğu kimi, Ata Tiqranı ölkələr fəth edən erməni çarı olaraq qəbul edir. Bəs, nə üçün müəllif kitabın böyük bir hissəsini əhatə edən təsvirdə onun çar titulunda libasını II Tiqrان adı ilə hakimiyyətdə olmayan oğluna "geyindirir"?

Erməni tarixçisi alman aliminin fikrinə istinad edərək Gənc Tiqranı Fraatın qızının əri olduğunu e'tiraf etməyə məcbur olur. Lakin bu fikrin əksi olaraq, kitabın əvvəlki səhifələrində Y.A.Manandyan öz qəhrəmanı II Tiqranı Mitridantın qızı Kleopatra ilə "evləndirərkən", qaynaqların verdiyi mə'lumatlardan fərqli, onu Kleopatranın oğlu deyil, əri olduğunu söyləyir. Qaynaqlara çox sərbəst yanaşan super şovinist erməni tarixçisinin saxta erməni məntiqi belədir!

Y.A.Manandyanın fikri erməni tarix ədəbiyyatında dolaşığa salınmış bir problemi də işıqlandırır: Parthların vahid dövlət tərkibində birləşdirdikləri Ön Asiya torpaqlarının böyük bir hissəsinə – Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan Arsaklı valiliklərinə ta qədimlərdən sahib olduqlarını "sübuta" yetirmək üçün uydurulmuş "erməni arşakidləri" ideyası boş və şirin arzudan başqa bir şey deyildir.

Əslində Y.A.Manandyan tarixi həqiqətdən uzaq olsa da, özünəməxsus düzüb-qoşduğu "II Tiqrان Artaksid" versiyası ilə özündən əvvəl və özündən sonra "erməni arşakidləri" ideyasına və M.Xorenski başda olmaqla, bu mövzuya bağlı olan bütün müəlliflərin tutduqları antitarixi mövqelərini sübut edir. Bu məsələnin bir tərəfidir.

İkinci məqama diqqət yetirək.

Yuxarıda təhlil boyu gördük ki, Y.A.Manandyanın müalicə olunmaz ən'ənəvi "erməni xəstəliyindən" gələn iddiasının – "girov" II Tiqrانın Atarpatena torpaqlarını "rüşvət" verərək Part sarayının köməyi ilə Armeniya taxt-tacına sahib olması iddiasının heç bir tarixi zəmini yoxdur. Başqa bir mənbədə tam əks versiya ilə tanış oluruq.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.104.

² Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.107.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.107.

Gənc Tiqranın Pompeyin düşərgəsinə getməsi xəbərini eşidən qoca Tiqrان nəyin bahasına olursa-olsun, Roma sərkərdəsi ilə sülh barışıqına hazırlıq görür və onun hüzuruna tələsir.

Ö.Mommsen Pompeyin hüzuruna gələn Ata Tiqrان haqqında yazır: "Fəxri keşikçilərin tələblərinin nəticəsi kimi, çar Roma düşərgəsində qəbul olunmuş qaydaya əsasən, öz atı və qılıncını verdi, barbarların adəti ilə onun ayaqlarına yığıldı və şərtsiz tabelik işarəsi olaraq, tacı ona təqdim etdi".¹

Ö.Mommsenin istifadə etdiyi materialdan bəlli olur ki, Pompeylə bağlanan alçaldıcı sülh şərtləri təkcə xəzinəni boşaltmış, guya bir zaman Qoca Tiqranın "işğal etdiyi" ölkələrin – Finikiya, Kappadokiya, Suriya, Kilikiya, habelə Sofen, Korduena və s. üzərində olmuş hakimiyətini (Y.A.Manandyanda bu "fatehlik" birinci Tiqranın deyil, II Tiqranın, yəni Oğul Tiqranın adına çıxılır) itirmiş olur. Beləliklə, Kiçik Asiyanın Qərbindən başlanan ərazi Fəratın sağ sahilində romalıların işğal zonasına daxil edilir. Əlbəttə, bu, I Tiqrانla əlaqədar gerçək tarixdə deyil, erməni keşik ədəbiyyatından gələn rəvayət versiyalarından biridir.

Belə çıxır ki, erməni tarixçilərinin fikrincə, Selevkid-Yunan müstəmləkəçilərinin qul zəncirini qoca Şərqin qollarından açmış və Ön Asiyanın Qərbin ikinci cahangiri olan romalıları tərəfindən Ön Asiyanın işğal zamanı onlara qarşı qanlı mücadilə meydanlarında Türkün və qədim Türk torpaqlarının şərəfini qorumuş, təxminən beş əsrlik qüdrətli səltənət yaratmış Parn Türk tayfalarının Arsaklı sülaləsi heç tarixdə olmamışdır.

Ön Asiyanın qədim tarixinin insani səmimiyyətdən kənar bir məzmununda kobudcasına təhrif edilməsində Ö.Mommsen bir başa günahkar deyildir. Onun alim bədbəxtçiliyi ondadır ki, bəzi Avropa və Rus müəllifləri kimi, erməni diasporasının şirnikdirici hiylə toruna düşmüş və ermənilərin torpaq iddiası ilə əlaqədar miskin müzdlü alətə çevrilmişdi.

Monumental "Roma tarixi" kitabında pərakəndə halda yerli-yersiz, hara gəldi yerləşdirilmiş kiçik-kiçik fraqmentlər də aşkarca meydana qoyur ki, "erməni tarixi" yazmağı Ö.Mommsenə sifariş verən diaspora ona M.Xorenskidə verilmiş Astiyaq-Kir-Tiqrان və habelə başqa rəvayətləri XIX əsrin siyasəti baxımından mə'lum iddialarla təkrar işləmiş kilsənin hazırladığı növbəti yeni variantı təqdim etmişdi. Bu baxımdan, şübhəsiz, "Roma tarixi"ndə Tiqrانla əlaqədar verilmiş epizod Ö.Mommsenə hazır şəkildə təqdim edilmiş erməni kilsə sənədlərinin tə'siri altında yaşayan bir müəllifin-müzdlü tarixçinin qoca Şərqin real tarixinə qarşı subyektiv münasibətidir.

Bəs, Y.A.Manandyan faydalandığı mənbələrdən hansı məqsədlə istifadə etmişdi? Diqqət edək.

Erməni tarixçisi Kassiy Dion, Plutarx və Appinandan gətirdiyi fikirlərdə romalıların yuxarıda Ö.Mommsenin xəbər verdiyi alçaldıcı sülh müqavələsini eyni məzmununda versə də, qədim müəlliflərin söylədiklərini ümumiləşdirərkən məsələni onların çatdırdıqları kimi yox, torpaq iddiası ilə əlaqədar ən'ənəvi erməni xroniki xəstəliyindən gələn bir nəticə ilə sona yetirir: "Pompeylə Tiqranın bu görüşündə onlar arasında gənc Armeniyada hakim millətçilik? imperiyasına son qoyan saziş imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən, Tiqrان ancaq doğma ölkəsi olan Böyük Armaniyanı saxlamaqla zəbt etdiyi bütün ərazilərdən,¹ xüsusilə Suriya, Şərqi Kilikiya, Finikiya, Kappadokiya, Korduena və Sofenadan imtina etməli idi. Onun kiçik oğlu gənc Tiqrان² isə Sofenanı almali, atasının ölümündən sonra isə onun taxt-tacına varis olmalı idi".³

Y.A.Manandyandan gətirdiyimiz nümunədə Ata Tiqrان və Oğul Tiqrان Pompeyin müasirləri olaraq təqdim edilir. M.Xorenskidə isə Tiqrان (nə birinci, nə ikinci) Madayların son çarı Astiyaqı guya açıq döyüşdə məhv edən, Şərqin qos-qoca imperiyasının süqutuna səbəb olan "Armeniya" çarı kimi verilir. Bu haqda yeri gəldikcə fikrin sübutu üçün təkrar-təkrar danışılır.

Bəs, necə olur ki, "Armeniya" dövlətini "Tiqrان" adlı çar həm m.ö.558-ci ildə Maday imperiyasının, həm də m.ö.95-55-ci illərdə partların və romalıların təhlükələrindən xilas edir?

Y.A.Manandyan imtina edə bilməz ki, erməni ədəbiyyatında qürurla adı çəkilən Tiqranakerti də guya "inşa etdirən" M.Xorenskinin rəvayət qəhrəmanı həmin Astiyaqı qətlə yetirən Tiqrandı, bütün erməni müəlliflərinə "çar Tiqrان" mövzusunu verən də həmin Tiqrandı. Maraqlıdır ki, M.Xorenskinin Tiqranı torpaq iddiası ilə əlaqədar siyasi şərait yaranan bütün tarixi çağlarda erməni keşikçilərinin və ziyalılarının, habelə onların ələ keçirdikləri müzdlü Avropa və Rus müəlliflərinin qələmində "Böyük Armaniya"nın yaradıcısına və onun qüdrətli "böyük xilaskarına" çevrilir. Bu baxımdan Y.A.Manandyan Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda qədim

¹ Bəzi erməni müəllifləri kilsə rəvayətlərinin arxasınca düşərək tarixin "Armeniya" adında tanımadığı "dövlətin", hətta "dövlətlərin" yaranma çağını m.ö. yüzilliklərlə, bəzən minilliklərlə ölçürlər. Ancaq Y.A.Manandyan rəvayət dövlətinin qısa tarixinin Pompeyin dövründə sona çatdığını söyləyir.

² Müəllifin fikrindən elə çıxır ki, qoca Tiqranın böyük, ortancıl və başqa oğlanları da olmuşdur. Bu versiyanın "II Tiqrان və Roma" kitabında geniş təsviri "I Tiqrان haqqında heç bir mə'lumat yoxdur" deyə Y.A.Manandyanda təkcə fikir ziddiyyətini üzə çıxarmır, əslində müəllifin bilərəkdən gerçək tarixi saxtalaşdırdığını aşkarlayır.

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.104.

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.107.

Türk torpaqlarına qarşı dünya erməni diasporasının 1940-cu illərdə Alman faşist hərbi maşınının milyonlarla insanları diri-diri udduğu tarixi bir çağda belə növbəti ənənəvi fürsətdən yararlanmaq ümidi ilə Kremlin daşnak-bolşevik guruhunun hamiliyi altında ölkə rəhbərlərinin qarşısında qaldırıldığı iddianın yeni siyasət dövrünü yaşayırdı.

Fürsət düşmüş belə bir şəraitdə erməni müəlliflərinə modernizə edilmiş yeni qəhrəmanlar gerek idi. I Artəşes və II Tiqrən adlarının qəhrəmanlıq "bütünə" çevrilməsi, onların fetişdirilməsi həmin bu siyasi kompaniyanın fəaliyyətinin nəticəsi idi. Təsadüfüdür ki, hər bir erməni müəllifi öz ağına uyğun I Artəşes və II Tiqrən səltənəti yaradır.

Diqqət edək. B.N.Arakelyan yazır ki, m.ö. 69-cu ildə Artəşat istiqamətində yürüş edən Roma sərkərdəsi Lukullun ordusu II Tiqrən tərəfindən "darmadağın" edilmişdi. Guya Pompeyə məğlub olan II Tiqrən m.ö.66-cı ildə onunla sülh müqaviləsi bağlayır.¹

Bir qədər əvvəldə Y.A.Manandyandan gətirdiyimiz nümunədə deyilir ki, Oğul Tiqrən, yəni II Tiqrən, Ata Tiqrana, yəni I Tiqrana qarşı qaldırıldığı üsyan nəticəsiz olduğuna görə m.ö. 66-cı ildə Arsaklı çarı Fraatin sarayına qaçır.

Hər iki erməni müəllif – istər Y.A.Manandyan, istər B.A.Arakelyan Qədim Şərqi tarixinə qara erməni yamağı vurarkən hansı həqiqəti unudurdu? Əslində hər iki erməni alimi heç bir şeyi unutmurdu. Onlar dövrün siyasi şəraitindən istifadə edərək məlum tarixi çağda Ön Asiya torpaqları uğrunda qanlı müharibələr aparmış iki nəhəng qüvvənin – Part çarları ilə Roma imperiyası arasında bölüşdürülmüş torpaqlara şərik üçüncü bir qüvvəni, yəni çağdaş ermənilərin "əcdadlarını" "tarixləşdirmək" məqsədi güdürlər.

Bu məqamda Azərbaycan türklərinin qaynağını həyatdan almış ulu atadan qalma bir müdrük təmsil yada düşür. O məşhur təmsildə nəql edilir ki, iki Şir aralarında olan ovu bölə bilmirlər. Onlar o qədər vuruşurlar ki, hər ikisi nəhayət tilit qan içində heydən düşür, sakitləşirlər. Bu mənzərəni kənardan seyr edən çaqqal fürsəti əldən vermədən irəliyə cumur, iki şirin arasından ovu sürüyə-sürüyə aparır. Bunu gören halsız şirlərin bir-birinə mə'nalı-mə'nalı baxmaqdan başqa əlacları qalmır.

Bu müdrük əhvalat qədim Şərqi tarixini böyük bir dövrünü "armyan" adına çıxan ümumən erməni müəlliflərinin ata-baba xislətini nişan verir.

Dünyaya qarşı hərbi diktatura təşkil etmiş ölüm və hərbi allahı SSRİ kimi cahangir bir dövlətin 70 illik isti hamiliyini yaxından hiss etmiş bütün erməni müəlliflərinin, o cümlədən Y.A.Manandyan və

¹ B.N.Arakelyan. Artəşat-1, s. 13.

B.N.Arakelyanın qədim Şərqi tarixinin tanıdığı iki nəhəng şirin-parthlılarla romalılar arasında bölüşdürülən tarixə real həyatdan deyil, başqa xalqlardan iqtibas edilmiş mifoloji ədəbiyyatdan və eposlardan "gəlmiş" üçüncü bir qüvvənin-çaqqal simalı erməni babalarının tarixi mövcudluğunun təsdiq etdirmək məqsədilə dövrün siyasətindən doğulan yeni gediş etmələri də təəccüb doğurmamalıdır. Çünki erməni müəllifləri Kremlin daşnak-bolşevik siyasətinə sadıq qalaraq, 1828-ci ildə Rus çarizminin Qafqaz dayağı olan "Müvəqqəti erməni vilayəti"ndən başlayan tarixi estafetin davamçıları olaraq, dövrün siyasi ruhuna uyğun Ön Asiyada yeni çalarlı əcdad kökü yaratmaq məqsədi daşıyırdılar. Belə bir arzunun nəticəsində gerçək tarixin qəbul etmədiyi Tiqrənla əlaqədar ziddiyyətli rəvayət variantları əsasında "II Tiqrən Artaksid" versiyası yaranır.

Qeyd edək ki, Y.A.Manadyan versiyasına zahirən bənzəməyən variant M.Xoreskidə diqqəti çəkir. Belə ki, Y.A.Manandyan M.Xoreskinin çar Aramla "armyan dövlətləri" fikrini və Vaxarşakla "erməni arşakidləri" ideyasını sözdə qəbul etməsə də, o, öz uydurma versiyası ilə həmin xəstə ənənəni davam etdirir. Məsələn, müəllif M.Xoreski ilə başlanan ənənəyə uyğun olaraq, "Kiçik Armeniya", "Böyük Armeniya" və s. deyərək həmin "dövlətlərin" inzibati-siyasi ərazisini təsvir etmir, yaxud edə bilmir. Bəs, olmayan "dövlətin" ərazisini necə dəqiq vermək olar ki? Düzdür, bu əmələ qələm qoyanlar var. Lakin onların ayrı-ayrılıqda çıxdıkları "dövlətlərin" heç birinin təqdim edilən coğrafi koordinatları bir-birini təsdiq etmir. Bu məsələnin bir cəhətidir. Problemin o biri tərəfinə diqqət yetirək.

Y.A.Manandyan Mitridatı "Kiçik Armeniya", Farnakı Pont çarı kimi müttəfiq verir. Lakin Ö.Mommsendə olan versiyada Mitridat tarixən Pont çarıdır. Alman müəllifinin versiyasında Pompey gecə qəflətən Mitridatın düşərgəsinə basqın edir. Mitridat qaçır və aradan çıxır. Pompey onun oğlu Farnakı Pontda çar taxtında əyləşdirir.¹

Görünür, Y.A.Manandyan versiyasında Mitridatı "Kiçik Armeniya" (real gerçəklikdə olmayan, lakin arzu edilən "dövlət") çarı kimi verməklə, onun etnik mənsubiyyətcə "erməni" olduğunu "sübuta" yetirmək istəmişdir. Lakin tarix xəbər verir ki, Mitridatlar da, Y.A.Manadyanın "Farnak"ı da, "Fraatlar" da tarixi şəxsiyyətlərdilər, Ön Asiyanın qədim tarixində müstəsna rol oynamış Türk mənsubiyyətli çarlarıdır.

Bəs, Artəşes kimidir və nə üçün Y.A.Manandyan nəsil şəcərəsini "Artəşes" namı ilə deyil, onun Yunan mənbələrində qeydə alınmış Artaksid adı ilə "Artaksidlər" adlandırır?

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri. s.54.

Artəşeslə əlaqədar sualın cavabına aydınlıq gətirilmişdir. Lakin onun Y.A.Manandyanla bağlı bəzi məqamlarına cavab problemin sonunda nəticə olaraq veriləcəkdir.

Təkcə onu xatırladaq ki, Artəşesin etnik mənsubiyyəti ətrafında M.Xorenskidən üzü bəri fikir söyləyən bir sıra erməni müəlliflər, o cümlədən, A.Q.Perixanyan müxtəlif mövqələrdə olsalar da, nəticədə onu türkdilli tayfalarla əlaqələndirirlər. İ.Şopen də I Artəşesi Parn tayfasının Arsaklı nəslindən olduğunu qəbul edir.¹ Bu problemlə əlaqədar ətraflı danışılmışdı.

Y.A.Manandyan I Artəşesi "Böyük Armeniya"nın əsasını qoyan və onu genişləndirən bir "erməni çarı" kimi qələmə verir. Müəllifin fikrincə, üç müstəqil erməni dövləti də-Mitridatın çar olduğu "Kiçik Armeniya", I Artəşesin hökmranlığı altında "Böyük Armeniya", Zariadarın idarəsində olan Sofen, onun ətrafında Aksien, Odomant və başqa bir neçə kiçik vilayətlər bu dövrdə, yəni m.ö. II əsrin I yarısında yaranmışdı.

Bir qədər əvvəldə söylədik ki, M.Xorenskidə "birinci" say seçimi ilə nişan verilən Artəşes Arsaklı sülaləsinə mənsub çardır. Bəzi erməni müəlliflərinin fikrincə, II Arsaka (I Tiridata) həm də I Artəşes deyərmişlər. Y.A.Manandyanın yanlış olaraq I Artəşes adlandırdığı Strabonun nişan verdiyi Artaksid M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə etnomənsubiyyətə Türk tayfalarından olan Mar/Maday nəslinə, səltənət mənşəsinə görə Atarpatena çarı Atarpatın sülaləsinə bağlıdır. Artaksid Suriyə-Selevkid çarı III Antioxin Arme (Supria) valiliyində hakim olmuşdu. Tarix xəbər verir ki, Antioxun romalılar tərəfindən məğlubiyyətindən sonra Atarpatın çar nəslinə mənsub olan Yunan – Selevkid valiləri – Artaksid Arme (Supria), Zariadar Şopen, Mitridat Kappadokiya (Y.A.Manandyan onu "Kiçik Armeniya" adlandırır) valiliklərini müstəqil çarlıq, özlərini çar e'lan etmişlər.

Qədim müəlliflərin əsərlərində bu tarixi həqiqət barədə çox aydın şəkildə danışılsa da, başqa erməni müəllifləri kimi, Y.A.Manandyan da hadisələri özünə sərf edən ideyaların daşıyıcısına çevirir, ağ rəngə ap – açıq "qara" deyir. Bu mə'nada o, fikrinin davamı olaraq yazır: "Beləliklə, Armeniyada və Kappadokiyanın şimalında vahid və monolit dövlətin üç müstəqil çarlığı meydana gəldi".²

Əvvəla, tarix xəbər verir ki, Mitridat da, Artəşes də, Zariadar da Türk etnosuna mənsub şəxsiyyətlərdir və biz də ehtiyac duyulan məqamlarda bu haqda fikir söyləyirik. Yeri gəlmişkən təkrar-təkrar demişik və yenə də deyirik ki, nəinki m.ö., hətta XIX əsrə qədər (mart

1828-ci ildə ləğv edilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri hesabına müvəqqəti yaradılmış «Armenyan vilayəti»nədək "Armeniya" adında coğrafi ərazi adı real tarixdə mövcud olmamışdı. Əgər olmuşdursa, qoy ermənilər «etnoarmyan» tarixinə şahid olan arxeoloji, etnopsixoloji, etnolinqvistik, etnoantropoloji nümunə göstərsinlər, habelə "Armeniya"nın dövlət rəmzlərini meydana qoysunlar. Artıq elmə sirr deyildir ki, II Yekaterinanın sərəncamı ilə yaranmış mə'lum ideoloji maşın qədim dünya müəlliflərinin, o cümlədən, Herodot, Strabon, Appian və b. tərcüməsi ilə məşğul olarkən onları dövrün imperiya siyasəti ruhuna uyğun çox sərbəst şəkildə tərcümə, redaktə və nəşr etmişdir.

Y.A.Manandyan və başqa erməni müəllifləri də xalqına tarix düzüb-qoşan zaman yeganə söykəndikləri mənə bir tərəfdən kilsədə fantastik-romantik hadisələr əsasında uydurulmuş rəvayətlər olmuşsa, o biri tərəfdən yeri gəldikcə istinad etdikləri Rus-erməni blokunun ideoloji terrorizminə düşər olmuş həmin qədim dünya tarixçiləridirlər.

Elə buna görə də, Y.A.Manandyan qarşısına qoyduğu problemin "orijinal" həllinə çalışsa da, heç zaman ən'ənəvi xroniki erməni xəstəliyindən yaxa qurtara bilmir. Bu da, təbii olaraq, onu xalqların gerçək tarixinə qarşı sələflərinin hazırladıqları düşmənçilik səngərinə gətirib çıxarır.

İkincisi, yuxarıda Y.A.Manandyan gətirdiyimiz misaldan görüldüyü kimi, burada müəllifin fikri aydın və qət'idir: guya Kiçik Asiyada hər biri ayrı-ayrı müstəqil çarlıqdan ibarət "vahid və monolit birliyi olan üç erməni dövləti" olmuşdur.

Yuxarıdakı cümlə ilə həmin səhifənin ikinci yarımbaşlığında söylənən cümləni ayrı-ayrılıqda bir nəfərə oxutsaq, ona elə gələr ki, bu fikirlər eyni müəllifə aid ola bilməz.

Nə üçün? Çünki həmin cümlələrdə "vahid" erməni tarixi ilə bağlı daban-dabana zidd fikir söyləyən ayrı-ayrı müəlliflərlə üzləşirik.

Bir daha diqqət edək.

"Üç vahid və monolit dövlətdən" söz açan Y.A.Manandyan ondan sonra gələn cümlələrin birində görün nə deyir: "Artaksidlərin qüdrətli dövləti tərəfindən müstəqillikləri təhlükə altında qalan Kiçik Armeniya və Sofena üstlərini almış təhlükəni sovuşdurmaq məqsədilə bu yadelli ölkələrin yardımına ümid edərək onlarla sıx bağlandılar. Siciliyalı Diodor göstərir ki, Kappadokiyanın çarı V Ariaratın müdaxiləsi səbəbindən Artəşes Sofenani Böyük Armeniyaya birləşdirə bilmədi".¹

Burada Y.A.Manandyanın başqa fikir ziddiyyəti də diqqəti çəkir. Belə ki, müəllif bir tərəfdən Kappadokiyanın şimalı da daxil

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.179.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.20.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.20.

olmaqla “vahid və monolit” erməni “dövlətindən” danışır, o biri tərəfdən də erməni çar nəslini hesab etdiyi Artaksidləri (bəs, bu məqamda “II Tigran Artaksid” etnomənsubiyyətə kim olur?) həmin “erməni dövləti” üçün təhlükə hesab edir. Hətta, o, Appiana söykənərək, Artəşesin dövründə, müəllifin özünün iqrar etdiyi bu “yad dövlətin” ələ keçirildiyini söyləyir və bu fikrə də inanır.

Məsələ belə aydınlıqla qoyulduğu halda Kiçik Armeniya, Sofena və Şimali Kappadokiyada “erməni dövlətləri” haqqında hansı əsasla danışmaq olar ki?

Yeri gəlmişkən, bir məsələni, təkrar da olsa, xatırlayaq.

M.Xorenskinin adına bağlanmış “Armeniya tarixi” kitabında uydurma “faktlar” tükəncək özünə qaçaq yeri qoyan anonim müəllif, daha dəqiqi, M.Xorenskinin arxasında gizlənən tərcüməçi N.Emin yazır ki, Aramla Hayk arasında olan dövrlə bağlı əlimizdə ətraflı məlumat yoxdur. Xalqına “tarix” yazan bəzi erməni müəllifləri kimi, Y.A.Manandyan da sələfi M.Xorenskinin ən’ənəsinə astaca-ustaca yanaşmağa çalışır. O, erməni “priyomu” edərək I Artəşeslə II Tigran dövrü arasında heç bir məlumatın meydana olmadığını iddia edərək yazır: “I Artəşesdən II Tigranadək (m.ö. 95-55) “Böyük Armeniya və başqa erməni çarlıqları haqqında biz heç bir məlumata malik deyilik”.¹

Əvvəla, bizim yuxarıda söylədiklərimiz və bir qədər sonra meydana gətirəcəyimiz faktlar sübut edir ki, Y.A.Manandyan gözünün içinə kimi riyakarlıq edir, yalan danışır. Bunun əsas səbəbi də odur ki, onunla üz-üzə dayanan bütün materiallar Ata Tigrana aiddir, Oğul Tigran orada öləri xatırlanır. Məsələ belə olanda Y.A.Manandyan erməni “dövlətçiliyi” tarixini qədim Şərq tarixinin tərkib hissəsi etmək üçün həmin materiallara da əhəmiyyət vermir, “armyan Arşakidləri” siyahısına yazdıqları “Partlı I Artəşes Arşakuni” (M.Xorenski) ilə Strabonda “Artaks” adlandırılan “Atarpatena əsilzadəsi”nin (M.Xorenski) epik şəxsiyyətini bilərəkdən, məqsədli şəkildə qarışdırır, təxminən tam bir əsrin zaman ayrıcında dayanan “Tigran Artaksidi” Selevkid-Atarpatena dövründən Part-Roma dövrünə “II Tigran Artaksid” adı ilə gətirir, məsələlərə bir daha açılmaz düyün vurmağa çalışır və nəticədə elmi terrorizim yolunu tutur: “II Tigran Artaksid” versiyası belə yaranır.

Xatırladaq ki, erməni xalqına tarix yazan müəlliflər Ön Asiyanın təxminən beş əsrlik aramsız ağır mübarizələr dövrünü əhatə edən Parn, yaxud Dae/Barani Türk-İskit tayfalarının şanlı Arsaklılar tarixini öz milli tarixləri kimi qələmə vermişdilər.

Y.A.Manandyan “II Tigran Artaksid” konsepsiyası ilə deyilənləri, sadəcə olaraq, guya zahirən təkrar etmək istəməmişdir.

Əksinə, o, naşı dərzi tərəfindən biçilən alabəzək kloun formasını çevirərək astar üzündən geyməyi daha münasib və “orijinal” hesab etmişdir. Bir səbəb budur. İkinci səbəb odur ki, əgər məlum tarix öz gerçək qaynağından ayrılmasaydı, tarixə bəlli hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilmiş olsaydı, o zaman m.ö. olmayan, lakin XIX əsrin əvvəllərində xəyali arzularla yaşayan Venetsiya keşişlərinin ağ kağız üzərində düzüb-qoşduqları hay “tarixlərinə” əlavə edilmiş II Tigranın “tarixi” ağ şalvara naşı əllə vurulmuş qara yamaq kimi uzaqdan dərhal görsənmiş olardı.

Y.A.Manandyanın II Tigran Artaksidlə bağlı yazdığı “erməni tarixi” M.Xorenskidən başlayaraq qaranlıq tarixin illuziyaları xaosunda “kəşf” edilmiş neçə-neçə əcdad sırasında yeni “əcdadların” və yeni “nəslin” meydana çıxarılması “tarixidir”.

Elmi həqiqətdən uzaq olsa da, Y.A.Manandyan erməni alimi xislətinə uyğun olaraq, ən’ənəvi xəstə siyasətlə orijinal “erməni tarixi” yazmaq məqsədi güüdüdü. Belə ki, m.ö. heç bir qaynaq, heç bir qədim dünya və orta əsrlər tarixçisi “Armeniya” çarı kimi Tigran haqqında Y.A.Manandyanın II Tigranın “tarixi fəaliyyəti” ilə əlaqədar verdiyi geniş təhlilin cüz’i bir hissəsini də yazıya almamışdı. Maraqlıdır ki, müəllif qədim keçmiş rəvayətlər əsasında nişan verən tarixçilərə XX əsrin elmi tarix kontekstindən nə yeni arxeoloji mədəniyyət nümunələrindən, nə də “kəşf” etdiyi başqa yazılı mənbələrdən əlavələr etmir və bu barədə də susur.

Y.A.Manandyanın qədim dünya tarixinə bu cür “silahsız” yanaşması açıqca sübut edir ki, o, məlum tarixçilərdən gətirdiyi bəzi nümunələri özünə sərf edən mənadə tarixçi alim kimi deyil, bir macərə yazıçısı kimi təsvir edərkən bəşər tarixinin maddi gerçəkliyinə deyil, xəstə şovinist erməni ağına xas olan iddialı fantaziyaya daha çox söykənmişdi.

Ələ bu mövqə ilə də o, ümumtürk tarixinə bir aydınlıq gətirmiş olur. Belə ki, Y.A.Manandyan M.Xorenskinin “Armeniya tarixi” kitabında sün’i yolla “əsaslandırılmağa” çalışılan “erməni arşakidləri” konsepsiyasını qəbul etmir və bununla da o, Türk – İskit tayfasından olan qüdrətli Arsaklı çar nəslini xəstə erməni ağına “əsarətindən” xilas etmiş olur.

Nə üçün erməni alimi “hay tarixin atasını” rədd edir? Olmaya o, bununla ümumtürk tarixinin şanlı bir səhifəsini “erməniləşdirmiş” babasına ədəb-əxlaq dərsi vermək istəmişdir? Əsla, yox! “Ot kökü üstə bitir” deyiblər.

Əslində Y.A.Manandyan fikirləşib ki, M.Xorenskinin “erməni arşakidləri” konsepsiyasını qəbul etsə, o zaman bu ideyanın tərkib hissəsi kimi verilmiş Mar/Maday soylu “Atarpaten əsilzadəsi” Artəşesdən də imtina edə bilməz. Bununla da Artəşes “Atarpaten əsilzadəsi”dir, “Tigran da onun oğludur” (M.Xorenski) – fikrini də

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.20.

qəbul etməlidir. Məhz bu elmi məntiqin nəticəsindən öz ideyasına təhlükə hiss edən riyakar erməni alimi heç bir dəlil-sübut gətirmədən, sün'i zorakılıqla bütün mənbələrdə sadəcə "Tiqran" adı ilə nişan verilən şəxsin namı qarşısına "ikinci" sözünü əlavə edərək onu nə Mar/Maday, hətta "Arşakid" yox, "Artaksid" nəslindən hesab edir və gerçək tarixlə əlaqəsi olmayan yeni bir "armyan çar nəslə" versiyası yaratmış olur.

Məsələyə diqqətlə yanaşanda aydın olur ki, guya Tiqranı Arsaklı Türk nəslindən qoparıb, onu "Mar"/"Maday", "Atarpatena əsilzadəsi" (M.Xorenski) Artəşesin Yunan mənbələrində qeydə alınmış "Artaksid" adı ilə başqa bir Türk nəslinə bağlamaqla Y.A.Manandyan M.Xorenskinin verdiyi məlumatın məna və məzmununu nə dəyişir, nə də ona əlavələr edir. Lakin bu mövqeyi ilə o, təkəcə əcdad sələfini deyil, ümumən "erməni tarix elmini" zərbə altına atır. İnkaredilməz həqiqətdir ki, "erməni tarixinin atası" hesab etdikləri babaları insan tarixinə qeyri-insani və qeyri-səmimi mövqedən yanaşmışsa, deməli, onun ənənələrinin davamçıları olan övladlarının səmimiyyətindən söhbət gedə bilməz.

Bu, məsələnin bir tərəfidir. Problemə o biri tərəfdən yanaşarkən açıq-aydın görsənir ki, Y.A.Manandyanın mö'təbər mənbə olaraq söykəndiyi Appian, Strabon və başqa bəzi qədim dünya tarixçiləri onun uydurduğu "II Tiqran Artaksid" barəsində deyil, sadəcə Ata Tiqran adlandırdıqları şəxsiyyətin nəhəng hərbi siyasət meydanına çevrilmiş Şərqi taleyində hiss edilməyəcək dərəcədə cüz'i fəaliyyətindən danışmışlar. Lakin Y.A.Manandyanın mə'lum kilsə rəvayətlərindən gələn hadisələrə, habelə Artəşes, Tiqran və başqa epikləşdirilmiş tarixi şəxsiyyətlərə sərbəst yanaşması və onlara etdiyi ciddi əlavələr sübut edir ki, müəllif "erməni tarixi" yazmaq üçün qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının tarixinə açıqca yeni siyasətin tələbləri baxımından yanaşmışdı.

Y.A.Manandyan "Ön söz"də e'tiraf edir ki, II Tiqranla bağlı öləri mə'lumatdan başqa, onun ixtiyarında köklü, əsaslı tarixi faktlar yoxdur. Bu "səmimi" e'tirafdan sonra, xalqların tarixinə arxa çevirən, əcdadı Moisey Xorenskini ayaqlayıb keçən Y.A.Manandyan bəşər tarixinin ciddi bir dövrünü qələmə alarkən cəfəngiyyat hesabına iri bir kitab bağlasa da, nəticədə erməni tarix ədəbiyyatında imperiya siyasətinin Don Kixotu deyil, bu "rıtsarın" silahdaşını-Sanço Pançosu ola bilərdi.

Y.A.Manandyan II Tiqranla bağlı Qərbin Avropa alimlərində də mə'lumatın qıtlığından söz açarkən yenə də o başqalarının adından yalan danışdı. Bir qədər əvvəldə dedik ki, aşağıda adı gedən müəlliflərin heç biri Tiqran sözünün qarşısında "ikinci" ifadəsi ilə seçilmək işarəsi qoymasalar da, Y.A.Manandyan tarix adına uydurduqlarına sərbəst yanaşaraq yazır: "II Tiqranın dövründə

qədim Armeniyanın tarixi olduqca müxtəsər və öləri şəkildə əsasən Avropa alimlərinin əsərlərində şərh edilmişdi. Çünki onların məqsədi xüsusi olaraq Armeniyanın deyil, Romanın və Pompeyin çarlığının tarixini öyrənmək idi. Bu əsərlər arasında üç ən görkəmli tarixçinin – Mommsenin, Reynakin və Ferreronun əsərləri daha əhəmiyyətlidir".¹

Bu fikrin davamı olaraq müəllif yazır ki, "erməni tarixinin" II Tiqran dövründən həm fransız, həm erməni dillərində kitablar bağlayan Xalatyants, Qevond Aışan, Dolens-Xaç, Turnebiz, J.Morqan və b. yuxarıda adı çəkilən müəlliflərin dediklərindən kənara çıxma bilməmişlər.

Tam bəm-başqa mövzuda yazan Avropa alimlərinin əsərlərində əgər II Tiqran və onun dövrü ilə əlaqədar "olduqca cüz'i və öləri" mə'lumatın olduğunu, ona qədər yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən müəlliflərin həmin ilk mənbələrə heç bir əlavə etmədiklərini Y.A.Manandyanın özü e'tiraf edirsə, o zaman sual olunur, bəs, o, 15 çap vərəqi həcimində olan qalın bir kitabın ərsəyə gəlməsi üçün ona qədər kimsəyə mə'lum olmayan, oxucunun biliyini artıran, real tarixi şərtləndirən hansı arxeoloji qazıntılar apararaq yeni maddi-mədəniyyətin və etnoantropoloji nümunələrin "kəşfinə", habelə qaçılmaz etnolingvistik, etnopsixoloji "faktlara" malik olmuşdurmu? Başqa sözlə, olmaya Y.A.Manandyan əlinə külüng alıb torpağın bağırını didim-didim didərək "II Tiqran və Roma" problemini, "II Tiqran Artaksid" konsepsiyasını "sübut" edəcək qədim tarixin şahidi olan arxeoloji "inqlabını" etmişdi? Qət'iyyəti yox! Bu haqda müəllifin kitabın adı altında titul vərəqində kiçik şiriflərlə yazdığı sözlər ibrətamiz həqiqətdir, inkaredilməz sübutdur: "İlkin mənbələrin yenidən işıqlandırılması".

Tarixçinin e'tirafından o nəticə alınmırmı ki, o, ciddi bir monoqrafiya yazmaq məqsədi güdməmiş, əksinə, "ilkin mənbələri" ənənəvi torpaq iddiası ilə əlaqədar dövrün siyasəti baxımından modernizə etmək, yenidən "ışıqlandırmaq, təzələmək" istəmişdir?

Bu deyilənlər təkzibedilməz bir həqiqəti sübut edir ki, Y.A.Manandyan mə'lum tarixçilərin əsərlərindən bəlli tarixi anları seçərək, heç bir mə'nəvi və hüquqi haqqı olmadan onları "özünü küləşdirmiş" və bundan sonra hadisələri dövrün siyasi tələblərindən doğulmuş uydurma "II Tiqran Artaksid" adına bağlamışdı.

Bütün bu deyilənlər bizə əsas verir söyləyək ki, Artəşes Türk tayfalarının ya Arsaklı, ya da Maday/Mar, başqa sözlə, Atarpaten çar nəslindəndirsə, Tiqran da onun səltənət varisirsə, deməli, bu tarixi şəxsiyyətlər ətrafında erməni müəlliflərinin bütün mə'lum iddiaları, habelə sağlam insan ağılından uzaq "Böyük Armeniya"

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.24.

“dövlətçiliyi” iddiaları şirin arzularından, əyləndirici illüziyalardan başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan II Tıqranı Part (Parfya) sarayında “girov” “saxlayan” Y.A.Manandyan Rus dilində hər yeni nəşr zamanı saxtalaşdırılmağa mə’ruz qalmış bə’zi qədim dünya tarixçilərinin siyasətləşdirilmiş əsərlərindən başqa, heç bir etnolinqvistik, etnopsixoloji, etnoantropoloji və etnoarxeoloji maddi sübuta malik deyildir. Bu səbəbdən də o, Artəşesə qədər onun nəsil şəcərəsini (“Atarpatena əsilzadəsi”-M.Xorenski) “qurdalamaqdan” yan keçir və oğlu Tıqrana ulu nəsil namı ilə deyil, doğma atanın - Artəşesin adının Yunan variantı ilə “Artaksid” deyimində soy adı düzəldir.

Buradan aşkarca görsənir ki, Y.A.Manandyanın “erməni tarixinin atasının” “erməni Arşakidləri” konsepsiyasını sün’i surətdə rədd etməkdə məqsədi torpaq iddiası ilə bağlı dövrün savaq siyasətindən doğan bir mövqedə dayanmış “erməni tarix ədəbiyyatında” yeni, lakin tarixi gerçəkliyin təzyiqinə tablaşa bilməyəcək versiya yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

Y.A.Manandyanın müalicəedilməz xəstə ən’ənə ilə köklü şəkildə bağlı olduğu bir məqamı da yada salaq. Onun yazdığına görə, guya “Armeniyanı azad və müstəqil edən Tıqran olmuşdur”. Maraqlı odur ki, müəllif bu yerdə Tıqran adının qarşısında “ikinci” sözünü yazmağı “unudur”. Çünki müəllifin faydalandığı qaynaqlar həmən dövrdə rəvayət “Armeniyasını” Ata Tıqranın, yə’ni I Tıqranın adı ilə əlaqələndirirlər.

M.Xorenskidə əksinə, azadlığı təmin edilən “ölkə” “Armeniya” deyil, “Hayastan” (İ.Şopen) adlandırılır. “Erməni tarixinin atası”nın verdiyi xəbərdən bəlli olur ki, Hayastanı da azad və müstəqil edən Tıqran deyil, Artəşesin Arşam adlı oğludur.

Buradan o həqiqət meydana çıxır ki, erməni keşişlərinin, o cümlədən M.Xorenskinin əsərinin Rus dilinə çevrilmiş variantında “Hayastan” sözünün yerinə işlədilmiş «Armeniya» sözünün çar Aramın adından yarandığını iddia edir. Tarixdə olmayan “tarixi” düzəldən müəllifin bu ziddiyyətli ağ yalanları hansı həqiqətdən xəbər verir?

“Böyük Armeniya” anlamı Artəşes, yaxud Tıqran adı ilə heç cür bağlı deyildir.

Dəfələrlə demişik ki, “Armeniya” sözü XIX əsrin əvvəllərində Venetsiya mxitaristləri tərəfindən uydurularaq siyasi məqsədlə ortaya atılmışdı. Bu da çoxsaylı faktlardan biri olaraq aşkarca sübut edir ki, qədim Ön Asiya və Qafqazın yerli əhalisinə məxsus rəvayət və el nəğmələrinin üzünü köçürən erməni kilsəsinin hazırladığı materiallar əsasında M.Xorenskinin adına tərtib edilmiş “Armeniya tarixi”nin əlavələrlə son təkmilləşdirilməsi XIX əsrə aiddir.

İkincisi, M.Xorenski dini-mifoloji obraz olan Haykin adına yazdığı dövləti, başqa bir problemin həlli zamanı, çox asanlıqla növbəti rəvayət qəhrəmanı olan Arşamın adına ünvanlayır.

Bu ötəri deyilənlər sübut edir ki, “erməni tarixinin atası”ndan başlayaraq, çağdaş erməni müəlliflərində xəstə bir mirasın əsasında bünövrəsi çürük bir “bina” tikilmişdir. Həmin “binanın”, başqa sözlə, “ermənişünaslığın” (!) çürük əsaslar üstündə dayandığını Qərbin elmi ictimaiyyəti və siyasi qüvvələri çox gözəl anlayırlar. Lakin “erməni” adında İblisin toxumundan yaranmış belə bir çirkəbli qara yaranın Türk övladının sağlam bədənində fəlakətə çevrilməsi onlara sərfəli olduğu üçün susurlar!!!

Qeyd edək ki, yurd və əcdad axtarışı yollarında Y.A.Manandyan Artavazla Tıqranın Artəşesin oğlanları olduqlarını başqa bir versiyada xəbər verən “erməni tarixinin atasının” fikrini qəbul edir, ancaq onların etnik mənsubiyyətinə gələndə o, sələfinin üstündən sükutla keçir, açacağı mübahisənin xeyir gətirməyəcəyini anlayır. Bundan başqa, Artəşesin mənsubiyyətə Türk olduğunu tarixin yaddaşına çevirən M.Xorneskidən və F.Buzanddan tam fərqli nəsl şəcərəsi düzəldən Y.A.Manandyan erməni tarix ədəbiyyatında Biyaini və Şupria (Arme) dövlətlərinin, habelə Kiçik Asiya və Ön Qafqazda hakim olmuş Arsaklı və Massaket (Maskut) kimi qüdrətli Türk tayfalarının sərkərdələrini “erməniləşdirən” başqa şovinist qan qardaşlarından zərrəcə fərqlənmir. Bu baxımdan II Tıqranın nəsil şəcərəsində olan dolaşmış şeytan kələfinə çevrilmiş erməni “həqiqəti” göz qarşısındadır. Erməni tarix ədəbiyyatında bu dolaşmışlığın olması təbii idi. Çünki erməni və ermənipərəst müəlliflərin əsərlərindən bəlli olur ki, “əcdad” axtarıqlarında məsələyə hər bir müəllif ayrı-ayrılıqda özünəməxsus “orijinal” ölçülərlə yanaşır, fərqli qənaətə gəlir. Deyilənlər göstərir ki, “Armeniya tarixi” probleminə Y.A.Manandyanın özünəməxsus yanaşma metodu diqqət çəkir. O, M.Xorenskinin nə çar Aramını və onun guya “təşkil etdiyi” “armeniyaları”, nə də Vaxarşak və onunla bağlı “erməni arşakidləri” nəslini qəbul etmir, çağdaş ermənilərin qədim keçmişini, guya “erməni çarı” olmuş “II Tıqran Artaksid” adlandırdığı şəxsin taleyi ilə bağlayır.

Məhz Türk xalqlarının qədim tarixinə beləcə sərbəst yanaşan Y.A.Manandyan Makedoniyalı Aleksandrın ən yaxın silahdaşı olmuş Atarpatın nəslindən sayılan II Mitridatı (m.ö.123-88), Artaksid adı ilə Artəşesi, onun oğlanlarını (Tıqran və Artavazdı) sün’i şəkildə etnik mənsubiyyətə erməni kimi qələmə verir. Əvvəla, Y.A.Manandyan çox gözəl bilirdi ki, m.ö. nə “Armeniya” adında hər hansı bir dəqiq coğrafi kordinantda yerləşmiş dövlət olmuşdur, nə də onun bugünkü anlayışda “armyan” namı əhalisi.

Bizim fikrimizin əksinə, əgər belə bir real gerçəklik olsaydı, nə Qr.Kapantsyan Hayasa-Azii ölkəsini, nə İ.M.Dyakonov "Hayasa-Atctsi"ni "kəşf" edərdi, nə bir başqası çağdaş erməniləri "friqiylərə" calaq etməyə çalışardı, nə Biyaini və Parn Türk- İskit tayfalarının Kiçik Asiyada çar nəslini "erməniləşdirib", onları öz "tarixlərinə" yazardılar, nə uydurma "Mesopotamiya Armeniyası", nə də neçə-neçə başqa "armeniyalar" "təşkil" etmək həvəsinə düşərdilər, nə də ağıla gəlməyən uydurmalarla çar Aram, çar Hayk, çar Arim və s. neçə-neçə yeni-yeni "əcdadlar" icad edərdilər.

İkincisi, qədim tarixin bu çağında romalılarla partlılardan başqa, üçüncü qüvvə yox idi ki, Şərqi torpaqlarını yenidən bölüşdürmək üstündə qanlı müharibələr aparsın. Bu qaçılmaz gerçəklik sübut edir ki, Y.A.Manandyanın "II Tiqrən və Roma" kitabı M.Xorenskidən sonra Qr. Kapantsyanın "Hayasa armanların beşiyidir" əsərində olan saxta "axtarışların" yeni versiyada uğursuz davamıdır.

Üçüncüsü, tarixdə baş verməyən, lakin Y.A.Manandyanın görə, guya olmuş bu "müharibələrin" nəticəsində II Tiqrən Part sarayında "girov" saxlanılır.

Bu məlumatı Yusitin və Strabonun adına yazan müəllif "girovun" şərtlərini aşkarlamır. Nə üçün aşkarlamır? Çünki Y.A.Manandyan qədim ümumtürk tarixinə şərikin çıxmaq üçün kaos içərisində müəmmaya çevrilmiş əsil elmi tarixdən çox uzaq olan dolaşq "II Tiqrən Artakşid" versiyası ilə M.Xorenski və F.Buzandla başlayan ən'ənəni - "Tiqrən Arşakuni" ideyasını tam birmə'nalı inkar edən dövrün yeni savaşı siyasətinin iddialarına cavab verəcək "erməni tarixi" yazmaq məqsədi güdmüşdür. Ancaq biz yuxarıda söylədiyimiz kimi, Y.A.Manandyanın, "erməni çarı" Artavazd da, Pont çarları olmuş Mitridatlar da türkdilli etnosa mənsubdurlar.

Belə bir aydın, real tarixi səhifənin ortasında göydən düşmə milliyətcə "erməni çarı" Artavazdın "Armeniyası"nın yalnız ağ kağız üzərində "təşkili", əlbəttə, erməni alimlərinin etnik-İşkil təbiətlərindən törəyən ən'ənəvi xroniki xəstəliklə ilişkilidir.

Yeri cəlmışkən yuxarıdakı fikirlə əlaqədar bir məqamı izah etməyə çalışaq.

Əgər xatırlatsaq ki, arsaklılarla armanlar (Y.A.Manandyanın görə, çağdaş anlamda "armyan". Bu da yanlış fikirdir; armanlar armanlar deyildirlər) Türk əsilli qohum tayfalarıdır, o zaman, tarixi kerçəklik guya onların arasında "baş vermiş" qanlı "tarixi" müharibələrdən danışan "erməni tarixinin atası" hesab etdikləri M.Xorenskidən qaynaqlanaraq yaranmış, elmi anlayışdan çox uzaq olan, erməni tarix ədəbiyyatının aparıcı konsepsiyalarını ("erməni arşakidləri", «Arimin armanlar» nəslini çar Aramın "armeniyaları", "Mesopotamiya Armeniyası" və b.) təzib

etmiş olar. Məsələ belə bir həqiqət məqamına çatanda oxucunun fikirləşməyə haqqı vardır ki, əgər Y.A.Manandyan və IX əsrin 40-cü illərində yaşamış erməni katolikosu İovannes VI Draxanakertsinin "Armeniya tarixi" kitabını tərcümə edən, ona "Ön söz" və "İzahat" yazan M.O.Darbinyan-Melikyan və başqa çağdaş erməni tarixçiləri guya M.Xorenski "Armeniya tarixi"ni yazarkən ilkin qaynaq olaraq söykəndiyi Mar Abbas Katinanı və onun "Tarix"ini qəbul etmələrsə, deməli, onlar ulu keşiş babalarının insan "tarixi" adına kilsə materialları əsasında boş cəfəngiyyat toplusu yaratdığını təsdiq edirlər. Bu haqda kifayət qədər danışılmışdı. Bundan başqa, onlar özləri də istəmədən, guya elmdə "orijinalıq" yaratmaq xatirinə atdıqları bu addımla M.Xorenskidən bu günə qədər hər dövrün öz siyasətilə bağlı düzülüb-qoşulmuş onlarla "Armeniya tarixi" kitablarının bünövrəsi saxta fərziyyələr və biri-digərini qəbul etməyən kifayət sayda ziddiyyətli kilsə rəvayət versiyaları üzərində dayandığını sübuta yetirmiş olurlar. Bu baxımdan qüvvətli hamilərin silahına çevrilmiş erməni tarixçiləri M.Xorenskinin adına (dedik ki, M.Xorenski anonim "tarixçi"dir) istinad edilmiş "Armeniya tarixi" kitabının nümunəsində ermənilərin XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, günümüze qədər Türk xalqının qanını axıtmaq üçün ideoloji bazanın əsasını qoymuş riyakar simalarını meydana qoymuş olurlar.

Y.A.Manandyanın yaşadığı XX əsrin 50-70-illərin siyasi mühiti ondan super şovinist erməni ziyalı kimi, çeynənə-çeynənə ilkin kəsərini itirmiş, heydər düşmüş köhnə konsepsiyanı yenidən "cavanlaşdırmaq" üçün yeni, "xoruz səsi eşitməyən", "orijinal" əcdad nəsil "kəşf" etməyi tələb edirdi. Elə buna görə də həmin illərdə Sardarabddə inşa edilmiş Türk xalqlarına qarşı tarixən dünyaya səpələnmiş erməniləri kütləvi şəkildə qırğına çağırış abidəsinin dini mə'marı, İrəvanda "Türk soyqırımı" iddiasını yeni bir ideoloji formada dirçəldən dünya erməni katolikosu I Vazgenin Ecmüəzzin kilsəsində açdığı məktəbin yetirmələrindən olmuş Y.A.Manandyan bu ən'ənəni özünəməxsus "orijinal" bir yolla həll etməyə çalışır. O, bu baxımdan Strabonu və Makvartı bəhanə elərək dövrün erməniçilik faşist ruhu ilə haray çəkirdi: "Strabonun yazdığına görə, II Tiqrən azadlıq əldə etmək və öz irsi taxt-tacını qaytarmaq üçün, Makvartın qeyd etdiyi kimi, I Artəşesin Atarpatenadan istila etdiyi ərazilərdən 70 vilayət partlyanlara vermişdir".¹

Bu, əlbəttə, 60-70-ci illərdə canlı şahidi olduğumuz Ecmüəzzin katolikosunun Azərbaycan türklərinə qarşı yeni soyqırımına çağırışı ilə səsləşən erməni faşist tarixçilərinin mövqeyi idi. Bu, məsələnin siyasi irtica tərəfidir. Problemə tarix və tarixilik baxımından

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.26. Yenə orada.

yanaşdıqda Y.A.Manandyanın fikir ziddiyyətlərinin daha da qabarıq şəkildə meydana çıxdığının şahidi oluruq. Məsələn, kitabın bir yerində əvvəl dediyini unutmuş alim “girov”luğu ilə əvəzləşdirilmiş Atarpatena torpaqlarını geriyyə qaytarmaq uğrunda Parn Türk-İskit tayfalarına qarşı müharibə elan etmiş II Tıqrandan söz açarkən həmin torpaqları I Artəşesin deyil, II Artəşesin dövründə işğal edildiyini yazır: “Bu vadilər, Makvartın fikrincə, şimali-qərbi Atarpatendən II Artəşes tərəfindən zəbt edilən ərazilər idilər”.¹

Erməni aliminin birinci və ikinci fikirləri arasında olan dolaşq düynü açmağa çalışaq.

O, birinci fikrində məsələni özü istədiyi kimi qoyur, lakin anlaşılmaz bir istinad nöqtəsi yaradaraq (“yalançının şahidi yanında olar” məsələmiz yada düşür) yazır ki, “Strabonun sözü ilə”, “Makvartın fikrinə görə” I Artəşesin vaxtilə “istila etdiyi” Atarpatena torpaqlarının “rüşvət” verilməsi hesabına II Tıqrان “girov”luqdan azad edilir.

Y.A.Manandyan bu fikrin davamı olaraq qoyduğu tezis antitezisə çevrilir, birinci iddianı təkzib edir. O, burada artıq Makvartla özü arasında dayanacaq “dilmanc vəkil”dən imtina edir və yazır ki, Makvartın fikrincə “girov”la bağlı adı çəkilən “şimal-qərb Atarpatena torpaqları II Artəşes tərəfindən işğal edilmişdir”.

Buradan aydın görsənir ki, Y.A.Manandyan “girov” “hadisəsini” I Artəşesinmi, yaxud II Artəşesinmi-hansının dövründə baş verdiyini özü üçün aydınlaşdırma bilməmişdir. Belə bir məqamda ədalətli bir sual doğur: bəs, müəllifə tam aydın olmayan bir dövrün “real tarixini” yazacağını ondan gözləmək olarmı?

“II Tıqrان və Roma” monoqrafiyası ilə tanış olan oxucuda o qənaət yaranır ki, elmi tarixlə bədii yaradıcılığın yerini səhv salan Y.A.Manandyan tarixçidən daha çox heç bir maddi-mədəniyyətə söykənməyən, quru, cansız epizodlarla diqqəti çəkən dolaşqılığa, anlaşılmazlığa görə oxucunun əsəbləri ilə oynayan “tarixi roman” müəllifinə bənzəyir.

Fikrin sübutu üçün yada salmaq ki, “göydən düşmə” “II Tıqrان Artəksid” probleminin “həllinə” girişən müəllif elmi tarixə kəsərlik və təsdiq gətirəcək zərrəcə maddi sübutlara deyil, adəticə, bədii təxayülə bənzəyən deyimlə, hadisəyə vəsilə olaraq, guya “erməni” çarı Artəvazdla Parfya çarı II Mitridatı döyüş meydanında üz-üzə qoyur, gənc II Tıqranı Arsaklılara “əsir” düşürür. Bircə başa düşmək olmur ki, manandyanlar “hərbi əsir” və “girov” sözünün fərqi də anlamamışlar? Gözəlcə anlamışlar. Ancaq “girov” hansı şərtləyə bağlı anlamdır. Məhz bu baxımdan “girov” məsələsi Y.A.Manandyanın “II Tıqrان Artəksid” planı əsasında siyasi dövrün tələblərinə cavab

verəcək yeni ruhlu “erməni tarixi”nə başlaması üçün şovinist alim fantaziyasında təzələnmiş versiyadır. Guya II Tıqrان və'd olduğu Atarpatena torpaqlarını Arsaklılara “verəndən” sonra o, “girovluqdan” azad olunur və şərtə görə, guya hətta erməni “ölkəsinə” çar təyin edilir.

Sual olunur, bəs, Manandyanın “erməni” çarı kimi qələmə verdiyi Artəvazdın başına nə gəlmişdi ki, “erməni taxt-tacı” II Tıqranı gözləyirdi?

Y.A.Manandyanın özü sualın cavabını belə verir: “...armyan – Parfya müharibəsi¹ dövründə parfyalılar Armeniyanı özlərinə tabe edə bilmədilər”.²

Müəllifin sözlərindən belə çıxır ki, Arsaklılar tarixən, həm də tarixin tanımadığı “armyan” əhalisini diz çökdürə bilməmişlər. Deməli, belə bir şəraitdə “girov”luqdan söhbət gedə bilməz. Əgər gedirsə, müəllif gənc vəlihədin hansı şəraitdə “girov” götürülməsi barədə bircə söz belə işlətmir: II Tıqrان “girov”dur, vəssalam. Ancaq bu qədər. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı.

Əgər müəllifin yuxarıdakı fikrini qəbul etsək, deməli, sözsüz müstəqil “erməni” dövlətinin, Arsaklıların təcavüzündən «kənarda qalmış» ölkə çarı Artəvazdın hakimiyyəti altında olduğuna da inanmalıyıq. Bəs, elə isə II Tıqranı Arsaklılar hansı yolla “erməni” dövlətinə çar “bitirirlər”? Olmaya tarixin tanımadığı bir “dövlətin” iki çarı varmış? Əlbəttə, bu həqiqət ola bilməzdi. Bu, yalnız tarixi gerçəkliyə məhəl qoymadan bütün müqəddəslikləri ayaqlayıb keçən Y.A.Manandyanın normal insan ağılından kənar bir fantaziya ilə uydurduğu “II Tıqrان Artəksid” versiyasında “mümkündür”.

Bəs, “Artəksid” nəsil şəcərəsi nə üçün meydana çıxmışdı?

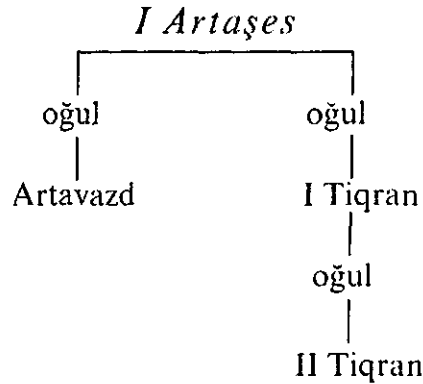
Y.A.Manandyan M.Xorenskinin və eyni fikir tərəfdarlarının əksinə olaraq, Artəşesi Türk nəsil ağacı sıralarından “çıxarıb”, tarixən adi bir kol-kos da bitməyən bom-boz, susuz səhrədə “erməni nəsil ağacı” adına “əkir”. Lakin şirin arzularla yaşayan erməni müəllifi uğursuz, daha dəqiqi, bədnam bir nəticəyə gəlir. Diqqət edək.

¹ “Arмян – Парфия муһарибелеринден” danışан Манандян версиясы М.Хоренски tərəfindən əsası qoyulmuş “armyan arşakidləri” iddiasını təkzib edir. Lakin XIX əsrin əvvəllərində Qr.Xalatyantsdan başlayaraq, bizim çağlardak erməni tarixçilərinin əksəriyyəti Parfya (Part) dövlətinin Kiçik Asiyada və Qafqazda olmuş valiliklərinin tarixini “armyan arşakidləri” adı altında erməni xalqının “qədim tarixi” kimi qələmə verirlər. Əlbəttə, erməni tarix ədəbiyyatında bu və digər mə'lum ziddiyyətli fikirlərin başlıca səbəbi ta orta əsr keşişlərindən üzübəri erməni müəlliflərinin yad xalqlara məxsus rəvayət, nağıl və başqa şifahi ədəbiyyat nümunələrindən gələn, bir-birini qəbul etməyən dolaşq versiyalardan istifadə etmələri ilə əlaqədardır.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

Y.A.Manandyan yazır: “Xorenski şahidlik edir ki, Artaşesin oğlu və vəlihədi Artavazdın övladı olmadığına görə ondan sonra Armeniyada onun qardaşı Tiran çar olur”.¹

Müəllif “erməni tarixinin atasının” təqdim etdiyi nəsil şəcərəsini sözdə qəbul edir. Çünki həmin fikrin ardınca sözünün davamında heç bir əsas olmadan “məna elə gəlir” deyərək özü M.Xorenskiyə ünvanladığı “Tiran” adını “Tiqrان” şəklində yazır və aşağıdakı nəsil şəcərəsini təqdim edir:



Y.A.Manandyan I Artaşesi səltənətdə oğlu Artavazdla əvəz etdiyini, I Tiqrandan (yuxarıda dedik ki, Manandyanın I Tiqrان hesab etdiyi çar m.ö.VI əsrdə Astiyaqın müasiri kimi verilir) mə'lumatsız olduğunu yazır. O, dərhal II Tiqrانın Part “girovu” olduğundan söz açır. Əvvəla, Artaşesi və onun oğlu Tiqranı Maday/-Mar nəslindən hesab edən “erməni tarixinin atası” M.Xorenski əsas verir söyləyək ki, “II Tiqrان Artaksid” versiyası uydurma olduğu kimi, II Tiqrانın “girov” məsələsi də qondarmadır. Başqa bir versiyada Oğul Tiqrانın (Manandyana görə II Tiqrان) Ata Tiqrانın qəzəbindən qaçması və Parfya çarı III Fraatın sarayında özünə sığınacaq tapması və hətta Parfya şahzadəsi ilə evlənməsi də (Ö.Mommsen) II Tiqrانın “girov” məsələsinin tarix adına növbəti uydurulmuş nağıl olduğunu bir daha sübut etmiş olur.

Məsələ belə olduğu halda, bəs, bə'zi erməni müəllifləri, o cümlədən, Y.A.Manandyan hansı ağılla yazırlar ki, “danışqları” düşmənle üz-üzə dayanmış ölkə çarı Aratvazd deyil, onun “girov” qardaşı oğlu II Tiqrان “aparır”.

Əlbəttə, səltənətdə hələlik müstəqil səlahiyyəti olmayan “girov”un düşmənle şərtləşməsi heç bir nəticə verə bilməzdi. Çünki ölkənin sahibi II Tiqrان deyildir, onun əmisi idi. Hətta müəllif unudur ki, onun nişan verdiyi nəsil şəcərəsinə uyğun olaraq, Artavazdan sonra onun kiçik qardaşı, yə'ni II Tiqrانın atası I Tiqrان hakimiyyətə gəlməlidir.

Y.A.Manandyan M.Xorenskidə, Reynak, Ferrero və Ö.Mommsendə Ata Tiqrانla bağlı verilmiş hadisələri bilərəkdən “unudaraq” “I Tiqrان haqqında heç bir mə'lumatın olmadığını” iddia edərkən əmi Artavazdla qardaş oğlu II Tiqrان arasında olan böyük zaman ayrılığına da əhəmiyyət vermir. Çünki ona belə sərfəlidir.

Bu deyilənlər bir həqiqəti aşkarlayır: Y.A.Manandyanın adı gedən kitabı qələmə almaqda məqsədi II Tiqrانla bağlı yeni variantda ən'ənəvi “Böyük Armeniya” mifinin bünövrəsini daha da möhkəmləndirmək və özünə qədər bu missiyanı I Artaşesin adına çıxan müəllifləri arxada qoyaraq, öz şəxsində yeni dövrün, yeni millətçi alim obrazını formalaşdırmaq və diqqətləri özünə cəlb etməkdir. Şübhəsiz, o, erməni tarix ədəbiyyatında “II Tiqrان” konsepsiyasını yaratmaqla öz ifrat millətçi alim missiyasını yerinə yetirmişdir.

Gətirilən nümunələr saxta, uydurma fərziyyələr üzərində dayanan erməni tarix ədəbiyyatında olan kəskin ziddiyyətləri aşkarlamaqla erməni şovinist müəlliflərin tarixə baxışlarında olan qatı ideoloji irticanı və tərbiyə olunmaz erməni ziyalısının ifrat simasızlığını göstərir!

Məsələn, yuxarıda Y.A.Manandyandan gətirdiyimiz nümunədə o, alim məsuliyyətini itirərək, I Artaşeslə II Tiqrان arasında olan dövrlə əlaqədar heç bir mə'lumata malik olmadığını bəyan edir. Ancaq o, II Tiqrانadək I Artaşesin iki oğlundan – Artavazddan (II Tiqrانın əmisi hesab edir) və I Tiqrاندan (II Tiqrانın atası olduğunu yazır) danışarkən oxucunu anlaşılmaz, dolaşq bir nəticə ilə üz-üzə qoyur.

Sual olunur: II Tiqrانın “Böyük Armeniyası” haqqında “tarix” yazan alim əgər onun keçmişi haqqında heç bir mə'lumata malik deyilsə, o zaman o, ərsəyə gətiriləcək kitabda hansı tarixi həqiqətdən danışa bilər ki?

Məsələ ondadır ki, qədim və orta əsrlər tarixçilərindən sərbəst faydalanan Y.A.Manandyan, “mə'lumatsız olduğunu” yazsa da, əslində, həmin dövrdə guya “olmuş” “armyan” çar nəslinin dolaşq şəcərəsinə nəzər yetirirsə də, onu nizama salmaqda çətinlik çəkir.

Nə üçün? Çünki əsası M.Xorenskinin “Tarix”ində qoyulan “Tiqrان tarixi” günümüze qədər erməni və ermənipərəst müəlliflərin subyektiv ideya və arzularına siyasi alət olmuş, elmi tarix adına

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.26.

böhtan olan çox əcayib versiyalarda bir-birini qəbul etməyən, əksinə, biri digərini qət'i təkzib edən variantlarda meydana çıxmışdı.

Y.A.Manandyan da arxeoloji təsərrüfata malik olmadığı üçün istər çağdaş, istərsə də qədim və orta əsr müəlliflərinin çox mürəkkəb, ziddiyyətli və anlaşılmaz konsepsiyaları xaosunda çıxılmazlığa düşür, xilas üçün aydın sahil görə bilmir.

Əslində bu məsələdə nə Y.A.Manandyan, nə də onun faydalandığı müəlliflər təqsirli deyildilər. Çünki "tarix" adına qələm işləmiş erməni kilsələri orta əsrlər dövrü Xaldeynlərin və Zərdüşti inanlı tayfaların mifoloji və filoloji materiallarından ayrı-ayrı qəhrəmanların adları ilə əlaqədar verilmiş hadisələrə istinadən "Böyük Armeniya" mifi ətrafında çoxsaylı ziddiyyətli rəvayət variantları yaratmışlar. Bəla orasındadır ki, keşiş müəlliflərə "mö'təbər tarixi mənbə" olaraq istinad edən başqa tarixçilər kimi, Y.A.Manandyan da başdan bulandırılmış sudan aşağıdan öz "üsulu" ilə çox asanca qızıl balıq tutmağa can atır.

Yuxarıda dediklərimiz və qarşıda söyləyəcəklərimiz erməni tarix ədəbiyyatında çox qabarıq şəkildə nəzəri çəkən ziddiyyətlərin səbəbini anonim keşiş M.Xorenskidən başlayaraq, keşiş İov.Drasxanakertsiyə (IX əsrin 40-cı illəri), XIX əsrdən başlayaraq, Venetsiya mxitaristlərindən kilsə materialları əsasında sifarişlər almış Ö.Mommsen, Ferrero, Reynak, Markvart, Morqan və başqa Avropa muzzdlu alimlərə, habelə onlardan faydalanarkən çox ziddiyyətli «icmalvari» şikəst bir variant meydana qoymuş Y.A.Manandyan qədər heç bir müəllif "qədim, yaxud orta əsr erməni dövlətçiliyi" mifi ətrafında cüz'i də olsa, arxeoloji maddi-mədəniyyətə, etnoantropoloji, etnopsixoloji və etnolingvistik materiallara söykənməmiş və bu səbəbdən də onların "Böyük Armeniya" iddiaları elm deyil, acı rəvayətdir, şirin arzudur.

Problem ətrafında düşünərkən fikirləşirsən ki, bəs, Y.A.Manandyan Artəşes və Tiqrana bağlı tarixi gerçəkliyə yanarşarkən nə üçün "erməni tarixinin atası"na deyil, XIX əsrdə fəaliyyət göstərmiş alman və fransız müəlliflərinə yaxındır? Çünki orta əsr kilsə materialları əsasında tərtib edilmiş "Armeniya tarixi" kitablarını XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rəvayətlər xaosundan guya "azad" edib, problemi "elmi" aspektdə işləmək planlaşdırılır. Burada da başlıca məqsəd ən'ənəvi "Böyük Armeniya" arzusunu torpağa köçürmək üçün tərcümələrdə saxtalaşdırılmış Strabona, Appiana və başqa qədim müəlliflərə istinad etməklə kilsə rəvayətlərinə "elmi don" geydirmək və bunun əsasında da Türkiyə ərazisindən və Azərbaycan türklərinin qədim Ön Qafqaz siyasi coğrafiyasından torpaq iddiası zəminində riyakar "erməni soyqırımı" üçün Qərbdə ideoloji müharibəyə güclü dayaqlar yaratmaqdır.

Onu da xatırladaq ki, çağdaş erməni müəlliflərindən başqa, M.Xorenski başda olmaqla, Strabon, Appian və başqaları heç yerdə demirlər ki, Artəşes və Tiqrana etnomənsubiyyətə erməni xalqının «babaları» olmuşlar.

"Qədim Armeniya" cəfəngiyatını "tarixə" çevirmək məqsədilə mö'təbər qaynaqlara öz əlavələrini edən Y.A.Manandyan görə, onun şovinist siyasətinə uyğun gəlməyən real gerçəklik tarix deyildir. Onun fikrincə, tarix odur ki, dünya terrorizminin banisi və dünya fahişəliyinin Böyük Anası olmuş erməni icmasının Şərqi Anadolu və Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqları ilə əlaqədar olan arzu və ideyalarının təsdiqinə çevrilsin.¹ Budur, XX əsrdə

¹ Katolikos İovannes VI Draxanakertsinin (IX əsrin 40-cı illəri-925-ci il) "Armeniya tarixi"nin 1986-cı ildə Rus dilində olan nəşrinə S.T.Yeremyan S.T.Yeremyan "Armeniya" ilə əlaqədar tərtib etdiyi, xəritə cızan P.Q.Poqosyanın 1983-cü ildə nəşrə hazırladığı xəritələr əlavə edilmişdi.

Xatırladaq ki, katolikos İov. VI Draxanakertsinin kitabının ilk səhifələrində M.Xorenskidən biza mə'lum olan bə'zi kilsə rəvayət epizodlarının özü istədiyi məzmununda dolaylı, qısa «icmal» mə'lumatını verdikdən sonra dövrünün kilsə ədəbiyyatında əksini tapmış hadisələri keşiş qabiliyyəti səviyyəsində heç bir tarix qoymadan nağil edir. Biza maraqlı odur ki, keşiş müəllif tərəfindən nağil edilən əhvalatların hər hansı bir zaman kəsiyində baş verməsi tarixi rəqəmlərlə göstərilmədiyi halda, qət'iyyən mövzu ilə əlaqəsi olmayan xəritələrdə erməni xəritə cızanı P.Q.Poqosyan qədim Ön Asiyanın qərb ərazilərini, xüsusən Qafqazı Ecmüəzzin kilsəsinin çağırışına səs verən dünya erməni ideoloji qatillər və terroristlər guruhunun Azərbaycan türklərinə qarşı hazırladığı növbəti tarixi (1988-ci ildən yenidən başlayaraq törədilmiş faciə ilə üz-üzə dayandığımız hadisələr - 1903-1905, 1913-1915, 1918-1920-ci illərdə Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı baş vermiş amansız erməni soyqırımı siyasətinin davamı idi) qət'l və qarət proqramı əsasında tərtib etmişdi.

"Armeniya və qonşu dövlətlər" adlandırılan xəritələrin hər birinə nəzər yetirdikdə, aşkarca mə'lum olur ki, istər keşişi, istər tarixçisi, istər xəritə cızanı olsun, erməni hər yerdə ermənidir, hər yerdə terrorçudur, riyakardır, xəbisdir, cırtından şeytan balasıdır.

Birinci xəritə: 591-653-cü illərə;

İkinci xəritə: 701-862-ci illərə;

Üçüncü xəritə: 862-953-cü illərə aid edilir.

P.Q.Poqosyan və onun arxasında kölgəyə çevrilmiş "armeniya tarixi"ni Rus dilinə çevirmiş, kitaba "Ön söz" və "İzahatlar" yazmış M.O.Darvinyan-Melikyana və o sıradan olan ifrat bədnam şovinizmi ilə doğma xalqına düşmənçilik edən erməni tarixçilərinə və keşişlərinə iki sual:

1. Sizlərdən başqa, elə bir xalq tanıyırsınızmı ki, bu günə qədər onların din xadimləri və tarixçiləri başqa xalqlara məxsus mifoloji və filoloji ədəbiyyat materiallarına istinadən kilsədə hadisələri hekayət yolu ilə redaktədən keçirmiş keşiş babalarının söylədiklərinə hər bir müəllif yaşadığı dövrün siyasi tələbləri baxımından "elmi" aspektdə yeni mə'nə və məzmun verməyə çalışsın, ayrı-ayrı epik şəxsiyyətin adı qarşısında zaman müəyyənliyini bildiren istədikləri tarix rəqəmləri yazsın, nəticədə bu cəfəngiyyətə mənsub olduqları xalqın "tarixi" kimi dünyaya haray çəksin?!

bəşəriyyətin ən güclü virusuna, ən qanlı, yırtıcı qəddarına çevrilmiş ermənilərin “həqiqətləri”!

Bu da açıqca göstərir ki, Y.A.Manandyan qədim mənbələrdən elmə bəlli olan tarixi gerçəkliyə öz siyasi-ideoloji tarixi mövqeyindən yanaşaraq, hadisələri XX əsr çağdaş erməni iddialarına uyğunlaşdırmışdı.

Y.A.Manandyan siyasi-ideoloji konsepsiyasına uyğun olaraq, öz “II Tigran və Artaksid” uydurma şəcərəsini XX əsrin irticaçı erməni millətçiliyi baxımından necə görmək istədiyini yuxarıda qeyd etdik.

Deyənlərdən aydın oldu ki, erməni tarix ədəbiyyatında II Tigrana qədər I Artaxesdən sonra hakimiyyətə Artavazd, onun ardınca I Tigran gəlir. Lakin yuxarıda dedik ki, Y.A.Manandyan öz konsepsiyasına bəraət qazandırmaq üçün yazır ki, guya I Artaxeslə II Tigran arasında olan dövr haqqında heç bir məlumata malik deyildir. Əlbəttə, bu, tamamilə ağ erməni yalanıdır. Çünki “II Tigran və Roma” kitabına material verən məlum müəlliflərin əsərlərində də Y.A.Manandyanın riyakarlıqla sözdə qəbul etmədiyi, əslində II Tigranın adına yazdığı rəvayət əhvalatları həmin “tarixi” çağların hadisələridir. Maraqlı cəhət odur ki, Y.A.Manandyan M.Xorenskiyə istinadən “Artaxesin varisi və oğlu Artavazd övladsız olduğu üçün ondan sonra onun qardaşı Tiran Armeniya hakimi olur” deyirsə də, heç bir əsas olmadan alim “Tiran” adını “Tigran” namında “erməni tarixinə” salmağa çalışır. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı.

Y.A.Manandyan öz “II Tigran Artaksid”inə “Min bir gecə” nağıllarında olduğu kimi, sərgüzəştli başqa bir nəsil şəcərəsi düzəltməyi də unutmur. O, Appian və Kassiy Dionun adından söyləyir ki, qoca Tigranın Pont çarı Mitridatın qızı Kleopatradan üç oğlu olmuşdur.

Böyük oğlu Zaridar atası çar Tigrandan narazı olan knyazları ətrafına toplayıb, qoca ataya sui-qəsd hazırlayır. Lakin xəyanətin üstü açılır, Tigran Zaridarla birlikdə onun ətrafında olan knyazları məhv edir. Məsələ belə olduğu halda, bəs, erməni müəllifləri hansı əsasla “I Artaxes” adlandırdıqları şəxsi “Böyük Armaniya”da, Zaridarı Sofendə çar kimi qələmə verirlər?

Y.A.Manandyan davam edərək yazır ki, Tigran adlı ortancıl oğul da qoca atanı hakimiyyətdən salmaq və onun səltənətinə sahiblənmək məqsədi ilə yollar arayır.

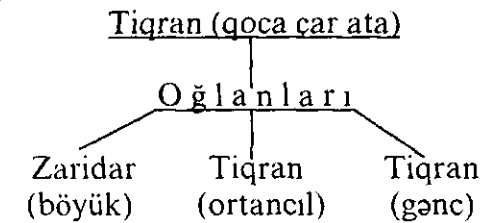
Bir gün qoca Tigran ortancıl oğlu Tigran və kiçik oğlu Tigranla ova çıxır. Ov zamanı qoca çar atdan yıxılır və huşunu itirir. Ortancıl oğlu atasının bu ağır vəziyyətində onun tacını götürüb öz başına qoyur və oradan uzaqlaşır. Əksinə, kiçik oğlu Tigran atasının yanında qalır, ona yardımlar edir və onu həyata qaytarır. Bu əhvalatdan sonra qoca Tigran ortancıl oğlu Tigranı qətlə yetirir, taxt-tacı kiçik oğlu Tigrana verəcəyini və'd edir. Ancaq qoca çar Kappadokiyaya qarşı hərbi yürüşdə olarkən kiçik oğlu Tigran da öz tərəfdarları ilə birlikdə qoca atasına qarşı qiyam qaldırır. Ata oğlunun xəyanətini eşitcək 66-cı ildə “Armeniyaya” (Bəs, qoca Tigranın bu “dövləti” hansı coğrafi ərazidə yerləşirdi? Bu hadisə 66-cı ildə baş vermişsə, II Tigranı 95-55-ci illərdə “Böyük Armaniya” yaradan çar kimi təqdim edərkən bu saxtakarlığa nə ad verərdin? Əlbəttə, susursan!) qayıtmağa məcbur olur.

Part imperiyasının Kiçik Asiyada və Qafqazda Arsaklı valiliklərinin mərkəzi olan Ktezifona (Arme şəhərlərindən) Arsaklı çarı III Fraatın sarayına qaçır və onun qızı ilə evlənir.¹

Bu nağılvari romantik sərgüzəşti “erməni tarixi” kimi “II Tigran Artaksid”in adına bağlayan Y.A.Manandyan açıqca görsənsin ki, elmi tarixin materiallarına-yazılı abidələrə, dünya elmi tərəfindən qəbul edilmiş mö'təbər qaynaqlara, habelə arxeoloji mədəniyyətə, etnoantropoloji, etnopsixoloji və etnolinqvistik materiallara deyil, zaman-zaman ağızdan-ağıza keçərək müxtəlif versiyalarda meydana çıxmış hekayətin işlənmiş bir variantına istinad etmişdir.

Maraqlıdır ki, müəllif “II Tigran və Roma” kitabının 26-cı səhifəsində və 173-cü səhifəsində II Tigranla əlaqədar nəsil şəcərəsinin qəbul edir və ondan “Böyük Armaniya”nın qüdrətli çarı kimi danışır.

Yuxarıda Appiana istinadən verilmiş birinci şəcərə bəllidir. Təkrar Appiana istinadən Y.A.Manandyanın qəbul etdiyi ikinci şəcərəyə diqqət yetirək.



Y.A.Manandyan gətirdiyimiz bu ikinci versiyada üç Tigran qeydə alınmışdı. Bəs, bu üç Tigranın hansını müəllif guya “Böyük Armaniya” çarı “II Tigran Artaksid” hesab edir?

2. Əgər Ön Asiya və Qafqaz torpaqları təqdim edilən terrorist-daşnaq xəritəsində göstərilən tarixi çağlarda həqiqətən çoxsaylı “Armeniyalar”ın ayrı-ayrı inzibati ərazisinə daxil olmuşsa, bəs, həmin ərazidə dünya tarixinə qüdrətli və qədim dövlətçilik quruluşu ilə daxil olmuş məlum xalqlar və dövlətlər həmin dövrdə hansı coğrafiyada mövcud olmuşlar?!

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri., s.172-173.

Bu sualın aydın və elmi cavabı Y.A.Manandyanda yoxdur və bu da təbiidir. Çünki o, tarixi gerçəkliyə qədim Azərbaycan türklərinin qədim Ön Qafqaz torpaqları ilə əlaqədar ənənəvi xəstə iddiaya bağlı çağdaş siyasət adamı kimi yanaşır. Təəccüblü deyildir ki, Y.A.Manandyan Appianın adını çəkərək Tigranla əlaqədar iki əks şəcərə təqdim edir, bütün hadisələri sün'i surətdə öz qəhrəmanı "II Tigran Artaksid" in adına çıxır.

Ö.Mommsendə olduğu kimi, Y.A.Manandyanda da ikinci şəcərə sxemində Ata Tigran, birinci şəcərə sxemində verilmiş Ata Tigrandan fərqli olaraq, qonşu torpaqlar hesabına "armeniya" təşkil edən çardır. Onun Tigran adını daşıyan ortancıl oğlu hakimiyyətə qarşı sui-qəsdə ittiham edilərək, qətlə yetirilir, axırncı oğlu Y.A.Manandyanda saxta "girov" adı ilə geniş təhlilə çəkilən, erməni "tarixinə" az qala "milli qəhrəman" kimi daxil edilən Gənc Tigran atanın qəzəbindən xilas olmaq üçün Parfya sarayına pənah gətirir.

Ö.Mommsendə də hakimiyyət iddiasında olan Oğul Tigran Ata Tigranın qılıncından xilas olmaq üçün Part sarayına sığınır və Arsaklı çarı III Fraatin qızına evlənir. Buradan aydın görünür ki, mə'lum müəlliflərin əsərlərinə sərbəst yanaşaraq, hadisələri istədiyi məzmunla salmış Y.A.Manandyan Azərbaycan torpaqlarına (I Artaxşeslə əlaqədar Atarpatenadan "70 vadi") adsız "erməni babalarının" tarixən "sahib" olduqlarını sübut etmək üçün uydurulmuş "girov" məsələsindən "maddi dəlil" kimi istifadə etmişdi. O, bu uydurma yolla XX əsr boyu ermənilərin iddia etdikləri Türkiyə Respublikası və Qərbi Azərbaycan torpaqları ətrafında qaldırdıqları hay-küyün əsaslı olduğunu beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq istəmişdir.

Deyilənlərdən bəlli olur ki, Y.A.Manandyan "II Tigran Artaksid" nəsil şəcərəsi ilə M.Xorenskinin "Armeniya tarixi" kitabının başlıca problemi olan nə "erməni arşakidləri" ideyasını qəbul edir, nə də onun "erməni çar siyahısının" reallığını.

Yada salmaq ki, Darbinyan-Melikyan da İovannes Draxanakertsinin "Armeniya tarixi" kitabına yazdığı "İzahat" hissəsində M.Xorenskinin erməni çar "siyahısını" qeyri-real hesab edir.¹

Məsələ belə olduqda kilisə rəvayətləri əsasında yaradılmış fantastik «Böyük Armeniya» «dövlətinin» üzərində dayandığı üç Türk sütunundan (Arme (Şupria), Biyaini (Urartu), Part (Arsaklı sülaləsi) birini - «armyan arşakidlərini» qəbul etməyən Y.A.Manandyan və başqa erməni alimləri hansı əsasla "Armeniya tarixi" kitabını "erməni tarix ədəbiyyatının" ilkin özü daşı, onun

anonim müəllifi M.Xorenskini "erməni tarixinin atası" hesab edirlər? Buradan çıxan elmi məntiq belədir ki, bir halda ermənilərin özləri M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ni elmi tarix kimi qəbul etməzlər, o zaman özülü dağıdılmaq "erməni tarixşünaslığında" (! – şərti addır) elmi tarixin tələblərinə cavab verəcək bütöv konsepsiyanın mövcudluğundan danışmaq əsassızdır.

Y.A.Manandyanı və başqa tarixçiləri qaranlıq fikir xaosuna salan başlıca səbəb erməni keşiş müəlliflərinin kerçək insan tarixinə şahid olan maddi-mədəniyyətə deyil, biri digərini rədd edən ziddiyyətli kilisə rəvayətlərinə istinad etmələri ilə əlaqədardır.

Bəs, çarizmin Qafqaz siyasəti ilə bağlı 1828-ci il hadisələrindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv edərək, Azərbaycan türklərinin bu qədim əcdad torpaqları hesabına dünya tarixində ilk dəfə olaraq yaradılmış müvəqqəti "erməni vilayəti" nə verilmiş "Armeniya" adının ilişkili olduğu Arme (Şupria) ölkəsi və bu ölkənin vəlihədi Tigran haqqında tarixin qan yaddaşında hansı həqiqətlər qorunub saxlanmışdı?

Tarix xəbər verir ki, Makedoniyalı Aleksandrın sərkərdəsi və hərbi tarixçisi Ksenofont Fərat çayının yuxarı vadisində m.ö. III minillikdən əvvəllər yüksək mədəniyyəti ilə tanınmış "Mar" namı Türk tayfalarının Biyaini yazılarında "Arme" (işlənmə yerinə görə «Armeini») adında xatırlanan qədim Şupria ölkəsinin adını çəkir və bu kiçik dövlət haqqında müfəssəl mə'lumat verir. Daha maraqlı cəhət odur ki, Yunan tarixçisi Arme adının «Armeini» formasını «Armini» şəkilində qeyd edir və ölkə çarının Tigran və Sabar namında iki oğlu olduğunu xəbər verir.¹

Yada salmaq ki, erməni müəllifləri tərəfindən siyasət alətinə çevrilmiş adı çəkilən Tigran Ksenofontun nişan verdiyi Arme (Şupria) dövlətinin vəlihədi Tigranla eyni adda olsalar da, onlar birbirlərindən tam fərqlənirlər. Bir tərəfdən tarixi qaynaqlar, o biri tərəfdən erməni keşiş müəlliflərin "tarix"lərində müəmmalı xaos yaratmış ziddiyyətli versiyalarda uydurulmuş rəvayət variantları əsas verir söyləyərk ki, çağdaş ermənilərin keşiş babaları Türk soylu Mar əhalisinin qohum Şumer-Türk mədəniyyəti bünövrəsi üzərində çiçəklənmiş Arme ölkəsinin və vəlihədinin adını ayrı-ayrı rəvayət versiyalarında "erməniləşdirmişlər". Bu fikir Tigranın atası Artaxşesi Türk soyundan olduğunu xəbər verən M.Xorenski və F.Buzand haqqında yuxarıda danışarkən səsləndirilmişdi. Arme vəlihədi Tigran haqqında bir qədər sonra. Bəs, Azərbaycan türkləri arasında çox geniş yayılmış Sabir namının etnik mənsubiyyəti ilə əlaqədar qaynaqlar nə xəbər verir?

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.9.

¹ Ksenofont. Anabazis. I kitab. 24-cü fəsil, 30-cu abzas

Aşşur şəhər-dövlət quruluşu haqqında yerli ölkə əhalisi ilkin qaynaqlarda Subar, yaxud Sabar adı ilə tarixə nişan verilmişdir. Qədim Türk tayfalarının nəsil qolunu yaşadan “Subar” və “Sabar” (Subar şəxs adının bu gün də oğlan uşaqlarımızın adında yaşadılması ulu Türk nəsil şəcərəsi ən’ənəsi ilə bağlıdır. Sabir adımız da ulu əcdadlarımızın “Sabar” adının çağdaş yaşamıdır) adının “Sabra” formasına m.ö.VI əsrdə ulu Türkün “Eltəris xaqanın şərəfinə kitabə”də rast gəlinir: “Mən Qapağan, Eltəris xaqanın elində tərbiyə aldım. Eli (səltənəti, dövləti-Ə.T.) Yabğa oğlu Sabra (Ulu “Sabra” adının çağdaş Azərbaycan türkləri arasında qadın namı olan “Səbrə”, yaxud “Sabirə” forması geniş yayılmışdı-Ə.T.) Tamğançur, onun kiçik qardaşı Yoğa Bigə Sabra Tamğan Tarkan, ümumən mənim altmış beş ulu (hökmdar) babalarım yaratmışlar (indi bu taxtda mən əyləşirəm)”.¹

“Kitabə”mizin m.s.VI əsrdə yazıya alınması tarixi şəxsiyyət olmuş Qapağan xaqanın səltənət dövrünə aid edilə bilər. Lakin Yağba oğlu Sabra Tamğançur və onun kiçik qardaşının xaqanlıq tarixini eradan əvvəlki minilliklərin yaddaşı ilə əlaqələndirsək, o zaman ulu “Ana kitabələrdə” gəlinən nəticəni təsdiq etmiş olarıq. Çünki “Kitabə”də Tapağan xaqana qədər altmış beş ulu əcdadın səltənətindən söz açılır. Şübhəsiz, bu altmış beş xaqanın səltənət xronologiyasının başlanğıcı Şumer – Türk tarixindən (m.ö.2800-2700-ci illər) başlanmalıdır. Fikrimizcə, bu altmış beş qos-qoca ulu əcdad səltənətinin başlanğıcı Şumer-Türk ocağından alov alıb tarixin bir çağında Altay boyalarına gətirən Aşşur-Subar tayfalarının bir cavan qoludur.

Deyənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, Aşşur şəhər-dövlətin yerli Subar, yaxud Sabar adlı tayfa əhalisinin min illərdən bəri qonşusu və qohum el-soyu olan Mar tayfalarının Şupria (Arme) səltənətinin varisinin Sabar adında olmasında, ilkin etnomənşəcə və etnolinqvistika baxımından da heç bir qeyri-qanunilik ola bilməz. Əksinə, Mar tayfaları bu adla ən’ənəvi ulu Türk əcdadın vahid kökünə bağlı olduqlarını göstərmiş olurlar.

Nümunə üçün gətirilmiş bu maddi reallıq təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək açıq göstərir ki, tarixin müəyyən dövründə Arme (Şupria) ölkəsinin səltənət varisi olmuş Tıqranı çağdaş ermənilərin əcdadları sırasına yazan orta əsr keşiş müəlliflərini, onların Y.A.Manandyan və o sıradan olan başqa ifrat şovinist tarixçi varislərini ayrı-ayrı xalqların qədim tarixindən onu-bunu çırpışdıraraq daha sonralar adı bizdən götürülmüş milləti üçün yazdıqları “tarix” kitabları ittiham edir.

Qədim dünya tarixçilərinə, habelə bəzi çağdaş alimlərin fikirlərinə söykənərək gəldiyimiz nəticə qət’idir ki, Tıqran Parn Türk-İskit tayfalarına qohum olmuş Mar nəslinə mənsub şəxsiyyətdir.

Yuxarıda deyildi ki, marlar Azərbaycan türklərinin soykökündə müstəsna rol oynamış əcdad tayfalarımızdandırlar.Əlbəttə, M.Xorenskinin də Tıqranın atası hesab etdiyi “Atarpatena əsidzadəsi” Artəşesin Maday/Mar tayfasına mənsub şəxsiyyət olduğunu xəbər verməsi heç də təsadüfi deyildir.

“Armeniya tarixi”ndə bu fikrin qət’i qoyuluşu, şübhəsiz, müəllifin Artəşes və onun oğlu hesab etdiyi Tıqran haqqında meydana olmuş materialın hələ “erməniləşdirilməmiş” variantı ilə bağlı idi. Burada başqa bir həqiqəti yada salaq.

Tarix xəbər verir ki, Kiaksarın dövründə Arme, başqa şəkildə, Armeini Maday imperiyasının 13-cü əyaləti hesab edilirdi. Valiliyin yerli əhalisi olan marlar imperiyanı yaratmış əhalinin m.ö. minilliklərdə Kiçik Asiyada məskunlaşmış bir hissəsi idi. Makedoniyalı Aleksandirin yürüşündən sonra parçalanmış Maday imperiyasının Qərb ərazilərinin Atarpatena adlandırılması, M.Xorenskidə “Atarpatena əsilzadəsi”, mənşəcə Maday\Mar olan Artəşes adlı şəxsin Armedə, başqa şəkildə, Armeinində Yunan-Selevkid çarı III Antioxun valisi olması – bütün bunlar tarixdir, real gerçəklikdir. Erməni müəlliflərinin e’tiraflarında açıq yazılır ki, Artəşeslə bağlı ilkin epik nəğmələr də marların yaşadığı ölkə əhalisinin arasından çıxmış rapsodlar tərəfindən qan yaddaşına çevrilmişdir. Bu barədə kifayət qədər danışılmışdır.

Etnik mənsubiyyət baxımından İ.M.Dyakonov tərəfindən Tıqran şəxs adının açımı problemimiz üçün olduqca maraqlıdır.

“Tıqran” namını yanlış olaraq fars mənşəli hesab edən alimin fikrincə, bu anlam “tik” və “ran” hissəciklərindən ibarətdir. O, “tik” sözünün “ucu şiş”, “iti” mə’nalarında işlədiyini yazır, lakin adın “ran” tərəfi haqqında susur.

N.Emin Strabona istinadən yazır: “Madaylar oxa “tiqris” deyirdilər”.¹

Bəllidir ki, Dəclə çayı ulu Şumer-Türk leksikonundan yaranmış “Tiqris” namında qədim tarixə nişan verilmişdi. Ön Asiya türkdilli tayfaların, o cümlədən, Maday/Mar əhalisinin anlayışında “İti uclu ox” açımı verən “Tiqris” anlamı qədim Şərq tarixində və tarixi coğrafiyasında daha köklü yer tutmuşdur.

Bu tarixi həqiqətə söykənərək söyləyə bilərik ki, hər iki sözün kökü “Tıqr”di. “Tıqran” namında olan “an” morfemi də qədim Türk dillərində “yurd”, “məskən”, “ölkə” anlamı verir. Əgər “Tıqran” sözünü “Tıqr” və “an” hissəciklərinə ayırısaq və onları “Tiqris” çay

¹ “Ana kitabələr”. Bakı, 1996, s.155.

¹ N.Emin. İzahat - M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.345.

adı ilə bağlı linqvistik etimoloji müstəvidə coğrafi anlayış mənasında ümumiləşdirsək, o zaman, nəticədə "Tiqris" in sahilində "yurd", "ölkə", başqa ifadədə "Tiqris" "yurdu", Tiqris "ölkəsi" anlamında hələ elmə bəlli olmayan qədim bir coğrafi məskən adını xatırlamalı olarıq.

Problem ətrafında gələn nəticəni bu şəkildə qəbul etsək, o zaman, Şupria (Arme) ölkəsinin vəliəhdi Tiqranın adının Tiqris çay adı ilə ilişkili olduğuna, onun sahilində olmuş bir məskənin, yurdun adı ilə bağlılığına şübhə etməməliyik. Çünki tarixdə belə hallar kifayət qədərdir. Məsələn, Dağlıq Altayda Biya çayı sahilindən Kiçik Asiyaya gəlmiş Türk tayfaları yeni coğrafi ərazidə dədə ocağını Biyaini (Assuriya yazılarında «Uraşturu» - Urartu), yəni "Biyə ölkəsi", yaxud «Biyalıların ölkəsi» adı ilə tarixləşdirmişlər.

Başqa bir səciyyəvi çağdaş nümunə. Vaxt ilə İudey torpaqlarından Ön Qafqazda Pont dənizinin cənub-şərq sahilində (indiki Poti ərazisində) gəlib məskunlaşmış yəhudilər sahillərindən gəldikləri əcdad çayının adını yeni məskənə verərək oranı Curci ("Gürcüstan" ölkə adının mənşəyi bu anlamla bağlıdır) adlandırmışlar. Daha sonralar Priney yarmadasında İber (İver) çayı sahilindən hərbi əsir olaraq gətirilmiş əhali məskun olduqları ərazini İberiya (İveriya) adlandırmışlar. Qarşıda bu haqda ətraflı danışılacaqdır.

"Tiqran" anlamının etimologiyası ilə əlaqədar İ.M.Dyakonov versiyasının davamı olaraq aşağıda gətirilən fikirlərə də nəzər salsaq problemimizə daha aydınlıq gətiriləcəyi inamındayıq.

Ktesiy (Vəsr) Maday dövlətinin Artik adında çarını xatırlayır. "Artik" namı da iki sözdən yaranmışdı: "ar" və "tik".

Şumer-Türk tayfalarından başlayaraq, Ön Asiyanın qədim və çağdaş Türk tayfalarının dillərində "ar"/"ər" anlamı "kişi", "igid", "cəsur", ümumiyyətlə, bu məna çalarlarını özündə ümumiləşdirən "ər" və "ərən" türklərin şifahi xalq yaradıcılığında geniş şəkildə işlədilmiş sözlərdir. Anlamın "tik" hissəsi isə Altay-Ural Türk boylarında "tinq" qarşılığı ilə "məhkəm", "qüvvətli" anlamı verir.¹

Məsələyə bu baxımdan yanaşılsa, "Tiqran" namı Türk dillərində "tinq", yəni "məhkəm", "qüvvətli" və "ərən" şəkildə ifadə edilərsə, haqqında söhbət gedən şəxsin adının Tinq (Tiq) ərən anlamının ilkin formasında qəbul edilməli və "şücaətli döyüşçü", "cəsur döyüşçü" və s. baxımlı mənalarda açıqlanmalıdır.²

Deyilənlərdən o nəticəyə gəlinir ki, qədim Şupria (Arme) ölkəsinin türkdilli əhalisinin, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Mar tayfalarının çağdaş erməni alimləri

tərəfindən "Tiqran" şəkildə yazıya alınmış ölkə vəliəhdinin adı qədim türkdilli abidələrdə Tinq-Ərən (Tiqris), daha sonralar qədim yunanlarda "Dıqran" deyimində qəbul edilmiş, onlardan da M.Xorenskinin "Armeniya tarixi" nə "Dıqran" formasında salınmışdı.

Bəzi cəhətdən təkrar da olsa, deyilənlərə nəticə olaraq, bildiririk ki, orta əsrlərdəki nə etnos adı, nə də millət adı olmayan bu gün özünü "erməni" adlandıran xalqın Şərqdə fasiləsiz alovlanan müharibə dalğaları nəticəsində zaman-zaman yad ölkələrə pənah aparan, yad qapıları döyən, asayışlı, əminamanlı isti bir yuva axtarışında oba-oba, el-el dolaşan, həyatı boyu onun-bunun qoltuğunda "İşkil" adı ilə yaşayan, əllər döşündə (azat)lar və «naxarar»lar dövründə qulluqda duran, nökrəçilik edən bir millətin əcdadları haqqında XVIII əsrdən başlayaraq Kilikiya-Venetsiya kilisələrində fəallığı artıran mxtaristlər tərəfindən ağıla gəlməyən, lakin cilovsuz-yüvənsiz ağızlarda uydurulan rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş məlum "tarixlər" yaranmağa başlayır. Lakin bu "tarixlərin" əksəriyyətində Artəşes və başqa rəvayət çarları kimi, Tiqran (nə "birinci", nə "ikinci") nə "hay" adlandırılır, nə də "armyan". O, da yalnız qədim Arme, başqa şəkildə, Armeini valiliyinin – yerli, ulu Türk əhalisinə məxsus valiliyin adını qədim müəlliflərin yeni nəşrlərində "Armeniya" formasında saxtalaşdırdıqları ölkənin çarı kimi nişan verilir. Çünki Tiqranın dövründə nə özlərini çağdaş "erməni" adlandıranların əcdad iddiaları ilə bağlı nə "hay", nə də "armyan" etnosu var idi, nə də "Hayastan" və "Armeniya" adında dövlətləri olmuşdur. Bu haqqda yuxarıda qeyd etdiyimiz başqa bir yazımızda ətraflı danışılmışdı.

Erməni və ermənipərəst müəlliflər bu təkzibedilməz həqiqətə arzu etdikləri rəngi vursalar da, tarixi şəxsiyyətlərin adlarını anlaşılmaz kökə salaraq uydurma adlar "icad" etsələr də, başqa xalqlara məxsus tarixi kilsə küncələrində "özəlləşdirərək", başqa sözlə, "erməniləşdirərək" saxta materiallar hazırlamaq yolu ilə xalqına "tarix" yazacaq gələcək ziyalı varislərə əsil "erməni iyi" - it iyi verən "mə'təbər mənbələr" hazırlasalar da, təkcə bir məsələni unutmamalıdırlar ki, ümumtürk tarixinin üstünü riykar, xəbis, acgöz, qəddar və məkrli həmfikirləri ilə həmişəlik ört-basdır edə bilməyəcəklər. Türkün qüdrətli, rəhimdən-rəhim Allahı var! Uca Allah heç zaman razı ola bilməz ki, onun odlu məhəbbəti ilə yaşayan böyük bir xalq böyük dünya İblislərinin əlində tarixən oyuncağa çevirilmiş eybəcər, mə'nən çirkəbli cırdan şeytan törəmələri öz yazı-pozularında «məhv edib» tarixdən «silinsinlər!» Biz inanırıq ki, erməni ziyalıları məxluqat yaranışından hansı əqidə ilə, hansı allaha inanırlarsa, onunla bircə dəfə də üz-üzə oturmayıblar ki, özlərini bir insan kimi dərk etsinlər, daxilən təmizlənsinlər və öz-özlərinə sual

¹ Qədim Türk lüğəti. M., 1969, s.35.

² E.V.Sevortyan. Türk dillərinin etimoloji lüğəti, c.I. M., 1974, s.291.

versinlər ki, "ara", bizim keçmişimiz nə olub, nə qədər məxluq olmuşuq ki, geniş babaların rəvayətlərində verilmiş sayı-hesabı olmayan torpaqlar, ərazilər "işğal" etmişik – nəhəng timsahların ova çıxdıqları bir zamanda bizlər onların arasında sərbəstcə gəzişə bilərdikmi?

Suallarımı eşidirsinizmi, cənab daşnaq balaları?! Əslində bu suallar mənim deyil, sizlərdən cavab gözləyən tarixin suallarıdır, cavab verin!!!

XIX əsrdən başlayaraq "əcdad" və "qədim Armeniya" axtarırları ideyası erməni tarix ədəbiyyatında XX əsrdə Y.A.Manandyanın ziddiyyətli konsepsiyası ilə daha da çözülməz, anlaşılmaz bir vəziyyətə düşür. Ənənəvi "Kiçik Armeniya" və başqa "armeniyalar" iddiasında olan Y.A.Manandyan kitabın başlanğıcında maraqlı bir fikir irəli sürür.

Müəllif avropadilli bir tayfanı balkanlardan aşıraraq, Frakiyadan keçirərək Kiçik Asiyaya gətirir və onu m.ö. 277-276-cı illərdə Friqiy çarlığı ərazisində (Kappadokiyada) yerləşdirir. Y.A.Manandyanın fikrincə, guya onlar yeni məskun olduqları ərazini "Qalatiya" adlandırırlar ki, bu adı da guya "qalat", ya "kelt"lərin adlarından götürmüşlər. Nə üçün bu yeni gələri avropalılar məskunlaşdıqları ərazinin tarixdə tanınmış "kelt" ("qalat") tayfasının adıyınan nişan vermişlər? Bu sualın cavabı müəllifdə müəmmaya çevrilir.

"II Tiqran və Roma" kitabında verilmiş m.ö. I əsrə aid Yaxın Şərqi xəritəsində Qalatiya "Böyük Friqiy" çarlığının şimal-şərqindən Vifininin cənub hüdudlarına doğru yerləşdirilir.

Bəs, yeni gələri bu tayfanın adı nədir? Tarixçi bu haqda susur. O, gələri adsız tayfa ilə əlaqədar aşağıdakı məlumatı verməklə kifayətlənir: "Bu üç tayfa qolundan və bu qolların hər birinin daxilində ayrı-ayrı qəbilələrdən ibarət olan gəlmə və döyüşkən xalq özünə monolit dövlət yarada bilmədi və buna görə çevik Roma diplomatiyasının əlində oyuncağa çevrildi".¹

Bəs, "tarixdə" o hansı tayfadır ki, Roma siyasətinin "oyuncağına çevrilmişdir?"

Bir qədər sonra Mitridat və Tiqranın dövrünü xatırlayan Y.A.Manandyanın söylədiklərindən bəlli olur ki, Qalatiyada yerləşmiş adsız tayfa dağıdıcı Roma-Parfya müharibələrindən sağ-salamat can qurtarmaq üçün gah bu güclüyə, gah o biri güclüyə sığınan guya çağdaş ermənilərin adsız "əcdadları" imiş.

Xatırladaq ki, Qalatiyanın yerləşdiyi ərazi heç zaman Roma-Parfya müharibələrinin döyüş meydanına çevrilməmişdi. Onun yerləşdiyi coğrafiya Arsaklı çarlarına məxsus inzibati ərazilərdən

kifayət qədər uzaqda yerləşirdi. Erməni tarixçisi bir qədər əvvəldə eyni yanaşma ilə yerləşdiyi coğrafi əraziyə görə, Roma-Parfya (Part) arasında «bufər ölkəyə» çevrilmiş Artaksid sülaləsinin hakim olduğu Arme (Şupria) dövlətini «Armeniya» adlandırır və tarixən əhalisi başdan-başa Türk tayfalarından ibarət olan ölkəni «erməni vətəni» etmək üçün elmin qəbul etmədiyi uydurmalara əl atır. Bu baxımdan Qalatiya məsələsi də Arme əhvalatından sonra yeni bir cəhddir.

Diqqət yetirək.

Balkanları keçərək guya m.ö.277-276-cı illərdə Kiçik Asiyaya gələn adsız tayfanın erməni "əcdadları" olduğunu və onların "Qalatiya" adlı dövlət yaratdıqlarını "sübuta" çatdırmaq üçün Y.A.Manandyan özünəməxsus bir versiya yaradır.

Müəllif yazır ki, guya Roma ordusu Lukullun Tiqrana qarşı hücum əmrinə tabe olmur. Nə üçün? Səbəbi bəlli olmur. Lakin iş o yerə çatır ki, sərkərdə legionerlərin çadırlarına gedir, onlarla ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparır. Guya Lukull "onların qarşısında göz yaş tökür, onlara yalvarır, hətta onların əlindən öpür". Lakin hər şey əhəmiyyətsiz idi. "Ordu tərəddüd etmədən Tiqrana və "armiyanlara" (?) qarşı hücumdan qətiyyətli imtina edir. Bundan sonra Lukull Qalatiyadan geri çəkilməyə məcbur olur".

Deməli, Y.A.Manandyanın II Tiqranı "Armeniya" adında hər hansı "dövlətin" deyil, Qalatiyanın "çarı" imiş". Müəllifin bu konsepsiya ziddiyyəti, onun qədim Ön Asiya türklərinin vahid, bütöv tarixinə qarşı məlum XX əsr irtica siyasətindən törəmiş "ərköyün" anarxiya ilə əlaqədar idi.

Yeri gəlmişkən, Lukull-Tiqran qarşılaşması ilə əlaqədar Y.A.Manandyanın əksini söyləyən başqa bir erməni tarixçisinin – 1970-1977-ci illərdə "Artaşat-1" arxeoloji qazıntısını aparan B.N.Arakelyanın söylədiklərini xatırlasaq bəlli olar ki, xalqına tarix dözüb-qoşan müəlliflərin sayı qədər də erməni tarix ədəbiyyatında zidd fikirlər, bir-birini təkzib edən konsepsiyalar mövcuddur.

B.N.Arkelyan yazır: "Başda Lukull olmaqla Roma legionları (böyük qoşun birləşmələri) m.ö.69-cu ildə Armeniyaya soxularaq oranın ikinci paytaxtını işğal və qarət etdilər. Artaşatı Romaya qarşı çıxan dövlətlərin mərkəzi hesab edən Lukull onu arman Karfageni adlandırır və onu Karfagen kimi, yerlə-yeksan edəcəyi ilə hədələyirdi. Lakin Artaşata gedən yolda Lukullun ordusu II Tiqran tərəfindən darmadağın edildi".¹

B.N.Arakelyan Lukulla II Tiqranı Tiqranakertdə² və Artaşat yolunda qarşılaşdırır, Y.A.Manandyan Qalatiyada.

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.12.

² Qarşıda şahidi olacağıq ki, bəzi erməni tarixçiləri rəvayətdən gələn "Tiqranakert" şəhərini Kiçik Asiyadan köçürürlər. Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazisinin

B.N.Arkelyanın Tiqranakerti və Artaşatı erməni tarix ədəbiyyatında “Böyük Armeniya” dövrünə aid edilir, yuxarıda dedik ki, Y.A.Manandyan “Qalatiya” adlandırdığı ölkəni isə m.ö.277-276-cı illərdə avropadan gəlmə hesab etdiyi çağdaş ermənilərin adsız «əcdadları» ilə əlaqələndirir. Maraqlıdır ki, roman və nağıllarda olduğu kimi, Y.A.Manandyanın II Tiqranı Lukullun qarşısında nə qədər aciz görünürsə, B.N.Arakelyanın II Tiqranı bir o qədər “cəsarətli” və “qüvvətlidir” ki, Lukull kimi qüdrətli bir sərkərdənin ordusunu təkbaşına “darmadağın” edir.

Yenə qayıdaq Y.A.Manandyanın II Tiqran-Lukull əhvalatına.

Müəllif yazır ki, Lukullun əmrinə tabe olmayan ordu 67-ci ilin bütün yayı Qalatiyanın Şərq hüdudlarında, necə deyirlər, işsiz-gücsüz dayanır. Bəs, bundan sonra nə hadisə baş verir?

Y.A.Manandyan yazır: “Tiqran isə Fərat çayını keçərək Kappadokiyaya daxil oldu və bu ölkəni öz kürəkəni, Atrapatenanın çarı Mitradatla bir yerdə özlərinə tabe etməyə və viran qoymağa başladı”.¹

Haqqında söhbət gedən tarixi dövrə parlaq aydınlıq gətirən Plutarx² şahidlik edir ki, Y.A.Manandyanın uydurmalarının (“Armeniya-Parfya” və “Armeniya-Roma” və s.) əksinə olaraq, Ön Asiya torpaqlarının yenidən bölüşdürülməsi uğrunda uzun sürən qanlı müharibələr Parfya (Part)-Roma ikiliyi arasında baş vermişdir. Yad edilən tarixi çağda da Pompeylə üz-üzə dayanan Y.A.Manandyanın “II Tiqran Artaksid” adlı qəhrəman mifi deyildi, Arsaklı səltənətinin çarı III Fraatdır.

Maraqlıdır ki, kitabın son səhifələrinə doğru erməni müəllifi yuxarıda Plutarxdan gətirdiyi nümunəni unudur. Belə ki, o, “II Tiqran” adlandırdığı, əslində Oğul Tiqranı Pompeyin əsiri, habelə III Fraatın “dostu və giyəvi” kimi deyil, partlarla müharibə aparan “Armeniya” çarı olaraq təsvir edir.

Y.A.Manandyanın fikrinə, romalılarla düşmənçiliyə baxmayaraq, hətta guya Pompey Arsaklıların işğal ərazisində olan bəzi əyalətləri də öz köməkçisini III Fraatın sarayına yollamaq yolu ilə ələ keçirir və “armyan”lara verir. Müəllif, hətta “II Tiqran Artaksid” versiyasının başqa bir epizodunda tarixin heç cür qəbul etməyəcəyi əcaib bir nəticəyə gəlir. Xatırladaq ki, o, kitabın əvvəlində Strabonun yalançı erməni “şahidliyi” ilə guya əvvəllər “kiçik” olan “Armeniyanın” sərhədlərini Artaksidin (Artaşesin) bayrağı altında

mərkəzi regionunda – Part imperiyasının banisinin şərəfinə Arsak (indiki Dağlıq Qarabağ) adlanan ərazidə və başqa ərazilərimizdə məqsədli şəkildə “yerləşdirirlər”. Bu haqda danışılacaqdır.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.167-168.

² Yenə orada, s.198.

Kiçik Asiyadan Xəzərə qədər genişləndirərək “Böyük Armeniya” yaradırsa, kitabın sonunda məsələ dəyişilir. Belə ki, Y.A.Manandyan Ön Asiyada partlara (parfyalılara) aid olan neçə-neçə şəhər və əyalətləri Pompeyin (əvvəldə sitat gətirdiyi Strabonun) əli ilə “aldırır”. “II Tiqran Artaksid” üçün hüdudları Kiçik Asiyadan kənara çıxmayan və dəqiq coğrafi kordinatları məlum olmayan “Böyük Armeniya” “təşkil” edir. Hələ bu nəyimiş ki, Pompey guya “erməni” çarı II Tiqranla Arsaklı çarı III Fraat arasında sərhədlə əlaqədar baş verən mübahisələrə də ermənilərin xeyrinə münsiflik edir.

Xatırladaq ki, Qərbdən gələn ermənilərin Türk torpaqları ilə əlaqədar iddialarının arxasında tarixən Qərbin qüdrətli dövlətlərinin dayandığını təsdiq edən hələ 40-cı illərdə Y.A.Manandyanın verdiyi “bəyanat” Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda yerli Türk əhalisinə səksəninci illərdən başlayaraq tutulan qanlı divan tarixçəsini yaratmış, Rus ordusunun və hərbi texnikasının fəal iştirakı (onlar cənnətmisal Xocalımızın torpağını da yandırdılar, əhalisini kütləvi qırdılar) və Qərbin tarixən ermənipərəst dövlətlərinin güclü maliyyə yardımı ilə yüz minlərlə dinc əhalini qətlə yetirmiş, bir milyon əhalini dədə-baba ocağından qovub çıxarmış erməni banda dövlətinə (1828-ci il Rus irtica tarixindən sonra dünya tarixində erməni dövləti adına Rus imperiyasının Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaratmış olduğu ilk erməni dövlətinə – Erməni Respublikasına) bu gün də açıqdan-açıq dədəlik eləyən məlum qüdrətli dünya dövlətlərinin siyasi irtica mövqelərini səciyyələndirir.

Y.A.Manandyan rəvayət tarixini müasir erməni iddialarına uyğun modernizə edərək yazır: “...II Tiqranla sərhəd mübahisəsini nizamlamaq üçün o, tretets hakimini göndərir. III Fraat və II Tiqran müharibəni dayandırdılar və hakimlərin qərarlarına tabe olmağa razılıq verdilər. Tərəflərin şikayətlərini və tələblərini nəzərdən keçirərək mübahisəli əraziləri Tiqrana verməyi qərara aldılar”.¹

Yuxarıdakı fikrin tam əksinə olaraq, əvvəla, təkrar da olsa, qeyd edək ki, Qərbdə yaşayan erməni diasporu tərəfindən XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq təqdim edilmiş dolaşqı ədəbiyyat əsasında erməni xalqına “tarix” düzüb-qoşan Ferrero, Reynak və xüsusən Ö.Mommsendə, hətta adı gedən müəllifin özünə məxsus erməni riyakarlığı ilə icmal halına saldığı “II Tiqran Artaksid” uydurma əhvalatında da II Tiqran, yəni Gənc Tiqran III Fraatın dostu və qızının əri kimi verilir. Bu epizodda onunla II Tiqran, yəni Oğul Tiqran arasında düşmənçilikdən danışmağa dəyməz. Lakin qədim Şərq tarixində məlum çağın erməni boyası ilə rənglənmiş nağılvəri təsvirində Ferrero, Reynak və Ö.Mommsendə romalılara dost,

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.208-209

parfyalılara düşmən kimi təqdim edilən Ata Tiqrana nəticədə Y.A.Manandyanın "II Tiqrana Artaksid" adında dolaşq və ziddiyyətli konsepsiyasında sehirlə nağıllarda olduğu kimi birdən-birə, bir göz qırpmında Oğul Tiqrana çevrilir və "Böyük Armeniya"nın "yaradıcısı" olur. Onu da xatırladaq ki, müəllif "II Tiqrana Artaksid" versiyasının şəxsən ona məxsus olduğunu hündürdən bəyan etmək üçün kitabın əvvəlində "I Artaxşesdən sonra II Tiqrana qədər olan dövrlə (m.ö.95-55) əlaqədar, biz, ümumiyyətlə heç bir mə'lumata malik deyilik"¹ deyə yazsa da, II Tiqrana adına təsvir etdiyi bütün hadisələr ta M.Xorenskidən başlamış, daha sonralar Ö.Mommsen və başqalarının əsərlərindən bizə mə'lum olan kilsə əhvalatlarının Ata Tiqrana aid olan dolaşdırılmış, əcaib hala salınmış variantıdır.

Bütün bu deyilənlərdən və deyilməyənlərdən (Oxucuya məsləhət görülür ki, "II Tiqrana və Roma" kitabını diqqətlə özü oxusun. O zaman oxucu insanlar arasına şeytan toxumu səpən əsil erməni paraziti ilə üz-üzə dayanacaqdır) aşkarca görsənir ki, erməni tarix ədəbiyyatında "Tiqrana" problemi ilə əlaqədar çox ziddiyyətli fikir axarında-şeytan kələfi topasında ümumiləşdirilmiş yeni Y.A.Manandyan rəvayəti elmi tarixin qəbul etməyəcəyi macərəlarla dolu "Min bir gecə" nağıllarından seçilmir.

Elmi tarixin tələblərindən çox-çox uzaq olan məsələlərin yuxarıda deyilən şəkildə "həlli" açıq göstərir ki, müəllif "II Tiqrana və Roma" kitabında ən dolaşq fikir ziddiyyətlərindən yaranmış konsepsiyanın rəvayətlərdən gələn aşılansız oturacağına "Böyük Armeniya" mifinin "heykəlini" ucaltmaq ideyası güdür.

Maraqlıdır ki, kitabın ilk başlanğıcında Artaxşeslə əlaqədar, Strabonun dilindən yalan danışan (guya "Armeniya" əvvəlcə kiçik olub, sonra "erməni" Artaxşes onu "Böyük Armeniya"ya çevirib) Y.A.Manandyan elmi tarixin tələblərinə uyğun olmayan bir səpgidə nağılladığı hadisələr sona inkişaf etdikcə əvvəl ortaya atdığı fikrin əksinə gedir. Diqqət edək.

Y.A.Manandyan görə, Pompeyin işğal etdiyi Ön Asiya ölkələrinin bir sıra əraziləri hesabına guya romalılar m.ö.64-63-cü illərdə ermənilərə geniş bir coğrafiyada dövlət qurmağa və bununla bir dayaq yaratmağa çalışmışlar. Guya hətta Pompey III Fraatı "şahənşah" (halbuki, "şahənşah" anlamı o zaman tarixə bəlli deyildi) titulundan məhrum edərək (aşkarca görsənir ki, müəllif öz məqsədləri naminə cahangir Part imperiyasının Kiçik Asiyada olan tarixi nüfuzunun üstündən xətt çəkir), onu II Tiqrana (Gənc Tiqrana) layiq görür və Part hökmdarını yalnız "şah" adlandırır. Erməni tarixçisinin fikrincə, xarici siyasətində ciddi dəyişiklik edən Roma

Şərqdə "armyanları" özlərinə ən e'tibarlı dayaq hesab edirdi. Bu baxımdan, müəllifə görə, "Roma imperiyası Fərat və Dəclə sahillərində bufer dövlət yaradır".¹

Əlbəttə, heç bir tarixi qaynaqda bu haqda mə'lumat qeydə alınmamışdı. Xatırladaq ki, "Armeniyalı" İkiçayarasına aparmaqla M.Xorenskidə Biyaini çarı Aramla əlaqədar verilmiş rəvayət ölkəsini (guya "Qədim Armeniya", yaxud "Mesopotamiya Armeniyası") Y.A.Manandyan II Tiqrana Artaksidin adı ilə "reallaşdırmaq" istəmişdir.

Oxucu Y.A.Manandyanı inanmaq istəyir ki, "həqiqətən" romalılar çağdaş erməni əcdadlarına "bufer dövlət" yaratmışlar. Yeri gəldikcə maddi gerçəkliyə söykənərək qeyd edirik ki, qədim tarixdə "Armeniya" adında nə dövlət olmamışdır, nə də "armyan" adında etnos. Əgər deyilən "bufer dövlət" olmuşdursa, onda həmin dövlətin atributları və əhalisinin etnik adı nə olmuşdur?

İsrarla bizə qəbul etdirlərlər ki, ermənilərin "bufer dövləti" olmuşdur və onu da romalılar təşkil etmişdilər, deməli, onların özləri Pompey qədər, yəni Y.A.Manandyanın qeyd etdiyi m.ö.64-63-cü il tarixədək I Artaxşes və yaxud II Tiqrana əlaqədar "müstəqil dövlətlərinin" mövcud olduğunu təkzib etmiş olurlar. Bu baxımdan Y.A.Manandyanın öz fikrinin davamı olduqca maraqlıdır. O yazır: "66-cı ildə Pompeyin yürüşündən sonra Armeniya üçün yaranan bu faciəli vəziyyət onun tarixində yalnız Roma-Parfya dövründə deyil, həmçinin Bizans-Sasani, Bizans-Ərəb və sonrakı dövrdə də davam etmişdir".²

Bütün bunlar göstərir ki, əvvəla, şərti inansaq, Pompeyin işğal etdiyi Ön Asiya ölkələri hesabına guya "yaradılmış" "Armeniya dövləti" II Tiqrana (?) "dövründə də" müstəqil olmamış, əksinə, bu "bufer dövlət" nəhəng Şərq və Qərb, sonralar Ön Asiya cahangir ordularının qanlı döyüş meydanına çevrilmişdi. İkinci, saxta keşiş müəlliflərin kilsə rəvayətləri əsasında tərtib etdikləri "tarixlərdə" "təşkil edilmiş" Armeniya "dövlətləri"nin ərazisi Ön Qafqazı əhatə etməmişdir. Əgər Y.A.Manandyanın "bufer dövləti" tarixən "mövcud olmuşdursa", müəllifin fikrincə, o Fərat çayının şimal vadisində romalılar tərəfindən təşkil edilmişdir. Bu da tarixin son çağlarında ermənilərin Araz çayından – Ağrı dağı vadisindən Xəzərlə hüdudlanan geniş ərazidə yerləşmiş Qafqaz Oğuz Albaniyasının torpaqları ilə əlaqədar qaldırdıqları iddianın əsassızlığını sübut edir.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.24.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.214.

² Yəni orada, s.215.

Y.A.Manandyan haqqında söhbət gedən tarixi dövrü xarakterizə edərkən aşağıdakı nəticəyə gəlir: "...onun (guya Armeniyanın – Ə.T.) bufer vəziyyəti sərəncamları öz əlinə ala bilməsinə, demək olar ki, həmişə qüdrətli dövlətlər tərəfindən idarə edilməsinə əsas səbəb olmuşdur".¹

Yuxarıda verilmiş "bufer dövlət" fikrinin tam əksi olaraq, müəllif kitabın başlanğıcında yazır ki, Əhəməni-Persid səltənəti süqut etdikdən sonra guya "iki Persid" "satraplığında" (hansı satraplıqlar və onlar hansı coğrafi ərazidə yerləşirdilər?!) "üç knyazlıq" "yaradılır": Kiçik Armeniya, Sofena, Böyük Armeniya.²

Y.A.Manandyanın yazdığına görə, bu "üç erməni knyazlığı"nın "yaranma" tarixi Makedoniyalı Aleksandırın Şərqa yürüşü dövrünə (m.ö. 334-330) düşür. Selevkid satraplığı olan bu "üç knyazlıqdan" ikisi Böyük Armeniya və Sofen sərkərdələri m.ö. 190-cı ildə Maqnezi yaxınlığında Böyük Antioxun məğlubiyətindən sonra guya romalıların tərəfinə keçirlər və özlərini müstəqil çar e'lan edirlər.

Müəllifin fikrincə, bundan sonra "erməni torpağında" ayrı-ayrı çarlar tərəfindən idarə edilən üç müstəqil dövlət yaranır: Farnak Pontiyskinin (190-169) müttəfiqi Mitridat³ Kiçik Armeniyada, Artaşes Böyük Armeniyada, Zariadar Sofen, Akisen, Odomant və başqa vilayətlərdə çar olur.

Bu, Y.A.Manandyanın qədim Şərq tarixinə olan subyektiv erməni münasibətinin davamıdır. Lakin tarixdən mə'lumdur ki, Kiçik Asiyada romalıların Selevkidlərə çaldıqları parlaq qələbədən sonra III Antioxin üç strateji – Artaşes, Zariadar və Mitridat siyasi hərbi şəraitdən bəhrələnərək idarə etdikləri vilayətləri müstəqil çarlıq e'lan etmişlər. Artaşes də, Zariadar da, Mitridat da Makedoniyalı Aleksandrla çiyin-çiyinə Hindistan qapılarına doğru cəsur Maday süvari ordusu ilə yürüş etmiş Atarpatın nəslindən olmuşlar. Bu haqda əvvəldə kifayət qədər danışılmışdır. Lakin bu tarixi həqiqətə baxmayaraq, Y.A.Manandyanın heç bir əlavə tarixi mənbəyə, maddi-mədəniyyətə söykənmədən nağıllardan gələn ayrı-ayrı ziddiyyətli epizodları gerçək tarix yerinə sırımına göz yumaq və şərti olaraq, guya "erməni knyazlarının" romalıların tərəfinə keçmələrinə (doşan kimi qorxaq, tülkü kimi hiyləgər, yalquzaq kimi səbrli və qaniçən acgöz ermənilərə babadan qalma mirasdır: ona

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri. s.214.

² Yenə orada, s.18.

³ Tarix xəbər verir ki, Farnak Pont çarı Mitridatın "müttəfiqi" deyil, doğma oğludur. Bəzi Avropa tarixçilərinin fikrincə, guya Pompey Mitridatı hakimiyyətdən uzaqlaşdırır, onun oğlu Kappadokiya valisi Farnakı Pont çarı e'lan edir.

çörək verənin qarşısında o zamana kimi qul mütiliyi ilə davranır ki, yeni güclü sahibkar meydana çıxsın. Tarix onları "hayk" adı ilə tanıyandan bəri, onları xain və qul sifətində tanıyıb!), beləliklə, yuxarıda adları gedən üç "müstəqil dövlətin" "yaranmasına" inanaq. Bəs, onda üç "müstəqil erməni dövlətin" in və onların hər birinin "müstəqil çarları", hətta həmin "çarların" "erməni" etnik mənsubiyyətləri ola-ola "erməni bufer dövləti"nin "təşkili" romalıların hansı zərurətdən lazım idi?

Yaxşı, kitabın başlanğıcında "üç erməni knyazlığı"nın sonra üç "güclü" erməni "dövlətinə" çevirən, kitabın sonunda əvvəlki fikrin tam əksinə "erməni bufer dövləti" "yaradan" Y.A.Manandyan hansı arxeoloji mədəniyyətdən, etnopsixoloji, etnolinqvistik, etnoantropoloji materiallardan qaynaqlanmışdı?

Əsla, müəllif tarixi realıqdan faydalanmamışdı! O, yalnız XIX əsrin əvvəllərindən bəri erməni tarix ədəbiyyatında bol-bol istifadə edilmiş kilsədən gələn ənənəvi rəvayət versiyalarından faydalanarkən söylənilən əhvalatlara və fioloji obrazlara "tarixilik" rəngi vurmağa, onları dövrün siyasəti kontekstindən təhlilə çəkməyə çalışır. Elə bu səbəbdən də müəllif eyni tarixi dövrə aid olan eyni problemdən danışarkən kəskin fikir ziddiyyətləri ətrafında fırlanır.

Y.A.Manandyan guya "üç erməni dövləti"nin "yaranma tarixi"ni romalıların gəlişi ilə m.ö. II əsrin birinci yarısına bağlayırsa, B.N.Arakelyan "erməni knyazlarının" deyil, kilsə ədəbiyyatında təşkil edilmiş həmin üç rəvayət "dövlətin" – Kiçik Armeniya, Böyük Armeniya və Sofen "dövlətinin" meydana gəlmə "tarixi"ni daha qədimə atır və "hadisəni" yunanlarla əlaqələndirir. O, yazır: "...Zəifləmiş Əhməni dövləti Makedoniyalı Aleksandırın zərbələri altında dağılından sonra Armiyan dağlarında "Böyük Armeniya", "Kiçik Armeniya" və Sofena kimi yeni dövlətlər yarandı".²

B.N.Arakelyan antitarixi mövqedə bir qədər də irəli gedir, çağdaş ermənilərin tarixin tanımadığı "qədim erməni dövlətini", hətta dövrün Selevkid kimi qüdrətli müstəmləkə imperiyasına qarşı

¹ Erməni kilsə ədəbiyyatında uydurma "Armiyan dağları" adlandırılmış dağ silsiləsi qədim Tavr (Tavrız-Təbriz şəhərimizin adı bu tayfayı yaşadan toponimdir) tayfalarının tarixini yaşadan Tavr dağlarıdır. Zərdüştü əfsanəyə görə, Ön Asiyada iki başlı əjdahanın bir başı Tavr dağlarıdır, o biri başı Atarpatenanın sinəsindən keçən Zaqor (Zaqors) dağlarıdır. Erməni "Vipasank" (Əjdaha) eposunda əjdahaların (marların) çarlarına məxsus səltənət taxtının Ağrı dağının zirvəsində yerləşdiyini xəbər verən əfsanəni də xatırlasaq, o nəticəyə gəlmək olar ki, müdrik babamız bu mifoloji rəmzlə Ön Asiya Türk tayfalarının əcdaddan yaratduqları canlı antropoloji xəritəsini nişan verir.

² B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.10.

qoyaraq, fikrini davam etdirərkən yazır ki, guya yunanlar Suriyəni öz dövlətlərinin mərkəzinə çevirərkən “Armeniyani da özlərinə tabe etməyə cəht göstərsələr də, bu mümkün olmamışdı”.¹

Bu qat’i hökmdən sonra müəllif hiss edir ki, necə deyərlər, yalana bir qaçaq yolu da qoymaq lazımdır. Ona görə də o, ikinci cümlədə tam əks fikir söyləyirsə də, “azad Armeniya” iddiasından əl çəkmir. B.N.Arakelyan yazır: “Qısa müddətdə onlar (Selevkidlər-Ə.T.) buna nail olsalar da, Armeniya öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi”.²

Qədim Şərqi tarixinə «erməni Armeniyası» mövqeyindən eyni saxta subyektiv erməni münasibəti Y.A.Manandyanda da “armyan – Parfya müharibələri” epizodunda özünü qabarıq göstərir.

Mövzumuza aydınlıq gətirmək məqsədilə, təkrar da olsa, burada bir məsələni xatırlamağa ciddi ehtiyac duyulur.

Bu bir həqiqətdir ki, Selevkidlər dövrü Ön Asiyanın və Qafqazın bəzi əyalətlərini əhatə edən üç müstəqil dövlət yaranmışdı. Lakin bu tarixin erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Selevkid dövrü Yunan ordusunun qüdrətli sərkərdələrindən Selevklə çiyin-çiyinə Makedoniyalı Aleksandrın yürüşlərində iştirak etmiş Atarpatın nəslindən olan üç sərkərdə – Artəşes (hətta qədim müəlliflər onu “Yunan strateqi”, yəni “Yunan komandanı” nişanı ilə təqdim edirlər) Arme (Şupria), Zariadr (Zariadars) Sofena, Mitridat Pont valiliklərinə vali təyin edilmişdilər. Romalıların ağır zərbələrindən sonra yunanların valiliklər üzərində öz nüfuzlarını itirmələrindən istifadə edən bu atarpatenali valilər özlərini müstəqil çar elan etdilər. Erməni keşişləri Azərbaycan türklərinin bu qədim dövr tarixini Kilikiya kilsəsinin qaranlıq küncündə saxtalaşdırılmış rəvayət və əfsanələr əsasında «Armeniya tarixi» adı ilə etnikadı olmayan babalarının adına yazırlar.

Yuxarıda problemlə əlaqədar xatırlatdıq ki, Ərəb xilafətinin Şərqi ilk yürüşü dövrü zəngin Atəşgah arxiv və kitabxanaları Kilikiya keşişləri tərəfindən yağmalanarkən «Avesta» və «Avesta» təlimi ilə əlaqədar ədəbiyyat, habelə Mar/Maday əhalisi tərəfindən çar babalarının (Artəşes, Artavast, Tiqran, Zaridars, Mitridat və b.) şəninə qoşulmuş epik nəğmələr, rəvayət və əfsanələr də yağmalanmışdı.

İlk «ixtirası» anonim keşiş Mesrop Maştosun adına bağlansa da, onun yaranma tarixi və mənşəyi bu günə qədər elmdə mübahisəli olaraq qalan «Qrabar» əlifbası təkmilləşdikdən sonra yunandilli

Kilikiya erməni kilsəsində Atəşgahdan yağmalanmış zəngin ədəbiyyatın üzü köçürülməyə başlanır. Bu dövrdən də həmin yad ədəbiyyat hesabına yunanların Kilikiya kilsəsinin «erməniləşmə» tarixinin əsası qoyulur. Təxminən XIII əsrə aid olan bu kilsə hadisəsi dövründə və ondan sonra da bu gün bizə Rus nəşrlərində «Armeniya tarixi» adı altında təqdim edilən kitablar (məsələn, İov.Drasxanakertsinin «Armeniya tarixi» kitabı) «Vətən» tarixindən deyil, yeni-yeni yaranmağa başlayan kiçik-kiçik məhəlli kilsələr və onlara başçılıq edən keşişlər arasında olan münasibətlərdən bəhs edirlər.

Kilikiya keşişləri tərəfindən üzü köçürülmüş Atəşgah ədəbiyyatı yalnız Venetsiya mxtaristləri tərəfindən dövrün siyasi ruhuna uyğun əsaslı şəkildə işlənir, Türk «Arme» ölkəsi «Armeniya»ya, Atarpatın səltənət varisləri Artaksias (Artaksid), Zariadars, Mitridat və bunlarla eyni paraleldə Arsaklı və Biyaini Türk çarları da «erməni çarları»na çevrilirlər.

Beləliklə, Arme (Şupria) “Böyük Armeniya”, Pont “Kiçik Armeniya”, Sofena “Sopen” şəkilinə salındı, müxtəlif rəvayət variantlarında işləndi, XIX əsrdən rəvayət ölkəsinin “Hayastan” adı “Armeniya” sözü ilə əvəz edildi və nəhayət erməni xalqına sün’i, qon-darma “qədim Armeniya tarixi” yazmaq üçün keşiş müəlliflərin qələminə məxsus “tarix”lər elm adamlarının istifadə etdikləri ilkin “mö’təbər” mənbələrə çevrildilər. Bununla da elmi tarix ədəbiyyatında olan dolaşmış və ziddiyyətlər də keşiş müəlliflərin qədim tarixə olan yanlış və məqsədli saxtalaşdırma münasibətlərindən törəməyə başladı.

Məsələn, B.N.Arakelyan m.ö. III əsrdə Şərqi ildırım sür’ətilə qarşısalınmaz hərbi güclə daxil olmuş Makedoniyalı Aleksandrın ağır zərbələri altında Əhmənilərin süqutundan sonra guya “üç erməni” dövləti «yarandı» illərdən başlayaraq, həmin dövrün qüdrətli Selevkidlər dövləti ilə erməni babaları arasında guya “baş vermiş” “müharibələr tarixi” kimi uydurursa, “üçlüyün” eyni məzmununda həmin “müstəqillik tarixi”ni Y.A.Manandyan öz qəhrəmanı “II Tiqran Artaksid”in dövrünə, yəni iki yüz il sonrakı tarixi çağa (m.ö. 95-55) çəkir və bununla da Ön Asiya torpaqları uğrunda Arsaklılarla romalıları arasında baş vermiş qanlı müharibələr tarixini saxtalaşdıraraq, guya Part imperiyasına qarşı Kiçik Asiyada “Armeniya”nın öz “müstəqilliyi” uğrunda apardığı “mübarizə tarixi” olaraq qələmə verir.

Əlbəttə, nəinki B.N.Arakelyan və Y.A.Manandyan, habelə bütün erməni müəllifləri real insan tarixinə heç zaman vicdanla, tarixi məs’uliyətlə yanaşmamışlar. Onlar başqa xalqlara məxsus

¹ B.N.Arakelyan. Artəşat-1, s.10.

² Yenə orada.

tarixi qəhrəmanlar haqqında mənsub olduqları el tərəfindən qoşulan epik nəğmələr, dastan və rəvayətlər daha sonralar müxtəlif zaman kəsiyində Kilikiya erməni kilsəsində "erməniləşdirərkən" məzmunca bir-birini təkzib edən versiyalardan gələn epizodik hadisələri, daha sonrakı nəsillər hər dövrün siyasi tələblərinə uyğun "Armeniya tarixi"yə çevirməyə çalışmışlar. Fikrimizə canlı sübut üçün "üç erməni dövləti"nin (Böyük Armeniya, Sofena, Kiçik Armeniya) "yaranmasını" bir qisim müəllif Makedoniyalı Aleksandrın Şərqi yürüşü ilə, digər qisim romalılarla, o birlərinin tamamilə başqa hadisələrlə əlaqələndirmələri faktıdır.

Əgər şərti olaraq "üç erməni dövləti" iddiasını qəbul etsək, o zaman erməni müəlliflər nəticədən doğan suallara cavab verməlidirlər: Bəs, bu "dövlətlər" Makedoniyalı Aleksandrdan başlayaraq, romalıların dövründə və daha sonrakı "müstəqillik" çağlarında ayrı-ayrılıqda hansı etnik və dövləti rəmzlərə malik olmuşlar?

"Armenyan olanadək hansı milli ada malik olduğunuzdan" xəbərsizliyinizi (akademik Manuk Abeqyan) e'tiraf etdiyiniz halda, deyə bilərsinizmi, bəs, iddia etdiyiniz o m.ö. "üç dövlətinizin" çarları etnomənşəcə hansı xalqın əcdadları olmuşlar? Kiçik Asiya torpaqlarını əhatə etmiş bu "üç dövlətdə" "armenyanların" sayı neçə milyonlarla olmuşdur ki, Ön Asiyanın Qərbi ərazilərini və Ön Qafqazı Xəzər dənizində "idarə etmişlər"? Olmaya adlarını çəkdiyimiz Mitridat, Artəşes və Zariadars həm m.ö. III əsrdə "yaratdığınız", həm m.ö. II əsrin ortalarında, həm də I əsrin sonlarında "təşkil etdiyiniz" "üç armenyan dövləti"nin "çarları" olmuşlar?

Suallardan bəlli olur ki, yox yerdən "dövlətlər" "yaradan" riyakar keşişlərin və onların varislərinin qələmindən hər cür "mə'cüzə" gözləmək olar!

Yaxşı, problemi sonadək çözmək xatirinə şərti olaraq qəbul edərkən ki, bu günkü ermənilərin əcdadları bütün erməni tarix ədəbiyyatında olduğu kimi, Y.A.Manandyan da bu "üç dövlətin" əsası yalnız və yalnız Kiçik Asiya ərazilərində qoyulmuşdur. Maraqlıdır ki, erməni alimlərinin heç birinin əsərində göstərilir ki, "Kiçik Armeniya", "Böyük Armeniya" və "Sofena" adı ilə nişan verilən qondarma "dövlətlərin" hər hansı birisi ilkin olaraq Ön Qafqazda yaradılmışdır. Xatırladaq ki, rəvayət və əfsanələrə istinadən orta əsr erməni keşiş "tarixlərində" "iki dəniz arası", yaxud "dənizdən-dənizə Böyük Armeniya" deyəndə Qara dənizlə Aralıq dənizi arasında Kiçik Asiyada mövcud olan Kappadokiya, Paflaqoniya, Vifini, Kilikiya və b. kiçik ölkələrin əraziləri nəzərdə tutulur. "Dənizdən-dənizə" iddiasının ikinci versiyası, yəni Qərbi

Anadoludan başlayaraq, Qara dənizlə Xəzər dənizi arası "Böyük Armeniya" iddiası 1920-ci ildən başlayaraq ölkədə yeni ictimai-siyasi qurumu – bolşevizm diktaturasını hakimiyyətə gətirən qarışıq dövrün verdiyi növbəti fürsətdən riyakarcasına istifadə edən ermənilərin Osmanlı və Azərbaycan türklərinə və onların dədə torpaqlarına qarşı mə'lum qətl-qarət hücumları illərində əsaslı şəkildə meydana atılmışdı. Məqsəd də yüz illərdən bəri arzu olunan "Böyük Armeniya" mifini reallaşdıraraq xəritələrdən Qədim Azərbaycan torpaqlarına köçürmək idi. Bu da başqa bir sübut!

Y.A.Manandyanın aşağıdakı fikri dolayı yolla açıq göstərir ki, bu gün "erməni" kimi özlərini qələmə verən xalqın Arsaklalarədek diqqəti cəlb edən heç bir "tarixləri" mövcud olmamışdır. Erməni tarixçisi bu mövqeyi ilə özünü, habelə M.Xorenski və onun fikir ardıcılarını təkzib edir və yeni dövrdə erməni tarix ədəbiyyatının yeni əcdad axtarışları axarına qoşulur. Müəllif yazır: "Təəssüflər olsun ki, mənbələrdə olan ötəri və təsadüfi mə'lumatlar Arsaklalar epoxasına qədər Armeniyanın daxili həyatının vəziyyətini hərtərəfli öyrənməyə imkan vermir".¹

Deməli, qədim dünyanın yüzilliklərinin dərinliklərindən başlayaraq, qüdrətli orduların üz-üzə dayandıqları bütün tarixi dövrlərdə aramsız olaraq, qədim Ön Asiyanın od-alov qasırgasında yandırıldığı bir zamanda yunanların lə'nətlədikləri və İşkil (Səllim itlər) adı ilə tarixə nişan verdikləri nə dövlətçilik, nə hərbiçilik istə'dadı olmayan bir icmanın orta əsrlər erməni kilsəsində uydurulmuş rəvayət qəhrəmanlarının "qılıncı" ilə "dövlət" qurmasına inanmaq üçün ya görə ağıldan kəm olasan, ya da həyat yolu qətl və qarətdən keçən, gələcəyə ümidlə baxan tülkü kimi hiyləgər, qurd kimi məkrli Türk düşməni!...

Bütün bu deyilənlər aşkarca sübut edir ki, Y.A.Manandyanın "II Tıqran Artaksid" versiyası "qədim Armeniya" və əcdad axtarışları kontekstində erməni tarix ədəbiyyatında mə'lum çoxsaylı konsepsiyada olan ziddiyyətləri bir qədər də dərinləşdirir.

Bütün bunlar göstərir ki, ermənilərin elmi tarix adına düzüb-qoşduqları yurdsuz bir ovuc gələri icmanın arzu və idealından qidalanan "Armeniya tarixi" kitablarında başqa yerli əhalinin əcdadlarına məxsus olmuş parlaq tarixə hansı uydurma versiya olsun sahib çıxılır, dövrün qüdrətli dövlətlərinin geniş əraziləri heç bir realıqla hesablaşmadan "özəlləşdirilir", riyakar erməni əxlaqı ilə sahiblənilir, "erməniləşdirilir" - əlbəttə, konsepsiyalar bir-birin təkzib etsə də. Bu bir həqiqətdir, təkzibedilməz faktıdır!!!

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.58.

Bu qədər açıq bir şəkildə meydanda olan ümumtürk tarixini saxtalaşdıran erməni və ermənipərəst siyasi qüvvələr insan əxlaqına zidd olaraq, XIX əsrdən başlayaraq, türklərlə barışıq yolunu deyil, daha ciddi savaş, qətl, qarət yolunu tutmuşlar, tuturlar, nəsil-nəsil də tutacaqlar!

Yuxarıda deyilənlərdən tam aşkar olur ki, Y.A.Manandyan erməni tarix ədəbiyyatında M.Xorenski ilə başlanan "erməni Arşakidləri" nəsil şəcərəsini silib, onun yerinə çağdaş siyasətə uyğun olaraq "II Tigran Artaksid" adını yazır. Bu nəsil şəcərəsinin və onunla ilişikli verilmiş "tarixi" hadisələrin (kilsə rəvayətləri əsasında) nə qədər qeyri-real olması barədə kifayət qədər danışılmışdı.

Y.A.Manandyan heç bir yerdə II Tigranın nəsil banisi hesab etdiyi I Artashesin hansı nəsil kökünə bağlı olması haqqında nəinki söz açmır, hətta işarə belə etmir.

Əvvəla, o, bilməmiş deyildi ki, çağdaş ermənilərin ulu əcdadlarını yunanlar "İşkil" adı ilə tarixə nişan vermişlər. Bu ad xristianlığın ortodoks dövrünədək çağdaş ermənilərin milli adlarının rəvayətdən gələn uydurma "Hay" namının yaranmasınadək (N.Marr) onların tərcümeyi-halını "bəzəyirdi". Buna görə də erməni alimi çar Artashesin əcdad kökünü yada salmır.

İkincisi, Y.A.Manandyanın Artashesi türkdilli tayfa adına bağlayan M.Xorenskidən və onunla eyni fikirdə olan başqa müəlliflərdən yan keçməsi də bu səbəbdəndir.

Gətirilən maddi-mədəniyyət nümunələri sübut edir ki, mifoloji və epik tarixlə real, gerçək tarixin yerini məqsədli şəkildə dəyiş-düyüş edən Y.A.Manandyanın nə M.Xorenskiyə, nə onun ən'ənələrini davam etdirmiş erməni və ermənipərəst Avropa alimlərinə məhəl qoymadan erməni "milli tarixinin" "çiçəklənməsini" özünün uydurduğu "II Tigran Artaksid" cəfəngiyatı ilə bağlaması illüziyadır, dadlı şirin arzudur.

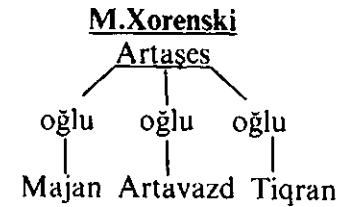
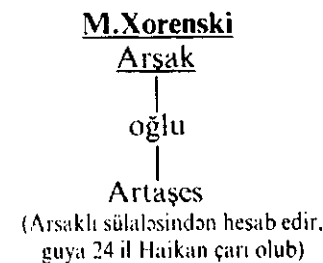
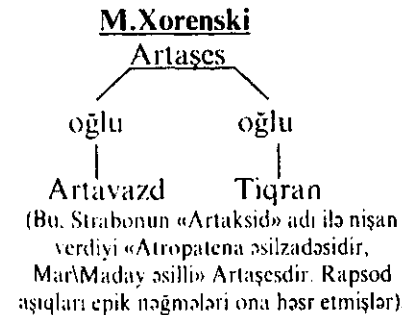
Bütün bu deyilənlər açıq göstərir ki, Ön Asiyanın qədim yerli əhalisi olmuş Türk tayfalarının Dədə tarixini öz adlarına çıxmaqla onun üzərində «armyan tarixi» sözünü yazmaq erməni keşişləri və onların verdiyi superşovinst zəhərdən şahmar ilana çevrilmiş ziyahılar üçün nə çətin işdir, nə də ayıb iş!

Bu baxımdan Y.A.Manandyan çox gözəl anlayırdı ki, onun "elmi tarix" adına gətirdiyi versiya Ön Asiya qədim Türk tayfalarına məxsus tarixi keçmişin kilsə hekayətlərində "erməniləşdirilərək" M.Xorenskiyə istinad edilən "Armeniya tarixi"ndən başlanmış ən'ənənin ayrı-ayrı müəllif tərəfindən "orijinallıq" adı ilə erməni tarix

ədəbiyyatında qəsdlə yaradılmış xaosu daha da tündləşdirilmiş yeni bir variantdır.

Fikrimizcə, Y.A.Manandyanın "II Tigran Artaksid" "erməni" nəsil şəcərəsinin tarixən etnos adı olmayan, orta əsrlərə qədər yalnız "İşkil" damğası ilə nişan verilən bir icimanın Türk xalqının təfəkküründən yaranmış "erməni" adı qədər saxta və uydurma olmasını sübut etmək üçün dediklərimiz kifayət edər.

"Armeniya tarixi" adı ilə müxtəlif mövzularda meydana çıxarılmış ziddiyyətli versiyalar epizodik olsaydı nə vardı ki? Erməni keşişlərinin, elmi ziyalıların milli bədbəxlikləri ondadır ki, onlar öz sayları qədər "armyan tarixi" adında yazdıqları kitabları başdan-baş a bir-birini təkzibdən, başqa xalqlara məxsus rəvayət variantları ilə tərtib etmişlər. Bu baxımdan yalnız Artashes və Tigranla əlaqədar konsepsiyalar ardıcıl sıralanarsa, böyük bir siyahı alınar. Biz nəzərdə tutduğumuz siyahıdan yalnız bir neçə müəlliflə əlaqədar fikrimizi oxucuya ilk baxışdan dərhal, daha canlı və aydın çatdırmaq üçün erməni tarix ədəbiyyatında guya "armyan çarlarının" nəsil şəcərəsi ilə əlaqədar biri digərini qəbul etməyən konsepsiyaları sxem şəkildə təqdim edirik.



M.Xorenski
I Arsak/I Arşak

oğlu
II Arsak/I Tridat
(ermənitərix ədəbiyyatında deyilir ki, guya ona Artəşə də deyiblər. 26 il xaqan olub)

oğlu
Artəşə
oğlu
Tiqrən

M.Xorenski
Artəşə
oğlu oğlu
Tirən Artəvəzd

M.Xorenski
Artəşə
oğlu oğlu
Arşəm¹ Tiqrən

M.Xorenski
Tiqrən
(Astiaq və Kirin müasiri - m.ö. 558-ci illər)
oğlu
Tiqrən
(XX əsrin erməni tarixçilərində
Arsaklıların müasiri - II Tiqrən m.ö. 95-55)

¹ Guya «Armeniya» dövlət adı Arşəm adından qaynaqlanmışdır. Guya Arşəm dövründə «Hayastan» erməni babalarının romalılara çaldıqları qələbədən sonra müstəqilliyə nail olur və o çağdanda ölkə «Armeniya» adlanır. Başqa bir yerdə müəllif bu fikrin tam əksinə olaraq «Armeniya» sözünü çar Aramın adı ilə əlaqələndirir.

M.Xorenski
Tiqrən Erundian
(guya 558-ci ildə Astiyaqı qətlə yetirmişdi)

oğlanları
Bab Tirən Vahaqan

M.Xorenski
«Tiqrən» adında
iki qardaş
Böyük qardaş Kiçik qardaş
Tiqrən Tiqrən

M.Xorenski
Sanatürk
(Türkdür, m.ö. sonuncu Daranın müasiridir. B.N.Arakelyan da isə guya m.ö. 77-70-ci ildə Armeniya çarı)
oğlu
Artəşə

M.Xorenski
Arşak - (cəsur Arşak)
31 il çar olub
oğlu
Artəşə - 24 il çar olub
oğlu
Tiqrən - 19 il çar olub
oğlu
Vaxarş

M.Xorenski
Arşak - 31 il çar olub

oğlu
Artəşə (Böyük)
26 il çar olub
oğlu
Arşəm (Arcəm)

M.Xorenski
Abqar - 13 il çar olub

oğlu
Tiqrən
oğlu
Artəvəzd

M.Xorenski
Arşak

qardaşı
Vaxarşak

M.Xorenski
Vaxarşak - 22 il çar olub

oğlu
Arşak
oğlu
Artəşə

M.Xorenski
Abqar - 38 il
«Armeniya» çarı
qardaşı
Artəşə - pars çarı

M.Xorenski
Tiqrən
(Astiyaq və Kirin müasiri - m.ö. 558-ci il)
oğlu
Tiqrən
(XX əsrin erməni tarixçilərində Arsaklıların müasiri II Tiqrən - m.ö. 95-55-ci illər)

Y.A.Manandyanın «II Tiqrən və Roma» kitabında:

Appian (s.26-da)

Tiqrان

oğlu

Tiqrان

Strabon:

Tiqrان Artaşesin nəslindədir –
Tiqrان Artaksid

Appian (s.173-də)

Tiqrان

böyük
oğlu

ortancıl
oğlu

kiçik
oğlu

Zariadr

Tiqrان

Tiqrان

Y.A.Manandyan:
Tiqrان Artaksid

B.N.Arakelyan

I Tiqrان

oğlu

II Tiqrان

oğlu

II Artavazd

Y.A.Manandyan

II Tiqrان

oğlu

II Artavaz

II Artaşes (m.ö. 33-20)

Y.A.Manandyan

Ata Tiqrان

böyük oğlu

Zariadr

ortancıl oğlu

Tiqrان

kiçik oğlu

Tiqrان

Y.A.Manandyan

Artaşes

oğlu

Artavaz

oğlu

I Tiqrان

oğlu

II Tiqrان

Y.A.Manandyan

Artavazd

oğlu

II Tiqrان

N.Emin

I Tiqrان

oğlu

Vaxaqn

T.A.Tiratsyan:

«Erməni» çarı Artaşesi «Artaxşasi» adı ilə
Artakserskin varisi (Persid-Əhməni nəslindən)
hesab edilir.

Ö.Mommsen

Orond (I)

oğlu

Tiqrان (Atarpatena
çar nəslindən)

Ö.Mommsen

Ardax

oğlu

Dikran (yaxud Tiqrان)
guya Astiaqın
dövründə yaşamışdı

Ö.Mommsen

Tiqrان

oğlu

Tiqrان

Anani Şrakatsi

I Tiqrان

oğlu

Vaxaqn (Vaxaqn erməni
mifologiyasında əsətir
qəhrəmanıdır)

Reynak

Tiqrان

oğlu

Artavaz

oğlu

Tiqrان

İovannes Draxanakerts:

Tiqrان (neçənci?)
Yervandın oğludur.

Darbinyan-Melikyan

Tiqrان Artaşesin oğludur.

İov. Draxanakertsi
Orond (I) (Arme çarı)

oğlu

Tiqrان

Darbinyan-Melikyan
II Artaban (Atarpatena çarı)

oğlu

Orond (Oront)

Herodot
Artaban

oğlu

Tiqrان

V.A.Abaza
I Artaşes

oğlu

II Tiqrان

Darbinyan-Melikyan

II Artaşes (m.ö. 33-20)

kiçik qardaşı

Tiqrان (neçənci?)

I.Sopen
Artaşes

oğlu

Tiqrان

Darbinyan-Melikyan
II Artaşes (m.ö. 33-20)

oğlu

Tiqrان

Ksenefont

Orond (I) (Arme çarı)

oğlu oğlu

Tiqrان Subra

Vaxarşak

Arsak

Darbinyan-Melikyan

Vaxarşak

oğlu

Arsak

oğlu

Artaşes

II Tiqrان

İqrar Əliyev
Tiqrان

oğlu

Vaxarşak

Erməni tarix ədəbiyyatında "Armeniya çarı" kimi verilmiş Artaşes, Tiqrان və başqaları folklor qəhrəmanlarının nəsil şəcərəsi ilə əlaqədar yuxarıda təqdim etdiyimiz qısa siyahı (siyahının kifayət qədər artırılmasına imkan var) və bununla yanaşı Y.A.Manandyanın təkcə kitabı "II Tiqrان və Roma" adlandırılması aşkarca sübut edir ki, müəllif tarixi olmayan bir xalqın «tarixindən» danışır. Qədim dünyanın qüdrətli hərbi tarixinə malik olan imperatorlar dövlətinin adını – Romanın həyatda olmayan "armyan dövlətinin" rəvayət çarı Tiqrانla (Y.A.Manandyana görə II Tiqrان) eyni hüquqla kitabın adından yanaşı işlədilməsi fikrimizcə, nədənsə deyil, erməni şizofreniyasıdır.

Araşdırma boyu gətirilən dəlillər də yuxarıda Tiqrانla əlaqədar verilən nəsil sxemləri də Y.A.Manandyanın elmi yoldan çox uzaq olduğunu sübut edir. Mə'lum oldu ki, erməni müəllifi tarixən köçkün, qaçqın və dilənçi güzəranı ilə həyat sürmüş xalqına 1828-ci il hadisələrindən sonra Qafqazda, xüsusən Azərbaycan türklərinin qədim ölkəsində "əcdad evi" tikmək və bununla da XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq yerli xalqı gələri əhali etmək siyasəti yeritmiş Rus imperiya tarixçilərinin ən'ənəsini davam etdirmək və özündən sonra elmdə qaragüruh varislər nəslini yetirmək məqsədi güdmüşdür.

Problemimizə daha da aydınlıq gətirmək üçün "Tiqrان" məsələsinə Y.A.Manandyandan tam fərqli yanaşmış orta əsr və müasir erməni və ermənipərəst bə'zi müəllifləri nəzərdən keçirək.

N.Adons Tiqrان probleminə M.Xorenskidən gələn epizoda özünəməxsus məzmununda yanaşır.

Keşif müəllifin fikrincə, "Tiqrانidlər nəslini"nin əsası guya Kirlə Astiyaqın dövründə yaşamış (m.ö.VI əsrdə) "armyan çarı" Tiqrانla qoyulmuş, nəsil onun Tiqrان və Sabar adlı iki oğlu tərəfindən davam etmiş, nəhayət m.s.36-cı ildə IV Tiqranın ölmü ilə sülalənin tarixi başa çatmışdır.¹

Müəllifin fikrinə bə'zi açıqlamalar gətirməyə çalışaq.

¹ N.Adons. Göstərilən əsəri, s.427.

Birinci. Mə'lumdur ki, Kirlə Astiyaqa müasir edilən Tiqrان ilkin anonim müəllif M.Xorenskinin istifadə etdiyi rəvayətin qəhrəmanıdır, yə'ni o, filoloji obrazdır, tarixi rəqəmlərlə nişan veriləcək hər hansı zaman kəsiyində yaşamış real tarixi şəxsiyyət deyildir.

İkinci. N.Adonsda da söhbət Ata Tiqrandan və Oğul Tiqrandan gedir. Əgər məsələ belə qoyulursa, deməli, Ata I Tiqrان, Oğul II Tiqrان adlandırılmalıdır. Keşis müəllifə görə, hər iki Tiqrان da m.ö.VI əsrdə yaşamışdı.

Belə bir halda Y.A.Manandyan və başqa erməni müəllifləri hansı yazılı mənbələrə, yaxud arxeoloji tapıntılara söykənərək "II Tiqrان" (m.ö.95-55; m.ö.89-36 və s) adlandırdıqları "çarın" beş yüz il sonrakı çağda yaşadığını, hətta Orta Şərqdən başlayaraq, Xəzərədək hüdudlanan fantastik "Böyük Armeniya" dövləti «yaratdığını» iddia edirlər.

Üçüncü. Əgər m.ö. VI əsrdən başlayaraq, m.s.tarixi çağlaradək keşis müəlliflər tərəfindən coğrafi kordinatları dəqiq göstərilməyən, neçə-neçə "armeniyalar", hələ üstəgəl "Böyük Armeniya" adında "armyan dövləti" tarixən "mövcud" olmuşsa, o zaman, dövrün qüdrətli imperiyalarını yaratmış Madaylar, Əhəmənilər, Selevkidlər, Arsaklılar, Romalılar, Sasanilər və daha sonrakı sülalələr hansı ərazilərə hakim olmuşlar?!

Dördüncü. Yuxarıda göstərilən zaman kəsiyində əgər Şərq tarixi "Böyük Armeniya" adında "dövlət" tanımışsa, "Tiqranidlər nəsl" m.ö.VI əsrdən başlayaraq hakimiyyətdə olmuşsa, o zaman, Y.A.Manandyan və başqa erməni müəlliflər hansı haqla m.ö.II əsrin birinci yarısından sonra II Tiqrانla əlaqələndirilən Artaksidlərin (Artəşesidlərin) "Böyük Armeniya" çarlığından danışsalar?

Erməni müəlliflərin anti-tarixi mövqeyini sübut edən faktlardan biri də odur ki, N.Adons bir tərəfdən "Tiqranidlər nəslinə" m.s. 36-cü ildə IV Tiqranın ölümü ilə son qoyulduğunu yazır, digər tərəfdən, Part (Parfya) – Roma müharibələrinin nəticəsində guya 50-ci illərdə romalılar Tiqrان adlı çarı Armaniyada hakimiyyətə gətirdiklərini iddia edir.¹ Lakin əksər erməni və ermənipərəst müəlliflərin istifadə etdikləri versiyalarda m.ö.95-55-ci illərdə guya səltənətdə olmuş II Tiqrان romalılara qarşı "Böyük Armeniya"nın çarı kimi qələmə verilir.

İ.Şopenin versiyasında hadisələr fərqli məzmununda təqdim edilir. Burada II Tiqranın atası I Tiqrان deyil, Artəşesdir və o, atasının romalılara qarşı olan düşmənçiliyini davam etdirir. II Tiqrان bu işdə "Mitridatla sıx əlaqə saxlayır". Lakin tale ondan üz çevirir: Roma orduları II Tiqranı məğlub edir.

Bundan sonra II Tiqrان işğal etdiyi vilayətlərdən əl çəkməli və "Şahənşah" (?) titulundan imtina etməli idi.

İ.Şopen problemimiz üçün daha maraqlı bir məqama toxunur. O yazır: "II Tiqranın çarlığını ələ keçirən Roma sərkərdəsi Lukull Tiqrانakerti və Niziviya şəhərini bünövrəsinə qədər məhv etdi".

İ.Şopen burada m.ö. 95-55-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş II Tiqrandan danışır. Başqa bir səhifədə II Tiqranın səltənət tarixini dəyişən (m.ö. 89-36) imperiya tarixçisi nəinki özünü, habelə II Tiqrانla bağlı "fateh tarixi" yazan bütün erməni müəlliflərini qəti təkzib edir. Bu baxımdan aşağıdakı fikir olduqca maraqlıdır: "Onun (II Tiqranın – Ə.T.) oğlu Artavazd, yaxud Ardavazd bir müddət atası ilə hökmranlıq etdi. Lakin onun ölümündən sonra eramızdan əvvəl 36-cı ildən təkbaşına Armeniya hakimi oldu".¹

Göründüyü kimi, İ.Şopenin II Tiqranı başqa müəlliflərin çar tiqrانlarından fərqli olaraq hakimiyyəti oğlu ilə birlikdə idarə edir, həyatdan m.ö. 55-ci ildə deyil, 36-cı ildə "köçür". İ.Şopen m.ö. 36-cı ilə m.s. 62-ci il arasında olan dövrü "Böyük Armeniya"nın yaranış və süqut dövrü hesab edir.

İ.Şopen başqa bir rəvayətə söykənərək II Tiqranı tam fərqli zaman kəsiyində təsvir edir. O yazır: "Artakasiyas on il ərzində ona tapşırılan vilayəti idarə edir. Lakin Oktavi Aksum yaxınlığında Mark Antonini darmadağın edib buraya gələndə o, onun torpaqlarını İskəndəriyyədə başı kəsilmiş Artavazdın oğlu Artəşesə verdi. Tezliklə Avqustun əmri ilə Artəşes taxtı həmçinin az hökmranlıq etmiş qardaşı II Tiqrana verdi. Ancaq Avqusta xəyanət etdiyinə görə, o, e'damdan yaxa qurtarmaq üçün (20-ci ildə) intihar etməli oldu".²

Əvvəla, bu illərdə nə Y.A.Manandyanın, nə də V.N.Arakelyanın, nə I Artəşesi (m.ö. 189-160), nə də II Tiqranı (m.ö. 95-55) həyatda yox idi.

İkincisi, İ.Şopenin təqdim etdiyi epizodda "Artakasiyas" (yaxud "Artaksis") və "Artəşes" adlarının ayrı-ayrı şəxslərə aid edilməsi ilk təməli keşis müəlliflər tərəfindən qoyulmuş erməni tarix ədəbiyyatında saysız komsepsiya ziddiyyətlərini bir daha kəskinləşdirir.

V.N.Arakelyan II Tiqrandan sonra onun oğlu II Artavazdın hakimiyyət dövrünü m.ö. 55-34-cü illərə aid edir.³

Bəs, erməni xalqının tarixinə aid yazılmış əsərlərdə öləri xatırladığımız bu dolaşlıqlığın başlıca səbəbi nədir? Bütün bunlar "armyan çarı" hesab edilən şəxslərin müxtəlif versiyalı rəvayətlərdə təsvir edilən filoloji obraz olmalarından irəli gəlir.

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.110.

² Yəni orada.

³ V.N.Arakelyan. Artəşat-1, s.13.

¹ N.Adons. Göstərilən əsəri, s.427.

İ.Şopenə gəldikdə, onun fikirlərinin Y.A.Manandyanın, V.N.Arakelyanın və XX əsrin başqa erməni müəlliflərinin yazdıqları ilə üst-üstə düşməməsinin köklü, əsaslı səbəbi hər bir müəllifin eyni problemə öz dövrünün siyasi tələbləri mövqeyindən yanaşmasından irəli gəlirdi.

Rus çarının xüsusi sifarişi ilə Qafqazda iş apararı İ.Şopen də keşislərin ona təqdim etdikləri materiallar əsasında bir ovuc qaçqın erməni ailəsi hesabına ümumən erməni xalqına Qafqaz tarixi yazmağa çalışır.

Kitabın adından da aşkar görsənir ki, İ.Şopen 1828-ci il hadisələrindən sonra mə'lum beş ölkədən kütləvi köçürülərək Qafqaz Oğuz Albaniyasının Cənub əyalətindən – Naxçıvan xanlığından başlayaraq Qarabağ xanlığınadək geniş ərazidə Rus çarının kökü kəsilməz çayır otu kimi pərakəndə səpələdiyi Qərbi Avropadan üzübəri, Ön Asiyada da köçkün və qaçqın yaşamış, tarixən yadların qarşısında günəmuзд işləmiş bu dilənçi məxluqu yerli-köklü əhali etmək sifarişi almışdır. Bəs, hansı faktla, hansı tarixi maddi-mədəniyyətlə?

Bu sual ağasından sifariş almış təkə İ.Şopeni düşündürmür, XIX əsrin əvvəllərində bu məqsədlə qələmə sarılmaq qərarı verilmiş bütün Qərbi Avropa və muzdlu Rus tarixçilərini düşündürür. Tarixin bu çağında da istər Qərb, istərsə də Rus arxeologiyası Ön Asiya, xüsusən Qafqaz coğrafiyası ilə əlaqədar lazım olan mə'lumatdan tam məhrum idi. Elə buna görə də İ.Şopen Venetsiya mxtaristlərinin ona təqdim etdikləri kilsə materiallarını yeni dövrün siyasəti süzgəcindən keçirmişdi. Təsadüfüdür ki, İ.Şopen məsələyə Rus imperiyasının Şərqi açılan qapısı üçün gözlənilməz anda belə böyük təhlükə törədə biləcək Anadolu və Qafqaz türklərini bir-birindən ayırmaq, çirkəbli "armyan" pazını onların vahid qəlbinə çalmaq siyasəti mövqeyindən yanaşır. Bu baxımdan Rus çarının «Şərqi qapı» və «Xristian dayağı» siyasətinin zəhərli ideoloji qılıncı olan İ.Şopenin məsələyə ilkin qədim Nəxçu elini "erməniləşdirməkdən" başlaması təbii idi.

M.Xorenskidə Astiyaq və Kirlə "müasir olan" Tıqranı İ.Şopen "I Tıqran" adı ilə qələmə verir, hətta onun çarlıq dövrünü tam fərqli qeyd edir. Bu mövqedə müəllif bir tərəfdən Naxcuan (Naxçıvan) ölkəsini "erməniləşdirmə" tarixini I Tıqranın adı ilə bağlayır. O yazır: "Naxçıvan şəhəri və ətraf ölkələrin ilk əhalisini Kirlə birlikdə Maday çarlığını devirən, qətlə yetirdiyi sonuncu Maday hökmdarı Astiyaqın ailəsi ilə bir yerdə Maday əsirlərini orada məskunlaşdırarı və onları öz

bacısı Tıqranuqiyyə tapşırıarı erməni çarı I Tıqrandan (m.ö. 565-520)¹ almışdı".²

Bu, İ.Şopenə M.Xorenskidən gələn epizoddur. Lakin erməni keşisinin əsərində "armyan çarı" "I Tıqran" deyil, yalnız sadəcə "Tıqran" adı ilə nişan verilir. Onun Tıqranı Astiyaqı açıq döyüşdə "öldürəndən" sonra Kiçik Asiyada qeyri-müəyyən kordinatda "yerləşmiş" Armeniya "ölkəsinə" qayıdır və orada öz şərəfinə "Tıqranakert" adında şəhər "saldırır".

İ.Şopenin I Tıqranı isə "öldürdüyü" Astiyaqın ailəsini və başqa Maday əsirlərini Kirlə birlikdə Naxçıvan şəhərinə, habelə onun ətrafına yerləşdirir və onları da bacısı Tıqranuqiyyə tapşırır. Müəllifin fikrincə, Maday əsirləri adıgedən coğrafiyada I Tıqran tərəfindən məskunlaşdırılmış ilk əhali olmuşdur. Buradan aşkarca görsənir ki, İ.Şopen Maday imperiyasının son çarı Astiyaqın Maday/Mar nəsil səltənətini tarixdən silən, Persid-Əhəməni sülaləsinin əsasını qoyarı Kiri I Tıqranın kölgəsinə çevirir. Məqsəd də odur ki, müəllif Rus çarının siyasətinə uyğun olaraq, "armyan çarının" hərbi "nüfuzunu" qabartsın və çağdaş Naxçıvan ölkə əhalisinin yerli xalq olmadığını, onlara qədər «Naxçıvan şəhəri və onun ətraf ölkələri» Armeniyanın coğrafiyasına daxil olan boş və adamsız ərazi olduğunu, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Maday əhalisinin mə'lum hadisə dövrü I Tıqranın gətirib yerləşdirdiyi "erməni əsirləri" olduğunu "sübut" etsin. Lakin necə, hansı tarixi faktla?

İmperiya tarixçisi yeganə çıxış yolunu sonadək M.Xorenskidən özü istədiyi məzmununda sərbəst istifadə etməkdə görür. Elə buna görə də o, I Tıqranın Naxçıvanda məskunlaşdırdığı "Maday əsirləri"nin yeni nəslinin yarandığını iddia edir.

İ.Şopenin fikrinə davam edərək yazır: "Sonralar onların övladları IV yüzilliyədək mövcud olmuş Muratsan adlı nəsil yaratdılar. Ola bilsin ki, əvvəllər, Masis dağlarında və Sanaar vadisində yaşamış həmin bu madaylılar özləri ilə inanclarını gətiriblər və tərək etdikləri yurdlarının adlarını yeni məskənlərinə veriblər".³

İ.Şopen məsələni dolaşdırmağa çalışsa da, M.Xorenski Kiçik Asiyada yerləşdirdiyi Armeniyanın çarı Tıqrandan danışarkən Ağrı (ermənilərcə Masis, Ararat) vadisindən Şarur çöllərinə doğru marların yaşadığını, burada "Maraket", yə'ni "Marlar şəhəri" salındığını xəbər verir. Keşis müəllif Artasheslə əlaqədar Qoxten (İ.Şopenin dediyi «Naxçıvan və onun ətraf ölkələri» rapsodlarından danışarkən) həmin

¹ Ravayət çarına necə də daqiq "hakimiyət" tarixi qoyur!

² İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.319.

³ Yəni orada, s.319.

coğrafiyada yaşayan yerli əhalinin Marlar olduğunu dostuna ünvanladığı məktubda aydınca yazır.

“Vişaplar” (“Əjdahalar”) adlı erməni dastanında açıq söylənir ki, Masis (Ağrı dağı) Əjdahanın (Astiyaqın) nəslinə, yəni marlara məxsusdur.

Mar/Maday/Maq tayfaları Ön Asiyanın və Qafqazın ən qədim başqa qohum Türk tayfaları ilə, o cümlədən, oğuzlarla birlikdə Azərbaycan türklərinin soykökündə əsaslı şəkildə iştirak etmiş əhalidir.

Bəs, hansı səbəbdən guya “muratsanlar” («marlar») yoxa çıxırlar?

Şopen qədim Naxcuan ölkəsini “erməniləşdirmək” məqsədilə parlaq tarixi gerçəkləyə çəkdiyi qara rəngi bir qədər də tündləşdirir: “IV əsrdə parsialılar Naxçıvanı viran etdilər və onun sakinlərinin çox hissəsini əsir götürdülər, belə ki, V yüzilliyin sonunda bu şəhər əhəmiyyətsiz bir yerə çevrildi”.¹

Əvvəla, qədim müəlliflər Naxçıvanın Persidlər – istər Əhəmənilər, istər Sasanilər dövrü “viran” edilməsi barədə məlumat vermirlər. Əksinə, tarix xəbər verir ki, Əhəmənilərin dövründə imperiyanın ən çiçəkləyən əyalətlərindən olmuş qədim Naxcuan Atarpatin satraplığı illərindən başlayaraq, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. O, müstəqil Atarpatena dövlətinin yaranışı ilə Azərbaycan türklərinin, bir xalq olaraq, yaranmasında, formalaşmasında və inkişafında əsas rol oynamış, ölkənin mədəni, siyasi, mədəni və iqtisadi həyatında baş vermiş yeni vahid prosesdə m.ö. minilliklərdən gələn tarixi zamandan iştirak etmiş ulu kökdən Türk ölkəsidir.

İkincisi, İ.Şopenin Naxçıvanı “viran qoyduğu” əsrlərdə də bu vilayət Sasanilər səltənətinin marzbanlıq müstəqilliyində yaşayan Qafqaz Oğuz Albaniyasının tərkibində olan əyalətlərdən biri idi. Ona görə də imperator tarixçisinin erməni kilsə rəvayəti əsasında qədim Oğuz Albaniyasının Qərb əyalət tarixini saxtalaşdırması heç cür həqiqətə uyğun deyildir.

Bəs, İ.Şopenin məqsədi nə idi?

Sualın cavabını müəllifin aşağıdakı sözlərindən başa düşmək o qədər də çətin deyildir. Fikrin davamında o yazır: “...amma sonradan o, yenidən çiçəklənməyə başladı və X yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan artıq Vaspurakanda hökmdarlıq edən Artsuruni sülaləsinin hakimiyyəti altında olan mühüm bir şəhər idi”.²

Bəs, Artsuruni hansı tarixi şəxsiyyətdir?

Sualın cavabı qarşısında həm Şərq tarixi, həm də İ.Şopen susur. Rus tarixçisi yalnız susmur, erməni keşişinin riyakar toruna düşdüyü üçün o, xəcalət tərzi tökülür.

Əvvəla, ədəbiyyatda “Vaspurakan” adı ilə nişan verilən çarlığın erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, “Herodot Skifiyası” adlandırılan geniş çöllərdən Qafqazı aşıb, Ön Asiyaya gələn Türk-İskit tayfa birləşməsinin başçısı Asparukun adını tarixləşdirən toponimdir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

İkincisi, xatırladaq ki, qədim Naxcuan mənəvilərin, madayların, əhəmənilərin, atarpatenələrin, partların, albanların, sasanilərin yaratdıqları dövlətlərin tərkibində Şərqlə Qərbi birləşdirən ticarət yolunun üstündə yerləşən yüksək mədəniyyətli gözəl və parlaq Türk şəhəri kimi qədim müəlliflərin, dünya səyyahlarının diqqətini cəlb etmişdir. Bu qədim odlar ölkəsinin “Nəqşi-Cahan” adı ilə hələ IX əsrdə Ərəb tarixçiləri tərəfindən Azərbaycan türklərinin qədim ölkəsi kimi, yazıya alınması X əsrdə Naxçıvanın uydurma erməni “çarlığının” tərkibinə daxil edilməsi kilsə saxtakarlığından gələn xəstə ağılın məhsulundan başqa bir şey deyildir.

Mə'lumdur ki, Rus çarı Mart 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv edir və hər iki xanlığın ərazisində, dünya tarixində ilk real erməni dövləti olaraq, mərkəz İrəvan şəhəri olmaqla yenidən məskunlaşdırılmış köçkün və qaçqın erməni ailələrinin hesabına Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə, Rusiyaya, Ukraynaya, Polşaya, Qərbi Avropaya, Amerikaya və s. ölkələrə vəhşi ot toxumu kimi səpələnmiş bütün ermənilərə ilk tarixi şans verir, qısa ömürlü olsa da, onlara Rusiyanın tərkibində “erməni vilayəti” təşkil edir.

İ.Şopen işğal ərazisində Rus imperatorunun özünü ev sahibi kimi aparmasını və qaçqın erməni icmasının Qafqaz tarixinə işarə ilə yazır: “Persiya ilə 1828-ci il fevralın 12-si bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsi nəticəsində Rusiya dövlətinə birləşdirilmiş erməni vilayəti bizim geniş vətənimizin (!) cənub-qərb hüdudunu təşkil edir”.¹

Yuxarıda deyilənlər problemin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə Qərbi Azərbaycanın torpaqlarını İ.Şopen “Armeniya” adı ilə güya m.ö. 565-520-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş I Tiqranla, Y.A.Manandyan isə, müəllifin fikrincə, m.ö. 95-55-ci illərdə “Böyük Armeniya” çarı II Tiqranla, daha sonralar başqa arman çarlarının adı ilə əlaqələndirərək erməni tarix ədəbiyyatının siyasi illüziyadan başqa bir şey olmadığını aşkara qoymuşlar. Məhz buna görə də istər I Artaxeslə, istər II Tiqranla, istərsə də başqa rəvayət çarları ilə əlaqədar “erməni tarixi” yazan müəlliflər bir-birini qət'i təkzib edirlər. Məsələn, başqa bir tarixçinin fikri.

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.350.

² Yəni orada, s.350

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.346.

Q.X.Sarkisyan da ustadı Y.A.Manandyanın iddia etdiyi "II Tiqran Artaksid" versiyasını qəbul etmir. O, məsələni tam fərqli qoyur.

Məsələn, Q.X.Sarkisyanın II Tiqran adlı çarı Artaksidin səltənət varisi deyildir. Əksinə, o, Artəşesin atası Zarehin hakimiyyətinə son qoymuş, taxt-tacını ələ keçirmişdi.

Q.X.Sarkisyanın II Tiqranı Y.A.Manandyanın və eyni fikir tərəfdarlarının rəvayət qəhrəmanları kimi, Ön Asiyanın Şərqiə doğru hər hansı bir "Armeniya"dan ayağa qalxaraq, fantastik hərbi yürüşə çıxır. Bu epizodda da Q.X.Sarkisyan fərqlənməyə çalışır. Belə ki, onun II Tiqranı Ön Asiya və Qafqaz torpaqları uğrunda təkə Part (Parfya) dövləti ilə deyil, eyni zamanda, Atarpatena çarı ilə müharibələr aparır və hər ikisinə də qələbə çalır. Müəllif yazır: "Erməni qoşunları Parfya hökmdarlarının paytaxtı Ekbatanadək gəlib çatdılar. II Tiqran Şərqdə öz vəziyyətini sülalə nigahları vasitəsilə möhkəmlətdi (qızını Atarpatena hökmdarına, bacısını isə Parfya hökmdarına ərə verdi) və özünü "çarlar çarı" e'lan etdi".¹

Q.X.Sarkisyardan soruşmaq lazımdır ki, ona II Tiqranın "armyan ordusunun" "fatehlik tarixi" ilə əlaqədar mə'lumat hansı mö'təbər qədim qaynaqlardan, yaxud arxeoloji tapıntılardan mə'lumdur?

İnsan tarixi heç bir erməni müəllifini, o cümlədən, Q.X.Sarkisyanı müdafiə etmir. Çünki onlar filoloji obraz olan "erməniləşdirilmiş" atarpatenəli çar Tiqranla Şərqi qədim keçmişinə yeni siyasət dövrünün xəstə ifrat şovinist erməniçilik mövqeyindən yanaşırlar. Belə ki, erməni müəllifləri filoloji obraz olan M.Xorenskinin güya VI əsrdə yaşamış Tiqranının m.ö. I əsrdə II Tiqran adı ilə tarixi şəxsiyyətə çevrilir və hətta rəvayət şəhəri Tiqranakertin "tarixini" də öz qəhərəmanlarının ünvanına bağlamağı unutmurlar.

Maraqlı odur ki, erməni tarixçiləri bu məqamda "Tiqranakert" adında iki şəhərin "mövcudluğundan" bəhs edirlər.

Məsələn, onlar m.ö. VI əsrlə əlaqələndirilən (M.Xorenski) Tiqranın guya saldırdığı Tiqranakerti Türkiyə Respublikasının ərazisində Diyarbəkər şəhərinin aşağı qatında yerləşdirirlər, guya m.ö. I əsrdə Armeniya "çarı" olmuş II Tiqranın "inşa etdirdiyi" Tiqnakerti Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ coğrafiyasında lokalizə edirlər. Birinci Tiqranakert Türkiyədən, ikinci Tiqranakert Azərbaycandan torpaq iddiası ilə əlaqədar uydurulmuşdur. Ancaq erməni tarixçiləri bir həqiqəti bu günə qədər

anlamaq istəməmişlər ki, rəvayət tarixi torpaq tarixi, gerçəkliyin tarixi deyildir.

II Tiqranla Atarpatena və Part (Parfya) çarları arasında olan məqsədli "qohumluqdan" danışan Q.X.Sarkisyanın sözlərinin tarixi gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmasa da, burada gizlədilməsinə heç bir əsas görmədiyimiz təkzibedilməz bir həqiqət var: iki erməni bakirə şahzadəsini iki Türk çarının seks yatağına rəvayət çarı II Tiqranın adı ilə atan XX əsrin erməni tarixçisi Azərbaycan türklərini bugünkü fəlakətə salmış bəlanın tarixini olduğu kimi nişan verir. Başqa sözlə desək, Q.X.Sarkisyanın e'tirafında yalnız bir tarixi həqiqət inkaredilməzdir: erməni kişisi (əgər təbiətən leksikonlarında "namus" və "qeyrat" sözü olmayan və bu məxluqa "kişi" demək mümkünse!) işini aşırmaq, istədiyi mənsəbə yüksəlmək naminə arvadını, qızını, gəlinini Türkün millət atalarının seks yatağına atmaqla, tarixi ən'ənə olaraq, günümüzə qədər, əsrlər boyu özünə şərəf işi bilmişdir.

Tarixi mənbələrdə qeydə alınmış hadisələr sübut edir ki, erməni keşişləri hələ erkən orta əsrlərdən başlayaraq, xüsusi hazırlanmış plana uyğun Kiçik Asiyadan Azərbaycan türklərinin qədim ərazilərinə günəməzd mövsümi işlə çörək qazanmağa gəlmiş erməni ailələrini burada məskunlaşdırmaq üçün qız-gəlinini Türk kişiləri ilə zinahəinə xüsusi şərait yaradılmasına fədakarlıq göstərmişlər.

Türklərin ən zəif yerini barometr həssaslığı ilə təyin edən erməni keşişlərinin orta əsrlərdən başlayaraq, ən güclü silaha çevirdikləri erməni kilsə fahişəliyi ilə Qafqaz Oğuz Albaniyasının torpaqlarını qurd səbri ilə qarış-qarış sakitcə, astaca-ustaca işğal olduğunu təsdiq edən tarixi sənədlərdən yalnız bir nümunəni kitabımızın sonunda verməklə kifayətlənəcəyik.

Xatırladaq ki, fantastik "fateh" II Tiqranın "çarlar çarı" titulunun "qadın əməliyyatı" tədbiri keçirməklə dövrün iki Türk dövlətinin tarixini "erməniləşdirərkən" Q.X.Sarkisyan heç də keşiş müəlliflərdən miras qalmış rəvayət hekayələrini "tarix" adı altında dünya ictimaiyyətinə "armyan tarixi" kimi sırıyan ustadı Y.A.Manandyardan və başqa soydaşlarından heç nə ilə fərqlənmirdi.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün həm Atarpatena, həm də Part dövlətlərinin tarixi keçmişi ilə əlaqədar bə'zi məqamları yada salmaq yerinə düşərdi.

Hər şeydən əvvəl xatırlatmaq lazımdır ki, ilkin Atarpatena və Oğuz Albaniyası, daha sonrakı yüz illiklərdə Part dövləti və onun çarları qədim Şərqi qüdrətli imperiyası olmuş Maday dövlətinin həm qandaş, həm dindaş varisləri idilər. Bu varisliyin hüdudları Şərqdən Hindiquş dağlarından başlayırdı, Qərbdə Kiçik Asiyada Qalis (indiki Qızıl İrmak) çayında, Ön Qafqazda bir cinahda Pont dənizinin Cənubi-Şərqiəndə, Fazis (Rion) çayının Şimalında, Kolxidanın

¹Q.X.Sarkisyan. Tiqranakert. M., 1960, s.50.

qonşuluğundan, sıralanmış Qafqaz dağlarının Qirkan dənizinə söykəndiyi yerdə sona çatırdı.

Əksər qədim müəlliflərin əsərlərində və mö'təbər qaynaqlarda bu barədə kifayət qədər mə'lumatlar var. Məsələn, Herodot Maday imperiyasının Ön Qafqaz ərazilərinin Şimal-Qərb hüdudlarının qədim Kolxidaya dirəndiyini xəbər verir.¹

Görkəmli madaysünas İ.M.Dyakonov² və tanınmış qafqazşünas A.P.Novoseltsev³ və başqa müəlliflər çölçü İskit-Türk tayfalarının Fasis (Kolxidanın cənub ərazisindən keçərək Qara dənizə tökülən indiki Rion çayı – Ə.T) çayı istiqamətində Maday ərazilərinə daxil olduqlarını yazarkən Baş Qafqazın Kolxida – Maday keçidini nəzərə alır və Herodotun fikrini təsdiq etmiş olurlar.

Qədim Yunan müəllifi Polubey⁴ də (m.ö. II əsr) Atarpatenanın Qafqaz hüdudlarının bir hissəsinin “ m.ö.III əsrin son qərinəsində bir tərəfdən Fasisdən yuxarı Pont dənizinə, digər tərəfdən Qirkan (Kaspi – Ə.T) dənizinə çatdığını” xəbər verir. Həmin vilayətlər Əhəməni satraplıqları kimi, imperiya səltənətinin ən'ənəvi Maday varislərindən olan Atarpatın hakimiyyəti altında idi.

Başqa sözlə desək, tarixin bu çağlarında Alban Oğuz tayfası ətrafında vahid ittifaqda birləşən Atarpatın mənsub olduğu eyni ata – ananın törəmələri olan Ön Qafqaz Oğuz eli də Atarpatenanın tərkibinə daxil idi. Bu fikir Arrianın verdiyi mə'lumatda da öz təsdiqini tapmışdır. Başqa sözlə, Arrianın⁵ Makedoniyalı Aleksandra qarşı Əhəməni ordusunun tərkibində Maday satrapı Atarpatın “madaylarla yanaşı kaduslardan, albanlardan və sakasnlərdən ibarət birləşmələri də vuruşurdu” xəbəri sübut edir ki, Ön Qafqaz əraziləri tarixin bu çağlarında Atarpatın hakimiyyəti altında idi. Bu vaxtdan tarixdə əfsanəvi qəhrəmanlar kimi nişan verilən Qafqaz Türk qadın tayfası (Amazonkalar) barədə Arrianın verdiyi xəbər də maraqlıdır: “Maday satrapı Atarpat Aleksandra 1000 nəfər Amazonka bağışlamışdı. Onlar kişi geyimi geymiş, yüngül silahlarla yaraqlanmışlar”⁶.

Arrianın bu xəbəri Atarpatenanın hüdudlarının Terekə doğru geniş bir ərazini əhatə etdiyini təsdiq edir.

¹ Herodot. Tarix. M, 1888. s.104

² İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. M - L. 1956. s.339

³ A.R.Novoseltsev. Makedoniyalıların hakimiyyət məsələləri və qədim Gürcüstan haqqında. Tiflis. 1976.s.107.

⁴ Polubey. IV, .55.

⁵ Arrian. Anab. III .8. 4.

⁶ Yəni orada.

Mənbələrdən mə'lum olur ki, Atarpat nəinki ona tabe olan satraplıqlarda (X, XI, XIV), habelə imperiyanın ərazisində böyük nüfuzla malik sərkərdə və ədalətli dövlət başçısı kimi sevilirdi.

İmperiyanın tərkibində ən güclü tayfa birləşmələri olan albanlar, kanduslar, sakasnlər, ədəbiyyatda “iskit” adı ilə nişan verilən indiki Qarabağda məskunlaşmış başqa Türk tayfaları (“Arsak” toponomilə əlaqədar bu İskitlər barədə danışılacaqdır) Persidlərin səltənətinə daxil olsalar da, Əhəmənilər sarayına tabelilikdən daha çox, ölkənin ən nüfuzlu valisi, qan bir, dil bir olan Atarpata yaxın idilər.

Bunun səbəbi həmin dövrdə Ön Qafqazın Pont dənizinin Cənub – Şərqindən Qirkan dənizindək Atarpatın satraplığına aid olmasında deyil, Araz çayının hər iki sahilində məskunlaşmış qədim yerli əhalinin bir qismi (Alban Oğuz tayfa birliyinə daxil olan əhali) eyni ata-ananın övladlarıydısa, digəri vahid Türk soykökünə bağlı qohumlarıydılar.

Xatırladaq ki, hər bir adda olan tayfa birləşməsinin öz başçısı, öz sərkərdəsi olmuşdur. Çağdaş Azərbaycan türklərinin xoşbəxtliyi ondadır ki, həmin hərbi tayfalar müdrik dövlət başçısı, qüdrətli sərkərdə Atarpatın ətrafında birləşmiş və həmin çağdan da bu qan, can birliyi ümumi milli tarixin əsası olan “Odlar yurdu Ana Vətən”, yaxud “Odlar yurdu” (yə'ni “Atarpatakan”) deyilən ayrı – ayrı tayfaların birliyindən yaranmış tayfa – dövlət quruluşundan mütəşəkkil vahid dövlət sistemli quruluşa keçmişlər.

Azərbaycan türklərinin, bir xalq olaraq, təşəkkülünün və onların vahid Vətəninin “Odlar yurdu” rəmzinin tarixi də məhz bu çağlardan, yə'ni m.ö. III əsrdən başlamışdı.

İkinci səbəb, saraydaxili çəkişmələrin son dərəcə kəskinləşməsindən istifadə edən kiçik Persid tayfasından olan Əhəməni sülaləsinin xəyanət yolu ilə onların babalarını səltənətdən salmaları və Türk tayfalarının qos – qoca Maday imperiyasının qanuni səltənətdən məhrum edilmələrində idi.

Bu və buna bənzər səbəblərdən Arazın hər iki sahilində yaşayan qədim Türk tayfaları Atarpatı özlərinin vahid hakimi olaraq qəbul etmişdilər.

M.ö. V əsrin sonu – IV əsrin əvvəllərində ölkənin idarəetmə mexanizmində hərəc-mərclik və özbaşınalıq hökm sürür. Satraplarda mənəm-mənəmlik, satraplıqlar arasında olan aramsız çəkişmələr Əhəmənilər səltənətinin xoşa gəlməyən gələcəyindən xəbər verirdi. Hər bir canişin özünü müstəqil hakim sayırdı.

Bütün bunlar III Daranın Yunan-Makedoniya ordusu ilə üz-üzə dayandığı döyüşdə öz acı nəticələrini verdi. Şübhəsiz, belə bir şəraitdə Əhəməni Dara sarayının ölkə nüfuzlu müdrik satrapa-Atarpata daha böyük ümidi və ehtiyacı var idi.

İlk mənbələrdə m.ö. 331-ci ildə baş verəcək məşhur Qauqamel döyüşlərindən əvvəl Atarpatın süvari kəşfiyyat hissələrinə komandanlıq etməsi, düşmənlə ağır döyüşlərdə Maday hissələrinin tərkibində Ön Qafqaz Türk tayfalarından ibarət güclü ordu birləşmələri yaratması onun hərbi istedadından xəbər verirdi.

M.ö. 331-ci ilin 1 oktyabr tarixində Qauqamel yaxınlığında Makedoniyalı Aleksandr III Daranın ordusunu darmadağın edir. Döyüş məqamında tərkibi persid tayfalarından ibarət olan ordunun bəzi dəstələri də yunanların tərəfinə keçirlər. Əhəməni çarı ona sadıq qalan kiçik bir dəstə ilə qaçağa düşür. O, son ümidini Ekbatana bağlayır. Yunanlarla axıra qədər vuruşmaqda qərarlı olan Dara Atarpatın köməyi ilə Alban, Kaspi, Sakasen, Kadusi və başqa Qafqaz Türk tayfa birləşmələrindən ibarət təcili güclü müqavimət hissələri yaratmağa çalışır. Ancaq Əhəməni hökmdarının cəhdi nəticəsiz qalır.

Arrianın¹ verdiyi xəbərə görə, Atarpat atacağı səhv addımla başçılıq etdiyi satraplığı və mənsub olduğu günahsız qan qardaşlarını fəlakətlə üz-üzə qoymaqdan çəkinir. Ona görə də o, III Daranın məqsədindən kənarda dayanır.

Atarpatenada özünü müdafiəsiz görən "çarlar çarı" ölkənin Şərq əyalətlərinə qaçır və orada həlak olur.

Ekbatan Yunan-Makedoniya ordusuna qarşı çıxmadığı üçün Adeksandr Atarpata olan düşmən mövqeyini dəyişir. Bununla da satraplıq vəhşiləşmiş istilafçı ordunun törədəcəyi fəlakətlərdən xilas olur.

Makedoniya ordusunun Əhəməni səltənətinin Şərq əyalətlərinə, oradan da Hindistana olan yürüşündə Atarpat satraplığın əhatə etdiyi Cənub və Şimal əyalətlərindən topladığı cəsur Türk igidlərindən ibarət təşkil etdiyi çevik süvari və piyada birləşməsinin başında Aleksandr ilə birgə çiyin-çiyinə düşmənlə qarşı açıq vuruş meydanında cavan imperatorun xüsusi e'tibarını və məhəbbətini qazanmışdı.

Asiyalı igidin istedadlı sərkərdə, qorxmaz, cəsur və çevik döyüşçü olduğunu görən Aleksandr onu makedoniyalıları qədər özünə yaxın "strateq"² və dəyanətli arxa hesab edir.

Qələbədən sonra Babilə qayıdan Adeksandr keçmiş Maday dövlətinin ərazilərini Böyük Maday və Kiçik Maday adı ilə iki hissəyə ayırır və Makedoniya daxil olmaqla imperatorluğu ayrı-ayrı inzibati ərazilərə bölür. Bütün satraplıqlara yalnız yunanlı canişinlər təyin edilir. Lakin Atarpat yeganə yerli əyan olaraq əvvəlki vəzifəsində saxlanılır. Böyük Maday ayrı-ayrı Yunan çarlıqlarına bölünür.

¹ Arrian. Anab., III, 19, 3.

² M.Xorenskidə "Atarpatena əsilzadəsi" Artaxesin Selevkid çarı III Antioxun dövründə "strateq" adlandırılması Makedoniyalı Aleksandrın Atarpata verdiyi Yunan hərbi rütbənin («Strateq» - «Komandan») nəslən daşınmasıdır.

Əhəmənilər dövründə Atarpata aid olan satraplıqlar "Kiçik Maday" adı ilə yenə də onun hakimiyyətinə verilir.

Bununla da tarixdə "Kiçik Maday", yaxud "Atarpat Madayı"¹ adlanan müstəqil dövlət m.ö. 328-ci ildə yaranmış olur.

Makedoniyalı Aleksandr m.ö.323-cü ildə vəfat edəndən sonra imperatorun Roksanadan olan oğlu Aleksandr körpə olduğu üçün onun qardaşı Arridey III Filip adı ilə hakimiyyətə gəlir. Ancaq o, ölkəni idarə etmək qabiliyyətində deyildir. Ona görə də imperatorluğun idarəsini Asiya ordu birləşməsinin şöhrətli sərkərdəsi Atarpatın qızının əri Perdikk öz öhdəsinə götürür.²

M.ö. 321-ci ildə Perdikk həlak olandan sonra keçmiş Əhəməni əraziləri yenidən Yunan-Makedoniya çarlıqlarına bölünməyə başlayır. Lakin Kiçik Maday çarlığı bölünməz qalır.

Beləliklə, müdrik dövlətçilik və qüdrətli sərkərdəlik istedadını şəxsiyyətində birləşdirmiş Atarpat babamız çevik siyasi ağılla qədim vətənimizi və ulu babalarımızı tarixi fəlakətdən xilas etdi və bununla da m.ö.IV əsrin 20-ci ilində Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik ənənələrini davam etdirən yeni müstəqil dövlətin əsasını qoymuş oldu. Sonradan ölkə Atarpatın şərəfinə "Atarpatena" adı ilə tarixləşdi.

Polubiy³ xəbər verir ki, Atarpatın dövründə olduğu kimi, m.ö. III əsrin 20-ci illərində Atrabarzanın hakimiyyəti illərində də dövlətin Şimal sərhədləri Qərbdən Pont⁴ dənizinə, Şərqdən Qirkan dənizinə çatırdı.

10 oktyabr 312-ci ildə Makedoniyalı Aleksandrın görkəmli sərkərdələrindən olan Selevk Babilə Ön Asiyada yeni Yunan erasının - Selevkidlər epoxasının əsasını qoyur. Bu dövrdə də Yunan-Makedoniya dövlətçilik ənənələrinə hörmətlə yanaşan Selevkidlər Atarpatenanın müstəqilliyinə toxunmurlar. Strabon Atarpata işarə ilə yazır: "... indi də onun ailə varisliyi qorunub saxlanılırdı".⁵

M.ö. 250-cü ildə Oksa (Ceyhun, indiki Amu-Dərya) çayı sahillərindən güclü qüvvə ilə Selevkidlərin Part satraplığına daxil olan Parn Türk-İskit tayfa ittifaqı Yunan satrapını məhv edir, öz tayfa başçılarını hakimiyyətə gətirir. Bununla da ümumtürk tarixində

¹ Ətraflı bax: Strabon. Coğrafiya, s. 493.

² F.Şaxermayr. Makedoniyalı Aleksandr. M., 1984, s.356.

³ Polub, V, 55.

⁴ Gürcülərin kilsə ədəbiyyatı olan "Kartlis Tsoxovreba" və "Moktsevay Kartlisay" da indiki Gürcüstan ərazisində madayların m.ö. III əsrdə olan hakimiyyətlərindən danışır. Burada işlənən "Persid" sözü Atarpatena madayları kimi başa düşülməlidir. Qarşıda Mesxet hakimi atarpatenali Maq nəslindən olan çarından danışılacaqdır.

⁵ Strabon. Coğrafiya, s. 495.

növbəti qüdrətli dövlətin əsası qoyulur. Dünya tarixində bu qurum ya Parfya (Part) dövləti, ya da başçının – Arsakın şərəfinə Arsaklı səltənəti adı ilə tanınır.

Arsaklı çarlarının dövründə də Atarpatena dövləti əvvəlki coğrafi mövqeyində öz müstəqilliyini qoruyub saxlamışdı.

Tarix xəbər verir ki, əhalisi eyni vahid Türk soykökündən olan Atarpatena və Part dövlətləri Şərqi kölə vəziyyətinə salmış Yunan-Makedoniya müstəmləkəçilərinə qarşı birləşdikləri kimi, onlar Qərbin daha dəhşətli hər b maşını olan romalılara qarşı da mərkəzləşdirilmiş komandanlıqda birləşərək vuruşurdular.¹ Çox təəssüf ki, bu tarixi həqiqət, hətta Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən ədəbiyyatda lazımi qədər işıqlandırılmamışdı. Elə bu səbəbdən də Atarpatena əhalisi tərəfindən epikləşdirilmiş “Atarpatena əsilzadəsi”, Mar/Maday əsilli (M.Xorenski) Arme Yunan-Selevkid satrapı, çar Antioxun “strateqi” - komandanı Artəşes, onun oğlanları Artavazd və Tiqrən erməni keşiş ədəbiyyatında uydurulmuş “Armeniya”nın çarları kimi «erməniləşdirilirlər».

Maraqlısı odur ki, M.Xorenskidə bəzi epizodlarda Artəşes və Tiqrən Mar/Maday nəslilə əlaqələndirildiyi halda, digər bölmələrdə onlar “Arşakuni” adlandırılırlar.

Part-Atarpatena Türk əhalisinin Qərbin iki ən dəhşətli müstəmləkəçi hakimiyyətinə qarşı olmuş mübarizə tarixi, habelə həmin dövrdə vahid kökdən gələn mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixi ətrafında geniş araşdırmalar aparılmaması, ümumtürk tarixinin tərkib hissəsi olan hər iki dövlətin ümumi və fərdi hüdudlarının aşkarlanmaması Türk tarixini “armyan arşakidləri” adı altında “erməniləşdirmək” üçün erməni keşiş müəlliflərinə və tarixçilərinə şərait yaratmışdı. Məhz bu səbəbdən də M.Xorenskidə ya atarpatenali, ya da arsaklı olsun, fərqi yoxdur, etnik mənsubiyyətə Türk olan Tiqrən “erməniləşdirilir”, Selevkidləri əzib Ön Asiyanın Şərqindən çıxaran və onları Kiçik Asiyaya sıxışdıran, Roma kimi imperatorluğa qarşı qüdrətli dövlətlər olmuş Atarpatena və Parfya guya onun “əli ilə” “məhv edilir”, mövcud olmayan erməni “dövlətçiliyi” yaradılır, o, “çarlar-çarı” titulu ilə “tarixiləşdirilir”.

Erməni tarix ədəbiyyatında mübahisəli problemlərdən biri də “Tiqrənaker” şəhərini kim, hansı dəqiq tarixdə, hansı coğrafi ərazidə inşa etdirmişdi?” - sualına veriləcək cavab fikir ziddiyyətləri xaosunda bu günə qədər açıq qalmışdır.

Tiqrənaker haqqında ilk mə'lumat anonim keşiş M.Xorenskinin istifadə etdiyi rəvayətdə verilir. Guya Astiyaqı açıq döyüşdə qətlə yetirən Tiqrən Haykid bacısı Tiqrənuni çoxsaylı güclü çar mühafizə hissəsinin müşayiəti ilə “Armeniya”ya (harada yerləşdiyi mə'lum olmur) öz adına inşa etdirdiyi “Tiqrənaker” şəhərinə yola salır.

İlkin mənbədə verilən bu mə'lumatın məzmunu İ.Şopendə məqsədli şəkildə saxtalaşdırılır. Müəllifin burada başlıca niyyəti Naxçıvanın ilkin tarixini m.ö. VI əsrdə guya yaşamış “I Tiqrən” adlandırdığı rəvayət çarının tarixinə bağlamaq və Azərbaycan türklərinin qədim ölkəsini “erməniləşdirməkdir”. Məsələn, İ.Şopendə M.Xorenskinin Tiqrən I Tiqrən adlandırılır və guya o, Astiyaqa çaldığı qələbədə sonra əsir götürdüyü madayları məskunlaşdırdığı Naxçıvan ölkəsini bacısı Tiqrənuniyə tapşırır.

Erməni tarix ədəbiyyatında dolaşmış məsələlərdən biri də budur ki, M.Xorenskinin Tiqrən Haykidini XX əsrin erməni tarixçisi Y.A.Manandyan dövrün tələblərinə uyğun olaraq, “II Tiqrən Artaksid” adı ilə I əsrə gətirməklə m.ö. VI əsrə aid edilən rəvayət “tarix”ini yeni siyasi baxışla reallaşdırmağa, onu modernizə etməyə çalışır və bu məqsədlə də II Tiqrən Tiqrənaker şəhərinin me'marı kimi qələmə verir. Erməni müəllifi qeyd edir ki, “Tiqrənaker” şəhərinin yerləşdiyi yeri müəyyənləşdirmək “çox əhəmiyyətlidir”. Lakin harada?!

Tiqrənakerlə əlaqədar ciddi elmi axtarışlar aparın erməni tarixçisi Q.X.Sarkisyan problem ətrafında olan fikirlərə yekun olaraq yazır: “Tiqrənaker haqqında nisbətən çox ədəbiyyat var, amma demək olar ki, alimlər arasında mübahisələr doğuran yalnız bir problem – şəhərin lokallaşdırılması problemi nəzərdən keçirilir. Həmçinin Tiqrənakerin hansı şəraitdə yaranması məsələsinə də toxunulur”.¹

Y.A.Manandyan Tiqrənakeri Tiqr (Dəclə) çayından 150 km aralı məsafədə olan indiki Farkina şəhərinin ərazisində lokalizə edir.²

Alman tarixçisi Ö.Mommsen “Tiqrən şəhəri”ni Fərat çayının yuxarı axarında Mesopotamiya ilə sərhəddə yerləşdirir.³

M.O.Darbinyan-Melikyan da Tiqrənakeri II Tiqrən “indiki Farkinanın” deyil, Diyarbəkri ərazisində inşa etdirdiyini yazır.⁴

Q.X.Sarkisyan Tiqrənakerin lokalizasiyası ətrafında olan mübahisələri belə yekunlaşdırır: “Bir vaxtlar şəhərin dəqiq yeri məsələsi elmdə çoxlu mübahisələrə səbəb oldu. Bütün mənbələr şəhərin Tiqrin (Dəclənin) yuxarı axarı rayonunda yarandığına işarə

¹ Plutarx. Ant. XXXVII, XLIX, XLVI, L; Dio Kassiy. X, IX,27; Ö.Mommsen. Roma tarixi. s.331, 333; İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. s.216; A.Q.Bokşanın. Parfya və Roma, II, M., 1966, 109, 115, 116, 117.

¹ Q.X.Sarkisyan. Tiqrənaker. M., 1960, s.23.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.98.

³ Ö.Mommsen. Roma tarixi, III, s.44.

⁴ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s. 15.

edirlər, amma bə'zilərində görə, o, Tiqrin məcrasından cənubda, digərlərinin mə'lumatlarına əsasın isə ondan şimalda yerləşirdi".¹

M.Xorenski Astiyaqla Kirin dövründə guya yaşamış "Tiqrin" adlı "Armeniya çarı"nın adına bircə dənə şəhər (Tiqranakert) "salırsa", gör onun varisi İ.D.Yeremyan II Tiqranın (onun fikrinə, m.ö. 95-56) ünvanına neçə-neçə Tiqranakert yazır.

Məsələn, onun "Axdznik" adlandırdığı ərazidə Tiqranakert, Arsakda (Dağlıq Qarabağda) Tiqranakert, Utikdə Tiqranakert, Qoxtəndə (kilsə ədəbiyyatında indiki Culfa şəhərinin yerində lokalizə edilir. Hətta burada müəllif rəvayət şəhərinə inşa tarixi qoyur-m.ö.77 – Ə.T.) Tiqravan və s. və i.a.²

Buradan aşkarca görsənir ki, m.ö. VI əsrin Tiqranı anonim keşiş M.Xorenskinin qələmi ilə kilsədə rəvayət həyatına qovuşursa, öz adına şəhər (Tiqranakert) salırsa, Y.A.Manandyan və onun fikir davamçıları "erməni tarixinin atası"nın qəhrəmanını beş yüz il sonra II Tiqrın namında tarixdə olmayan "Armeniya"da hakimiyyətə gətirirlər. Burada yeganə məqsəd Rus çarının qədim Azərbaycan torpaqlarında xarici ölkələrdən gətirib yerləşdirdiyi yurdsuz-yuvasız, tarixən qaçqın və dilənçi həyatı yaşayan erməni ailələrini yerli-köklü əhali olduğunu sübuta yetirməkdir. Lakin təkzibedilməz bir həqiqəti kimsə unutmamalıdır ki, erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflərin əsərlərində söhbət gerçək tarixdən deyil, rəvayət "tarix"indən, rəvayət hadisələrindən gedir. Təsədüyi deyildir ki, Tiqranakertin, yaxud S.D.Yeremyanın nişan verdiyi tiqranakertlilərin lokalizasiyası ilə əlaqədar erməni arxeologiyası bu günə qədər susur.

Əgər Tiqranakert şəhərinin, yaxud tiqranakertlərin tarixən "mövcudluqları" barədə, necə deyirlər, iynənin ucu dəqər işıq yolu olmuş olsaydı, şübhəsiz, ermənilər gör eşən kimi həmin ərazini eşim-eşim edib oradan "qədimdən qədim erməni tarixi" "tapardılar".

Erməni tarix ədəbiyyatı sübut edir ki, elmi tarixin ana bazisi – arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistika susarkən, sözsüz, saxtakarlığa meydan açılır.

Bu baxımdan bir neçə nümunənin qarşılaşdırılmasından tam aşkar oldu ki, Tiqrın adlı "armyan" çarı ilə əlaqədar qələmə alınmış "armyan", yaxud "Armeniya" "tarixləri"nin elmi tarixin təsdiq etdiyi realıqla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Əgər problem ətrafında bizim gəldiyimiz nəticəni qəbul etməyən olarsa, o zaman, erməni və ermənipərəst müəlliflərin I Tiqranın m.ö.

VI əsrə, II Tiqranın m.ö. 95-55, yaxud m.ö. 89-36 və sair illərə aid etdikləri hakimiyyət dövrünün real gerçəklikdə "mövcud olduğunu" sübut edəcək etnoarxeoloji, etnoantropoloji və etpolinqvistik maddi-mədəniyyət nümunələri meydana qoymalıdır.

Mövzumuz üçün maraqlı bir cəhət də odur ki, M.Xorenski ilə başlanan ən'ənəyə bağlı olan erməni müəllifləri Part (Parfya) imperiyasının Ön Asiyanın qərbində və Qafqazda olan əyalətlərini "armyan arşakidləri" adə ilə "erməniləşdirirlər" və bundan da ümumtürk tarixinin yüzilliklərini "qədim erməni tarixi" kimi qələmə verirlər.

Y.A.Manandyan, Q.X.Sarkisyan, S.T.Yeremyan və eyni fikir tərəfdarları başqa bir yanaşma ilə "erməni arşakidləri" konsepsiyasını önə çəkməsələr də bu müəlliflər də beş əsrə yaxın zaman ərzində Arsaklı sülaləsinin hakimiyyəti altında olmuş Ön Asiya və Ön Qafqaz vilayətlərinin ümumtürk tarixini II Tiqranın adına yazırlar. Hətta Y.A.Manandyan və onun fikir ardıcılları bir qədər də irəli gedərək, açıq şəkildə Ön Asiya və Ön Qafqaz torpaqları uğrunda Şərq tarixinin ayrı-ayrı yüzilliklərində Part-Selevkid, Roma-Selevkid, Part-Roma, Pont-Roma və s. arasında baş vermiş qanlı müharibələr tarixini və habelə erməni kilsəsində zaman-zaman ciddi redaktədən keçirilmiş və "erməniləşdirilmiş" "Atarpatena əsilzadəsi" (M.Xorenski) Artəşesin (III Antioxun Arme (Supria) valiliyində canişin) oğlu Tiqranın ünvanını və etnik mənsubiyyətini tam qaralayaraq onun üzərində yazdıqları "II Tiqrın" mifik çarın adı ilə "özünü küləşdirmişlər".

Y.A.Manandyanın "II Tiqrın və Roma" kitabında verilmiş "II Tiqrın Artəksid" konsepsiyasını tarixilik baxımından işıqlandırmaq üçün ayrı-ayrı maddi-mədəniyyət nümunələrinə, xüsusən mifoloji və epik ədəbiyyat nümunələrinə istinad etdik. Araşdırma zamanı təkzibedilməz bir tarixi həqiqət meydana çıxdı ki, Artəşes də, Tiqrın da "Avesta"ni ərsəyə gətirən qədim Mar/Maday/Maq tayfalarını təmsil edən Maq rapsodların Atəşgahlarda təşkil edilən böyük el şənliklərində, el mərasimlərində söylədikləri rəvayətlərin, oxuduqları nəğmələrin qəhrəmanlarıdır. Orta əsrlər erməni keşişləri yazıya alınmış Azərbaycan türklərinin qədim el ədəbiyyatını kilsədə üzünü köçürmüş, onların əsasında "Armeniya tarixi" kitablarını tərtib etmişlər. Bu barədə yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı. Əgər hər hansı bir erməni alimi, yaxud mənfur erməni mafiyasının puluna muzdurluq edəcək əcnəbi tarixçi bizim gəldiyimiz nəticəyə e'tiraz etsə, onu əsla qəbul etməsə, əlbəttə, biz həmin adamlara cavab verməyə hazırıq!

Bu günə qədər "Avesta"ni dünya tarixinə bəxş edən qədim dövlətçilik tarixi olan bir xalq – Azərbaycan türklərini tanımaq istəməyən, bu xalqın yaratdığı abidənin bəşər tarixində ilk əvəzsiz

¹ Q.X.Sarkisyan. Göstəridən əsəri, s.51.

² S.D.Yeremyan. Şəhərlərin inkişafı və qədim Armaniya şəhər həyatı. VDI jurnalı. M., 1953, №3, s.11; Əlavə bax: Yenə onun: Qədim Armaniya mədəniyyət (m.ö.VI əsr. m.s.III əsr), İrəvan, 1988, s.97; Erməni xalqının tarixi, c.1, İrəvan, 1951, s.39.

hadisə olmasını daha sonralar Şərqdə "Ellinzm" adı ilə tikilən möhtəşəm sarayın onun "çiyinləri" üstündə dayanmasını görməyən dünya elmi ictimaiyyət, daha dəqiq, qədim Şərqin mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixinin görkəmli mütəxəssisləri real gerçəkliyə arxa çevirərkən görəsən bu hərəkətlə Böyük Allahdan üz çevirib, cırtdan siyasət şeytanına könül verdiklərini düşünmüşlərimi?

Bu son fikrə yekun vurmaq məqsədi ilə, bə'zi məqamlar təkrar da olsa, "Avesta"ya bağlı bir neçə söz söyləmək qərarındayıq.

Tarix xəbər verir ki, Maday imperiyasının dövlətçilik mexanizmini tənzimləyən "Avesta" abidəsinin, çağdaş tə'birə desək, dünya tarixində ilk konstitusiya və cəmiyyət qanunnaməsi olmaqla, ölkədə ən'ənəvi zəngin tə'lim və tərbiyə ocaqlarının m.ö.neçə-neçə min illiklərdən bəri mövcud olmasından xəbər verir. Əgər biz başqa cür fikirləşsək, gərək o zaman deyək ki, şəxsiyyəti və yaratdığı fəlsəfi məktəbi ilə başqa xalqların tarixində və müdrik insanların meydana çıxmasında müstəsna rol oynamış Zərdüşt Peyğəmbəri dumanlı səmələrdən Böyük Türkün Ulu Tanrısı yer üzünə nazil etmiş, insanların qəlbinə atəş, gözlərinə nur verməyə göndərmişdi. Lakin Zərdüşt şəxsiyyəti dini əfsanə olmadığı kimi, onu ümumtürk tarixinə bəxş edən tə'lim və tərbiyə ocağının – Atarpatena ərazisində olan qədim Atəşgahların varlığı da əfsanə deyildir. Bizə qədər gəlib çatmış "Astiaq" və "Tomris" əfsanələrini real milli tarixə çevirən insanlar – Maq rapsodlar bu Atəşgahların atəşindən "doğulmuş" insanlardırlar.

Artəş və Tiqrən haqqında olan xatırladığımız rəvayət və nəğmələr də Maq rapsodların atəş dolu qəlblərində zaman-zaman yaranmış, el-el gəzmiş, nəhayət, Atəşgahlarda yazıya ilkin alınmışdı. Bu zəngin mədəniyyətin orta əsrlərdə erməni keşiş müəlliflər tərəfindən kilsədə üzü köçürülmüş, ciddi redaktə edilmiş və nəticədə "erməniləşdirilmişdi". Yuxarıda bu haqda söylənilmişdi.

"Avesta"nın düşməncəsinə Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən aradan götürülməsi və bununla da qədim bir xalqın zəngin keçmişini bəşəriyyətin yazılı tarixindən silmək qəsdini nəticəsində yaranmış tarixi şərait hesabına Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş tayfalara məxsus dövrün Akademiyası rolunu oynayan Atəşgahlarda fundamental əsas qoyulmuş yazılı mədəniyyətin böyük bir qismi Ərəb istilasına qədər Persid-Sasani çarları dövründə üzləri köçürülmüş, ciddi redaktədən keçirilmiş və beləliklə, yerli-köklü əhalinin keçmiş tarixi gəlmə "Persid" tayfalarının adına çıxılmışdı.

Növbəti mərhələdə Xilafət sarayında mühüm vəzifələr ələ keçirmiş yəhudilərin və xristian suriyəliyələrin vasitəçiliyi ilə Ərəb

ordularının arxasınca Qafqaza gəlmiş erməni keşişləri Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan Atəşgahlardakı¹ kitabxana və arxivləri quldurcasına ələ keçirmiş və zəngin xəzinəmizi Kilikiyadakı Suriyədilli və Yunandilli erməni kilsəsinə daşımışlar.

Beləliklə, keçmiş mə'nəviyyat tariximizə Makedoniyalı Aleksandrın şəxsində yunanlar əvvəlinci, Persid-sasanilər ikinci növbədə zərbələr endirmişlərsə, Ərəb xilafəti erməni keşişlərinin Türk qanına batmış əli ilə üçüncü baltanı lap kökə vurmuşdu.

Tarixin bu dövründən başlayaraq, yeni hamilərin qüvvətli qanadları altında erməni kilsəsində Azərbaycan türklərinin qədim mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixinə qarşı qanlı erməni terrorizminin əsası qoyuldu. Daha sonralar (XIX əsrin əvvəllərində ruslar Qafqazı işğal etdikdən sonra) yaranmış tarixi şəraitdə fürsəti əldən verməyən keşiş müəlliflər tərəfindən yazılmış "Armeniya tarixi" kitablarında Maday, Əhəməni, Arsaklı, Sasani kimi Zərdüştü inanlı səltənətlər dövründə Kiçik Asiyada və Qafqazda inşa edilmiş Ani, Armavir, Divin, Artəşat, Valarşapat və başqa qala şəhərlərdə, habelə gürcülərin özlərinə çıxdıqları qədim Mesxetdə (bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdı) Ahura-Məzdanın, Anahidin, Mitranın adına ucaldılmış möhtəşəm Atəşgah mə'bədlərimiz erməni və gürcü xalqının inanc evləri olaraq qələmə alındı. Beləliklə, Azərbaycan türklərinin ulu babalarına məxsus dünya tarixində misli-bərabəri olmayan zəngin əlyazmalar mə'bədləri-kitabxana və arxivləri Haykazan keşişlərinin ata malına çevrildi. Bundan sonra həmin əlyazmaların üzünü köçürən keşişlər sərbəst redaktə ilə Azərbaycan türklərinin ulu babalarına məxsus olan zəngin irsi çox asan bir yolla "özünüküləşdirirlər". Necə deyərlər: "Nə yoğurdum, nə yaptım, hazırca kökə tapdım!"-vassalam.

Bizim göldiyimiz nəticəyə əsas verən faktın arxasında M.Xorenskinin adına istinad edilən "Armeniya tarixi" kitabında anonim "tarixçi" Mar Abas Katinanın "tarixi" nə istinad edilmiş materiallar, Zərdüştü tanrılarla bağlı rəvayət və əfsanələr, "Erməni mifologiyası"nın başdan-başa "Avesta" tanrı panteonundan ibarət olması, Zərdüştü inanlı əhalinin öz tanrı və çarlarına həsr etdikləri silsilə qədim rəvayət və əfsanələr əsasında xalqına "tarix" düzüb-qoşmuş çağdaş erməni müəlliflərinin hər bir kitabı, hər bir məqaləsi, hər bir cümləsi dayanır.

¹ Atəşgahda olan arxivlərlə əlaqədar ətraflı bax: N.Emin. Tədqiqatlar və məqalələr. M., 1869, s.59.

Görürsünüzmü, cənab Manandyan, alçaqlıq və şərəfsizlik yolu ilə ucalmaq namə'lum zatınızdan qalma mirasdır sizlərə. Öz uydurmanızla özünüə sual veririk: Bəs, hanı sizlərin kilsə rəvayətlərinizin qəhrəmanları olan çar Aram, çar Ardasx və başqa qondarma babalarınızın m.ö. II minillikdən başlayan (düzdür, sən hadisələri I Artəşəslə başlayırsan, tarixinizin m.ö. birinci yüz illiyin ortalarından düzüb qoşursan. Elə bununla da "erməni tarix elmi" adlandırılan dolaşq şeytan kələfini daha da dolaşdırırsan) neçə-neçə "armeniya"larınız? Bəs, hanı sizlərin kilsə siçovullarının – keşiş babalarınızın cızma-qarasında "erməniləşdirdiyiniz" ta Biyaini əhalisindən tutmuş Ön Asiyada yaşayan neçə-neçə qədim mədəniyyətli "etnos və tayfalarınız?" Bəs, hanı sizlərin yalnız xəritələrdə parlaq boyalarla qabartdığınız, lakin torpağa heç zaman köçürə bilmədiyiniz bizim Ağrı dağı boyda baba dərdiniz - "Böyük Armeniya" nız?

Pompeyin əzdiyi və qurduğu "bufer dövlətləmi" (bu, tarixi həqiqətin qəbul etmədiyi sizin əsasız iddialardan biridir və biz də sizin öz dilinizlə şərti danışırıq!), yağının ayaqları altına hərbi şərəfini atan, düşmənin ayaqladığı qanlı torpağa üzünü sürtən, onun əhli-əyalınızın qanı ilə qızarmış çəkmələrini dili ilə yalayan II Tıqranlamı (M.Xorenskinin "Atarpatena əsilzadəsi" olaraq Maday/Mar kimi nişan verdiyi Artəşəsin oğlu Tıqran yox, sizlərin özünüə layiq uydurduğunuz "II Tıqran Artaksid") fəxr edirsiniz?!

Cənab Manandyan, özünüz həm "böyüklüyünüzdən" söz açırsınız, həm də tarixən qoltuqlarda qalan qarınaltı miskin gədə olduğunuzu gizlədə bilmirsiniz. Budur, özünüə arxası riya və xəbislik çamurundan, zahiri saxta parıltılı e'maldan hazırladığınız "güzgüya" baxın və diqqət edin ki, xalqların saxtalaşdırdığınız tarixinə baxıb gülərkən bir düşünün, qədim yunanların lə'nətlədiyi adla - "İşkil", bizcə "Səllim itlər" namında tarixə nişan verilən adsız bir etnik icma nəyə qadir ola bilərdi ki? Tanınmış erməni alimi Perixanyan bu sualın cavabı olaraq yuxarıda söyləyir ki, "bizim seçilən, yadda qalan tarixi qəhrəmanlıqlarımız olmamışdır". Bu fikir M.Xorenskidə və başqalarında da səslənir. Cənab Manandyan, söylədiklərinizi dinlədik. Ancaq tarixi gerçəklik şahidlik edir ki, siz güclü "II Tıqran Artaksid" "dövləti" uydurarkən xalqınızın ləyaqətini öz ləyaqətiniz səviyyəsinə endirirsiniz. Əlbəttə, siz də əslində mənsub olduğunuz xalqa layiqsiniz! Başqa sözlə, siz Atarpatın səltənət varisləri olan Mar/Maday əsilli Artaksidi (Artəşəsi) və onun oğlu

Tıqranı «erməni babalarına» çevirməklə tarixlə xalqınız arasında ləyaqətsizlik nümunəsi kimi dayanırsınız!

Sual edirsiniz ki, bu ittihamlar üçün ortada əsas varmı? Əlbəttə, var!

Fərat və Dəclə arasında "qədim Armeniya"nın "mövcudluğu" iddiası M.Xorenskinin adına N.O.Eminin kilsə materialları əsasında son əlavələr etdiyi "Armeniya tarixi" kitabında çar Aramla əlaqədar uydurma rəvayətdən başlayaraq, ta yapışdırıq "armyan arşakidləri" çar nəslinin "banisi" anonim Vaxarşakla bağlı təsvir edilən hadisələr arzu olunan əsassız iddiadır, boş xəyaldır, illüziyadır. Halbuki, şəxsən sizin özünüz nə çar Aram rəvayətini, nə də "armyan arşakidləri" fikrini qəbul etmirsiniz və bu təkzibinizlə M.Xorenskinin kitabında çar Aramın guya istila etdiyi yad torpaqlarda "yaratdığı" I, II, III, IV "Armeniya" ölkələrini və guya Dəclə və Fərat çayları arasında "olmuş" "qədim Armeniya" dövlətinin mövcudluğunu rədd edirsiniz. Bəs, məsələ belə olduğu halda, siz "II Tıqran Artaksid" in çar olduğu hansı "qədim Armeniya" dan, onun genişləndirilməsindən, nəhayət "Kiçik Armeniya" "Böyük Armeniya", "Sofena" və s. çoxsaylı "dövlətinizdən" danışa bilərsiniz ki?

Cənab Manandyan, təkrar da olsa, yada salmağı özümüə borc bilirəm ki, Biyaini yazılarında "Arme", işlənmə yerinə görə «Armeini» adı XIX əsrin əvvəllərində Venetsiya mxtaristlərinin hazırladıkları materiallarda «Armeniya» formasına salınaraq, həmin uydurma adla «erməniləşdirməyə» çalışdığınız köçlə ellikcə Kiçik Asiyaya gəlmiş Altay Biya tayfalarının təşkil etdikləri Biyaini (Biya ölkəsi) dövləti və Assuriya ölkəsi Kiaksarın ağır zərbələri altında süqut etdikdən sonra Ön Asiyanın Qərb əyalətləri, o cümlədən, Fərat çayının Şimal ərazilərində yerləşən Arme (Supria) Maday imperiyasının inzibati ərazisinə daxil edilmişdir. Daha sonrakı dövrlərdə Şərq torpaqları uğrunda qüdrətli orduya malik olan Qərb-Şərq dövlətləri arasında zəncirvari aramsız qanlı döyüşlər başlayır: Əhəməni nəslindən Kir və Dara, yunanlı Makedoniyalı Aleksandr və Selevk, Parn İskit-Türk tayfaları olan Arsaklılar, Roma sərkərdələri, Bizanslar, Sasanilər, Ərəb xilafəti və dünya fatehi türklərin təkrar Şərq və Qərb yürüşlərinin başlanması və s. və i.a. qədim dünya tarixinin belə bir cahangirlər epoxasında qondarma rəvayətlərdən gəlmə yapışdırıq «Arsaklı Türk mənşəli valilərdən» başqa, «Armeniya» və etnoarmyan çarlarından danışmağa real əsasınız varmı, cənablar?

Cənab Manandyan, yalnız və yalnız dəlixanadan zəncirini qırıb qaçmış dəlillər, bir də cahil və nadanlar ümumdünya tarixinin dəhşət

və qeyzlə gurlayan belə bir fırtınalı dövrlərində Okeana çıxmaq üçün onun-bunun “bağçasına” tökülmüş çürük çör-çöpdən kibrit karobkası boyda “gəmi” düzəldib, özünü «kişilər» sırasına qoşmağa həvəsli ola bilər. Bax, bu keyfiyyət təkcə şəxsən sizin yox, bütün erməni müəlliflərinin xalqına tərtib etdikləri “tarix” kitablarının tən ortasından keçən qırmızı xətt, aparıcı fantastik leytmotivdir.

Cənab Manandyan, şəxsən siz özünüz başda olmaqla, bəzi erməni alimlərinin də qəbul etmədikləri fantaziya yaranmış M.Xorenskinin çar qəhrəmanlarından biri, tarixi şəxsiyyət olmayan uydurma Vaxarşakı “Arşakid” adı ilə “erməniləşdirib”, onu erməni “çar” nəslinin “banisi” hesab etmək və beləliklə, onun “nəsil şəcərəsi” adı altında Mesopotamiyadan başlayaraq Xəzər dənizindək, oradan da çağdaş Rusiyanın Voronej şəhərinə, başqa sözlə, ulu Türk tayfalarına məxsus əcdad torpaqlarının böyük bir parçasınadək (Ulu Türk çöllərinə – Herodot Skifiyasınadək) bağrına basıb romantik xəyallar, şirin arzular ağuşunda “o.x.a.y” deyən mürtəd keşiş babalarınızdan nə ilə fərqlənirsiniz? Əsla, heç bir şeylə! Yalnız “orijinallıq” və “birincilik” xatirinə saxta və çürük dayaqqlar üzərində dayanmış erməni tarix “elmində” hərə öz əyri bacasını tikir, tək «tüstüsü düz çıxsın». Bu minvalla biriniz həqiqət adına yalana don geyindirirsiniz, o biriniz onu soyundurursunuz. Bu oyunlarda sizlərə elə gəlir ki, bu “patriotluğunuzla” birinizə qədər olan bünövrəsiz çürük divarları uçurub, onun yerinə “başı bəlalı millətiniz” üçün qranitdən monolit saraylar ucaldırsınız. Maraqlısı odur ki, ifrat millətçilik sizləri sağlam düşüncədən, həqiqəti qiymətləndirməkdən, özünüdərkdən məhrum etmişdir. Bir xalq kimi sizlərin də tarixi faciəniz bundadır!!!

Cənab Manandyan, sizlərin M.Xorenskidən başlayaraq, haqqında kitablar bağladığınız neçə-neçə “armeniyalar” və “Böyük Armeniya” iddialarınıza, habelə şəxsən sizin “II Tıqran Artaksid” adı ilə qələmə aldığınız “erməni çarına” heç bir qədim müəllifə, mö'təbər qaynağa mə'lum olmayan düzəltdiyiniz fantastik “tarixin” müasir raket artilleriyasına erməni dondurmasından güllə hazırlamağa bərabər olduğunu sübuta yetirən qanınız bir, diliniz bir, dininiz bir qardaşınız ABŞ Kolumbiya Universitetinin professoru, dünya erməni mafiyasının tanınmış ideoloqlarından olan N.Qarsoyanın sizlərə verdiyi cavabı bir daha dinləyin. O, yazır: “Onların (armeniyaların -

Ə.T.) mövcudluğu heç vaxt qəbul olunmamışdı. Eyni zamanda həm ədəbi, həm də hüquqi klassik mənbələr bunu aydınca göstərir”¹

Cənab Manandyan, yuxarıda deyilənlər «sizin» “qədim Mesopotamiya Armeniya”nızdan başlayaraq, “Böyük Armeniya”da bənd alan ən'ənəvi iddialarınızı puç və əfsanədən başqa bir şey olmadığını sübutu üçün yuxarıda deyilənlər məgər kifayət deyilmi? Siz özünüz də gözəl bilirsiniz ki, sizlərin adınız tarixçi alimdir, əslində sizlər Türk xalqlarına qarşı Şərqdə hər zaman gözləri olmuş, olan və olacaq cahangir xristian ölkələrinin silahına çevrilmiş arxasında yırtıcı şir, pələng dayanmış cırdan davakar dünya erməni mafiyasının siyasi kəndirbazlarından birisiniz. Məhz buna görə də “erməni tarix ədəbiyyatı” elm deyil, yalnız və yalnız bütün amalı ilə Türk dünyasına qarşı çevrilmiş əbədi amansız və qəddar bir siyasət konveyridir, riyakar və məkirli provakasiya məktəbidir, cahil və nadan erməni gəncləri üçün tiryək məkinəsidir!

Bu irticaçı tiryək məkinəsinin ən mürtəcə fəaliyyəti Part imperiyasının ideoloqu Maarifçi Qriqorini «erməni xristianlığının banisi» kimi qələmə verməsilə əlaqədardı.

Diqqət edək.

¹ N.Qarsoyan. Armeniya II əsrdə.-Ermənista SSR EA İctimai Elmlər Xəbərləri.1971.№3

VIII FƏSİL. PARTLI MAARİFÇİ QRİQRORİ VƏ «ERMƏNİ XRİSTİANLIĞI» UYDURMALARI: VALARŞAPAT VƏ EÇMÜƏZZİN MƏ'BƏDLƏRİNİN ETNODİN TARİXLƏRİ

Qərbin müxtəlif əyalətlərindən tarixin ayrı-ayrı çağlarında Ön Asiyaya gəlmiş tayfalardan tam fərqli olaraq, adsız erməni babalarının Kiçik Asiyaya haradan, nə zaman, hansı tayfalarla gəlmələri, hansı yerli əhaliyə məxsus ərazidə yerləşmələri, orada hansı etnoadla yaşamaları barədə elmə mə'lum heç bir maddi sübut yoxdur. Onların Kiçik Asiya həyatı ilə əlaqədar yalnız keşiş ədəbiyyatında (M.Xorenski və b. kitablarında) verilmiş rəvayət, epizodlarında ziddiyyətli subyektiv, kerçək tarixin təsdiq etmədiyi ötəri mülahizələr və fərziyyələr mövcuddur. Araşdırmaları davam etdirmək məqsədilə həmin dolaylı mə'lumatlara şərti inansaq,¹ Kiçik Asiyada ta əzəldən hansı dövlətlərin hakimiyyətləri altında yaşamaları bəlli olmayan erməni babaları mə'lum tarixlərdə, rəvayətlərə görə, pərakəndə şəkildə həm Part dövlətinin inzibati ərazilərində, həm də romalıların işğal əyalətlərində yaşamağı olmuşlar. Sasanilər dövründə də bu vəziyyət dəyişilməz qalmışdı.

Belə bir tarixi şəraitdə Kiçik Asiyanın müxtəlif regionlarında dini, dili, məişəti və ən'ənəsi bir-birinə yad olan düşmən dövlətlərin hökmranlığı altında yaşayan erməni babalarına guya Maarifçi Qriqori 301-ci ildə «vahid» «erməni xristianlığı» gətirməsi iddiası ilə çıxış edən müəlliflər hansı etnopsixoloji mədəniyyətə, hansı etnolinqvistik ədəbiyyata, hansı etnogeoloji və etnoantropoloji maddiyyətə istinad edirlər?

M.ö.VII əsrdə İskit çöllərindən gələn Kimmirey (Kimmirlər-Kəmərlər-Qəmərlər) Türk tayfalarının Kiçik Asiyaya olmuş yürüşləri dövrü, ola bilsin ki, müharibə fəlakətlərindən can qurtarmaq üçün ailə-ailə qədim Maday dövlətinin əyalətlərinə səpələnmiş, başqa insanlar kimi, erməni babaları da hündür dağ ətəklərində gözdən kənar it sığınacaqlarında özlərinə yuva tapmışlar.

Bu inkaredilməz tarixdir, müqəddəs həqiqətdir! Bir həqiqət də odur ki, növbəti tarixi çağlarda da təhlükəsiz yaşamaq və gündəlik ailə

¹ Rəvayətlərdə keşişlərin yeganə məqsədləri erməni babalarını Arme (Şupria) və Biyaini ölkələrinin «yerli» əhalisi etmək, Part imperiyası dövrü «armyan arşakidləri» adlı çar nəslini uydurmaqla ilə Kiçik Asiyada Arme və Biyaini torpaqlarından başlayaraq, Arsaklı sülaləsinə müvəqqəti qatılmış Qafqaz Oğuz Albaniyasının əraziləri də daxil olmaqla «Böyük Armeniya» mifini reallaşdırmaqdır. Lakin «Armeniya tarixi»ndə erməni babalarının Roma-Part, Roma (Bizans) – Sasani dövründəki Kiçik Asiya ərazilərində pərakəndə yaşamaları barədə M.Xorenskinin dilindən verilən mə'lumatlar erməni kilsəsinin uydurduğu «vahid erməni dövlətinin» – «Böyük Armeniya» iddiasının əksinə dayanmış olur.

dolanışığını tə'min etmək üçün Qərb və Şərq cahangirlərinin apardıqları fasiləsiz müharibə meydanına çevrilmiş Yaxın Şərqdən və Kiçik Asiyanın qərbindən qaçaraq Ön Asiyanın və Ön Qafqazın bir sıra regionlarına ayrı-ayrı ailələrdən ibarət dəstələrlə səpələnmiş erməni babaları, istəsələr də, istəməsələr də, yerli əhalinin dini e'tiqadının, onların məişətinin, adət-ən'ənəsinin tə'sirindən kənar heç cür qala bilməzdilər. Azlıq qüvvətli çoxluğun yaratdığı şəraitə uyğunlaşmağa məcbur idi. Bu tarixi zərurət baxımından erməni mifologiyasının tanrı panteonu başdan-başa Zərdüştü tanrıların mə'nəvi və siyasi hakimiyyətinin altında olması, habelə «Armeniya tarixi» kitabında anonim müəllifin əsaslı şəkildə «Avesta» tanrıları ilə, xüsusən Zarvanla əlaqədar rəvayətlərdən istifadə etməsi, hətta erməni mifologiyasında xristianlığı rəmzləşdirən hər hansı atributa işarə belə edilməməsi, nəinki 301-ci ildə Maarifçi Qriqorinin adına ünvanlanan «erməni xristianlığından», habelə V əsrdə Mesrop Maştos «xristianlığından» da danışmağın heç bir maddi əsası olmadığını canlı tarix olaraq sübuta yetirir. Əgər kimsə bizim yuxarıdakı fikrimizi qəbul etməzsə, o zaman, təbii bir suala cavab verməlidir: Bəs, Maarifçi Qriqori hansı ərazidə yerləşən inanc evində hansı dildən hansı dilə, hansı yazıda, hansı Müqəddəs Kitablara erməni babalarını xristianlığa də'vət etmişdir?

Maarifçi Qriqori etnik mənsubiyyətə kimdir?- sualına verəcəyimiz qısa cavab yuxarıdakı sorğunu da tarixi baxımdan aşkarlayacaq fikrindəyik.

Maraqlıdır, bütün erməni müəllifləri bir tərəfdən Maarifçi Qriqorini və Saakı indiki Orta Asiyanın qədim Part əyalətlərindən Kiçik Asiyaya gəlmiş Parn tayfalarına¹ mənsub olduqlarını yazsalar da, digər tərəfdən açıq-aşkar onları «erməniləşdirirlər». Ancaq başa düşmək olmur, erməni keşişləri vaxtilə kilsə ədəbiyyatında bir şəxsi iki ayrı-ayrı yad soykökdən necə «doğuzdurmuşlar» ki, onların varisləri də bu gün kor-koranə həmin yolla gedirlər.

Əgər həqiqətən erməni müəllifləri Maarifçi Qriqorini tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edirlərsə, o zaman, necə olur ki, guya onun erməniləri xristianlığa «də'vət etdiyi» 301-ci il tarixi kilsə ədəbiyyatında pozulmaz bir əhəmiyyət kimi qeydə alınır, ancaq «ilk katolikosun»² doğum ili gah 240-cı, gah 252-ci, gah da 257-ci və s. illərə atılır?

Qarşıda tanış olacağımız başqa faktlarla yanaşı, bu da sübut edir ki, Qriqorinin sadəcə tərcümeyi-halından xəbərsiz olan erməni müəllifləri «erməni xristianlığı» ilə əlaqədar bir qədər sonra tanış

¹ Dünya xalqları və dirləri. Ensiklopediya. M., 2000. s.683.

² Bu dövrdə xristianlığın katolik tərqiətindən danışmağın tarixi əsası yoxdur.

olacağımız ziddiyyətli rəvayət versiyalarından başqa heç bir elmi və tarixi mənbəyə malik deyildirlər. Erməni kilsəsi qondarma «301» rəqəmi ilə hadisəni dəqiqliyi ilə «tarixi» çərçivəyə salmağa çalışsa da, rəvayət rəvayətliyində qalır.

Deməli, Maarifçi Qriqori ilə əlaqələndirilən xristianlıq iddiası tarixi kerçəkliklə deyil, rəvayətlə bağlıdır. Əgər o, rəvayət qəhrəmanı deyil, tarixi şəxsiyyət olmuş olsaydı, şübhəsiz erməni xristianlığının banisi olaraq, bu maarifçi kişi öz maddi və mə'nəvi izlərini qaynaqlarda və kilsə ədəbiyyatında qan yaddaşına çevirmiş olardı. Mə'lumdur ki, heç bir yazılı maddi-mədəniyyət Maarifçi Qriqori adlı adamın tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiq etmir. O, yalnız folklor qəhrəmanı kimi erməni xristianlığı «tarixi»nə keşiş ədəbiyyatından daxil olur.

Hadisələrin məntiqi açıq göstərir ki, erməni folklor ədəbiyyatında parthlı (parfyalı) Maarifçi Qriqori obrazının yaradılmasında əsas məqsəd uydurma «erməni Arşakidləri» iddiasına zəmin yaradılın və Arsaklıların səltənət tarixinin böyük bir hissəsinə sahib çıxılın.

«Parthlı Saak» adı ilə verilən dövrün başqa bir parfyalı maarifçisinin erməni keşiş ədəbiyyatında «erməniləşdirilməsi» də eyni riyakar siyasətin davamıdır.

Ta orta əsr erməni keşiş müəlliflərindən üzü bəri çağdaş erməni alimlərinədək qədim Şərq tarixini bu şəkildə dolaşdıraraq, tarix elmini şeytan kələfinə çevirmişlər. Bu yerdə bizim Azərbaycan türklərinin qədim bir Ata sözü yada düşür: «Bir dəli quyuya bir daş atdı, min bir ağıllı yığışdı onu çıxara bilmədi».

Ancaq qədim yunanların «İşkil» (yə'ni «Səllim itlər») adı ilə nişan verdikləri dünən də, bu gün də dünyaya pərakəndə səpələnmiş cırtıdan bir icmanın həqiqətə uyğun olmayan iddialarına tendensiyadan uzaq, yalnız xalqların real keçmişinin aşkar olması naminə, problemə tarix və tarixilik kontekstindən yanaşılrsa, özümüz öz gözümüzlə şahid olarıq ki, dəli keşişin-anonim keşiş M.Xorenskinin quyuya atdığı daşı çıxarmaq üçün adil zaman, siyasi dönüş öz imkan qapılarını üzümüze açmışdı. Bunun üçün də 70 illik elm adına yaşadılan ölü erməni iyi verən doqmadan yaxa qurtarsaq, elə ilk baxışdan şahid olacağıq ki, çağdaş erməni xalqına həsr edilmiş «tarix» kitabları ziddiyyətli və qəbuləilməz rəvayətlər əsasında yazılmış elmdən uzaq cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildirlər.

Bu baxımdan Maarifçi Qriqori haqqında olan bə'zi rəvayət versiyalarını nəzərdən keçirək.

«Armeniya tarixi»ndə olan rəvayətlərin birində deyilir ki, Burdar adlı adi bir şəxs Pars¹ ölkəsini tərk edib, Qamirlərin (Qəmərlərin)² ölkəsinə – Kappadokiyaya (Kayseriyə) gəlir və orada məskunlaşır. O, burada Evöaliem adında varlı bir adamın Sofiya adında dindar bacısı ilə evlənir. Günlərin bir günü Burdar arvadı Sofiyanı da götürür və öz ölkəsinə geri qayıdır. Qriqori ata vətəninə anadan olur. Qardaşı Evöaliy Sofiyanın dalınca gəlir və onları ailəlikcə təkrarən Kappadokiyaya qaytarır.

Qriqori böyüyür, Kappadokiyada dindar Davidin qızı Mariya ilə evlənir. Onların üç ildə iki oğlu olur. Lakin Qriqori ilə Mariya könüllü olaraq ayrılırlar. Mariya kiçik oğlunu götürüb, qadın monastırına gedir və rahibə həyatına başlayır. Böyük oğlu evləndəndən sonra atasının yolu ilə gedir.

M.Xorenski ona varisi olan tarixçi alimlərin əksinə olaraq, heç yerdə dəqiq tarixlə yazmır ki, filanındə ildə Maarifçi Qriqori Armeniyaya xristianlıq gətirmişdir. O, rəvayətə istinadən yalnız belə xəbər verir: «Biz belə hesab etdik ki, Tiridatın hökmranlığının 17-ci ilində bizim patriarxımız, İncilə görə, bizim atamız olan Qriqori Müqəddəs Apostol Öaddeyin (Faddeyin – Ə.T.) taxtına əyləşdi».³

Buradan aydın olur ki, Maarifçi Qriqori xristianlığı qonşu dövlətin, başqa sözlə, romalıların işğal ərazisindən Parthlı Tiridatın çarlığına gətirməmiş və burada da xristianlığın ilk çarçısı olmamışdı. O, Tiridatın (neçənci?) hakimiyyətinin on yeddinci ilində Müqəddəs Apastol Öaddey adlı birisinin dini vəzifəsini davam etdirmişdir.

Erməni tarixçiləri Qriqorinin m.s.301-ci ildə (necə də dəqiq tarix!) erməniləri xristianlığa də'vət edən ilk maarifçi olduğunu iddia edərəkən hansı qədim qaynağa, yaxud arxeoloji tapıntıya istinad etdiklərini söyləyə bilmirlər. Bu da təbiidir. Çünki Maarifçi Qriqori adı ilə nişan verilən ruhani tarixi şəxsiyyət deyil, fioloji şəxsiyyətdir. Təkcə M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə onun haqqında verilmiş zaman və məkan anlayışından çox-çox uzaq olan bir neçə ziddiyyətli rəvayət versiyası bizə o qənaəti verir ki, dəqiq tarixlə erməni xristianlığının 301-ci ildən başladığını söyləyən fikrin elm deyil, cəfəngiyat olduğunu qəbul edək. Çar Tiridatın da neçənci Tiridat olduğunu dəqiq göstərilməməsi, şübhəsiz, erməni xristianlığının

¹ M.ö. VII əsrdə «Pars ölkəsi» anlayışı yox idi. Tarixin bu çağlarında həmin coğrafiya da, imperiya da qədim mənbələrdə Maday Türk tayfa ittifaqının adını daşıyırdı. Daha sonrakı dövrlərdə həmin ərazilər Part dövlətinin Arsaklı səltənətinə daxil edilir.

² M.ö. VII əsrdə Qəmərlər (Kimmireylər) Kappadokiyada friqiy çarlıqlarını dağıtmış və orada öz dövlətlərini təşkil etmişlər.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.158.

«təvəllüd» tarixini qeyri-müəyyən zaman kəsiyinə atan əsas amillərdən biridir.

M.Xorenskinin verdiyi xəbərdə bir məqam da maraqlıdır ki, qarşıda xatırlayacağımız rəvayətin əksinə olaraq, burada Tiridatla Qriqorinin arasında qan ədavəti xatırlanmır. Əgər Qriqorinin çarın yanında nüfuzu olmasaydı, o xalqın arasında ruhani bir insan olaraq qəbul edilməseydi, şübhəsiz, Tiridat ona ölkənin mə'nəvi-dini hakimiyyətini e'tibar etməzdi.

Kilsə rəvayətinə görə, maarifçi Qriqori «Armeniya»da¹ guya yeni dini yayandan sonra, oğulluğa qəbul etdiyi Restakesi öz yerinə qoyur və özü əl-ayaqdan uzaq bir dağda Mane adlı mağaraya çəkilir.

Anonim müəllif Qriqorinin o dərəcədə ilahiləşdirir ki, hətta onun Allahla söhbət etdiyini düşünür.

Erməni keşişinin qələmində mifik şəxsiyyətin ifrat ideallaşdırılması onu ilahlilik məqamına yüksəldir. O, yazır: «Uzun illər Mane mağarasında insanların gözündən uzaq yaşayan Müqəddəs Qriqori öləndən sonra onun ruhu mələklər məqamına yüksəlmişdi. Meyidi tapan çobanlar kimliyini bilmədən onu elə oradaca dəfn etmişlər.

Qədimdə varvarların sitayiş etməməsindən ötrü ilahi qüvvə tərəfindən gizli saxlanılan Moiseyin cəsədi kimi, onun da cəsədi uzun illər ərzində gözə dəyməmişdir. Lakin daha sonralar din bu ölkələrdə möhkəmləndikdə Müqəddəs Qriqorinin quru cəsədi Qarnik adlı birinin gözüne göründü və Tordan kəndinə aparıldı».²

Burada adicə bir din patriarxını peyğəmbər keyfiyyətləri ilə bəzəyən və onu ermənilərin «xilaskarı» kimi qələmə verən erməni keşişləri görəsən uydurmaqda nəyə qadir deyildirlər ki?

Yaxşı, keşişlər qoy Maarifçi Qriqorini ilahi bir adam kimi peyğəmbər cizgiləri ilə bəzəsinlər, hətta onu ermənilərin «xilaskarı» olaraq «Qriqori Peyğəmbər»! də adlandırsınlar. Ancaq nə üçün onlar öz-özlərinə sual vermirlər ki, bəs, bu müqəddəs kişi-kilsə ədəbiyyatında məqsədli şəkildə «erməniləşdirilmiş» və çağdaş elm adamları da uydurma bir ənənənin arxasınca «erməni xristianlığının banisi» kimi qəbul etdikləri Maarifçi Qriqori etnomənsubiyyətə kimdir?

Bu sualın cavabı həmin ideyanı ilkin olaraq meydana atan anonim müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə çox aydın bir şəkildə verilmişdir. O, yazır: «Mə'lum olduğu kimi, Müqəddəs

¹ Anonim keşiş M.Xorenski «Armeniya» adı ilə Part dövlətinin Kiçik Asiyada Arme (mərkəzi Ktezifon) valiliyini nəzərdə tutur.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.158-159.

Qriqori Paxlav vilayətindən Arşakuni çar nəslindən ayrılmış Paroyanın (Parnların – Ə.T.) nəslindən idi».¹

N.Emin də «Armeniya tarixi»ndən gətirdiyimiz fikrə açıqlama verərkən Maarifçi Qriqorinin «Armeniya»ya (əslində Arsaklı çarlarının valiliyinə çevrilmiş Arme (Şupria) ölkəsinə) Bəlxdən gəlmiş Arsaklı çar səltənətinə mənsub ailədən hesab edir. O, yazır: «Ayrılmış Arşakuni» – erməni dilində «zatutsial Arşakuni» kimi səslənir və «Bəlxdə yaşayan və Armeniya»ya köçüb gələrək öz tayfasından ayrılan «Arşakuni», yaxud «Arşakid» ifadəsinin hərfi tərcüməsidir».²

Maarifçi Qriqorinin Parn Türk –İskit tayfalarının Arsaklı çar nəslinə olan mənsubiyyəti onun atası Anakla əlaqədar rəvayətlərin birində çox aydın şəkildə qoyulmuşdur.

Həmin rəvayətdə xəbər verilir ki, Sasani çarı Artaşir Papakan açıq döyüşdə Part çarı Xosrovu məğlub edə bilmədiyi üçün əslən Arsaklı sülaləsindən olan onun qohumu Anakla gizli sövdələşmə aparır və Xosrovun qətli üçün ona aşağıdakı və'di verir: «Mən Paxlavı (Bəlx – Ə.T.) – Sizə məxsus irsi zadəgan torpağınızı qaytararam, səni isə tacla bəzəyəm».³

Anak Pars çarı ilə razılaşıb, taxt-tac naminə qanı bir, dini bir, dili bir can qohumu Xosrovu qətlə yetirir. Xosrov Part dövlətinin Küşanlar (indiki Əfqanıstan) əyalətinin çarı idi.

Ərdəşir Papakanın Anaka Bəlx və'd etməsi göstərir ki, Persid-Sasani çarları m.ö. 227-ci il hadisəsindən sonra da Part dövlətinə tam son qoya bilməmişlər.

Rəvayətin bu versiyasında «Müqəddəs Tiridat» Xosrovun oğlu və Küşanlar taxt-tacının varisidir.

Küşanlar ölkəsinin uydurma «Armeniya»dan ağılaşığı uzaq məsafədə yerləşdiyini görə kilsə növbəti versiyada hadisəni «Armeniya»ya köçürür. Bu versiyada «Müqəddəs Tiridat» Küşan hökmdarı Xosrovun deyil, mərkəzi Valarşapat (indiki Eçmüəzzin) şəhəri olan «Armeniya» knyazlığının (nə üçün «dövlətinin»? yox?) «çarı» II Tiridatın oğludur. Arsaklılar sülaləsindən olan Anak da Küşan çarı Xosrovu deyil, «Armeniya» knyazı II Tiridatı qətlə yetirir.

Kamuran Gürün yazır: «Rəvayətə görə, xristianlığın Armeniyada yayılması 257-ci ildə doğulmuş arman çarlarının Arşakidlər nəslinin nümayəndəsi Maarifçi Qriqorinin adı ilə bağlıdır. Onun atası Anak Persid çarının tapşırığı ilə ov zamanı II Tiridatı öldürdü. Tiridat isə ölməzdən əvvəl bütün Anak nəslini məhv etməyi vəsiyyət etməyə macal tapdı.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.158-159.

² N.Emin. Qeydlər. s.311.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.136.

Qriqori Kappadokiyaya qaçmağa və burada ona himayədarlıq edən bir nəfər xristianın yanında sığınacaq tapmağa nail oldu. Burada o, arмян xristian knyaz qızı ilə evləndi. Bu izdivacdan onların iki uşağı oldu. Sonralar Qriqori Armeniyaya qayıtdı və xristianlığı yaymağa başladı».¹

Göründüyü kimi, yuxarıda verilən iki rəvayət variantında Qriqorinin xristianlıqla əlaqəsi Kappadokiyadan başlayır.

Bininci versiyada onun anası Sofiya da, arvadı Mariya da kappadokiyalıdır və hər ikisi də xristiandır. İkinci versiyada Qriqori Kappadokiyada xristian qızı ilə evlənir. Birinci versiyada Qriqorinin atası Burdar adlı sadə, adi bir Persiddir, ikinci versiyada onun atası Part səltənətinə varis olan Arsaklı nəslindən Anak adında bir əsilzadədir. Hər iki versiyada xristianlıq Armeniyaya (Armeyə) Kappadokiyadan gətirilir.

Nə üçün Kappadokiyadan? Çünki İudizm və onun bazasından meydana çıxmış ilk xristianlıq romalıların müstəmləkə ərazisində, o cümlədən, Kappadokiyada tarix səhnəsinə gəlmişdir.

Rəvayətdə əsas hadisələr III Tiridatın (293-330) (erməni tarixçiləri rəvayət çarlarının hamısının adları qarşısında hakimiyyət tarixi qoyurlar. Onu da xatırlatdıq ki, Arsaklı çarlarından danışarkən Tiridat (ermənilərə Trdat) adında heç bir hökmdar Part ölkəsinin yerləşdiyi coğrafi ərazidən kənar yerlərə hərbi yürüş etməmişdir) hakim olduğu ölkədə davam edir. Bəlli olur ki, tarixi saxtakarlıq olaraq «Armeniya» adlandırılmış bu ölkə güya Persid-Sasani ərazisidir, III Tiridat da sasanilərin dövründə də Kiçik Asiya və Ön Qafqazın bəzi əyalətlərində Arsaklı sülaləsindən olan hakimlərdən biridir. Tiridatın vilayətində başqa kiçik etnoslarla yanaşı erməni icmasının bir hissəsi yaşayırdı. O da bəlli olur ki, Qriqorinin yad ölkədən gətirdiyi xristianlıq bu vilayət əhalisi arasında qəbul edilməzdir. Nə üçün? Çünki bu ölkənin əhalisi etnik mənşəindən asılı olmayaraq, Kiaksarın fəthindən sonra ta m.ö. VI əsrdən başlayaraq «Səma Tanrısı»nın yerdə atributu olan Oda, Atəşə inam gətirmişlər. Ön Asiya türkləri «Tək olan Tanrı Dünyanın özüdür və Dünyanı yaradandır» ideoloji konsepsiyası əsasında Atəşgahları Ahura-Məzdanın, yəni «Böyük Tanrı»nın (islami təfəkkürdə «Allahu-Akbar», yəni «Böyük Allah») evi hesab edirdilər. Bu təkzibedilməz tarixdir.

Guya yad dini öz ata-baba dinindən üstün tutan və onu öz vətəninə gətirən rəvayət qəhrəmanı partlı (parfyalı) Maarifçi Qriqorinin də başına gətirilən müsibətlərin əsas səbəbi də buradan

¹ Kamuran Gürün. Erməni dosyesi. Bakı, 1993, s.40-41. (Qərbi Avropa «armenisti» Morqana istinadən danışır).

başlayırdı. Biz burada rəvayətə istinadən, şərti olaraq, «Avesta» təlimi almış partlı Qriqorini «xristian dinini yayan» şəxs kimi veririk.

Cındar keşiş pərdəsi örtülmüş kerçək tarix belə təqdim edilir. «...Bu vaxt xristianların qatı düşməni knyaz III Tiridat Qriqorini bütələrə qurban (atəşə qurbanlıq nəzərdə tutulur – Ə.T.) vermək qərarına gəldi. Lakin Qriqori xristian olduğunu e'lan edərək ona hazırlanmış aqibətdən yaxa qurtarmağa can atdı. Knyaz onu atasının qatilinin oğlu olduğunu bilib, onu işkəncələrə mə'ruz qoydu. Valarşapat¹ qəsrinin zindanına saldı. Elə bu vaxt Tiridat aqlını itirdi və qaban şəklinə düşdü. Heç bir həkim onu müalicə edə bilmədi. Mələk onun yuxusuna girdi və ona Qriqoriyə müraciət etməyi məsləhət gördü.

Zindandan buraxılan Qriqori knyazı müalicə etdi. III Tiridat ailəsi və 190 min nəfərdən ibarət bütün rəiyyətləri ilə birlikdə xristianlığa inanc gətirdi».²

Bu əfsanədə Qriqorinin «Valarşapat sarayında qaranlıq məhəbbətə atılması» məsələsi, «Xor-Virap» adlı çox geniş yayılmış başqa bir erməni əfsanəsində Qriqorinin Valarşapat (indiki Eçmüəzzin) ərazisində deyil, B.N.Arakelyanın «Artaşat-1» adı altında arxeoloji iş apardığı «Qoşa dağlar» ərazisində bu gün də ermənilərin ziyarət etdikləri «Xor-Virap» («Dərin Quyu») adlandırılan məhəbbətə saxlandığı söylənilir.

Rəvayətin bu versiyası ilə əlaqədar M.O.Darbinyan-Melikyan yazır: «Rəvayətə görə, arмян çarı III Tiridat Maarifçi Qriqorini xristianlıqla əlaqədar ağır işgəncələrə düşər etdi və indiki Artaşat şəhərindən bir qədər cənubda yerləşən cürbəcür ilanlarla dolu olan quyuya atmağı əmr etdi. Oraya adətən ölümə məhkum olunmuşları atırdılar. Bura Xor-Virap (Dərin quyu) adı ilə tanınır. Maarifçi Qriqori guya orada 15 il yaşamışdır».³

M.O.Darbinyan-Melikyanda Maarifçi Qriqori ilə bağlı başqa bir maraqlı fikir də diqqəti çəkir. Müəllif burada Qriqori kilsəsinin Eçmüəzzin kilsəsi olduğu fikrini təkzib edir. O, yazır: «... Daha çox Zvartnos («Ayıq qüvvələr mə'bədi») adı ilə tanınan Müqəddəs Maarifçi Qriqorinin məşhur üç yaruslu dairəvi mə'bəd nəzərdə tutulur. Bu mə'bədin xərabələri Eçmüəzzinin yaxınlığında yerləşir».⁴

¹ Deməli, Valarşapat güya xristianlığın qəbulunadək atəşpərəstliyin mərkəzi olmuşdur.

² Kamuran Gürün. Erməni dosyesi s.41 (Qərbi Avropa «armenisti» J.A.Gattheyriasa istinad edir).

³ M.O.Darbinyan Melikyan. İzahat, s.291.

⁴ Yəni orada: Əlavə: Arutyunyan V., Safaryan S. Erməni me'marlıq abidələri. M., 1951, s.45-47.

Müəllif başqa bir səhifədə öz fikrinin əksinə gedərək yazır ki, xristianlıq III Tiridatın (293-330) dövründə Valarşapatdan, yəni məhz indiki Eçmüəzzin ərazisindən Armeniyaya yayılmışdı.¹

Qarşıda verəcəyimiz başqa rəvayət versiyasında Maarifçi Qriqori Valarşapatla əlaqəli təsvir edilir.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz rəvayət versiyaları arasında olan həm coğrafi məkan, həm də xristianlığın ilk yaranma dövrü ilə əlaqədar (II Tiridatınmı, yaxud III Tridatınmı hakimiyyət illərində?) zidiyyətlər aşkarca sübut edir ki, erməni keşişləri uydurma kilsə ədəbiyyatı əsasında yox yerdən özlərinə «dövlət» düzəltməyi qarşıya məqsəd qoysalar da, bu iddiaların real maddi həyatla əlaqəsi olmadığı üçün onlar sonralar yaranmış tarix elminə və tarixçi varislərinə ülluziyalarla dolu qaranlıq xaosdan başqa heç bir irs, aydın və real vəərəsə qoyub getməmişlər. Məsələn, əfsanəyə görə, çar Tiridat Müqəddəs Qriqori ilə əlaqədar «mö'cüzə»dən sonra, xristian dinini qəbul etməyə məcbur olur. Bu mifoloji motiv erməni tarixçilərinin qələmilə erməni xristianlığının guya real kerçəklikdə yaranma zamanı kimi tarixə çevrilir, onun qarşısında dəqiq rəqəm 301 yazılır. Dəlilsiz, sübutsuz bu uydurma kilisə əhvalatı erməni tarix ədəbiyyatında «elmi» konsepsiyaya çevrilir.

Hətta filoloji obraz olan Maarifçi Qriqorinin adı qarşısında doğum və ölüm tarixi də dəqiqliklə göstərilir. Belə müəlliflərdən biri yazır: «Armeniya çarı III Tiridata 301-ci ildə xristianlığı qəbul etdirmiş Maarifçi Qriqori (240-332-ci illərə yaxın) arмян apostol (qarşıda şahidi olacağı ki, başqa erməni müəllifləri Qriqorini ilk katolikos adlandırırlar – Ə.T.) kilsəsinin banisi hesab olunur. Armeniya dünyada xristianlığı dövlət dini e'lan edən ilk ölkədir».²

Anonim müəllif M.Xorenskinin qeydə aldığı başqa bir əfsanə Tiridatın dövründə xristianlığın qəbul edilməsi fikrini qət'i təkzib edir. Bu baxımdan erməni çarı Arsaklı soyundan olan Abqarın Yerusəlimdə yaşayan Xilaskar İsus Xristosa yazdığı məktub və aldığı cavab maraqlıdır.

Guya İsus Xristos, hətta Ön iki apastoldan biri olan Abqara Allahın təşəkkürünü də çatdırır. Bu epizodda İsus Xristosun özünü Allah, yaxud Allahın oğlu olduğunu e'lan etməsi, yəhudilərin ona qarşı düşmənçiliyi və s. ətrafında qədim din tarixini nağıl təsviri ilə təqdim edən «Bibliya» süjetindən M.Xorenski istifadə edərək, hadisələri erməni anonim çarı Abqarla əlaqələndirir.

Abqar düşmən şəraitində olan Xristosa inandığını onun şagirdi Öaddeyə çatdırır. Öaddey cavabında deyir: «Əgər İsus Xristosa,

Allahın oğluna inanırsansa, qoy onda ürəyinin arzusu həyata keçsin».¹

Abqar ona dedi: «Mən artıq ona və onun Atasına inanıram. Məhz buna görə də əgər Roma hakimiyyəti mane olmasaydı, mən öz qoşunumla gedib onu çarmıxa çəkmiş yəhudiləri məhv edərdim».²

Xristianlığın ilk təşəkkül dövründə Yerusəlimdə və Romada İsus Xristosun mifik şəxsiyyətinə qarşı olan Yəhudi rəvayət düşmənçiliyi kilsə ədəbiyyatında olduğu kimi verilir.

Müəllifin fikrincə, Yerusəlimdə xristianlığı ilk dəfə erməni çarı «Abqar Arşakuni» qəbul etmişdir. Çağdaş elmi ədəbiyyatda qeydə alınmış rəvayətdə isə guia xristianlığın ilk əzabkeşi Tiridat olmuşdur.

M.Xorenski yazır ki, 38 il çar olmuş Abqarın ölümündən sonra guya erməni çarlığı iki hissəyə parçalanır: Onun oğlu Ananun Edessada çar olur, onun qohumu Sanateruk (Sanatürk. O, Part imperiyasının iqamətgahı Ktezifonda yerləşmiş Arme valisidir, Arsaklı nəslindəndir) isə Armaniyaada.

Ananun və Sanateruk dövründə də bütperəstliklə yeni yaranmağa başlayan xristianlıq ideologiyası arasında mübarizənin davam etdiyi xəbər verilir.

Başqa bir erməni müəllifi M.O.Darbinyan-Melikyan erməni xristianlığının rəsmən e'lan edilməsini Kayseri (qədim Kappadokiya) ilə əlaqələndirir. O, yazır: «Maarifçi (Lusovoriç)³ Qriqori Kesariyədə qəbul olunmuş (301-ci il) arмян arxiyepiskopudur. Onun dövründə xristianlıq Armaniyaada rəsmi din kimi tanındı (IV əsrin əvvəllərində)».⁴

Aşkarca görsənir ki, müəllif qədim Kappadokiyanı «Armeniya» kimi qələmə verir. Lakin tarix xəbər verir ki, istər Parfya dövlətinin, istərsə də Persid-Sasani hakimiyyəti dövründə Kappadokiya romalıların işğal ərazisinə daxil olmuşdur. Nə bundan əvvəl, nə bundan sonra «Armeniya» adında orta əsrlər erməni dövlətinin mövcudluğu haqqında düşünmək elmi cahillik olardı. Bu haqda yuxarıda ətraflı danışılmışdı.

Bəs, necə ola bilər ki, Arsaklı səltənətinə mənsub olan Maarifçi Qriqorinin adı Kappadokiya ilə əlaqəli çəkilsin? Çünki, tarixən ilk

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.106.

² Yəni orada.

³ «Lusovoriç» anlamı qədim «Avesta» sözüdür. «Dan ulduzu» mənasında işlənmişdir. «Lusovoriç» demonun Qərbi Avropa ədəbiyyatında işlədilmiş adlarından biridir. Demon Bayronda Lüsfifer, Rumın şairi Emineskuda Lusovoriç şəklində işlədilmişdir və s. Ətraflı bax: Əjdər Tağioğlu. Hüseyin Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizim ən'ənəsi, I fəsil.

⁴ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.241.

¹ M.O.Darbinyan Melikyan. İzahat, s.275.

² Dünya xalqları və dinləri, s.683.

xristianlıq Roma müstəmləkə əyalətində meydana gəlmiş və oradan da Yaxın Şərqi başqa regionlarına yayılmışdı.

Orta əsrlər guya haykazan keşişləri də bu həqiqəti rəvayət pərdəsinə büründürərək guya «armyan xristianlığı»nı Kappadokiyadan tarixin tanımadığı «Armeniyaya» Maarifçi Qriqori adlı şəxsin adından gətirir və onun tarixini 301-ci ildən Arsaklıların dövrü ilə (halbuki 227-ci ildə Arsaklı sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulmuş, Part imperiyasına məxsus olan ərazilər Persid tayfasının Sasani nəslinin əlinə keçmişdir) əlaqələndirirlər. Şübhəsiz, bizə gəlib çatan ən'ənəvi rəvayət versiyasını, əsassız olaraq, «armyan tarixi» kimi qəbul edən erməni müəlliflərinin arzu dolu iddialarını təsdiq edəcək hər hansı bir arxeoloji mədəniyyətin meydana olması mümkün deyildir. Onlar nə üçün anlamaq istəyirlər ki, anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»ndən başlayaraq, söykəndikləri daha sonrakı «Armyan tarixi» kitablarının hamısı «tarix» adına Şərq xalqlarının rəvayət və əfsanələri əsasında tərtib edilmişdir? Onlar nə üçün anlamaq istəyirlər ki, təkcə «erməni xristianlığı» ilə əlaqədar orta əsr keşişlərinin uydurduqları ziddiyyətli rəvayət versiyaları fonunda təxminən (m.ö.250, m.s. 227) beş əsrlik qüdrətli Parfya dövlətinin və Persid-Sasani sülaləsinin kerçək tarixi mövcudluğu əriyib yoxa çıxır.

Yuxarıdakı fikirləri şərti qəbul edək və soruşaq: xristianlıq erməni babalarının məişətindən gələn tarixi zərurətdənmi törəmişdi? Əgər belədirsə, nə üçün yüz illərlə hay icması dini moizələri yad dillərdə dinləməli olmuşdur?

«Erməni yazısı»na aid tarixin saxtalaşdırılaraq, onun «ixtirasının» V əsrin əvvəllərindən başlanmasını biz qəbul etməsək də, N.Emindən aşağıda gətirdiyimiz nümunə problemin aşkarlanması baxımından maraqlıdır. O, yazır: «Armyanlar tərəfindən xristian dini qəbul olunandan sonra uzun müddət ərzində, əlifbanın yaradılmasına qədər (406-cı il) Müqəddəs Kitablara yunanca oxuyur və sonra elə yerində şəfahi şəkildə armyan dilinə tərcümə edirdilər».¹

Burada bə'zi məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Birinci. Şərti qəbul edək ki, «Armeniya» adlı «dövlət» olmuşdu, bəs, bu ölkədə erməni babalarından başqa tayfa, yaxud tayfalar yaşamamışdı? Bəs, ölkədə dövlət səviyyəsində xristianlıq elan ediləndə az sayda erməni babalarından başqa kimsə bu dini qəbul etməmişdi? Bəs, əslən parthlı olan Qriqori erməni icmasını hansı dildə xristianlığa «də'vət» etmişdi, olmaya erməni dilində, yaxud Yunan dilində? Bəs, də'vət hansı Müqəddəs Kitabla olmuşdu-«Tovrat»lamı, «İncil»ləmi?

Tarixdən mə'lumdur ki, ilk xristianlıq Yəhudi icması arasında İudanın dininə müxali təriqət kimi yaranmışdı. İudaçılar da, müxalifətçilər də yəhudilərdi, erməni babaları deyildirlər.

İlahiyyət tarixi xəbər verir ki, hətta V əsrin əvvəllərində çağdaş anlayışda «Bibliya» yox idi. İuda dini ilə yanaşı ondan doğulan və ona müxalif olan ilkin xristianlıq tarixin bu çağlarında təqib edilirdi. Belə bir dövrdə xristianlığın Zərdüştü inanlı hakimlərin ərazisində yayılmasına inanmaq nə qədər də zor işdir.

Bu baxımdan necə inanaq ki, Madaylardan başlayan ən'ənəyə uyğun olaraq Part imperiyasının əhatə etdiyi siyasi coğrafi ərazidə ata-babadan Səma Tanrısını təbliğ edən Müqəddəs Kitab – «Avesta» «unudulmuş», Atəşgahlardan «imtinə edilmiş», onun yerinə Arsaklı nəslindən olan parthlı çar III Tiridatın dövründə ölkə ideologiyasına, xüsusən əhalinin mə'nəvi-dini həyatına müxalif olan başqa bir «Müqəddəs Kitab», məsələn «Tovrat», ya «İncil», yaxud Yunan büt-pərəstliyi ilə mənsubiyyətli bir «Kitab» qəbul edilmişdir? Başqa sözlə, necə inanaq ki, ölkə dini, ən'ənəvi olaraq, odla, atəşlə bağlı olduğu halda, III Tiridatın dövründə inanc evində moizələr «Avesta» dilində deyil, Yunan dilində dinlənmişdi? Nə inanasan ki, Part İmperiyasında «Avesta» Ana Yasa olduğu halda, onun ideoloqları Qriqori və valiləri (III Tiridat və b.) düşmən dövlət ərazisindən gələn ideologiyanı - xristianlığı dövlət səviyyəsində qəbul etsinlər?

Şərti qəbul etsək ki, «həqiqətən» erməni xristianlığının tarixi 301-ci ildən, «Əlifba»nın «ixtirası» 406-cı il tarixindən başlayır, onda, bəs nə üçün erməni babaları dini moizələri tam 105 il (N.Emin) Yunan dilində dinləmişlər?

Əgər N.Eminin söylədikləri mə'lum əfsanədən deyil, elmi qaynaqlardan gəlmiş olsaydı, o, fikirləşərdi ki, 105 il müddətində neçə-neçə nəsil Yunan dilində dini moizə eşidən erməni babaları yunandilli, yunandilli olardılar. Bundan başqa, heç olmasa, 105 il Yunan kilsəsinin tərbiyəsi orta əsrlər erməni keşişlərinin yazıya aldıkları əfsanələrdə, rəvayətlərdə, xüsusən mifoloji ədəbiyyatda özünü göstərmiş olardı. Əksinə, erməni alimlərinin orta əsrlərə aid etdikləri erməni ədəbiyyatında və mədəniyyətində, habelə xüsusən epik və mifoloji materiallarda təkzibedilməz güclü «Avesta» hakimiyyəti hökm sürür.

Bundan başqa, nə üçün unutmalıyıq ki, Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan «Avesta»nı toplayan Part (Parfya) hökmdarı I Valarşanı (I Vologezi), onun səltənət varisləri olan Tiridatları Maarifçi Qriqori və Parthlı Saakla birlikdə «erməni babası» kimi qələmə verən müəlliflər ümumtürk tarixini biabircasına mənimsəmişlər? Nə üçün unutmalıyıq ki, Valarşanın (117-140) öz

¹ N.Emin. İzahat. s.319.

adına saldırdığı Valarşapat¹ şəhərini erməni müəllifləri tərəfindən «Eçmüəzzin»,² «Atəşgah» binasını «erməni kilsəsi» kimi qələmə verilməsi yaranışdan miskin, köçkün və qaçqın həyat sürmüş mühacir ermənilərin Qafqaz Oğuz Albaniyası torpaqlarında «yerli-köklü» əhali olduqlarına «sübut» üçün «tarixi şahid» tutmaqdan irəli gəlmişdir?

Yuxarıda Maarifçi Qriqori ilə əlaqədar «erməni xristianlığı» ətrafında erməni müəlliflərinin iddialarında heç bir maddi-tarixi əsası olmadığını söylədik. Onu da qeyd etdik ki, Part imperiyasının Kiçik Asiyada Ön Qafqazda ayrı-ayrı əyalət hakimləri etnomənsubiyyətə «erməni» olmadıqları kimi, Partlı Maarifçi Qriqori və Saak da erməni xristian ideoloqları deyildilər. Onlar Parn tayfalarından olan Arsaklı sülaləsi nəslindənirlər. Qədim Türk tarixinə qarşı iylənmiş kilsə hücrələrindən başlanan erməni keşiş təcavüzü o dərəcəyə çatır ki, onlar bir tərəfdən Tiridatın, Qriqorinin, Saakın etnomənsubiyyətini Arsaklı nəslilə əlaqələndirirlər, digər tərəfdən onların adı ilə bağlı düzəldikləri rəvayət «tarixini» çağdaş ermənilərin babalarının adına yazırlar.

N.O.Emin «Eçmüəzzin» monastırının inşasını Maarifçi Qriqori ilə əlaqələndirir. Əlavə edir ki, monastırın başa çatmasında xristianlığı yenidən qəbul etmiş çar Tiridat yaxından kömək etmişdir. «Eçmüəzzin» adında inanc evinin inşası tarixinin Arsaklı çarı Tiridatın dövrü ilə bağlanması tarixi saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir. Çünki «Avesta»-ni təkrarən toplayan Part çarı I Valarşa, şübhəsiz «Avesta» təlimini tədris edən və Zərdüştü inancını yayan ocaq - «Atəşgah» inşası etdirirdi. Sözsüz, Arsaklı xanədanının sonrakı varisləri, o cümlədən, tiridatlar da ölkəni «Avesta» qanunçuluğu əsasında idarə etmişlər.

Maraqlıdır ki, həqiqətdən tam qaçıb can qurtara bilməyən N.O.Emin də həm Tiridatı, həm də Qriqorini parfyalı (partlı) hesab edir, hər ikisinin etnomənsubiyyətə Arsaklı nəslindən olduqlarını qəbul edir. O, yazır: «Qriqori parfya çarlarının Arsaklılar nəslindənindir».³

Deməli, N.O.Emin M.Xorenskiyə istinadən, Part imperiyasının Ön Asiyanın qərb əyalətlərindən birinin hakimi olan çar Tiridatla Qriqorini qan bir, dil bir vahid nəsil kökündən hesab edir. Bəs, o, və başqa erməni müəllifləri hansı haqla əslən partlı və Arsaklı çar xanədanına mənsub, dövrün görkəmli saray ideoloqu olan Qriqorinin adı qarşısında «maarifçi» sözünü əlavə edərək, onu Ön Asiyaya

pərakəndə səpələnmiş zülmət içərisində boğulan cahil və nadan, o dövrdə adsız erməni babalarının gözünə işıq verən bir soydaş kimi təqdim etməkdən çəkinmirlər?

Təkbidilməz həqiqətdir ki, «Avesta» madaylardan başlayaraq, Part imperiyası və habelə Sasani səltənəti dövründə də ölkənin mə'nəvi-siyasi həyatının Ana Yasası olmuşdur.

Şübhəsiz, qüdrətli dövlət naminə istər çar olsun (Tiridat), istərsə dövrün ziyalı (Maarifçi Qriqori)-səltənət ideoloqu imperiya ərazisində yad ideologiyanın-xristianlığın yaranmasına və yayılmasına heç cür yol verməzdilər. Əks halda, bu, mövcud quruluşa qarşı ideoloji çevrilişə şərait yaratmış olardılar. Deməli, şübhəsiz, onlar Arsaklı səltənəti imperiya ərazisində öz ata-baba ruhunu yaşadan Böyük Tanrıya mə'nəvi-ideoloji heykəl ucaldardılar. Bu həqiqət bizə əsas verir söyləyək ki, Part dövlətinin, habelə onlara qədər Mar/Maday çarlarının Yerusəlimdə/Əhəməni Kirin dövründə/, Kiçik Asiyada, Qafqazda inşa etdikləri və bu gün də qədim tariximizə şahidlik edən inanc evləri xristian kilsələri deyil, «Avesta» təlimi əsasında fəaliyyət göstərən, dövrün Akademiyası rolunu oynamış «Avesta» mə'marlıq abidələri olan «Atəşgah» binalarıdır.

Adları çəkilən coğrafi ərazilərdə erməni və gürcü tarix ədəbiyyatında nişan verilən inanc evlərinin «Avesta» Tanrı adları ilə əlaqələndirilməsi də fikrimizi sübut edir. Başqa sözlə, erməni və gürcü mifologiyasında başdan-baş «Avesta» tanrılarını adı gedən xalqların baba inancları kimi qəbul edilməsi və günümüzdə qədər Türkün qan yaddaşını yaşadan «kilsə» adlandırılan «Atəşgahlar» tarixin canlı şahidləridirlər. Bu haqda qarşıda ayrıca danışılacaqdır.

Deyənlərdən aydın olur ki, «Parfya çar nəslindən» hesab edilən Maarifçi Qriqorinin romalılardan işğal ərazisindən - Kappadokiyadan Persid-Sasani səltənətində yaşayan erməni icması arasına guya xristianlıq gətirməsi fikri heç bir maddi mədəniyyətə deyil, yalnız və yalnız kilsə rəvayətlərinə əsaslanır. Qriqorinin ölkədən guya «qaçaq düşməsi» də folklor ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan bədii vasitədir.

«Armeniya» adlı «dövlətin» təkzibi, erməni mifologiyasının başdan-baş «Avesta»¹ tanrıları silsiləsindən yaranması, onların arasında birçə dənə də olsa, xristianlıq elementinin olmaması, M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabının əsasını ümumtürk filoloji qaynaqlardan, o cümlədən, əsasən «Avesta»dan gələn epizodlardan təşkil edilməsi və s. bizə səlahiyyət verir soruşaq: nə üçün erməni keşişlərinin mə'lum rəvayətdə olan uydurmalarına və riyakar yalanlarına inanmalıyıq və Türkün mifoloji tarixini erməni babalarının kerçək «tarixi» kimi qəbul etməliyik? Nə üçün və hansı

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.134.

² M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.275.

³ N.O.Emin. Ön söz, s.16.

¹ Ətraflı bax: Dünya xalqlarının mifi. ensiklopediya. 2 cildə, c.1. M., 1980, s.104.

əsasə görə inanmalıyıq ki, Maarifçi Qriqori ta Maday imperiyasından başlayaraq, mənsub olduğu Parfya çar nəslə dövründə də, Persid-Sasani hakimiyyəti illərində də Ön Asiyada mə'nəvi hökmlərini saxlamış doğma ata-baba dininin-Zərdüştiliyin hələ m.s. 301-ci ildə guya əksinə getmişdir? Başqa sözlə, kim inanar ki, «Avesta» təəssübkeşi olan Arsaklı çar sətənətinin ideoloqu olan belə bir şəxs VII-VIII əsrlərə qədər tərəfdarları tə'qib və e'damlara mə'ruz qalmış ikinci yad bir məzhəbi (İuda dinindən doğulan, lakin Roma imperatorlarının və geniş xalq kütləsinin qəzəbinə səbəb olan, hətta onun müəssili İsus Xristosun çarmıxa çəkildiyi bir məzhəbi) başqa icmalar arasında deyil, məhz «xüsusi olaraq» guya «erməni babaları» arasında yaymaqla cəmiyyət arasında hamının qəbul etdiyi və özünün tərbiyə aldığı ən'ənəvi bir dinə qarşı mə'nəvi itaətsizlik yaratmaqda maraqlı olmuşdur?

Erməni müəlliflərindən kimsə bu barədə, kiçik də olsa, hər hansı bir maddi sübut irəliyə sürmür və sürə də bilməz. Çünki onların ixtiyarında yuxarıda yad etdiyimiz rəvayət versiyalarından başqa «tarixi» «qaynaq» yoxdur.

Erməni müəlliflərinin bu günə qədər səslənən «erməni xristianlığı çar Tiridatın dövründə dövlət dini e'lan edilmişdi» yalan hay-küyləri də kerçək tarixi qaynağa deyil, məhz yuxarıdakı ziddiyyətli rəvayət versiyalarına söykənmişdir.

Çağdaş ermənilər Qriqoryan məzhəbinə qail olduqlarını iddia edirlər. Ancaq bu məsələ də erməni ədəbiyyatında ziddiyyətli verilir, bilərkdən dolayışğa salınır. Belə ki, bu məqsədlə bə'zi erməni müəllifləri folklor qəhrəmanı olan parfyalı Qriqorinin adına «apostol kilsəsi» istinad edirlər və Qriqoryan məzhəbini də onun ünvanına yazırlar. Belə fikir tərəfdarlarından olan S.N.Ovanesyan yazır: «Parth Birinci katolikos Qriqorinin adı ilə arмян apostol kilsəsi bə'zən «Qriqoryan kilsəsi» adlanır».¹

Yuxarıda kifayəti qədər aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, S.N.Ovanesyanın bu fikri rəvayətə söykənən nəticədi. Elmi tarixdə isə məsələ tam başqa şəkildə qoyulur.

İlahiyyat tarixi xəbər verir ki, Qriqoryan məzhəbi İudaizim ilə və Kiçik Asiyada tərəfdarları təqib edilən (burada VI əsrin (tarixi şərti qəbul edirik) əvvəllərində qoca Moisey Xorenskinin tə'qiblərə məruz qalmasını və onun sümüklərinin məzardan çıxarılaraq rusvaycasına kənara atılması barədə yazan N.Emini yada salın) erkən xristianlıqla deyil, Roma papası XIII Qriqorinin adı ilə bağlıdır. Hətta həmin apastol kilsəsi də, onun yarandığı tarix də dini təqvimdə ən'ənəvi

olaraq, papa XIII Qriqorinin adı ilə əlaqələndirilir. Bu haqda mənbədə yazılır: «Qriqoryan təqvimi. 1582-ci ildə Roma papası XIII Qriqorinin dövründə tətbiq olunmuş illərin hesablanması sisteminin yeni üsulu. Təqvimin adı buradan götürülmüşdür».¹

Aşkarca görsənir ki, dünya dinininə çevrilənədək yüzillərlə çox ziddiyyətli yollar keçmiş xristianlığa İudaizmdən ayrılmayan mərhələdə çağdaş anlayışda din kimi yanaşan erməni müəllifləri təkrar-təkrar məqsədli saxtakarlıq edirdilər. Onlar çox gözəl anlayırlar ki, dini rəvayətə görə İsus Xristosun e'damı aşkarca sübut edir ki, ilkin xristianlıq onun yarandığı Qüdsdə Roma imperatorlarının səviyyəsində qadağan edildiyi üçün, o imperiyanın heç bir əyalətində, o cümlədən, Kappadokiyada özünə sığınacaq tapa bilməzdi. Bu haqda yuxarıda anonim M.Xorenskinin şəxsində ilkin xristian tərəfdarlarının başlarına gətirilən müsibətləri tarixi baxımdan xatırlatdıq.

Ermənilər xristianlığın Qriqoryan məzhəbini Roma katolik kilsəsinə daxil olandan sonra Papa XIII Qriqorinin şərəfinə Venetsiyada yerləşən kilsədə qəbul etmişlər. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, yada salsaq ki, ilk erməni katolik kilsəsi də Şərqdə deyil, Qərbi Avropada Venetsiya yaxınlığında yerləşən Müqəddəs Lazar adasında 1717-ci ildə Mxitar Sevastiyski tərəfindən inşa edilmişdi,² o zaman, Ön Asiyanın qərb əyalətlərinin birində (Kappadokiyada) guya 301-ci ildə meydana gəlmiş «erməni xristianlığından» və 303-cü ildə Qafqazda guya «inşa edilmiş» Eçmüəzzin katolik kilsəsindən bəhs etmək növbəti saxtakarlıqdan başqa bir şey olmadığı anlaşılır.

Venetsiya erməni kilsəsinin anonim keşiş M.Xorenskinin adı ilə «erməni xristianlığı»nu Kiçik Asiyada (Kappadokiyada) axtarmaqda, onu həmin ərazidə «kəşf etməkdə» ən başlıca məqsədlərindən biri Arsaklı çarı III Tiridatı və Part sətənətinə mənsubiyyətləri olan Maarifçi Qriqorini və Saakı «erməni xristianlığı» ilə bağlamaq, onlardan bəhs edən rəvayət epizodları əsasında uydurma «armyan arşakidləri» nəsil şəcərəsi tərtib etmək və bununla da Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz valiliklərinin tarixini «Böyük Armeniya» mifinin fonunda erməni babalarının adına yazmaqdır.

Təkrar edirik: xristianlığın ilk ermənidilli kilsəsi XVIII əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada inşa edilmişdi və onun banisi Mxitar Sevastiyskidir. Qərblə Şərq arasında pərakəndə səpələnmiş erməni icmasını toplum hala qətirəcək bu ilk mərkəzin yaranışından əvvəl, yə'ni XIII əsrdə Yaxın Şərqdə yaşayan ermənilər Yəhudi və xristian

¹ Böyük Sovet ensiklopediyası, c.7. M., 1972, s.216; V.Arutyunyan. Eçmüəzzin. M., 1958, s.8.

¹ V.Arutyunyan. Eçmüəzzin, s.326.

² B.B.Piotrovski. Urartu tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.8.

kilsəsindən ayrılıb, yunandilli Kilikiya kilsəsini ermənidilli xristian provaslav kilsəsinə çevirmişdilər.

Yuxarıda Venetsiya və Kilikiya kilsələrində mə'lum Şərq xalqlarına məxsus mifoloji və filoloji materiallar əsasında tərtib etdikləri kitablarda kifayət sayda «armeniyalar» «təşkil» etmələri barədə danışılmışdı.

Təkbidilməz bu tarixi kerçəkliklə S.N.Ovanesyan üz-üzə dayansa da, başqa soydaşları kimi, öz alim vicdanına xəyanət edərək, həqiqətin üzərinə qara erməni pərdəsi çəkməyə çalışır.

Belə ki, o, yuxarıda ondan gətirdiyimiz fikrin davamı olaraq parthlı Qriqorini ilk erməni katolikosu «edir» və onun iqamətgahını guya 303-cü ildə inşa edilmiş Eçmüəzzinə (M.Xorenskidə mə'bədin yerləşdiyi məkan Valarşapat adlandırılır, erməni tarixçiləri isə onun qarşısında mö'tərizədə «indiki Eçmüəzzin» sözünü yazırlar. Ovanesyan burada birlərəkdən Valarşapat adını «unudur», «Eçmüəzzinin» tarixini qədimləşdirməyə çalışır. Məqsəd də Ərəblərin gəlişilə yeni dini qəbul etmiş yerli Odsevər Türk əhalisinin mə'nəvi tarixində öz yeri olan qədim Atəşgahın «Eçmüəzzin» («Üçmüəzzin», yə'ni «Üç azançı») islam dövrünü unutdurmaqdı) «köçürür». Təbii ki, başqa qandaşları kimi, S.N.Ovanesyan da tarixə yanaşmada heç bir maddi-mədəniyyətə söykənmir.

Bəs, tarix nə deyir?

Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərinin dövrün iki qüdrətli dövlətləri (Persid-Sasani və romalılar) arasında bölüşdürüldüyü tarixi çağlar rəvayətdə işarələrlə əks etdirilmişdi. Burada üçüncü bir dövlətin mövcudluğundan, xüsusən «Armeniya» adında hər hansı bir «knyazlıq»dan, yaxud «dövlət»dən söhbət getmir və təbii ki, gedə də bilməz. Bu, tarixilik baxımından rəvayətdə «knyaz qızı» işarəsi heç də əsas vermir ki, IV əsrin əvvəllərində romalıların inzibati ərazisində daxil edilmiş Kappadokiyada (Kayseridə) erməni «knyazlığının» tarixi «varlığı» qəbul edilsin. Erməni müəlliflərinə inanılsa, Yaxın Şərq və Kiçik Asiya əhalisi Şərq tarixinin Part-Roma, Sasani-Bizans dövründə bu qüdrətli imperiyaların ayrı-ayrı inzibati ərazi bölgüsündə yaşamalı olmuşdur. Təbii ki, erməni ailələri də hər iki ərazidə pərakəndə yaşamışlar.

Din tarixindən mə'lumdur ki, m.s. II əsrdə İsus Xristosun (dini rəvayətə görə, İsus Qüds şəhəri yaxınlığında doğulmuşdur) şəxsiyyətinin e'lan edilməsi də, onun faciəli şəkildə e'dam olunması da romalılara məxsus işğal ərazisində baş vermişdir.

Başqa sözlə, rəvayətə görə, xalq kütləsini öz arxasınca aparan Yəhudi varlılarının və ruhanilərinin tələbi və Roma imperatorunun hökmü ilə ilk xristian təmsilçisi İsus Xristosun çarmıxa çəkilməsi hadisəsi Persid-Sasani inzibati ərazisində deyil, Roma imperiyası

hakimiyyəti altında yaşayan Yəhudi əhalisinin arasında meydana çıxmışdır.

Maarifçi Qriqori ilə əlaqədar yuxarıda xatırladığımız rəvayət versiyalarında verilən işarələrdən mə'lum olur ki, romalıların müstəmləkə ərazilərində yaşayan ayrı-ayrı erməni ailələri (burada söhbət bütöv icmadan getmir) arasında İuda inancını qəbul edən şəxslər olmuşdur. Biz də bu rəvayət xəbərini gəlin, şərti olaraq, tarixi həqiqət kimi qəbul edək. Lakin o demək deyildir ki, bu hadisə ümumən çağdaş erməni xalqının babalarının həyatında baş vermiş «tarix» olaraq qələmə verilsin, hətta onun icra tarixi dəqiq rəqəmlə (301-ci il? necə dəqiq!) göstərsin.

Xristianlığın Roma istila ərazisindən Part ərazisinə Maarifçi Qriqori tərəfindən «aparılması» iddiasına gəldikdə, söylənilənlərdən mə'lum oldu ki, bu real tarixi faktlara söykənən həqiqət deyil, ziddiyyətli rəvayət versiyalarında məqsədli uydurmadır.

Bu baxımdan erməni kilsəsinin daha sonralar uydurulan ziddiyyətli rəvayətlərlə «Avesta» həqiqətinin üzərinə «Avesta» təəssübkeşi Arsaqlı çarı III Tiridatın və çar sülaləsinin nəsil qohumu olan Maarifçi Qriqorinin adı ilə saxta «erməni xristianlığı» pərdəsi çəkməyə çalışmasının heç bir tarixi əsası yoxdur.

Elə bu real, təkbidilməz səbəbdən də erməni xristianlığının tarixini 301-ci ildən başlayan kilsənin iddiası boş söz olaraq havadan asılı qalır. Təsadüfi deyildir ki, kilsənin anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad etdiyi «Armeniya tarixi»ndə «yer üzünün knyazı Zarvandan» və başqa «Avesta» tanrılarından və atəş inanlı Mar əhalisindən, habelə Mar Artəşəsdən danışılır, lakin orada erməni icmasının mə'nəviyyatını və məişətini xristianlıqla əlaqələndirən öləri söz belə işlədilmir. Məhz bu həqiqətin təsdiqi baxımından fransız «armenisti» Lanqlu 1867-1868-ci illərdə M.Xorenski haqqında yazdığı məqalələrdə təkrar-təkrar qət'i nəticəyə gəlirdi ki, «onun tarixində» xristianlıq ideyası ilə bağlı heç bir işarə belə yoxdur».¹

Azərbaycan türklərinin tarixinə bilərəkdən, siyasi məqsədlə vurulan qara rənglər mövzumuzla bağlı mifoloji və epik ədəbiyyatda da öz bədxah bəhrəsini verir. Bu baxımdan əvvəldə söylənilən fikrin davamı olaraq, aşağıda da şahidi olacağıq ki, zəngin ədəbi-estetik irsimiz Sasanilər dövründə hansı dəyişikliklərə mə'ruz qalmışsa, ilk xilafət istilalarından sonra üfunətli haykazan kilsələrində erməni keşişlərinin qələmindən daha ağır zərbələr almışdır.

Onlarla erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflərin əsərində Artəşes, Tiqrən, Artavaz və b. haqqında hətta bir-birinin qət'i təkbidilməz rəvayət və əfsanə versiyalarının yaranmasına səbəb də məhz

¹ Q.Xalatyants. «Armeniya tarixi»nin tənqidi öyrənilməsinin başlanğıcı. s.388.

Atəşgahlardan ələ keçmiş irsimizə qarşı orta əsr erməni keşişlərinin mə'nəvi və siyasi terrorizmi ilə bağlıdır. Bu haqda bir qədər sonra.

Bütün bu deyilənlərlə bərabər Sasani çarlarının hakimiyyətləri illərində etnopersid ruhu ilə qədim «Avesia»ya edilmiş əlavələr, habelə bu ən'ənənin davamı olaraq, daha sonralar «Zend-Avesta»nın özünü «Kiçik Avesta», «Böyük Avesta» deyilən bölgüyə ayıran fars-pəhləvi şovinist ziyalılar tərəfindən qədim abidədən qalmış olub-qalan materialların da kökünə balta vurulması açıq sübut edir ki, Makedoniyalı Aleksandrdan başlayaraq, uzun əsrlər boyu dövr və zaman Azərbaycan türklərinin əleyhinə işləmişdi.

Fikrimizcə, vahid qədim Azərbaycan iki hissəyə parçalanandan sonra Rus imperiya siyasəti «Avesta»nın üzərində Şimali Azərbaycan ziyalıların da nəzarətinə – onun dərinədən öyrənilməsi və monumental tədqiqinə şərait yaratsaydı, şübhəsiz, Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk tayfalarının qədim tarixinə gələri persidələr açıq-aşkar sahib çıxma bilməzdilər.

Azərbaycan türklərinin qədim və zəngin tarixinin başına gətirilmiş müsibətlər təkcə Persid çarlarının adı ilə bağlı deyildi. Atəşgahların yerlə yeksan edilməsi və tarixi m.ö. minilliklərə ilıxşılı olan zəngin yazılı xəzinələrimizin quldurcasına çapılıb-talanması baxımından milli mə'nəvi və mədəni irsimizin daha dəhşətli dövrü Ərəb xilafətinin yürüşləri ilə başlayır. Babalarımızın başına gətirilən mə'lum fəlakətlərdə xilafət sərkərdələrinə atəşpərəst Azərbaycan türklərinə qarşı yardımçı olmuş erməni kilsəsinin xidmətləri də xalqımızın taleyində qanlı bir tarix olaraq unudulmazdır. Belə bir siyasi şəraitdən ustalıqla istifadə edən erməni keşişləri Kiçik Asiyada, xüsusən Qafqazda «Avesta» me'marlıq sənət abidəsi olan Atəşgahlara - Şərqn qədim Akde miyası olan bu inanc tə'lim evlərinə məxsus kitabxana və arxivləri talan etmişlər.

Həmin dövrdən də Kilikiyada Yunan və suriyədilli erməni kilsəsində Atəşgah materialları əsasında Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarının-Oğuz ellərinin məskun olduqları tarixi ərazilərin gələcək erməni nəsiləri tərəfindən sakitcə işğalını həyata keçirmək üçün müxtəlif versiyalarda rəvayətlərin və əfsanələrin işlənməsinə başlanılır və bununla da baş verəcəyi tarixi dövr aydın görsənməsə də, qurd səbrli keşişlərin qələmi ilə əsrləri qarşılayacaq ideoloji planlar tərtib edilir. Buna görə də əgər çağdaş erməni müəlliflərinin «erməni mifologiyası» adı altında «erməni allahları» və «erməni çarları» deyə qələmə aldıkları (gürcülər də həmçinin) adlar siyahısını Ön Asiya türklərinin kerçək tarixi və «Avesta» rəvayət qəhrəmanları ilə paralel təhlilə çəksək, o zaman, qaçqın və dilənçi erməni ailələrinin Rus İmperiyasının hamiliyi altında XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində yerləşdirilməsi, nəhayət XX əsrin sonunda da

katolikos Vazgenin təhriki ilə daşnak bandası tərəfindən əldə silah ev sahibinin Qərb torpaqlarından qovalanıb çıxarılması və Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 20 faiz ərazisinin işğal edilməsi tarixinin ideoloji başlanğıcını Ərəb Xilafətinin «Avesta» Şərqnə olan düşmənçilik yürüşü ilə bağlamalıyıq.

Bütün bu deyilənlərdən bəlli olur ki, keşiş müəlliflərin yazdıqları «Armeniya tarixi» kitablarında bir-birini qət'i təkzib edən çoxsayda dolayış rəvayət versiyalarının meydana çıxmasının başlıca səbəbi Atəşgah arxivlərində və kitabxanalarında qorunub saxlanılan Atarpatena əhalisinin özlərinin və soykök qohumları olan Arsaklıların keçmiş qəhrəmanlıq tarixini qan yaddaşına çevirən mifoloji və filoloji ədəbiyyatı erməni xalqının tarixinə yazmaq məqsədi ilə, orta əsr keşiş müəlliflərin ayrı-ayrı dövrlərdə onlara zaman-zaman etdikləri əlavələr və ciddi sərbəst redaktələrlə əlaqədardır.

Azərbaycan türklərinin zəngin mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixinin Ön Asiyada qədimliyinə qısqançlıqla, əslində düşmənçisinə yanaşmanın nəticəsidir ki, ulu abidəmiz olan «Avesta»nı Böyük İnsan«tarixinə» bəxş etmiş ulu Zərdüştü tərbiyə edib yetişdirmiş Atəşgahların qədim dünya tarixində ilk elmi mərkəz, çağdaş tə'biricə, Akademiya olmaları barədə bu günə qədər görkəmli mütəxəssislər susurlar.

Bu problemin geniş şəkildə monumental tədqiqini gələcəyə torpaq və soykök təassübü çəkəcək fikir ardıcılarımızın sərəncamına buraxsaq da, mövzunun tələbi baxımından, Atəşgah haqqında yuxarıdakı fikirlərimizi ötəri də olsa, davam etdirəcəyik.

Qaynaqlardan bəlli olur ki, Mar-Maday və Maq Türk tayfaları arasında atəşlə bağlı inancın genişlənərək oymaq-oymaq, el-el yayılmasının tarixi çox qədimidir. M.ö. minilliklər boyu Maq tayfaları atəşə inancın ölkədə geniş yayılmasında müstəsna rol oynamışlar. Bu işdə onların arasından çıxan kahinlərin təşkil etdikləri Atəşgahlar təkcə əhalinin sitayiş evləri olmamış, həm də atəşə inanc baxımından yaradan və yaranış ətrafında olan çox şaxəli elmi sistemin tə'lim və təbliğ mərkəzləri olmuşlar. Bu mərkəzlər, eyni zamanda, əhali arasında əcdadlardan gələn geniş yayılmış ən'ənəvi həyat tərzini, məişətini, inancını, e'tiqadını və qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişini və s. irsini yaşadan mifoloji bədii materialları bir yerə toplayır, onların epizodlarından Maq kahinləri ayrı-ayrı mərasimlərin icrasında teatrlaşdırılmış səhnələrdə istifadə edirlər.

Bu günə qədər ayrı-ayrı klassiklərimizin əsərlərində qorunub saxlanmış mərasimlərdə Maq kahinlərinin ulu od-atəş inancı ilə əlaqədar oxuduqları nəğmələr bizə əcdad ruhumuzu, əcdad məişətimizi xatırladır.

Maq kahinlərinin yaratdıqları inanc evləri Ön Asiyada və Ön Qafqazda zaman-zaman genişlənir, inkişaf edir, nəhayət Atəşgah adı ilə dini-elmi mərkəz olaraq formalaşmağa başlayır. Fikrimizcə, əgər bu Atəşgahlar, həm də mükəmməl təlim və tərbiyə, maarif və təhsil ocaqlarına çevrilməsəydilər Böyük İnsan tarixində görkəmli Maq və astroloq kimi qiymətləndirilən zəngin ensiklopedik biliyə malik nə Zərdüşt olardı, nə də «Avesta» kimi monolit bir yazılı abidə yaranmış olardı.

Zərdüşt «Avesta»-ni yazıya aldığı dövrdə tarix nə Yunan müdrikliyindən xəbərdar idi, nə də yəhudilərin və xristianların təkallahını tanıyırdı. Başqa sözlə, dünya tarixinə «Avesta»-ni bəxş edən Atəşgah Akademiyasının «Bibliya» yaradan kilsə məktəbinə ulu sələf olduğu həqiqətini qəbul etmək çağdaş xristian aləminə çətin olsa da, bu reallığın qəbul edilməsi qaçılmazdır.

«Avesta» ətrafında apardığımız araşdırmalar əsas verir söyləyə ki, vahid tanrı ideyası ilə tarix səhnəsinə atılan Azərbaycan türklərinin əcdadları hələ Zərdüştə qədər atəş işığında zəngin mədəniyyətin əsasını qoymuşdular. «Avesta» və onun müəllifi Zərdüşt Peyğəmbərlə başlanan yeni dövrdə bu mədəniyyətin coğrafiyası tez bir zamanda Hindistana, Əfqanıstana, Yunanıstana, Babilistana və s. yaxın-uzaq ölkələrə doğru genişləndi, genişləndikcə yeni-yeni yerli etnoelementlərlə daha da zənginləşdi və ölməzlik taleyinə qovuşdu.

Təkallahlıq ideyası ilə daha sonralar tarix səhnəsinə gələn bəzi çağdaş xalqların babaları öz inanc evlərinin işini qurmaq üçün Ön Asiyada böyük nüfuza malik olmuş Atəşgah təlimindən çox şey əxz etmişlər. Bu baxımdan «Tövrət»lə başlanan təkallahlığın ideya mənbəini «Avesta» ilə bağlayan görkəmli alim E.E.Bertelsin gəldiyi nəticə problemin tarixilik kontekstində işıqlandırılması mənasında olduqca gərəklidir. O, yazır: «Dünyanın yaranması tarixini Zərdüştilər belə təsəvvür edirdilər: Hər şeyi bilən və ən qüdrətli Allah olan Ahura-Məzda yer aləminin mövcudluğu müddətini 12 min ilə təyin etdi. İlk üç min il ərzində Ahura-Məzda yalnız ruhani aləm yaradır. Sonra Anqra-Manyu peyda olur. Ruhani işıqda o, yoxdur. Ahura-Məzda ona dünyanı təklif edir, lakin Anqra-Manyu bu təklifi rədd edir. Onda Ahura-Məzda doqquz min illik mübarizə təklif edir».¹

Dünyanı aşağıdakı ardıcılıqla yaratmış Ahura-Məzda fəlsəfəsində köklü yer tutan təkallahlıq baxışı daha son min illiklərdə meydana gələn məlum monoteist dinlər tərəfindən olduğu kimi əxz edilmişdir:

- 1.Səma-Göy (Günəş və Hava)
- 2.Su.
- 3.Torpaq.
- 4.Bitki.
- 5.Heyvanat.
- 6.İnsan.

Dünya dinləri arasında Zərdüştü Səməvi Kitaba malik ilk Peyğəmbər kimi qiymətləndirən ilahiyyət tarixi, sözsüz, bu böyük şəxsiyyəti yetirən Atəşgahın qədim və zəngin müqəddəs təlim və elm ocağı olduğunu da qəbul etməlidir. M.ö. V-III əsrlərdə yaşamış qədim Yunan müəlliflərindən Ksanf, Evdoks, Kipdsk, Aristotel və başqaları xəbər verirlər ki, Zərdüşt Troya müharibələrindən 6 min il əvvəl yaşamışdır.¹

Çağdaş Avestaşünas Meri Böys də eyni fikrlə yazır ki, Zərdüşt Kserksin Yunanıstana olan yürüşündən altı min il, Troya müharibələrindən beş min il əvvəl yaşamışdır.²

Əvvəla, tarixin bu çağında farsların babaları Ön Asiyada görünməmişdilər. İkincisi, bütün bu fikirlər «Avesta» abidəsini ərsəyə gətirən məktəbin, başqa sözlə, Maqların ilkin təlim ocaqlarının - Atəşgahların yaranma çağlarını dünya tarixinin ən qədim dövrləri ilə bağlayırlar.

«Avesta» dövlətçilik və idarəçilik, habelə cəmiyyət hadisələrinin mə'nəviyyət, mədəniyyət və çağdaş anlayışda, maarifçilik məsələlərinin tənzimlənməsi baxımından Maday imperiyasının ilk dövrlərindən (Deyokun dövründən) ölkə həyatında vahid qanunvericilik xidməti göstərmişdi. Ancaq şanlı babamız Kiaksarın hakimiyyəti illərindən artıq çiçəkli həyatını yaşayan Maday imperiyası öz hüdudlarını Kiçik Asiyada Qalis çayına, Qafqazda Kolxidayadək genişləndirdikdən sonra «Avesta» istər Qərbi Avropadan gələrək yerləşmiş ayrı-ayrı dilə və inanca malik olan etnosların, istərsədə qohum Türk tayfalarının həyatında müstəsna tarixi rol oynamışdı. Başqa sözlə, «Avesta» Qədim Şərqi çox geniş ərazilərində məskunlaşmış istər yerli, istər gəlmə kiçik etnik qrupların və böyük tayfaların həyat və məişəti, inanc və mə'nəviyyəti üzərində yüz illərdən bəri sarsılmaz hakimiyyətini qoruyub saxlamışdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Avesta» Maday səltənətini Mar/Maday/Maq Türk tayfa ittifaqının əlindən xəyanət yolu ilə alan və damarlarında yarı Türk, yarı Persid qanı axan Kirin (Kiroşun) əsaslandırdığı Əhəməni-Persid səltənəti illərində də, daha sonralar da ölkəni işıqdan, ağıldan məhrum etmək qəsdilə işğalçı Yunan

¹ E.E.Bertels. Gösterilən əsəri.s .34.

¹ I.M.Dyakonov. Midiya tarixi, s.485.

² Meri Böys. Zərdüştilər (inanclar və adətlər). M., 1988. s.62.

sərkərdəsi Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən «Avesta» hərbi qənimət olaraq aradan çıxarılsa da, ölkə Atəşgahlarının nüfuzu sayəsində Zərdüştü təlim nəsil-nəsil öz qədim mə'nəvi hakimiyyətini yaşatmışdır. İnkaredilməz tarixi həqiqət budur ki, Azərbaycan türklərinin bu Dədə abidəsi həmin yüzilliklərdə Şərqdə «Ellinizm» mədəniyyətinin yaranması, inkişafı və formalaşmasında müstəsna rol oynamışdı. Hələ xatırlasaq ki, m.ö.IV əsrdə Makedoniyalı Aleksandrın göstərişi ilə «Avesta» tərcümə edilmiş və sonrakı əsrlərdə də abidəmiz yunanlı ziyalılar tərəfindən öyrənmişdi,¹ o zaman, «Avesta»nın yunanların elm aləmində hansı yüksək maraq dairəsində dayandığını, bununla da Türkün Müqəddəs Kitabının Ellin mədəniyyətinin taleyində necə müstəsna rola malik olduğunu təsdiq etmiş olarıq.

«Avesta»nın nüfuz dairəsinin daha da möhkəmləndirilməsi Atarpatena çar sülaləsindən olan Artaksidlərin (Artaxsidlərin), Mitridat adlı Pont çarlarının və onların qan qohumları Parn Türk-İskit tayfa ittifaqının hakimiyyətə gətirdiyi Arsaklı sülaləsinin səltənət dövrünə düşür.

Bundan sonra ümumtürk dövlətçiliyinin bütün zəngin mirasını xəyanət yolu ilə ikinci dəfə ələ keçirən persidlərin Sasani sülaləsi dövrü, habelə Ərəb xilafətinin işğalından neçə on illər sonrakı çağda da «Avesta» qoca Şərqi mə'nəvi, mədəni və əxlaqi həyatında min illiklərdən başlayan tə'sir gücünü hələ də yaşadırdı.

Atəşgahın və onun elmi məhsulu olan «Avesta»nın m.ö. Ön Asiyada sivil mədəniyyətin yaranmasında, təşəkkülündə və formalaşmasında oynadığı tarixi rol ətrafında qısaca söylədiklərimizə mövzu ilə bağlı nəticə olaraq deyə bilərik ki, erməni müəlliflərinin ümumtürk tarixinin hər hansı çağında Ön Asiyada və Qafqazda erməni «dövlətçilik tarixlərindən» bəhs etmələrinin heç bir maddi və mə'nəvi əsasları yoxdur. Qədim tarixin hər hansı bir zaman kəsiyində real tarixin təsdiq etdiyi müəyyən coğrafi ərazidə toplum halda yaşamamış, yarı-ayrı dövlətlərin ərazisində yerli qonşu əhalinin hiss etməyəcəyi az sayda ailə-ailə şəkilində ömür sürmüş, həmin ölkə əhalisinə məxsus olan inanc evlərinə (yunanların, sonralar romalıların eyni ərazidə olmuş suriyədilli və yunandilli ibadət evlərinə) getmiş və onların məişətinin tə'siri altında öz həyat tərzlərini tənzimləmiş İşkil etnosunun varisləri orta əsrlərin ilkin onilliklərinə qədər çağdaş anlayışda nə xristianlığa, nə də etnik yazı-pozuya malik olmamışlar.

¹ E.E.Bertels. «Avesta»nın tədqiqi üzrə yeni işlər. SSRİ EA Şərqsünəşliq İnstitutunun elmi qeydləri. III c., 1951, s.267-268.

Təbii ki, ağıl silahına malik olmayan adsız bir icmanın öz dilində dövrün dini-elmi mərkəzi rolunu oynayan kilsələri də olmamalı idi. Hətta nə Mesrop Maştosun şərti qəbul etdiyimiz dövründə, nə də ondan sonrakı onillikdə İşkil icmasının dilində nə kilsə olmuşdu, nə də kilsə ədəbiyyatı.

Ön Asiyada pərakəndə yaşayan çox az saylı, hətta qonşuların tanımadıqları bu adsız tayfanın Suriyə ərazisində məskunlaşmış nisbətən böyük qismi inanc evlərində qoltuqlarına sığındıqları yerlilərin dili və yazısı ilə paralel Yunan dili və yazısı ilə də məşğul olmuşlar. Bu fikri Mesrop Maştosun həmin kilsələrdə təlim alan şagirdi Koryun, M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeyan tarixi»ni son əlavələri və sərbəst redaktəsi ilə təkmilləşdirən və kitaba «Ön söz» yazan N.Emin və başqa erməni müəllifləri də təsdiq edirlər.

Xatırladaq ki, Parfya çarları dövrü (I Volozezin dövründə) keçmiş Maday imperiyasının yerli Türk əhalisi arasından və Atəşgahlardan ilk dəfə toplanmış və ölkənin Ana Yasasına çevrilmiş «Avesta» üzərində daha sonralar bütün dövlətçiliyini və ölkə həyatını tənzimləyən Sasani-Persid hökmdarlarının hayk tayfasına qarşı olan isti münasibəti həmin ərazidə çox az sayda yaşamış erməni ailələrini tez bir zamanda nəsil-nəsil Zərdüştü inanca daha sıx bağlayır. Lakin Maday imperiyası dövründən başlayaraq «Avesta» dili və Zərdüştü inanc Persidlərə hansı tə'sirdə olmuşdursa, xüsusən Part dövləti ərazisində yaşamış erməni babalarının həyat və məişətində də eyni güc mərkəzinə çevrilmiş, onların etnolingvistikalarında bir canlanmaya, etnoleksikonlarında dirçəlmə prosesinin başlanmasına, inanclarında aparıcı tanrı panteonunun müəyyənələşməsinə səbəb olmuşdur.

Məhz həmin dövrdə «Avesta» məktəbindən maariflənməyə başlamış ermənilərin daha sonralar meydana çıxmış varisləri Ərəb xilafətinin ilk yürüş illərində quldurcasına ələ keçirilmiş yazılı Atəşgah mədəniyyəti xəzinəsinin üzvlərinin köçürülməsində və bu möhtəşəm mədəniyyətin «erməniləşdirilməsində» mənsub olduqları xalqa müstəsna tarixi xidmətlər göstərmişlər. Tarixin həmin çağlarından da yunandilli Kilikiya kilsəsinin qaranlıq hücrəsində, pis erməni iyi verən şamanın zəif işığı altında «Avestadilli»¹ bu erməni keşiş nəslinin qələmi ilə Türkün atəş ocağı «söndürülür», odsevər Arsaklı

¹ «Mesrop əlifbası»nın mənşəini «Avesta» yazısına bağlayan mütəxəssislər, şübhəsiz, xatırladığımız tarixi həqiqətə əsaslanırlar. Bu fikir qəbul edilərsə, bir tərəfdən Mesrop Maştos şəxsiyyəti təzib edilməklə Maarifçi Qriqori və Saak «ermənilikdən» çıxarılar və bununla da «erməni xristianlığı»nın ilk tarixi zərbə altına düşərdi. XIII əsrdə tərtib edilmiş kilsə kitablarının Atəşgah materiallarından hazırlanıqları meydana çıxardı və onların erməni «Alban yazısı», albanların «xristianlaşdırılması» və «erməniləşdirilməsi» ətrafında qaldırdıqları iddiaların əsassız cəfəngiyyat olduğu aşkarlandı.

çarları sün'i şəkildə «xristianlaşdırılır» və «erməni arşakidlərinə» «çevrilirlər».

Yuxarıda deyilənlərdən o nəticəyə gəlinir ki, erməni müəlliflərinin iddialarının tam əksinə olaraq, Arsaklı Valarşa (I Vologez) öz adına saldırdığı şəhərdə-Valarşapatda (indiki Eçmüəzzin) ölkə həyatında dövlət idarəçiliyində müstəsna hakimiyyəti olan ən'ənəvi dədə-baba inancına-Səma Tanrısına (Ahura-Məzdəyə) səcdə evi, yə'ni Atəşgah ucaldardı, nəinki İsus Xristosa kilsə. Bundan başqa, əgər tarixə nəzər salsaq, Valarşanın (I Vologezin) yaşadığı dövrlə (117-140) Orta Şərqdə, çağdaş anlayışda, xristianlığın meydana gəlməsi dövrü arasında nə qədər zaman ayrılığı olduğunu da unutmamalıyıq.

«Avesta»nı yenidən bərpa edib, onu ölkədə Ana Yasaya çevirmiş Valarşanın öz adına saldırdığı Valarşapat şəhərində ucaldığı dini mərkəzin xristianlıq mərkəzi olması ətrafında erməni keşiş müəlliflərinin qaldırdıqları iddia hansı maddi əsasla bu günə qədər kerçək tarix kimi qəbul edilmişdir? Bu fikrin heç bir maddi-tarixi əsası yoxdur.

Əgər Valarşanın səltənət çağı ilə (117-140) erməni xristianlığının meydana gəldiyi (əlbəttə, bu fikri şərti qəbul edirik. Çünki qarşıda gətirəcəyimiz tarixi maddi sübutlarla erməni xristianlığının daha sonrakı yüz illiklərdə yarandığı aşkarlanacaqdır) dövrü (IV əsr) yüz illərin zaman məsafəsi ayırdığını nəzərə alsaq, Valarşapatda inşa edilmiş inanc evinin Atəşgah olması inkaredilməz həqiqətin təsdiqinə çevrilir.

Bu da təkzibedilməz bir həqiqətdir ki, Valarşapat inanc evi xristianlıqla əlaqədar olmuş olsaydı, yaxud «erməni xristianlığının» tarixi 301-ci ildən başlasaydı, şübhəsiz, heç olmasa erməni xalqının mifoloji allahlar panteonunda az-çox xristianlıq elementləri də olardı.

Bəs, erməni iddialarına qarşı tarix nə cavab verir?

Geniş yayılmış ədəbiyyatdan mə'lumdur ki, Xilafət sərkərdələrinin qılınıcı odsevər türkləri min illərdən bəri gələn ata-baba inancından yeni dinə keçmək məcburiyyəti qarşısında qoymuşdu. Xilafətin başlıca siyasəti Azərbaycan türklərinin qədim tarixini məhv etmək məqsədilə yeni nəsilləri islamlaşdırmaq və ərəbləşdirmək idi. Təsadüfi deyildir ki, işğal edilmiş ərazilərə qumlu səhralardan gətirilmiş ərəb ailələri yerləşdirilirdi. Vahid Azərbaycanın geniş coğrafiyasında günümüzədək ərəblərin adını yaşadan toponimlər, oykonimlər və başqa tarixi maddiyyətlərdə bunu sübut edir. Elə buna görə də yerli atəşpərəst türk əhalisini islamlaşdırmaq və «ərəbləşdirmək» siyasəti yerlərdə «məscid» adı ilə ideoloji mərkəzlərin təşkili zərurətini ön plana çəkirdi.

Bu barədə Ərəb xilafət tarixçilərinin əsərlərində maraqlı mə'lumatlar saxlanılır.

Əl-Bəlazuri Xilafətin Qərbi Azərbaycanda iqamətgahı olan canişin Əbüləziz İbn Xatim ən-Nümaya işarə ilə yazır: «O, Dəbil şəhərini qurdu, onun məscidini möhkəmləndirib böyütdü».²

Burada söhbət nə Dəbil şəhərinin, nə də hər hansı yeni məscid binasının inşaatından getmir, Ərəb qoşunlarının hücumu zamanı dağıntılara mə'ruz qalmış şəhərin və məscidə çevrilmiş əvvəlki inanc mə'bədinin yenidən bərpa və qurulması barədə mə'lumat verilir.

Əgər Xilafətin ilk illərində Divində (Dəbildə) erməni mənsubiyyətli əhali yaşamış olsaydı, şübhəsiz, orada xristian kilsəsi olardı. Arsaklı çarlarına işarə ilə IX əsrin 40-cı illərində yaşamış katolikos İovannes VI Draxanakertsi xəbər verir ki, «Divində atəşpərəstlər üçün mə'bəd inşa edildi».³

Darbinyan-Melikyan Divin şəhərinin m.s. V əsrin 60-cı illərində Xosrov II Kotak adlandırdığı çar tərəfindən salındığını yazır.⁴

Göründüyü kimi erməni müəlliflərinin özləri təsdiq edirlər ki, Divində xristian ermənilər deyil, əzəldən Zərdüsti inancılı Türk əhalisi yaşamışdır. Bu tarixi həqiqət bizə əsas verir torpaq iddiasında olan ermənilərə bir daha xatırladaq ki, mə'lum səbəbdən Xilafət xristian mə'bədini «Qur'ani-Kərimin» təbliğat ocağına çevirməzdi. Çünki ərəblər Qafqaza xristianları deyil, atəşpərəstləri Həzrəti Məhəmməd Rəsullahın dininə də'vət etmək üçün gəlmişdilər.

Əgər Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində Xilafət dövrünədək ermənilər, azsayda olsa da, yaşamış olsaydı, şübhəsiz, nə Dəbildə məscid adı çəkilərdi, nə də Valarşapat Atəşgahı islamı inanca bağlı olan «Eçmüəzzin» adını daşıyardı.

Sual olunur, nə üçün Valarşapat Atəşgah mə'bədi odsevər yerli əhalinin islamlaşdırılması dövrü məhz Azərbaycan türklərinin dilində say bildirən «üç» («eç») sözü ilə «Qurani-Kərim»dən gələn «müəzzin» anlamının birləşməsindən yaranmış adla ikinci tarixi həyatını yaşamağı olmuşdur?

Mə'lumdur ki, «müəzzin» sözü Mədinədə Peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmmədə Rəsulluq göndərmiş Allahın adına inşa edilən ilk

¹ M.Xorenskida və başqa keşiş müəlliflərdə Dəbil «Divin» adı ilə qeydə alınır və onun Arsaklı çarları tərəfindən inşa edildiyi yazılır. Şübhəsiz, Arsaklı çarları inşa etdirdikləri yeni şəhərlərdə imperiyada Ana Yasa olan «Avesta» təlimi mərkəzləri ucaltmışlar. I Vologez tərəfindən «Avesta»nın yenidən bərpa edilməsi və Ərəb tarixçisinin xilafət canişinliyində məscidin qayğısına qalınması xəbəri də bunu sübut edir.

² Nailə Valixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, s.83.

³ İov. Draxanakertsi. Armeniya tarixi, s.75.

⁴ Darbinyan-Melikyan. İzahatlar. İov. Draxanakertsi. Armeniya tarixi, s.276.

müsəlman məscidinin damına qalxan və oradan insanları: «Allahu-Əkbər! Allahu-Əkbər! La ilahə illəllah, ya Mühəmmədən Rəsullah» deyə, ibadətə çağıran mənşəcə Həbəş olan Bilalın şəxsiyyəti ilə tarixləşən müqəddəs bir vəzifəni həyata keçirən mö'minin islamı tituludur. Həmin tarixdən günümüzdə qədər müsəlman Şərqində mö'min bəndələri ibadətə haraylayan şəxs «müəzzin» adı ilə tanındı.

Müsəlman adətində görə, müəzzin məscidin damından, yaxud daha sonralar ona əlavə edilmiş minarə adlanan hissəsindən mö'minləri gündə üç dəfə (səhər, günorta, axşam) ibadətə haraylayır.

Əgər qədim Valarşapat məbədinə Xilafətin ilk illərindən verilmiş «Eç/üç müəzzin» adına İslam dininin qanunları baxımından yanaşsaq, şübhə qalmaz ki, bu adı yeni dinə inanc gətirən yerli atəşpərəst Türk əhalisi hər gün üç dəfə onları ibadətə çağıran müəzzinin şərəfinə tarixin qan yaddaşına çevirmişdi.

Atəşgahda Səma Tanrısına (Ahura-Məzdaya) ibadətə çağıran odsevər əhalini «Avesta» Maq kahinini həmin tarixi çağdan e'tibarən «Qur'ani-Kərim»in müəzzini əvəz etdi. Həmin dövrdən də Ərəb dilində olan «müəzzin» sözü yeni dinlə bərabər Azərbaycan türklərinin ləkskonuna daxil oldu. «Müəzzin» anlamı daha sonralar geniş xalq kütləsinin dilində onun tərcümə variantı ilə («azan verən», yaxud «azançı» sözü ilə)¹ paralel işlənməyə başladı.

Bu tarixi kerçəklik sübut edir ki, gəlmə erməniləri «qədim əhali» etmək məqsədilə Qərbi Azərbaycan ərazisində IV-V əsrlərdə «Eçmüəzzin» adı ilə erməni katolik kilsəsi axtarmaq və «tapmaq» Xilafət dövrü islamlaşdırılmış yerli odsevər əhalinin qədim tarixinə sahiblənmək cəhdindən başqa bir şey deyildir.

Bə'zi erməni müəllifləri Eçmüəzzinin kilsə tarixini başqa dövrə atırlar.

Əgər 1763-cü ildən 1780-ci ilədək erməni katolik kilsəsinin rəhbəri olmuş katolikos Simeon Erevantsinin yazdığına inansaq, erməni kilsəsi 1441-ci ildə Kilikiya əyalətlərindən olan Sisdən Eçmüəzzin ərazisinə köçürülmüşdür.² Lakin rəsmi sənədlər keşişin işarə etdiyinə məskəni, nə də Kiçik Asiyadan Qafqaza keçirilən ilk erməni kilisəsinin yerləşdirilmə tarixini qəbul etmirlər. Məsələn, birçə nümunə. Rəvan xanın aşağıdakı məktubundan mə'lum olur ki, Sis kilsəsi Eçmüəzzində deyil, qədim İrəvan qalasından xeyli aralıda – «Göyçə gölünün» qərbində əl-ayaqdan uzaq bir dərədə inşa edilmiş Ağ kilsə deyilən kiçik bir kənddə XV əsrdə deyil, XVI əsrdə gətirilib yerləşdirilmişdi.

Erməni katolikosunun nişan verdiyi tarix ağıla batan olmasa da, onun söylədiklərindən bir həqiqət özünü göstərir: Kilikiya kilsəsi XVI əsrdən başlayaraq, Yaxın Şərqdən və Kiçik Asiyadan müxtəlif yollarla erməni ailələrini hiss edilməz dərəcədə ustalıqla Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində məskunlaşdırmağa başlayır.

Canlı şahidlər və yazılı mənbələr erməni katolikosunu təkzib edir. xatırlanan hadisənin daha sonrakı yüzilliklə əlaqələndirir. Bu baxımdan İrəvan qalabəyisi və Çuxur-Səəd bəylərbəyi Rəvan xanın 1519-cu ilin oktyabrında Şah İsmayıl Xətaiyə yazdığı məktub maraqlıdır.

Rəvan xan Ağkilsə kəndinə gəlib yerləşmiş katolikos II Qriqorinin Arazın sahilindən günəməzd mövsümü işə gəlmiş ermənilərlə əlaqədar məkrli və ölkə üçün təhlükəli siyasət yeritməsi barədə Şah Xətaiyə xəbər verərək məktubun bir yerində yazır: «... vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının Türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara kiçik kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafqazda qədim mövcudluğu təsəvvürü yaradılır ki, bu da istiqbalda nəsilərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarad bilər... Mənə səlahiyyət ver, cəmi on beş min gəlməni mövsümü işçilər kimi, qisim-qisim qaytarım vətənin dışarına».¹

Bu rəsmi dövlət sənədi məkrli keşiş siyasətini ifşa etməklə yanaşı, ermənilərin XVI əsrdən başlayaraq Kiçik Asiyadan sızma şəkildə günəməzd dolanışığı arxasınca gəlib, Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim ərazisində pərakəndə şəkildə yerləşmə tarixinə şahidlik edir.

Erməni tarixçiləri bu həqiqətin əksinə olaraq, öz babalarının guya Qafqazın yerli-köklü əhalisi olduqlarını «sübut» etmək üçün çağdaş Eçmüəzzin kilsəsinin «xristian tarixini» ən qədimlərə çəkirlər və bununla da kerçək tarixi saxtalaşdırmağa çalışırlar.

Gəlin inkar etməyə – bu erməni «tarixi»dir! Bəs, Böyük İnsan tarixi nə deyir?

Mövzudan kənarlaşmamaq üçün Eçmüəzzin məscidinin erməni xristian kilsəsinə çevrilməsi tarixini təsdiq edən hadisələrin bir məqamını, ötəri də olsa, xatırlamağa çalışaq.

Rusların qanlı Qafqaz işğalı tarixindən mə'lumdur ki, İmperator ordusunun sərkərdələrindən P.D.Sisianovun 1804-cü ildə, İ.V.Qudoviçin 1808-ci ildə, nəhayət İ.F.Paskeviçin 1 oktyabr 1827-ci il tarixdə komandanlığı altında İrəvan qalasına dəfələrlə hücumlar dövrü qala ətrafında yerləşmiş kəndlərimizin əksəriyyəti yerlə yeksan

¹ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı. 1985. s.408.

² Simeon Erevantsi. Cambr. M., 1958, s.376.

¹ T.Köçərli. A.Rzayev. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri haqqında». – «Xalq qəzeti», 24 dekabr 1997-ci ilin 297-ci sayında.

edilir, sağ qalan əhalinin bir hissəsi Arazı adlayıb Anadolu Türk qardaşlarımıza pənah aparır, digər hissəsi Naxçıvan əyalətlərinə qaçır və ölümdən yaxa qurtarır.

Vaxtilə Rəvan xanın haqqında həyəcanla yazdığı gəlmə ermənilərin yeni hibrit (yerli Türk əhalisinin zinasından yaranmışlar) törəmələrindən ibarət yaradılmış hissə rus ordusunun tərkibində İrəvan qalasının alınmasında xüsusi fəallıq göstərdiyinə görə Ağ kilsə keşişi Nerses çarın xüsusi mükafatına layiq görülür.¹

Rus generalı İ.F.Paskeviçin qələbə ilə əlaqədar I Nikolaya yazdığı müjdə məktubunda mükafatlandırılmış keşiş Nersesin adı xüsusi qeyd etməsi şahidlik edir ki, XX əsrin sonlarında Qarabağda yüzlərlə kəndlərimizin atəşə tutulmasında, Xocalının yer üzündən silinməsində, günahsız dinc əhalinin baba ocağından didərgin salınmasında, qocalara, xəstələrə, körpələrə açımada vəhşicəsinə kütləvi məhv edilməsində, 20. yanvarda Bakı küçələrində insan qanının axılmasında birgə iştirak etmiş rus-erməni hərbi birləşməsinin qanlı tarixi Azərbaycan türklərinin vüqarı olan İrəvan qalasının işğal günlərindən başlanır.

Mart 1828-ci ildə I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilir, onların ərazilərini əhatə edən mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla «Erməni vilayəti» yaradılır. Bu, Livan, Suriya, İrak, Türkiyə və İrandan öz terroristlərinin əlindən qaçqın düşmüş dilənçi erməni ailələrinə Rus imperatorunun silah gücünə Azərbaycan türklərinin qədim torpağında təşkil etdiyi «Qafqaz evi» dünya tarixində ilk «erməni dövləti» idi. XVI əsrdə Ağ kilsə kəndində Sis keşişləri tərəfindən təşkil edilmiş kiçik kilsədə Kilikiya katolikosunun göstərişlərini yerinə yetirən keşiş Nersesin «iqamətgah» həmin günlərdə də Eçmüəzzin məscidində yerləşdirilir.

Beləliklə, Azərbaycan türklərinin soykökündə başqa qohum tayfalarla yanaşı iştirak etmiş Parn Türk tayfalarının Arsaklı sülaləsinə məxsus Valarşapat Atəşgahının mə'bədinin müsəlmançılıq dövrü başa çatır. əhalisi didərgin salınmış kəndlərimizdə dilənçi erməni ailələri təxminən 1828-1830-cu illərdə yerləşdirdikdən sonra onun yeni növbəti inanc tarixi – xristianlıq həyatı başlayır.

Bu danılmaz tarixdir. Lakin «Eçmüəzzin» anlamının erməni dilində («Eçmiatsi») etimoloji açımı da göstərir ki, erməni alimləri hər zaman real həyatdan uzaq, uydurma izahlarla istədiklərinə nail olmağa çalışmışlar.

Məsələn, S.S.Malxasyants² «Eçmüəzzin» sözünü erməni lekskonuna uyğunlaşdıraraq «Eçmiatsi» şəkilinə salır və onu dörd

komponentə (Eç-mi-a-tsi) ayırır. Erməni müəllifi etimoloji izahında «eç» sözünü «enmək», «mi» hissəcini «bir», «a»-nı «bağlayıcı», son heca «tsi»-ni «at» mə'nasında açıqlayır və mə'bədin adının «Xristosun bir atın belində endiyi yer» açımı verdiyini yazır.

«Eçmüəzzin» anlamı ilə əlaqədar kifayət qədər uydurmalar sırasında aşağıdakı yozum da var: guya «rəvayətə görə, baş kilsə o yerdə tikilmişdi ki, Maarifçi Qriqori Xristosun Səmadan enərək qızıl çəkiclə o yeri döyəcəliyinə görmüşdü. Buna görə də, guya «Eçmüəzzin» sözü də «təkcə enmə» deməkdir.¹

Göründüyü kimi «Eçmüəzzin» anlamının Azərbaycan türklərinin İslam tarixi ilə bağlı olduğunu, çox gözəl başa düşən mütəxəssis erməni alimləri özlərində güc tapıb kişi sözü demək və həqiqəti təsdiq etmək əvəzinə, yeganə xilas yolunu Xristos mifinin arxasında gizlənməkdə görürlər.

Deyənlər o tarixi həqiqəti aşkarlayır ki, şəxsləndirici «müəzzin» anlamının xristianlıqla əlaqəsi olmadığı kimi, Qərbi Azərbaycanda coğrafi ərazinin və sırf müsəlman mə'bədinin adı (eç/üç müəzzin) bildirən sözün gəlmə ermənilərin dini həyatları ilə, cüz'i də olsa, hər hansı mə'nada yaxınlığı yoxdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, çağdaş erməni alimləri Eçmüəzzini mənşəcə qədim Türk şəhəri olan Valarşapata varis etməklə, onlar Atəşgahın tarixini xristianlıq fonunda əritməyə və «erməni xristianlığı»nın tarixini daha qədimlərə atmağa çalışırlar.

Məsələn, erməni alimlərinin riyakarlığının ifşası baxımından M.O.Darbinyan - Melikyanın faktı antifakta çevrilir. O, yazır: «Valarşapat hal-hazırda Eçmüəzzin şəhəridir. Əsası çar I Valarşa (117-1140) tərəfindən qoyulmuşdur. III Böyük Tiridatın (293-330) dövründə o Armeniyanın simvoluna çevrildi. Xristianlığın Armeniyada yayılması Valarşapatın adı ilə bağlıdır».²

Müəllifin erməni məntiqindən belə çıxır ki, hələ xristianlığın dünyaya gəlmədiyi tarixi çağda Arsaklı çarı I Valarsa öz hakimiyyət illərində (117-140) «erməni kilsəsi»nin əsasını qoymuşdur. Erməni tarixçisi «Eçmüəzzin» deyəndə, şübhəsiz, o ad bu adın altında erməni kilsəsinin Qafqaz tarixini qədim dövrlərə çəkmək məqsədi güdür. Ancaq kimlərin adı ilə – Arsaklı Türk çarlarınınmı? Təkrar da olsa, bir daha xatırladaq ki, Part çarı I Valarşa (I Volozes) «Avesta»nın təəssübkeşi olaraq, mə'lum tarixi xidmətləri ilə hakim olduğu coğrafi ərazidə qan qohumu Maday/Maar/Maq tayfalarından gələn

¹ Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının Akları. c. 7.

² S.S.Malxasyants. Erməni dilinin izahlı lügəti. İrəvan. 1980. s.25.

¹ S.S.Malxasyants və V.Q.Arutyunyan. Qeydlər. –Simeon Erevantsi. Cambr. M., 1958. s.374; V.A.Arutyunyan. Eçmüəzzin. M., 1958. s.8.

² M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. s.275.

Zərdüştilik ən'ənəsini daha da möhkəmləndirmişdi. Bu ən'ənə onun varisləri tərəfindən güclü qorunurdu.

Tarix bu qədər aşkar olduğu halda kim inanar ki, I Valarşanın səltənət varislərindən olmuş III Tirdat, habelə eyni səltənətə mənsub Maarifçi Qriqori dünyaya Maq duaları ilə göz açan, körpəlikdən Atəşgah alovunu «Səma Tanrısı»nın nişanəsi hesab edən dövrün bu böyük şəxsiyyətləri bir səbəb olmadan, birdən-birə valideynlərinin sitayiş etdikləri dinə arxa çevirməklə, mənsub olduqları səltənətin ideoloji dayağını məhv etsinlər, onlar üçün yad bir ölkədə, başqa sözlə, Roma imperatorlarının işğal altında inildəyən əhalinin əzsaylı hissəsinə məxsus təriqətin, başqa sözlə, Qüdsdə yəhudi dinindən törəyən və əsrlərlə tərəfdarları təqib olunan, dara çəkilən xristianlığı qəbul etsinlər?!

Bu tarixi həqiqətlərə baxmayaraq, erməni keşişləri tərəfindən hər dövrün siyasətinə uyğun düzülüb-qoşulmuş ziddiyyətli rəvayət versiyalarına söykənən erməni alimləri ilk xristianlığa qarşı düşmən mövqeyində dayanan Roma imperatorlarının tarixini yuxarıda verdiyimiz rəvayətdə sün'i şəkildə «Avesta» qanunları ilə yaşayan Part imperiyasının çarı III Tirdatın (Maarifçi Qriqorinin III Tirdat tərəfindən cəzalandırılması ilə əlaqədar baş vermiş «mö'cüzələr» və s.) dövrünə köçürürlər. Hətta erməni keşişləri və onların varisləri qüdrətli Part dövlətinin Qərbi Ön Asiya və Qafqaz tarixinə sahib çıxmaq məqsədi ilə m.s.227-ci ildə sasanilər tərəfindən tarix səhnəsindən çıxarılmış Arsaklılar sülaləsinin səltənətindən «erməni arşakidləri» qolu ayırırlar və onların adı altında «Armeniya»nın «hakimiyyət ilini» daha üç yüz altmış üç il (363 il) sün'i şəkildə artırırırlar. Bunlardan başqa, Part imperiyasına daxil edilmiş Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərini və Qafqazın qərb ərazilərini idarə edən saray nümayəndəsinin iqamətgahı tarixən Arme (Şupria) vilayətinin Ktezifon şəhərində yerləşdiyi halda, erməni keşişləri və onların alim varisləri əhalisi ta qədimlərdən marlardan ibarət olan bu əyalətin adını saxtalaşdıraraq öz «tarix» əsərlərində «Armeniya» şəkildə qələmə alırlar və onun mərkəzini də Kiçik Asiyadan Ön Qafqazda Valarşapata «köçürürlər».

Bu məqamda da erməni müəlliflərinin arasında fikir ayrılığı mə'lumdur. Bə'zi müəlliflər Valarşapatı I Valarşanın (117-140), digərləri III Tirdatın (293-330) dövründə tarixin tanımadığı «Armeniya»nın mərkəzi şəhəri olduğunu iddia edirlər.

İkinci fikir tərəfdarları məhz saxta «erməni xristianlığı»nın tarixini (301) Kilikiya əyalətlərindən Qafqaza-qədim Azərbaycan torpaqlarına köçürmək məqsədi güdürlər və bu niyyətlə də Valarşapata Xilafət dövrü yerli əhalinin verdiyi ikinci «Eçmüəzzin» («Üç müəzzin») adını heç bir maddi-tarixi əsas olmadan, özlərinə

çıxırlar. Hətta onlar «sübut» naminə Eçmüəzzinin 303-cü ildə (S.N.Ovanesyan)¹ guya Tirdat tərəfindən inşa edildiyini iddia etməklə, kilsə ilə «erməni xristianlığı»nın «tarixini» sün'i şəkildə eyniləşdirməyə çalışırlarsa da, bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, tarixi kerçəkliyi gizlədə bilmirlər.

Məsələn, erməni müəlliflərinin, sadəcə olaraq, I Valarşanın (117-140) öz adına saldırdığı şəhərin Valarşapat adının qarşısında 303-cü ildə tikildiyi iddia edilən «indiki Eçmüəzzin» namını yazmaları və arada olan iki yüz ilə yaxın zaman ölçüsünü açıqdan-açığa nəzərə almamaları kifayətdir.

Ən ibrətamiz erməni saxtakarlığı ondadır ki, erməni tarixçiləri hökm verərkən heç cür fikirləşmirlər ki, müsəlmançılıq qəbul etmiş ilk mö'min-dindar türklərin lekskonuna məxsus olan Türk-Ərəb söz tərkibindən yaranmış «Qur'ani-Kərim» anlamlı «Eçmüəzzin» sözünün m.s. 303-cü ildə etnik adı tarixə bəlli olmayan «erməni babalarının» dili ilə nə əlaqəsi?!

İnkar edilməz faktdır ki, erməni müəllifləri tərəfindən ümumtürk tarixinin qan yaddaşını yaşadan Varşapatın sün'i «varisinə» çevrilən dünya erməni terrorist diasporasının, başqa sözlə, Türkün seçmə oğullarının və tarixinin qəddar düşməni və qatili olan şər güruhun ta XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu gün də daha çox türklərə qarşı siyasi irtica və terror mərkəzi kimi istifadə edilən Eçmüəzzin Böyük Türk dünyasının bağına 1828-ci il hadisələrindən sonra «material» yad ölkələrdən xüsusi məqsədlə yığılıb hazırlanmış Rus imperiyasının çaldığı zəhərli xristian «pazıdır». Təsədüfi deyildir ki, Eçmüəzzin katolikosunun tərbiyəsi ilə böyüyən Allahı unutmuş ermənilər kor şeytanın dalısınca düşərək, yeni siyasi dövrdə də Kremlin hamiliyi ilə 1988-ci ildən başlayaraq, Qərbi Azərbaycanda növbəti amansız soy qırımını davam etdirmişlər. Bunun ardınca Rus hərbiçilərinin və dünyanın başqa ölkələrindən gətirilmiş muzdlu baş kəsənlərin köməyi ilə silahlı erməni bandası Azərbaycan türklərinin iyirmi faiz torpaqlarını işğal etmiş, milyondan artıq günahsız insanı ata-baba ocağından didərgin salmış, Qarabağın bütün ərazisində tarixdə analoqu olmayan kütləvi vəhşiliklər törətmişlər.

Problemin həllinə yekun olaraq, bütün erməni müəlliflərinin dediklərini şərti qəbul edək ki, Maarifçi Qriqori 301-ci ildə erməni icmasına ilk xristianlığı gətirmişdir və o, heç Part dövlətinin əsasını qoymuş Part Türk-İskit tayfasından da deyil, etnik mənsubiyyətə çağdaş ermənilərin ulu keşiş əcdadlarındanıdır. Qoy olsun! Ancaq indiki Türkiyə Respublikasının inzibati ərazisi olan qədim Türk torpaqlarını, habelə Ön Qafqazda qədim Azərbaycan türklərinin

¹ Böyük Sovet ensiklopediyası, s.217.

əcdaddan qalma ərazilərini «Böyük Armeniya» adı ilə şirin xəyallar ağuşunda qucaqlayan və XIX əsrin əvvəllərindən bəri dünya ictimai fikrində onun ətrafında mif yaratmağa çalışan, babalarının məkrli ən'ənələrinə sadıq qalan çağdaş erməni kilsəsi və erməni ziyalıları da özlərində insani təpər və kişilik hünəri (erməni olanda nə olar ki!) taparaq babalarının kilsədə düzüb-qoşduqları əfsanədə xəbər verilən «tarixi həqiqəti» də (əgər həqiqətdirsə?!) olduğu kimi qəbul etməlidirlər.

Təkrar da olsa, əfsanəni tamamlayan son cümləni fikrimizin nəticəsi kimi xatırlayaq: «Həbsxanadan buraxılan Qriqori knyazı müalicə etdi və III Tiridatın ailəsi 190 min nəfərdən ibarət rəiyət ilə birlikdə xristianlığa inanc gətirdi.¹

Buradan aşkarca bəlli olur ki, Maarifçi Qriqorinin xristianlığa də'vət etdiyi erməni babalarının və nənələrinin sayları tarixin 301-ci ilində 190 min nəfərdən ibarət olmuşdur, nə az, nə çox!

Əgər xalqına «milli tarix» yazan hər bir erməni müəllifi hər cür tarixi maddiyyətdən və tarixi kerçəklikdən imtina edərək, əsəti, əfsanə, rəvayət və geniş xalq kütləsi adına yalnız kilsədə uydurulan başqa hekayətlər əsas götürürlərsə (əlbəttə, ermənilər götürürlər!), əfsanənin verdiyi xəbərlə Maarifçi Qriqorini «erməni xristianlığı»nın banisi olaraq qəbul edilərsə, deməli, həmin əfsanədə verilmiş 190 min əhalisi olan kiçik erməni knyazlığını (əgər olubsa!) tarix ədəbiyyatında «Böyük Armeniya» adı ilə qələmə verərkən Böyük saxtakarlıq etdiklərini də e'tiraf etməlidirlər. Bundan başqa, yuxarıda soruşuruq ki, bəs, Maarifçi Qriqori erməni babalarını hansı yazıda, hansı dildə, hansı Müqəddəs Kitabla xristianlığa də'vət etmişdir?

Erməni müəlliflərinin heç biri bu sualın cavabını vermir, hamısı bu günə kimi susur. Lakin saxta «301» tarixinə «haqq qazandırmaq» üçün sil-silə cəhdlər kifayət qədərdir. Bu baxımdan N.Eminin fikirləri maraqlıdır.

Erməni müəllifinin tərcümə ilə əlaqədar qarşıda rastlaşacağımız mə'lum iddiaları bir tərəfdən onun ziddiyyətləri kimi özünü göstərir, digər tərəfdən bizim problemə tarixilik kontekstindən yanaşmamıza haqq qazandırır. O yazır: «Müqəddəs Kitabı ilk dəfə Suriyə dilindən arman dilinə Müqəddəs Saak tərcümə etməyə başlamışdı»²

Müəllifin sözündən belə çıxır ki, Maarifçi Qriqorinin də'vətindən düz on il (311-ci il) keçəndən sonra «erməni dilinə» Bibliyanın ilk tərcüməsi olmuşdur. Gəlin N.Eminin bu yalanına da inanaq, ancaq həmin «tərcümədən» maddi sübut naminə, heç olmasa bircə səhifə, bircə cümlə elm aləminə təqdim etsin.

Bəs, əhalinin əcdad inancından ayırmaq, yeni yad e'tiqada gətirmək kitabsız mümkün olan işdirmi? Əsla, heç cür mümkün olan iş deyil, çox müşkül məslədir! Elə bu səbəbdən də Vatarşapat Atəşgahı yeni dövrdə odsevər əhalini müsəlmançılığa gətirmək üçün «Ecmüəzzin» adı ilə «Qur'ani-Kərim»in maarif ocağına çevrilməsi səbəbsiz deyildi.

Yuxarıda söylədik ki, 301-ci ildə erməni xristianlığından danışmağa dəyməz. Bu dövrdə, hətta yəhudilərin arasında, çağdaş anlayışda Bibliya yox idi. Belə ki, Ərəbistan yarımadasında ayrı-ayrı tayfalar müxtəlif allahlara sitayiş edirdilər. Qarşıda söyləyəcəyik ki, İudaizmin bətnindən «dünyaya gələn» ilk xristianlığın özü belə köhnə Yəhudi büt-pərəstliyindən elə də fərqlənmirdi.

Belə bir şəraitdə N.Eminin Bibliyanın ilk erməni «tərcümə»sindən danışması əsassızdır, olmayan bir şeyi güclə oldurmağa çalışmaqdır. Bu, həm maraqlı, həm də erməni riyakarlığı üçün ibrətamiz faktdır!

Əvvəla, müəllifin sözündən belə çıxır ki, parfyalı (parth) Müqəddəs Saak Müqəddəs Kitabı Suriyə dilindən orta əsrlər «armyan dilinə» (bu dövrdə nə «armyan» adda millət, nə də onun dili olmamışdı) 311-ci ildə «tərcümə» edir, lakin özü 388-ci ildə, yə'ni «tərcümədən» düz 77 il sonra «dünyaya gəlir».

İkincisi, N.Emin «Armeniya tarixi» kitabının sonuna əlavə etdiyi «İzahat» hissəsində Saakin Müqəddəs Kitabı 311-cü ildə «tərcümə etdiyini» yazırsa, bəs, onun «Ön söz»də Saak və Mesropun birgə «tərcümə» məsələsini təkrarən ortaya atmaqda məqsədi nədir?

Niyət aydındır: Moisey Xorenskini mə'lum səfərə göndərmək, guya onun «Armeniya tarixi»nin arxiv sənədləri əsasında yazdığını sübuta çatdırmaqdır.

Bizim gəldiyimiz nəticəyə, eyni zamanda, N.Eminin öz ziddiyyətli fikirləri haqq qazandırır. O, yuxarıda deyir ki, Saak Bibliyanı Suriyə dilindən «tərcümə etmişdir». Müəllif bu fikri qət'i qoyur. N.Eminin aşağıda gətirəcəyimiz fikrindən də belə çıxır ki, ikinci uğursuz «tərcümə» Yunan dilindən edilmişdir. Başa düşmək olmur, nə üçün erməni müəllifləri Bibliyanın «tərcümə»sini də, «əlifbanın» ixtirasını da ilkin süriyəlilərin adı ilə bağlayırlar, son nəticədə yunanlara üz tuturlar? Ermənilərin özləri kimi, bütün əməlləri də dolaşq və anlaşılmazdı! Məsələn, aşağıdakı fikir kimi. N.Emin yazır: «...Yunan dilindən edilmiş ikinci tərcümə uğurlu deyildi; buna görə də tərcümədən narazı qalmış Müqəddəs Saak və Mesrop bizim müəllifi şagird yoldaşları ilə birlikdə Yunan dilini yerində öyrənmək üçün Aleksandriyaya göndərdilər».¹

¹ Kamuran Gürün. Erməni dosyesi, s.41.

² N.Emin. İzahat, s.322.

¹ N.Emin. İzahat, s.324.

Əgər tərcümə zəif çıxmışsa, yaxud uğursuz alınmışsa, deməli, tərcüməçilər ya hər iki dildən savadsızdırlar, ya da ədəbiyyat hansı dila çevrilirsə, onlar həməni dili yaxşı bilmirlər.

Əgər erməni müəllifləri Saak və Mesropu etnomənsubiyyətə çağdaş ermənilərin babaları hesab edirlərsə, deməli, onlar öz ana dillərini bilməmiş olmazdılar. Ya da Saak və Mesrop Suriyə və Yunan dillidirlərsə erməni dilini ya bilmirlər, ya da pis bilirlər.

Hər iki halda M. Xorenski də həmin ustadların şagirdidir. Şübhəsiz, Moisey də təlim aldığı dilin təsiri altında formalaşmışdı. Məsələ belə olduğu halda yunandilli Moiseyin Yunan elmi mərkəzlərinə Yunan ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, ilahiyyəti sahəsində «təkmilləşməyə» göndərilməsi guya «erməni variantında» olan uğursuz «tərcümə» üçün heç bir real əhəmiyyət kəsb edə bilməz.

Deyilənlərə nəticə olaraq bircə sual: necə inanaq ki, müdrik keşiş bu «tərcümə» biabırçılığından xilaslı öz şagirdində gördü, o, da on illərlə «səyahətlərdə» oldu, bu müddətdə və'd edilmiş müqəddəs vəzifə tamamilə unuduldu?

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, «Mesrop yazısı», Bibliyanın erməni dilinə «çevrilməsi» ətrafında yaranmış fikirlər erməni ədəbiyyatında kəskin şəkildə ziddiyyətli qoyulmuşdur. Buna başlıca səbəb də odur ki, erməni keşişləri ta Maday imperiyasının rəşadətli çarı Kiaksarın (Varbakın) dövründən (m.ö. 624-583) başlayaraq, sasanilərin səltənət ili də daxil olmaqla (m.s. 642-ci ilədək) Ön Asiyada və Ön Qafqazda istər Şərqi xalqlarının, istərsə də Qərbdən gələn və yuxarıda adı çəkilən səltənətlərin inzibati ərazisinə pərakəndə səpələnmiş tayfaların, o cümlədən, az saylı erməni babalarına məxsus icmanın bir qisminin həyatında və məişətində hakim olmuş, onların dini baxışının, adət-ənənəsinin, məişət və el mərasimlərinin, folklor və musiqi yaradıcılığının, ümumən mədəniyyətlərinin ilk təşəkkülündə, formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynamış «Avesta» hakimiyyətinin üzərinə qara şeytan pərdəsi örtünlər. Bu baxımdan «Armeniya tarixi»ndə «Avesta» tanrısı Zarvanın «dünya knyazı» hesab edilməsi, «erməni mifologiyası» deyilən elmi sahədə Ahura-Məzdanın Baş Tanrı kimi qəbul edilməsi, ümumiyyətlə bütün erməni mifoloji obrazlarının hamısının «Avesta» tanrı panteonuna məxsus olması bizim fikrimizi bir daha təsdiq edir.

Bütün bunlar inkaredilməz tarixi həqiqət olaraq, erməni müəlliflərinin V əsrdə «erməni yazısı» və bu «yazıda» «erməni dilində» Bibliyanın mövcud olması, habelə «erməni xristianlığı» iddialarını qət'i təkzib edir.

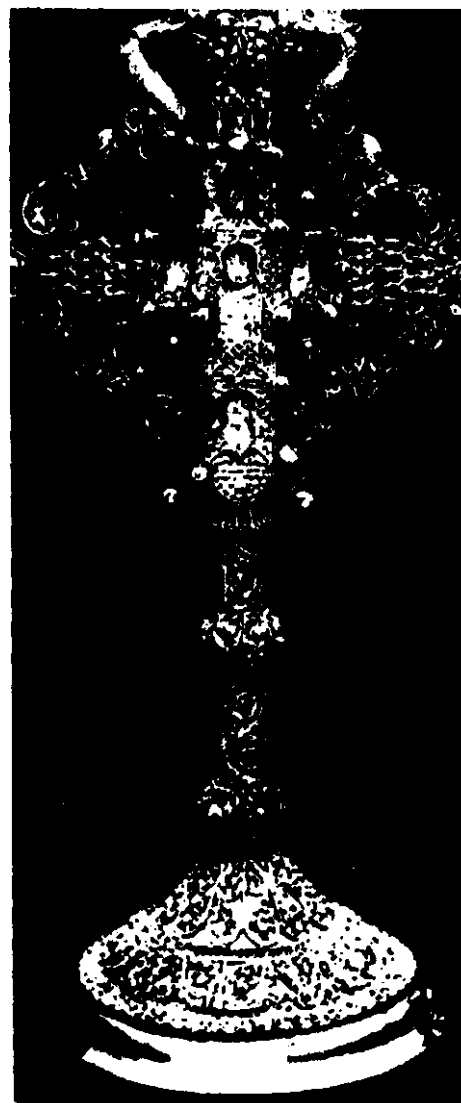
IX FƏSİL «AVESTA» ME'MARLIQ ABİDƏLƏRİ: QAFQAZ OĞUZ ALBANİYASINDA ZƏRDÜŞTİ MƏ'BƏDLƏR, DƏRƏŞAM OĞUZ AKROPOLU

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, Maarifçi Qriqorinin adına istinad edilən din heç də çağdaş anlayışda xristian dini olmamışdır.

Fikrimizcə, Part çar nəslindən olan Maarifçi Qriqori həqiqətən tarixi şəxsiyyət olmuşdursa, o, şübhəsiz, Böyük Turan elindən gəlmiş Tenqri Xanla (ümumtürk tarixinin Şumer-Türk dövrü «Dinqir/Denqir», daha sonralar «Tenqir/Tenqri», çağdaş Azərbaycan türkçəsində «Tanrı») Ahura-Məzdanı ümumi «Səma Tanrısı» adı altında birləşdirər, hətta erkən orta əsrlərdə də Ön Asiyada və Qafqazda qüdrətli Türk dövlətlərinin dayağı olmuş güclü ideologiyayı təbliğ edə bilirdi. Günümüzədək qorunub saxlanan bütün tarixi maddi-mədəniyyət də buna şahidlik edir.

Məsələn, dünyadüzlə əlaqədar ümumtürk mə'nəvi-ilahi dərkən fəlsəfi idrakı anlayışı olan «Səma Tanrısı» inancının canlı atributu – Arsaklılar dövrü Valarşapat Atəşgahında böyük el mərasimlərinin icrası zamanı Baş Maqın istifadə etdiyi dini hakimiyyət rəmzləri olmuş əsanı və iki olanın əhatə etdiyi taclı «əbədiyyət nişanı»nın (Xaçın) daş-qaşla, lal-cəvahirlə hazırlanaraq səcdə üçün məbədin məhrabına yerləşdirilmiş Zərdüştü abidəni xatırlamaq kifayətdir (şəkil).

Tarix xəbər verir ki, ərəblərin yürüşü ilə Qafqaz Oğuz Albaniiyasına gəlmiş Suriyə və yunandilli erməni keşişləri tərəfindən yağmalanmış Valarşapat məbədinin kitabxana və arxivi ilə bərabər adı çəkilən və başqa əmlakı da yunandilli Kilikiya erməni kilisəsinə daşınmışdır. Zərdüştü atributlardan



təmizlənmiş Valarşapat mə'bədini yerli Türk əhalisi üçün VII əsrdən başlayaraq «Qur'ani-Kərim»in təlim ocağına çevirəndən sonra qədim səcdəgah Türk-islami adla «Eçmüəzzin» namını almışdı. VII əsrdən başlayaraq «Avesta» təlimini unutturmaq məqsədilə təxminən 1200 il müsəlman maarifi və mədəniyyətini təbliğ edən Eçmüəzzinin adını saxlamaqla XIX əsri əvvəllərində (Mart 1828-ci ildə) Rus imperatorluğu Qafqazda müstəmləkə dayağı olan «erməni vilayəti»ni yaratdığı günlərdə məscidi kilisəyə çevirdi. Bu barədə bir qədər əvvəldə kifayət qədər danışılmışdı. Bundan sonra yağmalanmış Atəşgah əmlakı Kilikiyadan geriye daşınmışdı.

Bu günə qədər erməni «Bibliya»sının eksponatları kimi mühafizə edilən istər yuxarıda nişan verdiyimiz əşyalar, istərsə də «Avesta» tanrılarında Anahid Ardivi Suranı və Mitranı tarixləşdirən rəsm abidələri (bu haqda qarşıda danışılacaqdır) fikrimizin sübutu üçün «canlı» şahidlərdirlər.

Eçmüəzzin kilisəyə çevrildiyi dövrdən bu günə qədər katolikosun («katolik» sözüne sonra əlavə edilmiş «os» formantını bir tərəfə qoysaq, «Katolik» dini namı Türk dilində «katılmaq» («qatılmaq», mə'nasını verir, «müttəfiq», «birləşmək» açımında işlədilir. Bu «müttəfiqlik», «birləşmək» kilisənin Türkün «Səma Tanrısı» mə'bədinin binövrəsi üzərində dayandığını nəzərdə tutulur) dini bayramlarda istifadə etdiyi əsaya diqqət yetirək (şəkil).

Əsa ilk baxışdan sanki insana bənzəyir. Əsaya başlıq əvəzinə qoyulmuş Atillanın Avropaya apardığı Türkün əbədiyyət rəmzinin - Xaçın (İusus Xristos «T» şəklində ağaca pərçiməndiyi üçün ona aid olan Xaç tam başqadır) «enli köksündən» ayrılan ilan başlı insan qolları dirseklərdən geriye-çiyinə doğru qatlanır. Bu əsa Maday çarı Kiaksar dövründən başlayaraq, başdan-başa Ön Asiyaya, Qafqaza və daha sonralar Kiçik Asiyadan Yunan körpüsü ilə Avropaya keçən «Səma Tanrısı» Ahura-Məzdanın atası müdrik Zarvanın ilahi əlamətlərindən birini (türklərin şəfa və sağlamlıq totemi ilan inancı) yaşadan «canlı» mifoloji tarixdir.

Tarix xəbər verir ki, Kiaksarın dövlətçilik bünövrəsi üzərində öz hakimiyyətini quran Persid-Əhəməni çarı Kirin təşəbbüsü ilə Yerusəlimdə Səma Tanrısına ilk inanc evi inşa edilmişdi. Tarixin bu çağında «Bibliya» təəşübkeşləri təkəllahlıq haqqında hətta sadələvh düşüncəyə belə malik olmamışlar. Təxminən yeddi, yaxud səkkiz əsr sonra ilk kövrək qədəmlərlə tarixə gələn İudanın dini «Avesta»dan bir sıra zəruri ruhani və dünyəvi məsələləri əxz etməli olmuşdu.

«Bibliya» təəşübkeşləri bu tarixi həqiqətin üstünü örtbasdır etmək məqsədilə xristianlıq miladdan sonrakı yüzilliklərdə dünya dinləri məqamına çatandan sonra kilsə İuda dininin tarixini əhəmənilər səltənətinin ilk ilinə çəkir və Kirin «Avesta»dan gələn



Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın adına inşa etdirdiyi mə'bədi İuda dininə e'tiqad edən insanlara aid «Səma Allahı»nın ünvanına yazır. Bu baxımdan «Bibliya»dan gətirdiyimiz fikir maraqlıdır. Oxuyuruq: «Persid çarı Kirin hakimiyyətinin birinci ilində Yereminin dili ilə deyilmiş sözlərini yerinə yetirməkdən ötrü Allah Persid çarı Kirin ruhunu ehtizaza gətirdi və o, şifahi və yazılı şəkildə bütün çarlığında aşağıdakı sözləri e'lan etməyi əmr etdi: «Persid çarı belə deyir: Allah yer üzünün bütün çarlıqlarını mənə verdi. Səma Allahı mənə tapşırdı ki, İudeyada Yerusəlimdə Ona ev tikim».¹

Bu nə rəvayətdir, nə də əfsanə, bu, Yaxın Şərq xalqlarının yaşadıkları tarixdir. Lakin heç cür inanılası deyildir ki, Ahura-Məzda ruhu ilə dünyaya göz açan, onun ruhu ilə yaşayan, ölkəni «Avesta» qanunları əsasında idarə edən bir hökmdar işğal altında saxladığı əhalinin gözünü açacaq yanlış addım atsın – İudaya allah evi inşa etsin. Bu, birincisi.

İkincisi, tarix xəbər verir ki, nəinki miladdan öncə, hətta miladdan neçə əsrlər sonra da İuda təəssübkeşləri təkallahlıq inancının yoluna düşməkdə çətinlik çəkmişlər.

Üçüncüsü, İuda qovmi «Bibliya»da xəbər verilən «Səma Allahına» inşa edilmiş mə'bəddə deyil, Yerusəlimdə bu gün də «Ağı divarı» (Cřetta Hıaıı) adlandırdıkları adı divarın önündə dayanaraq, özlərinəməxsus dualar oxuyur, dini mərasimlər keçirir, ayinlər icra edirlər. Bu da aşkarca sübut edir ki, Kirin inşa etdirdiyi mə'bəd evi «Avestaya» məxsus «Səma Tanrısı»nın, yə'ni Ahura-Məzdanın mifoloji şəxsiyyəti ilə əlaqədar tarixi hadisə idi.

Xristianlığa gəldikdə, bu inancın Qərbi Avropada erkən orta əsrlərə qədər nə inanc evi, nə ikonası vardı, nə dindarları ibadətə çağıran kilsə zənginin səsləri eşidilirdi, nə dini ən'ənəsi, nə mərasimləri, nə inanc rəmzləri, nə də atributları var idi. Qərbi bu cəhəzlət bataqlığından xilas edən Şərq oldu. Bu tarix Avropa İntibah mədəniyyətinin nəhənglərindən olmuş italyalı fırça kralı Rafaelin məşhur freskasında (Birinci Levin Atilla ilə görüşü)² öz canlı həyatını tapmışdır.

Rafael at üstündə papağında xristianlarca «apostol xaçı» (əslində Türkün «əbədiyyət nişanı») olan Atillanı «Xilaskar imam» gözündə görür, onun şəxsiyyətini böyük məhəbbətlə tarixləşdirir.

Avropada insanlar arasında sülh və əminamənliq yaratdığına görə «Tanrı qılıncı» adlandırılan Türk sərkərdəsini Papa Roma divarları önündə qarşılayır.

¹ Ye'zderin kitabı. – bax: Bibliya. M., 1995, s.504.

² Ətraflı bax: Easlo Pşut. Rafael. M., 1981, s.341.

İtaliyalı Rafaelin nişan verdiyi tarixin qüdrətli sərkərdəsi Tanrıya yaxın şərəfli və qüdrətli babamız Atilla Böyük Turan bayrağı ilə Şərqdən Qərbə daxil olduğu çağlardan başlayaraq, yaxın-uzaq bütün Türk dünyasında neçə min illər əzəldən müdrik babalarımızın alovlandırdıqları məşəldən doğulan, gələcəkdə məlum dünya dinlərinə vahid Allah ideyası verən «Səma Tanrısı»nın nuru ilə Qərbin zülmət gözlərinə işıq bəxş etdi, cahillik və cəhalət bataqlığından, əzablı mə'nəvi yaşayış tərzindən insanları xilas etdi, onları mə'nəvi kamillik yoluna saldı.

Bütün bu deyilənlər aşkarça sübut edir ki, xristianlığın əsas atributlarından olan ilk xaç ümumtürk tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində Bilqamış, Avesta, Orxon-Yenisey kimi yazılı abidələr yaratmış qohum tayfalarına məxsusdur.

Bu təkzibedilməz tarixi, hətta «Bibliya» təəssübkeşləri də e'tiraf etməyə məcbur olmuşlar: «Müəyyən edilmişdi ki, xaç xristian dinindən əvvəl odun və günəşin simvolu kimi qəbul edilmişdir».¹

Xaçın türklərin etnomənsubiyyətilə əlaqədar elmi ədəbiyyatda kifayət qədər mö'təbər fikirlərin olması mə'lumdur.

N.M.Karamzinin 558-ci ilə aid Bizans əlyazmalarının birində rast gəldiyi mə'lumat fikrimizin təsdiqi baxımından təkzibedilməz cəmiyyət tarixi fakta çevrilir. O, yazır: «Avtokrator alınlarında qara rənglə xaç çəkilmiş türklərdən bunun səbəbini soruşanda türklər cavab verdilər ki, xaç onları bədbəxtlikdən və xəstəliklərdən qoruyur».²

Araşdırma zamanı haqqında söhbət gedən tayfa damğaları canlı tarixi şahidlərə çevrilərək inkaredilməz o həqiqəti təsdiq edirlər ki, bu gün xristian dünyası İiusus Xristosun rəmzi işarəsi olaraq (halbuki ilahiyyət ədəbiyyatına görə, İiusus «T» şəkilində hazırlanmış ağac parçasında çarmıxa çəkilmişdi) qəbul etdiyi müxtəlif formalı xaç üçün Türk tayfalarının idrak işığına minnətdar olmalıdır.

Türkdən götürdüyü xaçı («əbədiyyət» rəmzini) Türkcə qarşı çevirən, onun tarixinə sahib çıxmağa çalışan keşişlərin bu günkü sələfləri elə zaman olub ki, həmin xaça açıq müharibə e'lan ediblər.

Məsələn, III əsrdə yaşamış görkəmli xristian müəllifi Feliks Minutsiy də tarixin şahidi olaraq bizim fikrimizi təsdiq edir. O, yazır: «Xaçlara qaldıqda biz onlara qət'iyyən sitayiş etmirik. Onlar bizə – xristianlara görə deyildir. Siz bütpəpərlər üçün taxta bütələr müqəddəsdir. Siz ola bilsin ki, allahlarınızın bir hissəsi kimi, taxta

xaçlara sitayiş edirsiniz. Sizin bayraqlarınız, hərbi nişanlarınız qızıl suyuna çəkilmiş xaç deyil, bəs, nədir görəsən?».¹

«Avesta»dan gələn Odun və Günəşin rəmzi olan əbədiyyət nişanını-xaçı sıradan çıxarmağa çalışan erkən xristianlar VI əsrdə təkrarən «yeni» xristianlar tərəfindən tə'qiblərə mə'ruz qaldılar, yenilikçilər türklərin həm xaçının, həm də «Səma Tanrısı» ideyasının güclü tə'siri altına düşmüş oldular.

Erkən xristianlıq İuda dininin çox zəif qanadıdır. İudaya müxalif olan xristianların ilk dövrdə heç bir qanun kitabı və özlərinəməxsus adət-ən'anəsi olmamışdı. Nə Orta Şərqdə, nə də Romada bu yeni təriqət vahid din olaraq uzun illər özünə yer tuta bilməmişdi. Rəvayətə görə, çünki xalq doğulan və doğuzduran bir şəxsi-adi insanı «Allah» adı ilə qəbul etmədi. İnsanlar İiususa öz sıralarında olan adi bir adam kimi baxırdılar. Bu səbəbdən xalq İiusus Xristosu çarmıxa çəkib, e'dam etməkdən belə çəkinmədi.

Orta Şərq insanları romalıların gətirdikləri aclıq, səfalət və zülmədən xilas edəcək bir xilaskarı ümidlə gözləyirdilər. Lakin xalq xilaskarın haradan gələcəyini bilmirdi.

Tarixin bu çağlarında zamanın özündən doğan maraqlı ziddiyyətlər prosesi gedirdi: zalim də, məzlum da qüvvətli xilaskarın axtarışında idi. Belə ki, dünya ağalığı iddiasında olan Roma tiranlarına da, odlu müstəmləkə zəncirində yaşadılan əhaliyə də qüdrətli, qüvvətli «Allah» gerek idi.

Yeşyadan (Yəxva) sonra, yunanlarca Xrist («Xristos») ləqəbi ilə cəmiyyət hadisələrinə qatılan İiusus ilk dövrdə geniş Yəhudi xalq kütləsini tiranın zülmündən xilas edəcək hami ola bilmədi. Əksinə, İuda-Xrist təriqətinə mənsub olan insanlar müstəmləkəçi romalıları və yerli ə'yanlar tərəfindən günü-gündən daha ağır aramsız təqiblərə, acı mərhumiyyətlərə, alçaldıcı həqarətlərə mə'ruz qaldılar. Lakin zülm içində çapalaya-çapalaya işıqlı gələcək ümidlə yaşayan havadarsız xalq kütləsi Səma Tanrısının yer üzünə əminamanlıq gətirəcək xilaskar yollayacağını dilsiz və nəhayətsiz səmaya diz çökərək səbrlə gözləməli olmuşlar.

«Bibliya»nın verdiyi xəbərə görə, bu mə'nəvi ideologiyanın əsası m.ö. Əhəməni nəslindən olan Maday çarı Kirin Qüdsdə «Tanrı evi» inşa etdirdiyi dövrdə qoyulmuşdu. Lakin başqa həqiqət də mə'lumdur. Mifoloji və başqa maddi-mədəniyyət nümunələri əsas verir söyləyək ki, hələ Kiaksarın dövründən başlayaraq, zaman-zaman, nəsil-nəsil Ön Asiya və Qafqaz xalqları, daha sonra yunanlar və romalıları «Avesta» tanrılarının ruhu ilə yaşamışlar. Təsadüfi deyildir ki, hələ Sokratın dövründən başlayaraq, Zərdüştiliyin güclü

¹ Pravoslavçılıq. Ateizm lüğəti. M., 1983, s.113.

² Bax: Murad Acr. Avropa, türklər, Böyük çöl. M., 1998, s.164.

¹ Murad Acr. Avropa, türklər, Böyük çöl. s.163.

tə'siri altında yaşayan yunanlar kimi, romalılar da yüz illər boyu «Avesta» tanrısı Mitraya sığınmışlar. Hətta romalılar Mitranın Dəvə üzərində təsvir edilən mə'bud – Tanrı heykəlini (şəkil) yaratmışlar. Elə bu səbəbdəndir ki, İsus Xristosun II əsrdə şəxsiyyəti e'lan edilsə də, VI-VII əsrlərə qədər Roma xristian dinini çağdaş anlayışda rəsmi surətdə qəbul etməmişdir.



Selevkidlərin dövründə yunanlarda sinkretik mədəniyyətin yaranması, o cümlədən, silsilə Şərq Tanrı akropolunun dünyaya gəlməsi, hətta Sokratın dövründə Zarvan fəlsəfəsinin Yunanıstanda möhkəm mə'nəvi hakimiyətə malik olması, qoca Yunanın Zarvan fəlsəfəsinin «inşaat» materialları hesabına Platon məktəbinin bünövrə və künc daşlarını qoyması, Yunan fəlsəfəsində

xüsusi «Zərdüşti məntiqi» tə'liminin yaranması və s. mə'lum hadisələr yunanların tarixində ümumtürk mədəniyyətinin Ana Bazis olmasına təkzibedilməz sübutdur.

İnkaredilməz tarixi həqiqət budur ki, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Ön Asiyanın Şərqində yaşayan qohum Türk tayfalarının tarixi bu gün də elmə mə'lum olmayan zaman kəsiyində alovlandırdıqları ağıl, zəka atəşindən törəmiş bu ilahi mədəniyyət Yunanıstandan – «mə'nəvi körpüdən» keçərək Avropaya daxil olmuş. Qərbin zülmət çökmüş gözlərinə nur gətirmiş, onu cəhalət bataqlığından xilas etmişdir.

Bu, Ön Asiyanın Şərq əyalətlərində baş vermiş ümumtürk tarixi idi. Bəs, Qərb əyalətləri sükunət içində idimi?

Qədim Şərqin mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixinin görkəmli bilicisi, Bibliya təəssübkeşi Zenon Kosidovski Ön Asiyanın yalnız Qərbində ata-baba ocağını alovlandırmış Türk tayfalarının eyni Şərq paralelində yaratdıqları tarixin başqa bir dövrünə istinadən sinkretik mədəniyyətdən danışarkən yazırdı: «Bu yaxınlardak biz elə hesab edirdik ki, Yəhudi mədəniyyəti bütövlükdə Yunanıstana borcludur. Məhz ən yeni tədqiqatlar göstərdi ki, bir çox məsələdə biz o mədəniyyətin varisləyirik ki, m.ö. beş min il əvvəl onu Şumer xalqlarının dühası yaratmışdı».¹

İngilis alimi L.Villi problem ətrafında daha geniş nəticəyə gəlirdi. «Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki Ana ocağından şö'lələndi.

Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim Yəhudi və nəhayət, Yunan mədəniyyətinin mənbəyini də Şumerdə axtarmaq lazımdır».¹

Deyilənlərdən o nəticəyə gəlinir ki, qədim dünya tarixinin ilk sübh çağından Türk tayfalarının yaratdıqlarını ümumi mədəniyyət iki istiqamətdə (Şumer mədəniyyəti və «Avesta» mədəniyyəti) «Ellinizm» adı ilə qeyd-şərtsiz yunanların adına yazılan sivilisasiyanın Ana mayası olmuş və bununla da başqa xalqların gələcək mə'nəvi və mədəni taleyində müstəsna tarixi rol oynamışlar. Məsələn, bu baxımdan daha sonralar tarix səhnəsinə gəlmiş mə'lum dünya dinlərinə, hər şeydən əvvəl, Səma Tanrısı ideyasının verilməsi danılmazdı.

Tarix xəbər verir ki, «Avesta» I Vologez (Valarşa) tərəfindən bərpa edildəndən sonra Atarpatena Atəşgahlarında onun əsasında inanc evləri üçün Maq kahinləri tərəfindən «Səma Tanrısı»nın təbliğinə həsr edilmiş xüsusi proqramda dərslik-Müqəddəs Kitab hazırlanmışdı. Əslində, bu, I Vologezə (Valarşaya) qədər olan, lakin Selevkid-Yunan müstəmləkəçilərinin dövründə dövlət qayğısından kənar qalan Atəşgah tə'lim işinin, başqa sözlə, ən'ənəvi qədim Türk maarifçiliyinin yenidən bərpası idi. Bu tə'lim ocaqları, hətta atəşsevər insanlar islamı qəbul etdikdən xeyli sonralar da xalqımızın məişətində və yaşayış tərzində öz hökmranlığını saxlamışdı. Təkzibedilməz bir həqiqət də budur ki, «Səma Tanrısı» inancının ideoloji ruhu həm «Bibiliya»da, həm də daha güclü və aydın şəkildə «Qur'ani-Kərim»də özünü qabarıq göstərməsi təsadüfə hadisə deyildir. Bu, ta qədim zamanlardan «Avesta» məktəbinin Ön Asiyada olan mə'nəvi və siyasi hakimiyətindən xəbər verir. Sadəcə, bir misal. «Ahura-Mazda» sözünün «Allahu-Əkbər» şəklində «Səma Tanrısı»na işarə edərək, yə'ni «Böyük Allah», «Uca Allah» deyə müraciət edilməsi və s.

Bundan başqa, «Qur'ani-Kərim»də islam Allahının təbiətin bütün cüzlərində təcəlli tapması (eyni zamanda Xristosun insandan doğulması, təbiət ruhu olması və s.) kəlamı Zarvan fəlsəfəsinin o dövrdə Ərəbistan yarımadasında olan mə'nəvi hakimiyətinin nəticəsi idi. Allahın «ol» əmrilə dünyanı dörd ünsürdən yaratması kəlamı Şumer-Türk əhalisinin «Bilqamis» dastanının və «Avesta»nın qədim Şərqdə yaratmış olduğu tə'lim ən'ənələri ilə əlaqədardır, Allahın həm insanın, həm də təbiətin özündə təcəlli tapması hökmü Zarvanın «Mənəm Tanrı, Tanrı mənədədi» fəlsəfəsindən faydalanmışdı.

Bu, tam başqa bir mövzumuzdur, inanc kontekstində milli mədəniyyətimizin qədimliyi baxımından işlənməsinə ehtiyac var.

¹ L.Villi. Ur xalqları. M., 1961, s.8. Əlavə bax: Q.Çaylı. Qədim Şərq yeni qazıntıların işığında. M., 1956, s.252-256; Q.Vinqler. Qərbi Asiya qədim zamanlarda - İnsanlığın tarixi, c.3, SPb, 1903, s.6-7; E.Reklü. İnsan və torpaq, c.1, SPb., 1906, s.466; M.Belitski. Şumerlərin unudulmuş dünyası. M., 1980, s.17, 48; D.Q.Redder. İkiçayarası miflər və əfsanələr. M., 1965, s.15; Ahmet Cevat. Əlifbanın mənsəbi ən əski Türk yazısıdır. İstanbul, 1933, s.58-60.

¹ Zenon Kosidovski. Bibliya əfsanələri. M., 1975, s.24-25.

«Səma Tanrısı» və erkən xristianlıq tarixi ilə əlaqədar xatırlanan faktlardan aşkar olur ki, Maarifçi Qriqorinin təbliğ etdiyi inanc, heç də çağdaş anlayışda, xristianlıq ola bilməzdi. O dövrdə nəinki Ön Asiyada məskunlaşmış gələri Avropa tayfaları, hətta ümumən Qərbləmi Türkün Səma Tanrısı - Ahura-Məzda səltənətində yaşadığı kimi, Part çarı nəslinə mənsub olan bir ziyalı ancaq ilkin tərbiyə aldığı ocağın və bağlı olduğu bir səltənətin söykəndiyi dini təbliğ edə bilərdi. Bu haqda nə kilsə ədəbiyatı, nə də keşiş varisləri birəcə ifadə belə işlətməyi məsləhət bilməmişlər. Səbəb mə'lumdur!

Təkrar da olsa qeyd edək ki, partlı maarifçi Kiçik Asiyada və Qafqazda yalnız öz dövlətinin maraqlarını qoruya bilərdi, onun mə'nəvi və ideoloji dayacağının daha da möhkəmləndirilməsi keşişində dayana bilərdi. Ona görə də erməni keşişləri və onların varisləri bu tarixi həqiqətin üstündən sükutla keçirlər. Onlar bütün bu realığı açmaq əvəzinə kilsə rəvayətlərində uydurma «Armeniya» yaradırlar, biyanilərin də, partlıların da, persidlərin də Kiçik Asiyada və Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində olan səltənət dövrlərini öz adlarına çıxırlar.

Bütün bunlar göstərir ki, Arsaklı səltənətinə məxsus Kiçik Asiya bölgəsində yüz illərlə Türk dilində Türk Tanrısının səcdəsinə enmiş erməni ailələri Səma Tanrısı ruhu ilə ətə-qana gəlmiş Yaxın Şərq və Qərb xristianlığının sonrakı dövrlərində də özlərinin yaşamaları üçün ilkin ocağın ən mühüm atributlarına da sün'i də olsa, e'tiqad etməyə məhkum idilər.

Roma xristianlığın mərkəzinə çevrilənədək, habelə Kilikiyada erməni kilsəsi Roma papasına tabe olan dövrdə erməni icmasının Kiçik Asiyada Ərəb Xilafətinin işğal ərazisində yaşayan hissəsi dini mərasimləri Türk dilində icra etmələri təsadüfi deyildir.

Görkəmli Azərbaycan mifoloqu, əslən irəvanlı, orada erməni dilində universitet təhsili alarkən tanınmış alim Manuk Abeqyana ən yaxın tələbələrdən olmuş mərhum professor Mirəli Seyidovun 70-ci illərin əvvəllərində «Matenadaran»dan söhbət düşəndə söylədiyi bir fakt bu gün mənim hayıma çatır. Allah ustadın ruhunu şad eləsin, amin!

Ustad şahidlik etdi ki, qədim əlyazmalarına aid olan, katoloqları araşdırarkən diqqətimi çəkən bir əlyazmanı sifariş etdim. Kitabı aldım, diqqətlə oxumağa başladım. Aradan 2-3 saat keçməmiş oxuculara xidmət edən qadın bir bəhanə ilə kitabı qarşımdan götürdü, qaytaracağını və'd etdi, lakin qaytarmadı. Bu kitab Qrabar yazısı ilə Türk dilində tərtib edilmiş orta əsrlərə aid Müqəddəs Kitab idi.

Yaxşı yadımdadı, 1975-ci ilin isti iyul ayında Şarur əhalisinin ata-babadan qalma qədim yaylaq yerlərindən biri olan İstisuda (150 ailədən ibarət olan qədim Azərbaycan Türk ocağı olan Səfilər kəndini və onun qədim qəbiristanlığını elin gözü qarşısında dağıdaraq yerində beş mərtəbəli yaşayış binaları ucaldandan sonra kimsəyə bəlli olma-

yan, haralardansa - xarici ölkələrdən ən'ənəvi siyasətin davamı olaraq köçürülüb gətirilən erməni ailələrini həmin evlərə yerləşdirdilər, yeni sanatoriya binaları saldılar və 1960-cı ildə «İstisu» sözünü ermənicə eyni mə'nada işlənən «cermuk» ifadəsi ilə əvəz etdilər), hər il olduğu kimi, ailələ birliktə dincəlirdim, beş mərtəbəli binanın 3-cü mərtəbəsində iki otaq kirayələmişdim. Bizimlə üz-üzə açılan qapıda bir otaqlı mənzilə İrəvan şəhərindən bizdən sonra gələn yaşlı ər-arvad yerləşmişdi. Arvadın adı Anuş, kişinin adı Artəşes, fəmilləri Qriqoriyan idi. Onlar 1960-cı illərdə Türkiyədən köçürülüb gətirilən erməni ailələrindən idilər. Arvad həkim, kişi tarixçi arxeoloq idi.

Bizim qonşuluğumuz günü-gündən mehriban dostluğa çevrilirdi. Çox zaman bir yerdə bulaq üstündə tonqal çatıb, kabab çəkərdik.

Bir gün söhbətimiz tarixdən düşdü. Məqam «Törata», «İncilə» çatanda Artəşes Qriqoriyanın şirin söhbəti şişlikləri hazırlayıb köz üstünə düzəndən ta süfrə yığılana, oradan da şəfəli «İsti su» bulağının axdığı qaynağa gələnədək davam etdi.

İstanbulda Türk tərbiyəsi almış, orada tarix üzrə doktor-professor olmuş Artəşes Qriqoriyan hər bir fikrini əsaslandırmaq üçün faktlara söykənməmiş ikinci fikrə keçməzdi. O, duzlu İstanbul ləhcəsində o qədər şirin, o qədər canlı danışırdı ki, istər-istəməz özünü həmin tarixi hadisənin şahidi kimi hiss edirdin. Onun söhbətindən bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşərdi.

Artəşes Qriqoriyan erməni xristianlığından danışarkən Anuş, Artəşes və Qriqor adlarının «Avesta»nın tə'sirindən erməni mənşəinə daxil olan sözlərdən hesab etdi və dedi: «1970-ci ildə «Matenadaran»¹ orta əsrlərə aid bir əlyazmasına rast gəldim. Bu nadir tapıntı erməni xristianlığının ilkin mənbəini və onun tarixini dəqiq söyləmək üçün yeganə mənbə idi. Bu, Türk dilində olan Müqəddəs Kitabın orta əsr erməni qrafikası ilə Kilikiyada yazıya alınmış nüsxəsi idi. Həmin əlyazma ilə tanışlıqdan sonra mənə aydın oldu ki, bu gün də Ecmüəzzin kilsəsində icra edilən ayinlər və mərasimlərdə olan bir çox cəhətlər həmin Müqəddəs Kitabı yaradan xalqın dünyagörüşü ilə bağlıdır. Erməni xristianlığının doğru-düzgün tarixi naminə həmin əlyazmanın nəşri haqqında məsələ qaldırdım. Bundan sonra həm öz nüfuzumu, həm də «Matenadaranın» kataloğunda həmin Türk dilində olan Müqəddəs Kitabın «ünvanını itirdim». İndi də bədxahlarım mənə «Ankaranın agentü» kimi baxırlar».

Müqəddəs Kitabın Matenadaranada olan kataloq şifrələrini Artəşes Qriqoriyandan almadığım üçün bu gün peşmançılıq çəkərəm!

¹ «Matenadaran» ifadəsində «Matena» Azərbaycan türklərinin dilində «mətnlər», «daran» «evi» açımı verir. «Mətnlər evi» anlamında işlədilir.

Deyilənlərə nəticə olaraq bildiririk ki, əgər Part çar nəslindən olan Maarifçi Qriqori dövrün böyük din təbliğatçısı kimi verilsə, şübhəsiz o, mənsub olduğu tayfanın Ön Asiyada bütün tayfalar arasında inancı geniş yayılmış Zərdüşt mübəlligi ola bilərdi. Təsadüfi deyildir ki, hətta erkən orta əsrlərdə belə ümumtürk inanc tarixində Ahura-Məzda Səma Tanrısı (Tenqri/Tenqrixan) adı ilə yaşamışdır. Dini-siyasi, ideoloji-mə'nəvi hərəkət olan Tanrıçılıq ilk xristianlığa «Xaç», «yeni» xristianlığa (islahatçılara) isə «Səma Tanrısı» ideyası gətirmişdi.

Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qohum tayfalar, o cümlədən, Parn tayfaları və onların Arsaklı çar nəslindən hakimləri atəşpərəstlik dövründə Tanrıçılığa, başqa sözlə, Ahura-Məzda fəlsəfəsinin ruhunu özündə ümumiləşdirən ən'ənəvi «Səma Tanrısına» sığınmışlar. Təsadüf deyildir ki, bu gün də Azərbaycan türkləri öz məişətlərində, adət-ən'ənələrində islam dininin sintezində «Tanrıçılıq» anlamı altında Zərdüştiliyi ümumiləşdirən bir çox el qayda-qanununu qoruyub saxlamışlar: And içəndə də «Tanrı haqqı», «Od haqqı», «Günəş haqqı» və s. deyirlər.

Əgər tarixə nəzər salsaq bəlli olar ki, Tanrıçılıq inancı iki xətlə bir tərəfdən uzaq Sibir türklərindən başlayaraq, son ədəbiyyatda «Rus çölləri» adlandırılan ulu Türk tayfalarının məskənlərindən (Herodot Skifiyasından) keçən yolla Mərkəzi Avropaya, oradan da Romaya və Yunanıstana, digər istiqamətdən Şumer-Türk tayfalarının yaradıcı inancı olan Denqri, yaxud Dinqri (Altay-Ural boylarında Tenqri) Zərdüştiliklə yeni sintezdə Ön Asiyadan və Qafqazdan Yunanıstan və Roma qapısından Qərb aləminə daxil olmuşdu.

Xristianlığa qədər Romada Mitranın («Avesta» tanrılarında) Milli Tanrı kimi qəbul edilməsi əsas verir söyləyək ki, Avropanın ən qüdrətli imperatorluğunu yaratmış həmin xalq yüz illərlə Türkün «Uca Tanrı»sına, yə'ni «Səma Tanrısı» inancına səcdə etmişlər.

Yeri gəlmişkən başqa bir tarixi həqiqəti də xatırlayaq. Xatırlayaq ki, «Avesta»dan Yunan mədəniyyəti «körpüsü» ilə xüsusən orta əsrlərdə işıq almış Avropada Zərdüsti fəlsəfənin təsiri altında yeni yaranmış fəlsəfi-estetik cərəyanların və s. köklü yer tutması qədim Ön Asiya və Qafqaz türklərinin Qərbin dini və fəlsəfi fikir tarixinin, mədəniyyətinin intibahında, təşəkkülündə, inkişafında, formalaşmasında, habelə bunun nəticəsi olaraq, dini baxışda inqilabi çevrilişin yaradılmasında oynadıqları rol bəşər tarixinə təmənsız xidmətlərdəndir. Bū baxımdan qədim tarixdən bəri mə'nəvi bazası qoyulmuş «Səma Tanrısı» ideyasında yeni xristianlığın faydalanması həm təbii, həm də müəllim-şagird tarixinin canlı təzahürü idi. Təsadüf deyildir ki, Avropada neçə on illiklər «Səma Tanrısı»na oxunan duaların, keçirilən kütləvi mərasimlərin Türk dilində

aparılması tarixi xəbəri xristian dini araşdırıcıları tərəfindən də e'tiraf edilmişdir. Bu baxımdan kilisə tarixindən danışan mö'təbər mənbələrə istinad etmiş Murad Acının da fikri maraqlıdır. O yazır: «Səma Allahı naminə Avropa auditoriyası qarşısında ilk duanın yalnız 312-ci ildə oxunduğunu yada salmaq pis olmaz. Bu duada Xristosun adı çəkilmirdi. Bu müqəddəs dua Türk dilində səslənmişdir. Deməli, o dövrdə yalnız Səməvi Allaha sitayiş edən türklərin teoloji bilikləri var idi».¹

Slavyan kilsələrində də uzun illər xristian əhali «Səma Tanrısı»nın tə'siri ilə Türk dilində dualar etmişlər. Rus kilsələrinin arxivlərində orta əsrlər dövrünə aid mühafizə edilib saxlanan materiallara istinad edən Murad Acı fikrinə davam edərək yazır: «Slavyan kilsələrində xaç suyuna salınma mərasimində Tanrıçılıq adətinə uyğun üzlər Şərqə tərəf çevrilir, dualar Türk dilində yazılırdı. Bunu qədim kilsə kitabları təsdiq edir. Məgər səciyyəvi deyilmi ki, hətta 1466-cı ildən 1472-ci ilədək üç dənizi keçmiş Tverli tacir Afanasi Nikitinin Rus nəşrlərində də dualar Türk dilində verilir».

«A Rus er Tanqrid saklasın,

Ollo sakla, bu daniada munu kibim er aktur,

Neçik Urus eri beqlyarı akoy tuqil;

Urus er abodan bolsın; rast kam darem

Ollo, Xudo, Boq, Danurı!»

Tərcüməsi:

«Rus ərini Tanqri saxlasın,

Allah saxla, bu dünyada munun kimi ər yoxdur

Rus torpağının ər bəyləri ədalətli olmasalar da,

Rus ərinə abadanlıq qismət olsun –

Allah, Xuda, Boq, Danqiri!»²

Bu gün Romanın dünya xristianlığının mərkəzi olduğu tarix təkzibedilməzdir. Əgər 312-ci ildə Avropa mə'bədlərində «Səma Tanrısı»na Türk dilində dualar oxunurdusa, 325-ci illərdə Bizans imperatoru Konstantin xristian deyildirsə, o, bütün həyatı boyu büt-pərəst kahini titulu gəzdirməssə, xaçı Avropaya Xrist deyil, Türk Atilla aparmışsa, ilk xristianlığın tərəfdarları kilsə tərəfindən VI-VII əsrdə də tə'qib edilirdilərsə və onlar da həyatları boyu gizlənməyə məcbur idilərsə, deməli, belə bir şəraitdə Maarifçi Qriqorinin 301-ci ildə (əslən parthlı olan Qriqorinin mənsub olduğu səltənət 227-ci ildə tam süqut etmişdi) Kiçik Asiyada romalıların və sasanilərin işğal

¹ Murad Acı. «Avropa, türklər, böyük çöl», s.146.

² Afanasi Nikitin. 1466-1472-ci illərdə üç dəniz arxasına səyahət. L., 1986.

ərazilərində erməni icmasına xristianlıq gətirməsi fikri geniş cəfəngiyyətdir.

Bu dövrdə, hətta xristianlığın böyük təəssübkeşi və hamisi Roma kilsəsində tam «Bibliya» olmadığı halda, guya V əsrdə Mesrop Maştosun «Bibliya»-nı gah Suriyə dilindən, gah da yunancadan tərcümə etdiyini söyləyən müəlliflər mə'lum ziddiyyətli rəvayət versiyalarından başqa heç bir maddi əsasa söykənmirlər.

«Səma Tanrısı» ilə əlaqədar dediklərimizə tarixi haq qazandırmaq üçün başqa bir mütəxəssis fikrini də xatırlayaq.

25 noyabr 1893-cü ildə Orxon-Yenisey mətnlərinə açar tapmış məşhur danimarkalı alim Vilhelm Tomsenin gəldiyi elmi nəticələrdən biri də bu idi ki, qədim türklərin yerin-göyün sahibi hesab etdikləri Tenqri və Tenqriçilik xristian allahından dörd min il əvvəl dünyaya gəlmiş və sonrakı dinlər üçün fəlsəfi-ideoloji tə'lim məktəbinin əsasını qoymuşdur.¹

Biz burada bu məktəbin yalnız bir tə'lim məqamını xatırlatmağı kifayət hesab edirik.

Tenqriçilik (Tanrıçılıq) geniş mahiyyətli fəlsəfi-dini tə'lim məktəbi olaraq, hər bir canlı təbiət ünsürünün həyata gəlişini, müəyyən müddət çərçivəsində yaşayışını, sonra solub yox olduğunu, təkrar başqa bir formada yarandığını və s. söyləyərkən neçə min illərlə əzəl materiyanın itməməsi, lakin bir şəkildən başqa bir şəkilə çevrilməsi konsepsiyası ilə çıxış edən Qərbi Avropa materialistlərinin elmi-nəzəri baxışlarına Böyük Ana olduğunu sübuta yetirmişdi.

Tanrıçılıq fəlsəfəsində cüz'in küllə qovuşması, onun ana kökə qayıtması tə'limi nəinki dünya dinlərinə, habelə Şərq poeziyasına mə'nəvi-ruhi bünövrə, başqa sözlə, idrakın poetik uçuşuna pantesist fəlsəfi qanadlar hazırlamışdı.

Tanrıçılıq fəlsəfəsinin bu epizodu bütün xristian və müsəlman ədəbiyyatına və mədəniyyətinə geniş mövzu vermişdi.

Təəssüflər olsun ki, canlı tarixi şahidlər olan yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, habelə istər torpağın üstündə dayanan me'marlıq abidələri, istərsə də geoloji kəşfiyyatın aşkarladığı Zərdüştü inamla bağlı zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri meydanda ola-ola ümumtürk tarixinin Ön Asiya və Ön Qafqaz səhifələri bu günə qədər heç bir əsas olmadan babaları Avropadan gələri xalqların (erməni və gürcülərin) ünvnına yazılır.

Misal çəkdiyimiz maddi-mədəniyyət nümunələri təkzibedilməz tarixi şahidlərə çevrilərək sübut edirlər ki, erməni keşiş müəllifləri ilə başlayan günümüze qədər erməni və ermənipərəst muzdlu alimlərin davam etdirdikləri bir ən'ənə etnik mənşəcə Parn tayfasına, hakimiyyət mənsubiyyəti ilə Arsaklı səhtənətinə, doğulduğu və böyüdüüyü coğrafi əraziyə görə Part ölkəsinə mənsub olan Maarifçi Qriqorini «erməniləşdirmələri» və onu «erməni xristianlığının banisi» hesab etmələri ümumtürk tarixini saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Günəş qədər parlaq olan bir həqiqəti qəbul etmək lazımdır ki, Maarifçi Qriqori kimi dövrün ən görkəmli ziyalisini m.ö. minilliklərdən başlanmış sivil bir mədəniyyəti yaratmış türklərin ən'ənəvi məktəbi yetirə bilirdi. Bu, o məktəbdir ki, Zərdüşt kimi ilk dünya Peyğəmbərini bəşər tarixinə bəxş etmiş oldu. Müdrik Zərdüştü yetirən məktəb «Avesta» tə'limi əsasında elm və mədəniyyətin, maarifçiliyin və dövlətçiliyin Ön Asiyada «Atəşgah» adında dünya xalqları arasında ümumtürk tarixində ilk Akademiyasının bünövrəsini qoymuş oldu. Bütün bu həqiqətlər sübut edir ki, «armyan arşakidləri» iddiası ilə ermənilər əsassız olaraq Kiçik Asiyada (Armedə Ktezifon valiliyi) və Ön Qafqazda (Arsak valiliyi) olan Part valilərinin şəxsində qədim Türk dövlətçiliyinə, Maarifçi Qriqorinin simasında maarif, mədəniyyət tariximizə sahib çıxırlar.

Eyni sözləri Partlı Saaka da aid edirik. O, da Arsaklı çar səltənətinə bağlı ziyalı kimi, şübhəsiz, mənsub olduğu hakimiyyətin ideoloji silahı olan «Avesta»-nı təbliğ edə bilirdi. Elə buna görə də Partlı Saaka da xristian tə'limçisi deyil, Zərdüştü mə'bədin ideoloqu kimi tanıtmaq daha ədalətli olardı. Yuxarıda M.Xorenskinin və Mesrop Maştosun anonim keşişlər olduqları barədə aparılan araşdırmalar da bunu sübut edir.

Maarifçi Qriqori və Partlı Saakin erməni xristianlığı və erməni kilsəsi ilə əlaqəli olduqlarını iddia edən müəlliflər, şübhəsiz, onların harada, hansı kilsədə fəaliyyət göstərdiklərini də nişan verməlidirlər. Halbu ki, erməni tarix ədəbiyyatında nə Maarifçi Qriqoriyə aid edilən 301-ci ildə, nə də Mesrop Maştosun guya kilsə fəaliyyəti və onun «Bibliya»-nın ermənicəyə «çevirdiyi» V əsrdə nə erməni kilsəsi olmuşdu, nə də «Bibliya»-nın erməni tərcüməsi. Erməni saxtakarlığı ondadır ki, keşiş müəlliflər İudanın dinindən Xrist təriqəti (yunanlar sonra Xristə «Xristos» deyəcəklər, onun dini – xristianlıq tarixinin daha sonrakı mərhələlərində kütləviləşəcək) m.s. II əsrdə meydana çıxır, ancaq onlar I əsrdə, yə'ni hələ xristian dininin deyil, yəhudi İuda dininin bətnində yaranan və ona müxalif doğulan Xrist təriqətindən yüz il əvvəl ilk erməni kilsəsinin «mövcudluğundan» danışirlər.

¹ Tomsen Vilhelm. Orxon və Yenisey yazısının şifrinin açılması (V.Radlovun tərcüməsində. Rus Arxeoloji Cəmiyyəti, VIII c., III-IV buraxılış. 1894. s.327-331).

Bu o deməkdir ki, guya erməni babaları 301-ci ildə xristianlığı qəbul etməmiş, ondan iki yüz il əvvəl kilsə «tikmişlər». Partlı Maarifçi Qriqori ilə əlaqədar uydurulmuş «erməni xristianlığının» təkzibi baxımından bu da növbəti bir dəlil.

XIX əsrin əvvəllərində problem ətrafında geniş araşdırmalar aparmış erməni mifoloqu və tarixçisi Q.Xalatyants «Bibliya»nın ermənicəyə çevrilməsində Maştosun adını çəkmir və ilk erməni kilsəsinin inşasını m.s. I əsrə deyil, VII əsrə aid edir.¹

Bu o demək deyildir ki, Q.Xalatyants öz keşiş babalarını top atasına tutur və onları həqiqəti e'tiraf etməyə də'vət edir. Əsla! Q.Xalatyants özü tarixə qeyri-səmimi yanaşır və bu düzəlişlə də keşiş babalarının tapdanmış yolunu yeni dövrün siyasi ruhuna uyğun bərpa etməyə çalışır. Halbı ki, yunandilli ilk erməni Pravoslav xristian kilsəsi XIII əsrdə Kilikiyada inşa edilmişdi.

Deyilənlərdən qət'i aşkar olur ki, ta orta əsrlərdən başlayaraq üzü bəri erməni babalarının inanc tarixini və «erməni mifologiyası»nın mənşəini «Avesta» abidəsi ilə bağlayan N.O.Emin, Q.Xalatyants, Qr.Kapantsyan, Melik Abeqyan və başqa erməni müəllifləri yenə məqsədli yol seçmək məcburiyyətində qalmışlar. Çünki tarixən Ön Asiyanın bir sıra əyalətlərində pərakəndə yaşamış adsız erməni babalarının, ola bilsin, yalnız bir hissəsi mə'lum inzibati bölgələrdə Maday imperiyası dövründən başlayaraq xilafətə qədər «Avesta»nın hakimiyyəti altında yaşamalı olmuşlar. Ancaq bu o, demək deyildir ki, ümumən erməni babaları «Avesta» əhli olmuşlar.

Yuxarıda adı gedən müəlliflərin e'tirafları bir daha sübut edir ki, erməni missionerlərinin Qafqaz Oğuz Albaniyasına xristianlıq gətirmələri ətrafında keşiş müəlliflərin uydurmalarını elmi tarix kimi qəbul edən tarixçiləri real kerçəklikdən çox uzaqdırlar.

Problem ətrafında öləri gətirdiyimiz fikir nümunələri sübut edir ki, Part imperiyasında Ana Yasa olmuş «Avesta»nın ayrı-ayrı tanrılarına Arsaklı çarları tərəfindən mə'bədlər inşa edildiyi və onlar yeni salınmış şəhərlərə hami e'lan edildiyi halda, siyasi məqsədlə Arsaklı çarlarını «xristianlaşdırmaq» və kilsənin «Armeniya tarixi»ndə (M.Xor) əsasını qoyduğu bu uydurmanı silaha çevirərək Ön Qafqazın yerli Zərdüşti əhalisinə guya «erməni xristianlığı» gətirilməsi iddiası, sözsüz, bünövrəsi olmayan çürük divardır.

Bu epizod əsasında da Arsaklı səltənətinin Kiçik Asiya valiləri «erməniləşdirilir», ölkənin Ana Yasası «Avesta»da olan Ahura-Məzda baş tanrı olmaqla Part imperiyasının mifoloji tarixində ən yüksək məqamda dayanmış tanrılar bir başa «erməni mifologiyasına»

daxil edirlər. Maraqlıdır ki, erməni tarixçiləri bir tərəfdən Maarifçi Qriqorini «erməni xristianlığı»nın «banisi» hesab edirlər, digər tərəfdən «Avesta» tanrılarını ölkə və dövlətçilik həyatı ilə bağlayırlar.

Təsadüfi deyildir ki, Kiçik Asiyanın neçə şəhər və əyalətlərinin coğrafi ərazisi Yunan tarixçilərinin əsərlərində «Anahid ölkəsi» («Avest» ilahəsi) adı ilə nişan verilir.¹ Bu tarixi hadisə bir mə'nalı şəkildə Atəhgahların istər yerli, istərsə də gələri etnik əhali arasında qazanmış olduğu nüfuzdan xəbər verir. Qr.Kapantsyan yazır ki, «erməni mifologiyası»nda Anahid dünya tarixində ilk Səməvi Kitab olan «Avesta»da «Ardvi-Sura Anahid»in özüdür.

Müəllif «Sura» sözünün «qüdrətli», «Ardvi» deyimini müqəddəs «Səmə çayının adı» mə'nasında işləndiyini söyləyir.² Bu fikri, Yustinə istinadən, Qr.Kapantsyan bir qədər də ümumiləşdirərək, Ardvi-Sura Anahidi «Çay ruhu» adlandırır.

«Artaşat - I» arxeoloji qazıntıları haqqında danışarkən mə'lum olur ki, aşkarlanmış sikkələr arasında ilahə Anahidin Oront çayına ayaqları sallanmış şəkildə təsviri təsadüfi deyildir. Bu, ümumtürk dövlətçiliyinin müqəddəs tarixi bir səhifəsi ilə bağlıdır.

Qr.Kapantsyan mö'təbər mənbələrdən faydalanaraq yazır ki, «Anahid» adı Persid dövründə «Nahid» şəklinə salınmışdır.

Qədim müəlliflər Anahidi «Allahların böyük anası», «bütün xeyrxah işlərin anası» fəxri adlarla gələcək nəsle nişan verirlər.

Dizi üstündə uşağını tutmuş vəziyyətdə Anahidin qızıdan tökülmüş heykəli Madonnanı övladı ilə eyni vəziyyətdə yaradan İtaliya rəssamı Rafael Santininin məşhur freskası üçün portret natura olmuşsa, o, «Allahların böyük anası» (şəki!) adı ilə də xristian dininin əsasında dayanan və onu şəxsləndirən Məriyəm-İsa müqəddəsliyinin yaradılmasına ideya vermişdi.

¹ Q.Xalatyants. Moisey Xarenskinin «Armeniya tarixində arмян арşakidləri». I hissə. M., 1893, s.375-376.

¹ Qr. Kapantsyan. Göstərilən əsəri, s.84.

² Yəni orada, s.52.



Bütün bunlar əsas verir söyləyək ki, «Avesta» tanrılarının adına Ön Asiyanın qərb əyalətlərində və Ön Qafqazda Maday çarlarından başlayaraq, Sasani şahlarındanək kifayət qədər Atəhgahların ucaldılması və onların mifoloji şəxsiyyətlərinin ilahi xilaskar qüdrətə çevrilməsi müstəmləkə ərazisində yaşamış bir sıra kiçik etnik icmaların, o cümlədən, erməni və gürcü babalarının məişətinə və həyat tə-

zinə, sözsüz, güclü təsiri olmalı idi. Bu baxımdan da Qr.Kapantsyanın və başqa erməni və gürcü müəlliflərinin mənsub olduqları xalqların dini baxışında «Avesta»nın təsirini qiymətləndirmələrinin real tarixi kökləri var idi.

Qr.Kapantsyan erməni mifologiyasında «bütün allahların atası» sayılan «Aramazdi» adlı baş allahdan danışır. O, Aramazdinin etnomənşəini «Avesta» tanrısı Ahura-Məzda ilə bağlayır.

Erməni müəllifi Ahura-Məzdanı (Aramazdini), mifoloji təfəkkürə uyğun olaraq, yeri-göyü yaradan, Anahidin, Tirin və Mihrin (Mitranın) atası kimi təqdim edir.

Ahura-Məzdaya aid möhtəşəm və zəngin bir məbədin Frat (Fərhad) çayının yuxarı axarında Ani şəhərində (Kiçik Asiyada) olduğunu qeyd edən Qr.Kapantsyan baş Tanrının başqa bir məbədini Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində nişan verir. O, yazır: «Gürcülər də bu Aramazdı «Armazi» formasında iqtibas etmişdilər. M.Xorensikiyə görə, bu ildirimsaçanın məbədi¹ və heykəli Kür çayının o biri sahilində şəhərdən (Tiflisdən) uzaqda yerləşirdi. Şəhərin sakinləri səhərlər öz evlərinin damlarından çayın o biri sahilində yerləşən heykələ sitayiş edərdilər».²

Qr. Kapantsyanın fikrində aydınlaşdırılması zəruri olan iki tarixi məqam diqqəti çəkir.

Birinci. «Avesta Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın adı erməni mifologiyasında «Aramazd», gürcülərdə «Aramzi» şəkilində yalnız və yalnız iqtibas edilmişdir.

Bu həqiqət ondan xəbər verir ki, onların mifoloji ədəbiyyatlarında tanrılar «Avesta» tanrı panteonuna mənsub olsalar da, nə ermənilər, nə də gürcülər, xalq olaraq, «Avesta» təəssübkeşi, Zərdüşti inanlı əhali olmamışlar. Hər iki xalqın bütpərəstlik dövrü özlərinin etnoinanc tanrıları olubmu, yaxud ilkin hansı tanrılara inam gətiriblər bu barədə elmi ədəbiyyatda həqiqətə uyğun, dəqiq heç bir məlumat yoxdur.

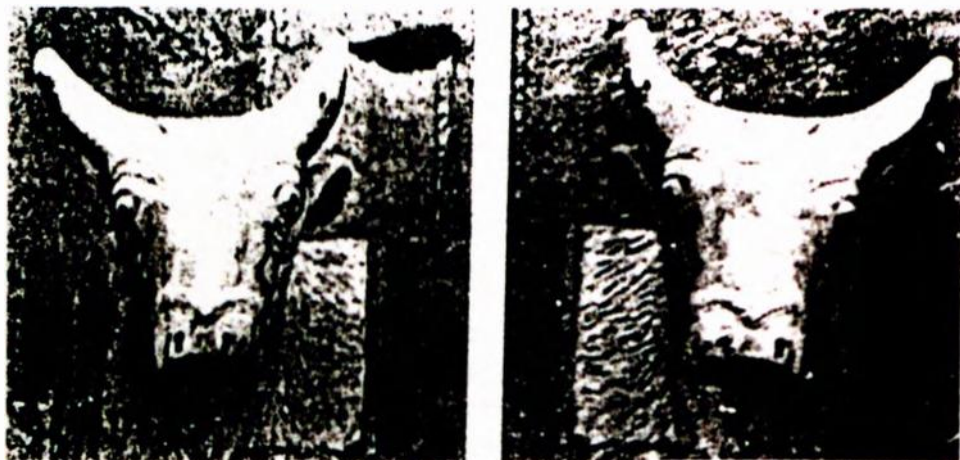
Kilsə tarixindən danışan kitablarda hayların yunandilli Kilikiya kilsəsinin ilk xristian pravoslav məbədinə çevrilməsindən, hərbi əsir olmuş iverlərin Yerusəlim ərazisində yerləşmiş pravoslav kilsəsindən məlumatlar verilsə də, hər iki xalqın etnoinanc tanrıları barədə birçə

¹ M.Xorenskiyə xatırlanan «Armazi», yaxud «İldırımçanın məbədi» Kürün əks sahilində, qədim Mesxetdə yerləşir. Məbədə giriş qapısının sağ və sol divarlarında Ahura-Məzdanın (Səma Tanrısının) atributlarından biri olan buğanın kəllə baryelələri yerləşdirilmişdi. Gürcülər qədim Atəşgah məbədini onun həyatında XI əsrdə inşa edilmiş monastırın adı ilə bu gün «Svetisxoveli» kilsəsi namında nişan verirlər.

² Qr.Kapantsyan. Linqvistik işin tarixi (qədim Kiçik Asiyada arмян tarixinin başlanğıcı). İrəvan, 1956, s.56.

ifadə belə işlədilmir. Ona görə də, hər iki xalqın tarixçiləri və mifoloqları yerli Şərq əhalisinin¹ tanrı panteonundan götürdükləri ayrı-ayrı tanrıların ilkin etnoinanc mahiyyətlərində bə'zi dəyişikliklər edərək, onları yenidən modernizə etmişlər.

Lakin bundan sonra da, onlar ədəbiyyatda sistemli etnotanrı panteonu yaratmaq gücündə olmamışlar. Çünki hansı yollara əlatırsan at, hansı rənglərlə onlara bəzək vurursan vur, yad xalqlara məxsus olan tanrıları heç cür öz ilkin etnokökündən ayırmaq mümkün deyildir. Elə buna görə də hər iki xalqın tarixçiləri və mifoloqlar zəngin arxeoloji mədəniyyətə sahiblənmək üçün Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərində tarixin son çağlarında gəlib yerləşmiş babalarının «yerli tarixini» m.ö. minilliklərə atmaq və özlərinə «Qafqaz baba evi» «tıkmaq» məqsədilə «Avesta» tanrılarını özlərinin milli ruhuna uyğunlaşdırılmış mifoloji ədəbiyyat qəhrəmanlarına çevirmişlər.²



İkinci, M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə xatırlanan «Armazi»nin, yaxud «İldırımsaçanın məbədi» Kür çayının əks sahilində, qədim Mesxet şəhərində yerləşir. Zərdüştü mə'bədə giriş qapısının sağ və sol divarlarında Ahura-Məzdanın (Səma Tanrısının) ilahi atributlarından biri olan Müqəddəs Buğanın kəllə barelyeffləri³ yerləşdirilmişdi. Gürcülər qədim Atəşgah mə'bədini, onların yazdıqlarına şərti inansaq, onun geniş həyatının bir tərəfində XI əsrdə inşa etdikləri «Svetisxoveli» («Çay qovuşağı») monastırının adı ilə tanıdılar.

¹ Qr. Kapantsyan, Ermənilərdə Xett allahları, İravan, 1940 və başqa nümunələr.

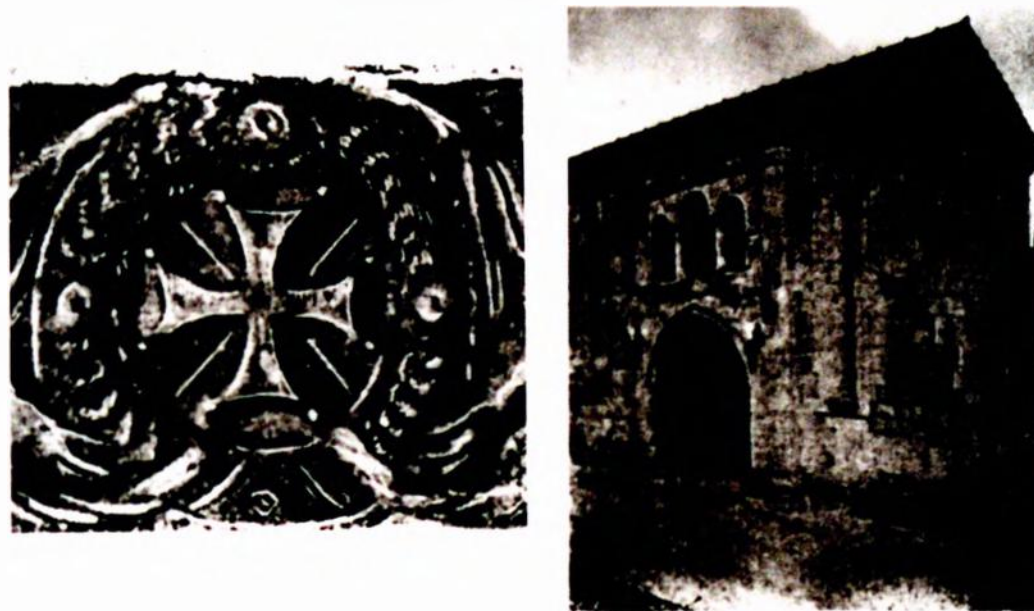
² N.Emin, Büt-pərəst ermənilərdə din və inanc, M., 1864; Manuk Abeqyan, Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi.

³ Şəkillər Zurab Kapanidze, Teymuraz Mibçvaninin «Şumer-Georqiya paralelləri» kitabının Tifl., 2002-ci il nəşrindən götürülmüşdür.

Lakin monastır hasarına giriş yolun qədim Zərdüştü mə'bədin Buğa bərəfli fasad qapısından keçməsi odsevərlərlə xristianların etnotarixi hüdudlarına şahidlik edir.

Zurab Kapanidze və Teymuraz Mibçvani¹ «Svetisxoveli» kimi qələmə aldıkları Atəşgahın daxili divarlarında günəş atributlarını əks etdirən müxtəlif me'marlıq-inanc detallarını canlandıran şəkillər ətrafında apardıqları araşdırmalarda onların xristian dini ilə əlaqəsi olmadığını söyləyərkən, şübhəsiz, yuxarıda gəldiyimiz nəticəni təsdiq edirlər.

Qədim yerli Türk tayfalarının inanc mə'bədi ilə Yaxın Şərqdə əsrlərlə hərbi əsir həyatı keçirmiş İverlərin Qafqaza gəlişlərindən sonra inşa etdikləri xristian monastırının (Şəkillər) «Avesta» «əbədiyyət nişanı»ni – «Svetisxoveli»nin üzərində olan xristian xaçı ilə oxucuların mühakiməsinə veririk².



Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfini xatırladıqda erməni müəllifinin gəldiyi nəticə bizə başqa tarixi həqiqəti nişan verir.

Məsələni, həm ermənilərin, həm də gürcülərin bu gün xristian mə'bədi kimi istifadə etdikləri inanc evləri Qafqazda Azərbaycan türklərinin ulu babaları tərəfindən öz «Avesta» tanrılarının şərəfinə ucaldıqları qədim Atəşgahlardır. Həmin mə'bədlərin fasad divar-

¹ I. Kapanidze, T. Mibçvani, Göstərilən əsər, s.486, 496.

² Merab Vaçnadze, Vaxtanq Qurulu, Mixail Vaxtadze, Gürcüstan tarixi, VII sinif Azərbaycan məktəbləri üçün dərslik Tbilisi, 2003, s.80, 82 (şəkillər buradan götürülmüşdür).

larında həkk edilmiş Zərdüştü inanc atributlarının¹ kamil sənət baxımından, zərgər zövqü və ustalıq ilə işlənməsi «Avesta» me'marlıq məktəbinin tarixinin Türk tayfalarının daha qədim dövrləri ilə əlaqəli olduğuna şəhadət verir. İndi də «Svetisxoveli» monastrına və gürcü xaçına diqqət yetirək.



Təbii ki, memarlıq baxımından, istər erməni, istər gürcü xaçlarını «Avesta» sənət nümunələrinə nə qədər bənzətməyə çalışsalar da, elə ilkin baxışdan onların arasında olan bənzərsizlik, yadlıq kəskin şəkildə özünü göstərir. Biz qarşıda milliyyətçə erməni olan iki me'mar müəllifin «erməni xaçı» adı ilə kitabda təqdim etdikləri «əbədiyyət nişanı» nümunələrinə etnotarixi baxımdan yanaşdıqda, yuxarıdakı fikrimiz öz təsdiqini tapacaqdır.

Sual olunur, əgər ermənilərin öz adlarına yazdıqları Zərdüştü atributları yaşadan abidələr onların babalarına məxsusdursa, o zaman, nə üçün Azərbaycan türklərinə qarşı torpaq iddiası ilə əlaqədar kitablarda ideoloji təxribat vasitəsinə çevirdikləri şakillərdəki nümunələrdən başqa, həmin «baba» ən'ənəsini günümüzə qədər davam etdirməmişlər və etdirmirlər?

¹ Günəş dairəsinə alınmış «əbədiyyət» atributu (daha sonralar xristianlar onu Xristosun atributu olaraq «xrest»/ «krest», yəni «xaç» adlandırırlar), ya iri həcmli «əbədiyyət nişanının» (xaçın) ətrafında çərçivə haşiyələrində zərgər incəliyi ilə işlənmiş günəş rəmzləri, mə'bədin giriş qapılarında haşiyələnmiş içəriləri günəş şəfəqlə yanan səkkiz güşəli ulduzlar, aşağı oturacaqda tayfanın günəş atributlu damğası, iri «xaçların» dörd ucunun hər birinin iki hissəyə ayrılaraq səkkiz sonluqla ulduz haşiyələrin səkkiz güşəsini tamamlaması, yaxud Ahura-Məzdanın on rəmzindən biri olan buğanın mə'bədin giriş qapısının sağ-solunda kəllə barelyefinin yerləşdirilməsi və s. «Avesta» me'marlıq məktəbinə məxsus sənət elementlərinin tarixin qan yaddaşında əbədiləşdirilməsidir.

Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə sahiblənmək məqsədilə Zərdüştü mə'bədlərimizi və astroloji ilahi rəmzlərimizi xristianlıqla əlaqələndirən erməni və gürcü keşişlərindən və tarixçilərindən Rus imperatorluğu tərəfindən iki yüz ildən bəri ürəyimizdə və dilimizdə qiflə vurulub qadağan edilmiş ədalətli bir suala cavab almağın vaxtı artıq çatmışdı.

Musa və İsa övladları hesab edilən sizlərin mə'bədinizə və hər cür dini atributunuza hörmətlə yanaşan Ərəb xilafəti tərəfindən «Avesta» qanunlarının qət'i qadağan olunduğu və Atəşgah binalarının inşa edilməsi dayandırıldığı tarixdən sonra bu gün yaşadığımız ərazilərdə hər cür xristian kilsə binaları inşa etmişiniz, əgər mə'lum Atəşgah binaları sizlərə aiddirsə bəs, nə üçün onların üzərində iddia etdiyiniz me'marlıq və inanc nümunələrinin yeni nəsillərini görmürük?

Sualların cavabları izahatsız da aydındır. Bir də o aydındır ki, məkrli keşiş müəlliflərdən başlayaraq, onların çağdaş intiqamçı, şovinst, siyasətbaz tarixçi varislərində qədim Naxçıvan ölkəsini «erməni babalarının» ilk məskəni olduğunu «sübut» etmək niyyətilə kilsə rəvayətlərini və əfsanələrini qılınca və qalxana çevirdilər, Biyaini dövlətinə, Part imperiyasının Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan valiliklərinə «Armeniya» dedilər, Arsaklı valilərinə «Armeniya çarları» adında qara erməni damğası vurdular, ər igidlərimizin şəxsi can silahlarından başqa, hər şeyimizin – itimizin, pişiyimizin, toyuq-cücəmizin, mal-qaramızın, qoyun-keçimizin, hətta yük vurub dəyirmanə sürdüyümüz eşşəklərimizin üstünə öz baba adlarını yazdılar, dinmədik, dedik qoy özlərini bizim uzunqulaqlardan törəmiş hesab etsinlər, susduq, nəticədə müqəddəs qədim mə'bədlərimizi də, qəbr daşlarımızı da öz adlarına çıxdılar. Sanki bizim Türk babamızı Səma Tanrımız ölümlü dəqiqlərində müqəddəs göylərə qaldırılmış, günahkar torpaqlarımızı gəlmə cürtdən şeytan törəmələrinə vərəsə qoymuşdu.

Əlbəttə, şeytan fitnələrindən uzaq, xeyirxah əməllərinə görə, məzarsız ilahi qüvvələr məqamında yeri olsa da, Səma Tanrısı Ahura-Məzda övladı Türk babamızı tarixin xoş xatirələrinə çevirən – bu gündə möhtəşəm abidələr, zəngin akropollar danılmazdı.

Ta ululardan bəri Culfa əyalətinin ərazisində Araz çayı sahilində baş daşları meşə kimi dayanan böyük bir qəbristanlıq var idi. Məkr və hiylə ilə dolu zamanımıza dik-dik, ər-ər boylanan bu qəbr daşları qədim Naxçıvan türklərinin m.ö. minilliklərinə şahidlik edən qiymətli olmayan me'marlıq abidələri idilər.

1828-ci ildən başlayaraq Arazın o biri sahil ölkələrindən gətirilən insan yaşayışı üçün adi məişət, ev əşyaları, abırlı əyin-başı olmayan qaçqın və dilənçi erməni ailələrindən kiçik bir qismi o taylı bu taylı qardaşlar arasında keçid qapısı olmuş qədim Culfanın ərazilərinə

yerləşdirildi. Onlardan bə'zi ailələr qədim Dərəşamın qonşuluğunda daha sonralar gəlmə ermənilər tərəfindən «Cuğa» adlandırılmış Türk yerli əhalinin yaşadığı Gülüstan kəndində məskunlaşdırıldılar. 1828-ci ildə Türkmənçayda Rus-fars sövdələşməsinə şahid olan irtica müqaviləsinə əsasən 1920-ci illərdə Qırmızı Rus imperiyası Arazın İranla sərhəd hissəsini «quş keçməz» tikanlı məftüllü dirəklərlə bərkətdi, bununla da Azərbaycan türklərinin vahid ata-baba coğrafiyasının faciəli «Şimal-Cənub» tarixini yazdı, bir ananın iki övladı arasında dəmirdən 70 illik həsrət divarı çəkdi. Bu məsələnin siyasi tərəfidir. Lakin həmin kontekstdən qarşıda həllini gözləyən problemə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

İki erməni müəllifinin¹ kitabından götürdüyümüz Dərəşam (erməni müəlliflərinə görə Cuğa) qəbrüstü xaçın şəkilini qarşıda təqdim edirik və həmin maddi-mədəniyyət nümunəsinə tarix və tarixçilik baxımından yanaşmadan əvvəl mövzuya aydınlıq gətirmək məqsədilə məsələyə şəxsi şahidliyim və müşahidələrim ətrafında fikirlə başlamağın daha zəruri olduğunu düşünürük.

1955-1956-cı dərslərində Şarurda orta məktəbi bitirib Azərbaycan Dövlət Universitetinə İrəvan-Bakı qatırı ilə qəbul imtahanlarına gedərkən Culfa şəhərindən əvvəl «Dərəşam» («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında adı çəkilən Oğuzların qədim məskəni) adlı yarımdayanacaqın Araz çayı sahilı boyu uzunsov ərazisində tikanlı sərhəd məftülləri arasında sıx meşəni xatırladan təxminən uzunluğu 250-300 metr ərazini əhatə edən qəbr daşları əfsanəvi dünyadan gələn heyratamiz canlılar kimi məni içimdən silkələdi. Nə üçün? Qərribə hisslər idi, mə'nasını anlaya bilmədim. Bəlkə də Arazın o tayından fars sərbazının, bu tayından Rus «saldatının» silahı altında sanki qorxusundan minilliklərin qaranlıq səltəninin sükunətini pozmağa cəsarət edə bilməyən məzar əhlinin kimsənin eşidə bilməyəcəyi fəryadı məni sirrli, sehrlı, müəmmalı, qorxulu bir dünyaya atmışdı?

Şirin və qorxulu fantastik bir nağıl dünyasında idim!

Universitetdə oxuduğum illərdə müəllimlərimdən Dərəşam qəbristanlığı ilə əlaqədar maraqlı bir mə'lumat eşitdim.

Deyilənlərə görə, II Dünya savaşının ən qızğın dövründə Leninqrad Dövlət Ermitajının iki məşhur professorunun (kimsə onların adını bilmirdi) rəhbərliyi ilə ekspedisiya Dərəşam qəbristanlığına gəlir və qəbrlərdən ikisini açır. Oradan qonaqların nə tapıb, nə tapmadıqlarından ev sahibləri bu günə qədər də xəbərsizdirlər. Lakin rus gərəşənləri qəbrləri necə eşmişdilsə, eləcə də üstünü örtürlər, səssiz gəldikləri kimi, səssiz də yoxa çıxırlar.

¹ V.Arutyunyan və S.Səfəryan. XVII-XIX əsrlərdə erməni me'marlıq abidələri. M. 1951. s.67.

Ekspedisiya gedəndən sonra Naxçıvan Vilayətinə səs yayılır ki, sən demə, guya qədim Dərəşam əhli «cüma azarından» bir gecə-gündüzdə kütləvi şəkildə mal-qara ilə birlikdə məhv olmuşdu.

Bəs, allahın «qəzəbinə gəlmiş» bu başı bələli insanların əsli nədir, nəslı nədir, soyu kimlərə bağlıdır? Bəs, kütləvi bəlaya gəlmiş insanları kimlər dəfn etmişdir, kimlər onların qəbrləri üstünə «Avesta» me'marlıq sənətinə məxsus abidə daşlar döşəmişdi?

Xüsusi göstərişlə Dərəşam qəbristanlığından «erməni babaları» «tapmağa» gəlmiş Rus arxeoloqları yerə vurduqları ilk külüngdən Şərqi tarixinə çevrilmiş Türk əranını nişan verən maddiyyətlə, xüsusən qəbrüstü abidələrlə üz-üzə dayandıqdan sonra gəldikləri yolla da əliboş İrəvana, oradan da Leninqrada qayıtmış ekspedisiyadan sonra Mərkəz Dərəşamın «fəlakətli» keçmişı ilə bağlı qorxulu bir mif yaratmağı da unutmamışdır. Guya əgər məzarıstan tam açılmışsa, oradan qalxan «cüzam vürusu» dərhal ətrafa yayılmış, Arazın hər iki sahilində yaşayan əhalini məhv edərmiş.

Bu, iblis şayəsi vahiməli uğultuya çevrilir, dərhal vilayətin ən ucqar kəndlərinədək yayılır, əhalini qorxuya salır. Guya açılmış qəbrlərdən qalxan «cüzam vürusları»ndan hər iki professor ağır xəstələnmiş, lakin həkimlər onlardan birini xilas edə bilməmişlər.

Dərəşam qədim Oğuz akropolu ilə əlaqədar uydurulmuş bu «qorxulu nağıl» indiki nəslin də beynində öz yerini möhkəm qoruyub saxlayır!

Sonralar başqa bir xəbər də yayılmışdı ki, İran şahı Dərəşam arxeologiyasına qarşı Kremlə öz e'tirazını bildirmişdi.

«Türksiz Qafqaz» siyasətini addım-addım həyata keçirən ideoloji Mərkəz tərəfindən hazırlanmış bu «qorxulu nağıl» ölüm kabusuna çevrilmiş. Dərəşam yurdunun üzərində 1988-ci il hadisələrinədək (Qərbi Azərbaycandan yerli Türk əhalisi növbəti dəfə erməni baş kəsənləri tərəfindən qanına qəltan edilib ata-baba ocağından didərgin salınan günlərədək) Demokl qılıncı kimi tükədən asıla qalmışdı.

Bəli, sonrakı hadisələr göstərdi ki, Kremlin məxfi tapşırığı ilə rus imperiya sərhəddəçiləri 70 il özümüzü özümüzə qoruyurmuşlar.

Ermənilər həmin dövrdə qədim Nəxcuan ölkəsinin əfsanəvi Haykın törəmələrinin vətəni olduğunu «sübut etmək» üçün Dərəşam və Qərbi Azərbaycan Türk abidələrini orta əsr erməni mədəniyyəti tarixi kimi qələmə vermişlər. qalın-qalın kitab və albomlarla Avropa və Amerika ictimaiyyətinin beynini zəhərləməyə, onlarda «Türk kabusu» mifi yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Bəs, hiyləgər tülkünün göz yaşlarına inanan insanlar haradan bilərdi ki, erməni tarixçiləri tərəfindən şəkilləri kitablarda «Cuğa daş xaçları» («Xaçıkar») adı ilə nümayiş etdirilən qəbr daşları – Dərəşam

qədim Oğuz Türk məzarlığı XX əsrin əvvəllərindən 31 dekabr 1989-cu ilədək, yəni uzaq dağ kəndlərindən belə, kiçikdən böyüyədək, qadından kişiyədək bütün istiqamətlərdən Araz sahilinə qabaqlanmaz sel kimi axışan Naxçıvan ölkə əhalisi-tərəfindən Rus imperiyasının tikanlı məftillərlə bərkidilmiş zülm divarları darmadağın edilənədək ermənilərin «erməni Naxçıvanı» «pravokasiyası» naminə əlində silah Rus sərhədçiləri tərəfindən Türkdən qorunmuşdu.

Sonrakı hadisələr şübhələrimizi qət'i təsdiq etdi ki, Leninqradan gəlmiş Ermitajın arxeoloji ekspedisiyası hansı səbəbdən ilk kəşfiyyat qazıntısından sonra işi yarımçıq saxlamışdı. Uydurma «cuzam epidemiyası»ndan insanları qorumaq naminəmi? Heç də yox!

Rus arxeoloqlarının işi yarımçıq atıb getmələri və İran şahının qəbrlərin açılmasına qət'i e'tirazi təkzibedilməz bir həqiqəti təsdiq edirdi: Dərəşam akropolunun sirri açılırdısa, o zaman, bir tərəfdən «Kitabi-Dədə Qorqud» boyalarında adı çəkilən Dərəşamla əlaqədar Oğuz bəylərinin tarixi izlərinə gedib çıxırdı, o biri tərəfdən M.Xorenskidə «Qoxten» erməni adı ilə nişan verilən qədim Culfa əyalətinin, habelə Nəxcuan ölkəsinin Zərdüsti inanlı yerli sakinləri olmuş Mar/Maq/Maday tayfaları haqqında qoşulmuş nəğmələrdə təsvir edilən hadisələr maddi sübutlar əsasında öz təsdiqini tapmış olardı. İran tərəfinin e'tirazını qəbul edən və Dərəşam qəbrlərinin sirrinin açılmasına cəhd göstərməyən Kreml əslində 1828-ci ildə Rus-fars tarixi sövdələşməsində qeyri-rəsmi şəkildə Anadolu və Azərbaycan türklərinə qarşı başlanmış «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» proqramına sonralar əməl etmişdir.

Rus arxeoloqları Dərəşam qəbristanlığında «Cuğa» adlandırılmış kənddə yaşayan 30 gəlmə erməni ailəsini vasitəyə çevirərək erməni babalarını «tapmaq» eşqi ilə torpağın bağına namərd külüngünü vurur-vurmaz qəbr daşına at üstündə həkk edilmiş Oğuz əraninin minilliklərdən gələn nə'rəsini eşidirlər, abidələrin üzərində incə zərgər zövqü ilə işlənmiş səkkiz güşəli ulduzlardan ibarət haşiyələrə alınmış Zərdüsti inanc atributları, habelə Türk tayfa damğaları ilə üz-üha dayanırlar və həmin andan onlar Ecmüəzzin kilsəsi tərəfindən aldandıqlarını başa düşürlər.

Deməli, Türk oğlunun nə'rəsini eşidən ermənilərin «xristian hamirləri» necə səssiz gəlmişdilsə, eləcə də oxları daşa dəymiş halda, kırımışca aradan çıxırlar.

Biz bir qədər sonra «Mesxet – I» və «Armazis-xevi» arxeoloji tapıntılarından, Alagöz (ermənilərcə Qexam) dağlarından aşkarlanmış 24 nəhəng «Daş balıq – Əjdəha» abidələrindən və Oğuz qəbrindən, xristian kilsəsi adlandırılan Atəşgahlardan və onların üzərinə yerləşdirilmiş qədim türklərin əbədiyyət nişanlarından və s. haqqında danışarkən aydın olacaq ki, bu günə qədər «Cuğa» pərdəsi altında

«erməniləşdirilmiş» Dərəşam Oğuz akropolu ilə onlar eynidilli, eyni dinli, eyni qandan və soykökündən olan qədim Qafqaz Oğuz Albaniyası əhalisinə məxsusdur.

«Daş balıq – Əjdəha», xristian kilsəsi kimi qələmə verilən Atəşgah binaları, onların üzərinə yerləşdirilmiş «əbədiyyət nişanları» (xristianlara görə «xrest» - «krest»), başqa ilahi Zərdüsti atributlar və Türkün tayfa damğaları, qəbirüstü daşlar, karvansaralar və digər tarixi abidələr «Avesta» mə'marlıq məktəbinə məxsus zərgər zövqlü sənət dahiləri və tişə ustaları tərəfindən tarixin canlı şahidlərinə çevrilmiş Azərbaycan türklərinin qədim əcdadları haqqında danışmış dastanlardırlar. Lakin bu abidələrimiz zaman-zaman ermənilərin ideoloji təcavüzünə mə'ruz qalmışlar.

Rusun iki yüz illik imperiya zülmünün dəmir divarlarını yıxandan sonra Arazın o sahilindən, bu sahilindən haray çəkib 70 ildən bəri əlaqələri kəsilmiş qohum-qardaşın axtarışına başı qarışmış insanların xəbərləri yox idi ki, onlardan bir qədər aralıda Rus-erməni hərbi birləşmələri qədim Xocalı kimi, Dərəşam Oğuz akropolunu da yer üzündən silir, nəsilərin unutmayacaqları qanlı tarix yazırdılar. Bu, rusların hamiliyi ilə erməni vəhşiliyinin Azərbaycan türklərinə, onların tarixi abidələrinə və mədəniyyətinə qarşı gətirdiyi növbəti soyqırımı idi.

Fikrimizi qısa da olsa, həmin tarixi hadisə ilə əlaqəli izah etməyə çalışaq.

Keçmiş Sovetlər məkanında ilk dəfə Rus imperiya tarixinə Azərbaycanda son qoyulan ərəfədə dünya erməni diasporasının cızdığı plan əsasında Kremlin daşnak bandası Naxçıvanı ələ keçirmək «tarixi şansını» əldən verməmək üçün əvvəllər yerləşdirilmiş müxtəlif təyinatlı hərbi hissələri bir gecə-gündüzdə vilayətin ərazilərindən çıxardı, onları SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin xüsusi xidmət hissələri ilə əvəz etdi.

Xocalıdan başlayaraq 20 yanvar qanlı Bakı Türk qırğınlarının ilhamçısı və təşkilatçısı xallı köpək M.S.Qorbaçov cızılan plana uyğun olaraq, Naxçıvan sərhəd qoşun hissələrinin komandanlığını öz köməkçisi, ifrat erməni millətçisi, qət'i və amansız Türk düşməni, şeytan törəməsi Şahnazaryana tapşırırdı.

Təxribat mütəxəssislərindən ibarət olan bu seçmə hissənin vəzifəsi əhali arasında vahimə yaratmaq, provokasiya yolu ilə onları, 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi Arazın İran sahilinə qaçmağa psixoloji cəhətdən hazırlamaq və bundan sonra hündür dağ silsiləsi boyu bütün istiqamətlərdən vilayətin ayrı-ayrı rayon və kəndlərinə gecə-gündüz top mərmiləri yağdıran erməni quldur bandasının geniş miqyaslı hücumuna yol açmaq idi. Lakin naxçıvanlılar tarixi naxçıvanlılıqlarını göstərdilər! Müstəqillik uğrunda mütəşəkkil

şəkildə ayağa qalxan elin şir, pələng qeyzini görən düşmən «qonaqlar» sındırmağa gəldikləri xalqın qarşısında özləri sındılar.

Bu, torpağın hər qarşısını həyatı bahasına qorumağa qalxmış naxçıvanlıların Rus imperiyasının iki yüzillik müstəmləkə zəncirini parçaladığı, milli müstəqilliyə qovuşduğu tarix idi! Həmin günlərdə Kremlin hamiliyi ilə dünya erməni irticası Naxçıvanda növbəti qanlı soy qırımına əl atdı, Azərbaycan türklərinin ulu keçmişinin şahidləri olan Dərəşam qəbrüstü abidələr yer üzündən silindi. Böyük bir millətin ən qədim tarixi erməni terrorizminin qurbanı oldu: oğuzların tarixi tarixsizləşdirildi!

Belə ki, minillərdən bəri ata-baba yurduna şahidlik edən sıx meşə kimi dayanmış qəbrüstü daşlar Şahnazaryanın göstərişi ilə gətirilmiş xüsusi daş doğrayan maşınlarla Rus sərhədçiləri tərəfindən doğrandı və doğranmışlar hərbi maşınlarla yükləndi, hansı istiqamətlərəsə aparıldı, həmin sahə sərhəd düzəldən texnika ilə şumlandı və dırmaqlandı.

«Erməni Naxçıvanı» ətrafında olan mə'lum iddianı sübut etmək məqsədilə naxçıvanlıların gözləri qarşısında, doğram-doğram doğranılıb tarixi yer üzündən silinən Dərəşam abidələrini «Cuğa daş xaçları»¹ adı ilə qələmə alan erməni müəllifləri bu qədim Türk akropolunu öz babalarının adına yazmağa çalışmışlar. Bu baxımdan V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryanın haqqında söhbət gedəcək kitabı maraqlıdır.

Əgər bu əsərdə adı gedən qəbr daşları həqiqətən «erməni babaları»nın «Naxçıvan tarixi» ilə əlaqədar olsaydı, şübhəsiz, Şahnazaryan onları hökmündə olan hərbi maşınlarla İrəvana daşıtdırardı, oradan da təyyarə ilə dünya muzeylərinə paylatdırardı və guya «erməni Naxçıvanının» tarixdən silinməsinə imkan verməzdi.

Rus-erməni siyasət adamlarının tarixi təcavüzünə mə'ruz qalmış haqqında söhbət gedən Türk abidələrini V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan «orta əsr Armeniya»sı ilə əlaqələndirərkən, əlbəttə, onlar da, keşiş müəlliflər kimi, erməni babalarına vaxtilə sığınacaq vermiş bir xalqın əcdad torpağına açıqdan-açıq sahib çıxırlar.

Müəlliflər yazırlar: «Arazın sahilində XVII əsrdə çiçəklənən ticarət mərkəzlərindən biri olan Cuğa² kəndi (Naxçıvan MR) yaxınlığında bədii dəyərinə görə unikal olan bir neçə min xaçkardan

¹ «Kilsə» və «xaç» sözləri qədim türklərə məxsus anlamdır. Ermənilərin «kar», yə'ni «daş» sözüne yunanların «xrest», yaxud kilsə ədəbiyyatında geniş işlənən «xrest» ifadəsini deyil, bizim dilimizdə işlənən «xaç» anlamını əlavə etmələri də sübut edir ki, Dərəşam abidələri yerli əhaliyə məxsusdur.

² Qədim Güllüstan kəndi 1828-ci illərdə gətirilib yerləşdirilmiş ermənilər tərəfindən SSRİ dövrü. «Cuğa» adlandırılmışdı. Araz sahilində günümüzə qədər yaşayan Güllüstan məqbərəsi erməni tarixçilərini təkzib edir.

(daş xaçlardan – Ə.T.) ibarət böyük qəbristanlıq və materialı yerli qırmızı və sarı rəngli qumdaşından olan daşdan yonulmuş qoyunlar var. Daş üzərində yüksək oyma sənəti və orta əsr Armeniyasının bu sənət üzrə ən yaxşı ənənələrinin dirçəliş dövrü nümunələrindən ibarət onlarla xaçkar kompozisiyası var».¹

Cuğa adı ilə verilmiş Dərəşam qəbr daşları barəsində danışmadan əvvəl müəlliflərin fikrinə bə'zi aydınlıqlar gətirməyə çalışaq.

Birincisi. Söhbət Cuğa sakinlərinə məxsus kənd qəbristanlığından deyil, həmin kəndin yaxınlığındakı qədim qəbristanlıqdan gedir.

Dərəşam qəbrüstü abidələrlə Cuğa qəbr daşları arasında bənzərlikdən qə'tiyyən danışmaq olmaz. Dərəşam qəbrüstü abidələr nə qədər yüksək zövqlə, zərgər işləmələri ilə hazırlanmışsa, 1828-ci il hadisəsindən sonra xarici ölkələrdən köçürülərək Naxçıvan xanlığının Dərəşam ərazisində (qədim Güllüstan, ermənilərcə Çuğa kəndi) yerləşdirilmiş ermənilərin qəbrüstü daşları bir o qədər kobud şəkildə yonulmuşdu. Qaçqın və dilənçi bir icmanın nümayəndələri olan Cuğa ermənilərinin bundan artıq nə mədəniyyətləri ola bilirdi ki?!

Əgər Arutyunyanın və Səfəryanın nişan verdikləri me'marlıq abidələri onların babalarına məxsus olsaydı, şübhəsiz, bu sənət ənənəsini varislər davam etdirmiş olardılar.

Dərəşam qəbr daşlarının üzərindəki «əbədiyyət» rəmzləri erməni xaçları olsaydı, kilsə heç zaman imkan verməzdi ki, onun əhalisinin məişətindən, adət-ənənəsindən xristianlığın möhürü çıxarılsın, təcridən tarixdən silinsin.

İkincisi. Müəlliflər «Cuğa daş xaçları» adlandırdıqları Dərəşam abidələrini XVI-XVII əsrlərə aid edirlər. Bu o deməkdir ki, guya həmin dövrdən «Cuğa» adında yaşayış yeri olmuşdur, «armyan» adında da yerli əhalisi. Yalanı həqiqətə çevirmək, qaçqın xalqı Naxçıvan əyalətinin «köklü əhalisi» kimi qələmə vermək üçün erməni müəlliflər «Cuğa» sözünü qədim şəhərimizin «Culfa» adı ilə yeniləşdirirlər.

Bu məqsədlə N.Emin 1828-ci ildən sonra gətirilib məskunlaşdırılmış soydaşlarının Naxçıvan «tarixini» daha qədimlərə çəkir. O, yazır: «Cuğa – Culfa Armeniyanın Naxçıvanın Cənub-Şərqində Ordubadın yaxınlığında yerləşən qədim şəhərlərindəndir».²

Aşkarca görsənir ki, hər bir erməni müəllifi başqa xalqlara məxsus tarixi «erməniləşdirmək» üçün qədim keçmişi istədikləri

¹ V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan. «XVII-XIX əsrlərdə erməni me'marlıq abidələri», s.67.

² N.Emin. Qeydlər – M.Xorenski. «Armeniya tarixi», s.270

məzmununda saxtalaşdırırlar. Halbu ki, qədim əhalisi Azərbaycan türklərinin babaları olmuş Dərəşam ərazisinə qaçqın ermənilər yerləşdirildikdən neçə on illiklər sonra kəndin adı dəyişdirilmişdi.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Oğuz tayfalarına məxsus böyük insan məskəni olmuş Dərəşamın adının çəkilməsi Arutyunyanın və Səfəryanın iddialarını qət'i təkzib edir. Lakin təkzibedilməz tarix odur ki, erməni babalarının Ön Qafqaz tarixi 1828-ci il hadisəsindən sonra, yə'ni XIX əsrin əvvəllərindən başlayır.

Bu tarixin sübutu üçün yeri gəldikcə kifayət qədər faktlar gətirilmişdi.

Məsələ belə olduğu halda, bəs, erməni müəllifləri hansı əsasla Dərəşam qəbr daşlarını öz erməni babalarının adına yazmaq məqsədilə qaçqın erməni ailələrinin Qafqaz tarixini iki yüz il əvvələ atırlar?

Üçüncüsü. Müəlliflər qədim Gülüstan kəndini «Cuğa» adıyla XVII əsrdə inkişaf etmiş erməni ticarət mərkəzlərindən biri olduğunu yazırlar.

Tarixdən mə'lumdur ki, çox az sayda qaçqın erməni ailəsi gətirilib yerləşdirilənədək həmin kənddə 50-60 baba ocağı yandıran yerli naxçıvanlı ailəsi yaşayırdı. Şərqdən gələn ticarət yolunun keçid mərkəzi Arazın o tayında da, bu tayında da indiki Cuğa kəndindən təxminən iyirmi kilometr aralıda yerləşən «Culfa» adlanan qədim şəhərimiz olmuşdu. Orta əsrlər dövründə Culfa inkişaf etmiş bir ticarət şəhəri, ermənilərin Cuğa adlandırdıqları Türk kəndi nəzərə cəzmpmaz dərəcədə kiçik bir kənd olmuşdur.

Erməni müəlliflərinin kiçik kəndi böyük «ticarət mərkəzi» kimi qələmə vermələri, əlbəttə, səbəbsiz deyildi. Çünki böyük bir ərazini əhatə edən, xüsusi sənətkarlıqla hazırlanmış minlərlə hündür baş daşlarından yaranmış qalın sıx meşəni xatırladan qəbrstanlığa, zəngin qədim tarixi olan akropola sahib çıxmaq üçün erməni müəllifləri hökmən onu erməni babalarına məxsus «ticarət kapitalının mərkəzinə» bağlamalı idilər.

Dördüncüsü. Erməni müəlliflərinin iddiaları o zaman inandırıcı olardı ki, qəbrin başdaşındakı Zərdüşti Səma Tanrısına (Ahura-Məzdaya) məxsus əbədiyyət nişanına «xaçkar» adı ilə yanaşmaqdan, həmin məzarlarda uyuyan insanları antropoloji cəhətdən öyrənəydilər və onların etnomənsubiyyətlərini aşkarlayaydılar.

Yuxarıda xatırlatdıq ki, Kreml Dərəşam akropolunu Azərbaycan arxeoloqlarından qoruyurdular, ermənilər isə bütün məsələlərdə xüsusi sərbəstlik imtiyazına malik idilər. Kreml çox gözəl başa düşürdü ki, arxeologiyadan keçən yol heç zaman ermənilərə xeyr gətirməyəcəkdir. Ona görə də Dərəşam abidələrini fotoalara keçirmək

və onlar haqqında uydurma «erməni Naxçıvanı» mifi yaratmaq daha sərfəli və məqsədəuyğun idi.

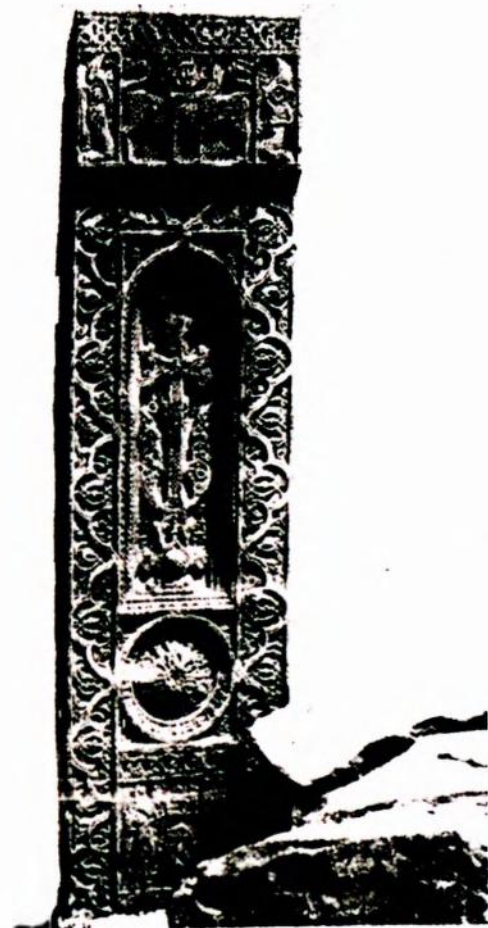
Beşinci. Müəlliflər daş üzərində yüksək sənətkarlıqla oyulmuş onlarla «xaçkar» («daş xaç») kompozisiyası nümunəsindən danışirlar, ancaq, çox təəssüf ki, «onlarla kompozisiya»dan kitabda yalnız bir qəbr daşına aid nümunə təqdim edirlər.

Tişə ustasının daş üzərində zərgər incəliyi ilə yaratdığı mifoloji obrazlara və ilahi atributlara gətirəcəyimiz aydınlıq erməni müəlliflərinin məqsədli şəkildə «Cuğa qəbrstanlığı» adlandırdıqları Qafqaz Oğuz Albaniyasının əhalisinə məxsus «Dərəşam akropofunun» etnotarixi mənsubiyyətini təsdiq edəcəkdir.

Təəssüf edirik ki, «Dərəşam akropolu» haqqında tarix ədəbiyyatında heç bir arxeoloji, antropoloji və linqvistik mə'lumat yoxdur. Hətta bizim me'marlarımız da qədim Şərq me'marlıq məktəbini günümüze qədər qoruyub saxlamış bu abidələrimizə sahib çıxmamışlar. Ermənilər də bizim bütün sahələrdə ata-baba irsinə olan tarixi biganəliyimizdən, erməni tarixçilərinin əsassız qaldırdıqları hay-küya cavab verməyə cəsarətsizlik, qət'iyətsizlik göstərməyimizdən yüksək səviyyədə geninə-boluna istifadə etmişlər.

Daşın şəbəkə hissəsində zərif haşiyələrlə işlənmiş «Avesta» me'marlıq sənətinə aid kitabəyə diqqət yetirin .

Kitabədə başları canlandırılmayan güc-qüvvət rəmzi olan iki şirin döş-döşə dayandıqları hissədən günəşin gur hailəsinə alınmış Zarvan və onun sağ-solunda hüzurunda diz çökmüş



174. ХАЧКАР С ПЛАДЕНИЦА ДІЛІМІ

iki oğlu – Xeyir tanrı – Ahura-Məzda, Şər tanrı Anqramanyu canlandırılmışdı.¹

Kitabədən sonra qəbr daşı axıradək nəfis işləmələrlə hər iki tərəfdən haşiyəyə alınmışdı. Bu gün də Azərbaycan türklərinin me'marlıq sənətində istifadə etdikləri guşəli pəncərə çərçivəsi içərisində 4 uclu (yer üzünün 4 cəhəti, ilin dörd fəslə və s. bu haqda danışılıb) 8 guşəli əbədiyyət nişanı (xristianlar ona «xrist» Peyğəmbərin adı ilə «xrest» («krest») deyirlər. Əbədiyyət nişanına verilmiş «xaç» anlamı da qədim Türklərə məxsus inanc anlayışdı) və yer kürəsinin rəmzi olan yumuru şar (çağdaş anlayışda «qlobus») yüksək sənətkarlıq zövqü ilə hazırlanmış və daşın orta hissəsinə yerləşdirilmişdi.

Yer kürəsinə və onu dörd cəhətə ayıran əbədiyyət nişanını əhatəyə almış haşiyədən sonra dərinləşdirilmiş çərçivəyə qabarıq canlandırılan Atəşgah möhürü vurulur. Çox təəssüf ki, möhürün içərisində yazıyabənzər cizgilər qəbr daşının fotosu götürülərkən aydın, oxunaqlı çəkilməmişdi.

Kompozisiya atlı barelyefi ilə tamamlanır. Çox aydın şəkildə görsənir ki, atın üstündə təsvir edilmiş insan nə döyüşə gedən silahlanmış cəngavərdir, nə də qolçağı üstündə sıçrayışa hazırlaşan şahinlə ova çıxan şahdazə. Atlı sağ əli ilə saxladığı «əbədiyyət nişanı» (+) ilə canlandırılmışdı.

Bir qədər əvvəldə dedik ki, tarixən Avropada haq və ədalət qılıncı mə'nuasında anılmış rəşadətli Türk babamız Atilla Roma papasına təqdim etdiyi «əbədiyyət nişanını» Böyük Turan elindən gətirmişdi. Baş daşı üzərində oyulmuş Dərəşam Athisi «Avesta»-ni yenqidən toplayaraq, onu Part imperiyasında Ana Yasaya çevirən birici Vologez (Valaşa) qan qardaşı, can qardaşı, din qardaşı Atilla kimi, Zərdüştü atributu yad ellərə apararı işiq, zəka yolçusudur.

Göründüyü kimi, tişə ustası sadə, yığcam kompozisiyada olduqca lokonik bir sənəd «dili» ilə ulu Nəxcuan türklərinin Atəşgah qanunlarına uyğun dəfn-mərasim adətini mifoloji obrazlar və rəmzlərin əsasında «Avesta» me'marlıq məktəbinə məxsus günəş atributu ştrixlərilə tarixin qan yaddaşında əbədləşdirmişdi.

Erməni müəlliflərinin xatırladıqları «Daş qoyun» heykəllərinə gəldikdə, həmin abidələrin qəbrstanlıqda qoyulması «qəbr daşları» kompozisiyasına yeni məzmun və mə'na çaları gətirmiş olur. Belə ki, nəsilədən nəsilə bu nəhəng akropolu bəzəmiş me'marlıq məktəbinin yaradıcıları qəbrstanlığa «Daş qoyun» heykəllərini əlavə etməklə bir

¹ Təkalıqlıq dirləri bir sıra ilahi adətlərlə yanaşı insanın bir çiyində Xeyir Mələk, o biri çiyində Şər mələk olması inancını da mənşəini Zərdüşt Peyğəmbərin yaradan və yararış fəlsəfəsindən almışlar.

tərəfdən Dərəşam Oğuz elinin (bax: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları) heyvandarlıqla məşğul olmalarını bildirirlərsə, digər tərəfdən bu elin qoyun (Ahura-Məzdanın on əlamətlərindən biri də qoyundur) totemi ilə akropolun əcdad dini anlamını tamamlamışlar.

Gətirilən dəlillər əsas verir söyləyək ki, Dərəşam abidələri barədə erməni müəlliflərinin iddialarını təsdiq edən heç bir maddi əsas yoxdur. Haqqında söhbət gedən qəbr daşının yanında fotosu verilmiş yazının iti daş yonarı alətlə çapılıb pozulması və onun yaradan sındırılıb məhv edilməsi yuxarıda söylədiyimiz təkzibedilməz bir həqiqəti sübut edir: əgər haqqında söhbət gedən qəbr daşları ermənilərə aid olsaydı, Türkün qəddar düşməni, xallı köpək Mixail Qorbaçovun 1990-cı ildə Naxçıvan vilayətinə yerləşdirilmiş SSRİ Dövlət Təşükəsizliyi Komitəsinin xüsusi qoşununa komandan tə'yin etdiyi Şahnazaryan həmin abidələri maşınla doğratdırıb «erməni tarixi»ni məhv etməzdi.

V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan kitabda erməni kilsə xaçı adı ilə bir neçə başqa əbədiyyət nişanlı abidələrin də foto şəkillərini vermişdir. Maraqlı odur ki, bu abidələrin heç biri vaxtilə gətirilib yerləşdirilmiş ermənilərə məxsus kənd ərazilərində deyil, ermənilərin 1988-ci ildə apardıqları növbəti vəhşi soyqırımna mə'ruz qalmış yerli Türk əhalisinin ocağında Zərdüştü inancılı ulularımızın mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixini minilliklərdən bəri bu gün də yaşadan canlı şahidlərdirlər.

Məsələn, müəlliflər 1930-cu illərin sonunadək Erməni SSR-nin deyil, Azərbaycan SSR Naxçıvan Muxtar Vilayətinin tərkibində Şarur rayonunun tarixi ərazisi olmuş Dərələyəz mahalından olan əhalinin «Amağ», şarurluların «Əmoğlu»¹ adlandırdıqları kənddə olan iki inanc mə'bədi və onlara aid etdikləri «xaç» («əbədiyyət nişanı») haqqında mə'lumat verirlər. Onların fikrinə, guya hər iki mə'bəd 1221-1227-ci ildə Orbəlyan nəslindən olan Sünik knyazı tərəfindən inşa edilmişdir.

Əvvəla, XIII əsrin I yarısında qədim Azərbaycanın Qafqaz ərazilərində «İldənizlər, Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətləri mövcud idi»² Erməni keşiş ədəbiyyatında «Sünik» adı ilə nişan verilən ərazi ən

¹ Kəndin əsil adı «Amuqun»dur. Amuqun indiki Sibir türklərinin sahillərində yaşadıqları çaylardan birinin adıdır. Şübhəsiz, tarixin hansı çağındasa Turan elindən Ön Qafqaza hicrət etmiş hər hansı bir tayfanın tərkibində olan əhali qədim məskən adını yaşatmaq məqsədilə yeni yurdu «Amuqun» adlandırmışlar. Bu, ilkin ad nəsilədən-nəsilə bu günə qədər hafizələrdə yaşayır. Fikrimizcə, «Amuqun» sözü zaman-zaman dildən-dilə keçərkən el deyimində onun «Amoğlu» forması yaranmışdı. Şarur əhalisinin həmin kəndə «Əmoğlu» deməsi də, onların Amağ (Amuqun) əhalisi ilə yaxın qohum olduğunu bildirir.

² Azərbaycan tarixi, c.I. Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı, 1994, s.322.

qədim dövrlərdən indiki Naxçıvan vilayətinin əyalət torpaqları kimi bu illərdə də Naxçıvan Atabəylərinin hakimiyyəti altında olmuşdu.

Keşiş müəlliflərin kilsə küncələrində uydurma və ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsasında «təşkil etdikləri» «Böyük Armeniya»nı və onun tərkibində «knyazlıqları», o cümlədən nə «erməni Sünik», nə «erməni Arsak», nə də başqa adda «erməni knyazlıqlarını» tarix tanımır.

İkincisi, gəlin şərti də olsa, hər iki erməni müəllifinə inanmağa çalışaq. Onların iddialarından belə çıxır ki, «Əmoğlu» («Amuqun») adı ilə qeyd etdikləri kəndin əhalisi qədimdən milliyətçə erməni olmuşlar və oradakı hər iki məbəd də «erməni kilsəsidir», təqdim edilən inanc rəmzi də «erməni xaçıdır»,

Əvvəla, «Sünik» (qədim Türk tayfası «Süni»nin adını yaşadır)¹ adı ilə Qərbi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini kilsə rəvayətindən gələn «Böyük Armeniya» mifinin «ərazisi»nə daxil edib, oranın qədimdən yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərini «erməni», Atəhgahlarını «erməni kilsəsi» kimi qələmə vermək üçün heç bir əsas yoxdur.

İkincisi. Qeyd etdik ki, «Əmoğlu» kəndi ta qədimdən Şarur rayonunun ərazisinə aid Türk ocağıdır. Maraqlıdır, həmin ocağı vaxtilə söndürən də, onun külü ilə oynayan da, onun adı ilə «milli tarix»?! alveri edən də ermənilərdir. Bu baxımdan yaxın keçmişimizdən qısa bir anı xatırlayaq.

Azərbaycan türklərini ucdan tutma qırmaq və bizim qədim baba tariximizi Qafqazın inzibati xəritəsindən silərək kilsə rəvayətində «yaradılmış» ənənvi «Böyük Armeniya» arzusunu reallaşdırmaq üçün dünya erməni diasporası hər zaman əlverişli növbəti siyasi şəraitdən çevik və ən yüksək səviyyədə istifadə etməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə onlar islam Şərfinə və Böyük Türk dünyasına gedən yoldan Osmanlı Türkiyəsinə kənarlaşdırmaq və onu ayaqlayıb keçmək mübarizəsində birləşmiş Qərbi Avropa səlibçilərinin qəddarlıqda babalarından heç də geri qalmayan yeni yırtıcı törəmələri ilə «Xristian qardaşları» ittifaqına girmişlər.

Bu tarix mə'lumdur, məqsədimiz onu bir daha təkrar etmək deyildir.

Mövzumuzdan uzaq düşməmək üçün fikrimiz Birinci Cahan savaşlarında Türkün başını kəsmək, abadlıqlarına od vurub xarabalıqlara çevirmək təcrübəsi qazanmış milliyətçə erməni olan general

Yaponun Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən, Əmoğlu kəndində yerli əhaliyə qarşı törətdiyi qanlı cinayətlərdən yalnız bir epizodu xatırlasaq mə'lum olacaq ki, Arutyunyanın və Səfəryanın həmin ərazidə «erməni kilsəsi» və «erməni xaç» axtarmaları əsassızdır.

Bu bir tarixi həqiqətdir ki, Rus imperatorluğunun 1828-ci ildə qaçqın və dilənçi erməni ailələrini Arazın Qafqaz sahillərinə keçirib Naxçıvan ölkəsindən başlayaraq, Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərinə yerləşdirdikləri tarixdən əvvəlki on illiklərdə Kilikiya - Venetsiya mxtaristləri «Böyük Armeniya» mifinin xəritəsini keşiş müəlliflərin rəvayətləri əsasında tərtib etmişdilər.

Bu rəvayətlərdə erməni keşiş müəlliflərin Ön Qafqazda ilk maraq dairəsinə daxil olan ərazi qədim Nəxçu elinin coğrafi məkanıdır. İstər Şumer-Türk dastanı «Bilqamış»da yəhudilərin Müqəddəs Kitabının («Tövrat») ilk variantında əxz edilmiş Nuh epizodunun daha sonralar «erməniləşdirilmiş» bir versiyasında, istərsə də qarşıda haqqında danışılacaq erməni nəsil şəcərəsində, istərsə də ayrı-ayrı keşiş müəlliflərin kitablarında Naxçıvanın qədim «erməni» ölkəsi kimi qələmə verilməsi erməni tarixçilərinin ənənvi xroniki və patoloji dəlilik mərazindən əzab çəkdiqlərini sübut edir.

Məhz bu səbəbdən də onların ölkəmizin «Naxçıvan» adını Nuhla əlaqələndirəndə anlamaq istəməzlər ki, ilk dəfə yəhudilərin Müqəddəs Kitabında «Noy» şəkilində qeydə alınmış, «Qura'ni-Kərim»də «Nuh» formasında geniş yayılmış adla mifoloji və dini ədəbiyyat qəhrəmanı olan peyğəmbər təkcə ermənilərə deyil, bütün bəşəriyyətə məxsus mifik şəxsiyyətdirsə, «Naxçıvan» anlamını yaradan Nəxçu tayfaları real tarixdir.

Bəşəriyyətin ailə cəmiyyəti dövrü ulularının alovlandırdıqları ocaqları yurdda sönməyə qoymamış Nəxçu tayfaları ən qədim zamanlardan maldar və əkinçi olmuş, qoca Şərqin zəngin mədəniyyət incilərini yaratmışlar. Şübhəsiz, Naxçıvan şəhəri və onun ətraf ərazilərində ən dərin arxeoloji qatlarda Nəxçu tayfalarına məxsus etnomədəniyyət bu günə qədər elmə öz əcdad sirlərini açmamış saxlayır.

Biz qat'i o fikirdəyik ki, insan tarixi qədər yaşı olan bir tərəfdən ulu əcdadlarımızın ilk ocaq qaladıqları, daha sonralar Müqəddəs «Əshabi-Kəhf» adlandırılan insan məskəni, o biri tərəfdən «Bilqamış» dastanında təsvir edilmiş «Daşqın» adı ilə xatırlanan bəşər tarixinin

¹ Lev Qumilev. Qədim türklər. M., 1967, s.162.

ən böyük hadisəsinin şahidi olmuş «Gəmiqaya» və «Duz dağı»¹ Uca Allahın Naxçıvan torpağında yaratdığı təbiətin bu üç mö'cüzəsi öz sirlərini açmaq üçün şəffav və aydın Böyük İnsan tarixi naminə hər cür irqi, dini, ideoloji və milli hisslərdən uzaq olan dünyanın əsil arxeoloq və antropoloq tarixçilərini və başqa mütəxəssis alimləri gözləyir.

Bütün bu ehtimallardan başqa hətta «Naxçıvan» adı ilə tanınan ölkəmizin qədim insan məskənlərindən olmasını sübut edən son arxeoloji mədəniyyətə əhəmiyyət verməyən məkrli erməni diasporası «Bibliya»nın ermənicəyə çevrilmiş son variantlarından birinə əlavə edilmiş uydurma Nuh əfsanəsi ilə Nəxcu tayfalarının ata-baba yurdunu «erməni Naxçıvanı» adı altında «erməniləşdirməyə» çalışırlar.

İ.Şopen yazır ki, Naxçıvanda Nuhun məzarı ilə əlaqədar fikri ilk dəfə ortaya atan keşiş Vartandır (XIX əsrin I yarısı - Ə.T.). Keşişin məkrli iddiasına (iddia Rus imperiyasının «Türksüz Qafqaz» işğalçı siyasətinə uyğun Naxçıvanın «erməniləşdirilməsinə» yönəldilmişdi) qarşı öz təəccübünü gizlədə bilməyən «nə Moisey Xorenskida, nə də başqa yazıçılarda» bu barədə mə'lumat olmadığını söyləyən tarixçi keşiş Vartanın saxtakarlığı ilə əlaqədar son nəticəyə gəlir: «Hətta ona qədər Şarden Persiya haqqında yazılarının ən yaxşılarından olan kitabında bu «abidəni» (guya Naxçıvanda «Nuhun qəbrini» - Ə.T.) xatırlamır».²

Bəs, «Bibliya»da dini əfsanə qəhrəmanı olan Nuhun (Noyun) mifik şəxsiyyətini reallaşdıran, onu tarixi şəxsiyyətə çevirməyə ilk təşəbbüs göstərən kimdir?

Naxçıvanda Rus-Tatar məktəbinin müəllimləri olmuş Nikolski və Zelinski (milliyətçə erməni) keşiş Vartanın bu zəhərli uydurmasını ideoloji vasitəyə çevirirlər, ölkəmizə qarşı gələri və dilənçi bir icmaya iftira və böhtan silahı hazırlayırlar.

Bütün bu deyilənlər tarixin canlı şahidinə çevrilərək Arutyunyanın və Səfəryanın Əmoğlu kəndindəki qədim Atəşgah kompleksini «Noravank» («Yeni vəng» qarşıda «vəng»/»vanq» anlamına münasibət bildirəcəyik) adı ilə kilsəyə çevirmələrinin, Türkün «əbədiyyət nişanına» († ⌘) xristian rəmzi kimi yanaşmalarının əsassız olduqlarını sübut edir.

Fakt faktlığında qalır, tarix də tarixliyində – bu bir həqiqətdir. Lakin bu da təkzibedilməz həqiqətdir ki, Suriyə və Livan keşişləri XVII əsrin sonlarından başlayaraq, tarixin hansı çağında qüvvətli dayaq tapmışlarsa, qurd fürsətini əldən vermədən Türkün torpaqlarını ələ keçirmək üçün mənsub olduqları cahil və nadan kütləni üstümüzə qoşun çəkən qüvvətli düşmənlərimizin ətrafında hər zaman səfərbər etmişlər. Əvvəllər ingilis və fransızların, sonra rusların hamiliyi altında silahlandırılmış erməni bandasının Türkün torpağını və əmlakını əlindən almaq üçün Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı dəfələrlə apardıqları müdhiş soyqırımı hadisələri dünya tarixində misli görünməmiş ən qanlı səhifədir. Mövzudan kənarlaşmamaq üçün problemlə bağlı erməni qəddarlığının birçə məqamını xatırlasaq kifayətdir.

Rus-Türk müharibələrində rusların, I Cahan savaşında Qərbi ağalarının ordu hissələrinin tərkibində Osmanlı türkünün qanını axıtmış milliyətçə erməni olan general Yaponun komandanlığı altında qəddar quldur bandanın «Göyçə gölü» ətrafından başlayaraq, Naxçıvana doğru 1918-1920-ci illərdə apardığı qırğınların qurbanları sırasında Qərbi Azərbaycanın yüzlərlə başqa kənd və mahalı kimi, Əmoğlu kəndi də vardı.

Erməni daşnak bandası kəndin hüdudlarına yaxınlaşanda əhalinin böyük bir hissəsi mal-mülkünü arxada buraxaraq dağ aşırımları ilə qonşu Şarur kəndlərinə pənah gətirmiş, ələ keçən insanlara müdhiş divan tutulmuşdu. Təsadüfən yırtıcıların qanlı pəncəsindən qurtarmış şahidlərin söylədiklərinə görə, gizləndikləri yerlərdən çıxarılaraq kənd meydanına gətirilmiş insanların gözləri qarşısında cavan qız-gəlin anadangəlmə çıpaq soyundurulmuş, onların arxasına sarıtlanmış samavarlara od salınıb qaynadılmış, vəhşiləşmiş başçının şərəfinə içki-keyf məclisi düzəldilmişdi. Banda içərisindən xüsusi qəddar seçmələr Türkün qan hərisi, yırtıcı Yaponun ayaqları altında qolları arxadan bağlanmış neçə cavan igidin qurbanlıq mal-heyvan timsalında başları bədənlərindən ayrılmış, qalanmış tonqalda qızardılan şişlə qocaların gözlərinə dağ çəkilməmiş,

¹ Mütəxəssislər də e'tiraz etməzlər ki, haqqında söhbət gedən «Duz dağı» milyon illərdən bəri nəhəng okean suları altında müxtəlif mineralların kristallaşması prosesini yaşamış, nəhayət püskürmə nəticəsində ətrafda materiya yaranmış, əvvəlcə dağlar, sonra düzənliklər və ovalıqlar meydana çıxmışdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hətta Azərbaycan alimlərinin bə'ziləri erməni dəyirmanına su axıdan, ədəbiyyatı sərf-nəzər etmədən belə bir fikri qəbul edirlər ki, «erməni Nuh» bizim guya «Duz dağında» duz çıxarmışdı, onun «aləti» də oradan «tapılmışdı». Bu fikrin tərəfdarları Nuhun və oğlanlarının məzarlarını Naxçıvanla, xanımının qəbrini Arazin o biri sahilində Mərənd şəhəri ilə əlaqələndirirlər.

² İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.320.

hamilə gəlinlərin bətnindəki körpələr fransız tüfənginin süngüsü ilə dəlik-deşik edilmiş, dilsiz, günahsız körpələri analarının qucağından silahın qundağı ilə alıb, sıldırım qayadan dəreyə atılmışlar və s.

Dəhşətli işgəncə, keyf-əyləncə səhnəsi sona çatdıqda Anadoluda Türk qanı içərək quduzlaşmış köpək Yaponun əmrilə mə'bədə doldurulmuş günahsız insanlar (onların böyük «günahı» dilənçi və qaçqın erməni babalarını isti ocaq başına keçirən qabaqlarına duz-çörək qoyan, allaha xoş getsin deyə, balasının son tikəsini mühacir uşaqlarının xirtdəyinə dürtən şir ürəkli, pələng pəncəli Türk ərənlərinin varisləri olmalarında idi) od-alov içərisində məhv edilirlər.

Erməni vəhşiliyi ulu babalarımızın tarixini yaşadan mə'bəd kompleksinin (kompleks geniş sahədə daş hasara alınmış biri bir mərtəbəli, digəri iki mərtəbəli iki binadan ibarətdir) əsas hissələri uçurulub dağıdılmışdır.

Bu tarixi hadisə erməni vəhşiliyinə mə'ruz qalmış Əmoğlu mə'bədnin etnoinanc mənşəyini aydınlaşdırmış olur.

Qafqazda Rus imperatorluğunun növbəti qanlı bolşevik rejimi dövründə Qərbi Azərbaycanda Türk oğlunun bağına «dostluq və qardaşlıq» şüarı altında «Erməni SSR» adında Rusun 70 ildə başqa xalqların çörəyi ilə çörəklədiyi daha dəhşətli, daha iyrənc bir paz çalındı. Bundan sonra Əmoğlu kəndinə qayıdan ailələr Yaponun quldur dəstələrinin od vurub xarabalığa çevirdikləri qədim kəndin və günahsız insanlara işgəncə verilmiş torpağın üzərində abadlıq salıb, toy-mağar qurmağı böyük günah hesab etmişlər. Ona görə də əhali yeni Əmoğlu kəndini qəddar daşnaklar tərəfindən oda tutulmuş, içərisində günahsız qız-gəlinlər, uşaqlar, qocalar, şikəstəlr çirta-çirt yandırılmış, divarları ciddi dağıntıya mə'ruz qalmış mə'bəd kompleksindən 2 kilometr aralıda dağ yastanında inşa edir. Onlar ziyan çəkmiş ata-babadan qalma mə'bədləri və onları dövrəyə almış hasarı da yenidən bərpa edir, tarixi abidələrimizi əvvəlki görkəminə salırlar.

1930-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Naxçıvan Muxtar Vilayətinin təkə bir hissəsindən – Şarur rayonunun Sədərək kəndinin şimali-qərbindən fırlanıb indiki Babək rayonunun Buzqov kəndinin şimalında İt qapan (indiki Gülüstan) kəndinədək hüdudlanan dağ silsiləsinin arxa ərazilərində yerləşmiş, əhalisi son nəfərədək Azərbaycan türklərindən ibarət olmuş kəndlərimizin sırasında Əmoğlu kən-

dini də Rus imperatorluğu Naxçıvan vilayətinin inzibati ərazisindən çıxararaq, erməni qardaşlarına ata malı kimi hədiyyə etdi.¹

Bu, yeganə hadisə deyildi. 1930-cu illərdən başlayaraq ermənilər təkə sərhəd kəndlərimizi Kremlin «mehriban dostluq və qardaşlıq ailəsi» siyasəti altında Erməni SSR-in tərkibinə salmaqla, bizim torpaqlarımızı sakitcə işğal etməklə kifayətlənmədilər. Onlar Naxçıvan Muxtar Vilayətindən başlayaraq, Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz ərazisinin hansı əyalətində Atəşgah abidələrimiz var, onların hamısını «erməniləşdirmək» üçün daşnak-bolşevik Kremlin təhriki ilə XIX əsrin əvvəllərində arxeoloq qraf Uvorovla başlanan Rus imperatorluğunun ideoloji irtica mexanizmi daha dəhşətli üsulla işə başlayır. Kilisə adı altında Atəşgahlarımız, xaç rəmzi bəhanəsilə «əbədiyyət nişanlı» qəbrüstü daşlarımız, körpülərimiz, karvansaralarımız, totem abidələrimiz, habelə bütün maddi-mədəniyyətimizdən və qədim tariximizdən xəbər verən hər şeyimiz Erməni SSR-nin aid elmi təşkilatları tərəfindən başdan-başa ciddi və dəqiq siyahıya alınır, inventarlaşdırılır. Bununla da zəngin qədim irsimiz gələri və dilənçi xalqın ata-baba əmlakı olaraq, toxunulmazlıq statusu alır. Yerli əhalinin, xüsusən Azərbaycan Respublikası dövlət rəhbərlərinin reaksiyasını öyrənmək üçün ilk illərdə erməni və ermənipərəst müəlliflərin ideoloji maşını hərəkətə gətirildi. Eyni paraleldə ruslarla birlikdə geniş qazıntı işləri aparıldı, Biyaini və Arsaklı Türk çarlarının yerli qohum əhali ilə birlikdə yaratdıqları mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixi gəlmə ermənilərin adına çıxıldı.

1928-ci ildə «SSRİ-də yaşayan türkdilli xalqların ədəbiyyatında və mədəniyyətində pantürkizmi və panislamizmi ifşa edən təşkilat» adında Stalin-Mikoyan Türk soyqırımı maşını yaradıldı. Bu, ideoloji soyqırımı maşınının rəhbərliyi qulağıkəsik Andronikin yavəri olmuş Arşaruni adlı bir nəfərə e'tibar edildi.

1937-ci ildə həmin Türk soyqırımı maşınının ölüm konveyrində Vətənə içinin odu, ataşi ilə bağlı olan günahsız (günahları yeni dövrün Türk ərənləri, Türk münəvvərləri olmalarında idi!) Azərbaycan türklərinin seçmə oğlanları kütləvi şəkildə susdurulandan sonra, yerdə qalan adları «ziyalı», özləri ziyasız olanlar da tisbağaya çevrilib qınlarına çəkildilər. Azərbaycan tarixinə vahiməli bir sükunət hakim kəsildi. Bu, müdhiş sükunəti zaman-zaman pozan Naxçıvandan Şəkiyə qədər Qafqaz Oğuz Albaniyasının coğrafiyasını əhatə edən

¹ Ətraflı bax: Əjdər İsmayılov. Keçmiş Sədərək qlavaltığının bu günü. – «Azərbaycan» Jurn., 1990, №10.

kənd, şəhər və mahallarda yerli əhaliyə ulu keçmişdən miras qalmış bütün abidələrimizin, daşüstü «Avesta» yazılarımızın, xüsusən xilafətin qılıncı gücünə islam dinini qəbul edən çağadək əcdadlardan inanc və qüvənc yerimiz olan Atəş mə'bədlərimizin üzərlərindəki qədim yazıları, etnorəmləri Qrabarla deyil, XIX əsrə aid olan «aşxabar» və müasir erməni yazısı və «erməni xaçı» ilə əvəz etməklə başqa xalqın tarixinə sahib olmaq üçün saxtakarlıqda ustad erməni tarixçilərinin alması «qələmi»nə vurulan xüsusi daş baltasının zərbələrinin əks-sədası olmuşdu.

Bundan sonra müsəlman yerli əhali ilə onlara ata-babadan miras qalmış inanc və güvənc mə'bədlərimiz arasında «kilisə» və «xaç» adı ilə qara divar çəkildi.

Tarixi faciəmiz o dövrdən başladı ki, həmin kəndlərdə birçə nəfər erməni yaşamadığı halda məkrli düşmənin təbliğatına inanan qara kütlə Türk babalarından miras qalmış «əbədiyyət» nişanlarını «erməni xaçı» kimi anlandılar, nəticədə könüllü surətdə Atəşgah abidələrindən imtina etdilər. Bir ziyalı onları başa salmadı ki, əvvəla, bu abidələrin tarixi köçgün ermənilərin Arazın o sahilindən gətirilib kəndlərimizə yerləşdirildikləri mə'lum dövrdən neçə min illər öncə əcdadlarımızın inanç gətirdikləri Səma Tanrısına ucaldıqları mə'bədlərdir.

İkincisi, hətta bə'zi alim soydaşlarımızın özləri billə-billə ki, dünya tarixində ermənilərə taleyin kütləvi yaşayış məskəni qismət etdiyi tarix yalnız və yalnız 1828-ci il hadisələrindən sonra Rus çarının ilk addımı ilə başlayır, 1920-ci illərdə Qırmızı Rus imperatorluğunun mə'lum daşnak dövlətini təşkil etməklə başa çatır, əsla ağıl işlətmədilər ki, ayə, bəs, neçə min illər tarixləri olan abidələri bu gələri, köçgün və dilənçi ermənilərin «babaları» hansı şəraitdə qədim Azərbaycanın bu geniş coğrafiyasında saldıra bilərdilər?! Məgər erməni babalarının sayları neçə milyonlar olmuşdu ki, bu qədər abidənin inşa edilməsi zərurəti meydana çıxmışdı?!

Üçüncü. Şərti qəbul edək ki, gələri ermənilər ayrıca yaşadıkları kəndlərdə özlərinə kilsələr saldırmışlar. Bəs, onların yerli Türk əhalisi ilə qarışıq, birgə yaşadıkları, hətta son nəfərədək Azərbaycan türklərinin yaşadıkları kəndlərimizdə qədim abidələrə «kilsə» adı verəndə hansı tarixi həqiqətə söykənilmişdir?

Necə olur, XIX əsrdə Qafqaza gələn ermənilərin «qədim» inanc evləri olur, ancaq tarixin sübh çağından babaları göz açmış bir məskəndə yerli türklərin allah evi olmur?

Bu, inkaredilməz tarixdir ki, Qərbi Azərbaycanın qədim Türk tarixini gələcək nəsillərə unutturmaq, bu günə qədər yazılmış uydurma «Armeniya tarixi» kitablarındakı fantastik «Böyük Armeniya» iddialarının guya yüz illər əzəldən «mövcud» olduğunu «sübut» etmək məqsədilə ermənilər 1988-ci ildə başladıkları növbəti qanlı soyqırımın yerli əhalini baba ocağından silah gücünə çıxardılar, XXI əsrdə «Armeniya tarixi»nin yeni dövrünə təhlükəli irtica körpüsü qoymağa səbəb oldular.

Bütün bu erməni vəhşiliklərini «milli qəhrəmanlıq tarixi» kimi məktəblilərin beyinlərinə yeridən dərsliklərdən məgər Arutyunyan və Səfəryan xəbərsiz idilərmi? Məgər ondan da xəbərsiz idilər ki, özlərinin dedikləri kimi, əgər kəndin yerli əhalisi milliyyətçə erməni olsaydı, kəndin adı mütləq Türk nəsil şəcərəsində ən yaxın qan qohumluğunu bildirən «Əmoğlu» deyil, ermənicə eyni mə'na verən «Noryexbayr dğa» ifadəsi ilə anılardı.

Dördüncü. Bir qədər əvvəldə dedik ki, indiki Əmoğlu kəndinin yerli-köklü əhalisinin babaları Sibirdən Amuqun çayının sahillərindən gəlmiş türklər olmuşlar.

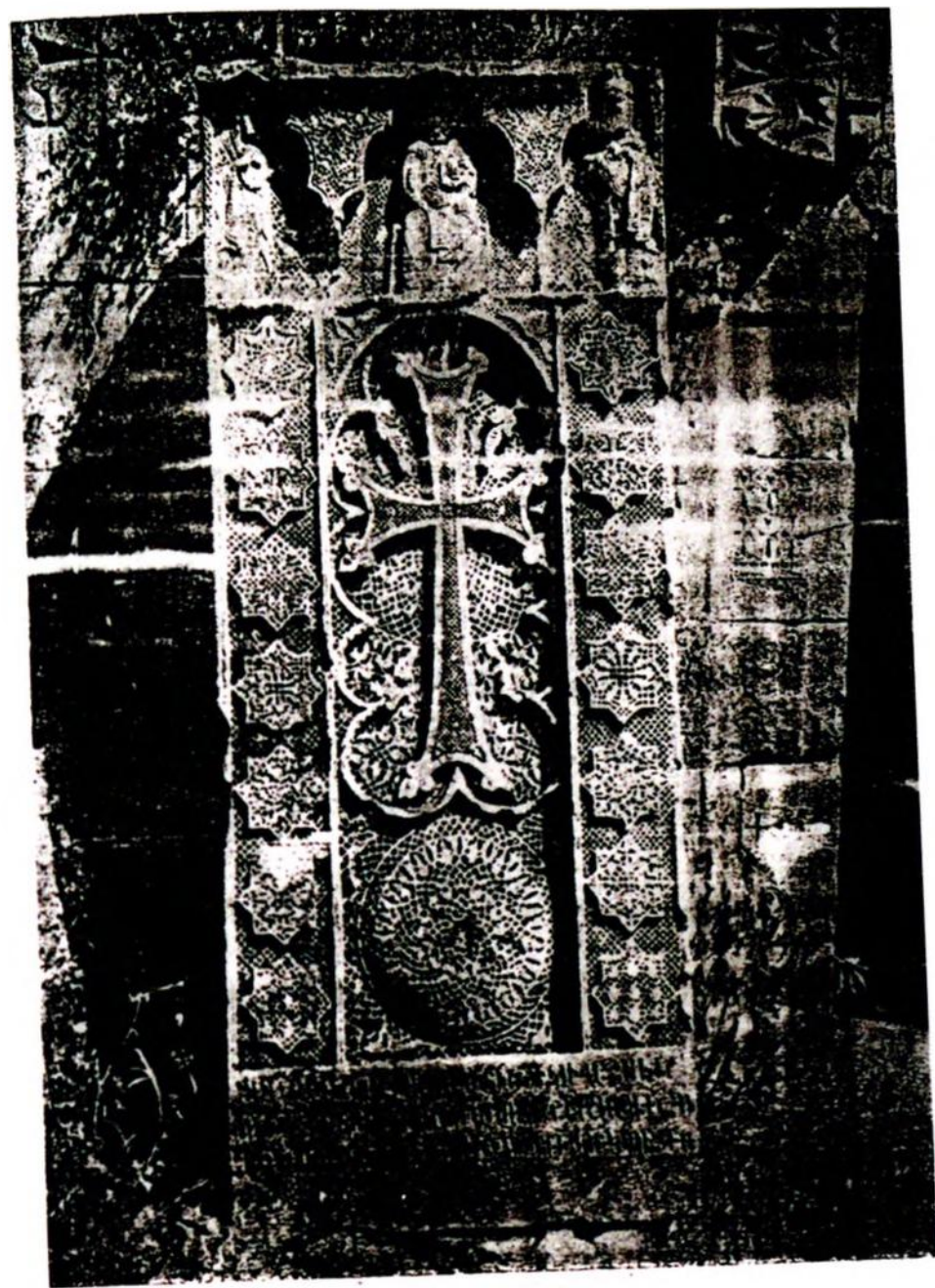
Arutyunyanın və Səfəryanın kitabda verdikləri «əbədiyyət nişanının» foto-şəkili etnoinanc kontekstindən incələndikcə erməni müəlliflərinə babalarından miras qalmış ənənəvi saxtakarlıq üzə çıxacaqdır.

Erməni ədəbiyyatında belə bir fikir var ki, guya Əmoğlu mə'bəd kompleksini 1221-ci ildə milliyyətçə erməni olan ya Libazit Orbelyan, ya da Burtel Orbelyan adlı şəxs tərəfindən inşa edilmiş kilsələrdirlər. Gəlin bu fikri şərti qəbul edək. Bu o deməkdir ki, həmin kilsə ilə çiyin-çiyinə erməni babalarının yaşadıkları kənd də olmalı idi. Əks tədqirdə insan yaşamayan dağlarda «allah evi» inşa edilməzdi ki.

O zaman adı gedən kitabın müəlliflərindən və ümumən erməni tarixçilərindən sual olunur, «kilsə» adı ilə erməni xristian abidəsi kimi qələmə verdiyiniz mə'lum mə'bəd kompleksinin ətrafında hər hansı bir nəinki qədim, hətta 1828-ci il irtica tarixindən sonra «mövcud» olmuş erməni kəndinin adını çəkə bilərsinizmi? Əlbəttə, yox! Lakin Şarur-Dərələyəz mahalını kənd-kənd gəzən Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz» siyasətinin ideoloqlarından olan N.Zeydliç adlı şəxsi söhbət gedən dağıdılmış mə'bədi «kilsə» adlandırsa da, onun yanında olan xarabalıqları tarixi bizə mə'lum olan dövrdə erməni qəddarlarının əli ilə viranəyə çevrilmiş ilk Əmoğlu kəndinə aid edir.

Maraqlı odur ki, başqa erməni müəllifləri kimi, Arutyunyan və Səfəryan da Əmoğlu məbəd kompleksinin ilkin tarixi adını heç cür «xatırlamırlar». Lakin yuxarı nişan verdiyimiz dövrdə qədim atababa yurduna qayıtmış əhali Türk qanı içərək yırtıcıya çevrilmiş Yaponun məbədini xarabəyə çevrilmiş hissələrini bərpa etdikdən neçə illər sonra İrəvandan Eçmüəzzinin xüsusi «bərpaçı» dəstəsi gəlir, qədim Atəşgəh abidəsi kilsə layihəsi əsasında yenidən «bərpa» edilir. Eçmüəzzinin qədim Türk məbədlərinə qarşı kütləvi şəkildə keçirdiyi məkrli terror siyasətinə əleyhinə akad. N.Marr vaxtilə öz münasibətini bildirmişdi.

Eçmüəzzinin layihəsi əsasında qədim Atəşgəh kompleksi yeni formaya salındıqdan sonra Türk inanc məbədinin yerli xalq tərəfindən nəsildən-nəsilə yaşadılan «Allah evi» adı «Noravik» namında qeydə alındı.



150. NORAHIK. XVIII.

Bu adın tarixi yaxın illərə aiddir. Bəs, Qərbi Azərbaycanı «Armeniya» adlandıran, orada yerli Türk əhalisinə məxsus olan zəngin abidələri və mədəniyyəti «Armeniyanın «neolit epoxasına»¹ (tarixin nə bu çağında, nə də XIX əsrin əvvəllərində Şərqdə «Armeniyanın axtarmağın heç bir elmi-tarixi əsası yoxdu. Təkcə bu fakt sübut edir ki, müəlliflər Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz tarixini açıqdan-açığa «erməniləşdirməyə» çalışırlar) aid edən V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan nə əcəb bu abidənin adını tarixini həmin dövrünə uyğun erməni etnolinqvistikasında səslənən (əgər deyilənlər həqiqətdirsə?) hər hansı bir adla deyil, müasir erməni dilində işlənən «Norvank»² (Təzə vəng) sözü ilə nişan verirlər.

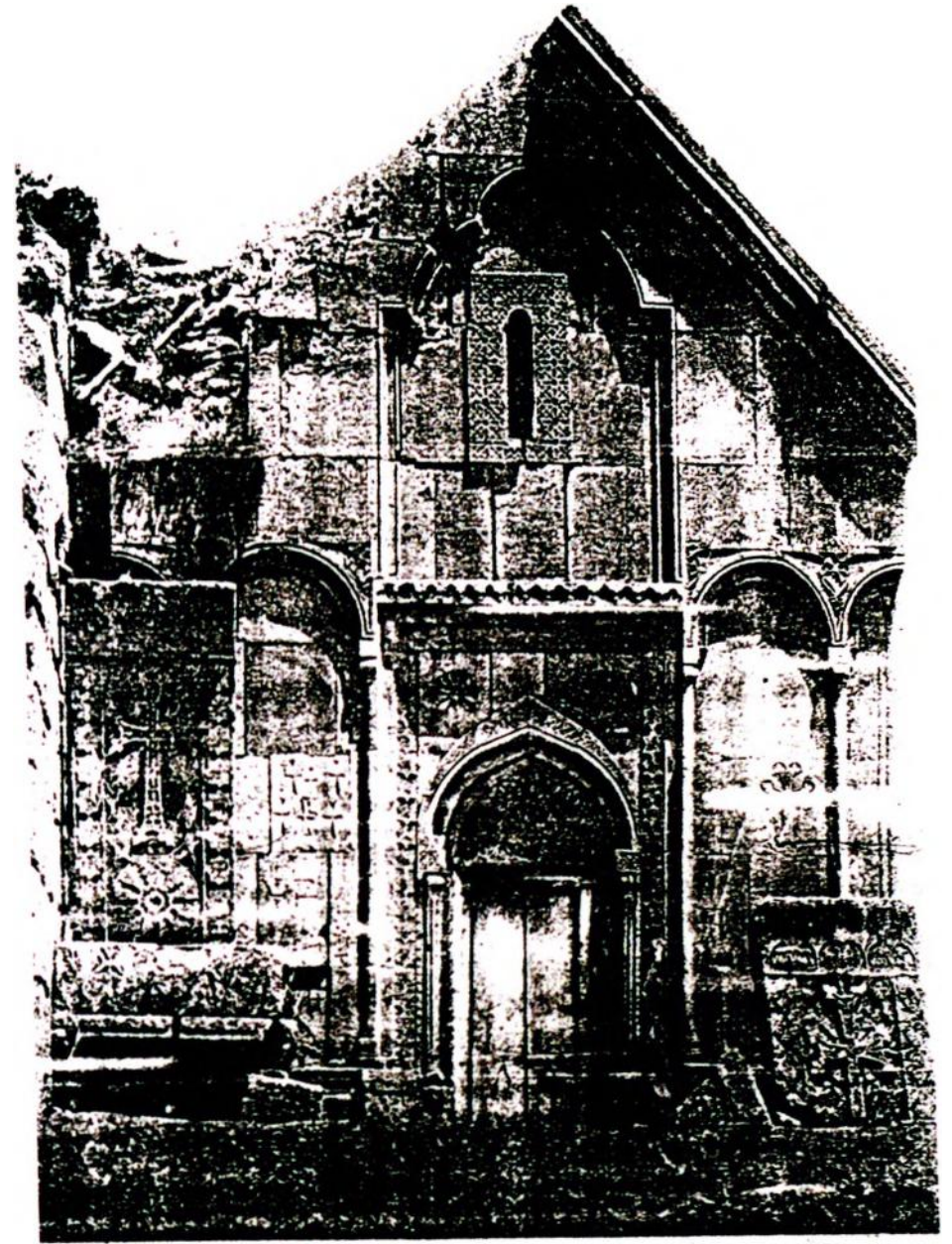
Əlbəttə, şübhəsiz, «Təzə vəng» anlamı ənənəvi «Böyük Armeniya» arzusundan gələn qədim məbədin erməni baltası ilə «yazılan» bu günkü tarixindən xəbər verir.

Şəkilə diqqətli olsanız, o zaman, görəcəksiniz ki, Arutyunyanın və Səfəryanın «xaçkar» adlandırdıqları «əbədiyyət nişanına» müqayisə edilməz dərəcədə bənzəməyən məkrli keşis varisləri olan erməni tarixçilərinin iti alətlə hörgü daşlarının üzərində cizmələri bu gün qəbul edilən əsil erməni xaçları, habelə üzərində Zərdüşti atributları canlandırılmış abidənin adətən tayfa damğası yerləşdirilən aşağı oturacaq hissəsinə əlavə edilmiş müasir erməni hərfləri ilə yazılmış daş lövhə Rus imperatorluğunun hamiliyi altında Ecmüəzzin katolikosluğunun Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyət və mədəniyyət tarixinə qarşı apardığı terrorun canlı şahidləridirlər.

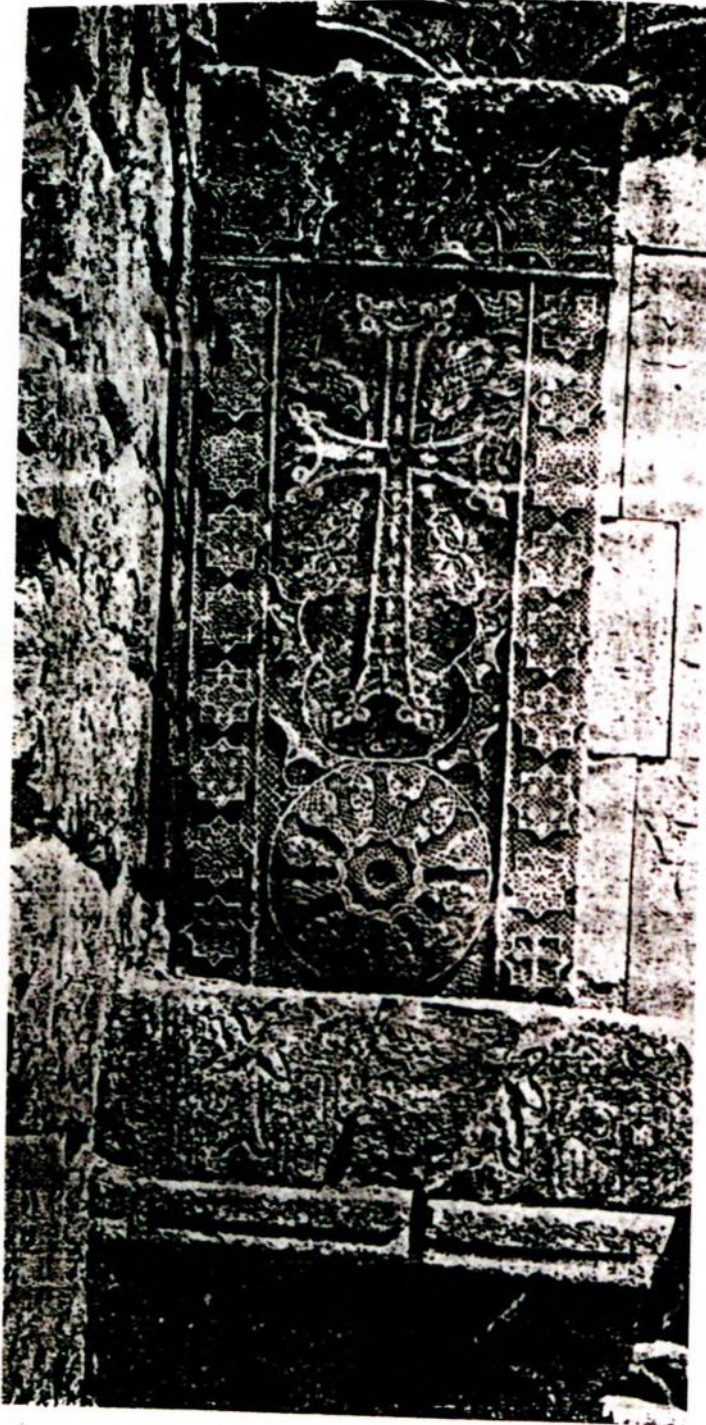
¹ V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan. Göstərilən əsər, s.5.

² V.Tomsen Orxon-Yenisey abidələrindən gələn «unk» sözünün «vəng» ifadəsilə eyni məna verdiyini söyləmiş, daha sonralar Bartold qədim moğullar zamanında İran qaynaqlarında «vəng» anlamının «unk» şəkilində qeydə alınmasını xəbər vermişdi. Əski çinçə «krab», «krallıq» mənasını verən «vəng» sözü görünür Hun yürüşlərindən sonra Çin mədəniyyətinə daxil edilmiş saysız Türk anlamlarından biridir. Hunlar və bu nəsil budağı ilə bağlı digər türkdilli tayfaların Ön Qafqaz və Şərqi Anadolu ərazilərində tarixin sübh çağından yaşayan oğuzların torpaqlarına etdikləri yürüş zamanı başqa qohum sözlərlə yanaşı «vəng» anlamını da gətirmişlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qədim Türk yazılı abidələrindən öz mətləbi istifadə edən keşis müəlliflərin kitablarında Azərbaycan dövlətçiliyinin Qafqaz Oğuz Albaniyası dövründə vətənimizin «Aqvank», «Aluank», yaxud «Aquank» şəkilində qeydə alınmış, adının açımına V.Tomsen və Bartoldun konsepsiyasından yanaşılsa, o zaman, sözün geniş mənasında Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus ərazinin əski qaynaqlarda «Ataş krallığı» mənasında anlaşılması məlum olur. Bu baxımdan Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinin ayrı-ayrı bölgələrinə verilmiş «Ataş adaları», «Ataş yurdu», «Ataş yeri», «Yeddi atas dərəsi» və s. bu qəbildən olan adlar problemimizin anlaşılması üçün olduqca gərəklidir.

Gələn erməni vəhşiliyini sübuta yetirən növbəti «şahidi» dinləyək.



101. ГОШАВАНК. ИЛИ НОРВЕНК. ЗАПАДНЫЙ ФАСАД МАЛОЙ ЦЕРКВИ



271. *Arutyunyanın və Səfəryanın məbədi*

Şəkildə görünən Arutyunyanın və Səfəryanın, əsassız olaraq, XII-XIII əsrlərə aid etdikləri məbəd Dərələyəz mahalının Her-her kəndində yerləşən məbəddir. Kənd qədim Türk tayfasının adını daşıyır. 1988-ci ildə erməni silahlı bandası tərəfindən qanına qəltan edilib qovalananadək kəndin yerli əhalisi tarixən Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Yerli əhalinin qədim etnoinanc tarixini məbədin günümüze qədər yaşayan «Qoşa vəng» adı da sübut edir. Çağdaş erməni tarixçilərinin əsərlərində də qədim inanc evinin əsil sahibinə məxsus adla («Qoşa vəng») qeydə alınması, sonra həmin adın qarşısında «yaxud» ifadəsini işlədib, onu erməni sözü olan «Nor – Qetik» anlamı ilə əvəz edilməsi aydın göstərir ki, Arutyunyan və Səfəryan «kilsə» adlandırdıqları Zərdüşt məbədini – Atəşgahı «erməniləşdirmək» istəmişlər.

Əvvəla, erməni dilində olan «Qetik»¹ sözü Azərbaycan Türkü dilində «arx», yə'ni böyük çaydan ayrılmış kiçik qol anlamını verir. Ona ermənicə «nor», yə'ni «təzə» sözünü də əlavə etsək, deməli «Qoşa vəng» məbədini erməni müəlliflər «Təzə arx» adı ilə nişan verirlər.

Bir daha sübuta ehtiyac qalmır ki, görəsən, dilində möhtəşəm qədim tikiliyə «arx» deyən xalqın ipləmə tarixçilərindən daha nə gözləmək olmaz ki?!

İkincisi, ad dəyişməklə, ya da binanın («Qoşa vəng» məbədinin), guya XIII əsrdə² «inşa edildiyini» ağ kağız üzərində məkirli erməni qələmi ilə qaralamaqla məsələ bitmir, yaxud Türk babamız demişkən: «halva-halva deməklə, ağız şirin olmaz».

Binaya giriş qapısının «Avesta» me'marlıq sənətinə aid səkkiz guşəli ornamentlərlə haşiyələnmiş qapının yuxarı hissəsində divarın sağından və solundan günəş rəmzli möhürlərin (Mesxet Atəşgahının girəcəq qapısının sağ və solunda Zərdüştü inanc rəmzi olaraq buğa kəllələrindən qoyulmuş baraleflər kimi) vurulması, fasadı tağlara ayıran hissələrdə eyni möhürlərin yerləşdirilməsi, yeganə pəncərənin, qədim sənət ən'ənəsi baxımından, bu gün də Azərbaycan türklərində, xüsusən Orta Asiya türklərində istifadə edilən doğma me'marlıq detalları ilə haşiyəyə alınması, nəhayət bütün bu kiçik detalları

¹ Erməni dilində olan «Qetik» sözünün açımı üçün bax: «Erməni-Rus» lüğəti. Tərtibçilər: prof. Ararat Qəribyan, prof. E.Q.Ter-Misasiyan, M.A.Qevorkyan. İrəvan, 1960. s.17

² Halbu ki, ermənilərin nisbətən toplum halda yaşadığı tarixin müxtəlif çağlarında selevkidlərin, romalıların, bizansların işğal ərazisində qalan Suriyə və Kilikiyada (Livanda) ermənilər XIII əsrlərə qədər suriyədilli və yunandilli kilsələrdə ibadət edirlər. Elə buna görə də Qafqazda 1828-ci il hadisəsinə qədər müvəqqəti sığınacaq tapmış az saylı erməni ailələrinin burada nəinki kilsə, hətta kilsələr «inşa» etmələri ətrafında olan iddialar cəfəngiyyatdır.

tamamlayan mə'bədin divarında yerləşdirilmiş əbədiyyət nişanlı, aşağısında ilin on iki aydan ibarət olduğuna (bu haqda yuxarıda söylənilmişdi) işarə edən bölgünün günəşin hailəsində qabardılmış tayfa möhürlü, ətrafı səkkiz guşəli ulduzlarla bəzədilmiş qiymətli abidə, əsassız olaraq, «erməni kilsəsi» adlandırılan mə'bədin etnoinanc mənsubiyyətinə şahidlik edir. Şəkilə diqqətlə baxarkən dərhal aydın görünür ki, erməni tarixçiləri «Qoşa vəng» mə'bədinin etnomənsubiyyət tarixini itirmək məqsədilə, binanın me'marı tərəfindən əbədiyyət nişanlı abidənin aşağı hissəsində yerləşdirdiyi daş plitənin üzərində qazılmış yazıların əsas hissəsini iti alətlə cızıb-qaralayıb ilkin görkəmi itirmiş, qalan parçasını isə balta ilə çapıb məhv etmişlər.

V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan kitabda «Sənin» (bəlkə Sən'an?) adlandırdıqları bir mə'bəd haqqında da qısa mə'lumat verirlər. Yer adı Azərbaycan türklərinə məxsus olan «Çətin dağ» ərazisində, müəlliflərin fikrincə, təxminən XII-XIV əsrlərdə inşa edilmiş bu mə'bədin yerini guya, rəvayətə görə, Maarifçi Qriqori IV əsrin əvvəllərində (301-ci ildə) xaç qoymaqla «tə'yin etmişdir».¹

Əvvəla, yuxarıda gətirilən dəlillər sübut edir ki, Part Türk-İskit imperiyasının Arsaklı çar sülaləsinin gələcəkdə «hay» adlandırılacaq adsız etnik icma ilə heç bir qohumluq əlaqəsi olmadığı kimi, həmin çar nəslinin qan qohumu və saray əyanlarından sayılan keşiş ədəbiyyatında «Partlı Qriqori» və «Partlı Saak» adında nişan verilən şəxslərin də çağdaş ermənilərin nə babaları ilə, nə də onların xristian dinləri ilə heç bir əlaqələri ola bilməz.

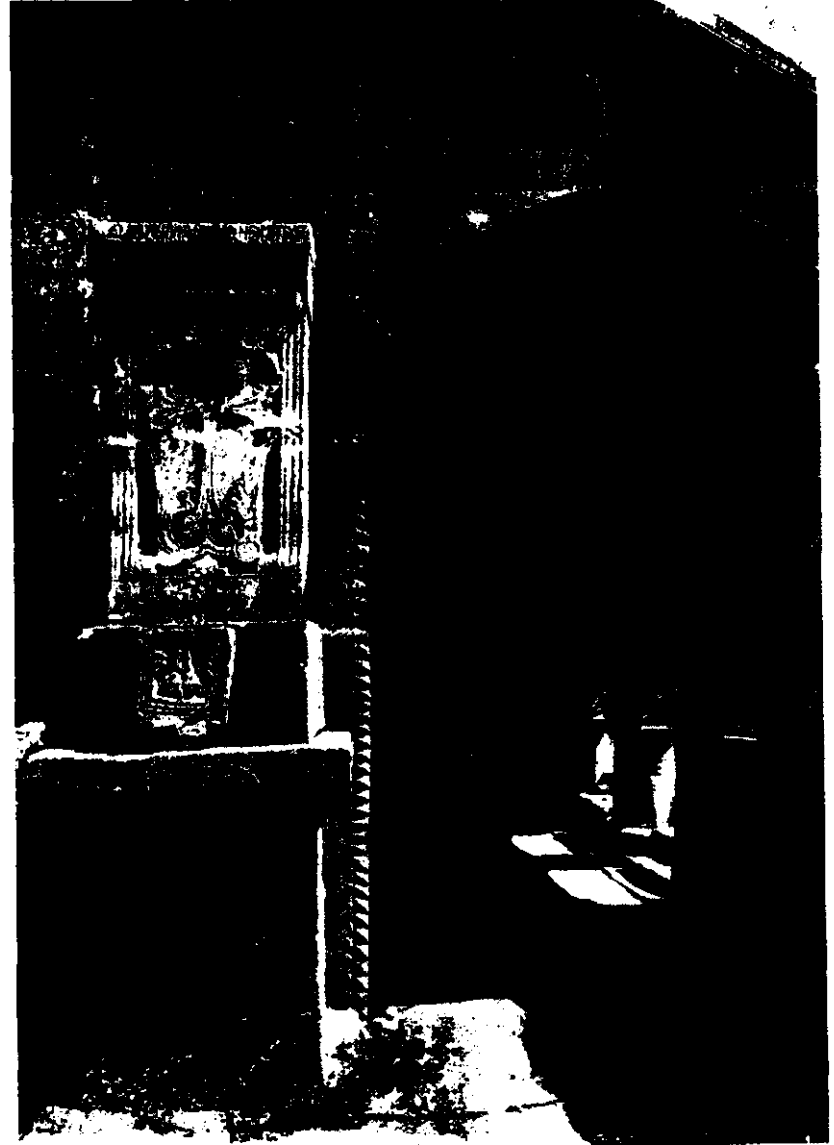
İkincisi. Bəs, Maarifçi Qriqorinin «Çətin dağ» meşəsinə vəsiyyətlə «qoyduğu xaç» haradadır? O da meydanda yoxdur.

Əgər Maarifçi Qriqorinin Zərdüştü inanc ideoloqu deyil, erməni xristianlığını təbliğ edən bir kişi olduğunu sübut edəcək keşiş müəlliflərin arzusunda «yaranmış» IV əsrin əvvəllərinə (301-ci ilə) aid etdikləri xaçın fiziki-maddi varlığı həyatda olsaydı, kimsə şübhə etməməlidir ki, o zaman dünyanın hər yerindən görünsün deyə, Eçmüəzzin katolikosu öz Astvasına (hay Allahına) gedib çatacaq qızıl kumbəzli kilsə ucaldardı, dünyada ilk xristian xaçının rəmzini brilyantdan tökdürüb onun gülləsinə qaldırardı.

Üçüncüsü. Bəs, hansı səbəbdən, guya ermənilərin keşiş babasının IV əsrin əvvəllərində etdiyi «vəsiyyəti» onun varisləri XII-XIV əsrlərdə, həm də iki əsrin zaman kəsiyində yerinə yetirmişlər?

Dördüncüsü. Kitabda mə'bədin üstündə qədim tarixi yaşadan və abidənin hansı etnoinsanlara aid olduğunu tə'yin etməyə «bələdçi» olacaq me'mar «dilinin» danışq deyimini ayrı-ayrı elementlərin,

otnoaromentlərin, cizgilərin və s. bütöv fotosunu vermək əvəzinə, müəlliflər yalnız fasadın sol divarına kənardan gətirildiyi aydın görənən xaç lövhəni nişan verirlər. Həmin lövhə Dərəsam abidələrinin yalnız bir detalı («əbədiyyət nişanı») əsasında hazırlanmış qalıbdə XX əsrin inşaat materialı olan sement və qumun qarışığından tökülmüş «xristian xaçları»ndan biridir.



199 САРДЖИҚИЛИК А ОБЛАСТЫНЫҒА ҚАЗІЕРІ ҚИМТОНАИЛИГИНА

¹ V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan. Göstərilən əsər, s.55.

Lövhenin – «xaçın» oturacaq hissəsinin sağ-solunda qabarıq nəzərə çarpan kəsirlərdən mə'lum olur ki, sement-qum məhlulu lazımı səviyyədə qarışdırılıb, qalıbdə yerləşdirilməmişdi.

Qədim mə'bədin me'marlıq və etnoinanc mənşəini saxtalaşdıran əlamətlərdən biri «xaçın» yuxarı hissəsinə bərkidilmiş daş haşiyənin üzərində qazılmış müasir erməni yazısıdırsa, digəri fasadın hörgü daşlarının üzərində iti alətlə lövhə – «xaç»a bənzəməyən xaçların oyulması və kiçik qalıbdə tökülmüş qırıq «xaçın» bir parçasının lövhə – «xaç»ın söykənəcəyi üçün onun oturacağına əlavə edilmiş daş yapışdırılmasıdır.

Deyilənlərdən mə'lum olur ki, adı dilimizdə çox işlək sözlə nişan verilən «Çətin dağ» meşəsində erməni müəlliflərinin «monastır» adı ilə təqdim etdikləri qədim yerli əhalinin Zərdüştü inanc tarixini qoruyub saxlamış mə'bəd də, başqa mə'bədlərimiz kimi, açıq-aşkar erməni ideoloji təxribatlarına mə'ruz qalmışdı.

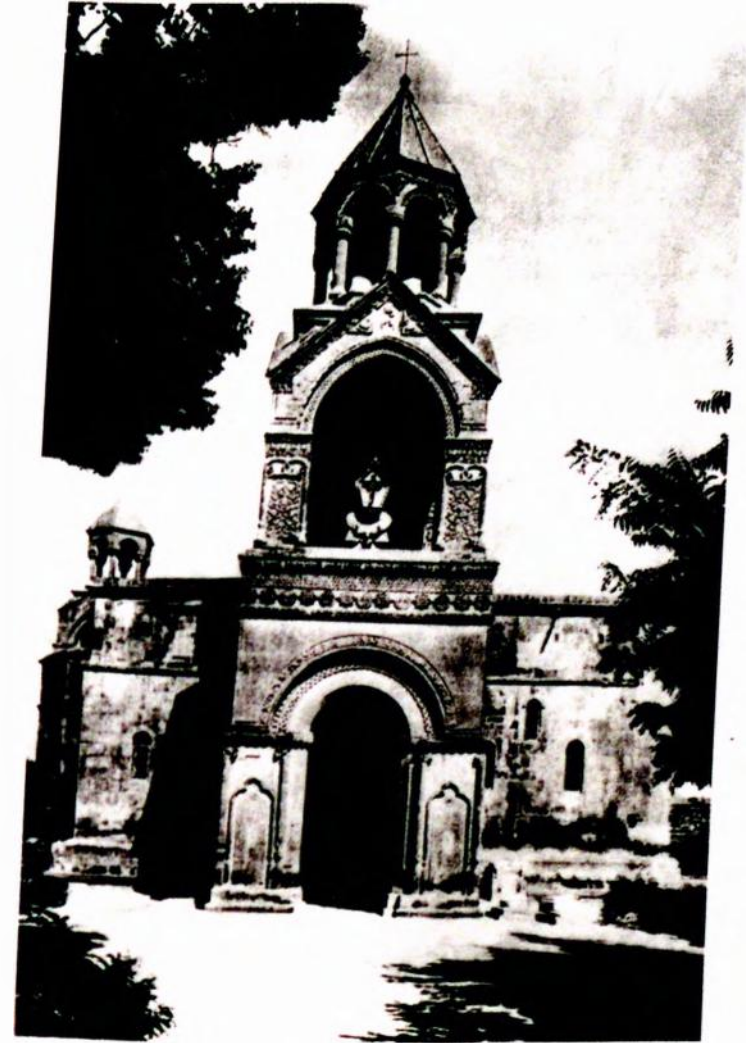
XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, hər bir siyasi mərhələnin ruhuna uyğun asta və usta gedışlərlə, lakin qurd səbri ilə Azərbaycan türklərinin qədim tarixini Qafqaz coğrafiyasından silmək, onun yerinə tarixən qisməti köçgünlük, qaçqınlıq və dilənçilik olmuş mənsub olduqları xalqa Qafqaz tarixi yazmaq siyasəti yeridən Eçmüəzzin kilsəsi başda olmaqla, əli qələm tutan, ya tutmayan bütün erməni ziyalıları, keşişləri və adi daş yonanları od-atəş məbədlərimizin divarları üzərindən «Avesta» (Aramey) yazılarımızı amansızcasına baltalayıb sildilər, onları müasir erməni yazıları ilə əvəz etdilər, tarixi, mifoloji və epik şəxsiyyətlərimizi, me'marlıq görkəmini dəyişdikləri Zərdüştü mə'bədlərimizi və od-atəş rəmzlərimizi öz adlarına çıxdılar.

Bu qaçılmaz tarixi həqiqəti V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan da istəsə də, istəməsə də təsdiq edirlər. Onlar yazırlar: «Erməni xristianlığının beşiyi olan Eçmüəzzin kafedral monastırı Eçmüəzzin (qədim adı Valarşapat) rayonunun mərkəzində yerləşir. Bu, Armaniyada tanınmış kilsə tikililərdən biridir ki, mövcud olduğu uzun müddətli zaman ərzində çoxlu dəyişikliyə, yenidən işlənməyə və ciddi bərpaya mə'ruz qalmış və buna görə də ilk görkəmini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir».¹

Akad. N.Marr da Qafqaz Oğuz Albaniyasında olan qədim mə'bədlərin, xüsusən Eçmüəzzin (Valarşapat) mə'bədinin yenidən qurulmasının qət'i əleyhinə çıxır.

O, Qafqazda inanc evlərinin me'marlıq quruluşunun xristian kilsəsi üslubunda dəyişdirilməsini təbliğ edən məqalə müəllifi Toramanyan soylu erməni me'marına layiqli cavab verir.¹

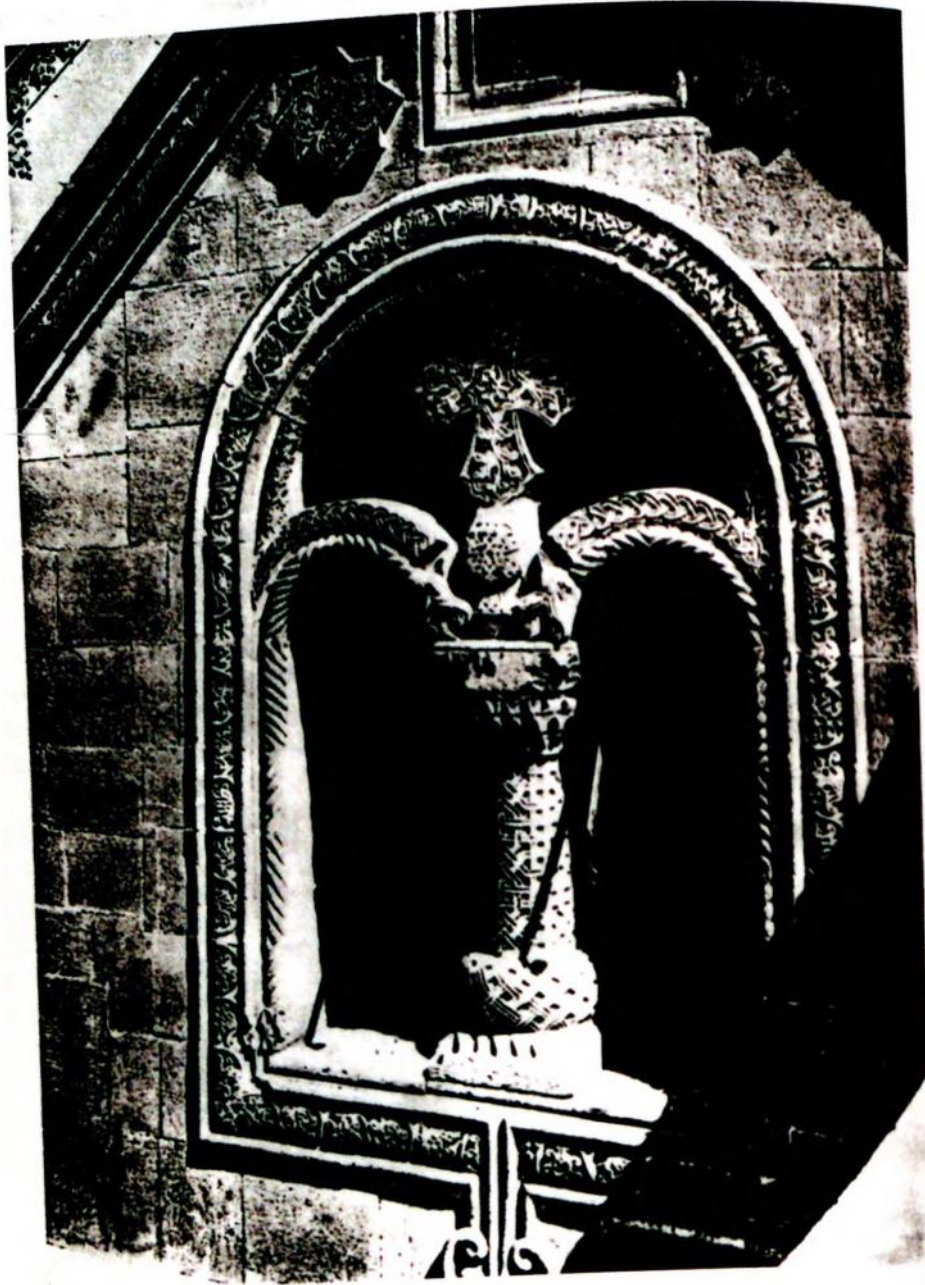
Qədim Valarşapat Atəşgah me'marlıq abidəsinin erməni keşiş terroruna mə'ruz qaldığını V.Arutyunyan da e'tiraf edir. O, yazır: «Eçmüəzzin monastırının ilkin görkəminə dəfələrlə əlavələr edilmiş, onun xarici görkəmi əsaslı şəkildə dəyişdirilmişdi».²



¹ N.Marr. Memar Toramanyanın işi barədə – bax: İmperator Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin Qərb – Şərq Şöbəsi, s.XIX, 1909, s.031-052 – Me'mar T.Toramanyan. «Eçmüəzzin mə'bədinin qədim forması haqqında», s.052-063.

² V.M.Arutyunyan. Eçmüəzzin. M., 1958, s.8, 11.

¹ V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan. Göstərilən əsər, s.36.



Atəşgahın müsəlmançılıq dövrünü tarixləşdirən «Eçmüəzzin» adını saxlamaqla, ermənilər 1955-1957-ci illərdə aparılmış bərpa zamanı xristian kilsə memarlığı baxımından onun xarici görkəmini sonadək dəyişməyə və bununla da Qafqaz Oğuz əhalisinin mə'nəviyyat tarixini gizlətməyə çalışsalar da, Valarşapat Atəşgahının Böyük Maqına məxsus Zarvan tanrının atributu olan ilanlı əsa və onun başına sancılmış «Əbədiyyət nişanı» – monastrın fasad pəncərəsinə quraşdırılmış və Zərdüştü inanc rəmzi və «Avesta» me'marlıq üslubunda olan haşiyə, pəncərənin yuxarisında divarda yerləşdirilmiş iki ədəd səkkiz guşəli ulduz, giriş qapısının yuxarisında kəməşəşkilində sıralanmış səkkiz guşəli ulduzlar onların saxtakarlıqlarını ifşa edən canlı tarixi şahidlər kimi diqqəti çəkirlər.

Əgər qədim ilanlı əsanın (Eçmüəzzin katolikosundan başqa, heç bir kilsə rəhbərində ilan əlamətli əsa görmək əsla mümkün deyildir. Çünki mə'lum əsanın xristianlıqla zərrəcə əlaqəsi yoxdur) baş hissəsindəki atəş rəmzi olan əbədiyyət nişanı ilə mə'bədin qülləsinə sancılmış inanc rəmzini müqayisə etsəniz onların arasında olan bənzərsizlik, ciddi fərqlənmə birincinin odseverlərə, ikincinin xristianlara – Xrist təəssübkeşlərinə mənsub olduqları aşkarca meydana çıxacaqdır.

Tarixi kerçəkliyə Qırmızı Rus imperiyasının 70 illik Türk soyqırımını siyasətinin yaratdığı irtica məktəbinin zəhərli doqmasından - «erməniçilik»dən və erməni xristian qan təəssübkeşliyindən adı «bizdən» olan tarixçilər imtina edərlərsə, o zaman, onlar şeytan əməlindən uzaqlaşacaq və Allah naminə tarixi həqiqəti qəbul edəceklər: Qafqaz Oğuz xristian Albaniyasının yerləşdiyi ərazidə – Ağrıdağının çayın sağ sahili vadisindən Qırkan (Kaspi, Xəzər...) dənizində cəğrafi ərazinin odsver inanc qədim yerli sakinləri olan Türk əhalisinin müqəddəs qanun kitabı «Avesta» madayların hakimiyyəti illərindən başlayaraq, Kirin, Atarpatın, Artaksidin (Atarpatın səltənət varisi), Arsaqın, Ərdəşir Papakanın səltənət dövrü ölkədə Ana Yasa olmuşdur.

Bu kerçəkliyi billə-bilə kilsə saxtakarlığına uyaraq, Qafqaz Oğuz Albaniyasında Zərdüştü inanc mə'bədlərini tarixçilərimiz erməni kilsələri kimi qələmə verərkən qədim tariximizə qarşı hansı düşmənçiliyi edirlərsə, digərləri onları İudaizmin ravisi Yeliseyin şəxsiyyətində «yəhudiləşdirirsə» eyni xəyanətə yol açırlar.

Tarixdə müqayisəedilməz bu erməni vəhşiliyinin dalğası XIX əsrin əvvəllərindən «Böyük Armeniya» naminə katolikos Vazqenin çağırışı ilə ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı 1988-ci ildə başladığı növbəti soyqırımınadək əlində daş çapan balta Ağrı dağı vadisindən Xəzərin ləpədyəninədək qədim ölkəmizi kənd-kənd, mahal-mahal dolaşmış xəbis erməni tarixçilərinin öz məkrli

məqsədlərinə çatana qədər gecə-gündüz bilmədən aramsız davam etmişdir.

Aparılan geniş araşdırmalardan o nəticə hasil olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Rus çarı tərəfindən mə'lum xarici dövlətlərdən gətirilərək Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində yerləşdirilmiş qaçqın və dilənçi erməni icmasının növbəti yeni yaşayış yerinə gələndə onların Qafqaz ərazisindən iddia etdikləri hər şey, o cümlədən, qədim və erkən orta əsrlərə aid olan mə'bədlər (ermənilər mə'bədlərin tarixini məqsədli şəkildə yerli əhalinin islamıyyat dövrünə çəkərək, onların XII əsrdən başlayaraq uydurduqları guya ayrı-ayrı yerli «erməni knyazları» tərəfindən inşa edildiklərini yazırlar) mövcud idi və yerli-köklü Azərbaycan türklərinin «Avesta» təsübbeşi ulu babalarından onlara qalmış tarixi miraslardır.

Ümumtürk dövlətçilik tarixinin böyük bir hissəsini öz adlarına yazan ermənilər, göründüyü kimi, Azərbaycan türklərinin qədim mə'nəviyyat və ruhaniyyat tarixini də yağmalamaqdan yan keçməmişlər. Bu məqsədlə Ecmüəzzin katolikosunun xüsusi nəzarətilə əsl-kökü mə'lum olmayan, tarix boyu yad əhalinin, xüsusən Ön Asiya türklərinin qapısında aşağı xidmətlərdə olmuş tayfasına, taleyin hökmü ilə Qırmızı bolşevik imperatorluğunun təşkil etdiyi dünya tarixində ilk erməni dövlətinin məkr və rıya üzərində dayanmış özülünü möhkəmləndirmək və onun tarixini qədimlərə atmaq məqsədilə Azərbaycan türklərinin qədim Zərdüştü mə'bədlərinin quruluşları katolikosluğun mərkəzindən başlayaraq, kilsə me'marlığı layihəsi əsasında dəyişdirildi. Bundan sonra yerli əhalinin qədim inanc və güvənc ocaqları (yerli əhalinin müsəlmançılığa qədər ata-babadan sanki nə tanrıları olmuşdu, nə də tanrı evləri!) «kilsə» adı ilə siyahıya alındı və beləliklə, qanını dəfələrlə axıtıqları xalqın mə'nəviyyat və mədəniyyat tarixi keçmiş Erməni SSR dövləti tərəfindən gələri, qaçqın ermənilərin «baba tarixi» kimi inventarlaşdırıldı.

Yeni nəsillər məscid divarlarından o tərəfdə dayanan Atəşgahı görə bilmədilər. Ona görə də babalarımız ulu əcdadlarımızın müdriqliyini yaşadan Atəşgahlarımızın dünya xalqlarının tarixində ilk Akademiya olduğundan xəbərsiz qaldılar. Ondan da xəbərsiz qaldılar ki, mif deyil, tarixi şəxsiyyət olaraq, dünyada ilk Peyğəmbəri də Azərbaycan türklərinin ilahi tarixi yaratmışdı. Səma Tanrısı ilk Müqəddəs Səməvi Kitabı da bizim xalqa göndərdi. Lakin öz keçmişindən xəbərsiz olan yeni müsəlman nəsillər məkrli, hiyləgər və qurd təbiətli düşmənin kilsə adlandırdığı Od, Atəş mə'bədlərindən, xaç namında nişan verdiyi «əbədiyyət nişanından» könüllü surətdə imtina etdilər. Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya, oradan da zaman-zaman, dəstə-dəstə, ailə-ailə Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə sızmış,

son yüzilliklərə qədər sayları hiss edilməz dərəcədə az olmuş Yerusəlim xristianları olan ermənilərə və gürcülərə də elə bu lazım idi.

Zaman keçdi, kənd, mahal və şəhərlərimizdə mollaxanalar meydana gəldi, islami «maariflənmə» başlandı. «Qur'ani-Kərim» üzündən hüccətləndi, lakin ziyalı yetişmədi. Şəxsi tarixçilər bəzi hökmdarlarımızın tarixini yazdılar, lakin Vətən tarixi yazılmadı.

Atəşgahlarımızı, bütün yazılı və şifahi mədəniyyətimizi ələ keçirən məkrli cırdan düşmən tarixin mə'lum keçidlərində meydana gəlmiş qüvvətli dövlətlərin, xüsusən keçmiş SSRİ-nin 70 illik saxta «dostluq, qardaşlıq» ailə birliyi dövründə Kilikiya-Venetsiya-Moskva mxtaristlərinin tərtib etdikləri plan əsasında Türk oğluna keçmişini unutdurmağa nail oldu.

Milli faciəmiz o zamandan başlandı ki, sapı bizdən, polad materialı rusdan, dəmirçi ustası ermənidən olan «baltalar» xalqın adından şöhrətli adlara, xüsusi maliyyə imtiyazlarına layiq görüldülər, onlara millətimizin çörəyini yedirdilər, yedirildilər, bəsləndirildilər, qüvvətləndirildilər, nəticədə xain, nankor yad «baltaları» Dədə kökmüzə vurdurdular. Başqa sözlə, adı bizdən olan bu yadlar XIX əsrin əvvəllərində Kilikiya-Venetsiya-Moskva mxtaristlərinin tərtib etdikləri «ermənilərin Qafqaz evi» planları əsasında (əvvəldə onların bu plan əsasında Qərbi Avropada apardıqları işlər barədə mə'lumat verilir) anonim keşişlərdən Mesrop Maştosun şəxsində Qafqaz Oğuz Albaniyasının yerli Türk əhalisinə guya «yazı» və «xristianlıq» gətirən, onları assimiliyasiya edərək «erməniləşdirən», M.Xorenskinin adı ilə oğuzları Arazın sağ sahili boyu Ağrı dağı vadisindən başlanan qədim ərazisindən çıxaran, onları Kürün sağ sahili ilə Qirkan dənizinin ləpədöyənə arasında yerləşdirən və bundan sonra Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarını kilsə xəritələrində kifayət sayda «erməni knyazlıqları»nın inzibati ərazilərinə bölən irticası imperiya siyasətinə havadar çıxırlar. Onlar bu mövqedə Atəşgahlarımızın kilsə, «Avesta» me'marlıq abidələrimiz olan əbədiyyət («əbədi həyat») nişanlarımızı xaç, Qafqaz Oğuz Albaniyası əhalisini xristian, qədim torpaqlarımızın böyük bir hissəsini «Armeniya» kimi qələmə verməklə, daha dəqiqi, anonim M.Xorenski başda olmaqla, keşiş müəlliflərin uydurduqları rəvayət hadisələrini bilə-bilə, anlaya-anyala «kerçək tarix» olaraq qəbul etməklə, I Nikolayın Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv edərək, onların torpaqları hesabına yaratdığı «Erməni vilayəti» adında Anadolu və Qafqaz türklərinin bağına çaldığı Rus imperiya «pazının» əbədiyyətə

qədər tərpəşməməsi üçün, sadəcə olaraq, kirikosyanların¹ vəsiyyətini uca tutur, çörəyini yediyi Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarında «erməniçiliyi» qoruyurlar.

Problemlə əlaqədar yuxarıda apardığımız araşdırmalarda gəlinən nəticəni xülasə edərək tarixi həqiqəti bir daha xatırladıyıq ki, ərəblərin yürüşünədək Qafqaz Oğuz Albaniyasında ta ululardan bəri yerli türk əhalisi atəşpərəst, mə'bədləri də Atəşgah olmuşdur. Bu, təkzibedilməz tarix ondan xəbər verir ki, Qafqaz Oğuz Albaniyasında anonim keşiş Mesrop Maştosu və onun adına Kilikiya-Venetsiya mxitaristlərinin istinad etdikləri «Alban xristianlığı» və «Alban əlifbası» (Əgər deyilənlər həqiqətdirsə, ermənilər «Alban xristianlığı» ilə əlaqədar «Alban əlifbası»nda bircə yazı mətni meydana qoysunlar) axtaran istər erməni və muzdlu ermənipərəs tarixçilər, istərsə də onların adları bizdən olan (ya etnik, ya da qanı erməni qanı ilə qarışıq) bə'zi ideya müttəfiqləri Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik tarixinin Qafqaz Oğuz Albaniyası dövrünü deyil, habelə əsilli-köklü bir xalq olaraq, başqa qohum tayfalarla birlikdə onların soykökündə, inkişafında və canlı təşəkkül prosesində iştirak etmiş Biya və Arsaklı Türk tayfalarının Oğuz tayfaları ilə ayrı-ayrı zaman kəsiyində müştərək yaratdıqları mədəniyyət və dövlətçilik tarixini «erməniləşdirmək» məqsədilə dolaşdırılmış şeytan kələfinə çevirirlər. Bununla da, onların amalı elmdə xaos yaratmaq, bulandırılmış sudan «işxan» balığı tutmaqdı.

X FƏSİL. RUS İMPERATORLUĞUNUN «TÜRKSÜZ QAFQAZ» SİYASƏTİ VƏ QAFQAZ OĞUZ ALBANIYASINDA AŞKARLANMIŞ «OĞUZ QƏBRLƏRİ» VƏ «DAŞ BALIQ-ƏJDAHA» ABİDƏLƏRİ

Aparılan araşdırmalardan qə'ti aydın olur ki, Azərbaycan türklərinə məxsus tarixin təqdimində astarın üzə çevrilməsinin, məqsədli xaos yaradılmasının yeganə və əsaslı bir siyasi səbəbi var: qəddarcasına iki hissəyə parçalanmış qədim vahid Azərbaycan ölkəsinin Şimalında Rus imperiyasının Şərq dayaqları, Cənubunda Avropa imperializminin əli ilə Şərq tiranizminin ən irticaçı soyqırımı makinasi olan fars diktaturası möhkəmləndirilsin. Velikorus və fars şovinizminin bu günə qədər, gizli ittifaqda saman altından su yeritmək siyasəti nəticəsində yadlar sadəcə torpaqlarımızı ələ keçirmədilər, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan türklərinin Ön Asiyada və Qafqazda ən qədim mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə «ata maldə» kimi sahib çıxdılar.

Hadisələr göstərir ki, Rus- fars sövdələşməsində gələcəkdə təkrar oluna biləcək Osman imperiyası təhlükəsinin qarşısını almaq üçün birgə xüsusi plan hazırlamaq da unudulmamışdır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan türklərinin Anadolu Osmanlı türkləri ilə çiyin-çiyinə yaşamasından ehtiyat edən hər iki «müttəfiq», xüsusən Rus çarı Suriya, Livan, İrak, İran və Türkiyə ölkələrinin müxtəlif regionlarında pərakəndə həyat keçirən erməni ailələrini köçürüb Qafqaz Oğuz Albaniyasının Cənubundan başlayaraq Şimal ərazisinə doğru vaxtla iverlərin gəlib yerləşdikləri indi Gürcü torpaqları adlandırılan coğrafiyanın Türkiyə Respublikası ilə qonşu sərhəddi boyu ata-baba torpaqlarımızda məskunlaşdırdı və bununla da Anadolu türkiyəsi ilə Qafqaz türkləri arasında dəmir imperiya divarı çəkmiş oldu.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ərəb xilafəti dövrü xəlifə yunanların qarşısında canlı çəpər çəkmək üçün vaxtla müharibə dəhşətlərindən qaçıb Ön Asiyanın dağlıq ərazilərində – it sığınacaqlarında gizlənmiş erməni ailələrinə və keşişlərə yüksək imtiyazlar və'd etməklə onları bir yərə toplayıb Kiçik Asiyada Fərat çayının yuxarı axarında, Kayseridə (qədim Kappadokiyada) və başqa ərazilərdə yerləşdirmişdi. Rus imperiyası da eyni və'dlərlə keşişlərin əli ilə xilafətin bu təcrübəsindən istifadə etmişdir.

Şübhəsiz, hadisələr göstərir ki, «Türk təhlükəsinə» daim hiss edən rəsmi Tehran və Peterburq İrandan erməni ailələrini köçürüb, Araz sahili boyu Türkiyə Respublikasının sərhədlərinə yerləşdirilməsində, İranda qalan erməni icmasına fars əhalisi ilə bərabər ən yüksək vətəndaş hüququ verilməsində və bu sıradan olan başqa

¹ C.Kirikosyan. Qərbi Armeniya birinci dünya savaşı illərində. İrəvan, 1971, s.411.

problemlərlə bağlı hər iki tərəfin maraqlarını təmin edən siyasi və ideoloji sövdələşmələrdə də ümumi razılığa gəlinmişlər.

Şərqə addımlayan Rus imperiyasının böyük gələcəyi naminə Birinci Pyotrun Şərq siyasətindən irəli gələn ümumtürk dünyasına qarşı Rus-fars sövdələşməsi XVIII əsrin sonundan başlayaraq, bu günə qədər gah açıq, gah gizli şəkildə davam edir və davam edəcəkdir. Əlbəttə, Rus imperiyasının Sovet dövründə ictimai quruluş kontekstində bir-birinə düşmən olmuş SSRİ və İran Respublikası parçalanmış Azərbaycanı əbədiyyətə qədər odlu buxovda saxlamaq və onun gerçək tarixinin öyrənilməsinə imkan verməmək üçün açıq şəkildə ənənəvi Kreml-Tehran sövdələşməsi danılmazdır. İbrətamiz şeytan tarixi odur ki, bu sövdələşmədə hay tayfasının təbiətində olan etnik mütlilik, qorxaqlıq, satqınlıq və insanlara xəyanət yeni siyasi dövrdə onlara tarixi şans qazandırdı. Belə ki, Rus çarı Arazın sol sahilindən kütləvi gətirilən avropalı erməni mühacir ailələrini Ön Qafqazın müxtəlif regionlarında, xüsusən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirdikdən sonra, qaçqın və dilənçi ermənilərə «Qafqaz tarixi» yazmaq üçün çox pilləli global ideoloji plan hazırlandı və planı müzakirə etmək üçün İmperator ideoloji mərkəzinin nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan qraf Aleksey Sergeyeviç Uvorov tərəfindən 31 iyul 1877-ci ildə Rusiya İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin Kazan şəhərində IV qurultayı çağırıldı.

Qrafın qurultayda «Qədim Şərq tarixi yeni işıq altında yazılmalıdır» Rus çarının fərmanı kimi, hökmlə səslənən bəyanatı Şərqdə, xüsusən Qafqazda Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə qarşı, açıq-açıqına olmasa da, Rus-erməni və gürcü tarixçilərini birləşdirən Səlib yürüşünə çağırış idi.

Xatırladaq ki, sonralar gürcü, xüsusən erməni tarixçi və arxeoloqları tərəfindən Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixini gələcək nəsillərin yaddaşından silmək məqsədi ilə Od, Atəş inanch əcdad mə'bədlərimizin, Zərdüştü rəmzlərimizin (xüsusən üzərində «Avesta» «möhürü» olan əbədiyyət rəmzlərinə – xaçlara istinadən qədim «Atəşgah» binalarını erməni, yaxud gürcü xristian kilsəsi kimi qələmə verirlər. Bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır) açıqdan-açıq «erməniləşdirilməsi»nin və «gürcüləşdirilməsi»nin, bu gün də öz gözəlliyini itirməyən qədim mə'bədlərimizin üzərində «Avesta»ya aid olan kitabələrin qəddar erməni baltası ilə baltalanması, onun yerinə çağdaş erməni yazısında daş plitə qoyub, Azərbaycan türklərinin ulu mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixini, mə'nəvi terror və təxribat yolu ilə daş yaddaşlardan silmək siyasətinin irtica əsası məhz bu qurultayda qoyulmuşdur.

Qurultay Biyaini çarı Arqıştinin işğal etdiyi Aza ölkəsində öz şərəfinə saldırdığı Arqıştixinil şəhərinin nəzərdə tutulan qazıntısını

maraqlıdır, erməni keşiş ədəbiyyatında adı çəkilən rəvayət şəhəri Armavirin adı ilə arxeoloji ekspedisiyanın gündəliyinə daxil edir.

1880-cı ildə görkəmli Rus arxeoloqu A.D. Eritsovun rəhbərliyi ilə işə başlayan ekspedisiyanın keşişlərin nişan verdiyi ərazidə apardığı qazıntı arzu edilən nəticəni verməmişdir.

V.V.Bartold və Ya.İ.Smirnov bu haqda fikrini davam etdirərək yazırlar:

«... Qraf A.S.Uvorovun özünün təklifi ilə protokolun göstərdiyi kimi, qazıntı işləri. «daha qədim məntəqəyə», qədim Armavir hesab olunan Blur təpəsinə keçirildi. Aniyə nisbətən Armavirin üstün tutulmasına görə tale intiqam aldı; bu qazıntıları aparan şəxslər belə bir qeyri-dəqiq nəticəyə gəldilər ki, «Blur tərəfindəki yaşayış məntəqəsi eramızın IV əsrindən qədim deyildir» və «Armavirin xarabalarını tamamilə başqa yerdə axtarmaq lazımdır».¹

Arxeoloji kəşfiyyat Ecmüəzzin keşişlərindən Mesrop Smbatyantsın və Qalust Ter-Mkrtyanın arzu etdikləri nəticəni vermədikdə onlar A.S.Uvorovun apardığı işi çox böyük hörmətsizliklə dayandırılar. Çünki keşişlərin nişan verdikləri ərazidən hökmən Arqıştixinili-Armavir² xarabalıqları «aşkarlanılmalı» və uydurma «Armeniya dövləti»nin (bəs, nə üçün Urartunun yox?) «Urartu epoxasında» mərkəzin qədim Qafqazda yerləşdiyi dünyaya bəyan edilməli idi. Qarşıya qoyulan bu məqsədin həyata keçirilməsini dünya ermənilərinin dili ilə danışan hər iki keşiş erməni xalqının tarixi üçün həyatı məsələ hesab edirdilər. Bu baxımdan Tiflis şəhərində keçiriləcək V arxeoloji qurultaya hazırlıq aparan komitəyə N.O.Eminin göndərdiyi məktub əsaslı sübutdur.

Bu barədə komitə protokolunda yazılır: «Hazırlıq komitəsinin materiallarında N.O.Eminin Armavirin – «müqəddəs və çox qədim şəhərin, erməni şəhərlərinin anasının» qədim abidələrinin öyrənilməsi zərurəti haqqında qeydi qorunur».

Sual olunur: Əgər «Arqıştixinili» adlandırdıqları şəhər erməni babalarına məxsus olmuşsa (özünü əfsanəvi haykın törəmələri olduqlarını bəyan edən bir xalq, bəs, hansı maddi-tarixə və tarixiliyə söykənərək, özlərini Biyaini dövlətinin «varisi» kimi qələmə verir?),

¹ Bax: Hazırlıq Komitəsinin protokolu, s. 447- Qraf A.S.Uvorov. Seçilmiş kiçik əsərləri, II, 1910, s.147.

² Biyaini daş yazılarından mə'lumdur ki, çar Arqışti öz şərəfinə «Arqıştixinili» adında şəhər saldırmışdı. Erməni keşiş ədəbiyyatında da Armavir rəvayətlər əsasında Arsaklı çarları ilə əlaqələndirilir. Əvvəla, Biya və Arsaklı tayfaları Türk nəslindən olan əhalidir, onların erməni babaları ilə heç bir əlaqələri yoxdur. İkincisi, Arqıştixinli ilə Armavirin arasında eyniyyət işarəsi qoyub, tarixi şəxsiyyət olan Biyaini çarına məxsus şəhəri deyil, Arsaklı çarlarına aid edilən rəvayət şəhərini axtarmaq nə deməkdir?

bəs, hansı səbəbdən və nə üçün erməni və ermənipərəst tarixçilər «çar babaları» Arqıştinin adını yaşadan şəhəri, guya rəvayət çarı Aramaisin (əfsanəvi Haykın «çar» nəslindən hesab edirlər)¹ «inşa etdirdiyi» Armavirlə əvəz etməyə çalışırlar?

Sualın cavabı aydındır: başqalarına məxsus (Biyaini ölkə əhalisinə) kerçək tarixin üzərinə mifoloji qara erməni pərdəsi örtmək, pərdənin arxasında dayanan qədim keçmişi gələcək nəsillərə unutturmaq və yeni siyasi şəraitdən istifadə edərək, həmin bünövrə əsasında Qərbi Azərbaycanda yerləşdirilmiş bir ovuc erməni qaçqın və mühacir ailəsi hesabına dünyanın hər tərəfinə səpələnmiş ümumən erməni icmasına «tarixi» «vətən!» yaratmaq.

Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz» siyasətindən gələn və qurultayda səsləndirilən «Arqıştixinili – Armavir» konsepsiyası da bunu sübut edir. N.Eminin də Armaviri «erməni şəhərlərinin qədim və müqəddəs anası» adlandırması aşkarca göstərir ki, Rus çarının gətirib yerləşdirdiyi mühacir icmaya «Qafqaz tarixi» yazmaq üçün rəvayətdə Kiçik Asiyada yerləşdirilmiş «Armaviri» Qərbi Azərbaycanda lokaliza etmək ermənilər üçün «həyat məsələsidir».

Erməni keşişlərinin və onların alim varislərinin bu hərəkətlərində nə qəribəlik, nə də qeyri-təbii axtarmaq əbəsdir. Başqalarının əmlakını ələ keçirmək üçün bu, riyakarlıq, məkrilik və aqgözlülük keyfiyyətləri ermənilərə etnik adı, bu günə qədər elmə məlum olmayan babalarından qalma mirasdır, südlə, qanla onların canına, iliyinə işləmişdi. Bu, əslən «xroniki erməni xəstəliyidir».

Ermənilər A.S.Uvorovdan sonra N.Y.Marrın da apardığı arxeoloji qazıntının nəticəsindən razı qalmamışlar.²

N.Marr Bakıya gələrkən yolda onun «Ani» (bir qədər əvvəldə söylədik ki, keşiş ədəbiyyatında «Ani» şəhəri Fəratın yuxarı axarında Arsaklı çarları tərəfindən salınmış abadlıq hesab edilir) adı ilə qazdığı xarabalıqda neçə illərdən bəri apardığı müşahidələrlə əlaqədar gündəliyi, Aniyə həsr etdiyi əlyazıları və nəşr etdirdiyi materialları, çertyojları, əllə çəkdiyi şəkilləri, fotoları və s. materialları müəmmah şəkildə «yoxa» çıxmışdı.³ Çünki N.Marrın apardığı bir neçə qazıntı kəşfiyyat işində, xüsusən «Artaşat» məsələsində gəldiyi nəticə ermənilərin Qafqaz «tarixi» arzularına heç bir gələcək vəd etmirdi. Əksinə, Qərbi Azərbaycanda növbəti ekspedisiya ilə «Armeniya tarixi» axtaran N.Marr və Ya.İ.Smirnov Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərinin soy-kökündə Ana Maya olmuş yerli

¹ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s.7.

² Yəni orada, s.8.

³ Ətraflı bax.: N.Y.Marr və Ya.İ.Smirnov. «Vişaplar», 1931, s.11.

Oğuz türklərinin qəbrlərinə və onların inanc abidələrinə – «Daş balıq – Əjdaha»lara rast gəlirlər. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Rus arxeoloqlarının «Qafqaz Armeniyası» (bir qədər sonra bu söz «Şərqi Armeniya» ifadəsi ilə əvəz edilir) tarixi yazmaq üçün atdıqları ilk addımlar uğursuzluqla nəticələnir.

Xüsusi tapşırıqla Qafqaza gəlmiş Qraf A.S.Uvorov, Yertsov, Marr, Smirnov kimi görkəmli mütəxəssislər işə başlamazdan əvvəl görünür erməni keşişlərinin verdikləri materiallara inanmış, ilk kəşfiyyat işlərini onların göstərdikləri xarabalıqlarda aparmış və nəticədə, sözün əsil mənasında, cahiləsinə aldandıqlarını başa düşmüşlər. Onlar bir şəxsiyyət kimi, öz alim vicdanlarına xəyanət etməkdən çəkinirlər. Bu səbəbdən də «Qafqaz Armeniyası» tarixini yazdırmaq kompaniyası imperiya mərkəzində hay-küylə başladığı kimi, erməni keşişlərinin hay-küyü ilə də müvəqqəti süqut edir.

Bu, Rus imperiyasının «Türksüz Qafqaz» siyasətinin başlanğıcı idi. Bu işğalçı siyasət «Qırmızı Rus imperiyası» dövrü Kremlin ciddi nəzarəti altında «Şərqi Armeniya» adı ilə yenidən gündəmə gətirilir.

1927-ci ildə Moskva görkəmli mütəxəssis alimlərin rəhbərliyi altında xüsusi Armavir arxeoloji ekspedisiyası (SSRİ Elmlər Akademiyası Erməni SSR Elmlər Akademiyası ilə birgə) təşkil edir.

Bəs, bu ekspedisiyanın kəşfiyyat-axtarış kordinatları hansı ərazini əhatə edirdi? Olmaya, ekspedisiya yeni faktlarla qədim Arqıştixinilinin yerləşdiyi məkanın geoloji-coğrafi kordinatlarını dəqiqləşdirmişdir? Əlbəttə, yox! Ekspedisiyanın qarşıya qoyduğu vəzifə, hər şeydən əvvəl, M.Xorenskinin əsərində yalnız adları çəkilən, lakin coğrafi kordinatları nişan verilməyən Armavirlə yanaşı, başqa rəvayət şəhərlərinin -Artaşat, Divin, Ani və guya «olmuş» başqa şəhərlərin adları altında hər hansı «abalıqları» müəyyənləşdirməli, orada arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmalı və aşkarlanmış maddi-mədəniyyət hansı qədim tayfalara aid olur olsun, fərqi yoxdur, nəticədə bütün tapıntılar əsasında «Armeniya tarixi» yazılmalı idi.

Deyənlər və arxeoloji nəticələr sübut edir ki, Qərbi Azərbaycana gələn ekspedisiyaların heç birinin əlində nə geoloji kəşfiyyat xəritələri olmuşdur, nə də zərəcə arxeoloji nümunə. Onlar kəşfiyyat və qazıntı planlarını, yuxarıda dediyimiz kimi, ancaq və ancaq keşiş müəlliflərin, xüsusən M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş ziddiyyətli rəvayətlər əsasında tərtib etməyə məcbur idilər.

Növbəti yeni ekspedisiya da elmi silahdan məhrum idi. Lakin mərkəzin onun qarşısına qoyduğu siyasi məqsəd qat'i idi və ekspedisiya Qərbi Azərbaycanın hansı ərazisində olursa olsun, Armaviri lokaliza edib, «qədim Armeniya»nın? (bəs, Arqıştixinili

problemi, bəs, Urartu?) guya mərkəzi olmuş bu rəvayət şəhərinə tarix yazmalı idi.

Bu məqsədlə Ağrı dağı vadisindən Araz çayının hər iki sahili boyu üzü «Şarur Mar çöllərinə» (M.Xorenski) uzanıb gedən, vaxtilə Biyaini (Assur yazılarında «Urartu», İüdanın kitabında «Ararat») çarlarının müvəqqəti işğal ərazisinə daxil edilmiş bağlı-bəhrəli Aza ölkəsinin bir hissəsi (Qərbi Azərbaycan) Biyaini dövlətinin tarixi fonunda, başqa sözlə, onun rəmzində mərkəzin tərtib etdiyi Qafqazın yeni arxeoloji xəritəsinə daxil edilir. Bu planda Kremlin başlıca məqsədlərindən birincisi vaxtilə Osmanlı və Qafqaz türklərinin – iki əkiz qardaşın bağına Rus imperiyasının çaldığı «pazın» («erməni» adında fitrətən iyrenc cırdan yırtıcının) yerini daha da möhkəmləndirmək idi.

Ekspedisiya rəhbərliyini Türk xalqlarının tarixinə qarşı mərkəzin kəsərli siyasət silahı kimi tanınmış keçmiş Leninqrad Dövlət Ermitajının Baş direktoru B.B.Piotrovskiya, Gürcü¹ Respublikası Elmlər Akademiyasının nümayəndəsi Q.A.Melikişviliyə və Erməni Respublikası Elmlər Akademiyasının sözü keçən alimi N.V.Arutyunyana – imtiyazlı siyasət makinəsi olan bu üçlüyə e'tibar edilməsi Qafqaz Oğuz Albaniyası torpaqlarında erməni və gürcü babalarının «yeni növ» nəsil ağacları əkiləcəyindən xəbər verirdi.²

¹ Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati ərazisinə tarixin ayrı-ayrı çağlarında günümüzə çörək dalınca aila-aile sızmış, yaxud müəyyən hissəsi götürüb yerləşdirilmiş işkil, başqa adda hay törəmələrinin ilk kilsələrinin Kilikiya ərazisində, hərbi əsir iverlərin Yerusolimədə olması sübut edir ki, mə'lum iddialara baxmayaraq, onlar ailə cəmiyyətini və tayfa həyatını Qafqaz coğrafiyasından kənarında yaşamışlar. Araşdırma zamanı gəldiyimiz bu nəticəni hər iki xalqa aid tərtib edilmiş kilsə «tarixləri», keşiş müəllimlərin kitabları, yerli Türk əhalisinin bu günə qədər yaşayan Zərdüşti inanc mə'bədləri, habelə zəngin arxeoloji mədəniyyət tarixi təsdiq edir. Məhz buna görə də Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati coğrafiyasının bir hissəsini gələri ermənilərə «Ermanistan», digər hissəsini iverlərə «Gürcüstan» coğrafi adla istinad etməklə, istəsək də, istəməsək də rusizmin «Qafqaz evi» siyasətinə qoşulduğumuzu hiss etməmişik. Biz Kremlin növbəti irtiza bölgüsünün əsil tarixi mahiyyətini fikirləşmədən 70 il mərkəzin saxta «dostluq və qardaşlıq ailə» siyasətinin oyunçusuna, həm də uduzan oyunçusuna çevrilmişik. Ona görə də, heç bir tarixi əsası olmasa da, xalq adı kimi qəbul edilmiş «erməni» və «gürcü» sözlərinin sonuna artırılmış «Vətən» anlayışı bildirən «stan» sözdüzəldici şəkilçisi yazılmazsa, gələri hər iki xalqa Rus imperatorluğunun təşkil etdiyi «Qafqaz evi»nin üzərinə örtülmüş siyasət pərdəsi aradan qaldırılmış olar. Buna görə də tərcümə zamanı (Armyansk, Qruzinsk) rusların «armyan» və «qruzin» sözlərinin sonuna artırılmış «sk» ünsüründən imtina edilməsi daha ədalətli olardı.

² Erməni Respublikasından Azərbaycan türklərinin, Gürcü Respublikası ərazisindən Mesxet («Mesx» tayfasını gürcüləşdirmək üçün), Axalkala türklərinin (həmin ərazini dini əfsanədən gələn «Cavax» tayfa adı ilə «Cavaxetti» adlandırırılar) və bu Respublikadan da Azərbaycan türklərinin kütləvi şəkildə tikanlı məftillərlə qapı-

Bu baxımdan «Arqıştixinil- Armavir» yox, «Nor Armavir» («Yeni Armavir») arxeologiyası adlandırılması işin nəticəsindən xəbər verirdi.

A.A.Martirosyanın aşağıdakı sözləri sübut edir ki, yeni ekspedisiya «qədim Armavir»i deyil, «yeni Armaviri»? arxeoloji axtarış sahəsinə çevirir: «Bu ekspedisiyanın işlədiyi dövrdə və sonralar Türk yatırıqanından xilas olmuş qərb erməniləri özlərinin yeni məskənlərindən birini- Nor-Armavir (Yeni Armavir) kəndini salır və torpaq işləri zamanı çoxlu qiymətli arxeoloji əşyalar tapırlar».¹

Deməli, qədim Biyaini şəhəri Arqıştixinili sün'i şəkildə M. Xorenskinin haqqında xəbər verdiyi rəvayət çarı Aramaisin Armavir şəhəri ilə eyniləşdirilir, məsələ arxeoloji ekspedisiyasının gündəliyinə daxil edilir. Lakin aparılan kəşfiyyat işləri son nəticədə bu qədim Biyaini şəhərinin xarabalıqlarını aşkarlaya bilmir. İş belə görən ermənilər m.ö. VIII əsrə aid edilən Biyaini şəhərini Türkiyədən öz terroristlərinin öldürdüyü Arazın bu sahilinə XX əsrin I on illiyində pənah gətirmiş erməni ailələrinə salınmış «Yeni Armavir» kəndi ətrafında arxeoloji qazıntı aparılır və tapıntılar ermənilərin «Arqıştixinili-Armavir» adlandırdıqları problemin həlli sübutları kimi qəbul edilir.

Buradan aşkar görünür ki, qədim Şərq tarixi anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»ndə haqqında xəbər verilən Armavir, Artaxat, Divin, Ani, Tigranakert və başqa rəvayət şəhərləri hesabına saxtalaşdırılır.

Xatırladaq ki, istər Ön Asiya, istər Qafqaz Türk tayfalarının insan cəmiyyətinin sübh çağından yaratmış odluqları ümumtürk tarixinə çirkəbli siyasət məqsədilə qara yamaq vuran müəllifləri elmi tarixin «riyazi düsturları»-etnoarxeologiya, etnoantropologiya, etnolinqvistika heç zaman müdafiə etməmiş, meydana çıxan dəlillər onları hər zaman mə'yus etmişdir. Lakin axtarıqların nəticəsi yalnız hakim qüvvənin mənafeyi baxımından ümumiləşdirilmişdir. Bu mə'nada erməni diasporasının kəsərli qılıncı, ömrü boyu insan tarixi

pəncərələri bərkidilmiş mal-heyvan daşınan vaqonlarda Rus, erməni və gürcü millətindən olan hərbiçilərin silahı altında mə'lum tarixlərdə bir qismi Azərbaycan Respublikasının ilan mələyən şoran çöllərinə, böyük əksəriyyəti Orta Asiyanın insan məskənlərindən çox-çox uzaq, günəş atəşindən ilgim-ilgim yanan qumsal səhraya sürgün edilmələrinin başlıca səbəbi mərkəzin yavaş-yavaş Qafqazı «türksüzləşdirmək» siyasətilə əlaqədar idi. Leninizm siyasəti pərdəsi arxasında Kremli ələ keçirmiş gürcü eser-mənşevik və daşnaq qaragüruh qüvvələri tərəfindən 1937-1953-cü illərdə hər üç Respublikada, fasiləsiz olaraq, Azərbaycan türklərinə qarşı aparılmış, insan tarixində bənzəri olmayan, mə'lum kütləvi ağıl soyqırımı - xalqın yüzlərlə görkəmli ziyalılarının mühakiməsiz güllələnməsi, sürgünlərdə məhv edilməsi milli tariximizə qarşı qəddarlıq və amansızlıq səhifələrindən biridir.

¹ A.A.Martirosyan, Göstərilən əsəri, s.9.

adına çirkəbli siyasət tarixi yazan B.B.Piotrovskidən kiçik bir epizodu yada salaq. Onu da yada salaq ki, alimin «Urartunun tarixi və mədəniyyəti» adlı kitabının nəşrindən sonra qədim Türk tayfalarının Ön Asiyada və Qafqazda olan əcdad torpaqlarına, onların mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə qarşı qraf Uvorovun IV Kazan arxeoloji qurultayında qədim Şərqi tarixinin Rus imperiyasının mənafeyi baxımından öyrənilməsi ilə bağlı verdiyi bəyanatın davamı olaraq, həqiqi mə'nada əsil Səlib yürüşü başlanmışdı.

Bu yürüşün konkret planı, imperiyanın amalı, Rus arxeologiyasının mövqeyi müəllifin konsepsiyasında öz həllini tapmışdır. O yazırdı: «Van çarlığının tarixi (Urartu-Assuriyə yazıları) onun bilavasitə mədəni varisləri kimi. Ön Qafqaz xalqlarının tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir».¹

Biz B.B.Piotrovskinin bu fikrinə şərik çıxırıq, lakin bir suala cavab vermək şərti.

Nə üçün Van çarları dövrü yaradılmış şərikli mədəniyyət ev sahibləri olan Azərbaycan türklərinin deyil, tarixin həmin çağlarında nəinki ayaqları Qafqaz torpaqlarına dəyməyən, hətta Kiçik Asiyanın hansı ərazilərindəsə məskun olmaları barədə dəqiq elmi mə'lumat olmayan erməni və gürcü babalarının adına yazılısın?!

Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixinə qarşı Rus imperiyasının daim düşmənçiliyi Kremlin imtiyazlı Qafqaz qılınçı B.B.Piotrovskinin konsepsiyasında özünü qət'i şəkildə göstərir. Rus çarlarına Qafqazı daim odlu zəncirdə saxlamaq və Şərqi siyasətini həyata keçirmək üçün Van (əslində Biyaini) çarlığının tərkibinə müvəqqəti daxil edilmiş Ön Qafqazın zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə elə varis tapmaq və ona sahib etmək lazım idi ki, ağası qarşısında daim qul kimi müt'i, dovşan kimi qorxaq, it kimi sadıq olsun.

Rus imperiyasının bu alçalıcı siyasəti milli Respublikalarda görkəmli tarixçilərdən ibarət fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı ideoloji mərkəzləri «Türksüz Ön Asiya», «Türksüz Qafqaz» ideyası uğrunda qədim ümümtürk tarixinə qarşı əlaqələndirici tərkibdə birləşdirmişdi.

Bu mərkəzlər erməni kilsəsinin rəvayətlər əsasında Kiçik Asiyada Qara dənizlə Aralıq dənizləri arasında yerləşdirdiyi «Böyük Armeniya» adında uydurma «dövlət» Rus imperatorluğunun Sovet dövründə heç bir tarixi dəlilə əsaslanmadan Kremlin göstərişilə Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında, yəni Oğuz Albaniyasının Qafqaz torpaqlarına «köçürüldü». Başqa xalqın tarixi əmlakına açıq-açığına gələri xalqları «sahib» edən bu qəddar saxtakarlıq SSRİ tarixşünashlığında ideoloji-siyasi metodologiyaya çevrildi. Qırmızı

İmperiyanın 70 illik hakimiyyəti dövrü Türk xalqlarına məxsus elm və sənət adamlarının, həmçinin başqa millətdən olan vicdanlı alimlərin üstündə ölüm və fəlakət kabusu kimi dayandı.

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, İmperiyaya Qafqazda xristian qardaşlarının simasında özünə «erməni» və «gürcü» adında möhkəm və e'tibarlı dayaqlar yaratmaq məqsədilə fəaliyyət göstərmiş Rus arxeologiyası və onun erməni, gürcü varisləri qədim Şərqi tarixinə qət'iyyəti nə elmin, nə də insanlığın alicənab mövqeyindən yanaşmamışdır. Məhz bu səbəbdən də qədim Ön Asiya və Qafqaz tarixindən, qədim yerli əhalidən, onların məişətindən, mə'nəviyyatından, mədəniyyətindən danışan istər erməni, istərsə də gürcü tarixçiləri başqalarının əmlakına sahib çıxma məqamında «mənim-sənin» iddiası ilə ağız-ağıza yatmış yalquzaqlar kimi, bir-birini parçalamağa hazır dayanmışlar. Ədəbiyyatda silahlı qırğınları təsvir edən hadisələrdən mə'lum olur ki, bu bölgü didişməsində ermənilər daha hərislik, daha yırtıcılıq nümayiş etdirirlər.

Ermənilər Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarına sahib çıxmaq üçün keşis ədəbiyyatında Kiçik Asiya regionu ilə əlaqədar verilmiş rəvayətlərdə «erməniləşdirilmiş» şəhər adlarını və onların «xarabalıqlarını» heç bir əsas olmadan çox sərbəst şəkildə Qafqaza, xüsusən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürürlər. Lakin onlar bu günə qədər qət'iyyəti anlamamışlar ki, kilsə rəvayətlərində keşis arzusu ilə «yaradılmış şəhərləri» torpaqda axtarmaq quduz köpəyin açıq səmadakı ulduza hüzməsi qədər gülüncüdür.

Məhz buna görə də Rus çarının dövründə aparılmış arxeoloji işlər arzu edilən nəticəni verməmişdi və aparılan qazıntılar əsasən yarımcıq dayandırılmışdı.

Bu uğursuzluqlara baxmayaraq, erməni siyasət tarixçiləri əsil tarixi zorlamaq, hər şeyi öz ifrat erməniçilik istəklərinə tabe etdirmək iddialarından heç zaman əl çəkmək istəməmişlər. Bu da onlara keşis babalarından miras qalmış «səninki deyil, ancaq sənin olmalıdır!», yaxud «Türkü qətlə yetir, var-dövlətini yağmala, torpağına sahib ol, özünə vətən düzəlt!» - ev sahibinə qarşı soyqırımına çağıran vəsiyyətindən irəli gəlirdi.

A.A.Martirosyanın rəhbərliyi altında «Nor-Armavir» arxeoloji ekspedisiyasının 1962-1971-ci illərdə «Arqıştixinili» adı ilə (B.N.Arakelyan «Qoşa dağlar» xarabalığını «Artaşat-1» adı ilə qazdığı kimi) Yaxın Şərqi qədim öz terroristlərinin əlindən qaçqın düşmüş mühacir erməni ailələrinə XX əsrdə salınmış «Nor-Armavir» kəndində apardığı qazıntı zamanı aşkarlanmış tapıntıların Biyainiyə aid edilməsi riyakar keşisin vəsiyyətindən gələn xəbis tərbiyənin nəticəsi idi.

¹ B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.9.

Erməni arxeoloqunu necə başa düşsən: qazıntı XX əsrdə açıq səhrada salınmış Nor-Armavir kəndində aparılır, ancaq hər şey m.ö. yüz illiklərdə inşa edilmiş Arqıştixinili şəhərinin ünvanına yazılır. Bu məqamda A.A.Martirosyan qədim Urartu tarixinə «Səninki deyil, ancaq sənin olmalıdır» keşiş babasının vəsiyyəti mövqeyindən yanaşır və buna görə də Arqıştixinili şəhəri ilə kilsə rəvayətlərindən gələn Armavir arasında eyniyyət (Arqıştixinili-Armavir) işarəsi qoyur.¹

Bir maraqlı cəhət də odur ki, müəllif bir tərəfdən Urartunu açıqdən-açığa «Armeniya» adlandırır, başqa bir səhifədə onları ayırı-ayrı ölkə kimi qələmə verir. O, yazır: «Arqıştixinili-Armavir ərazisində tapılmış maddi-mədəniyyət abidələri göstərir ki, Urartu şəhərinin məhvindən sonra Armaniya erkən Əhəmənilərdən tutmuş Sasanilər və Arşakidlərə qədər burada həyat fasiləsiz şəkildə davam etmişdir».²

Erməni arxeoloqunun fikrinə tarixilik baxımında aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Birinci. Müəllif «Urartu şəhərinin məhvindən» danışır. Yuxarıda dedik ki, erməni tarixçisi həm də Urartunu Armaniya adlandırır.³ Bu o deməkdir ki, Urartu məhv olmuşsa, deməli, ondan sonra «Armaniya»nın hər hansı şəkildə dövlətçiliyindən söhbət gedə bilməz. Lakin erməni arxeoloqu Armaniyanı bir can kimi birləşdirdiyi Urartudan ayırır və «Armaniya erkən Əhəmənilərdən tutmuş Sasanilər və Arşakidlərə qədər burada həyat fasiləsiz şəkildə davam etmişdir» deyir. Erməni tarixçisi bəs, Əhəmənilərə qədər, Biaini (Urartu) çarlığını tarixdən silən Maday imperiyası dövrü «Armaniya»nı nə üçün xatırlamır?!

İkincisi. Yazdığı cümlədən mə'lum olur ki, erməni arxeoloqunun məqsədi tarixi saxtalaşdıraraq, Urartu dövlətinin süqutundan sonra onun «Armaniya» adında təbiətin ziddinə doğulmuş «varisinin» dünyaya gəldiyini, hansı formada olursa-olsun «sübut» və «təsdiq» etdirməkdir. Ancaq biz yuxarıda araşdırma zamanı dəlillərlə fikrimizi izah etdik ki, Van (ilk adı Biya) gölü ətrafı ölkənin Biaini adı öz mənşəni Dağlıq Altaydan hicrət etmiş Biya Türk tayfalarından almışdır.

Üçüncüsü. Fikrimizə, A.A.Martirosyan qədim Şərq tarixindən xəbərsizdir. Çünki Urartunun süqutundan sonra o, mə'lum tarixi xronologiyaya da əməl etmir, Arsaklıların səltənət dövrünü Sasanilərdən sonraya aid edir.

¹ A.A.Martirosyan. Arqıştixinili (Armaniyanın arxeoloji abidəsi – «Urartu abidələri» seriyasından I buraxılış). İrəvan, 1974, s. 9.

² Yəni orada, s.60.

³ Bu fikir təkcə A.A.Martirosyanı aid deyildir. Erməni tarix ədəbiyyatında m.ö. «Armaniya» adında dövlətdən danışarkən adını çəkmədikləri bə'zən Arme (Şupria) ölkəsinin, bə'zən də «Urartu»nun tarixi nişan verilir.

Tarix xəbər verir ki, şanlı babamız Maday çarı Kiaksar (Varbak) Biaini (Urartu) dövlətini tarix səhnəsindən çıxarılandıqdan sonra, onun ardınca Maday Türk-İskit çarlığının bünövrəsi üzərində ilkin Persid-Əhəməni sülaləsi, sonra Parn Türk-İskit tayfa birləşməsinin Arsaklar nəslı, onların ardınca Persid-Sasani nəslı Ön Asiya və Qafqaz tarixinə sahiblik etmişlər.

Qədim Şərq tarixinin bu, dövlətçilik xronologiyası heç bir zaman kəsiyində, hətta öləri də olsa, hər hansı bir «Armaniya dövlətini»¹ tanımır.

Erməni tarixçisi başqa səhifədə «Arqıştixinili-Armavir» eyniyyə- tindən danışmırsa da, Biaini «şəhərinin tarixinin öyrənilməsi.... Armavirlə-Armaniyanın qədim paytaxtı ilə bağlayır».²

Buradan aydın görsənir ki, A.A.Martirosyan Arqıştixinili- Armavir arasında bərabərlik işarəsi qoymaqla sün'i şəkildə «Urartu – Armaniya» eyniyyəti yaradırsa, eyni hərəkətlə onları bir-birindən ayırmaq üçün «Armaviri-Armaniyanın qədim paytaxtını»? Arqıştixinili şəhərinin xarabalıqlarında deyil, onun «hüdudlarında» lokalizə edir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Erməni arxeoloqunun fikir ziddiyyətinin digər tərəfinə gəldikdə, bu məqamda Armavirin Biaini (Urartu) çarları ilə heç bir əlaqəsi olmadığı mə'lum olur. Yaxşı olar ki, A.A.Martirosyanın özünü öz sözünə şahid tutaq və gələn onu dinləyək.

A.A.Martirosyan M.Xorenskini xatırlayaraq yazır: «Arqıştixinili şəhərinin tarixinin öyrənilməsi onun hüdudlarında yaranan, əsası 2500 il əvvəl qoyulmuş, sönməz şan-söhrət şəfəqinə bürünmüş Armavirlə-Armaniyanın qədim paytaxtı ilə bağlıdır.

Ölməz Xorensi Armavirin ermənilərin ulu babası Aykın nəvəsi Aramais tərəfindən tikilməsi haqqında rəvayəti bizim üçün qoruyub saxlamışdır: Aramais blurda (qeyri-müəyyən ərazi anlayışı «yüksəklikdə», «təpədə» ifadəsi söhbətin hansı məkandan getdiyini təyin etmək mümkün deyildir.- Ə.T.), çayın (hansı çayın-Ə.T.) sahilində özü üçün ev (şəhər deyil, ev-Ə.T.) tikir və onu öz adı ilə

¹ Biaini (Urartu) dövlətinin bütün tarixini (müstəmləkə torpaqları ilə birlikdə) uydurma «Böyük Armaniya»nın «epoxası» adlandıraraq erməni tarixçiləri, eyni fikirlə də Part imperiyasının Kiçik Asiyada (Ktezifon) və Ön Qafqazda (Arsaklı) olmuş valiliklərinin tarixini «armyan arşakidləri» adı ilə «erməniləşdirirlər». Tarixən etnik adı mə'lum olmayan erməni babaları ilə heç bir nə qan, nə dil, nə inanc qohumluğu olmayan bu iki yad dövlətin tarixi əsasında yazılmış qalın-qalın «Armyan tarixi» kitablarından onların dövrü ilə əlaqədar fantastik uydurmalarla dolu səhifələri cırıb götürsək, heç şübhəsiz, həmin kitablarda qalar karton qabıqları, bir də onların üzərində keşiş müəllifin adı, vəssəlam.

² A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 7.

«Arnavir» adlandırır, çayı isə nəvəsi Aratsın¹ adı ilə Erasx adlandırır».²

Səhifələr çevrildikcə erməni tarixçisinin fikir ziddiyyətləri də dərinləşir. Belə ki, o, başqa bir səhifədə öz « Arqıştixinli-Armavir», «Urartu-Armeniya», yaxud « Armavir-Armeniya» iddiasına qət'i əks dayanır, «Ararat vadisində» ağılasız riyakar erməni fantaziyasında yaratdığı «Ayrarart çarlığı»ndan («Armeniya» sözündən imtina edən müəllifi görünür, artıq erməni ədəbiyyatında sün'i şəkildə yaradılmış «Urartu-Armeniya» konsepsiyası onu təmin etmir. O, yeni «erməni dövləti» «yaratmaqla», bə'zi erməni tarixçiləri kimi, orijinallıq etmək həvəsinə düşür), onun mərkəzi şəhəri Armavirdən və ölkə əhalisi armenlərdən danışır. O, yazır: «Urartunun süqutundan sonrakı dövrə aid olan mənbələrin verdiyi mə'lumatlar ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimidir.

Van çarlığının şəhərləri 585-ci ildəki dövrə qədər (İ.M.Dyakonov) dəf edilməz İskit-Maday hücumu nəticəsində süqut etdilər. Bu qoşun hissələrinin tərkibində əvvəlcə Madayla, sonra İranla³ mütəffiq olan (560-cı ildən) faktiki olaraq, mərkəzi Armavir olan Ararat vadisinin sahibləri, sonralar (m.ö.316-cı ildən) Ayrarart çarlığının müstəqil hökmdarları armenlərin⁴ başçıları döstəyi vardı».¹

¹ Əvvəla, «Arats» sözü ilə «Erasx» ifadəsi etnolingvistik-semantik etimologiyaya uyğun gəlmir. İkincisi, Aras/Araz çay adımızı XIX əsrdə M.Xorenskiyə redaktə zamanı əlavə edilmiş «Erasx» sözü sübut edir ki, tarix saxtalaşdırılır. Bu barədə danışılmışdı. Üçüncüsü, müəllif uydurma «Arats» nəvə adı ilə, bizim «Aras» çay adımıza yaxınlaşmaq istəyir, lakin cəsarəti çəltmir, «Erasx» onun qarşısını kəsir.

² A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 7

³ M.ö. «İran» adında nə coğrafi ərazi, nə də dövlət adı olmamışdır. Tarixin bu çağında Maday imperiyasının son çarı Astiyaqın saray intriqalarından faydalanan Persid tayfalarının Əhəməni sülaləsi ölkənin hərbi qüvvələrinin komandanı Astiyaqın ən yaxın nəsil qohumu Karpağın əli ilə Astiyaqın qız nəvəsi Kiroşu (Kiri) Maday dövlətində hakimiyyətə gətirir. Erməni tarixçisi guya armenlərin əvvəl Madaylarla, sonra İranla (Əhəmənilərlə) dostluq iddiası M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş Astiyaq – Kir-Tiqrən rəvayət epizodunu 20-ci əsrin siyasətindən gələn tələblə «elmi şəkildə» tarixləşdirməyə çalışır. Burada erməni keşiş müəllif «armyan» Tiqrənlə «armyan» Tiqrənəkert şəhərini salır, erməni alimi «armyanlarla» deyil, «armenlərlə» «Ayrarart çarlığı» «təşkil edir».

⁴ M.Xorenskiyə olan rəvayətə görə, armenlər «Ararat vadisində» deyil, Kappadokiya da yaşamışlar. Onlar guya qədimlərdə Kappadokiya çarı olmuş Arimin nəslindəndirlər. Tarixən Biyaini/Urartu çarı olmuş Aramin erməni xalqının etnomənsubiyətilə heç cür əlaqəsi yoxdur. O, Assuriya çarlığı ilə daim müharibələrdə olmuşdur. Xatırladaq ki, Kiçik Asiya torpaqları uğrunda Biyaini-Assuriya çarları arasında baş vermiş tarixi müharibələr daha sonralar yerli əhali tərəfindən rəvayətlərə, əfsanələrə çevrilmiş, nəsil-dən-nəsillə dillərdə yaşadılmışdı. M.ö. III əsrdə yaşayan Babilə Bella mə'bədinin kahini, tanınmış astroloq, dövrün

Kiaksarın güclü zərbələri altında Biyaininin süqut etdiyini tarix xəbər verir. Ancaq Maday ordusu tərkibində «armenlər»dən (başqa erməni müəlliflərinin yazdıqlarına görə, «Assuriyanın Kiaksar tərəfindən məhv edilməsində» guya erməni dəstələri ona yardımçı olduqları üçün o, «Armeniya»nın «müstəqilliyinə» toxunmamışdı. Bu məs'ulyyətsiz, boğazdan yuxarı iddia ilə əlaqədar yuxarıda danışıldığından təkrara ehtiyac yoxdur) ibarət dəstənin olamsı və bu dəstənin Assuriyanın deyil, Biyaini çarlığının məhv edilməsində iştirakını A.A.Martirosyandan eşitdik.

Maraqlıdır ki, A.A.Martirosyan həm Biyaini çarlığını «armyan» çarlığı olaraq «Armeniya» kimi qələmə verir, həm də bu «armyan» çarlığını məhv edən düşmən (Maday) ordusunun tərkibində guya vuruşan «armenləri» çağdaş adda «erməni» hesab edir. Hətta armenlərin Ararat (Ağrı) vadisində (Urartunu guya madaylarla məhz «mütəffiq» olaraq, birlikdə məhv edəndən sonra) mərkəzi Armavir olmaqla m.ö. 316-cı ildə (müəllifin əlində nə qədim yazılı, nə də arxeoloji maddi əsas olmaya-olmaya necə də dəqiq tarix qoyur!) «Ayrarart çarlığı»² yaratdığını söyləyir. Hələ çarlıq yaradılana qədər guya armenlər³ «Ayrarart vadisinin m.ö. 560-cı ildən sahibi imişlər».

müdrək adamı Berosun xeyrixah qələmi ilə həməni folklor nümunələri yazıya alınır. Yuxarıda dedik ki, arəblərin yürüş dövrü Atəşgahlarımızdan kitabxana və arxivlər erməni keşişləri tərəfindən quldurcasına talandıqları kimi, Berosun arxivi də ələ keçirilmişdi. Kilikiya-Venetsiya mxtaristləri də mənsub olduqları tarixən taleyinə qəçqinlik, köçgünlük «yazılmış» xalq qədim Şərqi sərəvətinə və tarixinə sahib etmək məqsədilə tarixən baş vermiş Assuriya-Biyaini müharibələrinin mifoloji tarixini əks etdirən həməni filoloji materialları dövrün «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» siyasət kontekstindən «erməniçilik ruhu» ilə yenidən əsaslı şəkildə işləmiş, anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad etdikləri «Armeniya tarixi»nə coğrafi kordinatları mə'lum olmayan «Armeniya» «dövlətinin» çarı kimi təqdim etmişlər. «Armeniya» çarı Aram da düşmən ölkəyə, yə'ni Kappadokiya (o, tarixin həmin dövründə Assuriya çarlığının ərazisinə daxil idi) əfsanəvi çar Arimin nəslindən olan armenlərin ölkəsinə hücum etmiş, onların torpaqlarını başdan-baş ələ keçirmiş və orada «Birinci Armeniya»-ni yaratmışdır. Bu da «erməni tarixinin atası» hesab etdikləri M.Xorenskinin şəxsində Kappadokiya əhalisi olan Armen tayfalarına qarşı «erməni babalarının» tarixi düşmənçilik mövqeyidir. Bu reallıq armenləri bə'zən «erməni babaları» kimi qələmə verməyə çalışan erməni tarixçilərini təkzib edir.

¹ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 8.

² Görünür, erməni müəllifi bizə Eçmüəzzin katolikosu II Vazqendən eşitdiyimiz nağlı danışır. Tarix isə başqa həqiqətdən xəbər verir. Makedoniyalı Aleksandr Hinditsan yürüşündən sonra Babilə qayıdır və işğal etdiyi Şərqi ölkələrini ayrı-ayrı Yunan Makedoniya satraflıqlarına bölür. M.ö. 312-ci ildə həmin əraziləri birləşdirən yeni Yunan dövləti yaranır. Tarixdə bu dövlətə «Selevk dövləti», yaxud «Suriya çarlığı» deyirlər.

³ Armen tayfalarının heydan sonra XIX əsrin əvvəllərində kilsə ədəbiyyatında «armyan» olmuş çağdaş xalqla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Erməni kilsə rəvayətlərinin özündə xəbər verilən hadisələr A.A.Martirosyanın heç bir tarixi əsası olmayan bu iddiasını qət'i təkzib edir. Belə ki, əgər anonim müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabında geniş verilmiş Ayrarat (Urartu şahzadəsi) və Samiramida (Assiruyə şahzadəsi) rəvayəti ilə tanış olsanız, aşkarca görürsünüz ki, A.A.Martirosyan Arqıştixinili adına Armavirdən danışdığı kimi, filoloji qəhrəman Ayraratın adına da eyni saxtakarlıqla «Ayrarat çarlığı»nı təşkil edir.

M.Xorenskinin istifadə etdiyi rəvayətdə çar Aramin Kappadokiyaya çar Arimin nəslindən olan armenilərin üzərinə hərbi yürüşündən danışır. Söylədik ki, armenilərin ölkəsi Kappadokiya dövlətinin əhatə etdiyi ərazi hayların tarix ədəbiyyatında məqsədli olaraq «Ararat» adlandırılan dağın («Ararat» İudanın ilk kitabında Biyaini (assuriyalılara görə, «Urartu») dövlətinin Biya (Van) gölü ətrafında olan coğrafi ərazini nişan verən addı) vadisində deyil, Qara dənizlə Aralıq dənizi arasında yerləşir. Şübhəsiz, bu həqiqətin Martirosyana heç cür aidiyyəti yoxdur. Hansı adla olur-olsun önəmli deyil, tək «erməni babaları» adı ilə həmin qüvvələrin vətəni Qafqazla, daha dəqiqi, Qərbi Azərbaycanla əlaqələndir!

A.A.Martirosyan kitabını «Arqıştixinili» adlandırsa da, müəllifin araşdırmalarından və ümumi konsepsiyasından o nəticəyə gəlir ki, «Arqıştixinili-Armavir» paraleli zahirən önə çəkilsə də, bütün qazıntı işləri qaçqın erməni ailələrinin XX əsrin birinci on ilinin sonlarında inşa etdikləri yeni məskənin – Nor-Armavir kəndinin ətrafında aparılmışdır.

Əlbəttə, bu, saxta Urartu-Armeniya arxeologiyası pərdəsi altında yeganə məqsəd qədim Qərbi Azərbaycan tarixini 1828-ci ildən başlayaraq, 1950-1970-ci illərdə² Arazın o tayından, habelə Qərbi Avropa ölkələrindən (xüsusən Fransadan) Qafqaza bə'zən kütləvi, bə'zən də təkamseyrək köçürülmüş erməni ailələri hesabına, hətta ata-

¹ Maday çarı Kiaksar (Varbak) m.ö. 612-ci ildə Asuriyanı, m.ö. 590-cı ildə Biyainini (Urartunu) işğal edir və imperiyanın ərazilərini Ön Asiyanın qərbina doğru genişləndirir. Erməni tarixçisinin iddia etdiyi M.Xorenskidən gələn rəvayətə istinadən «Ayrarat vadisi» adlandırdığı torpaqlar, habelə Arazın Ön Qafqaz sahillərində olan ərazilər vaxtilə Biyaini (Urartu) çarları tərəfindən işğal edilmiş Aza ölkəsinə aiddir. Biyaini daş yazılarında Aza ölkəsinin işğalı barəsində aydın mə'lumat verilir. Aza ölkəsinin Alagöz (erməni keşiş ədəbiyyatında qədim türklərin Ağrı dağı gah «Masis», gah «Ararat» adlandırıldığı kimi, Alagözə də dini-mifoloji əcdadları Qexamin adını qoymuşlar) və Ağrı dağından başlayaraq «Şarur çöllərinə», oradan da Naxçıvana qədər yaşayan yerli türk əhalisi Xorenskidən gələn ən'ənyə uyğun olaraq, başdan-başa ümumi bir adla marlar/madaylar adlandırılırlar.

² İrəvan şəhərinin ətrafında Abovyan və başqa mikrorayonlar, habelə Noyanberyan, Oktemberyan rayonları həmin illərin mühacir köçgünləri hesabına inşa edilmişdi.

babadan Qafqaz torpağına ayaq basmamış, xəritədə belə İrəvan şəhərinin dünyanın hansı hissəsində yerləşdiyindən xəbərsiz olan, tarixən də, bu gün də yer üzünə səpələnmiş vəziyyətdə ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisində nəsil-nəsil yad xalqların arasında yaşamağa taleyin məhkum etdiyi ümumən ermənilərin adına yazmaqdır.

Bu məqamda bir siyasi mərhələni qət'iyyə unutmaq olmaz.

Armavirlə əlaqədar ilk kəşfiyyat işinə 1880-ci ildə başlayan qraf Uvorov və Yertsov, onların ardınca N.Marr, daha sonralar B.B.Piotrovski və başqa görkəmli mütəxəssislərin gəldikləri nəticədən razı qalmayan ermənilər, qazıntı işinə 1962-ci ildən böyük bir dəstə ilə yenidən başlayırlar.

Nə üçün uzun fasilədən sonra ciddi siyasi bir kompaniya şəklində Armavirin təkrar axtarışına məhz 1962-ci ildən Erməni Elmlər Akademiyasının xüsusi təşəbbüsü ilə başlanılır?

Xatırladaq ki, N.S.Xruşov kimi iste'dadsız, əyyaş və bivec bir insanın sosialist sisteminin düşmən qüvvələri tərəfindən SSRİ kimi qüdrətli bir cahangir dövləti binövrədən dağıtmaq məqsədilə hakimiyyətə gətirilməsində Kremlin qoca tülkü Anastas Mikoyanın planı əsasında fəal iştirak etmiş dünya erməni diasporası yaradılmış yeni siyasi şəraitdən yararlanaraq Azərbaycan Respublikasının sərhəd rayonlarından min hektarlarla sulu torpaq sahələrimizi ələ keçirməklə sakitləşmir, ən'ənəvi arxeoloji təxribat maşınının fəaliyyətini daha da genişləndirməyə başlayır.

Arxalarında güc, qüvvət dayandığını gören erməni müəllifləri, bu sıradan A.A.Martirosyan, başqa xalqın tarixinə, «erməniçilik» gözü ilə fərdi yanaşdıqlarına görə, eyni problem ətrafında fikir söyləyərkən təbii ki, ziddiyətli və dəyişkən konsepsiyalarla çıxış edirlər.

Məsələn, A.A.Martirosyan qarşıdakı səhifədə «Ayrarat çarlığı» iddiasını unudur, təkrarən əvvəlki «Urartu-Armeniya» konsepsiyasına qayıdır. O, fikrinin təsdiqi baxımından görkəmli tarixçi arxeoloq M.V.Nikolskini özünə söykənəcək etməyə çalışır. Ancaq Rus arxeoloqu iki başlı fikir söyləyir. O, yazır: «... Qədim Armavirin Armeniyanın (əslində Urartu nəzərdə tutulur - Ə.T.) arxaik dövründə yüksək əhəmiyyəti haqqında rəvayətlər bu ölkənin elə bir tarixi dövrü ilə bağlıdır ki, onun əsas siyasi mərkəzi Tuşpa (Van) şəhərində Urartu tayfası¹ məskunlaşmışdı, Armavir isə yerli mərkəz idi».²

¹ Tarixdə «Urartu» adında tayfa olmamışdı. Biyainiyə verilmiş «Urartu» adı barədə yuxarıda mə'lumat verilmişdi.

² A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 8.

Burada təhlilə və sübuta ehtiyac yoxdur: Urartu Armeniya deyildir, ölkə əhalisi də Dağlıq Altaydan köç etmiş «Biyə» adında Türk tayfalarıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni və ermənipərəst tarixçilər ölkəyə assuriyalılar tərəfindən verilmiş «Urartu» adını işlədirlər, sanki dövlətin əsil adı olan Biyainini xatırlatmaqdan qorxurlar. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki Venetsiya mxitaristləri Avropa tarixçilərinə «Böyük Armeniya» tarixi yazmaq üçün sifariş verərkən materiallar məqsədli olaraq çaşdırıcı «Urartu-Armeniya» kontekstində hazırlanmışdı. Bu mə'nada da ədəbiyyatda «Biyaini tayfaları» əvəzinə «Urartu tayfaları» sözü işlədilir. XIX əsrin əvvəllərində mxitaristlər haradan bilərdilər ki, XX əsrdə alimlər tərəfindən daş yazılar tapılacaq, görkəmli mütəxəssislər həmin daşların «dili» ilə erməni keşişlərinin fırıldaqlarını aşkarlayacaqlar.

Erməni kilsəsinin sözün əsil mə'nasında, Avropa tarixçilərini aldadaaraq, «Urartu-Armeniya» paralelində nişan verdiyi ölkə qədim yazılarda «Biyaini» namında tarixin daş yaddaşına çevrilmişdi. Başqa sözlə, ölkə əhalisi öz vətənini həmin yazılarda nə «Urartu», nə «Armeniya», nə də «Urartu-Armeniya» adı ilə bircə yerdə də olsa, qət'iyən xatırlamır. Bu da sübut edir ki, ona hansı ad verilir verilsin Biyaini Türk ölkəsinin o dövrdə adı və ictimai-siyasi varlığı kimsəyə, hətta qonşulara belə mə'lum olmayan erməni babaları ilə, dövlət qurumu baxımından, heç bir əlaqəsi olmamışdır. Bu haqda əvvəldə kifayət qədər danışılır.

Məsələ Armavir şəhərinə gəldikdə, erməni təəssübkeşi İ.Şopen onu Biyaini Urartu çarları deyil, «Böyük» ləqəbli Arsaklı çarı tərəfindən inşa edildiyini yazır.¹ Eyni fikir M.Xorenskinin ən'ənələrini davam etdirən bə'zi erməni müəlliflərində də səslənir.

Təkcə bir erməni müəllifindən gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, qraf Uvorovun keşiş rəvayət ədəbiyyatından gələn Armavir şəhərini Qərbi Azərbaycanda axtarması, siyasi baxımdan nə qədər təbii idisə, geoloji axtarışların uğursuzluqla nəticələnməsi də bir o qədər qanuna uyğun idi. Elə buna görə də akademik N.Y.Marrın başçılıq etdiyi ekspedisiya ideoloji mərkəzin qət'i göstərişlərini reallaşdırmaq üçün yollar arayırdı. O, yazır: «Aninin öyrənilməsi bizim üçün şəhər həyatının arxaik quruluşu ilə, o cümlədən, onun su tə'minatı ilə əlaqədar şübhəli həyacanlarımızı üzə çıxartdı.

... Aramsız bol su axını olmadan Ayrarat vadisində həyat təsəvvür oluna bilməz. Nə Araz, nə də, əlbəttə ki, Azat (Azərbaycan türklərinin «Aza» ölkə adını yaşadan və həmin ərazidən axan çaydır. «Aza» sözünün sonuna «t» hərfi keşiş müəlliflər tərəfindən əlavə

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.107-108.

edilmişdi – Ə.T.) Ayrarat vadisi hüduqlarında o dövrdə suya olan tələbatı ödəyə bilməzdi».¹

Bəs, bu itmiş şəhərlərin əhalisinin su tə'minatı necə olmuşdu?

N.Y.Marr son nəticəyə gəlir ki, əlbəttə, haradasa sün'i su hövzələri yaradılmadan Ağrı dağı vadisində keşiş müəlliflərin «tarix» kitablarında iddia edilən abadlıqları kiçik çay axarı ilə tə'min etmək mümkün deyildir. Buna görə də fasiləsiz güclü axınla gələn su sistemini aşkarlamaq məqsədi ilə ekspedisiya Qərbi Azərbaycanın şimalından sıralanıb keçən Alagöz, yaxud Ələyaz (N. Marr bu dağları keşiş ədəbiyyatında rəvayət çarı Qexamın adına nişan verildiyi üçün onları Qexam dağları adlandırır) dağlarında ciddi axtarışa başlayır. Nəhayət, onlar yerli xalq arasında ata-babadan «Yeddi qardaş arxı» adı ilə tarixin qan yaddaşına çevrilmiş suvarma sisteminə rast gəlirlər. N.Marr tapıntı ilə əlaqədar yazır: «Bu arx özünün axarının aşağı hissəsində 21 tapanın və 21 dərənin eniş və yoxuşlarının yanında keçirdi. Ermənicə və türkcə «Yeddi qardaş arxında»² rast gəldiyimiz qurğunun Artaşatı, yaxud Divini, ya da çar sarayını, onun ətrafını təmin etmək məqsədi ilə tikildiyini təsdiq etmək üçün hələlik əsasımız yoxdur».³

Deməli, kilsə rəvayətlərində nişan verilən Ani, Divin, Artaşat və başqa «mədəni mərkəzlərin» gerçək tarixdə «mövcud olmalarına» inandırmaq üçün kəşfiyyat bu abadlıqlara həyat verən güclü su ambarının, yaxud ambarlarının yerlərini müəyyənləşdirməli idi. Buna görə də «Yeddi qardaş arxı» haqqında olan mə'lumat əsas verir ki, ekspedisiya 1910-cu ildə su təchizatı mənbələrini tapmaq üçün işə başlasın.

Az keçmir ki, arxeoloqlar Alagöz dağında «Toxmaq gölü»⁴ adında Azərbaycan türklərinin qədim maddi-mədəniyyət tarixini yaşadan su ambarı aşkar edirlər.

Tələ N.Marrla bərabər eyni ekspedisiyaya başçılıq etmiş Y.İ.Smirnovun üzünə gülür; o, yerli Türk soylu əhalinin yaylaq

¹ N.Y.Marr və Y.İ.Smirnov. Əjdahalar (Vişaplar). L., 1931, s.80.

² Müəllifin aydın bir şəkildə Azərbaycan türklərinin çağdaş dilində səslənən bir ifadəni («Yeddi qardaş arxı») o dövrdə Azərbaycanda dövlət yazısı olan Ərəb qrafikasında (əski əlifbada) olduğu kimi qeydə alandan sonra, həmin sözləri açıq-aşkar erməni dilinə də aid etməsi, bu başdan ekspedisiyanın gələcək saxta nəticəsindən xəbər verir.

³ N.Y.Marr. Göstərilən əsər, s.81.

⁴ Kiçik Asiyadan Van gölü ətrafı əyalətlərdən öz terroristlərinin gülləsindən, onların aramsız, qətillə və qarətindən canını xilas etmək üçün Rus imperatorluğunun ilk təklifi ilə Qafqaza köçürülmüş, yeni məskəndə özlərin sərbəst hiss edən ermənilər «Toxmaq gölü» adını əvvəllər «Van gölü», daha sonralar «Vanki-liç», yə'ni «Monastır gölü» namında qələmə almışlar.

yerlərində – çadırı obalarda «Daş balıq-Əjdaha» abidələrinə rast gəlir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Xatırladaq ki, «Daş balıq-Əjdaha» abidələri ilə əlaqədar olan mə'lumatlar tarix, arxeologiya və mifologiya sahəsində tanınmış görkəmli dünya mütəxəssis alimlərini hələ xeyli əvəllər ciddi düşündürürdü.

Bu işlə əlaqədar semitdilli xalqların coğrafi ərazilərində çox ciddi cəhdlə aparılmış arxeoloji axtarışlar uğursuzluqla nəticələnmişdi. Y.İ.Smirnov bu haqda yazırdı: «Suriyalılarda və başqa semit dillilərdə balıq inancı ilə əlaqədar mə'lumatlar çoxdan toplansa da, onlarda «Daş balıq» aşkarlanmamışdı».¹

N.Y.Marr tapılan abidələrin dünya maddi-mədəniyyət tarixində birinci dərəcəli əhəmiyyətini qeyd edirdi.²

Bu baxımdan Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati coğrafiyasının Qərb hüdudlarına şahidlik edən aşkarlanmış Oğuz qəbrlərinə, habelə onların yaşayış tərzini və məişətlərini şərtləndirən və inanclarından xəbər verən 24 «Daş balıq-Əjdaha» abidələri bu günə qədər istər mə'lum düşmən ölkələrin, istərsə də adı «bizdən» olan nankor tarixçilərin siyasi məqsədlə qəbul etmədikləri bir həqiqəti – Azərbaycan türklərinin Oğuz babalarının Ön Qafqazın «ilk antropoloji insanları» (Seçenov) olduqlarını təsdiq edirlər.

Bəs, nəhəng qaya parçalarını yonaraq, ona «Daş balıq» şəkili verən tişə ustasının bu abidələri yaratmaqda məqsədi nə idi və onlar etnomənsubiyyətə hansı inanc kökə bağlı olmuşlar?

Əvvəla, «Avesta» əhli olan me'mar mənsub olduğu yerli əhalinin babalardan gələn inancın Su, Bolluq və Məhsuldarlıq ilahəsi Ardivi-Sura Anahidin mifoloji rəmzlərindən birini yaratmışdır.

İkincisi, N.Marrın fikrinə, ambara yığılmış su ehtiyatından düzgün istifadə etmək üçün suyun sistemə - arxa buraxılan hissəsində güclü axarın qabağını saxlamaq üçün bənd vəzifəsini yerinə yetirən nəhəng «Daş balıq» qoyulur, canlı balıqda olduğu kimi, onun «qəlsəmələrindən» şülüz-tənzimləyici məqsədi ilə istifadə edilir.

Problemimiz üçün maraqlı cəhət odur ki, N.Y.Marr bu su ambarını inşa edən yerli əhalinin etnomənsubiyyətinə şahid olan ada («Toxmaq gölü») və «Daş balıq» etnoinancının erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi olmamasına (bu haqda qarşıda ayrıca danışılacaqdır) bilərəkdən göz yumaraq, Azərbaycan türklərinin bu qədim tarixini 1828-ci ildən sonra Qafqazda yerləşdirilmiş Rus çarının hamiliyində yaşayan bir ovuc köçkün və dilənçi erməni ailəsinin şəxsinde ümumerməni tarixi kimi qələmə verir.

Xatırladaq ki, erməni mifoloji ədəbiyyatında («Vipasank» eposunda)³ «Vişaplar», yəni «əjdahalar», başqa sözlə, «Daş

Əjdahalar» adı ilə «Daş balıq» abidələrinə işarə edirlər. Qarşıda erməni mifologiyasından danışarkən tam aşkar olacaq ki, Rus çarının canlı ideoloji mexanizmləri – alim tə'bələri Azərbaycan türklərinin tarixini saxtalaşdırmaq yolu ilə Qafqazda imperiyanın «erməni» adında dayağını yaratmağa çalışırlar. Bu baxımdan N.Y. Marrın «Daş balıq», mifoloji anlamda «Daş Əjdaha» («Vişaplar») ilə əlaqədar yaylaqda yerli Türk əhalisindən eşitdiyi hadisələr olduqca gərəklidir. Həmin məskənlərin ta əcdaddan günümüze qədər Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu sübut edən xatirələri olduğu kimi veririk:

«Mən bu yerlərdə köçəriliklə məşğul olan tatarın (Azərbaycan türkünün-Ə.T.) hekayətini misal gətirmək istəyirəm, çünki onun sevmədiyi erməni arximandritin əleyhinə yönəlmiş tendesiyalı şərhində yerli təbii şəraitlə bağlı son dərəcə dəyərli mə'lumatlar var. O, nağıl edir: «Böyük keşiş (yəqin ki, söhbət Qexard arximandriti Vartandan gedir) bu sahəni Cənub tərəfdən hasara aldı və Sərdar bulağından suyu bura axıtdı. Bu suyun gücü ilə Cənub-Şərq tərəfdə gölün üzərində dəyirman işləyirdi. Oradan Sərdar bulağının sularını gölə apararıq arx vardı. Elə indi də arxın yolu nəzərə çarpır. Lakin indi su «Qızıl ziyarət» dərəsinə axır. Əşraf bəy böyük keşişin əleyhinə iş qaldırdı və həm gölü, həm də onu su ilə tə'min edən arxı məhv etdi. Son vaxta qədər arx və göl saz vəziyyətdə idilər».⁴

N.Y.Marr yaylaqda qonağı olduğu ikinci şahidi də xatırlayır. O yazır: « Daim yay köçünü buralara gətirən Hacı Hüseyn Vəliyevin dediyinə görə, arxın gətirildiyi bulağın adı Sərdar bulağı yox, Şah bulağıdır. Yəni onun sözlərinə görə, indi həmin bulağın suyunun axdığı «Qızıl ziyarət» dərəsi «Quru Selav»,⁵ həmçinin «Arxaşan» adlanır».⁶

N.Y.Marr heç bir arxeoloji iş aparmadan gördüklərini və yerli Türk əhalisindən eşitdiklərini özünə sərf edən qaydada «saf-çürük» edərək, «məna elə gəlir ki», «ola bilsin ki» ifadəli fərziyələrlə aşağıdakı nəticəyə gəlir: «Məna elə gəlir ki, buna risksiz cavab vermək olar: Toxmaq gölü («Toxmaq gölü-Ə.T.) Ayrarat⁷ düzənliyində dövlət

¹ «Vipasank» adlı erməni eposunda son Maday çarı Astiyaqı Zərdüştü inancına əlaqədar «Əjdaha» namında rəmzləşdirirlər və onun mənsub olduğu Mar/Maday/Maq tayfa birliyini «Əjdahalar» («Vişaplar») adlandırırlar.

² N.Y.Marr. Göstərilən əsəri, s.83.

³ Selav – Azərbaycan Türkü dilində güclü yağış axınının açdığı arxabənzər su yatağına deyilir. Başqa sözlə, «Selav» dilimizdə «Sel axıdan» mə'nasında işlədilir. «Quru selav» anlamı həmin yatağın güclü yağış axınından sonra suyu tamamilə çəkilmiş «Quru çay» «hayatına» işarədir.

⁴ N.Y.Marr. Vişaplar, s.83.

⁵ «Ayrarat düzənliyi» rəvayətdə təsvir edilən Assuriya şahzadəsi Samiramida və Bivayni şahzadəsi Ayrarat arasında baş vermiş macəralı döyüş hadisəsindən sonra xatirələrdə yaşadılmış ərazinin adıdır. M.Xorenski həmin məkanı Kiçik Asiyada

¹ Y.İ.Smirnov. – N.Y.Marr və Y.İ.Smirnov. Vişaplar, c.I, L., 1931, s.9.

² N.Y.Marr. Göstərilən əsər, s.74.

həyatının çiçəkləndiyi dövrdə erməni çarları (adlarını çəkmir Ə.T.) tərəfindən qurulmuşdu. Şah bulağından, başqa sözlə desək, çar bulağından və digər bulaqlardan gölə yığışan sular müntəzəm şəkildə su ilə təmin etdiyi rayonun tələbatını aramsız olaraq ödəmək üçün Azat (qədim «Aza» ölkə adımızı yaşadan çay adıdır – Ə.T.) çayına yönəldilirdi. Azatdan su arxla, ola bilsin ki, «Yeddi qardaş arxı» ilə axaraq, ola bilsin ki, o cümlədən, Artaşat, sonra Divin və hər şeydən əvvəl çar sarayını su ilə təmin etmək nəzərdə tutulurdu. Lakin erməni Arşakid çarlarının işi istifadə ilə məhdudlaşdı...»¹

Göründüyü kimi, müəllif rəvayətdə adları səsləndirilmiş nə Artaşatın, nə də Divinin yerləşdiyi coğrafi ərazi və onların su təchizatının əsas mənbəyi haqqında qət'i arxeoloji fikir söyləmir.

Qraf A.S.Uvorovun «Arnavir» uğursuzluğundan sonra, N.Y.Marrın Artaşat və Divin haqqında fərziyə və mülahizələrlə gəldiyi dolaşığı nəticə Qərbi Azərbaycanla əlaqədar ideoloji mərkəzi mə'yus etdi.

Əvvəla, dedik ki, N.Marr məsələ ilə bağlı maddi sübutlara söykənərək dəqiq elmi nəticəyə gəlməli idi. Əksinə, o, Qafqazın qədim tarixinə alim mövqeyi ilə deyil, məsələnin, sanki səyyah olaraq, «məne elə gəlir ki», «ola bilsin ki» subyektiv mülahizə və fərziyələrlə ermənilərin xeyrinə həll etməyə çalışır, ancaq fikrin sonunda Artaşat (əvvəldə dedik ki, Strabon Artaksatı Qafqazda deyil, Kiçik Asiyada yerləşdirir) və Divini (M.Xorenski Kiçik Asiyada lokalizə edir) «erməni Arşakidləri»nin tarixi dövrünə aid edərək mövzu ilə əlaqədar bizim konsepsiyamızı istəsə də, istəməsə də, təsdiq edir: «Türksüz Qafqaz» siyasətinin İmperiya ideoloqları qaçqın və köçgün erməni xalqının tarixini Biyaini və Part dövlətlərinin mə'lum hakimiyyət tarixləri əsasında yazmışlar.

İkincisi, «Daş balıq-Əjdaha» abidələri, habelə N.Marrın adlarını çəkdiyi «Toxmaq göl», «Sərdar bulaq», «Şah bulaq», «Qızıl ziyarət», «Azat», «Quru selav», «Arxaşan», «Yeddi qardaş arxı» və s. yerli xalqın maddi-mədəniyyət tarixi ilə əlaqədar sözlər və arxeoloji abidələr ermənilərin deyil, Azərbaycan türklərinin etnolekskonuna məxsus canlı tarixdirlər. Bu, qaçılmaz, inkaredilməz reallıqdır!

Üçüncüsü, bütün bu deyilənlər, xüsusən su axıtılan xəttin çox aydın şəkildə Azərbaycan Türkü dilində və əski əlifbada (Ərəb yazısında) «Yeddi qardaş arxı» adında qeydə alınması, eyni zamanda, ekspedisiyanı maraqlandıran tarixi dövrü Part imperiyasının Kiçik Asiya və Qafqaz əyalətlərində hakim olmuş Arsaklı valiləri ilə əlaqələndirilməsi məsələyə aydınlıq gətirir.

yerləşdirir. N.Marr ekspedisiyanın nəticələrini gələri ermənilərin adına yazmaq və onlara «Qafqaz evi» tikmək üçün açıqdən-açığa «Ayrarat düzənliyi»ni Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında lokalizə edir.

¹ N.Y.Marr. Vişaplar. s.84-85.

N.Marrın «Azat» çay adını çəkməsi bizim fikrimizi geriye – daha qədimə qaytarır.

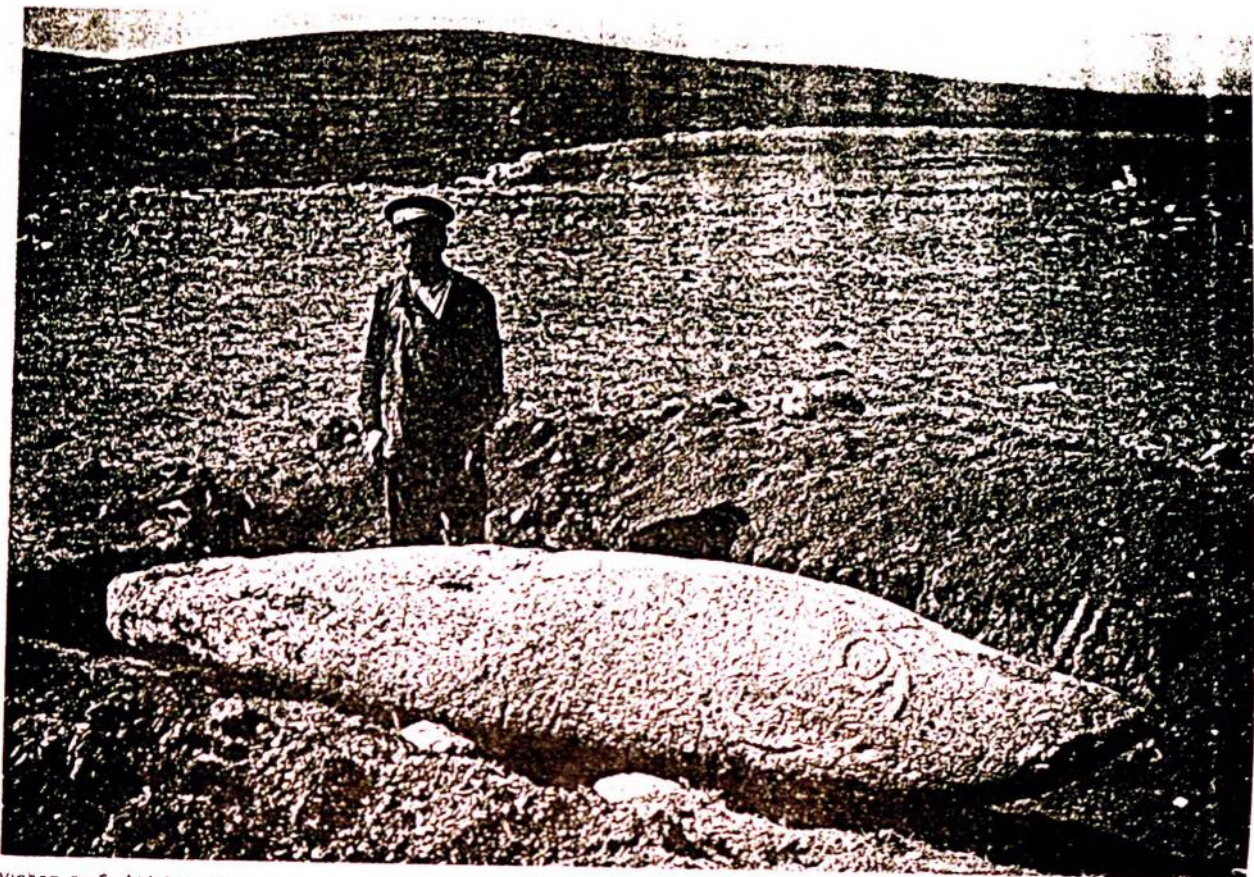
Biz yuxarıda söylədik ki, Biyaini yazılarında çar Arqışti «Aza» adında «düşmən ölkəsi»ni xatırlayır. Erməni arxeoloqu A.A. Martirosyan da Ağrı dağı vadisində Araz çayının hər iki sahili boyu üzə Şarura doğru uzanan qədim Aza ölkəsini biyainilər tərəfindən işğala mə'ruz qalmasından və onun atəşlər içərisində yerlə yeksan edilməsindən danışır.

M.Xorenskidə də ölkənin «Aza» adı «Azat» şəklində xatırlanır. Qət'iyyəni şübhə ola bilməz ki, erməni keşiş ədəbiyyatında «Azat» formasında qeydə alınmış ölkə adımızı yaşadan «Aza» çay namının sonuna daha sonralar həmin ərazilərə gətirilib yerləşdirilmiş mühacir ermənilər «t» hərfini artırmaqla onu «erməniləşdirmək» istəmişlər. Lakin bircə həqiqəti anlamaq istəməmişlər ki, hər iki söz (Aza/Azat) Azərbaycan türklərinin dil təfəkkürünə məxsus etnolinqvistik – semantik vahidlərdirlər.

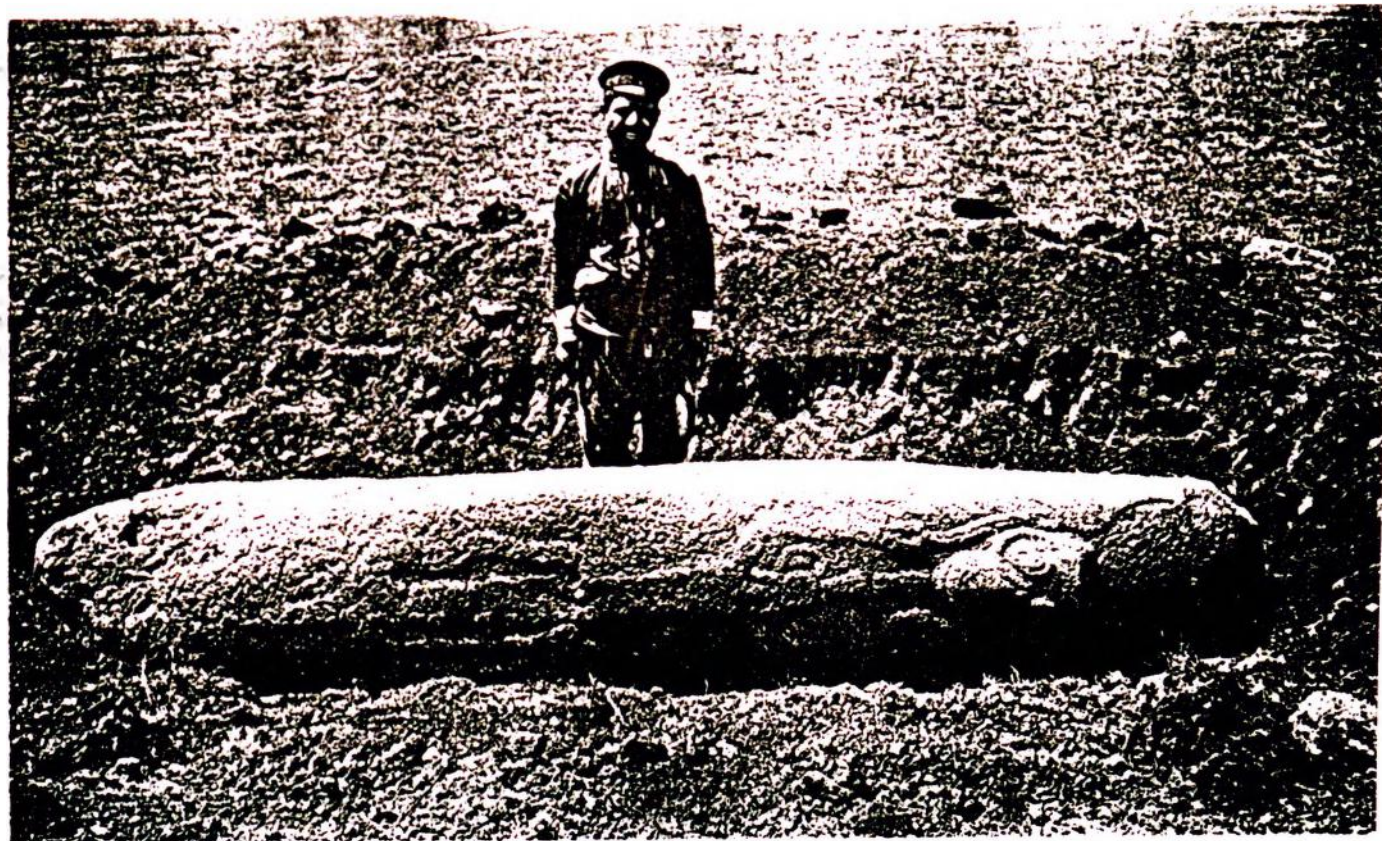
Yuxarıda problemin tələblərinə uyğun, qısa da olsa, söylədiklərimizə yekun olaraq o nəticəyə gəlirik ki, Biyaini çarları əhalisi M.Xorenskinin «Mar» adlandırdığı yerli türklərdən ibarət olmuş Aza ölkəsini işğal etmiş, ərazisində ilk mühafizə dayaq qalası olan «İrpuni»ni (ermənilərcə «Erbuni»?) saldırmış, onun ardınca burada geniş şəhərsalma, suvarma və s. işlərinə başlamışlar.

Azərbaycan türklərinin qədim tarixini Qafqazdan silməyə çalışan Rus imperatorluğu ta XVIII əsrdən başlayaraq, günümüze qədər daha fəal, daha ardıcıl şəkildə istər arxeologiyanın, istər mifologiyanın, istərsə də çirkəbli siyasətin riyakar və xəbis dili ilə qalaq-qalaq kitablar yazsalar da, bütün bu deyilənlər sübut edir ki, tarix tarixliyində qalır, qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının qanuni varisləri olan Azərbaycan türkləri bu gün də öz əcdad torpaqları üzərində təkzibedilməz ulu bir tarixi yaşadırlar.

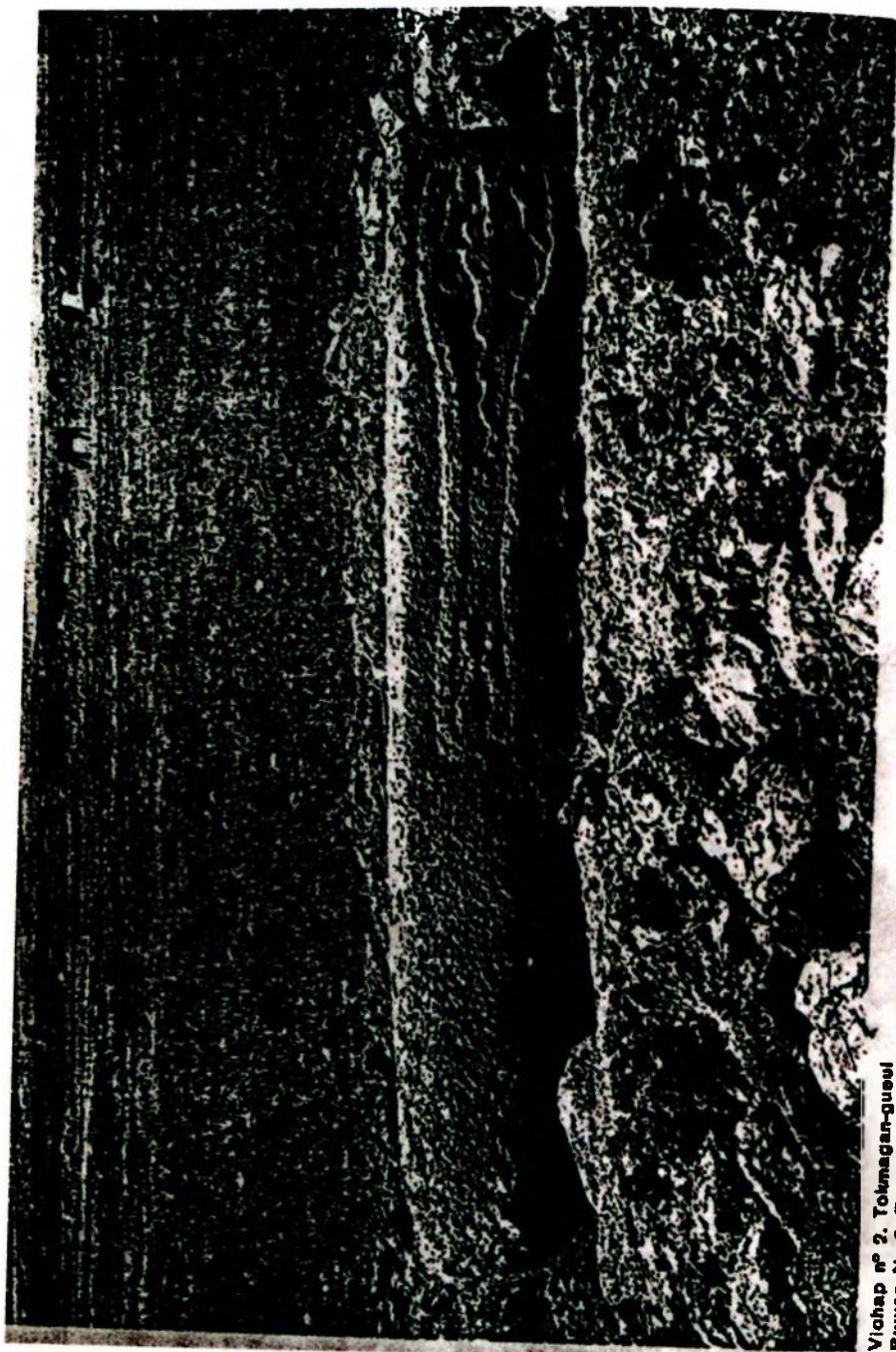
Bu baxımdan xüsusən Qafqaz Oğuz Albaniyasının daşlaşmış inanc tarixini əbədiləşdirən 24 «Daş balıq – Əjdaha» («Vişaplar» - «Əjdahalar») abidələri (Şəkillər) və Oğuz qəbrləri ermənilərə və gürcülərə uydurulmuş «Qafqaz evi»ilə əlaqədar imperiya siyasət «tarixi»ni təkzib edirlər.



Višar № 6 Ajdaha-yurt
Вишар № 6 Андага-юрт



Višar № 6. Relief sur le ventre. Ajdaha-yurt
Вишар № 6. Рельеф на брюхо. Андага-юрт



Vichap n° 2. Tokmagan-gueul
Вишан № 2. Токмаган-гель



b. Détail (tête de buffle) d'un vichap de Tokmagan-gueul
Деталь (голова буйвола) на вишане из Токмаган-гель

Mövzumuz üçün olduqca dəyərli ilkin fakt odur ki, bu abidələrin hər birinin üzərində Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus Zərdüsti inancla bağlı müqəddəsliyi tarixləşdirən ayrı-ayrı rəmzi-mifoloji obrazlar oyulmuşdu. Aşağıda haqqında söhbət getdikcə tam aşkar olacaq ki, bu inanc rəmzlərinin əksəriyyəti indiki Gürcü Respublikası ərazisində yerləşən (qədim Mesxet Türk tayfalarının adını yaşadan Mesxet şəhərində bu gün Svetisxoveli (Çay qovuşağı) və Covari (Xaç) kilsələri adı ilə nişan verilən «Avesta» me'marlıq abidələri) Atəşgahın (Svetisxoveli) giriş qapısının sağında və solunda tariximizi yaşadan Buğanın kəllə baryeflərini tamamlayan «Avesta» tişə məktəbinin daşları dilə gətirən yazısız deyimləridir.

Y.İ.Smirnov «Daş balıq – Əjdaha» abidələrinin üzərində oyulmuş Zərdüsti inancla bağlı başqa rəmzlərlə yanaşı «Buğa kəlləsi», «Buğa dərisi», soyulmuş dəri üzərində Buğanın kəlləsinin və qabaq ayaqlarının təsviri ətrafında geniş fikir söyləyir. O, nəticə olaraq yazır: «Bütün stellanın (daş abidənin – Ə.T.) üzərinə örtülmüş dəri təsviri, mənə elə gəlir ki, Allaha qurban kəsilmiş buğanın dərisidir» (şəkillər).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından da mə'lumdur ki, Qafqaz Oğuz tayfaları Səma Tanrısına qurbanlığı buğadan kəsərmişlər. Bu mərasim ən hündür dağın başında icra edilərmiş.

Bu baxımdan ilahə Anahidin şərəfinə hündür dağların qoynunda yaradılmış «Daş balıq» abidələrinin üzərlərində Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın rəmzlərindən olan Buğa müqəddəsliyinin xatırlanması tişə ustasının ağına gələn təsadüfü məqamın nəticəsi deyildir.¹

N.Marr da ümumən Qafqaz dağ silsiləsində, o sırada yerləşən Göyçə gölü və Toparavan gölü (bu gün Gürcü Respublikası ərazisində) ətrafında tapılmış «Daş balıqların» - «Vişapların» bənzərliyindən, onların üzərinə Zərdüsti Tanrının rəmzi olan Müqəddəs Buğa dərisinin sərilmiş vəziyyətdə təsvir edilməsindən danışır.²

Y.İ.Smirnov da yazır ki, «Əjdaha yurtdan» (Alagöz dağ silsiləsində) tapılmış abidələrin bənzərini (soyulmuş buğa dərisi üzərində buğa kəlləsi və qabaq ayaqlarının təsviri) Axaltsixa³ şəhərinin yaxınlığında aşkarlamışlar.

¹ Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsəri, s.63.

² N.Y.Marr. Göstərilən əsər. s.18.

³ Qafqaz Oğuz Albaniyasının Albaniyasının bu əraziləri «Gürcü Respublikası» adlandırılanadək Axaltsixi - Axalkala Türk əhalisinin qədim vətəni olmuşdur. II dünya müharibəsi illərində onlar qan, din, dil qohumları olan Osmanlı türkləri ilə birləşməyindən ehtiyatlanan qət'i Türk düşmənləri Stalin-Mikoyan birliyinin (gürcü eser-mənşevik və erməni daşnak birliyinin) icad etdiyi müdhiş Türk soyqırımı məşininin qəddar hökmü saysız yerli əhalini bir neçə gün ərzində pəncərələri və qapıları tikanlı məfillərlə bərkidilmiş mal-qara vaqonlarında, xüsusi öyrədilmiş

Bütün bunlar əsas verir söyləyək ki, qədim Mesxet Atəşgahının həyatında inşasını XI əsrə aid etdikləri Svetisxoveli kilsəsinə giriş kimi istifadə edilən Zərdüsti mə'bədin girəcəkdir qapısının sağında və solunda Atəşgah hamısı Buğanın kəllə baryefləri və «Daş balıq – Əjdaha» abidələri üzərində təsvir edilmiş Buğa dərisi, Buğa kəlləsi və bu səradan olan başqa təsvirlər qədim tarixin canlı şahidlərinə çevrilərək sənətin ölməz dili ilə dünya mədəniyyət tarixində əvəzsiz yeri olan bu abidələri ümumi vahid bir kontekstdə «Avesta» tişə məktəbinə bağlayırlar. Günümüze qədər yaşadılmış bu abidələr Qafqaz Oğuz Albaniya əhalisinin (müqəddəs «Kitabi – Dədə Qorqud» abidəmizi yaradan müdrik aqillərimizin üstündə kökləndikləri nəsil ağacı) Zərdüstü tarixini daş yaddaşa çevirmişlər.

Bu baxımdan həmin dövrdə Rus arxeologiyasında böyük nüfuz sahibi olmuş M.M.Kovalevski də «Daş balıq - Əjdaha» abidələrini Zərdüstilik inancı ilə əlaqələndirirdi.¹

Qafqaz oğuzlarının bu müqəddəs tarixinə şahidlik edən başqa qiymətli arxeoloji tapıntılar da mə'lumdur.

Azərbaycan türklərinin qədim məskənlərindən aşkarlanmış yuxarıda adları çəkilən Zərdüsti inanc mədəniyyət nümunələri ulu Qafqaz oğuzlarının mə'nəviyyət və məişət tarixinin təkzibedilməz şahidləridirlər. Aşağıda haqqında söhbət gedəcək Alagöz dağlarında aparılan arxeoloji qazıntı nəticəsində aşkarlanmış Oğuz qəbirləri də fikrimizi subut edir. Maraqlı cəhət odur ki, Azərbaycan türklərinin daşlaşmış tarixini yaşadan bu abidələr eyni məskəndən tapılıbsalar da, Y.İ.Smirnov Oğuz qəbirləri və «Daş balıq» abidələri arasında yad bir sədd qoymağa çalışır. O, yazır: «Alagözdə və ümumiyyətlə Ermənistan² yaylasındakı mənim oğuzların qəbirləri adlanan nəhəng daşlar haqqında oxuduğum çoxsaylı mə'lumatlar bu daşlarda («Daş-

sərhəd «avçarka» cinsli itlər yedəklərində Rus, gürcü və erməni millətindən olan hərbiçilərin ciddi rejimi altında Orta Asiyanın heç tərəfə aman yetməyən susuz yanar qumlu səhrasına çıxdas olaraq tulladı. Bütün yaşayış şəraiti ilə insan gözləyən Axaltsix öyalatına «Stalin Mikoyan Türk soy qırımı konveyri»nin (1920-ci illərdə təşkil edilmiş bu ölüm konveyri «SSRİ-də yaşayan Türkdilli xalqların ədəbiyyatında və mədəniyyətində pantürkizmi və panislamizmi ifşa edən təşkilat» adlandırılan qaragüruh ideoloji terrorist bandanın qarayaxması əsasında fəaliyyət göstərirdi.1937-ci ildə ideoloji tərbiyə ilə xalqımızın seçmə ziyalıları məhvə məhkum edən bu təşkilatın başında qulağı kəsik Andronikin yavəri Arşaruni adlı Türkün qəddarı dayanırdı) hamiliyi ilə 1942-ci ildə İrəndən aldadılıb gətirilmiş yeni şeytan törəmələri yerləşdirildi.

¹ Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsər s.64.

² Erməni və ermənipərəst tarixçilər tərəfindən Türk tarixi saxtalaşdırılaraq, Kiçik Asiyadan keçən qədim Tavr dağ silsiləsiTürk tayfa adı ilə deyil, «erməni» adı ilə nişan verildiyi kimi, burada da İrəvan yaylası gələri qaçqınların ünvanına «Ermənistan yaylası» namında yazılır.

balıq – Əjdaha» - Ə.T.) hər-hansı təsvirlərin olması haqqında heç nə demirlər. Bütün qəbirlərin qazıntıları göstərdilər ki, onlar ən qədim dövrə aiddirlər: onlardan, məsələn, dərin qara – ağ saxsı qablar, gümüş əşyalar və sair tapılıb».¹

Göründüyü kimi, müəllif Oğuz qəbirlərinin tarixini daha qədim dövrə atır.

Nə üçün? Olmaya Rus arxeoloqu bununla Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz tarixini qəbul etmək niyyətindədir. Əslə! Y.İ.Smirnov da, N.Y.Marr da qraf Uvorovla başlanmış Rus imperatorunun Qafqaz siyasətini həyata keçirməyə borclu olan kompaniyanın tanınmış simalarındandırlar. Bu, o deməkdir ki, Qafqaz Oğuz Albaniyasına aid rus arxeologiyasının konsepsiyası mərkəzdən hazır gətirilmişdir.

Məhz buna görə də Y.İ.Smirnov Oğuz qəbirlərinin tarixini «Daş balıq»ların tarixindən ayırmaqla, bu abidələrin vahid kökə bağlı etnomənsubiyyətinin üstündən sükutla keçməli idi. Y.İ.Smirnovun problemə bir tərəfli yanaşmasından o nəticəyə gəlirik ki, aşkarlanmış qəbirlərlə Qafqaz Oğuz tayfalarının həyatının, yaşayışının son nöqtəsini qoyur. Belə çıxır ki, Rus arxeoloqunun hansı dövrdə yaşadıkları barədə bilərəkdən söz açmadığı Oğuz tayfaları sanki varissiz olmuş, tarixdə də heç bir iz qoymadan sakitcə «yoxa çıxmışdılar».

Qoy imperator tarixçisi öz fikrində qalsın. Lakin onun «Oğuz qəbirləri» ilə əlaqədar Qafqaz Oğuz tayfalarının Qərb həüdudlarının haradan başladığını təsdiq etməsi yalnız araşdırmaya cəlb etdiyimiz problemə tarixi aydınlıq gətirməsi baxımından deyil, xüsusən Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati-siyasi coğrafiyası ətrafında bu günə qədər hökmlənlik edən mürtəcə erməni kilsə doqmasının «tilisiminin» sındırılması və siyasi mif olan kilsə kabusuna son qoyması baxımından da olduqca dəyərlidir.

Y.İ.Smirnov çox gözəl bilirdi ki, adı gedən tayfalar Qafqaz coğrafiyasında qədim əhali olaraq, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş yerli Türk tayfalarındandırlar.

Bu tarixi həqiqət ona həm görkəmli arxeoloq kimi, Azərbaycan türklərinin soy-kökündə iştirak etmiş Qafqaz Türk tayfalarının qədim arxeoloji mədəniyyətinə yaxından tanışlıqdan, həm də bu xalqın «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından mə'lum idi. Lakin «Türksüz Qafqaz» ideoloji məşininin ən fəal və e'tibarlı canlı mexanizmi olan arxeoloq alim, vicdanının əksinə olsa da, Qafqaz oğuzlarının tarixinə son nöqtəni qoymalı idi. Bu nöqtədən sonra başlanan Ön Qafqaz tarixini Y.İ. Smirnov qarşısına qoyulmuş vəzifəyə uyğun olaraq, Rus

çarının bu coğrafi əraziyə toxumunu səpdiyi birinci növbədə gələri ermənilərin, sonra gürcülərin ünvanına yazmalı idi.

Deməli, Rus arxeoloqu Oğuz qəbirləri ilə əlaqədar qoyduğu nöqtədən Azərbaycan türklərinin qədim tarixini Ön Qafqazdan silmək siyasətinin təməlini qoyurdu. Lakin Azərbaycan türklərinin, bir xalq kimi, təşəkkülündə, inkişafında və formalaşmasında zəngin mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixi yaratmış bir sıra tayfa birliyi quruluşu şəraitində yaşamış qohum Türk tayfaları ilə yanaşı, əsas həlledici tarixi xidmətləri olmuş Qərb həüdudları Güney Anadolunu əhatə edən, Şərqdən Qırkan (Kaspi, Xəzər) dənizinə dirənən, Şimaldan Baş Qafqaz dağlarından Qara dənizə axan indiki Rion (qədim Fasis) çayının cənub sahillərinə və Cənubdan qədim Nəxçuan ellərində tamamlanan geniş və zəngin təbiətə malik bir coğrafi ərazidə məskun olmuş Oğuz ərənlərinin çiyinləri üzərində dayanmış qədim xalqın varlığını inkar etmək olmaz. Bu həqiqəti Dərəşam akropolundan başlayaraq Y.İ.Smirnovun aşkarladığı Oğuz qəbirlərində uyuyan insanların tarixini qafqazlı ulu babamız Dədə Qorqudun Qopuzun ilahi havaları üstündə müqəddəs «Kitabda» nəsilərin qan yaddaşına çevirdiyi nəğməli dastanlar da təsdiq edir.

Boylarda «İç Oğuz», «Tış Oğuz» anlamları ilə anılan Oğuz ellərinin Göyçə gölü istiqamətində I Arqıştinin güclü hərbi yürüşü və qazandığı qələbə barədə Biyaini daş yazılarında bizə qədər gəlib çatan mə'lumatlar sübut edirlər ki, «Kitab»da haqlarında söhbət gedən Oğuzun 24 sancıq bəyi Biyaini dövlətinin çiçəkliliyində Qafqazın ən qədim əhalisi olmuşlar.

Görkəmli mütəxəssis alim İ.İ.Meşşaninov Biyaini çar yazısını belə açıqlamışdır: «Mətnin bu parçasında Göyçə gölünün sahillərinə, bu gölün sahillərinə yaxın olan ölkələr və daha uzaq sahillərə hərbi yürüş təsvir olunub».

Yuxarıda gətirilmiş Kalaqran kitabəsindən götürülmüş bütün mətn parçası belə tərcümə olunur: « Bu göl sahilinin dörd hökmdarına ... böyük dağlıq ərazidə uzaq göl sahilinin on doqquz hökmdarına, cəmi iyirmi üç hökmdara mən... təkbəşinə qalib gəldim».¹

Göründüyü kimi, bu yazıda Biyaini çarının hansı səbəbdən Ön Qafqazı Xəzərə doğru başdan-başa işğal etməməsinin, yaxud edə bilməməsinin səbəbi barədə mə'lumat verilmir. Lakin fikrimizcə, 23 Oğuz çarına qarşı apardığı ağır döyüşlərdə verdiyi itgilər onun 24-cü Oğuz tayfasının ərazilərini işğal etməyə imkan verməmişdir.

Naturladaq ki, mətndə işlədilmiş «çarlıq» anlamı ölkənin heç də bu günkü anlayışla qəbul etdiyimiz dövlət və dövlətçilik qurumundan xəbər vermir. Burada söhbət Ön Qafqazda ayrı-ayrı tayfaların

¹ Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsər, s.30.


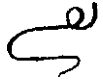



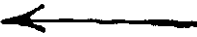


¹ İ.İ.Meşşaninov. Urtartu (Biyaini) dilinin izahlı lüğəti. Leninqrad,1978. s.78.






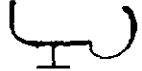


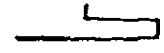







məskun olduqları coğrafi ərazilərdən və orada olan tayfa başçılarının, yə'ni ağsaqqalarının idarəçiliyindən gedir.

Başqa bir tarixi həqiqəti də xatırlayaq.

Albanların 26 tayfa birləşməsi quruluşunda yaşadıklarını xəbər verən Strabon, şübhəsiz, Oğuz həyatının (24 sancaq bəyinə) «Kitabda» təsvir edilmiş daha sonrakı çağlarından – xanlar xanı Bayandur xanın zamanından başlayaraq, nəsil budağından törəmiş, Alban və Ağban tayfalarının yaşadıkları dövrə şahidlik edir. Çox təəssüf ki, Strabon Oğuz tayfalarının adları barədə mə'lumat vermir. Bəlkə də ilk tərcümə nəşrləri zamanı orijinalda verilmiş siyahı «Türksüz Ön Asiya» (Qərbi avropalılar), yaxud «Türksüz Qafqaz» (Rus imperatorluğu siyasəti) ideoloqları tərəfindən ixtisara salınmışdır.

Qafqaz Oğuz Albaniyasının etnotarixini Azərgəyean türklərinin qədim dövlətçilik tarixi olaraq qəbul etməyən müəlliflərə cavab məqsədi ilə, qısa da olsa, canlı şahid, dövrün yazılı abidəsi «Kitabın» kontekstindən tarixə ekskurs etmək zərurəti yaranır. Elə buna görə də, əsil mətləbə keçməzdən əvvəl problemin açımı baxımından dəyərsiz olmayacağını nəzərə alaraq, tarixin nişan verdiyi 24 Oğuz tayfasının adını, adın mə'nasını və onların bayraqlarına, mal-qarasına seçilmə nişanı olaraq vurduqları damğa-gerb işarələrini təqdim edirik:

- | | | | |
|---|-------------|--|--|
| 1 | Qaye - | Möhkəm |  |
| 2 | Bayat - | Varlı, dövlətli |  |
| 3 | Alçirevli - | Ağ evli, uğurlu... |  |
| 4 | Qaraevli - | Qaraevli, Qaraçadrılı |  |
| 5 | Yazır - | Bir çox ölkəyə hakim |  |
| 6 | Dügər | Düyər-tayfanı birləşdirmək mə'nasında: toplananlar, birlik sahibləri |  |
| 7 | Dondurğa - | Qaliblər |  |
| 8 | Yapırlı - | Yaradanlar |  |

- | | | | |
|----|-------------|--|---|
| 9 | Ovşar - | Əfşar: zirəng, cəsarətli, zirəng ovçu |  |
| 10 | Qızıq - | Qüdrətli |  |
| 11 | Bəydili - | Sözü keçər, ağsaqqal mə'nasında |  |
| 12 | Qarqın - | Açıq süfrəli, doyduran, ne'mət bağışlayan |  |
| 13 | Bayandur - | Ne'mətli yerlər sahibi |  |
| 14 | Biçənək - | Qeyrətli. |  |
| 15 | Çauldur - | Şöhrətli. |  |
| 16 | Cabani - | Çapan tayfası: düşmən qıran. |  |
| 17 | Salur - | Qılıncı və çomağı hər yerdə işləyən. |  |
| 18 | Aymur - | Çox gözəl və dövlətli |  |
| 19 | Ala yünlü - | Seçmə, damazlıq cins heyvan saxlayan tayfa |  |
| 20 | Ürəkir - | Gözəl işlər banisi, xeyir əməllər yaradan |  |
| 21 | Yekdir | Yaxşı, mərdanə, böyük |  |
| | (Yeydir) - | | |
| 22 | Bükdüz - | Təvə'zökar, nəcib |  |
| 23 | Yayra - | Hamıdan üstün yay düzəldən |  |
| 24 | Qınıq - | Hər yerdə əziz sayılan, hörmətli |  |

Bu, Qafqaz oğuzlarının «iyirmi dörd sancaq bəyinə» aid şəcərədir. Strabonda tayfanın 26 sayda olması xəbərini təsdiq edəcək tarixi həqiqətə «Kitabi-Dədə Qorqud»un boylarından birində

gələcəkdə yaranacaq yeni iki nəsil budağına (Ağcadırlılar-Albanlar, Ağcadırlılar-Ağbanlar) oğuzların ilkin təbiət inanclarından gələn «ağ» və «al» rəng rəmzləri (Şamançılıq) vasitəsi ilə açıq işarələr edilmişdir.

Tarix və tarixiliyin in'ikası baxımından «Kitabda» bir bədii lövhə olduqca maraqlıdır.

Hadisələrdən mə'lum olur ki, 24 tayfadan ibarət olan birlik vahid ağsaqqal tərəfindən idarə edilirdi. Birliyin bütün məsələləri vaxtli-vaxtında «24 sancaq bəylərindən», yə'ni ayrı-ayrı tayfalara başçılıq edən şəxslərdən ibarət olan Ali Şurada müzakirə olunardı.

Yuxarıda verdiyimiz siyahıda adı qeydə alınmış 24 Oğuz tayfasını vahid qardaşlıq ittifaqında birləşdirən xanlar xanı Bayandur¹ xanın növbəti el toplantısında məramı başqa idi.

Toplantıya də'vət edilmiş Oğuz tayfa başçıları ağsaqqalın niyyətindən xəbərsiz idilər. Elə buna görə də Bayandur xanın sərəncamı ilə oğlu olanı ağ çadıra, qızı olanı al çadıra, övladı olmayanı qara çadıra də'vət edilməsi ərənlər üçün gözlənilməz idi, onları çaş-baş salmamış deyildir.

Bayandur xanın bu hökmü oxucunun iki qənaətdə gəlməyə vadar edir.

Əvvəla, ağsaqqalın bu ayrışkılıq siyasətindən bədii vasitə kimi istifadə etmiş dastandüzən, hadisələrin axırında konflikt üçün zəmin yaratmaq məqsədi ilə ailə bütövlüyünü pozan bu əhvalatı əcdad tayfalarını arasında tarixən baş vermiş ayrılıqların, qəddar düşmənçiliyin səbəblərindən biri kimi önə çəkmişdir. Bu səhnədə böyük tayfa ittifaqı çağında birincilik, şöhrətpərəstlik və dünyagirlik uğrunda gedən qanlı çarpışmalar acı realıqla təqdim edilir.

Keçmiş milli-psixoloji tariximizi real şərtləklə ümumləşdirən bədii fikrin səhnədə gələn ikinci əsas nəticəsi budur ki, xanlar xanı Bayandur xandan sonra Oğuz ellərinin sarsılmaz ittifaqında daxili mübarizə getsə də, parçalanma və dağılma nəzərə çarpsa da, bu böyük Türk qalasını, ərənlər bürcünü amansız tarix məhvə məhkum etmək qüdrətində deyildi. Hadisələrin inkişafında belə bir fikir verilmir. Lakin Oğuz elləri üçün «al çadır»/«qızılı çadır», «ağ çadır», «qara çadır»² adı altında aparılan ögey- doğma münasibət gözlənilməz olsa

¹ Əbubəkr Tehrani /XVI əsr/ Bayandur xanı Ağqoyunlular dövlətinin banisi Uzun Həsənin 53-cü babası kimi nişan verir. Qədim Şərqi qaynaqlarında Bayandur xanı Nuh Peyğəmbərin nəslinə bağlanılır. Nuh-Yafəs-Əbülçəxan-Dib Baqıy-Qaraxan Oğuz Günxan-Bayandurxan (oğul və nəvə nəsil xətti) və s. Bu mifoloji tarix oğuzların qədim tarixə malik olduqlarından xəbər verir.

² «Qara çadır» məsələsinə gəldikdə, dastandüzən Bayandur xanın dili ilə təbiətin qanununa uyğun kimliyindən asılı olmayaraq, nəsil verməyən ər-arvadın qısa zaman kəsiyində böyük tayfa ittifaqının şəcərəsindən silinməsi xəbərini bizlərə çatdırır.

da, bu addım xanlar xanı Bayandur xanın nəslin taleyinə, onun böyük gələcəyinə bağlı siyasətinin peyğəmbərcəsinə təzahürü idi. Özündən sonra Oğuz tayfa ittifaqında yadlaşmadan, nəsil uzaqlaşmasından və nəhayət bu prosesin tayfalar arasında dərəbəyliyə, düşmənçiliyə çevrilməsindən qorxan müdrik xan «iyirmi dörd sancaq bəyini» soykökə qaytarmaq siyasətilə qan və süd qarışmadan, zat-kök yadlaşmadan yeni şəcərə – («ağ çadır», «al çadır» inancını altında) vahid nəsil budağı yaratmaq siyasətinin təməlini qoyur.

Fikrimizcə, yurdun «iyirmi dörd sancaq bəyini»- Oğuz elinin iyirmi dörd tayfasına başçılıq edən ərənləri «ağ» və «al» çadır altına yığmaq nə bədii emosiya yaratmaq üçündür, nə də təsadüfi hadisədir. Ayrı-ayrı boyda təsvir edilən hadisələr də göstərir ki, Bayandur xanın «ağ» və «al» çadır mərasimi Oğuz tayfa ittifaqında «göbək kəsmə» siyasətinin əsasını qoyma günü idi. Bu el təntənəsi tarixin hökmü ilə çoxsaylı tayfaya çevrilmək prosesi yolunda olan nəsil budağından uzaqlaşmadan, yadlaşmadan təkrarən əcdad kökə qayıtmaq, orada birləşmək, möhkəmlənmək və məğlubedilməz qüvvəyə çevrilmək məqsədi daşıyırdı. Oğuz xanın bu tarixi siyasətindən dastandüzən belə xəbər verir: «Baybican bəy aydır: «Bəglər, allah-təala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun: mənim qızım Baybörə bəg oğluna beşiklərtmə yavıuqlu olsun!» - dedi».¹

Qafqaz oğuzlarının tarixində qiymətli səhifələrdən birini təşkil edən bu mərasimi bizlərə çatdıran dastandüzən çoxsaylı Oğuz tayfalarını vahid dövlət quruluşunda birləşdirəcək yeni və ən yaxın nəsil kökündən pöhrələncək iki qohum budağın - Alban və Ağban tayfalarının yaranacağını xəbər vermək istəmişdir.

Fikrimizcə, «ağ ban», «al ban» ifadələri ilkin çağda çadır evləri bir-birindən fərqləndirmişsə, sonralar həmin sözlər nəslin, nəhayət tayfanın adına çevrilmişdi. Tarixin bu çağında yeni yaranmış nəsil budağı iki adda- «ağ çadrlı» /ağ ban»-oğul nəsil və al/qırmızı çadrlı/ «al ban»/ qız nəslə adı altında tanınmışdı.

Beləliklə, oğuzların tayfa ittifaqı quruluşu dövründə Kiçik Asiyanın Şərqi əyalətlərindən başlayaraq (kifayət qədər mə'lum Oğuz toponimləri də bunu sübut edir), ta Xəzərədək tarixin sübh çağından babalarının məskunlaşdıqları coğrafi ərazini gələcək nəsllə ümumi bir ad bütövlüyündə -Alban /Altunban/ Qızıl yurd, yaxud /Ağban/ Ağ yurd adında nişan verirlər. Tarix xəbər verir ki, belə bir nəsil təsnifatı aski türklərdə mövcud olmuşdur. Bəri başdan deyək ki, «Ağban» toponimində olan «ağ» sözü ilə hakim və yüksək səviyyəli əyan təbəqəsinin nəslinə işarələr edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan

¹ Qam börənin oğlu Bamısı Beyrək boyunu boyan edər, xanım, hey. - Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1988, s.52.

Türklərinin tarixində «Ağ sümüklər», «Ağ çadırlılar», «Ağ qoyunlular», «Ağ hunlar» və s. namı ilə nişan verilən hakim nəsilər olmuş və onların adını böyük tayfa ittifaqları daşımışdır.

Keçmiş Sovet hakimiyyətinin gəlişi ilə Dədə Oğuzun torpaqlarının bir hissəsində Erməni SSR yaradıldıqdan sonra həmin ərazidə (Yexiknadzor rayonu) qalmış Ağ kənd Ağban şenliyinin, yurdunun «kənd» anlayışında yenidən meydana çıxmış variantıdır.

Ağ kəndə yaxın ərazidə Göyçə gölünün Cənub Şərqində yerləşmiş bu günkü Qızıl xaraba (1918-ci ildə daşnak hərbi hissələri tərəfindən əhalisinin əksər hissəsi məhv edilmiş, sağ qalanlar Şarur mahalına pənah gətirmişdir. Kənd tamamilə yandırılıb xarabalığa çevrilmişdir) kəndi oğuzların Alban /Altunban/, Qızıl yurd, Qızıl kənd şenliyinin, yurdunun taleyini rəmzləşdirən, onu yaşadan toponimdir. Dədə deyimi olan «Ağ ban» sözünün daha sonralar dilimizdə «Ağdam» (ban/dam anlayışları) şəklinə çevrilərək rayon ərazisini ünvanlaşdırması da təəccüb doğurmamalıdır. Şübhəsiz, başqa türkdilli xalqların torpaqlarında eyni adda olan toponimlər də oğuzların son iki nəslini yaşadan vahid tayfa ittifaqından ayrılmış yeni nəsil budaqları ilə ilişiklidir.

Bəllidir ki, Oğuz boyları tarixin müəyyən çağında böyük tayfa ittifaqında birləşib, vahid dövlət formasına düşdükdən sonra nə özləri əvvəlki çoxsaylı adlarla çağırılırlar, nə «al/altun çadırlı», nə «ağ çadırlı», nə də «çadırlı araba evləri» ilə nişan verilir, onlar inanc rəmzlərini saxlamaqla, şenliklərə, yurdlara görə fərqlənirlər. Tayfa ittifaqının vahid dövlət quruluşuna çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq, Oğuzların ərazi adı üzə çıxır, tarixin möhürü ilə təsdiq edilir. Beləliklə, «Qafqaz Oğuzları» «Kitab»da gələcəyinə işarələr edilən iki gənc nəslə - «Alban çadırlı» qız nəslə, «Ağban çadırlı» oğul nəslə sonrakı çağlarda taleyin hökmü ilə tarixin səltənət səhnəsinə çıxır. «24 sancay bəyləri»nin yeni nəslə onları ətrafında «Albaniya» adlandırılan vahid dövlət quruluşunda birləşirlər.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, «Kitab»da verilmiş tayfa sayı Oğuzlarda dövlət quruluşu olmadığı tarixi çağda aiddir. Lakin tarixə bəlli olan «Alban» dövləti daha sonrakı nəsil artımı ilə əlaqədar Oğuz tayfalarının böyük ittifaqından yaranmışdır. Yada salaq ki, Strabon (m.ö.I əsri) m.ö.V-III əsrlərdə Alban dövləti ərazisində 26 tayfanın yaşadığını xəbər verir.

Bu iki («Kitab»da və Strabonun «Coğrafiya»sında verilmiş tayfa sayları) tarixi fakt arasında heç bir uyğunsuzluq yoxdur, əksinə real etnotarixi proses və canlı əlaqə vardır. Belə ki, Strabonun verdiyi məlumat «Kitab»da nişan verilən 24 Oğuz tayfasının yeni torunu olan iki nəslin – Alban və Ağban nəslinin nüfuzu sayəsində Oğuzların təşəkkül tapdıqları Alban, yaxud Ağban tayfa dövlətçiliyi

quruluşunda yaşadıkları dövrə aiddir. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfinə gəldikdə Ön Qafqaz Oğuz tayfa sayının mənbələrdə iki müxtəlif rəqəmlərlə yazıya alınması həqiqəti Dədəm Qorqudun öz «Kitab»ının ilk variantının nəinki Strabonu dünyaya gətirmiş tarixi çağdan, hətta bizim amasiyalı bu fədakarın nişan verdiyi yüzilliklərdən (m.ö. V-III əsrlər) əvvəlki dövrdən xeyli əvvəl düzülüb-qoşması fikrini meydana atmağa bizə əsas vermiş olur. Elə buna görə də Qorqudsünasların, hələlik bizə mə'lum olan variantlarda, «Kitabın» yazıya alınma tarixi ilə əlaqədar söylədikləri fikirlər heç cür abidəmizin ilk variantının, yaxud variantlarının yarandığı dövrələri məhdudlaşdırma bilməz.

Gəldiyimiz nəticənin sübutu üçün «Kitab»da ilkin ailə cəmiyyətlə bağlı mifoloji inanclardan xəbər verən hadisələri, öləri də olsa, xatırlayaq.

Heç də təsadüf deyildir ki, Oğuzlarda mö'cüzəli doğulmalar, dağın övlad verməsi və alması, ana südü və dağ çiçəyinin /ana və təbiət müqəddəsliyi arasında eyniyyət qoyan tarixin icma çağ/ ilahi müqəddəsliklə və bu qəbildən olan başqa inancla bağlı mifoloji baxışlar, ölümsüz həyata və Təpəgöz dünyasına olan inanların «Kitab»da gerçək həyat lövhələri ilə təqdimi, nəhayət, on iki boyun hər birinin Oğuz tarixinin ailə çağından üzə bəri başqa ictimai quruluşlarda baş verən hadisələrin qeyri-xronoloji təsviri bizi dastanın ilk variantını möhürləyən zamanı insan tarixinin ən qədim çağlarında axtarmağa vadar edir.¹

Bundan başqa, soykökümüzə bağlı mifoloji – tarixi keçmişimizin təsviri dastan yaradıcılığının nəzəri-estetik tələbləri ilə deyil, zaman, məkan və hadisə əlaqəsizliyi ilə /Alagözfü pəridən və çiçəkdən insanın törəməsi inancından ta... ticarətin yaranmasına qədər/ əlimizə gələn «Kitab»ın, şübhəsiz, altı, yaxud on iki deyil, xalqımızın dastan düzmək istə'dadından xəbər verən çoxsaylı bitkin boylardan ibarət olması qənaətindəyik. Çox təəssüf, hələlik elmə boyların sayı əlimizin altında olan miqdarda mə'lumdur.

Bu da əsas verir deyək ki, meydana olan mə'lum boylar Qafqaz Oğuz tayfalarının ilk ailə cəmiyyəti dünyagörüşlərindən başlayaraq, tarixin müxtəlif keçid dövrlərində yaşadıkları ictimai quruluşlara məxsus fərqli həyat tərzini əks etdirən itib-batmış bir neçə variantlı «Kitab»ın əlimizə gələn ayrı-ayrı hekayətləridirlər. Fikrimizcə, «Kitab»ın ilk variantı zaman-zaman hər dövrün dini-

¹ Görkəmli Alman filosofu və şairi Dits 1815-ci ildə «Kitab»ın Təpəgöz boyunu ilk dəfə toplayıb nəşr etdirəndə real tarixi mədiyyətə söykənərək yazdığı müqəddəmədə Homer Təpəgözünün bizim dastanın təsviri nəticəsində yarandığını söyləyir. Bu fikir «Kitabın» ilk variantının yaranma tarixini Homerdən əvvəlki dövrə aid olduğunu təsdiq edir.

ictimai təşhihinə, əlavələrinə¹ məruz qalmışdır. Gəlinən qənaətə görə, Azərbaycan türklərinin «Qafqaz Oğuznaməsi» müxtəlif quruluşlu cəmiyyət hadisələrindən danışan çoxsaylı variantda olan boylar əsasında ayrı-ayrı dövrlərdə tərtib edilmiş bir neçə «Kitab»dan ibarət olmuşdur. Onların bir qismini torpaqlarımızda gözü olmuş qəddar düşmənin əli məhv etməyə macal tapmış, başqa bir qismi sərt zamanın qaranlıq «zindanında» uzun illər «həbsdə» saxlanmışdı.

Biz varislərə gəlib çatan miras ulu Oğuzların monumental dastanlarından yalnız pərakəndə cüz'i bir yapraqdır. Buna görə də dastandüzən hadisələrin canlı şahidi kimi çıxış etsə də, həmin Oğuz igidlərinin bu dünyada olmadıqlarından, yəni dastandüzənin müasiri olmadıqlarından söz açır. Bu yerdə bəlli olur ki, «Kitab»da haqqında söhbət gedən ərənlər bu günün deyil, dünənin hadisələrində şəhid olmuş, həyatdan köçmüş babalarımızdır. Maraqlıdır ki, hadisəni söyləyən dastançı bizə yaxın çağda, haqqında söhbət gedən qəhrəmanlar isə bizdən uzaqlarda-tarixin dərinliklərində Qafqazın «sakinləridir»lər.

«Kitab»da Qorqud Dədə həm hadisələrin canlı şahididir, qəhrəmanların müasiridir, həm də daha əvvəlki dövrdə yaşayan, el-soy tariximizi qopuzun əsrarəngiz dili ilə «vərəqləyən» rapsod aşığıdır. Əlimizdə olan boyların dünya dastan yaradıcılığının bu formasında – haçansa elin düzüb-qoşduğu dastanı sonralar rapsod aşığılar tərəfindən gələcək nəsillərə çatdırılması formasında nəql edilməsi də müxtəlif versiyalı mülahizələrimizdən biri kimi şahidlik verir deyək ki, «Kitab» çoxsaylı qol və variantlardan ibarət olmuşdur. Lakin mövzumuz üçün daha maraqlı fikir budur ki, «Kitab»da «al ban» və «ağ ban» namında çadırlar arasında aparılan şərti bölgülər Oğuzların oğlan və qız nəslinin ilk bölgüsüdür. Tarixin bu çağı 24 Oğuz tayfalarının sırasını artıracaq gələcək etnosun – Alban, yaxud Ağban etnosunun ilk adqoyma, adlandırma, nişan vermə, fərqləndirmə dövrüdür.

Boylarda nişan verilən məskən adlarından məlum olur ki, dövlət quruluşuna doğru gedən ictimai-siyasi prosesdə ayrı-ayrı

¹ İslami katiblər tərəfindən «Kitaba» əlavə edilmiş «Müqəddimə» hissəsi, eyni zamanda, bəzi boyların sonlarına artırılmış müsəlmançılıq yad edən elementlər buna misaldır. Halbu ki, Oğuz tayfalarının yaşadığı Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda m.ə. yüz illiklərdən bəri hətta müsəlmançılığın qəbulundan sonrakı müəyyən dövrlərdə «Avesta» maarifçiliyi geniş xalq kütləsi arasında öz nüfuzunu qoruyub saxlamaqda idi. Buna görə də «Kitaba» əlavə edilmiş «Müqəddiməyə» istinadən Oğuz dastandüzənlərinin m.ə. yüzilliklərdən gələn tarixini ərəblərin İslami yürüş dövrü ilə bağlamaq, Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixinin qədimliyinə qısqançlıq göstərən, əslində düşmənçilik edən məqsədli siyasi maraqlardan irəli gəlmişdir. Bəzi boylarda oğuzların şərab süfrəsindən xəbər verilməsi də İslami anlayışlı məqamların «Kitaba» daha sonra əlavə edildiklərini sübut edir.

tayfanın Alban-Ağban adı altında vahid ittifaqı yaranmazdan xeyli əzəl oğuzlar Güney Anadoludan Dəmir Qapı Dərbəndə doğru Xəzərin ləpədənəyənədək geniş ərazilərin sahibləri olmuşlar.

Yuxarıda, qısa da olsa, xatırladığımız Azərbaycan türklərinin Qafqaz Oğuz Albaniyası dövlətinin (bu, növbəti tarixi dövlətçiliyimiz barədə kitabın birinci cildində geniş araşdırmalar aparılır) tarixini təsdiq edən dəlillərdir. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz», eyni paraleldə erməni və gürcü «Qafqaz evi» siyasətinə uyğun olaraq, Oğuz tayfasının adı ilə tarixin nişan verdiyi Alban¹ dövlətinin qədim tarixi-inzibati coğrafi ərazisi, əhalinin əsaslı-köklü etnik tərkibi, onların mifologiyası, qədim inancları və ulu Zərdüşti mə'bədləri və s. saxtalaşdırılır, «Alban» toponiminin tayfa adı olduğu qəbul edilmir, Qafqaza anonim keşişlərdən M.Xorenskinin adı ilə «Armeniya» namında uydurma «kilsə dövləti» yerləşdirilir, Mesrop Maştosun «vasitəsilə» «xristianlıq» və «Alban yazısı» «gətirilir», nəticədə Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixinin böyük bir hissəsi 1828-ci ildən mə'lum ölkələrdən (Livan, Suriya, İraq, Türkiyə, İran) siyasi dayaq məqsədilə gətirilərək, ata-baba ocağımızın başında rahat yerləşdirilmiş və tarixən ölkə-ölkə qaçqın və səfil həyat şəraitində yaşamış dilənçi ermənilərin adına yazılır.

Məsələn, bunun növbəti nümunəsi olan qədim ölkə adımız «Albaniya» namının «Aluank» şəkilində kobud bir dilin əcaib leksik-semantik formasında ifadə edilməsi hər şeyi deyir. Bu ad altında kilsənin «Movses Kalankatuatsi» adı ilə erməni mənsubiyyətli tarixçi kimi qələmə verdiyi şəxsə aid etdiyi kitab «Qafqaz Oğuz Albaniyasının tarixi» əvəzinə, mücərrəd «Aluank ölkəsinin tarixi» adı ilə Rus dilində nəşr etdirilmişdi.

Ölkənin «Albaniya» adının «Aluank» şəkilinə salınması kitabda, necə deyirlər, Qafqaz oğuzlarına məxsus tarixin astarı üzə çevrilmiş, bununla da, sün'i şəkildə, atəşpərəst türklər «xristianlaşmış ermənilər» kimi qələmə verilmişlər. Burada erməni kilsəsinin yeganə məqsədi

¹ Part (Partiya) imperiyasını təşil edən Part Türk tayfa ittifaqının tərkibində olan ayrı-ayrı tayfaların adları tarixdə yaşamır, beş əsrə yaxın (təxminən 475. ya 477 il) qüdrətli səltənət tarixi olan imperiya həmin tayfa birləşməsinin hakimiyyətə gətirdiyi Arsaklı tayfasının adı ilə ümumtürk tarixinin qan yaddaşına çevrilir. Eynilə Qafqaz Oğuzlarının yaratdıqları dövlət də 26 tayfa birliyinin səltənətə gətirdiyi Alban sülaləsinin adı altında tarixləşmişdir. Azərbaycan türklərinin dövlətçilik tarixinin bu dövrü «Qafqaz Oğuz Albaniyası» adlandırılması halda, «Türksüz Qafqaz» planına uyğun olaraq, Rus imperiya alimləri erməni və gürcü babalarına «Qafqaz evi» «tikmək» məqsədilə mə'lum saxta keşiş ədəbiyyatına istinadən onu «Qafqaz Albaniyası» adı ilə araşdırdılar. Bununla da Azərbaycan türklərinin nöinki «Qafqaz Oğuz Albaniyası dövrü», hətta Qafqaz Atarpatena dövlətçiliyi tarixi də Rus imperiyasının siyasəti fonunda görünməz olur.

Azərbaycan türklərinə məxsus Ön Qafqaz ərazilərini kilsə xəritələrində «təşkil edilmiş» «Böyük Armeniya» «dövlətinin» tərkibində guya «erməni babalarının» «ən qədim» torpaqları olduğunu «sübut» etməkdən ibarətdir.

Vaxtilə dilənçi babalarına qızınmağa isti ocaq, yeməyə çörək vermiş türkləri əbədi düşmən gözündə görün məkrli keşiş tərbiyəsi almış başqa erməni tarixçiləri kimi, Ş.V.Smbatyan da həmin «xroniki erməni xəstəliyindən» əzab çəkən müəlliflərdəndir.

Təsadüfi deyildir ki, kitabın Rus nəşrini hazırlayan Ş.V.Smbatyan «Ön söz»də «Aluank» adı ilə Qafqaz Oğuz Albaniyasını «Armeniyanın Şərq əyaləti»¹ (erməni keşiş ədəbiyyatından gələn ənənənin davamı olaraq, erməni tarixçiləri Kiçik Asiya torpaqlarını «Böyük Armeniya»nın Qərb hissəsi, «Ön Qafqaz coğrafiyası»nı onun Şərq əyalətləri kimi qələmə verirlər) adlandırır.

Erməni kilsəsi «Armeniya tarixi»ndə Mesrop Maştosun adı ilə Kiçik Asiyada «erməni əlifbası» «ixtira» edirsə, «Müqəddəs Kitabı» erməni dilinə «çevirirsə», «Aluank ölkəsinin tarixi» kitabında Mesrop Maştos, min bir gecə nağıllarında olduğu kimi, necə deyirlər, əlində dəmir əsa, ayağında dəmir çarıq, Ön Qafqazı qarış-qarış gəzir, «Avesta» kimi qədim yazı mədəniyyəti abidəsini yaratmış Azərbaycan türklərinin babalarına «Əlifba» «ixtira» edir, onlara «xristian maarifi» gətirir, yerli odsevər türkləri «erməniləşdirir».

Yuxarıda apardığımız geniş araşdırma sübut etdi ki, Mesrop Maştosla əlaqədar bütün deyilənlər real tarix deyil, kilsə cəfəngiyyatıdır. Təkrar da olsa, xatırladaq ki, «erməni yazısı»nın başqa xalqlara məxsus, xüsusən «Avesta» yazısı əsasında tərtib edildiyini söyləyən görkəmli alimlərin fikirlərini və «erməni mifologiyası»nda verilən tanrıların xristianlığa deyil, başdan-başa «Avesta» Tanrı panteonuna mənsub olmalarını təsdiq edən qaçılmaz dəlillər, xüsusən M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə istifadə edilmiş Zərdüştü Tanrı Zarvanla əlaqəli mifoloji hadisələrin geniş təsvirini verən Atəşgah arxiv materiallarının kilsədə üzləri köçürülərək «erməniləşdirilməsi» kimi problem məsələlər və s. bir tərəfə, Kilikiya-Venetsiya erməni mxtaristlərinin yeni əlavələrlə üzərində ciddi redaktə və islahat işləri apararaq, Qafqaz Oğuz tayfalarının mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinin təkzibinə yönəldikləri «Aluank ölkəsinin tarixi» kitabı ən iyərncə ideoloji silah, ən zəhərli təxribat maşınıdır. Bu barədə ayrıca araşdırmanı gələcəyə buraxırıq.

Problemlə əlaqədar gətirdiyimiz dəlillər və apardığımız öləri araşdırma Rus arxeoloqu Y.İ.Smirnovun aşkarladığı və haqqında fikir söylədiyi Oğuz qəbrləri ilə Oğuz tayfalarının tarixinə «nöqtə» qoyması və bununla da Azərbaycan türklərinin Oğuz varisliyini danmağa cəhd göstərməsi nə elmi, nə tarixi maddiyətə söykənmir. Əlbəttə, xalqların real keçmişinə qarşı bu antitarixi mövqe heç də Y.İ.Smirnovun şəxsi arxeoloq – alim münasibəti deyildir. Bu, Rus imperatorluğunun 1828-ci il hadisəsindən sonra Azərbaycan türklərinə qarşı işğalçı siyasətini həyata keçirən «Türksüz Qafqaz» ideoloji-təxribat maşınını hərəkətə gətirən müt'ə alətin mövqeyi idi.

Y.İ.Smirnov çox gözəl bildirdi ki, vaxtı ilə Maday imperiyasının inzibati coğrafiyasına daxil edilmiş ərazilərin Güney Anadolu bölgəsində və Ön Qafqazın qərbində məskun olmuş Oğuzlar da erməni kilsə ədəbiyyatında «Mar/Maday», gürcülərin dini rəvayətlərində «Maq» adı altında nişan verilmişdi.

Rus arxeoloqunun Alagöz (ermənilərcə Qexam?!) dağlarında «Daş balıq» abidələrini və «Oğuz qəbrləri»ni aşkarlaması da sübut edir ki, Azərbaycan türklərinə məxsus əvəzsiz qiyməti olan həmin tarixi miras erməni kilsəsinin «Mar», gürcü keşişlərinin «Maq» adlandırdıqları Mar/Maday/Maq tayfaları ilə vahid nəsil kökündən olan Qafqaz Oğuzlarına aiddir.

Y.İ.Smirnovun «Daş balıq- Əjdaha» və «Oğuz qəbrləri» arasında birləşmədən zaman sərhəddi qoymaqda məqsədi məzar sahiblərinin «tarixdən silindiklərini» «sübut» etmək, abidələri gələri, qaçqın ermənilərin adına çıxmaq və onları Ön Qafqazın yerli əhalisi etməkdir.

Lakin Şimaldan, indiki Gürcü hüdudlarından başlayaraq, Cənubdan Naxçıvan və Araz sahillərində geniş arxeoloji fəaliyyəti olmuş Y.İ.Smirnov aşkarladığı zəngin maddi-mədəniyyətin şahidliyi əsasında qəti inandırdı ki, Ağrı dağı vadisində və Ön Qafqazda Persid-Əhəməni ənənələrindən gələn bir adla Mar/Maday/Maq adlandırılan tayfalar əslində onların Qafqaz Alban dövlətini yaratmış, Strabonun nişan verdiyi ən yaxın qan qohumları olan 26 Oğuz tayfalarıdır. Əlbəttə, o, imperatorluğun ideoloji tarixçisi olaraq, «Türksüz Qafqaz» siyasətini həyata keçirməli idi. Buna baxmayaraq, tarix bütün maddi şahidliyi ilə bu işğalçı siyasətin əleyhinə idi.

Strabon Albaniyada yaşayan əhalinin həyat tərzini ilə əlaqədar maraqlı məlumatlar verir. Qoca Yunan onların günəşə səcdə etdiklərini söyləyərkən Ön Asiya türkləri kimi, Qafqaz Oğuz elinin də «Avesta» əhli, Zərdüşt inancını əhəli olduğuna şahidlik edirdi. Strabon Alban Oğuz tayfalarının ictimai-siyasi quruluşu barədə yazır: «Onların (Albanların-Ə.T.) çarları da çox gözəl, çox qəşəng adamlar idilər. Düzdür, indi onlarda bütün tayfaları bir çar idarə edir. Haçansa

¹ Ş.V.Smbatyan, «Ön söz» - Movses Kalankatuatsi, «Aluank ölkəsinin tarixi», İrəvan, 1984, s.5.

əvvəllər olduğu kimi müxtəlif dilli tayfaları xüsusi çarlar idarə etmişlər.

Onlarda 26 dil olduğu üçün onların bir-biri ilə ünsiyyətləri asan olmurdu.¹

Strabon burada 26 «yaddilli» tayfadan danışır, onların arasında olan danışığın «asan olmadığına» şahidlik edir. Şübhəsiz, milliyətçə Yunan olan, rastlaşdığı tayfaların dilini başa düşməyən Strabon hər tayfanın özünə məxsus dialekt və şivələrdəki fərqi (m.ö. I əsrin müəllifi Feofan Miletiski xəbər verir ki, Albaniyada əhali 26 dialektə danışır) dil fərqi kimi qəbul etmişdir. Əgər bu gün Azərbaycanın istər Güney, istərsə Quzey hissəsinin ayrı-ayrı bölgələrində, istərsə də indiki Gürcü Respublikasında yaşayan Azərbaycan türklərinin dialekt və şivələri arasında olan kəskin fərq kontekstindən xalqımızın soykökündə iştirak etmiş qohum-qardaş tayfaların qədim dövrünə xəyalən qayıtsaq, məlum olar ki, Strabonda «yad dil» ayrılığından deyil, dialekt və şivə fərqiindən söhbət gedir.

Əgər Strabonun şahidi olduğu 26 tayfa yaddilli, yad mənşəli tayfalar olsaydılar, şübhəsiz, onlar tək bir el ağsaqqalının ətrafına yığılmasdılar.

Y.İ.Smirinovun aşkarladığı «Oğuz qəbrləri», «Daş balıq-Əjdaha» abidələri, «Mesxet» və Armazis-xevi» arxeologiyasında tapılmış maddi-mədəniyyət, habelə Güney Anadoludan Xəzərədək, Naxçıvandan Qara dənizədək olan ərazidə Qafqaz Oğuz tayfalarının tarixini yaşadan kənd, mahal, mağara, dağ, çay və bu sıradan olan adlar bizim konsepsiyamızın təkzibedilməz elmi nəticə olduğunu sübut edirlər.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rus imperatorluğunda qədim dövlətçiliyimizin Oğuz-Alban dövründə bu 26 tayfanın geniş inzibati coğrafi ərazisinin Fasis (Rion) çayının cənubunda hüdudlanan tarixi torpaqlarını gürcülərə, çağdaş Qərbi Azərbaycanı və başqa torpaqlarımızı Vasparukan, Aluank, Sünik və başqa adlar altında ermənilərə ağ kağız üzərində bölüşdürülür. Bununla m.ö. mövcud olmuş Qafqaz Oğuz Albaniyasının xəritəsində dəyişiklik edən Rus siyasət tarixçiləri onu Kürə-Arazın qovuşduğu ərazidən Kürün Xəzərə doğru sahilinə sıxışdırırlar.

Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixinə qarşı olan bu açıq təxribatla Rus alimləri qədim toponimlərə, oikonimlərə, «Avesta» məzarlıq abidələrinə, arxeoloji və lingvistik mədəniyyətə, antropoloji tapıntılara klounun alabəzək şalvarına bənzər, kənardan saxtalığı aşkar görənən rənglər vururlar, onların etnomənsubiyyətini danırırlar.

bununla da «boşaldılmış» Oğuz ərazilərində ermənilər və gürcülər yerləşdirilirlər.

Bununla da, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, istər Qərbi Avropada muzzla ələ keçirdikləri alimlərlə birlikdə geniş fəaliyyət göstərən Venetsiya mxtaristləri, istərsə də Rus imperator tarixçiləri erməni keşiş ədəbiyyatında iddia edilən «Urartu-Armeniya» və «armyan arşakidləri» ideyası əsasında tərtib edilən plana əsasən ilk fürsət düşəcək, Azərbaycan türklərinin qədim torpaqları hesabına «Böyük Armeniya» mifini xəritədən torpağa köçürmək üçün ideoloji baza hazırlayırlar.

Xatırladaq ki, hətta erməni müəllifləri tərəfindən tarixi şəxsiyyəti qəbul edilməyən Mesrop Maştos adlı bir keşişin Albaniya əhalisinə xristianlıq «gətirməsindən», onlara «Əlifba tərtib edib», «məktəblər açmasından», bir sözlə, yerli əhalinin, necə deyərlər, «kor gözünə» işıq gətirməsindən onların böyük bir qismini «assimilasiya» yolu ilə «erməniləşdirməsindən» və s. boş cəfəngiyyət hadisələri əhatə edən «tarix» kitablarının kilsədə tərtibi də nəticəsiz qalmadı. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, işğalçı Rus imperiya siyasətinə uyğun olaraq, indiki Gürcü və Erməni Respublikalarının ərazilərində kilsəyə çevrilmiş Atəşgahlardan başqa, hətta parçalanmış qədim Qafqaz Oğuz Albaniyasının üçüncü hissəsində Oğuz varisləri olan Azərbaycan türklərinə qalmış ərazilərdə də ulu babalarımızın od-atəş məbədələrinin divarlarına asılan lövhələrin rəmzində canlı tariximizin sinsəsinə qara kilsə «damğaları» vurulur.

Həmin «damğalar» müsəlmanlaşmış Azərbaycan türklərinin yeni nəsillərinin gözləri qarşısında Məscidlə Atəşgah arasında, dini baxımdan, keçilməz şeytan divarına çevrilirlər. Yerli əhalinin öz mə'nəvi keçmişinə qarşı yadlaşdığını gören düşmən qüvvələrin ideoloji təxribat məşını öz fəaliyyətini daha da gücləndirir.

Kəndlərimizdə məhəllə məscidlərinin, «Qur'ani-Kərimi» Ərəb dilində zıqqına-zıqqına, höccələyə-höccələyə «qira'ət» edən mollaların meydana gəlməsi Azərbaycan türklərinin daha sonrakı nəsillərini ata-babalarının mə'nəvi tarixini tam unutqanlığa gətirib çıxarır. Xalqımızın bu unutqanlılığı erməni və gürcüləri Oğuz-Alban dövlətinin Atəşgahdan başlayan mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə sahib çıxmağa yollar açdı. Bu günkü hər hansı bir xalqın babalarına nəsim olmayan tarixi çağda Azərbaycan türklərinin babaları yazı icad etdi. Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın rəmzi olan Müqəddəs 12 min Buğa gönü üzərində «Avesta» kimi ölümsüz bir abidə ucaldı. Zərdüşt adı ilə şəxsiyyətini «Avesta» və gerçək tarixin təsdiq etdiyi ilk Peyğəmbəri dünyaya gətirdi. Atəşgah adında dünyada ilk Akademiya təşkil etdi, lakin özü-öz əli ilə bədbəxtliyini «satın aldı» - unutqanlığa, bir də özünə qarşı laqeydsizliyə məğlub oldu!

¹ Strabon. Coğrafiya, s.476.

Millətinin məkrli erməni keşişindən də daha qorxulu, daha dağıdıcı olan «laqeydsizlik» və «unutqanlıq» psixologiyası bir tərəfdən, xüsusən Türk oğlunun əbədi qüvvətli qəddar düşmənlərinin apardıqları siyasət o biri tərəfdən imkan vermədiyinə görə, hələ bu günə qədər Azərbaycan Türkü bilmir ki, bir xalq olaraq, onun Ana Mayasında hansı yerli-köklü tayfalarla yanaşı, yaxın-uzaq Türk ellərindən zaman-zaman gəlmiş qan bur, dil bir, inanc bir olan hansı qohum-qardaş tayfaların müstəsna iştirakı nəticəsində təbiətən yeni nəsil kimi doğulmuş və ilkin təşəkkül tapmışdı. Bu azmış kimi, Azərbaycan türkünə 70 illik Qırmızı İmperiya dövrü Türk olduğunu dilə gətirmək belə qadağan olundu.

Keçmişindən xəbərsiz bir xalq, ata-anasından başqa, cəddini tanınmayan körpə uşaq qədər sadələvh olar, yalnız gözlə gördüyünə inanar.

Məhz bu səbəbdən də Gürcü Respublikasında və Qərbi Azərbaycanda olan haqqında danışacağımız inanc evləri kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazisində bu gün də mövcud olan mə'bədlərimizin üzərində Zərdüsti inancı nişan verən canlı tarixi şahidlərə göz yumulur, Türkün əbədiyyət nişanına bu günkü anlayışda «xaç» deyilir və bununla da bu gün də həmin Atəşgah abidələri qara xalq kütləsinin yaddaşında, fəlakətimiz oradadı ki, hətta məktəbli balalarımızın psixologiyasında «xristian kilsəsi» kimi yaşadılır.

Keçmişimizə qarşı uzun müddət sürən bu antielm və antitarixi münasibətin nəticəsidir ki, islam dinini qəbul edənədək, «Avesta» əhli olmuş Azərbaycan türklərinin növbəti qədim dövlətlərindən birinin Qafqaz Oğuz Albaniyasının tarixi üzərində fitnə-fəsad dağırcığı «erməni» və «gürcü» adında şeytanın kölgəsi qorunub saxlanılır.

Elm aləminə sirr deyildir ki, XIX əsrin sonlarından başlayaraq, XX əsr başdan-başə erməni alimləri bə'zi arxeoloji tapıntıların üzərinə cizgilər, yaxud yazılar (B.N.Arakelyan «Artaşat-l» arxeologiyası tapıntılarından olan sikkənin guya «erməni çar» II Tiqrana aid olduğunu sübut üçün ona yazı əlavə etdiyi kimi) əlavə etmələri, xüsusən Atəşgah kitabələrində «Avesta»(Aramey) yazılarını iti daş yonan alətlərlə şikəst edib, onlara nə «Qrabar», nə «Aşxabar», ancaq müasir erməni yazı qrafikasında əlavələr etmələri, mə'bədin üz divarına vurulmuş günəş əlamətli nişanları istədikləri rəmzlərlə əvəzləşdirməyə cəhdi göstərmələri, bütün Qafqazda olan Atəşgahları erməni kilsələri, Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın əbədiyyət nişanlarını (qarşıda bu haqda danışılacaqdır) xristian xaçları kimi öz adlarına çıxırlar.

Erməni şeytanının riyakar əli «Daş balıq-Əjdaha» abidəsindən də ziyansız ötməmişdir. Məsələn, aşkarlanmış 24 ədəd «Daş balıq» abidələrinin birinin üzərində ən'ənəvi erməni cinayətini açıq-aşkar

sübut edən iti daş yonan alətlə «cırmaqlanmış» xaç işarəsinin və onun altında guya «erməni yazısı» kimi diqqəti çəkən cızmaların daha sonralar əlavə edildiyini söyləyən N.Y.Marrın özü yerli əhaliyə aid daşüstü yazıları, şəkilləri, mə'bədlərin üzərində olan sənduqələri və tayfanın inanc möhürlərini baltalayaraq saxtalaşdırmağa çalışan erməni keşişi və tarixçilərindən daha qət'i cinayət yoluna əl atır. Belə ki, o, «Daş balıq» abidələrinin «erməni tarixinin Yafət dövrünə aid olduğu»¹ barədə fikir söyləyir.

Göründüyü kimi, N.Marr Yafəti «Bibliya»dan gələn mifoloji-filoloji obraz yox, «real tarixi şəxsiyyət» hesab edir. Onun sözümdən o nəticəyə gəlinir ki, Yafət dünya xalqları içərisində yalnız və yalnız Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya gələn, etnos adı mə'lum olmayan, tarix boyu qaçqın və köçgün həyatı yaşamış indiki ermənilərin «əcdadı» olmuşdur. Gerçək insan tarixinə belə bir saxta mifoloji baxışla yanaşan alim ermənilərin tarixini bəşər cəmiyyətinin daha ilk çağlarına çəkmək məqsədilə «erməni tarixinin Yafət dövründən» bəhs edir.

Bu fikrin təsdiqi üçün olmaya N.Marr mə'lum yazı tarixindən əvvəlki dövrlərə aid yeni yazılı abidəyə, yaxud bu günə qədər dünya arxeologiyasına mə'lum olmayan maddi-mədəniyyətə istinad edir? Bəs, o, hansı maddi sübutun əsasında sağlam aqlın qəbul etməyəcəyi fantastik nəticəyə gəlir? Qərribə suallardır! Məgər imperiyanın qanlı müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirən ideoloqlar üçün maddi sübutmu lazımdır?

Qraf A.S.Uvorovun Kazanda və sonra Tiflisdə çağırdığı Rusiya arxeoloji qurultaylarında İmperatorluq üçün həyati məsələ kimi səsləndirilən bəyanat xarakterli çıxışlarında qarşıya qoyulmuş tələbləri hər bir Qafqaz ekspedisiyası, o cümlədən, çarın ermənipərəst ideoloqlarından biri kimi, N.Marr sözsüz yerinə yetirməli idi. Bu məsələnin siyasi tərəfidir. Problemin elmi tərəfinə gəldikdə, tələblər tarix və tarixilik kontekstindən araşdırılmalıdır.

Əgər «Daş balıq»ların birinin üzərində «cırmaqlanmış» «xaç» işarəsinə və aydın seçilməyən, guya «erməni yazısı»na² görə

¹ N.Y.Marr.Göstərilən əsər, s.87.

² Gəlin akad. N.Marra şərti inanaq ki, o, həqiqətən «Daş balıq» abidəsi üzərində «erməni yazısına» rast gəlmişdir. Deməli, tapıntı «yazı» abidənin «yaşına» uyğun olaraq, nə «müasir erməni yazısı», nə «aşxabar» ola bilərdi. Belə çıxır ki, erməni babası daşyonan usta abidənin «etnomənsubiyyətini» tarixləşdirmək üçün onun üzərində «Qrabar» əlifbası əsasında «xatirə yazısı» da oymuşdur. Bəs, usta öz «xatirəsində» nə yazmışdı, haçan yazmışdı? Əvvəla, akad. N.Marr «Daş balıq» qarşısında başını aşağı salır, daş kimi susur! Nə üçün? Əvvəla, «Daş balıq» abidəsinin tarixi «Əjdahalar» («Vişaplar») əfsanəsinin yarandığı tarixi qədər qədimdir. İkincisi, bu günə qədər erməni və ermənipərəst tarixçilərdən kim deyə bilər ki, hansı qədim abidənin, yaxud arxeoloji tapıntının üzərində «Qrabar»

Y.N.Marr bütün mə'lum mədəniyyəti-Azərbaycan türklərinin məişətini nişan verən Zərdüştü mədəniyyəti köçkün və qaçqın ermənilərin adı ilə bağlayırsa, bəs, nə üçün həmin «yazı»nın fotosunu vermir və məzmununu açıqlamır, yalnız öz şifahi mülahizələrini söyləyir?

Əgər müəllif «Vişap»-«Əjdaha» adı ilə «Daş balıq» mədəniyyətini həmin məskəndə yaşayan əhalinin «büt-pərəstlik» dövrü ilə (Zərdüştülük dövrü nəzərdə tutulur) əlaqələndirirsə, bəs, o zaman Qafqazda büt-pərəstlik çağlarında «erməni xaçı» və «erməni yazısı» nə gəzirdi?

N.Y.Marr erməni və gürcü ədəbiyyatından birçə nümunə tapa bilərdimi ki, onların avropalı babalarının guya «Daş balıq-Əjdaha» inancına sitayiş etdiklərini sübut etsin? Lakin Qafqaz Oğuzlarının etnomifoloji tarixində Arđvi-Sura Anahidin-«Avesta» Su ilahəsinin hakimiyyətini təsdiq edən «Daş balıq-Əjdaha» abidələri ilə yanaşı kifayət qədər mə'lum maddi-mədəniyyət nümunələri təkzib edilməzdi. Bu baxımdan Bakıda Xəzər ləpə-döyənində ucaldılmış mühafizə bəkeçi «Qız qalası» abidəsinin Azərbaycan türklərinin mifoloji tarixinə şahidliyi kifayət edər.

Tapılmış 24 ədəd «Daş balıq» abidəsindən yalnız birinin üzərində olan «cırmaxlaman» (N.Y.Marr) əldə rəhbər tutan və bu Zərdüştü inanc mədəniyyətini tarixdə heç bir şeyə qadir olmayan, lakin yadların ocağı başında isinən, onun-bunun süfrəsində qalan qır-qırıntı, sür-sümüklə ailə-uşaq saxlamağa taleyin məhkum etdiyi ermənilərlə əlaqələndirən N.Y.Marra qoy eyni ekspedisiyada çalışan və əslində «Daş balıq» abidələrini tapan Y.İ.Smirnov cavab versin: «Balığın yastı qarnı üzərində bir neçə xaç və onların altında tarix kimi oxunan İsanın anadan olmasından sonra XIII əsrdə mə'nasını verən erməni hərfləri yonulmuşdur. Bu dərinləşdirilmiş xətlərlə göstərilən xaçlar və hərflər balığın digər detallarından kəskin şəkildə fərqlənirlər və bu da bizdə onların daha sonralar işlənməsi fikrini yaradır.»¹

Göründüyü kimi, Y.İ.Smirnov «Daş balıq» abidələrinin tarixini erməni xalqının «qədim tarixinə» yazmaq məqsədilə saxtakar erməni tarixçisinə mə'lum olmuş yalnız birinin qarın nahiyəsində şeytan «əməliyyatı» aparılmasından söz açır, vəssalam. Qaldı ki, N.Marra məxsus anormal uşaq kimi doğulmuş «Yafətdilli xalqlar» nəzəriyyəsindən gələn uydurma «erməni tarixinin Yafət dövrü»

iddiasına, bu, «Türksüz Qafqaz» kompaniyasının növbəti ideoloji təxribat silahı idi.

Bu, bədnam N.Marr nəzəriyyəsinin heç bir elmi və tarixi bünövrəsi olmadığı üçün birdən-birə alışdığı kimi, birdən-birə də sönür, külə dönür. Lakin bu «kül» akademik N.Marrın elmi yaradıcılığında həqiqətin izini saxlayır. Başqa sözlə, erməni «Bibliya»sında verilmiş əfsanəyə söykənərək elmi zəmindən çox uzaq olan yaratdığı «Yafətdilli nəzəriyyə» də N.Marrın imtiyazlı və mızdılu siyasət alimi olduğunu inkaredilməz həqiqətə çevirdi.

Hər hansı bir xalqın tarixi keçmişini öyrənən zaman təqdim edilən mifoloji və filoloji materiallara diqqətli olmalıyıq, tendensiyadan uzaq bir baxışla hər şeyi ayrı-ayrılıqda öz yerinə qoymalıyıq, hərəni öz adı ilə tanımalıyıq. Biz yuxarıda M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» ilə əlaqədar ətraflı araşdırma apararkən maddi, tarixi sübutlarla o nəticəyə gəldik ki, əfsanə və rəvayətlər, o da ola dirlə bağlı filoloji materiallar, heç zaman hər hansı xalqın əcdad kökünü müəyyənləşdirməyə, onun kerçək tarixinin əsasında dayanmağa heç cür elmi vəkalət sahibi ola bilməzlər. Əgər buna qalarsa, ermənilərin və gürcülərin daha sonralar əxz etdikləri («Bibliya»nın tərcümələrindən sonra) Yafət haqqında əfsanə qədim türklərə aiddir və həmin əfsanə hər hansı bir dini kitabda deyil, ümumtürk mifoloji tarixini əks etdirən və dünya mədəniyyətinin ən qədim dövrünü özündə yaşadan mə'lum abidələrdə geniş məzmununda Türkün qan yaddasına çevrilmişdir. Hətta qədim müəlliflər Azərbaycan tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşamış, Ağqoyunlular hakimiyyətinin yaradıcısı Uzun Həsəni Yafətin səcərəsi ilə bağlayırlar. Unutmaq lazım deyildir ki, Uzun Həsən tarixi şəxsiyyətdir, o, nə mifik Hayosdur, nə mifik Kartlosdur, nə də onların dini əfsanədə adları çəkilən mifik qardaşlarıdır.

Yuxarıda «Daş balıq» abidələrlə əlaqədar N.Marrdan gətirdiyimiz xatirədə erməni keşişinin əclafılığına qarşı həqiqəti söyləyən adı «tatar qadınının» erməniyə qarşı fikrində «tendensiya» axtaran Rus aliminin özü mənfur «Yafətdilli xalqlar» və «Qafqazdilli xalqlar» nəzəriyyəsi ilə «Türksüz Qafqaz» kompaniyasının bayraqdarı olduğunu unudurdu.

Ermənilərin özlərini Qafqazda «qədim xalq» olduqlarını sübut etmək üçün Qafqaz abidələrini saxtalaşdırmaları ilə əlaqədar kifayət qədər fakt mə'lumdur. Məsələn, «Zaxalu» deyilən yerin yaxınlığında tapdığı yazını Ecmüəzzində çıxan «Ararat» qəzetində buraxan keşiş C.Mesropun niyyətinin puç olduğunu göstərən arxeoloq Nikolski yazır: «Araratda» verilmiş şəkilin (Zaxalu yazısı) görkəmi elə bədhəybət hala salınmışdı ki, nişanələri Van yazılarını heç cür xatırlatmır. Anlaşılr ki, yazıların surətini çıxaran qəsdən nişanələrin

yazısına rast gəlmişdir? Kimsə nümunə təqdim edə bilməz, neçə ki, N.Marr təqdim edə bilmir. Ermənilərin «kilsə» adı ilə Atəşgah binalarının və başqa abidələrimizin divarlarına vurduqları lövhələr də hətta «aşxabar» deyil, müasir erməni yazısındadır.

¹ Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsəri, s.61

formasını İran Əhəmənilərinin yazısına oxşatmağa çalışmışdır ki, sonra onlarla eyni və ya qohum mənşəli olduğunu demək mümkün olsun.

Belə əməlləri və saxtakarlıqları düzəldənlərə qədim abidələrdən daşları çıxarıb atmaq, yaxud gürcü yazılarını qazıyıb erməni yazıları ilə əvəz etmək, yaxud da daşları oğurlayıb, allah bilir hara gəldi atmaq xasiyyəti yad deyildir».¹

«Daş balıq» abidələri haqqında gürcü tarixçisi Q.A.Melikişvilinin də maraqlı fikirləri məlumdur: O, yazır: «Son onilliklər ərzində Ön Qafqaz ərazisində (Erməni və Cənubi Gürcü ərazisində) böyük miqdarda təsadüf olunan daş stelalar tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu stelalar çox zaman balıq formalarında olur və üzərlərində balıq və yaxud başqa heyvan şəkilli həkk edilir. Bu cür abidələr böyük çayların və xırda çayların mənbələrində tapıldıqlarına görə, güman edilir ki, bunlar Su və Məhsuldarlıq Allahlarına qoyulmuş sitayiş abidələridirlər. Yerli əhali bu daş abidələri «Vişaplar» adlandırırlar».²

Maraqlıdır, Q.A.Melikişvili yuxarıdakı fikirləri N.Marra və Y.İ.Smirnova istinadən söyləyir. Lakin Rus arxeoloqları «Daş balıq» abidələrinin «böyük çayların və xırda çayların mənbələrindən» deyil, quru su anbarlarından tapdıqlarının xəbər verirlər.

Problemimiz üçün daha gərəklisi cəhət odur ki, gürcü tarixçisi həmin inanc abidələrini «Vişaplar» adlandıran «yerli əhaliyə» məxsus olduğunu söyləyir. Bəs, ermənilərin dilində «Vişap», gürcülərdə «Veşap» şəklində işlənən söz, əslində etnomənsubiyyətə hansı xalqın babalarından və onların «Daş balıq» abidəsi ilə əlaqədar mədəniyyət və mədəniyyət tarixindən xəbər verir?

Bu sualın cavabını geniş şərhlə verən Manuk Abeqyan «Vişap» anlamının etimologiyasını təhlil edərkən Q.A.Melikişvilinin Qafqazla əlaqədar işlətdiyi mücərrəd «yerli əhali» ifadəsinə etnotarixilik baxımından aydınlıq gətirmiş olur.

M.Abeqyanın «Lügət»inə keçməzdən əvvəl, onun «yerli əhali»nin ata-baba ölkəsi ilə əlaqədar söylədiyi fikrə diqqət yetirək: «Vişap» və «Mar»(midyalı) sözlərinin mənasının bir-birinə qarışmasının səbəblərindən biri onunla bağlıdır ki, «Mar» ilan-Vişap deməkdir.

Bu, həmçinin onunla bağlı idi ki, mifik vişaplar Masislə (Ağrı dağı) əlaqədar idilər. Marlar isə Masisin ətrafında və bu dağdan Şərqdə Araz çayının hər iki tərəfində yaşayırlar».³

¹ Qədim Şərq, s.380.

² Q.A.Melikişvili. Ön Qafqaz xalqlarının tarixinə dair qədim Şərq materialları, I. - Nairi-Urartu. Tiflis, 1954, s.133.

³ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c. I, s.45.

M.Abeqyanın gəldiyi nəticə də təkzibedilməz başqa bir tarixi həqiqəti meydana qoyur: B.N.Arakelyanın «Artaşat-1» adı ilə «Qoşa dağlar»da apardığı qazıntı zamanı aşkarladığı bütün maddi-mədəniyyət Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Marlara - «yerli əhaliyə» məxsusdur.

Biz xatırlasaq ki, Ağrı dağının vadisində Biyaini çarlarının yürüşlərinə qədər Marlara məxsus qədim «Aza» ölkəsi mövcud olmuşdu, o zaman, «Daş balıq-Əjdaha» inanc abidələrini yaratmış «yerli əhalinin» soykökünü də təyin etmiş olarıq.

Bundan başqa, M.Abeqyan istəsə də, istəməsə də gəldiyi bu elmi nəticə ilə Qafqazda tapılmış «Daş balıq» inancının və bu abidələrin məzarlıq-heykəltaraşlıq baxımından mədəniyyət tarixini «Avesta» məktəbi ilə bağlayır. Bizim fikrimizin təsdiqini erməni alimi başqa bir dəlillə aşağıda nümunə gətirdiyimiz öz «Lügət»ində verir. Diqqət edək:

Vişap - «Daş balıq» stelası - ilan («Avesta» Tanrısı Zarvanın əlamətlərindən biri) «Əjdaha»; ola bilsin Masis (Ararat) dağlarında yaşayan Marlara totemlərindən.

Vişapazi- Vişapid, əjdahalar, Əjdaha nəsl -Marlar¹

Mar-Midiyalı (Madaylı-Ə.T.), ilan, Əjdaha.

Marastan - Mar ölkəsi, Midiya

Mardpet - Mar tayfalarının başçısı

Moq-Zərdüştü dininin kahini : Maq

Moqpet- partların-Parfyalıların Zərdüştü dininin baş kahini; Maarifçi Qriqorinin nəslindən olan patriarxların soy adları (Qriqori Parthi, Nerses Parthi, Saak Parthi).²

«Moqpet» anlamına verdiyi açıqla əlaqədar M.Abeqyan keşiş müəllifləri yeni siyasi dövrə uyğun ümumiləşdirərək Persid-armyan əhalisinin «tarixi» qan qohumluğundan danışır. O, yazır: «Erməni tarixçilərinin (keşiş tarixçilərinin-Ə.T.) təsvir etdikləri rəvayətə görə, Persid Arşakidlərindən (parfyalı) çıxan və armyan arşakunilərlə (Arşakidlərlə) vahid qan qohumu olan bu nəsil Anak partının (parfyalının) nəslindəndir».³

Anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş rəvayətə istinadən ümumtürk tarixini bu məzmununda eyniləşdirərək parçalamaq və onun ana bazisini -vahid Türk mənsubiyyətini yaddaşlardan silmək cəhdi təkcə M. Abeqyana məxsus deyildir. Biz bu haqda danışmışıq və təkrara da ehtiyac görmürük. Ancaq bir məqamı xatırlamadan erməni aliminin erməni

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c. I, s.498.

² Yəni orada, s.500.

³ Yəni orada.

ürəyinə ağır yük olmuş ən'ənəvi qara yaraya işıq salmaq, ona aydınlıq gətirmək mümkün deyildir.

M.Abeqyan «Daş balıq-Əjdaha» mədəniyyətini bir tərəfdən Maday ölkəsi və onun Mar əhalisi ilə əlaqələndirir, digər yanaşma ilə parthi -parfyalıları da ona şərikdir.

Əlbəttə, Zərdüştü inancı parthi Parn Türk tayfalarının hakimiyyətə gətirdikləri Arsaklı sülaləsinin çarları tərəfindən beş əsrə yaxın bir tarixi dövrdə «Avesta» hakimiyyətinin hökmünü Ön Asiyada və Qafqazda istər yerli əhali olan qan, dil və din qardaşlarının, istərsə də həmin səltənətdə yaşamış yad etniklərin məişətində qoruyub saxlamışlar və biz bu tarixi qəti, tərəddüdsüz qəbul etmişik.

Başqa bir həqiqət də budur ki, «Daş balıq - Əjdaha» abidələri dünya tarixində «Avesta» kimi ilk monumental yazılı abidə yaratmış xalqın – Qafqazda Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Kiçik Asiyanın Şərqiindən başlayaraq, ümumən Qafqazda baba ocağını söndürülməyə qoymayan Türk tayfalarının (Alagöz dağlarında arxeologiyanın aşkarladığı Oğuz qəbirləri bu ibtidai tarixin canlı şahidləridirlər)¹ həyatında, məişətində ilk cəmiyyət dövrünün çiçəkləndiyi çağdan xəbər verir.

Vahid ulu Türk kökündən gələn erməni mifologiyasında «Mar» adlandırılan tayfanın yalnız bir coğrafi mühitdə – Ağrı dağı və Alagöz (ermənilərcə Qexam) dağ silsiləsindən başlayaraq, indiki Naxçıvan Vilayətinin ərazilərində, daha tarixi dəqiqliklə, qədim Aza ölkəsinin torpaqlarında məskun olmuş hissəsinin mifoloji tarixi ilə əlaqədar hadisələrdən danışan Mar rapsodlarının yaşatdıqları rəvayət və epik nəğmələr (Vipasanklar -nəğməkarlar nəğməsi)², yaxud nəhəng qaya parçasını yonaraq, cilalayaraq ata-baba inancını («Daş balıq-Əjdaha») canlı tarixə çevirən Mar me'marlarının yaratdıqları abidələr,³ Ön Qafqazda arxeoloji qazıntıların aşkarladığı maddi-mədəniyyət, son zamanlar bərpa və yenidən qurma adı ilə xristian kilsə me'marlığı tələblərinə uyğunlaşdırılmış bəzi Zərdüştü inanc mə'bədləri (məsələn, Valarşapat Atəşgahını Ərəblər ilk istila dövründən «Eçmüəzzin»⁴ adı ilə müsəlman mə'bədinə, XVIII əsrdə Qafqazı işğal edən Rus çarı erməni xristian kilsəsinə çevirmişdi), əl

¹ N.Ya.Marr və Y.İ.Smirnov. Vişaplar, s.63-64.

² M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1.s.39.

³ İlk monumental heykəltarəşliq abidəsi olan nəhəng qaya parçasından yonulmuş balıq, yaxud «vişap» fikrimizə, su inancı ilə bağlıdır-V.M.Arutyunyan və S.A. Safaryan. Erməni me'marlıq abidələri. M.,1952.s.7

⁴ Müsəlman dini ilə əlaqədar yaranmış «müəzzin» Ərəb sözüdür, dilimizdə «azan verən», «azançı» mə'nalarında işlədilir. «Eçmüəzzin» («Üç müəzzin») «Üç azan verən» deməkdir. Bu haqda əvvəldə danışılmışdı.

vurulmadan günümüzdə qədər kilsə kimi istifadə edilən başqa Atəşgah me'marlıq abidələr (qədim Mesxetdə «Svetisxoveli» və «Cvari»¹ (Xaç) Atəşgahları) «Avesta» məktəbinin yaradıcıları olan Azərbaycan türklərinin ulu babalarına məxsus ayrı-ayrı zaman kəsiyində dövlətlərin tarixi mövcudluğunu təsdiq edən canlı şahidləridirlər.

Ümumtürk tarixinin bir epizodu olan bu mədəniyyətin inkişafının bir başında Maday dövlətçiliyi dayanırdısa, o biri başında məhv edilmiş «Avesta»-ni yenidən tərtib etdirməklə Azərbaycan türklərinin əcdad tarixini təkrarən bərpa etmiş, qohumluq təəssübünü səltənətinə şərəf hesab etmiş Arsaklı çarlarından I Vologezin (Valarşanın)² şəxsində Part (Parfya) dövlətçiliyi dayanırdı. Arsaklı səltənəti ilə ümumtürk tarixinin dünya sivilizasiyasına təsir edəcək çiçəkli, zəngin yeni bir erası başlayırdı. Bu tarixə Ön Asiyaya gəliş tarixləri və ona qədər olan qədim keçmişləri bu günə qədər elmdə ziddiyyətli fikir xaosu yaratmış farslarla, habelə 200 illik tarix ərzində baba tarixlərini Kiçik Asiya (Türk Respublikası torpaqları ilə) və Qafqazla (Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqları ilə) bağlamağa ciddi-cəhdlə çalışan, erməni-gürcü keşişləri və onların tarixçi varisləri başqalarına məxsus rəvayətlərə və arxeoloji mədəniyyətə istinad edərək «Armeniya tarixi» və «Gürcü tarixi» adı ilə qalaq-qalaq kitablar yazsalar da, həmin tarixi irsə erməni və gürcü xalqlarının əl uzatmağa haqları yoxdur. Bu barədə mövzumuzla bağlı kifayət qədər danışılmışdı.

Gətirilən dəlillər sübut edirlər ki, Ön Asiyayı və Qafqazı türksüz görməyə, Şərqiən qədim coğrafiyasını əhatə edən bu regionda Türk və türkcülüüyü öz dünya imperatorluğu siyasətinə qarşı bütün tarixi çağlarda yeganə təhlükə hesab etmiş Rus və Qərbi Avropa dövlətləri ümumtürk tarixinin növbəti mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik mərhələsini təşkil edən Arsaqlı çar sülaləsinin tarixini erməni kilsə ədəbiyyatında «Persid arşakidləri», «armyan arşakidləri», «Hind arşakidləri» və «Gürcü arşakidləri» adı altında bölüşdürülməsini səbəbsiz müdafiə etməmişlər.

Onların qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarına məxsus torpaqları həmin ərazilərə babaları daha sonralar gəlmiş və gətirilmiş erməni və gürcü xalqına «vərəsə» (görəsən Qərbdən gələn əhalinin

¹ «Cvari» adında monastrın əsası Yerusəlimdə qoyulmuşdur. İverlər Qafqaza gəlib, Kürü Araçqının birləşdiyi ərazidə yerləşdikdən sonra Mesxet şəhərində Atəşgahın həyatında «Svetisxoveli» monastrını inşa edirlər. Kürün sağ sahilində hündür dağın üstündə ucaldılmış Atəşgahı Yerusəlimdəki monastrın adı ilə «Cvari» adlandırılır.

Bax: M.Vaçnadze, U.Quruli, M.Baxtadze. Gürcüstan tarixi. VIII sinif üçün dərslik. Tbilisi, 2002, s.31.

² Sonralar Eçmüəzzin adı ilə əvəz edilmiş Valarşapat şəhərini saldırmış və orada möhtəşəm me'marlıq abidəsi olan Atəşgah saldırmışdı.

Şərqdə nə varisliyi ola bilər ki? Cəfəngiyyət!) olaraq səxavətlə paylayan, mürtəcə erməni kilsəsini müdafiə etmələrinin səbəbi ümumtürk tarixini hissələrə parçalamaq, Türk əhalisini bir-birindən ayırmaq, onları bir-birinə yadlaşdırmaq, zəiflədirmək, nəticədə onların zəngin ölkələrinə sahib olmaq cəhdindən başqa bir şey deyildir.

Əgər problemə riyakar erməni ölçüsü ilə yanaşılırsa, o zaman, erməni keşişləri və tarixçiləri, bəs, nə əcəb, Rus çarından sonra Qırmızı Rus İmperiyası tərəfindən Qərbi Azərbaycan ərazisində yaradılmış dünya tarixində ilk erməni dövləti olan «Erməni SSR»-nin tarixini «erməni rusları», yaxud «erməni slavyanları» adı altında tarixləşdirmirlər?!

Y.A.Manandyan da «vişaplar-marlar» ətrafında fikir söyləyərkən həqiqətdən can qurtara bilmir, məcburiyyət qarşısında etdiyi etirafı xatırladılan coğrafi ərazinin hansı xalqın ulu babalarına mənsubiyyətini sübut edir. Bu mənada erməni tarixçisi tərəfindən «Aştarak» anlamının açımı daha maraqlıdır.

Y.A.Manandyan yazır: «N.Y.Marr tərəfindən son dərəcə incə şəkildə müəyyən olunduğu kimi, «Aştarak» (=qüllə) adı xalq etimologiyası yolu ilə «stronq-uria», yaxud daha doğrusu «Sstranduzia» – «İlan şəhəri» sözündən əmələ gəlmişdir.

Marrın fikrincə, görünür ki, xristianlıqdan əvvəlki dövrdə Aştarak Əjdahaya-İlana - Vişapa sitayiş olunan yer idi və qədim kilsə orada bu Əjdahanın – Vişapın büt-pərəst məbədinin xərəbələri üzərində inşa olunmuşdur».¹

Gətirilən nümunələrdən məlum olur ki, Ağrı dağında, onun əyində, Araz çayının hər iki sahilində (bu məlumatları ilkin M.Xorenski xəbər verir), habelə Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında ta qədimdən yaşayan «yerli əhali» (Melikişvili) Mar tayfalarıdır.

Dağlıq Altaydan köçlə gəlib Kiçik Asiyada məskunlaşmış tayfaların yerli əhali ilə – marlarla vahid nəsil kökünə bağlı olduqlarını etnotarixin qan yaddaşına köçürmək məqsədilə müdrik zəkanın düzüb-qoşduğu hekayətlərdən bir qismi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Bizim üçün maraqlı odur ki, «Biyaini» dövlətini «tarixi Armeniya» kimi qələmə verən Kremlin fədakar ideoloqlarından biri, Qafqazda Türk «inşaat materialları» hesabına «erməni evi» tikən B.B.Piotrovski həmin hekayətləri təqdim edir.

Biz rəvayətlərin məzmununu B.B.Piotrovskiyə istinadən veririk.

«Şults» adlı avropalı bir səyyah 1828-ci ildə Van şəhərinin şimalında «Zim-zim» dağında 5,18 metr hündürlüyündə qeyri-adi qapıya rast gəlir. Qapının üzərində Şultsun oxuya bilmədiyi «inancla bağlı yazını» görür.

Sonralar məlum olur ki, həmin qapıya xalq arasında ta qədimdən «Avesta» tanrısı Mitranın şərəfinə «Mher qapısı» demişlər. Bu qapı ilə əlaqədar çoxsaylı əfsanə yaranmışdı.

Əfsanəyə görə, «Mher qapısı» çoxlu salonu olan möhtəşəm və zəngin bir saraya açılır. Həmin sarayda da «şər ruhlar-devlər» yaşayırlar.

Bu əfsanə Van və Van ətrafında yaşayan yerli əhalinin «Dev»¹ nəsilli hökmdarlarla əlaqədar yaratmış olduğu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biridir. Eyni məzmununda əfsanənin başqa bir variantına ermənilərin «Vipasank» adlandırdıqları dastanda rast gəlirik.

Dastandüzən Ağrı dağının əyində Əjdaha nəslinin (marların, yuxarıdakı anlayışda «Devlərin») yaşadığını, dağın zirvəsində onların çarlarına aid sarayın göylər Allahına doğru yüksəldiyini rəvayət edir.

Hər iki əfsanə tarixin canlı şahidinə çevrilərək sübut edir ki, Van-Ağrı dağ silsiləsi və onun ətraf ərazilərində ta qədimlərdən «Əjdahanın nəslindən» (Maday imperiyasının son çarı) olan «Avesta» inanlı əhali yaşamışdır.²

Bu fikri möhkəmləndirən başqa bir rəvayət də ədəbiyyatdan məlumdur. Belə ki, B.B.Piotrovski «Zim-Zim» dağla əlaqədar əfsanənin bir başqa variantını yada salır. Bu variantda sərt qayalardan nəhəng dağın altına açılan qapı «Mher qapısı» deyil, «Çoban qapısı» adlanır.

Aşağıda əfsanənin verilmiş qısa məzmunu ilə tanış olduqdan sonra şübhə yeri qalmayacaq ki, «Çoban qapısı» adlandırılan hekayət Azərbaycan türklərinin məşhur «Əlibaba və qırx quldur» rəvayətinin çox eüz-i dəyişdirilmiş bir variantıdır.

Diqqət edək.

«Mher qapısı» yanında yuxuya keçmiş çobana yuxuda qayanın içinə daxil olmaq sirri açılır. Çoban sevincək yuxudan oyanaraq

¹ «Dev», yaxud «Devuş» («Avesta») Azərbaycan türklərinin qədim «ışıq», «nur» tanrısıdır. Əhəməni sülaləsi dövrü Maday dövlətinin möhkəm özülü üstündə dayandıqlarını qiymətləndirmək və səbəbkar Maday/Mar/Maq tayfalarına minnətdar olmaq əvəzinə persidlər onlara qarşı qat'i düşmən mövqeyində dayanırlar. Bu baxımdan Daranın oğlu Kserksin «Divlər əleyhinə qanunnaməsi» yerli əhaliyə qarşı xayanət yolu ilə sülhəti ələ keçirmiş gəlmə Persid tayfasının çağırışı idi (Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu, Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi, I fəsil).

² Ətraflı bax: B.B.Piotrovski, Urartunun tarixi və mədəniyyəti, İrəvan, 1944, s.140.

¹ Akad.Y.A.Manandyan, Qədim dövrlərdə Armeniya şəhərlərində ticarətin dünya ticarəti ilə əlaqələri haqqında, İrəvan, 1954, s.154.

ovsunu tələffüz edəndə həqiqətən qayadakı qapı açılır, onun gözünün qabağında saysız-hesabsız xəzinələrlə dolu böyük bir zal peyda olur. O, içəri daxil olan kimi qapı onun ardınca bağlanır. Çoban dağarcığını qızılla doldurur, ovsunu təkrar edir və mağaradan çıxır. Lakin elə bu an çobanın yadına düşür ki, çomağı qayanın içində qalmışdır.

Onun xahişi ilə qapı üçüncü dəfə açılır, o, yaddan çıxartdığı çomağın ardınca içəri daxil olur. Lakin artıq oradan çıxıb bilmir. Çünki sehrlı, möcüzəli söz onun yadından çıxmışdı. Sahibinin qayıtmadığını görən sadıq it qızılla dolu kiseni evə aparır və çobanın arvadını qayanın yanına gətirir.

Qadın ərinin səsinə eşidirdi. Ancaq heç nə ilə ona kömək edə bilmirdi.

Əfsanədüzən əlavə edir ki, elə indinin özündə də qayanın içində dustaq olan çobanın səsinə eşitmək olar. Stelani «Çoban kəpəsi» şəkilində adlandıran Lur da bu hekayəni təkrar edir və göstərir ki, onun ikinci adı olan «Mher qapısı»nın mənşəi məlum deyildir.¹

B.B.Piotrovski təəccüb edir ki, «Mher qapısı» haqqında qədim Armeniya tarixi ilə məşğul olan erməni alimləri hansı səbəbdənsə xəbərsizdirlər.²

Fikrimizcə, «təəccübə» heç bir əsas yoxdur. Çünki məzmun və mə'naca bir-birindən o qədər də fərqlənməyən bu əfsanələr («Əlibaba və qırx quldur», «Mher qapısı», yaxud «Çoban qapısı») eyni xalqın məişəti və mə'nəviyyəti ilə bağlı vahid variantın ayrı-ayrı versiyalarıdır.

Rus aliminin təqdim etdiyi versiyada dağın «Zım-Zım» adı da məşhur «Əlibaba və qırx quldur» hekayətində dağın altındakı saraya açılan nəhəng qaya qapını açıb-örtən «Sim-Sim»in adında «S» hərfinin «Z» hərflə əvəzləndirilməsindən başqa bir şey deyildir.

Bəs, bir çağırışda nəhəng qaya qapısını açıb-örtən Sim-Sim kimdir? Qədim türklərin inanc bəslədiyi dağ ruhudur. B.B.Piotrovskinin variantında da dağın «Zım-Zım» adı fonetik dəyişikliyə həmin ruhla bağlı mifoloji addır.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, qədim türklərin təbiət anlayışına görə, dağ həm də sonsuz gəlinlərə övlad verən Ruh-Tandır.

Yuxarıdakı araşdırmadan o nəticəyə gəlinir ki, avropalı səyyah Şultsun aşkarladığı «Zım-Zım» («Sim-Sim») dağı ilə əlaqədar adı çəkilən əfsanələrdə «Van» (ilk adı «Biyə») gölü və onun ətrafında, eyni zamanda, «Vipasank»da yerli-köklü xalqa məxsus erməni keşişlərinin daha sonralar yazıya aldıkları əfsanələrdə Ağrı dağı və

onun ətraf ərazilərində yaşayan yerli əhalinin nəsil ağacı ayrı-ayrı adda, yəni «Div nəslı» və «Əjdaha nəslı» namında mifik rəmzlərlə verilsə də, mə'lum rəvayət və əfsanələrdə eyni tayfa birliyinin Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi təşəkkülündə və formalaşmasında Ana Maya olmuş Mar/Maday/Maq tayfa ittifaqının mifoloji tarixindən xəbər verilir.

Bizim üçün daha önəmli cəhət odur ki, B.B.Piotrovski kimi görkəmli alim Van gölü və onun ətrafında, habelə Ağrı dağı və onun ətrafında yaşayan «yerli əhali»ni «Avesta» inancılı tayfalar olduqlarını qəbul və təsdiq edir.

B.B.Piotrovskinin «Van çarlığı» ilə əlaqədar gəldiyi bu yeni konsepsiyaya əlavə olaraq, xatırladaq ki, araşdırma zamanı Arme (Şupria) əhalisinin də Zərdüşti inancılı Türk tayfaları olduqları tarixi dəlillərlə aşkarlanmışdı.

Problemə siyasi meyllərdən, hər cür milli və dini şovinizmdən uzaq, real tarix və tarixilik kontekstindən yanaşırsa, o zaman, araşdırma boyu kifayət qədər dəlil - sübutla aşkarlanmış təkzibedilməz bir həqiqət qəbul ediləcəkdir ki, bəzi tarix ədəbiyyatında Mar/Maday/Maq tayfalarının adı altında nişan verilən qədim Ön Asiya və Qafqaz türk tayfalarına mənsub «Avesta» inancılı yerli əhalinin bir nəsil budağı Arme (Şupria) və Biyaini ölkələrinin ərazilərindən başlayaraq, Qafqazın geniş coğrafiyasına yayılmış ayrı-ayrı adda Türk tayfalarıdır.

Araşdırma zamanı istər arxeoloji dəlillərin şahidliyi, istər qədim müəlliflərə istinad edilən fikirlər, istər erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilərin özlərini çıxılmaz vəziyyətə salan ziddiyyətli konsepsiyaları və başqa dəqiq sənədlər sübut edir ki, nə Bagistan qaya yazılarında adı tarixləşmiş Arme (Şupria) ölkəsi, nə də Biyaini və Part dövlətləri ilə, bəzi əsassız, qondarma (Şərqi zəngin, tükənməz sərvətində tarixən gözü olmuş Qərbi Avropa və Rus cahangilərinin siyasət «mətbəx»ində hazırlanmış «yapışqanla») «yapışdırıqdan» başqa, heç bir «varislik» əlaqəsi olmayan erməni babalarına həmin ərazilərdə «tarixi Armeniya», hələ üstəgəl «Böyük Armeniya» axtaran alimlər özlərini çirkəbli siyasət xatirinə elmin şərəfli yüksəkliyindən kilsə cəfəngiyatı ilə «etnik tarix» toxuşduran səviyyəsiz cahil erməni keşişlərinin səviyyəsinə endirmiş olurlar.

Deyilənlər bu günə qədər çirkəbli siyasətin qüvvətli yumruqları altında qalmış ədalətə nişan verərək təkzibedilməz bir həqiqəti təsdiq etdirir: «Daş balıq» abidəsi də, B.B.Piotrovskinin təqdim etdiyi hekayətlər də vahid kökdən pöhrələnib qalxan, lakin müxtəlif ədəbiyyatda ayrı-ayrı adla (marlar, madaylar, maqlar, oğuzlar və b.) nişan verilən qədim tarixdən iç-içə yaşamış, dili bir, dini-imanı bir, həyat tərzi və məişəti bir, xeyir-şər mərasimləri bir qardaş tayfaların

¹ B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. s.141-142.

² Yəni orada, s.141.

mə'nəvi və mədəni tarixindən xəbər verirlər. Ancaq, əfsuslar olsun ki, istər «Daş balıq» abidələr, istərsə də Biya (Van) gölü ətrafından toplanmış bu hekayətlər günümüzdə qədər tarixi keçmiş elmə müəmmalı qalan, etnik adı mə'lum olmayan mühacir ermənilərin ünvanına yazılır. Eynilə qədim Nəxçuan ölkəsinin sakinləri olan Mar tayfalarının epik nəğmələrinin, rəvayət və əfsanələrinin də bir zaman üzləri kilsədə köçürülərək, «Vipasank» adı ilə toplum hala salınmış və «erməni xalq eposu» kimi qələmə verilmişdi.

Manuk Abeqyanın soylədiklərinə diqqətli olsaq, o zaman aşkarca görürük ki, erməni alimi istəməsə də həmin ədəbiyyatın Marlara aid olduğunu e'tiraf edir.

Erməni mifoloqu yazır: «... Bizim qədim Vipasankda marlar kifayət qədər böyük yer tuturlar.

Rəvayətə görə, Artaxatın yaxınlığında yaşayan vişapazların (vişapidlərin) torpaqları Masisdən Şərqi tərəf düz Qoxtnaya¹ qədər uzanıb gedirdi. Çar I Artaxes Armeniyanın (yuxarıda qət'i aydın oldu ki, erməni kilsəsinin təqdim etdiyi istər «I Artaxes Arşakuni», istərsə də «Atarpatenali Artaxes» ayrı-ayrı Türk tayfalarından olan rəvayət çarlarıdır, onların adına istinad edilən «Armeniya» dövləti də elmi əsası olmayan cəfəngiyyətdi – Ə.T.) Şərqi və Qərbi hissələrini birləşdirən yeganə rahat yer kimi öz paytaxtını məhz onların ərazisində salmışdı. Təbii ki, bizim eposumuzda öz əksini tapmış **marlarla** mübarizə burada meydana gəldi. Bu, eyni zamanda, göstərir ki, bizim epos məhz bu yerlərdə, yaxud marların yaşadığı yerlərin yaxınlığında yaranmalı, inkişaf etməli və mövcud olmalı idi.

Bunu təsdiq etmək üçün biz M.Xorenskinin tarixi dəlillərinə müraciət edə bilərik. O, deyir: «Qoxt vilayətinin sakinləri vipin (nəğməkarın – Ə.T.) oxuduğu mahnıları məmnuniyyətlə qoruyub saxlayırlar. Vipasankın mahnı və rəvayət kimi uzun müddət ərzində Qoxt vilayətində mövcud olması onunla izah olunur ki, bu yerlərdə bütperəstlik hələ uzun müddət qalmışdı.

... Qoxt sakinləri hətta Maday mənşəli olmasaydılar belə, hər halda onlar qonşu madaylıların – marların əfsanələrini götürüb mənimsəyə və uzun müddətə qoruyub saxlaya bilərdilər».²

Erməni aliminin özü təsdiq edir ki, Ağrıdağı vadisindən başlayaraq, indiki Naxçıvan vilayətinin Arazla sərhəd olan hüdüdlərinədək Mar tayfalarının ölkəsi olmuşdur. «Erməni xalq dastanları» (Vipasank) adı ilə «erməniləşdirilən» xalq yaradıcılığı da Marlara məxsusdur.

M.Abeqyan bu fikirlə mənsub olduğu dünya erməni diasporasının Qafqaz Oğuz Albaniyası əraziləri ilə əlaqədar qaldırıcıları məkrli iddiaların heç bir tarixi əsası olmadığını təsdiq etmiş olur.

Yuxarıda deyilənlərə istinadən «Daş balıq-Əjdaha» abidələri ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlirik: Nəhəng qaya parçasını yonan, ona balıq görkəmi verən və balıq – daşın üzərində «Buğa kəlləsi» və bu sıradan olan inanc elementlərini oyan tişə ustası tə'lim aldığı «Avesta» me'marlıq məktəbinin mahir sənət adamlarından olduğunu nişan vermiş və öz etnoşəxsiyyətini əbədiləşdirmişdir.

Bütün bu deyilənlər 24 «Daş balıq» abidəsi ilə bağlı araşdırmalardır. Bəs, ekspedisiyanın məqsədi bu idimi? Əlbəttə, yox!

Əvvəldə deyilənlərdən bəlli olur ki, ekspedisiya kilsə rəvayət ədəbiyyatında adı çəkilən Artaxat, Divin və başqa şəhərlərin «tarixi yerini» müəyyənləşdirmək üçün güclü su mənbəini və şəhərləri təchiz etmiş su kanallarını aşkarlamalı idi. Ekspedisiya bu məqsədlə işə başlayır. N.Y.Marr nəzərdə tutulan Azat çayına kifayət qədər su axıda biləcək «Yeddi qardaş arxını» və neçə şəhəri tə'min edəcək nəhəng su ambarını «aşkarlasa» da, o, ekspedisiyanın qarşısına qoyduğu məqsədi tamamilə «unudur». Əlbəttə, bu da səbəbsiz deyildir. Çünki açıqlanmasa da, mö'təbər ekspedisiyanın gəldiyi nəticə geniş müəlliflərin istifadə etdikləri rəvayətlərdə adları çəkilən Artaxat, Divin və başqa şəhərləri Qafqazda axtarmağın əsassız olduğunu sübut edirdi. Ekspedisiyanın nəticəsi əsas verir söyləyək ki, Artaxatın «mövcudluğuna» səs verməyən N.Y.Marrı günahlandıran N.B.Arakelyan əsassızdır, onun Qərbi Azərbaycanda «erməni Artaxatı» axtarırları Türk tarixinə qarşı növbəti erməni terrorundan başqa bir şey deyildir.

Yuxarıda deyilənlərdən mə'lum oldu ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rus tarixçiləri Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz ərazisində yaşayan yerli əhalinin Türk mənsubiyyətli «olmamasını» «sübut» etmək üçün uydurma və ziddiyyətli rəvayət versiyaları ilə «Böyük Armeniya» ülluziyası yaradan orta əsr erməni keşişlərinin arxasınca getmiş və könüllü surətdə bədnam siyasət naminə səviyyəsiz keşişlərin əsirinə çevrilmişlər.

Dünya tarixi erməni və gürcü babalarını tanımadığı bir dövrdə, hələ III Daranın səltənəti illərində şanlı babamız Artaxatın Qərb hüdüdləri Pont dənizinə, Şərqi Qırqan sularına dirənən, Cənubdan Kiçik Maday ərazilərini əhatə edən ölkəmiz daha sonralar onun şərəfinə «Atarpatena» adı ilə milli tariximizə çevrilmişdir.

«Atarpatena» anlamının Zərdüşti etimologiyaya (əvvəldə sözün etimoloji təhlili verilmişdi) uyğun açımı ilə hələ qədimdən Qafqaz

¹ Qoxtan – ermənilərcə qədim Nəxçuan elinin Culfa ərazisi.

² M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.39.

türklərinin məskun olduqları coğrafi ərazi ota əsrlərdə dünya səyyah və tacirlərinin diqqətini «Odlar ölkəsi» namında cəlb etmişdir.

Bolşevik-daşnak Kremlin ölkəmizi Azərbaycan¹ adlandırmaqla Arazın hər iki sahilində Azərbaycan türklərinə qarşı əsil iftira və əsil Səlib yürüşü başlayır. İstər fars, istər Rus tiranizminin eyni mətbəxdə hazırlanmış ideoloji hücum proqramında vahid konsepsiya Azərbaycan türklərinin türkcülüyünü danır, bizi XI əsrdə Orta Asiyadan gələn Səlcuqlar tərəfindən assimilyasiya «etdirir».

Bəs, biz Azərbaycan türkləri kimlərik?! On illərlə bizə qarşı yağdırdığınız hərcayı fikirlər, böhtanlar və iftiralar tarixdirmi?! Olmaya biz tarixdə tarixsiz yaşamışıq?!

Yox, ağalar və cənablar! Sizlər bizim nə əsli-köklü türkcülüyümüzü, nə də təkcə adı ilə sizlərin canına vahimələr salmış və salan indiki Osmanlı Türk qardaşlarımızın Orta Asiya qohum Türk ellərinə tarixin bir çağında gedən və Azərbaycan türklərinin babaları ilə vahid Ana kökdən qanı bir, dili bir, inancı bir, məişəti, adət ən'ənəsi, yaşayış tərzini bir olmuş ulu babaları Səlcuqun ulu tarixdən Güney Anadolu və Qafqaz coğrafiyasına sahiblik etmiş Oğuz elinə məxsus ərazilərdən olduqlarını, nə də onun yeni nəsil dalğasının mə'lum tarixdə ilkin əcdad ocağına hierət² etdiyini dana bilərsiniz.

Kim və hansı maddi əsasla iddia qaldıra bilər ki, tarixin qədim dövrlərindən Güney Anadoludan³ başlayaraq, ta... Dəmir Qapı Dərbənd torpaqlarının Xəzərin ləpəldöyənünə dirənənədək Ön Qafqaz coğrafiyasının sahibləri olmuş Oğuz tayfalarının hər hansı bir boyu, o cümlədən, alp-ərən Səlcuqun («Kitabi-Dədə Qorqud») mənsub

¹ «Azərbaycan» ölkə adımızı yaradan üç komponentin (Azər-bay-can) hər birinin Azərbaycan türklərinin ulu ilahi həyatı və məişəti ilə bağlı olması barədə ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu, Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'ənəsi, I fəsil.

² Geniş Asiya və Avropa coğrafiyasını əhatə edən Türk tayfalarının qədim məskənlərindən aşkarlanmış arxeoloji, antropoloji və lingvistik mədəniyyət Böyük Türk elinin ayrı-ayrı hierət dövrlərinə aid tarixlərə şahidlik edir. Burada təəccübə səbəb olacaq inamsızlığa aparıb çıxaracaq heç bir səbəb yoxdur: hər dövrün özünəməxsus tayfaların, nəsilərin hierət tarixi, köç tarixi olmuşdur. Məsələn, SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş Sovet məkanından insanların bu və ya başqa səbəbdən kütləvi şəkildə tək-tək, ailə-ailə yeni məskən axtarırları məqsədlə dünyanın hər yerinə səpələnmələri gündəliyimizə daxil olmuş canlı prosesi xatırlayın.

³ İqdir əyalətindən Kars vilayətinə doğru Ağrı dağı vadisində Araz çayının sol sahilində geniş ərazilərdə yaşayan Azərbaycan türkləri ilə Osmanlı türklərinin, bizdən fərqli olaraq, dil, məişət, adət-ən'ənə, şadlıq və hüznün mərasimləri, bir sözlə, bütün sahələrdə yaşayış həyat tərzində eyniyyət bərabərliyi bizə əsas verir qat'i və hüdüddən hayıraq ki, Güney Anadoluda ululardan bəri Böyük Tannın əkdüyü vahid nəsil ağacının bir budağı Osmanlı türkü, digəri Azərbaycan türküdür.

olduğu boy Turan elinə¹ köç etməmiş, tarixin bir çağında onun yeni nəsil budağı olan Səlcuqlar - «Səlcuq Oğuzları» adı ilə əcdad ocağına dönməmişlər?!

Deməli, məsələ belədirsə, kimsə şübhə etməməlidir ki, XI əsrdə «Böyük Türk evinin» - Şərqi Qərbinə, başqa sözlə - Ön Asiyaya köç edən Səlcuq türkləri, şübhəsiz, Qərbi Avropadan tarixən ayrı-ayrı çağlarında Kiçik Asiyaya əlində silah hərbi yürüşlə gəlmiş yad xalqların, o sıradan bizansların müvəqqəti işğal etdikləri əraziləri azad etmiş, baba yurdunda oturmuş, əcdad ocağını yenidən alovlandırmış gənc nəsilidir.

Bizim yuxarıda söylədiklərimizin maddi əsasında dayanan bir sıra ciddi amillərlə yanaşı, hər şeydən əvvəl, bu gün Orta Asiyada ata-babadan yaşayan Türk xalqlarının dilindən kəskin şəkildə fərqlənən (bu həqiqət bir daha sübut edir ki, Oğuz tayfalarının gənc nəslini yeni məskəndə çox dayanmamış, dilini itirməmiş geriyə-əcdad ocağına qayıtmışdır) Osmanlı türkləri ilə Azərbaycan türklərinin arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil faktorudur.

Təsadüfi deyildir ki, Türkün qatı tarixi düşməni olan mə'lum dövlətlərin yüz illərdən bəri fəaliyyət göstərən ideoloji və inzibati irtica maşınının bütün ciddi - cəhdlərinə baxmayaraq, Səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türklərinin eyni ata-ananın əkiz övladları olması həqiqətini nəsilərimizin qan yaddaşından silə bilməmişlər.

Əgər bizim fikrimiz yanlış olsaydı Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında bu qədər anlaşılma və doğmalığa mümkün ola bilməzdi.

Başqa sözlə, bir-birindən uzaq coğrafi ərazilərdə məskun olmuş Səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türklərinin ayrı-ayrı xalq olaraq formalaşma prosesində onların iliyində, qanında Oğuz mayası, canında Oğuz ruhu olmasaydı, şübhəsiz, ata-baba yurdunu qoruyanlarla dədə ocağına yenidən qayıdan nəsil arasında tez bir zaman anlaşılıq dil-danışıq mədəniyyəti yarana bilməzdi. Bu proses Dədə kökə qayıdış idi, eyni qandan, eyni kökdən olan mə'nəvi dünyanın təkrar vahid kökdə - bir «canda» qovuşması idi!

Osmanlı və Azərbaycan türklərinin Dədə Oğuz kökünə qayıdışları və bir canda birləşmələri qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk

¹ Altay dağlarından axan Biy çayının sahilində salınmış bu günkü «Biysk» şəhəri də həmin çayın sahillərindən köç yolu ilə (qədim Türk tayfalarının fasiləsiz baş vermiş nə köç tarixi, nə də köç sayı mə'lum deyildir. Bu köçlərin - gedişlərin və qayıdışların şahidi arxeoloji mədəniyyət, xüsusən Türkün qan yaddaşına çevrilmiş məskən, dağ, çay, göl adlarımızdır) Kiçik Asiyaya gəlmiş Türk tayfaları adını bilmədikləri gölün ətrafında məskun olmuşlar və ona «Biya gölü» (bu göl ədəbiyyatda «Van» adı ilə qəlbə alınmışdır) demişlər. Onlar məskun olduqları gölün ətrafında tarixin mə'lum çağında Biyani («Biya ölkəsi») adında Şərqi ən qüdrətli dövlətini yaratmışlar.

tayfalarının əcdad torpaqlarında gözü olan Türkün tarixi düşmənləri bu birliyi pozmaq və yaranmış canlı divarı uçurmaq üçün hələ keçən yüz illiklərdən Qərb-Şərq ideoloji təxribat maşınları işə salınaraq, Azərbaycan türklərinin «fars mənşəli» əhali olmaları, Səlcuqi türklərin gəlişləri ilə onların «türkləşmələri» və bu sıradan olan kifayət qədər böhtan və iftiralar yaymışlar və bu gün də həmin məkrli ideoloji çirkəb içərisində eşələnirlər. Lakin düşmənlərin illərdən bəri fəaliyyət göstərən irtica maşınının bütün ciddi - cəhdlərinə baxmayaraq, Səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türklərinin eyni ata-ananın qoşa övladları olmasını nəsillərin qan yaddaşından silə bilməmişlər.

Müstəmləkəçi Rus imperatorluğu bu qardaşlıqdan, bu birlikdən iki yüz ildən bəri hər zaman qorxu keçirmişdi. Dəli Pyotorun vəsiyyəti əsasında imperiyanın tərtib etdiyi Şərq müstəmləkəçi fəaliyyət proqramına uyğun olaraq, mart 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi hesabına «müvəqqəti erməni vilayəti»nin yaradılması münasibətilə general Paskeviçin I Nikolaya yazdığı sevinc dolu müjdə məktubunda Qərbi Azərbaycanda rusların təşkil etdikləri «erməni dövlətinin türklərin bəğrinə çalınmış Paz» hesab etməsi açıq göstərir ki, Osmanlı Türkiyəsi ilə Qafqaz türklərinin əkiz qardaş birliyindən müstəmləkəçi ruslar və torpaqlarımıza sahiblənmiş köçkün, qaçqın və dilənçi ermənilər hər zaman qorxu və təhlükə hiss etmişlər.

**XI FƏSİL. RƏVAYƏTDƏ «ÖZGƏ ÖLKƏLƏRİ»
ADLANDIRILAN QAFQAZIN KİÇİKASİYALI QATLAS
TƏRƏFİNDƏN SƏKKİZ ÖVLADI (AYOS, KARTLOS VƏ B.)
ARASINDA BÖLÜŞDÜRÜLÜLMƏSİ. KAPPADOKİYALI
NİNONUN ATƏŞPƏRƏST MESXET MAQ ƏHALİSİNƏ
«XRİSTİANLIQ GƏTİRMƏSİ». XVI ƏSRDƏ İLK ERMƏNİ
KİLSƏSİ QAFQAZDA**

Qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının ulu keçmişinə, mədəniyyətinə, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə sahib çıxmaq üçün gürcü keşişləri və tarixçiləri erməni həmkarlarından geri qalmamışlar.

Diqqət edək.

Yəhudilərin dini kitablarının ilk variantında verilmiş əfsanədə təsvir edilmiş məşhur Daşqın hadisəsindən sonra Noy¹ nəslə guya Babilə Sanaar vadisində yaşamış və ilk insan nəslə də bu ərazidən yer üzünə yayılmışdı.²

Ön Asiyanın qərb əyalətlərindən başlayaraq, Qafqazın, habelə, Terek və İtil (Volqa) çaylarının sahilərində başdan-başa əyalətlərin və ölkələrin əcdaddan yerli-köklü sakinləri «olduqlarını» «sübut etmək» üçün erməni-gürcü keşişləri yəhudilərin kitabından gələn əfsanənin məzmununa əlavələr edərək, müxtəlif versiyalarda sərgüzəştli əhvalatlar uydurmuş və mənsub olduqları xalqlara, milli mənafe baxımından, nəsil şəcərələri tərtib etmişlər.

XVIII əsrin sonlarında Rus çarının Ön Qafqazın gürcülər yaşayan ərazilərini işğal etdikdən sonra yeni qüvvətli hamiliyi hiss edən xristian azlığında oyanış baş verdi və kerçək tarixlə əlaqədar heç bir söz deməyən adi şəcərə sxemləri kilsələrdə geniş variantlarda rəvayət «tarixlərinə» çevrilməyə başladı. Maraqlı cəhət odur ki, yeni siyasi mühitdən çevik və ən yüksək dərəcədə istifadə etmək və beləliklə, qədim Ön Asiyanın qərb əyalətlərindən başlayaraq, Xəzər dənizindəkə olan geniş coğrafi əraziləri öz adlarına çıxmaq məqsədilə yeni-yeni versiyalarda rəvayət və əfsanələr uyduran erməni və gürcü kilsələri

¹ Mifoloji tarixdə ilkin Şumerlərin «Gilqamış» eposunda xəbər verilmiş Daşqın hadisəsi neçə min illər sonralar yəhudi rəvayətləri tərəfindən sərbəst redaktə zamanı, etnik mənafe baxımından, qədim mətnə əlavələr edilmiş. Şumer epos qəhrəmanı Ziusndranın (yunanlarca Ksisutros) adı «Noy» anlamı ilə əvəz edilmişdir. Ətraflı bax: Dünya xalqlarının milləti, c. I, s.468.

² Elm sübut etmişdir ki, «dünya tarixi şumerlərdən başlayır.» İnsan övladının oyandığı sübh çağından ikiqayarasında (yunanlarca Mesopotamiya) tarixin elm-zəka tonqallarını yandırmış Şumer-Türk tayfalarına məxsus ulu tarixə sahiblənmək məqsədilə «Bibliya» təəssübkeşləri bilərəkdən hadisələri yəhudi Noyun adı ilə əlaqələndirirlər.

arasında, sözün əsl mənasında, ciddi «yarış» başlayır: yeni-yeni xəritələr cızılır, əvvəlki geniş müəlliflərin kitabları və materialları yeni siyasi şəraitə uyğun cümlə-cümlə redaktədən keçirilir. Elə bu illərdən də qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarına aid olan ərazilərin və m.ö. minillikləri yaşadan zəngin mədəniyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinin «sənin-mənim» bölgüsü üstündə erməni-gürcü keşişləri arasında baş vermiş didişmələr regionda xalqlar arasında bu gün də davam edən qanlı düşmənçiliyin əsasını qoymuş oldu. Adı kilsə konfliktinin miqyasını genişləndirmək, ona cahil və nadan xalq kütləsinin arasında dini və siyasi rəng vurmaq, onu kiçik çəkişmələrdən, birdən-birə xalqlar arasında qət'i silahlı düşmənçiliyə çevirmək sözsüz, Qafqaz imperiyanın odlu zəncirində saxlamaq üçün Rus çarının siyasətinə tam uyğun idi. Xatırladaq ki, haçansa istər erməni, istər gürcü kilsəsində hər hansı naməlum keşiş, yaxud keşişlər tərəfindən tərtib edilmiş nəsil şəcərələri ətrafında uydurulmuş ziddiyyətli əfsanə və rəvayətlər qələmə alındı, o zamandan da onların əsasında daha sonralar tarixçilər tərəfindən «milli tarix» kitabları yazılmağa başlandı. İbratamız hal odur ki, keşişlərin özləri uydurduqları yalan əhvalatlara, özləri də «gerçək tarix» kimi baxdılar.

Beləliklə, keşişlər öz yalanlarına özləri inandılar və həmin uydurma rəvayət və əfsanələr əsasında mənsub olduqları xalqlara «kilsə tarixi» tərtib etməyə başladılar.

Erməni və gürcü tarixçiləri də mənsub olduqları xalqlara Şərq tarixi yazmaq arzusunda olsalar da, əllərində heç bir maddi əsas olmadığı üçün «kilsə tarixlərinə» söykənməkdən başqa, necə deyirlər, tutacaqları divar yox idi. Elə buna görə də arxalarını Kremlə söykəmiş erməni-gürcü tarixçiləri kilsə rəvayət və əfsanələrini qılınc və qalxana çevirərək sonralar gəlib yerləşdikləri ərazilərdən aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyəti öz babalarının ünvanına yazmışlar. Bir maraqlı cəhət də odur ki, qədim Türk tayfalarının ulu torpaqlarının və zəngin mədəniyyətinin bölgüsü üstündə bu gün də erməni-gürcü keşişləri və alimləri bir-birini qırıb-çatırlar.

Biz burada Ön Asiya və xüsusən Qafqaz coğrafiyasına sahib çixan ermənilər barədə, fikrimizin davamı olaraq, bir neçə söz (onlar barədə bura qədər söylənənləri kifayət hesab edirik), gürcülər haqda da qısa danışmaq fikrindəyik.

Erməni keşişlərinə məxsus əfsanənin bir variantında deyilir ki, «Daşqın»dan (dedik ki, yəhudi rəvayəti «Tövrətin» ilkin variantında qələmə aldıkları «Daşqın» əhvalatını «Gilqamış» dastanından əxz etmişlər) sonra Nuhun övladları Xaldeylərin Sanaar vadisində rahat yaşayırdılar. Birincilik uğrunda mübarizədə Xaldeylərin başçısı Bell-Nimrud ilə Qatlasın oğlu Hayk arasında düşmənçilik qızışır. Mübari-

zədə məğlub olan Hayk can qurtarmaq üçün 300 ailə üzvü ilə birlikdə qaçır və indiki Naxçıvan əyalətində gizlənir.¹

Guya bu əyalət əvvəllər onun atası mifik Qatlasın hakimiyyəti altında olmuşdur. Haykın və onun törəmələri olan hayların nişan verdiyi qədim «Naksuana» (Nəxçuan) ilə «tarixi» əlaqələri «Bibliya»nın XIX əsrin birinci yarısında rusizmin «Türksüz Qafqaz» siyasətinə uyğunlaşdırılmış yeni erməni variantına əlavə edilmiş əfsanədə xəbər verildiyi qədərdir, nə az, nə çox.

Q.A.Xalatyants bu əfsanəni başqa məzmununda işləyir, təsvir edilən hadisələri guya real tarixin təsdiqi baxımından təqdim edir. Məsələn, müəllif Bell-Nimrudla Haykı Babilə deyil, Van gölü ətrafında güclü orduların üz-üzə dayandıqları «tarixin» real qəhrəmanları kimi təsvir edir. Mə'lumdur ki, bu ağır döyüşdə Hayk qələbə çalmalıdı və çalır da.

Maraqlıdır, əfsanəyə görə, Bellə (Nimrudla) Haykın arasında konflikt Babil şəhərində baş vermişdir, bəs, heç bir əsas olmadan, əfsanə qəhrəmanlarını müharibə meydanına sürükləməkdə və hadisəni Babilə Van gölü ətrafında Biyainiyə köçürməkdə erməni tarixçisi hansı məqsədi güdürdü?

Gölin sualın cavabını Q.A. Xalatyantsın öz dilindən eşidək: «Bundan sonra bu ölkə (Biyaini - Ə.T.) Haykın şəxsi mülkiyyəti olur və onun adı ilə Hayk, yəni Armene və ya Armeniya adlanır».²

Müəllifin fikrinə, hələ yer üzünün əfsanəvi şərtlərlə «bölündüyü» çağlardan Van gölü ətrafındakı torpaqlar guya (Biyaini, Assuriya yazılarında «Urartu» - Ə.T.) Haykın şərəfinə «Armeniya» adlanmışdır. Əlbəttə, dini əfsanəni real tarix adına bizə qəbul etdirməyə çalışan Q.A.Xalatyantsdan hansı elmi əsasla heç cür linqvistik-semantik qohumluğu olmayan «hayk» və «Armeniya» sözləri arasında eyniyyət işarəsi qoymasının səbəbini də sual etməyə dəyməz.

Nə üçün? Çünki o, başqa yad soydan olan insanlara qarşı düşmənçilik etmək və onlara məxsus olan hər hansı əmlaka sahib çıxmaq əxlaqı ilə nəsillərin beyinlərini acılı böcək kimi zəhərləyən keşişlərin ən layiqli varislərindəndir.

Erməni keşişlərinin gürcü həmkarları da qədim Türk tayfalarının torpaqlarını və dövlətlərini hərbi əsir olmuş avropalı İver (İber) adlı babalarının ünvanlarına yazmaq üçün «Bibliya» əfsanələrinə ciddi əlavələr edərək, onlardan öz xeyirlərinə istifadə edirlər. Bundan başqa, onlar da Herodotda (aloroidlər və b.) və digər qaynaqlarda adları çəkilən müxtəlif tayfa adlarını heç bir dəlil-sübut gətirmədən «qədim gürcü» tayfaları kimi öz adlarına çıxırlar və həmin

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.94-95

² Q.A.Xalatyants. Armeniyanın tarixi öçerkləri. M., 1910, s.22.

tayfaların simasında Biyaini və Xett dövlətlərinin ərazilərini, habelə «Mesx» etnos adı ilə də Qafqazı «işğal» edirlər.

Bura qədər Nuh əfsanəsinin Ön Asiya ilə erməni-gürcü variantının bir qismini xatırladıq. İndi də gəlin Qafqazı çox sakitcə, astaca-ustaca işğal etmiş erməni-gürcü xalqının nəsil şəcərəsinin «Bibliya» variantına və onlarla, əsasən gürcülərlə (ermənilərlə əlaqədar kifayət qədər danışılmışdı) əlaqədar Qafqaz tarixindən danışaq.

Əfsanədə xəbər verilir ki, Qatlasın (Öoqorma, Torqama, yaxud Toqlata) səkkiz oğlu olmuşdur: Ayos, Kartlos, Bard, Movkan, Lek, Herar, Kafkaz və Eqres.

Guya Qatlas hələ öz sağlığında «başqalarına məxsus qonşu ölkələri» (seyrətləmə bizimdi – Ə.T.) oğlanları arasında bölüşdürmüşdü.¹

Bu bölgədə başdan-başa Qafqaz ölkələri, Terek və Don sahilləri, Kuban əraziləri, habelə qədim Türk tayfalarına məxsus başqa ölkə və vilayətlərin adı göstərilməklə hər bir qardaşa ayrı-ayrılıqda paylanılır.

«Qonşu ölkələr» pay-puş edilərkən ayrılmış səkkizinci bölgünün varisi haqqında deyilənləri olduğu kimi vermək mövzumuz üçün daha maraqlıdır.

Əfsanədə xəbər verilir: «Qatlasın böyük oğlu Hayk atasının mülkünə, başqa sözlə, Armeniyaya (Biyaini dövlətini nəzərdə tutur – Ə.T.) varis oldu.

Armyanlar onu özlərinə nəsil başçısı hesab edirlər və onun adı ilə özlərini Hayk, Vətənlərini Haykistan adlandırırlar. Haykın ilk məskun olduğu yer Van gölünün yaxınlığında olmuşdur. Orada Haykadzor (Hayk vadisi) adlanan vadi bu günə qədər onun adını saxlayır. O, orada Hayk adında ilk armyan şəhərini inşa etdi. Bir neçə il keçəndən sonra Hayk Araks çayının sahillərinə doğru hərəkət etdi.»²

Əfsanədəzənin verdiyi xəbərə görə, guya beləliklə, Van gölü ətrafından başlayaraq, Araks (Araz) çayının sol sahili boyu Ağrı (ermənilərcə Masis, Ararat) dağı ətəyindən uzanıb gedən qədim Aza ölkəsinin (vaxtilə Biyaini çarlarının işğal etdikləri ölkə) torpaqları daxil olmaqla, Türk elinin geniş coğrafi ərazisi mifoloji tayfa başçısı Haykın şərəfinə «Haykistan», yaxud «Hayastan», ölkə əhalisi isə «Hayk», «Haykazan», yaxud sadəcə «Hay» adlanır.

Deməli, Mesopotamiya-Babil əfsanələri əsasında «yaradılmış» «Haykistan» («Hayastan») adı ilə «tarixləşdirilmiş» mifik ölkə Qərbi

¹ Başqalarına məxsus oğurlanmış, yaxud çapılıb-talanmış əmlakın oğrular, ya da quldurlar arasında «dədə malı» kimi bölünməsi məsələsi el içərisində məşhur misaldır, ancaq başqa xalqın babalarına aid olan qədim torpaqların kilsə rəvayətlərində «dədə malı» bölgüsü ilə pay-puş edilməsi təcrübəsi erməni-gürcü kilsələrinə və tarixçilərinə məxsusdur.

² İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.95-96.

Avropadan gələn, etnik mənşəi bu günə qədər elmə mə'lum olmayan mühacir erməni babalarına məxsus ilk əfsanəvi «vətənin» coğrafi ərazisidir. Əfsanəyə görə, Kiçik Asiyada Haykın nəslı artır, onun oğlu Armenak Araks (Araz) çayını adlayaraq qədim Aza ölkəsinin Qafqaz ərazisini «Göyçə gölünədək» oğlanları (Aramais, Qeqam, Şara, Amasiya və Ara) arasında bölür.

İ.Şopenə görə, guya bu bölgüdən sonra həmin coğrafi ərazi, Qərbi Azərbaycan Armenakın şərəfinə «Armeniya» adlanır. Halbuki, bir neçə cümlə əvvəldə İ.Şopenin özü Armenakın babası Qatlasın «Armeniya» adında ölkənin hakimi olduğunu yazır.

Q.A.Xalatyants isə «Armeniya» ölkə adını nə Qatlasla, nə də onun nəvəsi Armenakla əlaqələndirir. O, Van gölü ətrafı ərazini «Haykın» adı ilə bağlayır.

Eyni əfsanə versiyasında özünü qabarıq göstərən bu ziddiyyətlərin yalnız bir səbəbi var: Hansı yolla olur-olsun, həm Kiçik Asiyada qədim Biyaini dövlətinin, həm də bu dövlətin Göyçə gölünün şərqində vaxtilə işğal ərazisinə daxil olmuş indiki Qərbi Azərbaycanın inzibati xəritəsinin üzərində «Armeniya» sözünü yazmaq.

Fikrimizi bir qədər başqa şəkildə izah etməyə çalışaq.

Bir qədər əvvəldə Biyaini daş yazı mətnindən gətirdiyimiz nümunədə xəbər verilir ki, Biyaini çarları Aza ölkəsinin Göyçə gölü və onun ətraf ərazilərini də işğal etmişlər. Babil əfsanəsini rusların Qafqazı işğalından sonra yaranmış sırf xristian ruhlu siyasi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq, ciddi redaktədən keçirmiş erməni kilsəsi Biyaini dövlətinin Biya (Van) gölü ətrafı torpaqlarını və Biyaini çarlarının işğal etdikləri Arazın sol sahilinə doğru Ağrı dağının ətəklərində olan ərazilər də üstündə mifik çar Haykın şərəfinə «Haykistan» («Hayastan») adlandırırlar. Ancaq mə'lum olmur ki, bəs, erməni kilsəsi hansı səbəbdən Haykın «nəsil artımı» ilə Biyaini çarlarının müvəqqəti işğal etdikləri Göyçə gölü və onun ətraf ərazilərini «Armeniya» adı ilə nişan verirlər.

Deməli, erməni kilsəsi əfsanə «tarixi»yə görə, indiki Türkiyə Respublikasının aid ərazisini «Hayastan», Qərbi Azərbaycan torpaqlarını «Armeniya» adı ilə nişan verir.

İbrətamiz tarix odur ki, çağdaş erməni xalqının etnik adı elmə bəlli olmayan babalarına nə Haykla bağlı Mesopotamiya əfsanələrinin, nə də Biyaini çarlarının hər hansı bir cəhətdən zərrəcə heç bir tarixi aidliyyəti olmadığı halda, başqa xalqlara məxsus mə'nəvi mədəniyyət və dövlətçilik tarixi bu günə qədər «erməni tarixi» adı ilə qələmə verilir.

«Böyük Armeniya» mifinin meydana gəlməsinin bir variantı da bu xatırlanan əfsanə ilə əlaqədar idi.

M.Xorenskidə «Armeniya» ölkə adı Haykın nəvəsi Armenakın deyil, Biyaini çarı Aramın şəxsiyyətinin mifoloji prototipi ilə ilişikli olduğu bizə mə'lumdur. Rəvayətdə xəbər verilir ki, çar Aram Kappadokiyaya çar Arimin nəslindən olan Armenlərin üstünə qoşun çəkir, onların ölkəsini xarabazarlığa çevirir, orada «Birinci Armeniya» adında «dövlət» təşkil edir.

Deməli, qədim Kappadokiya «Birinci Armeniya» hesab edilir. Bəs, M.Xorenski Aramın «qədim Armeniya» «çarlığını» hansı coğrafi ərazidə lokalizə edirdi?

Bu suala «Armeniya tarixi»ndə cavab verilmir. Burada yalnız Kappadokiya qələbəsindən sonra çar Aramın «qədim Armeniya»ya «qayıtdığı» söylenebilir.

Göründüyü kimi, rəvayətin ayrı-ayrı versiyalarına istinadən «armyan» və «Armeniya» anlamları M.Xorenskidə çar Aramın, İ.Şorendə Armenakın, Q.A.Xalatyantsda Haykın adına yazılır. Qr.Kapantsyanda isə ədəbiyyatda erməni xalqının babası olaraq qəbul edilmiş əfsanəvi Haykla heç bir ilişikliyi olmayan «Hayasa-Azzi», gah da «Hayasa-Atsts» adları ilə nişan verilən tayfa (eyni adda «ölkə» də uydurulur) xilaskar mələyə çevrilir, Biyaini ölkəsinə maneəsiz, sakitcə «daxil olur» və qısa müddət ərzində qüdrətli bir dövlət, onun zəngin mədəniyyətə malik əhalisi bir ovuc azsaylı etnik (əgər tarixi «mövcudluğuna» inansaq) icma tərəfindən assimiliyasiyaya məruz qalır və bundan sonra ölkənin «Biyaini» («Urartu») adı «unudulur», həmin ərazi «Armeniya», onun əhalisi (heç bir erməni tarixçisi Biyaini əhalisinin etnik mənşəindən danışmır – Ə.T.) «armyan» adlandırılır.¹

Başqa bir erməni müəllifi, Bakı İmperator Aleksandr adına kişi gimnaziyasının müfəttişi Q.A.Xalatyants isə Biyaini ölkəsini və onun əhalisini tam başqa verisiyə ilə «erməniləşdirir». O, erməni babalarını gəlmə Kimmerey tayfaları ilə yerli Biyaini əhalisinin (heç bir erməni tarixçisi Biyaini əhalisinin etnik mənşəindən danışmır – Ə.T.) «hibriti» hesab edir.

Q.A.Xalatyants fikrinə davam edərək yazır: «VII əsrdə Şimali-Şərqdən bütün Ön Asiyaya – Şərqdən Elamdan Urartuyadək – Sapard, Aşkuz, Mad adı ilə müxtəlif hind-avropadilli Kimmereylər axışb-doluşdular. Kimmereylər urartuların taleyinə həlledici təsir göstərdilər. Hind-avropadilli gəlmələrlə köhnə əhalinin qarışığından yeni xalq yarandı – armyan babaları».²

Mə'lum daş yazılarında heç yerdə, ölkə adı olaraq, «Urartu» sözü xatırlanmır, hər yerdə «Biyaini» namı işlədilir. Rus tarix

ədəbiyyatında «Urartu» adının qabardılması Venetsiya mxtarıstlərinin bəzi Avropa tarixçilərinin qələmilə əsasını qoyduqları «Böyük Armeniya» uydurmasının «elmi-nəzəri tarixinin» yaradılmasına xidmət edir. Burada sözün əsil mənasında Türk ölkəsinin yapışdıraraq «Urartu» adı Rus imperatorluğunun Qafqaz siyasətilə bağlı Rus tarixçi ideoloqları tərəfindən erməniləri Biyaini dövlətinin Qafqaz tarixinə çəşdirici yeni bir ad «bölgüsü» əsasında «varis» etmək məqsədi daşıyır. Bundan başqa, Q.A.Xalatyantsın Kimmereyləri «hind-avropadilli xalq» kimi qələmə verməsi, onları Elamdan istiqamətləndirib Biyainiyə gətirməsi, onları Biyaini ölkəsinin «köhnə əhalisi» (erməni tarixçiləri ad çəkmirlər – Ə.T.) qarışdırması və bu iki Türk tayfasının «birləşməsindən» yeni «hibrit» - «erməni babaları» alması, əlbəttə, tarix deyil, erməni allahı «Astvasın» «mö'cüzəsidir». Deyilənlərdən qət'i aşkar olur ki, keşiş ədəbiyyatından gələn ənənəvi ayrı-ayrı rəvayət versiyalarına müxtəlif fərdi mövqelərdən yanaşan erməni tarixçiləri adsız babalarını gəlmə deyil, yerli-köklü asiyalı etmək üçün onları gah Hayk mifik obrazı ilə Babilə, gah çar Aramla «Arme» (Şupria) və Kappadokiyaya («Birinci Armeniya»), gah Hayasa tayfası ilə Biyaini ölkəsinə, gah Kimmer (Kəmər, Qəmər) tayfasının və Biyaini əhalisinin «yeni hibritinə», gah da... və sair və ilaxra - kifayət qədər fantastik, sağlam aqlın qəbul etməyəcəyi «Bibliya» əfsanələri ilə qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının başqa ərazilərinə də «sahib» edirlər.

Dini əfsanədən gələn «Hayk» və «Haykistan» anlamları keşiş müəlliflərin xidmətləridirsə, «Armyan» və «Armeniya» sözlərinin xalq və ölkə adları kimi tarix ədəbiyyatına gətirilməsi, artıq XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rus və erməni tarixçilərinin xidmətlərinə aid idi. Bu səbəbdən, əsassız olaraq, çarın Şərqi siyasətini həyata keçirən Rus tarixçiləri və arxeoloqları Biya (Van) gölü ətrafından başlayaraq, Biyaini dövlətinin inzibati ərazisinə müvəqqəti daxil edilmiş Qərbi Azərbaycan torpaqları da daxil olmaqla, Qafqaza gətirilən və məskunlaşdırılan dilənçi erməniləri Biyaini varisləri kimi qələmə vermişlər.¹

Qədim Şərqi tarixinə qarşı XIX əsrin əvvəllərindən Venetsiya-Rusiya mxtarıstləri tərəfindən başlanmış ideoloji terrorizm kompaniyasının ardıcıl fəaliyyətləri keşişlərin, istərsə də başqa xalqlardan olan qədim və orta əsr müəlliflərinin əsərlərinin tərcümə nüsxələrində öz acı «bəhrəsini» vermişdir. Həmin şikəst edilmiş tərcümə nəşrlərinə «mö'təbər» qaynaq olaraq söykənmiş çağdaş erməni tarixçiləri Biyaini dövlətinin m.ö VI əsrdə (m.ö. 590-cı ildə) baş vermiş süqut dövrünü Maday çarı Kiaksarla deyil, coğrafi kordinatları

¹ Qr.Kapantsyani. Erməni tarixinin başlanğıcı. Qədim Kiçik Asiya. İrəvan, 1956. s.25.

² Q.A.Xalatyants. Qədim Armeniya tarixi öçerkləri. M., 1910. s.12.

¹ Ətraflı bax: B.B.Piotrovski. Van çarlığı (Urartu). M., 1959. s.5.

mə'lum olmayan ərazidən gələn və guya döyüzsüz olaraq, Biyaini torpaqlarına «daxil olan» uydurma «Hayasa-Atsts», yaxud «Hayasa - Azzi» adlandırılan tayfaların (bəs, hansının? Erməni tarix ədəbiyyatının özündə bu məsələ mübahisəlidir, qəbul edilməz fikirdir) yerli əhalini qısa zaman ərzində «assimiliya etmələri» ilə əlaqələndirirlər.

Heç bir elmi və tarixi əsası olmayan bu konsepsiyadan (Qr.Kapantsyanın nəzəriyyəsi) sonra XIX əsrdən başlayaraq, erməni tarix ədəbiyyatında «urartular» sözü «armyan», «Urartu» dövlət adı «Armeniya» anlamı ilə əvəz edilir.

Beləliklə, istər Q.A.Xalatyantsın, istərsə də Qr.Kapantsyanın mə'lum fantastik konsepsiyalarının davamçıları olan erməni tarixçiləri Biyaini çarlarının yerli Türk əhalisi ilə birlikdə yaratdıqları Kiçik Asiya və Qərbi Azərbaycan tarixini «Böyük Armeniya» adlandırdıqları mifik xəyali bir «qurumun» «Urartu epoxası»¹ adlandırmaqdan da çəkinmirlər. Onlar eyni zorakılıqla «armyan arşakidləri» adı ilə Part Türk-İskit imperiyasının Kiçik Asiyada (Ktezifon - Arme canişinliyinin mərkəzi) və Ön Qafqazda (Alban-Arsak canişinliyi) olan canişinliklərinin səltənət çağlarını «Armeniya»nın növbəti dövrü adlandırırlar. Bu barədə də ətraflı danışılmışdı.

Erməni keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin qədim ümumtürk tarixinə qarşı olan bu irtica mövqelərinin mə'nə və mahiyyətini, onun məkrli siyasi amalını çox dəqiqliklə dərk edən dünyanın görkəmli, nüfuzlu tarixçilərinin əksəriyyəti «xristian qardaşlarının» saxtakarlıqlarına ya susmuşlar, ya da açıq-aşkar dəstək vermişlər.

Qərbi Azərbaycanda, habelə Qarabağ ərazilərində (xüsusən ermənilərin «Arsak» adlandırdıqları ərazidə) aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin nəticələri də həmin görkəmli alimlərin suallarına, tarixin canlı şahidi olaraq, cavab vermişlər ki, istər Güne Anadoluda, istər Ön Qafqazda Biyaini çarlarının və Arsaklı səltənətinin – hər iki dövlətin müvəqqəti inzibati dairəsinə daxli olmuş coğrafi ərazinin yerli-köklü əhalisi həmin dövlətlərin sakinləri ilə qan, dil, inanc qohumlarıdır. Azərbaycan türklərinin bir xalq olaraq, ilk təşəkkülündə, formalaşmasında və inkişafında, başqa qohum Türk tayfaları ilə m.ö. yüzilliklərdən bəri ev sahibi olan qohumlarla qaynayıb qarışmış Biyaini əhalisinin və torpaqlarımıza köç etmiş Arsaklı elinin tarixi xidmətlərini məqsədli şəkildə «unudan» və bizlərə də qan yaddaşımızı unutturmağa çalışan görkəmli Avropa və Rus tarixçiləri «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» siyasətinin canlı ideoloji makinələridirlər.

İndi də, qısa da olsa, gürcülərin Ön Asiya və Qafqaz tarixinə, inanc və mifologiyasına nəzər yetirək.

Fikrimizcə, qarşıda araşdıracağımız «Qafqaz və iverlər (gürcülər)» məsələsinin tarixi və tarixçilik kontekstindən həlli kitabımızın ana xəttini təşkil edən «Qafqaz və erməni problemi»nə bir daha aydınlıq gətirəcəkdir.

Əvvəla, «gürcü» adlandırılan xalq etnomənsubiyətə kimdir, onun əcdad vətəni haradır, hansı coğrafi ərazidə yerləşir?

Görkəmli çağdaş gürcü tarixçisi Otar Lordkipanidzeyə görə, hələ antik dünyada iki İberiya mə'lum idi: biri Priney yarmadasında, o biri Qafqazda, indiki Şərqi Gürcüstanda.»¹

Müəllif hər iki İberiyanın qədim əhalisi olan Basklarla gürcü xalqı arasında genetik qohumluq barədə fikrin çox geniş yayıldığını söyləyir. Lakin gürcü tarixçisi vahid soykökdən hesab etdiyi bu xalqların² ayrı-ayrı qit'ələrdə yaşamalarının səbəbini tarixi dəlillərlə araşdırmaqdan yarı keçir.

Bunun da səbəbi mə'lumdur.

Erməni tarixçiləri kimi, gürcü tarixçiləri də problemə tarix və tarixilik zəminində elmi tarixin tələb etdiyi şərtlər və qanunlar əsasında yanaşmaqla onu (etnoarxeologiya, etnoantropologiya, etnolingvistika) çözmək, araşdırmaq əvəzinə, problemin həllini ya rəvayət və əfsanə hadisələrində özlərinəməxsus «Bibliya»ya əlavə etdikləri nəsil şəcərəsində, ya da məqsədli şəkildə dolaşdırdıqları, bu günə qədər dünyü açılmamış məsələlərdə (məslən, «Mesx» və b. etnos problemi) axtarıblar.

Məsələn, Kiçik Asiya və Qafqaz tarixində ən qədim «varis» olduqlarını sübut etməyə çalışan Q.A.Melikşvilinin fikir davamçısı Otar Lordkipanidze «Mesx» etnosunun mənşəini müəyyənləşdirməyi, ya müəyyənləşdirə bilməməyi «Qafqaz İveriyası»na açılan qapıya vurulmuş pash kilitin «gürcü açarı» ilə açılıb, ya açılmaması kimi baxır

¹ Otar Lordkipanidze, Qədim Gürcüstanın varisliyi. Tiflis, 1989. s. 308.

² «İver» və «gürcü» sözlərinə nəzərdə tutulan xalqın genezisi ilə əlaqədar yanaşsaq, dərhal aşkar olacaq ki, bu iki anlam arasında heç bir etnolingvistik qohumluq yoxdur. Əgər hər iki anlayışa insan nəslinin ilkinə kimi yanaşsaq, o zaman nəzərə almaq lazımdır ki, iverlər Priney yarmadasındakı İver çayının, «gürcülər» isə (əslində Laz əhalisi) Yerusəlim tərəfdə, yəhudilərin yaşadığı «Cürci» çayı sahillərindən müəyyən səbəblərdən Qafqaza gələn və orada məskunlaşmağa məcbur olan əhalidir. İverlər Qərbi, gürcülər Şərqi əhalidir, tarixən onların heç bir genetik qohumluqları olmamışdır və ola da bilməzdi. Bu mə'nədə ölkə ərazisinin «Gürcüstan», əhalinin «gürcü xalqı» adlandırılması, Qərbi Azərbaycana «Ermənistan» deyildiyi kimi, şərti anlayışdır. Təsədüfi deyildir ki, Rus imperiyasının mənşəsinə xilas olandan sonra xalq vətəni «Georgiya» adlandırdı.

¹ B.N.Arakelyan. Artışat - I, s.5.

və bu cəhdi yeganə yol hesab edir. O yazır: «İndi bizim qarşımızda mürəkkəb və mübahisəli bir sual dayanır: Mesxlər kimlərdir?»¹

O. Lordkipanidze ustadı görkəmli tarixçi Q.A. Melikişvilinin Ön Asiya və Qafqaz tarixinə olan «gürcüçülük» mövqeyini davam etdirərək «Mesx»ləri mənsub olduğu çağdaş Gürcü xalqının ən qədim tayfalarından hesab edir və onların adını yaşadan çağdaş «Mesxet» şəhərini Gürcü tarixinin eramızdan əvvəlki min illiklərə aid olan ilk Gürcü məskəni kimi qələmə alır. Əksər Gürcü alimləri bu fikirdədilər.

Xatırladaq ki, ermənilər Biyaini və Part tarixinə sahib çıxdıqları kimi, gürcülərin də eyni zorakılıqla «Mesx» tayfalarının, habelə «al-rodii» (Herodot) tayfa adı ilə Biyaini dövlətinin tarixini öz adlarına çıxmalarının heç bir tarixi kökü və elmi əsası olmadığını dəlillərin dili ilə cavablandırmışdıq.

İndi gəlin görək, çağdaş «Mesxet» şəhəri ilə «Qafqaz iveriləri» arasında əlaqə axtaran, ümumi nəticədə onları Gürcü xalqının etnogenezinə bağlayan Otar Lordkipanidze problemin həllində elmi tarixin dəqiq riyazi düsturları olan arxeologiyanın, antropologiyanın və lingvistikanın hansı mə'lum maddi dəlillərinə sübut faktı kimi söykənmişdir?

Müəllif tərəfindən ortaya dəqiq, mübahisədən uzaq heç bir tarixi maddiyyət gətirilmir. Onun da erməni tarixçiləri kimi, elmi tarixin bünövrəsinə kilsə ədəbiyyatından gələn əfsanə və rəvayətlərdən, habelə «Daşqın» hadisəsi ilə əlaqədar Gürcü kilsəsinin «Bibliya»ya əlavə etdiyi nəsil şəcərələrindən hazırladıqları «inşaat materiallarını» tökməkdən başqa əlacı qalmır.

Yuxarıda verdiyimiz «Bibliya» şəcərəsinin gürcülərə də aid olduğunu nəzərə alaraq araşdırmamızın qısa və konkret olması xatirinə, biz yalnız çağdaş Mesxet şəhərinin qədim qaranlıq keçmişinə tarix və tarixilik kontekstində müasir prizma altında işıq salmaq, Gürcü xalqının mifik əcdadı Kartlosla əlaqədar bir neçə mütəxəssis fikrini təhlilə çəkmək və bununla da qədim Mesxet əhalisinin etnomənsubiyyətini aşkarlamaq məqsədilə onların qədim tarixdən bəri bağlı olduqları inancla və mə'bədlərlə əlaqədar meydana olan dəlillərin dili ilə həqiqəti aşkarlamağa çalışacağıq.

İ.Şopen ona mə'lum nəsil şəcərəsinə istinadən, Yafəsin nəslindən olan erməni və gürcülərin əcdadı Qatlas (Torqam, Toqlat) tərəfindən «qonşu ölkələrin» geniş ərazilərinin səkkiz oğlu arasında əyalət-əyalət guya «aparılmış» bölgü siyahısını verir və Kartlosa ayrılmış bizi maraqlandıran torpağın coğrafi miqyası haqqında yazır: «Kartlosu indi-

ki Gürcüstana tə'yin etdi və o, burada Armaz dağında «Mxeta» ilə üzbəüz məskən saldı. Ondan Gürcüstan Kartveli adını saxladı.»¹

Əvvəla, Kartlosu yaradan rəvayətlər dövrü «Gürcüstan» adında «dövlət» tarixdə nə gəzirdi?

İkincisi, müəllifin sözümdən belə çıxır ki, gürcülərin əcdadı Kartlos «qonşu ölkənin» pay-puş edilməsində ona ayrılmış əraziyə gələndək həmin yer «Armazi dağı» adlanırmış.

Üçüncüsü, İ.Şopen tarixi mənbələrə istinadən təsdiq edir ki, Gürcü xalqının əfsanəvi babaları Qafqaza gəlməmişdən əvvəl «Mesxet» adında şəhər mövcud idi.

Bəs, «Armazi» anlamının mənşəi haradan gəlir?

Əlbəttə, «Avesta»dan. Biz qarşıda şahidi olacağıq ki, «Armazi» adı «Avesta»da baş Tanrı Ahura - Məzdanın gürcü lekskonuna uyğunlaşdırılmış deyim formasıdır.

Yeri gəlmişkən əlavə edək ki, A.S.Xaxanov Gürcü xalqının mənşəini «Khalidi» şəkilində yazdığı Biyaini (qarşıda görəcəyik ki, yepiskop Kirion «Khalidi» tanrı adını «Kald» şəkilinə salır, ondan «Kaldilər» adı ilə uydurduğu yeni Gürcü babalarını Biya (Van) gölü ətrafında deyil, Mesopotamiyada yerləşdirir) ölkə əhalisinin «ay Allah» ilə əlaqələndirir. O, «Khalidi» namından «Kartli» Gürcü eponiminin yarandığını söyləyir: «Şimala tərəf sıxışdırılmış Gürcü əcdadları Van (əslində «Biya» - Ə.T.) yaxınlığında Khalidiyə səcdə etdikləri kimi, Mxetada Kartlini ilahiləşdirməyə başladılar. Assuriyalıların özlərini Assurun oğulları, yəhudilərin isə İeqovanın oğulları adlandırdıqları kimi, gürcülər də həmin bu Kartlinin şərəfinə Kartlosian, yə'ni Kartlinin oğulları adını aldılar.»²

Deyilənlərdən mə'lum olur ki, nə erməni, nə də Gürcü babalarının Qafqazla heç bir əlaqəsi olmamışdı.

Dini əfsanə versiyalarının birində erməni və Gürcü xalqlarının vahid mifoloji atası hesab edilən Qatlasın səkkiz oğlu arasında «qonşu ölkələrin» torpaqlarını pay-puş edildiyini, bölüşdürüldüyünü xəbər verən rəvayət «tarixi» həmin ərazilərdə yerli əhalinin (ev sahiblərinin adı bilərəkdən gizlədilir!) yaşadığını da inkar etmir. Bölgü zamanı işlədilər «qonşu ölkələr» sözü də həmin həqiqətdən xəbər verir. Lakin riyakar keşiş uydurduğu rəvayətdə «qonşu ölkələrin» yerli əhalisinin etnomənsubiyyətini izah etməkdən yan keçir. Buna baxmayaraq, rəvayətdə özünü qabarıq göstərən işarələr keşişin qarışdırmağa çalışdığı problemə işıq salır, qaranlıq tarixi keçmişə aydınlıq gətirir.

Diqqət edək.

¹ İ.Şopen, Göstərilən əsəri, s. 95.

² A.S.Xaxanov, Qədim dövrlərdən gürcülərin Kiçik Asiyada yerləşdirilməsi, Tiflis, 1903, s.52.

Əfsanədə Kartlosun payına düşən ərazidən xeyli aralıda yerləşmiş dağın «Armazi» (Ahura-Məzda) namında nişan verilməsi, həmən dağın «Mesxet» adında qədim insan məskənində lokalizə edilməsi «Gürcü tarixi» ilə əlaqədar çox qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirir. Belə ki, Gürcü rəvayətində keşiş müəllifin özü e'tiraf edir ki, onların Kartlos babası Qafqaza gəldiyi dövrdə yerli Zərdüştü inanlı əhali əfsanə tarixində deyil, Maqların başçısı adlandırılan çarın yaratdığı «Mesxet» adında şəhər – dövlət quruluşunda olan ölkədə yaşayırdılar.

Yuxarıda dedik ki, «qonşu ölkələrin» pay-puş bölgüsündə Kartlosun qismətinə düşən torpaqlar Mesxet şəhər - dövlətinin ərazisinə daxil idi. Keşiş İoseliani Platon «Kartlos dağı»nı Kür çayının Mesxetlə qarşı sahilində, ondan «yeddi verst qərbdə» lokalizə edir.¹

Onun fikrincə çar I Farnaoz (Farnavaz) burada Armaza mə'bəd ucaldır. Armaz şəhərinin adı da buradan yaranmışdı.

Mə'lumdur ki, gürcülər rəvayət çarı olan I Farnaozu (Farnavazı) Arsaklı sülaləsindən olan Gürcü çarı kimi qəbul etmişlər.²

Bütün bunlar o deməkdir ki, özlərini Kartlosun törəmələri hesab edən çağdaş gürcü tarixçiləri qədim Türk tayfası olan Mesxetlərin (baba ocağından Stalinin sürgün etdiyi Mesxeti Türkü əhalisi inkaredilməz tarixidir) tarixini saxtalaşdırmağa heç cür haqları yoxdur. Çünki gürcülərin tarixi kilsədə yazılmış mifoloji - dini tarixdirsə, Mesxetlərin tarixi Qafqaz türklərinin real tarixidir. Əfsanədə Mesxet hakimlərindən Kartlos övladlarının öz müstəqilliklərini qorumaları barədə verilən xəbər də bizim fikrimizi təsdiq edir.³

Deməli, Gürcü xalqının Qafqaz tarixinin bünövrəsində «Mesxet tarixi» deyil, onlara mifoloji əcdad olan Kartlos və onun övladları ilə əlaqədar mə'lum rəvayət və əfsanələr dayanır. Bir qədər əvvəldə də dedik ki, Kartlosun və onun övladlarının Qafqazda ilk məskun olduqları yer «qonşu ölkə»yə aid olan Armazi dağıdır. Bəzi Gürcü tarixçiləri əfsanəyə istinadən həmin ərazidə Kartlosun şərəfinə Kartli adında şəhər salındığını yazırlar. Lakin Gürcü ədəbiyyatında «Kartli» adı ilə nişan verilən məskən Yunan, Roma və Bizans mənbələrində «İberiya» adı ilə qeydə alınmışdı.⁴

Bəs, haqqında söhbət gedən yad məskənin «Kartli», ya «İberiya» adlandırılması Gürcü xalqının ümumtarixi üçün ciddi bir əhəmiyyətə malikdirmi?

Sualın aydın cavabı iki yol ayrıcında qalmış qərrib yolçuya bənzəyir: bir tərəfdən gürcü keşiş və tarixçiləri «Kartli» adı ilə mənsub

oluqları xalqın mifoloji tarixini Ön Asiyanın, xüsusən daha vacibi Qafqazın m.ö. neçə-neçə minilliklərinə aparıb çıxarmağa çalışdıqları halda, qədim müəlliflərə istinadən «İberiya» konsepsiyasını qəbul edəndə vəziyyət tamamilə dəyişilir. Belə ki, «İberiya» adı ilə Gürcü xalqının tarixi soykökü çox versiyalı rəvayət və əfsanələrin ziddiyyətli, dolaşq xaos burulğanından xilas olur, zaman ölçüsü ilə nişan verilən real tarixi hadisələrin aydın kontekstindən işıqlandırılır. Başqa sözlə, bu məqamda Kartlosun dumanlı, dolaşq mifoloji tarixi iberlərin gerçək tarixinin işığı altında əriyib yoxa çıxır və bununla da mə'lum xalqın qaranlıq keçmişini aydınlaşdır, onların şəffaf tarixi meydana çıxır.

Fikrimizə, Gürcü xalqının xoşbəxtliyi ondadır ki, Qərbi Avropada nə dəqiq ilkin məskəni, nə orada hansı tayfalarla nəsil qohumluğu, nə Ön Asiyaya haçan və hansı tarixi zərurətdən gəlmələri və hansı ərazidə yerləşmələri, real varlığı olan və bu gün də yaşayan ilk tayfa adı barədə «əllərində heç bir yazılı sübutları olmayan» (Manuk Abeqyan), yalnız və yalnız «Bibliya»nın erməni dilinə tərcüməsinə (IX əsrdə) əlavə edilmiş Nuh əfsanəsinin saxtalaşdırılmış «Hayk» epizodundan başqa söykənəcəkləri heç bir e'tibarlı dayaqları olmayan ermənilərin qaranlıq və dumanlı tarixi keçmişlərindən qət'i fərqlənərək İspaniya (qədim İberiya) kimi tarixi vətənə, ölkənin qədim sivil mədəniyyətli Bask əhalisi ilə vahid ana kökə bağlı doğma qardaşlarıdır.

Bəs, bu tarixi həqiqət orta əsr Gürcü keşişləri ilə üz-üzə dayandıqı halda, nə üçün onlar öz doğmalarından imtina etmiş, nəsil şəcərəsinin tərtibində eyni atadan «dünyaya gəlmiş» iki qardaşın (Ayosla Kartlosun) törəmələri olduqlarına razılıq vermişlər? Gürcü keşişlərini tarixi, ya hiyləgər erməni kilsə şeytanlarını yoldan çıxarmışdı? Bu, bizə mə'lum deyildir. Bizə mə'lum olan odur ki, məhz Gürcü xalqının faciəsi Səlcuqi türkiyəsinin və Qafqazlı Azərbaycan türklərinin ərazilərinə qarşı ağılasız iddiaları həyata keçirəcək ümidlə orta əsr Yerusəlim - Gürcü, Kilikiya-erməni kilsələrinin bir ittifaqda birləşdiyi və bu ittifaqı möhkəmləndirmək məqsədilə hər iki tərəfin öz dillərinə çevirdikləri «Bibliya»ya əlavə etdikləri nəsil şəcərəsində bir kişinin törəmələri olan qan və din (bəs, nə üçün «dil» yox?!) «qardaşları» olduqlarını bəyan etdikləri tarixdən başlandı.

Təsədüfi deyildir ki, şəcərəni tərtib edən hiyləgər keşiş Kartlosu yox, Ayosu atanın - Qatlasın «sevimsisi» və «böyük oğlu» kimi təqdim edir. Əlbəttə, bu təqdimin məntiqi bəllidir – «qonşu ölkələrin» övladları arasında bölgüsündə atadan Ayosa çatacaq pay fərqləndirilir.

Fikrimizə, bu nəsil şəcərəsi Gürcü kilsəsinin gözüne kül üfürmək üçün şeytandan üç gün əvvəl dünyaya gəlmiş hiyləgər, məkrli erməni keşişinin tərtib etdiyi saxta anlaşmadır. Tarixin müxtəlif çağlarında gəlib məskun olduqları Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarının Gürcü dövlətinə aid olan hissəsini də qarış-qarış ələ keçirmək

¹ İoseliani Platon. Gürcülərin müxtəlif adları. M., 1844. s. 381-382.

² Yəni orada.

³ Knyaz S. Baratov. Qədim Gürcüstan tarixi. SPb., 1865. s. 3.

⁴ Otar Lordkipanidze. Göstərilən əsəri, s. 310.

üçün erməni kilsəsinin fitvası ilə silahlanmış cahil və nadan ermənilər tərəfindən sülh və əminamanlıq içində yaşayan günahsız gürcü və yerli-köklü Azərbaycan Türkü ailələrinin zaman-zaman axıdılmış qanı da həmin «anlaşmanın» (nəsil şəcərəsində erməni-Gürcü «qardaşlığının») saxtallığını və erməni keşişinin ziyankarlığını sübut edir.

İndi də Qafqaz iberlərinin tarixi taleyini izləmək məqsədilə bəzi ədəbiyyat səhifələrinə nəzər yetirək.

Tarix xəbər verir ki, Gürcü xalqının babaları Priney yarımadasında ən böyük çay olan İvirin mənzərəli sahillərində yaşamışlar. Qədim Yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində iverlər (iverlər) haqqında kifayət qədər məlumat günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır. Onların fikrincə, «avropalı iverlərin» Şərqi gəlmələrinin səbəbi dağıdıcı zəlzələ ilə əlaqədardır. Lakin gürcü tarixçiləri problemə fərqli yanaşırlar. Onlar yazırlar ki, Gürcü babaları olan Qafqaz iberləri Navuxodonosorun (m.ö. VI əsr) Priney yarımadasından əsir götürdüyü İspan iberlərinin bir hissəsidir. Guya qalib çar həmin əsirləri Qara dənizin sahillərinə (hansı əraziyə - Ə.T.) yerləşdirmişdir.¹

M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə xəbər verilir ki, Darexin (Daranın) satrapı Mitridatı (Yunan imperatoru ilə birgə hərbi ittifaqda olmuş Maday/Mar atlı hissələrinin baş komandanı Atarpatın nəslindən olmuşdur) Makedoniyalı Aleksandr Navuxodonosorun hərbi əsrləri olan iverlərə çar təyin edir. Erməni keşişi Qafqaz iverlərinin tarixi haqqında fikrinin təsdiqi üçün Abiden adlı qədim müəllifin aşağıdakı sözlərinə istinad edir: «Qüdrətli Navuxodonosor liviyalı Herkulesdən dəhşətli idi: qoşun yığıb İberiya ölkəsinə hücum edir, talan edir, onu öz hakimiyyətinə tabe edir və onun sakinlərinin bir hissəsini ayırır və Pont dənizinin sağ sahilinin qərbində yerləşdirir».²

Bu xəbəri ilk dəfə tarixləşdirən Yunan yazıçısı, tarixçi və coğrafiyaçı Meqasfen (m.ö. IV-III əsrlər) olmuşdur. Müəllifin Hindistana həsr etdiyi əsərində geniş şərhi tapmış bu tarixi hadisə daha sonralar Strabon, İosif Flaviy, Yekseviy Kesariyski, Abiden tərəfindən qeydə alınmışdır.

Məsələn, Strabon (m.ö. I əsr, m.s. I əsr) yazır: «Qərbi iberlər Pontdan (Qara dənizdən - Ə.T.) və Kolxidadan yuxarı ərazidə yerləşdirildilər».³

XI əsr Bizans tarixçisi Mixait Ataliat başqa fikirdədir. Onun verdiyi xəbərə görə, Roma imperatoru Böyük Konstantin (306-337)

Priney iverlərinə qələbə çaldı və onların az bir hissəsini Şərqi köçürdü. Asiyada «İberiya» adı da bundan sonra yaranmış oldu.

Mixait Ataliat yazır: «Əsl İberiya və Kelt iberiyasının özü Romanın qərb hissələrində, Qərb Okeanı boyu yerləşmişlər. Hal-hazırda bu ölkə İspaniya adlanır. İberiyanın cəsarətli və güclü sakinləri uzun müddət romalılara qarşı döyüşmüşlər. Romalılar güclə onları özlərinə tabe etmişlər.

Hökmdarlar hökmdarı Konstantin Qərb iberlərinin böyük bir hissəsini ayırdı və onları Şərqi köçürdü. Onları qəbul edən ölkə burada da «İberiya» adlandı. Heç kim iverlər haqqında qədim «tarix»lərdə məlumat tapa bilməz. Yalnız Konstantin onları bura köçürdükdən sonra onlar barədə məlumat verirlər».¹

Nikita Ksantopulos adlı başqa bir müəllif də öz «Kilsə tarixi» kitabında Gürcü iberlərini «İspaniyadan köçürülmüş iverlərin bir hissəsi» olduğunu yazır: «Gürcü mənbələri son dərəcə aydın şəkildə göstərirlər ki, müasir gürcülərin ulu babaları olan qərbi iverlərin mövcudluğu haqqında xəbərdar idilər».²

Qədim müəllif Sokrat Sxolastik (m.ö. IV-V əsrlər) Qafqaz iverlərinə işarə ilə yazır: «Evkin Lontu yanında yaşayan bu iberlər İspaniyada yaşayan iberlərdən törəmişlər».³

Antik müəlliflərin fikirlərini təsdiq edən başqa bir görkəmli gürcü tarixçisi Otar Lordkipanidzenin də gəldiyi nəticə problemə bir daha aydınlıq gətirmək üçün gərəklidir. Biz müəllifin fikirləri ilə bir qədər əvvəldə tanış olmuşuq. Xatırladaq ki, O.Lordkipanidze çağdaş gürcü tarix elminin ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindəndir.

Sayını artırma biləcəyimiz müxtəlif müəlliflər istər Navuxodonosor, istərsə də Konstantin tərəfindən olsun, Qərbdən Şərqi, hərbi əsir olaraq, sürülüb gətirilmiş əhalini Asiyanın iki regionunda - Yerusəlimdə və Kolxidadan yuxarıda, indiki Abxaz əhalisinin babalarına məxsus ərazinin bir hissəsində yerləşdirirlər. Ancaq kilsə tarixi qət'i o fikirdədir ki, iverli əsrləri Navuxodonosor Yerusəlimdə məskunlaşdırmışdı.

Əgər bugünkü Gürcü Respublikasının xəritəsinə diqqət yetirsək, Priney yarımadasından gətirilmiş əhalinin yeni məskəni ilə (Yerusəlimlə) qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarından olan Mesxetlərin ölkəsi arasında min kilometrə qədər əl çatmaz, ün yetməz məsafə dayandığı bəlli olar. Bir tarixi həqiqət də odur ki, Mesxet şəhər-dövlətinin mövcudluğu tarixə bəlli olduğu dövrdə, hələ qərbi əsirlər Priney

¹ İoseliani Platon. Gürcüstanda olmuş və olan yad şəhərlər. M., 1918, c. 130; A.Q.Bibiaşvili. Gürcüstan və İspaniya tarixi, mədəni və ədəbi əlaqələri. Tiflis, 1981, s. 9.

² M.Xorenski «Armeniya tarixi». M., 1858. II kitab, VIII bölüm, s. 84.

³ Strabon. Coğrafiya, VIII, 98.

¹ Ətraflı bax: A.Q.Bibiaşvili. Göstərilən əsəri, s. 10

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

yarımadasında İvir çayı sahilində öz baba ocağının atəşini qoruyurdular.

Bu da təkzibedilməz tarixi reallıqdır ki, atəşsevər Məsxet Maq tayfaları ilə damarlarında İver (İspan) qanı axan əsir əhalinin məişətində, dini inancında, adət-ənənəsində, xeyir-şər el mərasimlərində, habelə daha sonralar qazanılmış mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixlərində qohumluq, hətta soykök eyniyyəti axtaran tarixçilər artıq başa düşməlidilər ki, onlar «tarix» adına «fiksiya» ilə məşğuldurlar.

Gürcü arxeloqlarının özlərinin aşkarladıkları qəbirlərə və oradan tapılmış maddi-mədəniyyətə, etnotarixi baxımdan, qeyri-elmi, qeyri-səmimi yanaşma da bunu sübut edir. Təsadüfi deyildir ki, onların qədim Qafqazda «Gürcü» faktorunun təsdiqinə gətirdikləri hər hansı fakt anti-fakta çevrilir. Bu baxımdan milliyyətə Gürcü olan Yepiskop Kirionun Orta Şərq kilsə tarixinə istinadən dediyi fikirlər maraqlıdır. O, yazır: «Yaxın Şərq və Gürcüstanla həmsərhəd torpaqlarda əsas missionerlər olaraq, tarix kappadokiyalıları tanıyır. Məşhur Kappadokiya əyalətində mə'lum olduğu kimi, Gürcü (tarixdə bu adda etnos olmamışdı – Ə.T.) tayfası məskunlaşmışdı. Kappadokiyalıları xristianlığın yayılması işinə çox böyük xidmətlər göstərmişlər. Besselin iddia etdiyi kimi, Vestqotlarda xristianlıq kappadokiyalı əsirlər tərəfindən yayılmışdır. Vestqotlar arasında (IV əsr) xristianlığı əsir kappadokiyalıların varisi yepiskop Ufil yaymış və möhkəmləndirmişdir.»¹

Gürcü tarixçilərinin ən mö'təbər mənbələrindən biri yepiskop Kiriondur. O, başqa Gürcü müəlliflərdən fərqli olaraq Prineydən gətirilmiş hərbi əsirləri Qafqazda deyil, Kiçik Asiyada məskunlaşdırıldığını yazır. Hətta o, kappadokiyalı əsirlərin başqa tayfalar arasında xristianlığı yaydıqlarını söyləyən Besselin fikrinə şərikin çıxır.

Problem ətrafında fikrini davam etdirən yepiskop Kirion yazırdı ki, iverlər dini baxımdan Yerusəlimdə mühüm rol oynamışlar.²

Deməli, keşişin məsələyə münasibətində bir mövqeyi odur ki, o, «kappadokiya əsirlərini» «gürcülərin əcdadları» olaraq qəbul edir. Müəllif məsələyə prizmanın başqa bir bucağından yanaşdıqda fikrini dəyişir. Belə ki, o, «Khaldir» («Khalidi») adı ilə «Gürcü babaları» uydurur və onları İkiçayarasında lokalizə edir. Bu münasibətlə keşiş yazır: «Xaldeyada aparılan qazıntılar sübut edir ki, Mesopotamiyada miladdan 6-7 min il əvvəl gürcülərin sonrakı xalqların mədəniyyəti üçün mənbə və nümunəyə çevrilmiş yüksək milli mədəniyyətlərini yaratmış əcdadları Khaldir yaşamışlar».³

¹ Yepiskop Kirion. Rus tarixində İveriyanın rolu. Tiflis, 1910, s.1

² Yeno orada, s.48.

³ Yeno orada.

Əvvəla, buradan aydın olmur ki, Gürcü keşişi hansı babasının – əfsanəvi Kartlosunmu, yaxud prineyli hərbi əsirlər olan iverlərinmi törəmələrini İkiçayarasında məskunlaşdırır.

İkincisi, keşişin «Xaldeya» adlandırdığı coğrafi ərazinin «Khaldir»lərə heç cür aidiyyəti yoxdur. Birinci ad İkiçayarasında yerləşmiş Yeni-Babilə, ikinci ad qədim Biya (ədəbiyyatlarda «Van») gölünün ətraf torpaqları hesabına Biyaini dövlətini yaratmış əhaliyə aiddir.

Biyaini çarlarına aid olan yazılarda «Hal-di-Xaldi»¹ namında qeyd alınmış mifik şəxs yerli əhaliyə məxsus tanrı panteonunda Baş Tanrı hesab edilir. Ona görə də mətnlərdə Biyaini ordusu² Hal-di (Xaldi) Tanrının ordusu» kimi tarixin daş yaddaşına çevrilir.

Göründüyü kimi, yepiskop Kirion Biyaini dövlətinin ilahi mühafizi və onun ordusuna qələbələr gətirən Hal-di (Xaldi) tanrı namını «Kald» («Khalid») şəkilinə salaraq, bilərəkdən «Şumer» sözünü işlətməyə də, keşişin İkiçayarasında dünya xalqlarına maarif və mədəniyyət beşiyi yaratmış şumerlərin tarixini «Kaldlar» adı ilə «Gürcü əcdadları»nın adına çıxır. Yuxarıda qeyd etdiyi minilliklərlə fikrinin davamında «mixi işarələri»ni xatırlaması onun hansı iştahanın sahibi olduğundan xəbər verir. O, «Gürcü əcdadları kaldlara» işarə ilə yuxarıdakı cümlənin ardınca yazır: «Onlar ilk dəfə mixi işarələrini kəşf etməklə özlərindən sonra başqa xalqların təkmilləşdirmələri ilə əlifbanın ixtirasını asanlaşdırmışlar və bununla da bəşəriyyətə böyük xidmət göstərmişlər».

Burada yepiskop Kirion açıq-aşkar Şumer yazısını Gürcü xalqının babalarına məxsus «ixtira» olaraq «tarixləşdirir».

Göründüyü kimi, yazı məsələsində gürcü keşişləri erməni keşişlərindən daha irəliyə gedirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, elmi əndazəyə sığmasa da, çağdaş Gürcü alimləri yazı problemi ilə əlaqədar keşiş babalarından daha «insaflı», daha fərqli yol seçmişlər. Məsələn, Zurab Kapianidze və Teymuraz Mibçuanı³ İkiçayarasında qədim yazılı mədəniyyət yaratmış Şumer-Türk əhalisini «Gürcü babaları»na çevirmirlər, onlar ermənilərin «Mesrop yazısı» uydurmalarına qarşı öz fərziyyələrini - ilk Gürcü əlifbasının mənşəini adı gedən əhalinin yazısı ilə əlaqələndirirlər. Araşdırmamızda Gürcü alimlərinin bu və başqa fikirlərinə münasibət bildirilir.

Yepiskop Kirion fikrinə davam edərək yazır: «Tarixi abidələrin göstərdiyi kimi, kaldlar zülmkar Assuriya monarxiyası ilə insanpərvər

¹ İ.İ. Meşşaninov. Urartu (Biyaini) dilinin izahlı lüğəti. Leningrad, 1978, s.347.

² Yeno orada, s.94.

³ Zurab Kapianidze, Teymuraz Mibçuanı. Şumer - Georgi paralelləri. Tiflis, 2002, s.8-11.

ideyalar naminə çoxəsrlük mübarizəyə davam gətirmiş humanist xalqdır».

Əvvəla, heç bir «tarixi abidə» «Kaldlar» adı ilə «Gürcü babalarını» tanımır və onların da guya «zülmkar Assuriya»ya qarşı apardıqları «çoxəsrlük mübarizə» «tarix»indən xəbərsizdir.

İkincisi, Assuriya çar yazılarından mə'lumdur ki, «zülmkar Assuriya monarxiyası» ilə «çoxəsrlük mübarizə» «Mesopotamiyalı Kaldlar» arasında deyil, Hal-di ölkəsi (Biyaini dövləti) arasında baş vermişdi. Həmin dövrdə də Mesopotamiya Assuriya dövlətinin inzibati ərazisinə daxil idi.

Kirion qədim Şərq tarixini saxtalaşdıraraq, «Kaldi» tayfa adı ilə Gürcü xalqının tarixi keçmişini «Kartlos» əfsanəsinin dumanından çıxarıb reallaşdırmağa, onları «iverli» əsirlər siyahısından silməyə və bununla da gürcüləri «Mesopotamiya varisləri» kimi, Qafqaza doğru istiqamətləndirməyə çalışır. O, bu məqsədlə də yazır: «Güclü xalqlar tərəfindən sıxışdırılan Kaldlar öz doğma dədə-baba yurdlarını qoyub, ayrı-ayrı koloniyalarla şimala tərəf hərəkət etməyə başladılar və doğma qayalarda mixi yazılarla (bəs, hansı o Gürcü mixi yazıları? Cəfəngiyyatdır! – Ə.T.) öz qəhrəmanlıqları haqqında hekayətləri cızdılar».¹

Bura qədər yepiskop Kiriondan nümunə gətirdiyimiz parçalarda o, «Gürcü əcdadlarını» «Kald» adlandırır və onları Mesopotamiyada yerləşdirir. Lakin keşiş son cümlədə Biyaini ölkəsinin hamisi Hal-dinin adını çəkəndə öz iddialarının əksinə dayanır. O, yazır: «Khaldi – bəşəriyyəti onun beşiyi ilə birləşdirən qızıl halqadır».

Gətirilən dəlillərdən mə'lum olur ki, Gürcü keşiş və tarixçiləri mənsub olduqları xalqın genezisini biri-digərini qəbul etməyən ayrı-ayrı köklə əlaqələndirirlər.

Yuxarıda gətirilən fikirdən aydın oldu ki, ermənilər kimi Gürcü müəllifləri də lap-aydın şəkildə Qərbi avropalı babalarını qos-qoca Şərqin qədim əhalisi olduqlarını «sübut» etməyə çalışırlar. Bu baxımdan Gürcü müəlliflərinin mənsub olduqları xalqın soy-kökü ilə əlaqədar tarix ədəbiyyatında olan mə'lum fikirlərə, problemin tamlığı baxımından, öz münasibətimizi bildirməyin zəruri olduğunu düşünürük.

Gəlin biz də Gürcü keşiş tarixçilərinin dediklərini şərti qəbul edək və Kartlosa Gürcü xalqının ilk əcdadı kimi yanaşaq.

«Bibliya» əfsanəsinə görə, Kartlos ata-babadan şərqlidir, onun Qərb dünyası haqqında heç bir «anlayışı» yoxdur.

Gürcülərin ikinci əcdadları Qərbdən Şərqa hərbi qənimət kimi gətirilmiş, nə etnomənsubiyyətləri, nə etnoinancları haqqında mə'lum

mat verməyən qədim müəlliflər tərəfindən onlar yalnız «İver» adı ilə tarixə tanınmış prineyli kiçik bir icmadır.

Onu da xatırladaq ki, nə kilsə ədəbiyyatında, nə də onun ənənələrini davam etdirən orta əsrlər tarix ədəbiyyatında şərqli Kartlosla, qərbli iverlər arasında hər hansı qohumluq əlaqəsinə cüz'i işarə belə edilmir.

Bundan başqa, Kartlos «qonşu ölkələrin» torpaqları hesabına mənsub olduğu xalqa «tarix» düzüb-qoşmağa çalışan keşişin şirin xəyal dünyasında «doğulmuş» «əcdadlar», iverlər isə real tarixi olan əhalidir.

Maraqlı odur ki, gürcülər Kiçik Asiyadan Qafqaza Kartlos adı ilə gəlirlər və yeni məskəndə «Kartli» olurlar, prineyli iverlərin gəlişindən «İverə» çevirirlər. Çağdaş Gürcü tarixçiləri dini əfsanədən gələn tamamilə yad kökdən olan «Kartli» və «İver» anlamları arasında çox asanlıqla eyniyyət işarəsi qoyurlar və Gürcü xalqını bu bərabərliyin («Kartli-İber») töpəməsi kimi qələmə verirlər. Yaxşı, kimsə e'tiraz edə bilməz, qoy «qələmə versinlər». Ancaq «qələmə verilənlər» boş fərziyyələr deyildirsə, real həqiqətdirsə, o zaman, «törənmiş» xalqın «Gürcü» adında baba eponimi barədə nə üçün heç bir söz deyilmir? Çünki tarixdə «erməni» adında etnos olmadığı kimi, «gürcü» etnosu da olmamışdı. Yağ su ilə qarışmadığı kimi, real tarixi əhali olan əsir iverlərlə Kiçik Asiyadan Qafqaza «gəlmiş» əfsanəvi icma bir-birinə əsla qarışa bilməz.

Bəs, nə üçün Gürcü keşiş və tarixçiləri «Kartli-İver» bərabərliyinin, başqa sözlə, Gürcü babalarının qədim etnoinancları barədə araşdırmalar meydana qoymurlar? Bəs, nə üçün ermənilərdə olduğu kimi, gürcülərdə də allahlar panteonu siyahısında əcdad (ermənilərdə Ayos, gürcülərdə Kartlos, yaxud prineyli İber babaları) allahları deyil, Səma Tanrısı Ahura-Məzda (ermənilərdə «Aramazi», gürcülərdə «Armazi» adı ilə) baş allah olmaqla «Avesta» tanrıları xatırlanırlar? Çünki tarixdə eponimi olmayan uydurma «erməni» və «gürcü» adlı xalqın babaları Ön Asiyanın qərb əyalətlərində müxtəlif tarixi çağlarda dövrün ayrı-ayrı qüdrətli düşmən dövlətlərinin inzibati-siyasi ərazilərində pərakəndə halda, cəmiyyət hadisələrində özlərinə məxsus hər hansı bir sahədə diqqəti çəkməyən ailə dəstələri formasında yaşamalı olmuşdular. Bir sözlə onlar yaradıcı təkəkkürdən çox-çox uzaq olmuşlar.

Hər iki xalqın mifologiyasında Ahura-Məzdanın etnoloqviyaya uyğun ləfzlə «Aramazi» (ermənilərdə) və «Armazi» (gürcülərdə) adı ilə baş allah kimi qəbul edilməsi də sübut edir ki, onların babalarının bir hissəsi əsrlərlə Ön Asiyanın qərb əyalətlərində, «Avesta» qanunları ilə idarə edilən dövlətin ayrı-ayrı zaman kəsiyində taxt-tacını əvəz edən sülalərin (Mar-Maday, Persid-

¹ Yepiskop Kirion. Göstərilən əsəri, s.48.

Əhəməni, Parn-Arsaklı, Persid-Sasani hakimiyyəti!) səltənətlərində yerli Türk tayfaları ilə iç-içə yaşamışlar, onların mə'nəvi və mədəni həyatında yaşayış üçün zəruri olan nə vədilsə hər şeyi əxz etmişlər, daha sonralar Zərdüştü tanrıları kilsə ədəbiyyatında yazıya almışlar.

Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, İber-Kartli əhalisi yerli Türk tayfaları ilə, başqa sözlə, Mesxetlərlə bərabər «Avesta» qövmü hesab edilməlidir.

Qarşıda biz Mesxetdə olan qədim Atəşgahların bu gün xristian monastırı kimi («Svetisxoveli»¹ və «Cvari»² kilsələri) fəaliyyət göstərmələrinin ilk səbəbi və xristianlığın haradan gəldiyi barədə tarixin bir neçə səhifəsinə diqqət yetirsək, mə'lum olacaq ki, gürcülərin tarixi dayaqları Qafqazla (Mesxetlə) deyil, Yerusəlimlə bağlıdır. Bu baxımdan görkəmli çağdaş gürcü arxeoloqu Vasiliy Çaçanidzenin «Pyotr İver və Yerusəlimdə Gürcü monastırlarında aparılmış arxeoloji qazıntılar» adlı kitabında qiymətli mə'lumatlar verilir.

Müəllifin bizim araşdırdığımız problemə aydınlıq gətirəcək fikir məqamlarına qısa nəzər yetirməyə çalışaq.

Rəvayətə görə, Bizans hakimiyyətini tanıyan Kartli çarı Buzmir oğlu Murvanı Konstantinopola II Feodosiyanın sarayına girov verir.

II Feodosiya və arvadı Evdokiya Murvanı öz oğlanları kimi sevirilər və onun təhsil-tərbiyəsinin qayğısına qalırlar.

Murvan çar «kavaleriyasına» rəis tə'yin edilir. O, günlərin birində bir neçə gürcü? İlə gəmiyə oturur və Fələstinə qaçır.

Murvan burada Mitridat adında bir monaxın yanında şagird olur. Guya Mitridat həyatının sonunadək (4 oktyabr 464 -cü ilədək - necə də dəqiq tarix!) şagirdini tərk etmir.

Yerusəlimdə Murvan və Mitridat monax olurlar və bu münasibətlə də adlarını dəyişirlər. Murvan Pyotr, Mitridat İoann adını qəbul edir.

Pyotr (Murvan) İver 430-cu illərdə Fələstində və Suriyada maarif və mədəniyyət ocaqlarının (kilsə, monastır) tikintisinə başlayır və məqsədi də «gürcüləri» bir yerə toplamaq idi.¹

Akademik N.Marr bu tarixi belə izah edir:

«Yerusəlimdə Pyotr və onun tərəfdaşları qonaq evi tikdirib, Gürcü və Yunan səyyah qardaşlarına sığınacaq verirdilər.»²

Əfsanəvi Kartli çarı ilə əlaqədar hekayəti bir kənara qoysaq, V.Çaçanidze və N.Marrın apardıqları araşdırmalarda özünü qabarıq göstərən nəticə təkzibedilməz bir həqiqəti təsdiq edir: İver çarı sahillərindən gətirilmiş qərblə əhali Şərqdə ilkin Yerusəlim ərazilərində yerləşdirilmişdi. Onlar burada yunanların müstəmləkə torpaqlarında yaşamış, ilkin yerli Fələstin və Suriyə əhalisinin inancını qəbul etmiş, onların məişət və həyat tərzinə uyğunlaşmağa çalışmışlar.

Görkəmli tarixçi A.S.Xaxanov müasir Gürcü tarixçilərindən tam fərqli olaraq, iverlərin əsir əhali olmasından, gətirilib Asiyada yerləşdirilməsindən danışmır, əksinə adı gedən tayfanın qərblə deyil, şərqli olduğunu «Bibliya»ya istinadən «sübut» etməyə çalışır. O, «Bibliya»da verilən bir əfsanə variantında Yafətin oğlu hesab edilən «Tubal» adlı mifoloji şəxsiyyəti iverlərin tayfa başçısı olduğunu yazır.

Guya «Bibliya» epoxasında «Tubal tayfası ilkin Qara dənizin cənub sahillərində məskunlaşmış, sonra Qalis (Qızıl İrmak) çayının qərbinə, oradan da Qara dənizin şərqinə – Çorok çayının yuxarı axarına qalmış və oranı ələ keçirmişlər.»³

Bir qədər əvvəldə verilmiş «Bibliya» əfsanəsinin başqa bir variantında Qatlasın oğlu Kartlinin nəslindən olan Ueartlos, A.S.Xaxanovun istifadə etdiyi versiyada Tubal iverlərin başçısı hesab edilir.

Gürcü xalqının soykökü hesab edilən hər iki tayfanın - Kartlos-kartlilərin, Tubal-iverlərin Ön Asiyadan Qafqaza doğru yayılmalarına Müqəddəs Kitabın Gürcü variantı «şahidlik» edir.

Ermonilər kimi, Gürcü xalqının da Qafqaza gəlmə əhali olduğuna istər kilsə, istərsə də elmi tarix ədəbiyyatında şahidlik edən kifayət qədər maddi sübutlar mə'lumdur.

¹ Svetisxoveli «Çay qovuşağı» deməkdir (gürcülər monastırın Kürlə Araçq çaylarının birləşdiyi ərazidə yerləşdiyini nəzərə alırlar).

² Cvari. «Xaç» deməkdir (Atəşgaha keçişlər Yerusəlimdəki Laz monastırının adını qoymuşlar).

¹ Bu dövrdə «gürcülər» adında xalq haqqında danışmaq sübut edir ki, tarix saxtalaşdırılır. Söhbət princiyli əsirlər olan iverlər barəsində getməlidir. Yerusəlimdə fəaliyyət göstərən ilk Patriarx Pyotrın «İver» ləqəbi ilə nişan verilməsi də bunu sübut edir. Deməli, tarixin bu çağlarında çağdaş gürcülərin nəinki «Qafqaz dövlətçiliyindən», hətta Qafqazda onların gözdən kənar dağ başında, meşə içərisində kiçik bir komasından belə danışmaq cəfəngiyyətdir.

² N.Y.Marr, Pyotr İverin həyatı- «Fələstin pravoslav toplusu», c.XVI, buraxılış II, SPb, 1896, s.90.

³ A.S.Xaxanov, Göstərilən əsəri, s.1.

İtaliya arxeoloqu P.Vircilio Korbo İudey səhrasında 1946- cı ildə geniş arxeoloji qazıntı işləri aparır. O, burada imperator Yustinianın dövrünə aid olan « Laz monastrı» aşkarlayır və bu gün «Gürcü xalqı» kimi qələmə verilən əhalinin ilk tarixi məskəni Ərəb xalqının ən qədim müqəddəs torpağı olan Fələstinə bağlayır.

N.Marr da eyni fikirdədir. Onun yazdığına görə, Gürcü kilsə tarixi IV əsrdən başlamış, onun formalaşması VIII əsrdə başa çatmışdır. Lakin kilsə üçün dini ədəbiyyat müntəxabatı IX əsrin yarısında Yerusəlimdə Makari adlı Gürcü keşişi tərəfindən hazırlanmışdı.

Bu deyilənlər arxeoloji maddi mədəniyyətə deyil, daha sonralar kilsədə yazıya alınmış dini rəvayətlərə söykənən bir alimin subyektiv fikirləridir. O dövrdə N.Marrın əlində bundan başqa kəsərli dəlil-sübut ola bilməzdi. Lakin görkəmli alimin məsələ ilə əlaqədar gəldiyi nəticə qarşıya qoyduğumuz problemə qət'i aydınlıq gətirir və bizim fikirlərimizin tarixi həqiqətlə bağlı olduğuna şahidlik edir. Başqa sözlə, akademik N.Marr da kiçik Gürcü və erməni icmalarının dini həyatını, habelə məişət və mədəniyyət tarixini Qafqazdan kənar, Ön Asiyanın qərb əyalətlərinin orta əsrlər dövrü ilə əlaqələndirir.¹

Gətirilən dəlillər sübut edir ki, Ön Asiya və Qafqaz türk tayfalarının qədim nəsil budaqlarından olan bu günki Mesxeti Türk əhalisinin babalarına məxsus «Mesxet» şəhər dövləti ətrafında Gürcü tarixçilərinin qaldırdıqları iddiaların heç bir maddi -tarixi əsası yoxdur.

Başqa sözlə, əgər Gürcü tarixçiləri problem ətrafında bizim gələcəyimiz nəticədən sonra fikirlərində təkrar israrlı olarlarsa, o zaman, «Gürcü» eponimi? və onun çağdaş Mesxet şəhərinin qədim yerli əhalisi ilə soykök «münasibətlərini» nə «Mesxet», nə «Gürcü» adları ilə heç cür əlaqələri olmayan Kartlosla bağlı dini əfsanələrdən gələn ziddiyyətli versiyalarla məqsədlə şəkildə tarixi dolaşığa salmaqla deyil, arxeoloji, antropoloji və linqvistik mədəniyyətlə sübuta yetirməlidirlər.

Yerusəlimdə gürcü kilsəsinin Nino ilə əlaqədar Mesxet əhalisinin ata-baba inancı olan Zərdüştiliyə qarşı uydurduğu mübarizə tarixinin X əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərinə² aid edilməsi (bu dövrdə Nino rəvayətinin yaradılması zərurəti Gürcü kilsəsinin milləşdirilməsi ideyası ilə bağlı olmuşdu)³ faktı da sübut edir ki, iddia edilən həmin

¹ Ətraflı bax: N.Marr. Gürcü kilsəsinin qədim dövr tarixi qeydləri. «Kilsə məlumatları» jurnalı 1907, № 3, s.109-111.

² N.Marr. Gürcü kilsəsinin qədim dövr tarixi qeydləri, s.109-111 (deməli, Mesxet Atəşgahını «Svetixoveli» («Çay qovuşağı») adı ilə XI əsr xristian monastrı kimi qələmə vermək əsassızdır.).

³ X.Marr. Gürcü kilsəsinin qədim dövr tarixi qeydləri, s.109-111.

bu tarixi çağadək «Gürcü» adında «tayfa» (bu adda tayfa tarixdə olmayıb) Qafqazın yolunu belə tanıyırdı. Məsələn, dini rəvayətlərin birində xəbər verilir ki, Nino Cavaxet dağlarına (bu gün Gürcü Respublikası inzibati xəritəsində Cavaxeti dağ ərazisində «Axalkalaki» adlandırdıqları Türk rayonu yerləşdirilmişdi. Mifik Ninonun rastlaşdığı Cavaxet çobanları şimaldan – qədim Mesxet qalasından, cənubdan – Axalkala qalasına doğru məskunlaşmış Mesxet - Türk¹ tayfalarına mənsub insanlardırlar. Dağın «Cavaxeti» adı da çağdaş gürcü dilində «Cavaxın yurdu (məskəni), anlamı verir.

¹ Xatırlanan coğrafi ərazidə məskunlaşmış əhali etnomənsubiyyətə qədim «Mes» və «Xet» tayfa birləşməsinin soy-kökündə təşəkkül taparaq, «Mesxet» adı ilə özünəməxsus formalaşmış azsaylı Türk xalqıdır. Keçmiş SSRİ-nin rəsmi dövlət sənədlərində də onların ümumilikdə «Mesxeti türkləri» adlandırılması da bu əhalinin ilk etnomənsubunu nişan verir. Türkiyə Respublikası ilə sərhəd qonşusu olmuş Mesxetlilərin Stali-Beriya irtica maşını tərəfindən 1944-cü ildə ölmə məhkum edilmələrinin başlıca səbəbi də onların Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərbində babalarına məxsus ocaqları sönməyə qoymayan, yeni siyasi şəraitdə Osmanlı qardaşları ilə çiyin-çiyinə Kremlə qarşı təhlükə mənbəinə çevrilən Türk xalqı olmaları ilə əlaqədar idi. Başqa sözlə, Mesxeti Türk əhalisi kimi, Osmanlı və Azərbaycan türkləri ilə qan bir, dil bir eyni ata-ananın törəmələri olmaq və güclü qardaşla eyni sərhəddə çiyin-çiyinə yaşamaq onların tarixi faciəsi idi! Kremlin irtica qərarının məzmunu da bunu sübut edir. Diqqət edək.

« 24 iyul 1944-cü il. Tam məxfi. Dövlət Müdafiə Komitəsinə İ.V.Stalin yoldaşa Gürcüstan SSR-nin Türkiyə ilə sərhəd rayonlarında Türk əhalisi yaşayır. İllər ərzində bu əhali Türkiyənin sərhəddində yaşayan sakinlərlə sıx qohumluq əlaqələri saxlayır. Bu münasibət onlarda mühacirət etmək əhval-ruhiyyəsi yaradır, onlar kontrabanda ilə məşğul olurlar. Türkiyə xüsusi xidmət orqanları tərəfindən agent elementləri və bandit qrupları yaradılmasına mənbəyə çevrilirlər. SSR-nin dövlət sərhəddinin Gürcüstan SSR sahəsində vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarlığı hesab edir ki, Axalsix, Adigen, Aspindza, Axalkala, Baqdanovsk rayonlarında və Acar vilayətinin bir sıra sovetliklərindən Türk, Kürd və Xemşillərdən 16700 təsərrüfat ümumən 86000 nəfər Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızstan SSR-nin rayonlarına sürgün edilməlidir. Türklərin sürgünündən sonra həmin rayonlara Gürcüstan SSR-nin başqa rayonlarında 7000 aztorpaqlı kolxoz təsərrüfatlarını yerləşdirmək məqsəduyğun olardı.

SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarı. L.Beriya

Tam məxfi

Dövlət Müdafiə Komitəsinin 6279 ss sayılı Qərar

31 iyul 1944-cü il. Moskva, Kreml.

Gürcüstan SSR dövlət sərhəddinin mühafizəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi qərara alır:

1. Gürcüstan SSR-nin sərhəd zonasından – Axalsix, Adigen, Aspindza, Axalkala, Baqdanovsk rayonlarından və Acar vilayətindən 16700 təsərrüfatdan Türk, Kürd və Xemşil əhalisindən 40.000 adam Qazaxıstan SSR-ə, Özbəkistan SSR-ə 30.000 nəfər, Qırğızstan SSR-ə 16.000 nəfər köçürülsün («Stalinin xüsusi qovluğundan» - «Vətən sevgisi» qəzeti, iyun 1991-ci il. mənbə: «Hüquq qəzeti», №1).

«Mesxet-1» arxeoloji tapıntıları ətrafında aparılan araşdırma zamanı məlum olacaq ki, Cavax Türk mənşəlidir və (canışın olmuşdur). gəlib çatır, orada Armaz (Ahura-Məzda) inancılı çobanlarla rastlaşır və onlardan Mesxetin hansı istiqamətdə yerləşdiyini soruşur.¹

Müqəddəs Nino haqqında olan rəvayətlərdən başqa biri mövzumuz üçün daha gərəklidir. Mənbələrdən bəlli olan rəvayətdə aşkarca xəbər verilir ki, Mesxet sarayı «Avesta» mənsubiyyətli Maq tayfalarından olan çara məxsusdur.

Gürcü kilsə tarixinə aid edilən rəvayətdə anonim keşiş müəllifin bu açıq e'tirafı və Gürcü xalqının mə'nəvi tarixini rəmzləşdirən Müqəddəs Ninonun kappadokiya olması, onun öz ana vətənidən gələrək Qara dəniz sahillərində olan regionda nə qədim Kolxidada, nə də lokalizasiyası bu günə qədər kilsə tarixi yazmış keşişlərlə bə'zi Gürcü tarixçiləri arasında mübahisəli qalan Kartli-İver əhalisi arasında deyil, Armazinin (Ahura-Məzdanın) ilkin siyasi-mə'nəvi hakimiyyətini yaratmış Mesxet əhalisi olmuş maqları guya xristianlığa də'vət etmişdir.

Yuxarıda gətirilən dəlillər və təsvir edilən hadisələrin coğrafiyası sübut edir ki, Fələstin torpaqlarından zaman-zaman, tayfa-tayfa ermənilər kimi, Qafqaza sızmış və Kolxidanın yuxarı ərazilərində yerləşmiş Gürcü babaları (Fələstindən Cürci çayının sahilindən gəlmiş yəhudi icması) ilə qədim Mesxet ölkə əhalisi arasında hər hansı bir məzmununda qohumluqdan danışmaq cəfəngiyyətdir, bu barədə yazılan «tarix»lər reallıqdan uzaqdır, «Qafqaz evi» iddiası ilə əlaqədar erməni-Gürcü ən'ənələrini davam etdirən açıq «fiksiyadır». N.Marrın Nino əfsanəsinin yaranma tarixini X əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərində baş vermiş kilsə hadisələri ilə əlaqələndirməsi də bunu sübut edir.

Fikrimizi rəvayətin aşağıda verilmiş məzmunu əsasında davam etdirək.

«Məşhur Kappadokiya sərkədəsi, xristianlığın tərəfdarı Zavilopun və Yerusəlimin patriarxi Libenalin bacısı Susannanın Nino adlı qızları vardı. Ninonun on iki yaşı tamam olanda onun valideynləri bütün əmlaklarını satırlar, əldə olunan pulu yoxsullara paylayırlar və özləri ömürlük Allaha xidmət üçün bir tərəfə çəkilirlər.

Tək qalan Nino ilk iki ilini xristian tə'liminə yaxşı bələd olan bir nəfər erməni qadınının yanında keçirir. Sonra Nino çar nəslindən olan Ripsime adlı bir qadınla görüşür. Qeysər Ripsime ilə evlənmək qərarına gəlir. Lakin o, bakirə qalacağına əhd-peyman etdiyinə görə, on beş nəfər digər qadınla Armeniyaya (harada yerləşirdi?) qaçır. Nino da onların arasında idi.

Armeniyada onlar o dövrdə bütperəst olan arman çarı Tiridat (neçənci?!) tərəfindən əzabla qətlə yetirilirlər. Yalnız ilahi qüvvələrin təhriki ilə şimala doğru yollanan Nino sağ qalır. O, Cavaxetiyyə, oradan da çətinliklə Urbnisi şəhərinə gəlib çıxır və Mesxetdə yarmarkaya dua etməyə yollanan bir dəstə adama qoşularaq Kartli (bir qədər əvvəldə verilmiş «bölgüdə» əfsanəvi Kartlosun «payına düşən» ərazinin Mesxetdən xeyli aralıda yerləşdiyi, onun Mesxetlə əlaqəsi olmadığı göstərilirdi) paytaxtında peyda olur»¹

«Müqəddəs Ninonun həyatı» xronikasına istinad edən A.V.Voxaradze yazır ki, Mesxetiyyə daxil olan Müqəddəs Nino «ticarət və öz allahları Armaziyyə ibadət etmək məqsədi ilə böyük çarın iqamətgahına doğru hərəkət edən axına qoşuldu. Sonra o, körpünün üstündə dayandı və ataşə səcdə edən xalqı seyr etməyə başladı».²

Əvvəlki rəvayətin davamında oxuyuruq:

«Ninonun duaları sayəsində Allah çox dəhşətli bir hava göndərdi; dolu bütülləri tamamilə dağıtdı və yerlə yeksan etdi. Bundan sonra Nino doqquz ay ərzində çar bağının gözetçisinin yanında yaşadı (bu bağ hal-hazırda Svetixoveli³ baş kilsəsinin yerləşdiyi yerdə idi). Sonra Nino meynə tənəklərini öz saçları ilə bağlayıb, ondan xaç düzəltdi, onu böyütkən kolunun içinə qoydu və özü də orada yaşamağa başladı (hal-hazırda orada Samtavro baş kilsəsi yerləşir).

Nino altı il burada yaşadı, əvvəlcə gizləndən, sonra açıq şəkildə xristianlığı təbliğ etdi və mö'cüzələr yaratdı. Nəhayət, o, çariçanı və Maqların⁴ başçısını sağalmaz xəstəlikdən xilas etdi.

Bir dəfə iyulun 20-də çar indiki Mehrani kəndinin yerləşdiyi tərəfə ova çıxmışdı. Yolda o, bütün xristianları məhv etməyi qərara aldı. Lakin çar Txoti dağına qalxanda birdən-birə qatı zülmət çökdü və çar yolunu azdı. Çar öz allahlarından imdad istədi, lakin o, köməksiz qaldı. Bundan sonra çar Ninonun Allahına müraciət etdi. Elə həmin an zülmət dağıldı və çar Ninonun Allahına inanc gətirdi.⁵

Ertəsi günü çar və Nino xalqa xristianlığı qəbul etdirmək üçün keşişlər göndərmək xahişi ilə qeysərin (başqa versiyada Roma

¹ Gürcü tarixi qerkləri, c.2, Tiflis 1988, s.43-46

² Y.M.Qoçaşidze, Samadlo (arxeoloji qazıntılar), Tiflis 1979, s.20

³ (monastıra giriş qədim Ataşəğahın qapısından olması sübut edir ki, hərbi əsir olan iverlər Yerusəlimdən Qafqaza gəlib yerləşəndən sonra, ağar qoyulan tarixə inansaq, XI əsrdə Maq tayfalarının mə'bədinin bağçasında xristian ibadət evini inşa etmişlər Ə.T.).

⁴ Gürcü keşişləri təsdiq edirlər ki, Maqlar qədim Mesxet şəhər-dövlətinin yerli əhalisidirlər. Maqların Mar/Maday Türk nəsli ilə eyni kökdən olduqları, həmin qohum tayfalarla vahid ittifaqda Maday imperiyasını yaratdıqları da mə'lumdur.

⁵ Erməni kilsə ədəbiyyatında partli Maarifçi Qriqori ilə partli Zərdüştü inancılı çar III Tiridat arasında olan mö'cüzəli dini sərəgüştə gürcülərdə Mesxet çarı ilə Nino arasında olan mö'cüzədə təkrar olunur. Hər iki versiyanın qaynağı eynidir.

imperatoru Konstantinin) yanına adamlar yolladılar, özləri isə çar bağında kilsə tikintisinə başladılar.¹

Qeysərin göndərdiyi ruhanilər çara, onun ailəsinə, ə'yanlarına və ölkə əhalisinə xristianlığı qəbul etdirirlər. Sonra Allahın göstərişi ilə üç xaç yüksəldirlər; onlardan birincisi guya Kürün sahilində Mesxet şəhərində Svetixoveli monastırı, ikincisi şəhərdən bir qədər kənarda Mirianın ilk dəfə Xristə inanc gətirdiyi Txoti dağının hündür zirvəsində «Cvari»² («Xaç») monastırı, üçüncü mə'bədi isə Ucarma şəhərində inşa edilir.

Bundan sonra Nino xristianlığı təbliğ etmək üçün Kartlinin dağlıq ərazilərinə - Tsobenı və Ertso-Tianetiyyə yollandı, oradan da Kuxetiyyə keçdi, burada o, xəstələndi və öldü. O, Bodinidə dəfn olunmuşdur».

Təkrar da olsa qeyd edək ki, gətirilən mütəxəssis fikirləri və rəvayət versiyaları qərbi avropalı Gürcü babalarının ilkin Qafqazda deyil, Yerusəlim və onun ətraf ərazilərində məskun olduqlarını sübut edir.

¹ Kilsə ədəbiyyatının araşdırıcıları Nino haqqında olan rəvayəti XI əsrə aid edirlər (N.Marr). Onlar Svetixoveli monastırının da XI əsrdə inşa edildiyini söyləyirlər. Əvvəla, XI əsrə qədər atasəpərəst türklər istər Ön Asiyada, istərsə də Qafqazda başdan-başa islam dinini qəbul etmişdilər. Tarixin bu çağlarında Qafqazda atasəpərəstlikdən başqa sözlə, bütəpərəstlikdən danışmağa dəyməz.

İkinci, əgər Svetixoveli monastırının inşa tarixini qəbul etsək, deməli, Yerusəlimdən xristian əhəli həmin dövrdəki zaman-aman Mesxet əyalətlərinə, rəvayətlərdə «Maq» adlandırılan Türk tayfalarının yeni müsəlman nəslinin arasına gəlmişlər və orada məskunlaşmışlar. Deməli, gürcü müəlliflərinin indiki Mesxet şəhərinin qədim tarixi ilə əlaqədar iddialarının heç bir əsası yoxdur. Biz yuxarıda dəlillərin dili ilə söylədik ki, ən qədim dövrdən Pont dənizinin cənubunadək gürcü mifoloji ədəbiyyatında «Maq» adı ilə ümumiləşdirilən atasəpərəst türklər yaşamışlar. «Mesxet-1» və «Armaz qalası» arxeologiyasının aşkarladığı zəngin maddi-mədəniyyət də bunu sübut edir. Bundan başqa, 1940-cı ildə Gürcü arxeoloqlarının (Bax: Gürcü tarixi oçerkləri, c.1 Tiflis, 1989, s.316) «Armazi akrapolundan» aşkarladığı Aramey («Avesta») yazısı, habelə dünya şöhrətli mütəxəssis alim V.B. Xenniqin (ətraflı bax: İqrar Əliyev, Atarpatenanın tarixi oçerkləri, Bakı, 1989, s.29) Mesxetdən tapılmış m.s. II əsrə aid olan Aramey yazısının Maday mətni olduğunu söyləməsi onlara dəlillərin növbəti nümunəsi olaraq şahidlik edir ki, Yerusəlimdən Gürcü yəhudiləri - lazları, prineyli iverləri qədim Koxida ərazilərinə gətirib yerləşdirəndək həmin regiondan xeyli aralıda olan Mesxetdə yerli əhəli - qədim Türk tayfaları əcdad ocağı yandırmışlar. (Ətraflı bax: Gürcü tarixi oçerkləri, s.2 Tiflis, 1988, s.43-46).

² Cvari monastırı Yerusəlimdə inşa edilmişdi. (M.Vaçnadze, V.Quruli, M.Baxtadze, Gürcüstan tarixi, VIII sinif üçün dərslik, Tbilisi, 2002, s.31). Bu gün «Gürcü» adlanan Yerusəlim xristian əhalisi gəlib Qafqaza yerləşəndən sonra onlar müsəlmanlaşmış yerli Türk əhalisinin baba mə'bədini - Atasəgah binasını Yerusəlimdəki «Cvari» monastırının adı ilə «gürcüləşdirirlər».

Əgər qəbul etsək ki, prineyli iverləri Assuriya çarı Novuxodonosor əsir götürmüşdü, o zaman, onların yad ölkə ərazisində (Qafqazda) deyil, Assuriya torpaqlarında yerləşdirilməsinə inanmalıyıq.

Roma imperatoru Konstantinə gəldikdə, nə üçün (ikinci fikir sahibləri İver əsirlərini onun adına bağlayırlar) əsirlərin onun adını daşıyan Konstantinopolda, yaxud Romanın Ön Asiyada olan başqa işğal ərazilərində, o cümlədən, Ərəb çöllərində və Kiçik Asiyada yox, məhz Qafqazda yerləşdirildiklər söyləyən müəlliflərin dəlilsiz - sübutsuz iddialarına inanmalıyıq? Gəlin inanaq. O zaman Gürcü babalarının Şərqi tarixinin Konstantinin (306-337) tarixi ilə başladığına da inanmalıyıq. Lakin ədalət və taxilik naminə elmə mə'lum olan maddi şahidlərə inanmalıyıq. Belə ki, Yerusəlim və onun ətrafında aparılan arxeoloji işlər və kilsə tarixi iverli əsirlərin yeni ilk məskəninin Qafqazdan uzaq olduğunu təsdiq edir.

Bəşəriyyət insan tarixinin elə bir mərhələsinə çatmışdır ki, nəhayət Azərbaycan türklərinə məxsus qədim Ön Qafqaz torpaqlarını babaları qərbi avropalı olan erməni və Gürcü xalqları arasında ata malı kimi bölüşdürüldüyü və həmin torpaqlar hesabına keçmiş Sovetlər birliyi tərkibində əraziyə görə yerli xalqla bərabər tam milli hüquqa malik respublikalar təşkil olunduğu səmimi e'tiraf edilməlidir. Biz həmin əcdad torpaqlarımızın gəlmələrdən azad edilməsi üçün nə dünən, nə bu gün hər hansı bir şəkildə hərəkət etməmişik, nə də gələcəkdə onlardan torpaq iddia etməkdə maraqlı da deyilik. Lakin «gəmidə oturub, gəmiçi ilə dava etmək» də kişi işi deyil!

Qonşularımızın, xüsusən ermənilərin «nikbin faciələri» ondadır ki, aralarında qoyulmuş inzibati hüdudlara baxmayaraq, onlar bizim qədim torpaqlarımızın üstündə «mənim-sənin» iddiası ilə qanlı düşmənçiliyi bu günə qədər davam etdirirlər. Azərbaycan türklərinə və gürcülərə qarşı bu silahlı düşmənçiliyin səbəbkarı ermənilərdir.

Hər iki gəlmə xalq özünü Qafqazın yerli-köklü əhalisi hesab edir. Maraqlı odur ki, bu məsələdə ermənilər özlərini daha «imtiyazlı» aparırlar. Hər iki gələri əhaliyə mənsub olan keşiş və tarixçilərin özləri «Bibliya»da «doğulub-tərəyan» əcdadlarının (Ayox və Kartlos) «qonşu ölkələrə», başqa sözlə, Qafqaza doğru əfsanəvi yürüşlərinin başlanğıcını Ön Asiyanın qərb əyalətləri ilə bağlayırlar. Hətta hər iki xalq Orta əsrlər dövrü inanc gətirdikləri yeni dini-xristianlığı Qafqazla deyil, Kiçik Asiya ərazilərində olan qədim Kappadokiya ilə bağlayırlar. Erməni və Gürcü keşişləri və tarixçiləri bütəpərəstlik dövrü babalarının hansı etnoallahlara mənsub olmaları barədə susurlar. Bu da əsasız deyildir. Çünki cəmiyyət hadisələrində heç bir yeri olmayan, tarixin nəzərlərindən kənarda qalan erməni və gürcü babaları etnomifoloji tarix yarada bilməzdilər. Elə buna görə də hər iki xalqın

tarixçiləri «Avesta» tanrı panteonuna məxsus olan tanrıların siyahısını redaktə edərək «özləşdirmişlər». Bu baxımdan «erməni mifologiyası» ilə əlaqədar araşdırmalar aparıldı.

İndi də gürcü keşiş və tarixçilərinin «Avesta» tanrıları ilə bağlı olan fikirlərini davam etdirək.

Gürcü tarixçisi B.S.Esadze «Gürcüstan salnaməsi»ndə¹ yazır ki, Zərdüştilik hələ m.ö.Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında geniş yayılmışdır.

Tarixçi qədim Mesxetdən danışarkən fikrinin davamı olaraq yazır: «... Arsaklılar sülaləsi hakimiyyətə gəldi, Maqların dini möhkəmləndirildi».

Bu baxımdan kilsə ədəbiyyatında etnomənsubiyətə Arsaklı nəslindən hesab edilən Gürcü çarı (tarixdə nə «Gürcü» anlayışı olmuşdu, nə də «Gürcü çarı») I Farnavaz (Farnaöz) barədə verilən xəbər maraqlıdır.

«Kartlis tsxovreba»da yazılır: «Farnavaz öz şərafinə böyük Armazi bütünü yaradır və onu Kartlinin («Mesxet şəhərindən 7 verst kənarında yerləşən» rəvayət dağı nəzərdə tutulur - Ə.T.) zirvəsinə qaldırır və orada yerləşdirir. Həmin gündən Kartli zirvəsi Armazinin adını daşıyır».²

Bu kilsə rəvayəti ondan xəbər verir ki, Maqların başçısı olan çar «Armazi qalası» kimi möhtəşəm abidənin nişanəsində yerli Maq əhalisinin və onların Müqəddəs Kitabı «Avesta»nın tarixini Böyük Qafqazın başlanğıcında əbədləşdirmişdi.

Yuxarıdakı rəvayətdə də xəbər verilir ki, Nino Mesxetə gəlir «...çarıçanı və Maqların başçısını (yəni Maq/Mar/Maday tayfalarının çarı - Ə.T.) sağalmaz xəstəlikdən xilas etdi».³

Erməni kilsəsi Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz tarixini «armyan arşakidləri» adı ilə «erməniləşdirməyə» çalışdığı kimi, eyni yolla da Gürcü kilsəsi gedir.

Ermənilərdə Arsak nəslindən olan Vaxarşak, gürcülərdə eyni nəslin nümayəndəsi «Gürcü çarı» I Farnavaz «Arşakid dövlətinin» banisi hesab edilir. Araşdırma zamanı məlum oldu ki, Vaxarşak anonimdir, tarix belə bir şəxsiyyəti tanımır və erməni müəlliflərinin də onunla əlaqədar bütün iddiaları əsassızdır.

Gürcü tarixçisi Otar Lordkipanidze də «Kartlis tsxovreba»da keşiş müəlliflərin «Gürcü çarı» kimi təqdim etdiyi Farnavaz barədə eyni fikirdədir. O, yazır: «Çar nəslinin (Gürcü - Ə.T.) banisi kimi

¹ B.S.Esadze. Gürcüstan salnaməsi, buraxılış -I (1613-1913) (Gürcüstan 12 sentyabr 1801-ci ildən I Aleksandrın dövründə Rus imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir) - bax: Tiflis Mərkəzi Dövlət kitabxanası şifrə: R 1229. 5.

² Kartlis tsxovreba, c.1. Tiflis, 1955, s.25.

³ Gürcü tarixi öçerkləri, c.2. Tiflis, 1988, s.45.

təqdim edilən Farnavazın tarixi şəxsiyyət olmadığına heç bir şübhə ola bilməz».¹

Deməli, Gürcü kilsəsi birinci rəvayətdə nişan verilən «Maq nəslindən olan» çarı Farnavaz adlı «Gürcü çarı» ilə, qədim və tarixi Mesxet şəhər-dövlətini əfsanəvi Kartlosun mifik şəxsiyyətilə uydurulmuş Kartli «ölkə» adı ilə əvəz edir və Qafqaz Oğuz Albaniyasının tarixi ərazilərinin bir hissəsini Yerüsəlimdə ayrıca xalq olaraq ilk təşəkkül tapmış və oradan xristian dini ilə gəlib Qafqazda məskunlaşmış atalarının ünvanına yazır.

Başqa Gürcü mənbələri də qədim Mesxet ölkəsinin «Avesta»nın mə'nəvi və siyasi qanunları əsasında idarə edən Arsaklı və Sasani çarlarının hakimiyyəti altında olduğunu təsdiq edir. Bu baxımdan «Kartlis tsxovreba»da verilmiş rəvayətdən bir epizodun məzmununu burada xatırlamaq kifayət edər.

Rəvayətdə xəbər verilir ki, çar Asparuqun ölümündən sonra Kartlidə² Arsaklı sülaləsinin hakimiyyəti başa çatır. Asparuq çar Farnavazın nəslindən olan son nümayəndə idi.

Rəvayətə görə, bundan sonra Kartli (Mesxet-Ə.T.) ə'yanları Sasani şahı Ərdəşirdən (224-241) xahiş edirlər ki, o, öz oğlunu onlara şah tə'yin etsin.

Sasani şahı guya ə'yanların xahişini yerinə yetirir və yeddi yaşlı oğlu Mehramı Kartli taxt-tacına şah tə'yin edir.

Gürcü tarix ədəbiyyatında Persid-Sasani sülaləsindən olan Mesxet çarı Mehramın adı Gürcü etnolingvistikasına uyğunlaşdırılaraq «Mirian» şəklinə salınır, Sasani səltənətinin Mesxet dövrü, əsassız olaraq, Kartli adı ilə nişan verilir və bununla da «Maq» adı altında ümumiləşdirilmiş yerli Türk əhalisinin tarixi, ancaq və ancaq kilsənin dini əfsanə kitablarının³ səhifələrində «bölüşdürülmüş» «özgə ölkəsinə» - Qafqaza «gətirilmiş» əfsanəvi Kartosun «tarixinə» çevrilir. Ermənilər kimi, Gürcü tarixçiləri də qədim yerli Türk əhalisinin əfsanələşdirilmiş tarixini Gürcü xalqının «tarixi» kimi qələmə alırlar.

A.M.Apakidze «Müqəddəs Ninonun həyatı» salnaməsində çar Mehramın Mesxetdə təşkil etdiyi Armaziyə həsr edilmiş el şənliyinin bir məqamını xatırladır.

Bayram təntənəsi ilə bəzədilmiş küçələrə gül-çiçəklə axışan, səhnələşdirilmiş mərasim epizodları ilə çıxış edən xalq kütləsi şən səslərlə dalğa-dalğa şəhərin mərkəzi meydanına daxil olur. Şənliyə

¹ Qədim Gürcüstanın irsi. Tbl., 1989, s.324.

² Kartli əfsanəvi Kartlosun adı ilə uydurulmuş əsası, binövrəsi torpaqda olmayan rəvayət şəhəridir. Tarixin ayrı-ayrı zaman kəsiyində Maday/Maq, Əhəməni, Arsaklı və Sasani sülalələrindən olan şəxslər «Mesxet» şəhər-dövlətində hakim olmuşlar.

³ Kartlis Tsxovreba, c.1. Tiflis, 1955, s.55.

əvvəlcə çariça qoşulur, xalq gur səslə çara təriflər deyir. Bundan sonra çar Mirian (Persid vəliəhdi Mehran) kütləyə qoşulur.

Salnaməçi yazır: « Bu mənzərədən heyrətlənmiş müqəddəs Ninoya xəbər verdilər ki, allahlar allahı Armaz çağırır və ondan başqa digər mə'bud yoxdur».

Müqəddəs Nino Armaza baxmağa getdi: «çöllər gül-çiçəklə dolu kimi, dağlarda da bayraqlar və adamlar saysız idi».¹

Araşdırmaya cəlb etdiyimiz istər şifahi, istərsə də yazılı maddi-mədəniyyət nümunələri şahidlik edirlər ki, «Mesxet» ölkə əhalisini (rəvayətdə onların çarına «Maqların başçısı» deyilir) Azərbaycan türklərinin (bu xalqın əcdadlarından olan Maq tayfaları Atarpatenanın Gənzək əyalətində Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın şərəfinə ucaldıqları dünya tarixində ilk Akademiya olan «Atəşgah»ın banisidirlər) etnomənşəindən və etnodinindən ayırmaq qətiyyətin mümkün deyildir.

Bu həqiqətin tarixən təsdiqi baxımından gürcü tarixçisi Leonti Mrovelidən gətirəcəyimiz bir epizod olduqca görəkdir. O, yazır ki, Makedoniyalı Aleksandr Mesxet şəhərinin qala divarlarını bünövrəyə qədər darmadağın etdi, yalnız Kartli dağına yaxın dörd qala qaldı. Baş qalada Armazinin mə'bədi² var.

Bəs, düşmənin yerlə yeksan etdiyi bu qala divarlarının mə'marı kim olmuşdur?

Suala L.Mroveli belə cavab verir: «Əhəng üzərində Ar(da)mazi qalasının divarını Kürədək tikən Adardır və o Armazi qolunu düz Kürədək çəpərlədi».³

Bu, Gürcü kilsə rəvayətində adı çəkilən Adar kimdir?

Qədim Azərbaycan türklərinin mifologiyasına görə, Adar⁴ başqa sözlə, Atar tayfının həm başçısı, həm də onun qayğısına qalan, odu sönməyə qoymayan və yerdə Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın

nümayəndəsi olan mifoloji şəxsiyyətdir. Ulu babalarımızın mifoloji varlıqdan aldıkları atəş nuru zaman-zaman onların idrakına bir aydınlıq gətirdikcə, həmin ilahi anlam – «Atar» kəlamı məişətdə ailə başçısına istinad edildikdən sonra «r» hərfi öz mifoloji funksiyasını itirir və beləliklə, ailənin qibləsinə çevrilən müqəddəs «Ata» sözü yaranmış olur. Təsədüfüdür ki, Atanı itirmiş ailəyə el arasında işarə ilə «onların ocağı söndü», yaxud «onların çırağı keçdi» mərasim ifadəsi «Adar-Atar» – ilahi Od qoruyucusu anlayışını bu gün də yaşadır.

Ötəri araşdırmadan aşkar oldu ki, Gürcü tarixçisi L.Mrovelinin nişan verdiyi Kür çayının sahilində ən qədim dövrdə inşa edilmiş «Ar (da) mazi qalası»nın baş mə'marı gürcülərin əfsanəvi babası Kartlos deyil, «Atəşgah» mə'bədinin odunu, atəşini şəxsləndirən, məhz Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın (Ar(da) mazinin) atributu olan Adardır.

Bir daha izahata ehtiyac yoxdur ki, Gürcü tarix ədəbiyyatında Armazi (Ahura-Məzda) adı ilə əlaqədar haqqında söhbət gedən qalanı, şəhəri, mə'bədi və s. hər şeyi öz adı ilə, öz milli mənsubiyyəti ilə nişan verməyin vaxtı artıq çatmışdır!

Gürcü arxeoloqlarının «Armazis-xevi» (Ahura-Məzda qalası) adlandırdıkları qazıntı sahəsindən kifayət sayda aşkarlıqları və bu gün Gürcüstan Dövlət Muzeyində mühafizə edilən zəngin xəzinənin (qədim Türk mədəniyyət xəzinəsi hesabına xüsusi «qızıl fondu» yaradılıb) hər bir nümunəsi, xüsusən üzərlərində Aramey yazısı («Avesta» yazısı) olan maddi-mədəniyyət Qafqaz Türk tayfalarının qədim keçmişindən «gəlmiş» canlı şahidlərdir.

Biz qarşıda gətirəcəyimiz bir neçə nümunə inkaredilməz həqiqətə çevriləcək və «Armazis-xevi» adı altında qazılan arxeoloji sahədə qədim abadlıqlar salan yerli əhalinin «Atəşgahda» doğulan, «Atəşgahda» yaşa dolan, «Avesta» dili ilə danışan, «Avesta» qanunları ilə yaşayan qohum Türk tayfalarının yaratdıqları vahid mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixini təsdiq etmiş olacaqdır.

Bu, Türk tayfalarının m.ö. minilliklərinə şahidlik edən təkzibedilməz Qafqaz tarixidir. Lakin ermənilər kimi, gürcü arxeoloqları da bu qədim tarixi bayağı şəkildə salmağa, həqiqəti saxtalaşdırmağa və bu yolla da başqa xalqa aid olan baba tarixini «gürcüləşdirməyə» çalışırlar. Məsələn, «Mtsxeta-I (Armazis-xevi)» arxeologiyasını tədqiq edən Gürcü tarixçi arxeoloqları problemə nəticə olaraq yazırlar: «Armazis-xevi, Armazi (hərdən «Kartli» adlandırılır) kəndi, Armazi qalası və Armazi monastırı dəfələrlə XII

¹ Gürcü tarixi qeydləri (Gürcüstan qədim dövrlərdən m.s. IV əsrdək) c. 1, s.402

² Söhbət bu gün Mesxetdə xristian monastırı kimi fəaliyyət göstərən «Svetixoveli»nin XI əsrdə inşa edildiyi həyətdə yerli Zərdüşti əhalinin qədim mə'bədindən gedir. Mə'bədin giriş qapılarının sağ və sol tərəfində Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın on rəmzindən biri olan mə'bəd mühafizəsi Müqəddəs Buğa kəllə bərəlli bu səcdəgahın Atəşgah olduğunu təsdiq edir.

³ L.Mroveli, Ninonun həyatı: 25 əlavə bax: «Mesxet»-(Armazis-xevi) arxeologiyası. «Tiflis 1958, s.8

⁴ «Avesta»da Adar (Adər), başqa şəkildə Atar Odu /Atəşi şəxsləndirən və Ahura-Məzdanı rəmzləşdirən obrazdır. Məsələnə bu mövqedən yanaşdıqda «Adar-patakan» (Adar-ölkəsi), Atarpatakanı (Atar ölkəsi) anlamları «Odlar ölkəsi» mə'nasında «Azərbaycan» sözünü «Avesta»nın Ana Mayasına bağlayır. Ölkə adımızın üç (Azər-bay-can) Zərdüşti fəlsəfi-mə'nəvi anlayışdan yaranması da bunu sübut edir. Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu, Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. I fəsil.

əsrdən XVIII əsrədək Gürcü feodal epoxasının yazılı sənədlərində xatırlanır».¹

Gürcü tarixçilərini başa düşmək olmur ki, bir tərəfdən onlar «Armazis-xevi»nin tarixini qədimlərə atırlar, o biri tərəfdən həmin qalanın XII-XVIII əsr yazılı sənədlərində xatırlandığını söyləyirlər. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Ancaq Gürcü tarixçilərinin gəldiyi nəticəyə digər tərəfdən yanaşdıqda problemə anlaşılmaqlıq gətirildiyi daha aşkar görsənir. Məsələn, burada «Armazis qalası» ilə, «Armazis kəndi» iki insan məskəni kimi adları ayrı-ayrılıqda çəkilir. Mə'lum olmur ki, müəlliflər Zərdüştü tanrının adını daşıyan bu iki insan məskəni arasında hansı fərqli və oxşar cəhətləri görürlər.

İkincisi, «Armazi kəndi»nin XII-XVIII əsrlərdə «hərdən «Kartli» adlandırılması» fikri Gürcü müəlliflərinin iddia və məqsəd ziddiyyəti kimi özünü qabarıq göstərir. Əslində bu ziddiyyətlərdən yaranan həqiqət «Kartlos»un uydurma Qafqaz «tarixinə» bir aydınlıq gətirmiş olur. Mə'lum olur ki, rəvayət hadisəsində əfsanəvi Kartlosun adı ilə Gürcü tarix ədəbiyyatında «Kartli» namında nişan verilən dağ həm «Armazis-xevi»dən, həm də Mesxet şəhər-dövlətindən çox uzaq məsafədə yerləşdirən keşis babalarından daha da irəli gedən onların alim varisləri, həmin dağın əfsanəvi adı ilə qədim Mesxetin və ona bu gün yaxın-uzaq olan Gürcü Respublikasının Qara dəniz istiqamətindəki bütün şəhər, əyalət və kəndlərinin xəritəsi üzərində iri hərflərlə «qədim Kartli» yazırlar.

Bu məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirmək üçün «Mesxet-1», «Armazis-xevi» arxeologiyasında Gürcü tarixçilərinin gəldikləri başqa bir fikrə də öz münasibətimizi bildirək.

Xatırladaq ki, arxeoloqlar bir tərəfdən m.ö. III minilliyin sonlarında yüksək mədəniyyətli bir ölkə kimi təqdim etdikləri qədim Mesxet şəhərinin və onun ətrafının relyef xəritəsində (tərtibçi N.K. Qambaşidze) Mesxetin Araqvi çayının Kürə töküldüyü vadidə yerləşdiyini təsdiq edirlərsə, «Armazis-xevi» qazıntı sahəsini ondan tamamilə ayrı məskəndə - Kür çayının sol sahilindən xeyli aralı bir ərazidə lokalizə edir və həm də, əsassız olaraq, qədim «Armazis-xevi» və Mesxet abadlıqlarını eyni insan məskəni kimi qələmə verirlər, onların üzərində «Kartli çarlığı» yazırlar.

«Mesxet-1 (Armazis-xevi)» ekspedisiyasının 1937-1946-cı illərdə apardığı qazıntı zamanı aşkarlanmış zəngin mədəniyyətə Gürcü arxeoloqları yerli əhalinin etnotarixi baxımından deyil, vaxtı ilə Yerusəlimdən Qafqaza gəlmiş, yaxud gətirilmiş kiçik «curci

¹ Mtsxeta-1 (Armazis-xevi)- arxeoloji araşdırmaların nəticələri (A.M. Apakidze, Q.F. Qobeçişvili, A.N. Kalandadze, Q.A. Lomtadidze) 1937-1946-cı illərdə «Armazis-xevi» qazıntısından aşkarlanmış arxeoloji abidələr. Tiflis, 1958. s.8.

icmasının» adı altında öz xalqına «Gürcü tarixi» yazmaq mövqeyindən yanaşırlar. Ancaq onlar heç cür anlamaq istəmirlər ki, xristianlıq dövrü uydurulmuş əfsanədən gələn Kartlos nəslə də, iverlər də, «curci» adlandırdıqları Fələstin yəhudi icması da, özlərinin yazdıqlarına görə, Qafqaza insan tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində gəlmişlər və indiki Abxaz xalqının Qara dəniz sahillərində yaşamış babalarının torpağında ilkin məskən salmışlar.

Araşdırma boyu gətirdiyimiz dəlillər aşkarca göstərir ki, ermənilər kimi, gürcülər də Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş bir budağın-Qafqaz Oğuz tayfalarının ən qədim mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini «Gürcü tarixi» adında yazarkən özləri-özlərini təkzib etdiklərinə heç cür əhəmiyyət belə vermirlər.

Yuxarıda dediklərimizdən tam aydın oldu ki, Gürcü xalqının tarixini iki epizod üzərə («Bibliya»nın Gürcü variantından gələn Kartlos nəsil şəcərəsi və Priney yarımadasından istər - Navuxodonosor, istərsə də Böyük Konstantin tərəfindən əsir götürülmüş, istər Fələstin torpaqlarında, istərsə də Kolxidadan yuxarı ərazilərdə yaradılmış qərblə iverlərin əsir tarixi) Qafqazla əlaqələndirən kilsə keşis ədəbiyyatına, rəvayət və əfsanələrə söykənən Gürcü tarixçilərinin özləri erməni həmkarları kimi, ziddiyyətlər arasından xilas olub, bu günə qədər elmi tarixin təsdiq edəcəyi ümumi, vahid bir konsepsiyaya gələ bilməmişlər.

Ancaq ermənilər kimi, Gürcü tarixçiləri də XVIII əsrin sonundan başlayaraq, XXI əsrin astanasına qədər, Rus imperatorluğunun isti hamiliyi altında Qafqazın qədim yerli Türk tayfalarının mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixinə çox sərbəst yanaşmışlar. Türk torpağının sinəsini didim-didim didərək, əsrlərin zülmət çökmüş zindanından çıxardıqları «şahidləri» öz xeyirlərinə, öz dillərində «danışdırmışlar».

Bir dəfə yadda saxlamaq lazımdır ki, bəşər tarixi yeni eraya qədəm basmışdır. Mə'lum ölkələrin tarixçiləri mənsub olduqları xalqların tarixinə maddi sübut olaraq «şahid» qismində muzeylərdə saxlanan zəngin arxeoloji mədəniyyətə tarix və tarixilik baxımından yanaşsalar, hər «şahidi» «doğulduğu» tarixin və mənsub olduğu etnosun dilində «dindirəlsələr», hər şeyi öz adı ilə çağırırsalar gələcək nəsillərimiz arasında anlaşılmaqlıq son qoymuş olarlar.

Gürcü xalqının qədim tarixini öyrənmək məqsədilə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının təşkil etdiyi «Mesxet-1» (Armazis-xevi) adlı arxeoloji ekspedisiyası Mesxet şəhərində və ona yaxın olan ərazilərdə 1937-1946-cı illərdə geniş qazıntı işləri aparmışdı. Arxeologiyanın nəticələri 1958-ci ildə Tiflisdə nəşr edilmişdi. Bu haqda yuxarıda söyləndi.

Gürcü arxeoloqları aşkarlanmış maddi-mədəniyyətin nəticələrini öz babalarının adına çıxaraq, o fikrə gəlmişlər ki, Mesxet və onun ətraf ərazilərində əhali m.ö. III minilliyin¹ sonlarında tam oturaq halda yaşamış, əkinçiliklə məşğul olmuşdu. M.ö. II-I minilliklərdə Mesxetdə əhalinin sayı daha artmış və inkişaf etmişdir.

Görkəmli Gürcü tarixçisi akademik S.N. Canaşa Mesxet tarixinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini mənsub olduğu xalqın həyat məsələsi hesab edir.²

O, nəinki «Mesxet-1» arxeoloji sahəsindən, eyni zamanda, həmin sahəyə heç cür aid olmayan, yaxun-uzaq ərazilərdə yerləşən ayrı-ayrı qazıntı sahələrindən aşkarlanmış bütün tapıntıları qədim «Mesxet» - «Gürcü tarixi»nə yazır. Ancaq problem ətrafında istinad etdiyimiz mənbələr və təkzibedilməz dəlillər sübut edir ki, Gürcü keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, adı gedən ərazilərdən aşkarlanmış ümumən arxeoloji tapıntılar «Armazi» adlandırıldıqları allaha bağlı Oda, Atəşə sitayiş edən əhalinin yalnız məişətini və yaşayış tərzini deyil, habelə onların «Aramey yazılı», başqa sözlə, «Armazi yazılı» vahid dövlət quruluşuna malik olduqlarını təsdiq edir və bununla da yerli Türk əhalisinin qədim tarixinə şahid dururlar. Elə buna görə də ermənilər kimi (Ayos əfsanəsinə istinadən «Qərbi Armeniya» adı ilə Türkiyə Respublikasına, «Şərqi Armeniya» deyəndə Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərinə qarşı ən'ənəvi xəstə torpaq iddiaları), gürcülər də (əfsanəvi Kartlosun törəmələri olaraq Kiçik Asiyada «Qərbi Gürcü dövləti», Qafqazda «Şərqi Gürcü dövləti» iddiasındadırlar) əhalisinin oturaq həyatını m.ö. III minilliyə aid etdikləri Zərdüştü Tanrıya, Zərdüştü mə'bədə inanc gətirən, işlərini «Avesta» yazısı (Gürcü tarixçiləri «Aramey yazısı», yaxud «Armazi yazısı» deyirlər) ilə apararı, «Avesta» qanunları ilə ölkəni idarə edən çarı da, yerli əhalisi də Maqlardan ibarət olan vahid dövlət quruluşuna malik Mesxet şəhər - dövlətini açıq-aşkar danırlar, sadəcə mərkəzi Mesxet şəhəri olmaqla m.ö. III minilliyin tanmadığı Qafqazda uydurma «Şərqi Gürcü dövləti» «yaradırlar».

Maraqlı cəhət odur ki, Gürcü tarixçi arxeoloqlarının haqqında söhbət gedən qədim insan məskənindən Zərdüştü əhaliyə məxsus aş-

karlanmış mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixini, ümum nəticədə «Avesta» əhli olan Maq tayfalarının adına yazmaq əvəzinə onu İuda dininin xristian qanadına mənsub olan, Yerusəlimdən Kolxida ərazisinə gələn və Qafqaz tarixinin lap son çağlarında «Gürcü» adını qəbul edən kiçik bir yəhudi icmasının tarixi kimi qələmə vermələri açıq hey-rət doğurur.

Bir həqiqəti də unutmamaq olmaz ki, keçmiş Sovet birliyi dövründə, xüsusən Türk xalqlarına qarşı ölüm və fəlakət illəri olan Stalin-Mikoyan epoxasında istər Gürcü, istərsə də erməni müəllifləri Kremlin nəhəng qartalının qanadları (biri sağda, o biri solda) üzərində açıq mavi səmadan Qafqaz Oğuz Albaniyasının xəritəsinə yeni siyasi baxışla nəzər yetirməkdə, Yaxın Şərq kilsəsində yaranmış ən'ənəvi arzuların həyata keçirilməsi üçün məqsədyönlü ideoloji planlar hazırlamaqda sərbəst idilər. Bu baxımdan da «Mesxet» və «Armazis qalası»ndan tapılmış Türk tayfalarının zəngin mədəniyyət və dövlətçilik xəzinəsi «Gürcü tayfası»nın² adına çıxılır.

Beləliklə, özü mənşəcə yəhudi cürcülərə mənsub olan Kremlin nəhəng qartalının şərafinə «Gürcü tayfası» mifi yaradılır və bunla da Respublikanın adı tarixdə eponimi olmayan uydurma tayfa adı ilə «Gürcüstan», yəni «gürcü ölkəsi» adlandırılır. Kremlin odlu buxovundan azad olandan sonra ərazinin «Georgiya» adlandırılması və aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyət, habelə yerüstü abidələr canlı tarix olaraq sübut edir ki, ermənilər kimi, gürcü tarixçiləri də babalarının gəlib yerləşdikləri məskəni ötən əsrlərdən bəri gah «Kartli», gah «İberiya», gah «Georgiya», gah da «qədim Gürcüstan» adıyla qələmə versələr də, Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi ərazisini və inzibati coğrafiyasını əbədi dana bilməzdilər. Lakin həm gürcülərin, həm də ermənilərin ideoloji təxribat maşınları bu gün də susmamışlar, sabah da susmayacaqlar. Bu baxımdan yerli əhalinin etnik mənsubiyyətini bildirən üzərlərində Zərdüştü inanc rəmzlərini, Türk tayfa damğalarını tarixin canlı şahidinə çevirən zəngin maddi mədəniyyətə gürcü tarixçisinin münasibəti maraqlıdır.

«... Bu nəhəng faktiki material bizim Gürcü tayfalarında dövlət həyatının yaranması və inkişaf ilə bağlı təsəvvürlərimizin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına imkan verir. Bu, bizə indikindən daha aydın şəkildə bu tayfaların sosial-iqtisadi inkişafını, mədəni səviyyəsinin mənzə-

¹ Qafqaz tarixinin bu çağını Gürcü babalarının adı ilə bağlamaq fantastik uydurmada başqa bir şey deyildir. Çünki onların prineyli babalarını Ön Asiyaya gətirmiş nəinki Roma imperatoru Böyük Konstantin (306-337), hətta Babil çarı II Navuxodonosor (m.ö. 604-337) neçə minilliklər sonralar dünyaya gəlmişlər.

² S.N.Canaşa. «Mtsxeta-Gürcüstanın qədim mərkəzidir». Mart 1941-ci ildə Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının I sessiyasındakı məruzəsinin stenogrammi. bax: «Mesxet-I (Armazis -xevi)», «Ön söz».

rəsini, ən azı eramızdan əvvəl III minillikdən¹ başlayaraq qədim Gürcüstanın bu ərazisinin tarixini izləməyə imkan verir.»²

Biz yuxarıdakı fikirlərimizə nəticə baxımından «Mesxeta-I» arxeologiyasının zəngin nailiyyətlərini daim nümayiş etdirən Gürcüstan Dövlət Muzeyində «Qızıl fond» adlandırılan Şərq salonunu bəzəyən bir neçə tapıntı haqqında danışmağı kifayət hesab edəcəyik.

Xatırladaq ki, arxeoloqların aşkarladıkları zəngin akrapol dəfinəsi yerli əhalinin etnik mənsubiyyətini tarixin qan yaddaşına çevirən m.s. II-III əsrlərə aid edilən qəbirdən tapılmışdı. Biz bu xəzinə içərisində olan üç tapıntı ilə əlaqədar Gürcü tarixçilərinin gəldikləri nəticəyə öz münasibətimizi bildirəcəyik.

Birinci. Qiymətli daş üzərində yazı ilə dairəyə alınmış yarımada canlandırılan kişi-qadın portreti haqqında.

Bəs, bu portretdə canlandırılmış kişi və qadın kimdir?

Tapıntılar ətrafında geniş araşdırmalar aparan arxeoloqlar portret üzərindəki yazının şifrəsini aşkarlamağı qarşıda dayanan bu suala tapılan cavab və həll etməyə çalışdıqları problemə zəruri və qiymətli açar hesab edirlər. Onlar geniş araşdırmadan sonra ümum fikrə gəlirlər. Bu haqda «Mesxet-I (Armazis-xeva)» ekspedisiyasının 1958-ci ildə nəşr edilmiş ümumaraşdırma materiallarında yazılır: «...yazı bu şəkildə oxunmalıdır: ZEXYXHC ZOH MOY KARIIAK başqa sözlə, «Zevax -mənim həyatım - Karpak.»³

Müəllif yazır: «Mənim fikrimcə bu portretlər Karpak və Zevax adlı ər-arvada aiddir. Medalyon Zevaxın ölümündən sonra Karpaxın sifarişi ilə hazırlanmışdır».

Bəs, bu medalyon kimin qəbrindən tapılmışdır?

Müəllif onu «Asparuq» adlı bir şəxsə aid olduğunu yazır. Lakin həmin qəbirdən aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin heç biri müəllifin «Asparuq» adında nişan verdiyi sahibə mənsub olduqlarına «şahid durmurlar.» İddianın təsdiqi üçün əlində heç bir əsası olmayan alim başqa bir həmkarının uydurmalarına söykənir. Əslində söykənir. «Karpak və Zevax» epizodu ilə əlaqədar saxtalaşdırılmış tarixi onun adına yazır: «S.Canaşianın fikrincə, Asparuq Zevaxın oğlu,

Serapita isə qızıdır. Buna görə də oğulun öz boynunda validenylərinin portretini gəzdirməsi ehtimalı onun mülahizələrinə uyğun gəlir».¹

Əlbəttə, Gürcü arxeoloqunun e'tirafından mə'lum olur ki, S.Canaşianın fikri də hər hansı bir mö'təbər mənbəyə söykənir. Elə buna görə də Gürcü tarixçisinin şəxsi mülahizələri aşkarlanmış mədəniyyətin etnomənşəbuyyətini və etnotarixini öyrənməyə kifayət qədər dolaşılıq gətirir. Ancaq buna baxmayaraq, biz şərti qəbul edək ki, S.Canaşia hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş elmi qaynaqlara söykənir. Bəs, buna necə inanaq ki, müəllifin yazdığına görə, üzərində valideynlərinin portretləri canlandırılmış qiymətli daş qadınlara məxsus ziynət əşyası olduğu halda, guya onu qızları Serapita deyil, oğlanları Asparuq boynunda gəzdirərmisiz?!

Əlbəttə, Gürcü tarixçisi Asparuqla əlaqədar söylədiklərini təsdiq edəcək hər hansı bir dəlil-sübut gətirmir.

Bəs, S.Canaşianın «Asparuq» adından iki əlli bərk-bərk yapışmasının səbəbi nədir?

Bu sualın cavabını A.M.Apakidze verir. Mə'lum olur ki, A.M.Apakidzenin valideynlərinin yadigarı olan medalyonun qızın deyil, oğulun qəbrində olduğuna bizi inandırmasının yeganə səbəbi həmin qəbirdən tapılmış vilayət hakiminə aid etdikləri üzük-möhürdür. O, yazır: «Birinci dəfn yeri Armazis-xevi eristavlarına (ə'yanlarına, vilayət başçılarına) aiddir. Çox güman ki, eristavi Kiçik Cavax da (Aspavrukun oğlu Cavax) burada dəfn edilmişdi. Çünki bu qəbrlər həm xarici görünüşləri ilə, həm də inventar tərkibinə görə fərqlənirlər.

Qəbirdən tapılmış qızıl üzük - möhürün qaşının daşı üzərində canlandırılmış kişi büstünün ətrafında neqativ Yunan yazısında «eristav Aspavruk» yazılmışdır».²

Bəs, Aspavrukun (Asparuqun) oğlu Cavax kimdir? Bu sualın cavabı bir qədər sonra.

Gürcü tarixçiləri yuxarıda adları çəkilən «Karpak» və «Zevax» adlarının etnomənşəini də «izah etməyə» çalışırlar. Onlar «Karpak» sözünə ağıla gəlməyən gah latın dilində «ciddi», «gözəl» mə'nasında işlədilmiş FOMOSA adı ilə, gah Samtav qəbirlərinin birindən tapılmış heykəldə canlandırılmış inək və inək balası-buzov adı ilə analoji söz hesab etdikləri «Kovak» nami ilə qarşılaşdırlarsa da, nəticədə onlar «Karpak» namının mənşəi haqqında «mə'lumatsız olduqlarını» e'tiraf edirlər.

Bəs, Gürcü tarixçisi «Karpak» namının mənşəi haqqında nə üçün mə'lumatsız olduğunu hündürdən bəyan edir? Onun «səmimi»

¹ Xristian dini əfsanəsindən gələn Kartlosun nəvələri, habelə princeyli hərbi əsirlər olan ibertlərin törəməsi hesab edilən indiki Gürcü xalqının m.ö. III minillikdə «qədim Gürcüstan» dövlətindən və onun vilayətlərindən, eyni zamanda, «Gürcü tayfalarından» danışmaq sadəcə elmi məs'uliyətsiz boş söz-söhbət deyil, məqsədli şəkildə Ön Qafqaz Türk tayfalarının ərazilərinə sahib çıxmaqdır.

² «Mesxeta-I (Armazis-xevi)», s. 7.

³ Yenə orada, s.28-29.

¹ «Mesxeta-I (Armazis-xevi)», s.29.

² A.M.Apakidze. Antik epoxada Gürcüstan mədəniyyəti. - Gürcüstan tarixi öçerkləri (Gürcüstan qədim dövrdən m.s. IV əsradək), c. 1. Tiflis, 1989, s. 414.

görsənməyə çalışması, əlbəttə, səbəbsiz deyildir. Şübhəsiz, Gürcü tarixçiləri «Karpak» («Astiaq» əfsanəsində) adı ilə Herodotun «Tarix»indən tanışdılar.¹

Karpak kimdir?

Herodot xəbər verir ki, Maday imperiyasının son çarı Astiaq öz yaxın qohumu, saray əyani, ölkədə ən nüfuzlu sərkərdə, ordu başçısı Karpağa oğul dağı çəkir. Bundan sonra Karpak düşmənidən intiqam almaq üçün Maday imperiyasının tərkibində olan kiçik Persid satraplığının hakimi, Astiaqın qız nəvəsi Əhəməni Kirlə gizləndən ittifaqa girir, şəxsi düşmənciliyə görə, mənsub olduğu tayfanın tarixinə qarşı xəyanət edir, qılıncı ilə Maday/Mar/Maq əhalisinin imperiya tarixinə son qoyur, bu günə qədər ana vətəni elmdə mübahisəli olan, gələri Əhəməni sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə səbəb olur.

Bundan sonra Karpaq Türk tayfa birliyinin hakimiyyət varisi kimi, imperiyanın Fazis (indiki Rion) çayının şimal sahilində Kolxi-dayadək hüdudlanan Ön Qafqazın qərb əyalətlərinin hakimi olur. O, Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə, o, cümlədən, Yerusəlimə (inşası barədə «Bibliya»da xəbər verilən Tanrı evi bu, hərbi yürüş dövrünə aiddir) olan zəfərlər dolu yürüşləri ilə Kir səltənətinə şöhrət gətirmişdi. III Daranın dövründə həmin varislik babamız Atarpata çatır.

«Mesxet-1» qazıntısı zamanı tapılmış haqqında söhbət gedən medalyon və Zərdüştü inancla bağlı əşyalar həmin ərazilərin Karpağın hakimiyyəti altında olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu baxımdan rəvayətdə Mesxet çarının Maq nəslindən olmasını xəbər verilməsi də təsadüfi deyildir.

Medalyonun tapıldığı qəbirin sahibi Asparuq, görünür Karpağın oğludur. Əhəməni canişinidir.

Əlbəttə, Gürcü tarixçisi Qafqaz Türk tayfalarının üzərində ta Part Türk-İskit səltənətinədək 200 ildən artıq dövrü yaşamış Persid-Əhəməni səltənətinin əsasını Kirlə birlikdə qoymuş Karpağın tarixi ilə tanışdır. Lakin o, «Karpak» şəxs adının mənşəi ilə əlaqədar «mə'lumatsız» olduğunu bəyan etməsəydi, o zaman, bu adın Maday/Mar/Maq tayfalarına mənsubiyyətindən, qüdrətli imperiyanın Maday və Əhəmənilər dövrü yüksək səlahiyyətə malik saray əyani kimi, onun nəsil kökü ilə bağlı tarixi həqiqətləri də e'tiraf etməli idi. Göründüyü kimi, erməni tarixçiləri kimi, Gürcü müəlliflərinə də Qafqaz tarixinə elmi kontekstdən yanaşmaq sərfəli deyildir. Çünki, onun sahibi Türkdür!

İndi də Gürcü müəllifinin mətnə qədim Yunan transkripsiyası ilə yanaşaraq, Karpağın zövcəsinin adını «Zevax» şəkilində yazmasının əsil səbəbinə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Gürcü tarixçisi «Zevax» adının digər mətnlərdə də işləndiyini yazır. O, ΖΕΥΑΧΗC şəkilində olan sözü Yunan mətnində «Zevax» acımla oxuyur. Həmin ifadəni Aramey mətnində «Zeyvax» formasında açıqlayır. Lakin o, Gürcü-Rus nəşrindən götürülən «Zeyvax» sözünün Azərbaycan Türkü dilinə çevrilmə varinatında «Zeyvə» şəkilində yazılan və oxunan sözün etnomənşəi barədə susmağa üstünlük verir.

Meydanda olan maddi sübutlar keçmiş tarixi bu qədər aydın şəkildə nişan verdiyi halda, bəs, nə üçün Gürcü müəllifləri həmin qadın adının mənşəini yerli əhalinin qan bir, dil bir, din bir ən yaxın can qardaşlarından birinin - Azərbaycan türklərinin soy-kökündə iştirak etmiş Zeyvə (Rus dilində «Zeyva-(x)», Azərbaycan türkü dilində Zeyvə) namında olan güclü hərbi tayfa ittifaqı ilə bağlamaq istəmişlər?! Olmaya gürcü tarixçiləri Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarından - cənubdan ulu babamız Zərdüşt Peyğəmbərin Vətəni cənnət-misal Urmiyədən başlayaraq, Şimaldan Ön Qafqaza, Qərbdən - indiki Türkiyə Respublikasından, Şərqdən Orta Asiya ölkələrinədək bütün Türk ellərində Zeyvə adında olan kənd, mahal və dağ adlarının qədim Zeyvə Türk tayfalarının geniş coğrafi arealının təkzibedilməz həqiqət olduğunu sübut edən bu tarixdən xəbərsizdirlər? Əlbəttə, yox!

«Zevax» anlamının müasir gürcülərin deyim tərzinə açıqdan-açıq uyğunlaşdıran müəllif həmin sözün «Cavaxi» tayfa adı ilə səsləndiyini və ondan törəndiyini yazır: «Belə bir ehtimal irəli sürülüb ki, «Zevax» nə Yunan, nə də Aramey yazılarında başqa transkripsiya ola bilməyən «Cavaxi» tayfasının adından yaranmış Gürcü adına uyğundur. Bizim fikrimizcə, bu ehtimala heç nə mane olmur.»¹

Geniş təhlilə ehtiyac yoxdur. Müəllif «Zevax» - «Cavaxi» qarşılaşması ilə Priney yarımadasından hərbi qənimət olaraq sürülüb gətirilmiş babalarına ehtimalla «Qafqaz evi» uydurma «gürcü tarixi» «təşkil etməyə» çalışır. Onun sözündən belə çıxır ki, kilisə rəvayətində «Cavaxi» adlandırılan² uydurma Gürcü tayfası, haqqında söhbət gedən ərazilərin ən qədim əhalisi olmuşdur.

¹ Mesxeta-1 (Armasıx-xevi), s. 29.

² Əvvəla, nə qədimdə, nə orta əsrlərdə «gürcü» anlayışı olmamışdı. İkincisi, yuxarıda dedik ki, «Gürcü» anlamı Kolxida ərazilərinə Fələstindən, özlərinin sözlərinə görə, eürə çayının sahilindən gələn kiçik yəhudi icmasının adı ilə yaranmışdı. Müəllifin «Gürcü» sözünə bu günkü anlayışla yanaşması və yəhudi icmasının adına ayrı-ayrı adda qədim tayfalar, o cümlədən, rəvayətdən gələn «Cavaxi» tayfasını yazması zaman, məkan və tarix baxımından da əsassızdır. Araşdırma boyu yeri gəldikcə gətirilən və qarşıda gətiriləcək dəlillər sübut edir ki, həmin torpaqlarda ta qədimdən Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qohum tayfalar yaşamışlar. Erməni SSR-in və Gürcü SSR-in ərazilərindən yerli Türk əhalisi (Mesxeti-Ahiska eli) soyuq Sibirə sürgün edildiyi illərdə adı gedən regiondan, Mesxetdən və bir qədər yuxarıda Kaspi əyalətindən ələ keçməyən, gözdən yayınan yerli sakinlər sonralar isti ocağından didərgin salınmışlar.

¹ Ətraflı bax: Herodot. Tarix. Leningrad, 1972, s. 42-54.

Əvvəla, üzərində portret həkk edilmiş daşda oyulmuş mətnin Yunan yazısında olduğunu iddia edən Gürcü tarixçisinə inanmırıq. Çünki necə inanasan ki, o, həmin mətnə nə Yunan, nə Aramey transkripsiyası ilə yanaşmağı rədd edir. Ona inanmaq üçün Gürcü Dövlət Muzeyində daim nümayiş etdirilən «Qızıl fondunda» şüşə arxasında mühafizə edilən həmin medalyonun (erməni və Gürcü arxeologiyası ilə əlaqədar Milli kitabxanada işlədiyim aylar ərzində dəfələrlə fonda baş çəksəm də, başqa tapıntılar kimi, medalyona da şüşə arxasından tamaşa etməkdən başqa heç bir şəraitim olmadı) orijinal yazısı ilə birlikdə surəti çıxarılaraq və kitabda aydın fotosu verildirdi.

İkincisi, bir qədər əvvəldə dedik ki, Gürcü tarixçilərinin özləri «Mesxet-1 (Armazis-xevi)» arxeoloji sahəsindən tapılmış ayrı-ayrı tapıntıların üzərində olan yazıların hamısını «Aramey yazıları», yaxud «Armazi yazıları» hesab edirlər.

Əlbəttə, bu, təsadüfi tarixi hadisə deyildir. Herodot həmin ərazilərə işarə ilə xəbər verir ki, Marlar /Madalyar/Maqlar perslərin Qafqazda 19-cu inzibati dairəsində yaşayırdılar.¹

Gürcü rəvayətində də «Mesxet» şəhər-dövlətinin çarına «Maqların başçısı» adı ilə edilən işarə bir tərəfdən Herodotu təsdiq edirsə, o biri tərəfdən ölkə əhalisinin etnik mənsubiyyətcə Türk olduğuna şəhadət verir. Bu barədə yuxarıda danışmışıq.

Bəs, necə olur, bir ölkənin çarından rəiyyətinədək, Tanrı məbəbindən qab-qacaqadək, ev və ziynət əşyalarının üzərində ata-baba totemlərini və tanrıların canlandırılan rəsmlərdən yazıyadək hər şey «Avesta» ilə, Atəşgahla əlaqədar olur, yalnız haqqında söhbət gedən medalyon və onun üzərindəki yazı yunanlara, mətnə verilmiş qadın adı isə ancaq və ancaq çağdaş gürcülərə məxsus olur?! Bu tarix deyil, cəfəngiyatdır! Təsadüfi deyildir ki, Pliniy də Qafqaz türklərini Maday Türk nəslindən hesab edirdi.²

Bütün deyilənlər aşkarca sübut edir ki, qiymətli daş üzərindəki kişi-qadın portretlərini nişan verən şəxs adlarının mənşəi «Avesta»nı yaradan əhaliyə mənsub olduğu kimi, şübhəsiz, medalyonda olan yazı da «Aramey yazısı», yaxud «Armazi yazısı» («Avesta») olmalıdır. Başqa sözlə, ayrı-ayrı tapıntıların üzərlərindəki mətnlər «Aramey yazısı»nda, yaxud «Armazi yazısı»nda olduğunu Gürcü tarixçilərinin özləri e'tiraf etdikləri halda, necə olur ki, təkcə haqqında söhbət gedən mətnin «Yunan yazısında» olduğu qənaətinə gəlirlər?

Sualın cavabı aydındır: müəllif «Cavaxi» tayfasına gedən qaralıq yola işığın Yunan mətnindən salınmasını özlərinə Aramey yazısından keçən yoldan daha sərfəli olduğunu başa düşürdü. Çünki ermənilər kimi, gürcülər də «Bibliya»nı öz dillərinə çevirmədən onu öz

¹ Herodot. Tarix. M., 1888, s. 502.

² L.M.Melikset-bek. Hunların Şərgi Zaqafqaziyaya gəlmə tarixləri haqqında. - «Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri», 1957, s. 33.

dillərində oxuyanaqədər Yerusəlimdə mö'zəni yunandilli xristian kilsəsində dinləmişlər. Bundan başqa, Qafqazda erməni və gürcülər üçün «Suriyə», yaxud «Yunan» faktorunun deyil, Türk faktorunun təsdiqi qorxulu və təhlükəlidir!

Üçüncüsü, Zevax adının mənşəini «Cavaxi» tayfa adı ilə əlaqələndirən fikrin əsassız olduğunu sübut edən başqa bir fakt da budur ki, Zevaxın nəvəsinin adı Cavaxdır. Əgər Gürcü xalqının etnodil leksikonunda «Cavax» adı (A.M.Apakidze) qədim tarixdən mövcuddursa, o zaman, «Zevax» şəxs adının «Cavaxi» tayfa adı ilə sün'i şəkildə əlaqələndirməyin heç bir elmi əsası ola bilməz.

Dördüncüsü, «Zevax - Cavaxi» problemi ətrafında Gürcü tarixçiləri fikir söyləyərkən təkrar dolaşq və anlaşılmaz bir məqam yaradırlar. Bunun başlıca səbəbi onlar mənsub olduqları xalqa, ermənilər kimi, «qədim milli tarix» düzüb-qoşarkən hər biri gerçək tarixi keçmişə öz subyektiv mülahizələri ilə yanaşırlar.

Məsələn, «Mesxet-1» ekspedisiyasının nəticələrini araşdırarkən problem ətrafında S.Canaşia öz mülahizələrinə görə, Asparuqu Zevaxın oğlu hesab edir. «Ön söz» müəllifi «Zevax-Cavaxi» məsələsini ortaya atır, vəssalam.» A.M.Apakidze isə «Armazisxevi» arxeoloji xarabalığın qədim abadlıq dövrü üçün Gürcü vilayəti «təşkil etmək» məqsədilə sün'i etnomifoloji aspektdə «Zevax»ın nəsil şəcərəsini (Zevax-oğlu - Asparuq - oğlu Cavax) «yaradır» və onun nəvəsi Kiçik Cavaxı həmin vilayətin hakimi olduğunu dolayısı ilə söyləyir və birinci qəbirdən aşkarlanmış əşyaların - qızıldan üzük-möhürün və dövlət başçısına aid başqa tapıntıların siyahısını verir.¹

Bununla da A.M.Apakidze daha irəli gedərək, ekspedisiyanın «Cavaxi» «tayfasını» tamamilə unudur, «Cavax» adından hakimin şəxsində uydurma qədim Gürcü? vilayətinə uyğun «tarix» yazır.

Maraqlı odur ki, Gürcü tarixçiləri «Mesxet-1 (Armazis-xevi)» ekspedisiyasının nəticələrini 1958-ci ildəki nəşrində haqqında söhbət gedən portretləri dairəyə alan yazını «Zevax mənim həyatım - Karpak» kimi oxuyurlar və qadını «Zevax», kişini «Karpak» adlandırırlar. Həmin arxeoloji mədəniyyətin tarixi haqqında 1989-cu ildə oçerklər çap etdirən A.M.Apakidze Gürcü tarix ədəbiyyatında nüfuzlu arxeoloqlara məxsus olan əvvəlki fikri təkrar etmək üçün hər hansı bir fakta müraciət etmədən öz konsepsiyasını irəli sürür. O, yazır: «...nömrələnmiş daşların birinin üzərində canlandırılmış gənc qadın və kişi ilə əlaqədar intim yazı var: Cavax həyatım mənim - Karpak».²

Göründüyü kimi, müəllif Zevaxı - qadını Cavaxla əvəzləşdirmişdi. Ancaq o, bir-cümlə əvvəldə «Cavax» adı ilə qadın deyil, kişi nişan verir. Hətta onu - Asparuqun oğlu Kiçik Cavaxı vilayətin hakimi kimi qələmə alır.

¹ A.M.Apakidze. Gürcü tarixi oçerkləri, s. 414.

² Yəni orada.

Gürcü müəllifləri tərəfindən adı gah «Asparuq», gah da «Aspavruk» şəkilində yazılan şəxs etnomənsubiyyətə kimdir?

«Mesxet-1» arxeoloji materiallarına «On söz» yazan müəllifin fikrincə, «Aspavruk» qədim İber adıdır.¹ Ancaq o, bu iddianı əsaslandırmaq üçün heç bir dəlil-sübuta əsaslanmır.

Görkəmli Rus alimi İ.İ.Tolstoy qədim Bosfor onomastikasını işləyərkən bu problemin real variantını dəqiqləşdirməyə çalışır. O, Asparuq (bu adın analoji variantı «Aspavruk» şəkilində gürcüləşdirilməyə çalışılmışdı) namını qədim İran adı hesab etdiyi «Aspurq»la eyniləşdirir və onu romalıların dövründə yerli Bosfor əhalisinin şəxsi adlar siyahısına daxil edir.²

Əlbəttə, Rus müəllifinin işarə etdiyi tarixin son çağlarında işlədilən coğrafi ad olan «İran», həm də «qədim İran» anlamı ilə yalnız indiki farsları düşünməyin tarixi əsası yoxdur. Çünki Asparuq şəxs adı qədim türklərə aiddir.

Mesxetdəki Yunan kitabələrində xəbər verilir ki, ədəbiyyatda bəzən «Rus çölləri» adlandırılan qədim Türk tayfalarının böyük bir hissəsinin beşiyi olmuş ellərdən Peçenek türkləri Asparuq adlı tayfa başçısının rəşadətli yürüşü ilə I əsrlə II əsr arasında Ön Qafqaza gəlmişlər.

Peçeneklərin bir qismi o zaman qədim Nəxəvan ölkəsində dağlıq ərazidə məskunlaşmışlar. İndiki Şahbuz rayonundakı kəndin «Piçənək» adının mənşəi də «Peçeneq» namı ilə bağlıdır.

Peçenek/Piçənək etnonimi ilə bağlı indiki Erməni və Gürcü respublikaları ərazilərində, Türkiyədə, qədim Azərbaycanın cənub ərazilərində, Rusiyada, Ukraynada, Belarusiyada və Rumıniyada olan toponim və oykonimlər şahidlik edirlər ki, bir nəsil budağı Asparuqun başçılığı ilə Ön Qafqaza və Ön Asiyaya gələn Peçenek/Piçənək tayfa ittifaqı geniş coğrafi areala malik olmuşdur.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Asparuqun qədim Urmiyə və Nəxəvan ölkə əraziləri hesabına 591-ci ildə yaratmış olduğu dövlət onun şərəfinə Asparuqan, yəni «Asparuqun vətəni» adlandırılmışdı.

Yerli və gələri Türk qövminə aid olan dövlətin «Asparuqan» adı erməni keşiş müəllifləri tərəfindən «Vasparuqakan» («Asparuqakan») şəkilinə salınmış, onun ərazisi gah Urmiyə gölündən Naxçıvan ərazisi daxil olmaqla, gah Urmiyədən Göyçə gölünə, gah da Urmiyədən Qərbi Azərbaycanın Araz çayı sahili boyu, oradan da Van gölünədək ərazilər «Böyük Armeniya»nın tərkibinə daxil olmuş «çarlıq» kimi qələmə verilir.

Erməni müəllifləri daha sonralar yeni siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq, «Vasparuqakan» adlandırdıqları «erməni çarlığı» ərazisinin coğrafi kordinatlarında dəyişiklik aparırlar və ona yalnız «Sünik»

(erməni keşiş ədəbiyyatında «Suni»¹ Türk tayfasının adının sonuna «k» hərfi artıraraq, sün'i şəkildə Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb ərazisində «Sunik» adında «erməni knyazlığı»? «təşkil edilir») adı ilə qədim Urud elindən - Zəngəzur mahalından Göyçə gölünü, oradan da Qərbə-Araz sahillərini əhatə edən Qərbi Azərbaycan torpaqlarını aid edirlər. Lakin ədalətli tarix yadların əcdad torpaqlarında gözləri olan məkrli erməni keşişlərinin və onların siyasətəz tarixçi varislərinin əksinə xəbər verir: Türk tayfa başçısı Asparuqun adını tarixləşdirən «Asparuqan» (ermənilərə «Vasparuqakan») dövləti 591-ci ildə Arazın şimalında, yəni Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərində deyil, çayın sol sahili boyu cənuba doğru əraziləri əhatə edən coğrafiyada yaradılmışdı.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Peçenek/Piçənək Türk tayfa başçısı Asparuqun tarixinə sahib çıxmağa çalışan Gürcü müəlliflər problemə tarix və tarixilik baxımından deyil, ayrı-ayrı fərdi münasibətlər, şəxsi istəklər mövqeyindən «Mesxet-1» arxeoloji ərazisindən aşkarlanmış qədim Türk mədəniyyəti hesabına həmin sahədə Kartli (İber) dövləti «təşkil» edirlər. Dedik ki, erməni tarixçiləri isə yeni siyasi şəraitdən istifadə edərək «Vasparuqakan» anlamını «Sünik» sözü ilə əvəz edir, həmin adla da Azərbaycan türklərinin yalnız Ön Qafqaz ərazilərinin Qərb əyalətlərini «erməniləşdirirlər» və həmin coğrafi bölgünü «Böyük Armeniya»nın Şərqi əyaləti kimi qələmə verirlər.

Erməni tarixçisi Darbinyan-Melikyanın² versiyasına əgər inanası olsaq, guya Qaçik (908-1043) adlı birisi Vasparuqakan çarlığını yaratmışdı. Lakin müəllifin nişan verdiyi dövrdə Ön Asiya və Qafqazın islam-Türk dünyasının siyasi-inzibati nüfuz dairəsində olması və başqa mə'lum tarixi gerçəklik erməni tarixçəsinin iddiasını təkzib edir.

Yuxarıda gətirilən faktlar antifikata çevrilərək Gürcü tarixçilərinin «Mesxet-1» qazıntı sahəsindən aşkarlanmış qədim yerli Türk əhalisinə məxsus maddi tarixi açıq-aşkar əfsanəvi Kartlosun, yaxud hərbi əsir olmuş İver ictimaiyyətinin törəmələrinin adına çıxmaq və bununla da daha sonralar mə'lum səbəbdən «Cürçi» yəhudi ailələrinin adına uyğun «Gürcü» namı ilə nişan verilmiş xalqın ünvanına yazmaq siyasətini qat'i təkzib edirlər.

«Mesxet-1» arxeologiyasının aşkarladığı başqa tapıntılar da həmin ərazilərin və onun ətrafındakı insan məskənlərinin qədim Türk tayfalarının baba elləri olduqlarını sübut edir. Məsələn, gümüş camılardan birinin içərisində sol əli Turun buynuzunda, çiynləri Turun dərisi ilə örtülmüş, üzüm tənəyi, buğda və alma çələngi ilə əhatəyə alınmış cavan, gözəl ilahə canlandırılmışdı. Bu kompozisiyada sənətkar nəfis

¹ «Mesxet-1 (Armazis-xevi)», s. 29.

² İ.İ.Tolstoy, Bosfor vilayətinin onomastikasından VDI, N 1 (51), 1955, s. 14.

¹ L.N.Qumilev, Qədim türklər, M., 1967, s.162.

² Darbinyan-Melikyan, İzahat, 241.

bəzədilmiş gümüş piyaləni təsviri sənətin «dili ilə» bolluq və məhsuldarlıq ilahəsinin şərəfinə hazırlandığını xəbər verir.

Bəs, ilahə etnomənsubiyyətə kimdir?

Təsvirdən görünür ki, o, «Avesta»da Su, Bolluq və Məhsuldarlıq ilahəsi, qədim Mesxet Atəşgahının mühafizi Ardivi Sura Anahiddir. Onu da qeyd edək ki, İlahənin etnomənsubiyyətilə əlaqədar burada Türk talyalarının, o cümlədən, Azərbaycan türklərinin ilk əcdad totemlərindən olan «Tur» (dağ keçisi)¹ amili lokonik, lakin bütöv bir insan nəslinin tarixini canlandıran kompozisiyanın məna və məzmununa aydınlıq gətirən, sənətkar fikrini şərh edən vasitəyə çevrilmişdi.

Başqa nümunələrə diqqət yetirək.

Ahura-Məzdanın və Mitranın mifoloji şəxsiyyətlərini tarixləşdirən zəngin mədəniyyət tapıntıları, xüsusən üstü yazılı gümüş piyalələr, habelə aşağıda nümunə gətirəcəyimiz başqa yazılı abidələr yerli Türk əhalisinin qədim dünyadan «gələnlər» «canlı» şahidlərdir.

Q.V.Sereteli əşyalar üzərində olan yazıları «Armaz yazısı» («Aramey yazısı») adlandırarkən, şübhəsiz «Avesta» yazısını nəzərdə tuturdu.² Gümüş camların iç hissəsində «Aramey yazısı»ni döyən və atəş qarşısında şahə qalxmış qurbanlıq at şəklini canlandıran namə'lum sənətkar bu Zərdüştü inancla bağlı mərasim səhnəsini vasitəyə çevirərək, sənətin e'cazkar dili ilə öz şəxsiyyətini də, mənsub olduğu tayfanı da etnotarixin qan yaddaşında əbədiləşdirmişdi.³

Ş.Ya.Amiranaşvili camda canlandırılmış bu mərasimi Günəş Tanrısı at qurbanlığı adəti ilə əlaqələndirir.⁴

Tarix xəbər verir ki, Qafqaz Oğuz tayfaları (yuxarıda haqqında söhbət gedən «Oğuz qəbirləri» və 24 sayda «Daş balıq-Əjdaha» abidələri «Kitabi-Dədə Qorqud»da nişan verilən 24 Oğuz böyünün ulu babalarının Qafqazda ta qədimdən geniş nəsl və ərazi coğrafiyasına malik olduqlarını təsdiq edir) ilin əziz və tayfanın müqəddəs günlərində elliklə hündür dağa qalxar, tonqallar qalayar, axşamdan günəş doğanaqəd xüsusi mərasim şənlikləri təşkil edər. Səma Tanrısının şəninə nəğmələr oxuyar. Günəş Tanrının - Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın şərəfinə buğa, nər dəvə və s. heyvanlarla bərabər qulundan (atın belinə yəhər qoyulmamış, minilməmiş erkək balasından) qurbanlıq kəsərmişlər.

Bori yaşayış məskəmindən və Armazis - xevi xarabalığından tapılmış başqa gümüş piyalələr də yerli əhalinin ən'ənəvi «Avesta» adətlərini yaşadan, «Avesta» qanunlarına tabe olan Türk tayfaları olduğunu xəbər verir. Gürcü arxeoloqları piyalələrin içərisində döyülmüş kişi portretini günəşin rəmzi Mitra tanrı olduğunu söyləyirlər.

¹ T.B.Bartseva. İskit dövrü əlvan metal e'malı. M., 1981, s. 49.

² Gürcü tarixi öçerkləri, c. I, s. 18.

³ Yəne orada, s. 318, 400.

⁴ Ş.Ya.Amiranaşvili. Gürcü incəsənət tarixi. M., 1950, s. 83.

Başqa bir misal. A.M.Apakidze «Armazis-xevi» xarabalıqlarında əyan, əsilzadə ailəsinə aid qəbirdən tapılmış mücrinin içərisində olan tayfanı qarşıdan gələnlər fəlakətlərdən xəbərdar edən və onu qoruyan əcdad ruhunu rəmzləşdirən amulet və onun etnomənsubiyyəti haqqında ətraflı bilgi verəcək yazı barəsində tarix və tarixilik baxımından geniş araşdırma əvəzinə, yalnız qısaca hesabat xarakterli mə'lumat verir: «...onların (tapılmış mücrilərin - Ə.T.) birinin içərisində lentəbənzər 8 nazik plastinkanın üzərində Aramey yazısında Maq mətnləri vardı».¹

Göründüyü kimi, müəllif mücrinin qapağını qaldırır, onun içindəki tarixi şahidi bizə nişan verir, lakin onun danışmasına, öz sirrini açmasına şərait yaratmır. O, mücrinin qapağını necə qaldırmışdı, eləcə də örtür.

Bəs, nə üçün A.M.Apakidze mücridəki yazının məzmununu açmaqdan, onu şərh etməkdən yan keçir? Çünki həmin yazının məzmunu təkcə qəbirdə uyuyan şəxsin deyil, ümumiyyətlə, yerli əhalinin hansı soydan olduğuna şahidlik edir. Başqa sözlə, «Aramey yazısı» əsasında tərtib edilmiş Maq mətninin tayfa amuleti ilə bir yerdə tapılması qəbrin tayfa başçısına, ya da Atəşgahı idarə edən baş Maqa aid olduğuna sübutdur. Bir qədər əvvəldə Mesxet ölkə hakimini «maqların başçısı» adı ilə nişan verən rəvayətdüzən anonim şəxsin verdiyi xəbər haqqında söhbət gedən qəbir və oradan aşkarlanmış Maq yazı mətnini reallaşdırır, onun tarixi təsdiqini verir.

Şübhəsiz. Gürcü keşiş ədəbiyyatında «Maqlar» deyəndə onlar istəyə də, istəməyə də bu anlam ümumiyyətlə, Atəşgahla bağlı olan Türk mənşəli yerli əhali nəzərdə tutulur. Biz yuxarıda M.Xorenskiyə istinadən Maday imperiyasının Maq adında çarını təsadüfən xatırlatmışdıq. Maq Zərdüştü «bütün tanrıların əvvəli və atası hesab edilirlər».²

Hec də təsadüfi deyildir ki, qədim müəlliflər də Maq/Mar/Maday tayfalarını vahid soy-kökə bağlayırlar. Azərbaycan türklərinin Ana mayasında iştirak etmiş bu tayfalar Atarpatenada ilk müqəddəs Od/Atəş mə'bədi olan Gənzək Atəşgahına ruhunu vermiş eyni insanlara və onların nəsil ağacından ayrılaraq Ön Asiyanın qərbinə və Ön Qafqaza doğru yayılmış törəmə budaqlara aiddir. Tarix xəbər verir ki, Atəşgahlarda «Avesta»nın təlimi ilə məşğul olan və Zərdüştü ideyalarını təbliğ edən ideoloqlar Maq tayfaları arasından çıxmışdı.

Yuxarıda deyilənlər təkzibedilməz bir həqiqəti elmi prizmanın işığı altında aşkarlayır. Belə ki, Qafqaz Türk tayfalarının qədim keçmişinə şahidlik edən «Mesxet-1» arxeoloji mədəniyyətinə tarix və tarixilik kontekstindən yanaşmaq əvəzinə, başqa xalqların babalarına məxsus mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixini bugünkü anlayışda

¹ A.M.Apakidze. İberiya... - Gürcü tarixi öçerkləri, c. I, s. 415.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 38.

«gürcüləşdirmək» məqsədilə Gürcü müəlliflər problemi şəxsi mülahizələrlə «həll etməyə» üstünlük verirlər. Əslində Qafqaz probleminə, ermənilər kimi, elmi silahdan məhrum olan Gürcü tarixçilərinin də fantastik uydurmalara və şəxsi mülahizələrə söykənməkdən başqa ikinci yolları yoxdur. Məhz bu baxımdan onlar əhalisi Maqlardan ibarət olan Mesxet şəhərini bə'zən əfsanəvi Kartlosun və hərbi əsir olan İber icmasının adı ilə gah «Kartli», gah «İber», gah da «Kartli-İber» adlandırdıqları «dövlətin» mərkəzi, bə'zən də onun özünü «Kartli-İber»siz «qədim Gürcü dövləti» kimi qələmə verirlər. Buradan aşkar görsənir ki, Gürcü tarixçiləri xalqına «Qafqaz evi» «təşkil etmək» məqsədilə «Kartlos» və «İber» («İber») anlamları ilə «Mesxet» şəhər-dövlət adını yanaşı qoyur və onları vahid müstəvidə «gürcüləşdirmək» prizması altında işıqlandırirlər. Onların əfsanəvi Kartlos və prineyli İver əsirlərinin törəmələrinin Qafqazda «yaratdıqlar» «dövlətin» mərkəzini qədim Mesxet şəhəri ilə əlaqələndirmələrində heç bir qeyri-adi-lik yoxdur, hər şey gözləniləndir, hər şey təbiidir. Çünki Rus imperiyasının hamiliyi altında erməni tarixçiləri də, Gürcü tarixçiləri də XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, «Qafqaz tarixi» yazmaq üçün siyasi şəraitdən mərhələ-mərhələ çevik və məhsuldar istifadə etməyə çalışmışlar. Elə buna görə də onlar nə Kartli, nə İber «dövlət» anlayışını sübut edəcək heç bir arxeoloji şahidlə üzləşməsələr də Türk tayfalarına məxsus «Mesxet-1 (Armazis-xevi)» mədəniyyətini, hansı yolla olur-olsun, çağdaş anlayışda qədim Gürcü mədəniyyəti kimi tarixləşdirməli idilər. Bu, 1828-ci ildən başlayaraq, Rus çarının siyasətini həyata keçirən «Türksüz Qafqaz» ideoloji maşınının o zamanlar qarşısalınmaz xüsusi fəaliyyət prinsipindən irəliyə gəlirdi. Yuxarıda bir neçə nümunəyə istinadən qısa deyilsə də, aşkar oldu ki, hər bir arxeoloji tapıntı, bütün ciddi- cəhdlərə baxmayaraq, məxsus olduğu yerli Türk əhalisinin canlı tarixini qoruyub saxlamışdı.

Qarşıda Rus arxeoloqlarının Ön Qafqazda Ağrı dağı vadisindən Baş Qafqaz sıra dağlarına doğru geniş ərazilərdən aşkarladığı Oğuz qəbirləri və onlara məxsus «Daş balıq-Əjdaha» inanc abidələri haqqında danışarkən bir daha aydın olur ki, qədim Qafqazda yerli əhali Kiçik Asiyada «Bibliya»dan əfsanəvi «törəyən» Kartlosun və Ayosun gəlmə nəslə deyil, qədim Şərq tarixində varlıqları mövcud olmuş Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qohum tayfalarıdır.

İndi də problemin tamlığı naminə Roma müstəmləkəçilərinin Ön Asiyadan Qərbi Avropaya apardığı «Avesta» tanrıları haqqında bir neçə söz söyləməyə ehtiyac duyulur.

Xatırladaq ki, «Artaşat-1» adı ilə nişan verilən anonoim xarabalığın abadlıq dövründə İlahə Anahidə yapılmış səcdəgahın uçqunları altında dizi üstündə körpəsini əyləşdirmiş Ana heykəli də aşkarlanmışdı.¹

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.45-46.

Ön Asiya Türk tayfalarının qədim tarixinin canlı şahidi olan bu tapıntı arxeoloji şəhərin «Xilaskar hamisi» hesab edilmiş İlahə Anahidin və onun körpəsinin şərəfinə yapılmış heykəldir. Pliniy xəbər verir ki, Roma-Part (Partiya) müharibələrində Mark Antoni Atarpatenaya yürüşü zamanı Qanzak Anahid mə'bədindən İlahənin qızıl heykəlini qənimət götürmüşdü.¹

Roma tiranının yağmaladığı bu müqəddəs Ana heykəli, şübhəsiz, öz körpəsini dizi üstündə saxlayan Məryəm Ana freskosunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Romalılar qərbi qonşuları yunanlar kimi, Ön Asiyanın yalnız zəngin sərəvətini, var-dövlətini talamamışlar, onun mə'nəvi və mədəni tarixinə də sahib çıxmışlar.

Qədim Şərqi sivil mədəniyyətindən daha yüksək nümunələr yada bilməyən həm yunanlar, həm də romalılar yerli əhalinin mə'nəvidini və mədəni-mifoloji zənginliyinin güclü təsirinə mə'ruz qalmışlar. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Ancaq yeri gəlmişkən birçə həqiqəti də qeyd edək: Bağistan (Boqistan –«Allahlar Vətəni») dağında Ahura-Məzdanın Olimpi Yunan mifologiyasında Zevs Olimpini yaratdı, Van yaxınlığında sıldırım qayalarda «Mitra qapıları» (B.B.Piotrovski) romalıların mə'nəvi və dini baxışında gələcəyə işıqlı ilahi qapı açdı. Bu baxımdan antik mədəniyyətin tanınmış tədqiqatçılarından Kazimej Kumanetskinin gəldiyi elmi nəticə olduqca maraqlıdır. O, yazır: «Roma imperiyasının bütün ərazisində onun (Mitranın-Ə.T.) mövcudluğu ilk yüzillikdən Şərq kultunun tə'sirini gücləndirdi.²

Fikrin davamı olaraq, müəllif Mitranın işıq və xeyirxahlıq tanrısı kimi Romada köklü yer tutduğunu söyləyir və əlavə edir: «Mitraizm ən yüksək mərhələsinə bizim eramın III əsridə imperatorlar Diokletianın və Maksimian dövründə çatmışdır. Maksimian hərbi yürüşlər zamanı dövlətin hamisi hesab edilən «Günəş Tanrısı» yenilməz Mitraya səcdə edərmişdir».³

¹ N.O.Emin. Tədqiqatlar və məqalələr, s. 17.

² Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Roma mədəniyyətinin tarixi. M., 1990, s. 309.

³ Yəni orada, s. 310.



Pliniy və D.Kassiy I Tiridatın Romaya səfəri haqqında danışarkən xəbər verirlər ki, romalılar Arsaklı çarını özlərinin baş allahı Mitranın kahini (nümayəndəsi) hesab etmişlər.¹

¹ Qədim Armaniya mədəniyyəti, (m.ö. VI - m.s. III əsr). İrəvan, 1988, s. 163.

Bu baxımdan diqqət yetirilsə, firça ustasının Mitranın təsvirini verən bu kompozisiyada sadəcə «Avesta» tanrısının deyil, dövrün ideoloji silahının – «Əbədiyyət nişanı»nın yad ellərə aparılması hadisəsini tarixləşdirdiyini görmüş olarıq. Belə ki, tablounun aşağı hissəsində yürüşdə olan ordu sərkərdəsinin əlində irəliyə səcdəsində Səma Tanrısı rəmzinin səcdəsinə enmiş kütlənin təsvirini verən səhnə rəssamın ideya məqsədinin açılmasına xidmət edir.

Yuxarıda «Əbədiyyət nişanı»ndan danışarkən biz onun «zaman» (ay, fəsil, il bölgüsü) mənası barəsində də bəhs etmişik. Mitranın dizisi üzərində saxladığı çox aydın şəkildə canlandırılmış zaman (indiki anlayışda bizcə saat) heç də təsadüfi olaraq kompozisiyaya əlavə edilməmişdi.

Tablounun yuxarı hissəsində günəşin hailəsinə alınmış «Əbədiyyət nişanı»nı Ahura-Məzdanın (vahid Səma Tanrısının) hədiyyəsi olaraq atəşdən yaranmış iki mələyin – Yəcuc və Məcucun göylər səltənətindən endirməsinin təsviri kompozisiyada ayrı-ayrı Zərdüsti elementlərə bir təmlik gətirmiş olur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərinə gəlib yerləşmiş istər gürcülərin, istərsə də ermənilərin kilsə adlandırdıqları Atəşgah məbədləri onların fəsadlarında, qəbrüstü daşlarda, habelə başqa tarixləşmiş abidələrdə günəşin hailəsinə alınmış və «Xaç» adı ilə bu günə kimi xristianlara aid edilmiş «Əbədiyyət nişanı» «Avesta» möhürləri Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə şahidlik edirlər.

Avropada Səma Tanrısının haq və ədalət qılıncı kimi qəbul edilmiş xılaskar Turanlı Atillanı Roma hasarları önündə qarşılayan imperator I Levin «Əbədiyyət nişanını» ondan qəbul etdiyi mərasim səhnəsi yuxarıda ilə təqdim etdiyimiz tabloda Mitra elçisi sərkərdəni qarşılamağa çıxmış kütlənin onun irəliyə uzadılmış əlindəki Səma Tanrısı rəmzinə səcdə etmə mərasiminin təsviri tarixilik baxımından bir-birini tamamlayır. Bu da o tarixi həqiqətdən xəbər verir ki, romalılar «Avesta» tanrısı Mitranı dövlət səviyyəsində vahid milli Tanrı kimi qəbul edərkən, şübhəsiz, Zərdüsti inancı rəmzləşdirən «Əbədiyyət nişanını»da qəbul etmişlər. Bu mə'nada «Mitra və Roma» tarixi əsas verir söyləyərkən ki, xristianların Xristin rəmzi kimi qəbul etdikləri «Xrest/Krest», bizcə «Xaç» mənşəcə Odun, Atəşin atributu olan Zərdüsti «Əbədiyyət nişanının» törəməsidir. Bu haqda kifayət qədər danışılmışdı. Arsaklı çarının romalılar tərəfindən «Mitranın kahini» kimi qəbul edilməsinin səbəbi də o idi ki, romalılar insanların arasında «dostluq», «mehribanlıq» və «sülh» rəmzi olaraq etdikləri Günəş Tanrısı Mitranın ana vətəninə və onun ilahi ocağına hörmət və məhəbbətlə yanaşmışlar.

Qədim Romada Mitraya aid barelyefdə tanrının başı günəş hailəsinə alınmış formada günəşin şəfəqləri bütün dünyaya istiqamətlənmiş şəkildə təsvir edilmişdir.¹

Fikrimizcə, Romada Mitra tarixi Xrist (Xristos) tarixi ilə əvəzləşdirildikdən sonra «Avesta» tanrısına məxsus günəş hailəsi Xristi (Xristosu) ilahiləşdirən dairəyə çevrilir.

Təsadüfi deyildir ki, günümüzdə qədər xristian dünyasında Mitraya ilahilik münasibətləri bəzi kilsə atributlarında qorunub, saxlanmışdır. Məsələn, dini mərasimlərdə yepiskoplar və arximan-dritlər «M i t r a» adlanan xüsusi baş geyimindən istifadə edirlər².



¹ Ətraflı bax: Dünya xalqlarının mifləri c. 2, s. 154-157.

² Bax: F.Pavlenkovun ensiklopedik lüğəti, SPb, 1905, s.1350; Pr.M.Tkernaladze, Tiflis Sion monastırı, Tiflis, 1904.

Maraqlıdır ki, qədim Roma heykəltəraşlarının Mitra tanrının dizlərini yerə vurduğu qurbanlıq buğanın üstündə mərmərdən təsvirini verən heykəlinin kompozisiyası öz məzmununa görə «Kitabi-Dədə Qorqud»da Oğuz cəngavərlərinin buğadan, nərdəvədən, qulundan qurbanlıq kəsməsi adəti ilə üst-üstə düşür.



Tarix xəbər verir ki, Qərbi Avropada məğlubedilməz Günəş Tanrı kimi qəbul edilmiş Mitra tanrıya On Asiyadan başlayaraq, Böyük Britaniyaya qədər milyonlarla müxtəlif dilli insan inam bəsləyirdi. Onlar hər ilin 25 dekabr tarixini təqvim çevrilməsi kimi, «Mitra bayramı» adlanan yeni il şənlikləri keçirərdilər. Daha sonralar Romada İsus Xristosun mifoloji-dini şəxsiyyəti ideoloji silaha çevrilmə zərurəti yaranır və o zamanda Mitra tanrının 25 dekabr təvəllüd tarixi sün'i şəkildə xristianların peyğəmbərinə aid edilir.

Bu baxımdan «Avesta» xristian dünyasına təkcə İsa Peyğəmbərin «doğum» tarixini bəxş etməmişdi, həm də əzabkeş Peyğəmbəri rəmzləşdirən «T» («te») şəkilli odun parçası əvəzinə, sivil mədəniyyət nişanı olan xaçı (Türkün «əbədiyyət nişanı») onlara verməklə Yer üzünün böyük bir hissəsində məskun olmuş xristian inanlı insanların gözlərinə işıq, ürəklərinə təpər, ağıllarına kəsər gətirmişdi.



Buna baxmayaraq, dedik ki, Xristian xaçı («Xaç» sözü qədim türklərin «əbədiyyət nişanına» verdikləri addır) İyuda təəssübkeşlərinin çarmıxa çəkdikləri Xristi rəmzləşdirir. Bu rəmz, sadəcə olaraq, dini mə'bədinin və qəbrin (məzarda uyuyan insanın) Xristosun təəssübkeşlərinə aid olduğunu bildirmək üçün onların üzərlərində yerləşdirilir, vəssalam. Bununla da Xristin (daha sonralar yunanlar ona «Xristos» dedilər) xaçının vəzifəsi və məqsədi bitmiş olur.

Məsələ xaçın Od və Atəşi rəmzləşdirən əcdadına gəldikdə, o dünya və dünyadüzənlə əlaqədar mükəmməl fəlsəfi-idraki bilik verən dövrün heç bir xalqa nəsib etmədiyi yazılı abidəyə «Avesta» tə'liminə və dünyanın ilk Akademiyasına – «Atəşgah» məktəbinə ilişiklidir.

Təkbidilməz tarixdir ki, Şumer, Orxon-Yenisey və başqa Türk yazılı abidələrində hərf kimi işlədilməsini nəzərə almasaq. Günəşin rəmzi olaraq «Əbədiyyət nişanının» tarixi Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş qohum tayfaların, xüsusən Maqların Od və Günəşin ilahi tərkibində yaradının və yaranışın əbədiliyini idrak etdikdən sonra Səma Tanrısı Ahura-Məhdanın şərəfinə Atəşgah mə'bədinin əsasını qoyduqları m.ö. minilliklərin zaman kəsiyindən, xristian xaçının tarixi isə mifik Xristin çarmıxa çəkildiyi rəvayət tarixindən (m.s. II əsr) daha sonralar qəbul edilmiş dövrdən başlayır.

Tarix və tarixilik baxımından aşağıda söylənilənlər olduqca maraqlıdır: «Araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, xaç xristian dinindən əv-

vəl odun və günəşin simvolu kimi qəbul edilmişdi». Bu haqda əvvəldə kifayət qədər danışıldı.

Fikrimizin mö'təbərliyi naminə daha başqa misallara müraciət edək.

Xaçla bağlı fikirlərin əyaniliyi naminə Qafqaz Oğuz Albaniyası əhalisinin qədim əcdad məskənlərində tarixin bir çağında Yaxın Şərqdən zaman-zaman gəlib yerləşmiş iverlərin (iberlərin) indiki Gürcü Respublikasının ərazilərindən yerli arxeoloqların aşkarladıqları sayısız maddi-mədəniyyət nümunələrindən bəzilərini burada xatırlamaq yerinə düşərdi.

Gürcü Respublikasının Milli Dövlət Muzeyində Trialeti arxeoloji ərazisindən aşkarlanmış iri həcmli xum mühafizə edilir. Arxeoloji tapıntının tarixini m.ö. ikinci minilliyə aid edirlər.¹



Küpənin (xumun) tam boğaz hissəsində günəş həlşəsini xatırladan birinci dairə çəkilmişdi. Küpənin «sinəsindən» keçən ikinci dairə çəkilmişdi. Birinci dairə ilə ikinci dairəni yuxarıdan aşağıya günəş rəmizli üç tayfa damğası (tayfa möhürü, tayfa gerbi) birləşdirir. İkinci

¹Zurab Kapianidze, Teymuraz Mibşvani. «Şumer - Georgiya paralelləri». Tifl. - 2002, s. 471-472.

dairənin arasında məsafə nisbətən yaxındır. Bu dairələrin arasında kainat və yaranışı rəmzləşdirən, lakin ötəcək minilliklərdən sonra xristianların «xrest»/«krest» (türklərcə «xaç») adlandıracaqları ayrı-ayrı formada iki əbədiyyət işarəsi (1. † 2. ✘) nəqş edilmişdir. Birinci xaç Yer kürəsinin dörd coğrafi cəhətdən və yaşayışın 4 fəsildən ibarət olduğunu bəyan edir. Burada kainatın dörd bölümü, həm də yaşayışı təmin edəcək 4 ünsürü (Torpaq, Hava, Od, Su-həyatın başlanğıcı) özündə ehtiva edir.

Birinci əbədiyyət işarəsi (xaç) tam sakit və sabit bir vəziyyətdə təsvir edilir. Bu məqamda əbədiyyət işarəsi yalnız sükunətli həyatı rəmzləşdirir. Əlbəttə, biz «həyat» sözünü şərti mə'nada işlədirik. Çünki sükunətdə yaşayış ola bilməz.

Müdrək Türk babam başqa bir rəmzlə kainatın sükunətdən çıxmasını, yaşayışın təmin edilməsi səbəbini rəmzləşdirmək üçün qollarını ilan şəklində, əl hissəsində barmaqlar əvəzinə qolları tamamlayan ilan başına bənzədilən xaç işarəsinin təsviri ilə canlandırdığı qadın – Ana fiqurundan sonra birinci xaçın vəziyyətini ikinci xaçın formasına salır. İkinci xaç saat əqrəbi istiqamətində hərəkətə başlayır. Bununla əcdadımız yer kürəsinin günəş ətrafında fırlanmasına işarə edir. Burada qadın fiquru Ana torpağın, başqa sözlə, yer kürəsinin, “Əbədiyyət nişanı” - Xaç Kainatın, İlan – Zamanın¹ mifoloji inanc atributudur.

Burada qadın fiquru Ana torpağın, başqa sözlə, Yer kürəsinin rəmzidir. Yer in öz oxu ətrafında fırlandığını kəşf edən müdrək babamız fikrini izah etmək üçün «Əbədiyyət nişanı» vəziyyətində düzdüyü dörd qadın fiqurunun hər birinin başından ayrılmış üç saçın saat əqrəbi istiqamətində hərəkətini (dilimizdə «fələyin çərxi», «dünyanın gər-

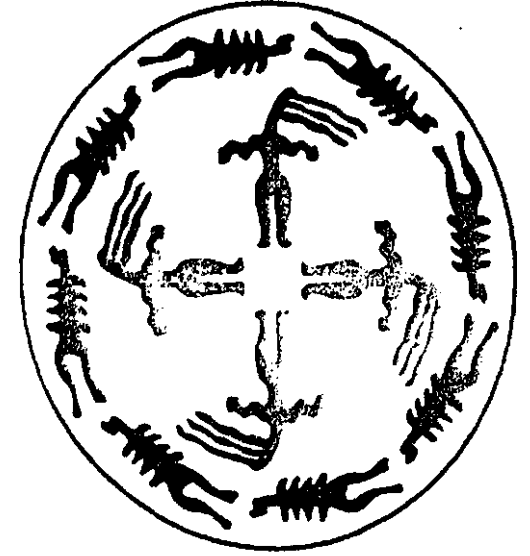
dişi» və s. kəlamlar bu kəşfin son varislərindəndir) təsvir etməklə bildirir. Dörd qadın fiqurunun hər birinin başından ayrılmış üç dəstə saç düzümü say hesabı ilə ilin dörd fəslinin, on iki aydan ibarət olmasına işarədir. Gürcü alimləri¹ ümumtürk tarixini yaşadan bu maddi-mədəniyyəti şumerlərlə əlaqələndirirlər, onu m.ö beşinci minilliyə aid edirlər. Gərgin elmi axtarışdan sonra aşkarlanmış bu arxeoloji tapıntı «Şumer təqvimini»ni göstərən zamanın «Əbədiyyət nişanı»- xaçı olduğu şübhəsizdir. Yuxarıda xaçın mə'nə izahı ətrafında söylənilən fikirlər də bunu təsdiq edir.

Əgər diqqətlə baxılarsa, qadın fiqurlarının ilanı xatırladan hər iki əlinin (barmaqlar təsvir edilmir) üç hissəsi xaç şəklindədir.

Mə'lumdur ki, müdrək filosof Zarvanın («Avesta») mifoloji rəmzlərindən biri də ilandır. Mar tayfalarının adı, habelə bu tayfa ittifaqının yaratdıqları Maday imperiyasının son çarı Astiyaqın mənsub olduğu tayfaya görə, verilən ikinci adı - «Öjdaha» adı da Zarvanın şəxsiyyəti ilə ilişkilidir.

İlan totemi ilə əlaqədar min illiklərin dərinliklərindən gələn Azərbaycan türklərinin qədim ərazisində kifayət qədər arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələrinə, dağ, çay, mağara, yaylaq, qışlaq, habelə başqa insan məskəni adlarına rast gəlinir.

Əbədiyyət nişanı olan xaç şəklili Türk tayfa sərkərdələrinin atlarına məxsus döş bəzək örtüklərinin üstündə (Mesxet-1, şəkil 38), dəyirmanı kəşf edən dövrə qədər buğdanı una çevirmək üçün m.ö. minilliklərdə istifadə edilən alətin-dəstərin² üst daşının üzərində, Gəmiqaya və Qobustan qaya daşlarında oyulmuş abidələrdə, ümumiyyətlə Türk tarixini yaşadan başqa qədim insan məskənlərində aşkarlanmış kifayət sayda maddi mədəniyyət nümunəsində tarixə çevril-



¹ «Avesta» mifologiyasına görə, Ahura-Məzdanın və Əhrimanın atası Zarvanın acı-şirin, isti-soyuq, işıq-qaranlıq və sair keyfiyyətləri ilə yanaşı, onun ilan (sağlamlıq, cavanlıq, gümrahlıq) əlaməti də var. Bu fəlsəfi anlayışları özündə ehtiva edən tanrılar atası Zarvanın adının mifoloji açımı “Zaman” anlayışı verir. Zaman əbədi hərəkətdə olan yer kürəsinin ilahi ölçüsüdür.

Elə buna görə də kainatın atributu “Əbədiyyət nişanı” rəmzilə dünya və yaşayış ətrafında öz bilgilərini izah etmək üçün ona planetimizi rəmzləşdirən Ana fiqurunu əlavə etməklə Yer kürəsinin Günəş (Xaç Günəşin atributudur) ətrafında əbədi hərəkətdə olduğu fikrinə gələn müdrək Türk babam dünya tarixində ilk Akademiya (12 min buğa dərisi üzərində «Avesta» kimi yazılı abidə bu Müqəddəs Tanrı ocağının məhsuludur) olan Atəşgahın dörd divarı arasında avropalılar yarım vəhşi halda yaşadıkları bir dövrdə kainatın sirrini ilahi idrak nuru ilə dərk etmiş, “fələyin gərdisində” yaşayışın tonəsübünü tarazlayan, həyatı tənzimləyən ilahi ölçünü insanlığın hakimi olan Zamanı da unutmamışdı. Şəkil vasitəsilə təsvirini verdiyimiz bu üç komponentə (Xaç, Ana və İlan rəmzləri) ulu Türkün sirrini kimsəyə verməyən Ana təbiətlə üz-üzə dayandığı min illərin «müharibəsi» nəticəsində əldə etdiyi riyazi fəlsəfənin nəticəsi idi.

¹ Zurab Kapianidze, Feymuraz Mibşvani. Göstərilən əsər. s. 286.

² S.A. Yesayan. Armeniyanın şimal-şərqində qədim tayfaların mədəniyyəti (m.ö. III-I minilliklər). İrəvan, 1976, s.57.

mişdi. Bu sıradan Altay kurqanlarının birində aşkarlanmış m.ö. V-III əsrlərdə döyüş atına vurulan gərdən örtüyündə («Mesxet – 1» arxeoloji sahəsindən tapılmış analoji nümunədə Günəş inanlı Türk tayfalarının geniş coğrafi arealı baxımından dəyərli tapıntıdır) ilmələnmiş «qızıl xaç», yəni «əbədiyyət nişanı» düşməyə zəfərlər çalan Türk oğlunun hamisi Səma Tanrısının (Ahura-Məzdanın) atributudur.

Qədim türklərin Səma Tanrısı və onların tayfa damğası olan Günəş atributu xaçlar neçə-neçə minilliklərin sonunda xristian insanlara cəhaliyyətdən əkəlliyətə yüksəlmək yolunu göstərdi, onların gözlərindən zülmət pərdəsini Günəşin nurunda əritdi, onları uca Allahın dər-gahına qaldırdı.

Yuxarıda qədim türklərin sivil mədəniyyət tarixi haqqında danışarkən şanlı babamız Atıllanın Turan ellərindən Qərbə doğru olan zəfər tarixində yaşayan parlaq səhifəni – Türkün əbədiyyət rəmzi olan xaçın xristian dünyasının mə'nəvi atası hesab edilən Roma Papasına verilməsi mərasimini əbədiləşdirmiş əvəzsiz fırça kralı Böyük Rafaelin ölməz məşhur tablosunu təsadüfən, yaxud əsassız olaraq xatırlamadıq. Bu, Qərbin özünün təsdiq etdiyi ümumtürk tarixidir.

Göründüyü kimi, yaradan və yaranışla əlaqədar işarələr vasitəsilə dünyanın dərki ətrafında axtarışlar və nəticələr yaşadıkları məskənlərin yaxın və uzaq ərazilərdə yerləşmələrindən asılı olmayaraq, insan cəmiyyətinin erkən çağlarından Türk tayfalarının möşəti üçün ümumi səciyyə daşmışdır. Bu baxımdan Ön Asiyanın Qərb əyalətlərindən, habelə Qafqazdan uzaq coğrafi ərazidə Orta Asiyanın Cənub-Qərbində yerləşmiş «Altuntəpə» arxeoloji sahəsindən m.ö. III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə aid üzərlərində «Əbədiyyət nişanı» olan müxtəlif əşyalar və kifayət sayda möhürlər, monumental me'marlıq abidəsi olan inanc mə'bəd kompleksi aşkarlanmışdı.

Arxeoloq V.M.Masson tapılmış bu zəngin mədəniyyəti yaratmış insanların babalarını daha qədimlərdə axtarır.

Rus arxeoloqu tarixini m.ö. VI-V minilliyə aid etdiyi «Kopet dağ», «Qara təpə», «Namazqa təpə» adlandırdığı arxeoloji mədəniyyətin sahibləri ilə «Altun təpə» mədəniyyətini (m.ö. III-II minilliklər) yaratmış tayfaların adını çəkməyə də verdiyi kordinatlardan mə'lum olur ki, onları Turan elinin bir hissəsində yerləşdirir. Daha dəqiqi, V.M.Masson Orta Asiyanın Cənub-Qərbində tarixin ayrı-ayrı dövrlərində (m.ö. VI-II minilliklərdə) zəngin mədəniyyət yaratmış «yerli əhali» adlandırdığı iç-içə yaşayan qohum tayfaları Oks (Aral) gölünün cənubunda, Oks/Ceyhun/Amu-Dərya çayının aşağı axarının sol sahillərini əhatə edən ucsuz-bucaqsız, nəhayət bilməyən geniş çöllərində və həmin ərazidə axan Marq (Murqab) çayının vadisində lokalizə edir. Lakin Rus arxeoloqu bu

zəngin mədəniyyəti yaratmış «yerli əhalinin» etnomənsubiyyəti barədə birçə ifadə belə işlətmək istəmir.

Nə üçün? Çünki Rus tarixçisi istər çar Rusiyası, istər Qırmızı-Bolşevik-Kommunist Rusiyası, istər bu günkü, özləri demişkən, Müstəqil (ancaq başa düşmək olmur, ruslar hansı zalım imperiyanın müstəmləkə buxovlarından xilas olmuşlar?!) Federativ Rusiyası, istər daha hansı adda Rusiya olursa-olsun, ən'ənəvi imperiya siyasətilə yaşamış, yaşayır və yaşayacaqdır! Bu baxımdan V.M.Massonun da qədim Türk ərazilərində Türk «görməməsi» təbii idi.

V.M.Masson «yerli əhali»nin etnomənsubiyyətini nişan vermədən bu zəngin mədəniyyətə fərziyyə ilə iki istiqamətdə «varis» axtarır.

Birinci istiqamətlə əlaqədar o, yazır: «Orta Asiyanın ayrı-ayrı ərazilərində məskunlaşmış çölçü tayfalarla, ola bilsin ki, buraya yayılmış Hind-irandilli əhalinin əlaqələri olmuşdur».¹

Buradan aydın görünür ki, müəllif, necə deyirlər, «malı-mala qarışdırır» öz payını artıq götürsün. Ona görə də V.M.Masson «Hind-irandilli», elmi ədəbiyyatda geniş yayılmış konsepsiya ilə «avropadilli» əhali kimi tanıtılan tayfaların haradan, tarixin hansı çağından «yerli əhalinin» - «çölsü tayfaların» ərazilərinə gəlmələri və orada «yayılmaları» barədə susur, özü də daş kimi susur.

Bu, V.M.Massonun qədim Orta Asiyanın «yerli əhali»sinin mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixinə qondarma «Hind-irandilli»lərin şərik edilməsi fikrinin birinci istiqamətidir.

İkinci istiqamətdə, Rus arxeoloqu «İrandilli» tayfalar anlayışını ayrıca meydana gətirir.

V.M.Masson eyni fikir tərəfdarları kimi, növbəti konsepsiya ilə Oks (Aral) gölünün Cənub ərazilərindən başlayaraq, Ön Asiyanın Qərb əyalətlərinə doğru qədim Türk tayfalarının əcdaddan məskun olduqları geniş coğrafi bölgələri və «Avesta» ilə başlanmış qədim mədəniyyəti «İrandilli» adlandırdığı gəlmə tayfaların adına yazır.²

Əvvəla, yuxarıda söylədik ki, çölçü tayfaların məskunlaşdıqları ərazilərdə tarixin ilk çağlarından V.M.Massonun «Hind-irandilli əhali»si yox, Strabonun şahidlik etdiyi Qırxan dənizi sahillərində «İskitlər» adı altında kifayət sayda Türk tayfaları, tarixə Dae, Dahe, Parn, Barani və s. namında nişan verilmiş qohum tayfalar iç-içə yaşamışlar.

Tarix xəbər verir ki, Makedoniyalı Aleksandrın Hindistana yürüşü zamanı ildırım sür'ətli Yunan ordusunun qabağını saxlayan, onları Turan elinin dərinliklərinə buraxmayan, işğalçıların

¹ V.M.Masson. Orta Asiya. Qədim Şərq tarixi. M., 1988. s.286.

² Yəni orada, s.283-290.

istiqlamətini Hind yarımadasına çevrilməyə məcbur edən V.M.Massonun «Hind-irandilli əhali»si deyil, m.ö. VI-II minilliklərdə «Kopet dağ», «Qara təpə», «Namazqa təpə», «Altun təpə» arxeoloji sahələrindən aşkarlanmış zəngin maddi-mədəniyyəti, qohum el-soy xəzinəsini yaradan yerli Türk-İskit əhalisinin varisləri – hərbişdirilmiş tayfa birləşmələri olmuşdur.

İkincisi, «İrandilli» mücərrəd tayfa adı altından Rus və Fars həmkarları kimi, V.M.Masson da Türk tayfalarının Ön Asiyanın Şərqi ərazilərində farsların gəlmə «babaları»ndan başqa, hər hansı adda tayfa, yaxud tayfalar görmək istəmir. Bu da təbiidir. Çünki XIX əsrin əvvəllərində qədim Türk tarixi hesabına Rus tarixinin yazılması ilə əlaqədar xüsusi planların hazırlanması (Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin IV Kazan qurultayında qraf Uvorovun açıq bəyanatı) və Türkmənçay anlaşılmasından sonra qaçqın erməni ailələrinin gətirilərək Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında yerləşdirilməsi, qədim Qafqaz tarixinin başdan-başa yenidən yazılmasına başlanması siyasəti «Osmanlı təhlükə»sini daim hiss edən Türkün düşməni olan ölkələrin tarixçilərinin istər Rus, istərsə Qərbi Avropa müəlliflərinin vahid cəbhədə birləşdirilmiş ideoloji zərbələri altında Türk dünyasını parçalamaq, onların tarixini Avropadan gəlmə tayfalar və kiçik etniklər arasında pay-püş etmək və bununla da Böyük Türk dünyasının tarixi birliyini özüldən sarsıtmaq məqsədi daşıyırdı.

Bu bədnam irtica maşını-ideoloji terrorizm birliyi «Türksüz qədim dünya tarixi», xüsusən «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» siyasətini həyata keçirmək üçün Şərqdə uydurma «Avropadilli», «Hind-avropadilli», «Hind-irandilli», «İrandilli», «Semitdilli», «Yafətdilli», «Qafqazdilli», son zamanlar ədəbiyyatda «Rus çölləri» adlandırılan saysız qədim Türk tayfalarının əcdaddan məskun olduqları geniş çöllərdə yaratdıqları misilsiz qiymətə malik olan mədəniyyəti qərbdən gəlib həmin çölçü tayfaların arasına yerləşdikdən sonra «Rus» adını onlardan qəbul etmiş çağdaş rusların Slavyan babalarının ünvanına yazmaq üçün «Slavyano-İl» adında irtica nəzəriyyələri yaratdılar.

Mürtəcə nəzəriyyəçilər istər Orta Asiya, istər Ön Asiya, istərsə də Qafqaz türklərinin qədim tayfa və şəhər dövlətçiliyi quruluşundan başlayaraq, qüdrətli imperiya tarixlərini, onların insan cəmiyyətinin ən çiçəklidövründə yaratmış olduqları zəngin mədəniyyət (Atəşgah məbədləri) və mədəniyyət (dünya tarixində ilk yazılı monumental abidə – «Avesta») xəzinələrini «İrandilli tayfalar» konsepsiyası ilə farsların gələri babalarının ünvanına yazdılar.

Mə'lumdu ki, elmi ədəbiyyatda persidlərin ilkin məskənləri, onların indiki İran coğrafiyasına hansı yolla, haçan gəlib yerləşmələri

ətrafında fikirlər ziddiyyətli və mübahisəlidir. Bu haqda problemlə əlaqədar əvvəldə kifayət qədər araşdırma aparılmışdı.

Buna baxmayaraq, «Altun təpə» qazıntısı zamanı tapılmış minilliklərin peşəkar sənətkarları tərəfindən tuncdan və gümüşdən hazırlanmış «Əbədiyyət nişanı» (necə minilliklərdən sonra xristianlar ona «Xrest»/ «Krest» deyəcəklər biz isə «Xaç») möhürlərin¹ (Иероглифы древ. Востока, 1988, с.248) etnomənsubiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün Persid tayfalarının Şərqi gəlişləri ilə əlaqədar bir məqamı xatırlatmaq zəruridir.



Biz problemlə əlaqədar yuxarıdakılara əlavə olaraq, müxtəlif müəlliflərin ziddiyyətli və mübahisəli fikirləri içərisindən qədim Şərqi, xüsusən «İran tarixi»nin yalnız iki görkəmli mütəxəssisinin konsepsiyasına müraciət etməklə kifayətlənəcəyik.

Əvvəldə yuxarıda fikrini nümunə gətirdiyimiz Qrantovskiye görə, persidlər indiki İran coğrafiyasına m.ö. IX-VIII əsrlərdə gəlmiş və Elamin görkəmli sahillərinə dirənən torpaqlarında kiçik bir ərazidə məskunlaşmışlar.

M.A.Dandamayev tam başqa fikirdədir. O, fars babalarını qədim qaynaqlarda işlənmiş «Persid», yaxud «Pers» adları ilə deyil, bir başa «Türk» anlayışına qarşı çevrilmiş XX əsr Rus ideoloji silahı olan, lakin heç bir elmi əsası olmayan, elmi anlayışdan uzaq mücərrəd «İrandilli tayfalar» anlamı ilə nişan verir. Biz görkəmli eləmsünas M.A.Dandamayevi V.M.Massonun qəbul etdiyi nümunədə dinləməyi üstün tutduq. M.A.Dandamayev yazır: «İrandilli tayfalar m.ö. II minilliyin sonlarında İran və Orta Asiya ərazilərinə yayılmışlar».²

Gəlin biz də V.M.Massonla şərti razılaşaq, Qrantovskini yox, M.A.Dandamayevi qəbul edək. O zaman Rus arxeoloqu özünün aşkarladığı və haqqında araşdırma apardığı maddi-mədəniyyətin dili ilə verəcəyimiz sualı cavablandırmaqdır.

Cənab V.M.Masson, necə olur, bir tərəfdən Orta Asiyanın Cənub-Qərb ərazilərində məskunlaşmış qədim tayfaların «əkinçilik

¹ V.M.Masson, Göstərilən əsəri, s.285.

² M.A.Dandamayev, Qədim Şərqi tarixi, M., 1988, s.303.

mədəniyyəti» tarixini m.ö. VI minillikdən başlayırsınız, nəhayət m.ö.III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə aid «Altun təpə» mədəniyyətindən söz açırınsınız, bu zəngin tarixi «Hind-İrandilli tayfaların adına yazmağa çalışırınsınız, o biri tərəfdən farsların babalarını m.ö.II minilliyin sonunda Asiya ailəsinə «gətirən» xilaskarınız M.A.Dandamayevə söykənirsiniz?

Belə bir vəziyyətdə Sizin özünüzün m.ö. III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə aid etdiyiniz «Altun təpə» mədəniyyətini, bəs, hansı ağılla, hansı elmi-tarixi məntiqlə M.A.Dandamayevin nə az, nə çox, tam min il sonralar Asiyaya «gətirdiyi» «İrandilli tayfalar»ın adına çıxırınsınız? Bəs, sizlər hansı insani səlahiyyətlə m.ö. minilliklərdə yaradılmış ümumtürk mədəniyyətini Persid-Əhəməni imperiyasının banisi II Kirin (m.ö. 558-530) səltənəti ilə qədim dünya tarixi səhnəsinə gəlmiş fars babalarının adına yazırınsınız?

Əgər həqiqəti olduğu kimi e'tiraf etsək, əslində nə M.A.Dandamayevdə, nə V.M.Massonda, nə də eyni fikir tərəfdarlarında heç bir günah yoxdur. Onlar çirkəbli Rus İmperiya siyasətinin proqramlaşdırılmış və canlı mexanizmə çevrilmiş ideoloqlardır!

Yuxarıdakı araşdırmalardan aydın oldu ki, Rus arxeologiyasının istər Orta Asiya, istər Ön Asiya, istərsə də Qafqaz ərazilərində ümumi fəaliyyət proqramında siyasi məqsəd vardır: Qədim vahid Azərbaycan coğrafiyasının Qafqaz torpaqlarının bir hissəsi Priney yarımadasından gətirilərək ilkin Yerusəlimdə yerləşdirilmiş hərbi əsir iverlərə və Kiçik Asiyada «İşkil» və «Hay» olan, 1828-ci il hadisələrindən sonra Rus imperiyasında «armyana» «çevrilən» köçkün, qaçqın icmaya «hədiyyə» edildiyi kimi, mürtəcə Türkmənçay Rus-Persid separat sövdələşməsinin davamı olaraq, İ.M.Dyakonovun «Midiya tarixi» və bu sıradan olan onlarla başqa Rus müəlliflərinin əsərlərində tarixi Azərbaycan dövlətinin Cənub hissəsini də başqa gələrilərə – persidlərə «peşqəş» verilir.

Yeni siyasi quruluşun – Qırmızı Rus imperiyasının emblemini (SSR) tarixdə eponimi olmayan, lakin bizim «erməni» və «gürcü» adlandırdığımız xalqın adının sonuna əlavə edildi, bununla da Azərbaycan türklərinin qədim əraziləri gəlmə əhalinin ünvanına yazıldı.

Maraqlıdır ki, Kreml həmin inzibati-siyasi bölgələri «Erməni SSR» və «Gürcü SSR» adlandırmadı. Nə üçün? Çünki bu inzibati bölgü şərtliliklərinin arxasında «Vətən» anlayışı dayanmırdı.

Ona görə də Rus dilinin üslubi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, hər iki ifadəyə «skaya» söz sonluğu artırılır. Beləliklə, yeni ərazi bölgüləri «Qruzinskaya SSR» və «Armyanskaya SSR» şəkilində səsləndirilir. Lakin bu vəziyyətdə də hər iki bölgü adı nəzərdə tutulan

həmin ərazilərin «gürcülərə» və «ermənilərə» məxsus «vətən» olduğu anlayışını vermir.

Bəs, nə üçün bizimkilər inzibati bölgünün şərti işarələrinə Azərbaycan türklərinin «vətən», «yurd» anlayışı verən «stan» sonluğunu artırmışlar, xəritələrin üzərində «Gürcüstan», yə'ni «Gürcü vətəni», «Ermənistan», yə'ni «Erməni vətəni» anlamlarında Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim torpaqlarının parçalanmasına siyasi-hüquqi əsas yaratmışlar?!

Halbu ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində qaçqın və köçkün ermənilərə daşnak-bolşevik Respublikası təşkil ediləndən sonra Kremlin hamiliyə götürdüyü xristian qardaşlarının arzularına uyğun olaraq onlar həmin inzibati-coğrafi ərazini nə «Armeniya», nə də «armyan» dövləti adlandırdı, oranı əfsanəvi haykın adı ilə rəsmləşdirdi: «Haykakan Sovetakan Sosialisdakan Hanrabedutyun» (Hayastan Sovet Sosialist Respublikası).

Bu baxımdan siyasətdən doğulan və bu sıradan olan nəzəriyyələr, sün'i də olsa, bir məqsəd daşıyır: Qədim Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında yerləşmiş inzibati-siyasi coğrafi ərazisini parçalamaq və onun qərb əyalətlərində erməni və gürcüləri qədim «ev sahibi» etmək siyasətilə yerli atəş inanlı əhalisini «kilsə əhəbiyyatında» «xristianlaşdırmaq» və bununla da tarixin yaddaşları olan inanc mə'bədlərinin «Atəhgah» abidələri deyil, erməni, yaxud gürcü kilsələri olduğunu SSRİ tarixşünaslığında metodoloji-ideoloji konsepsiyaya çevirmək, beləliklə, «Avesta» inanlı, «Avesta» mədəniyyətli yerli əhalinin etnomənsubiyyəti üzərindən qara xətt çəkmək və Azərbaycan türklərinin əcdad tarixini Qafqazdan silmək.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranmış bu irtica nəzəriyyələrin canlı mexanizmə çevrilmiş müəlliflərin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, araşdırma zamanı sübut edildi ki, kerçək tarix Ön Asiyanın Qərb əyalətlərində yüzillərlə hərbi əsirlik, qaçqınlıq, köçgünlük məişətilə ağır həyat keçirmiş erməni və Gürcü babalarının ailə-ailə, zaman-zaman, tədricən, yerli əhalinin, ev-ocaq sahibinin diqqətini çəkmədən, xristian mə'nəviyyəti üçün səciyyəvi olan vasitələrlə astaca-ustaca «sızmalar» şəkilində gəlib, Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində yerləşdiklərinə şahidlik edir.

Erməni və Gürcü kilsə ədəbiyyatında da bu barədə kifayət qədər dəlil-sübut var.

Biz burada yalnız bir katolikosun fikrini nümunə gətirməklə kifayətlənəcəyik.

1763-1780-ci illərdə Kilikiyada erməni kilsəsinin rəhbəri olmuş katolikos Simeon Erevantsinin yazdıqlarına şərti inansaq, Araz çayının sol sahilindən sağ sahilinə «sızmaların» nəticəsində Qafqazda

yarlanmış kiçik erməni icmasını bir mərkəzdə birləşdirmək üçün guya 1441-ci ildə Kilikiya əyalətindən Sis kilsəsini köçürüb, Eçmüəzzinə yerləşdirmişlər.¹

Qarşıda rəsmi dövlət sənədlə təsdiq ediləcəkdir ki, Sis kilsəsi Eçmüəzzində deyil, İrəvan qalasından xeyli uzaqda, əl-ayaqdan kənar, it ulayan bir dərənin içərisində tikilmiş kiçik kilsədə (sonralar həmin ərazi yerli Türk əhalisi tərəfindən «Ağ kilsə kəndi» adlandırılmışdı) yerləşdirilmişdi. Bu, Qafqazda ilk erməni kilsəsi idi.

Simeon Erevantsinin ermənilərin Qafqaz tarixini XV əsrin birinci yarısından başlaması «Armeniya tarixi» kitablarında əfsanələr və rəvayətlər əsasında «tikib qurduqları» «Qafqaz erməni evi»nin tarixini qədim dövrlərdən başlayan keşiş müəllifləri təkzib etsə də, o, da sələfləri kimi, kerçək tarixi saxtalaşdırmaqdan yan keçə bilmir.

Bu, erməni keşişlərində və tarixçilərində sağalmaz ənənəvi xəstəlikdi, süddən, qandan keçən bələdir.

Tarix xəbər verir ki, ermənilərin Qafqaz tarixi Simeon Erevantsinin heç bir əsasa söykənmədən iddia etdiyi XV əsrin birinci yarısına deyil, rəsmi dövlət sənədinin şahidliyi ilə XVI əsrə aiddir. Bu baxımdan İrəvan şəhərinin qalabəyi və Çuxur-Səəd bəylərbəyi Rəvan xanın² oktyabr 1519-cü ildə Şah İsmayıl Xətəiyə ünvanladığı məktub, başqa sözlü, rəsmi dövlət sənədi tarix və tarixilik baxımından olduqca dəyərli mə'lumat əsasında tərtib edilmişdir.

Məktubun məzmunundan aydın olur ki, XVI əsrdə Arazın sol sahilində erməni keşişlərinin tərtib etdikləri xüsusi plan əsasında ailə-ailə gəlib, Qafqazda sayını artıran ermənilərin gələcək nəsilərimizə fəlakətlər və bəlalar gətirəcəklərini (sanki son yüzilliklərdə Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı amansız erməni soyqırımının labüdlüyünü) xan babamız müdrikəsinə hiss etmiş, narahatlığını gizlədə bilməmişdir.

Rəvan xan həyəcan təbili çalırdı, Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərinə Kilikiya keşişlərinin yaymağa çalışdıqları məhvedici cuma virusunu vaxtında zərərsizləşdirməyə çağırırdı. O, səlahiyyətli mə'muru olduğu vahid Azərbaycan dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətəiyə yazırdı:

«Ulu şahım! Tanrı Heydər Səfiyə qəni-qəni rəhmətlər eləsin. Sən nökr bəndəni bu Oğuz-Türk diyarına bəylərbəyi tə'yin edərkən, adamlar içrə Şahmərdan Həzrət Əli kimi ədalətsevər olmağı,

¹ Simeon Erevantsi, Camb. M., 1958, s.376.

² İrəvan şəhərinin inşa tarixindən danışan mənbələrdə maraqlı mə'lumatlar mühafizə edilib saxlanmışdı. Övliya Çələbi xəbər verir ki, 915 (1509-10)-ci ildə Şah İsmayıl Xətəinin əmri onun vəziri Rəvan Qulu xan Zəngi çayının sahilində körpici və daşdan 7 ilə qala tikdi, ona öz adını verdi - Rəvan. - bax: Övliya Çələbi, Səfərnəmə, 3-cü buraxılış. M., 1983, s.150.

mö'minlərlə imamımız Hüseyn kimi insanpərvər davranmağı döndənmə tövsiyə etməsən. Mən qulluq mə'yarının dairəsindən çıxmamışam. Lakin son illər müşahidələrimə görə, əhalinin bir qismi, yəni Beynənnəhreyndən Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafqaz, bizim torpaqlara gələn ermənilər, sazişdəkilər kimi, kəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bəna və dülgərliklə güzəran sürüb fərağat oturmaqdansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yerləşmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Ağkilsə kəndində (Göyçə gölünün Qərb istiqamətində, İrəvan-Dilican yolundan xeyli kənarda dərənin arasında kiçik bir kənd - Ə.T.) əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu II Qriqori zünnarına xas olmayan fəaliyyəti ilə və təxribatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə mə'ruz qoyub. Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının Türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafqazda qədim mövcudluğu təsəvvürü yaradır ki, bunlar istiqbalda nəsilərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər. İndi zikr olunan ərazidə elə bir kəndimiz, obamız qalmayıb ki, orada üç yad ailə işığı yanmasın. İsmətsizlik əxlaqına qurşanmış hayk qız-gəlinləri Türk dəliqanlı cavanlarına sınımağa can atır, qədim peşəliklə könüllər ovundurur, Oğuzlara arə getməyə, başqa sözlə, mülkümüzə, malımıza şərik çıxmağa çalışır, siyasətdə sakit təcavüz adlanan cinayətlər törədirlər. Qarışq nikahların vəs'əti mənə qorxudur, şahım. Mənə səlahiyyət ver, cəmi on beş min gəlməni mövsümi işçilər kimi qısm-qısm qaytarım vətənin dışarına. Sənin qulun Rəvan xan».¹

Rəvan xanın Şah Xətəiyə ünvanladığı məktubun cavabı hələlik bizə mə'lum deyil. Mə'lum olan odur ki, oktyabr 1519-cü ildə dövlət siyahıya alınmasında mövsümi dolanışıqla əlaqədar Kiçik Asiyadan Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərinə gəlmiş və müxtəlif yollarla qız-gəlinlərinin, arvadlarının namus və şərəfini çirkablara atmaqla, bu zəngin torpaqlarda ilişib qalmağa çalışan «cəmi on beş min» Hay əhalisi qeydə alınmışdı.

Buradan aydın olur ki, Sis kilsəsi 1441-ci ildə köçürülüb Eçmüəzzində deyil, sonrakı yüzillikdə Ağ kilsə kəndində yerləşdirilmişdi.

Ağkilsə kəndi Göyçə gölünün Qərbində İrəvan-Dilican-Qazax yolunun solundan təxminən 20 km kənarda bir dərənin içərisində XX əsrin 80-ci illərində şəxsən şahid olduğumuz 35-40 erməni ailəsinin yaşadığı kənddir. Kənd vaxtilə inşa edilmiş kiçik kilsəyə onun ətrafında olan yerli Türk əhalisinin verdiyi adla «Ağ kilsə» kəndi adı

¹ T.Köçərli, A.Rzayev, «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri» haqqında - «Xalq qəzeti», 24 dekabr, 1997.

ilə tarixə nişan verilmişdi. Çox ola bilsin ki, tarixən Sis kilsəsinin yerləşdirildiyi - «Ağ kilsə» kəndinin adı Simeon Erevantsinin kitabında «Eçmüəzzin» adı ilə əvəz edilməsi heç də müəllifin günahı deyil, onun Rus nəşrini hazırlayan nəşirin saxtakarlığıdır.

Biz yuxarıda Valarşapat Atəşgahının xilafət tarixində «Eçmüəzzin» adı ilə müsəlman mə'bədi dövrü ətrafında araşdırma apararkən söylədik ki, 1828-ci il hadisələrindən sonra bu qədim Türk-Oğuz mə'bədinin Şərqi siyasətilə əlaqədar Rus imperiyasının Qafqazda xristian güc dayacağına çevrildiyi dövr başlayır.

Bu illərə qədər «Eçmüəzzin» məscidindən erməni kilsəsi kimi danışmaq, ermənilərin mə'lum Qafqaz tarixini qədim dövrlərə çəkmək arzusundan irəli gəlmişdir.

Yuxarıda problem ətrafında aparılan araşdırma zamanı dəlillərlə aşkarlandı ki, atəşpərəst Oğuzlar müsəlmançılığı qəbul edəndən sonra onların ata-baba inanc evi - Atəşgah binası Xilafət tərəfindən mö'min müsəlmanların ibadət ocağına - məscidə çevrildi, mə'bədin «Eçmüəzzin» adı da Türk-Ərəb dilinin leksik-semantik komponentləri (eç-üç, müəzzin) əsasında həmin tarixdən yarandı və Azərbaycan türklərinin leksikonuna daxil oldu.

Oğuzların Məscidi yüzilləri arxada buraxaraq, XIX əsrin əvvəllərində rusların qanlı Qafqaz hərbi sənəminin tarixindən erməni xristian kilsəsinə çevrilmişdi.

Məscidin «Eçmüəzzin» adını dəyişmək üçün yüksək tələkkürdən, sağlam ağıldan məhrum olan erməni keşişləri tarixin izini itirmək məqsədilə qədim möhtəşəm mə'bədin xarici və daxili görkəmi dəyişmişlər. Ancaq heç zaman düşünməmişlər ki, ilahi «müəzzin» sözü «Qur'ani-Kərimlə» yaranmış müqəddəs kəlamdır. Bu ilahiliyin də Oğuzların qoltuğuna sığınmış ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

«Eçmüəzzin» məscidinin erməni kilsəsinə çevirən Rus işğal tarixinin bir məqamını öləri də olsa, xatırlayaq.

İrəvan qala divarlarını yerlə yeksan edən, şəhəri ələ keçirən İ.F.Varantsov I Nikolaya yazdığı müjdə məktubunda Rus ordusu ilə çiyin-çiyinə istər qala ətrafında Türk kəndlərinin atəşə tutub yandırılmasında, dinc əhalinin ucdantutma məhv edilməsində sonadək xüsusi fəallıq göstərmiş erməni hissələrinin təşkilatçısı, onların mə'nəvi atası keşiş Nersesin imperator tərəfindən şəxsi mükafata layiq görülməsini razılıqla qarşılayır və «Nerses kimi xadimlərin» mükafatlandırılmasını ümumi işə xeyir verəcəyindən danışır, bundan sonra da belə «xeyrxahlığın» davam etdirilməsini arzu edir.

Tarix sübut etdi ki, XIX əsrin əvvəllərində günahsız Oğuz türklərinin məhv edilməsinə başçılıq edən «Ağ kilsə» keşişi Nersesin milli tariximizdə yazdığı qanlı səhifə sübut etdi ki, XVI əsrdə Rəvan xanın İrəvan qalasından 60-70 km uzaq bir dərənin içərisində inşa

edilmiş kiçik bir kilsədə saman altında su yeridən Ağ kilsə kəndinin keşişi II Qriqorinin məkrli əməllərindən narahat olması əsassız deyilmiş.

Erməni kilsəsi on illərlə M.Xorenskinin, Mesrop Maştosun adıyla mənsub olduğu xalqa «Qafqaz evi» tikməyə çalışdı, tikə bilmədi. Lakin Ağ kilsə keşişi Nerses nə M.Xorenski, nə Mesrop Maştos kimi, anonim deyil, tarixi şəxsiyyətdir. O, əsrlərdən bəri erməni keşiş müəllifinin rəvayət və əfsanələrdə arzuladıqları «armeniyaların» real tarixi binövrəsini XIX əsrin I yarısında Rus süngüsü ilə Qafqazda qoydu.

Əlləri günahsız Türk körpələrinin qanına boyanmış ermənilərin mə'nəvi atası keşiş Nersesin əməlləri sübut etdi ki, təbiətlərində insani müqəddəslikdən zərəcə işarantı belə olmadığı üçün Allahın üz çevirdiyi, taleyinə tarixən köçkünlük, qaçqınlıq və dilənçilik yazdığı ilk etnik adı elmə bəlli olmayan kiçik icmaya yüz illərdən bəri qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının əcdad torpaqlarında «Vətən» «təşkil etmək» naminə kilsə, hətta şeytanla da sazişə girməyə hazır olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, «erməni» adlandırılmış vəhşi bir yığım iemanın atasından başqa, dünyada elə bir ana tapmaq olmaz ki, o, öz bətnindən başlayaraq övladını qonşunun qanını axıtmağa («Türk sənin düşmənidir. Böyüyüb əlin silah tutanda səndən neçə-neçə Türk başı istəyirəm!» - erməni ana laylasından), onun torpaqlarını əlindən almağa və dünyada birincilər sırasında sayılan dövlət düzəltməyə («Əgər türkün evinə od vurub, başını kəsməsən, körpəsini ana bətnində, beşikdə süngüyə keçirməsən, torpağını əlindən almasan, ona sahiblənməsən, dədə nisgimiz olan «Böyük Hayastan» düzəltməsən ana südümü sənə haranı edərəm! - erməni ana öyüdlərindən) təhrik edən qanlı, qəddar millətçi zəhəri ilə zəhərləsin. Tarixən qanlı, südlə nəsilərin canına, iliyinə işləmiş bu vəhşi tərbiyənin nəticəsidir ki, mə'lum qüvvətli cəhangir dövlətlərin¹ isti hamiliyi altında XIX əsrdən başlayaraq bu günədək kilsənin fitvası ilə Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı amansız qətl və qarət siyasəti yeridilir.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz keşiş Nersesin günahsız Türk əhalisinin qanını axıtaraq, Rus çarından xüsusi mükafatlar almasında günahkar ona beşik laylaları ilə qəddarlığı və amansızlığı tərbiyə edən erməni atasındadır.

Bəs, Türkün şir büləkli, Tanrı məhəbbətli Anası beşik başında layla dediyi körpəsinə əzəldən nəyi öyrətmişdi?

¹ «Ermənilər həmişə yasadıqları yerlərin yaramaz «sahibləri» olmuşlar, öz yaxınlarını sataraq, həmişə güclü qonşularına məharətlə qulluq etmişlər» - Akademik Kerop Patkanyan, «Xalq Maarifi Nazirliyi», 1875, №175, s.5.

Rəhman və Rəhim olan Allahın adıyla dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq bütün insanlara olan sonsuz sevgi və məhəbbəti!

İlahi ruhlu babamız böyük mütəfəkkir şair və görkəmli alim Cəlaləddin Rumi (30 sentyabr 1207-17 dekabr 1273) Həzrəti Mövlananın Türk nəsillərinə nəsihət və vəsiyyətləri buna tarixi bir nümunədir.

«Mütəmadi olaraq olmaq istəyirsənsə, hər kəslə dost ol. Heç kəsə düşmənçilik hissi bəsləmə. Mərhəm və mum kimi yumşaq ol, iynə kimi bərk olma.

Heç kimdən sənə bir pislik gəlməsini istəmirsənsə, sən də pisniyyətli olma.

Comərdlik və kömək etməkdə,
Axar su kimi ol.
Şövkət və mərhəmətdə,
Günəş kimi ol.
Xəta və qüsurların üstünü
örtməkdə,
Gecə kimi ol.
Hiddət və qızgınlıqda,
Ölü kimi ol.
Təva'zökarlıq və ciddiyyətdə,
Torpaq kimi ol.
Məhəbbət və humanizmdə
Dəniz kimi ol.

Ya olduğun
kimi görün.
Ya göründüyün
kimi ol!»

Tarix Həzrəti Mövlananın bu ilahi ruhundan çox-çox uzaq, mənsub olduğu xalqı zaman-zaman qanlı fəlakətlərə sürükləyən neçə-neçə təhrikçi erməni din xadimini, dünyanın o başında oturub, bu başında torpaq iddiası adı altında cahil və nadan soydaşlarını canlı kommərasiya əmtəsinə çevirən kapital maqnatlarını, yüngül şöhrət və yağlı mənəsb axtaran kəndirbaz «millətsevər» ziyalisini (əsl ziyalı millətində düşmən deyil, dost, qardaş, arxa qazanar!) nişan verir.

Erməni xalqının düşməni əsrlərdən bəri hər zaman ocaq başında olmuşdur: keşiş Vazgen, Silva Kaputikyan, Zori Balayan, Aqambekyan, Sitaryan, Xanzadiyan, Ayvazyan və bir sürü başqa

yırtıcı yanlar kilisənin XX əsrdə Türklərə qarşı silahlandığı qanlı və qəddar varisləri!

Heç də təsadüfi deyildir ki, son yüzillikdə daha planlı, ardıcıl olaraq, ulu Oğuz otrpaqlarında başdan-başa qədim Türk məskənlərinin, abidələrin, mə'bədlərin, epikleşdirilmiş tarixi şəxsiyyətlərin və s. milli sərvətlərimizin adları və mahiyyətləri sün'i şəkildə dəyişdirilmiş və onlar «erməni tarixi» kimi qələmə verilmişdi.

Əlbəttə, arxasında qüvvətli hami hiss edən ermənilərin tarixi dərdi – Türk torpaqları hesabına «Böyük Armeniya» yaratmaq azarı bütün siyasi keçidlərdə ümidlə baş qaldırılmış və nəticədə bu mürtədlər özlərinə də, ocağı başında onlara yer verən səxavətli türklərə də milli fəlakət gətirmişlər. Lakin iblis əməllərinə görə onlar zamanın ağır cəzasına tuş olmuşlarsa da, amansız tarixin sərt cəzasını tez-cə də unutmuşlar! Görünür, bu riyakar, xəbis, acgöz məxluqu, acgöz qara torpaq son nəfərinədək bağına basmayınca iblis babalarının qara ruhu nəcins övladlarını rahat buraxmayacaqdır! Təəssüf!... Bəs, iblislər olmayınca dünyada mələklər necə seçiləcəkdir, ilahi!!!

Biz inanırıq ki, Böyük İnsanlıq xatirinə bə'zi cırtdan siyasətbazların əlində şeytan oyuncağına çevrilmiş bu müqqədəs yer üzünü XXI əsrdən başlayaraq «İnsan insanının canavarıdır» irticaçı və qəddar fəlsəfədən yaxasını qurtaracaq, «İnsan insana həyatdır» ilahi əməlinə qovuşacaqdır. Məhz bundan sonra bütün xalqların etnik tarixi, onların bir xalq olaraq, təşəkkülü, inkişafı, formalaşması, nəhayət mövcud mərhələyə necə gəlib çatmaları haqqında rəvayətlərin dili ilə danışan «tarix» kitabları real tarixi maddiyyətlə rədd ediləcək, onların üstündən qara xətt çəkiləcək. Bundan sonra bir daha dilindən, dinindən, irqindən, dərisinin rəngindən, nəhayət siyasi baxışından asılı olmayaraq, yer üzünün gələcək nəsilləri arasında arasında ədavətli şeytan toxumu səpməmək üçün həmin «tarix» kitablarından, xüsusən şeytandan üç gün əvvəl dünyaya göz açmış və həmin gündən də məhrəban qonşular arasında şeytan toxumu səpən haykazan keşişlərinin yazdıqları və onların ən'ənələrini davam etdirən müəlliflərin «tarix» kitablarından cəhənnəm tonqalı qalanacaqdır.

Amin, ya rəbbəl ələmin!!!

ƏDƏBİYYAT

1. Adons N. Yustinianın dövründə Armeniya. SPb., 1908.
2. Aqafiy. Yustinianın çarlığı haqqında. M-L., 1953.
3. Armeniya tarixi öçerkləri. M., 1910.
4. Arrian. Aleksandrın yürüşü. M-L., 1962.
5. Afanasyeva V.K. Qilqamış və Enkidu. M., 1979.
6. Abayev V.J. İskit məişəti və Zərdüştün islahatları. Oriental arxiv, XXIV, 1956.
7. Apakidze A.M. Antik epoxada Gürcüstan mədəniyyəti – Gürcüstan tarixi öçerkləri (Gürcüstan qədim dövrdən m.s. IV əsrədək), c.1, Tiflis, 1989.
8. Amiranaşvili Ş.Ya. Gürcü incəsənəti tarixi. M., 1950.
9. Amiranaşvili Ş.Ya. Armazi qazıntısından tapılmış iki gümüş cam. BDİ, 1950, №1.
10. Arutyunyan V., Şafaryan S. XVII-XIV əsrlərdə erməni me'marlıq abidələri. M., 1951.
11. Arutyunyan V. Eçmüəzzin. M., 1958.
12. «Avesta». Bakı, 1995.
13. Ahmed Cavat. Alifbenin mənşei en eski Türk yazısıdır. İstanbul, 1933.
14. Arutyunyan S.B. Nənə – Dünya xalqlarının mifləri. 2 cilddə, c.2, M., 1982, s.198.
15. Arutyunyan S.B. Erməni mifologiyası. Dünya xalqlarının mifləri, c.1, s.105-106.
16. Ana kitabələr. Bakı, 1996.
17. Arakelyan B.N. Artaxat – I. İrəvan, 1982.
18. Abaza A. Armeniya tarixi. SPb., 1888.
19. «Antiox strateq», nəşr edəni N.Marr. SPb., 1909.
20. Ateistin stolüstü kitabı. M., 1968.
21. Arutyunyan N.V. Biaynili. İrəvan. 1970.
22. Artamonov M.İ. Kimmereylər və İskitlər. Leningrad, 1974.
23. Abix Q.V. Ani. Tif., 1845.
24. Anninski A. Qədim arman tarixi. Odessa, 1899.
25. Abramyan Q.S., Murzayev E.M. Erməni coğrafiya terminologiyası. Onomastika məsələləri. Sverdlovsk, 1982.

26. Aristov N.A. Türk tayfalarının etnik tərkibi haqqında qeydlər. 3-4-cü buraxılış. SPb., 1877.
27. Avdiyev V.İ. Qədim Şərq tarixi. M., 1948.
28. Akopyan A.A. Albaniya-Aluank yunan-latın və qədim erməni mənbələrində. İrəvan, 1982, 1987.
29. Boltunova A.İ. Armazi məsələsi barədə – VDI, №2, 1949.
30. Batsiyeva S.M. Səriyə uğrunda Assiriya və Urartu arasında mübarizə – VDI, №2, 1953.
31. Bikkerman E. Qədim dünyanın xronologiyası. M., 1975.
32. Buzand Favustos. Armeniya tarixi. İrəvan, 1953.
33. Bokşanın A.Q. Parfya və Roma. M., 1966.
34. Bertels E.E. «Avesta»nın öyrənilməsində yeni iş. – SSRİ EA Şərqşünəşq İnstitutunun Elmi Əsərləri, III c., 1951.
35. Bertels E.E. Əsərləri, c.1., M., 1960.
36. Bartold V.V. əsərləri, VII c., M., 1971.
37. Bonqrad Levin M. İskitlərdən hindlərə qədər. M., 1974.
38. Belyavski V.A. Tarixi və əfsanəvi Babil. M., 1971.
39. Bartseva T.V. İskit dövrü əlvan metal e'malı. M., 1981.
40. Belitski M. Şumerlərin unudulmuş dünyası. M., 1980.
41. Bibilaşvili A.Q. Gürcüstan və İspaniyanın tarixi və mədəni əlaqələri. Tif., 1981.
42. Barxudaryan M. Albaniya və onun qonşuları. Tiflis, 1893.
43. Barxudaryan M. Albaniyanın tarixi. Tiflis, 1901.
44. Canaşia S.N. Ön söz. – Mesxet-I (Aramazis-xevi).
45. Çayld H. Qədim Şərq yeni qazıntıların işığında. M., 1956.
46. Çubinişvili T.N. Mesxetin qədim arxeoloji abidələri. Tbl., 1957.
47. Çaçanidze Vasili. Petr İver və Yerusəlimdə gürcü monastirlarının arxeoloji qazıntıları. Tbl., 1977.
48. Dünya xalqları və dinləri. Ensiklopediya. M., 2000.
49. Dünya xalqlarının mifləri, ensiklopediya, 2 cilddə, I, II cild. M., 1980, 1982.
50. Darbinyan-Melikyan M.O. İzahat – İovannes Draxanakertsi. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986.
51. Draskanakertsi İovannes. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986.
52. Dünya tarixi. 10 cilddə, c.1, M., 1955.
53. Dio Kassiy, XIX, 27.
54. Dandamayev M.A. İran ilk Əhəmənilər dövründə. M., 1963.

55. Doroshenko E.A. İranda Zərdüştilik. M., 1982.
56. Dyumezil. Hind-avropalılardan baş allahları. M., 1986.
57. Dyakonov İ.M., Nerenova V.D., İ.S.Sventsitskoy. «Ön Qafqaz və İranla Roma arasında qonşu dövlətlər» - Qədim dünya tarixi. M., 1989.
58. Dyakonov İ.M. Assuro-Babil mənbələrində Urartu tarixi. Qədim tarix xəbərləri – BDİ, №2, 3.
59. Dyakonov İ.M. Qədim İranın tarixi öçerkləri. M., 1961.
60. Dyakonov İ.M. Midiya tarixi. M-L., 1956.
61. Erməni xalqının tarixi, c.1, İrəvan, 1951.
62. Emin N. «Ön söz», «Qeydlər», «Əlavələr» - M.Xorenski. Armeniya tarixi.
63. Emin N. Tədqiqələr və məqalələr. M., 1869.
64. Emin N. Bütperəst ermənilərin dini və inancı haqqında öçerk. M., 1864.
65. Emin N. Şərqi erməni kilsə tarixinin qısa öçerkləri. M., 1872.
66. Emin N. Moisey Xorenski və qədim erməni eposu. M., 1881.
67. Ensiklopedik lüğət. M, 1989.
68. Eqişe. Tarix. Tiflis, 1853.
69. Esadze B.S. Gürcüstanın salnaməsi. Buraxılış (1613-1913) (Gürcüstan 12 sentyabr 1801-ci ildən I Aleksandrın dövründə Rus imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir) – Tiflis, Mərkəzi Dövlət kitabxanası, şifrə R1229/5.
70. Əjdər İsmayılov. Keçmiş Sədərək qıvalığının bu günü. «Azərbaycan» jurn., 1990, №10.
71. Əjdər İsmayılov. Dünya romantizm ən'ənələri və Hüseyn Cavid. Bakı, 1983.
72. Əjdər Tağioğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya əbədiyyətində demonizm ən'ənəsi. Bakı, 1991.
73. Əjdər Tağioğlu. Erməni dövlətçiliy illüziyası və «İşkil» («Səllim itlər») etnosunun «hay» və «armyan» anlamları ilə əlaqəsi. – Bax: «İki sahil» qəz., 2001-ci il, 31 oktyabr, 3, 4, 6, 7 noyabr tarixlərində olan sayları
74. Əsədov Sabir. «Böyük Armeniya» mifi haqqında. Bakı, 1999.
75. Əliyev Kamil. Antik Qafqaz Albaniyası. Bakı, 1992.
76. Feoforit, yepiskop Kriskiy. Kilsə tarixi. M., 1993.
77. FrezerD.D. Tövratda folklor. M., 1986.

78. Fray R. İranın irsi. M., 1972.
79. Fəlsəfə tarixi, 4 cildə, c.3. M., 1957.
80. Fridrix İovannes. Yazı tarixi. M., 1979.
81. Fronski İ.M. Antik ədəbiyyatı tarixi. Leningrad, 1957.
82. Gürcü tarixi öçerkləri. c.1, Tiflis, 1989.
83. Gürcü tarixi öçerkləri, c.2, Tiflis, 1988.
84. Herodot. Tarix. Leningrad, 1972.
85. Hüseynov R.A. VII-XII əsrlərdə Suriyə mənbələrində Oğuzların inanc və adətləri. Bizansşünaslıq e'tüdləri. Tbl., 1978.
86. Xazaradze Nana. Mesxetlərin qədim tarixi öçerkləri. Tbl., 1992.
87. Xaxanov A.S. Kiçik Asiyaya köçürülmüş gürcülərin ən qədim sərhadləri. Tif., 1903.
88. Xaxanov A.S. Qafqaz ensiklopediyası. 1892, 93 illərdə. c.VII, M., 1898.
89. Xalatyants Q. Armeniyanın tarixi öçerkləri. M., 1910.
90. Xristiançılıq. Ensiklopediya lüğəti. c.1-3.
91. Xorenski M. Armeniya tarixi. M., 1858.
92. Xorenski M. Armeniya tarixi. M., 1893.
93. Xorenski M. Armeniya coğrafiyası. (VII əsr). SPb., 1877.
94. Xalatyants Q.A. Armeniya tarixi öçerkləri. M., 1910.
95. Xalatyants Q.A. Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə armyan arşakidləri. M., 1903.
96. Xalatyants Q.A. Qədim Armeniya tarixi öçerkləri. M., 1910.
97. Xristin zühuru. M., 1974.
98. İoann de Qolonfontibus. Qafqaz xalqları haqqında mə'lumat (1404-cü il). Bakı, 1980.
99. İessen A.A. Mil-Qarabağ çöllərinin tarixi keçmişindən. M-L., 1965.
100. İ.Şopen. Qafqaz və onun əhalisi. SPb., 1866.
101. İ.Şopen. Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi dövrdəki vəziyyətinin tarixi abidələri. SPb., 1852.
102. İvanovski A.A. Cənubi Qafqazda. M., 1911.
103. İqrar Əliyev. Midiya tarixi. Bakı, 1961.
104. İqrar Əliyev. M.ö. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində irandilli tayfaların Azərbaycanın ərazisinə gəlmələri. – Azərbaycan EA Xəbərləri. 1987. №2.
105. İosiv Flaviy. İndeylərin qədimliyi. SPb., 1900.

106. İşxanyan B. Qafqaz xalqları. Pq., 1917.
107. İncil. Bibliya tərcümə institutu. Stokholm, 1996.
108. İmperator Yustinianın qanunları. SPb., 1888.
109. İyirmi beşinci Beynəlxalq Şərqşünaslar Konqresi əsərləri, II. M., 1963.
110. Kuftin B.A. Trialeti arxeoloji qazıntıları. Tbl., 1941.
111. Kalanadze A.N. Samtavro. Mxetanın antik epoxasına qədər arxeoloji abidələri. Mtsxeta – IV. Tbl., 1980.
112. Kalanadze A.N. Mtsxeta – V. Tbl., 1981.
113. Kvint Kurtsiy Ruf. Makedoniyalı Aleksandrın tarixi. M., 1963.
114. Ksenofont Anabasis. M-L., 1951.
115. Ksenofont. Yunan tarixi. L., 1935.
116. Ksenofont. Kiropediya. M-L., 1976.
117. Klimov Q.A. Qafqaz dilləri. M., 1965.
118. Koşelonko Q.A. Parfya mədəniyyəti. M., 1966.
119. Kudryavtsev O.V. Kolxida, İberiya ilə Albaniya m.ö. III-I əsrlərdə. M., 1956.
120. Kirokossyan S. Qərbi Armeniya birinci dünya müharibəsi illərində. İrəvan, 1971.
121. Kartlis Tsxovreba, c.1, Tiflis, 1955.
122. Kuzmina E.E. Kavatin və Afrasiabın ölkəsində. M., 1977.
123. Konstantin Baqryanorodun əsərləri: «Öelmax haqqında» və «xalq haqqında». M., 1899.
124. Kramer S.N. Tarix Şumerlərdən başlayır. M., 1965.
125. Kirion Yepiskop. İverlər... SPb., 1905.
126. Kapantsyan Q.A. Arman tarixinin başlanğıcı. Qədim Kiçik Asiya. İrəvan, 1956.
127. Kumanetski Kazimej. Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti tarixi. M., 1990.
128. Kırzioğlu Mehmet Fəxrəddin. Kars tarixi, c.1, İstanbul, 1953.
129. Krımski A.E. Şimal, yaxud Qafqaz Azərbaycanın tarixindən səhifələr. Klassik Albaniya. L., 1934.
130. Kapantsyan Qr. Hayasa – arman beşiyidir (armanların etnogenezi və onların başlanğıc tarixi). İrəvan, 1947.
131. Knyaz S. Baratov. Qədim Gürcüstan tarixi. SPb, 1865.
132. Knyaz S. Baratov. Qədim Gürcüstan tarixi. SPb., 1885.
133. Koryun. Maştosun həyatı. İrəvan, 1962.
134. Kosidovski Z. Bibliya əfsanələri. M., 1975.
135. Kartli salnaməsi. Tbl., 1982.
136. Kamuran Gürün. Erməni dosyası. Bakı, 1993.
137. Kerra E. Onlar kərpic üzərində yazmışlar. M., 1984.
138. Qraf A.S. Uvorov. Seçilmiş kiçik əsərləri, II, 1910.
139. Qozalişvili Qiorqi. Pont və Kappadokiya tarixindən iki etüd. Tbl., 1967.
140. Qan K. Qədim Yunan və Roma yazıçılarının Qafqaz haqqında xəbərləri. Tfl., 1884.
141. Qədim Yunan və Roma yazıçılarının Qafqaz haqqında xəbərləri. I-II hissə. Tfl., 1884.
142. Qarnak A. Erkən xristianlığın tarixindən. M., 1907.
143. Qurgen Sevak. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962.
144. Qribaun N.S. Ədəbi dilin erkən forması (qədim Yunan), L., 1984.
145. Qarsoyan N. Armeniya II əsrdə. – Ermənistan SSR EA İctimai Elmlər Xəbərləri, 1971, №3.
146. Qədim Türk lüğəti. M., 1969.
147. Qevond. Xilafət tarixi. SPb., 1862.
148. Qrantovski E.A. Ön Asiyada İran tayfalarının erkən tarixi. M., 1970.
149. Qədim Gürcüstanda və qədim Armaniyada dövlət quruluşu, c.1, SPb., 1905.
150. Qədim Şərq tarixi. M., 1988.
151. Qumilev L.N. Minillərlə Kaspi ətrafında. Bakı, 1991.
152. Qumilev L.N. Qədim türklər. M., 1967.
153. Qoqaşidze Y.M. Samadlo (arxeoloji qazıntıları). Tfl., 1979.
154. Qədim Armaniyada mədəniyyət (m.ö. VI – m.s. III əsr). İrəvan, 1988.
155. Qədim dünya yazılı abidələrdə (tərtibçiləri: D.A.Zarinov, N.M.Nikolskiy və b.), c.1, Şərq. M., 1915.
156. Qamkrelidze T.U., İvanov V.V. Hindavropa dilləri və hindaropalıqlar. c.I-II. Tbl., 1984.
157. Qelb İ.E. Yazının öyrənilməsi təcrübəsindən. M., 1982.
158. Qədim dünya («Şərq, Yunan və Roma mədəniyyət tarixinə aid seçilmiş mənbələr»). B.A.Turayev və İ.N.Borozdinin redaktorluğu ilə. I hissə. Şərq. M., 1915.

159. Qoqaşidze Yu.M. Gürcü-İran münasibətləri tarixindən. Qafqaz və Orta Asiya qədim və orta əsrlərdə. M., 1981.
160. Qədim dünya tarixi, I hissə. M., 1985.
161. Gürcülər Kiçik Asiyada. Tiflis, 1903.
162. Qlinka. Erməni xalqının tarixi icmalından. M., 1832.
163. Lipin L., Belov A. Gil kitablar. L., 1956.
164. Lordkipanidze Otar. Qədim Gürcüstanın varisliyi. Tfl., 1989.
165. Laslo P. Rafael. M., 1981.
166. Latışev U.U. Pontika. SPb., 1909.
167. Latışev V. Qədim Yunan və Latin yazıçılarının Skifiya və Qafqaz haqqından xəbərləri, c.I-II. SPb., 1893-1906.
168. Lomouri Nodar. Pont çarlığının tarixindən. Tbl., 1979.
169. Lebedev A.P. Xristianların təqibi epoxası. SPb., 1904.
170. Lukonin V.Q. Qədim və erkən orta əsrlər dövrü. İran. L., 1987.
171. Lukonin V.Q. Qədim İran incəsənəti. M., 1977.
172. Lenorman. Assiroloji məktublar, I hissə, II hissə, II məktub.
173. Leskov L.A. Xarici avestaşünaslıqdakı tendensiyaların müasir vəziyyəti. – «Asiya və Asiya xalqları» jurnalı, №2, M., 1978, s.20.
174. Melik – Oqancanyan K.A. Ön söz. – Koryun. Maştosun həyatı. İrəvan, 1962.
175. Moisey Kalankatuklunun Ağvan tarixi. X əsr yazıçısı. Tərcümə K.Patkanyanıdır. SPb., 1897.
176. Masson V.M. Kuşan dövləti və Parfya – Qədim Şərq tarixi. M., 1988.
177. Masson V.M. Orta Asiya – Qədim Şərq tarixi. M., 1988.
178. Mişsenko. İzahat. – Herodot. Tarix. M., 1888.
179. Meşşaninov İ.İ. Urartu (Biyaini) dilinin izahlı lüğəti. Leningrad, 1978.
180. Manandyan Y.A. Qədim dövrlərdə Armeniya şəhərlərinin dünya ticarətilə əlaqələri. İrəvan, 1984.
181. Mtsxeta – I. (Aramazis – Xevi). 1937-1946-cı illərdə Aramazis-Xevi qazıntısında aşkarlanmış arxeoloji abidələr. Tfl., 1958.
182. Melikişvili Q.A. Cənubi Qafqaz xalqlarına aid qədim Şərq materialları – I Nairi – Urartu. Tbl., 1954.
183. Melikişvili Q.A. Gürcü xalqının mənşəi haqqında. Tbl., 1952.
184. Melikişvili Q.A. Urartu gil yazıları. M., 1956.

185. Musxelişvili D.L. Şərqi Gürcüstan tarixi coğrafiyası. Tbl., 1982.
186. Molçanova O.Q. Dağlıq Altayın toponimik lüğəti. Dağlıq Altay, 1979.
187. Melikset – Bek, L.M. Hunların Şərqi Zaqafqazya gəlmə tarixləri haqqında. – «Azərbaycan SSR EA Məruzələri», 1957.
188. Marr N. Maribasın Suriyə xronikasında. Ərəb iqtibası – Şərq şöbəsinin qeydləri, XIV.
189. Marr N.Ya. və Smirnov Y.İ. Vişaplar, c.I, L., 1931.
190. Marr N.Ya. Me'mar Toromanyanın işi barədə. – İmperator Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin Qərb-Şərq şöbəsi, XIX c., 1909, s.031-052 – Me'mar F.Toromanyan. «Eçmüəzzin məbədinin qədim forması haqqında». s.052-063.
191. Marr N. Ya. Petr İrevin həyatı. – «Fələstin provasla toplusu XVI. buraxılış II, SPb., 1906.
192. Marr N.Ya. Gürcü kilsəsinin qədim dövr tarixi öçerkləri. – «Kilsə mə'lumatları» jurnalı, 1907, №3.
193. Marr N.Ya. Qafqaz tayfalarının adları. Pq., 1922.
194. Marr N.Ya. Gürcüstan tarixi. SPb., 1906.
195. Marr N.Ya. Qafqaz və mə'nəvi-ruhani mədəniyyət abidələri: – İmperator E.A. Xəbərləri. Elm, 1912.
196. Mroveli L. Ninonun həyatı.
197. Mroveli L. Kartli çarlarının həyatı. M., 1979.
198. Mifoloji lüğət. M., 1990.
199. Mkryan M. Movses Xorenski. İrəvan, 1969.
200. Mkrtic Emin. Qədim Armeniya eposu. M., 1850.
201. Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, İrəvan, 1984.
202. Makovelsk A.O. Avesta. Bakı, 1960.
203. Meri Böys. Zərdüştilik (inanclar və adətlər). M., 1988.
204. Malxasyants S.S. Erməni dilinin izahlı lüğəti. İrəvan, 1980.
205. Malxasyants S.S. və Arutyunyan V.Q. Qeydlər- Simeon Erevantsi. Cambr. M., 1958.
206. Murad Acl. Avropa. türklər. Böyük çöllər. M., 1988.
207. Morqan J.de. Tarixəqədər bəşəriyyət. M-L., 1923.
208. Martirosyan A.A. Arqıştixinili (Armeniyanın arxeoloji abidəsi: – «Urartu abidələri» seriyasından I buraxılış). İrəvan, 1974.

209. Novoseltsev A.R. Makedoniyalıların hakimiyyət məsələləri və qədim Gürcüstan haqqında. Tfl., 1976.
210. Nikiforov V.N. Şərq və dünya tarixi. M., 1975, 1977.
211. Neyxardt A.A. Xaçın mənşəi. M., 1975.
212. Nikitin. Afanasii Nikitinin 1466-1472-ci illərdə üç dəniz arxasına səyahəti. L., 1986.
213. Nibelunq nəğmələri....
214. Niderland nəğmələri...
215. Nailə Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
216. Nitşe F. Zərdüşt belə dedi. SPb., 1914.
217. Böyük Sovet ensklopediyası. c.7, M., 1972. s.216, 217.
218. Övliya Çələbi. Səyahətnamə. M., 1983.
219. Olderoqqe D.A. Erməni-Efiopiya əlaqələri tarixindən («Maştos əlifbası») – «Qədim Şərq» toplusu. M., 1975.
220. Oranski İ.M. İran filologiyasına giriş. M., 1988.
221. Ö.Mommsen. Roma tarixi, 3 cildə. M., 1887.
222. Platonov V.M., Çernetsov S.V. Həbəş əlyazması. – Şərq xalqlarının əlyazması mədəniyyəti. Birinci kitab. M., 1987.
223. Piotrovski B.B. Vişaplar. L., 1939.
224. Piotrovski B.B. Erməni xalqının mənşəi haqqında. Leninqrad, 1946.
225. Piotrovski B.B. Uratunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944.
226. Piotrovski B.B. Van çarlığı (Urartu). M., 1959.
227. Piotrovski B.B. Zaqafqaziya arxeologiyası. L., 1949.
228. Piotrovski B.B. Karmir-Blur, I-II. İrəvan, 1950-1952.
229. Piotrovski B.B. İskitlər və qədim Şərq. – Sovet arxeologiyası, c.XIX, 1954.
230. Potapov A.P. Hayların tarixi haqqında oçerklər. M., 1998.
231. Platon İoseliani. Gürcülərin müxtəlif adları. M., 1844.
232. Polibey.
233. Plutarx Ant. XXXVII, XLIX, XLVI, L.
234. Provaslavçılıq. Ateizm lüğəti. M., 1983.
235. Prisk. Roma səfiri. Atillanın yanında. SPb. 1842.
236. Perixanyan A.Q. Zəngəzurda Aramey yazısı. İFİ. 1965.
237. Raqozina Z.A. Midiya tarixi. SPb., 1903.
238. Renan E. İsus Xristin həyatı. SPb., 1906.
239. Rıbakov B.A. Qədim Rusda bütperəstlik. M., 1987.
240. Redin E.K. Dıptix Ermuadzinskoy biblioteki. SPb., 1891.
241. Reklü E. İnsan və torpaq, c.1, SPb., 1906.
242. Reder D.Q. İkiçayarası miflər və əfsanələr. M., 19065.
243. Sarkisyan Q. Movses Xorenatsi və onun «Armeniya tarixi». – İFİ, İrəvan, 1973, №2.
244. Sarkisyan Q. Tıqranakert (qədim arman icmasının tarixindən). M., 1960.
245. Sevortyan E.V. Türk dillərinin etimoloji lüğəti. c.1, M., 1974.
246. Simeon Lehatsi (XVI əsr erməni keşişi). Yol qeydləri. M., 1965.
247. Savanidze A. Alarodiy tayfalarının tarixindən materiallar. Tbl., 1937.
248. Soseliya Q. Kartvel tayfalarının mənsub olduqları dövlətin mənşəi məsələi haqqında. Tfl., 1931.
249. Svetsitskaya İ.S. Xristian kilsəsinin təşəkkülü haqqında. M., 1985.
250. Simeon Erevantsi. Cambr., M., 1958.
251. Seton Lloyd. Əkiz çaylar. M., 1972.
252. Simbatyan S.V., Malxasyan S.T. İzahat.- N.Adons. Armeniya tarixi.
253. Smbatyan Ş.V. İzahat – Koryun. Maştosun həyatı.
254. S.Q.Melik Baxşyan, Q.X.Akopyan. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962.
255. Smbatyan Ş.V. «Ön söz» - Movses Kalankatuatsi. Aluank ölkəsinin tarixi. İrəvan, 1984.
256. (Sabinin) Qobron (Mixail) Sabinin VI əsrin sonunadək Gürcü kilsəsinin tarixi. SPb., 1877.
257. (Sirin) Efrem Sirin. Milad günü bayramı haqqında. Yerusəlimdə ilk kilsənin əsasının qoyulması. SPb., 1900.
258. Strabon. Coğrafiya (F.Q.Mişşenkonun tərcüməsində). M., 1879.
259. Strabon. Coğrafiya (Q.A.Stratanovskinin tərcüməsində). M., 1964.
260. Struve V.V. Zərdüştiliyin vətəni. – «Sovet Şərqşünaslığı», V c. M-L., 1948.
261. Sokolov S.N. Avesta dili. M., 1961.
262. Şaxermayr F. Makedoniyalı Aleksandr. M., 1984.
263. Şerr İ. Xalqların köçü. SPb., 1898.

264. Tolstoy İ.İ. Bosfor vilayətinin anomastikasından. VDI, 1955. №1, (51).
265. Texov Baqrat Vissarionovç. M.ö. VII-VI əsrlərdə iskitlər və Mərkəzi Qafqaz. M., 1980.
266. Trever K.V. Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti haqqında oçerklər. M-L., 1959.
267. Trever K.V. İncəsəntdə Zərdüştiliyn dualist konsepsiyasının in'ikası (mə'ruzə 18.XII.1938). Dövlət Ermitajının Şərqsünəşliq şö'bəsinin əsərləri, c.1, Leninqrəd, 1939).
268. Tomsen V. Orxon və Yenisey yazısının şifrinin açılması (V.Radlovun tərcüməsində. Rus Arxeoloji Cəmiyyəti, VIII c., III-IV buraxılış. 1894, s.327-331).
269. Talberq N. Xristian kilsəsinin tarixi. M., 1991.
270. Turayev B.A. Qədim Şərq tarixi, c.I-II. L., 1935-1936.
271. Torpaq Qala sarayı. Xarəzm arxeoloji etnoqrafiyasının əsərləri: XIV. M., 1984.
272. Ter-Avetisyan. Qarabağ abidələrinin qədimliyi və İskit problemi. Tfl., 1934.
273. Uslar P.K. Qafqaz haqqında ən qədim mə'lumatlar. Tfl., 1881.
274. Ümumi tarix dərsliyi (Tərtibçi Pavel Vinqradov), c.1, M., 1910.
275. Venyukov M.İ. Qərbi Qafqazın məskunlaşma tarixindən. 1861-1863.
276. Veynberq S.P. Qədim Yaxın Şərq mədəniyyətində İnsan. M., 1986.
277. Villi L. Ur xalqləri. M., 1961.
278. Vasilev A.A. Bizans və ərəblər. SPb., 1900-1902, c.1-2.
279. Vinqler Q. Qərbi Asiya qədim zamanlarda. – İnsanlığın tarixi. c.3. SPb., 1903.
280. Vasilev L.S. Şərq dinlərinin tarixi. M., 1988.
281. Yepiskop Kiron. Rus tarixində İberiya mədəniyyətinin rolu. Tfl., 1910.
282. Yepiskop Sebosun tarixi. İrəvan, 1939.
283. Yüzbaşyan K.N. Erməni əlyazması – Qafqaz xalqlarının mədəniyyətində əlyazmalar kitabı. Birinci kitab. M., 1987.
284. Yüzbaşyan K.N. Baqratidlər epoxasında erməni dövləti və IX-XI əsrlərdə Bizans. M., 1988.

285. Yeremyan S.T. Qədim Armeniyada şəhərlərin inkişafı və şəhər həyatı. – VDI jurnalı, 1953, №3.
286. Yeremyan S.T. III-VII əsrlərdə Albaniyanın ideologiyası və mədəniyyəti. M., 1958.
287. Yuşkov S.V. Qədim Albaniyanın sərhəd məsələsi haqqında. – SSRİ EA Xəbərləri. M., 1937.
288. Yeremeyev D.İ. Türklərin etnogenezi. M., 1970.
289. Zurab Kapianidze, Teymuraz Mbçivani. Şumer-Georgiya paralelləri. Tfl., 2002.
290. Lenon Kosidovski. Bibliya əfsanələri. M., 1975.
291. Zubaryev D.E. Qarabağ əyaləti. SPb., 1836.
292. Zeymal E.V. Parfya və Yunan Baktriya çarlığı. – Qədim dünya tarixi. M., 1989.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	4
<i>I fəsil.</i> M.Xorenski «anonim keşis tarixçi»dir.....	25
<i>II fəsil.</i> «Armeniya tarixi» erməni xalqının tarixi deyil, Şərqi alqlarının mifoloji və rəvayətlər tarixidir. Anonim keşis «tarixçi» Mar Abbas Katini kimdir?.....	54
<i>III fəsil.</i> Tarix və tarixilik: erməni kilsəsi Moisey Xorenskinin adına «Armeniya tarixi»ni V əsrdə, «armyan coğrafiyası»ni VII əsrdə istinad edir.....	93
<i>IV fəsil.</i> Anonim keşis Mesrop Maştos: «Əlifba»nın «ixtirası» və «Bibliya»nın «erməni dili»nə «tərcüməsi» məsələsi. Tarixi həqiqətlər və kilsə uydurmaları.....	126
<i>V fəsil.</i> «Arilər» məsələsi. Arsaklılar etnomənsubiyyətcə kimdirlər?.....	184
<i>VI fəsil.</i> Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixi»: III Antioxun «strateqi» Artaksias («Atarpatena əsilzadəsi», «Maday/Mar» soylu Artəşes) və Part imperiyasının çarı «Artəşes Arşakuni». Rəvayət şəhəri qədim «Artəşat»ın lokalizasiyası və «Artəşat-1» arxeoloji xarabalığı.....	213
<i>VII fəsil.</i> Tiqrən Artaksid Atarpatın çar səltənətinin varisidir.....	315
<i>VIII fəsil.</i> Parlı Maarifçi Qriqori və «erməni xristianlığı» uydurmaları: Valarşapat və Eçmüəzzin mə'bədlərinin etnodin tarixləri.....	444
<i>IX fəsil.</i> «Avesta» me'marlıq abidələri: Qafqaz Oğuz Albaniyasında Zərdüşti mə'bədlər, Dərəşam Oğuz akropolu.....	479
<i>X fəsil.</i> Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz» siyasəti və Qafqaz Oğuz Albaniyasında aşkarlanmış «Oğuz qəbrləri» və «Daşbalıq-Əjdaha» abidələri.....	533
<i>XI fəsil.</i> Rəvayətdə «özgə ölkələri» adlandırılan Qafqazın kiçikasiyalı Qatlas tərəfindən səkkiz övladı (Ayos, Kartlos və b.) arasında bölüşdürülməsi. Kappadokiya Ninonun ataspərəst Mesxet Maq əhalisinə «xristianlıq gətirməsi». XVI əsrdə ilk erməni kilsəsi Qafqazda.....	591
Ədəbiyyat.....	658

ƏJDƏR TAĞIOĞLU

QƏDİM ÖN ASIYA VƏ ÖN QAFQAZ TÜRK TAYFALARI

Bakı – «Nurlan» – 2006

Kompüter dizaynı: Vaqif Nadirov
Yığılmağa verilmiş 03.11.2005.
Çapa imzalanmış 07.01.2006.
Şərti çap vərəqi 42. Sifariş № 12.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: prof. N.B.Məmmədli
E-mail: nurlan1959@rambler.ru
Tel: 497-16-32; 850-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.